

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

स्नायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माध्वं सत्यं वदत माध्वतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माध्वरम् ॥
(वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

प्रथमोऽध्यायः

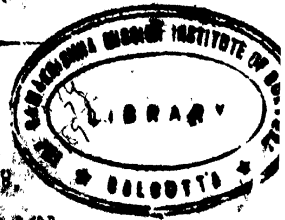
सा च

इसलामपुरग्रामजनुषा विद्वद्भरगोविन्दशास्त्रिसूनूना
वामनशर्मणा संशोधिता.

सुम्बरः

सन् १८९९

संशोधितसन् १९११

R M I O LIBRARY	
Acc. No.	1085-12
Class No.	AS. 31. 2
Date	25.8.88
St. Card	Ch
Class.	✓
Cat.	✓
Bk. Card	✓
Checked	✓

मुम्बय्यायः

एज्युकेशन सोसायटीमुद्रणालये, मुद्रि.व.

Presented by
Dr. P C Mainwadar

This Work is Dedicated

TO

Rāmkrishna Gopāl Bhāndārkar, M.A., Ph.D., C.I.E.,

*Honorary Member of the Royal Asiatic Society, London, of
the American Oriental Society, and, of the Asiatic Society
of Italy: Corresponding Member of the Academy
of Sciences, St. Petersburg, and, of the German
Oriental Society: Fellow of the Universities of
Bombay and Calcutta: and Professor of
Oriental Languages, Deccan
College, .*

AS A MARK OF RESPECT AND ADMIRATION

FOR HIS

HIGH SCHOLARSHIP AND HIS EXEMPLARY AND
VIRTUOUS LIFE,

BY THE EDITOR.

PREFATORY NOTES.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and manuscripts upon which this part of *Paráśarasamhitā* is based.

A.—This copy, printed in Madras in *Telugu* character, was kindly lent to me by my friend Mr. Sāmarāo Vitthal, one of the senior Vakils of the Bombay High Court. But I have scarcely used it and have substituted for it a more accurate palm-leaf manuscript, also in *Telugu* character, which I obtained, a short time after, from another friend, Mr. Venkatswāmi of Madras. This MS. is written, as usual, with a style, has 174 leaves, generally 10 lines on either side of the leaf and 58 letters in a line. It ends with the following colophon:—

लिखितमिदं शालिवाहनशक्रे सप्तचत्वारिंशदधिकषोडशशततमे वर्षे कार्तिक-
कृष्णदशम्यां त्रिरज्जुलपुरे चक्रसुब्बाभट्टेन स्वयजमानस्य श्रीमतः अम्पेरायलु-
संज्ञकस्य निदेशमनुवर्तमानेना । धर्मवृद्धिर्भवतु यजमानस्य । शुभं भवतु लेखक-पाठ-
कयोः । श्री श्रीः

Mr. Venkatswāmi has, at present, lent me only the *Āchārakāṇḍam*, but he has promised to provide me with the other *Kāṇḍās* later.

B.—This MS. is from the Deccan College Collection (1871—1872). Dr. R. G. Bhāṇḍārakar has kindly allowed me its temporary use. It is written in *Devanāgarī* character, and contains the *Āchārakāṇḍam* only. It has 421 leaves, or 842 pages, 3 lines on a page and 32 letters in a line ; but leaves from 105 to 115 are wanting. It is tolerably correct, but bears no date. The handwriting shews that the copyist belonged to the north-east part of the Bombay Presidency.

C.—I obtained this *Devanāgarī* MS. from my friend, Mr. M. C. Apte, a well-known High Court Pleader of Bombay, and founder of the *Ānandāśrama* Institution at Poona. It has 373 leaves, 10 lines on a page, and 34 letters in a line. The following is its colophon for the *Āchārakāṇḍam* :—

संवत् १८२० वर्षे शाके १६८५ प्रवर्तमाने अम्बनद्युदि १२ मंदासरे संपूर्णोऽयं ग्रन्थः।

This MS. agrees closely with B, though it is not a copy of the same.

D.—This MS., also, I obtained from Mr. Apte. It is written in two different hands, the *Āchārakāṇḍam* and the *Prāyaścitta-kāṇḍam* in one and the *Vyavahārakāṇḍam* in another. The *Āchārakāṇḍam* has 251 leaves or 502 pages, 10 lines on a page and 48 letters in a line. It is not correct, and there are many omissions in it. The following is its colophon for the *Āchārakāṇḍam* :—

श्री शके १६६८ क्षयनामसंवत्सरे आपाढवद्यद्वितीया भौम्यवासरे सचिनि समाप्तः

E.—This MS. has been obtained for me by Mr. Apte from Mr. Nārāyaṇa Śāstri Parvanīkar, Rājaguru to H. H. the Mahārāja of Jayapūr. It contains only two *Kāṇḍas*, viz., the *Āchārakāṇḍam* and the *Prāyaścitta Kāṇḍam*. The former is incomplete ; of the 241 leaves, which it purports to contain, those from 143 to 200, both inclusive, are wanting. It has generally 10 lines on each side of the leaf and 46 letters in a line. There are many omissions and mistakes in it.

F.—This MS., belonging to the Deccan College Library (Viśrāma-bāga Collection), has been lent to me by Dr. Bhāndārakar. The *Āchārakāṇḍam* has 341 leaves, 10 lines on a page and 38 letters in a line; it bears no date, but apparently is not less than a century and a half old.

G.—Mr. Apte procured for me this MS. from Śrīmanṭa Ābā Sāheba Śāstri Patavardhana of Baroda. It contains the *Āchāra-kāṇḍam* and the *Prāyaścittakāṇḍam*. The *Āchārakāṇḍam* has 393 leaves, 9 lines on either side of the leaf and 34 letters in a line. It is not dated, but is apparently more than 75 years old; it is almost correct, but there are omissions in it. The copyist seems to have been an inhabitant of Mahārāshtra.

H.—This MS. forms a part of the collection of Mahāmahopādhyāya Bāla Śāstri Āgāse of Ratnāgiri and contains only the *Āchāra* and *Prāyaścitta Kāṇḍas*. The first chapter of the

former has 105 leaves. It is dated *Samvat* 1798. The second has 53 leaves. The third has 71 leaves and has the following line at the end indicating its date:—

.. संवत् १७९९ मिति कुआरमासे कृष्णपक्षे ९...

This last named MS. has 13 lines on a page and 44 letters in a line and is carefully written and corrected. The omitted portions are added on the margin. On the whole, it has proved serviceable to me.

I.—This mark has been given to a publication of the Asiatic Society of Bengal. The *Āchārakāṅdam* alone is out. The other two *Kāṅdās* are not yet completed. Though this edition is based upon a collation of four different copies, it is full of omissions and errors.

J.—This MS. has been kindly given to me by Rājā Mādhavarāo Vināyaka Peśave of Bas-Bareilly, North-West Provinces. It contains the *Āchārakāṅdam* only with Nandapāṇḍit's commentary. I have consulted it in correcting the text of the present part.

K.—This is a work printed in Ganpata Kṛishnājī's Press, Bombay, under the patronage of Seta Mathurādāsa Lavjī. It is printed with a Gujarāthi translation. I have used it in ascertaining the readings in the text.

L.—This *Devanāgarī* MS. with Dharanidharā's commentary has been given to me by my friend, Mr. Lālā Viśveśvara Dayāla of Patiala. On the whole, it is correct. It has 81 leaves, or 162 pages, 19 lines on a page, and 29 letters in a line; this calculation does not, however, apply strictly all throughout. This MS. has been equally useful as the foregoing.

M.—This is a work, lithographed in Bombay. It has the title, *Dharmasāstrabangraha*, and contains 28 *Smṛitis*, but is carelessly edited and is not very reliable.

N. B.—In the 107th chapter of the first part of *Garudamahāpurāṇam* there appear 38 *Śloḱās* of Parāśara. Some of

them are from the *Āchārakāṇḍam*, and others from the *Prāyaścittakāṇḍam*. This coincidence is remarkable, but I will fully notice in some future volume of the work.

II.

Brief notice of the works from which the author has quoted so far as this part is concerned.

In this part the author has quoted from more than 136 works. It was my intention to correct these quotations by comparing them with the originals in the respective works; but this task has not been fully successful, owing to the difficulty first of finding all the works required, and, secondly, to those obtained being more or less incomplete.

अङ्गिराः or **आङ्गिरसः**—I have in my possession a *Derand-gari* MS. bearing the title *Angiris smṛiti*. It contains 72 verses and treats only the subject of *Prāyaścitta*. The author quotes 28 lines under the name of *Angirasa*, but none of them appears in this MS.

अत्रिः or **आत्रेयः**—I have secured four different MSS. of this work, viz.: (1) *Laghu Atri Smṛiti*, containing six chapters, (2) *Atri Samhitā*, containing eight chapters, (3) *Ātreya Samhitā*, in *Telugu* character containing six chapters and agreeing with the second, and (4) *Vṛiddhātreyā Smṛiti*, containing five. The author quotes 22 lines as belonging to Atri, but a few only of them are found in these tracts.

आग्नेयपुराणम्, **आग्नेयम्** or **वह्नियपुराणम्**—I own a copy of this work printed at the *Bangavāsī Press*, *Calcutta*, in the year 1812 of the *Sālivāhana* era. The author quotes 45 lines, but a few of them only appear in this.

Vanhi Purāṇam.—I am of opinion that *Agnipurāṇam* and *Vanhi Purāṇam* are one and the same (cf. my footnotes on Index pages 2 and 52), but Dr. Rajendra Lāla Mitra thinks that they are two distinct *purāṇas*, and that the latter is a *Upe* or minor, and the former a *Mahā* or major *purāṇam*. His opinion is not, however, based upon an examination of

- *Vanhiparānam* itself and it is therefore impossible to say how far it is correct (*vide* Catalogue of Sanskrit MSS. in Bikaner State, No. 465, page 216).

आपस्तम्बः—I have obtained a very useful and excellent work, *Āpastambīya Dharmasūtram*, edited by Dr. G. Bühler, as also another, *Āpastambīya Gṛihyasūtram*, edited by Dr. M. Winternitz. I have also two MSS. of *Āpastamba Smṛiti*, one *Devanāgarī* and the other *Telugu*. The author quotes *Āpastamba* in several places, but does not specify the names of works. Almost all the quoted *Sūtras* are found in the first two works and a few of the verses appear in the MSS. The learned editors of the first two works do not mention how many works of *Āpastamba* are known in the *Āryan Dharma-sūtram*.

आश्वलायनः—I have obtained a printed copy of *Āśvalāyana Gṛihyasūtram* with the *Vṛitti* of Gārgya' Nārāyaṇa. This work is one of the volumes of the Calcutta Series named Bibliotheca Indica. The quoted *Sūtras* are generally found in this work. The verses may, perhaps, be found in *Āśvalāyana Smṛiti*. One of my friends promised, a long time ago, to procure for me a MS. of this work, but unfortunately he has not yet been kind enough to do so.

ऐतरेयोपनिषद्—I have got an excellent copy of this (a publication of the Poona Ānandāśrama series) which Mr. Āpte has kindly presented to me. Almost all the quotations appear in this copy.

कात्यायनः—The author quotes 56 lines from this work. I possess two MSS. of the name of *Kātyāyanasmṛiti*. One of them is in *Devanāgarī* character, and the other in *Telugu*. Each of them has three *Prapāthakās*, each *Prapāthaka* being subdivided into several *Khaṇḍas*. This

work is known also by the name of *Karmapradīpa*.* I have also obtained a MS. from Dr. R. G. Bhāndārakar, N°. 194 of the Deccan College Collection A, 1881-1882. It has been wrongly marked अथ गोभिलस्मृतिप्रारंभः on the title page, and in the Deccan College Catalogue, too, it has been noticed under the name *Gobhilasmr̥iti*.† A few of the quotations are found in this text.

कूर्मपुराणम्—I have obtained a *Kanarese* MS. of this *Purāṇam*, and also a copy of an edition published at the Bangavāsi Press, Calcutta. The author has quoted freely from this *Purāṇam*, and all the quotations except a few appear in these copies.

कैवल्योपनिषत्—I have secured a copy of this work, lithographed at Benares.

गरुडपुराणम्—I have in my possession a copy of this work published at the Bangavāsi Press in the year 1812 of the *Śālivāhana* era.

गौतमः—I have got several works of Gautama. Some of them are:—

A. *Gautama Dharmasāstram*.—I have secured 5 different copies of this work. Four of them belong to

* Although the author has exclusively used the name "*Katyāyana*" for this work in this part, he has subsequently alluded to it under the name *Karmapradīpa*. In the commentary of "*Gobhīṭya Grihyasūtra*" of the Bibliotheca Indica Series all quotations from this work are marked as from "*Karmapradīpa*." Also in the Catalogue of Sanskrit MSS. of the India Office Library this work is noticed as "*Karmapradīpa*" (vide 460, Part I, page 97). There exists a commentary on this work by Āśādityamiśra, who also calls it by the name *Karmapradīpa*, as is evident from the following
.....कर्मपदीपार्थविचारः क्रियते मया

† This error was detected neither by the late Dr. Rajendralal Mitra in his Catalogue of Bikaner State Sanskrit Manuscripts (vide No. 339, page 149) nor by the compiler of the Government Catalogue of Sanskrit MSS. in Private Libraries of the N. W. P. Part I. (vide No. 83, page 26, and No. 94, page 30). I suppose they were led into the error by the opening couplet of the work which begins as follows:—

अथातो गोभिलोक्तानामग्येषां कैव कर्मणां च

the Ānandāśrama, Poona, of which one has Haradattā's *Mitāksharā*. The fifth is a *Telugu* MS. I have also two other copies ; one lithographed in Bombay, and the other a *Telugu* MS. called *Gautama Sūtram*.

B. Śloka Gautama.—The author does not make any reference to this work so far as this part is concerned ; but he does so later. The verses he quotes hereinafter as from *Gautama* are found in this work while the *Sūtrās* are found in *Gautama Dharmośāstram*.

C. Vṛiddha Gautama.—The author quotes *Vṛiddhagautama* on four occasions, but none of the quotations appears in my copy. It contains a dialogue between Yudhishtira and Krishna, and what the author quotes as from the *Āsvamedhika Parva* (Book XIV. of *Mahābhāratam*), appears in the dialogue. This circumstance at once struck me and I suspected that this *Vṛiddhagautama* was but a portion of the said *Parva*. But now the suspicion is no longer less than a fact. Aware of the absence of this portion from every Calcutta, Bombay and Madras edition of *Mahābhāratam* I have been for the last two years searching and getting searched several MSS. of the great epic from the North as well as from the South, and not in vain. On the 9th of November last my friend, Rājā Ravi Varmā, of Travancore, kindly lent me the *Āsvamedhika Parva* of the work, which I am glad to say contains the portion I was looking for. It belongs to the Palace library of H. H. the Mahārājā of Travancore. It is written in the ancient *Malyālam* character, and consists of 134½ palm leaves. Generally there are 7 lines on each side of the leaf and 57 letters in a line. This *Parva* not being the last does not bear any date. However, the style of writing and the appearance of the copy indicate a time remoter than 300 years. This MS.

Parva contains 115 chapters. But in the Calcutta, Bombay and Madras printed editions the number of chapters is 92 and the last, *i. e.*, the 92nd chapter, contains 53 *Slokās*. The 92nd chapter of the MS. ends a *Sloka* which is the 38th *Sloka* of the same chapter, *i. e.*, the 92nd in the printed copies; and the remaining 15 *slokās* of the 92nd chapter in the printed copies form the 93rd chapter in the MS. The omitted portion under reference is contained in 22 chapters and it begins from the 94th chapter in the MS. copy. *When this portion is added to the 92 chapters in the printed copies (which are actually 93) the number of chapters comes up to 114 (actually 115).

The 94th chapter of the MS. copy begins.

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।

धर्मसंशयमुद्दिश्य किमपृच्छत् पितामहः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातां युधिष्ठिरः ।

In the work entitled *Vridhdha Gautama Samhitā* these lines run as follows :—

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।

धर्मसंशयकं वृद्ध्यम् किमपृच्छत् गौतमः ॥ १ ॥

गौतमः—

पश्चिमेनापि मेधेन यदा स्नातो युधिष्ठिरः ।

Every chapter in the MS. ends

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
आश्वमेधिके पर्वणि.

While the chapters of *Vridhdha Gautama Samhitā* end

इति श्रीगौतमीये वैष्णवधर्मशास्त्रे अध्यायः

It is evident from the above comparison that by substituting the name of Gautama for Pitā-maha and Vaisampāyana, by giving the title *Vridhdha-gautama* and by making other similar alterations

* This point has not been noticed by any Sanskrit scholar, upto this time, so far as I am aware.

some one might have attempted to palm off the portion under reference as an original work. This *Vṛiddha-gautama* contains moreover several omissions and alterations, which shall be noticed in some one of the subsequent volumes. Here I may venture to remark that the work alluded to as *Vṛiddha Gautama* by Mādhavāchārya, Hemādri, Aparārka and other ancient authors is yet undiscovered.

देवलः—I have a *Devanāgarī* MS. of this work copied from a *Telugu* one. It contains 78 *Śloḥās*. The quotations in the text do not appear in it.

नारदः—I have used a printed copy entitled *Nārada Smṛiti*. It has been edited by Julius Jolly, Ph.D., and published by the Asiatic Society of Bengal. The author in several places quotes *Nārada*, but the quotations are not found in this copy of the *Smṛiti*. However, a few of them appear in the work called *Nāradaśikshā*.

नृसिंहपुराणम्—I have used a printed copy of this *Purāṇam*, published in the *Grantha Ratnamālā* Serial by Messrs. Gopāla Nārāyaṇa and Co., Bombay. It is a very carelessly edited work, but most of the quotations are found in it. I possess another work called *Laghuhārīta Smṛiti*. Possibly it is identical with *Nṛsiṅhapurāṇam*. *Laghuhārīta* differs from *Nṛsiṅhapurāṇam* in the number of *Adhyāyās*, the former having seven and the latter five, and in a few readings. Very likely a portion abstracted from *Nṛsiṅhapurāṇam* has been designated *Laghuhārīta Smṛiti* to pass for an independent work. Though the quotations in the text appear in this *Smṛiti*, the author nowhere mentions its name.

पारस्करः—I have secured a printed copy of *Pāraskara Grihya Sūtram*, with Hariharā's commentary. It is published by one Mr. Laddhārām Śāstrī of Bombay. It is tolerably correct. The quotations appear in it.

भण्डार्करः—Dr. Bhāṇḍārkar has kindly lent me a *Devanāgarī* MS. of this work from the Deccan

College Library. It contains about 100 *Ślokās* but is incomplete. The quotations are not found in it.

प्रज्ञोपनिषत् and **बृहदारण्यकोपनिषत्**—Mr. Āpte has presented to me these two books. They are publications of the Ānandāśrama Institution. Almost all the quotations are found in them.

बृहस्पतिः—I own a pamphlet called *Bṛihaspati Smṛiti*. It contains nearly one hundred *Ślokās*. The quotations do not appear in it.

बौधायनः—I have obtained an excellent edition of *Bauḥhāyana Dharmasūtram*, edited by E. Hultsch, Ph. D., of Vienna. Also I have got another work called *Bauḥhāyana Smṛiti*. The latter is a *Devanāgarī* MS., and forms a part of the Viśrāma Bāga collection of the Deccan College Library. Both the works agree closely. Some of the quotations appear in them. I am led to believe that there must be some other work called *Bauḥhāyana smṛiti*, quite different from these two works. The learned editor of *Bauḥhāyana Dharmasūtram* says nothing of this in his preface. But I shall endeavour to prove in my preface to the next part of the present work that my belief is well founded. Dr. Hultsch's edition, I regret to observe, omits not only sentences but even entire portions.

मत्स्यपुराणम्—I have used a copy of this *Purāṇam* printed and published at the Bangavāsi Press. It is not carefully edited. Some of the author's quotations appear in it.

मनुः—I have collected four different copies of this work. One of them, presented to me by the Baroda Durbar, is that edited and published by the late Honorable Rāo Sāheb V. N. Mandalika of Bombay. It contains the text and seven commentaries. The second contains the text with Kullāka Bhatī's commentary, and is published by Mr. Janārdana Mahādeva Gurjara of Bombay. The rest are merely manuscript copies of the text. The author quotes

more frequently from *Manu* than from any other author. Almost all the quotations are found in the first of these four copies. So far as I am aware, there exists no edition of this work as correct as it ought to be. The quotations, which cannot be traced in any of these four copies, may perhaps be found in some other yet to be discovered.

महाभारतम्—I have used two printed copies of this work. One of them is a publication of Gaṇapat Krishṇāji's Press, Bombay, and the other of Bābu Pratāpa Chandra Roy, C.I.E., of Calcutta. The first has a commentary; the second contains merely the text. The author quotes a great many verses from *Mahābhāratam*. In some places he gives the quotations under the name *Mahābhāratam* and in others under the name of the *Parva*, to which the quotation belongs. Both of the copies I have used are carelessly edited. Some of the quotations appear in them, but especially those, which the author gives under the name of *Āśvamedhika Parva*, cannot be traced in either. However I have recently obtained a MS. copy of this *Parva*, in which all these quotations appear (see *Vriiddha Gautama* on page 7). Should some learned scholar turn out a more careful and correct edition of this important epic he would, I have no doubt, place the whole reading public under great obligations.

मार्कण्डेयपुराणम्—The copy used by me is a publication of the Calcutta Bangavāsi Press, printed in the year 1812 of the *Śālivāhana* era. I find in it most of the quotations, which the author alludes to as being from *Mārkaṇḍeya Purānam* or *Mārkaṇḍeyam* and *Mārkaṇḍeyah*.

- The author gives one quotation as from *Madālasā* which is evidently from this *Purānam* and is found in the dialogue between *Madālasā* and her son *Alaka* (*vide Adhyāyās* 28 to 36). This circumstance, as well as many others, goes to show that the author sometimes quotes a work under its name or its author's name, or sometimes even in the name of the character concerned in the

quotation. It is likely, therefore, that whatever quotations appear under the name of *Mārkaṇḍeyah* and are not found in *Mārkaṇḍeya Purāṇam* may be from Mārkaṇḍeyā's discourse, which may occur in some other *Purāṇas* or in *Mārkaṇḍeya Smṛiti*.

यमः—The author quotes largely from this, but none of the quotations is found in a small tract I have used. This tract contains only *Prāyaścitta Prokaranam*, or the chapter on penance, all in 78 verses. It is undoubtedly incomplete, and I am of the impression that the greater portion of this *Smṛiti* remains yet to be discovered.

याज्ञवल्क्य—I have referred to four different copies of this *Smṛiti*. One of them is a publication of Gaṇapata Krishṇāji's Press, with a commentary of Vidnyāneśvara. The rest are mere texts: one a Benares lithographed edition, the second a publication by the late Rāo Sāheb Mandalika, and the third a *Telugu* MS. The author's quotations, which are numerous in this part, are all found in all these four copies. It is singular to observe that from chapters 96 to 106, the first part of *Garudamahāpurāṇam*, which contains the precepts dictated by Yājnyavalkya to other Rīṣis, is exactly the same as *Yājnyavalkya Smṛiti* allowing, of course, for slight differences here and there, in readings and for the entire omission in the former of *Vyavahāra*. This portion of *Garuda* comprises in all 377 verses which are all found interspersed among the 702 verses, which form the portion of *Yājnyavalkya* under allusion. The portion on *Vyavahāra* not found in *Garudapurāṇam* is, however, found in *Agnipurāṇam*, chapters 253, 254, 255, 256, 257, 258. .

योगसूत्राणि—I have used a Benares copy of this work with *Vyāsabhāṣya*.

योगियाज्ञवल्क्य—I am indebted to Dr. Bhāndārkar for allowing me the use of a MS. copy of this work from the Deccan College Collection (No. 363 of 1875-76) as well

as of a MS. copy of *Brihadयोग्यज्ञवाल्क्या*. The author in this part quotes largely under the name of *योग्यज्ञवाल्क्या*, but these quotations are all found in the latter manuscript.

N. B.—These MSS. came in so late that I am constrained to say that I could not make as good a use of them as I otherwise could have.

लिखितः—I have in my possession a copy of a work, called *Likhita Samhita*, which is an unsystematic collection of 92 verses relating to sacrificial rites and deeds of benevolence and charity. What few quotations the author has as from *Likhita* are not found in this copy.

लिङ्गपुराणम्—I have a copy of this *Purānam* published at the Bangavāsi Press, Calcutta. The author's quotations are found in it.

ब्राह्मपुराणम्—I have used a copy of this work of the *Bibliotheca Indica* Series. It is incomplete, and the author's quotations, which are only a few, are not found in it.

वसिष्ठः—I have in my possession three different copies of this work. One of them is a part of the Bombay Sanskrit Series, and is edited by the Rev. Alois Anton Fuhrer, Ph.D., Professor of Sanskrit, St. Xavier's College, Bombay. Another is a Benares publication with a commentary, while the third is a Bombay lithograph copy. This work consists of 30 chapters, partly in prose and partly in verse. A few of the quotations under the name *Vasishtha* as well as under the name *Vṛiddhavasishtha* I found in these three copies. I am led to suppose that this *Vṛiddhavasishtha* is a different work altogether, but not having come across any work bearing this title, I cannot, surely, express a definite opinion. I may as well mention here that while at Nāsik, last January, I chanced to see a work entitled *Vṛiddhavasishthasamhitā*, but as it dwells wholly on sectarian matters of the *Vaishnavās*, I did not use it.

विष्णुः—I possess a copy of a publication of the Asiatic Society of Bengal, edited by Professor Julius Jolly, Ph.D., and entitled *Vishṇusmṛiti*. The author quotes this work very often under the name of *Vishṇu* only in this part, but subsequently his quotations appear under the names of *Vishṇu*, *Gadyavishṇu*, *Slokarishṇu* or *Padyavishṇu*, *Brihadvishṇu* and *Vridhdhavishṇu*. The title of the copy I have is quite different from any of these names, and it is difficult to find out whether the former is a different work or one of the latter. Neither the commentator, Nanda Paṇḍit, nor the learned editor of the edition under reference has decided this point. The quotations under the name *Vishṇu*, *Gadyavishṇu* and *Padyavishṇu* used by the author in the subsequent parts are found in my copy.

I have also two other copies of this work. One is a MS. with Nanda Pandita's commentary, and the other a copy of a Bombay lithograph edition. Some of the author's quotations are found in them.

विष्णुपुराणम्—I have a copy of this work printed and published by Messrs. Gopāla Nārāyaṇa and Co., with a commentary, in the *Sālivāhana* year 1809. The author has quoted freely from this *Purāṇam* and almost all the author's quotations are found in this copy.

व्यासः—I have three different works bearing Vyāsa's name. One of them called *Laghuvyāsa* contains nearly 126 verses (81 in the first and 95 in the second chapter). The second called *Vyāsasamhitā* consists of 4 parts, containing in all nearly 241 verses. The third is entitled *Vedavyāsa-smṛiti*. This last contains only 69 verses. All these three works are incomplete, and only a few of the author's quotations are found in them.

सङ्खः and **वृद्धसङ्खः**—I own a lithograph copy called *Sankhasamhitā*. It is divided into 18 parts, containing in all about 318 verses. Almost all the author's quotations appearing as from *Sankha* and *Vridhdhasankha* (see pages

238, 250) are found in this *Sankhasamhitā*, which fact leaves me in doubt as to its proper designation.

Besides these the author quotes *Śankhalikhitau*. The quotations are in prose. This work, so far as I am aware, is unknown.

शातातपः—There are three different works under the head "*Śātātapa*." I possess only one of them, viz., the one entitled *Śātātapasamhitā*. It is divided into six chapters and contains 232 verses. The following lines are at the end of the sixth chapter:—

इति शातातपप्रोक्तो विपाकः कर्मणामयम् ।
शिष्याद्य शरभंगाद्य दिनयात्परिपुच्छते ॥

This couplet shows that the work is also called *Karmavipāka*. The late Dr. Rajendra Lāla Mitra held the same opinion (see notices of Sanskrit MSS., Vol. II., page 4). The author's quotations are not found in the copy in my possession.

शिवधर्मः (complete name *शिवधर्मोत्तरम्*)—The author quotes this work only in one place, but the only quotation is not found in the copy I have borrowed from Dr. Bhāṅdārkar.

शैवपुराणम्—I have with me a copy of this *Purāṇam* (Calcutta Bangavāsi Press publication). The author in some places alludes to this work as *Saivapurāṇam*, and in others as *Vāyusamhitā*. The latter, however, is only the designation of the fifth part of the *Purāṇam*; and what the author quotes as from this occurs in my copy.

श्वेताश्वतरोपनिषद्—The author quotes from this work under the three names *Śvetāśvatarāh*, *Śvetāśvatarasākhā* and *Śvetāśvataropanishad*, and all the quotations are met with in the excellent edition of the Anandārama Series, a copy of which Mr. Āpte has kindly presented to me. This edition is accompanied by a commentary, supposed to be the work of Śankarāchārya. But to all appearances the

commentary is nothing better than a compilation made by some other person, perhaps a namesake of that renowned philosopher.

संवर्तः—I possess a lithograph copy called *Samsarta-smṛiti*, a small pamphlet of 227 verses. Few of the author's quotations are found in it.

सूतसंहिता (A portion of *Skandapurānam*),—Mr. Gangādhara Ananta Nijasure kindly obtained for me a copy of this work from Rāośaheb Meṇavalikar Fadnisā's library. The author's quotations are found in it.

हारीतः—I have three different works under the name of *Hārīta*.

1. *Laghu Hārīta Smṛiti*.—This contains 6 chapters. Possibly it is a portion of *Nṛisinhapurānam*. What quotations Aparārka or other ancient authors give as from *Laghu Hārīta* are not found in this copy.

2. *Vṛiddha Hārīta Samhitā*.—This consists of 8 chapters, and contains 2,587 verses. This work is apparently a modern production. It dwells upon the religious rites of the *Vaiṣṇavās*.

3. *Hārīta Smṛiti*—Consists of 111 verses and contains ordinances on penances, impurities, &c.

The author's quotations are not found in any of these three copies.

I have, besides, recently secured from Nāsik a *Devand-garī* MS. of a work, bearing the title *Hārītadharmasāstram*. It contains 67 leaves or 134 pages, each page having 16 lines of nearly 34 letters. The following is the colophon to it:—

इति हारीतधर्मशास्त्रे विद्यमानोऽध्यायः ॥ शिव ॥ ॥ त्रिवोहनिदि
शके १६०८ संवत् १७४६ धातुसंवत्सरे उत्तरायणे मीढ्यर्तौ क्वेष्टे मासि
कृष्णपक्षे चतुर्विंशत्यां १३ चंद्रवासरे २ भरण्यां घटी २१ तहिले काशिविष्णे-
श्वरचरणसन्निधौ तद्वक्त्रचरणर(ज)सा लिखितमिदं धर्मशास्त्राख्यं
पुस्तकं समाप्तमगमत् लेखकपाठकयोः शुभं भूयात् ॥

बाह्यं पुस्तकं दृष्ट्वा ताह्यं लिखितं नया ।
अदि शुद्धमस्तु वा नम शेषो न विद्यते ॥

I came across this MS. after my work had already too far advanced, and though, for this reason I have not been able to make a thorough use of it, I have yet cursorily succeeded in tracing in its majority of the author's quotations. This MS., I venture to suggest, is a fresh discovery. I find no mention made of it either by orientalist or antiquarians. The greater portion of this work is in prose, and the style of its composition is similar to *Baudhāyana* and *Vishṇu*.

I have so far described, as succinctly as possible, all the works I have used in the preparation of this part. I have still continued my efforts to secure a fresh supply of works, which I shall of course utilise and describe in the subsequent parts of this work.

20, GIBGAUM, BOMBAY,

V. S. I.

1st December 1892.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
मङ्गलाचरणम्	१ ७	'अपृच्छन्' इत्यस्यार्थः	४४ १२
स्वाश्रयदातृबुक्कराजवर्णनम्	२ १४	ऋषिशाब्दार्थः	४५ ३
स्वस्य माता-पितृ-कुल-गोत्रा- दिवर्णनम्	४ ५	पराशरोक्तधर्मानुष्ठाने अ- धिकारिविवेचनम्	४६ ७
प्रतिज्ञा	४ ९	'हितं' इत्यस्यार्थः	५२ १४
प्रयोजनम्	५ ३	नित्यकर्मणामभ्युदयहे- तुत्वम्	५३ २
पराशरस्मृतेः व्याख्यातुं यो- ग्यत्वम्	५ ५	कर्मणां परम्परया मोक्ष- हेतुत्वम्	५९ ३
पराशरस्मृतेः ग्रन्थकृप्तिः	१४ १	विषयनिर्देशः	६३ ६
पराशरेण व्यवहारो नोक्तः तत्र हेतुः	१५ ४	ऋषीन्प्रति व्यासस्य उक्त- रम्	६५ १४
पराशरस्मृतेः कलिम्प्रति प्रवृत्तत्वम्	२१ ६	व्यासम्पुरस्कृत्य ऋषयो बदरिकाश्रमं गताः	६८ ६
पराशरस्मृतौ आचारस्य सङ्कोचः	२१ ९	पराशरस्य तपोमहिमख्या- पनार्थं बदरिकाश्रम- वर्णनम्	७० ११
गुणोपसंहारे प्रतिज्ञा	३६ २	पराशरस्य अहिंसानुष्ठान- सिद्धिः	७१ ११
ऋषीणां व्यासं प्रति प्रश्नः	३७ २	बदरिकाश्रमे देवालय- बहुत्वम्	७२ ३
अयंशब्दार्थः	३७ ५	पराशरदर्शनम्	७३ ६
अतःशब्दार्थः	४० ३	पराशरशाब्दनिरुक्तिः	७४ ४
योगोपयोगिविज्ञादिनिरू- पणम्	४० ६		
'एकाग्रं' इत्यस्यार्थः । तत्र पंचविधाः चित्तभूमयः	४२ ४		
'आसीनं' इत्यस्य व्याख्या	४४ ६		

	पृ० पं०		पृ० पं०
गुरुभक्तिफलम्	७४ १५	तार्किक-प्राभाकर-भाष्टा-	
पराशरेण कृतं ऋषीणां		भिमतस्य धर्मस्वरूपस्य	
स्वागतम्	७५ १७	स्वीकारः	९० ५
गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतु-		धर्मस्य स्थूल-सूक्ष्मभेद-	
त्वम्	७६ १	विवरणम्	९० ८
पराशरम्प्रति व्यासप्रश्नः ७७	३	पराशरो धर्मस्य निर्णयं	
पुत्रः शिष्यो वा रहस्योप-		प्राह	९२ १४
देशमर्हति	७७ ९	कल्पे कल्पे श्रुत्यादिनि-	
व्यासो मानवादिधर्मा मया		र्णेतारः भवन्ति	९३ १५
श्रुता इत्याह	७८ ८	कल्पस्वरूपम्	९३ १७
साधारणकलिधर्मविष-		कल्पभेदः	९४ १६
यक्रः व्यासप्रश्नः	८० १३	प्राकृतप्रलयवर्णनम्	९५ ८
धर्माणां बहुविधत्वम्	८० १५	परमात्मनः प्रकृतित्वम्	९७ ११
कृतादिषु धर्मस्य स्थितिः ८२	१	मायायाः प्रकृतित्वम्	९८ १
कृतयुगधर्मः कलौ न क-		मायाया आत्मशक्तित्वम्	९८ ७
र्तव्यः	८४ १	श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिः	९९ १०
साधारणो धर्मः	८४ ५	आत्म-ब्रह्मादिशब्दाना-	
असाधारणो धर्मः	८५ १	मनेकार्थत्वम्	१०१ १
असाधारणधर्मप्रश्नः	८७ ६	असतो जगत्कारणत्वनि-	
मीमांसकाभिमतं धर्मस्व-		वारणम्	१०२ १
रूपम्	८७ ८	परमाणुवादखण्डनम्	१०३ ३
प्राभाकराभिमतं धर्मस्वरू-		नित्याया ईश्वरेच्छायाः	
पम्	८८ १	मनोनपेक्षत्वम्	१०३ १७
धर्मस्य दुर्विवेच्यत्वम्	८८ ३	अचिन्त्या परमेश्वरस्य	
विश्वामित्राभिमतं धर्मस्व-		शक्तिरित्याकारक-	
रूपम्	८८ ८	मौपनिषदां मतम्	१०४ ४
मन्वाभिमतं धर्मस्वरूपम्	८९ १	असङ्गस्य कथमुत्पादक-	
आत्मगुणोऽपूर्वशब्दवाच्यो		त्वम्	१०५ १
धर्मः	९० २	श्रुतिनिर्णेतारः	१०७ १४

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
षट्त्रिंशत् स्मृतिकर्तारः	१०८	३	शापपरिपाकहेतुकाल-		
नेयं परिसंख्या	१०८	११	विभागः	१२३	६
भारतोक्ता धर्मशास्त्रप्रव-			तारतस्यापादकनिमित्त-		
कारः	१०९	१	विभागः	१२३	१०
धर्मस्य सृष्टिः	१११	३	निमित्तकृतं तारतम्यम्	१२४	७
धर्मस्य सामर्थ्यम्	१११	१३	कलिसामर्थ्यप्रपञ्चनम्	१२४	१८
न कश्चित् वेदकर्ता	११२	११	कलिवृद्ध्यादि	१२५	७
परमेश्वरो वेदस्य व्य-			कृतयुगे तपसः परमत्वे		
ञ्जकः	११३	३	हेतुमाह	१२५	१६
उक्तार्थे उपपत्तयः	११३	८	प्राणस्वरूपम्	१२६	३
स्वातंत्र्यनिवारणम्	११४	६	युगसामर्थ्यवर्णनप्रयो-		
उक्तार्थे अनुषंगन्याय-			जनम्	१२८	५
योजनम्	११४	१३	कलौ पापिनामनिन्द्या-		
चतुर्मुखो विप्रकीर्णधर्मा-			त्वात् शास्त्रस्य विप्लवः		
न् सङ्कलयति	११६	१	स्यात्-इति पूर्वपक्षः	१२८	१५
चतुर्मुख इव स्वायम्भुवो			पूर्वपक्षनिरासः	१३१	१४
मनुरपि	११६	९	तत्तदुगसामर्थ्यम्	१३१	१८
प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यम्	११७	१	कलिदोषः	१३३	२
धर्मस्य स्वरूपान्यत्वानि-			कलौ निषिद्धानि	१३३	७
वारणम्	११७	४	विहितातिक्रम-निषिद्धाच-		
प्रतिज्ञातस्य वैलक्षण्यस्य			रणयोः प्रायश्चित्तम्	१३८	४
उपन्यासः	११९	५	चातुर्वर्ण्याचारप्रतिज्ञा	१४०	१
तपोविवरणम्	१२०	१	धर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थ-		
उक्तार्थे परिसंख्याया अ-			हेतुत्वम्	१४२	३
विवक्षितत्वम्	१२१	३	पराशरस्य वरप्राप्तिः	१४२	३
अधर्मप्रापकस्थानवि-			आचारस्य श्रेयोहेतुत्वम्	१४३	५
भागः	१२२	६	ब्राह्मणस्य असाधा-		
निमित्तविभागः	१२३	१	रणधर्माः	१४५	१०
			तत्र अध्यापनम्	१४६	३

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अध्यापने नियमः.....	१४७	६	अथ यजन-याजननि-		
अध्यापने प्राभाकरमतम्	१४८	३	रूपणम्	१५९	८
अध्ययने न पृथक्विधिः-			तत्र यजनस्य सृष्टिः प्रयो-		
इति गुरुमतम् ...	१४८	९	जनं च	१५९	९
अध्ययनं तु नित्यमित्यन्ये			यजनस्य त्रैविध्यम् ..	१५९	१७
वादिनः	१४९	१४	द्विजातिप्रभृतिः सृष्टेर्यज्ञा-		
उक्तार्थे विवरणकारमतम्	१५०	१२	र्थत्वम्	१६०	६
अर्थविचारपर्यंतमध्ययन-			अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां य-		
म्	१५१	४	जमहिमा	१६०	१४
अध्ययनस्य इतिकर्तव्यता	१५१	१३	यज्ञविशेषाः	१६१	५
स्वशाखाया अध्ययनम्	१५२	१३	आधानम्	१६१	८
स्वशाखापरित्यागनिषेधः	१५३	१८	आधानाकरणे प्रत्यवायः	१६१	१२
स्वशाखाध्ययनपूर्वकं अ-			कालादिविशिष्टमाधान-		
न्यशाखाध्ययनम् ..	१५३	३	विधानम्	१६२	१
वेदवृद्धमैशास्त्रस्याप्यध्य-			आधानपूर्वका यज्ञाः ..	१६३	५
यनम्	१५३	६	पाकयज्ञादिनिरूपणम्	१६३	९
पञ्चधा वेदाभ्यासः ..	१५३	१३	अपरा महायज्ञकृतवः ..	१६४	५
गुरुमुखादेव वेदोऽध्येतव्यः	१५४	१	नित्य-नैमित्तिकभेदेन य-		
अध्ययने वर्जनीयाः ..	१५४	६	ज्ञानां त्रैविध्यम्	१६४	४
अथ अनध्यायाः ..	१५४	१८	यज्ञानां नित्यत्वम्	१६४	१२
नित्या अनध्यायाः ..	१५४	१९	यज्ञानां नैमित्तिकत्वम् ..	१६६	२
नैमित्तिकाः	१५५	१	काम्यत्वम्	१६६	५
अन्येष्वनध्यायाः	१५५	११	नित्य-नैमित्तिक-काम्यानां		
मन्वादयः	१५५	१५	फलम्	१६६	११
युगादयः	१५६	७	नित्यकर्मलोपे समाधानम्	१६८	१
अष्टकाः	१५७	१	नित्यं न लोपयेत्	१६८	१७
त्रयोदश्यादयो वर्ज्याः ..	१५७	८	त्रैवार्षिकाधिकान्नेन सो-		
श्लेषमातकादयो वर्ज्याः ..	१५८	११	मयागः कार्यः	१६९	५
अनध्यायानां अपवादः	१५८	१४	तदलाभे दश्यादयः कार्याः	१६९	१२
			अल्पधनस्य यज्ञनिषेधः	१६९	१६

Table of Contents.

5

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
सम्पूर्णानुष्ठानाशक्तौ का-			देयस्वरूपम्	१८९	१२
म्यं कर्त्तव्यम्	१७०	७	अशेषस्य देयत्वे नियमः	१८९	१७
याजने विधिः.....	१७१	१	उक्तार्थे अपवादः	१९०	६
नियमविधिरयम्	१७१	५	देयविशेषेण फलविशेषः	१९०	१०
उपवीतित्वविधानम् ..	१७३	८	पात्रविशेषेण देयविशेषः	१९१	५
ऋष्यादिज्ञानस्य याजना-			दाननिमित्तानि	१९२	३
ऋत्वम्	१७३	१२	अयनादयः.....	१९२	७
याजने दोषनिवारणम्.	१७४	१	दिनक्षयलक्षणम्	१९३	१०
अयाज्ययाजने दोषः ..	१७४	१५	दानस्य निषिद्धः काळः.	१९४	३
तत्र प्रायाश्चित्तम्	१७४	१९	उक्तस्य प्रतिप्रसवः ..	१९४	११
दाननिरूपणम् ..	१७६	८	दानस्य प्रशस्ता देशवि-		
दानप्रशंसा	१७६	१०	शेषाः	१९४	७७
साक्षाद्दानविधानम् ..	१७७	८	प्रतिग्रहनिरूपणम्	१९५	६
वित्तवैयर्थ्यपुरःसरं दान-			तत्र श्रौतो विधिः.....	१९५	७
विधानम्	१७८	१	असत्प्रतिग्रहनिन्दा ..	१९६	१०
दानाभावे बाधः	१७८	७	सत्प्रतिग्रहानुज्ञा	१९५	१८
दानस्य स्वरूपं इतिक-			अप्रतिग्रहः श्रेयान् ..	१९६	१
र्त्तव्यता च.....	१७९	१२	प्रतिग्रहं प्रशंसति यमः	१९६	६
दानस्य चतुर्विध्यम् ..	१८३	१४	मनुस्तु विपर्ययमाह ...	१९६	११
फलविशेषः	१८४	६	सामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे		
दानपात्रम्.....	१८४	१२	प्रत्यवायः	१९६	७७
पात्रविशेषः	१८५	१०	एष एव न्यायः याजना-		
शूद्रादीनां पात्रत्वम् ..	१८६	६	ध्यापनयोः.....	१९७	३
माता-पित्रोः दानम् ..	१८६	९	सदसत्प्रतिग्रहविवेकः..	१९७	७
अपीत्रम्	१८७	७	सतामसम्भवे असतीऽपि		
देवलकस्वरूपम्	१८८	७	प्रतिग्रहः	१९७	१०
अन्येऽपि निषेधाः.....	१८८	११	शूद्रप्रतिग्रहे विशेषः ..	१९७	१४
पात्रोपेक्षणे अपात्रदाने च			विशेषान्तरम्	१९७	१७
निषेधः	१८९	८			

	पृ० पं०		पृ० पं०
असत्प्रतिग्रहोचितो ज्व- स्थाविशेषः.....१९८	६	विग्रहवन्तो देवा न सन्ति तस्मान्नेषां प्रसादो	
प्रतियाह्वद्रव्यस्य इयत्ता	१९८	न यागस्य फलद्वारम्	२१३ १
अनापदि राजप्रतिग्रह- निन्दा	१९९ ६	औपनिषद् ईश्वरस्य फल- दातृत्वं मन्यन्ते ...	२१३ ७
उक्तनिन्दाया अधार्मिक- राजविषयत्वम् ..	२०० ६	उक्तमतद्वयस्य न वि- रोधः	२१४ १२
अदुष्टो राजप्रतिग्रहो न निन्दितः	२०० १४	अतिथिलक्षणम् ..	२१४ २०
सत्प्रतिग्रहस्य अनापद्यपि विधानम्	२०१ १४	अतिथिपूजाऽकरणे दोषः	२१५ १
अयाचिते न दोषः ..	२०२ १	अतिथिपूजने अभ्युदयो- ऽपि भवति	२१६ २
वस्तुविशेषाः	२०२ ५	हुतशेषम्	२१६ १७
प्रतिग्रहानधिकारी. . .	२०३ १	हुतशेषमेव भुञ्जीत ..	२१६ १८
विदुषो न प्रतिग्रहदोषः.	२०३ ९	ब्राह्मणलक्षणम् ..	२१७ १३
पूर्वोक्तविषयेषु न्याययो- जनम्	२०४ ५	आह्निकं संक्षिप्याह ..	२१८ १२
भावनास्वरूपम्	२०४ ८	उक्तार्थे यवागूपाकन्यायः	२१८ १६
तस्याः षोडाश्वत्सु	२०४ १४	ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थानम् ..	२१९ १२
देवतास्वरूपम् ..	२०५ ६	मनसा ईश्वरध्यानम् ..	२२० १८
परमात्मैव मुख्यो देवः तत्स्वरूपं च	२०८ १३	श्रोत्रियादिकमवलोकयेत्	२२१ ८
एकमेव देवं बहुधा व्य- वहरन्ति	२०९ १	ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात्	२२२ १५
द्रव्य-देवतयोर्भेदनिषेधः	२१० ३	तत्र तृणनियमः	२२२ १
एकस्मात्कलभेदो न दुः- सम्पादः	२१० १३	कालभेदेन दिङ्नियमः	२२२ ४
देवस्य फलदातृत्वं मीमां- सको न सहते ..	२११ १	यज्ञोपवीतस्थापनम् ..	२२२ ८
		मतान्तरेण दिङ्नियमः	२२४ १
		मूत्र-पुरीषे वर्ज्यदेशः .	२२४ २४
		अथ शौचप्रकरणम्	२२६ २३
		गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यात्	२२६ १४
		अभ्युद्धराणासम्भवे विशेषः	२२७ ३

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
शौचयोग्या मृत्तिका .. २२७	६		आचमने वर्ज्याः	२४५	१६
तत्रैव विशेषः	२२७	८	आचमने सपवित्रता ..	२४८	१२
वर्ज्या मृद्धिशेषाः	२२७	१५	स्नानानन्तरमाचमने वि-		
शौचे हस्तनियमः ..	२२८	१०	शेषः	२४९	१
„ दिङ्गनियमः ..	२२८	१३	स्थलविषये विशेषः ..	२४९	७
„ मृत्सङ्ख्या ..	२२८	१६	आचमनप्रशंसा	२४९	१४
„ इतिकर्तव्यता ..	२३०	१२	आचमनाकरणे प्रत्यवायः	२५०	१४
मृत्परिमाणम् ..	२३२	२	अथ दन्तधावनविधिः	२५१	१
भावशुद्ध्यभावे बाह्य-			काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रः ..	२५२	९
शौचेन न शुद्धिः ..	२३३	४	दन्तधावने वर्ज्याः	२५२	१४
अथ गण्डुषविधिः	२३३	१६	„ वर्ज्यतिथ्यादयः	२५३	५
अथाचमनविधिः	२३४	१०	अथ दर्भविधिः ..	२५४	६
ब्रह्मतीर्थम्	२३५	७	दर्भोत्पाटनमन्त्रः	२५५	१
आचमनीयमुदकम् ..	२३६	१	वर्णभेदेन विनियोगः ..	२५५	४
उक्तविषये उपवादः ..	२३७	१	कुशाभावे काशाः	२५५	८
उदकग्रहणप्रकारः ..	२३७	४	वर्ज्या दर्भाः	२५५	१४
उदकपानानन्तरभावि-			उत्पाटने कालनियमः ..	२५६	३
नी इतिकर्तव्यता ..	२३७	११	पवित्रधारणफलम्	२५६	९
उदकस्पर्शनस्य प्रकारा-			पवित्रप्रकारः	२५६	१५
न्तरम्	२३८	६	स्नानविधिः	२५८	३
आचमननिमित्तानि ..	२३८	१३	स्नानप्रकारः	२५९	८
आचमनाभावे दक्षिणक-			स्नाने कालनियमः ..	२६०	४
र्णस्पर्शः	२४०	१२	„ अघमर्षणम् ..	२६०	१४
तृणादिस्पर्शः	२४१	६	स्नानाङ्गतर्पणम्	२६०	१७
द्विराचमननिमित्तम् ..	२४१	१०	वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रः ..	२६२	६
आचमनापवादः	२४१	११	वस्त्रपरिधानम् ..	२६२	११
दन्तलघ्नोच्छिष्टम् ..	२४३	१	तत्र विशेषः	२६३	३
आचमनविन्दवोऽङ्गल-			वस्त्रविषये विशेषः ..	२६४	३
मा अपि मेघ्याः ..	२४४	१४	अहतवस्त्रलक्षणम्	२६४	१२

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अनुत्तरीयस्य कर्ममात्र-			निमित्तान्तरम्	२७९	३
निषेधः	२६५	३	नैमित्तिकस्नाने विशेषः	२७९	७
तत्र अनुकल्पः	२६५	१५	अथ काम्यस्नानम्	२८०	२
अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः	२६६	३	तत्र कालाः	२८०	३
तदुपयोगिमृत्तिकाः	२६६	४	अथ मलापकर्षणस्नानम्	२८२	१
अङ्गुलिनियमः	२६६	९	तत्र अभ्यङ्गे वर्ज्यावर्ज्याः	२८२	२
पुण्ड्राणामाकारः	२६६	१२	तैलविशेषेण अभ्यनुज्ञा	२८३	१७
स्थानानि	२६७	६	अथ क्रियाङ्गस्ना-		
ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रशंसा	२६८	१	नम्	२८३	१५
अथ स्नानान्तराणि	२६८	५	तस्य क्रियाङ्गत्वम्	२८३	१७
मध्याह्नस्नानम्	२६९	९	अथ क्रियास्नानम्	२८४	५
मध्याह्नस्नाने अधिकार्य-			उक्तस्नानेषु जलविशेषः	२८४	१४
नाधिकारिणौ	२७०	६	निषिद्धजलम्	२८५	१४
आश्रमभेदेन स्नानव्यं-			प्रतिप्रसवः	२८६	७
वस्था	२७०	९	उष्णोदकनिषेधः	२८६	१०
स्नानस्य समन्त्रता	२७०	१२	आतुरस्य उष्णोदकं न		
मृत्तिका	२७१	६	निषिद्धम्	२८७	३
कायप्रक्षालनानन्तरकर्त-			नद्याद्यभावेऽपि	२८७	१२
व्यम्	२७२	१३	उष्णोदकस्नाने विशेषः	२८८	८
मृद्ग्रहणमन्त्राः	२७३	६	अथ सन्ध्याविधिः	२८८	१४
गोमयमन्त्राः	२७३	१३	सन्ध्यास्वरूपम्	२८८	१५
अंपामार्गमन्त्रः	२७३	१६	सन्ध्यायास्त्रैविध्यम्	२८९	८
तीर्थावाहनम्	२७४	३	देवतानामभेदः	२८९	२०
अघमर्षणम्	२७५	११	„ वर्णभेदः	२९०	१
ऊरूस्तशोधनम्	२७६	८	उपासनम्	२९०	६
अनुकल्पः	२७६	१२	सन्ध्याकालः	२९१	१
अथ नैमित्तिकस्ना-			सन्ध्यापासनप्रकारः	२९१	८
नम्	२७७	१	प्राणायामलक्षणम्	२९१	१६
तत्र निमित्तानि	२७७	२			

Table of Contents.

9

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
प्राणायामस्य त्रैविध्यम्	२९२	१३	होमकालः	३१२	१४
मार्जनम्	२९३	२	अनुकल्पः	३१४	५
मार्जने तीर्थविशेषः	२९३	११	पक्षहोमः	३१४	१७
मन्त्राचमनम्	२९४	११	होमद्रव्यम्	३१५	६
अघमर्षणम्	२९५	१३	आहुतिपरिमाणम्	३१६	६
अर्घ्यप्रदानम्	२९५	१६	श्रौत-स्मार्ताभिव्यवस्था	३१७	६
अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरम्	२९५	७	अघोर्नित्यत्वम्	३१७	१७
उपस्थानम्	२९७	१	अथ दिवसस्य विभा-		
मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषः	२९७	९	गेषु कर्तव्यम् . . . ३१९ ५		
कालविशेषः	२९७	१५	दिवतापूजनम्	३१९	१३
देशविशेषः	२९७	२१	होमानन्तरकृत्यम्	३२०	९
सायंसन्ध्याया उपस्था-			अभिवादनम्	३२२	९
ने मन्त्रविशेषः	२९८	१४	अभिवादनप्रकारः	३२३	३
तत्र न्यायः	२९८	१९	अभिवादितेन वक्तव्या		
सन्ध्याप्रशंसा	२३०	९	आशीः ३२३ १६		
„ ऽकरणे प्रत्यवायः	२३०	१९	प्रत्यभिवादनम्	३२४	९
प्रत्यवायस्यानार्तविषय-			गुर्वादौ उपसङ्ग्रहणम्	३२७	११
त्वम्	३०१	१२	उपसङ्ग्रहणलक्षणम्	३२७	१८
मृतकादौ सन्ध्यानिषेधः	३०२	४	तस्य अपवादः	३२८	१२
अथ सन्ध्याङ्गजपः	३०३	१	अभिवादाने वर्ज्याः	३२९	६
जपयज्ञस्य भेदः	३०३	१५	गुरुलक्षणम्	३३०	१५
जपनियमः	३०५	१५	मान्याः	३३२	३
जपे वर्ज्याः	३०५	१६	माताया गरीयस्त्वम्	३३३	७
देशनियमः	३०७	८	उपाध्यायाचार्ययोर्लक्ष-		
जपङ्गभूता माला	३०८	१६	णम् ३३३ १२		
ालामणिसङ्ख्या	३०९	१०	पित्रोरप्याचार्यो गरीयान्	३३३	१९
णायत्रीजपप्रशंसा	३१०	४	बालोऽप्याचार्यो गरीयान्	३३४	४
अथ होमविधिः	३११	५	ज्येष्ठो भ्राता गुरुवत्	३३५	१
नृत्तारतम्यम्	३११	२१	परमगुरुरपि गुरुवत्	३३५	९

	पृ० पं०		पृ० पं०
अभिवादनप्रशंसा	३३६	४	स्थलस्थो जले तर्पणं न
अथ द्वितीयभागकृ-			कुर्यात् . . . . .
त्यम्	३३६	९	तत्र विशेषः . . . . .
वेदाभ्यासप्रशंसा	३३७	१	पात्रविशेषः . . . . .
वेदहीनस्य क्रियावैक-			रिक्तहस्तेन तर्पणं न
ल्यम्	३३७	१३	कार्यम् . . . . .
कृत्यान्तरम्	३३७	१७	तिलग्रहणे विशेषः . . . . .
तृतीयभागकृत्यम्	३३८	१	तिलानां विनियोगविशेषः . . . . .
अर्थसाधनम्	३३८	२	देवादितर्पणे विशेषः . . . . .
पोष्यवर्गः	३३८	८	तिलतर्पणनिषेधः . . . . .
स्ववृत्त्या धनसाधनम्	३३८	१२	तर्पणीयाः . . . . .
उपायान्तराणि	३३९	१६	काण्डर्षितर्पणम् . . . . .
सन्धातिग्रहो विप्रस्यैत्र	३४०	४	वस्वादिनामानि . . . . .
शिलोज्जादिकम्	३४१	१	पितृतर्पणप्रकारः . . . . .
शूद्रवृत्तिः	३४२	४	नामग्रहणे विशेषः . . . . .
अथ चतुर्थभागकृत्यम्	३४३	८	„ तर्पणक्रमः . . . . .
मध्याह्नस्नानम्	३४३	९	जीवत्पितृकृतर्पणे विशेषः . . . . .
ब्रह्मयज्ञविधिः	३४३	१३	अवसानाञ्जलिः . . . . .
„ कालः	३४३	१९	सङ्केपेण तर्पणम् . . . . .
देशादीतिकर्तव्यता	३४४	१६	यमतर्पणम् . . . . .
उपवीतादीतिकर्तव्यता	३४५	१	तत्र नियमः . . . . .
इतिकर्तव्यान्तरम्	३४६	११	तस्य फलम् . . . . .
ब्रह्मयज्ञे जप्यम्	३४७	१९	भीष्मतर्पणम् . . . . .
„ नानध्यायः	३४८	८	तर्पणप्रशंसा . . . . .
अनध्याये जपप्रशंसा	३४९	४	अकरणे प्रत्यवायः . . . . .
„ अल्पं पठनीयम्	३४९	९	वस्त्रनिष्पीडनम् . . . . .
आत्म-देशाशुचिले वर्ज्यः	३४९	१३	सूर्याञ्जलिः . . . . .
अथ तर्पणविधिः	३५०	१२	अथ देवार्चनम् . . . . .
ब्रह्मगूत्रविन्यासः	३५१	१५	

	पृ० पं०		पृ० पं०
देवस्य एकत्वेऽपि मूर्ति-		तत्र अनुकल्पः	३८८ १८
भेदेन भेदः	३६५ १२	उद्दृतात्मदानम्	३८९ ६
वैष्णवमतानुसारिपूजाक्रमः	३६६ १	देवयज्ञादीनां वैश्वदेव-	
अग्निपुराणोक्ता पूजा . .	३६७ १	संज्ञा	३८९ १०
बौधायनोक्ता पूजा	३६९ ३	वैश्वदेवस्य पुरुषार्थत्वमपि	३९० ५
विष्णुपूजाप्रशंसा	३७१ १८	अथ मनुष्ययज्ञः	३९१ १५
शिवपूजाप्रकारः	३७२ ५	भिक्षादिलक्षणम्	३९२ ११
„ बौधायनोक्ता	३७२ १६	अतिथिनिरीक्षणम्	३९२ १५
शिवपूजाप्रशंसा	३७५ १९	अथ षट्कर्मणि	३९३ १०
देवार्चनाकरणे दोषः . .	३७६ ६	उक्तार्थे सम्मार्गन्यायः	३९३ १५
अथ गुरुपूजा	३७६ १२	अतिथिवर्णनम्	३९५ ५
गुरुपूजाफलम्	३७७ १०	द्वेष्यस्य भोजनीयत्वं नि-	
अथ वैश्वदेवः	३७८ १	न्दितम्	३९५ १०
वैश्वदेवविधानम्	३७८ २०	मूर्खस्य भोजनीयत्वं नि-	
पञ्चसूनाः	३८० १	षिद्धम्	३९५ १६
शोमप्रकारः	३८१ १४	अतिथिलक्षणम्	३९६ १८
भन्नसंस्कारः	३८१ १०	अतिथिशब्दव्याख्या . .	३९८ ७
रव्यानुकल्पः	३८१ १४	अतिथ्यागमने कर्तव्यम्	३९९ १६
भनधिकस्य विशेषः	३८२ १४	ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयो	
मृतयज्ञः	३८२ २०	नातिथयः	४०० ८
गौणाः कर्तारः	३८३ ११	आसनादिदाने विशेषः	४०१ ४
तर्त्रन्तराभावे प्रवसतापि		अतिथिसत्काराकरणे दोषः	४०१ ९
स्वयं कार्यः	३८३ १४	अतिथिसत्कारप्रशंसा . .	४०३ ९
लिहणप्रकारः	३८३ १८	आतिथ्यकर्तृनियमाः . .	४०४ ९
वादिभ्यो ऽन्नम्	३८५ १०	आतिथ्ये गोत्रादिप्रश्न-	
मन्त्रोत्सर्गमन्त्रः	३८५ १७	निषेधः	४०४ १०
नेतृयज्ञः	३८७ ६	देवबुद्ध्याऽतिथिं पूजयेत्	४०५ ६
नेत्यश्राद्धम्	३८७ १४	तत्र हेतुः	४०५ १३
नेत्यश्राद्धप्रकारः	३८८ ४	गोत्रादिप्रश्ने बाधः . .	४०५ १७

	पृ० पं०		पृ० पं०
भोजनार्थं स्वगोत्रादिकं		प्राणाहृत्यनन्तरं यन्त्रिका-	
न कथनीयम् ४०६	१	यां पात्रमारोप्य भोक्त-	
यति-ब्रह्मचारिणोः		व्यम् ४१७	४
पूज्यत्वम् ४०६	६	अन्नवन्दनम् ४१७	११
भिक्षादानफलम् ४०७	१०	वन्दनानन्तरकृत्यम् . . ४१७	१४
” प्रकारः . . ४०७	१२	जिह्वाग्रसने विशेषः . . ४१८	१३
वैश्वदेवात्पूर्वं तयोरगमने		प्राणाहुतिष्वङ्गुलिनियमः ४१८	१७
कर्तव्यम् ४०८	१	परिषेचनानन्तरो विशेषः ४१९	१
यत्यादिपूजाकरणे प्रत्य-		उक्तविधेः सङ्ग्रहः . . . ४१९	१०
वायः ४०८	१३	भोजनप्रकारः ४२१	१३
यतिभिक्षादाने नियमः ४०९	१६	कवलसङ्ख्या ४२५	१८
ऐश्वर्योपेतस्यापि स-		उच्छिष्टशेषणम् ४२२	१४
त्कारः ४१०	६	सायंप्रातश्च भोजनम् ४२२	२२
विभूतिमानीश्वरांशः . . ४११	२	भोजने वर्ज्यान्तराणि . . ४२३	१०
अथ भिक्षुकाः ४११	७	भार्ययासह भोजननिषेधः ४२५	८
व्याधितादीनां भिक्षाविधा-		अन्येऽपि निषेधाः ४२८	१
नम् ४११	१९	भोजने वाग्यमः ४२७	७
वैश्वदेवाकरणे दोषः ४१२	१	अन्येऽपि निषेधाः ४२६	१
आतिथ्याकरणे दोषः . . ४१२	७	पङ्क्तिभेदप्रकारः ४२९	९
अन्येऽपि भोजनीयाः . . ४१२	११	भोजने नियमविशेषाः ४२९	१५
पञ्चमहायज्ञप्रशंसा . . ४१३	६	भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि ४३०	१२
अकरणे प्रत्यवायः . . . ४१३	१३	आचमनप्रकारः ४३१	३
अथ भोजनविधिः ४१३	१७	आचमनानन्तरकर्तव्यम् ४३२	९
तत्र वर्जनीयाः ४१३	१८	तत्र विशेषः ४३३	५
भोजनविधिः ४१४	१	ताम्बूलभक्षणम् ४३४	९
भोजने इतिकर्तव्यता . . ४१४	१६	ग्रहणकाले भोजननिषेधः ४३५	१
शुद्धपात्रे भोजनं कर्त्त-		ग्रहणपूर्वकाले निषेधः ४३५	१६
व्यम् ४१५	१८	बालादौ विशेषः ४३६	८
यतेः कांस्यपात्रनिषेधः ४१६	१२		

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
शक्तस्य भोजने प्रायश्चि-			प्रजापालनमेव राज्ञः प्र-		
त्तम्.....	४३६	११	धानं कर्म.....	४५२	२
चन्द्रग्रहे यामत्रयस्य अप-			प्रजारञ्जनं कर्तव्यम् ..	४५३	४
त्रादः	४३६	१४	राज्ञः षड्भागः	४५३	१४
ग्रस्तास्ते विशेषः	४३६	१६	युद्धोपकरणानि	४५४	१०
ग्रहणदिनोपवासः.....	४३८	१	दण्डप्रकारः	४५४	१७
पुत्रिण उपवासो न ..	४३८	१	दण्डस्य चातुर्विध्यम् ..	४५५	५
अवशिष्टदिवसकर्त्त-			दण्डस्थानानि.....	४५५	१६
व्यम्	४३८	१७	ब्राह्मणे न वधदण्डः ..	४५६	१
सायं वैश्वदेवादौ विशेषः	४३९	१७	परसैन्यनिर्जयः	४५६	१३
अथ शयनप्रकारः	४४०	१२	तत्र कालादि	४५६	१७
सुखशायिनः	४४१	१७	शत्रुप्रति यानम्	४५७	१५
शयने वर्जनीयाः	४४१	२०	बलस्य षड्विधता.....	४५८	६
उक्तस्याकरणे दोषः ...	४४४	६	सैन्यरचना	४५८	९
क्षत्रियस्य साधारणधर्माः	४४४	१६	व्यूहभेदः	४५८	१०
द्विविधो राजधर्मः.....	४४५	७	सैन्ये सङ्ग्राह्याः पुरुषाः	४५९	३
व्रतरहितब्रह्मचारिभिक्षा-			उपरोधः	४५९	७
प्रदो ग्रामो दण्ड्यः	४४५	१५	सामादिना शत्रुः साध्यः	४५९	१३
विहिताननुष्ठायिनां सर्वे-			देशजयानन्तरकृत्यम्	४६०	६
षां दण्डः	४४६	३	मालाकार इव पुष्पं वि-		
दण्ड्यदण्डनप्रशंसा ..	४४७	४	चिनुयात्	४६०	१२
अदण्ड्यदण्डननिषेधः	४४७	८	राष्ट्रं मधुदोहं दुहेत् ..	४६१	३
द्विविधो दण्डः.....	४४७	१२	क्रय-विक्रयादिव्यवस्था ..	४६३	१३
राज्ञः दण्डयितृत्वम् ..	४४७	१७	अन्तरङ्गा राजधर्माः ..	४६२	९
राज्ञः प्रशंसा	४४९	६	बहिरङ्गा राजधर्माः ..	४६३	२
राजशब्दः क्षत्रियविषयः	४४९	१६	दुर्गसम्पादनम्	४६३	१८
उक्तार्थे अवेष्ट्यधिकरणम्	४४९	१८	दुर्गभेदाः	४६४	४
राजशब्दः क्षत्रियपरः ..	४५१	१७	दुर्गसंविधानम्	४६४	९
			यागादिधर्माः.....	४६५	६

पृ०	पं०	पृ०	पं०		
पुरोहितः कर्तव्यः	४६५	१७	पशुपालनम्	४७६	१३
श्रोत्रियात्करो नादेयः	४६६	७	विक्रयद्रव्याणि	४७६	२०
शाला-प्रपादि कर्तव्यम्	४६६	१५	पशुपालने विशेषः	४७७	१०
भूतपरित्राणं कर्तव्यम्	४६७	६	अर्घविज्ञानादयः	४७८	६
स्वराष्ट्रं न कर्षयेत्	४६८	१	यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलम्	४७९	१०
राज्ञो दिनचर्या	४६८	६	अननुष्ठाने दोषः	४७९	१४
दानानन्तरकृत्यम्	४६९	२	अथ शूद्रधर्माः	४७९	१९
अष्टविधं राज्ञः कर्म	४७०	६	द्विजसैवैव तस्य मुख्यो		
पञ्चवर्षाः	४७१	२	धर्मः	४८०	३
मध्याह्नकृत्यम्	४७१	५	अन्येऽपि धर्माः	४८१	५
अपराह्नकृत्यम्	४७१	१४	विप्रसेवा वृत्त्यर्थापि	४८२	९
सायङ्कालकृत्यम्	४७२	१	द्विजातिना शूद्रस्य		
राज्ञः अन्येऽपि धर्मः	४७२	८	वृत्तिः कल्प्या	४८२	१७
व्यसनानि वर्जयेत्	४७२	१६	द्विजसेवामन्तरेण		
व्यसनवर्णनम्	४७३	१	अन्यत् निष्फलम्	४८३	१
व्यसनिनो नाशः	४७३	१४	विप्रसेवा उभयार्था		
व्यसनानि त्यक्त्वा वर्तेत	४७४	१	इतरसेवा वृत्त्यर्था	४८३	१
प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयो-			शूद्रेण विक्रयः कार्यः	४८४	६
विशेषः	४७४	१७	शिल्पान्यपि कर्तव्यानि	४८५	१३
प्रजानामपालने दोषः	४७५	९	मद्य-मांसादिविक्रयनि-		
वैश्यधर्मप्रकरणम्	४७६	१	षेधः	४८६	१
कुसीदादीनां वैश्य-			समाप्तिश्लोकः	४८७	१२
धर्मत्वम्	४७६	९			

इति प्रथमाध्यायस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥ श्रीः ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

आचारकाण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका ।)

*वागीशाद्याः सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्
मज्जन् सज्जेनतीर्थसङ्गनिपुणः सदृत्ततीर्थे श्रयन् ।

लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥ २ ॥

*प्रणम्य मातरं भागीरथीं भागीरथीमिव ।

पितरं गुरुमूर्तिं च हरिं नत्वा पुनः पुनः ॥

पराशरस्मृतेर्व्याख्यां माधवीयां सुविस्तृताम् ।

व्याख्यास्ये बालबोधार्थं सङ्क्षेपेण यथामति ॥

पराशरसंहितां व्याख्येयामुस्तत्रभवान् माधवामात्यः निर्विघ्नपरिसमा-
प्तिप्रचयगमनार्थं शिष्यशिक्षार्थं च गजानननमस्कारलक्षणं मङ्गलमा-
चरति । वागीशाद्या इति । सर्वार्थानां सर्वेषां कार्याणां उपक्रमे आरम्भे ।
कृतकृत्याः कृतकार्याः । कार्यारम्भे गजाननस्मरणं शास्त्रप्रतिपादितम् ।
सोऽहमिति । सोऽहं माधवाचार्यनामा । विवेको वेदवाक्यार्थविचारः

L. gives सज्जनसङ्गतीर्थे as a reading from the Kālamādhviya. २. D.
reads सङ्ग for सङ्घा.

* सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्व्यर्था चतुर्वेदिता
 पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।
 अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यद्वयप्रत्ययः
 स्मार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्केणक्षमापतिः ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थं शास्त्रं मीमांसाशास्त्रम् । मीमांसाया विचारशास्त्राभिधानं जै-
 मिनीयन्यायमालाविस्तरे स्पष्टम् । तदेव पदवी मार्ग इत्यर्थः । तां प्राप्य ।
 आम्रायरूपे तीर्थे निपाने परं अत्यर्थं मज्जन् । मीमांसाशास्त्रज्ञानमन्तरा
 वेदार्थाकलनस्यासम्भवात् । कीदृशोऽहम् । सज्जनानां विदुषां सङ्ग एव
 तीर्थः मन्त्रिस्तस्य सङ्गेन निपुणः विद्वत्सहवासेन निपुणबुद्धिरित्यर्थः ।
 पुनश्च सतां साधूनां यत् वृत्तं वर्तनं तदेव तीर्थं क्षेत्रं श्रयन् भगवद्भजनार्थं
 पवित्रक्षेत्राश्रयणमपेक्षितमेव । पुनश्च श्रीमान् योयं भारतीतीर्थः भारती
 सरस्वती तस्याः तीर्थोऽवतारः शङ्कराचार्यः तस्मात् लब्धां प्रभावलहरीं
 आकलयन् सम्यक् धारयन्नित्यर्थः । भारतीतीर्थ इति शङ्करभगवत एवा-
 भिधानं पञ्चदशीटीकादिषु स्पष्टम् । पुनश्च विद्यातीर्थं विद्यागुरुं उपा-
 श्रयन्तन् अव्याहृतं निरन्तरं श्रीकण्ठं शिवं भजे सेवां करोमीति यो-
 जना । अत्र सर्वत्र तीर्थशब्दपर्यायेषु—

‘तीर्थं शास्त्राध्वर-क्षेत्र-पान्थोपाध्याय-मन्त्रिषु ।
 अवतारार्थिजुष्टाम्भःस्त्रीरजस्सु च विश्रुतम्’ ॥

इति विश्वकौशप्रामाण्यमनुसन्धेयम् ।

* धर्मपालकं स्वाश्रयं राजानं स्तौति । सत्येति । सत्यमेव यदेकं मुख्यं
 व्रतं तस्य पालकः । द्वौ गुणौ वार्ता-दण्डनीतिविद्यारूपौ यस्यां तादृशी
 बुद्धिर्यस्य । यदाह कामन्दकः । ‘वार्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यव-
 स्थितिः’ इति । त्रीन् धर्मार्थकामानर्थयते ऽ सौ त्र्यर्था । यदुक्तम्—

‘न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ।
 त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा’ ॥

I. gives कृता for कला. २. D. and I. read विजयताम् for विजयं
 ३. H. reads बुक्केणः and thus makes it a separate word out of the
 compound बुक्केणक्षमापतिः which is the reading of all other MSS.

* इन्द्रस्याङ्गिरसो मलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य बिभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥

इति । तथा चतुर्णां राजवृत्तानां वेदिता ज्ञाता । यथोक्तम्—

‘न्यायेनार्जनमर्घस्य रक्षणं वर्धनं तथा ।

सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥

इति । पञ्चसु सहायादिषु स्कन्धेषु अङ्गेषु कुशलः । तथाचोक्तं काम-
न्दकीये—

‘सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते’ ॥

इति । षण्णां सन्ध्यादिगुणानामन्वयेन प्राप्या दृढः । यथाहामरसंहः—

‘सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैषमाश्रयः । षड्गुणाः’

इति । सप्तभिः स्वाम्यादिभिरङ्गैः सुसम्पन्नैः सर्वैः शत्रुकृतोपद्रवादिकं स-
हते तेन न व्याकुलो भवतीत्यर्थः । सप्ताङ्गानि यथा—

‘स्वाम्यमात्यं च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुद्वत् ।

एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिव्यपाश्रयम् ॥

इति । अष्टौ व्यक्तयो रूपाणि यस्य शिवस्य तस्य लोकपालानां वा कलाधरः ।
जलाद्याः शिवस्याष्टौ मूर्तयः प्रसिद्धाः । नवनिधिः नवसंख्याका निधयो
यस्य । महापद्मादयो नव निधयः प्रसिद्धाः । पुष्यत् वर्धमानं दशानां
इन्द्रियाणां प्रत्ययः अधीनत्वं यस्य । ‘प्रत्ययो ऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वा-
स-हेतुषु’ इत्यमरः । स्मार्तोच्छ्रायस्य धुरन्धरः श्रीबुक्कणस्वामपतिः विजयते
सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

* स्वस्य महत्त्वं वर्णयति । इन्द्रस्येति । आङ्गिरसो बृहस्पतिः । वैन्यनृ-
पतिः पृथुः तस्य । प्रतीची विप्रकृष्ट-व्यवहितादिप्रतिबन्धरहिता दृष्टि-

१. For गौतमिः Dr. and I. read गौतमः This latter appears to be a
mistake, because according to the Rāmāyana of Valmiki the family
priest of मिमि was Shatānand, the son of गौतम and not गौतम himself.

*प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपन्निका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
शक्त्या कोरकिता यशस्सुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीलितिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥ ५ ॥

†श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।

सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धिसहोदरौ ॥ ६ ॥

‡यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

¶स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।

यस्य । अरुन्धत्याः सहचरो वसिष्ठः कुलगुरुः कुलपुरोहितः । अर्नेन पूज्यत्वं सूचितम्० आङ्गिरसादयः सप्त यथा इन्द्रादीनां कुलपुरोहिता मन्त्रिणश्चासन् तथा माधवोऽपि वीरबुक्कणभूपतेरासीदिति भावः ।

* अधुना स्वस्य नीतिशास्त्रप्रावीण्यं वर्णयति । प्रज्ञामूलेति । प्रज्ञैव मूलं तदाधारभूता मही च यस्याः । बलं सैन्यादिबलं तदेव उपन्निका अन्तिकाश्रयः यस्याः । 'स्यादुपगोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । शक्त्या प्रभुशक्त्या कोरकिता मुकुलिता । सर्वोत्तरं सर्वातिशायिमम् ।

† सम्प्रति स्वकुलं वर्णयति । श्रीमतीति । श्रीमती श्रीमतीनाम्नी । मनोबुद्धिसहोदरौ सहोदरौ । यथा मनोबुद्धचोरेकमेवास्पदं तथेत्यर्थः ।

‡ स्वस्य गोत्रादिकमाह । यस्येति । याजुषी यजुर्वेदसम्बन्धिनी । कुलं गोत्रमित्यर्थः ।

¶ एवं श्लोकसप्तकेन स्वस्याधिकारं प्रयोजनं चाभिधाय अधुना

१. D. and I. have सर्वोत्तरम् for सर्वोत्तरम्. २. D. and I. read सुमती
३. A. has यस्य जननी for जननी यस्य. ४. I. reads मनोबुद्धी for मनोबुद्धि
and D. and G. read बुद्धिः सहोदरौ. ५. A. has this verse first and the
verse ६ afterwards. ६. A. and D. read भारद्वाजकम् for भारद्वाजं कम्.

पराशरस्मृतजगदीहिताप्तये

पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्तते ॥ ८ ॥

*पराशरस्मृतिः पूर्वैर्न व्याख्याता निबन्धुभिः ।

मर्यां ऽतो माधवार्येण तद्व्याख्यायां प्रयस्यते ॥ ९ ॥

ननु—नेयं स्मृतिव्याख्यानमर्हति । †तत्प्रामाण्यस्य दुर्निरूप्यत्वात् । यत्तु वेदप्रामाण्यकारणं जैमिनिना सूत्रितं—‘तत् प्रमाणं बादरायणस्यान्यानपेक्षत्वात्’ (पू० मी० १. १. ५)

इति । न तत् पौरुषेयेषु‡ मूलप्रमाणसापेक्षेषु ग्रन्थेषु यो-

व्याख्यानप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । सेति । पुराणसंहिताः । मात्स्याद्याः तामां पठन-पाठन-व्याख्यानादिद्वारेण प्रवर्तकः । स्मृतीनां वा सुषमा परमा शोभा ‘सुषमा परमा शोभा’ इत्यमरः । तस्याः व्याख्यानादिद्वारा पराशरः संशय-विपर्यासादिपराकरणपूर्वकं प्रसारकः । परावरं ऐहिकपारलौकिकं यत् स्मृतं स्मृत्युक्तं जगतः ईहितं तस्य तदर्थज्ञान-तदुक्तानुष्ठानादिद्वारा प्राप्तये । पराशरस्मृतिविवरणे प्रवर्तते प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः ।

* अस्या एव स्मृतेर्व्याख्यानप्रवृत्तौ कारणमाह । पराशरेति । पूर्वैः मेधातिथ्यादिभिः ।

† अत्र तच्छब्देन व्याख्यास्यमाणायाः स्मृतेः परामर्शः ।

‡ पौरुषेयाः पुरुषैः मनु-पराशरादिभिः कृताः ग्रन्थाः मूलप्रमाणसापेक्षाः । अतः जैमिनिप्रोक्तं वेदप्रमाणकारणं तेषु योजयितुं न शक्यते । अयं भावः—ग्रन्थास्तावत् द्विविधाः स्वतःप्रमाणाः परतःप्रमाणाश्चेति । अपौरुषेयाणामत एव स्वतःप्रमाणानां वेदानां न प्रमाणान्तरसापेक्षत्वम् । कुतः, अन्यानपेक्षत्वात् । तदितराणां पौरुषेयाणामत एव परतःप्रमाणानां स्मृति-पुराणादीनां मूलप्रमाणसापेक्षत्वम् । कुतः, जैमिनिप्रोक्तस्य अन्यानपेक्षत्वरूपस्य प्रामाण्यहेतोः तत्र अभावात् ।

१. A. reads अगदी for अगदी. २. D. and I. have अयातो for मयातो.
३. A. alone has व्याख्यानं प्रवर्तते. while B. C. and F. have व्याख्यायां प्रवर्तते. ४. All copies except B. C. and F. have परत्वात्. ५. I. omits ग्रन्थेषु.

जयितुं शक्यते । तर्ह्यस्तु* मूलप्रमाणमुपजीव्य प्रामाण्यम् ।
तेत्र । मूलस्य दुर्भणत्वात् । न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । तस्यौ-
तीन्द्रियत्वात् । †नाप्यनुमानम् । तस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात् ।
नापि‡ पुरुषान्तरवाक्यम् । विप्रलम्भकस्य पुंसो यथार्थादृष्टार्थ-
वादित्वाभावात् ।

अविप्रलम्भकस्यापि संशय-विपर्ययसम्भवात् । नापि चोदना ।
तस्या अनुपलब्धेः । न खलु स्मर्यमाणानां शौचाद्यां चाराणां

* एवं मूलप्रमाणसापेक्षत्वात् अप्रामाण्यं प्रसाध्य पक्षान्तरमुत्थापयति ।
तर्ह्यस्त्विति । अस्याः स्मृतेः धर्मप्रतिपादकत्वात् मूलप्रमाणं धर्मः । स च
प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः दुर्भणः । तद्यथा—मूलप्रमाणभूतो धर्मः न तावत्प्र-
त्यक्षः । ' इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपन्नं ज्ञानं अव्यपदेशि अव्यभिचारि व्यव-
सायात्मकं प्रत्यक्षं ' (गौ० सू० १ । १ । ४) भवितुमर्हति । धर्मस्य अती-
न्द्रियत्वात् । तत्र इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाभावः ।

† अनुमानमपि निराकरोति । नापीति । अनुमानं हि प्रत्यक्षसापेक्षम् ।
'अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च (गौ०
सू० १ । १ । ५) इत्युक्त्वात् प्रत्यक्षासिद्धौ अनुमानस्याप्यतिद्धिः । एवं
'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनं उपमानं' (गौ० सू० १ । १ । ६) अपि न ।
प्रसिद्धस्यान्यस्याभावात् । उपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावाच्च ।

‡ शब्दप्रमाणं निवारयति । नापि पुरुषान्तरवाक्यमिति विप्रलम्भकः
विशेषेण प्रलम्भनं विरुद्धं सम्यग्वेदनं करोति यः । एवमेव चोद-
नापि न । 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः' (पू० मी० १ । १ । २)
इति शबरस्वामी । तच्च वचनं स्वतःप्रमाणं वैदिकमेव । न मूलप्रमाण-
सापेक्षं पौरुषम् ।

१. न । तन्मू &c., is the reading of B. C. and D. read न । एतन्मूल
&c. २. I. reads दुर्लभत्वात्. ३. All the copies except A. have धर्मस्य
for तस्य. We have adopted A. for धर्मस्य does not agree with the contest-
४. D. adds भ्रान्त before विप्रलम्भ. ५. D. has यथार्थादृष्टार्थ. ६. D. E. G. H.
and I. read नो for न. ७. D. reads only शौचाचाराणां.

मूलभूतां कश्चिच्चोदनां प्रत्यक्षत उपलभामहे । नाप्यनुमोतुं
शक्यते । * शाक्यादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिष्वतिप्रसङ्गात् ।

अथोच्येत—मन्वादिस्मृतीनां शाक्यादिस्मृतीनां चास्ति
महद्वैषम्यम् । प्रत्यक्षवेदेनैव साक्षान्मन्वादिप्रामाण्याङ्गीकारात् ।
'यद्वै किञ्च मनुर्वदत्तद्वेषजम्' (तै. सं. २, २, ६, २)
इति ह्याम्नायते । न त्वेवं †शाक्यादिस्मृत्यनुप्राहकं किञ्चिद्वै-

* अतिप्रसङ्गं दर्शयति । शाक्येति । शक्रोऽभिजनो अस्य स
शाक्यः । यद्वा—

'शाक्यक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्माच्च चक्रिरे ।

तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः' ॥

इत्यागमात् । शाके भ्रातः शाक्याः इक्ष्वाकुवंशीया राजानः । तद्वंशीयत्वा-
त् बुद्धमुनिरपि शाक्यः । चैत्यं बुद्धप्रतिमा । 'चैत्यमायतने बुद्धत्रिम्बे-
स्प्युद्देश्यपादपे' इति रुद्रः । यद्यपि आश्वलायनोक्तचैत्ययज्ञे (आ. गृ. सू.
१।१२।१) चित्ते भवाश्चैत्या इति द्युःषच्या शिव-विष्णवादिप्रतिमाः
चैत्यशब्देनोक्ताः तथापि अत्र शाक्यादिप्रणीतचैत्यस्यैव ग्रहणम् ।

† यद्वै इति । मनुः स्वायम्भुवः । यद्वै किञ्च यत्किमपि उक्तवान् तत्सर्व-
मपि भेषजम् । भेषं रोगं जयतीति भेषजम् । जै क्षये, भ्वादिः । तथाचोदा-
हृतं मनुवाक्यं वाचस्पतिमिश्रैः—

'यः कश्चित् कस्यचित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः' ॥

(यो. भा. टी. पा. १ सू. ६)

सर्वज्ञत्वात् मनोः वाक्यं भेषजवद्वितकारी तस्मात्तेव्यमित्यर्थः ।

‡ शाक्यादीति । आदिपदात् चार्वाकादीनां सर्वेषामपि नास्ति-
कानां ग्रहणम् । शाक्यादिवचनानि केवलं वैदिकवचनाननुगृहीतान्येवेति

१. D. has अनुष्ठानं for अनुमानं. २. A. and D. have अयोच्यते for
अयोच्येत. ३. A. D. have प्रस्थानात् for स्मृतीनां. ४. G. alone has
प्रसृत for प्रसृत. D. omits the sentence ending with beginning with बहै
किञ्च &c. अतो नोक्तातिप्रसङ्ग. ५. E. reads बर्त्किञ्चिद् for बहै किञ्च.

दिकं वचोऽस्ति । अतो नोक्तातिप्रसङ्गः—इति । तन्न । 'यद्वै किञ्च' इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात् ॥

'मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यात्' (तै. सं. २, २, ६, २)

इति विधोय तद्विधिस्तावकत्वेन 'यद्वै किञ्च' इत्यादेः पठितत्वात् । तस्य च विधेरयमर्थः—इष्टिविरुतिरूपे सौमारौरे चैरावतिदेशतः प्राप्तासु सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्तव्यौ धाय्यासंज्ञकौ यौ द्वौ मन्त्रौ तौ मानवौ कर्तव्यौ—इति । तत्र मानवत्वमुक्तेनार्थवादेन शस्यते । अतो न स्मृतिप्रामाण्यं वेदेनोक्तं—इति शाक्यादिस्मृतिवदप्रमाणभूता एव मन्वादिस्मृतयः ।

तथा चोक्तम्—

'प्रायेणानृतवादित्वात् पुंसां धान्यादिसम्भवात् ।

चोदनाऽनुपलब्धेश्च* श्रद्धामात्रात् प्रमाणता' ॥

इति । अस्तु वा कथञ्चित् मनुस्मृतेः प्रामाण्यं तथापि प्रकृतायाः पराशरस्मृतेः किमायातम् ? । नहि मनोरिव परा-

न । अपि तु वेदविरुद्धान्येव तानि । यथोक्तं भट्टकुमारिलश्रीचरणैः—

'शाक्यादिकचनानि तु कतिपयदम-दानादिवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि । त्रयीबाह्येभ्यः चतुर्थवर्णानिरवासितप्रायेभ्यो व्यामूढेभ्यः समर्पितानीति न वेदमूलत्वेन सम्भाव्यन्ते' (तं. वा. १ । ३ । ४)

* भट्टकुमारिलश्रीचरणैस्तु तन्त्रवार्तिके—

'धान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् ।

दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वात् चोदनैव लघीयसी ॥'

इत्युक्तम् । चोदना प्रमाणभूतं वेदवाक्यम् । तस्याः कल्पनैव लघीयसी ।

१. I. reads विधानात्. २. G. and H. omit च. ३. In the place of चो G. has चङ्कं निर्वपतीति. ४. I. reads मानववचनमुक्तापर्यवादेन शस्यते. ५. D. reads वेदोक्तमिति for वेदेनोक्तमिति.

शरस्य महिमानं क्वचिद्वेदः प्रख्यापयति । तस्मान् तदीय-
स्मृतेः प्रामाण्यं दुर्निरूपमिति ।

अत्रोच्यते । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् अप्रामाण्ये कारणा-
भावाच्च स्मृतयः प्रमाणम् । यत्तु, -अप्रामाण्यसाधकमनृतवादित्वा-
त्वादिहेतुत्रयमुपन्यस्तम्, तदसिद्धम् । आजन्मसिद्धेषु मनु-
पराशरादिषु अनृतवदन-भ्रान्त्योरत्यन्तानाशङ्कितत्वेन हेतोः
स्वरूपासिद्धेः । नच आजन्मसिद्धावेवै विवदितव्यम् । पराश-
रादिसद्भावबोधकानामेव मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां तदीय-
सिद्धिबोधकत्वात् । मन्त्राद्यप्रामाण्ये च पराशराद्यसद्भावेनाश्र-
यासिद्धिः केन वार्येत ? । मानान्तराविरुद्धानामननुवादिनां
मन्त्रादीनां स्वार्थे^१ प्रामाण्यमुत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे^{*}-

* देवताधिकरणं उत्तरमीमांसायां प्रथमेऽध्याये तृतीयपादे षड्विंशं
सूत्रमारभ्य त्रयस्त्रिंशत्तमसूत्रपर्यन्तमष्टभिः सूत्रैः । 'तत्र मन्त्रा अपि श्रुत्या-
दिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमि-
त्याचक्षते' इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—'तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः
प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणा-
न्तरविरुद्धः तत्र गुणवादेन । यत्र तदुभयं नास्ति तत्र प्रतीतिशरणैः वि-
द्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । उक्तं च-

१ All copies except A. and I. We adopt the latter have दुर्निरूपं
प्रामाण्यम्. २. A. reads च for नु. ३. All others except A. read सिद्धौ
विवदितव्यम्. ४. We read अन्वबोधकानां with A. instead of बोधिनाम्
which is the reading of all others. ५. A. reads यभावं for यसद्भावेन,
that of all others. ६. For अननुवादिनां मन्त्रादीनां. A. alone has मन्त्रादि-
स्मृतीनाम्; D. reads अनुवादिनां for अननुवादिनाम् and omits मन्त्रादीनां.
७. A. D. G. and H. read स्वार्थप्रामाण्यम् for स्वार्थे प्रा० &c.

(उ० मी० १, ३, अधि० ९) व्यवस्थापितम् । अर्थवादाधिकरणे तु (पु० मी० १, २, अधि० १) स्वार्थप्रामाण्यनिराकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशम् । अतः—‘यद्वै किञ्च’—इत्यर्थवादस्य विधिस्तावकस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यमस्ति—इति न शाक्यादिप्रतिबन्दी युक्ता । एतदेवाभिप्रेत्य चतुर्विंशतिमते शाक्यादिवाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तम् ।

‘अहं चार्वाकवाक्यानि बौद्धादिपठितानि तु ।

विप्रलम्भकवाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥

इति । न च पराशरमहिम्नोऽश्रौतत्वम् ।

‘स होवाच व्यासः पाराशर्यः’ (तै. आ. १, १, ३, ३७)

इति श्रुतौ पराशरपुत्रत्वमुपजीव्य व्यासस्य स्तुतत्वात् ।

यदा सर्वसम्प्रतिपन्नमहिम्नो वेदव्यासस्यापि स्तुतये पराशरपुत्रत्वमुपजीव्यते तदा किमु वक्तव्यमचिन्त्यमहिमा पराशर इति । किञ्च वाजसनेयिशाखायां वंशब्राह्मणे वेदसम्प्रदायप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्परायां पराशरस्य पुत्रपौत्रौ श्रूयेते ।

‘घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः पाराशर्यात्, पाराशर्यो जातूकर्ण्यात्’ ।

‘विरोधे गुणवादः स्यात् अनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानात् अर्थवादस्त्रिधा मतः’ ॥ इति ।

१. D reads व्यवस्थितम् for व्यवस्थापितम्. २. In A. अपि follows विधिस्तावकस्य instead of अर्थे. ३. B. C. D. E. F. and G. read तद्वेद for एतदेव. ४. A. reads अत्र for अहंत्; though अत्र is not incorrect does not give the sense of अहंत् which is quite suitable here. ५. H. reads वर्तयेत् for वर्जयेत्. ६. C. omits सर्वं.

इति । तस्मात् पराशरोऽपि मनुसमान एव ।

एष एव न्यायो वसिष्ठात्रि-याज्ञवल्क्यादिषु योजनीयः ।
तत्तद्विषयश्रुतीनामुपलम्भात् । 'ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नाप-
श्यन् । तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत्' (तै० सं० ३, ५, २, ५)
'अत्रिरददौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय' (तै० सं० ७, १, ८, १)
'अथ हं याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः' ।

इत्याद्याः श्रुतयः । न चैवं सति मन्वादिस्मृतौ कुतो ज्ञा-
दरः?—इति शङ्कनीयम् । मन्वादिस्मृतेर्मेधातिथ्यादिभिर्व्याख्या-
तत्वात् ।

या च मूलभूतचोदनाऽनुपलब्धिरुपन्यस्ता*, साऽप्यसिद्धा ।

'पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठ-
न्ते—देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः'
(तै० आ० २, १०, ७)

इत्यादीनां स्मार्त्तधर्ममूलभूतचोदनानामुपलम्भात्† । 'सतति'

* सर्वेषां स्मृतिप्रतिपादितानां धर्माणां मूलभूताः चोदनाः कुतो
नोपलभ्यन्ते ? इति चेत् । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—

'शाखानां विप्रकीर्णत्वात् पुरुषाणां प्रमादतः ।

नानाप्रकरणस्यत्वात् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते' ॥

'पुरुषाणां' अर्वाचीनानां स्मृतिपाठकानां न तु मन्वादीनां स्मृतृणाम् ।
स्मृतेः मूलभूतं श्रुतिवाक्यं कस्यां शाखायां कुत्र कस्मिन् प्रकरणे वर्तते
इति न दृश्यते तथापि तत् कुत्रापि वर्तत्येव । अतो न निर्मूलत्वं स्मृतेः ।

† अस्तु वा अदृष्टार्थानां पञ्चमहायज्ञादिप्रतिपादिकानां स्मृतीनां
कर्यचित् वेदमूलत्वं तथापि—गुर्वनुगमादीनां दृष्टार्थप्रतिपादिकानां स्मृ-

१. B. C. D. E. and F. read -रदशासौ for रदशासौ. २. ह is omitted by
B. C. E. F. G. and H. ३. D. have नोदना for चादना.

सततं नित्यमित्यर्थः । यत्रापि शौचादौ* चोदनां नोपलभ्यते
तत्रापि सा सम्भाव्यते । तथा चोक्तं भट्टाचार्यैः—

* वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदाहर्घतः ।

सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता' ॥

इति । मनुना ऽप्येतदेवोक्तम् —

‘श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितं भुवि ॥

तीनां कुतो वेदमूलत्वं? इति चेत् । न । गुर्वनुगमादिकं न केवलं दृष्टार्थम् ।
यथोक्तम्—‘धर्मं प्रति यतोऽवेदं प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतेः । तस्मान्कृष्यादि-
वत्तेषामुपन्यासो न युज्यते’ ॥ इति ‘तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान्
पश्चादन्वेति’ इत्यस्यां स्मृतौ ‘श्रेयांसं’ इत्यभिधानात् अदृष्टार्थत्वमस्यैव ।
अत्र भाष्यकृद्भिः श्रीशंकरस्वामिचरणैः ‘दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यं’ इति यदुक्तं
तत्पूर्वपक्षवादातिशयार्थम् । एतदुक्तं भवति—यांस्तावददृष्टविषयाः स्मृ-
तयः ताः कथञ्चित् कोऽपि अप्रमाणीकुर्यात् । कथं पुनरिमाः दृष्टविषयाः
गुर्वनुगमनादिविषयाः अप्रमाणं भविष्यन्ति—इति ।

* शौचादावपि कश्चित् चोदना उपलभ्यते । यथा—‘मलवद्दास-
सां सह न संवदेत् । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेत्’ इत्याद्याः ।

१. C. only omits नित्यम्. २. चोदना is omitted by all except A.

३. These two are according to the author quoted from Manu; but the MSS. and published editions of Manu which we have examined give the following in the place of the first :—

‘श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ’ ॥

As, however, the spirit of both is one and the same, and as the one can replace the other without affecting the context of the preceding and succeeding texts, we think that the verse quoted by Madhava is simply a reading of the verse we have given above from Manu.

४. For प्रमितं D. has प्रथितं; and I. प्रापितम्.

यो ज्वमन्येत ते तूभे *हेतुशास्त्राश्रयान्नरैः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः' ॥

[अ. २ । ११]

इति । आनुशासनिके ऽपि—

‘धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रं† तु तृतीयं लोकसंग्रहः’‡ ॥

इति । तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराशरस्मृतिरिति सिद्धम् ।

* हेतुशास्त्रं बौद्धादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिशास्त्रं वैदिकप्रमाणरहितम् ।
तस्य आश्रयात् नास्तिकवादावलम्बनेनेत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिके—

‘शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।

हेतुजालविनिर्मुक्तां न कदाचन कुर्वते ॥

न च तैर्वेदमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत् ।

हेतवश्चाभिधीयन्ते, ये धर्माद्दूरतः स्थिताः ॥

एत एव च ते येषां ‘वाङ्मात्रेणापि नार्चनम् ।

पाखण्डिनो विकर्मस्था हेतुकाश्चेत एव हि’ ॥

† धर्मशास्त्रं मन्वादिस्मृतयः । तत्र धर्मोपदेश एव प्रधानः । इतिवृत्ता-
ख्यानं त्वानुषङ्गिकम् । यद्यपि पुराणादिष्वपि धर्मोपदेशो वर्तते तथापि
तत्र इतिवृत्ताख्यानमेव प्रधानम् । धर्मोपदेशस्त्वानुषङ्गिकः । अतः पुराणा-
दिकं न धर्मशास्त्रम् ।

‡ लोकस्य सङ्ग्रहः लोकाचारः शिष्टाचार इति यावत् ।

१. In this verse it is found in the original with slight differences of readings, &c. मूले is found in the place of तूभे. But it is not quite clear which of the two is the reading of *Medhātithi*, *Sarvajñānārāyana* *Kūlookbhāta Rāghavānanda*, and *Nandana*, which *Rāmachandra* and *Govindrāja*, distinctly adopt the reading तूभे for the original मूले.

२. द्विजः is the reading for नरः as found in the original and adopted by all the commentaries. ३. We read प्रथमं with A, but all others read परमं. We cannot find the whole verse in *Medhābhārata Anushāsani Purva*, but the first half of the same is the latter half of the *Manusmṛiti* 2,13; and the commentaries of Mauu read परमं.

पराशरस्मृतावस्यां ग्रन्थकृत्स्नैर्विविच्यते ।
 द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः श्लोका अष्टोनषट्शतम् ॥
 आचारस्यादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।
 इष्टप्राप्तिरनिष्टस्य निवृत्तिश्चानयोः क्रमात् ॥
 'एते सर्वे पुण्यलोका भवन्ती'ति श्रुतिर्जगौ—
 विहितादाश्रमाचारादिष्टातिं पारलौकिकीम् ॥
 प्रसक्तो नरको ऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः ।
 तन्निवृत्तिः स्फुटां शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनी ॥
 परलोकप्रधानस्य* धर्मस्यैषा द्वयी गतिः—
 प्रायश्चित्तं तथाऽऽचारः श्रौते^१ धर्मे तथेक्षणात् ॥
 श्रौतो^२ धर्मो^३ ऽग्निहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितिः ।
 अयथाविध्यनुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रुतौ श्रुतम् ॥
 कल्पसूत्रकृतः^४ श्रौते^५ प्रायश्चित्तमनुष्ठितिम् ।

* भगवता महर्षिणा पराशरेण काण्डद्वयमेवोक्तं तत्र हेतुमाह । पर-
 लोकेति । धर्मो द्विधा । परलोकप्रधान एतल्लोकप्रधानश्च । तत्र तावत्
 श्रौतो धर्मः परलोकप्रधानः एतल्लोकप्रसर्जनः । तस्यैव विवक्षितत्वात्
 आचारः प्रायश्चित्तं चेति काण्डद्वयमेवोक्तम् । न व्यवहारः ।

† कल्पसूत्राणि बौधायनीय-आश्वलायनीय-द्राह्यायणीयादिनामभिः
 प्रसिद्धाः कर्मप्रयोगप्रतिपादका ग्रन्थाः । तेषां कर्तारः तत्तन्नामकाऽन्-
 षयः । कल्पसूत्रलक्षणमुक्तं भट्टपादैः—

१. A. reads इष्टातिः; and २. पारलौकिकी for पारलौकिकीम्. ३. A. has
 स्फुटं for स्फुटा. ४. All but A. G. and I. read 'श्रौतधर्मे' for श्रौते धर्मे.
 ५. D. and I read श्रौतधर्मो for श्रौतो धर्मो. ६. B. C. have अन्वया for
 भवया. ७. A. alone reads सूत्रे for श्रौते.

असूत्रयन्त्रुभे एव व्यवहार* तु नानुव्रन् ॥
 तद्वदेवाथमाचार्यः परलोकप्रधानकम् ।
 स्मार्त्तं धर्मं त्रिवक्षुः सन् काण्डद्वयमवोचत् ॥
 ननु†—चोदनया गम्ये व्यवहारेऽपि धर्मता—
 अस्तीति चेदस्तु, सा तु लोके अस्मिन्नुपयुज्यते‡ ॥
 कारीर्यादिश्रौतधर्मो दृष्टैकफलको यथा ।
 लाभ-पूजा-ख्यातिमात्रफला व्यवहृतिस्तथा ॥
 जेतुर्लाभादिकं तद्वत् पराजेतुश्च दण्डनम् ।
 तावेत्र स्वर्ग-नरकौ विहित-प्रतिषिद्धौ ॥

'सिद्धरूपः प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ।
 ते कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते ॥
 कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पो ऽनुष्ठानसाधनम् ।
 सूत्रं तु सूचनत्तेषां स्वयं कल्प्यप्रयोगकम्' ॥ इति ।

* व्यवहारशब्दस्य निरुक्तिर्यथा—

'वि-नानार्थे, ज्व-सन्देहे, हरणं हार उच्यते ।
 नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः' ॥

सोऽयं व्यवहारः चतुष्पात् अग्रे तृतीयकाण्डे विस्तरेणाभिधास्यते ।

† अत्र शङ्कते । 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (पू. मी. १ । १ ।

२) इत्युक्तत्वात् चोदनया व्यवहारोऽपि गम्यते । तस्मात् तस्यापि धर्मत्वं वर्तते । अतो व्यवहारोऽपि वक्तुमुचित एव ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम व्यवहारस्य धर्मता । सा अस्मिन्नेव लोके उपयुज्यते । दृष्टैकफलत्वात् । अयमभिसन्धिः—व्यवहाररूपो धर्मः एत-
 लोकप्रधानः । परलोकस्तु उपसर्जनीभूतः । परलोकप्रधानस्यैव धर्मस्य
 विवक्षितत्वादाचार्येण व्यवहारो ऽत्र नोक्तः ।

१. H. and I. have असूत्रयन् for असूत्रयन्. २. H. and I. read प्रसाधनम् for प्रधानकम्. ३. A. substitutes न तत्र for ननु. ४. For-इस्तु सा तु B. C. E. F. G. H. and I. read-इनुष्ठानु; अनुष्ठानुः is correct; but it is not idiomatic. ५. H. has खण्डनम् for दण्डनम्.

ननु*—राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणां चान्यथाकृतौ ॥
 प्रत्यवायात् व्यवहृतिः परलोकप्रयोजना ।
 'अदण्ड्यान्† दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयशो महदाप्नोति नरकं चापि गच्छति ।

[अ. ८. श्लो. १२८]

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ॥
 अनुवन् विवृवन् वापि नरो भवति क्लिबिषी ।

[अ. ८. श्लो. १३]

साक्ष्ये ऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ॥
 विवशः शतमाजातीः तस्मात् साक्षी वदेदृतम् ।

[अ. ८. श्लो. ८२]

राजादिः प्रत्यवायो ऽस्तु व्यवहारे किमागतम्? ॥
 व्यवहारोः‡ न राजादेरर्थि-प्रत्यर्थिनोस्तु सः ।
 प्रत्यर्थिनोर्ऽर्थिनो वाऽत्र प्रत्यवायो नहि स्मृतः ॥
 पराजयनिमित्तेन प्रायश्चित्तं च न स्मृतम् ॥

* व्यवहारस्यैतल्लोकप्रधानत्वमाशङ्कते । नन्विति । राजादीनाम-
 न्यायेन व्यवहारनिरीक्षणे प्रत्यवायोक्तेः । तदपाकरणे प्रायश्चित्तानुष्ठान-
 मपेक्षितम् । तथा सति व्यवहारस्यापि परलोकप्रधानत्वं सिद्धम् ।

† राजादीनां प्रत्यवायविषये मनुवाक्यानि पठति । अदण्ड्यानििति ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम राजादीनां प्रत्यवायः । व्यवहारो न राजादि-
 कृतः । अर्थिप्रत्यर्थिनोरेव व्यवहारः । तयोस्तु जयापजरूपे इष्टानिष्टे
 ऐहिके एव फले । न प्रायश्चित्तादिकम् ।

१. This verse is omitted by B. C. and F. Kúlookabhat and
 Rághwanand prefer सभां वा न प्रवेष्टव्यम्. २. MSS. read नरः, we
 adopt the original. ३. A. reads वर्षाणि for आजातीः. ४. D. has निमित्ते तु
 for निमित्तेन.

ऋणाद्यैर्नरकोक्तिर्या* सा ज्याच्चारनिबन्धना ।

अस्तु† वा नरकः शास्त्रविद्वद्भव्यवहारिणः ॥

परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते ।

एतल्लोकप्रधानो यः परलोकोपसर्जनः ॥

स धर्मो व्यवहारः स्यादाच्चारस्तु विपर्यये ।

प्राधान्ये‡ ज्यास्य लोकस्य स्यादेवास्मायमूलता ॥

गान्धर्वाद्युपवेदेषु तादृशेषु तदीक्षणात् ।

‘जग्राह पाठयैमृग्वेदात्सामभ्यो गीतिमेव§ च ॥

* यातु ऋणापाकरणादिना नरकप्राप्तिरुक्ता सापि आचारनिबन्धना लोकव्यवहारमूलभूता । नरकोक्त्या निन्द्यत्वमेवाभिहितमिति भावः ।

† ननु—‘ऋणानां चानपक्रिया’ (अ.११. श्लो. ६५) इत्यत्र मनुना ऋणानपाकरणस्योपपातक्रमध्ये परिगणितत्वात् प्रत्यवाय एव गम्यते । तत्कथमुच्यते आचारनिबन्धनेति ! । एवमेव व्यवहारनिर्णयस्य राजादीनामनुष्ठेयत्वात् अन्यथाकरणे तेषामपि प्रत्यवायः स्यादेव । उभयथापि व्यवहारस्य परलोकप्रयोजनकत्वं दुर्निवारमित्यत आह । अस्त्विति । व्यवहारस्य परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते न उपसर्जनत्वम् । अतो न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ।

‡ एतल्लोकप्रधानत्वेऽपि व्यवहारस्यास्मायमूलत्वं स्यादेव । कुतः, तादृशेषु व्यवहारसदृशेष्वेव गान्धर्वादिषु वेदमूलत्वदर्शनात् ।

§ गान्धर्वोपवेदस्य आस्मायमूलत्वप्रदर्शनार्थं भरतोक्तिमवतारयति । जग्राहेति । प्रकारान्तरेणाप्यस्य क्रतुत्वं प्रतिपादितं भरतेन । यथा—

१. A. and D. read ऋणाद्यै for ऋणाद्यैः; and G. has for the same ऋणाद्यैः. २. D. reads निबन्धिनी for निबन्धना. ३. A. substitutes पाठम् for पाठयम्; and I. reads वाक्यम्.

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि' ।
 किं बहूक्त्या ज्यमाचार्यः परलोकैकदृष्टिमान् ॥
 व्यवहारं तु नावोचत् किन्तु सूचितवानमुम् ।
 राजधर्मप्रसङ्गेन 'क्षितिं धर्मेण पालयन्' ॥
 इति ब्रुवन् राजदृश्यं व्यवहारमसूचयत् ।
 साक्षादिष्टाभिहेतुत्वादाचारः* पूर्वमीर्यते ॥
 आचारस्यान्यथात्वे तु प्रायश्चित्तमवेषणम् ।
 इहाचारे त्रयो ऽध्यायाः प्रायश्चित्ते नवेरिताः ॥
 आचारतश्चतुर्वर्णधर्मौ साधारणतरौ† ।
 शिष्टाचारान्वितस्तत्र धर्मः साधारणः स्मृतः ॥

* प्रयोगं यश्च कुर्वीत श्रेक्षते वा विधानवान् ।
 या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञयाजिनाम्
 या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयाच्चरः' ॥
 इत्यर्थवादेन क्रतुत्वं भवति ।

* आचारस्यैव प्रथममुक्तौ हेतुमाह । साक्षादिति । प्रत्यक्षत्वेन इष्टाभि
 हेतुत्वमाचारस्य परलोकप्रधानत्वेन ।

† साधारणः तदितरः असाधारणः । आचारकाण्डे वर्णचतुष्टयस्य
 साधारणो जसाधारणश्च द्विविधो जपि धर्म उक्त इति भावः ।

१. सूचितवानमुम् is replaced by सूचितवानृतम् in D. and G. २. A.
 reads पालयेत् for पालयन्. ३. A. alone has इष्यते for ईर्यते. ४. A. and I.
 read नवोदिताः for नवेरिताः. ५. For आचारतः H. substitutes अवतार
 ६. All except A. and I. have the following:—क्षिष्टाचारान्विते तत्र ध-
 साधारणौ न्तौ for the text; this appears to be a mistake when
 take into consideration what has been said in the previous line.

षट्कर्म-क्षितिरक्षाद्याः वर्णांसाधारणाः* स्मृताः ।
 आचारे प्रथमाध्याये त एते ऽर्थाः प्रकीर्तिताः ॥
 कृष्यादिजीवनोपाया द्वितीये ऽध्याय ईरिताः ।
 चतुराश्रमधर्माश्च सूचिता आश्रमोक्तितः ॥
 उक्तौ तृतीय आशौचविस्तार-श्राद्धसङ्ग्रहौ ।
 अध्यायत्रयगा अर्थाः प्रोक्ता आचारकाण्डगाः ॥
 तुर्ये† प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 प्रसङ्गात् पुत्रभेदादि प्रोक्तं च परिवेदनम्‡ ॥

* वर्णानां असाधारणाः विशिष्टा इत्यर्थः । तथा हि । षट्कर्माणि ब्राह्मणस्यैव, क्षितिरक्ष्ण क्षत्रियस्यैव, एवं वैश्य-शूद्रयोरपि वाणिज्य-सेवादयः असाधारणा धर्माः प्रतिपादिताः ।

† ननु-आचारानन्तरं व्यवहारः कुतो नोक्तः ? इति चेत् । आचारस्य अन्यथात्वे प्रायश्चित्तगवेषणं कर्तव्यम् । अतः क्रमप्राप्तत्वेन प्रायश्चित्तस्यैव वक्तव्यत्वात् व्यवहारस्य नावकाशः । तुर्ये इति । 'यदनुक्तं तत्प्रकीर्णम्' इत्युक्तलक्षणस्य महापातकाद्यन्यतमत्वेन नोक्तस्य प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं चतुर्ये ऽध्याये ऽभिहितमित्यर्थः ।

‡ पुत्रभेदादिकस्य परिवेदनस्य च विषयान्तरत्वं अपि प्रसङ्गात् तदुक्तमित्याह । प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गस्तु 'द्वौ कृच्छ्रौ परिवेत्सेस्तु' इत्यादि-शायश्चित्तकथनरूपः । परिवेदनं तु ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदारामिहोत्रसंयोगे कनिष्ठस्य तत्करणम् । एतच्चाद्ये मूल एव स्पष्टम् ।

१. All but D. reads वर्णसा-for वर्णासा-; H. substitutes धर्माः for वर्णाः, which in the original is corrected in the margin to धर्माः.

२. All except A. and E. have for the text the following:-कृष्यादिजीवनोपाया द्वितीयेऽध्याय ईरिताः ।

प्रकीर्णदोषः संस्कारः आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।
 मलावहे* च सङ्कीर्णे तथा चैवोपपातके ॥
 प्रायश्चित्तं षष्ठ उक्तं शुद्धिश्चान्ने रसेऽपि च ।
 अवशिष्टैर्ब्रव्यशुद्धिः सप्तमाध्याय ईरिता ॥
 प्रायश्चित्तं गोवधे च^३ सामान्येनाष्टमे स्मृतम् ।
 रोधनादिविशेषेण नवमे तदुदीरितम् ॥
 अगम्यागमने प्रायश्चित्तं दशम ईरितम् ।
 अभोज्यभोजनादौ तदेकादश उदीरितम् ॥
 द्वादशः परिशेषः† स्यात् काण्डयोरुभयोर्स्तथोः ।
 अत्रान्येषामनुक्तानामुपलक्षणमीक्ष्यताम् ॥

* मलावहं मलो दोषः तं आवहति । मलावहलक्षणं यथा—

‘कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
 फलैधः-कुसुमस्तेयं अधैर्यं च मलावहम्’ ॥

[मनुस्मृ० ११. ७०]

इत्युक्तलक्षणं पापं मलावहमित्यर्थः । सङ्कीर्णं सङ्करीकरणम् । तदपि यथा—

‘खराश्लोष्ट्र-मृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
 सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहि-महिषस्य च’ ॥

[मनुस्मृ० ११. ६८]

इत्युक्तलक्षणम् । उपपातकं तु अनेकविधं मन्वाद्यैरभिरहितम् ।

† द्वादशेऽध्याये काण्डद्वयस्यापि परिशेष उक्तः । अनुक्तः परिशेषः । अनुक्तानामप्यन्येषां प्रायश्चित्तानामुपलक्षणं ईक्ष्यताम् ।

१. A. reads भवसिद्धा for अवशिष्ट.- २. A. and D. read गोवधस्य for गोवधे च. ३. D. and H. read द्वादशे for द्वादशः. ४. G. substitutes स्युण्डयोः for काण्डयोः. ५. A. and I. have-तयोः, while all others have-द्वयोः, which seems to be a mistake. ६. A. has स च- for अत्र-; for the same D. E. and G. have यस्या-; and H. and I. read स्यात्-.

अनुपातकमुख्येषु* प्रायश्चित्तं क्वचित् क्वचित् ।
 नोक्तं तथा रहस्यं च प्रायश्चित्तं च वर्णितम् ॥
 सौम्य-पर्णादिरुच्छ्राणि नोदितान्यत्र कानिचित् ।
 नोक्तः कर्मविपाकश्च† तत्सर्वमुपलक्षितम् ॥
 इत्थं नवभिरभ्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 कलिं‡ प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम् ॥
 कलौ हि पापबाहुल्यं दृश्यते स्मर्यतेऽपि च ।
 नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्यास्तेषामनुजिघृक्षया ॥
 समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं व्रतानि च ।
 'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः' ॥
 (प. स्मृ. १. ३३; ११. ५१)

* येषामुपलक्षणं वर्तते तान्याह । अनुपातकेति ।

† कर्मविपाकः कृतस्य कर्मणः जन्मान्तरे व्याध्यादिरूपेण परिणामः ।
 स च शातातपसंहितायां विस्तरेणोक्तः—

'प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् ।

नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम्' ॥

इत्यादिना । विस्तरस्तत्रैवानुसन्धेयः ।

‡ नवभिरभ्यायैः विस्तरेण प्रायश्चित्तकथने हेतुमाह । कलिमिति ।
 भगवता पराशरेण कलिं प्रकृत्यैव धर्मा उक्ताः । कलौ च पापबाहुल्यमतः
 विस्तरेण प्रायश्चित्तकथनमपेक्षितमिति भावः ।

१. All but A. and I. read अनुपातकमुक्तेषु for अनुपातकमुख्येषु. The former is not a good reading. २. D. and G. read प्रपञ्चते for प्रपञ्चितम्. ३. A. and I. read प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् for प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्; while H. omits the whole of the first line, vital, कलिं प्रति प्रवृत्तत्वात्प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्. ४. C. reads समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं व्रतानि च, thus omitting the whole:—प्रायश्चित्तं व्रतानि च । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । इत्युक्तिनाशयन्ते च.

108542

इत्युक्तिमादावन्ते च प्रायुक्तैषा कृषाल्लुता ।
 वेदैकदेशाध्ययनं कृष्या विप्रादिजीवनम् ॥
 इत्यादिवचसाऽऽचारे सङ्कोचो भासते स्फुटम् ।
 प्राजापत्यं गोवधे स्यात् ब्रह्मणे सेतुदर्शनम् ॥
 इति मुख्यव्रतत्वोक्तेः सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते ।
 स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ॥
 कल्पनीया—इति चेत् ब्रूहि* सर्वज्ञमन्य साधकम् ।
 यावँत्यः स्मृतयस्तासां सर्वासामनुसारतः ॥
 साकल्यात्—चेदस्मदादेस्तत्र† शक्तिर्न विद्यते ।
 स्वेन दृष्टास्तु यावँत्यस्तासां—इत्यप्ययुक्तिमत ॥

* यदुक्तं 'सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते' इति तन्न । गोवधे प्राजापत्यं ब्राह्मणवधे सेतुदर्शनं च न मुख्यव्रतम् । येन सङ्कोचः सिद्धयेत् । अतः—

'यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।

प्रायश्चित्तं प्रवक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥

तस्मात् कृत्स्नमथाप्यर्धं पादं वापि विधानतः ।

ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

इत्यादिस्मृत्यन्तरदर्शनात् गोवधादौ त्रैमासिकादिव्रतविधायक-
 स्मृत्यन्तरसद्भावाच्च शक्त्यादितारतम्येन स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य
 व्यवस्थितिः कार्या—इति चेत् हे सर्वज्ञमन्य तस्य साधकं ब्रूहि । सर्वज्ञं विना
 सर्वासां स्मृतीनां ज्ञातुमशक्यत्वात् । स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः
 सर्वज्ञं विना न भवेदित्यर्थः ।

† तदेव विकल्प्य परिहरति । यावत्य इति । साकल्पेन सर्वाः स्मृतयो

१. D. H. and I. have इत्युक्तमादा- for इत्युक्तिमादा-. २. I. reads प्रायुक्ते-
 षा for प्रायुक्तैषा. ३. D. E. G. and I. ब्रह्मणः for ब्रह्मणे. ४. I. reads
 सावँत्य- for सर्वज्ञ-. ५. We take our reading from A. while all other
 read सर्वज्ञसे कथम्; this reading does not give good sense to the sentence
 ६. D. reads यावँत्यः for यावँत्यः. ७. Again D. has यथावयो for यथावयोः

कश्चित् कदाचिद्व्यवस्थां दर्शनादव्यवस्थितैः ।
 अल्पिकां मानुषी* बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते ॥
 अत एव निबन्धेषु दृश्यते नैकवाक्यता ।
 हन्तैर्वा[†] खण्डने शास्त्रं भवेदन्तजलाञ्जलि- ॥
 न खण्डये वारये तु पण्डितमन्यतां तव ।
 शृणु[‡] निर्णयमत्र त्वं स्वतःप्रामाण्यवादिनः ॥
 प्रतीते ऽर्थे अखिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना ।
 न पराशरवाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरे कश्चित् ॥

दृष्ट्वा तदनुसारतः विषयव्यवस्थां कर्तव्या-इति चेत् अस्मदादेस्तत्र
 शक्तिर्न विद्यते । स्मृतीनामानन्यात् । स्वेन यावद्यो दृष्टः तासामनुसारत
 एव व्यवस्था कर्तव्येति चेत् तदपि अयुक्तिमत् । कश्चित् देशे कदाचित्
 काले अन्यस्मृतिदर्शने तद्विरोधे च अव्यवस्थापत्तेः । अतो न स्मृत्यन्तरा-
 नुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्भवति ।

* यतो मनुष्यस्य बुद्धिरल्पा अतः सा एकस्मिन्विषये न व्यवस्थिता
 भवति । अत एव च निबन्धेषु अपरार्कादिषु एकवाक्यता न दृश्यते ।
 यदि निबन्धकर्तृणां साकल्येन सर्वं स्मृत्यवलोकने सामर्थ्यं भवेत् तर्हि
 तेषामेकवाक्यता स्यात् । तन्न न भवति ।

† पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । एवं रीत्या मत्कृतपूर्वपक्षस्य खण्डने कृते
 सति विषयव्यवस्थाभावेन परस्परविरोधात् शास्त्रं दत्तजलाञ्जलि भवेत् ।
 परस्परविरोधपरिहाराभावात् अमाद्यं स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ती समाधत्ते ।
 न खण्डये इति । अहं त्वन्मतं न खण्डये अपि तु तव पण्डितमन्यतां वारये ।

‡ निर्णयमाह । शृण्वति । स्वतःप्रामाण्यवादिनः प्रामाण्यस्य स्वत-
 स्त्ववादिनः, बाधो न चेत् प्रतीते ऽर्थे अखिलमपि शास्त्रं प्रमाणं भवति ।
 निराबाधत्वात् कारणान्तरापेक्षाविरहः ।

१. A. alone has-इव्यवस्थितिः for-इव्यवस्थितैः. २. D. reads कल्पिता
 for अल्पिकाः. ३. A. has चारविदुः for चारवे बु. ४. D. reads खिले
 सास्त्रं for-खिलं प्रमाणं.

व्रतान्तरोपदेशश्च न बाधो* ऽस्यानिवारणात् ।
 प्रियङ्गु-कोद्रव-त्रीहि-गोधूमादीन्यनेकशः ॥
 साधनानि यथैकस्यास्तृमेर्दृष्टान्यबाधया ।
 यथा च स्वर्गं एकास्मिन् विश्वजिञ्चाग्निहोत्रकम् ॥
 अग्निष्टोमश्च दर्शाद्या हेतवो बहवः श्रुताः ।
 यथा वा ब्रह्मलोकस्य ह्येकस्य प्राप्तिहेतवः ॥
 उपास्तयो विकल्प्यन्ते †शाण्डिल्य-दहरादयः ।
 तथैवैकस्य‡ पापस्य निवृत्तौ बहवः स्मृताः ॥

* अस्य पराशरवाक्यस्य यतो निवारणं न भवति अतः व्रतान्तरोपदेशे
 न बाधः । स्मृत्यन्तरेषूपलब्धेन व्रतान्तरोपदेशेन पराशरोक्तस्य बाधो
 न भवतीत्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह । प्रियङ्गिति ।

अधुना वैदिकं दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा एकस्यैव स्वर्गस्य प्राप्तिः
 विश्वजिदादयो बहवो हेतवः वेदे उपदिष्टाः सन्ति तथापि ते न परस्परस्य
 बाधका भवन्ति तथेत्यर्थः ।

† शाण्डिल्योपास्तिः छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशे
 खण्डे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य 'ऽवाक्यनादर' इत्यन्तेन मन्त्र-
 जातेनोक्ता तत्रैवानुसन्धेया । दहरोपासनापि तत्रैव अष्टमे ऽध्याये प्रथम-
 खण्डे 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इत्यत्रोक्ता । आदि शब्देन अन्या अपि
 वैश्वानराद्युपासना अनुसन्धेयाः । औपनिषदोऽयं दृष्टान्तः ।

‡ स्वसिद्धान्तनिष्कर्षमाह । तथेति । उक्तदृष्टान्तत्रये यथा एकस्य
 प्राप्तिहेतवो बहव उपाया न विरुद्धयन्ते तथैव एकस्य पापस्य निवृत्तौ
 पराशरोक्तं स्मृत्यन्तरोक्तं च प्रायश्चित्तं मुख्यत्वेनैव तन्निवर्तकं भविष्यति ।
 अतस्तयोर्विकल्प एव । न बाधः ।

१. All others except A. read स्मृताः for श्रुताः, the latter is better.
 २. C. D. F. G. and H. have विकल्पन्ते for विकल्प्यन्ते.

व्रतभेदा विकल्प्यन्तां श्रद्धाजाड्यं तु ते वृथा ।
 ननु—कै* पञ्चगव्यादिः कुत्र वा मरणान्तिकम् ॥
 तयोः समविकल्पत्वं वदतस्ते अतिसाहसम् ।
 क्वा विश्वजित् कामिहोत्रं स्वर्गं साधयतोस्तयोः ॥
 विकल्पं वदतस्ते वा कुतो नैवातिसाहसम् ।
 कर्माधिक्यात्फलाधिक्यमिति † न्यायसमाश्रयात् ॥

* पूर्वपक्षी शङ्कते । नन्विति । समानयोः विकल्पः स्यात् न पुनरल्प-म-
 हतोः । यद्येकेन मुनिना कस्यचित् पापस्य निवृत्त्यर्थं पञ्चगव्यादि लघु-
 प्रायश्चित्तमुक्तं तस्यैव निवृत्तावन्येन ऋषिणा प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमुक्तं
 चेत् तयोरल्प-महतोः समविकल्पत्वं वदतस्ते अतिसाहसं भवेत् ।

† समापत्ते । एवं चेत् स्वर्गसाधकयोः विश्वजित्कामिहोत्रयोः अल्पत्वं
 महत्त्वं च वर्तते । विश्वजयपूर्वक्रमनुष्ठातव्यो यागः क । क चाल्पक्रममि-
 होत्रम् । स्वर्गसाधने तयोः समविकल्पत्वं वदतः ते अपि अतिसाहसं कुतो
 न भवति ? ।

‡ पूर्वपक्षी विकल्पमेवोपपादयति । कर्माधिक्यादिति । अयमाशयः—
 अल्पायास-महायाससाध्यानां कर्मणां यत्र विकल्पः कर्तव्यः तत्र महायास-
 साध्यानां कर्मणां अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येत । कः खलु अनु-
 मतो ज्वायाससाध्यं फलमुत्पादयितुं महायाससाध्यं कर्मानुष्ठीत ? । तस्मात्
 सत्यपि समफलत्वे महायासात् किञ्चित् फलाधिक्यं वाच्यम् । तावता
 उभयोः समानत्वेनानुष्ठानयोग्यत्वात् विकल्पोपपत्तेः । अन्यथा तु एकस्यै-
 वाल्पायाससाध्यस्य नियमेन अनुष्ठानप्रसङ्गात् । फलाधिक्यकल्पने तु
 त्वं भवेत् । यावान् क्लेशः तावत् फलं इति उभयत्र साम्यात् । अत
 एवोक्तम्—

‘यत्र स्यात् क्लेशभूयस्त्वं श्रेयसो अपि मनीषिणः ।
 भूयस्त्वं भुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते ॥’

१. A. reads तथा for कृथा. २. D. कल्पक—for ननु क. ३. D. has
 स्वर्गसाधनयोः for स्वर्गं साधकयोः.

साहसं परिहर्त्तव्यमित्येतदुभयोः समम् ।

न्यायाश्रये* त्वस्मदुक्ता व्यवस्था द्विष्यते कुतः? ॥-

इति चेदव्यवस्थोक्ता त्वयाऽतो द्वेषि ते वचः ।

देशभेदात् कालभेदात् पुंभेदादन्यथाऽन्यथा ॥

विपर्येस्यति शास्त्रार्थ इति पूर्वमवादिषम् ।

अतो ऽप्यास्यार्थवादांशं विधिवाक्येषु यद्यथा ॥

इति । तथा सति प्रधानफलस्य स्वर्गमात्रस्य विश्वजिदभिहोत्र समानत्वेऽपि उक्तरीत्या महायाससाध्यस्य विश्वजितः अत्यायाससाध्यस्य अभिहोत्रस्य च अवान्तरफलं न्यूनमधिकं च स्यात् । एवं च उभयत्र प्रवृत्तिर्भवेत् । अतो विश्वजिदभिहोत्रयोः विकल्पो नानुपपन्नपूर्वपक्षवादिनो ऽभिप्रायः ।

सिद्धान्ती वदति । एतदुभयोः समानमेव । विश्वजिदभिहोत्रवोपञ्चगव्यस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तस्य च उक्तपापनिवृत्तिरूपप्रधानफलासाध्येन अवान्तरफलस्य न्यूनाधिकभावेन च समविकल्पत्वं भवेत् ।

* पूर्वपक्षी पृच्छति । ननु-यदि उक्तन्यायाश्रयणं तवाप्यभिमतं तर्हि 'स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः कार्या' इति अस्मदुक्ता व्यवस्था कुतो द्विष्यते? ।

आह सिद्धान्ती । त्वया अव्यवस्थोक्ता अतः ते वचः द्वेषि ।

† तदेवाह । देशभेदादिति । देशभेदादिना शास्त्रार्थविपर्ययो भवति । अतः अर्थवादांशमपास्यं विधिवाक्येषु वाचनिकं बाधं विना यत्प्रतीतं तत् तत्रैव ग्राह्यम् ।

१. D. reads-हर्त्तव्यं मन्ये तदुभयोः for-हर्त्तव्यमित्येतदुभयोः. २. For त्वस्मदुक्ता- H. and I. read त्वस्मदुक्ता-; A. has the following- त्वस्मदुक्तया ऽव्यवस्था दृश्यते कुतः? । इति चेदव्यवस्थोक्ता स्वयातो द्वेषितं वचः । ३. A. and I. have पर्येस्यति for विपर्येस्यति. ४. A. and G. read अतो for अतो. ५. I. reads नास्यार्थं-for ऽप्यास्यार्थं.

प्रतीतं तत्तथा ग्राह्यं बार्ध वाचनिकं विना* ।
 स्मृतिव्याख्यातृभिः सर्वैर्वचनानां व्यवस्थितिम् ॥
 ब्रुवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम् ।
 अन्यथा अल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके ॥
 न स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः ।
 अथा अल्पं महता नश्येन्नल्पेनान्यत्तदा वद ॥
 हृदमल्पं महच्छेदमिति ते किं नियामकम् ? ।
 अल्पायास-महायासौ † यद्यल्पत्व-महत्त्वयोः—॥

* ननु—यदि स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्न भवति
 तर्हि प्राचीनैः निबन्धुभिः कुतः तथाविधा व्यवस्था कृतेत्याशङ्क्याह ।
 मृतीति । स्मृतिषु आपाततो विरुद्धवचनदर्शनात् मन्दमतयो मा मुत्सेर-
 षति तत्प्रबोधाय तैस्तादृशी व्यवस्था कृता । येन केनचिदल्पेन
 महता वानुष्ठितेन कर्मणा फलनिष्पत्तिर्भूयादिति तेषामाशयः । अन्यथा
 द्वादशवार्षिकेण महता प्रायश्चित्तेन अल्पस्य पापस्य निवृत्तिः न स्मृतम् ।
 महापापनिवृत्तिरेव तस्य हेतुत्वेन व्यवस्थितेति भावः ।

† अल्पं पातकं महता-प्रायश्चित्तेन न नश्येत् महत् च अल्पेन प्राय-
 श्चित्तेन न नश्येत् अल्पत्व-महत्त्वनिश्चये तव किं नियामकमस्ति ? न
 किमपीत्यर्थः ।

‡ ननु — नियामकं कुतो नास्ति । अल्पायास-महायासोरेव तयोः नि-
 यामकौ-इति चेत् । इन्त तर्हि महायाससाध्यां कृषिमनुतिष्ठन्तो कृषि-
 काः महाव्रता भवेयुः । कथमेनमतिप्रसङ्गं भवान् वारयेत् ? ।

१. B. and F. have—विशेषं for—विशेषं. २. C. omits the two lines:—
 अन्यथा अल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके । न स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था
 तादृशी यतः । ३. D. reads तस्यानिवृत्ति- for न स्यान्निवृत्ति-; and for the
 same G. has तस्यानिवृत्तिः. ४. A. reads तयो for तदा. ५. A. D. E. G.
 and I. substitute अनायास- for अल्पायास-

हेतुं, महाव्रतास्तर्हि भवेयुः कृषिकादयः ।
 सिंह-व्याघ्रादिमूत्रादौ प्रयासेबहुलत्वतः ॥
 पञ्चगव्यात्प्रशस्तत्वं व्रताङ्गत्वं च ते भवेत् ।
 इतिकर्तव्यब्राहुल्यं महत्त्वं-चेत् तदाऽल्पता ॥
 जलाग्न्यादिप्रवेशस्य प्रसज्येत व्रतान्तरात् ।
 तस्माच्छास्त्रेण† यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतम् ॥
 अस्तु‡ वा चैव दुःखस्य बहुलत्वान्महाव्रतम् ।
 यथाऽल्पनाशो महता महत्राशस्तथा ऽल्पतः ॥

* ननु—इतिकर्तव्यस्य ब्राहुल्यं महत्वनियामकं भवतु-इति चे
 शास्त्रोक्तस्य जलप्रवेशस्य अपिप्रवेशस्य च इतिकर्तव्याल्पत्वेन अल्प
 प्रसज्येत । एवं सिंह-व्याघ्रादिमूत्रस्यापि पञ्चगव्यात् प्रशस्तत्वं स्यात्
 तनु तव नेष्टम् ।

† उपसंहरति । तस्मादिति । शास्त्रेण यस्य प्रशंसा उक्ता तदेव महा
 तमिति निर्णयः । एवं सति पञ्चगव्यस्य अल्पायाससाध्यत्वेन अल्प
 भासमाने अपि गुरुपापनाशकतया विधाममुखेन पशंसायाः शास्त्रोक्तत्वात्
 तदपि महाव्रतमेवेति पर्यवसितो ऽर्थः ।

‡ ननु-वैधक्येशाधिक्यमेव महाव्रतत्वे हेतुः । अतो न कृषकादिष्व
 तिप्रसङ्गः-इति चेत् अस्तु नाम । तथापि यथा अल्पस्य महता नाश
 अभ्युपेयते तथा अल्पेनापि महत्नाशः कुतो न भवेत् ? । दृष्टान्तमा
 अल्पकेन विस्फुलिकेन तृणराशिर्दह्यते इति प्रसिद्धमेव ।

१. G. and I. have हेतुर्म- for हेतु म-. २. For प्रयासेबहुलत्वतः A. h
 प्रयासो बहलः श्रुतः. ३. For पञ्चगव्यात्प्रशस्तत्वं. A. reads पञ्चगव्याऽप्र
 स्तत्वात्. ४. Here our reading coincides with that of A. while
 other MSS. read व्रताङ्गत्वे च ते भवेत् for व्रताङ्गत्वं च ते भवेत्. ५. B. &
 H. have तर्ह्यव्याधिप्र- which is corrected to यथाऽव्याधिप्र- on the marg
 of B. for जलाऽव्याधिप्र-; E. and G. have for the same अथाऽव्याधि
 while D. and F. अस्त्वव्याधिप्र-. ६. A. reads वाहेन and T. reads वा वै
 for वाचैव; and the whole line is omitted by D.

किं न स्यात्? विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यते ।
 विस्फुलिङ्गो* वर्द्धमानो दहत्येवं न तु व्रतम्—॥
 वर्धते, ज्ञो महानाशो निःशेषो न भवेद्यदि ।
 तर्ह्येकदेशनाशो ऽस्तु, तच्छेषस्तूपभुज्यताम् ॥
 अमूर्त्तस्यापि† पापस्य सन्ति भागा यथोचितम् ।
 अन्यथैकेन पापेन दुःखं बहुविधं कुतः ॥
 तथा‡ महाव्रतस्यापि भागेनान्ये त्रिनाशिते ।
 व्रतशेषविपाकेन स्मर्यते बहुलं सुखम् ॥

* यदुक्तं 'विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यते' इति तन्पूर्वपक्षी दूषयति ।
 विस्फुलिङ्ग इति । विस्फुलिङ्ग एव तृणराशि न दहति । अपि तु दाह्यसंयो-
 गेन महानभिर्भूत्वा दहति । व्रतं तु नैवं वर्द्धते अतो नैतन्तापकम् ।

सिद्धान्ती आह । अत इति । अस्मात् कारणात् अन्येन व्रतेन महतः
 पापस्य निःशेषनाशो न भवेद्यत् न भवतु नाम । एकदेशनाशस्तु
 स्यादेव । अवशिष्टपापं उपभुज्यताम् ।

† ननु—स्यादेवं, अमूर्त्तस्य पापस्य यदि विभागाः स्युः—इति चेत् आह ।
 अमूर्त्तस्येति । पापस्य विभागाभावे एकेन पापेन बहुविधं दुःखं न भवेत्
 तनु भवति अतः सन्ति पापस्य विभागाः ।

‡ एवं यथा अन्येन व्रतेन महतः पापस्यैकदेशो नश्यति अवशिष्टं
 पापं कर्त्ता भुज्यते तथा महाव्रतस्यैकेन भागेन अन्यस्य पापस्य समूलं
 नाशो भवेत् अवशिष्टभागानां विपाकेन बहुलं सुखं भवेत् ।

१. A. reads तृणराशिर्विदह्यते for तृणराशिर्हि दह्यते. २. B. C. F. and G.
 have महानाशो, while E. alone has महत्पाप-; D. and I. read महत्पापो
 for महानाशो. ३. A. omits the following—निःशेषो न भवेद्यदि । तर्ह्येकदे-
 शनाशोऽस्तु and thus reads for the two lines वर्धतेऽतो महत्पापस्तच्छेषः
 कोपमुज्यताम्. ४. Our reading is that of the most of the MSS., while A.
 only has कोपमुज्यताम् for-स्तुपमुज्यताम्; and D. reads दुःखते for मुज्यताम्.
 ५. For सन्ति भागा अथोचितम् D. reads सविभागा यथोचितम्. ६. A. D. E. G.
 and I. read भागेनान्ये विपाकेन for भागेनान्ये विपाकेन.

अतोऽल्प* वा महद्वापि व्रतं पापनिवर्त्तकम् ।
 स्मर्तृणामखिलानां च वाक्यमेवं समञ्जसम् ॥
 न† महाव्रतवैयर्थ्यं पापस्याशेषनाशने ।
 अल्पनाशोर्ध्वभाविन्यां सुखाप्तौ चोपयोगतः ॥
 एवं‡ चैकस्य पापस्य व्रतेषूक्तेष्वयं पुमान् ।
 प्रवर्तयति विलम्भात् यस्मिन्कस्मिंश्चिदिच्छया ॥

* फलितमाह । अत इति । व्रतं अल्पं महद्वा भवतु । सर्वमपि ।
 सकलपापनिवर्त्तकं भवति । तस्मात् स्मर्तृणां मन्वादीनां तद्वाक्यव्यवस्था
 कानां निबन्धकर्तृणां पण्डितानां च वाक्यं उक्तरीत्या समञ्जसं भवति
 अत्र—

‘कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्धग्रभ्युदयकारणम्’ ।

इत्याद्यभिधाय— 108542-

‘एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं चैकशोऽपि वा ।

पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥

योज्याः पापनिवृत्त्यर्थ’—

इत्यादीनि विश्वामित्रादिवचनान्यनुसन्धेयानि ।

† अल्पपापनाशार्थं महाव्रतकरणे तस्य वैयर्थ्यं भवेदिति चेन्न ।
 पापनाशानन्तरं अवशिष्टव्रतपुण्येन सुखाप्तौ तस्योपयोगात् ।

‡ फलमाह । एवमिति । एवं चैकस्य पापस्य नाशार्थं बहुषु व्रतेषु
 केषु सत्सु अयं पुमान् यस्मिन्कस्मिन्नपि व्रते स्वेच्छया विश्वासं प्रवर्त-
 येत् । अन्यथा विषयस्य व्यवस्थितिं जानतोऽजानतो वापि स्मृत्यन्तरे वच-
 नान्तरं स्यान्न वेत्ति शङ्कया कस्मिन्नपि व्रते तस्य विलम्भो न भवेत्अतो
 युक्तमेव व्रतबाहुल्यकथनमिति भावः ।

१. B. C. D. E. and G. read महद्वापि for महद्वापि. २. For अल्प- D. has
 अर्थ-; In the present case अल्प has its superiority over अर्थ. ३. B. C.
 and F. read नाशे तु for नाशोर्ध्व-. ४. D. reads चोपयोगतः for चोपयोगतः.
 ५. A. and I. read प्रवर्ततेऽतिविलम्भं for प्रवर्तयति विलम्भात्.

अन्यथा नास्य विलम्बो विषयेस्य व्यवस्थितिम् । -
 अजानतो ज्ञानतोऽपि वचनान्तरशङ्कया ॥
 सम्भावितेषु* सर्वेषु व्रतेषु महति व्रते ।
 प्रवर्तमानः पुरुषः श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 कलौ† पराशरोक्तानां व्रतानामेव मुख्यता ।
 तैरल्पैरपि तत्पापं निःशेषं विनिवर्त्तते ॥
 एतदेव‡ विवक्षित्वा प्रतिजज्ञे विशेषतः ।
 पराशरेण यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम् ॥
 §मुन्यन्तरप्रणीतानां स्वल्पानां महतामपि ।
 व्रतानामुपयोगः स्यात् कलौ पूर्वोक्तनीतितः ॥

* ननु--अल्पेषु सत्सु महति व्रते प्रवर्तमानस्य को विशेषः!-इति चेदाह ।
 सम्भावितेषु । निर्धारणे सप्तमी । श्रेयः प्राप्तिरूपविशेषलाभो भवे-
 देत्यर्थः ।

† पराशरस्मृतिविषये विशेषमाह । कलाविति । पराशरोक्तानामेव
 व्रतानां कलौ मुख्यत्वात् तदुक्तेनाल्पेनापि व्रतेन महतोऽपि पापस्य
 समप्रवेन नाशः । नैकदेशस्य ।

‡ ननु--पराशरोक्तानां कलौ मुख्यत्वं कुतो ज्वगतं!-इति चेदाह ।
 एतदेवेति ।

§ ननु--एवं सति मुन्यन्तरप्रोक्तानां व्रतानां कोपयोगः!-इति चेदाह ।
 मुन्यन्तरेति । पूर्वोक्तनीतितः पूर्वोक्तन्यायेन । अल्पस्य पापस्य नाशार्थं महा-
 व्रतानुष्ठाने तत्पापनिवृत्तिपूर्वकमवशिष्टभागेन मुखादिश्रेयःप्राप्तिरिति
 महतः पापस्य निवृत्तावल्पव्रतानुष्ठाने पापैकदेशस्य निवृत्तिः अवशिष्टस्य
 पापस्य भोग इति पूर्वोक्तो न्यायः ।

१. For विषयस्व व्यवस्थितिम्. B. C. E. F. G. and H. read विषयस्वा-
 व्यवस्थितेः while D. have विषयस्वं व्यवस्थितिः for the same. २. All
 but A. and G. read तैरल्पैरपि for तैरल्पैरपि. ३. A. has पूर्वोक्तनीतितः
 for पूर्वोक्तनीतितः.

मुनिनैकेन यत् प्रोक्तं तदन्यो न निषेधति ।
 प्रत्युतोदाहरेत्, तस्मात् सर्वोक्तिः सर्वसम्मता ॥
 हन्तेव* सति मीमांसा निष्फला ते प्रसज्यते ।
 शास्त्रान्तरप्रणीतानां गुणानामप्यसंहृतेः ॥
 शृणु† मीमांसकमन्य मुनिवाक्येषु किं बलात् ।
 उत्पाद्यापि विरोधं तु पाण्डित्यं व्यज्यते त्वया ॥
 व्रतान्तरोक्तिमात्रेण न विरोधः प्रसज्यते ।
 समुच्चये विकल्पे वा का हानिस्तत्र ते भवेत् ? ॥
 स्नानं दानं जपो होम इति नैमित्तिका यथा ।
 उपरागे समुच्चयास्तथा व्रतसमुच्चयः ॥

कुत एतदिति चेदाह । मुनिनेति । एकेनोक्तमन्यो न खण्डयेत् प्र
 उदाहरेत् तस्मात् सर्वेषां मुनीनामुक्तिः सर्वेषां सम्मता भवतीति सिद्ध

* पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । हन्तेति विपर्यये । एवं सति येन
 चित् व्रतेन यस्य कस्यचित् पापस्य नाशे सति । मीमांसा निष्
 इत्यत्र उत्तरार्द्धं हेतुः । पूर्वोत्तरमीमांसयोः गुणोपसंहारस्य सिद्धान्तितः
 तव मते तदव्यवस्थापनात् मीमांसा व्यर्थेति भावः ।

† समाधत्ते । शृण्वति । मीमांसकमन्येति परिहासगर्भं सम्भ
 धनम् । मुनिवाक्येषु विरोधे सति त्वदुक्तो गुणोपसंहारः क्रियेत । विर
 धाभावात्स न कर्तुं शक्यते । ननु-व्रतान्तरोक्तौ सत्यां विरोधो नो
 कथमुच्यते-इति चेत् । न । तत्र समुच्चयस्य विकल्पस्य च सम्भवा
 न कोऽपि विरोधः । दृष्टान्तमाह । स्नानमिति ।

१. For सर्वोक्तिः सर्वसम्मता A. reads सर्वोक्तं सर्वसंमतम्, for the san
 पूर्वोक्तं सर्वसंमतं is also found in I. २. Except A. and D. all have
 निष्फला for निष्फला. ३. We take our reading from A. though a
 others read संहृतिः for संहृतेः. ४. B. C. E. F. G. H. and I. rea
 उत्पाद्याति-for उत्पाद्यापि. ५. D. and E. have व्यज्यतां तव for व्यज्य
 त्वया, For the same B. C. E. F. and G. read वाक्यतां तव; this seems t
 be a graphical mistake. ६. In the place of जपो B. C. E. F. and C
 insert तपो.

एकेन* नाशिते पापे द्वितीयं चेन्निरर्थकम् ।
 न, तपोरूपतस्तस्य स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् ॥
 चान्द्रायणादावस्वेवां तपस्त्वेन तदीक्षणात् ।
 भिक्षा-ब्रह्मकपालादौ स्यात् कथं नष्टपाप्मनः ? ॥
 एवं† तर्हीदृशे स्थाने विकल्पो ऽस्तु निजेच्छया ।
 न्यूनाधिकत्वसन्देहे दत्तमेवोत्तरं पुरा ॥

* समुच्चयपक्षमाक्षिपति पूर्वपक्षी । एकेनेति । व्रतेनेति शेषः । अतो समुच्चयो भवतीति चेन्नेत्याह सिद्धान्ती । एकेन व्रतेन पापे नाशितेति अन्यत् तपोरूपत्वेन स्वर्गप्रापकं भवेत् अतो न निरर्थकत्वं तस्य ।

†आह पूर्वपक्षी । चान्द्रायणादीनां तपस्त्वेनाभिधानात् भवदुक्तः समुच्चयो न । अपि तु एकस्य पापनाशकत्वमन्यस्य स्वर्गप्रापकत्वमस्तु । भिक्षाटनं ब्रह्मकपालधारणं च यदुक्तं तस्य तपस्त्वानभिधानात् एकेन आच-
 तव्रतेन नष्टपाप्मनो भिक्षाटनादिकं निरर्थकमेव भविष्यति । एवं सति च तदुक्तः समुच्चयः कथं स्यात् ? ।

‡ समाधत्ते । एवमिति । यत्र स्वर्गादिहेतुत्वं शास्त्रादवगम्यते तत्र गानामुनिभिरूक्तानां व्रतानां समुच्चयः । एकेनैव पापनाशे ऽप्यन्येषां ऽर्गहेतुत्वसम्भवात् । यत्र तु स्वर्गसाधनत्वं शास्त्राभावगम्यते तत्र गानाव्रतानां कर्तुरिच्छया विकल्प एव भवतीति सिद्धान्तनिष्कर्षः ।

ननु — 'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' इति गौतमोक्तत्वात् न्यूनाधिकत्वानां व्रतानां कथमिच्छया विकल्पः स्यात् ? इत्याशङ्क्याह । न्यूनाधिकत्वेति । 'तस्माच्छास्त्रेण यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतम्' इत्यादिग्रन्थेन पूर्वमेवास्योत्तरं दत्तम् ।

१. B. C. and F. read तपस्त्वे च for तपस्त्वेन ; for the same D. and G. have तपस्त्वेव ; and E. and H. have तपस्त्वेव. All these three readings are equally bad in point of sense. I read: *utram* for

सर्वभाष्ये* स्वयो मोक्षां निर्मूलां बुद्धिकल्पिताम् ।
 कामाकामादिभेदेन नास्तीकर्मो व्यवस्थितिम् ॥
 वचनेत्वेवा कामादिव्यवस्था लभ्यते यदि ।
 संखेनाभ्युपगच्छामो वाक्यैकशरणा वयम् ॥
 'कपिलो यदि सर्वज्ञः कृणातो नेति का प्रमा?' ।
 इति न्यायः प्रसज्यत बुद्धिमात्रव्यवस्थितौ ॥
 मीमांसकत्वमेतत् स्याद्वाक्यानुसरणेन यत्- ।
 व्यवस्थापनमन्यकु पाण्डित्यवस्थापनं परम् ॥
 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।'
 (म. स्म. ११. ८९)
 इत्यकामरूते पापे नाशा निःशेष उप्यते ॥

* उपसंहरति । सर्वथा श्रुति । कामाकामादिभेदेन नाना-
 कानां वचनानां व्यवस्था । बुद्धिकल्पितानि निर्मूलानि इत्यादि बुद्धि-
 स्थितव्यवस्थायां—एकं कश्चिन् एका विषयव्यवस्था कल्पिता, ननु
 च तद्विपरीता चेत् न च कस्या व्यवस्थायाः प्रामाण्यं कस्या वा भय-
 व्यम् । उभयोः प्रामाण्यं नैव शक्यं न्नवस्था । तस्माच्च बुद्धिमात्ररूते
 व्यवस्था युक्ता । पुनश्च सर्वज्ञत्वाभावात् बुद्धेरपतिष्ठानाच्चेति भास-
 तं ननु— यदि वचनेष्वेव कामाकामादिव्यवस्था उपसंभवेत् त-
 द्भ्युपगच्छाम इत्याह । वचनेति । वाक्यैकशरणत्वे मीमांसकवद्वेत्-
 तं ननु—वचनोपसंभवायाः कामाकामादिव्यवस्थायाः स्वीकारो ननु
 किं न स्वीक्यते?—इति चेन्नवाह । कपिल इति । बुद्धिमात्ररूते
 व्यवस्थास्वीकारे उक्त्यायः प्रसज्येत । तथा त्वि 'उभौ च यदि ।
 व्याख्याभेदः कथं इतः।' इत्यादिभिः । तस्माच्च सा गुणोप-
 ष्टं मीमांसका वाक्यावधिचारश्चाकामात् वाक्यकानुसरणेन वच-
 नव्यवस्थापनं तदेव मीमांसकत्वम् । अन्यकु पाण्डित्यवस्थापनम्

१. A. reads वच for वचः. २. Here our reading is that of M., while all others read बुद्धिकल्पितानाम् for कल्पितानाम् the latter of which is more idiomatic.

न तु कामकृते गुह्येरकिञ्चित्करतोष्यते ।
 स्मृत्यन्तरेषु तच्छब्देः सामान्येनाभिधानतः ॥
 विशेषादर्शनं यावत् तावत् सामान्यदर्शनम् ।
 मानमेवान्यथा ते स्यात् सर्वज्ञत्वे प्रधिकारिता ॥
 गुणोपसंहृतिश्चैवं यथादर्शनमित्यनाम् ।
 अदृष्टानुपसंहारेणाकिञ्चित्करतेव ते ॥
 यद्योऽवत् दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चात्रास्यं यावती ।

ननु — वाक्यानुसरणे कृतं सति ' इयं विशुद्धिः ' इत्यत्र ' अकामतः
 कृत्वात् अकामकृतस्यैव पापस्य विशुद्धिः तत्राभिहिता । कामकृतस्य
 अपि पापस्य शुद्धिर्न भवेत्तेन तत्रेन-इति चेन्नैवम् । अन्यस्मृतिषु कामकृ-
 त्पि पापस्य गुह्येऽभिधानात् अकिञ्चित्करत्वं नोच्यते । अयमर्थः-
 ' विशुद्धिः ' रित्यादिना अकामकृतस्य पापस्य निःशेषनाशः । कामकृ-
 त् [अंशतो नाशो प्रभिरितः । ननु सर्वथैवानाशः । स्मृत्यन्तरेषु सामा-
 न्येनात् इति तत्र प्रमाणमित्याशंस्य विशेषदर्शनपर्यन्तं सामा-
 न्येन प्रमाणमिति परिहरति । विशेषेति ।
 तन्नेवं सति गुणोपसंहारो न भवेत् इत्याशंसक्याह । गुणेति ।
 अत दृश्यते तथैव तस्य गुणानुपसंहृत्य अनुष्ठानं कर्तव्यम् ।
 अत्रैवगुणानामनुपसंहारे तु न कोऽपि दोषः । गुणोपसंहारो नाम
 । अन्वेषु प्रतिपादितानां एकजातीयकानां कर्मणां नाम- रूप-
 -पुनरुक्ति- निन्दा- उक्ति- समाप्तिवचन- प्राबन्धना-वर्त्य-
 । अभेदः । स च पूर्वमीमांसायां । (अ. २ पा. ४ सू. ८-३२)
 तायां च (अ. १ पा. १ सू. १-१३) विस्तरेणोक्तः ।

reads -शक्तिविस्मयेऽप्यन्ते for -शक्तिश्चित्करतोष्यते. २. (1).
 शब्देः for तच्छब्देः. ३. D. and B. have -शेष for -शेष.
 स दृष्टानुपसंहारो च for अदृष्टानुपसंहारेणा. ; while B. in its
 has स दृष्टानुपसंहारेणा for the same. ५. For-वाकिञ्चित्करतेव
 वा किञ्चित्करतेव अथै; All others except 1. read वाकिञ्चित्करतेव
 and 1. read अथै च for अथैवम्. ६. -शेषास्य is the reading
 and D. has -आप्यास्य for -आप्यास्य

तावत् कार्यं नतूपेक्षा युक्ता वैगुण्यशङ्कया ॥
 प्रायश्चित्ते* तथाऽऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम् ।
 दृष्टवास्तान्युदाहृत्य संहारिण्ये गुणास्ततः ॥
 विषयस्य व्यवस्थां च मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये- ।
 प्रवक्ष्यामि, यथा पूर्वैर्निबन्धनकृतस्तथा ॥
 यत् यस्मिन् विषये प्रोक्तं तत्र तस्य प्रशस्तना- ।
 विवक्षिता, नेतरस्य निषेधो च विवक्ष्यते ॥
 तद्विवेकाय कुर्वे ङं व्याख्यां पाराशरस्मृतः ।
 (इति टीकाकारोपक्रमणिका)

प्रारीप्सितग्रन्थे† श्रोतुञ्जि-मनःसमाधानाय सम्बन्धाधि-
 कारि-विषय-प्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयमादौ श्लोकद्वयेनो-
 निबन्धाति-

* स्वकर्तव्यं प्रतिजानीति । प्रायश्चित्त इति । मया यावन्ति स्मृत्य-
 राणि दृष्टानि तेभ्यो गुणोपसंहारं कृत्वा विषयस्य व्यवस्थां करिष्यामि
 मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वस्मृतिभ्यः गुणोपसंहाराभावे अपि न नि-
 योजनत्वमिति भावः ।

स्वसिद्धान्तमुपसंहरति । यदिति । तद्विवेकाय कुञ्च कस्य प्रशस्तना-
 त्येतद्विवेचनाय ।

† उपोखातत्वेनागतं विवेचनं समाप्य ग्रन्थं व्याख्यास्यमाण आद-
 वतरणमारचयति । प्रारीप्सितेति । प्रारम्भमिष्टः प्रारीप्सितः । अनुब-
 ङ्गेनेत्यनुबन्धः । अनुबन्धपदं सम्बन्धादिचतुष्टयपरम् । 'प्रयोजनं म-
 दिदय न मन्दो अपि प्रवर्तते' इति न्यायात् ग्रन्थप्रवृत्तौ प्रयोजनमर्थो

१. For वैगुण्यशङ्कया D. वै गुणशङ्कया. २. D. संवर्धित्ये for संवर्धित्ये
 ३. D. स्ववस्थेयं for स्ववस्थां च. ४. P. has पूर्वनिबन्धन for पूर्व निबन्धन
 ५. A. reads ततः for तथा. ६. A. omits च. ७. A. reads नोपवर्धाति
 for नोपनिबन्धाति.

'अयातो हिमशीलाग्ने देवदारुवनालये ।

व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छचूषयः पुरा ॥ १ ॥

मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे ।

शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत ॥ २ ॥

अयेति । अथ शब्द आनन्तर्यार्थः । अनन्तरमपृच्छन् इत्य-
न्वेतुं योग्यत्वान् । आरम्भार्थतायाम्, 'आरभ्य ते अपृच्छन्
इत्यनन्वयः स्यात् । प्रश्नार्थत्वे अपि स एव दोषः । पृच्छयते अ-
पृच्छन्-इति पुनरुक्तिश्च । कात्स्न्यार्थतायां, हस्त्रमपृच्छन्-इति
सत्यप्यन्वये सम्बन्धो न सूचितः स्यात् । आनन्तर्यार्थतायां तु
तत्प्रतियोगिनः पूर्ववृत्तस्य उत्तरकालीनप्रश्नस्य च हेतुहेतु-
मद्भावः सूचितो भवति ।

।म् । एवं तत्प्रतियोगी विषयो अपि प्रवृत्तौ प्रयोजकः । विषयकालसया
वृत्तिसम्भवात् । उक्तोभयाश्रितत्वात् सम्बन्धो ऽप्यपेक्षितः । एकमधिका-
पि । तदभावे कस्य प्रवृत्तिः स्यात् ? तस्मादनुबन्धचतुष्टयमप्यपेक्षितं
शास्त्रादौ । एतच्च मीमांसायां (१. १. १) वार्तिके च दृष्टव्यं विस्तरेण ।

* 'मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्न-कात्स्न्येष्वपि अथ' इति कोषोक्तेष्वप्यस-
दार्येषु सर्वेषु प्राप्तेषु आरम्भादीनामर्थानामसम्भवं प्रतिपादयति । आर-
भार्थतायामित्यादिना ।

† आनन्तर्यं हि पूर्वपररूपप्रतियोगिद्वयनिरूप्यम् । हेतोः पूर्ववृत्ति-
यमात् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य हेतुत्वं उत्तरस्य च हेतुत्वम् गम्यते ।

१. अथ I. अङ्गित्तुल्ये वागन्तरौ 'सकादिपुस्तके वन्दे विस्तरितविषयम् ।
अप्यप्यन्वयकारणं वारणानम्' ॥ इति मङ्गलानन्तरप्रश्नोक्तौ वन्ति । अथ
विपत्तयसङ्गुत्तरं च अन्वयम् । २. D. reads -पुस्तके for -वारात्तपे. ३. B.C.
and G. read पुस्तकेऽपि for वारात्तपेऽपि. ४. A. reads -कालि-
न-कालीन-

ननु- 'हृदयस्याग्रे ज्वल्यस्यथ* जिह्वाया अथ वक्षसः' (तै. सं. ६. ३. ११) इत्यत्र सत्यप्यानन्तर्ये हेतुहेतुमद्भावो नास्ति—इति चेत् । नायं दोषः । तत्रापेक्षितस्यानुष्ठानक्रममात्रस्याभिधानात् । प्रकृते तु सामग्री-तत्कार्ययोर्यः क्रमविशेषः स एव परिगृह्याने । मुख्यत्वात् । विलम्ब-व्यभिचारयोरभावेन हि मुख्यत्वम् । न खलु सत्यां सामग्र्यां कार्यं विलम्बते व्यभिचरति वा । एतच्च 'अथाऽन्तो ब्रह्मजिज्ञासा' (शा. सू. १. १. १) इत्यत्र विवरण-कारेण प्रपञ्चितम् । सामग्री च प्रश्नस्य, प्रष्टव्यविषयं सामान्यज्ञानम् । अत्यन्तमज्ञाते विशेषेण ज्ञाते वा प्रश्नादर्शनानात् । धर्मविषयन्तु सामान्यज्ञानं 'धर्मेण पापमपनुदति' (म. ना. उ. २२. १) । 'धर्मं चरे' (तै. उ. १. ११. १) इत्यादिदेवदाक्याध्ययनादुपजायते । तस्मादध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थः † । अथवा 'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति विशेषणात् युवान्तरधर्मज्ञानानन्तर्यमस्तु ।

* यत्र आलभनीयस्य पशोरवदानत्रयं विहितम् । त्रयस्यापि युगपः हितुमशक्यत्वात् क्रमो ज्वल्यमपेक्षितः । स च हृदयस्याग्रे अनन्तरं जिह्वया अथ वक्षसः इति श्रुत्या दार्शितः ।

† निर्देशस्यास्य सावधारणत्वात् प्रष्टव्यविषयसामान्यज्ञानं विशेषणनाभावश्च प्रश्नहेतुरित्यवगम्यते ।

‡ नन्दपाण्डितस्तु—'अथ उपनयनानन्तरं' इत्याह । धरणीधरो अपि 'अथ' शब्द उपनयनानन्तर्यार्थं इत्याह । तत्र युक्तमिति प्रतिभाति । उपनयनानन्तर्यं स्वाभ्यायस्य बहुमुचितम् । विशेषधर्मविषयकस्य प्रश्नस्य । अध्ययनानन्तर्यमेव मन्त्रं युक्तमिति सुषियो विदाङ्कुरन्तु ।

१. D. and G. add अपेक्षते to ज्ञानम्, thus making ज्ञानमपेक्षते
२. A prefixes तत्र to विशेषेण, and thus reads तद्विशेषेण. १. E. reads
वक्षसः for चरे.

ननु—प्रन्थारम्भे मङ्गलाक्षरणस्य शिष्टाक्षरप्रामत्यात् माङ्ग-
ल्यं अथशब्देन कुतो नाभिधीयते? । मृदङ्गादिभ्यनिवदयश-
ब्दश्रवणमात्रेण माङ्गल्यसिद्धिरिति ब्रूमः । अत एवोक्तम्—

‘अंकारश्चाथशब्दश्च शिवेतौ ब्रह्मणो मुखात् ।

कण्ठं भित्त्वा त्रिनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ’ ॥

इति । एवं तर्हि अंकारो ऽत्र प्रयुज्यतामिति चेत् । न । तस्य
श्रुतिर्मात्रविषयत्वात् । अत एवाचार्यैः प्रपञ्चसारे ऽभिहितम् ।

‘अस्य तु वेदादिस्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ’ इति ।
ततः स्मृत्यादावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते । अधिकारि-
पर्यालोचनेनापि अंकाराथशब्दयोरेकविषयव्यवस्था सिद्धय-
ति । त्रैवर्णिकमात्राधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा । अंकारार्थ
तथाविधः । ‘सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री-गूढार्यं नेच्छन्ति’*

* सावित्रीम् गायत्रीम् । प्रणवं ओङ्कारम् । यजुः यजुर्वेदः तम् । यजुर्लक्ष-
मुक्तं पूर्वमीमांसायाम् । तथा च-‘यत्र पादकृता अवस्था सा ऋक् । विशि-
काचित् गीतिः साम’-इत्यभिधाय ‘शेषे यजुः शब्दः (जै.सू.१.३७)’
स्मिन् सूत्रे ‘या न गीतिः न च पादबद्धं तत् प्रक्षिप्यति तं यजुः’
क्तम् । लक्ष्मीः श्रीबीजम् । ‘स्त्री-गूढौ नाधीयताम्’ इति श्रुत्या सर्वेषा-
ं वेदानामभ्ययननिषेधे सति अत्र यजुरभ्ययननिषेधो दोषाधिस्यमूच-
येति केचित् ।

1. B. C. E. F. and H. read संवत् for मांगल्यम्. २. B. C. and F. read संवत् in the place of मांगल्य- here also ३. B. C. F. and I. substitute -सिद्धिरिति for -सिद्धिरिति. ४. D. omits वृत्तः. ५. A. omits ६. ६. All except A. omit माच. ७. B. C. and F. omit the whole of following :—‘अस्य तु वेदादिस्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ’ इति । ततः चाराथशब्दश्च एव महर्षिभिः प्रयुज्यते. ८. A. omits च. ९. A. has १० and I. has सूत्रयोः for सूत्राय.

(नृसिंहपू. ता. १.३) इति श्रुतं: । अभिशब्दस्य पौरुषेयप्रभ्यानां
'च सर्ववर्णविषयत्वात् स एव तेषु योग्यः ।

अतः शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेकशास्त्राध्यायिको वाशेष-
धर्मज्ञानं यस्माच्च युगान्तरधर्मावगत्या न कलिधर्मावगतिः
तस्मात्, 'इति हेतुर्वद्विष्टः ।

अशेषधर्ममूलभूतानां विपकीर्णानन्वेषदशाक्यानां योग-
दृष्ट्यैव प्राशस्त्यात्, तस्याथ दृष्ट्यैर्योगावस्थायां सम्भवात्
तेदवस्थायोर्म्यं देवाविशेषं पदद्वयेन निर्दिशति । त्रिमूर्तीलाघ-
देवदास्यनालंये इति । तत्र त्रिमूर्तीलाघ इत्यनेन सर्वमापि-
दुर्गमत्वेन विविकनामाह । तथा च कैवल्योपनिषदि भूयते-

'विविकदेशे च मुक्तासनस्यः ।'

(कै. उ. ४)

* पौरुषेया पुरुषकृता यन्त्राः मन्त्रादिप्रणीताः स्मृतयः, रामायणाः
नि काव्यानि, भारतादय इतिहासाः, मान्वादीनि पुराणानि च पौरु-
षेयाः । नाथ कालिदासादिकृतानां संघटः । पौरुषेयशब्देन तेषां
पदमे कर्तव्ये इति भाष्येन्यायात् तेषु विधिनिषेधश्च । एतच्च—

'चतुर्णांमपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयते ।

धर्मशास्त्राणि रामेन्द्र नृपु ताभि नृश्रेयम् ॥'

इत्यादीनि यानि यथाशक्त्याह्वय कर्मप्रकरणीः सुरपतेः
विस्तरेण प्रपञ्चिमनित्यथ संक्षेपः ।

† मन्त्रपण्डितस्तु—'उपनीष शीवाचारान् विद्वेषत् इत्यनेन उप-
नानन्तरं शीवाचाराणां यतो विशेषमनुचिह्नयो यतो देवोः' इति
माह । उपनीषरो इति तथैव ।

१. For न कलिधर्मावगतिः A. reads कलिधर्मावगतिः. २. A. reads—
परशर्या for -श्रीमत्परशर्या. ३. D. has कलिधर्मावगतिः in the place of १.
४. A. reads - कलिधर्मावगतिः for - कलिधर्मावगतिः. ५. For कलिधर्मावगतिः D. and १.
read कलिधर्मावगतिः.

इति । क्षुरिकायामपि भ्रुतम्,—

‘निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमुपाश्रितेः ।’

(सु. उ. २)

इति । “देवदारुबनालये” इत्यनेन मनोज्ञुकुलतामाह ।

न एव श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि भ्रुतम्,—

‘समे शुची शर्करा-वह्नि-वामुका-
विर्वाजिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।

मनो ज्ञुकूले न च चक्षुःपीडने
गुह्यानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥

(श्वे. उ. २. १०)

इति । चक्षुःपीडने मशकोपेती देशः ।

ननु—‘यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्’ (शा. सू. ४.१.७)

नन्दपण्डितस्तु —‘देवदारुबनालपत्नेन विहिते मनोज्ञुकूले च
कारणाभावेन तत्रप्रतिभासयोग्य इति यावत्’ इति व्याख्यात-

शब्दः कलशादिष्वनिः । आश्रयः मण्डपादिः । मनोज्ञुकूले प्रति-
गुप्तेन मनोरमे । चक्षुःपीडनेत्यत्र ‘छाब्दतो विसर्गलोप’ इति तद्वा-
। छापीरधाम्ने (अ. ४. पा. १ सू. ११) उदाहृतेषु भ्रुतिः । तत्र तु
‘डने’ अयमेव पाठो वर्तते । तद्वैकायामपि तथैव । परमात्मनि
पोजयेदित्यर्थः ।

we read with D. while all others read क्षुरिका.. २. H.
for भ्रुतम्. ३. A. and D. read तत्रासनमुपाश्रितः; and E.
तत्रासनमुपाश्रितः for तत्रासनमुपाश्रितः. ४. All but A. and D.
read इत्य. for देवदारुबनालये इत्य., while G. reads देवदारुबनालये
be same. ५. B. G. F. read इत्य. तत्राश्रयादिभिः; and E. G. H.
तत्राश्रयादिभिः; and in the margin of B. तत्राश्रयादिभिः.
and in the margin of C. E. F. and H. अयमेव कोशेषु
are for यत्रैव निःशब्दम्.

इत्यस्मिन् अधिकरणे (शा. भा. ४.१. अ. ६) योगाभ्यासस्य दिग्देश-कालनियमो वारितः । बाढम् । अदृष्टहेतुवैधेनियमाभावे अपि दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो न निवार्यते*

‘एकाग्रम्’—इत्यनेन पञ्चविधासु चित्तभूमिषु अतीन्द्रियवस्तुदर्शनयोग्या चतुर्थी भूमिर्निर्दिश्यते । तथाहि—पतञ्जलिप्रोक्तानां योगसूत्राणां व्याख्याने वैय्यासिकभाष्ये भूमिपञ्चकं प्रदर्शितम् । ‘क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः’ (यो. भा. १. १)—इति । तत्र प्रतिक्षणं कर्मवायुना नानाविधेषु भोग्यवस्तुषु व्यग्रतया प्रेर्यमाणं चित्तं क्षिप्तम् । निद्रा-तन्द्रायुक्तं मूढम् । कादाचित्कसमाधियुक्तं क्षिप्तादिश्राष्ट्रं विक्षिप्तम् । यम-नियमाद्यष्टाङ्गाभ्यासपाटवादेकस्मिन्

* आह भगवान् भाष्यकारः । ‘अस्त्वेवंजातीयको नियमः । सति तत्संस्तद्गतेषु विशेषेषु अनियम इति सुद्वद्धृत्वाचार्य आचष्टे । ‘मनो ज्ञुकुले’ इति चैषा श्रुतिः यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति (शा. भा. १. १. ११) इति । यत्र मनस एकाग्रता भवेत् तत्रैवोपासीत । अपेक्षिताया एकाग्रतायाः सर्वत्राविशेषात् इति सूत्रार्थः ।

† अष्टाङ्गानि पतञ्जलिनोक्तानि । ‘यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रणहार-धारणा-ध्यान-समाधयो ऽष्टावङ्गानि कृतेः’ (यो. सू. १. २९) । तत्रस्य ध्येयाकारपरिणामस्य प्रवाहो ज्विच्छेदः । इयमेव एकाग्रता चतुर्थी भूमिः ।

१. A. omits -वैध-. २. For दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो. A. write दृष्टचित्तैकाग्र्यहेतुर्नियमो. ३. B. C. F. read वैद्यसासिकभाष्ये for वैद्यसासिकभाष्ये. ४. B. C. E. F. H. and I. read काचित्कसमाधियुक्तम् for काचित्कसमाधियुक्तम्.

विषये वृत्तिप्रवाहरूपेण प्रतिष्ठितमेकाग्रम् । अवृत्तिकं* संस्कार-
शेषं निरुद्धम् । तत्र क्षिप्त-मूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः । वि-
क्षिप्ते अपि चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे
वर्तते ।' विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन दहनान्तर्गतबीजवदकिञ्चित्क-
रत्वात् । 'यस्त्वेकाग्रे' चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणो-
ति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखं
करोति, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते' (यो. भा. १. १) ।
तत्र संयमविशेषात् नानाविधयोगैश्वर्यमाविर्भवति । धारणा-

* चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वात् गुणानां च परिणामिस्वभावत्वात् चित्तस्य
अवृत्तिकत्वासम्भवः । तथापि चित्तं निरुद्धं सत् अवृत्तिकमुच्यते । तत्र
हि संस्कारशेषत्वे अपि निरोधरूपपरिणामातिरिक्तपरिणामाभावात् कथ-
ञ्चिदवृत्तिकत्वं सम्भवति । विस्तरस्तु पातञ्जले तृतीयपादे ऽनुसन्धेयः ।

† य इति समाधेः परामर्शः । भूतं सत्यम् । अनेनारोपितार्थव्यवच्छेदः ।
अरोपितस्य असत्यत्वात् । सत् शोभनम् । अनेन निद्रावृत्तेर्व्यवच्छेदः ।
द्रावृत्तिर्हि स्वावलम्बने तमसि भवत्येकाग्र्या । तथापि तदवलम्बनं तमः
शहेतुत्वान्न शोभनम् । द्योतनं तत्त्वज्ञानम् । प-शब्देन तस्य साक्षात्कार-
माह । शास्त्रानुमानप्रभवस्य परोक्षतत्त्वज्ञानस्य अपरोक्षमिथ्याज्ञान-
वर्तकत्वम् । दिङ्मोहादौ तथा दर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानरू-
पविद्याविनाशे सुतरां तन्मूलानामस्मितादीनामपि नाश इत्याह ।
क्षणोति च क्लेशानिति' । 'अविद्या प्रस्मिता-राग-द्वेषादयः क्लेशाः'
यो. सू. २-३) तान् नाशयति । कर्माण्येव बन्धनानि तानि श्ल-
थयति । कर्मपदेन धर्माधर्मयोर्महणम् । कार्ये कारणोपचारात् । निरोधं
सम्प्रज्ञातं निर्बीजसमाधिम् । यत्र न किञ्चित्सम्प्रज्ञायते ऽसौऽसम्प्रज्ञातः ।
विस्तरस्तु पातञ्जले द्रष्टव्यः ।

१. A. reads अविवृत्तिकम् for अवृत्तिकम्. २. समाधिर्न योगः । विक्षेपान्तर्ग-
त्वेन is the reading of A. for समाधिर्न योगपक्षे वर्तते । विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन.
A. reads -धर्मान्त- for -धर्मोन्त-. ४. B. D. E. G. and H. read द्यवति.
C. and F. द्यवपनवति for श्लथयति.

ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं* संयम इत्युच्यते । 'शब्दार्थ-
प्रत्ययेष्वन्योन्यविभक्तेषु यः संयमः तेनाशेषशब्दादिसाक्षा-
त्कारे सति पक्ष्यादिभाषा ज्ञायन्ते'-इति पतञ्जलिनोक्तम् ।
तेनैव न्यायेनानेकविधवेदशाखाज्ञानमित्यभिप्रेत्य 'एकाग्र'
इत्युक्तम् ।

ऐकाग्र्याङ्गतामासनस्य मत्वा 'आसीनम्' इत्याह । तथा
च व्याससूत्रम् । 'आसीनः सम्भवात्' (शा. सू. ४. १. ७)
इति । शयानस्याकस्मादेव निद्राभिभवात्, उत्थितस्य देहधारणं
चित्तव्यापारात्, गच्छतो धावतो वा त्रिक्षेपबाहुन्यात्, पारि-
शेष्योदासीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसम्भवात् आसीनो योगमभ्य-
सिनुमुपासीन इत्यर्थः ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रश्नस्यावगत्युपायतामभिप्रेत्य 'अ-
च्छन्' इत्युक्तम् ।

'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेत्रया' । (भ. गी. ४. ३४)

* अत्र 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' (३. १)-यत्र देशे ध्येयं चित्त-
यं तत्र देशविशेषे हृदयपुण्डरीकादौ चित्तस्य स्थापनं धारणा ।
सूत्रार्थः । 'तत्र प्रत्यैकतानता ध्यानम्' (३. २)-तरिमन्देशे ध्येयगो-
प्रवाहो ध्यानम् । 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपद्वन्द्वमिव समाधिः' (३. ३)
ध्यानमेव ध्येयमात्रनिर्भासं समाधिः । 'एवमेकत्र संयमः' (३. ४)-धार-
ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं चेत् संयम इत्युच्यते इत्यनुसन्धेयम् ।

१. B. alone reads न्यायेनानेकविध- for न्यायेनानेकविध- २. We take
reading from A. though all others more or less differ from it. B. C.
F. read ऐकाग्र्यमासीनस्य मन्वानः ; D. G. H. and I. read एकाग्रता-
मस्य मन्वानः and E. reads ऐकाग्र्यतामासीनस्य. ३. A. reads पारिशेष्ये
and I. reads परिशेष्यासीनस्यैव- for पारिशेष्यासीनस्यैव. ४. A. and
read योगमभ्यसिनुमुपासीन इत्यर्थः; and D. E. H. and I. read योगमभ्यस्य-
सिनुमुपासीन इत्यर्थः. ५. A. adds गीतावाम्^b
अन्वय-.

इत्यन्वयः । 'नामृष्टः कस्यचिद्भूयात्' (म. स्मृ. २.११०)—
इति ध्यातिरेकः ।

'ऋषिशब्दोऽतीन्त्रियार्थदर्शनमाचष्टे' । ज्ञास्यमानधर्मा-
नुष्ठानोत्तरकालीनमृषित्वम् । यथा भाविन्या संज्ञया 'कटं
कुरु'[†]—इति व्यवहारः तद्वत् । अन्यथा अतीन्त्रियार्थं पश्यतां
तेषामबुभुत्सुतया प्रश्नो न सङ्गच्छेत् । अथवा स्वयमबुभु-
त्सूनामपि मन्दबुद्ध्यनुपहार्य[‡] आचारशिक्षार्थो वा प्रश्नोऽस्तु ।

अपृच्छन् इत्यनेनैवातीतकालत्वे[§] सिद्धे पुरेति शब्दं प्रयु-
ञ्जानः सर्वेष्वपि कल्पेष्वीदृशी धर्मशास्त्रप्रवृत्तिरासीदिति
सूचयति । तच्च विश्वासातिशयोक्त्यादने कारणम् । अन्यान्

* 'ऋषिः' गत्यर्थः । गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वं प्रसिद्धमेव ।

† अत्र भाविनि भूतबदुपचार इत्यर्थः । तत्र 'कटं कुरु' इति दृष्टान्तः ।
संज्ञिनमन्तरेण संज्ञाया असम्भवात् । उत्तरकालमेव संज्ञाप्रवृत्तिर्भवति ।
तथापि व्यवहारस्तु संज्ञिन उत्पत्तेः प्रागपि संज्ञया यथा भवति
तथेत्यर्थः ।

‡ मन्दबुद्ध्यनुपहारस्तु — अस्मद्व्यश्रेण आचार्यो धर्मं प्रकाशयिष्य-
ति । तं श्रुत्वा ज्ये ज्येभ्यो धर्ममुपदेक्ष्यन्ति । इतरे तदाचरणेन फल-
भाजो भविष्यन्ति इत्यादिरूपः ।

§ 'अपृच्छन्' इत्यत्र लङ्ः अतीतकालत्व एव विधानादिति
भावः ।

१. B. C. and F. read -सिद्धिमाचष्टे ; while E. G. and H. -संज्ञिनमाचष्टे
for -संज्ञिनमाचष्टे. २. A. and L. reads कालिकवृषित्वम् for कालिकवृ-
षित्वम्. ३. D. reads तदाचष्टे - for तदाचष्टे - V. A. has विश्वासातिशयोक्त्यादने
for विश्वासातिशयोक्त्यादने कारणम्.

मुनीनुपेक्ष्य ध्यासमेव पृच्छतामृषीणां—वैदिकधर्मे वेदध्या-
सः* प्रवीण इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रभेन साक्षात् सम्बन्ध
पिपृच्छिषोत्पादनद्वारेणाध्ययनेन सम्बन्ध इति सम्बन्धइयम
स्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लोः
प्रतिपाद्यते ॥

ननु—‘ब्राह्मणो बृहस्पतिसत्वेन† यजेत । राजा राजमूयं
यजेत । वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत’ इत्याधिकारिविशेषं

* व्यासो विस्तारः । पुरा कृतयुगे एकमेव सन्तं वेदं अनुर्धां
जत् भगवान् पाराशर्यः । भारतव्यपदेशेन भाष्यार्थं च दर्शितवा
स्तस्य प्रावीण्यम् ।

† बृहस्पतिसत्वे नाम एकारो यज्ञः । तच्च ‘आधिपत्य
ब्रह्मवर्षसकामो वा बृहस्पतिसत्वेन यजेत’ (श्री. सू. ९. ५. ३)
श्रुत्यायनेनोक्तः । ब्रह्मणो वर्षः तेजः ब्रह्मवर्षसमित्युच्यते । अथवा
शब्देन ब्राह्मण्यं वेदो वा तयोर्यद्वर्षः तेजः तद्ब्रह्मवर्षसं तत्कामः वा
सकामः । एवमेव आधिपत्यमपि स्वजातिभेदत्वम् । न राजादिव
राधिपत्यम् । अस्य च श्रुत्या ब्राह्मणमधिकृत्यैकोकत्वात् मान्येषां
नामधिकारः ।

‡ ‘साराज्यकामो राजमूयेन यजेत’ इत्युक्तः । ‘राजा तत्र मु
स्माद्ब्रह्ममूयः रामे वा यज्ञो राजमूयः’ इति शबरस्वामी । अस्य
कर्तव्यतादिकं आश्रयायनेन ‘अथ राजमूयाः’ (श्री. सू. ९. ३
इत्यारभ्योक्तम् । राजानमधिकृत्यैकोकत्वात् अधिपत्यैववाधिका
त्यस्य ।

§ यदुक्तं ‘अधिकार्यादित्रयं द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते’ ।
अधिकारिनिर्देशाभासम् कथं निर्णयः स्यादिति शङ्कते । नन्वा

यथा श्रूयते न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेया—इति किञ्चिद्वचनमस्ति । तत् कथं निर्णयः?—इत्यत आह । ‘मानुषाणाम्’ इति । अर्वाचीनानां पञ्चादीनामसामर्थ्यात् । उक्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभवाच्च मनुष्या एव परिशिष्यन्ते । विशेषानिर्णयात्* सर्वेषां मनुष्याणामधिकारो ऽस्तु ।

ननु—† नक्षत्रेष्ट्यादौ देवानामधिकारः श्रूयते । ‘अग्निर्वाकामयत । अन्नादो देवानां२ स्यामिति । स एतमग्रये कृत्वाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवत्’ (तै. ब्रा. ३. १. ४) ति । मैत्रम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित् यजमानस्य भाविर्नाशामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहारात् । अन्यथा गपदग्निद्वयसंसृष्टिप्रसङ्गात् ।

ननु—यत्र द्वैगुण्यदोषो नास्ति तत्रास्तु देवताधिकारः । आहि श्रूयते । ‘बृहस्पतिरकामयत अन्मे देवादधीरन् गच्छेयं धामिति । स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् । तमाहरत् पायजत । ततो वै तस्मै देवाः अदधन् अगच्छत्

* ‘विशेषानिर्णयात्’ ब्राह्मण-अधियादिवर्जानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां निर्णयाभावात् मनुष्यमात्रस्याधिकारः । इदं तु साधारणधर्म एव । धर्मे तु वर्णाश्रमादिप्रयुक्तो अधिकारिभेदो वर्तत एव ।

† विश्वानिर्णयात् सर्वेषां मनुष्याणामेव कस्मादधिकारः ? । नक्षत्रेष्ट्या-देवानामपि कृतो न भवति ।—इत्याशाह्वराह । नन्विति ।

B. C. E. F. G. and H. read विश्वानिर्णये तु for विशेषानिर्णयात् ; D. has विशेषधर्मे तु. १. D. E. and G. read मैत्रम् for मैत्र. C. F. read विश्वानामस्य for यजमानस्य. ४. D. adds वापात् to II. १. We read with A. बसंसृष्टिप्रसङ्गात्, though all others वसंसृष्टिप्रसङ्गात्.

मुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव पृच्छतामृषीणां—वैदिकधर्मे वेदव्या-
सः* प्रवीण इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रश्नेन साक्षात् सम्बन्धः
पिपृच्छिषोत्पादनद्वारेणाध्ययनेन सम्बन्ध इति सम्बन्धद्वयम-
स्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लोके
प्रतिपाद्यते ॥

ननु—‘ब्राह्मणो बृहस्पतिसत्वेन† यजेत । राजा राजसूयेन‡
यजेत । वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत’ इत्यधिकारित्रिशेषो§

* व्यासो विस्तारः । पुरा कृतयुगे एकमेव सन्तं वेदं चतुर्धा विभ-
जत् भगवान् पाराशर्यः । भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थं च दर्शितवानत-
स्तस्य प्रावीण्यम् ।

† बृहस्पतिसवो नाम एकाहो यज्ञः । स च ‘आधिपत्यकामो
ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसत्वेन यजेत’ (श्री. सू. ९. ५. ३) इत्या-
श्रुत्यानेनोक्तः । ब्रह्मणो वर्चः तेजः ब्रह्मवर्चसमित्युच्यते । अथवा ब्रह्म-
शब्देन ब्राह्मण्यं वेदो वा तयोर्यद्वर्चः तेजः तद्ब्रह्मवर्चसं तत्कामः ब्रह्मवर्च-
सकामः । एवमेव आधिपत्यमपि स्वजातिश्रेष्ठत्वम् । न राजादिवहोशा-
द्याधिपत्यम् । अस्य च श्रुत्या ब्राह्मणमधिकृत्यैवोक्तत्वात् नान्येषां वर्णा-
नामाधिकारः ।

‡ ‘स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत’ इत्युक्तः । ‘राजा तत्र सूयते त-
स्माद्राजसूयः राजे वा यज्ञो राजसूयः’ इति शबरस्वामी । अस्य चेति-
कर्तव्यतादिकं आश्रुत्यानेन ‘अथ राजसूयाः’ (श्री. सू. ९. ३. १)
इत्यारभ्योक्तम् । राजानमधिकृत्यैवोक्तत्वात् क्षत्रियस्यैवाधिकारो ना-
न्यस्य ।

§ यदुक्तं ‘अधिकार्यादित्रयं द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते’ इति तत्र
अधिकारिनिर्देशाभावात् कथं निर्णयः स्यादिति शङ्कते । नन्विनि ।

यथा श्रूयते न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेया—इति किञ्चिद्वचनमस्ति । तत् कथं निर्णयः?—इत्यत आह । ‘मानुषाणाम्’ इति । अर्वाचीनानां पश्वादीनामसामर्थ्यात् । उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च मनुष्या एव परिशिष्यन्ते । विशेषानिर्णयात्* सर्वेषां मनुष्याणामधिकारो ऽस्तु ।

ननु—† नक्षत्रेष्ट्यादौ देवानामधिकारः श्रूयते । ‘अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानां२ स्यामिति । स एतमग्रये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवत्’ (तै. ब्रा. ३. १. ४) इति । मैवम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित् यजमानस्य भाविनीं ज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहारात् । अन्यथा ऽगपदग्निद्वयसंसृष्टिप्रसङ्गात् ।

ननु—यत्र द्वैगुण्यदोषो नास्ति तत्रास्तु देवताधिकारः । तथाहि श्रूयते । ‘बृहस्पतिरकामयत अन्मे देवादधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति । स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् । तमाहरत् तेनायजत । ततो वै तस्मै देवाः श्रद्धन् अगच्छत्

* ‘विशेषानिर्णयात्’ ब्राह्मण-क्षत्रियादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां च निर्णयाभावात् मनुष्यमात्रस्याधिकारः । इदं तु साधारणधर्म एव । विशिष्टधर्मे तु वर्णाश्रमादिप्रयुक्तो अधिकारिभेदो वर्तते एव ।

विशेषानिर्णयात् सर्वेषां मनुष्याणामेव कस्मादधिकारः ? । नक्षत्रेष्ट्यादिविं देवानामपि कुतो न भवति ?—इत्याशङ्क्याह । नन्विति ।

१. B. C. E. F. G. and H. read विशिष्टानिर्णये तु for विशेषानिर्णयात् ; while D. has विशेषपदादि तु. २. D. E. and G. read मैवम् for मैवम्. ३. B. C. F. read विद्यमानस्य for यजमानस्य. ४. D. adds ज्ञामात् to मनुष्याः. ५. We read with A. -वसंसृष्टिप्रसङ्गात्, though all others end -वसंसृष्टिप्रसङ्गात्.

पुरोधाम्' (तै. सं. ७. १. १) इति । 'अत्' विश्वा-
सम् । 'मे' मयि । 'पुरोधाम्' । पौरोहित्यम् । 'चतुर्विंशतिरा-
त्रम्'—एतन्नामकं सत्रयागमित्यर्थः । मैवम् । अत्रापि भावि-
संज्ञाया एवादरणीयत्वात् । अन्यथा बृहस्पतेः कश्चित् कालं
विश्वसनीयत्व-पौरोहित्ययोरभावप्रसङ्गात् । तच्च श्रुत्यन्तर-
विरुद्धम् । 'बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत्' (तै. सं. ६.
४. ११) इति श्रुत्या पौरोहित्यपुरःसर एव बृहस्पतिसद्भावः
प्रकाशयते ।

अथवा । स्वोपयोगाभावे अपि मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं देवाः
कर्माण्यनुतिष्ठन्तु ।

'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तन्नदेवैतरो जनः ।'

(भ. गी. ३. २१)

इति न्यायात् । अस्तु वा स्वोपयोगो अपि । जगन्निर्वाहे
अधिकृतानां देवानां तद्धेतोः तर्पसम्भरणीयत्वात् । 'वसन्ते
ब्राह्मणो अग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । श्रादि
वैश्य आदधीत' । (तै. ब्रा. १. १. २) इति
विहितस्याधानस्य देवैर्व्यव्यत्रैर्वर्णिकेष्विवासम्भवः इति
चेत् । न । रथकारवदुपपत्तेः । अथ मन्यसे—अति
रथकारस्य समन्त्रकाधानविधायकं वचनम् — 'अक्षुणां

१. All but A. omit the word मे. २. After सत्रयागमित्यर्थः an extra sentence is found in A. which is as follows:—इत्यासौ कालप्रवणत्वं कर्माण्युदाने कर्षं प्रकीर्त्तनाभावः इति । whose propriety we do not see any in this place. ३. D. and H. read कर्माण्यनुतिष्ठन्तु for कर्माण्यनुतिष्ठन्तु while E. G. and I. have कर्माण्यनुतिष्ठन्तुः for the same. ४. D. omits देवानां. while I. reads देवासीनां. ५. E. G. and H. omit तर्पसः. ६. B. C. and F. read स्वयमाचरणीयत्वात् for चरणीयत्वात्. ७. We take our reading from A. All others read देवैर्व्यव्यत्रैर्वर्णिकेष्विवासम्भवः. This reading gives the required sense only when च is added to it. ८. A. alone reads -विधायकवचनं for -विधायकं वचनं.

त्वा देवानां व्रतपतेः व्रतेनादधामीति स्थकारस्य' (ते. ब्रा. ३१. ६. १५) इति श्रुतेः । न त्वेवं देवानां त्रिभिरस्ति—इति । एवं तर्हि निषादस्थपत्तिन्यायोऽस्तु । यथा निषादस्य प्रभोराधानविध्यश्रवणेऽपि यागोऽभ्युपगतः तथा देवानामभ्युपेयताम् ।

'एतया निषादस्थपत्तिं याजयेत्—' इत्यस्ति निषादविषेयं वचनं—इति चेत् । किं त्वया विस्मृतानि देवैस्त्रिषयापि पूर्वोदाहृतवचनानि ? तेषामर्थवादस्येऽपि मानान्तराविरोधात् अननुवादाच्च स्वार्थेऽपि तात्पर्यं किं न स्यात् ? ।

अथोच्येत—स्मृतीनां धर्मशास्त्रत्वात् तासु धर्ममीमांसा अनुसर्तव्या । तस्यां च न कस्याप्यर्थवादस्य वाच्योर्थे प्रामाण्यमभ्युपगतं—इति । तदेतद्वचनं स्मृतिनिर्वोहकमन्यस्य मीमांसकमन्यस्य चानर्थायैव स्यात् । 'मूषकभयात् स्वगृहं दग्धम्' इति न्यायावतासत् । कस्यचिदर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यं भविष्यति—इति भयेन अर्थवादैकप्रसिद्धानां स्मृतीनां मन्वादीनां मीमांसासूत्ररुतोऽभिनेध सद्भावस्यैवं परित्यक्तव्यत्वात् अशेषेतिहासलोपप्रसङ्गाच्च । तस्मैत् प्रमाणमेव भूतार्थवादः । तथा च सति 'तं पूषाऽऽधत्त० । तं त्वष्टाऽऽधत्त० । तं ममुराधत्त० । तं धाताऽऽधत्त०' (ते. सं. १. ५. १. २-३) इत्यर्थवादवशादाधा-

१. For निषादं वचनं A. reads निषादवचनं. २. B. C. E. F. and G. insert वेदे between विष्णुष्यति and वेद-; and read विष्णुष्यति वेदे वेदविष्णुष्यति. ३. L. omits च. ४. All but L. omit च. ५. All others except A. read वाच्यार्थे- for वाच्यार्थे. ६. All but A. read अनर्कमन्यस्य, and L. अनर्कस्य for निर्वोहकमन्यस्य. The latter has a decided superiority of sense. ७. A. and L. read निषाद for अनर्क; the latter is more colloquial. ८. All except A. have अनुपपन्न-; and L. has अनुपपत्तौ for अनुपपत्तौ. ९. All but A. read एवं for एव. १०. A. D. E. G. H. and I. omit च. ११. H. omits the word तस्मात्.

नमपि देवानां किं न स्यात् ?। ब्राह्मण्याद्यभावे तु कामं वस-
न्तादिकालविशेषनियमो माभूत् । किमायातमाधानस्य ? ।
किञ्च अन्तरेणापि आधानं लौकिकेऽग्नौ यागः कश्चिदुपलभ्यते ।
'अवकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वान्' (पू. मी.
६. ८. २२) इति जैमिनिस्मृत्वात् । 'यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपे-
यात् सोऽवकीर्णः । स गर्दभं पशुमालभेत' (बौ. स्मृ. २. १. १.
३०-३१) इत्यवकीर्णपशुः* । यथा उपनयनहोमो लौकि-
काम्नौ तथाऽग्नौ पशुः इति स्मृत्यर्थः । एतावता प्रयासेन
देवानां कर्माधिकारे साधिते किं तव फलिष्यति ? । तथा
मीमांसायां किं छिद्यते ? । अभिनिवेशः केवलं शिष्यते ।
फलं तु जगन्निर्वाहः—इति पूर्वमेवोक्तम् । अशेषाश्च पुराणादयः
एवं सति अनुगृहीता भवन्ति । मनुष्यवद्देवानां स्वर्गाय क-
र्माणि माभूवन् जगन्निर्वाहाय तु भविष्यन्ति । तपसैव तन्निर्वा-
हः—इति चेत् । न । स्नानं-दानं-यागं-होमं-मौनं-ध्यानादियति-
रिक्तस्य तपसोऽनुपलम्भात् । अत एव सत्यसङ्कल्पोऽपि प्रकृत्यभा-
साम-रुष्णाद्यवतारेषु लौकिक-वैदिककर्मनटनेनैव जगन्निर्वाह-

* अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा क्रतुमनेन इत्यवकीर्णं । 'कृ' विशेषे
'कृञ्' हिंसायां वा । भवे कः । इष्टादिभ्यश्च (पा. ५. २. ८८) इतीति ।
खण्डितव्रत इत्यर्थः । तस्य पशुः गर्दभः तदर्थं नाग्न्याधानम् । अपि तु
लौकिकाम्नावेव स कर्तव्यः ।

१. A. and D. read ब्राह्मण्याद्यभावे for ब्राह्मण्याद्यभावे. २. H. replaces
तु and thus reads किन्त्यन्तरेण- for किञ्चान्तरेण. ३. B. alone has क-
लिष्यते for फलिष्यति. ४. A. reads निष्यते for छिद्यते. ५. D. inserts
च after एवं. ६. A. omits तु. ७. A. and I. omit जगन्निर्वाहः.

हत् । देवाऽपि तथा नटन्तु—इति चेत् । एवमपि नटनीय-
 कर्माधिकारो भावः अभ्युपगम्यताम् । एवं तर्हि 'मानुषाणां'
 इति कथमुक्तं?—इति चेत् । पौरुषेयग्रन्थापेक्षया—इति वदामः ।
 न खलु स्वयंप्रभालमिच्छित्वेदानां देवानां धर्मज्ञानाय पौ-
 रुषेयग्रन्थापेक्षा भवति । मनुष्याणां तु अतथाविधत्वात् अ-
 स्त्यपेक्षा ।

मनु—पशूनामपि धर्मे अधिकारः श्रूयते । 'गावो वा एतत्
 सत्रमासतामृक्ताः सतीः वृक्षाणि नो जायन्त्या इति कामेन
 तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ वृक्षाण्यज्जायन्त । ता
 उदतिष्ठन्नरास्मेत्यथ यासां वाजायन्त ताः संवत्सरमास्वोदति-
 ष्टन्नरास्मेति' (तै. सं. ७. ९. १. १) इति श्रुत्या तिरश्चां गवां सत्रा-
 नुष्ठातृत्वाभिधानात् । 'अरास्म' इति कामितार्थसिद्धिं प्राप्ता
 इत्यर्थः । नायं दीपः । अस्याः श्रुतिरर्थवादत्वात् । 'य एवं विद्वांसः
 संवत्सरमुपयन्ति' (तै. सं. ७. ९. १. २) इति ऋद्धिकामस्य
 संवत्सरसत्रं विधत्तु इत्यमतः—'गोसत्रं चै संवत्सरः' (तै.

* एतदेवोक्तं धर्मज्ञाने—

मात्रेऽप्या अस्ति कर्तव्यं विषु लोकेषु किञ्चन ।

नानकप्रभवाद्ये तर्त एव च कर्तव्ये ॥

यदि सत् न तर्तं जातु कर्मण्यतचित्तः ।

मम बर्तानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्य सर्वसः ॥

इत्यादिना ।

(म. को. १. १२-१३)

1. All others except A. and I read अर्थाधिकारो for अर्थधिकारो.
 2. A. reads एवगापे for एवगापे. 3. A. reads अस्त्वन्मपेक्षा for अस्त्व-
 पेक्षा. 4. Here our reading coincides with that of A.; all others read
 सत्रेण for सत्राण. 5. B. C. and F. read अस्त्राण. D. अस्त्राण, and E. G.
 and H. आसन्ना for अस्त्राण. 6. Between संवत्सरसत्राणि and इति B. C.
 P. and G. insert एव in addition. 7. Between the same E. and H.
 have कर्तुमन्वेषति in addition. 8. A. and I. drop संवत्सर.

सं. ७. ५. १. १-२) इति मशंसा कृता । तं सम्भावयितुं
 'मात्रो वा'- इत्यादि पठितम् । न चैनस्यार्थवादस्य- 'यद्वै
 किञ्च मनुर्वदत्तद्वेषजम्'-इत्यादिवत् स्वार्थे अपि तात्पर्यं वर्ण-
 यितुं शक्यम् । प्रत्यक्षेण श्रुत्यन्तरेण च विरुद्धत्वात् । निरश्वा
 हि मन्त्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्षसिद्धः ।
 श्रुत्यन्तरं च- 'अथेतरेषां पशूनां अज्ञानायापिपासं वा अभिज्ञान
 वदन्ति । नविज्ञानं पश्यन्ति । न विदुःश्वस्तनम्'-इति पशूनां
 विवेकाभावं दर्शयति । अस्तु वा अस्यार्थवादस्य स्वार्थे ता-
 त्पर्यम् । गोशब्देन गवाभिमानिदेवतानां त्रिवक्षितत्वात् । अत
 एव 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' (शा. सू. २. १. ५) इति
 सूत्रे भगवान् बादरायणः सर्वेषां मृदादिवस्तूनां श्रुतिमूलत्वेना
 भिमानिदेवताः प्रतिपादयामास । तस्मात् सर्वथा मनुष्यमा-
 त्राधिकारकं स्मृतिशास्त्रम् ।

'हितम्' इत्यनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते । अभि-
 मतफलसाधनत्वं हि धर्मस्य हितत्वम् । तच्च फलं द्वेषः । ए
 हिकमामुष्मिकं च इति । अष्टकादिसाध्यं पुष्ट्यादिकर्मेन्द्रक
 म् । आमुष्मिकं द्वेषा । अभ्युदयां निःश्रेयसं च । तत्राभ्युदय-
 स्त्र साक्षात् साधनत्वम् । निःश्रेयसस्य तु तत्त्वज्ञानोत्पादन-
 द्वारेण । तथा च स्मर्यते-

१. A. reads श्रुत्यन्तरे च for श्रुत्यन्तरं च. २. A. drops अस्त्व and read
 अस्तु वा उपवाक्यस्य. ३. All omit तस्मात्. ४. All but A. and I. omit
 शब्देन. ५. H. reads धर्मस्य तत्त्वं for धर्मस्य हितत्वं. ६. Here our reading
 coincides with that of A. and I.; while others read -साध्यपुष्ट्यादिक- for
 -साध्यं पुष्ट्यादिक-. ७. We take our reading from A.; though all others read
 साक्षात्साधनं धर्मः for साक्षात् साधनत्वम्. The former is a correct reading.
 The word धर्म carries no meaning in it.

‘धर्मात् सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षो अधिमन्वते ।’

इति । भद्राकेचिदाहुः—‘नित्यकर्मणां फलमेव नास्ति । अकरणे प्रत्यवायाद्भेदेः केवलमनुष्ठीयन्ते । तत्र कुतोऽभ्युदयहेतुत्वं निःश्रेयसहेतुत्वं च’—इति । अपरे पुनरन्यथाहुः—‘अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शानात् अकरणे प्रत्यवायो न युक्तिसहः ।’ नापि तत्र प्रमाणमस्ति—इति । ननु-उपनयनाध्ययनादिविहितानामकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते—

‘अत † ऊर्ध्वं त्रयो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यत्रिगहिताः’ ॥

(म. स्मृ. २. १९; वि. स्मृ. २७. २७)

ननु—भट्टिः अनुपलम्भस्य अभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकेश्वर प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तन्नागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते । तत्रापि अकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमभिमतम् । तत्कथं भावस्वैव कारणत्वम् ! अभावस्यापि कुतो न स्यात् । उक्तं च—

‘भाषो यथा तथा ऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्’ ।

इति चेत् । न । अस्माभिस्तावदावस्य स्वरूपेणैव कारणत्वं मेष्टम् । किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम् । तेन च स्वेषु न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गान् । भाट्टानामपि च केषाञ्चित् ज्ञानस्य योग्यानुपलम्भस्य अभावप्रमितिहेतुत्वं मतया तु प्रमितिहेतुत्वे ऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापत्तः । एकमेव तार्किकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे ऽप्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् न प्रागाधिकृत्यमपि नाभावस्य कारणत्वम् ।

† उपलभ्यते चैतद्वचनं मनुसंहितायां विष्णुस्मृती अन्यत्र च । यथाकालं यो यस्यानुकम्पिको ऽप्युपनयने काल उक्तः षोडशवर्षादिः । भार्यैः षष्टैः विगहिताः ब्राह्मसंज्ञा भवन्ति ।

१. D. reads ३ विकल्पते for ३ विकल्पते. २. B. C. E. F. G. and L. read तिः for तीः; and D. reads मतिः for तीः. ३. A. D. H. and I. have -मनुष्ठीयते for -मनुष्ठीयते. ४. A. and I. omit संख्या. ५. D. reads प्राणमिति for प्रमाणमिति. ६. All except A. and I. read विकल्पते for विहितानामकरणे.

यो ऽनधीत्य* द्विजो वेदमन्यकः कुरुकेः श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

(म. स्म. १. १६८ व. स्म. ३. २)

अकुर्वन्^१ विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

अनिग्रहाच्चेत्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

*अन्यत्र अर्थशास्त्रादौ । स जीवन्नेव सान्वयः पुन-पीत्रादिसहितः शूद्रत्वं गच्छति । उल्लनसप्त तु—

‘यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य भुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदब्राह्मो द्विजातिभिः’ ॥

(उ. स्म. ३. ८१)

इति अस्तम्भाभ्यत्वमुक्त्वा—

* यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदान्तं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रकल्पः स पाष्यं न प्रपद्यते ॥

(उ. स्म. ३. ८३)

इति वेदानधीत्यापि वेदान्तविचाराकरणे शूद्रकल्पत्वमुक्तम् । वेदमनधीत्यापि वेदाङ्गस्मृत्याद्यध्ययने न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्य ब्राह्म-लिखितावाहसुः—‘न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्ग-स्मृतिभ्यः’ इति ।

*—स्य पूर्वार्धं याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

‘विहितस्याननुष्ठानाभिन्दितस्य च संभनात् ।

(अ. ३ श्लो. २१९)

इति । उत्तरार्धं मनुस्मृतौ—

‘प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः’ ।

(अ. ३ श्लो. ४४)

इति च दृश्यते । तस्मात् पूर्वार्धं मानवं उत्तरार्धं याज्ञवल्कीयमिव प्रतिभाति । तथापि आनन्दगिरिस्वामिभिः तैत्तिरीयोपनिषद्ब्राह्मणस्य वार्तिकस्य च टीकायां समग्रत्वेनैव सङ्गृहीतं वर्तते । तत्र तु ‘प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु’ इति पाठः ।

इति । मैत्रम् । एतानि हि वचनानि नित्यकर्मानुष्ठायिनः
 आलस्यनिमित्तं पूर्वसञ्चितं दुरितं यत् तत्सद्भावं सूचयन्ति ।
 एतच्च तैत्तिरीयोपनिषद्याख्याने भाष्यकार-वार्तिककाराभ्यां
 प्रतिपादितम् । यदि अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूच-
 कं उभयथा अपि नित्यकर्मानुष्ठानेन प्रत्यवायस्य प्रागभावात्प्र-
 तिपालनं प्रध्वंसाभावोत्पादनं च सम्पद्यते । दुरितप्रध्वंसित्वं
 च त्रिसन्ध्यमनुष्ठीयमानेषु— 'सूर्यध्वं' (म. ना. उ. १४. ४.)
 'आपः पुनन्तु' (म. ना. उ. १४. २.) 'अग्निध्वं' (म. ना. उ.
 १४. ३.) इति मन्त्रेषु विस्पष्टमवभासते । एतं च सति उपभो-
 ग्यफलरहितानां नित्यकर्मणां अभ्युदयहेतुत्वं दुरापम्—इति ।

* ननु—यथा निषिद्धेष्वर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं
 तथा विहितेष्वर्थवादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न
 स्यात्—इति चेत् । मैत्रम् । नहि सर्वत्र अविहोवन्नदिसु तावन्विधौ अर्थवादाः
 सन्ति । न च 'विहितस्वानुष्ठानाभ्यः पतनमृच्छति' इतीर्थं स्मृतिरेव
 तदशेषस्थानीयैति त्वनुरक्तम् । नहि वाक्यान्तरप्रतीतेः कार्ये वाक्या-
 तरेणार्थवादः सम्भवति । अत्र तु वा कथञ्चित् एकवाक्यतया अर्थवादः ।
 यापि नः अर्थवत्त्वविहिताकरणं कार्याभ्यं अथवितुं शक्ये ।

† भाष्यं करोतीति भाष्यकारः श्रीभारतीकीर्तिः । भाष्यकलङ्कं क्या—
 'सूत्रस्यः सहस्रादस्य चक्रे' । सूत्रानुक्रांतिभिः ।
 स्वपदानि च वर्णन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ।
 वि. वार्तिकं करोतीति वार्तिककारः सुरेशचर्यायः । वार्तिककलङ्कं क्या—
 'उक्ता-अनुक्त-दुष्टस्यार्थस्मृतिप्रसारीः सु. वार्तिकम् ।
 ते । तैत्तिरीयोपनिषदापधिषेत्वात् वार्तिके चो निष्ठायां नाप्यस्याव इति
 स्तरेण प्रपञ्चितम् । तत्तु तथैवानुसन्धेयम् ।

A, A. and I. omit. D. is omitted by A. and
 read. एतानि वचनानि नित्यकर्मानुष्ठायिनः आलस्यनिमित्तं दुरितं यत् तत्सद्भावं सूचयन्ति । एतच्च तैत्तिरीयोपनिषद्याख्याने भाष्यकार-वार्तिककाराभ्यां प्रतिपादितम् । यदि अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूचकं उभयथा अपि नित्यकर्मानुष्ठानेन प्रत्यवायस्य प्रागभावात्प्रतिपालनं प्रध्वंसाभावोत्पादनं च सम्पद्यते । दुरितप्रध्वंसित्वं च त्रिसन्ध्यमनुष्ठीयमानेषु— 'सूर्यध्वं' (म. ना. उ. १४. ४.) 'आपः पुनन्तु' (म. ना. उ. १४. २.) 'अग्निध्वं' (म. ना. उ. १४. ३.) इति मन्त्रेषु विस्पष्टमवभासते । एतं च सति उपभोग्यफलरहितानां नित्यकर्मणां अभ्युदयहेतुत्वं दुरापम्—इति ।
 १. For एतानि A. B. C. D. E. and I. have एतानि.

अत्रोच्यते । अस्तु वा प्रत्यवायविरोधित्वम् । नैतावता फला-
भावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात् ।
' मयि वचो बलमोजो निधत्त '—इति मन्त्रलिङ्गम् । छान्दोग्य-
वाक्यं च आश्रमत्रयस्य लोकहेतुतां चतुर्थाश्रमस्य मोक्ष-
हेतुतां दर्शयति । 'त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दान-
मिति । प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृती-
यो श्रयन्तमात्मानमाचार्यकुले ष्वसादयन् । सर्व एते पुण्यलंका
भवन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेति' (ज्ञां. उ. २. २३. १) इति । एतस्य
च वाक्यस्य आश्रमपरत्वं—'परामर्शं जैमिनिः' (शा. सू. ३. ४. १८)
'इत्यादिभिर्व्याससूत्रैः प्रतिपादितम् । स्मृतिवाक्यं चैतत् । 'त-

* ओङ्कारस्य उपासनविध्यर्थं 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यारब्धम् । धर्म-
स्कन्धाः धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । यज्ञः अग्निहोत्रादिः, अध्ययनं नियमपूर्-
वकं वेदाभ्यासः, दानं भिक्षमाणेभ्यो यथाशक्ति द्रव्यसंविभागः, इत्येषः
प्रथमो धर्मस्कन्धः । एतेन गृहस्थाश्रमो ऽभिधीयते । कृच्छ्र-चण्ड्रायणा-
दितपकर्ता तापसः वानप्रस्थो वा द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्मचारी सन्
आचार्यकुलवासी अत्यन्तं गुरुगृहे आत्मानं क्षपयन् नैष्ठिकः तृतीयो
धर्मस्कन्धः । त्रयो ऽप्येते आश्रमिणः पुण्यो लोको येषां ते पुण्यलंकाः
भवन्ति । अवशिष्टस्तु परिव्राट् ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः अमृतत्वं मोक्षं प्रा-
प्नोति इति श्रुत्यर्थः ।

+ 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरितसाश्रमाणां सप्त-
बायोदाहृताः न ते तत्रातिपादनाय प्रभवन्ति । यतः एषु शब्देषु
आश्रमान्तराणां परामर्शं जैमिनिराचार्यो मन्यते । न विधिम् । न ह्य

१. D. omits the whole of the following.— अस्तु वा प्रत्यवायविरोधि-
त्वम् । नैतावता फलाभावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात्.
२. I. omits वा. ३. B. C. and F. read न तावता for नैतावता. ४. I.
adopts तत्त्वम्. ५. A. omits च. ६. A. has सूत्रे for सूत्रैः.

यथा आग्नेः कर्तार्ये निमित्ते अयामन्ध इत्यनूद्यते । एवं धर्म
चर्यमाणमर्था अनूद्यन्ते'—इति । इदं च वाक्यं नित्यकर्मविषे-
यत्वेन वार्तिके विश्वरूपाचार्य उदाजहार—

‘आग्ने फलार्थ’ इत्यादि ह्यापस्तम्बस्मृतेर्वचः ।

फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम् ॥

(वृ. उ. भा. वा. १. १. ९७)

इति । तथा च मनुः—

‘वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादसन्धितः ।

तदि कुर्वन् यथाशक्ति श्रमोति परमां गतिम् ॥

(म. स्मृ. ४. १४)

लिङ्गादीनामन्यतमश्वोदनाशब्दो ऽस्ति । यतो धर्मस्कन्धत्वेन त्रीनाथ-
मानुदाहृत्य ‘सर्व एते’ इत्यनेन परामर्शपूर्वकं आश्रमाणामनान्यन्तिक-
फलत्वं सर्वैर्नित्यं आत्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्वता स्मूयते इति सूच्यते ।
न केवलं वेदोदितमेव वेदोक्तं अपि तु स्मृतीनां वेदमूलत्वान् स्मा-
र्तमपि वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तम् । परमां गतिं मोक्षलक्षणां
प्राप्तेति । नित्यकर्मानुष्ठानात् पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन
ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।

‘तानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः’ ।

इति भारते मोक्षधर्मोक्तेः ।

१. We read with A. नित्यकर्मविषयत्वेन for which all others have only
नित्यकर्मत्वेन. २. For आग्ने कर्तार्ये B, C, D, and E: substitute अग्ने
निमित्त; while G, E. and the text of Brhadaranyska varities read अग्ने
निमित्त. ३. A. reads कर्मणामपि for अपि कर्मणाम्.

इति । कूर्मपुराणे ऽपि-

‘ यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।

विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ॥

गृहस्थो मुच्यते बन्धात् नात्र कार्या विचारणा ।

(कू. पु. १. २. १९. २८-२९)

इति । ननु-अस्त्वेवम् । अभ्युदयहेतुत्वं तु न सम्भवति ।

प्रमाणाभावात् ! प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिद्धयते—

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन’—

(म. ना. उ. १०. ५; कै. उ. २)

इति श्रुतिः ।

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ ।

इति स्मृतिः । मैत्रम् । परमात्मप्रकरणे निःश्रेयसहेतुवं-

दनेच्छासाधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात् । ‘तमेतं वेदानुवचनेन

ब्राह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन’—इति श्रुतेः । निषेधस्तु

साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात् न मु-

क्तानां अग्न्याधानादिकर्मपिक्षा ऽस्ति । वेदनोत्पत्तौ सा वि-

द्यते । एतच्च उभयं—*‘अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा’(शा. सू. ३

* ‘पुरुषार्थो ज्ञःशब्दात् (शा. सू. ३ । ४ । १) इत्येतत्सूत्रं व्य-
हितमपि अत्र परामृश्यते । ‘अत एव च’ विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात् ।
अग्नीन्धनादीनि आश्रमकर्माणि विद्याया स्वार्यसिद्धौ नोपक्षितव्यानि
इति सूत्रार्थः ।

४. २५)* 'सर्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (शा. सू. ३. ४. २६) इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा च कर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वायैवीयसंहितायामभिहितम्—

'कर्मातिशयमासाद्य पशोः पौशपरिक्षयः ।

एवं प्रक्षीणपापस्य बहुभिर्जन्मभिः क्रमात् ॥ (६९)

भवेद्विषयवैराग्यं वैराग्याद्भावशोधनम् ।

भावशुद्ध्युपपन्नस्य शिवज्ञानसमन्वयः ॥ (७०)

ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य पुंसो योगः प्रवर्त्तते ।

योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् ॥ (७१)

प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिवसमो भवेत्' । (७६)

(शि. पु. ५. १. २. ६९-७६)

* उक्तमूत्रेण आश्रमकर्मणामत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामुच्यते । सर्वापेक्षेति । विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि अपेक्षते । न अत्यन्तमनपेक्षा । या उपन्ना सति फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते तथापि स्वोत्पत्तिं ते तु आश्रमकर्मादिकमपेक्षत्येव । एतदेवाह श्रुतिः—

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसा ज्ञाशकेन' ॥

(नृ. उ. ४. ४. २२.)

A. reads वायुसंहितायाम् for वायवीयसंहितायाम्. २. In the text of Shivapurāna धर्माः. ३. Here we take our reading from A. though all others read पाप- for पाश-. In Shivapurāna we find पाप. The former of these is not incorrect in its own way, but this verse comes from the philosophy of the Pāshupatas and the words पशु and पाश are technical ones in that philosophy. ४. In Shivapurāna we find a different reading for this verse as:—साम्बे सर्वेष्वरे भक्तिर्ज्ञानपूर्वा प्रजायते । तदुद्योगमीशस्य प्रसादो ध्यातिरिच्छते ॥७०॥ ५. A. and I. read ज्ञानध्यानाभियुक्तस्य for ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य. ६. H. alone reads -स्तदनन्तरः for -स्तदनन्तरम्.

इति । ननु-प्रत्यवायपरिहाराय पुण्यलोकप्राप्तये ब्रह्म-
वेदनाय च प्रतिदिनं नित्यकर्मणस्त्रैःप्रयोगः प्राप्तः। तन्नै।
खादिरवत् सरुत्प्रयुक्तस्यैव वचनसंयोगभेदेन फलाभिदोषपत्तेः।

‘खादिरो यूपो भवति’। (तै. ब्रा. २. ४. २४.) -इति
क्रत्वर्थं वचनम् । ‘खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत’ -इति
वचनं पुरुषार्थम् । तदेतत् वचनद्वयं एकस्यैव खादिरस्य
प्रयोजनद्वैविध्ये हेतुः । ‘एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्’
(पू. मी. ४. ४. ३१) इति जैमिनिसूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वो-
दाहृतवचनत्रयबलात् प्रयोजनत्रैविध्ये अपि सरुदेव प्रयोगः ।
तच्च ‘विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि’ (शा. सू. ३. ४. ३२) -इत्य-
स्मिन्नाधिकरणे निर्णतम् । न च नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्य-
काम्ययोर्भेदाभावः-इति शङ्कनीयम् । करणे फलसाध्यं
अपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्देदात् । न खलु
आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते।
एष एव नित्यन्यायो नैमित्तिके ज्यवगन्तव्यः । ‘स्त्रे

* आयुष्कामेष्टिः आश्रयनश्रौतसूत्रे ‘आयुष्कामेष्ट्यां’ (२. १०. १)
इत्यत्र द्रष्टव्या । वृष्टिकामेष्टिरपि तत्रैव ‘वृष्टिकामेष्टिः करीरी’ (२. १३. १)
इत्यत्र द्रष्टव्या । ‘करीरी वृष्टिकामो यजेत’ इत्यादिना चास्य कर्तव्यत्वम्

१. H. has -स्त्रिधा प्रयोगः for -स्त्रिः प्रयोगः. २. For तन्न B. C. 1
and H. read न simply, and E. omits the whole तन्न; while G. reads
च for it. ३. All except A. omit एष. ४. A. omits the word खादि
५. All but A. and I. read करणे ऽतिशयसाध्येऽपि for करणे कससा
ऽपि; which is the reading of A. and I. ६. G. reads नित्य काम्ययोगो।
नित्यन्यायो.

जुहोति । भिन्ने जुहोति' इत्यादि अनियतवेदेवाक्याधिकारिविशेषणोपेतं नैमित्तिकम्* । नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन बुद्धिहेतुत्वात् मोक्षसाधनत्वं—इति चेत् । न । रागाप्राध्यायात् । शुद्धिस्तु उपसर्जनत्वेन रागविषयं भोगं सम्पाद्योपक्षीयते । अत एव गीतायां भगवता मुमुक्षोरर्जुनस्य फलासक्तनिषिद्धा—

‘योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

(भ. गी. २. ४८)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः - - - - -' ॥

(भ. गी. २. ४७)

* केचित्तु—‘निमित्तं पर्वण्यादिकमनुरुध्य प्रवृत्तं नैमित्तिकं’ इत्याहुः । अनियतवेदवाक्याधिकारिविशेषणोपेतत्वे हि चैत्यवन्दनादिकस्यापि नैमित्तिकत्वं भवेदिति तेषामाशयः ।

† ‘राग’ शब्देनात्र विषयसेवनाभिलाष एव ग्राह्यः । नेच्छामात्रम् । ‘सुखानुशयी रागः’ (२.७) इति योगसूत्रात् ‘सुखाद्रागः’ (६.२.१०) इति वैशेषिकसूत्राच्च विषयगोचराभिलाषस्यैव रागत्वाभिमानात् ।

१. For .वेदवाक्याधिकारि- A. and I. read .भेदनादिकारि-; B. C. E. and F. read वेदवाक्याधिकारि-. २. A. and I. read रागविषयं भोगं for रागविषयं भोगं. ३. For सम्पाद्योपक्षीयते E. and G. read सम्पाद्योपजायते. ४. All but A. read कथञ्चन for कदाचन.

इत्यादिना । नित्यकर्मणि तु बुद्धिशुद्धिः प्रधानम् । फलमुप-
सर्जनम् । अत एव भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-साति-
शयत्वदोषदर्शनरूपो विवेको न प्रतिबध्यते । तदुक्तं वार्तिक-
कारेण—

‘नित्येषु* शुद्धेः प्राधान्यात् भोगो ऽप्यप्रतिबन्धनः ।

भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्धचनुरोधतः’ ॥

(बृ. उ. भा. वा. १. १. ६०८)

इति । नित्यं च कर्म द्विविधम् । संस्कारकं विविदिषाजन-
कञ्च । विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम् । तथा च
स्मर्यते । ‘यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः स ब्रह्मणः सा-
युज्यं सलोकतां गच्छति’ इति । ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं
विविदिषाजनकम् । तच्च भगवतां दर्शितम्—

‘यत् करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्’ ॥

(भ. गी. ९. २७)

* नित्येषु कर्मसु चित्तशुद्धेः प्रधानफलत्वात् उपसर्जनत्वेन भविष्यतो-
ऽपि भोगस्य तदनुष्ठानृणां नापेक्षेति भावः । यतस्ते हि बुद्धिशुद्धनुरो-
धेन भोगं भङ्गुरं क्षणविनाशिनं अवलोकयन्ति । क्रुः खलु शाश्वत-
सुखप्राप्तिसाधनं फलं विहाय क्षणभङ्गुरमिच्छेत् ? न कोऽपीत्यर्थः ।

१. All but A. omit बुद्धिः. २. G. omits एव. ३. D. omits the whole
from शुद्धिस्तु- (p. 60, l. 8) to सातिशयत्व- ४. For अष्टाचत्वारिंशत् A.
and G. read चत्वारिंशत्. ५. A. adds अष्टावात्मगुणा after संस्काराः; and
omits स. ६. All except A. and I. substitute ज्ञवति for गच्छति. ७. B.
and I. read भगवतेरितम् for भगवता दर्शितम्.

इति गीतायामपि । तत्र संस्कारेण चित्तस्य वेदनयो-
ग्यतामात्रं सम्पद्यते । विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं
वेदनं सम्पादयति । तस्मात् मुमुक्षोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम् । तदेव
हितशब्देन धर्मस्याभिमतसाधनत्वाभिधानात्—अभीष्टसिद्धिः
प्रयोजनं—इत्युक्तं भवति ।

धर्मशब्देन विषयो निर्दिश्यते । अभ्युदय-निःश्रेयसे
साधनत्वेन धारयति—इति धर्मः । स च लक्षण-प्रमाणाभ्यां*
चोदनासूत्रैर्व्यवस्थापितः । ननु—चोदनाऽवगम्यस्य न
स्मृतिविषयत्वम् । सर्वत्रानन्यलभ्यस्यैव विषयत्वावगमात् ।
अथ मन्यसे चोदनागम्योऽपि अर्थवादपरिहारेण शाखा-
न्तरगतविशेषोपसंहारेण च अनुष्ठानक्रमसौकर्याय सङ्गृह्यते
इति । तत्र । कल्पभूत्रेषु तथा सङ्गृहीतत्वात् । अतो न धर्मस्य
विषयत्वम्—इत्याशङ्क्याह । 'शौचाचारम्' इति । अयं
भावः । द्विविधो धर्मः । श्रौतः स्मार्तश्च । तत्र अग्न्याधाना-

*लक्ष्यते येन तल्लक्षणं यथा धूमोऽग्नेः । यो ज्यैः पुरुषं निःश्रेयसेन
अनुनक्ति स धर्मः निःश्रेयःसम्पादकत्वं धर्मस्य लक्षणम् । प्रमाणं तु
चोदना । क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोदनेत्युच्यते । आचार्यचोदितः
त्तरोति इति हि दृश्यते । विस्तरस्तु शबरभाष्ये द्रष्टव्यः ।

† 'चोदनालक्षणो ज्यौ धर्मः' (पू. मी. १।१।२) इत्यादीनि
चोदनासूत्राणि ।

१. A. omits the whole from विविदिषाज्जमकं (p. ६१. l. १८) to सम्पद्यते
oth inclusive. २. A. omits तु. ३. A. reads -साधक- for-साधन-. ४. A.
and I. read -सूत्रे व्यवस्थापितः for -सूत्रैर्व्यवस्थापितः. ५. For चोदनागम्यो
वि B. C. D. E. and F. read अभीष्टागम्योऽपि. ६. A. and I.
omit अग्नि-

दिपूर्वको ष्ठीतप्रत्यक्षवेदमूलो दर्श-पूर्णमासादिः श्रौतः । अनु-
मितपरोक्षशाखामूलः शौचाचमनादिः स्मार्तः । तत्र आधा-
नादिः कल्पसूत्रेषु सङ्गहे अपि शौचादेरसङ्गहात् विषयत्वं
—इति ।

ननु— स्मृत्यन्तरेष्वपि शौचादिरुक्तः— इत्यत आह ।
'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति । कलौ युगे वर्त्तमाने सति
याजनाध्यापनादीनां जीवनाय असम्पूर्तेः मानुषाणां जीव-
नाय अभ्युदयाय निःश्रेयसाय च हितः सुकरो यो धर्मः
ब्राह्मणकर्तृकः* कृत्यादिः सो ऽत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यते—इति
अनन्यलभ्यत्वात् विषयत्वमित्यर्थः ।

'यथावत्' इतिपदेन कास्त्न्यमभिदधानः सङ्कोचं निवा-
रयति । न त्वन्यथाकथनं निवार्यते । स्मर्तृणामभ्रान्त्यवि-
प्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः । अत एव सत्यवतीसुत इति सम्बो-
धनम् । यदा योषिदपि सती सत्यवती माता सत्यवादिनी

* इदमग्रे मूल एव विस्तरेण स्पष्टीभविष्यति ।

। यथोक्तं महाभारते—

'रूप-सत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ।

सा तु सत्यवती नाम सत्यवादित्वसंभ्रयात्' ॥

इति । अत्र चतुर्थचरणे 'मत्स्यघात्यभिसंभ्रयात्' इत्यपि पद्मोक्तं
मुंबईमुद्रितपुस्तके दृश्यते ।

१. D. reads -मूलशौचा- for -मूलः शौचा- . २. For कास्त्न्यमभिदधानः A.
and L. read कास्त्न्यभिधाबिना. ३. For स्मर्तृणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां
तदप्रसक्तेः A. and L. read स्मर्तृणां भ्रान्ति विप्रलम्भाद्यप्रसक्तेः. ४. A. omits
सती ; while all others except L. omit सत्यवती and retain सती.

तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्पुत्रः सत्यवोदी-इति ।
चकारेण सुग्रहत्वं समुच्चिनोति ।

अत्र-प्रोक्तानामधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्बन्धो
विस्पष्टः । तत्र प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वम् । अधि-
कारी हि प्रयोजनमर्थयते । प्रयोजन-विषययोश्च जन्यजनक-
भावः । ज्ञाते धर्मे तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयससिद्धेः । अधि-
कारि-विषययोश्चोपकार्योपकारकभावः । विषयः प्रयोजनमुत्पा-
द्याधिकारिणं प्रत्युपकरोति । विषय-ग्रन्थयोश्च प्रतिपाद्य-प्रति-
पादकभावः । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुलभत्वात्समाहित-
मनस्कैः श्रोतृभिरस्मिन् ग्रन्थे प्रवर्त्तनीयं इति श्लोकद्वयस्य
ज्ञात्यर्थः ॥ १-२ ॥

ननु-पराशरस्मृत्यवतारे व्यासं प्रति प्रश्नो व्यधिकरण-
ख्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन परिहरति-

चक्षुत्वा ऋषिवाक्यं तु सशिष्यो ऽग्न्यर्कसान्निभः ।

प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृतिविशारदः ॥ ३ ॥

चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्मं वदाम्यहम् ।

।स्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

तदित्यादिना । सुमन्तु-वैशम्पायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेदप्रव-
कैः पुराणप्रवर्त्तकसूतसहितैः शिष्यैः सह वर्तते इति स-

१. D. E. G. and I. read सत्यवोदीति प्रकारेण सुग्रहत्वं, and this brings
two sentences into one. २. A. and I. read अधिकारिभिः प्रयोजन-
र्थे for अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते ; while D. omits हि. ३. A.
reads मुनिवाक्यं for ऋषिवाक्यं. ४. B. C. and F. read धर्मतत्त्वज्ञः
सर्वतत्त्वज्ञः.

शिष्यः । यथा अग्निर्ज्वालाभिरूपेतः यथा च सूर्यो रदिमभिः
 एवमसौ स्वसमानविद्यैः शिष्यैरूपेतः । अत एव महाते-
 जस्त्वम् । तेजःशब्देनात्र ब्रह्मवर्चसं विवक्षितम् । इतरेण
 तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां 'श्रुतिविशारदः'
 इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-स्मृत्योः क्रमेणाभ्यर्कदृष्टान्तौ योज-
 नीयौ । अग्निः सन्निरुष्टमेव दहन्नपि अहनि रात्रौ चाविशेषेण
 दहति । एवमधीयमानप्रत्यक्षश्रुतिषु कतिपया एव धर्मा ज्ञाय-
 माना युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायां चाविशेषेण ज्ञायन्ते ।
 अर्को दिवैव भासयन्नपि सन्निरुष्टं विप्रकृष्टं च अखिलं भास-
 यति । एवं युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाणा अपि विप्रकीर्णानि
 कशाखानिष्टधर्माः सर्वे अपि स्मर्यन्ते । अथ वा तपसा अत्यन्त
 परिशुद्धो ऽयं इत्यस्मिन्नर्थे अग्निदृष्टान्तः । 'अग्निः शुचिन्न
 तमः' (ऋ. सं. ६. ३. ४०. १; तै. सं. ५. ३. ५. १४)
 इति श्रुतेः । बहुविषयाभिव्यक्तिकक्षमत्वे ऽर्कदृष्टान्तः ॥ ३ ॥

ननु—एवं सति—'न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः'—इति वचनं व्या-
 हतम् । न । तस्य पितृप्रश्नसारूपार्थवादत्वात् । 'अपशशे
 वा अन्ये गो-अश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इति वचनं
 यथा गवाश्वप्रश्नसापरम् । न त्वजादीनां पशुत्वं निषेधति ।
 प्रत्यक्षविरोधात्, आग्नीषोमीयादिपशुविधिविरोधाच्च । एवमिदं
 व्यासवचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निषेधति । किन्तु पितॄणां

१. After ज्ञायमाना A. and I. add भवन्ति; but it seems to have no
 proper use in this place. B. C. and F. omit ज्ञायमाना. २. B. C.
 and F. omit अयुक्तावस्थायां. ३. B. C. E. and F. read अग्निदृष्टान्तः
 for अग्निदृष्टान्तः. ४. B. C. E. and F. read अर्को दृष्टान्तः for अर्कदृष्टान्तः.
 ५. Except A. and I. all others omit न. ६. D. reads अग्निष्टोमीयादि- for
 आग्नीषोमीयादि-.

प्रशंसति । यद्वा । गुरुविषये विनयः कर्त्तव्य-इत्याद्याचार-
शिक्षार्थमिदमुक्तम् । अथवा 'न चाहम्'-इति वदतो व्यास-
स्यायमाशयः-सम्प्रति कलिधर्माः पृच्छन्ते । तत्रे न तावदहं
स्वतः कलिधर्मतत्त्वं जानामि । अस्मत्पितुरेव तत्र प्रावी-
ण्यात् । अत एव 'कलौ पाराशराः स्मृताः' (प. स्मृ.
१. २४) इति वक्ष्यते । यदि पितृप्रसादात् मम तदभिज्ञानं
तर्हि स एव पिता प्रष्टव्यः । न हि मूलवक्त्रि लभ्यमाने प्रणां-
लिका युज्यते-इति* ।

पालनात् 'पिता' । पालकत्वं च अत्र कलिधर्मोपदेशेन-इति
प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम् । अनयैव विवक्षया जनक-तातादि-
शब्दानुपेक्ष्य पितृशब्दं प्रयुङ्के । एवकारेण अन्ये स्मर्त्तारो
ऽयावर्त्यन्ते । यद्यपि मन्वादयः कलिधर्माभिज्ञाः तथापि
पाराशरस्यास्मिन्विषये तपोविशेषबलादसाधारणः कश्चिदति-
शयो द्रष्टव्यः । यथा काण्व-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-तैत्ति-
रीयादिशाखासु कण्वादीनामसाधारणत्वं तद्वदत्रावगन्तव्यम् ।

'व्यासः सुतः' इत्युक्तेरयमाशयः-कलिधर्मसम्प्रदायो-
तस्यापि पाराशरसुतस्य यदा तद्धर्मरहस्याभिधाने सङ्कोचः

* नन्दपण्डितस्तु-'पाराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारि-
रूपत्वं श्रुति-स्मृतिभ्यामवगत्य स्वस्यानुचितं कलिधर्मानुशासनं म-
वानो व्यासः सुतो ऽहं धर्मं कथं वदामि अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इत्यवदत्'
त्याह । धरणीधरो ऽपि-'पाराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधि-
कारित्वमिति गूढोऽभिप्राय' इत्युक्तवान् ।

१. A. and I. omit तत्र. २. We read प्रणालिका though the MSS.
read प्रणाङ्किका, there being no difference between ङ and ल in Sanskrit.

A. omits अथ. ४. All but H. read सुतो व्यासः for व्यासः सुतः.

तदा किमु वक्तव्यमन्येषाम्—इति । तदेवं व्यासमुखेन परा-
शरे गौरवातिशयबुद्धिमुत्पादयितुं पराशरस्मृत्यवतारे अपि व्यासं
प्रति प्रश्नो न व्यधिकरणः इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

यथाविधि गुरूपसत्त्या विद्याप्राप्तिः इत्यभिप्रेत्य उपसत्ति
दर्शयति—

तेतस्त ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।

ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गतां बदरिकाश्रमम् ॥५॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेणाज्ञाते ज्ञाना-
काङ्क्षा भवति । धर्मशब्दां ऽत्र सामान्यमभिधत्ते । तत्त्वार्थ-
शब्दो विशेषम् । तत्र सामान्यं अभीतवेदेन श्रुतव्याकरणेन
लक्षण-प्रमाणकुशलेन पुरुषेण ज्ञायते । वेदो हि धर्मसामान्यं
निरूपयति । ‘धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा’ (म. ना.
उ. १. २२)—इति । शाखान्तराध्यायिनस्तु व्याकरणवलात्
तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धारयति—इति व्युत्प-
त्तेर्दर्शयित्वात् । औणादिकप्रक्रियायां कुशलश्चेत् लक्षणं
जानातु । अर्थत्वे तु—चोदनागम्यो धर्मः—इति लक्षणम् । तत्र
अर्थशब्देन इयेनाद्यभिचाराणां अनर्थानां निवृत्तिः । ‘इयंन-

१. D. E. G. and H. read उपसत्ति for उपसत्ति. २. K. and L. read
ततस्तु for ततस्त. ३. A. and I. read गश्वा for गता. ४. D. E. and
G. read बरिकाश्रमान for बदरिकाश्रमम्. ५. B. C. and F. read अपीति
वेदे for अभीतवेदेन. ६. E. and G. read अभ्युनव्याकरणेन for श्रुतव्याकरणेन
७. B. has -प्रमाणाकुशलं for -प्रमाणकुशलं. ८. A. omits हि. ९. A. D.
E. and I. read प्रक्रियायामकुशल. for प्रक्रियायां कुशल. १०. A. and L.
read जानाति for जानातु. ११. A. replaces सति by तु. १२. A. alone
reads इयेनादिश्रवणीनां for इयेनाद्यभिचाराणां.

नाभिचरन् यजेत* इति श्रुत्युक्तस्य इयेननामक्रयागफलस्य शत्रुवधस्य 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि'—इति निषेधविषयत्वेन अनर्थत्वात् तद्धेतोः इयेनस्याप्यनर्थत्वम् । इयेनस्य स्वरूपतो निषेधाविषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम् । न च निषेधविषयत्वेन आग्नीषोमीयवधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्यत्वादव्याप्तिः—इति शङ्कनीयम् । तत्र विशेषविधिना सामान्यनिषेधस्य अपोहितत्वात् । चोदनाशब्देन प्रत्यक्षादेर्व्यावृत्तिः । 'घटं कुरु' इति लौकिकविधार्थतदव्याप्तिः—इति चेत् । न । चोदनाशब्दस्य वेदविषये प्रसिद्धत्वात् । पङ्कजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात् । उक्तलक्षणाभिधानेनैव 'धर्मे चोदनाप्रमाणम्'—इत्यर्थादभिहितं भवति । एवं लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञाते ऽपि ऋषीणां तद्विशेषज्ञाने भवत्येवाकाङ्क्षा ।

तत्र विशेषप्रश्नुशालत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः । कलि-

* अयं च इयेनयागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे (अ. ९. ७) उक्तः । तस्य च इतिकर्तव्यतादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् । आभिचारिकमिदं कर्म अस्वर्ग्यत्वेनैव वेदे उक्तम् ।

† नन्दपण्डित-धरणीधरौ तु—'धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः इति—कलिलानुष्ठेयस्य धर्मस्य तत्त्वं अबाधितं रूपं स एवार्थः तं काङ्क्षन्ति' इति व्याख्यातवन्तौ ।

१. A. reads श्रुतेः उक्तस्य for श्रुत्युक्तस्य; while all others except I. omit it altogether. २. B. C. and F. read अप्राप्तिः for अव्याप्तिः. ३. We read with A. while all others read विधिष्वतिव्याप्तिः for विधावतिव्याप्तिः. A. and I. read प्रवृत्तानिमित्तत्वात् for प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात्. ५. Here read with A. and I.; while all others read सामान्ये ज्ञाते ऽपि for सामान्येन ज्ञाने ऽपि.

कल्मषविमोचनहेतुत्वात् अक्षय्यफलहेतुत्वाच्च बदरिकाश्रम-
निवासः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘बदर्याश्रममासाद्य मुच्येते कल्मिकल्मषात् ।
तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः ॥
अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वा ऽपि तथाविधम् ।
महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।
तारयेच्च पितृन् सर्वान् दत्त्वा श्राद्धं विशेषतः’ ॥
(कू. पु. १. २. ३६. ४८-४९)

इति ॥ ५ ॥

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रख्यापयितुमाश्रमं विशिनष्टि-
नानापुष्पलताऽऽकीर्णं फलवृक्षैरलङ्कृतम् ।
नदीप्रस्त्रवणोपेतं पुण्यतीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥
मृग-पक्षिनिर्नादाढ्यं देवताऽऽयतनावृतम् ।
यक्ष-गन्धर्व-सिद्धैश्च *नृत्यं-गीतैरलङ्कृतम् ॥ ७ ॥

* अत्र कुत्रचि‘नृत्य’शब्दः कुत्रापि ‘नृत’शब्दश्च वर्तते । यद्यपि
नृत्य-नृतशब्दयोः व्याख्याकृद्भिर्न विशेषः प्रतीतः तथापि तत्रास्ति क-
श्चिद्विशेषः । यथोक्तं चन्द्रिकायां—‘नृत्यं पदार्थाभिनयो नृतं ताललया-
श्रितम्’ इति ।

१. All but A. read -विमोच- for -विमोचन-. २. All but A. D. and
G. read अक्षय- for अक्षय्य-. ३. A. and I. read मुच्येत for मुच्यते; all
others read मुमुचे for the same. ४. In Kūrma Purana we find सर्वकि-
लिषात्. ५. Except A. D. and I. All others and the text of Kūrma
Purana read अक्षय- for अक्षय्यं. ६. D. has कर्म for दत्तं; and Kūrma
Purana शानं. ७. B. C. and F. read -जप्तं for -जप्यं. ८. Except J. K.
I. and L. all others read फल-पुष्पैः for फलवृक्षैः. The commentators
prefer the word फलवृक्षैः. ९. For -निनादाढ्यं G. reads -निनासाष,
while L. reads -निनाशाढ्य-; and D. reads -भिराढ्यं च for -निनाशाढ्यं.
१०. A. and I. read नृत- for नृत्य-.

इति । अत्युत्कटेन* तपसा फलमिहैवाविर्भवति । तथा सति यादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते तादृशस्य तपस उत्कर्षो निश्चेतव्यः । इह च तेषु तेषु ऋतुषु सम्भाव्यमानानां नाना-विधानां पुण्याणां निरन्तरं सङ्कीर्णत्वमुपलभ्यते । ततो देवार्च-नलक्षणं तपः पक्वं इति गम्यते । एवं फलवृक्षोत्कर्षात् आहारनियतेः परिपाको निश्चीयते । घर्मकालेऽपि अत्रिच्छिन्नेन नदीप्रवाहेण स्नाननिर्यतिपाकावगमः† । पुण्यतीर्थं विष्णुग-ङ्गादि । पुण्यतीर्थशोभया च आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशय-जनकत्वे हेतुरुपन्यस्तः ॥ ६ ॥

मृगादीनामन्योन्यवैरत्यागेन निर्भयाणां विस्रब्धो यो नि-नादः तेन अहिंसाऽनुष्ठानसिद्धिर्दाशिता । तथा च योगशास्त्रे पतञ्जलिः यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धिलिङ्गानि सूत्रयन्

* 'अत्युत्कटैः पुण्य-पापैरिहैव फलमनुते' इति वसिष्ठोक्तिरपि अत्रा-नुसन्धेया ।

† 'नियति' शब्दो ऽत्र नियमवाची । भगवता पतञ्जलिना 'वितर्का-हिंसादयः' (पा० २. ३४) -इत्यादिना प्रतिपक्षभावनामुक्त्वा-प्रतिपक्ष-भावनान्नेतोर्हेया वितर्का यदाऽस्य स्युरप्रसवधमार्णः तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकत्वेन भवतीति दर्शयितुं वैरत्याग-क्रियाफलाश्रयत्वादाः सिद्धयोऽभिहिताः । तास्तु योगसूत्रभाष्ये द्रष्टव्याः ।

१. A. omits च. २. All but A. and I. omit ऋतुषु, which is necessarily wanted here. ३. H. and I. read फलवृक्षोत्कर्षात् for फलवृक्षो-त्कर्षात्. ४. For -नियति- B. C. and F. read -नियम-; while D. E. and H. -नियत-. ५. For पुण्यतीर्थं विष्णुगंगादि । पुण्यतीर्थशोभया. D. reads उष्ण-तीर्थं विष्णुगंगारिपुण्यतीर्थशोभया; while H. reads पुण्यतीर्थं विष्णुगंगारिपुण्य-. ६. Except A. all others omit च. ७. G. reads तपोऽतिशयजनकत्वेहेतुः; and D. तपोऽतिशयजनकत्वेहेतु- for तपोऽतिशयजनकत्वे हेतु-.

अहिंसासिद्धिं सूत्रयामास । 'तत्सन्निधौ वैरत्यागः' (पा. यो. सू. २. ३९.) इति ।

पूर्वे महर्षयो ऽत्र तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं स्वस्वकाले निर्मित्तिरे । तैः सर्वैरावृतत्वमस्याश्रमस्य तापोऽतिशयहेतुतायां सर्वसम्प्रतिपत्तेर्लिङ्गम् । अथवा चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः सन्तो ऽत्रैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा देवत्वं लेभिरे-इति विवक्षया देवनामाङ्घ्रितैरायतनैरावृतत्वमुक्तम् । यक्षादयः* पूर्वजन्मानुष्ठिततपःफलदेवयोनित्वमनुभवन्तो[†] ऽप्यत्रागत्य एतदीयतपोऽतिशयं दृष्ट्वा हृष्यन्तो नृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि अर्थनीयत्वमाश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैतत् । देवजन्मनो ऽप्युन्मस्य फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा यक्षादयो मुमुक्षवः सन्तो ऽत्रागत्य मोक्षसाधनत्वेन नृत्त-गीताभ्यां ईश्वरं भजन्ते । अत एव याज्ञवल्क्येनेदमुक्तम्-

* 'यक्ष पूजायाम्' । यक्ष्यते पूज्यते इति यक्षः । 'अकर्तारि' (३. ३. १९) चेति कर्मणि घञ् । यक्षादीनां देवतांशत्वात् देवयोनित्वम् । यथा-हामरसिंहः—

'विद्याधरो-ऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो ऽमी देवयोनयः' ॥

इति । सांप्रतं 'ह्रसोबा' इत्यादिनामभिः महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धाः यक्षशब्दवाच्या एवेति प्रतिभाति ।

† देवा योनिरेषां ते देवयोनयः देवांशका इत्यर्थः । न तु, देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणं अविभाव्यमेषां ते-इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ।

‘वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुति-जातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं निगच्छति*’ ॥

(या. स्मृ. ३. ११५.)

इति ॥ ७ ॥

गुरुपसत्तावनुष्ठेयं प्रकारविशेषं दर्शयति—

तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम् ।

सुखासीनं महतींजा मुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८ ॥

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ।

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

इति । ‘तस्मिन्’ इति आश्रमोक्तिः । वक्ष्यमाणधर्माणाम-
शेषमुनिसम्मत्त्वं दर्शयितुं ‘ऋषिसभा’ इत्युक्तम् । ऋषि-
ष्वपि विशेषेण स्मृतिकाराणां गोत्रप्रवर्त्तकानां च अत्रि-
याज्ञवल्क्यादीनां सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह । ‘मुनिमुख्य’
इति । न केवलं तपोबलेन पराशरस्य महिमा किन्तु वि-

* ‘अपरान्तकमुल्लोप्यं’ इत्यादीनि सप्त गीतानि महागीतानि चोक्त्वा
‘गेयमेतत्तद्भ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं’ इति गीताभ्यासस्य ऐकाग्र्यता-
पादकत्वेन आत्मैकतापत्तिकारणत्वं प्रदर्श्य, तत्साधकानां वीणावादिना-
दीनामपि मुक्तिपथप्रापकत्वमाह । वीणेति । श्रुतिः द्वाविंशतिप्रकारा ।
जातयस्तु षड्जाद्याः सप्त तामु विशारदः । तालः गीतकालपरिमाणम्
तत्स्वरूपज्ञो जपि, तत्र मानसस्यैकाग्र्यात् सुलभत्वेनैव मोक्षमार्गं गच्छति ।
एतदपि भगवत्प्रीत्यर्थमेवानुष्ठितं चेत् मोक्षसाधकं, अन्यथा तु बन्ध-
हेतुरेव ।

१. H. reads मार्गै for -मार्गं. २. M. reads महास्मानं for महासेजा. ३. K.
and L. read तपुषि for स्तुतिभिः. ४. A. reads स्तुतिकारिणां for स्तुतिकाराणां.

शिष्टजन्मनापि इत्योह । 'शक्तिपुत्रम्' इति । अयं च महि-
मा पराशरशब्दनिर्वचनपर्यालोचनया विस्पष्टमवगम्यते । तच्च
निर्वचनं महद्भिहदाहृतम्—

‘ परारूनाः शरा यस्मात् राक्षसानां वर्धार्थिनाम् ।

अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः ॥

परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः ।

न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ॥

परेषु पापचितेषु नादत्ते कोपलक्षणम् ।

शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः ऋषिरेव पराशरः ॥

परं मातुर्निजाया यदुदरं तदयं गतः ।

ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगान् स पराशरः ’* ॥

इति । 'सुख' शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम् । चित्तस्या-

शेषविक्षेपपरिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति तथोपविष्टमित्यर्थः ।

‘ ऐकाग्र्य-आसोन-महातेजः’ पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

‘अञ्जलि’ पदेन भक्त्यतिशयो द्योत्यते । परया भक्त्या
गुरुपदिष्टार्थतत्त्वमात्रिर्भवति । तथाच श्वेताश्वतरशाखायां
श्रूयते—

‘ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ ॥

(श्वे. उ. ६. २३.)

* अत्र 'पराशर' नाम्नश्चतुर्धा निरुक्तिः । सा च परस्परं भिन्ना ।
उत्तानार्था च । वाक्यानीमानि कुत्रत्यानीति न ज्ञायते ।

१. B. D. E. and H. omit इति. २. All except A. and I. read पराशर-
सर्वा for परया भक्त्या. This is a real mistake though to be found in all
the MSS. ३. B. and E. read गुरुसम्पिष्टार्थसर्व for गुरुपदिष्टार्थसर्व.

इति । अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टो ऽप्यर्थो निष्फलो भवति ।
एतदपि कश्चित् श्रूयते,—

‘अध्यापिता ये गुरून् नान्द्रियन्ते
विप्रा^१ वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरुभिर्भोजनीयाः
तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

(व. स्मृ. २. ११)

इति । यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः
तथा तत् श्रुतमपि तान् शिष्यान् स्वफलदानेन न पाल-
यति इत्यर्थः । देवबद्गुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयो
युज्यन्ते । तर्हि आवाहनासन-स्वागतादयो ऽप्युपचाराः प्रा-
प्यन्ते—इति चेत् । प्राप्यन्तां नाम । प्रदक्षिणादीनामुपलक्षण-
त्वात् । अथवा दूरादागत्य गुरुदर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणा-
द्य एव इति तावन्तो ऽत्र निर्दिश्यन्ते ॥ ९ ॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधित्वं द्योतयितुं गुरोः परितोषपूर्वकं
ऽप्यविशेषमार्दशीयति—

ततः सन्तुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः ।

आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ १० ॥

अत्र ‘विप्र’ शब्दो न केवलं ब्राह्मणवाची । अपि तु गुरुपसत्ति-
किमभ्ययनाधिकारिशिष्यवाचकः । अन्यथा क्षत्रियादीनां गुर्वनाद-
ो दोषाभावप्रसङ्गः स्यात् ।

१. A. and I. read तपि for एतपि. २. All but A. and H. read गुरुं
गुरून्. ३. गुरोः for गुरुभिः; while H. omits गुरुं altogether and
n. reads गुरोः. ४. D. reads कृतमपि for श्रुतमपि. ५. For अपि तान्
reads अशीतान्. ६. A. reads ए इति चेत् for एतदपि. ७. Except
I. K. and L. all others read अथ for ततः.

इति । गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारे अभिहितम्—

‘ गुरावतुष्टे ऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः ।
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात् सर्वदेवमयो गुरुः ॥
श्रेयोऽर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।
गुर्वाज्ञापालको यस्मात् ज्ञानसम्पत्तिमश्नुते ’ ॥

इति । आदरपूर्वकेण स्वागतप्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः । आदरार्था सुशब्दस्य द्विरुक्तिः । अथवा सुशब्देनैकेन आगमने लौकिकं सौख्यमुक्तम् । द्वितीयेन यथाविध्युपसत्तिलक्षणं शास्त्रीयं सौष्टवमुच्यते । ऋषिष्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्—इति शङ्कां वारयति । ‘ आसीनः ’ इति । तत्र हेतुत्वेन पराशरो महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते । महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दौ क्रमेण वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमाहतुः । उभयविधज्यैष्ठ्यात् न अनेनाभ्युत्थातव्यम् ॥१०॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्टम् एवमागतेनाप्यवस्थितस्य

* महामुनिः ‘मन् ज्ञाने’ इत्यस्मात् ‘मनेरूत् च’ (उ. ४.१.२३) इत्यनेन इन् । मननशीलो मुनिः । अमरसिंहस्तु ‘वाचंयमो मुनिः’ इत्याह ।

१. D. has पुराणसारेण for पुराणसारे. २. D. reads मनसा न विलंबेण for मनसापि न लंघयेत्. ३. A. omits आगमने. ४. B. reads लौकिकसौख्यं for लौकिकं सौख्यं. ५. A. reads पराशरेणाभ्युत्थातव्यम् for पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्. ६. All but A. read simply पराशरः शब्दद्वयेन विशेष्यते for पराशरो महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते. ७. Except A. and I. all others put in an additional शब्द after महामुनि and thus read महामुनिशब्द-मुनिपुङ्गवशब्दौ.

कुशलं प्रष्टव्यम् । अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा गुरुणा स्वकीयकुश-
ले ऽभिहिते सति पश्चात् बुभुत्सितार्थं पृच्छति—इत्याह—

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यनेन्तरम् ।

इति उक्त्वा । 'गुरुमुखात् कुशलं श्रुत्वा च' इत्यर्ध्याहन्य
योजनीयम् ॥

बुभुत्सितार्थं प्रश्नप्रकारं दर्शयति—

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ॥ ११ ॥

धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्यो ह्यहं तव ।

इति । प्रियः शिष्यः पुत्रो वा रहस्योपदेशमर्हति । नेतरः ।
सोऽयमर्थः—इदोर्गैर्मधुविद्यायामाम्नायते । 'इदं वाव तज्ज्येष्ठा-
य पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वा ऽन्तेवासिने ॥६॥
नान्यस्मै कस्मै चन*' (छां. उ. ३. ११. ५-६) इति । अतो
ऽत्र व्यासस्य पुत्रत्वं शिष्यत्वं चास्ति इत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयो-

* 'इदं' ज्ञानं । 'तत्' यथोक्तम् । ज्येष्ठायैव वक्तव्यमिति पूर्वेषामयं
नियमः । नेदानीन्तनानाम् । ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियार्हाय कनिष्ठाय-
पि वा । अथवा 'प्रणाय्याय' योग्याय 'अन्तेवासिने' शिष्याय ब्रह्म प्रब्रू-
यात् इति तात्पर्यम् ।

१. A. reads तत्पिपासा for तत् पृष्ट्वा. २. A. and I. read स्वकीये कुशले for स्वकीयकुशले. ३. M. reads कुशलं कुशलेऽस्तुक्त्वा for कुशलं सम्यगित्युक्त्वा. Before this line G. has an additional line not to be found in any other MS., namely:—एतत् ब्रह्मवागतं तेषां ऋषीणामात्मन्ततः; M. also has an additional line in the place of above, and it reads thus:—व्यासः ब्रह्मवागतं तेषां ऋषीणामात्मन्ततः. ४. A. J. and M. read -एतत् परम् for एतत्परम्. ५. E. G. and H. read इत्युक्त्वाऽऽपृष्ट्वा for इत्युक्त्वाऽऽहत्वा. Before अनुग्राह्यो A. adds हि. ६. A. reads ऽन्तेहं for ह्यहं.

पन्यासः । यदि लिङ्गैर्मदीयो मानसो भक्तिविशेषोऽनुमीयेत
तदा तव भक्तवत्सलत्वात् शिष्यबुद्ध्या मामनुगृहाण । अन-
नुमानेऽपि पुत्रस्नेहात् अनुप्राप्तोऽहम् । सर्वथाऽप्युपदेष्टव्य
एव धर्मः ॥ ११ ॥

ननु-संनित बहवो धर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः। तत्र को धर्मो
भवता बुभुस्सितः ? इत्याशंक्य बुभुस्सितं परिशेषयितुं बुद्धान्
धर्मानुपन्यस्यति ।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥

गार्गीया गौतमीयाश्च तथा चौशनसा स्मृताः ।

अत्रैर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा ॥ १३ ॥

शातातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च ।

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥

कात्यायनकृताश्चैव तर्था प्राचेतसान्मुनेः^{१३} ।

१. A. H. and I. read मदीये मानसे भक्तिविशेषोऽनुमीयेते for मदीयो मानसो
भक्तिविशेषोऽनुमीयेत. २. A. omits सन्ति. ३. All but A. take धर्माः after
प्रोक्ताः. ४. D. E. G. J. K. and L. read गार्गीया for गार्गीयाः, while A.
reads गार्गीय-गौतमीयाश्च. for गार्गीया गौतमीयाश्च. ५. B. and E. read चौश-
नसा स्मृताः; D. G. H. J. K. L. and M. have चौशनसाः स्मृताः. ६. A. and
I. read श्रुताः for स्मृताः keeping चौशनसाः. ७. In this Shloka for all the
ablatives M. substitutes respective nominatives and reads as follows:-
अत्रैर्विष्णोश्च संवर्त्ता दक्षा आंगिरसास्तथा । शातातपाच्च हारीता याज्ञवल्क्यकृ-
ताश्च चै ॥ ८. M. takes the second line, namely :-कात्यायन- &c., be-
fore the first half आपस्तम्ब- &c. ९. A. reads -कृतान् धर्मान् for -कृता धर्मा-
१०. Before this line G. adds an extra line धर्मेराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च
चैः. ११. M. reads प्राचेतसकृताश्च चै for तथा प्राचेतसान्मुनेः. १२. D.
and H. read प्राचेतसो मुनेः for प्राचेतसान्मुनेः. १३. After all the above
lines G. has an additional line श्रुतिरम्बोद्भवास्तात श्रुत्यर्था मानवास्तथा ।

इति । मे श्रुताः मया श्रुता इत्यर्थः । संबन्धसामान्य-
वाचिन्यः षष्ठ्याः कर्तृकृतिलक्षणे विशेषे पर्यवसानात् । अत्रेः
इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां श्रुताः—इत्यनेनानुषक्तेन सम्बन्धः ।
आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः इति यावत् । शङ्कस्यै लिखितस्य
च सम्बन्धिनो धर्माः । ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्सम्बन्धित्वम् ।
प्रचेता एव प्राचेतसः । वायस-राक्षसादाविव[†] स्वार्थे तद्धितः ।
अस्तु वा प्राचेतसः पुत्रः कश्चित् धर्मशास्त्रकारः ॥ १२,
१३, १४ ॥

ननु—मानवादयः स्मार्त्तो धर्माः श्रुताश्चेत् तर्हि मा नाम
ते बुभुत्स्यन्तां श्रौतास्त्वग्निहोत्रादयो बुभुत्सिऽप्यन्ते इत्या-
शङ्क्याह—

श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्था मे न विस्मृताः ॥ १५ ॥

।स्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृतं-त्रेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्षश्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः एते
या श्रुताः । तदेतत् तत्रापि प्रसिद्धं इति द्योतनार्थो हि-

† वयः एव वायसः । रक्ष एव राक्षसः इत्यत्र यथा स्वार्थे तद्धितः तथा
चेतस इत्यत्रापि तद्धित इति भावः । प्राचेतस इति वाल्मीकिरपि नामा-
पिति रामायणादिभ्यो ऽवगम्यते ।

१. B. C. D. and F. read कर्तृकृतिलक्षणे for कर्तृकृतिलक्षणे; while E. G.
and H. omit it altogether. २. Except A. all others omit वायम्. ३. For
वस्य E. G. and H. read वायस्यत्वं. V. H. omits च. ५. A. and
read स्मार्त्तो धर्माः for स्मार्त्तो धर्माः. ६. All but A. omit नाम. ७. A. reads
बुभुत्स्यन्ते for बुभुत्स्यन्ते. ८. B. C. E. F. G. H. M. read श्रौतार्थाः
श्रुत्यर्थाः; but the Fikakar prefers श्रुत्यर्थाः. ९. For ने M. substitutes
१०. K. reads इति त्रेतादिके for इति त्रेतादिके.

शब्दः । तत्र हेतुः भवत्प्रोक्ताः—इति । व्यासः पराशरादधी-
तवान्—इति पौराणिकाः । भूतानामपि विस्मृतिश्चेत् पुनरपि
स्मरणमपेक्षेत—इत्याशंक्य न विस्मृताः—इत्युक्तम् । प्रायेणा-
ग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृतत्रेतादिके'—इत्यु-
क्तम् । आदिशब्देन द्वापरं गृह्यते । 'अस्मिन् 'मन्वन्तरे' इति
निर्देशः प्रदर्शनार्थः । नतु मन्वन्तराण्यतीतान्यनागतानि
वा व्यवच्छिनत्ति । तद्व्यवच्छेदे प्रयोजनाभावात् । न हि
नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं भिद्यमानं क्वचिदुपलभामहे ।
अस्मिन्मन्वन्तरे कृतौदिषु त्रिषु युगेषु प्रायेण सम्भावितानुशा-
नाः प्रत्यक्षभृत्यर्थाः ये धर्माः तेऽपि मानवादिस्मार्तधर्मवत्
भूतत्वात्त बुभुत्सिताः ॥ १५ ॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुत्सितं पृच्छति—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६ ॥
चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्वशब्दो देश-कालावस्थादिभेदेन धर्माणां बहु-
विधस्वभावाच्चष्टे । एतच्च महाभारते आनुशासनिके^१ पर्वणि
उमामहेश्वरसंवादे प्रपञ्चितम्—

* अस्मिन्नित्यनेन प्रकृतं वैवस्वतमन्वन्तरमेव गृह्यते । किञ्चिदधिका
दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरमिति तु प्रसिद्धमेव ।

१. A. H. and I. read स्मरण- for स्मारण-. २. For धर्मं भिद्यमानं B. C.
and F. read धर्माभिधानं ; and धर्माभिधानं is that of E. and G.
३. I. reads कृतारिकेषु for कृताविषु. ४. H. and I. omit विषु. ५. All but
I. read स्मृतस्वान् for भुतस्वान्, but the latter appears to be more correct.
६. D. reads विधत्तां for विधत्तं. ७. A. reads अनुशासनिकपर्वणि for
आनुशासनिके पर्वणि.

‘धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः * ।
 दिशंधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥
 जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।
 शरीर-कालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥
 एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः’ ।

इति । ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृतयुगे यथावदनुष्ठिता भवन्ति । युगसामर्थ्येन धर्मस्य चतुर्षोऽपि अपरिक्षयात् । त्रेतादिषु क्रमेण क्षीयमाणा धर्माः कलियुगावसाने सर्वामना विनष्टा भवन्ति । तदेतत् सर्वं पुराणसारे विस्तरेण दर्शितम्—

* श्रुतीनां यो भेदः अनेकत्वं तन्मुखेन उद्भवो येषाम् । धर्मस्य चोदना-
 रक्षणत्वात् तासां चानेकत्वात् धर्माणामनेकत्वमिति भावः ।

† धर्मस्य अनेकविधत्वे अन्यान्यपि कारणानि दर्शयति । देशेति ।
 देश-कुलादीन्यपि धर्मस्य भेदे कारणानि । अत्र धर्मस्य बहुत्वद्योतनायैव
 तत्राधर्म-कुलधर्मादीनां ग्रहणम् । अन्यथा तेषामवैदिकत्वात् अननुष्ठाने
 त्विवायाभावाच्च विवाहादिष्वेव ग्रहणं न सम्भवेत् ।

१. D. E. and G. read चतुर्विधा for बहुविधाः. The former seems to be
 correct as there are more four Dharmas mentioned in the follow-
 ing lines. २. For this line J. (नन्वपण्डित) देशभेदाश्च दृश्यन्ते कुलभेदास्त-
 थैव च । ३. All but A. read साम्येन for सामर्थ्येन. ४. B. C. and F.
 read चतुर्षोऽपि अपरिक्षयात् ; while D. E. G. and H. read चतुर्षोऽप्यप-
 रिक्षयात् for चतुर्षोऽपि अपरिक्षयात्. ५. For पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम्
 B. C. and F. read पुराणसारेण दर्शितम् ; while D. E. G. and H. read
 पुराणकारेण विस्तरेण दर्शितम्.

‘कृते चतुष्पात्* सकलो व्याजोपाधिर्विर्वाजितः ।

वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वर्भवत् पुरा ॥

धर्मः पादविहीनस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।

त्रेतायां, द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते ॥

त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठते’ ॥

इति । तिष्यः कलिः । तथाच बृहस्पतिरपि—

‘कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः ।

पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥

धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ ।

तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः’ ॥

इति । तथा लैङ्गपुराणे कलौ धर्मनाशं प्रस्तुत्य तद्देतु-
त्वेन पुरुषदोष उपन्यस्तः—

* वृषरूपस्य धर्मस्य—‘तपः शौचं दया दानमिति पादाः प्रकीर्तिताः।
एवमधर्मस्यापि—‘स्मय-सङ्ग-मदा अनृतं’ चेति चत्वारः पादाः । त्रेतादि-
ध्वनुक्रमेण अधर्मपादैः धर्मपादानां नाशो भवतीति भावः ।

१. All but A. J. (नंदपण्डित) read निर्व्याजोपाधिर्विर्वाजितः for व्याजोपाधिर्विर्वाजितः. २. Except A. and I. all others read अवसत् for अभवत्. ३. For द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते B. C. E. and F. read द्वापरेऽर्धे स्वमाश्रितो धर्मरक्षणे ; while D. and G. द्वापरेऽर्धे तु गमिते मामिथो धर्मरक्षणे ; and H. reads द्वापरेऽर्धे नष्टो वै वृषो धर्मोऽवतिष्ठति. These two readings for the whole line. ४. A. reads तथा बृहस्पतिनापि for तथाच बृहस्पतिरपि I. omits च. ५. पादमातिष्ठो ऽधर्मः स्यात् is the reading of D. for पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य. ६. A. reads ऽधर्मस्थितिः पादैः &c., for ऽधर्मस्त्रिभिः पादैः.

‘आद्ये कृते तु यो धर्मः स त्रेतायां प्रवर्तते ।

द्वापरे व्याकुलीभूतः प्रणश्यति कलौ युगे ॥

(लिं. पु. १. ३९. ७०. कू. पु. १. १. २८. ५७)

तिष्ठे मायामसूयाञ्च वधञ्चैव तपस्विनाम् ।

साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः’ ॥

(लिं. पु. १. ४०. १; कू. पु. १. १. २९. १.)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘वर्गाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ।

न साम-यजु-ऋग्वर्गविनिष्पादनहेतुंकी’ ॥

(वि. पु. ६. १. १०)

इति । आदित्यपुराणे अपि—

* आद्ये चतुर्षु युगेषु आदिभूते । नतु सृष्टिप्रवृत्तिकालीने ।

† वर्गा ब्राह्मणादयः आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः तेषां ये आचाराः ‘शमो दमः’ इत्यादिना वक्ष्यमाणाः तद्विशिष्टा लोकानां प्रवृत्तिः यतो न भवति कलौ अतः ऋक्-सामादिवेदाध्ययन-तदुक्तकर्मानुष्ठानादिक्रमपि न भवतीति तात्पर्यम् ।

१. In Ling Purāna and Kūrma Purāna we find धर्मोऽस्ति for यो धर्मः.
२. A. reads व्याकुलीभूतः. In Ling Purāna व्याकुलीभूत्वा and in Kūrma Purāna व्याकुलीभूय. for व्याकुलीभूतः. ३. H. omits अपि. ४. For न साम-यजु-ऋग्वर्ग- B. C. and F. read नच सामगर्भयजुर्वर्ग-; and H. reads न साम-ऋग्यजुर्वर्ग-. Weshnu Purāna -ऋग्यजुर्वर्ग-. ५. A. and I. read हेतुका ; while B. and F. read हेतुकी for हेतुकी.

‘*यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।
पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा’ ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-
सम्भवात् सुकरो धर्मो ऽत्र बुभुत्सितः । स च द्विविधः । चतुर्णां
वर्णानां साधारणो ऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना
निरूपितः—

‘दया क्षमा ऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यास्पृहैत्वे च सर्वसाधारणा इमे’ ॥

इति । तथा विष्णुना ऽपि—

‘क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते’ ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१८)

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्मिन्त्यादिन
कार्तियुगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A, E, G, H, and I. read कार्तयुगे. for कार्तयुगो. २. F
and G. read नाकर्त्तव्यः for न कर्त्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्य
हृत्स्वञ्च for अकार्पण्यास्पृहैत्वे च. ४. B, C, and F. read सर्वसाधार
णश्च for सर्वसाधारणा इमे; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and F
and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुसरणं for तीर्थानु
६. E, G, and H. read आत्मवत्त्वमलोभत्वं for आत्मवत्त्वमलोभत्वं. In
text of Vishnu Smriti we find the whole line as follows:—
लोभभून्व्यत्वं देव-प्राज्ञानपूजनम् ।

* असाधारणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

‘स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यप्रजन्मनः ॥

इज्या ऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥

स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै° ॥

शौचं ब्राह्मणशुभ्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो ऽस्थं नोदितः’ ॥

इति । गीतास्त्रपि भगवानाह—

* नारदेन तु साधारणधर्मः— ‘त्रिशलक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति’ इति त्रिशलक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन ‘नमः’ इत्याकारकमन्त्रेणैव र्माणि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते र स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and . read च तव; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read नं च° for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि common in the Vedic language but not in the ordinary one. D. has सर्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads तु for वै. ८. H. ads गो-ब्राह्मणानां शुभ्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुभ्रूषा. ९. D. reads सत्य-शापरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽस्थञ्चोदितः; and I. य चोदितः for ऽस्थ नोदितः.

‘*यस्तु कार्तियुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।
पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा’ ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-
सम्भवात् सुकरो धर्मो ऽत्र बुभुत्सितः । स च द्विविधः । चतुर्णां
वर्णानां साधारणो ऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना
निरूपितः—

‘दया क्षमा ऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यास्पृहेत्वे च सर्वसाधारणा इमे’ ॥

इति । तथा विष्णुना ऽपि—

‘क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते’ ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१७)

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्वित्यादिना ।
कार्तियुगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A, E, G, H, and I. read कार्तियुगे. for कार्तियुगो. २. D, E,
and G. read नाहर्त्तव्यः for न कर्त्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्यास्पृ-
हत्त्वञ्च for अकार्पण्यास्पृहेत्वे च. ४. B, C, and F. read सर्वसाधारणाणि
च for सर्वसाधारणा इमे ; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and E, G,
and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुसरणं for तीर्थानुसरणं.
६. E, G, and H. read आत्मवत्त्वमलोभत्वं for आत्मवत्त्वमलोभत्वं. In the
text of Vishnu Smriti we find the whole line as follows:—आर्त्तं
लोभशून्यत्वं देव-ब्राह्मणपूजनम् ।

* असाधारणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

‘स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

इज्या ऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥

स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै^१ ॥

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो ऽस्य^२ नोदितः’ ॥

इति । गीतास्वपि भगवानाह—

* नारदेन तु साधारणधर्मः— ‘त्रिशलक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन ष्यति’ इति त्रिशलक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधि-
रनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन ‘नमः’ इत्याकारकमन्त्रेणैव
र्वाणि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते
स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and
read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read
दानं च^१ for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि
common in the Vedic language but not in the ordinary one.
D. has सत्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads नु for वै. ८. H.
reads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ९. D. reads सत्य-
चापरं च; for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽस्यचोदितः; and I.
स्य चोदितः for ऽस्य नोदितः.

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्राणां च परन्तप ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रौह्मं कर्म स्वभावजम् ॥
 ऋषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्’ ॥

(भ. गी. १८. ४१-४४)

इति । एवं द्वैविध्ये सति साधारणोऽस्मिन् श्लोके पृच्छयते ।
 ‘किञ्चित्’—इति क्रियाविशेषणम् । तथा सति किमः संको-
 चवाचित्वात् संक्षेपेणेत्यर्थः सम्पद्यते । युक्तञ्चैतत् । असा-
 धारणधर्मप्रश्ने विस्तरार्त् ॥ १६ ॥

अथ असाधारणं धर्मं पृच्छति—

१. D. and Bhagavad-gītā read ब्रह्मकर्म for ब्राह्मं कर्म. But the former is the more general expression. २. E. and G. read धृति रक्षां and H. धृतीरक्षा for धृतिर्दाक्ष्यं. ३. A. reads कलौ for श्लोके, and D. E. G. and H. read लोके for the same. ४. B. reads कथनसंकोचनेन वदति संक्षेपेण C. and F. read कथनसंकोचनेन वादिवत् संक्षेपेण; and D. E. G. and H. कथनसंकोचवादिष्यात् संक्षेपेण, for किमः संकोचवाचित्वात् संक्षेपेण. ५. B. C. D. and F. read सम्पद्येत for सम्पद्यते. ६. After विस्तरार्त् A. reads इति वक्ष्यमाणत्वादिति; B. C. and F. विस्तरादिनियमापात्तात्, E. G. and H. विस्तरादिति नियमापात्तात् and D. विस्तरादिति च नियमापात्तात्. ७. D. omits अथ. ८. All but A. read असाधारणधर्मं for असाधारणं धर्मं.

चतुर्णामपि वर्णानां कर्त्तव्यं धर्मकोविदैः ॥ १७ ॥
ब्रूहि धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥

इति । धर्मस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तेः तदीयविवेकस्य दुःशकत्वात् चै तत्र प्रावीण्यं विवक्षित्वा धर्मस्वरूपज्ञ इति सम्बोध्यते । तार्किकास्तावत् आत्मगुणौ धर्माधर्मौ—इत्याहुः—

‘विहितक्रियया* साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।

प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणो धर्म उच्यते ’ ॥

इति । मीमांसकास्तु ‘चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः’ (पू. मी.

१. १. २.) इत्यसूत्रयन् । तत्र भाट्टौ मन्यन्ते—

‘द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वे† अपि न तद्रूप्येण धर्मता ॥

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ’ ॥

(तं. वा. १. १. २. १३-१४.)

* विहिता वेदेन विहिता या क्रिया तथा साध्यः अर्थात् वेदोक्त-
कर्माणां प्राप्यः ।

† द्रव्यादीनां लक्षणानि न्याय-वैशेषिकभाष्यादौ द्रष्टव्यानि । चो-
या प्रवृत्तानां कर्मणां श्रेयःसाधनत्वं ‘अक्षय्यश्च वै चातुर्मास्यया-
नः सुखं भवति ’ इत्यादिवेदवाक्येभ्यः प्रतीयते ।

१. D. reads कर्मकोविदैः for धर्मकोविदैः. २. D. reads धर्मस्वरूपज्ञ
ममूलञ्च for धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलञ्च. ३. D. omits च. ४. In A. धर्मः
। पुंसः interchange their places. ५. B. C. and F. read सगुणो for
गो. ६. B. reads भट्टा for भाट्टा. ७. D. A. and MSS. of Tantra
ritica read धर्मः स्थापक इष्यते for धर्मत्वं स्थापयिष्यते. ८. B. C. D.
। F. read तद्रूप्येण for ताद्रूप्येण.

इति । प्राभाकरास्तु कार्यानियोगापूर्वशब्दैरुच्यमानं धा-
त्वर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमात्मगुणं धर्ममाहुः ।

दुर्विवेच्यत्वं च महाभारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्—

‘अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् अतो न व्यवसाम्यहम्’ ॥

(म. भा. आ. १९६, ११. १२)

इति । ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलो जानातीत्यस्मि
तत्र प्रावीण्यम् । धर्मस्वरूपं च विश्वामित्र आह—

*‘यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥

ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु ।

जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्मशालिनाम्’ ॥

इति । मनुरपि—

* आर्याः पूज्या विद्वांसः यं धर्ममिति शंसन्ति स धर्मः । यं निन्दन्ते
स अधर्मः एतेन वेदप्रोक्तोऽपि आर्याऽनादृते धर्मो न भवतीति स्पष्टं
भवति ।

१. B. C. and F. read -शब्देन for -शब्दैः. २. All but A. and I. read
दुर्विवेचकत्वं for दुर्विवेच्यत्वं. ३. A. B. C. D. E. F. and I. substitute
ततो for अतो. In the Mahābhārat text in the first line we find वा for
च; and in the second line ततोऽयं न व्यवस्यते. ४. For विगर्हन्ते D.
reads गर्हयते.

‘विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं* निबोधत’ ॥

(म. स्मृ. २. १.)

इति । नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् । तथाहि विश्वामित्र-मनुवाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते । नतु द्रव्य-गुणादिरूपो विशेषाकारः । वादिनस्त्वत्र विप्रतिपन्नाः— इति भवतैवोक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राजर्धर्मे स्मर्यते—

‘न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति’ ॥

इति । नैष दोषः । उक्तवाक्ययोरधर्मव्यावृत्तस्याकारविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात् । स्वर्गादिसाधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्वसम्प्रतिपत्तेः । स चातिशयो द्विविधः । द्रव्यादिनिष्ठः आत्मनिष्ठश्च । तत्रात्मनिष्ठस्यातिशयस्य साक्षात्

* राग-द्वेषरहितैः विद्वद्भिः वेदविद्भिः । सद्भिः धार्मिकैः । हृदयेन अभिमुख्येन श्रेयःसाधनत्वेन अभ्यनुज्ञातः एवंविधो यो धर्मः तं निबोधत इति योजना । एतेन— ‘वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः’ इति धर्मलक्षणं मनुराहेत्यवगन्तव्यम् । हारीतो ऽप्येवमेवाह—‘श्रुति-प्रमाणको धर्मः’ इति । एवं सति मीमांसकाभिमतस्य मन्वादिस्मृतिका-राभिमतस्य च धर्मलक्षणस्य न कश्चिद्भेद इति स्पष्टम् ।

१. D. reads तदेवं धर्मस्वरूपं निरूपितमेव for नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव.
२. A. reads धर्मस्वनिरूपित- for धर्मस्वरूपमनिरूपित-. ३. A. omits हि. ४. D. omits गुणादि-. ५. D. reads तदेव- for एतदेव-. ६. The same राजधर्मेषु for राजधर्मे. ७. A. has तु for च. ८. B. C. and F. read नैवो-क्तशेषः for नैष शेषः. ९. All MSS. concur in reading शक्यते for शक्यत्वात्. १०. D. reads -समधिगम्यत्वापि विषयस्य धर्मत्वेन for -समधि-गम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन.

फलसाधनत्वात् फलनिष्पत्तिपर्यन्तं चिरकालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मगुणोऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मः—इति तार्किक-प्राभाकरावाहृतुः। उक्तस्यापूर्वस्य फलोत्पत्तिदर्शात्त्वमभिप्रेत्य तत्साधनभूतो द्रव्याद्यतिशयो धर्मः—इत्याहुर्भाट्टाः। ब्रह्मवादिनामप्येतदविरुद्धम्। 'व्यवहारे भट्टनयः' इत्यभ्युपगमात्। एवं धर्मस्वरूपे निरूपिते सति अव्याकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं सम्भवति।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्मकोविदैरसाधारणधर्माभिज्ञैः कर्त्तव्यं विस्तरात् ब्रूहि। स च कर्त्तव्यो धर्मो द्विविधः। स्थूलः सूक्ष्मश्च। मन्दमतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः शौचाचमन-सन्ध्यावन्दनादिः स्थूलो धर्मः। शास्त्रपारङ्गतैः पण्डितैरेव बोद्धुं योग्यः इतरेषामधर्मत्वभ्रान्तिविप्रयो द्वौपदीविवाहादिः सूक्ष्मो धर्मः। तथा च महाभारते—द्रुपदः एकस्याः

* वेदान्तिनस्तु 'सर्वे खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिवाक्येभ्यः आत्मज्ञानमेव परमं धर्मं वदन्ति। तथापि व्यवहारदशायां तस्यानुपयोगात् आत्मज्ञानसमकालमेव व्यवहारस्य लोपाभावाच्च 'व्यवहारे भट्टनयः' इति मीमांसकोक्तन्याय एव आदत्तव्य इत्याहुः।

१. B. C. and F. read -मवस्थानात् for -मुपस्थानात्. २. D. reads प्रभाकरा for प्राभाकरा-. ३. B. C. and F. prefix भाट्टास्तु to उक्तस्य; and omit the भाट्टा at the end of the sentence. ४. D. reads -दृश्यत्व- for -वशात्-. ५. Except A. and I. all others read द्रव्यातिशयो for द्रव्याद्यतिशयो. ६. All but A. read तस्य instead of सति. ७. A. reads भवति for संभवति. ८. B. reads साधारणधर्मातिरिक्तं; while all others except A. and -रसाधारणधर्मातिरिक्तं for -रसाधारणधर्माभिज्ञैः. ९. Except B. C. and I. all others read स्थूलधर्मः for स्थूलो धर्मः. १०. G. reads शास्त्रधर्मपारङ्गतैः for शास्त्रपारङ्गतैः. ११. All but H. omit महा-.

कन्यायाः बहुपतित्वं लोक-वेदविरुद्धं मन्वानः अधिचिक्षेप ।
तत्र लोकविरोधः स्फुट एव । तिर्यक्ष्वपि एकस्यां गावि वृषभ-
द्वययुद्धदर्शनात् । वेदे ऽप्येवं श्रूयते । 'एकस्य बह्व्यो जाया
भवन्ति नैकस्यै बहवः सह पतयः' (तै. सं. ६. ५. ४) इति ।
'यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये
विन्दते । यत्रैका रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मात्रैका द्वौ
पती विन्दते'— इति च ।

तत्र—

* 'लोक-वेदविरुद्धो ऽयं धर्मो धर्मभृतां वर' ।

(म. भा. आ. १९५. २८.)

* लोकविरुद्धः लोकाचारविरुद्धः । वेदविरुद्धः 'एकस्य बह्व्यो'
इत्यादिवेदवाक्यविरुद्धः । 'नैकस्यै बहवः सह पतयः' इत्यस्यां श्रुतौ
'सह' इत्यनेन युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः न तु समयभेदेन ।
अतो नैकस्मिन् समये पञ्च पतयो भवितुमर्हन्ति इति भावः । अत्र
'कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी' इत्युत्तरार्द्धमनुसन्धेयम् ।

१. A. and I. योषितः for कन्यायाः. २. A. reads आचक्षे; and all the
maining MSS. except H. and I. read आचिक्षेप for अधिचिक्षेप. ३. All
it A. add इति to एव. ४. All except A. read यथैकस्यां for तिर्यक्ष्वपि
कस्यां. ५. H. reads वेदे चैवं for वेदेऽप्येवं. ६. A. B. C. F. and I. read
कस्या for नैकस्यै. ७. B. C. D. F. H. and I. omit सह; while A. and
read स्युः for it. ८. H. reads उपव्ययति for परिव्ययति. ९. A. omits
'१०. A. reads धर्मवतां for धर्मभृतां; in all MSS. and printed copies
th these lines are said to be the saying of युधिष्ठिर, but in the
iginal Mahābhārat we find that the first line is addressed to युधिष्ठिर
'दुपद्; and reads as follows:—लोक-वेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः ।
तुमर्हसि कौन्तेय, &c. The second line is addressed to दुपद् by युधिष्ठिर
and reads as त्रिषो वयं गतिम्. This change of lines is evidently a mistake.

इति वदतः ब्रुपदस्य भ्रान्तिनिवृत्तये युधिष्ठिर आह—

‘सूक्ष्मो* धर्मो महाराज नास्य विज्ञो गतिं वयम्’ ॥

(म. भा. आ. १९६. २९.)

इति । धर्मत्वं च बहुपातित्वस्य तत्रैव बहुधा प्रपञ्चितम् ।
एवं धर्मव्याधोपाख्याने—विद्याभ्यासात् गरीयसी मातापत्-
शुश्रूषा । विनाऽप्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः—
इति प्रतिपाद्य सूक्ष्मत्वं धर्मस्य निगमितम्—

‘बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम’ ॥

(म. भा. व. २०६. ४२)

इति । इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-
विषयः प्रश्नः ॥ १७ ॥

उक्तप्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य च असाङ्कर्यायोत्तरमव-
तारयति—

व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥

धर्मस्य निर्णयं ग्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ।

इति । मुनिमुख्य इति विशेषणेन सूक्ष्मनिर्णयकौशलं
दर्शितम् । ननु—कस्यायं श्लोकः ? । न तावत् व्यासः ।

* अत्र ‘पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मनुयामहे’ इत्युत्तरार्धमनुत्तर-
यम् । पूर्वेषां प्रचेतःप्रभृतीनाम् । तथा च प्रचेतसो नाम दश भ्रातः
एकस्मिन्नेव समये वार्षी नामैकां कन्यामुपयेमिरे इति श्रीमद्भागवते
चतुर्थस्कन्धे दृश्यते ।

१. H. J. (नक्षपण्डित) reads विज्ञो for विद्य. २. D. reads प्रश्न उक्तः ।
प्रश्नस्य वक्ष्यमाणो-; and H. also has the same but only omits प्रश्नः ।
३. D. substitutes वा for च. ४. A. omits इति.

प्रश्नरूपत्वाभावात् । नापि पराशरस्य । उत्तररूपतायाः अभा-
वात् । ननु—अत्यल्पमिदमुच्यते । आद्यश्लोके अपि च समा-
नमिदं चोद्यम् । एवं तर्हि ईदृशेषु सर्वेषु परिहारो ऽन्वेष्यः ।
उच्यते । पराशर एव भाविशिष्यबुद्धिसमाधानाय स्वकी-
यवृत्तान्तज्ञापकान् ईदृशश्लोकान् निर्ममे—इति ब्रष्टव्यम् ।
भारतादौ व्यासवृत्तान्तश्लोकानां व्यासेनैव निर्मितत्वे सर्व-
सम्प्रतिपत्तेः ॥ १८ ॥

वक्ष्यमाणधर्मरहस्यग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र मुनिसम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धे
र्षि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन विशेषतस्तत्सम्बोधनम् ॥ १९ ॥

धर्मे श्रद्धानिश्चयाय धर्मस्य प्रवाहरूपेण अनादितां वक्तुं
स्मृतिशास्त्रस्य स्मर्तृणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह—

कल्पे कल्पे क्षयोर्त्यक्त्या ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।

श्रुति-स्मृति-सदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदा ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले इति सृष्ट्यादिमारभ्य
प्रलयोपक्रमपर्यन्तो जगदवच्छिन्नः कालः कल्पः । स च

१. B. C. and F. read प्रश्नरूपत्वस्याभावात्; and D. E. and G. प्रश्नरूपस्या
भावात् for प्रश्नरूपत्वाभावात्. २. All but A. read उत्तररूपत्वा ऽभावात्
or उत्तररूपतायाः अभावात्. ३. A. D. and I. omit च. ४. D. reads
शिष्यबुद्धि समाधाय for -शिष्यबुद्धिसमाधानाय. ५. A. reads निर्मितत्वेन
or निर्मितत्वे. ६. C. and F. read शास्त्रस्मर्तृणां for शास्त्रस्य स्मर्तृणां
A. and I. reads कर्तृणां for स्मर्तृणां. ७. Except A. J. and K.
all others read क्षयोत्पत्तौ for -क्षयोत्पत्त्या; but B. has in its margin
त्वा for -त्तौ. ८. A. reads -समाचार for -सदाचार-.

द्विविधः । महाकल्पो स्वान्तरकल्पश्च । मूलप्रकृतेर्यः सर्गः
तमारभ्य चतुर्मुखार्थुःपरिमितो महाकल्पः । चतुर्मुखस्य दिन-
मात्रमवान्तरकल्पः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।

चतुर्युगसहस्रं तत् कल्पमाहुर्मनीषिणः’ ॥

इति । सोऽयमवान्तरः कल्पः । महाकल्पस्तु ब्राह्मणेन मानेन
शतसंवत्सरपरिमितः इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । ‘कल्पे कल्पं’
-इति वीप्सया द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवाक्षितम् ।
तथा च लिङ्गपुराणे—

‘एवं कल्पास्वसंख्याता ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।

कोटिकोटिसहस्राणि कल्पानां मुनिसत्तमाः’ ॥

(लि. पु. १. ४. ४९.)

इति । तत्र द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये क्षयो भवति । स च क्ष-
यश्चतुर्विधः । नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यन्तिकश्चे-
ति । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

चतुर्धाऽयं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः* ॥

* प्रतिसञ्चरः प्रलयः । ब्रह्मणो दिवसानुरूपं निमित्तमनुरुध्य प्रवृत्तः
नैमित्तिकः । महादादीनां प्रकृत्यद्भूतत्वात् तेषां यत्र लयो भवति स प्रा-
कृतो लय इत्यभिधीयते । आत्मतत्त्वज्ञानेन जगन्मिथ्यात्वनिश्चये सर्व-

१. H. adds अत्र before मूल. and D. reads आमूल instead of मूलः. २. D.
reads चतुर्मुखयुगपरिमितो for चतुर्मुखार्थुःपरिमितो. ३. A. omits अत्र
४. D. reads -मवतारकल्पः for. -मवान्तरः कल्पः. ५. H. reads प्रसिद्धः for
प्रसिद्धम्. ६. D. reads वीप्सायां for वीप्सया. ७. Except H. all
others read लिङ्गपुराणम् for लिङ्गपुराणे. ८. In Ling Purana we find
कल्पास्तु संख्याता. ९. B. C. F. and H. omit कल्पयोः; while C. and F.
omit also the second द्वयोः. १०. In Kúrma Purana we find पुराणेऽस्मिन्.

यो ऽयं सन्दृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्विवह ।
 नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥
 ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।
 महद्देादिविशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ॥
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ।
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ' ॥

(कू. पु. १. २. ४३. ५-९)

इति । तत्र प्राकृतः प्रलयः स्कन्दपुराणे सूतसंहिताया-
 मेव निरूपितः—

‘ त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।
 वर्षाणां यत् शतं तस्य तत्पैरार्धमिहोत्तये ॥
 ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिश्रेष्ठाः मायायां लीयते जगत् ।
 तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥
 ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।
 मूर्त्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ॥
 माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।
 सत्य-बोध-सुखा-ऽनन्त-ब्रह्म-रुद्रादिसंज्ञिते’ ॥

(मू. सं. १. ८. १४-१८.)

स्यापि जगतः शुक्तिस्वरूपज्ञानसमकालमेव यथा तत्रारोपितस्य रजतस्य
 नाशः तद्वत् नाशो भवति स एव आत्यन्तिकः प्रलयः । अधिष्ठानज्ञानोत्तरं
 समस्यात्यन्तिकनाशात् अस्यात्यन्तिकप्रलयसंज्ञा ।

१. In the text of K. P. we find त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनी-
 षेभिः after this line. २. In Kúrma Purana we find महद्वाचं. ३. A.
 reads तत्पराख्यमिहोच्यते; and H. reads तन्महायुरिहोच्यते- for तत्पराध-
 मेहोच्यते; and in the text of Síta Sanhita we find द्वि- for the same.
 ४. J. (नन्दपण्डित) reads मुनिश्रेष्ठ for मुनिश्रेष्ठाः. ५. A. and I. read
 सुखानन्ते ब्रह्म- for सुखानन्त-ब्रह्म-. ६. E. G. and H. read-संहिते for
 संज्ञिते.

इति । तथा चे कौर्मे ब्रह्म-विष्णुवादिलयानन्तरं पञ्चभूता-
दिलयः पठ्यते—

* संस्थितेष्वेथ देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
तद्वारितत्त्वं सगुणं प्रसते हृद्यवाहनः ।
तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ।
भूतादौ च तथा ऽऽकाशां लीयते गुणसंयुतः ॥
इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तेजसे यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकस्तेजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ॥
त्रिविधो ऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्प्रसने द्विजाः ॥'

(कृ. पु. १. २. ४४. १४-१९)

इति । एवं विष्णुपुगणादिषु प्रारुणप्रलयो ब्रष्टव्यः । एवं-
मेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूत्रयामास— वि-

* संस्थितेषु स्वस्वकारणे लीयन्तु । ब्रह्म-विष्णु-शिवाः रजः-सत्त्व-तमा-
पाधयः । ते स्वस्वगुण एव लीयन्ते । यदा भगवान् मिसृशुर्भवेति तदा
रजोगुणमाविश्य ब्रह्मरूपेण जगत्सृजति । एवं स्थित्यर्थं प्रलयार्थं च
सत्त्वतमसी आविश्य विष्णु-शिवरूपेण जगत् पालयति नाशयति च ।
एवमेव प्रलये निर्गुणस्वरूपेणावतिष्ठन् गुणान् विसृजति तदा तदुपा-
धयः ब्रह्मादयः विलीयन्ते इति पौराणिकानामाशयः ।

१. A. C. E. F. G. and H. omit च ; D. reads कूर्मपुगणे for कौर्मे. and
omits च. २. B. C. E. F. G. and H. read -ष्वेष for -सव्यः while D. -वर्षि
for the same. ३. D. reads वारिणि for वारिषु. ४. All except A. and I. read
स वासतत्त्वं, for तद्वारितत्त्वं; and in Kūrma Purana we find स वारितत्त्वं.
५. In Kūrma Purana we find स्वगुणसंयुक्तं. ६. In Kūrma Purana
this word is treated as neuter gender. ७. All except A. and I. read
-जायते for -प्रसने. ८. Except H. and I. all others read -लयां for -प्रसने

पर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च' (शा. सू. २. ३. १४)
इति । अतो ऽस्मात् सृष्टिक्रमात् विपर्ययेण प्रलयक्रमां
ऽभ्युपगन्तव्यः । सृष्टिक्रमस्य तत्रत्येषु पूर्वसूत्रेषु विचारितत्वात्
'अतः' शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीतक्रमः ।
उपादानकारणभूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विली-
यमानत्वात् । यदि सृष्टिक्रम एव प्रलये ऽप्याद्रियेत तर्ह्यवस्थिते
ऽसृष्टिनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं कश्चित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नो
विपरीतक्रमः । तथा सति-सृष्टौ परमात्माद्यंतदेहान्तस्य क्रमस्य
क्षयमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्ययेण अस्मद्देहादिपरमात्मान्तः-
क्रमो युक्तः । प्राकृतप्रलये प्रहस्यन्तः क्रमां वक्तव्यः—इति
त् । वाढम् । उच्यत एवासौ । परमात्मनः प्रकृतित्वात् ।
या च ब्रह्मोपनिषदि परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं ध्रूयते—
प्रात्मा* वा इदमेक एवाप्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् ।
'ईक्षत लोकान्नुस्मृजा इति । स इमान् लोकानसृजत' (ऐ.
: १. १.) इति ।

* आमोतेः अत्तेः अततेः वा आत्मा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमसार-
सर्वजितः नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावः अजः अजरः अमरः अमृतः
अभयः अद्वयो 'वा' । 'इदं' नाम-रूप-कर्मभेदाभिन्नं जगत् । 'अयं'
ऽष्टिः प्राक् । 'एक एव आसीत्' । 'नान्यत्किञ्चन' किञ्चिदपि 'मिष-
त्' निमिषत् व्यापारवत् इतरदा । मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं तस्या
यापार्यभावात् व्यापारवतो ऽन्यस्य निषेधः । 'स ईक्षत' इत्यादि मुग-
मन्यत् ।

१. Except A. and I. all others read न चैवं for न त्वेवं. २. B. C. F.
and G. read परमात्मादेरेतदेहान्तस्य. and E. H. and I. परमात्मादेरस्मद्दे-
हान्तस्य. ३. H. adds सु after प्रलये, while omitting तत्. ४. B. C.
and F. read अस्मादेहादिपरमात्मा- for अस्मद्देहादिपरमात्मा-.

ननु—श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः प्रकृतित्वं परमात्म-
नस्तन्नियन्तृत्वं श्रूयते—

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्’ ।

(श्वे. उ. ४. १०.)

इति । नायं दोषः । मायायाः परमात्मशक्तित्वेन शक्ति-
मतो ऽप्यात्मनः प्रकृतित्वावश्यम्भावात् । दहनशक्तियुक्तं
ऽग्नौ दाहकत्वव्यवहारदर्शनात् । आत्मशक्तित्वं च मायाया-
स्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतम्—

‘ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्’ ।

(श्वे. उ. १. ३.)

इति । चादरायणश्च प्रथमाध्यायोपान्त्याधिकरणे माया-
विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तत्वं च—इत्युभयविध-
कारणत्वमुपपादयामास* । कुलालवत् चेतनत्वात् निमित्तत्वम् ।
घटे मृद इव स्वकार्ये तस्यानुगमात् प्रकृतित्वम् । अनुगम्यते
हि जगति मायाविशिष्टं ब्रह्म । तत्र सच्चिदानन्दत्वं ब्रह्मणो
लक्षणम् । विकारित्वन्तु मायायाः । तदुभयमपि हि जगत्-
वेक्षामहे । ‘घटोऽस्ति’—इति सद्रूपत्वम् । ‘घटो भाति’—इति चिद्रू-

* द्रष्टव्यमिदं ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ (१. ४. १३.)
इत्यादिषु सूत्रेषु शारीरभाष्ये ।

१. D. reads दाहकत्वेन for दाहकत्व-; while B. C. and E. दाहकत्वे
for the same. २. Except A. E. G. and I. all others read चेतनत्वं for
चेतनत्वात्. ३. A. and I. read कार्ये for स्वकार्ये. ४. All but A. and I.
omit हि. ५. H. reads नास्ति for भाति.

पत्वम् । 'घटः प्रियः'—इत्यानन्दरूपत्वम् । 'घट उत्पद्यते विनश्यति च'—इति विकारित्वम् । अयमेवार्थः उत्तरतापनीये श्रूयते—'सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्बीदं सर्वं सत् सदिति । चिद्बीदं सर्वं कौशते काशते च इत्यादि' । (नृसिं. उ. ता. ७.) तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणो मूलप्रकृतित्वात् स्मृति-पुराणयोश्च श्रुत्यनुसारित्वात् ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो ऽत्र विवक्षित इति अवगन्तव्यम् । वैशेषिकादिमतासिद्धस्तु लयो ऽस्माभिर्नात्र प्रपञ्च्यते । तस्य पुरुषबुद्धिरूपतर्कमूलत्वेन बुद्धिमद्भिः स्वयमेवोहितुं शक्यत्वात् ।

सम्प्रति श्रुत्यनुसरणोत्पत्तिरभिधीयते* । सन्ति हि सृष्टि-प्रतिपादिकाः ब्रह्मः श्रुतयः । तत्र 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्'† (ऐ. उ. १.१) इत्यादि बह्वृचोपनिषद्वाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. उ. २. १. ३) इत्युपक्रम्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'‡

* 'जगत' इति शेषो ऽत्रानुसन्धेयः ।

† व्याख्यातयं श्रुतिः पूर्वम् ।

‡ 'तस्मात्' इत्यनेन मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । 'एतस्मात्' इत्यनेन अनन्तरं 'सत्यं ज्ञानम्' इति यथा लक्षितं ब्रह्म ग्राह्यम् । तस्मादेतस्मात् ब्रह्मणः आत्मशब्दवाच्यात् आकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणो ऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् ।

१. A. reads इत्याद्यानन्दरूपत्वम् for इत्यानन्दरूपत्वम्. २. A. and I. mit सद्बीदं सर्वं and read सत् सदिति चिदीत्थं सर्वं for सत् सदिति चिद्बीदं सर्वं. B. C. D. F. and G. have only one काशते; and A. and I. प्रकाशते only. ४. A. स्मृत्यनुसारित्वात् for श्रुत्यनुसारित्वात्. ५. A. reads ब्रह्माद्यशो-जगद्विलयो for ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो. ६. All but A. and G. read प्राप्ति-इत्तु. ७. A. प्रलयो for लयो. ८. All except A. and D. read तस्माभिः प्रपञ्चते omitting अत्र in the middle. ९. C. and F. omit सम्प्रति: while A. and I. substitute अथ for it.

(तै. उ. २. १. ७) इत्यादिकं तैत्तिरीयवाक्यम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां. उ. ६. २. १) इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजो ऽसृजत' (छां. उ. ६. २. ३) इति छन्दोगवाक्यम् ।

‘यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षराद्विधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति’ ॥

(मुं. उ. २. १. १)

इत्यथर्ववाक्यम् । 'तद्ददं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नाम-
रूपाभ्यामेव व्याक्रियत' (वृ. उ. १. ४. ७) इति वाजस-
नेयवाक्यम् ।

ननु-नैतेषु वाक्येषु सृष्टिर्व्यवस्थापयितुं शक्यते । त्रिपति-
पत्तेर्बहुलत्वात् । आत्म-ब्रह्म-सद्-क्षरा-ऽव्याकृतशब्दैर्वोच्यमानि
वस्तूनि कारणतया श्रूयन्ते । न च एकस्य जगतो विलक्षणानि
बहून्पदादानानि युक्तानि । नैष दोषः । आत्मादिशब्दैरेकस्यैव

* व्याकृतस्य जगतः व्याकरणात् प्राक् या बीजावस्था तां निर्दि-
दिक्षुः श्रुति-स्मृति-पुराणेषु वृक्षरूपत्वेन प्रतिपादितो ज्यं संसारवृक्षः इत्याह ।
तद्वेतदिति । 'तत्' बीजावस्थं जगत् प्रागुच्यते । भूतकाल म-
म्बन्धित्वादव्याकृतभावितो जगतः मुखग्रहणार्थं ऐतिह्यप्रयोगो 'ह'
शब्दः । तदेव इदं इदमेव च तत् अव्याकृतं आसीत् ।

१. A. and I. read तैत्तिरीयक. for तैत्तिरीय-. २. For विविधा साम्य
भावाः A. reads प्रवर्तन्ते हि भावाः. ३. D. omits the passage from वाक्यानि
up to आत्मादिशब्दैः-. ४. A. omits युक्तानि.

वस्तुनो ऽभिधीयमानत्वात् । आत्म-ब्रह्मशब्दयोस्तावदेकार्थत्वं स्पष्टम् । ब्रह्मवाक्यशेषे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्युक्तत्वात् । सदात्मशब्दयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् । आत्मशब्दस्य स्व-परवाचित्वात् । सत्तायाश्चौपनिषदैः* सर्व-स्वरूपत्वाभ्युपगमात् । अनुभूयते च सत्तायाः सर्वस्वरूपत्वम् । नरविषाणादीनामपि ज्ञानजनकत्वस्वीकारेण सत्स्वरूपत्वात् । अक्षरशब्दश्च 'अश्रुतः'-इति वा 'न क्षरति'-इति वा परमात्मानमाचष्टे । अव्याकृतशब्दो ऽपि तस्मिन् योजयितुं शक्यते । वि-स्पष्टं आ-समन्तात् कृतम्- इति व्युत्पत्त्या जगतः प्रतीतियोग्यस्थूलत्वदशा व्याकृतम् । 'न व्यौकृतम्'- इति अव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्वदशामाह । एकस्यैवं वस्तुनः स्थूल-सूक्ष्मदशौ जगद्ब्रह्मशब्दाभ्यामुच्येते । विवर्तवादिभिः† अखण्डैकरसस्य ब्रह्मणो जगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात् । तस्मात् अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानां एक एवार्थः ।

* उपनिषत्प्रमाणका औपनिषदाः वेदान्तिन इत्यर्थः ।

† विवर्तो नाम अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासनम् । अस्मिन् विवर्तवादे अधिष्ठानस्य विवर्तरूपेण प्रतिभासनं न तु तद्रूपत्वप्राप्तिः । यथा शुक्तेः रजतरूपेण प्रतिभासनं न तु रजतरूपता । एवं ब्रह्म जगदाकारेण प्रतिभासते न तु तदन्यथाभावः । परिणामवादे तु जगद्रूपेण ब्रह्मणः परिणमनम् । तत्तु नेष्टम् । आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः मूलप्रमाणाभावा-दुपेक्षितः ।

१. A. and I. read -वैकार्थ्यं for -वैकार्थत्वं. २. Except A. and I. all others take only तस्माद्वा एतस्मादात्मनः. ३. A. D. E. G. H. and I. read -जनकत्वाकारेण for -जनकत्वस्वीकारेण. ४. A. omits न व्याकृतम्. ५. D. omits एव. ६. E. G. and H. omit वस्तुनः, but read a च in its place. ७. B. C. D. F. and H. read विवर्तनादिभिः for विवर्तवादिभिः. ८. B. C. D. and E. read अव्याकृतान्मानामात्मादीनां पञ्चानां for अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां.

ननु-कैचित् असतो जगत्कारणत्वं श्रूयते । 'असद्वा इद-
मग्र आसीत् ततो वै सदजायत' (तै. उ. २. ७. १. २)
इति । मैवम् । तत्र सत्-असत् शब्दाभ्यां व्याकृताव्याकृत-
योरभिधानात् । श्रुत्यन्तरे- 'कथमसतः सज्जायेत' (छां. उ.
६. २. २) इति शून्यस्य कारणताप्रतिषेधात् ।

ननु-प्रतीयमानजगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत्
ब्रह्म तर्हि तत् कीदृशं बुद्ध्यावाप्यितव्यम् ?-इति चेत् ।
त्वय्येदानीं प्रष्टुं यादृशमनूदितं तादृशमेव तदिति बुद्धिं समा-
धस्व । दृष्टान्तं चेत् पृच्छसि न वयं वक्तुं शक्नुमः । तत्समन्य
वस्त्वन्तरस्याभावात् । तथा च श्रुतिः-

'न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' ।

(श्वे. उ. ६. ८)

इति । यदि शिष्यव्युत्पादनाय दृष्टान्ताभासो श्रेक्षितः
तर्हि अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निदर्शनम् । पुरुषार्थस्वरूपत्वे च विषया-
नन्दो निदर्शनीयः । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै. उ.
३. ६. १) । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (वृ. उ. ३. १. २८)

१. Except A. II. and I. all omit क्वचित्. २. For असतो, A. II. and I. read शून्यस्य; D. अविकृतस्य; while E. and G. विकृत्यन्यस्य. ३. D. II. and I. read -ज्जायत for -ज्जायेत. ४. We read with II. and I.; while all others read शून्यकारणता for शून्यस्य कारणता. ५. A. and D. omit ननु. ६. A. omits अपि. ७. A. reads बुद्ध्यावाप्यितव्यम् for बुद्ध्यावाप्यितव्यम्. ८. A. and I. omit स्वया. ९. D. read यादृशमुदितं for यादृशमनूदितं. १०. D. and G. have पृच्छति instead of पृच्छसि. ११. A. has दृष्टान्ताभ्यासो for दृष्टान्ताभासो. १२. D. H. and I. सुषुप्तिर्निदर्शनम् for सुषुप्तिर्निदर्शनम्. १३. D. reads -स्वेऽत्र for -स्वे च; while A. omits altogether. १४. After व्यजानात् A. and I. put in an इति before विज्ञानं

इत्यादिश्रुतेः । अशेषशङ्कानिवृत्त्यपेक्षा चेत् ब्रह्ममीमांसां पठ
इत्यलमतिविस्तरेण ।

यावन्तं कालमभिव्यक्तजगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत्
तावन्तमेव कालमनभिव्यक्तिदशायामवस्थाय पश्चादभिव्यक्तौ
मयतते । ननु—महाप्रलये कालो वा तदियत्ता वा कथं घटते ? ।
उच्यते । कं प्रत्येतच्चोद्यम् ? । न तावत् ब्रह्मवादिनं प्रति ।
तन्मते वियदाद्यनन्तभेदभिन्नेजगत्प्रतीतिं कल्पयन्त्या माया-
याः कश्चिन्महाप्रलयः एतावत्कालपरिमित आसीत्— इत्येवं
विधप्रतीतिमात्रकल्पने को भारः ? । परमाणुवादे ऽप्यस्यैव
नित्यः कालः । प्रधानवादे पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यो बहिर्भूतस्य
कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव कालशब्देन व्यवहियताम् ।
अतः प्रलयकालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते । तथा च
श्रुतयः—‘कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि’ (नृ. पू. १. १)
‘सो ऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेय’ (तै. उ. २. ६. १)
इति । ‘तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इति’ । (छां. उ. ६. २. ३)
‘स ईक्षां चक्रे’ (प्र. उ. ६. ३) इत्याद्याः ।

ननु—कामो नाम मनोवृत्तिविशेषः, । ‘कामः सङ्कल्पो
विचिकित्सा श्रद्धा ऽश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं
मन एव’ (श्वे. उ. १. ९. ३; मै. उ. ६. ३०) इति श्रुतेः ।
मनश्चं भौतिकम् । ‘अन्नमयं हि सौम्य मनः’ (छां. उ. ६.-
९. ४) इति श्रुतेः । तथा सति भूतोत्पत्तेः पूर्वमविद्यमाने

१. A. reads अभिव्यक्त्यै for अभिव्यक्तौ. २. II. reads तदायत्ता for तदियत्ता. ३. A. and I. drop -भिन्न-. ४. E. G. and H. read तावत्- instead of एतावत्-. ५. A. and I. read इत्यादि for इत्याद्याः. ६. All but A. and I. read च for सति.

मनसि कुतः कामः ? । उच्यते । न तावत् सर्गसमये चोद्य-
मिदमुदेति । तन्मनसो भौतिकत्वाभावात् । नित्यायाः ईश्व-
रेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिसृक्षात्त्वं तु सर्गोपहितत्वाका-
रेण नित्येच्छायामुपपद्यते । औपनिषदे मते तु जीवित्वायाः
भौतिकमनःकार्यत्वे ऽपि ईश्वरेच्छायाः मायापरिणामरूपत्वात्
न मनसो ऽपेक्षा ऽस्ति । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाणि अज्ञेयव्यव-
हारशक्तिरचिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिव्यवगम्यते—

‘*न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञान-बलक्रिया च’ ॥

(श्रं. उ. ६. ८)

इति ।

‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ ।

(श्रं. उ. ३. १९)

* तस्येश्वरस्य कार्यं शरीरम् । करणम् चक्षुरादिसाधनम् । तस्य स-
भावसिद्धा ज्ञानक्रिया बलक्रिया च शक्तिः श्रूयते । सर्वविषयज्ञानप्रवृत्तिः
ज्ञानक्रिया । स्वसन्निधिमात्रेण सर्वं वशीकृत्य नियमनं बलक्रिया ।

१. Except A. and I. all others substitute तर्क for सर्ग. २. All
except A. and I. omit तु. ३. E. G. and H. omit अपि, and D. reads
-कार्यत्वेन for -कार्यत्वंऽपि; while H. reads -कार्यत्वं for the same. ४. B.
and F. -रूपत्वेन, and C. -रूपत्वे for -रूपत्वात्. ५. A. D. and I. read
मनोऽपेक्षा for मनसोऽपेक्षा. ६. C. D. E. F. G. and H. read परस्य शक्तिः
for परस्य शक्तिः.

इति च । एवं च सति-असद्भ्यस्य कथमुत्पादकत्वम्? उत्प-
त्स्यमानानि वा विद्यदादीनि योग्यसामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्ये-
रन् ?-इत्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि । अचित्येशक्त्यैव
अशेषचोद्यानां दत्तोत्तरत्वात् । तस्मात् यथाश्रुति निःशङ्कैः
सृष्टिरभ्युपेतव्या । श्रुतिश्चैवमाह- 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।
अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्
ऋषः' (तै. उ. २. १. ७-१४) इति । तत्र पुरुषशब्देन शिरः-
गार्ण्याद्याकृतियुक्तो देहो अभिधीयते । स च देहो ब्रह्मादिः स्त-
म्भान्तो बहुप्रकारः । तत्र ब्रह्मदेहस्य निरतिशयपुण्यपुञ्जफल-
रूपत्वात् इतरसकलदेहकारणत्वेन अनादित्वम् । तथा च-

‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे

भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

(ऋ.सं. ८. ७. ३. १; तै.सं. ४. १. ८)

इति श्रुतिः ।

‘ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव ।

विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता ।

(मुं. उ. १. १)

१. D. and H. read -मुत्पद्यन्ते, G. -मुत्पाद्यन्ते for -मुत्पद्येरन्; B. C. and
मुत्पाद्येरन् for the same. After कथमुत्पद्यन्ते (the reading of H.) the
same puts in a new sentence तत्र । and then proceeds with इत्यादीनि.
२. D. omits अनवकाशानि. ३. A. substitutes अनन्त- for अचित्य-
४. -आकार- is the reading of A. instead of -आकृति- of all others.
५. A. and D. read -कारणत्वेन. for -कारणत्वेन. ६. After तथा च A. adds
श्रुतिः; and B. C. D. F. H. and I. add श्रुति-स्मृती. ७. A. omits श्रुतिः.

इति च ।

* स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्मा ऽग्रे समवर्त्तत ' ॥

(कू. पु. १. ५. ३८; वा. पु. १. ४. ६८-६९.)

इति स्मृतिः ।

एतेन विष्णु-महेश्वरदेहेयोरग्यादित्वं व्याख्यातम् । एकेनै
चेतनेन गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् । तथा
मैत्रशाखायां श्रूयते—

‘तस्य प्रोक्ता अग्यास्तनवो ब्रह्मा रूद्रो विष्णुरिति ।

अर्थ यो ह खलु वा वाऽस्य राजसो ऽंशो ऽसौ स

यो ऽयं ब्रह्मा । अर्थ ह खलु वा वाऽस्य तामसो ऽंशो

ऽसौ स यो ऽयं रुद्रः । अर्थ यो ह खलु वा वाऽस्य

सात्त्विकोऽंशो ऽसौ स यो ऽयं विष्णुः । स वा एष

एकस्त्रिधा भूतः ।’

(मै. उ. ५. २)

* नायं श्लोकः उपलब्धस्मृतिपुस्तकेषु कुत्राप्युपलभ्यते । केपु चित्
निबन्धेषु मनुनाम्ना ऽयं सङ्ग्रहीतः परं सम्प्रत्युपलब्धपुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
अद्वैतब्रह्मसिद्धौ चतुर्थे मुद्गरप्रहारे ऽप्ययं श्लोक उदाहृतः । न तत्र
मनोर्नाम । प्रथमः शरीरी निर्गुणपरमेश्वरस्य प्रथमं सगुणं रूपमिष्यते ।

१. A. reads only विष्णु-महेश्वरयो- omitting -देहयो-; C. and F. substitute
-देवयोः for -देहयोः. २. B. C. and F. read चैतन्येन for चेतनेन. ३. A. and
H. in its correction on the margin read मैत्रेय- for मैत्र-. ४. In A. the
words विष्णु and रुद्र interchange their places. ५. A. and I. read ह be-
fore यो and insert an additional वै after यो. ६.—७. A. and I. replace
the each अर्थ in the beginning of both the lines by तथा. ८. Except
A. D. II. and I. all others read सुवः for भूतः.

इति । तथोत्तरतापिनीये मायां प्रकृत्य भ्रूयते—

‘सैषा चित्रा सुदृढा बहङ्गुरा स्वयं
गुणभिन्नांकुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता ।
तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र ’

(नृ. उ. ९)

इति । स्कन्दपुराणे ऽपि—

‘एक एव शिवः* साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्तसिद्धये ।
ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भितः’ ॥

इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन् महाकल्पावसाने
क्षीयन्ते । पुनस्तत्तन्महाकल्पादानुत्पद्यन्ते इति सिद्धम् ।

अक्षरार्थस्तु—क्षयसहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपल-
क्षिता भवन्ति—इति । एवं तत्तदवान्तरकल्पानामवसाने
प्रारम्भे च भ्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते ।
तत्र श्रुतिनिर्णेतारः—वेदविभागकारी व्यासः, तत्तद्वेदशाखा-
सम्प्रदायप्रवर्तकाः कठं-कौथुमादयः, कल्पसूत्रकाराः बौधाय-

* शिवः परमात्मा । ‘शिवं शान्त’मिति श्रुतेः । स एक एव सन्
सृष्ट्यादिसिद्धये मायागुणानाश्रित्य ब्रह्मादिरूपैः प्रकाशते ।

१. B. C. D. and F. यथोत्तर- for तथोत्तर-. २. D. and G. read
चैतन्यदीप्ता. ३. A. reads -विजृम्भते for -विजृम्भितः. ४. A. reads स्वस्मिन्
for तस्मिन्. ५. D. and I. eliminate -कल्प. ६. For -तत्तन्महाकल्पासौ A.
and I. read only -तत्कल्पासौ; and B. C. D. F. and II. read तत्र महा-
कल्पासौ. ७. A. omits क्षयोत्पत्तिः. ८. A. reads वेदविभागकरो for वेद-
विभागकारी. ९. A. and I. omit one सत्. १०. D. and F. read काठ- for
ठ- . ११. Except D. and G. all others read बोधायना for बौधायना .

नाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसासूत्रकृतो जैमिन्यादयश्च ।
स्मृतिनिर्णेतारो मन्वादयः प्रसिद्धाः । तत्र पैठीनसिः-

‘तेषां मन्वङ्गिरोव्यास-गौतमाच्युशनो-यनाः ।

वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराशराः ॥

विष्ण्वापस्तम्ब-हारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।

प्रचेता नारदो योगी बौधायन-पितामहौ ॥

सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्यास एव च ।

सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्णार्जिनिस्तथा ॥

जात्रालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसम्भवः ।

इति धर्मप्रणेतारः* षट्त्रिंशद्विंशत्यस्तथा’ ॥

ननु-क्रिमियं परिसंख्या? । मैवम् । तथा सति वत्स-म-
रीचि-देवल-पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-कर्तु-ऋष्यशृङ्ग-लिखित-
छागलेया-ऽऽत्रेयादीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं न स्यात् । आश्वमे-
धिके पर्वण्यैपि तत्तन्मुनिप्रोक्तधर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्रकर्तारो
ऽवगम्यन्ते । ‘श्रुता मे मानवा धर्माः’-इत्युपक्रम्य एवं पठ्यते-

* ‘धर्मप्रणेतारः’ धर्मशास्त्रकर्तार इति यावत् । धर्मप्रणेतृसंख्या
विभिन्नासु स्मृतिषु पुराणादिषु च विभिन्नैव दृश्यते । कचिदष्टादश क-
चित् विंशतिरेवं कचिदधिका कचिन्मूना च दृश्यते सा च पूर्वमुपोद्घाते
विस्तरेण प्रदर्शितेत्यत्र संक्षेपः ।

१. A. B. C. F. G. and I. read बौधायन- for बौधायन-. २. C. substitutes
पैत्रिनो for पैठीनो. ३. For व्यास A. and I. read व्यास. ४. D. reads
-कार्णार्जिनि- instead of कार्णार्जिनि-. ५. A. and I. have लौगाक्षि- in the
place of लौगाक्षि-; the former is not heard of. ६. A. omits -कर्तु-
७. After आश्वमेधिके पर्वण्यैपि D. adds -एते. ८. A. and I. drop ऽत्र.
९. A. reads इत्यनुक्रम्य for इत्युपक्रम्य.

‘औमामहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।

ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुता मया ॥ (१७)

धूम्रायनकृता धर्माः काण्वा वैश्वानरा अपि ।

भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः ॥ (१८)

भरद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।

कुणेश्च कुणिवाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ॥ (१९)

सुमन्तु-जैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।

पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः पार्वकीयास्तथैव च ॥ (२०)

अगस्त्यगीताः सौधन्याः शाण्डिल्याः सौलभायनाः ।

वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ॥ (२१)

१. The author quotes this from Âsvamedhika Parva, but though we searched three different editions of that Parva, we have not found it. This and the subsequent quotations which the author says to have been quoted from the said Parva belong to Vriddha Gautama Smṛiti. The above mentioned Smṛiti contains a conversation between Yudhishthira and Kṛiṣṇa. Therefore we call the said Smṛiti the text of these quotations. Before this verse the text inserts the following three lines:-

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ (१५)

गार्गेशा गौतमीयाश्च तथा बोधिलितस्य च ।

परंशरकृताः पूर्वमात्रेयस्य च धर्मतः ॥ (१६).

All except A. and I. substitute उमा- for औमा-. २. D. reads मम for मया. ३. B. C. E. F. and G. read धूम्रायवकृताः for धूम्रायनकृताः. ४. A. reads कण्वा, B. C. and F. काथा and E. G. कात्रा; while H. reads काव्या all for काण्वाः. ५. D. and G. substitute वैखानसा for वैश्वानरा. ६. The text reads माण्डव्याः कौशिकास्तथा. ७. B. C. E. F. G. and H. read कुणितहेश्च for कुणिवाहोश्च; while D. has कुणिनाहेश्च. ८. The text reads पारवीर्याः, A. reads पावनीयाः for पार्वकीयाः, but we do not think that it ever was the name of any ऋषि or देवता. ९. A. I. and the text substitute मौद्गल्याः for सौधन्याः. १०. B. C. and F. read शौत्यभाजनाः, D. शौत्यभाजनाः, E. reads शौलभाजनाः, G. शौलभजनाः and H. शौलभजनाः all for सौलभायनाः. ११. The text inserts the following lines:-

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ॥ (२२).

वैयाघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये ।
 तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।
 वैशम्पायनगीताश्च ये चान्ये एवमादर्यः । (२६)
 इति । 'सदाचारः' होलिकोद्वृषभयज्ञाहिनैवुकादिः ।

१. A. and I. read विभण्डक- for विभाण्डक-; while all others read वितण्डक- for the same. २. After this line there appears the following line in the text—

नारदीयकृता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ॥ (२३)

३. After this line the text inserts—

क्रौञ्च-मातङ्ग-गीताश्च वत्स-हारीतकास्तथा ॥ (२४)

पिङ्ग-वर्मकृताः कादयाः ये च वा वसुपालिताः ।

उद्दालककृता धर्मास्तथा औशनसाः पुनः ॥ (२५)

४. The following Ślokas we find in Vishṇu Dharmottara, Vol. I, Chap. 146, Ślokas 36-42 both inclusive. Here also we find a conversation between Yudhishtīra and Kṛishṇa. The Ślokas are as follows:—

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठा वा महाफला ।

पराशरकृताश्चैव तथाऽऽत्रेयस्य धीमतः ॥

ऋष्यशृङ्गस्य गार्ग्यस्य लिखितस्य यमस्य च ।

जाबालेश्च महाबाहो मुनेर्द्वैपायनस्य च ॥

औमामहेष्वाश्वैव जातिधर्माश्च पावनाः ।

कुणेश्च कुणिबाहोश्च कादयपयास्तथैव च ॥

बह्वावनकृताश्चैव शाकुनेयास्तथैव च ॥

अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याः सौरभास्तथा ॥

भृगोरङ्गिरसश्चैव कश्यपोद्दालकोदिताः ।

सौमन्ता जैमिनीयाश्च पुलस्त्यस्य महात्मनः ॥

वैशम्पायनगीताश्च पिप्पलावकृताश्च ये ।

ऐन्द्राश्च वारुणाश्चैव कौबेरा वास्य-शौनकाः ॥

आपस्तम्बकृता धर्मास्तथा गोपालकस्य च ।

भृग्वङ्गिरःकृताश्चैव सीरा हारीतकास्तथा ॥

५. A. reads समाचारः for सदाचारः. ६. A. reads the following:— लोकं वृषभयज्ञाहिनैर्कृतादिः तस्य in the place of होलिकोद्वृषभयज्ञाहिनैवुकादिः while the sentence is altogether omitted by B. C. and F., but in the margin of B. सदाचारादयः precedes तस्य. At the beginning of the following sentence, E. H. and I. read होलाका- for होलिको- and G. झलाको- for the same.

तस्य निर्णेतारस्तेत्तत्कुलवृद्धाः । चकारः उक्तानुक्तसमुच्च-
 यार्थः । उक्ताः मन्वादयो ब्रह्मादयश्च स्मृतिशास्त्रकर्तारः ।
 अनुक्तस्तु धर्मः । तस्यापि पूर्वकल्पान्ते क्षीणस्योत्तरकल्पादौ
 सृष्टिर्भवति । तथा च वाजसनेयि-ब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजा-
 पति-मन्वोर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्तप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदे-
 वतानाञ्च सृष्टिमाप्नाय अत्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं
 समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराम्नायते-

‘स नैव व्यभवत् ।

तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ।

तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः ।

तस्मात् धर्मात् परं नास्ति’ ।

(बृ. उ. १. ४. १४.)

इति । अस्यायमर्थः । स प्रजापति-मन्वादिरूपधारी जग-
 त्कृष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वा अपि तन्नियामकाभावात् कृत-
 कृत्यतारूपं विभवं नैव प्राप्तवान् । ततो विचार्य नियामकत्वेन
 श्रेष्ठं धर्ममतिशयेनासृजत् इति । अहो महदिदं धर्मस्य
 सामर्थ्यम् । यत् क्षत्रियादिरुग्रो मारणे समर्थो अपि धर्माङ्गीतः
 करप्रदानाद्यनुपयोगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति । प्रत्युत
 तस्मै धनं ददाति । भटाश्चातिगूराः धनुः-खड्गादिधारिणो

१ D. substitutes लक्ष for लक्ष्- २. A. H. and I. read वाजसनेय- for वाजसनेयि- ३. A. and I. read प्रजापतिमनुष्या- ४. H. drops -अपि.
 ५. All except A. and I. read समस्तस्य for समर्थस्य. ६. A. and I. omit धर्मान्. ७. E. G. and H. omit जगत्- ८. D. reads प्रामुखात् for प्राप्तवान्.
 ९. A. and I. read -मतिबलेना- for -मतिबाबेना-. १०. A. substitutes साडयति for मारयति.

धिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूत्रितम् । अतः कालिदासादिग्रन्थेष्विव वेदेष्वर्थावबोधपूर्विकायाः पदविशेषा- वापोद्वापाभ्यां प्रवृत्तायाः वाक्यरचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं युक्तम् । ब्रह्मविवर्त्तत्वं वियदादेरिव वेदस्याप्यस्ति—इति मन्त्रा शास्त्रयोनित्वाधिकरणे वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । अत एव भद्रपादाः संत्यपि पुरुषसम्बन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः—

‘यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता’ ।

इति । तस्मात् ‘स्वतन्त्रः कर्त्ता’ (पा. सू. १. ४. ५४) इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न कोऽपि वेदस्यास्ति ।

चकारः तु—शब्दार्थे वर्त्तमानो वैलक्षण्यमाह । सन्ति हि बहवश्चतुर्मुख-मनुप्रभृतयः स्मृतिकर्त्तारः । वेदकर्त्ता तु न कोऽपीति वैलक्षण्यम् । ‘वेदं स्मृत्वा’ इत्यत्र वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन द्वितीयाध्यायप्रथमपादे पदत्रयमन्वेतव्यम् । अनुषङ्गन्यायश्च द्वितीयाध्याये प्रथमपादे वर्णितः । तथा हि । ज्योतिष्टोमप्रक्रियायां उपसङ्गोमेषु त्रयां मन्त्राः श्रूयन्ते । * याते अग्नेऽयाज्ञया, रजा-

* उपलभ्यते चायं मन्त्रः वाजसनेयिसंहितायाम् । तत्र तु—

याते अग्नेऽयाज्ञया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा

उग्रं वचो अपावधीत् तेषं वचो अपावधीत्स्वाहा ।

१. All except H. omit तु. २. B. C. and F. read वाक्यानुषङ्गन्यायेन instead of वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन. After वाक्य- A. adds -पुराणानां before अनुषङ्गन्यायेन. ३. A. omits -च. ४. For द्वितीयाध्याये प्रथमपादे A. only reads द्वितीयाध्यायप्रथमपादे. ५. A. substitutes ईरितः for वर्णितः. ६. A. drops the letter -प्र- and reads -क्रियायां. ७. A. and I. read उपसङ्गोमुषेषु for उपसङ्गोमेषु; while D. reads simply उपसङ्गोमेषु for the same. ८. The author has quoted this mantra omitting the common words and Sabar Swami quotes (१. १. ४८) as follows:—याते अग्नेऽयाज्ञया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् तेषं वचो अपावधीत्स्वाहा, याते अग्ने रजाः स्वाहा, याते अग्ने हराज्ञया. Kánváś reads हरीज्ञया. After reading the Bhāshya of Mahidhara on अयाज्ञया, रजाज्ञया and हराज्ञया we think these readings are incorrect.

शया, हराशया तनूर्वर्षिष्ठां गव्हरेष्ठा उग्रं वचोः अपावधीत्
 त्वेषं वचोः अपावधीत् स्वाहा' (वा. सं. ५. ८. ८)—इति ।
 तत्र 'अयाशया, रजाशया, हराशया'—इति पदभेदान्मन्त्र-
 भेदः । तत्र प्रथममन्त्रस्य तनूर्स्त्रियादि वाक्यशेषापेक्षा अस्ति ।
 त्रमन्त्रः 'याते ऽग्ने'—इत्यमुं वाक्यादिमपेक्षते । *मध्य-
 मन्त्रश्चाद्यन्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः—किमपेक्षितार्थपरिपू-
 णाय लौकिकः कियानपि पदसन्दर्भो ऽध्याहरणीयः? किं वा
 [यमाणं पदजातमनुषञ्जनीयम्? इति । वाक्यादेः प्रथमम-
 त्रेणैव सम्बन्धात् वाक्यशेषस्य च चरममन्त्रेणैव सम्बन्धात्
 गैकिकाध्याहारः—इति पूर्वः पक्षः । वैदिकाकाङ्क्षायाः सति
 सम्भवे वैदिकशब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्यमन्त्रसम्बद्धानामपि
 शानां बुद्धिस्थैस्त्वेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्यासन्नत्वाच्च
 अनुषङ्ग* एव कर्त्तव्यो नाध्याहारः—इति सिद्धान्तः । एवं च
 ति प्रकृते ऽपि 'कल्मन्तरे धर्मान् स्मसति'—इति पदत्रयं

याते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।

याते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।

(वा. सं. ५. ८. ८.)

एवं वर्तते । अत्र तु स एक संक्षेपेण मृहीतः । कश्चित् 'अयःशयाः० ।
 रःशयाः० । हरिशयाः० ।' इति पाठो ऽपि दृश्यते । स तु प्रामादिकत्वात्
 न्ययः ।

* अयमनुषङ्गन्यायः शबरभाष्ये अनुषङ्गाधिकरणे (पू. मी. २.
 ४८) द्रष्टव्यः ।

(. H. reads इत्यनुवाक्यादिगतम्- for इत्यमुं वाक्यादिमः- but all others
 kept A. keep इत्यमुं and read वाक्यादिगतम्- for वाक्यादिमः- २. A.
 I. drop the second -म- and read मध्यमन्त्रस्त्वा- E. also with A.
 I. substitute तु for च. ३. A. H. and I. omit च ४. D. omits एक.
 All but B. and I. read सम्बन्धानां for सम्बद्धानां. ५. A. reads बुद्धि
 स्त्वेना- for बुद्धिस्थैस्त्वेना- ७. B. C. and F. omit च. ८. D. reads पूर्वे
 प्रकृते. ९. B. C. E. and F. repeat अन्तरे.

पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम् । चतुर्मुखस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण
दत्तं वेदं स्मृत्वा तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रमादिधर्मान् संकल-
लद्य स्मृतिग्रन्थरूपेण उपनिबध्नाति । तथा च पितामहव-
चनानि तत्र तत्र निबन्धकारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य स्मृति-
शास्त्रकर्तृत्वं मनुना ऽप्युक्तम्—

‘इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्ब्रह्मयामास मरीच्यादीनहं मुनीन् ’ ॥

(म. स्म. १. ५८)

इति । यथा चतुर्मुखः तथैवं स्वायम्भुवो मनुः तस्मिन्न-
वान्तरकल्पे वेदोक्तधर्मान् ग्रभ्नाति । मनुग्रहणेन अत्रि-
विष्णु-याज्ञवल्क्यादयः उपलक्ष्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्-
पेन तेन चतुर्मुखेन प्रत्यवान्तरकल्पं च तैस्तेर्भन्वादिभि
स्मृतिप्रणयनात् धर्मादिः प्रवाहनित्यत्वं सिद्धम् । एतदेव
भिप्रेत्य आश्रमेधिके पर्वणि पठ्यते—

‘युगोष्वावर्त्तमानेषु धर्मो ऽप्यौवर्त्तते पुनः ।

धर्मोष्वावर्त्तमानेषु लोको ऽप्यावर्त्तते पुनः’ ॥

इति । युगभेदेन धर्मवैलक्षण्यमैभिप्रेत्य ‘धर्मान्’-इति
बहुवचननिर्देशः ॥ २१ ॥

१. B. C. and F. read only पूर्वानुषञ्जनीयम् for पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम्.
२. All repeat तस्मिन्, but we do not see the necessity of it. ३. A. read
विप्रकीर्णे for विप्रकीर्णान्. ४. D. and G. read संकल्प्य for संकलद्य. ५.
D. E. G. H. and I. निबन्धकारैः instead of निबन्धकारैः. ६. B. C. E.
and G. मामेवाश्रयमादित for मामेव स्वयमादितः. ७. A. and I. after तथे
add च. ८. Except E. G. and H. repeat तस्मिन्. ९. A. read
मनुग्रहणेनात्र, omits अत्रि; and changes the places of -विष्णु- and
-याज्ञवल्क्य-. १०. H. reads धर्मो ऽप्यावर्त्तते for धर्मो ऽप्यौवर्त्तते. ११. ऽ
व्यावर्त्तमाने सु for धर्मोष्वावर्त्तमानेषु. १२. We take our reading from E
while all others have -मनुष्येभ्य for -मभिप्रेत्य.

तदेवं बैलक्षण्यं प्रतिजानीते—

*अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे ।

अन्ये कालियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ २२ ॥

इति । अत्र अन्यशब्दो न धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे ।
केन्तु प्रकारान्यत्वम् । अन्यथा धर्मप्रमाणचोदनानामपि
युगभेदेन भेदापत्तेः । नहि इयं चोदना कृते ष्येतव्या
इयं तु त्रेतायाम्—इत्यादिव्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति । प्रकारा-
न्यथात्वे त्वस्ति दृष्टान्तः । एकस्याप्यग्निहोत्रस्य सायं प्रातः
कालभेदेन अनुष्ठानप्रकारभेदश्रवणात् ।

‘ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि इति सायं

परिषिञ्चति । सत्यं त्वर्चेन परिषिञ्चामीति प्रातः ।’

(तै. ब्रा. २. ११)

* दृश्यते चायं श्लोको मनुस्मृतौ (अ. १. श्लो. ८५) महाभारते
(शां. मो. २३१. २७; २६० अध्याये च ८) च । तत्र तु ‘युगे’
इत्यत्र ‘ऽपरे’ इति ‘युगरूपानुसारतः’ इत्यत्र ‘युगहासानुसारतः’ इति
च पाठभेदो दृश्यते । अत्र मेधातिथिः । ‘युक्तो ऽस्य कालभेदेन पदार्थ-
स्वभावभेदस्योपसंहारः । धर्मशब्दो न यागादिवचन एव । किं तर्हि
पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति । यथा
प्राग्दर्शितम् । यथा वसन्ते अन्यः पदार्थानां स्वभावः अन्यो ग्रीष्मे अन्य
एव वर्षासु । एवं युगेष्वपि । अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन
कार्यन्तरजनकत्वमपि । अपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात् ।
तदाहुः । युगहासानुरूपतः इति । हासो न्यूनता ।

१. D. reads लक्ष्यं for लक्ष्य. २. M. and J. read परे for युगे. ३. A.
reads कलौ युगे instead of कालियुगे. ४. D. reads मोदना- for चोदना-
५. E. in its correction has तर्हि इयं for नहि इयं; D. has नहि इयं for the
same. ६. A. B. C. F. and I. read प्रकारान्यथात्वे for प्रकारान्यथात्वे.

इति । तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिरूपेण आहोरवर्जनम् ।

‘तपोनानशनात् परम्’ (म. ना. उ. २१. २)

—इति भुतेः । यद्यपि दानस्यापि तपस्त्वं भूयते । ‘एतत् खलु वात्र तप इत्याहुः यत्स्वं ददाति’ (तै. सं. ६. १. ६. ३)

इति । तथापि नात्र तद्विवक्षितम् । दानस्य पृथगुक्तत्वात् ।

ननु—व्यासेन तपो ऽन्यथा स्मर्यते—

‘तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्गनिर्वर्हेणम्’ ।

इति । नायं दोषः । कृच्छ्रदेरपि स्वधर्मविशेषत्वात् ।

‘तप् सन्तापे’ इत्यस्माद्भातोस्त्यन्नस्य तपःशब्दस्य देश-
शोषणे वृत्तिर्मुख्या । अत एव स्कान्दे ऽभिहितम्—

‘वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्र-चान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं यत्तत् तप इत्युच्यते बुधैः’ ॥

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

‘को ऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः’ ॥

इति । सो ऽन्य एव तपःशब्दः । ‘तप् आलोचने’—इत्य-
स्माद्भातोस्तदुत्पत्तेः । तत् तपो ऽत्र ज्ञानशब्देन सङ्गृहीतम् ।

यत्तदद्रेश्यमप्राह्यं (मुं उ. १. १. ५-६)—इत्यादिना ‘तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः’ (मुं. उ. १. १. ५)—इत्यादिना चायर्वणे प्रसिद्धे’ इति व्याचक्ष्यौ ।

१. A. and I. read अशन- for आहार-. २. A. B. C. E. F. H. and I. read वः स्वं ददाति; D. यस्त्वं ददाति for यस्त्वं ददाति. ३. A. D. and I. read शौचं सङ्गनिर्वर्हेणम् for शौचं सङ्गनिर्वर्हेणम्. ४. We take our reading from A. and I.; though all others read तथा for कृच्छ्र-; D. omits it altogether. ५. A. and I. read कोऽसौ for कोऽहं. ६. E. G. and H. substitute तेन for केन. ७. A. has तप instead of तपः.

‘पर’शब्दः प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह । तर्हि—त्रेतादिषु तपो ना-
द्रियेत । कृते च ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्रियेरन्—इति चेत् । न ।
इतरव्यावृत्तिरूपायाः परिसंख्यायाः अत्र अत्रिविधत्वत्वात् । न
खलु इदानीं कश्चिदनुष्ठानविधिः वक्तुमुपक्रान्तः येन विधि-
विशेषः परिसंख्या शङ्क्येत* । भवित्यति तु ‘षट्कर्माभिरत’
(प. स्मृ. १. ३८) इत्यादिना तदुपक्रमः । युगसामर्थ्यं केवल-
मत्र निरूप्यते । यथा वसन्ते पुष्पप्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्तापब्राहु-
ल्यं इत्यादि ऋतुसामर्थ्यं तथा कृतादिसामर्थ्येन तपआदिप्राचुर्यं
विवक्षितम् । अत एव ‘युगे युगे तु सामर्थ्यम्’ (प. स्मृ. १. ६४)
इति वक्ष्यति । सामर्थ्यज्ञानप्रयोजनं चाभिधास्यते—

‘तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः’ ॥

(प. स्मृ. १. ३३)

इति । एतत्सामर्थ्यं बृहस्पतिरपि दर्शयति—

‘तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः’ ॥

इति ॥ २३ ॥

* यत्र विधित्वस्यैवाभावः तत्र तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः शङ्कैव
स्तीति भावः । अज्ञातज्ञापकं प्रवृत्त्यङ्गप्रामितिजनकं अभिधानामक-
दार्यान्तरबोधकपदघटितं वा वाक्यं विधिः । त्रिविधोऽपि सोऽत्र न
भवतीति तात्पर्यम् ।

१. Except A. D. and I. all others omit च. २. G. reads -मुपाक्रान्तः
३. D. and I. read विधिविशेषः शङ्क्येत for विधिविशेषः
परिसंख्या शङ्क्येत. ४. A. omits तु. ५. H. reads तदुपक्रमे युगसामर्थ्यं
instead of तदुपक्रमः. ६. युगसामर्थ्यं. ७. E. omits विवक्षितम्. ८. From
वक्षितम् up to एतत्सामर्थ्यं the whole passage has been omitted by
A. A. reads स्थितम् for स्थितम्. ९. G. substitutes वा for च.

धर्मान् विभज्यं तत्प्रमाणानि विभजेते—

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शौङ्ग-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥ २४ ॥

इति । मानवादिग्रन्थोक्तधर्माणां प्रचुरप्रवृत्त्या ग्रन्थ-
प्रामाण्यप्राचुर्यमर्थसिद्धम् ॥ २४ ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्* अधर्मप्रापकं स्थानवि-
शेषं हेयतया विभजेते—

त्यजैद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥ २५ ॥

इति । पतितः पुंमान् प्राधान्येन यास्मिन् एकेन राज्ञा प-
रिपालिते ग्रामसमूहात्मनि देशे निवसेत् स देशः सर्वो अपि कृते
सामर्थ्यात् अधर्मापादकः । एवं ग्रामे अपि योज्यम् । कुलव्यागो
नाम पतितस्य कुले विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तिः कर्तव्याग-
सम्भाषणादिवर्जनम् ॥ २५ ॥

* केचन अधर्मो न वक्तव्य इत्याचक्षते । तेषां मते धर्मस्वरूपे उत
तदतिरिक्तोऽधर्म इति पारिशेष्येणैव तदभिधानं भवतीति ।

१. Our reading coincides with A. and I., while B. C. E. F. G. read
विवक्ष्य, D. विवक्षन; and H. विविच्य for विभज्य. २. Here we take our
reading from D., but A. and I. read तद्वत् प्रमाणानि; and all others, तद्वत् प्र-
माणानि for the simple तत्प्रमाणानि. ३. B. reads विवक्ष्यन्ते, C. and F. I
वक्ष्यन्ते, E. and G. विवक्ष्यति, A. and I. विभज्यन्ते; all for विभजते. ४.
D. I. J. K. and L. read शाह्—for शाङ्ग—; M. takes singulars of G.
plurals. ५. A. and I. read विभज्यते for विभजते. ६. Except A. D. and
I. all others omit पुमान्. ७. A. and D. omit प्राधान्येन. ८. A. substitute
येन केन for एकेन. ९. E. H. and I. read परिपाल्यमाने instead of परिपा-
लिते; D. परिपालितग्राम-. १०. D. reads -समाहारात्मनि instead of -समूहात्मनि

त्याज्यदेशवन् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते—

कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

इति । कृतादिष्विव कलौ पतितसम्भाषणादिना न स्वयं पतति । किन्तु वधादिना कर्मणा पतितो भवति ॥ २६ ॥

महापुरुषतिरस्कारादौ तदीयशापपरिपाकहेतुं कालं विभजते—

कृते तात्कालिकः शापः त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।

द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण तु ॥ २७ ॥

इति ॥ २७ ॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते—

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।

द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति । यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरु-
मिव तमभिगम्य कृते दानं करोति । त्रेतायां तु प्रतिग्रहीतार-
हूय तस्मै दीयते । त्रेतासु इति बहुवचनं कृत-द्वापरा-

. B. C. and F. read विभज्यन्ते for विभजते. २. M. reads the verse
follows:—कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायां चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय
पतति कर्मणा ॥. But it seems that none of the three commentators
read the reading. ३. C. D. and F. read पतितकर्मणा instead of
तु कर्मणा. ४. All except A. read -परिपाकहेतुकालं for -परिपाकहेतुं कालं.
We prefer this reading because it is reading of many, and secondly
there is no commentation on the verse still नन्वपादित
ems though there is no commentation on the verse still नन्वपादित
as to prefer this reading. A. I. J. K. and L. read तत्क्षणिकः for it,
also is the reading of धरणीधर; and D. reads तत्कालतः for the
e; while M. has तु तत्क्षणाल् for तात्कालिकः. ६. A. and L. omit तु.

दिषु जातावेकवचनमिति प्रदर्शनार्थम् । द्वापरे स्वयमागत्य
याचमानाय प्रतिग्रहीत्रे दीयते । कन्धौ न याज्जामात्रेण
दीयते । किन्तु सेवया । बृहस्पतिरपि अमुं विभागमाह-

‘कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतास्वानीयते गृहे ।

द्वापरे च प्रार्थयतः कलावनुगमान्विते’ ॥

इति ॥ २८ ॥

निमित्तरूतं तारतम्यं दर्शयति-

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु मध्यमम् ।

अधमं याचमानाय सेवादानं तु निष्फलम् ॥ २९ ॥

इति । उक्तमन्वाद्यत्रान्तरविशेषः पुराणसारे फलद्वारेणोप-
पादितः ।

‘गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाहूय याचितं तु तदद्भकम् ॥

अभिगम्य तु यद्दानं यद्वा दानमयाचितम् ।

विद्यते सागरस्यान्तः तस्यान्तो नैव विद्यते’ ॥

इति ॥ २९ ॥

कलिधर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात्
कलिसामर्थ्यं विशेषतः प्रपञ्चयति-

जितो धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं चैवानृतेन च ।

जिताश्वोरैश्च राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ ॥ रि० ॥

१. A. and I. omit हीयते. २. M. reads आहूतश्चैव मध्यमम् for आहूतं
तु मध्यमम्. ३. G. याच्यमानं स्यात् instead of याचमानाय. ४. H. च. ५. ६.
९. M. reads धर्मो जितो ह्यधर्मेण instead of जितो धर्मो ह्यधर्मेण. C. ७.
जिता धर्मस्त्वधर्मेण for the same. ६. D. जितः सत्योऽनृतेन च for सत्यं
वाऽनृतेन च. ७. M. substitutes भुस्वैः for चोरैः. ८. A. substitutes तु
च. ९. M. replaces कलौ by जिताः.

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।

कुमार्यश्च प्रसूयन्ते अस्मिन् कलियुगे सदा ॥ ३१ ॥

इति । अधर्मस्य जयो नाम पादत्रयोपेतत्वम् । एकेन पादेन वर्त्तमानत्वं धर्मस्य पराजयः । तदाह बृहस्पतिः—

‘तिष्ठे ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः’ ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्मरूपत्वे ऽपि पृथगुपादानं धर्माधर्माविदाहृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत् कलिर्विवर्द्धते तावत्तावदधर्मो विवर्धत इति विवक्षया चोराद्युदाहरणबाहुल्यम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

‘यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥

न प्रीतिर्वेदवादिषु पाषण्डेषु दर्यारसः ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः’ ॥

(वि. पु. ६. १. ४५-४६)

इति ॥ ३०-३१ ॥

यदुक्तं ‘तपः परं कृतयुगे’ इत्यादि तत्र हेतुमाह—

१. A. B. C. E. F. G. H. I. and M. read तस्मिन् for अस्मिन् ; while D. reads कस्मिन्. २. C. D. F. and G. have only one बावत् followed by only one तावत् ; B. repeats बावत् but not तावत्. ३. C. and G. read द्विजोत्तमैः for विचक्षणैः, this appears to be a mistake of the writer who is mistaken अनुमेया in the second verse for that of the first verse, and consequently has passed over the second verse altogether. ४. D. reads सदा रतिः for द्यारसः. ५. For द्विजोत्तमैः D. reads विचक्षणैः.

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः ।
 द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

इति । प्राणशब्दो वायुविशेषं वृत्तिपञ्चकोपेतं हृदयादि-
 स्थाननिवासिनमाचष्टे । प्राणस्वरूपं च मैत्रेयेशाखायां त्रिस्पष्टं
 श्रूयते—

‘प्रजापतिर्वा एको ऽप्रे ऽतिष्ठत् स नारमतैकः स आत्मान-
 मभिधायन् बह्वीः प्रजा असृजत । ता अश्मेवाऽप्रबुद्धा अप्राणाः
 स्थाणुरिव सन्तिष्ठमानाः सो ऽपश्यत् । स नारमत सो ऽमन्यत
 एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानि इति । स वायुमिवात्मानं
 कृत्वा ऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नादात्मकं पञ्चधा ऽऽत्मानं प्र-
 विभज्योच्यते । यः प्राणो ऽपानः समान उदानो व्यान इति । अथ
 योयमतिर्यगूर्ध्वमुत्क्रामयति एष वाव स प्राणः । अथ यो ऽयम-
 वाश्च संक्रामति एष वाव सो ऽपानो ऽथ यो ऽयं स्थविष्टमन्नधानु-
 मपाने स्थापयति अणिष्ठे चाङ्गे समं नयति एष वाव समानो ऽथ
 यो ऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरति एष वाव स उदानो ऽथ
 येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः’ ।

(मै. उ. २. ६)

इति । अश्मेव पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रिय

१. M. places this verse before the two previous verses ३० and ३१ of the original that is before: जिज्ञोऽधर्मो, &c., reading—कृते चास्थिगताः, मांस स्थिताः, रुधिरं वावन् and कलावन्नादिषु. २. II. reads -निवास for -निवृत्तिः. ३. All except A. and D. read मेव- for मैत्रेय.- ४. B. C. E. and F. si ऽतिसत्, G. ऽप्रेऽतिसत्, H. ऽप्रे निवसत् and D. ऽप्रे ऽतिष्ठत्; all for ऽतिष्ठत्.

प्यपि प्राणाधीनव्यापारत्वात् प्राणशब्देन व्यवहियन्ते । अत एव छन्दोगा आमनन्ति—

‘न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न
मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते’ ।

(छां. उ. ५. १. १५)

इति ।

तस्मात् इन्द्रिय-वायुसमुदायरूपं लिङ्गशरीरं लोकान्त-
रगमनागमनक्षमं प्राणशब्देन विवक्षितम् । तच्च अस्थि-
मांसादिमये स्थूलशरीरे कर्मरज्जुभिर्निबध्यते । तच्च बन्धनं
तत्तद्युगसामर्थ्यादिस्थादिषु व्यवतिष्ठते । तथा च कृच्छ्र-चा-
न्द्रायणार्थं आहारपरित्यागात् मांसाद्यर्पक्षये ऽप्यस्थनां सह-
साऽनुपक्षयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृतयुगे तपः सुकरम् ।
त्रेतादिषु मांसाद्यर्पक्षयेण प्राणानां व्याकुलत्वात् तपो दुष्करम् ।
यद्यपि प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपयोगविशेषो दुर्भणः ।
तथापि तपसो ऽसम्भवं वक्तुं तद्वर्णनम् । अत एव कूर्मपुराणे
युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्—

१. D. reads प्राधान्य- for प्राणाधीन-. २. H. reads व्यापारत्वात् instead
of व्यापारत्वात्. ३. A. and I. read -गमनक्षमं instead of -गमनागमनक्षमं.
B. C. F. and I. -विबध्यते, and E. G. H. simply -बध्यते for -निबध्यते.
G. and H. read तत्र for तच्च, as also B. C. and F. ६. B. C. and F.
read merely -युगसामर्थ्यादिषु instead of -युगसामर्थ्यादिस्थादिषु. ७. A.
and I. read -चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार- for -चान्द्रायणार्थं आहार-. ८. A.
and I. read मांसाद्यर्पक्षये for मांसाद्यपक्षये; D. reads for the same मांसा-
पेक्षया. ९. A. and H. read -द्युपक्षयेण instead of -द्यपक्षयेण. १०. B.
and F. read ज्ञानादिरूपयोगविशेषो; and E. G. H. ज्ञानाद्युपयोगविशेषो
or ज्ञानादिरूपयोगविशेषो. ११. I. reads दुर्भः for दुर्भः.

‘अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं देमो घृणा ।

एतत्तपो विदुर्धैरा न शरीरस्य शोषणम् ’ ॥

(म. भा. शां. रा. ७९. १८)

इति ॥ ३२ ॥

इदानीं युगसामर्थ्यवर्णनस्य प्रयोजनमोह—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र चै ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥३३॥

इति । युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्रा इति यावत् ।
तेदुक्तमारण्यपर्वणि—

‘भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।

कालं तमनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥

कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।

बल-वर्ष्म-प्रभावादि प्रभवन्त्युद्भवन्ति च ’ ॥

इति ॥ ३३ ॥

ननु—एवं कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात् कृत्स्नधर्माधर्म-

व्यवस्थापकं शास्त्रं विप्रवेत । तथा हि—

‘जितो धर्मो ह्यधर्मेण’

(प. स्मृ. १. ३०)

१. A. reads तपो घृणा instead of देमो घृणा. २. B, C. and F. read तत्र हि ते, and E. G. H. तत्र हि ये; both for तत्र च ये. ३. A. reads यदुक्तं for तदुक्तं. ४. A. and I. read -गाश्चैते instead of -गा शैला, अपि कालं समनुवर्त्तन्ते for कालं तमनुवर्त्तन्ते; H. for the same कालान्तमनुवर्त्तन्ते. ५. A. and I. read तथा for यथा. ६. For the first कालं D. reads काले. ७. A. and I. read नरपुङ्गवाः instead of नरपुङ्गव. ८. A. and I. read बल-वर्ष्म- for बल-वर्ष्म-. ९. A. D. and I. read -प्रभावा हि instead of -प्रभावादि. १०. Except B. all others read कृत्स्नं धर्माधर्म- for कृत्स्नधर्माधर्म- ११. All except H. read -व्यवस्थापकशास्त्रं for -व्यवस्थापकं शास्त्रं. १२. C. and F. omit हि.

इति यदुक्तं तत्र 'धर्मं चर' (तै. उ. ११. १.) इति श्रुयमाणो विधिः पीडयेत् ।

• 'नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत् ' ॥

इति राजधर्मेषूक्तम् । तच्च अनृतस्यानिन्द्यत्वे बाध्येत ।
'अदण्डयान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैवं गच्छति ' ॥

(म. स्म. ८. १२८)

इति वचनं चोरस्यानिन्द्यत्वे बाध्येत ।

'स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ' ।

(या. स्म. १. ७७.)

इति याज्ञवल्क्योक्तिः—

'भर्तारं लङ्घयेद् या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुसंस्थिते ' ॥

(म. स्म. ८. ३७१.)

इति मनूक्तिः—

'परित्याज्या त्वया भार्या भर्तुर्वचनलङ्घिनी ।

तत्र दोषो न चास्तीति त्वं हि वेत्थं यथातथम् ॥

1. All except A. and I. read चरेत् for चर. २. D. reads simply इति omitting the following:—राजधर्मेषूक्तम्. ३. D. बाध्यते for बाध्येत. D. reads प्रति in the place of चैव. ५. D. adds राजधर्मेषूक्तं after and before वचनं, and again बाध्यते for बाध्येत. ६. D. याज्ञवल्क्योक्तिः. ७. B. C. and F. add अपि after मनूक्तिः; D. reads केः. ८. B. reads तु वा; D. च वा for त्वया. ९. Except A. D. and all others read वेत्सि for वेत्थं.

सर्वलक्षणयुक्तापि या तु भर्षुर्व्यतिक्रमम् ।

करोति सा परिस्थोऽप्येत्येष धर्मः सनातनः' ॥

इति ब्रह्मपुराणे मन्त्रर्षाणामुक्तिः । तदिदमुक्तित्रयं स्त्री-
जितस्य अनिन्दायां बाधितं स्यात् । अच्छिन्नकाण्डे अग्निहोत्र-
प्रायश्चिन्नं बहुधा श्रुतम् । आश्वमेधिके पर्वणि चैवाप्युक्तम् ।

'होतव्यं विधिवद्राजन् ऊर्ध्वामिच्छति यो गतिम् ।

आर्जन्मसत्रमेतत् स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर ॥ (८८)

न त्याज्यं क्षणमप्येतद् गृहीतव्यं द्विजातिभिः । (८९)

यच्चैतन्न्यं पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ॥

तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयम्भुवा ॥ (९६)

नावबुध्यन्ति ये चैवं नरास्तु तमसा ऽऽवृताः ।

ते यान्ति नरकं धारं रौरवं नाम विश्रुतम् ॥ (९७)

(वृ. गौ. स्मृ. १५)

इति । तदन्तं श्रुति-स्मृतिद्वयमग्निहोत्रावमादस्य अनिन्दायां
बाधयेत् ।

'गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाऽकरणं जानानुत्पत्तिकारणम् ॥

१. D. reads परिस्थाऽप्यो होप for परिस्थाऽप्येत्येष. २. D. reads only तदि
इत्युक्तं omitting त्रयं. ३. We read with H.; all others read स्त्रीविवर्जन
for स्त्रीजितस्य. ४. A. B. and E. read आश्वमेधिकपर्वणि instead of
आश्वमेधिके पर्वणि. ५. A. and I. read -मिच्छन्ति वे for -मिच्छति वे
६. Except A. and D. all read आश्वमेधिकं सत्रमेतत् for आजन्मसत्रमेतत्
D. आश्वमेधिकं सत्र-. ७. For यच्चैतन्न्यं B. C. and F. read ज्ञेयं. E. ब्रह्मपुराणे
and G. H. यच्चैतन्न्यं. ८. B. C. and F. चैवं for चैव; A. D. G. I
चैतन्न्यं for the same; and E. चैतं. ९. A. omits तदन्तं. १०. H. and I
read simply स्मृतिद्वयं.

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्वाधस्य* च दर्शनम् ।

विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥

इति स्कन्दपुराणवचनम् । एतच्च गुरुपूजाप्रणाशस्य अनि-
न्दायां बाध्येत ।

‘प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम्’ ॥

(य. स्मृ. २२)

इति यमवचनम् ।

‘पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता’ ॥

(वि. स्मृ. २४. ४१.)

इति वचनम् । एतद्दुभयं कुमारीप्रसवस्यानिन्दायां बाध्येत ।

ततः कथमनिन्दा? इत्यत आह—

युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ।

पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

इति । शेषं अवशिष्टं तत्तद्युगसामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विद्वे-
ग भाषितम् । तथा चारण्यपर्वणि पठ्यते—

‘कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।

कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे’ ॥ (११)

*बाधः परिभवः । कश्चित् ‘तद्वाधस्य’ इत्यपि पाठः ।

१. A. and I. स्कान्दपुराण- for स्कन्दपुराण-. २. A. and D. substitute
श्रूया- for -पूजा-. ३. All except A. and I. read प्राप्ते द्वादशमे instead
प्राप्ते तु द्वादशे. ४. A. D. and H. read तस्य for तस्याः. ५. All except
read तदुभयं; while B. तदीयं. ६. D. reads धर्माः सनातनाः instead
धर्मः सनातनः.

न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयेन्ते च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ (१२)
 कृते युगे चतुष्पादः श्वेतवर्णः स चाच्युतः ।
 एतेत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ (२२)
 पादेन ऽहसते ऽधर्मो रक्ततां याति चाच्युतः । (२३)
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः ॥ (२४)
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगे ऽभवन् । (२६)
 विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्धा वेद एव च । (२७)
 सत्यस्य इह विभ्रंशः सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
 सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवो ऽभवन् ॥ (३०)
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तथा दैवतकारिताः । (३१)
 कामकामा ह्यर्थकामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे ।
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ॥ (३२)
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः । (३३)
 वेदाचाराः प्रज्ञाम्यन्ति धर्म-यज्ञक्रियास्तथा ।
 ईर्तयौ व्याधयस्तन्त्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ॥ (३४)

(म. भा. व. १४९. ११-३४)

१. A. and I. substitute जीर्यन्ते for क्षीयेन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read चानुर्वर्ण्यश्च शान्धनः; whose correct form appears to be चानुर्वर्ण्यं च शान्धनम्, to be found in A. I. When we read in the next but one line, we think we are justified in adopting the reading in the text. ३. A. omits the who's line. ४. A. reads सत्ये नाऽसत्येव विभ्रंशो; and E. G. H. सत्यस्य इह विभ्रंशो; for सत्यस्य इह विभ्रंशः. ५. B. and H. read कामाश्चोपद्रवाश्चैव instead of कामाश्चोपद्रवाश्चैव. ६. B. C. E. F. G. and H. धर्मा यज्ञ- for धर्म-यज्ञः. ७. A. reads आधयो for ईर्तयो.

इति । तत्रैव—

‘ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ॥ (१७)

शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः । (१८)

स्वभावात् क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशाङ्किनेः ॥ (५६)

भवितारो नराः सर्वे सम्प्राप्ते युगसङ्क्षये । (५७)

(म. भा. व. १९०. १७-५७)

इत्यादि । ब्रह्मपुराणे ऽपि—

‘दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः* ।

गोत्रान्मातुः सपिण्डास्तु विवाहो गोवधस्तथा ॥

नरा-ऽश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः’ ।

इति । क्रतुरपि—

‘देवराच्च† सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।

न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः’ ॥

* एतद्वचनमारभ्य ‘निर्वर्तितानि कर्माणि’ (पृ. १३७ पं. १०) इत्यन्तानि वाक्यानि बहुभिर्निबन्धकारैः कलिवर्ज्यप्रकरणत्वेन तत्र तत्र सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते । कुत्रचित् पञ्चैव कर्माणि वर्ज्यान्युक्तानि कुत्रापि बहूनीति भेदः । तानि च सुखावबोधार्थं सङ्क्षेपेण व्याख्यास्या-
। कमण्डलोर्धारणमुक्तं व्यासेन स्नातकव्रतेषु—

‘यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम्’ ।

इति । एतादृशः मृगमयो वा कमण्डलुः ।

† देवरात् सुतोत्पत्तिस्तु—

। -मविशाङ्किताः is that of H. for -मभिशाङ्किनः ; these three lines ending with ब्राह्मणा- are omitted by A. २. A. and G. read कालब्रह्मचर्यं for दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं. ३. Except E. and H. all others । षडर्थो for षडर्थं. ४. B. G. E. F. and H. reverse the order of nd च.

इति । वीयुपुराणे ऽपि—

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं* ज्येष्ठोऽंशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥

इति । तथा अन्ये ऽपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः सन्ति । यथा—

‘विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।

† बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे न हिंसनम् ॥

‘अपुत्रां गुर्वनुजातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्’ ॥

इत्यादिवचनैरुक्ता व्यासादिभिराचरिता चेति ज्ञेयम् ।

* ऊढाया अपि कन्यायाः पत्न्यौ मृते सति पुनरुद्वाह उक्तः । यथा—

‘पुरा पुरुषसंयोगात् मृते देयेति केचन’ ।

इति ।

† हेमाद्रौ ‘बालायाः क्षतयोन्यास्तु’ इति पठ्यते । अयमेव पाठो युक्त इति प्रतीमः । ‘बालिका-ऽक्षतयोन्योः’ इति द्विवचनान्नत्वात् द्वन्द्वे कृते बालिकाशब्दस्य नको ऽप्यर्थविशेषः सम्पद्यते अनेन क्षतयोन्या अपि पूर्वस्मिन् युगे विवाहो विहित आसीदिति गम्यते । अन्यथा निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् ।

१. Except D. all others merely पुराणेऽपि for वायुपुराणेऽपि. २. B. reads ज्येष्ठोऽंशो गोवधस्तथा and H. ज्येष्ठोऽंशं गोवधस्तथा. ३. D. कमण्डलुः for कमण्डलुम्. ४. G. reads धर्मज्ञे instead of धर्मज्ञ-यु. ५. A. and I. omit तथा. ६. All except A. substitute सङ्गतिः for संस्कृतिः.

द्विजस्याब्धौ तु नौयानुः शोधितस्यापि* सङ्ग्रहः ।
 सत्रेदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
 महाप्रस्थानगमनं† गोसंज्ञमिश्र गोसवे ।
 सौत्रामण्यामपि‡ सुराग्रहणस्य च संग्रहः ।
 अग्निहोत्रहवण्याश्च§ लेहो लीढापरिग्रहः ।
 वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥
 वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा¶ ।
 प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
 संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ।
 वरातिथि-पितृभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया ॥

* शोधितस्य कृतप्रायश्चित्तस्य ।

† एतच्च मनुनोक्तम् । यथा—

‘अपराजितां वास्थाय व्रजेदिशमजिह्मगः । आनिपाताच्छरीरस्य
 युक्तो वार्यनिलाशनः’ ॥

‡ अत्र सुराग्रहस्यैव निषेधात् ‘पयोग्रहां वा स्युः’ इत्यापस्तम्बोक्तेः
 सुराग्रहस्य वैकल्पिकत्वात् पयोग्रहैः सौत्रामण्यनुष्ठाने न दोष इति
 सुधीभिरुच्यम् ।

§ अग्निहोत्रहवनी यज्ञपान्नविशेषः । तत्र स्थितस्य हविषो लेह उक्तः ।

¶ वृत्तं यायावर-गृहस्थाद्याचारः । स्वाध्यायो वेदः तदध्ययनं वा ।
 अघं आशौचम् ।

१. A. D. E. G. H. and I. read निर्वाणं and B. C. F. निर्वाणुः
 both for नौयानुः. २. D. substitutes चवी- for सत्र. ३. D. E. and
 G. substitute न for च. ४. G. and I. हवण्याः for हवण्याः. ५. B. C. D.
 E. and F. read लीढ-परिग्रहः for लीढापरिग्रहः. ६. A. reads लीढो लेहापरिग्रहः
 for लेहो लीढा परिग्रहः. ७. B. C. and F. read पशुपाकणी क्रिया for
 पशुपाकरणक्रिया.

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 सवर्णान्योङ्गनादुष्टौ संसर्गः शोधितैरपि ॥
 अयोनौ सङ्गहे वृत्ते परिन्यागो गुरुस्त्रियाः ।
 *अस्थिसञ्चयनादृद्धमङ्गस्पर्शनमेव च ॥
 शामित्रं[†] चैव त्रिप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
 षड्भक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः[‡] ॥
 गूत्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्द्धसीरिणाम् ।
 भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाश्रितदूरतः ॥
 शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवृत्तिरीरिता ।
 आपवृत्तिर्द्विजाभ्याणामश्वस्तनिकता तथा ॥
 प्रजार्थं तु द्विजाभ्याणां प्रजाश्रणिपरिग्रहः ।
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ॥

* अत्रेदमधिकं हेमाद्रौ—

‘परोद्देशान्यसन्त्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।

प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः’ ॥ इति ।

† शमिता यज्ञीयपशुहिसकः तस्य कर्म शामित्रम् ।

‡ षड्दिनपर्यन्तमलब्धाहारेण सप्तमे दिने हीनकर्मणोऽपि प्राप्तम् ।

यथा—

‘तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः’ । इति ।

१. A. B. C. D. E. and F. read सवर्णानां तथा दुष्टैः for सवर्णान्योङ्गनादुष्टौ. २. B. C. D. and E. read सद्योनी for अयोनौ. ३. Except G. H. and I. all others read षड्भुक्ता for षड्भक्ता. ४. D. reads षड्भुक्ता for षड्भुक्ता.

बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसङ्ग्रहो विधिचोदितः ।
 यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ॥
 नवोदके दशाहं* च दक्षिणा गुरुचोदिता ।
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ॥
 भृग्वग्निपेतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।
 गोतृप्तिमात्रे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥
 पिता-पुत्रविरोधेषु† साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
 यत्र सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वैः ॥
 एतानि लोकगुण्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्तितानि‡ कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥
 समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ११

* 'दशाहेनैव शुद्धयेत भूमिष्ठं च नवोदकं' इत्युक्तो दशाहो ज्वानु-
सन्धेयः ।

† पिता-पुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः' इत्यादिनोक्तः ।

‡ एतानि कर्माणि निवर्तितानि । तथापि देवलेन 'यावद्वर्णविभागो-
त्तयावद्वेदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे' ॥
।दिना व्यवस्थोक्ता ।

§ इमान्युपरितनानि वचनानि कुत्रत्यानीति सम्यङ् न ज्ञायते । हेमाद्रौ
देवपुराणान्तर्गतानीति मदनपारिजाते सारसङ्ग्रहस्थानीति कश्चित्
उपचनानीति चोक्तम् । मूलं तु न कुत्रापि दृश्यते ।

. D. substitutes एतेषु for यतेस्तु. २. A. and I. reads -वर्णैः-यः for
पु. ३. A. and I. read -पतनाद्यैश्च. G. -तपनैश्चैव for -पतनैश्चैव. ४. All
pt D. read गोतृप्तिशिष्टे, and D. गोतृप्तिमृष्टे; for गोतृप्तिमात्रे. ५. A.
ls वते: सायंगृहत्वं, and all others except H. and G. यत्र सायं
प्रत्यं for यत्र सायंगृहत्वं च. We read with H. and G. ६. D. substi-
tutes तत्त्वैः- for तत्त्वत्त्वैः.

इति । तदुक्तमापस्तम्बेनापि— 'धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च' (आ. ध. सू. १. २) इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथा मुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यं विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भाषितम् । तथा विहितातिक्रम-निषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन पराशरेणोक्तम् । पठ्यन्ते हि वृद्धपराशरस्य वचनानि—

‘जरायुजाऽण्डजाश्चैव जीवाः संस्वेदजाश्च ये ।
अत्रध्याः सर्व एवैते बुधैः समनुवर्णितम् ॥
निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनस्थिशतमेकं तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ॥
उपोष्यैकान्द्रमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडश ।
त्रिःस्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
अस्थिमद्वधे तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनेन विधिना वाग्नि स्थावरेषु न संशयः ॥
कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधाद्विर्मुच्यते ।
चतुर्गुणं कर्मकृते द्विगुणं वाक्यदूषिते ॥
कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम्’ ।

इति । चकारो याज्ञवल्क्य-मन्वादिसमुच्चयार्थः । प्रसिद्धा हि तदीयग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशरग्रहणं तु

१. D. reads चिरन्तरेण for चिरन्तनेन. २. B. C. D. and F. read जरायुजोऽण्डजाश्चैव, and G. जरायुजोऽण्डजाश्चैव for जरायुजाऽण्डजाश्चैव. ३. D. continues जीवो यः स्वेदजाश्च यः instead of जीवाः संस्वेदजाश्च ये. ४. B. C. E. F. and G. read सर्वैरेवैते for सर्व एवैते. ५. A. reads अनस्थिमल्पमेकं तु for अनस्थिशतमेकं तु. ६. Except A. and I. all others read द्वादश instead of षोडश. ७. E. reads अस्थिमद्वधेषु, and H. अस्थिमद्वधेषु; for अस्थिमद्वधे तु. ८. All except A. and E. read न मुच्यते, E. तदुच्यते; for विमुच्यते. ९. A. D. H. and I. read वाक्यदूषिते for वाक्यदूषिते.

कलियुगाभिप्रायम् । सर्वेष्वपि कल्पेषु पराशरस्मृतेः कलियुगधर्मपक्षपातित्वात् । प्रायश्चित्तेष्वपि कलिंविषयेषु पराशरः प्राधान्येनादेरणीयः । अतः पराशर-मन्वादिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्पापपरिहाराय विद्वत्परिषदा विधीयते । एतदुक्तं भवति । नानामुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य च प्रपञ्चितत्वात् तदुभयं पर्यालोच्य निन्दाऽनिन्दयोः व्यवस्था कल्पनीया । यः पुरुषो युगसामर्थ्यमनुसृत्य विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धवर्जनं प्रमादकृतपापस्य प्रायश्चित्तं च कर्तुं शक्तो ऽपि न कुर्यात् तद्विषयाणि—

‘भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ’ ।

(वि. स्मृ २४. ४१)

इत्यादि निन्दावचनानि । अशक्तविषयं ‘तेषां निन्दा न कर्त्तव्या’ इत्यादि वचनम् । अत एव शैवागभे पठ्यते—

‘अत्यन्तरोगयुक्ताऽङ्ग-राज-चोरभयादिषु ।

गुर्वग्नि-देवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक्’ ॥

इति । तस्मात् न कोऽपि धर्मशास्त्रस्य विप्लवः इति ॥३४॥

ननु—उक्तप्रकारेण युगसामर्थ्यस्याशेषस्यानेकग्रन्थपरिचयमन्तरेण दुर्बोधत्वात् कथं मन्दप्रज्ञानामल्पायुषां युगसामर्थ्यानुसारिणश्चातुर्वर्ण्यसमाचारस्य निर्णयः ? इत्यत आह—

१. Between कलि- and विषयेषु, A. and I. insert -युग-; २. D. substitutes नानुसरणीयः for -नादेरणीयः; ३. Except B. C. and F. all others omit च. ४. G. E. and H. read निन्द्यानिन्दयोः for निन्द्यानिन्दयोः; ५. D. reads व्यवस्थाः कल्पनीयाः for the singulars. ६. All except A. and I. कृतपापप्रायश्चित्तं for -कृतपापस्य प्रायश्चित्तं. ७. A. and I. read -युक्तोऽङ्गः, D. युक्ताङ्गः and H. युक्ताङ्गो; for युक्ताङ्गः. ८. All except H. read धर्मो धर्मशास्त्रस्य instead of simply धर्मशास्त्रस्य.

अहमद्यैव तत् सर्वमनुस्मृत्य ब्रवीमि वः ।

चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृण्वन्तु ऋषिपुङ्गवाः ॥ ३५ ॥

इति । अनुस्मृतस्य सर्वस्य सङ्कलन्याभिधानात् मन्दानामप्येतत् सप्रहम् । 'अद्यैव'—इति कालविलम्बनिषेधात् अल्पायुषामप्यत्र ग्रन्थे निर्णयः सुलभः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । तस्य समाचारो धर्मः । आचारशब्दः शीलापरपर्यायं लौकिकं वृत्तमाचष्टे । समीचीनः शिष्टाभिमत आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते सोऽयं यजन-याजनादिकर्म-लक्षणो धर्मः समाचारः । अत एव आचार-धर्मयोर्हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति । 'आचारो धर्मपालकः' (प. स्मृ. १. ३७) इति । श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति—

‘यथाकारी यथाऽऽचारी तथा भवति’ ।

(वृ. उ. ४.४.५)

इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेद आश्रयते—

‘अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्

(तै. उ. १.११.३)

—इति । यद्यपि—

‘शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः’ ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमेव उदितं तथापि युगसामर्थ्यप्रपञ्चने
व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मर्यते । अथ वा पूर्वोक्तं युग-

१. M. substitutes तद्भवे for तत् सर्व. २. D. substitutes च for कः
३. Except D. E. G. H. and J. all others मुनिपुङ्गवाः for ऋषिपुङ्गवाः
४. A. and I. read अनुस्मृत्य for अनुस्मृतस्य. ५. A. and I. read simply शीलपर्यायः for शीलापरपर्यायं. ६. A. D. and I. read विहितं to उदितं. ७. A. reads स्मर्यते for स्मार्यते.

सामर्थ्यश्रवणविषयम् । इदं तु धर्मश्रवणविषयम् । इत्यपु-
नरुक्तिः ॥३५॥

वक्ष्यमाणधर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुतां कैमुतिकन्यायेन
अभिधातुं ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञाने प्रशंसति-

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥३६॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थजातं 'पराशरमतं' । तच्च
ऋषिपात्रेण पुण्यप्रदम् । पुण्यं च द्विविधम् । इष्टप्रापकमनिष्ट-
नेवर्त्तकं च । तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन' शब्दाभ्यां विवक्ष्य-
तम् । तदेवं ग्रन्थजातं 'चिन्तितं' अर्थतो विचारितं संत्
व्रिवत् पुण्यप्रदं भवति । अर्थविचारस्य प्रयोजनं द्वेषा ।
स्वानुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं 'ब्राह्मण' इत्यादिपदद्व-
येनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मण्यनिमित्तं स्वधर्मानुष्ठानमिति
भावत् । 'धर्मसंस्थापनं' परोषां धर्मोपदेशानुष्ठानम् । यदा
ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञानयोरपीदृशो महिमा तदा किमु वक्तव्यम-
नुष्ठानं पुरुषार्थहेतुः-इति । युक्तं चैतत् । पराशरस्य

१. A. reads श्रवणं धर्मविषयम् for धर्मश्रवणविषयम्. २. A. D. and I. read ज्ञानस्य for ज्ञानस्य; and B. C. F. read अनुष्ठानस्य; for the same.
३. B. and F. read उच्यते; D. विभज्यते; and C. E. G. H. विबुध्यते for विवक्ष्यते. ४. Except H. all others read तदेव ग्रन्थ- for तदेवं ग्रन्थ-.
५. D. E. G. and H. read तत् instead of सत्. ६. B. C. and F. read merely अनुष्ठानं for स्वानुष्ठानं. ७. A. reads ब्राह्मणार्थो instead of ब्राह्मणस्यार्थो. ८. C. and D. read अनुष्ठानम् for अनुष्ठानम्. ९. A. and D. substitute यथा for यथा.

पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण सर्वशास्त्रहृदयाभिज्ञत्वम् । तथा
च विष्णुपुराणम्—

‘वैरे महति मद्वाक्यात् गुरोरप्याश्रिता क्षमा ।
त्वया तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति ॥
सन्ततेर्न ममोच्छेदः कुञ्चेनापि यतः कृतः ।
त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यमहं वरम् ॥
पुराणसंहिताकर्त्ता भवान् वत्स भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्त्वमला मतिः ।
मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥
ततश्च प्राह भगवान् वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्भविष्यति’ ॥

(वि. पु. १. १. २८-३१)

इति ॥ ३६ ॥

इत्याचारकाण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः ॥

॥ ग्रन्थानुक्रमणिका च समाप्ता ॥

१. Except A. and D. all others read -अभिज्ञत्वान् for -अभिज्ञत्वम्.
२. B. reads तद्वाक्यात्, E, G. H. तद्वाक्ये, and D. यद्वाक्यात्; all for
मद्वाक्यात्. ३. Except A. and D. all others read गुरोरप्याश्रिता for
गुरोरप्याश्रिता. ४. After वेत्स्यति A. adds इति outside the verse. ५. E.
G. H. and I. read समुच्छेदः for ममोच्छेदः. ६. B. C. F. H. and I. read
क्रोधेनापि for कुञ्चेनापि. ७. B. C. F. and G. read ददाम्यन्यं महारम्;
while D. and H. read ददाम्यन्यमहद्वरम्; both ददाम्यन्यमहं वरम्. ८. H. reads
कर्मणि त्वमला मतिः for कर्मण्यस्त्वमला मतिः. ९. A. and I. omit the verse; but
we think it is necessarily required here. For, in the preceding lines, the
commentator says पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण. Then there must appear
two gifts. Of these one only is described in the preceding eight lines.
Then there should be one वर as appearing in the introduced verse.
१०. B. C. and F. read वसिष्ठो मत्पितामहः for वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः.

अथाचारो निरूप्यते । यत् पृष्टम्—

‘चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद’ ।

(प. स्मृ. १. १७)

इति तत्रोत्तरमाह—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।

आचारभ्रष्टेदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

इति । आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैहिकामुष्मिक-
प्रयोहेतुत्वम् । आचारलक्षणं च आनुशासनिके पर्वण्यभि-
हेतम्—

‘आचाराद्भते ह्यौराचाराद्भते श्रियम् ।

आचारात् कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।

व्रसेन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥

तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः ।

अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥

आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारलक्षणाः ।

साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्’ ॥

(म. भा. आ. १०४. ६-९)

१. Except A, C. and F. all others read - हेतूत्तरम् for - हेतुत्वम्. २. A. D. E. and G. substitute च for हि. ३. E. and G. भवन्ति, D. व्रस्यन्ति; or व्रसन्ति; and in the text of Mahābhārāt यस्मात् व्रसन्ति. ४ D. reads ह्यस्य for ह्यस्य. ५. In the text of Mahābhārāt - चारिच-

इति । हारीतो ऽपि स्मरति—

‘साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छेदः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तु सै सदाचार उच्यते ’ ॥

इति । मनुर्प्याह—

‘यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ’ ॥

(म. स्मृ. २. १८)

इति । सन्तःशिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान् बोधायनः—

‘शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः
अलोलुपाः दम्भ-दर्प-लाभ मोह-क्रोधविवर्जिताः’—

(बौ. स्मृ. १. १. ६)

इति । आरण्यपर्वणि—

‘अक्रुध्यन्तो ऽनमूयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः ।

ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥

त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।

गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्ति ते ’ ॥

(म. भा. व. २०७. ७८-७९)

१. All but A, and I, substitute तु for स्युः. २. B, C, F. add सच्छेदः साधुवाचकः instead of the singulars. ३. In A, स follow सदाचारः instead of preceding it. ४. Except A, and II, all other text of manu omit मनुर्प्याह, together with the following sloka. ५. I, and in the text of manu तस्मिन् for यस्मिन्. ६. A, and I read बोधायनः for बोधायन ७. D, reads -विद्याः for -वृद्धाः. ८. In the text of Mahābhārāt भवन्ति for यशस्विनः. ९. In the text of Mahābhārāt भवन्त्युत for भवन्ति ते

इति । अत्र सर्वत्र-शिष्टानामभिमतो दया-दाक्षिण्य-विन-
याद्यन्वितो वृत्तविशेष आचारः-इत्युक्तं भवति । स सदाचारः
श्रौतं स्मार्तं च धर्मं पालयति । सति सदाचारे धर्मविघातिनां
नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात् । असति त्वाचारे विरोधिसंज्ञा-
वात् धर्म एव न प्रवर्तते । कथञ्चित् प्रवृत्तो ऽपि परावर्तते । सो
ऽयं धर्मपालक आचारश्चतुर्णां वर्णानां साधारणः । ननु-
'किञ्चित् साधारणं वद'-इति धर्मः पृष्टः प्रत्युत्तरं त्वाचार-
विषयं इति न सङ्गच्छते-इति चेत् । न । निमित्त-नैमि-
त्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३७ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यासाधारणं धर्मं दर्शयति—

पट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।

हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन-याजना-ऽध्ययना-ऽध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः
पट्कर्माणि । तदाह मनुः—

‘अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

१. A. omits सर्वत्र; while E. and H. read सर्वशिष्टानां for simply शिष्टानां.
२. A. reads आचारः for सदाचारः; D. G. and H. omit सः and read
सदाचारः merely. E. altogether omits the whole sentence. ३. Except
A. and J. all others omit the expression श्रौतं स्मार्तं च; but H. in its
margin has श्रौतस्मार्तं. ४. With the exception of E. all omit सति सदाचारे.
This expression is not found in any of the MSS., but I think that
the sentence without this expression gives no consistent complete idea.
५. D. विरोधिसंज्ञावात् for विरोधिसंज्ञावात्. ६. A. and I. प्रवर्तते for प्रवर्तते,
J. Again परावर्तते for परावर्तते. ७. All except A. read चतुर्वर्णानां instead
of चतुर्णां वर्णानां. ८. Except A. and D. all others read असाधारणधर्म
instead of असाधारणं धर्मं.

दान प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः' ॥

(म. स्मृ. १०. ७५)

इति । तत्र अध्यापनं कूर्मपुराणे प्रपञ्चितम् -

‘एत्रमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।

वेदमध्यापयेद् धर्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥

संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।

हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः कनिष्ठो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरभ्याप्या दश धर्मतः ॥

कृतज्ञश्च तथा श्रोही मेधावी शुभकृत्तरः ।

आप्तः प्रियो ऽथ विधिवत् षडभ्याप्या द्विजोत्तमैः' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ३७-४०)

इति । विष्णुरप्याह -

‘नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत्’ ।

(वि. स्मृ. २९. ४-६)

इति । वसिष्ठश्च -

१. A. and E. read धर्मपुराणा- for -धर्म पुराणा-. २. A. substitutes मसं for हरते. ३. A. and in the text of Kūrma Purāna ज्ञानं for कनिष्ठो. ४. All except A. read शक्तोऽर्थदो ऽर्थी स्वः साधु- for आप्तःशक्तोऽर्थदः साधु- and in the text of Kūrma Purāna सूक्तार्थदो ऽरस्तः. ५. A. reads स्वोऽभ्याप्या दश- instead of merely अभ्याप्या दश. ६. B. C. and F. read कृत्यो वा यो न श्रोहि; E. G. and H. कृत्यो वसो यो अश्रोहि, for कृतज्ञश्च तथा श्रोही. ७. All except G. read कृत्तरः for कृत्तरः, and in the text of Kūrma Purāna नृपकृत्तरः for शुभकृत्तरः. ८. In the text of Kūrma Purāna द्विजोत्तमैः for द्विजोत्तमैः. ९. B. C. and F. read नापरिज्ञायाध्यापयेत्; E. G. and H. नापरिज्ञातमध्यापयेत् for नापरीक्षितम्. १०. With the exception of D. and G. all others omit याजयेत्; G. interchanges the places of याजयेत् and अध्यापयेत्. ११. A. and I. omit च.

‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्ठे ज्हास्मि ।
असूयकाया ऽनृजवे ज्यतायं
न मां ब्रूया ऽवीर्यवती तथा स्याम्’ ॥

(व. स्मृ. २. ८ ; वि. स्मृ. २९. ९ ; मु. उ. १. ५१)

इति । अध्यापने नियममाह यमः—

‘सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।

स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामो ऽस्त्विति चारमेत’ ॥

(म. स्मृ. २. ७३)

इति । अध्येष्यमाणः शिष्यः । तं प्रति वेदमुच्चारयिष्यन्
तिदिनमध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः— ‘अधीष्व भोः’—इति
वृत्तारभेत । समाप्तौ ‘विरामो ऽस्तु’—इति ब्रुवन्नुपरमेत ईश्वर-
प्रतीये । एतत् सर्वमभिप्रेत्य श्रुतिराह—

१. In the text of Vasishtha Smṛiti शेवधिस्ते for शेवधिष्ठे. २. A. and I. and शयय for ज्यताय. ३. Except E. and H. all others read मा for मां. With the exception of H. all read अध्येष्यमाणस्तु for अध्येष्यमाणं तु. ५. E. reads अधीहि for अधीष्व. ६. For शिष्वः तं प्रति B. C. F. G. and I. read शिष्यान्प्रति; besides C. and F. read अध्येष्यमा-शिष्यान्. ७. D. drops प्रति. ८. E. omits अध्यापनप्रारम्भे and reads अधीहि भो for अधीष्व भो, B. C. D. F. and G. omit the following:—प्रति-अध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः ‘अधीष्व भो’ इति ब्रुवन्नुपरमेत and read तिदिनमध्यापनसमाप्तौ &c. H. reads भो अधीष्व instead of अधीष्व मां. With the exception of A. and I. all omit ईश्वरप्रतीये.

‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति । तमध्यापयति’—इति ।

अत्र प्रभाकरो मन्यते—‘उपनयति’—इति नयतेराम्भे-
पदस्य आचार्यकरणे पाणिनिना सूत्रितत्वात् (पा.सू. १.३.३६)
उपनयनाध्यापनयोश्चाङ्गाङ्गीरूपत्वेनैककर्तृकत्वात् आचार्य-
त्वकामो अध्यापने अधिकारी । अत एव मनुना स्मर्यते—

‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४०)

इति । एवं चाध्यापनविधौ सुस्थितं सत्यप्यध्ययनस्य
पृथग्विधिर्न कल्पनीयो भविष्यति । विहितस्याध्यापनस्याध्य-
यनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययनस्यार्थे—सिद्धत्वात् । ननु—नाध्ययन-
विधौ कल्पनादोषो ऽस्ति । क्लृप्तस्यैव विधेः सत्त्वात् । ‘स्वा-
ध्यायोऽध्येतव्यः’ (ते. आ. २. १५) इति श्रुतेः । मैवम् ।
अधिकार्यश्रवणेनास्य विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अयोध्येत-
विश्वजिज्ञेयायेन रात्रिसत्रन्यायेने वा अधिकारी परिकल्प्यताम् ।
‘विश्वजिता यजेत’ इत्यत्र ‘एतेत्कामः’—इति नियोज्यविशे-
षेणस्याश्रवणात् अनुष्ठानाप्राप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरिष्ट्यमाणत्वात् स

१. B. C. E. F. and H. read प्राभाकरो for प्रभाकरः. २. For तु क. ॥
C. D. and E. substitute गुरुः. ३. D. reads प्रकल्पते for प्रचक्षते
४. Except H. all others omit अपि. ५. G. reads नाध्यापनः for ब्राह्मणः
and D. चाध्ययनः for the same. ६. A. replaces अस्ति by स्यात्.
and omits the following:—क्लृप्तस्यैव विधेः सत्त्वात्. ७. D. and E. read
-श्रवणे instead of -श्रवणेन. ८. All except G. and H. substitute तस्य for
अस्य. ९. D. अधोचक्षते. १०. A. reads विश्वजिज्ञेयायेन for विश्वजिज्ञेयायेन.
११. G. omits रात्रिसत्रन्यायेन. १२. H. reads कल्प्यताम् for -कल्प्यताम्.
१३. A. तत् for एतत्. १४. A. विशेषरय instead of विशेषणरय. १५. All
except A. read अनुष्ठानप्राप्तौ for अनुष्ठानाप्राप्तौ.

इत्र तद्विशेषणत्वेन पारिकल्पितः । एवमत्र स्वर्गकामो माणवको
 नेयोऽय्यो ऽस्तु । रात्रिसत्रे 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्री-
 ऽपयन्ति' इत्यर्थवादे श्रुतायाः प्रतिष्ठायाः अत्यन्तमश्रु-
 तात् स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया प्रतिष्ठाकामोऽधिकारी कल्पितः ।
 एवमत्र पयःकुल्यादिकामो अधिकारी स्यात् । 'यदृचो ऽधी-
 ने पयसः कुल्या अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति । यद्यजुषि
 वृतस्य कुल्याः । यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २.
 ११) इत्यर्थवादात्—इति । मैवम् । पयःकुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञ-
 विधिशेषत्वात् माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन स्वर्गकामत्वात्सम्भ-
 वाच्च । कथञ्चित् सम्भवे ऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम् । अधीते
 स्वाध्याये पश्चादध्ययनविध्यवगमः । तदवर्गमे चाध्ययनम्—
 इति । तस्मात् अध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वादध्यापनमेव वि-
 धीयते नाध्ययनम्' इति ।

तदेतद्गुरुमतमन्ये वादिनो न क्षमन्ते । अनित्येनाध्यापनेन
 नित्यस्याध्ययनस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात् । अनित्यं चाध्यापनम् ।
 जीवनकामस्य तत्राधिकारात् । तदाह मनुः—

‘षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७६.)

१. D. omits अत्यन्तम्. २. All except A. and G. read एकेभ्यः for एभ्यः. ३. B. C. and F. read इतोऽस्त्वाति, D. इत्यादि अस्ति. E. G. इति, and H. इत्यादिस्तुतिरिति, for simply इति. ४. D. and H. read अयं for अयत्वं. ५. G. and E. read अवगमने for अवगमे. ६. A. reads तथाह for तदाह.

इति । अध्ययनं तु नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना
स्मृतत्वात्—

‘योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः’ ॥

(म. स्मृ. २. १६८; व. स्मृ. ३. २.)

इति । अतः स्वाधिप्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चास्यन्याोन्या-
श्रयः । अध्ययनात् प्रागेव सन्ध्यावन्दनादाविव पित्रादिमुंखेन
विध्यर्थावगमात् । पित्रादिनियमितत्वादेव माणवकस्य न अप-
बुद्धत्वदोषो ऽस्ति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायाम्—‘स्वाध्या-
यो ऽध्येतव्यः’ इति वाक्यस्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे पठितत्वा-
द् ब्रह्मयज्ञविधिरूपता तथाप्यशेषस्मृतिषूपनयनपूर्वकस्यां-
ध्ययनस्य प्रपञ्च्यमानत्वान्मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या । विव-
रणकारस्तु—‘अध्यापयीत’ इत्यत्रापि णिजर्थस्य जीवनार्थ-
त्वेन रागतः प्राप्तत्वात् प्रकृत्यर्थस्याध्ययनस्य विधेयताम-
भिप्रेत्य ‘अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् । सो ऽधीयीत’ इति
वाक्यं विपरिणमर्थ्य उपपादयामास । सर्वथाऽस्ति नित्यं
स्वाध्यायाध्ययनविधिः ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य’ इत्येवमात्मकं
श्रौतः । तथा स्मृतिरपि—

१. A. E. G. and H. omit अस्ति ; A. and G. substitute वा for च.
२. H. and I. read पित्रादिभिः instead of पित्रादि- ३. A. reads एतं for
एव. ४. A. reads विधिरयम् for विधिरूपता ; E. विधिः श्रुयते for the same.
५. A. reads -पूर्वकं स्वाध्यायस्य for -पूर्वकस्याध्ययनस्य. ६. We read with
A. and I. all others read अनुगन्तव्या for अनुमातव्या. ७. Except B
C. and E. all others omit अवि. ८. E. G. and H. read विपरिणम्य for
विपरिणम्य. ९. A. reads सर्वथाऽस्ति, B. C. E. F. H. सर्वथाऽस्ति,
and D. सर्वथा स्वस्य; all for सर्वथाऽस्ति. १०. All others except A.
and D. read merely नित्य dropping the *visarga* after it.

‘तपोविशेषैर्विधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नो अधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना’ ।

(म. स्मृ. २. १६५)

इति । अधिगतिरैर्यत्रिचारपर्यन्तमध्ययनम् । तथा च कूर्मपुराणे अध्ययन-तदर्थविचारयोरभावे प्रत्यत्रायः स्मर्यते—

‘यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदवाह्यो द्विजातिभिः ॥

न वेदपाठमात्रेण संन्तुष्टो वै भवेद्द्विजः ।

पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८६-८८)

इति । अध्ययनस्येति कर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

‘गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥

हितं चास्याचरेन्नित्यं मनो-वाक्काय-कर्मभिः’ ।

(या. स्मृ. १. २६-२७)

इति । विष्णुपुराणे ॐपि—

१. A. reads श्रुतैः, and D. श्रुतेः for ब्रतैः. २. D. reads अधिगन्तव्य-
विचार- instead of अधिगतिर्यत्रिचार-. ३. Except A. E. and I. all others
read श्रुतं for श्रुति. ४. In the text of Kūrma Purāna द्विजाः for द्विजः
and for सवै मूढो न संमूढो ५. In the text of Kūrma Purāna संन्तुष्टेष
for संन्तुष्टो वै भवेत्. ६. In the text of Kūrma Purāna एवमाचारहितस्तु
or पाठमात्रावसायी तु. ७. At the end of the line B. C. and F. have a
redundant इति. ८. B. C. E. and F. read कर्त्तव्यतामाह for कर्त्तव्यतामाह-
D. reads तस्य for चास्व. ९. A. omits अचि.

‘उभे सन्ध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
 उपतिष्ठेत् तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
 स्थिते तिष्ठेद् ब्रजेत् यांते नीचैरासीत् चासिते ।
 शिष्यो गुरोर्नरश्रेष्ठ प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
 तेनैवोक्तेः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
 अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्रीयात् गुरुणा ततः ॥
 व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कर्तव्युद्दिना ’ ।

(त्रि. पु. ३. ९. २-५)

इति । कौर्मेषुपि—

‘आद्रूतो ऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. १-२)

इति । स्वकुलपरम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठो ऽध्ययनम् ।
 तदाह वसिष्ठः—

‘पारम्पर्यागतो येषां वेदः स परिवृंहणः ।
 तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा ’ ॥

(व. स्मृ. ६. ४३)

इति । स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति—

‘यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामाधिगच्छति ।

• स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

१. A. has instead of याते for याति. २. A. B. C. and F. read चालने
 for चासिते, and D. reads वाऽऽसिते. ३. D. reads तेनैवोक्तेः. ४. D.
 changes कृत- into धृत-. ५. With the exception of D. and H. all
 others read कूर्मेषुपि. ६. E. reads नित्यमभनपाणिः for नित्यमुद्धृतपाणिः
 and in the text of Kūrma Purāna नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् सन्धा-
 चारसमन्वितः. ७. A. reads तच्छाखाकर्म- for तच्छाखं कर्म. ८. B. C.
 D. and F. read पारक्यमाधिगच्छति.

स्त्रीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।

ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः' ॥

इति । स्वशाखाध्ययनपूर्वकं त्वन्यशाखां ऽध्ययेनं ते-
वाङ्गीकृतम्—

‘अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्’ ।

इति । वेदवद्धर्मशास्त्रमर्थाधीयीत । तदाह बृहस्पतिः—

‘एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

ब्राह्मणो वेदमूलः स्याच्छ्रुति-स्मृत्योः समः स्मृतः ।

सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतन्निकं सदा ॥

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान् ।

स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्वरी’ ॥

इति । अत्र अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यास उपल-
क्षतः । तदाह दक्षः—

‘वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारो ऽभ्यसनं जर्पः ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा’ ॥

इति । हारीतो अपि—

‘मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुहन् तथैवा ऽध्यापयन् द्विजः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये’ ॥

१. D. reads the following:— स्त्रीयशाखापलापे तु (for स्त्रीया शाखोज्झिता
I; A. reads स्त्रीय- for स्त्रीया- retaining all the rest according to
it. २. All except A. omit तु. ३. After-शाखाध्ययनम् D. adds पूर्ववत्.
All the MSS. omit अपि. ५. D. reads साङ्गोपाङ्गान् पदक्रमान् instead
the compound word. ६. All except A. omit the expression तदाह
I; and I. reads तथा च. ७. A. substitutes ऽध्ययनं for ऽभ्यसनं; D.
सनं for the same. ८. D. and G. read पुनः instead of जपः.
E. and H. read स्वर्गं लोकम् for स्वर्गलोकम्.

इति । गुरुमुखादेवाध्येतव्यं नतु लिखितपाठः कर्त्त-
व्यः । तदाह नारदः—

‘पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः’ ॥
(ना. शि. २. १३)

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः—

‘नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते प्रतिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्’ ॥
(म. स्मृ. ४. ९९)

इति । नारदो ऽपि—

‘हस्तहीनस्तु यो ऽधीते स्वर-वर्णविवर्जितः ।
ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो वियोनिमाधिगच्छति’ ॥
(ना. शि. २. २७; पा. शि. १०. ६)

इति । व्यासो ऽपि—

‘अनध्यायेत्त्वधीतं यत् यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते’ ॥

॥ इत्यध्ययना-ऽध्यापनयोः प्रकरणम् ॥

अथानध्यायाः । ते च द्विविधाः । नित्या नैमित्तिकाश्च । तव
नित्यानाह हारीतः—

‘प्रातिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वयोर्द्वयोः ।
श्रोऽनध्याये ऽथ शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन’ ॥

१. P. and H. read परिश्रान्तो for प्रतिश्रान्तो. २. All except A. and I. omit नारदो ऽपि. ३. B. C. D. and F. read -सामनिर्दग्धो for -सामभिर्दग्धो. ४. All the copies consulted read पर्वयोः instead of पर्वयोः.

इति । नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः—

‘श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-वाणार्त्त-निःस्वने ।
अमेध्य-शव-गूढ्रान्त्य-श्मशान-पतितान्तिके ॥
देशे शुचावात्मनि च विद्युत्-स्तनित-संप्लवे ।
भुक्त्वा ऽऽर्द्रपाणिरम्भोन्तरर्द्धरात्रे ऽतिमारुते ॥
पांसुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्या-नीहार-भीतिषु ।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोष्ट्र-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृक्षेरिण-रोहणे ।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः’ ॥

(या. स्मृ. १. १४८-१५१)

इति । अन्ये ऽयनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते । तदाह
गारदः—

‘अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ’ ॥

इति । मन्वादयो मत्स्यपुराणे ऽभिहिताः—

‘आश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥’

१. D. and G. read शिष्टे for देशे. २. All except A. read भुक्त्वार्द्र- for भुक्त्वार्द्र-
३. D. and G. read पांसुवर्षे दिग्गहे for पांसुवर्षे दिशां दाहे.
4. A. and I. read शु for अपि. ५. A. and I. read तथा च, while others
except D. read तथाह for तथाह.

फाल्गुनस्य त्वमात्रास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
 आपादस्याथ दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आपादस्यापि पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
 मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षय्यकारकाः ॥

(म. पु. १७. ६-८)

इति । युगादयो त्रिणुपुराणे वर्णिताः—

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

(त्रि. पु. ३. १४. १३)

इति । कूर्मपुराणे—

‘उपाकर्माणं चोत्सर्गे त्रिरात्रक्षरणं स्मृतम् ।
 अष्टकामु त्वहोरात्रमृन्वन्तामु च रात्रिषु ॥
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिलोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः ॥

(कृ. पु. १. २. १४. ७७-७८)

इति । गौतमो अपि—‘कार्तिकी फाल्गुन्यापादी पौर्ण-
 मासी तिलोऽष्टकाः त्रिरात्रम्’ (गौ. स्मृ. १६. ७)—इति । उक्तं

१. A. D. E. G. and H. read पुष्यस्य for पौषस्य २. H. and I. with the exception of all others have आपादस्यापि for आपादस्याथ. ३. D. reads अषाढस्य तु for आपादस्यापि. ४. B. C. D. and F. read एताः for इति. ५. All except A. and I. omit वर्णिताः. ६. A. D. and I. omit इति. ७. A. D. G. H. and I. read त्रिरात्रं क्षरणं for त्रिरात्रक्षरणं. ८. D. reads पौर्णमासीः तिलोऽष्टकाः. ९. All except A. omit इति.

पौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रम् । तथा तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः ।
तास्वपि त्रिरात्रमनध्ययनमित्यर्थः । पैटीनसिः—

‘कृष्णे भवाः तिस्रोऽष्टकाः । मार्गशीर्षप्रभृतय इत्येके ’ ।

इति । आपस्तम्बस्तु उपाकर्माऽऽरभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह—

‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपा-

कृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ’ ।

(आ. ध. सू. १. १)

इति । प्रदोषशब्देनात्र पूर्वरात्रिः विवक्षिता । त्रयोद-
श्यादिप्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथा च आदित्यपुराणम्—

‘मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।

चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्त्तयेत् ’ ॥

इति । चतुर्थ्यादितिथिद्वैविध्ये प्रजापतिः—

‘षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोर्ननाडिका ।

प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘अथैह प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यार्विग्-गुरु-बन्धुषु ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥

सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भूकम्पोल्कानिपातने ।

• समाप्य वेदं द्यु-निशमारण्यकमधीत्य च ॥

१. D. reads मस्त्वपुराणे for आदित्यपुराणम्, all others except A. read
mply पुराणम् omit आदित्य-. २. D. substitutes न, and G. तु; for च.
A. omits इति. ४. A. reads अर्द्धरात्रोर्ननाडिका. ५. D. reads अहं
र अथहं. ६. We read with A.; all others read तथा for मृते. ७. D.
ads द्यु-निशम् for द्यु-निशम्.

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
 पशु-मण्डूक-नकुल-श्राहि-मार्जार-मूषकैः ।
 कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये' ॥

(या. स्मृ. १. १४४-४७)

इति । मनुरपि-

'चौरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे वा अग्निकारिने ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेष्वपि' ॥

(म. स्मृ. ४. ११८)

इति । कूर्मपुराणे-

'श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्येयं कौविदार-कपित्थयोः' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ७९)

इति । उक्तानामप्यनध्यायानामपवादमाह मनुः-

'वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यैके ।
 नानुरोधो ऽस्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि' ॥

इति । वेदोपकरणानि अङ्गानि । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः ।

शौनकोऽपि-

'नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
 नाऽनध्यायो ऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे तयो' ॥

१. All except G. read .ध्वनि for .ध्वपि. २. A. C. F. and I. read नित्यके for नैत्यके. ३. All except H. substitute स्मृतः for तथा.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

‘अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८४)

इति ।

॥ इत्यनध्यायप्रकरणम् ॥

पूर्वमध्ययना-ऽध्यापने सेतिकर्तव्यते निरूपिते । अथ
यजन-याजने निरूपयामः ।

तत्र यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्—

‘सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वो अस्त्वष्टकामधुक् ॥

देवान् भावयताग्नेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः’ ॥

(भ. गी. ३. १०-१२)

इति । तस्य च यजेनस्य सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन
विध्यं स एवाह—

‘अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥

१. B. C. E. F. and G. omit अपि ; while D. omits the whole sentence together with the following verse and the subsequent इति.

. A. reads पूर्वमध्यापना-ऽध्यापने इतिकर्तव्यत्वेन निरूपिते. ३. E. reads तस्य सर्वस्य ; while all others except A. read तस्य चाभ्यरस्य, but D. omits तस्य reading अभ्यरस्य for यजनस्य; all for तस्य च यजनस्य.

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
 विधिहीनमसृष्टाञ्च मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते' ॥

(भ. गी. १७. ११-१३)

इति । आश्वमेधिके पर्वणि द्विजातिप्रभृतिमृष्टेर्यज्ञार्थत्वं
 प्रतिपादनेन प्रस्तूयते—

'यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
 गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ॥
 सुवर्णं रजतं चैव पात्री-कुम्भार्थमेव च ।
 इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतीन् ॥
 ग्राम्याऽऽरण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात्' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १५. ६३-७७)

इति । हारीतो ऽपि अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञमहिमानं
 दर्शयति—

'यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
 यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुवन् ।

१. A. reads यः instead of यन्. २. A. G. and I. read द्विजातिमृष्टेः for द्विजातिप्रभृतिमृष्टेः; while all others merely omit प्रभृति-. ३. A. and I. read प्रष्टस्यते for प्रस्तूयते. We think that the author supposing that the conversation being between Yudhishtira and Krishna, his memory have failed him, and he mentioned it as from Mahābhārat, but we find it in Vriddha Gowtam Sanhitā 15, from 74-79, and this conversation is between Yudhishtira and Krishna. ४. A. reads पात्रं कुम्भार्थमेव च for पात्रीकुम्भार्थमेव च. ५. All except D. read वनस्पतिम् for वनस्पतीन्. ६. A. omits अपि. ७. D. reads प्रदर्शयति instead of simply दर्शयति.

यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः
प्राप्नोति लोकानजरस्य विष्णोः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।
अनिष्टयज्ञो ऽपूतात्मा भ्रश्यति छिन्नपर्णवत् ॥

इति । यज्ञविशेषास्वग्निहोत्रादयः । तथा च श्रूयते—

‘ प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च ’—इति । अग्निहोत्रादीनां
संस्कृतैरग्निभिः साध्यत्वात् तत्संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम् ।
तत्र प्रजापतिः—

‘ सर्वसंस्थाधिकारः स्यादाहिताग्नेर्धने सति ।
आदध्यान्निर्धनोऽयग्निं नित्यं पापभयात् द्विजः’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यत्रायः कूर्मपुराणे दर्शितः—

‘ नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्याद्यौ ऽग्नीन्नाऽऽधानुमिच्छति ।
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि विशेषतः ।
आधायाम्नीन् विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम् ’ ॥

(कू. पु. १. २. २४. ७, १०)

१. All except D. read -नमरस्य for -नजरस्य. २. All except A. and
read नश्यति. for भ्रश्यति. ३. B. C. and F. read तत्संस्कारकमाधानादा-
तत्संस्कारसाधनमादा-; and E. तत्संस्कारकसाधनत्वेन आधानमादा-;
I for तत्संस्कारकमाधानमादा-. ४. A. substitutes -बनुमेवम् for -बनुष्टेवम्.
We read with A., but all others read the following:—सर्वसंस्था-
प्राप्ती स्यादाहिताग्नेर्धने सति । ५. All except A. read पापक्षयान् instead
पापभयान्. ६. D. substitutes अभिहितः for दर्शितः; while H. omits
यत्. ७. A. omits -यो. ८. A. omits -यो. ९. A. substitutes वा for हि. १०. All read
मग्निं for -अग्नीन्.

इति । श्रुतिश्च कालादिविशिष्टमाधानं विधत्ते—

‘वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चस्वी भवति । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय इन्द्रियावी वीर्यवान् भवति । शरदि वैश्य आदधीत । शरद्वै वैश्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति’ ।

इति । आश्रमेधिकेऽपि—

‘वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।
वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेदयोनिः स उच्यते ॥
अर्ध्याधानं तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।
तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥
श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं चैव बलं यशः ।
शरत्काले तु वैश्यस्याप्याधानीयो हुताशनः ॥

१. A. reads ऽग्निनादधीत for ऽग्नीनादधीत. २. Except A. E. and H. all others read स एवैन- instead of स्व एवैन- repeating the same in the places of all स्व coming hereafter in the passage. ३. With the exception of B. all omit वीर्यवान् ; H. and I. besides this read इन्द्रियवान् for इन्द्रियावी of all others. ४. A. omits अपि but adds पर्वणि in its place. This quotation is also Vriddh Gowtama Sanhita 15/46-52. ५. A. reads अग्न्याधेयं for अग्न्याधानं. ६. B. C. D. G. and H. read शरत्त्राये ऽथ for शरत्काले तु; while E. शरत्काले ऽथ for the same.

शरद्वात्रः स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते ।

शरदाधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ॥

तस्य वै श्रीः प्रजा ऽऽयुश्च पशवो ऽर्थश्च वर्द्धते ।

(वृ. गौ. स्मृ. १५. ४७-५२)

इति । आधानपूर्वकार्थं यज्ञाः दर्शादयः । तथा च वसिष्ठः—

‘ अवश्यं ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । दर्श-पूर्णमासा-

ऽऽग्रयणेष्टि-चातुर्मास्य-पशु-सोमैश्च यजेत ’ ।

इति । हारीतो ऽपि—

‘ पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।

सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण य इच्छेत् ब्रह्म चाव्ययम् ’ ॥

इति । ते च गौतमेन दर्शिताः—

‘ अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याषाढी प्रौष्ठपदी

चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । अभ्युधे-

यमग्निहोत्रं दर्श-पूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणे-

. A. reads शरद्वात्रिः instead of शरद्वात्रः. २. All except A. read for येन. ३. A. B. C. D. E. and F. read तस्यैव श्रीः for तस्य वै ; while H. reads तस्य श्रीर्वै for the same. ४. D. omits च. ५. D. ds for the sentence:—आधानपूर्वकार्थं यज्ञा दर्शादयस्तथा. ६. B. | F. read पूर्ण-दर्शमासा—for दर्श-पूर्णमासा-. ७. All except A. read सोमैश्च instead of पशु-सोमैश्च. ८. A. reads धर्ममव्ययम् for ब्रह्म व्ययम्. ९. इति is omitted by all. १०. B. C. and F. omit -श्राद्धं. | read पार्वणं श्रावण्यामयणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाक-&c. ; G. reads अष्ट- शार्पणश्राद्धश्रावण्यामयणीचैत्र्याश्व- &c.; H. reads अष्टका-पार्वणश्राद्धे ऽश्वयुः; and A. reads अष्टका-पार्वणश्राद्धे श्रावण्यामहायणीचैत्र्याश्वयुजाति . ११. B. reads आग्न्याधेयमग्निहोत्रं for अग्न्याधेयमग्निहोत्रं. १२. B. C. F. and H. read दर्शपूर्णमासैः ; D. दर्शपूर्णमासैः; both for दर्श- मासौ; and A. reads दर्शपूर्णमासावामयणं चातुर्मास्यम् for दर्शपूर्णमासौ पूर्णमास्याग्रयणेष्टिः.

ष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञ-
संस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी
वाजपेयो ऽतिरात्रोऽऽप्तोर्यामः इति सप्त सोमसंस्थाः ।

(गौ. स्मृ. ८. ३.)

इति । अपरांस्तु महायज्ञक्रतून् देवलो दर्शितवान्—

‘अश्रमेध-राजसूय-पौण्डरीक-

गोसवादयो महायज्ञक्रतवः’ ।

इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-
भेदेन त्रिविधाः—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम्’ ।

(मा. पु. ३४. ४)

इति मदालसोक्तेः । तत्र यज्ञानां नित्यत्वं कुर्युमशा-
खायां श्रूयते—

‘मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि त्रे-
तायां बहुधा सन्तानि । तान्याचरथ नियतम् ।

(मुं. उ. १. २. १)

इति । वाजसनेयिशाखायामपि—

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीवीषेच्छतं समाः’ ।

(ई. उ. २)

इति ।

१. D. inserts -याग- between सोम- and -संस्थाः. २. A. reads महायज्ञाः
क्रतवः for महायज्ञक्रतवः. ३. With the exception of A. all read अत्र
for तत्र. ४. A. reads अयर्वणशाखायां for कुर्युमशाखायां ५. A. reads
तान्याचरथ for तान्याचरथ.

‘एतद्वै जेरामर्यमग्निहोत्रं जरसा
वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च’ ।

(म. ना. उ. २५. १)

इति च । विधिवाक्येषु च जीवनाद्युपबन्धस्तु नित्यत्व-
क्षकः । तद्यथा-

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

‘यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत’ ।

‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ ।

इति । अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्वगमकः । तथा चार्थवर्णे
भूयते-

‘यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यम-
नाप्रयण-मतिथिर्वाजितं वोऽहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति-’

(मु. उ. १. २. ३)

इति । तथैवै श्रुत्यन्तरमे-

‘यस्य पिता पितामहो वा

सोमं न पिबेत् स ब्राह्म्यः’ ।

१. B. reads एतद्वै जेरामर्यमग्निहोत्रं for एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं. २. Except A. all others read जरसा for जरसा. ३. B. C. and F. read मृत्युना वेति च for मृत्युना च'. ४. All but A. replace च by तु. ५. A. reads simply तथा for तद्यथा. ६. A. and H. read दर्श-पौर्ण-मासाभ्यां. for दर्श-पौर्णमासाभ्यां. ७. A. omits expression वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ; D. reads वसन्ते only once. ८. D. reads चार्थवर्णः for चार्थवर्णे. ९. B. C. and F. read -होचमदर्शमचातुर्मास्यमपौर्णमासमना- for -होचमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यमना-. All others omit only अचातुर्मास्यम्. १०. A. and D. read ब्राह्म्य- for ब्राह्म्य-. ११. D. reads तथा for तथा. १२. All except A. omit च. १३. H. reads श्रुत्यन्तरे.

इति । जीवन-कामनाव्यतिरिक्तं गृह-दाहाद्यनियत-
निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथा च श्रुतिः—

‘यस्य गृहान् दहत्यग्निरग्नये क्षाम-
वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्’ ।

इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा—

‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकार्यम्’ ।

(तै. सं. ५. ३. १.)-

इत्याद्याः काम्यपशवः ।

‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’ ।

(तै. सं. २. २. ५.)

इत्याद्याः काम्येष्टयः । तत्र काम्यानां कामितार्थसिद्धिः
फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्रलो-
कप्रापकत्वमायवर्षेण श्रूयते—

‘काली कराली च मनोजवा च

सुलोहिता यां च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी

लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

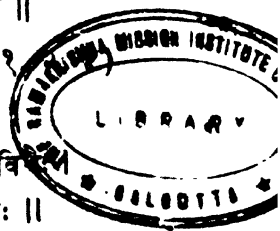
१. A. reads —व्यतिरिक्तमह. instead of —व्यतिरिक्तं गृह- separate.
२. A. reads गृहं दहत्यग्नये for गृहान्दहत्यग्निरग्नये D. omits the word
अग्निः. ३. E. reads निर्वपेत् for निर्वपेत्; H. adds च before निर्वपेत्.
४. After भूतिकार्यम् A. continues in the inverted commas वायुर्वै शेषिणा
ईषता. ५ A. reads चापि for वा च. ६. A. reads लेलायमाना for लेलायमाना;
H. reads लालायमाना for the same.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
 येथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
 तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
 यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥
 एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
 सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
 प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
 एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः' ॥

(मु. उ. १)

इति । आनुशासनिके अपि—

‘सुशुद्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च तर्थाविधि-
 शुद्धैर्ब्रह्मोपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥
 तथाकृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।
 तुष्टेषु देवसङ्घेषु यज्वा यज्ञफलं लभेत् ॥
 देवाः सन्तोषिता यज्ञैर्लोकान् संवर्द्धयन्त्युत ।
 उभयोर्लोकयोर्देवि भूतिर्यज्ञे प्रदृश्यते ॥
 तस्माद्यज्ञाद्दिवं यांति अमरैः सह मोदते ।
 नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो विधिः ।
 सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञे समाहितः' ॥

१. G. omits the whole passage from श्वेतमालनेत भूतिकामः &c., up to यथा both inclusive. २. G. repeats तं twice. ३. C. D. and P. read सुशुभैः for सुशुद्धैः. ४. D. reads तथाकृतैः for तर्थाविधिः. ५. A. substitutes बह्वी for यज्वा; D. reads बह्वात् for the same. ६. A. C. E. P. and G. read भूतिर्बह्वैः प्रदृश्यते; B. reads भूतिर्बह्वः प्रदृश्यते; H. reads प्रदृश्यते for प्रदृश्यते, all for भूतिर्बह्वो प्रदृश्यते. ७. D. reads वाग्मिन् for वासि. ८. D. reads देव बह्वो for देवि बह्वो.

इति । यदि कथञ्चिन्नित्यकर्माणि लुप्येरन् तदा तस्माधानमाह प्रजापतिः—

‘दर्शं च पूर्णमासं च लुप्त्वा ऽथोभयमेव वा ।
 एकस्मिन् रुच्छूपादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥
 हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादिनः ।
 प्राजापत्येन गुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥
 सन्धयोपासनहानौ तु नित्यस्नानं विलोप्य च ।
 होमं च नैत्यकं गुध्येद गायत्र्यष्टसहस्रकृत् ॥
 समाप्ते सोमयज्ञानां हानौ चान्द्रायणं चरेत् ।
 अरुत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥
 उपवासेन गुध्येन पाकसंस्थासु चैव हि ’ ।

इति । कात्यायनां ऽपि—

‘पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।
 अग्निष्ठा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥
 भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ’ ।

(का. स्मृ. ३. १८. १९-२०)

इति । विहितदक्षिणापर्याप्तद्रव्याभवेऽपि नित्यं न लोपयेत् । तदाह बौधायनः—

१. D. reads वषा कथञ्चिन् for यदि कथञ्चिन्. २. B. C. and F. read रुच्छूपा चोभय- for लुप्त्वाऽथोभय- . ३. B. C. D. and F. replace वा by च. ४. B. C. E. F. and G. read तु लोऽथ च for विलोप्य च; A. reads विदुम् च for the same. ५. A. and D. read होमं नैमित्तिकं for होमं च नैत्यकम्. G. reads होमं च नैमित्तिके for the same. ६. All except A. read द्रव्याभवेऽपि न for द्रव्याभवेऽपि न. ७. A. B. C. and F. read बौधायन- for बौधायनः.

‘यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽऽगन्तुकानि च ।
विपद्यपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि सः ॥
तस्मात् कन्दैः फलैर्मृलैर्मधुना ऽऽञ्चरसेन वा ।
नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लांपयेत्’ ।
इति । ननु—सम्पूर्णद्रव्यसम्पत्तावेव सोमयागः कार्यः ।

तदाह मनुः—

‘यस्य त्रैवार्षिकं त्रिन्नं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वाऽपि त्रिद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि— (म. स्मृ. ११. ७)

‘त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्भुजः’ ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । त्रैवार्षिकान्नालाभे सोमयागादर्वाचीना दर्शादय एव
कार्याः । एतदपि स एवाह—

‘प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्याऽन्नं वार्षिकं भवेत्’ ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । अल्पधनस्य यज्ञो मनुना निषिध्यते—

‘पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताऽयं कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ३९-४०)

१. A. reads ह्यपथस्थोऽपि न for विपद्यपि न स; G. and D. विपदस्थो ऽपि न.
and B. C. F. विपद्य सोऽपि न for the same. २. A. and D. read मधुनाय
सेन for मधुनाऽऽञ्चरसेन. ३. A. reads -नृत्तये for -वृत्तये. ४. D. reads
सौमिकी क्रिया dropping the visarga; E. reads-सौमिकी क्रियां both for
सौमिकीः क्रियाः. ५. D. reads वजेताऽपि for वजेताऽय; and G. वजेताऽय
कञ्चन for यजेताय कथञ्चन. ६. All but A. read प्रजां for प्रजाः.

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अन्नहीनो दहेद्राष्टं मन्त्रहीनस्तथेर्विजः ।

आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ४१)

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि ‘कन्दैर्मूलैः’ इत्यादि-
वचनेन विरुद्धेण न—इति चेत् । मैवम् । एतेषां वचनानां काम्य-
यागविषयत्वात् । ‘सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यं
कर्तव्यम्’—इति षष्ठाध्याये मीमांसितम् । तथा हि—‘ऐन्द्राप्र-
मेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’—इत्यत्र किं यथा-
शक्तिप्रयोगेणाप्यधिकारः? उत सर्वागोपसंहारेण?—इति संशयः।
नित्येषु यथाशक्तिप्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् का-
म्येष्वपि तथा—इति प्रोक्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाप्यपरित्या-
ज्यत्वात् तत्र यथाशक्तिप्रयोगः । अपरित्याच्यानि हि नित्यानि ।
जीवनादिनिमित्तवशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं प्रत्यप्रव-
र्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत् । कामना तु न निमित्तं ये-
नावश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वम् ।
तथा सति फलसिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात् फलस्य
च कृत्स्नाङ्गोपकृतप्रधानमन्तरेणानिष्पत्तेः । यदा कृत्स्नाङ्गानुष्ठान-
शक्तिस्तदैव काम्यमनुष्ठेयम्—इति सिद्धान्तः ॥

॥ इति यजनप्रकरणम् ॥

१. B. C. and F. read तयस्विजः for तयस्विजः. २. G. reads व्यधिकारः
for व्यधिकारः. ३. D. and G. omit प्रोक्ते. ४. D. replaces तथा by तथा.
५. A. reads यथाप्रशक्ति- for यथाशक्ति-. ६. H. reads -मिष्टिं for -मिष्टिं.
७. G. reads काम्य- for काम्यस्य-. ८. A. reads कृत्स्नाङ्गानुष्ठाने शक्तिः
for कृत्स्नाङ्गानुष्ठानशक्तिः. ९. D. omits इति यजनप्रकरणम्.

इत्थं यजनं निरूपितं याजने तु विधिः श्रूयते—
 'द्रव्यमर्जेयन् ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्याजयेदध्यापयेद्वा' । न
 चायं नित्यविधिः । अकरणे प्रत्यवायादिनित्यलक्षणाभावात् ।
 अपि तु काम्यविधिः । द्रव्यार्जनकामस्य तत्राधिकारात् ।
 तत्रापि नापूर्वविधिः । जीवनोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात् ।
 तद्वेतुत्वं च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितम्—

‘याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः प्रतिग्रहः ।

एषा सम्यक् समाख्याता त्रिविधो तस्य जीविका' ॥

(मा. पु. २८. ४)

इति । नापि परिसंख्या । नित्यप्राप्तेरभावात् । तस्मात् पक्षे
 प्राप्तत्वान्निर्णयमविधिरयम् । स चायं नियमः पुरुषार्थ एव । न तु
 क्रत्वर्यः । द्रव्यार्जनविधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्सामूत्रे वि-
 चारितत्वात् ।

तथा हि—द्रव्यप्राप्तिः क्रत्वर्या पुरुषार्था वा?—इति संश-
 यः । तत्र पूर्वः पक्षः क्रत्वर्येयम् । तथा सति नियमस्यार्थवत्त्वात् ।
 ब्राह्मणस्य याजनादिना क्षत्रियस्य जयादिना वैश्यस्य
 रुट्यादिना—इति नियमः । स च पुरुषार्थपक्षे ऽनर्थकः स्यात् ।

१. A. reads द्रव्यमर्जेयन् for द्रव्यमर्जयन्. २. We read with A. ; and B.
 E. G. H. read पूतप्रतिग्रहः ; and C. D. F. पूतःपरिग्रहः for शुद्धः
 प्रतिग्रहः. ३. B. C. D. F. and H. read चित्तार्थं instead of चिदिधा. ४. H.
 reads-क्षेत्रमविधिः for-क्षेत्रविधिः. ५. A. C. and F. read पूर्वपक्षः for
 पूर्वः पक्षः ; and D. reads पूर्वपक्षे for the same. ६. B. C. F. and H. read
 तत्रापि for-तत्रापि ; E. reads-तत्रापि हि ; while G. only तत्रापि. ७. A.
 omits क्षत्रियस्य जयादिना.

उपायान्तरैर्णार्जिस्यापि द्रव्यस्य क्षुत्प्रतिघातादिपुरुषार्थ-
सम्पादकत्वात् । क्रतुस्तु नान्यथा सिद्ध्यति । अतस्तत्र निय-
मो ऽर्थवान्—इति प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं
प्रीणयति । अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं प्रत्यक्षेद्दृष्टम् । कत्वर्थता
तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते । क्लृप्तं च कल्प्याद्वलीयः ।
सति च पुरुषार्थत्वे क्रतोरपि भोजनादिवत् पुरुषकार्यतया
तदर्थता ऽप्यर्थात् सम्पद्यते । नियमस्तु पुरुषार्थे ऽप्यर्जनविधौ
किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति । कत्वर्थत्ववादिनां जीवनलोपेन क्रतु-
रपि न सिद्ध्यति । अतः पुरुषार्थो याजनादिः—इति सिद्धम् ।

ऋत्विग्भिर्विना याजयिता ऽन्यां न कोऽप्येस्ति—इति चेत् ।
मैवमे । आपस्तम्बसूत्रं पांडुशानामृत्विजां वरणमभिधाय या-
जयितुः सप्तदशस्य पृथग्वरणाभिधानात्—

‘सदस्यं सप्तदशं कौपीतकिनः समामनन्ति । स कर्मणा-
मुपव्रष्टा भवति’—इति । अत एव वसिष्ठवंशोत्पन्नस्य सात्य-
हव्यनामकस्य महर्षेः प्रश्नवाक्ये देवभागस्य सूक्ष्मयनामकार्
ब्राह्मणान् प्राति याजकत्वं नैत्तिरीयकब्राह्मणे श्रूयते—

‘वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छत् सूञ्जयान् वदु-
याजिनो यजे’—तै. सं. ६. ६. २)

१. D. reads नियमो ऽनर्थवानिति. for नियमो ऽर्थवानिति. २. A. reads प्रत्यक्षं दृष्टयम् instead of प्रत्यक्षदृष्टम्. ३. H. in the original has कृतं च; but in the margin it has been corrected to श्रुतं च. ४. A. omits च. ५. A. and D. read पुरुषार्थतया for पुरुषकार्यतया. ६. A. reads कत्वर्थ-
वादिनां for कत्वर्थत्ववादिनां. ७. B. C. and F. read सिद्ध्यति for सिद्ध्यत.
८. A. substitutes तस्मात् for अतः; while B. C. D. and F. omit both.
९. D. reads ऋत्विग्भिना instead of ऋत्विग्भिर्विना. १०. D. omits अस्ति.
११. All except I, omit the following from मैवम् up to वर्णाभिधानात् both
inclusive in the next line. १२. A. reads सात्यहव्यनामकस्य instead of
सात्यहव्यनामकस्य.

इति । तथा कौषीतिकब्राह्मणे चित्रनामकं प्रति श्वेतकेतो-
र्प्राजकत्वमाम्नातम्—

‘चित्रोद्भ्रवो गार्ग्यायणिर्यक्षमाण आरुणि वव्रे । स ह पुत्रं
श्वेतकेतुं प्रजिघाँय याजयेत्’—

इति । तस्माद् ऋत्विग्भ्योऽन्यः सदस्यो याजयिता । ऋ-
त्विजो वा याजयितारः सन्तु । सर्वथा ऽप्यस्ति ब्राह्मणानां
जीवनहेतुर्याजनम् ।

तत्रैतिकर्त्तव्यतारूपेण कृष्णाजिन-वाससोरन्यतरेणोपवीति-
त्वं तैत्तिरीयके विधीयते—

‘तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत् वा यज्ञस्य
प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय’— (तै. आ. २. १.)

इति । मन्त्रेषु ऋष्यादिज्ञानं च याजनाङ्गत्वेन छन्दो-
गब्राह्मणे समाम्नायते—

‘यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण
याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यते
वा म्रियते पापीयान् भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि
भवन्ति । अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेदं सर्वमायुरेति । श्रेयान् भवति ।
अयातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे
विद्यात्’—(छं. ब्रा. ३. ७. ५) इति ।

१. A. reads कौषीतिकब्राह्मणे for कौषीतिकब्राह्मणे. २. A. reads चित्रो ह
वे for चित्रोद्भ्रवो. ३. We read with A.; all others read -यक्षमाण आरुणि for
-यक्षमाण आरुणि. ४. A. reads प्रतिहूय for प्रजिघाव. ५. D. omits the
whole quotation तस्मान् &c., up to इति after the sentence. ६. B. C. D.
E. and F. read मन्त्रे instead of मन्त्रेषु; and G. H. read वर्च्छ-कृच्छादि-
७. G. reads गर्त्तं वा पद्यते for गर्त्तं वा पद्यते. ८. A. E. G. and H. प्रवामी-
यते for वा म्रियते. ९. A. omits वेत्.

मनु-कश्चित् याजनेस्य कश्चित् प्रतिग्रहस्य च निन्दिते-
स्वात् तदनुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्र्योर्जप आघ्रायते-

‘रिच्यत इव वो एष प्रैर्व रिच्यते यो याजयति प्रति वा
गृह्णाति । याजयित्वा प्रतिगृह्य वा ऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेद-
मधीयीत । त्रिरात्रं वा सावित्रीं गायत्रीमन्वातिरेचयति’-
(तै. आ. २. १६)

इति । तथा ऽन्यत्रापि-

‘दुहे ह वा एष छन्दांसि यो याजयति स येन यज्ञ-
क्रतुना याजयेत् । सो ऽरण्यं परेत्य शुचौदेशे स्वाध्यायमेवै-
नमधीयन्नासीत् । तस्यानशनं दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य
सुत्या, वाग् जुहूः, मन उपभृत्, धृतिः सुवा. प्राणो इविः
सामाऽध्वर्युः, स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणो ऽनन्तदक्षिणः
समृद्धतरः’ ।
(तै. आ. २. १६)

इति चेत् । नायं दोषः । तस्य अयाज्ययाजनविषयत्वात् ।
जीवितात्ययमापन्नस्य प्राणरक्षणार्थमयाज्ययाजनमपि सम्भा-
ष्यते । तथा च वाजसनेयब्राह्मणम्-

‘प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिप्रां-
ह्यस्य वा प्रतिगृह्णाति’-
(बृ. उ. ४. १. ३)

इति । तत्र प्रायश्चित्तं छन्दोगा आमनन्ति-

१. All except A. read यजनं for याजनस्य; and omit the following:-
कश्चित् प्रतिग्रहस्य च. २. B. C. E. F. and H. read निन्दित्वात् instead
of निन्दितस्वात्. ३. All except A. omit वा. ४. A. and G. read प्रैर्व for
प्रैव. ५. All except A. omit the whole of the remaining beginning with
तस्यानशनं; and ending with समृद्धतरः in the next but one line. For
प्रति चेत् they all read only इति. ६. None of the copies referred men-
tion तस्य, but we think that the connection requires it here. ७. B. C.
E. F. and H. read प्राणरक्षार्थम् for प्राणरक्षणार्थम्. ८. D. omits अपि.
९. B. C. D. E. F. and G. read अप्रतिगृह्यस्व; and H. reads अप्रतिगृह्य
and all omit वा.

‘तदा अयाज्ययाजने दक्षिणास्यक्त्वा मासं चतुर्थकाले
भुञ्जानः तन्मन्त्रान् गायेत्’—छं. ब्रा. ५. १. ३)

इति । तथा सुमन्तुरपि स्मरति—

‘गूढयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति । अभिशस्त-
पतित-पौनर्भव-भ्रूणह-पुंश्वल्यशुचि-शंखकार-तैलिक-चाक्रिक-
ध्वजि-सुवर्णकार-वर्मकार-पङ्कक-वर्धकि-गण-गणिक-सौनि-
क-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रति-
ग्राह्या अयाज्याश्च’ ।

इति । तथा च वसिष्ठः—

‘दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवतीति विज्ञायते’ ।

इति । तथा बौधायनोऽपि—

* बह्वप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा

* अत्रेदमशुद्धमिव प्रतिभाति । बौधायनस्मृतौ तु—‘बहु प्रतिग्रा-
ह्याप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा अनाश्यान्नस्य
। ऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति’ ।

१. A. omits तदा; H. reads तदीयाज्ययाजने for तदा अयाज्ययाजने.
2. D. reads दक्षिणां instead of दक्षिणाः. ३. B. C. and F. read
जाने इत्येतद्धारयेदिति; E. reads जान इत्येतद्धारयेदिति; G. जान
इत्येतद्धारयेदिति; and H. जानीतेत्येतद्धारयेदिति all for तन्मन्त्रान् गाये-
दिति. ४. All except A. and D. read गूढद्रव्यपरित्यागात् for सर्वद्रव्यपरित्या-
गात्. ५. Excepting A. and I. others read -बखकार-; G. reads -बखकारि-
or -बखकार-. ६. A. reads आभिरप्यक- for -वर्मकार-; and omits -बुरुड-; B.
2. and F. read -वेष्मक- for -वर्मकार- with no other difference; E. reads
after -सुवर्णकार-, चर्मक-पङ्क-बन्धकिनेत्र-गाणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-
बुरुड-वर्मकाराः for all that follows in the text; G. continues after स्वर्णकार,
वर्मकार-पङ्क-बन्धकिलागणिक- all the rest is that given in the text with
the exception -वर्मकार- for which it substitutes वर्मकाराः; and H. proceeds
after -सुवर्णकार-, वर्मकार-पङ्क-बन्धकि- all the remaining being that of the
text except -बुरुड- for which it reads -बुरुड-. ७. A. reads विज्ञायते for
विज्ञायते. ८. B. C. D. and E. read बहुप्रतिग्राह्यस्य for बहुप्रतिग्राह्यस्य.
9. All except A. omit वा.

नाद्योत् । तस्य चोन्नमशिखा तरस्सेमन्दीयं जपेत् ।

(बौ. स्मृ. २. २. ५. ८)

इति । अयाज्ययाजकलक्षणं देवलेन दर्शितम्—

‘यः शुद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थकारणान् ।

याजिनो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणो ज्याज्ययाजकः’ ॥

इति ।

॥ इति याजनप्रकरणम् ॥

तेदेवं याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते ।
तत्र दानविषया श्रुतिः—

‘दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रज्ञांसन्ति ।

दानान्नातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते’—

(म. ना. उ. २१. २)

इति । तथा वाक्यान्तरमपि—

‘दानं यज्ञानां बहूथं दक्षिणा लंके दानारं सर्वभूतान्युपजीवन्ति । दानेनारातीनपानुदन्त । दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति । दाने सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्दानं परमं वदन्ति’—

(म. ना. उ. २२. १.)

अयमेव पाठो युक्तः । प्रतिग्राह्यस्य बहु प्रतिगृह्य अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्येति योजना । प्रतिग्राह्यस्यापि बहुप्रतिग्रहो निषिद्धः । ‘यासता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेन्’ इत्यादिना मूलं स्पष्ट एव ।

१. A. reads नाद्यात् for नाद्यात्. २. A. D. and G. substitute ४ for च. ३. A. omits तरस्सेमन्दीयं जपेति. ४. E. reads only अवाजकलक्षणं for अवाज्ययाजकलक्षणं. ५. A. omits इति. ६. A. reads इत्थं for तथैव. ७. B. C. D. E. and F. read श्रुतानि for भूतानि. ८. A. reads दुश्चरम् for दुश्चरम्.

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

‘न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवनत्रये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ।

दानेन शत्रून् जयति ध्याधिदानेन नश्यति ।

दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतीजनः ॥

धर्मा-ऽर्थ-काम-मोक्षाणां साधनं परमं* स्मृतम् ।

इति । एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रज्ञासापूर्वको दानविधिर्ह-

वीतः । याज्ञवल्क्यस्तु साक्षाद्दानं व्यधत्—

‘दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वं तु शक्तितः ॥ (२०३)

गो-भू-तिल-हरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चिते ।

नाऽपात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता’ ॥

(या. स्मृ. १. २०१)

इति । एतयोरन्यतरः स्वरूपविधिः । इतरस्तु गुणविधिः ।

मनुरपि—

‘दानधर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्तसंज्ञकम् ।

परितुष्टेन भावेर्न पात्रमासाद्य शक्तितः’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२७)

* अत्र ‘दानं’ इति शेषः ।

१. H. reads दानविधिराम्नातः instead of दानविधिर्हवीतः. २. All except A. read याज्ञवल्क्योऽपि for याज्ञवल्क्यस्तु. ३. B. C. and F. read पूतं तु for -पूर्वं तु. ४. We read with A., while all others read -मर्चितम् or -मर्चिते. ५. A. D. E. G. and H. read तयोः for एतयोः. ६. A. and D. read दानं धर्मे for दानधर्म. ७. B. C. G. and H. read नित्य-नैमित्त-संज्ञकम् for नित्य-नैमित्तसंज्ञकम्, D. for the same reads नित्यनैमित्त-संज्ञकम्; while B. and F. read नित्य-नित्य-संज्ञकम्. D. reads विवेक for भावेन.

इति । वैष्णवपुराणे च अदाने वित्तवैयर्थ्योक्तिपुरःसरं दानं विहितम्—

‘यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।
नापि कीर्त्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ* ।
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे बाधमाह—

‘सीदते द्विजमुख्याय यो र्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
बहुश्रुतार्थं धर्मज्ञा याचमानाः परान् गृह्णान् ॥
दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः’ ॥

इति । व्यासो अपि—

‘अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्तिनास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहिदेहीति विपरीतमुपस्थितम्’ ॥

* दैवं पुरुषकारश्चेत्युभावापि न पृथक्त्वेन कार्यकरणक्षमौ । दैव-पौरुषवादिनस्तु तयोरितरेतरानपेक्षत्वं साटोपं प्रतिपादयन्ति । तथापि ‘उभाभ्यामेव पक्ष्याभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । दैवं पुरुषकारश्च निर्दिष्टौ कार्यतिष्ठये’ अयमेव सिद्धान्तः । उभययापि प्राप्तं वित्तं देयमित्यर्थः ।

१. A. substitutes अस्ति- for बहिः-. २. D. E. G. and H. omit असने
३. B. C. E. F. and H. read -व्यर्थोक्ति- for -वैयर्थ्योक्ति-; while G. read
-व्यर्थोक्ति- for the same. ४. D. reads पुरुषाद्य for पौरुषाद्य. ५. B
C. D. and F. read बाधकमाह for बाधमाह. ६. All except A. substitute
हु for च. ७. A. B. C. D. and F. read दुःखिनः for दुःखिताः.

इति । स्कान्दे ऽपि—

‘देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः ।
यंदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत् ॥
एकेन तिष्ठता ऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ।
दातु-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥
दीयमानं तु यो मोहात् गो-विप्रा-ऽग्नि-घरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं ब्रजेतु सः’ ॥

इति । शातातपो ऽपि—

‘मो ददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १४. ४१)

इति । दानस्य स्वरूपं तत्रैतिकर्त्तव्यतां च देवलो दर्शयति—

‘अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
द्विहेतुं षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक् ।
चतुःप्रकारं त्रिविधं त्रिणाशं दानमुच्यते ॥
नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
श्रद्धा-भक्ती* च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे हि ते ॥

* यस्मात् श्रद्धा च भक्तिश्च दानस्य वृद्धि-श्रेयस्करे तस्मादिदौ द्वौ भवतः इति योजना ।

१. A. omits इति. २. B. C. D. and F. read च इत्. ३. D. reads ददस्वेति for मा ददस्वेति. ४. A. D. G. and H. read ऽप्यपि जायते for अभिजायते. ५. D. reads दानस्वरूपं for दानस्य स्वरूपं. ६. A. E. and H. read द्विहेतुः for द्विहेतु. ७. A. reads त्रिणाशं for त्रिणाशं; त्रिणाशं; G. त्रिणाशं and H. त्रिणाशं; all for the same. ८. All except A. read श्रद्धाभक्तिश्च. for श्रद्धा-भक्ती च. ९. We read with all others read वृद्धि-श्रेयस्करे for वृद्धि-भयस्करे.

धर्ममर्थं च कामं च व्रीडा-हर्ष-भयानि च ।
 अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
 पात्रेभ्यो* दीयते नित्यमनपेक्षेय प्रयोजनम् ।
 केवलं त्यागबुद्ध्या यत् धर्मदानं तदुच्यते ॥
 प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत् प्रदीयते ।
 तदर्थदानमित्याहुरैहिकं फलहेतुकम् ॥
 स्त्री-पान-मृगया-ऽक्षाणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
 अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ।
 संसदि व्रीडया तुल्येष्वर्थो अर्थेभ्यः प्रयाचितः ॥
 प्रदीयते च यज्ञानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ।
 दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ॥
 हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
 आक्रोशा-ऽनर्थ-हिसानां प्रतीकाराय यद्दयात् ।
 दीयते वाऽपकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥
 दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयं च धर्मयुक् ।
 देश-कालौ च दानानामद्भान्येतानि षड्विदुः ॥

* अधिष्ठानान्येव विवृणोति पात्रेभ्य इत्यादिना ।

१. D. reads -मनवेक्ष्य for -मनपेक्ष्य. २. A. reads धर्मबुद्ध्या for
 त्यागबुद्ध्या. ३. D. reads वैदिकम् for ऐहिकम्. ४. B. C. and F. read
 राजेन्द्र for रागेण. ५. For तुल्येष्वर्थोऽर्थेभ्यः प्रयाचितः A. reads -स्तुत्या
 चार्थेभ्यो यत्प्रयाचितम्; and B. C. E. F. H. read स्तुत्या चार्थोऽर्थेभ्यः
 प्रयाचितः. ६. A. omits तत् and reads -विचिन्तकाः for -चिन्तकाः. ७. A.
 and I. read आक्रोशानर्थ for आक्रोशानर्थः, and D. चिन्तानां for -हिसानां
 ८. All others except A. read भवेत् for भयात्. ९. B. C. and F. read
 चापहारिभ्यो; and D. reads the whole line दीयते तापकर्तृभ्यः तापदानं तद्
 च्यते; E. G. पापकर्तृभ्यः; and H. reads तत्प्रकर्तृभ्यः for वापकर्तृभ्यः. १०. I.
 has नु for च; and all others except A. D. read कर्मयुक् for धर्मयुक्.

अपापरोगी* धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।
 अनिन्द्यजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
 त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।
 विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते' ॥
 ति । 'त्रिशुक्ल' इति त्रिभिर्माता-पित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुद्धः ।
 'शौचं शुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनां दर्शने तथा ।
 सत्कृतिश्चाऽनसूया च दानं श्रद्धेत्युदाहता ॥
 अपरात्राधमकेशं स्वयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा विपुलं वा ऽपि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् काले ऽपि वा पुनः ।
 दानार्हौ देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा ।
 हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वा ऽप्यन्यथा भवेत् ॥
 दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
 नास्तिक-स्तेन हिंसेभ्यो जाराय पतिताय च ॥

* अङ्गान्येव विभजति अपापरागीत्यादिना ।

१. A. reads अव्याजतः for अव्यसनः; if this reading is applied here the number shown in the text falls below, i. e., it becomes only five.
 २. A. only reads शुक्लवृत्ति- for कृशवृत्ति-. ३. A. and I. read संबलेन्द्रियः for सकलेन्द्रियः; but this does not give good meaning. ४. A. and I. read शौचं शुद्धिः for शौचशुद्धिः. ५. I. only reads -रर्थिनो for -रर्थिनां. ६. A. and I. read दाने- for दान-. ७. A. and I. read आचारा- for अपरा-; this reading does not give good sense. We refer to the twelfth line from this line.
 ८. A. reads चा- for वा-. ९. All others except A. and I. read चोराय for जाराय; we do not accept this because स्तेन being in the verse before the word चोर gives the same meaning, therefore our reading gives good sense.

षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ।
 पिशुन-भ्रूणहन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
 परबाधोकरं दानं स्फीतमप्यूनतां व्रजेत् ॥
 यथोक्तमपि चेदन्नं चित्तेन कलुषेण तु ।
 तच्च सङ्कल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्विदानं स्याद्विपुलोदयम् ।
 अनुक्रोशवशात्तं दानमक्षयंतां व्रजेत् ॥
 ध्रुवमाजस्रिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
 वैदिको दानमार्गो ज्यं चतुर्धा वर्ण्यते बुधैः ॥
 प्रपा-ऽऽराम-तडागादि सर्वकामफलं ध्रुवम् ।
 तदाऽऽजस्रिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥
 अपत्य-विजयैश्वर्य-स्त्री-बालार्थं यदित्यते ।
 इच्छासंज्ञं तु यज्ञानं काम्यमित्यभिधीयते ॥
 कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम् ।
 त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥

१. All others except A. and I. read बाधकरं for बाधाकरं. २. All others except A. read कृतं for स्फीतं ; and D. reads remaining half line कृतं च न कृतं भवेत् । ३. A. and I. read यज्ञानं for चेदन्नं ; and E. G. H. read चेदन्नं, but this does not give good sense. ४. B. C. E. F. and H. read यच्च for तच्च ; but this is not applicable to the past line. ५. D. reads -दोषेण for -दोषेण. ६. B. C. F. and H. read अनुक्रोशवशात् for अनुक्रोशवशात् ; F. and G. read -वशात्तम्. ७. A. and D. read अक्षयतां for अक्षयतां. ८. A. reads दिव्यं च, and I. वैदिको for वैदिको. ९. D. reads वर्ण्यते for वर्ण्यते. १०. All others except A. I. read द्विजैः for बुधैः. ११. A. D. and G. read फलप्रदं for फलं ध्रुवम् ; as the four divisions are quoted in the preceding line such as ध्रुवं, भाजस्रिकं, काम्यम्, नैमित्तिकम्, the reading फलप्रदं is not applicable here. १२. D. reads तत् for व्रज.

तत्रोत्तेमानि चत्वारि मध्यमानि त्रिधानतः ॥
 अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।
 अत्र-विद्या-मधु-स्त्रीणां गो-भू-रुक्मा-ऽश्व-हस्तिनाम् ॥
 दानान्युत्तमदानानि उत्तमब्रह्मदानतः ।
 विद्यादाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥
 दानानि मध्यमानीति मध्यमब्रह्मदानतः ।
 उपानत्-प्रेष्य-यानानि छत्र-पात्रा-ऽसनानि च ॥
 दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ।
 बहुत्वादर्थजातानां संख्या शेषेषु नेष्यते ॥
 अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ।
 इष्टं* दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ॥
 श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा भद्रतेजां विपद्यते ।
 तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्तयेत् ॥

इति । नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलारुह्याश्वत्वारो दान-
 भेदाः पुराणसारे दर्शिताः । सात्त्विकादिभेदान् भगवानाह-
 'दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे ।
 १० देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

*पदुकं त्रिणाशमिति तानेव विविधान् नाज्ञानाह । इष्टमित्यादिना ।

१. A. and I. read तत्रोत्तमानि, and D. reads न चोत्तमानि for तत्रोत्तमानि.
 D. reads अत्रविद्या for अत्र-विद्या. ३. A. -बधु-रुक्मा- for-मधु-स्त्रीणां
 and D. H. read-मधुपात्राणां for the same. ४. D. reads -हस्तिनाम् for
 हस्तिनाम्. ५. A. D. G. and H. read विद्यात् for विद्यात्. ६. A. reads
 सात्त्विकं for -सात्त्विकम्. ७. E. H. and I. read-तेजा for-तेजा-. ८. A. B. C.
 and F. omit इति. ९. I. alone takes च. १०. G. H. read काले देशे च
 or देशे काले च ; but such reading does not occur in जीता.

यसु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥
 अदेश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्' ॥

(भ. गी. १७. २०-२२)

इति । तत्र फलविशेषो विष्णुधर्मोच्चरं दर्शितः—

' तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्त्वे मानवः सदा ।
 वर्णसङ्करभावेन ब्राह्मिके यदि वा पुनः ॥
 बाल्ये वा दासभावेन नात्र कार्या विचारणा ।
 अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलं भवेत् ॥
 सात्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः' ।

इति । तत्र दानपात्रमाह याज्ञवल्क्यः—

' न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
 यत्र वृत्तमिमं चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते' ॥

(या. स्मृ. १. २००)

इति । यमो ऽपि—

' विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः
 क्षान्तो दान्तः सत्यवादी क्रतुजः ।
 स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यो
 दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः' ॥

१. G. alone reads तिर्यक्त्वं for तिर्यक्त्वे. २. All except A. H. I. read समना- for दासना-, the reading समभावेन is marginally noted afterwards on H. by striking off that the समभाव. ३. D. and G. read दासनां for राजसानां; this is quite contrary to what is meant by the author. ४. D. omits the word दान- before -पात्र-. ५. A. धर्मवान्. (. This quotation cannot be found in the ब्रह्मसूत्रि (Calcutta Edition by Jivanand).

इति । वसिष्ठः—

‘किञ्चिद्भेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् ।

पात्राणामपि तत्पात्रं गूत्रात्रं यस्य नोदरे’ ॥

(व. स्मृ. ६. २६ ; व्या. स्मृ. ४. ३३)

इति । बृहस्पतिः—

‘आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति’ ।

(व्या. स्मृ. ४. ३२)

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘पतनात् त्रायते यस्मात् तस्मात् पात्रं प्रकीर्तितम्’ ।

इति । स्कन्दपुराणे पात्रविशेषो ऽभिहितः—

‘प्रथमं तु गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात् ।

ततो ऽन्येषां च विप्राणां दद्यात् पात्रानुसारतः ॥

गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्यां तत्सुतां तथा ।

पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्कुलोद्भवम् ॥

तेज्ञानातिक्रमे दानं प्रत्युताऽधोगातिप्रदम्’ ।

इति । यमो ऽपि—

‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे’ ॥

(व्या. स्मृ. ४.४१; द. स्मृ. ३. २५)

इति । ‘प्राधीतः’ प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्तः—

D. reads शशितः, and all others except A. read विशितः for
हेतः. २. D. reads -शिष्ट- for -श्रेष्ठ-. ३. B. C. E. and F. read तदाना-
H. reads नदाना- for तदाना-. In H. its original reading being
* there on the margin written as न तस्वातिक्रमे सनं &c. ४. D.

* क्रमात् for -क्रमे. ५. D. reads ब्राह्मणे ऽव्रते for ब्राह्मणब्रुवे.

‘उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः’ ॥

इति ।

‘शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्विगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्’ ॥

इति । शूद्रादीनां पात्रत्वप्रतिपादनमन्नदोनादिविषयम्
‘कृतान्नमितरेभ्यः’ (गौ. स्मृ. ५. ९)

इति गौतमवचनात् । व्यासः—

‘माता-पित्रोश्च यद्वत्तं भ्रातृ-स्वसृ-मुतासु च ।
जाया-ऽऽत्मजेषु यद्वत्तं सो ऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥
पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमक्षयम्’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ३०-३१)

इति । भविष्योत्तरे—

‘न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्वत्र शस्यते ।
भगिनी-भागिनेयानां मातुलानां पितुः स्वसुः ॥
दरिद्राणां च बन्धूनां दानं कोटिगुणं भवेत्’ ।

इति । शातातपो ऽपि—

१. H. omits ‘प्राचीतः प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्तः—‘उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः’ इति. २. D. omits इति. ३. A. B. C. F. read शतविषयं for शतविषयम्; while H. reads शतविषयम्. ४. स धर्मः for सो ऽनिन्द्यः. ५. A. इति is superfluous. ६. D. omits इति. ७. D. reads सर्वे प्रदास्यते for सर्वत्र शस्यते. ८. D. reads भागिनां for भगिनी-. ९. A. B. C. and E. read पितुः—

‘सन्निकृष्टमधीयानमतिक्रामति यो द्विजम् ।
भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्’ ॥

(ध्या. स्मृ. ४. ३७)

इति । महाभारते ऽपि^१—

‘हृत्स्वा हृत्तदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम्’ ॥

इति । अपात्रमाह मनुः—

‘न वार्यपि* प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ।
न ब्रकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
त्रिव्रत्येतेषु दत्तं हि विधिना ऽप्यर्जितं धनम् ।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रा ऽदातुरेव च ॥
यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।
पापं व्रतेन संछाद्य बैडालं नाम तद्भ्रतम्† ॥

* ‘वार्यपि’ इत्यनेन अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधो ऽयम् ।
परिणस्तु सर्वार्थत्वादननिषेध इति बोध्यम् । ‘पापे’ इत्यत्र ‘विप्रे’ इति
श्लोके विष्णुस्मृतौ च पाठः ।

† मनुस्मृतौ तु नायं श्लोक उपलभ्यते । अस्य स्थाने—

‘धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छायिको लोकदम्भकः ।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रःसर्वाभिसन्धकः’ ॥

इति दृश्यते । विष्णुस्मृतावप्येवमेव । मेधातिथ्यादिभिस्त्वयमेव व्याख्यातः ।

‘यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्भ्रतम्’ ॥

इति चोपलभ्यते । ज्ञयो ऽप्येते बैडालव्रतप्रतिपादकाः प्रायज्ञः स-
नानार्थका एव । उपलभ्यन्ते च तत्र तत्र विभिन्नेषु पुराणादिग्रन्थेषु ।

१ A. alone reads -मतिक्रिष्टं for -मधीयानं. २. A, D, and I. omit अपि;
while H. omits the whole महाभारते ऽपि. ३. I. only reads दानं for दत्तं.
† B. C. E. F. and H. read अप्यपि, and A. reads अन्वेषि for वार्यपि.

अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसन्धानतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च ब्रह्मव्रतेचरो द्विजः' ॥

(म. स्मृ. ४. १९२-१९६ ; वि. स्मृ.

इति । शौतातपो ऽपि-

९३. ७-९)

'नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषौ ।

यश्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह' ॥

इति । देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः-

'देवार्चनरतो विप्रो विचार्यो वत्सरत्रयम् ।

स वै देवलको नाम ह्य्य-कव्येषु गर्हितः' ॥

इति । वृद्धमनुः-

'पात्रभूतो ऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥

सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मार्थं नोपयुञ्जे च न तं तस्करमर्चयेत्' ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे-

'परंस्वादेवृथा दानमशेषं परिकीर्तितम् ।

आरूढपतिते चैव अन्यथाप्रैर्धनेश्च यत् ॥

ध्ययमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।

गुरोश्चा ऽप्रीतिजनके कृतन्ने ग्रामयाजके ॥

१. A. reads -वृत्तिकरः, and G. ब्रह्मधरः for ब्रह्मव्रतः. २. H. omits
शौतातपो ऽपि. ३. D. omits from देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः to गर्हितः. ४. A.
reads -कव्यविगर्हि- for -कव्येषु गर्हि-. ५. A. reads नोपयुञ्जीत for नोपयुञ्जे
च. ६. A. D. E. G. H. and I. read परस्थाने for परस्वादे. ७. I.
reads आरूढे for आरूढ-

वेदविक्रयक्रे चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ।
स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं द्यौलप्राहे तथैव च ॥
ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपती ।
परिचारेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश' ॥

इति । महाभारते—

‘पद्भन्ध-वधिरा मूका व्याधिनोपेहताश्च ये ।
भर्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः’ ॥

इति । पात्रोपेक्षणमपात्रदानं च मनुर्निषेधति—
‘अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हापरिज्ञानाज्ञानाद्धर्माश्च हीयते’ ॥

(म. स्मृ. ३. ९९; म. भा. शां. २०. ९)

इति । भविष्योत्तरे देयस्वरूपं निरूपितम्—

‘यद्यादिष्टं विशिष्टं च न्यार्यप्राप्तं च यद्भवेत् ।

तत्तद् गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११९; त्रि. स्मृ. ९३. ३२ ;

सं. स्मृ. ४६; म. पु. १४५. ५१)

इति । अशेषस्य देयत्वप्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते ।

नान्वयै* सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १७५)

* कुटुम्बभरणावशिष्टं दार-सुतौ वर्जयित्वा देयम् । पुत्र-पौत्रादिरूपे
ऽन्ये सति तु विद्यमानं सर्वं धनं न दद्यादित्यर्थः ।

१. D. reads कालप्राहे for बालप्राहे. २. H. reads व्याधिना उप- for
व्याधिनोप-. ३. B. C. E. F. and G. read धर्मा ऽधर्माश्च for दानाद्धर्माश्च, and in
H. the original धर्मा ऽधर्माश्च being stricken दानाद्धर्माश्च is written on the
margin. ४. D. reads समया- for म्बावमा-. ५. D. reads वथा -for वषा-.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘कुटुम्बभक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते’ ।

इति । शिवधर्मे—

‘तस्मान्निर्भागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः’ ॥

इति । कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं तस्यापवादमाह
ध्यासः—

‘ कुटुम्बं पीडयित्वा अपि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे† चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥

इति । देयविशेषेण फलविशेषमाह मनुः—

‘ वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदो ऽर्घ्याणि वेदमानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्रिसालोक्यमश्वदः ।

अनडुङ्गः श्रियं जुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥

* नारदेन तु वित्तस्य पञ्चधा विभागो दर्शितः । तद्यथा—

‘ धर्माय यज्ञसे ऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।

पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते’ ॥

इति । अयमेव युक्तो द्रव्यविभाग इति भाति ।

† इदमपि मोक्षमार्गैकरतस्य दानशूरस्य वा संभवति । नान्यस्य ।
यतः कुटुम्बनिर्वाहावशिष्टस्यैव अंशतः दानमुचितम् ।

१. A. reads तस्मान्नु for तस्मान्नि. २. B. C. F. ऽच्छानि. F. and H. ऽर्घ्याणि, and G. उक्तानि for ऽर्न्वाणि. ३. For जुष्टां I. reads तुष्टां.

यान-शय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

(म. स्मृ. ४. २२९-२३३; वृ. गौ. स्मृ. १०. २३-२८)

इति । भविष्योत्तरे पात्रविशेषेण देयविशेषो दर्शितः—

‘ तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः ।

आर्तानामन्नदानं च गोदानं च कुटुम्बिने ॥

तथा प्रतिष्ठाहीनानां क्षेत्रदानं विशिष्यते ।

सुवर्णं याजकानां च विद्यां चैवोर्ध्वरेतसाम् ॥

कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा ’ ।

इति । स्कान्दे अपि—

‘ श्रान्तस्य यानं तृषितस्य पानम्

अन्नं क्षुधार्त्तस्य नरो नरेन्द्र ।

दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः

संस्तूयमानं त्रिदिवं नयन्ति ’ ॥

इति । अङ्गिराः—

‘ देवतानां गुरुणां च माता-पित्रोस्तथैव च ।

पुण्यं देयं प्रयत्नेन नाऽपुण्यं चोदितं क्वचित् ’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

१. E. G. and H. read सौख्यं for सौख्यं. २. For शय्यानां G. reads शय्यानां. ३. A. reads परं स्मृतं for विशिष्यते. ४. A. B. C. D. and F. read पात्रे for पात्र-. ५. E. reads धनदानं कुटुम्बिने, and for the same A. reads गोदानं यज्वने तथा; for गोदानं च कुटुम्बिने. ६. A. reads याजकानां for याजकानां. ७. A. and I. omit इति. ८. A. reads चादितं, and H. मोदितं for चोदितं.

‘यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्’ ।

इति । दाननिमित्तान्याह शातातपः—

‘अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।

षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दानुभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि’ ॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि अयनादीन् दर्शयति—

‘वृष-कर्कटसंक्राती द्वे तूदग्-दक्षिणायने ।

विषुवे च तुला-भेषौ तयोर्मध्ये ततो षराः ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिद्धं चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसंहितासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्’ ॥

इति । मनुः—

‘सद्गुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

१. A. reads गृहादि for गृहे तु. २. D. and G. read दानानि for दत्तानि.
३. All others except B. C. and E. omit अपि. ४. D. reads उपरागादि
for अयनादीन्. ५. A. and I. read मृग. for वृष. ६. A. reads विष्णु-
पादाधिकं for विषुवादधिकं. ७. D. reads गुणादिषु for युगादिषु.

‘शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये ।
विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते स्वनन्तकम्’ ॥

इति । भारद्वाजः—

‘व्यतीपाते वैधृतौ च दत्तमक्षयरुद्रवेत्’ ।

इति । विष्णुः—

‘दिनक्षयो दिनच्छिद्रं पुत्रजन्मादि चा ष्वरम् ।
आदित्यादिग्रहाणां च नक्षत्रैः सह सङ्गमैः ॥
विज्ञेयः पुण्यकालो ऽयं ज्योतिर्विद्विर्विचार्य च ।
तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये’ ॥

इति । दिनक्षयलक्षणमुक्तं वसिष्ठेन—

‘एकस्मिन् सांवने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तः शतसाहस्रिकं फलम्’ ॥

दिनच्छिद्रस्य तु लक्षणं ज्योतिःशास्त्रे ऽभिहितम्—

‘तिथ्यर्ध-तिथियोगर्क्षच्छेदादी राशिपर्वणः ।
सदृशौ दिवस-च्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः’ ॥

इति ।

‘छेदादिकालः कथितः तिथिकृत्योर्घटिद्वयम् ।

ऋक्षादिसङ्गमोपेतं तच्छेदत्वफलैर्युतम् ॥

. A. E. H. and I. read -स्वनन्त-, and D. G. ह्यनन्त- for स्वनन्त-.
A. reads this line as follows:—दिनक्षये दिनच्छिद्रे पुत्रजन्मादिके ऽपि
३. A. B. and D. read सङ्गमे for सङ्गमः. ४. D. reads वासरे for
ने. ५. A. G. and I. omit तु. ६. A. and I. read तिथ्यर्ध- for तिथ्यर्ध-
A. D. G. and I. read राशिपर्वणः for राशिपर्वणः. ८. I. reads -समा-
: for -समाख्यौ. ९. A. omits तिथिकृत्योर्घटिद्वयम्. १०. All others
pt A. read as follows:—मागवद्विसमोपेतं तदे तत्त्वपलेर्युतम्; while I.
and D. G. -फलैः for -पलैः according to the reading.

पलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतौ ।

छेदादिसमयः प्रोक्तो दाने ऽनन्तफलप्रदः' ॥

इति । दानस्य निषिद्धकालमाहतुः शङ्ख-लिखितौ-

‘आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकालेषु वर्जयेत् ।

कर्म चाध्यापनं चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ’ ॥

इति । स्कन्दपुराणे-

‘रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।

हरन्ति राक्षसा यस्मान्त्स्माद्दानुर्भयावहम् ॥

विशेषतो निशीथे तु न शृभं कर्म शर्मणे ।

अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशांम्’ ॥

इति । तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः-

‘राहुदर्शन-संक्रान्ति-यात्रां ऽऽदौ प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिच्छ्यते’ ॥

इति । अत्र संक्रान्तिशब्दो मकर-कर्कटविषयः ।

स्मृत्यन्तरे संक्रान्तिषु रात्रिदानादिनिषेधं प्रक्रम्य ‘मुक्त्वा
मकर-कर्कटौ’-इति पर्युदासात् ।

मत्स्यपुराणे दानस्य प्रशस्ता देशविशेषा निर्दिष्टाः-

‘प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

दत्त्वा चा ऽक्षय्यमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च’ ॥

इति । तथा व्यासेना ऽपि-

१. A. reads फलेः for पलैः. २. A. reads युगे for युतौ. ३. A. reads निमित्त- for निषिद्ध-, probably this might be an error. ४. H. omits इति. ५. D. reads स्कान्दे for स्कन्दपुराणे. ६. D. reads -यात्रां for -यात्रासौ. ७. D. reads न बुध्यति for तदिच्छ्यते. ८. B. C. and F. add च after संक्रान्तिषु. ९. A. adds काल- to देश-.

‘गङ्गाद्वारे प्रयागे च अत्रिमुक्ते च पुष्करे ।
मकरे चा ऽष्टहासे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ॥
कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे तथा चा ऽमरकण्ठके ।
एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षय्यतामियात् ’ ॥

॥ इति दानप्रकरणम् ॥

तदेवं सेतिकर्तव्यं दानप्रकरणं निरूपितम् । अथ प्रतिग्रहो
निरूप्यते । तत्र श्रौतो विधिः पूर्वमुदाहृतः । ‘द्रव्यमर्जयन्
ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्’-इति । तत्र याजने येयं चर्चा
पूर्वमनुक्रान्ता सेयं प्रतिग्रहे ऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या ।
ननु-प्रतिग्रहो मनुना निन्दितः-

‘प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०९)

इति । मैत्रम् । अस्या निन्दाया असत्प्रतिग्रहविषयत्वात् ।
तद्योपरितने वचने स्पष्टीकृतम् ।

‘प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः’ ।

(म. स्मृ. १०. ११०)

इति । यः प्रतिग्रहो नीचात् क्रियते स गर्हित इत्यर्थः ।
प्रतिग्रहस्तु तेनैवा ऽभ्यनुज्ञातः-

‘नाध्यापनात् याजनाद्वा ऽर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलना-ऽऋसमा हि ते’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०३; म. भा. व. २००. ८७)

१. H. reads च प्रभासे for चाहहासे; the प्रभासे is written on margin.
A. omits येयं चर्चा. ३. A. reads अयं for सेयं. ४. A. reads -सन्धातव्यः
or -सन्धातव्या. ५. A. reads असाधु- for असत्-. ६. A. and I. read प्रतिग्रहो
गर्हितः स्वात् for प्रतिग्रहस्तु क्रियते. ७. A. substitutes विद्युद्वा प्रतिग्रहः
or the whole verse नाध्यापनात् &c., and omits अर्हितादिति हेतुः.
8. In Manu Smṛiti ज्वलनाम्बु- for ज्वलनार्कः-. ९. This verse is to be
found in Mahābhārata 3, 200, 87.

इति । अगर्हितादिति छेदः । अगर्हितप्रतिग्रहादप्यप्रति-
ग्रहः श्रेयान् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘प्रतिग्रहसमर्थो अपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानामोति पुष्कलान् ॥

(या. स्मृ. १. २१३)

इति । ननु—यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति—

‘प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम्

प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।

प्रतिग्रहोत् शुध्यति जप्य-होमैर्

योऽयं तु पापं न पुनन्ति वेदाः’ ॥

इति । मनुस्तु तद्विपर्ययमाह—

‘जप-होमैरपैत्येनो याजना-ऽध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. १११)

इति । नायं दोषः । द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः गूढात्
प्रतिग्रहो निन्दितः—इति व्यवस्थायाः सुवचत्वात् ।

ननु—सत्प्रतिग्रहे अपि क्रियानपि प्रत्यवायः प्रतीयते ।

‘प्रतिग्रहः शुद्ध्यति जप्य-होमैः’-इत्युक्तेः । बाढम् ।
अस्येव वेदपारगत्वादिसामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः ।
एतदेवा ऋषिप्रेत्य स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो निवारितः—

१. G. reads तानवामोति for स तानामोति. २. Except A. and I. all read प्रतिग्रहः for प्रतिग्रहान्. ३. A reads याज्ञ्यास्तु पापान् for याऽयं तु पापं. G. reads तपसा न for तपसैव. ५. E. omits this. ६. A. reads होमैः for प्रत्यवायः. ७. D. reads एतदेवाभिप्रेत्योक्तं स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो ना for एतदेव- &c.

‘षडङ्गवेदविद्विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा’ ॥

इति । एष एव न्यायो याजना-ऽध्यापनयोर्योजनीयः ।
अयाज्ययाजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोवाहुल्यम् । स्व-
स्मिन्नीर्षदधिकारवैकल्ये सति प्रवर्त्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यत्रायः ।
मुख्याधिकारिणो विहितयाजनादिप्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येन-
इति विवेकः । सदसत्प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः-

‘द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन’ ॥

इति । सतामसम्भवे सति असतो अपि प्रतिग्रहश्चतुर्विंश-
तिमते ऽग्रनुज्ञातः-

‘सीदंश्चेत् प्रतिगृहीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्तनो नृपात् ।

ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्कस्य वचनं यथा’ ॥

इति । शूद्रप्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः-

‘यत्तु राशीरुतं धान्यं खले क्षेत्रे ऽथवां भवेत् ।

शूद्रादपि ग्रहीतव्यमित्याङ्गिरसभाषणम्’ ॥

इति । तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः-

‘कुटुम्बार्थे तु संच्छूद्रात् प्रतिग्रोह्यमयाचितम् ।

१. E. and H. read अन्यस्मिन्. D. reads तस्मिन् for स्वस्मिन्. २. D. reads विशेषात् for ईषत्. ३. I. reads वैकल्येन for वैकल्ये सति. ४. For येन D. has अप्येतत्. ५. A. substitutes सप्त ष for सीदंश्चेत्. ६. A. reads धान्यमिति for धान्यं खले. ७. D. and I. read तथा for ऽथवा. D. alone has भाषितम्. ८. B. C. and F. read कुटुम्बार्थे तुषः शूद्रा-
तिप्राप्तं तु याचितम्. ९. D. E. G. and H. have बह for सन्-
D. reads प्रतिगृह्णाति वाचितम्- and G. प्रतिगृहीत वाचितम्; for
तप्राप्तमयाचितम्.

क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्' ॥

इति । मनुरपि—

‘न यज्ञार्थं धनं गुद्रात् विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानो ऽपि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते' ॥
(म. स्मृ. ११. २४)

इति । असत्प्रतिग्रहोचितो ऽवस्थाविशेषः स्कन्दपुराणे
दर्शितः—

‘दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।
असतः प्रतिगृहीयात् प्रतिग्रहमनन्त्रितः' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

आपद्रतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो ऽपि यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलना ऽर्कसमा द्वि सः'

इति । मनुरपि— (या. स्मृ. ३. ४१)

‘वृद्धौ च माता-पितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः
अप्यकार्यज्ञातं कृत्वा भर्त्सय्या मनुरब्रवीत् ॥
(म. स्मृ. ११. ११)

जीवितात्ययमापन्नो यो ऽन्नमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते' ॥

(म. स्मृ. १०. १०४)

इति । गारुडपुराणे प्रतिग्राह्यस्य द्रव्यस्येयत्ता दर्शिता—

‘यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत् ।

तावदेव हि गृहीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा' ॥

१. A. reads विप्रो for विप्रो. २. चाण्डालः is substituted by A. D. E and H. for चाण्डालः. ३. A. and I. read वा for ऽपि. The text of Y jnavalkya Smriti reads वाग्बलस्ततः. ४. All MS. read -समप्रभः; but the Smriti itself has समो हि सः. ५. G. adds पुरा after दर्शिता. ६. A. read करणं निवर्तं भवेत्, D. and G. कर्तुर्निर्वहतां ब्रजेत् (for कर्तुर्निर्वहणं भवेत्

इति । व्यासो अपि—

‘प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् येज्ञार्थं तु समाचरेत् ।
स्थित्यर्थ्यादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेत्त्रेहेत धनविस्तरम् ।
धनलाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते’ ॥

इति । अनापदि राजप्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः—

‘न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योच्छ्वास्त्रवर्त्तिनः ।
प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि-ध्वजि-वेद्या-नराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादिते यथोत्तरम्’ ॥
(या. स्म. १. १४०-१४१)

इति । संवर्त्तः—

‘राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः ।
पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः’ ॥

इति । स्कान्दे—

‘मरुदेशे निरुदके ब्रह्मरक्षस्त्वमागतः ।
राजप्रतिग्रहात् पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ॥
ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः ।
विषयामिषलुब्धस्तु कुर्यात्त्राजप्रतिग्रहम् ॥
रौरवे नरके घोरे तस्यैव पतनं ध्रुवम् ।
वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥
राजप्रतिग्रहाद्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

१. A. याचार्य, D. स्थित्यर्थे for बज्ञार्थे. २. G. has स्थिरो वरधिकं for स्थित्यर्थ्यादधिकं. ३. D. substitutes लब्धं स्वाच्छास्त्र- for लुब्धस्योच्छ्वास्त्र-.
४. D. reads सूति-, G. स्वानि-for सूनि-. ५. The text of ब्राह्मण्यमन्वित्प्रातिग्रहम्
reads यथाक्रमम्. ६. D. omits following-प्ररोहन्ति घनागमे । राजप्रतिग्रहा-
द्दग्धा-, and reads वृक्षा दवाग्निना दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्-

‘देशसृनिंसमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
 दशध्वजिसमा वेश्या दश वेद्यासमो नृपः ॥
 दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सैनिकः ।
 तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः’ ॥
 (म. स्मृ. ४. ८५-८६)

इति । अधार्मिकराजविषयेर्यं निन्दा । तथा च तत्रैः
 विशेषितम्—

‘येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ।
 यजन्ते भूमिजां तेषामतत सृनोदितं फलम् ॥
 येषां पापण्डसङ्कीर्णं राटं न ब्राह्मणोऽन्कटम् ।
 एते सूनासहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ॥
 येषां न यज्ञपुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ।
 ते तु पापसमाचाराः सृनापापापभोगिनः’ ॥

इति । अदुष्टात्तु राज्ञः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अत एव
 छन्दोगशाखायां प्राचीनशालादीन् महामुनीन् राजप्रतिग्रहं
 प्रवर्त्तयितुमश्वपतिनामकेन राज्ञा दांपाभात्र उपन्यस्तः—

‘न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
 नाऽनाहिताग्निर्नाऽविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुंतः ॥
 (छां. उ. ५।१।५)

१. This verse is altogether omitted by B. C. and F. also; we find this and the foregoing verse in Manu Smṛiti, but this verse is differently written there as:— दशसूनांसमं चक्र दशचक्रिसमो ध्वजः । दशध्वजसमो वेशो दशवेद्यासमो नृपः ॥ २. D. E. G. and H. read -सूना- for -सृनि-. ३. Manu Smṛiti has तस्य for तस्मात्. ४. All except A. E. and J. omit इयं. ५. D. reads the verse as:— येषां न विषये विप्राः प्राज्ञैर्यज्ञपरिग्रहः । जायते भूमिजां तेषां. ६. A. reads ब्राह्मणास्पदम् for ब्राह्मणोऽन्कटम्. ७. A. has पापा हि ते स्मृताः for पापीपभोगिनः. ८. D. omits महामुनीन्. ९. D. has च for मे, and for the same G. reads चः. १०. A. reads तथा for कुंतः.

इति । योजनवल्क्यवचने अपि राजप्रतिग्रहनिन्दायां 'लुब्ध-
योच्छास्त्रवर्तिनः'-इति विशेषणात् अदुष्टराजप्रतिग्रहो न नि-
न्दत इति गम्यते । तथा च नारदो अपि-

‘श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥ (४१)

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।

नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥ (४२)

शुचीनामशुचीनां च सन्निवेशो^१ यथाम्भसाम् ।

समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ॥ (४५)

यथा ऽग्नौ संस्थितं चैव शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।

एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि^२ ॥ (४६)

(ना. स्मृ. १७. ४१-४६)

इति । दुष्टप्रतिग्रहवत् सत्प्रतिग्रहस्यापि^३ आपद्विषयता
तो न कल्प्यते?—इति चेत् तन्न । ब्रह्माण्डपुराणे सत्प्रति-
ग्रहस्य अनापद्यपि विहितत्वात् ।

‘अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयते ॥

गृह्णीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचारवर्तिनः ।

श्रद्धया विमलं दत्तं तथा धर्मान्नं हीयते’ ॥

१. D. omits the whole from ब्राह्मणवल्क्य to मन्वते. २. A. and G. ad-
-रक्षणं for -रक्षणे. ३. A. has सन्निपातो for सन्निवेशो. ४. D. omits
his whole line. ५. All except A. and I. read दुष्टप्रतिग्रह-. ६. A. omits
पि. ७. A. C. F. and I. omit तत्. ८. A. substitutes ब्रह्मपुराणे.
rahmānda Purāna is a Mahā Purāna and Brahma Purān is an Upa-
urāna, therefore it is difficult to find out the above quotation. ९. D.
. G. and H. have प्रति- for परि. १०. A. reads धर्मो for धर्मान्.

इति । केषु चिद्वस्तुविशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रह
दोष इत्याह भोरद्वाजः—

‘अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।

अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मान्तन्नैव निर्णुदेत्’ ॥

इति । तत्र भरद्वाजाऽभिप्रेतान् वस्तुविशेषान्निर्दिशां
याज्ञवल्क्यः—

‘कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धोः पुष्पं दधि क्षितिः’

मांसं शय्या ऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-पण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः’ ॥

(या. स्मृ. १. २१४-१५)

इति । मनुषि—

‘शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः पुष्पं मणिं दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्’ ॥

(म. स्मृ. ४. २५०)

‘एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाऽभयदक्षिणाम्’ ॥

(म. स्मृ. ४. २४७)

* नात्र क्षितिशब्देन भूमिर्विदक्षिता अपि तु मृत्तिकैव । भूमियहणे
दोषश्रवणात् ‘क्षितिर्मृत्तिका’ इति विज्ञानेश्वरः ।

१. All others except A. G. read भरद्वाजः. २. D. reads नैव विनिर्णुदेत्
for तत्रैव निर्णुदेत्. ३. B. C. and F. read गन्धान् for गन्धाः. ४. A. has
धान्यं. ५. D. reads अयाचिताद्यं. ६. D. and G. have द्विजः. ७. A.
reads वासः. ८. A. and I. read भसतः. ९. D. reads वाऽभयदक्षिणाम् for
चामयदक्षिणाम्, and the text of Manu भय for च.

इति । प्रतिग्रहानधिकारिणं स एवाह—

‘हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मी भवति काष्ठवत्’ ॥

(म. स्म. ४. १८८)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमथो नयत्यात्मानमेव च’ ॥

(या. स्म. १. २०२)

इति । विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहो दोषावह इति वाजस-
नेयिब्राह्मणे गायत्रीविद्यायां श्रूयते—

‘यदि ह वा अप्येवंवित् बह्विव प्रति-
गृह्णाति न हैव तन्नायज्या एकं चनपदं
प्रति स य इमाऽस्त्रील्लोकान् पूर्णान् प्रति-
गृह्णीयात् सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नु-
यादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्
प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् द्वितीयं
पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्ता-
वत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत्
तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष
तपति । नैव केनच नाऽऽप्य कुत

१. D. reads प्रतिगृह्णीति and the text of Manu reads the whole line
thus:— प्रतिगृह्णन्विद्वान् भस्मी भवति काष्ठवत्. २. A. reads -तपो.

उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्—इति ।

(वृ. उ. ५. १४. ५-६)

॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥

एवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधिकरणन्यायेन (पू. मी. २. २. १) कर्मभेदमभिप्रेत्य 'पट्टकर्माभिरतः'—इत्युक्तम् । स च न्याय इत्यं प्रवर्त्तते । यजति ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संग्रहः किं सर्वधात्वर्थानुरक्तैका भावना उत प्रतिधात्वर्थं भिन्नाः? तत्र भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वात् भिन्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधानभेदकत्वासम्भवाच्चैकैव भावनेति पूर्वःपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरं केवलाख्यातं भावनाया अप्रतीतेः उपसर्गशिष्टधात्वर्थैकेनानुरक्तं आख्यातार्थं धात्वर्थान्तराणामननुप्रवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावनाभेदः—इति सिद्धान्तः । एवं चार्थ्यनादिभिः पट्टभिर्धात्वर्थैः पांडु भावना भिद्यते—इति भवन्त्येतानि पट्टकर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' श्रद्धापूर्वकमनुष्ठानम् । अश्रद्धालुना अनुष्ठानमर्थफलं स्यात् । तदाह भगवान्—

१. All others except A. and I. read इति, and B. C. E. omit both. २. H. omits नि- and reads रूपितानां. ३. D. has the following wonderful reading:—किं सर्वधनार्थैका भावना उत न प्रतिधात्वर्थं वाचा तत्रमयो वाचकस्याख्यातस्यैकत्वाभिन्नानामपि धात्वर्थानां उपसर्जनं प्रधानभेदकत्वात् संभवाच्चैकभावेन चेति पूर्वपक्षस्याश्रद्धापूर्वकानुरञ्जनमन्तरं केवलाख्यातं भावनाया अप्रतीतेः उपसर्गशिष्टधात्वर्थैकेनानुरक्तं आख्यातार्थं धात्वर्थान्तराणाम- ४. All others except A. substitute नाना for भिन्ना. ५. E. omits the following:—सैन प्रधानभेदकत्वासंभवाच्चैकैव भावनेति पूर्वःपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरं केवलाख्यातं भावनाया अप्रतीतेरुपसर्गशिष्टधा- ६. A. reads ख्याते. ७. F. has -नानुरक्त. ८. A. and I. read अध्यापना- ९. H. has धात्वर्थः. १०. D. omits अपि.

‘अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह’ ॥

(भ. गी. १७. २८)

इति । ‘नित्यम्’ इत्युत्तरत्रान्वेति नै पूर्वत्र । अध्यापना-
दीनां त्रयाणामनित्यत्वात् । देवता च अनिथिश्च देवता-
तिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत् । देवतास्वरूपं च वाज-
सनेयिब्राह्मणे शाकल्य-याज्ञवल्क्यसंवादे विचार्य निर्णी-
तम् । तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवतावि-
स्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः । तत्र चैषा भ्रुतिः—

‘अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति
देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतथैव निविदा प्र-
तिपदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते ।
त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ।
ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति ।
त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच कत्येव
देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ओमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वा-
विति । ओमिति होवाच कत्येव देवा या-
ज्ञवल्क्येति । अथर्ध इति । ओमिति हो-
वाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक

१. Except A. D. and I. all others read नेह च. २. B. has उत्तर-
तोऽन्वेति न तु पूर्वत्र, C. and F. उत्तरतो नान्वेति न, D. उत्तरत्वात् नेति पूर्वत्र,
G. उत्तरत्वात्नेति न पूर्वत्र, H उत्तरत्वात् नान्वेति पूर्वत्र. ३. E. substitutes किन्तु
for न. ४. D. reads हेतुतानां. ५. D. omits the following :—शाकल्यः प्रष्टा
याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः अथ चैषा भ्रुतिः ।
अथ हैनं विदग्धः. ६. A. omits स्वरूपं.

इति । ओमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री
 च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स
 होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत् शच्चेव
 देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ
 वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एक-
 त्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशत्शाविति
 ॥ २ ॥ कतमे ते वसव इति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च
 चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं
 सर्वं वसु निहितमेते हीदं सर्वं वासयन्त
 तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे ते रुद्रा इति ।
 दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदा
 ऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति यस्मा-
 द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम
 आदित्या इति । द्वादश एव मासाः संवत्स-
 रस्यैत आदित्या एते हीदं सर्वमाददानायन्ति
 तद्यदिदं सर्वमाददानायन्ति तस्मादादित्या
 इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजाप-
 तिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजाप-
 तिरिति । कतमस्तनयित्नुरित्यज्ञानिरिति ।
 कतमो यज्ञ इति । पञ्च इति ॥ ६ ॥ कतमे
 षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं
 चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदं सर्वं
 षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इति ।

इमे एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति ।
 कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अत्रं चैव प्राण-
 श्चेति । कतमो ऽध्यर्ध इति । योयं पवत
 इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते ।
 स कथमध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्व-
 मध्यात्तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव
 इति । प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति ॥

(बृ. उ. ३. ९. १-९)

अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासनार्हाणां देवानां सङ्ख्यावि-
 तारेण कर्तीति पृष्टो याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात्
 रबुद्धिव्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो
 अश्रुतेनामके शस्त्रविशेषे ऽस्थितानां सङ्ख्यावाचिनां पदानां
 मुदायमाचष्टे इति वैदिकप्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा
 अश्रुतेः निविद्युच्यन्ते । तावन्त उपास्या इत्युक्तं भवति ।
 तानि च पदानि त्रयश्च त्रीं चेत्यादीनि । शतत्रयं सहस्रत्रयं
 ५० च देवविस्तारः । कस्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तरशङ्का
 मुदस्यते । य एव देवाः पूर्वं विस्तृताः त एव सङ्क्षेपेण
 कथ्यन्तः? इति तत्र तत्र प्रश्नार्थः । कर्तीति सङ्ख्याप्रश्नः ।
 कतमे त इति स्वरूपविशेषप्रश्नः । तत्र शतसहस्रसङ्ख्याका

१. A. reads संख्याविस्तारे, C. and F. read सन्ख्याविस्तारेण.
 A. and I. omit कर्तीति, A. adds साकल्येन, and I. साकल्येन. ३ D.
 and G. have सास्त्र- for सास्त्र-. ४. D. omits ५०-. ९. D. has संभा-
 तानां, and G. संख्यावाचिनां for संख्यावाचिनां. ६. D. omits परानां.
 A. reads विश्रुतेरयमर्थः. ८. A. has तत्र- ९. All except A. and
 read कथमेतास्ति for कतमे त इति.

ये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति । किं तर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतै-
च्छिकविग्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषः पृथक् निरूप-
णीय इति । त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता वस्वादयः पुराणप्रसिद्धेभ्यो
वस्वादिभ्यो ऽन्ये । तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी । प्राणा ब्राह्म-
न्द्रियाणि । आत्मा ऽन्तःकरणम् । इन्द्र-प्रजापतिशब्दौ लक्षणया
स्तनयित्नु-यज्ञयोर्वचन्ते । लक्षितलक्षणया त्वशनि-पश्वोः ।
अन्न-प्राणौ भोग्य-भोक्त्रभिमानिनौ । अध्यर्धशब्दो रुढ्या
सङ्ख्यावाची । योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः सूत्रात्मा ।
'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' (बृ. उ. ३. ७. २) इति श्रुतेः । अन्ते
प्राणशब्दः परमात्मवाचकः । तदेव स्पष्टयितुं सं ब्रह्मण्युक्तम् ।
तत् शब्दः परोक्षवाची । अरुतब्रह्मविचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः
शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् पारोक्ष्यम्—इति । तत्र प्राणशब्दा-
च्यः परमात्मैवैको मुख्यो देवः । तत्स्वरूपं च श्वेताश्वतरा
विस्पष्टमामनन्ति—

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेतार्ता केवलो निर्गुणश्च ’ ॥

(श्वे. उ. ६. ११; बृ. उ. ३.)

१. B. C. and F. omit ऐच्छिक-; and E. G. H. substitute भौतिक
for the same. २. इति is omitted by all except A. and I. ३. G.
reads -स्तनयित्नुः for -पश्वोः. ४. D. omits रुढ्या. ५. A. omits स.
६. रुढ्यत् is substituted by all except A. and I. ७. A. and I. read
परोक्षम्. ८. H. reads चेतार्ता. We think this reading is more correct;
but the Bhāshya and others prefer चेतार्ता; while D. reads चेतार्ता.

इति । एतमेव देवं शास्त्रकुशलास्तैस्तैः शब्दविशेषैर्बहुधा व्यवहरन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—

‘सुपर्ण* विप्राः कवयो वचोभि-
रेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।’

इति । ते च शब्दविशेषा विस्पष्टमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते—

‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु-
रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदं-
स्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः’ ॥

इति । ननु—इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेववा-
चिनो न त्वेकं देवमभिदधति । अन्यथा वारुणयोगे ऐन्द्रो^१
मन्त्रः प्रयुज्येत् । नायं दोषः । एकत्वे अपि देवतात्वम् । मूर्ति-
भेदेन मन्त्रव्यवस्थापपत्तेः । यथा शैवागमेषु शिवस्यैकत्वे अपि
प्रतिमाभेदेन दक्षिणामूर्ति-चिन्तामणि-मृत्यञ्जयादयो मन्त्राः

* शोभने पर्णे पक्षावस्य सुपर्णः । ‘बृहद्रथन्तरे ते पक्षौ’ इति श्रुतेः ।
सुपर्णः परमेश्वरः । विप्रातीति विप्रः । ‘प्रा पूर्तौ’ स्वज्ञानेन पूरणकर्तारो
विद्वांसो विप्राः । ते एकं सन्तमप्येनं बहुधा कल्पयन्ति उपास्यादिसिद्धये ।
अस्तुतस्त्वेक एव परमेश्वरः । एतेन—मन्दमतीनामनुग्रहार्थं विविधकर्मानु-
ष्ठानसिद्धयर्थं च कल्पितं शिव-विष्ण्वादिमूर्तिभेदमेव परमार्थसत्यं मत्वा
ईश्वरबाहुल्यादुद्विजमानाः अनाकलितवैदिकधर्मरहस्याः पारक्यधर्ममु-
रीकुर्वन्तो जल्पप्रज्ञत्वादुपेक्ष्या इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

१. E. G. H. omit च. २. A. has वरुणयागस्य. ३. B. adds अपि before
ऐन्द्रो. ४. B. C. and F. read युज्येत for प्रयुज्येत्. ५. A. G. and I.
read देवस्य मू.; D. E. देवत्वमू., and H. देवत्वस्य मू., for देवतात्वम् । मू.
६. A. substitutes प्रासाद्- for प्रतिमा- and reads प्रासाददक्षिणामूर्ति-; B. C.
and F. प्रतिमाभेदेः इ-, D. E. and H. प्रतिमाभेद-; and G. प्रतिमाभेदान् इ-.

मूर्तिविशेषेषु व्यवस्थिताः । यथा वा वैष्णवागमेषु गोपाल-
वामनादयो मन्त्राः तथा देवे^१ ऽपि किं न स्यात् ।

ननु—द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपम् । रूपभेदाच्च कर्मभेदः
प्रतिपादितः । 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा
वाजिभ्यो वाजिनम्'—इत्यत्र यथा ऽऽमिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्य-
योर्भेदः तथा विश्वेषां देवानां वाजिभ्यो देवेभ्यो भेदो ऽभ्युपग-
न्तव्यः—इति । ब्राह्मम् । अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वास्तवस्य
देवस्य कर्मानुष्ठानदशायामौपाधिको भेदः* । अत एव वाज-
सनेयिब्राह्मणे इष्टिप्रकरणे कर्मानुष्ठातृप्रसिद्धं देवभेदमनूद्य
तदपवादेन वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्—

'तद्यदिदमाहुरमुं यजेतामुं यजेतेत्येकं देवभेतस्यैव
सा विमृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति' ।

न चैकस्माद्देवात् फलभेदो दुःसम्पाद इति शङ्कनीयम् ।
उपास्तिप्रकारभेदेन तदुपपत्तेः । 'तं यथायथोपासते तदेव
भवति'—इति श्रुतेः । यथैको ऽपि राजा छत्र-चामरादिसे-
वाप्रकारभेदेन फलभेदे हेतुस्तद्वत् ।

* उपाधिशब्देनात्र सत्त्व-रजस्तमो गुणाः तज्जनितत्वेन कल्पितानि
शरीराणि वा ग्राह्याणि । तद्यथा—कर्मारम्भे विघ्ननाशनार्थं कल्पितस्य
गजमुखाद्याकारविशेषोपाधिविशिष्टस्य गणपतेः कल्पनम् । एवमेवन्द-
वरूपादीनां देवानां कर्मानुष्ठानकाले तत्तत्कार्यसिद्धयर्थं कल्पनम् ।

१. A. omits वा, and D. substitutes च. २. A. and I. read वेदे fo
देवे. ३. A. and I. have स्वरूप-. ४. H. reads विशोषात्. ५. H. and I
read वासवस्य. ६. A. and D. have कर्मानुष्ठान-. ७. E. G. and II. read
तदनुवादेन for तदपवादेन. ८. All others except A. and I. read फलभेदः

ननु-देवः फलं ददातीत्येतन्मीमांसको न सहते । तथा हि नवमाध्याये विचारितम् । किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं ? उतापूर्वद्वारकं यागस्य फलसाधनत्वं ? इति संशयः । तत्र भङ्गस्य यागस्य कालान्तरभाविफलम्प्रति साधनत्वा-योगादवश्यं द्वारं किञ्चित् कल्पनीयम् । देवताप्रसादश्च श्रुति-युक्तिभ्यां तद्वारं स्यात् ।

‘तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तरपयति’ ।

(तै. सं. २. ५. ४. ३)

इति श्रुतिः । युक्तिरप्युच्यते । क्रियया प्रामुमिष्टतम-त्वात् कर्म कारकं प्रधानम् । तेन कर्मणा व्याप्यत्वात् सम्प्रदानं ततोऽपि प्रधानम् । इन्द्रादिदेवताश्च सम्प्रदानत्वेन प्राधान्यात् पूजामर्हन्ति । यागश्च पूजारूपत्वादतिथेर्भोजनमिव देवताया अङ्गं स्यात् । तस्मात् राजादित्रैत्रेवः फलं ददातीति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते । याग-देवतयोर्योऽप्यमङ्गाङ्गीभाव उपन्यस्तः स तु शब्दाकाङ्गानुसारेण विपर्येति । तथा हि— यजेतेत्याख्यातेन भावना अभिधीयते । सा च—किं? केन? कथं? इति भाव्यकरणे इतिकर्तव्यतालक्षणमंशत्रयं क्रमेणाकाङ्गति । तत्र यागस्य समानपदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न भाव्यता । स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात् भाव्यता स्यात् । तस्य च स्वर्गस्य साधनाकाङ्क्षायां यागः करणत्वेनान्वेति ।

१. A. inserts कर्तुः. २. A. B. C. F. insert च before कर्मणा. ३. A. and I. read व्याप्तत्वात्. ४. All others except A. and I. take singular. ५. A. has यागस्व. ६. A. retains plural. ७. C. and F. read सर्वस्व for स्वर्गस्य.

तच्च करणं साध्यरूपत्वात् स्वनिष्पादकं सिद्धं द्रव्यदैवतमि-
तिकर्तव्यत्वेन गृह्णाति-इति । ततो यागो ऽङ्गी देवता च
तदङ्गम् । एवं च सति नातिथिवद्देवता यागेनाराध्यते । या तु
श्रुतिः-‘तृप्त एवैनम्’-इति नासौ स्वार्थे तात्पर्यवती ।
प्रत्यक्षादिविरोधात्* । न हि काचिद्विग्रहवती देवता हविर्भु-
क्त्वा तृप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । प्रत्युत
तदभावः प्रत्यक्षेण योग्यानुपलब्ध्या वा प्रतीयते । किं च अश्व-
मेधे ‘गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः’ इत्यादावद्वावयवानां
दंष्ट्रदिद्रव्याणां हविषां भोक्तृत्वेन गोमण्डूकादयस्तिर्य-
ञ्चो ऽपि^१ देवताविशेषाः श्रूयन्ते । न च तेषां फलप्रदातृत्वं
सम्भाव्यते ।

‘ओषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलभ्यः
स्वाहा’-

(तै. सं. ७. ३. १९; ७. ३. २०)

इत्यादावचेतनानामोषधि-वनस्पति-तदवयवानां देवतात्वं
श्रूयते । तत्र कुतो हविर्भोक्तृत्वं कुतस्तरां तृप्तिः कुतस्तम

* असति प्रत्यक्षोपलम्भे अर्थो बाधितो भवति । इन्द्रस्य प्रत्यक्षना
भावात् श्रुतिरियं न स्वार्थे तात्पर्यवती भवतीति भावः ।

१. A. and I. read -स्वरूपत्वात्. २. G. reads -न राध्यते. ३. D. omits
from भुक्त्वा to प्रत्यक्षेण, both inclusive. ४. This mantra is differently
read by the following manuscripts as:-A. has स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान्
जम्भेभिः; B. and C. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भेभिः. E. and F. स्तेगां
दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः; D. and G. गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूका काङ्गुन. ५. A. has
इत्यादावयव-, B. C. E. F. H. इत्याद्यवयव-, and I. इत्याद्यवयव-. ६. A. B.
C. E. have स्तेगामण्डूः. ७. Except A. and I. all omit ऽपि. ८. C. E. and
H. read फलदानृत्वं.

फलदानम् । तस्माद्विग्रहादिमतां देवानांमभावात्त देवताप्रसा-
दो यागस्य फलद्वारम् । किन्तु श्रूयमाणफलसाधनत्वान्यथा-
नुपपत्तिकल्प्यमपूर्वं तद्वारम् । अभ्युपगतेष्वपि देवेष्वपूर्वस्यैव
फलद्वारत्वमवश्यं वक्तव्यम् । मन्त्रा-ऽर्थवादेतिहास-पुराणेषु
देवतानामपि तपश्चरण-क्रत्वनुष्ठान-ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रप्रयोगेभ्यः*
समीहितैसिद्धानुकीर्तनात् । तस्मान्न देवः फलप्रदः इति
सिद्धम् । औपनिषदास्त्वीश्वरस्य† फलदातृत्वं मन्यन्ते ।
तथाहि तदीये शास्त्रे तृतीयाध्याये विचारितम् । किं धर्मः
फलं ददाति ? आहोस्विदीश्वरः ? इति संशयः । तत्र मीमां-
सकोक्तन्यायेन धर्मः फलप्रद इति पूर्वःपक्षः । सिद्धान्तस्तु
किं धर्मो ज्ञानाधिष्ठित एव फलप्रदः ? किं वा केनचिच्चेतने-
नाधिष्ठितः ? नाद्यः । अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य यथो-
चितफलदातृत्वायोगात् । द्वितीये तु येनाधिष्ठितः स एव
फलदाता ऽस्तु । न चैवं धर्मस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् ।
वैषम्य-नैर्घृण्यपरिहाराय धर्मापेक्षणात् । असति तु धर्मे
कांश्चिदुत्तमसुखं कांश्चिन्मध्यमं कांश्चिदधमं प्रापयन्तीश्वरः कथं
विषमो न भवेत् । कथं वा त्रिविधं दुःखं प्रापयन्निर्घृणो न
स्यात् । धर्माधर्मानुसारेण तत् प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीना-

* अयमर्थः— मन्त्रार्थवाद-पुराणादिषु देवतानामपि समीहितं तप-
श्चरणादिद्वारैव सिद्धमित्यनुवर्णितं न साक्षात् तस्मात् कर्मैव फलप्रदं
न देवता ।

† औपनिषदा वेदान्तिनः । ते च कर्मानुरूपं शुभमशुभं वा ईश्वरः
फलं ददातीति मन्यन्ते ।

१. A. has देवादीना-. २. C. and F. देवात्मनामपि, I. देवानामपि.
३. D. F. G. and H. have समाहित- for समीहित-. ४. A. reads फलं
ददातु. ५. All except A. H. and I. have धर्मवैयर्थ्य-. ६. A. has चिच्चं
for त्रिविधं, and all others except I. त्रिविचं for the same.

मिव न वैषम्य-नैर्घृण्ये प्राप्तुतः । न हि दुष्टशिक्षां शिष्ट-
परिपालनं च कुर्वतां गुर्वादीनां वैषम्य-नैर्घृण्ये विद्येते ।
यदुक्तं—‘गो-मण्डूकादीनां तिरश्चामोषधि-वनस्पत्यादीनां च
स्थावराणां फलप्रदत्वमयुक्तम्’—इति । तत् तथैवास्तु ।
ईश्वरस्य फलदातृत्वे कः प्रत्यूहः । यदपि—

‘तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति’ ।

(तै. सं. २. ५. ४. ३)

—इति तत्रापीन्द्रदेवतायामवस्थितो ऽन्तर्यामी फलप्रदत्वेन
विवक्षितः ।

‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्’ ।

इति श्रुतेः । तस्मादीश्वरस्य प्रसाद एव फलद्वारम् ।
न च जैमिनेय-वैयासिकयोर्मतयोः परस्परं विरोधः ।
विवक्षाविशेषेण तत्समाधानात् । यथा देवदत्तस्यैव पशुत्वे
ऽपि सम्यगभिज्वेलनं विवक्षित्वा ‘काष्ठानि पचन्ति’— इति
व्यवहारः तथा परमेश्वरस्यैव फलप्रदत्वे ऽपि तारतम्यार्पादन-
निमित्ततया प्राधान्यं विवक्षित्वा ‘धर्मः फलप्रदः’— इति
व्यवहारः किं न स्यात् । तस्मादविरोधात् फलप्रदो जगदीश्वर
एक एव सर्वत्र पूजनीयो देव इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

॥ इति देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम् ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । उभयोः पूजनप्रकार-
मुपरितनश्लोके निरूपयामः । ‘देवता ऽतिथिपूजको नावसी-

१. A. B. C. and F. स्तेग- for गो-. २. All others except H. I. read
ईश्वरप्रसाद. ३. H. has अभिज्वालनं. ४. A. and I. read -पादनिमित्त-
५. From फलप्रदः to the end is omitted by D. ६. All others except
A. and I. read पूजनीय एवाल-. ७. H. -मिति प्रसं-.

ते '—इत्युक्तेरपूजायामवसीदति इत्यवगम्यते । तथा च
मपुराणे—

‘यो मोहादथवाऽऽलस्येयदकृत्वा देवतार्चनम् ।

भुङ्क्ते स याति नरकं सूकोरर्ष्वभिजायते ’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १२१)

‘अकृत्वो देवपूजां च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं निगच्छति ’ ॥

(कू. पु. १, २. १८. ११९)

इति । मार्कण्डेयः—

‘अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ’ ॥

(मा. पु. २९. ३१; वि. पु. ३. ९. १६; वि. स्मृ. ६७. ३३)

इति । देवलो ऽपि—

‘अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।

असत्कृतो निराशश्च स सद्यो हन्ति तत्कुलम् ’ ॥

१. In Kūrma Purāṇa we find as अज्ञानात्. २. A. and I. read -द्विह.
In the text of Kūrma Purāṇa we find the reading as follows :—
कृत्वा तु द्विजः पञ्चमहायज्ञान् द्विजोत्तमः referring to both these verses
his reading is more correct. ४. All others except A. and D. as also
the text of the Kūrma Purāṇa read स गच्छति. ५ This quotation
from मार्कण्डेयः- to -गच्छति is omitted by A. and I.; the author
quotes this verse from Mārkaṇḍeya, but we also find it in Viṣṇu
Smṛiti and Viṣṇu Purāṇa.

इति । पूजायां तु न केवलं पापाभावंः किन्त्वभ्युदयो ऽप्य-
स्ति । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

‘ये ऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदाधरम् ।
सर्वपापत्रिनिमुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘वेदाभ्यासो ऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियास्तथा ।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १६.)

इति । मनुसुरपि—

‘अतिथिं पृजयेद्यस्तु श्रान्तं चादृष्टमानसम् ।
संवृषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः’ ॥

(व. स्मृ. २७. ७)

इति । विष्णुरपि—

‘स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नाश्वामोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनान्’ ॥

(वि. स्मृ. ६७. ४४.)

इति । वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन हंमे कृते सां-
योऽवशिष्ट ओदनः स हुतशेषः । तमेव भुञ्जीत न
स्वभोजनार्थं पाचयेत् । यदाह भगवान्—

१. B. C. D. and E. add एव to केवलं. २. A. and I. read अवसा
for पापाभावः. ३. A. and I. -मागतम्. B. C. E. -मानस; and F. ३
दुष्टमानसम्. ४. D. सवस्तं. ५. A. omits इति. ६. All except A. and
omit यो. ७. A. reads तथाह; and the other all except I. तथाह.

‘यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्’ ॥
(भ. गी. ३. १३)

इति । ‘हुतशेषम्’—इत्यत्र हुतशब्दो महाभारते व्याख्यातः—
‘वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यन्ते बुधैः’ ।

इति । तस्य शेषो हुतशेषः । स च हुतशेषशब्दो देवर्षि-
मनुष्यादिपूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति । तदाह मनुः—

‘देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्यांश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥
अथ स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते’ ॥
(म. स्म. ३. ११७—११८)

इति । ‘ब्राह्मणो नावसीदति’ इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मण-
स्य लक्षणं महाभारते दर्शितम्—

‘सत्यं दानं तपः शौचमानृशंस्यं दमो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
काम-क्रोधौ वंशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
स्वयं धर्मेण चरति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

१. D. omits from ‘हुतशेषम्’—to अथ स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्
with inclusive, this is only on account of the writer's carelessness.
G. ब्राह्म्याश्च, E. and H. read वा शाश्च. ३. H. adds इति after भवेत्.
A. and I. वशी. ५. All except A. and I. read सर्वं धर्मेण चरितं.

यो ऽध्यापयेदर्शते वा याजयेद्वा यजेत वा ।
 दद्याद्वा ऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
 अध्यात्मनि रतिर्ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्' ॥

इति । तर्था च अनाहिनाप्रितायामपि उक्तलक्षणलक्षितो
 ब्राह्मणो नावसीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति ।

'चतुर्णामपि वर्णानाम्'-इति 'पट्कर्माभिरतः'-इति वच-
 नद्वयेन साधारणा-ऽसाधारणधर्मौ संक्षिप्योपदर्शितौ । यद्यप्य-
 ध्यापनादित्रयमेव विप्रस्याऽसाधारणं नाध्ययनादित्रयम् । तस्य
 वर्णत्रयसाधारणत्वात् । तथापि पट्कर्माभिरतत्वं विप्रस्यैवेति
 न कोऽपि विरोधः ॥ ३८ ॥

अथोत्र साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं साधारणमाहि-
 कं संक्षिप्याह-

सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतातिथिपूजनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदैवं च पट्कर्माणि दिनेदिने ॥३९॥

इति । 'सन्ध्यास्नानम्'-इत्यत्र यवागूपाकन्यायेन स्ना-
 नस्य प्राथम्यं व्याख्येयम् । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथम-
 पादे प्रतिपादितः । 'यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागुं च पच-
 ति'-इति श्रूयते । तत्र संशयः किमग्निहोत्र-यवागूपाकयोः-

१. All others except A. and I. have रतं for रतिः. २. From तथा
 च-10 पर्यवसितो भवति is omitted by all except A. and I. ३. A. reads
 तथात्र, and all others except I. तत्र. ४. All except K. and L. read
 संवतानां च for देवतातिथिः. ५. A. omits यवाग्वा. ६. Except E. G. H.
 All others omit च. ७. A. omits तत्र.

नेयतः क्रमः? उत नियतः? यदपि नियतः तदपि पाठेन निय-
यते उताऽर्थेन? तत्र विध्योरनुष्ठानमात्रपर्यवसानात् क्रमस्य नि-
गमकाभावात् अनियतेः—इत्येकः पूर्वः पक्षः । पूर्वाधिकरणेषु
अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति * इत्यत्र पाठ-
स्य नियामकत्वाभ्युपगमात् अत्रापि तत्सम्भवात् यथापाठक्रम-
नेयमः—इत्यपरः पूर्वः पक्षः । 'यवाग्वा'—इति तृतीयया श्रुत्या
होमसाधनत्वावगमादर्सति च द्रव्ये होमानिष्पत्तेरर्थाद् यवागु-
गाकः पूर्वभावी-इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि स्नानस्य शुद्धिहे-
तुत्वाच्छुद्धस्यैव सन्ध्यावन्दनाधिकारित्वात् स्नानं पूर्वभावि
इति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानं तत्पूर्वभाविनां ब्राह्ममुद्गूर्त्तोत्थान-हि-
तचिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मे मुद्गूर्त्ने उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मा-ऽर्थ-कामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११५)

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मे मुद्गूर्त्ने बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत् ।

कायकेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९२)

* द्रष्टव्यमिदं पूर्वमीमांसायां पञ्चमे ऽध्याये प्रथमे पाद्रे ‘श्रुतिलक्ष-
मानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्’ इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां शबरभाष्ये ।

१. A. and I. read यथा नियतस्तथा, and others except H. यथापि निब-
स्तवापि. २. A. has नियामकत्वा-. ३. A. adds क्रमः after अनियत.
४. D. omits पूर्वः. ५. D. reads -धिकरणे. ६. B. D. and E. read ब्राह्मणं.
७. A. reads तथापाठक्रम- ८. D. reads असति द्रव्यहोमो निःपत्तेत् अर्थाद्यवागु-
गाकः पूर्वभावीति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानपूर्वभावि -for the intermediate portion
of साधनत्वावगमात् and ब्राह्ममुद्गूर्त्तो-. ९. अत is added to एव by A.
१०. D. reads उपासयेत् for न हापयेत्.

इति । 'वेदतत्त्वार्थः' परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे-
 'ब्राह्मे मुद्गृत्ने उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।
 कायकेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्' ॥
 (कू. पू. १. २. १८. ३)

इति । विष्णुपुराणे अपि-
 'ब्राह्मे मुद्गृत्ने उत्थाय मानसे मतिमात्रुष ।
 त्रिवुद्धेय चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्योऽविराधिनम् ॥
 अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
 परित्यजेदर्थ-कामौ धर्मपीडाकरौ नृप ॥
 धर्ममप्यमुखादकं लोकत्रिद्विष्टमेव च' ॥
 (वि. पु. ३. ११. ५-७)

इति । सूर्योदयात् प्रागर्हप्रदरे द्वौ मुद्गृत्नी । तत्राद्यो ब्राह्मो द्वि-
 तीयो रौद्रः । तत्र ब्राह्मे चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः-
 'उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य मुकृतं कृतम् ।
 दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक् सत्या वाऽपि भाषिता ॥
 उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
 मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतिष्यति' ॥
 इति । 'ध्यायीत मनसेश्वरम्' इति यदुक्तं तत्र प्रकार-
 विशेषो वामनपुराणे दर्शितः-

१. The text of Vishṇu Purāṇa सुस्थे च for उत्थाय. २. In Vishṇu Purāṇa त्रिवुद्ध- for त्रिवुध्य. ३. All except I. read चाप्यविराधिनम्. ४. In Vishṇu Purāṇa the following one line is seen between अपीडया, &c., and परित्यजेदर्थकामौ, &c., but the author did not find it necessary to the present. 'वृष्टानुष्टविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता. ५. A. reads अनयोः for तयोः. ६. A. reads ऽपि हृतं for दापितं. ७. E. II. and I. read चापि. ८. D. and G. have यद्भयं समुप-. ९. I. omits दर्शितः.

‘ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्रः शनि-राहु-केतवः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ’ ॥

(वा. पु. १४. २३)

इत्यादि ।

॥ इति ब्राह्मे मुहूर्ते आत्महितचिन्तनप्रकरणम् ॥

द्वितचिन्तनानन्तरं श्रोत्रियादिकमवलोकयेत् न तु पापि-
शादिकम् । तदाह कात्यायनः—

‘श्रोत्रियं सुभगं गां च अग्निमग्निचितं तथा ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदांपद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम् ’ ॥

(का. स्मृ. १९. ९-१०)

इति । ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात् । तदाहाङ्गिराः—

‘उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आधम्य चोदकम् ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीर्वनोद्ध्वासवर्जितः ।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥

१. A. substitutes त्रिपुरान्तकोऽग्निः. २. All others except D. and G. substitute सहभानुजेन for शनि-राहु-केतवः. ३. A. omits तदाह. ४. All except A. and G. read सुभगां. ५. A. reads शक्ति-वः स विमुच्यते. ६. A. and I. read मघं for चान्धं. ७. A. reads तथाचाङ्गिराः. ८. E. G. H. and I. read निष्ठीवो- for ष्ठीवो-.

इति । तेन तृणनियमं विशिनष्टि—

‘शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।
अयज्ञीयैरनार्द्रैश्च तृणैः सञ्छाद्य मेदिनीम्’ ॥

इति । तत्र कालभेदेन दिङ्मयममाह याज्ञवल्क्यः—

‘दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्ममूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः’ ॥

(या. स्मृ. १. १६)

इति । कर्णश्च दक्षिणः ।

‘पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुन्सृजेत्’ ॥

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्थत्वाभिधानात् । य-
ज्ञोपवीतस्यापि तदेव स्थानं न्याय्यम् । अङ्गिरास्तु विकल्पेन
स्थानान्तरमाह—

‘कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात् यदा कर्णे समाहितः’ ॥

इति । तत्र कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम् । तथा च
सांख्यायनः—

‘यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे

कृत्वा मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्यात्’ ॥

१. D. substitutes तत्र नियमं वसिष्ठ आह for तत्र तृणनियमं विशिनष्टि. If we allow the reading of D. it means that it is of Vasishtha; but we cannot find it in Vasishtha Smṛiti. For the same तृणनियमान् appears in A. I.; and in B. C. E. G. H. तृणनियमो. This is grammatically incorrect. २. B. E. and H. omit विक्र. ३. All except A. and I. read -स्थानाभिः. ४. G. has विकल्पे for विकल्पेन. ५. G. reads यद्येकवस्त्रो for यद्येकवस्त्रो. ६. D. omits उत्सर्गं and reads मूत्रपुरीषे कुर्यात्; while B. C. E. F. and H. read - उत्सर्गे.

इति । ननु—उक्तो दिङ्निनियमो न व्यवतिष्ठते । अन्यैरन्यथा-
स्मरणात् । तत्र यमः—

‘प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने अपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः’ ॥

इति । अत्र केचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति । तदयु-
क्तम् । सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात् । सामान्य-
शास्त्रं हि याज्ञवल्क्यवचनम् । दिवसे हस्तने ऽयुदङ्मुखत्व-
विधानात् । यमवचनं तु विशेषशास्त्रम् । उदङ्मुखत्वस्य
मध्याह्नविषयत्वेनात्र सङ्कोचप्रतीतिः । मा ऽस्तु तर्हि विकल्पः ।
यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति—इति चेत् । तदपि न
युक्तम् । प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वनिराकरणायैव देवलेन सदैवेति
विशेषितत्वात् ।

‘सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः’ ।

इति । अत्र प्रातः-सायाह्नशब्दौ दिवा-रात्रिविषयौ । तथा च
मनुः—

‘मूर्तोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा’ ॥

(म. स्मृ. ४. ५०)

इति । एवं तर्हि यमोक्तयोः प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः ?
सूर्याभिमुखनिषेधगमकोक्तिरिति ब्रूमः । तदुक्तं महाभारते—

१. G. has तदेतदुक्तम्. २. D. omits हि. ३. B. C. and F. omit
अपि. ४. D. and G. omit -त्व-; while H. reads उदङ्मुख इति वचनात् for
उदङ्मुखत्वविधानात्. ५. D. reads विशेषवच्छास्त्रम्. ६. A. reads यमवचनोक्तो
नियमः for यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति-इति चेत्. D. substitutes
भयवस्था भवत्यतीति चेत्, this reading is correct and gives different
sense. ७. H. omits तु. ८. A. reads एतदपि for नवपि. ९. A. and I.
read सूर्याभिमुखनिषेधपरा यमोक्तिरिति. The reading is correct, but it
seems the repetition ‘यमोक्तिरिति’ is contrary to the style.

‘प्रत्यादित्यं प्रत्येनलं प्रतिर्गां च प्रतिद्विजम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः’ ॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘विष्णुवमाचरोन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत्’ ॥

इति तन्निरुद्धेतरविषयम् ।

‘न वेगं धारयेत् । नोपरुद्धः क्रियां कुर्यात्’

इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्—

‘छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधेभयेषु च’ ॥

(म. स्मृ. ४. ५१; म. पु. १. २१७. २७)

इति । नदपि नीहारान्धकारादिजनितदिङ्मांसनविषयम्

देशनियमो विष्णुपुराणे अभिहितः—

‘नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत्’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ८-९)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषे कुर्यात्

दक्षिणां दिशमपरां वा’ ।

(आ. ध. सू. १. ११. ३१. २)

इति । मनुर्ऽपि—

‘दूरादावसथान्मूत्रं दृगतं पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत्’ ॥

(म. स्मृ. ४. १५१)

इति । स एव वर्ज्यदेशानाह—

१. D. reads प्रत्यमरं प्रतिगङ्गां, E. प्रत्यबलं for प्रत्यनलं. २. I. reads यथापि for यत्तु. ३. H. I. and also the text of manu read प्राणवाधे. ४. The text of the Āpastambadharmasūtra reads अरादा..... दक्षिणां दिशां दक्षिणापरां वा. (See G. Bühler's 1st Edition which seems to be incorrect.)

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोत्रजे ॥ (४५)

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न बल्मीके कदोचन ॥ (४६)

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ (४७)

वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विष्णुमूत्रस्य विसर्जनम् ॥ (४८)

(म. स्मृ. ४. ४५-४८)

इति । पर्वतमस्तक इति पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्यज्ञापनाय ।

यमो ऽपि-

‘तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽयतनानि च ।

राजमार्ग-श्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्य-श्वभ्र-त्रिलानि च’ ।

इति । हारीतः-

‘आहारं तु रहः कुर्यात् विहारं चैव भेर्वदा ।

गुप्ताभ्यां लेक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रिया’ ॥

१. A. हलकृष्टे न च जले for न फालकृष्टे न जले. २. All others except D. and I. read बहुले for न जले. ३. H. reads न शाहले for कशाचन.

A. has चेत्येषु for गर्तेषु. ५. Others except D. read नाप्यवस्थितः.

नापि च स्थितः; while A. reads नाधिरोहितः. ६. H. reads आभ्रस्य for

रसाद्य. ७. I. reads च for याः. ८. This sentence is omitted by all

others except H. ९. I. reads छायावृक्षं चतुष्पथम्; G. छायां नद्वं चतुष्पथम्

and A. छायादृश्ये चतुष्पथे for छायां वृक्षं चतुष्पथम्. १०. A. reads सर्वया.

१. A. and D. read लक्ष्मिदुक्तः.

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘न च सोपानत्को मूत्र-पूरीषे कुर्यात् ।’

(आ. ध. सू. १. १०. ३०. १८)

इति । यमो ऽपि—

‘प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गाममिं ब्राह्मणं तथा’ ॥

इति । ततो लोष्टादिना परिमृष्टगुद-मेहनो गृहीतशिश्न-
श्वोत्तिष्ठेत् । तथा च भरद्वाजः—

‘अथापकृत्य विण्मूत्रं लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।

उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् दृढं विधृतमेहनः’ ॥

इति ।

॥ इति विण्मूत्रोत्सर्जनप्रकरणम् ॥

अथ शौचप्रकरणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्धिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्त्रितः’ ॥

(या. स्मृ. १. १७)

इति । देवलो ऽपि—

‘आं शौचान्तं मृजेच्छिभ्रं प्रस्नावोच्चारयोरपि ।

गुदं हस्तं च निर्मृग्यान्मृदमभोभिर्मुहुर्मुहुः’ ॥

१. -गुद- is omitted by A. २. I. reads अवकृत्य च for अथापकृत्य. All
A. यथा प्रकृत्य for the same. ३. All others except I. read -विधिः for
-प्रकरणम्. ४. D. and I. read आ शौचान्तोत्सर्जनं, B. C. and F. अ
शौचान्तान्मृजंत (a) आ शौचान्तं मृजेत.

इति । दक्षो ऽपि—

‘ तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्भृतवारिणा ’ ॥

इति । अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विवस्वान्—

‘ रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृतं ।
पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यगुचिर्भवेत् ’ ॥

इति । शौचयोग्यां मृत्तिकामाह यमः—

‘ आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा ’ ॥

इति । तत्रैव विशेषमाह मरीचिः—

‘ विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे रक्ता क्षत्रे विधीयते ।
हारिद्रवर्णा वैश्ये तु शूत्रे कृष्णां विनिर्दिशेत् ॥

इति । उक्तविशेषासम्भवे या काचित् ग्राह्या । तदाह मनुः—

‘ यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।
सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तथा शौचं विधीयते ’ ॥

(म. स्मृ. १०. ४७)

इति । विष्णुपुराणे वर्ज्या मृद्विशेषा दर्शिताः—

‘ वल्मीक-मूषकोत्खातां मृदमन्तर्जलान्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाश्च नादद्याल्लेपसम्भवाम् ॥ (१६)

अन्तःप्राण्यवपत्रां च हलोत्खातां न कर्दमात् ।

(वि. पु. ३. ११. १६-१६)

१. A. omits विवस्वान्, and I. reads विश्वामित्रः for the same. २ D. reads रस्निमात्रजले त्यक्त्वा, and I. रस्निमात्रजलात्तीर्थे for रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा. ३. All others except I. read कृष्णैति निर्दिशेत् for कृष्णां विनिर्दिशेत्. ४ All others except H. read -मूषक; but मूषक is correct. ५ D. reads -जले and I. -जलां for -जलान्.

इति । अन्तर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधस्तु वापी-कूपादिव्यतिरिक्त-
विषयः । अत एव यमः—

‘वापी-कूप-तडागेषु नाहरेद्वाह्यतो मृदम् ।
आहरेज्जलमध्यात् तु परतो मणिवन्धनात्’ ॥

इति । देवलो अपि काश्चिन्निषिद्धा मृदो दर्शयति—

‘अङ्गार-तुष-कीटा-स्थि-शर्करा-वालुकान्विताम् ।
वल्मीकोपरि तोयान्त-कुड्या-फाल-श्मशानजाम् ॥
ग्रामवाह्यान्तरालस्थां वालुकां पांमुरुपिणीम् ।
आहृतामन्यशौचार्थमाददीत न मृत्तिकां’ ॥

इति । हस्तनियममाह देवलः—

‘धर्मविद्वक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
तथा च वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत्’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमो अभिहितः—

‘उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्यात्त्रात्रौ चेदक्षिणामुखः’ ॥

इति । मृत्सङ्ख्यामाह शातातपः—

‘एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शकृति त्रिगुणं भवेत्’ ॥

१. I. reads तोयान्तः for तोयान्तः. २. D. reads कुड्या-तुष-श्मशानजाम्. while all others except A. and I. read कुड्या-पूतश्मशानजाम्. and on the margin of H. appears the correction -तुष- for -पूत-. ३. A reads पुरिषे द्विगुणं भवेत्; while D. reads शकृति द्विगुणं भवेत्.

इति । मनेरपि—

‘एका लिङ्गे गुदे तिलस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥
एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।
वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३६—१३७; वि. स्मृ. ६०. २५—२६)

इति । बौधायनो अपि—

‘पञ्चा ऽपाने मृदो योज्या वामपादे तथा करे ।
तिलस्तिलः क्रमाद्योज्याः सम्यक्शौचं चिकीर्षता ॥’

इति । वसिष्ठो अपि—

‘पञ्चा ऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।
उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्तिते ॥
‘एकास्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश’ ।

(व. स्मृ. ६. १८)

इति । विंशत्यादिकं ब्रह्मचारिविषयम् ‘द्विगुणं ब्रह्मचा-
रिणः’ इत्युक्तत्वात् । आदित्यपुराणे—

१. E. and H. omit मनेरपि. The following two verses are found in the text of the Vishṇu Smṛiti, and the latter verse is found in the text of the Vasistha Smṛiti. २. All others except A. D. and I. read शुद्धिमवामुयान्, and B. C. F. add इति after शुद्धिमवामुयान्. ३. E. and G. read ऽपाने गुदे बोज्या, but this appears to be a mistake. ४. All others except A. and I. read वामपादौ दशोत्तरे; but the meaning would be contrary. ५. A. has चिकीर्षतः for चिकीर्षता. ६. All others except G. and I. read -कीर्षिताः for -कीर्षिते. This latter half is not found in the text of the Vasistha Smṛiti. I. has आदित्यपुराणे after the end of this verse, but we do not see any use of the words in this place.

‘खी-गूद्रयोरर्द्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
दिवाशौचस्य निश्चयर्द्धं पथि पोदं विधीयते ॥
आर्चः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम्’ ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. १. १. १-५३)

इति । वृद्धपराशरः—

‘उपविष्टस्तु विण्मूत्रं केर्तुं यस्तुं न विन्दति ।
सं कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा’ ॥

(ग. पु. १. २१७-३३)

इति । आनुशासनिके ‘शौचेतिकर्तव्यता दर्शिता—

‘शौचं कुर्याच्छनैर्धीरो बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।

विप्रुषश्च तथा न स्युर्यथा चोरं न संस्पृशत् ॥

बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशत् स्फिचौ’ ।

इति । दक्षो ऽपि—

१. G. reads पादो for पादं. २. A. reads समाचरेत् for प्रकल्पयेत्. ३. A. I. read कर्तुः. ४. All others except A. and I. substitute च for तु. ५. has न for स. As in the Tilgu character the letters न and स resemble each other, we cannot positively say whether this is a mistake. ६. reads शौनकेनेतिकर्तव्यता for शौचेतिकर्तव्यता. ७. D. reads यथावा न संस्पृशत्, and A. न च स्पृशेत् for न संस्पृशत्. ८. B. C. and F. read : स्पृशेति, G. नैनं स्पृशेति, and I. नैनं स्पृशेति जाः. For the same B. a H. read चोरं न संस्पृशत्.

‘षडन्या नखशुद्धौ तु देयाः शौचेऽसुना मृदः ।
न शौचं वर्षधाराभिराक्षरेत्तु कदाचन’ ॥

इति । मरीचिरपि—

‘तिसृभिश्चातलोत् पादौ शोध्यौ गुल्फात्तथैव च ।
हस्तौ त्वोमणिवन्धाच्च लेप-गन्धापकर्षणे’ ॥

इति । यथाविधि कृते शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति तदाऽऽह
नुः—

‘यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारी ‘देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यगुद्धिषु’ ॥
(म. स्मृ. ९. १२६)

इति । मनस्तुष्ट्यभावे तु देवल आह—

‘यावत्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
प्रमाणं शौचसङ्ख्यायां न विप्रैरुपदिश्यते’ ॥
(ग. पु. १. २१७—३६)

इति । पितामहोऽपि—

‘न यावदुपनीयन्ते द्विजाः, गूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचमेषां विधीयते’ ॥

१. A. and I. read शोधयेत् for चातलात्; while D. reads चाबलात् for the same. २. G. and I. read गुल्फौ तथैव च. ३. A. has द्वौ मणिव-
राच्च. ४. All others except I. read -गन्धापकर्षणम्. ५. All others
except A. and the text of Manu read -त्यमेध्याक्तो गन्धो. ६. All others
except A. and the text of Manu read चादेवं, but the commentators
do not follow this reading, as they think वारि and मृत् are used
separately. ७. A. reads शौचसङ्ख्यायाः. ८. G. and H. have तावत् for
तवत्, but in the margin of H. appears the correction तावत्. ९. D.
as शौचमेव, A. and G. शौचमेवं.

इति । अत्र स्त्री-शूद्रग्रहणं अकृतोद्वाहाभिप्रायम् । अनु-
पनीतद्विजसाहचर्यात्* । मृत्परिमाणमाह शातातपः-

‘आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते† स्थिताः ।

तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्ये या च मृत्तिका’ ॥

इति । यत्तु दक्षाङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्-

‘अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता ॥

प्रथमा प्रसृतिज्ञेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी’ ॥

(द. स्मृ. ५. ७.; ग. पु. १. २१७. २)

इति तत्र सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन गन्धाद्यक्षये सत्यधि-
कपरिमाणं द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्धक्षये शास्त्रोक्तसङ्ख्या
पूरणीयैवे । यथाह दक्षः-

* ‘स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहः’ इत्युक्तेः ‘स्त्री-शूद्रौ च सधर्मणौ
इत्युक्तेश्च अनुपनीतद्विजवत् अकृतोद्वाहयोः स्त्री-शूद्रयोरपि गन्धलेपक्ष-
करमेव शौचं विधीयते इत्यभिप्रायः ।

† इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् । तत्र ग्रासाः होमेषु आहुतयः शौचे मृत्तिकाश्च
आर्द्रामलकप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः ।

१. B. C. and F. read शौचार्ये यारतु मृत्तिका; A. E. G. and H. शौचे
देवास्तु मृत्तिका; and I. शौचे देवाश्च मृत्तिका; for शौचार्ये या च मृत्तिका.
२. D. reads -परिमाणे for -परिमाणेन. ३. All others except D. omit मृत्तिका.

‘न्यूनधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।
प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते’ ॥

(द. स्मृ. ९. १३)

इति । एवमुक्तशौचकरणे ऽपि यस्य भावशुद्धिर्नास्ति न
तस्य शुद्धिरित्याह व्याप्रपादः—

‘शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं ब्राह्मणमाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं ब्राह्मं भावशुद्धिस्तथा ऽऽन्तरम् ॥

गङ्गातेयिन कृत्स्नेन मृद्गैश्च नगोपमैः ।

आ मृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति’ ॥

इति । शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्वमन्वय-
र्थान्तरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति—

‘शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलां द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः’ ॥

इति ।

(द. स्मृ. ९. २)

॥ इति शौचप्रकरणम् ॥

अथ गण्डूषविधिः । तत्रापस्तम्बः—

‘एवं शौचविधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत् ।

मूत्रे रेतसि विट्सर्गे दन्तधावनकर्मणि ॥

D. reads शौचसिद्धि- for शौचं शुद्धि-, A. B. C. and F. read शौच-
ः, and E. G. H. शौचं सिद्धि-. २. A. reads न गोमयैः. ३. The inter-
mediate portion from this heading to the next heading ‘अथाचमन-
’ is omitted by all others except A. and I. it is difficult to state
whether this portion has been entirely omitted by the author himself
or has been inserted by some one else.

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूपमाचरेत् ।
 चतुरष्ट-द्विषट्-द्व्यष्टगण्डूपैः षोडशैस्तथा ॥
 मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमामुयात् ।
 पुरस्ताद्दिवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥
 पश्चिमे मुनि-गन्धर्वा वामे गण्डूपमाचरेत् ।
 गण्डूपसमये विप्रमन्त्रर्जन्या वक्त्रताडनम् ॥
 कुर्वीत यदि मृदात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।

इति ।

॥ इति गण्डूपविधिः ॥

अथाचमनविधिः । तत्र वृद्धपराशरः—

‘कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जतै
 निवेद्दशिख-कच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ।
 कृत्वोपवीतं सव्यांसे ब्राह्मणः-कायसंयतः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘अन्तर्जानुः शूचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥
 (या. स्मृ. १. १८)

इति । गौतमो ऽपि—

१. A. reads प्रबद्ध- २. H. reads -कक्ष- for -कच्छ- ३. D and H. read द्विराचमनमाचरेत् for द्विज आचमनं चरेत्. ४. D. reads सव्येन; while others except A. and I. read सव्येऽसे for सव्यांसे. ५. All except D and the text of Yajñavalkya-smṛiti omit the Visarga and read अन्तर्जानुः शूचौ.

‘शुचौ देशे आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा
कृत्वा यज्ञोपवीती आ मणिवन्धनात् पाणी
प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशः त्रिश्चतुर्वा ऽप
आचामेत् । द्विः^१ प्रमृज्यात् । पादौ चाम्र्युक्षेत् ।
खानि चोपस्पृशेत् शीर्षण्यानि* मूर्धनि च
दद्यात्’ । (गौ. स्मृ. १. ११)

इति । तत्र त्रिश्चतुर्वैत्यैच्छिको विकल्पः । ब्रह्मतीर्थं
तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः—

‘कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देवतीर्थान्यनुक्रमात्’ ॥
(या. स्मृ. १. १९)

इति । एतदेव शङ्ख-लिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्—
(या. स्मृ. १. १९)

‘अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां रेखायां
ब्राह्मं तीर्थम् । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा
पिच्यम् । कनिष्ठातलयोरन्तरा प्राजा-
पत्यम् । पूर्वैणाङ्गुलिपर्वणि दैवम्’ ।

* खानि इन्द्रियाणि । शीर्षण्यानि शीर्षे भवानि नासिका-चक्षुःश्रो-
त्रादीनि चोपस्पृशेत् । मूर्धनि च जलं दद्यात् इति योजना ।

१. All others except A. and the text of Gautama read
दक्षिणबाहुं. २. A. reads जान्वन्तरं. ३. Except A. D. I. and the text of
Gautama others read पाणि for पाणी. ४. This is omitted by all others
except A. and the text of Gautama. ५. A. reads भ्रुक्षेत्. ६. D.
reads नखानि for खानि. ७. D. adds अपि to अंगुष्ठयोः. ८. A. and I.
read कनिष्ठिका-करतल-.

इति । आचमनीयमुदकं विशिनष्टि शङ्खः—

‘अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

वैह्विना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्’ ॥

(शं. स्मृ. ९. ६)

इति । याज्ञवल्क्येण अपि—

‘अद्भिस्तु प्रकृतस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

हन्-कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः’ ॥

शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रेश्च सरुम्पृष्ठाभिरन्ततः ॥

(या. स्मृ. १. २०-२१)

इति । मनुरापि—

‘हृद्गाभिः पूयन्ते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्यांश्च प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः’ ॥

(म. स्मृ. २. ६२)

इति । प्रचेता अपि—

‘अनुष्णाभिरफेनाभिः पृताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।

हृद्गताभिरशब्दाभिः त्रिंशन्नुर्वाद्भिराचमन्त’ ॥

* द्विजातयः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः शुद्धेरन् इति पूर्वोक्तान्वयः । स्त्री-शुद्रौ चकारात् अनुपनीतद्विजश्च अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । तृतीयार्थे तमिः ।

† प्राशिताभिः अन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपीत्यर्थः । ‘अन्ततः जिह्वैष्ठान्तेनापि’ इति कुल्लूकभट्टः ।

१. ‘वैह्विना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्’ याज्ञवल्क्येण अपि ‘अद्भिस्तु प्रकृति-स्थाभिर्हीनाभिः फेन बुद्बुदैः is omitted by D. २. A. and I. omit अपि ३. A. D. and I. read शूद्राश्च. ४. H. and I. read भुपति..

इति । तत्रापवादमाह यमः—

‘ योत्रायामीक्षितेनापि* शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।
उदकेनातुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्’ ॥

इति । उदकस्य ग्रहणप्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः—

‘ आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् ।
संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शंषेणाचमनं चरेत् ।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपैः’ ॥

इति । स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः ।

‘ त्रिः पिबेदक्षिणेनापः’ ।

इति पुराणवचनात् । उदकपानानन्तरर्भाविनीर्मितकर्त्त-
व्यतामाह दक्षः—

‘ संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥

* यात्रायां प्रयाणे केवलं जलावलोकनेनापि शुद्धिर्भवति । न तत्र
स्पर्शनाद्यपेक्षा । ‘ रात्राववीक्षितेनापि’ इति पाठस्तु असङ्गत इव
प्रतिभाति ।

१. B. C. and F. add अपि to तत्र. २. A. substitutes यात्रावलोक्य for
यमः, but we do not find this verse in the text of the same. ३. All
others except D. read रात्राववीक्षितेनापि for यात्रायामीक्षितेनापि, but we
would not see the meaning of अवीक्षितेनापि. if right, would be an
exception to an आचमन how the सायंसंध्यावदन is to be performed.
४. A. and I. read सर्वतः. ५. I. reads -मस्करम्. ६. A. reads संह-
ताङ्गुलिना. ७. D. reads -दय for -दपः. ८. D. reads भावि निमित्तकर्त्त-
व्यता. ९. A. reads सम्पत्त्याङ्गुष्ठः, B. C. D. and F. संमृज्याङ्गुष्ठः, and
E. G. H. संभृत्याङ्गुष्ठः for संवृत्याङ्गुष्ठः. १०. A. reads संहताभिश्चतसृभि-
र्पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्, B. C. E. F. and H. संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्वमेतमुपस्पृ-
शेत् । and D. संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्वमेतमुपस्पृशेत्.

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः-श्रोत्रे ततः परम् ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ।
 सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्नेण संस्पृशेत् ॥

(द. स्मृ. २. १४-१७)

इति । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथास्पर्शनमाह—

‘ तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥
 नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु ।
 संस्पृशेच्चै ततः शीर्षमयमाचमने त्रिभिः’ ॥

(शं. स्मृ. ९. ५-७)

इति । एवमन्ये ऽप्यन्यथान्यथा वर्णयन्ति । तत्र यथा-
 शाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । आचमननिमित्तान्याह मनुः—

‘ कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।
 वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्रंश्च सर्वदा’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३८)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

१. B. C. and F. reads बाहूनाग्नेण for बाहू चाग्नेण. २. D. omits the portion intervening between तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् in the first half of the first line and स्तन्यद्वयं ततः in the latter half of the 4th line. ३. D. substitutes तु for च. ४. A. D. and I. do not repeat the word अन्यथा. ५. D. omits तत्र. ६. A. and I. read पाण्याचान्त, and D. स्नात्वावाप. ७. All others except A. and the text of Manu read पीत्वापो-ध्येष्यमाणश्च. ८. I. reads वेदममि च; while others except A. read वेदमजं च. ९. A. D. II. and I. omit अपि.

‘चण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे* स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे ।
 उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वाऽपि तथाविधम् ॥
 आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।
 अग्नेर्गवामथाऽऽलम्भे स्पृष्ट्वा ऽप्रयतमेव च ॥
 स्त्रीणामर्थाऽऽत्मनः स्पर्शं नीलीं वा परिधाय च’ ॥
 (कू. पु. १. २. १३. ४-८)

इति । ‘स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे-’ इत्येतज्जपादिविषयम् । तथा
 च पद्मपुराणे—

‘चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वा ऽऽचामेद्विजोत्तमः’ ।

इति । मनुष्ये—

‘सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतं वचः ।
 रथ्यां श्मशानं चाक्रम्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १४५)

इति । बृहस्पतिरपि—

* चाण्डालैः म्लेच्छैश्च सह सम्भाषे सम्भाषणे । उच्छिष्टैः स्त्री-
 शूद्रैः सह उच्छिष्टेन वा तैः सह भाषणे आचामेदिति भावः ।

१. B, C, and F. read -भाषणम्. २. B, C, E, F, and G. read बृद्धा for स्पृष्ट्वा.
 ३. All others except A, and I. substitute चा for वा. ४. After this
 line we find in the Kūrma Purāṇa the following two lines:- भोजने
 सन्ध्ययोः स्नात्वा रथागे मूत्र-पुरीषयोः । आचान्तोऽप्याचमेत्स्पृष्ट्वा सकृत्सकृ-
 दथान्यतः. ५. A. reads तथात्मसंस्पर्शं, and I. यथात्मसंस्पर्शं for अथात्मन-स्पर्शं.
 ६. All others except A, I, and the Kūrma Purāṇa read नीलीं for
 नीली. ७. All others except A, and I. read -पुराणम्. ८. In the text
 of manu appears -नृतानि च. ९. A. omits this portion, and I. omits
 only अपि.

‘अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।
मार्जार-मूपकस्पर्शे प्रहासे ऽनृतभाषणे ॥
निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपि स्पृशेत्’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘उत्तीर्योदकमाचामंदवतीर्य तथैव च ।

एवं स्यात्तेजसा युक्तां वरुणां ऽपि सुपूजितः’ ॥

इति । हारीतो ऽपि—

‘नोत्तरेदनुपस्पृश्य जलम्’ ।

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘क्षुते निष्ठीवने मुंम परिधानं ऽश्रुपातने ।

पञ्चस्वेतेषु चाचामच्छ्रावं वा दक्षिणं स्पृशेत्’ ॥

इति । दक्षिणकर्णस्पर्शनमाचमनासम्भवं वेदितव्यम् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

‘सम्यगाचम्य तंयेन क्रियाः कुर्वीत वै शुचिः ॥ (६७)

देवतानामृषीणां च पितृणां चैव यत्नतः ॥ (६८)

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्याऽर्कदर्शनम् † ।

* एवं कृते सति जलाधिष्ठातृदेवता वरुणो ऽपि पूजितो भवतामर्थः

† नेदमुपलब्धपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि ‘पूर्वाभावे ततः परं’—इत्यम् ग्रहणे इदमपेक्षितमेवेति स्पष्टमेव ।

१. All others except A. and D. read -मुषिकास्पर्शं, which appears to be a mistake. If the word मुषिका meaning a female rat is kept the the meaning would be that at the touch of the female rat alone the आचमन is to be performed. २. All others except D. read कुर्वन्नपि स्पृशेत्. ३. A. and I. read वरुणेन सुपूजितः, and D. वरुणेनापि पूजितः for the same. ४. D. and I. substitute वा for आ. ५. A. H. and I. read क्रियां

कुर्वीतालम्भनं चापि दक्षिणश्रवणस्य वा ॥ (७०)

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।

न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते ' ॥ (७१)

(मा. पु. ३४. ६७-७१)

इति । दक्षिणकर्णप्रशंसा च 'प्रभासादीनि तीर्थानि'-
इत्यादिना वक्ष्यते । अथ वा व्रीधायनोक्तं द्रष्टव्यम्-

'नीवीं विमृज्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।

आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृशेत्' ।

(बौ. स्मृ. १. १०. १६-१७)

इति । पट्त्रिंशन्मते द्विराचमननिमित्तं दर्शितम्-

'होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

'स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेक्षासो विपरिधाय च' ॥

(या. स्मृ. १. १९६)

इति । व्रीधायनो अपि-

'भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षणकाले* च तत् द्विराचमनं स्मृतम्' ॥

* हविर्भक्षणं पुरोडाशोडादिभक्षणम् ।

१. A. B. C. D. and F. substitute वा for च. २. B. C. and F. read गोभूमिं गोमयं वा संस्पृशेत्; while A. E. H. and I. भूमिं गोमये वा संस्पृशेत्.

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशन्त ।

गुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशन्त ॥

(कृ. पु. १. २. १२. ६४)

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गे ऽयुक्तभाषणे ॥

जृम्भित्वा ऽध्ययनारम्भे कास-श्वासागमे तथा ।

चत्वरं वा इमशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥

सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तौ ऽप्याचमन्त् पुनः’ ॥

(कृ. पु. १. २. १३. १-३)

इति । अयुक्तभाषणं निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह
बोधायनः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु दन्तसक्तेषु धारणा ।

ग्रंस्तेषु तेषु नाचामेत्तेषां संस्थानवच्छुचिः’ ॥

(बौ. स्मृ. १. ४. १. २४)

१. A. D. E. G. and H. read शुक्लभाषणे for ऽयुक्तभाषणे. २. D read छात्रिष्या; while A. and the text of Kūrma Purāṇa read छीविष्या. ३. The text of the Kūrma Purāṇa reads समाक्रम्य. ४. A. and I. read ततः for पुनः. ५. A. D. E. G. and H. read छाष्क- for अयुक्त. ६. A. and I. read अस्तितेषु च; while D. reads अस्तेषु तेषु for ग्रंस्तेषु तेषु. ७. The text of the Baudhāyana smṛite reads the whole verse as follows:—

दन्तवदन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा ।

अस्तेषु तेषु नाचामेत्तेषां संस्थानवच्छुचिः ॥

In this verse both the readings संस्थानवत् and संस्थानवत् are doubtful. They do not give any proper meaning. Dr. Bühler corrects संस्था वत्, but we think संस्था न चाऽशुचिः would be a more correct reading.

इति । दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्यार्निर्हार्यरूपेण भेदः ।

अत एव देवलः—

‘भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

दन्तलग्नसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेच्चाशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्वेण कृतं’ ॥

इति । ग्रंथेषु तेषु स्वस्थानाभ्युत्थेषु च निगीर्णोक्तिव्यर्थः ।

तत्र मनुः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शरुते न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः’ ॥

(बौ. स्म. १. ८. १. २५)

इति । एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथा ऽह् शङ्खः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिस्पर्शनात्’ ।

इति । फल-मूलादिषु विशेषमाह शातातपः—

१. A. and I. read अस्थितेषु च ; while D. reads कस्तेषु for यन्तेषु.
२. A. and I. omit स्व- १. Except A. D. and I. all others read स्वस्थानेषु तेषु, omitting च्युतेषु. ४. This verse the author quotes from Manu ; but we find this only in one manuscript with Govind Raja's commentary (5 between 141 and 142 verse), but neither Govindrāja nor any of the other six commentators on Manu has commented it, the reading of it being—

दन्तवदन्तलग्नेषु रसास्पर्शेषु चैव हि ।

च्युतेष्वभ्रवद्विद्याभियरेवैव तच्छुचिः ॥

५. All others except A. and I. read स्वर्षे कृते for स्वर्षकृते.

‘दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
ताम्बूले चक्षुदण्डे च नोच्छिष्टं भवेति द्विजः’ ॥

इति । षट्त्रिंशन्मते अपि.—

‘ताम्बूले चैव सोमे* च भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥
त्वग्भिः पत्रैर्मूर्त्त-पुष्पैस्तृण-काष्ठमयैस्तथा ।
सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टं भवति द्विजः’ ॥

इति । एतच्च मुखसौरभ्याद्यर्थोपभुक्तावशिष्टविषयम् ।
ताम्बूलसाहचर्यात् । ‘दन्तलग्नस्य संस्पर्शे’ इति अनिर्हार्यस्य
दन्तलग्नस्य जिह्वया संस्पर्शे इत्यर्थः । याज्ञवल्क्या अपि—

‘मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथा ऽऽचमनविन्दवः ।

इमश्च चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः’ ॥

(या. स्मृ. १. १९५)

इति । मुखनिःसृता विन्दवां यद्यङ्गे पतन्ति तदा नाचम-
नापादकाः । तथा च गौतमः—

* सोमः सोमवलीरस इति यावत् ।

१. G. reads भवतु for भवति. २. E. and H. read षट्त्रिंशन्मते अपि but we do not find any work of this name on Dharmasâstra. Probably this is a mistake of the writer. ३. A. adds इति after भवेन्नरः. ४. B. reads फलेः पुष्पैः for मूल-पुष्पैः. ५. All others except A. and I. read सौरभाद्यर्थो. ६. D. reads प्रतिहार्यस्य, B. C. and F. निर्हार्यस्य, E. G. and H. हार्यस्य for अनिर्हार्यस्य. ७. B. C. and F. read न पतन्ति, D. E. G. and H. निपतन्ति for पतन्ति. ८. A. reads आचमनापादकाः, I. and D. आचमनापादकाः for नाचमनापादकाः.

‘ने मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति तांश्चदङ्गे निपतन्ति’ ।
(गौ. स्मृ. १. १६)

इति । आचमनविन्दवस्त्वेद्भ्रस्सृष्टा अपि मध्याः । तथा च
मनुः—

‘स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यं आचामयनः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १४२; वि. स्मृ. २३. ५४)

इति । अत्र पादग्रहणं अवयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् ।
तथा च यमः—

‘पतन्त्यार्चामतो यांश्च शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः’ ॥

इति । इमश्रुविषये विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—

‘न इमश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये

सङ्घिः यावन्न हस्तेनोपस्पृशति’ ।

(आ. ध. सू. १. ५. १६. ११)

इति । आचमने बर्ज्यानाह भृगुः—

१. A. and I. omit न; for the same E. G. and H. substitute भ-
२. All others except A. and the text of Gautama read न चेरङ्गे for
विप्रुषे. ३. D. reads भङ्गास्पृष्टा, B. C. E. F. and H. भङ्गं स्पृष्टा, and A.
४. G. अङ्गं स्पृष्टा for भङ्गं स्पृष्टा. ५ All others except A. I. and
the text of Manu read बत्वाचामयतः for च आचामयतः. ६. D. reads
नियै; while the commentator Govindrāja reads भूमिकैः for भौमिकैः.
Except Govindrāja all other commentators and A. read रामयतो.
७. D. reads भवान्तरस्थ for भवबवान्तरस्थ. ८. A. B. C. E. F. and I.
and आचमतो. ९. A. reads बस्थ for बाध.

‘ विना यज्ञोपवीतेन तथा ऽधीतेन वाससा ।
 मुक्त्वा शिखां वाप्याचामेत् कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥
 सोष्णीषो ब्रह्मपर्यङ्कः प्रौढपादश्च* यानगः ।
 दुर्देशप्रगतश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘ पादप्रक्षालनोच्छ्लेषेण नाचामेत् । यद्याचामेत् भूमौ
 स्नावयित्वाऽऽचामेत् । नोङ्गुलीभिर्न सर्वुद्रुदाभिर्न
 सफेनाभिर्नेष्णाभिर्न क्षौराभिर्न विवेर्णाभिर्न दुर्ग-
 न्धरसाभिर्न कलुषाभिः । न हसन् न जल्पन् न तिष्ठन्

* प्रौढपादो यथा—

‘भासनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
 कृतावसाक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते’ ॥

इत्युक्तलक्षणः । जानुनोः जङ्घयोः कृतावसाक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घावन्
 इति भावः ।

१. B. C. and F. read वा नाचामेत्, H. and I. चाचामेत् for वाप्याचामेत्.
 २. Except D. all others read सोष्णीषी. ३. B. C. E. F. and H. read
 दुर्देशप्रगतश्चैव, G. दुर्देशः प्रगतश्चैव, and D. दुर्देशश्च प्रगतश्चैव for दुर्देशप्रगतश्चैव.
 ४. All others except G. and the text of Baudhāyana read पादप्रक्षालनो-
 च्छ्लेषेण. ५. Except D. and the text of Baudhāyana all others omit
 यद्याचामेत्. ६. Except A. and the text of Baudhāyana all others
 omit नाङ्गुलीभिः. ७. D. substitutes च for स-. ८. All others except
 A. I. and the text of Baudhāyana omit स-. ९. A. and I. read नोच्छ्लि-
 षाभिः. १०. B. C. and F. read न जाताभिः, E. न जात्याभिः, and G. न
 जातिभिः for न क्षाराभिः. ११. D. omits न विवेर्णाभिः, and A. adds नोष्णाभि-
 before न कलुषाभिः. १२. This is omitted by all others except A. and
 the text of Baudhāyana. १३. B. C. and F. read कलस्यो for जल्पन्.
 १४. A. omits न जल्पन् न तिष्ठन्.

न विलोकेयन् न प्रहो न प्रणतो न मुक्तेशिखो
 न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो
 न बहिर्जानुः न त्वरमाणो नाज्यज्ञोपवीती न प्रसा-
 रितपादः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेत् ।
 (बौ. स्मृ. १. ९. १२.-१९)

इति । देवलो ऽपि-

‘सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशो ऽपि वा नरः ।
 उट्णीपी वाऽपि नाचामेद्वस्त्रिणाबध्य वा शिरः’ ॥

इति । आपस्तम्बो ऽपि-

न वर्षधाराभिराचामेत् ।

(आ. ध. सू. १. ६. १५. ४)

इति । यमो ऽपि-

‘अपः कर-नखँस्पृष्टा य आचामाति वै द्विजः ।
 सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा ’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे ऽपि-

‘कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्या-ऽऽप्यणगतो ऽपि वा ।
 अरुत्वा पादयोः शौचमाचान्तो ऽप्यगुचिर्भवेत्’ ॥

इति । गौतमो ऽपि-

१. B. C. E. F. and I. omit न विलोकयन्; while H. in its correction reads नाविलोकयन्. २. B. C. D. E. F. G. H. and I. add after this word नाबद्धकण्ठो न बहिर्जानुर्न वेष्टितशिरां न बद्धकक्षी न पठमानो नावज्ञोपवीति न प्रसारितपादः for न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः. न त्वरमाणो नाज्यज्ञोपवीती न प्रसारितपादः ३. A. and D. read मुक्तकेशो ऽय वा. ४. D. reads-नाबद्धशीर्षकम्. ५. A. and I. read धाराभिराचामेत्. ६. This verse and the words ब्रह्माण्डपुराणे ऽपि following it are omitted by D. ७. A. and I. read -नखैः. ८. All others except A. and I. read व्यक्तां.

‘ नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन् उद्धृतोदकेनाचामेत् ।

(गौ. स्म. ९. ३)

इति । न तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । जले तु तिष्ठन्नर्थाच्चा-
मेत् । तथा च विष्णुः—

‘ जान्वोरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाशान्तः शुचितामियात् ।

* अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति ॥

इति । कौशिकोऽपि—

‘अपवित्रकरः कश्चिद्ब्राह्मणोऽप्ये उपस्पृशेत् ।

अकृतं तस्य तत् सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यादि ।

रक्तं तु तद्भवेत्तौयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । मार्कण्डेयस्तु दक्षिणहस्तस्य संपवित्रतां विभंते-

‘सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तन्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयन्त ॥

इति । गोभिलो हस्तद्वयेऽपि पवित्रं प्रशंसति—

‘ उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामेति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत् ॥

* अधस्तात् जान्वोरधः परिमाणे जले स्थित्वा शतकृत्वोऽप्याचमनं
निष्फलमित्यर्थः ।

१. A. and I. add न and read नोद्धृतोदकेन. २. D. omits अपि.
३. D. and H. read ब्राह्मणो य उपस्पृशेत्. ४. H. substitutes अपि for तु.
E. omits the portion from मार्कण्डेयस्तु.....गोभिलां. H. also
has omitted this portion, but it appears as correction in its margin.
५. G. and H. omit स. ६. A. and I. add तु. after गोभिल. ७. A.
others except A. omit अपि. ८. I. reads सपवित्रं. ९. A. read
हस्तद्वय. १०. G. reads -चरति for -चामति. ११. G. reads लभेत्.

इति । स्नामानन्तरभाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह—

‘ स्नात्वा ऽऽचामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थलं ।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो भवेत् ॥

इति । द्वारीतः—

‘ आर्द्रवासा जलं कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थलं कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ’ ॥

इति । स्थलविषये विशेषो दर्शितः स्मृत्यन्तरं—

‘ अलाभे ताम्रपात्रस्य करकं च कमण्डलुम् ।
गृहीत्वा स्वयमाचामेत् नरो नाश्रयतो भवेत् ॥
करकालावुक्ताद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन च ।
स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नहलेपांश्च वर्जयत् ॥
करपात्रे च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजनं ।
सौवर्णे गजते चैव नैवाशुद्धं तु तत् स्मृतम् ’ ॥

इति । एवमुक्तलक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्—

‘ एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत् ’ ॥

* कार्यक्षमः सन्धावन्दनादीन्यन्यानि वा कार्याणि कर्तुं योग्यः भवति ।

१. B. C. E. F. G. and H. omit कार्य- and read ततः भेदो भवेदिति. in the margin of H. appears correction. २. D. G. and F. omit this latter half of this verse. ३. All others except A. and I. read अलाभु ताम्रपात्रं च for अलाभे ताम्रपात्रस्य. ४. All others except A. and I. read चर्मपुटेन for पर्णपुटेन. ५. All others except A. D. and I. read करपात्रे for करपात्रे. ६. B. C. and F. substitute च for यो; while G. substitutes स for the same.

इति । वृद्धशङ्का ऽपि—

‘ त्रिःप्राश्रीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुभम् ॥
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयंते परिमार्जनात् ।
 पादाभ्यां प्रीयंतं विष्णुर्ब्रह्मा शिरसि कीर्तितः ॥
 नासत्य-दलौ प्रीयेते स्पृष्टं नासापुटद्वये ।
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेतं शशि-भास्वरो ॥
 कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनिला-ज्जलौ ।
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 नाभिसंस्पर्शनाज्जागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
 संस्पृष्टं हृदयं चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य प्रतिस्तु पुरुषो भवेत्’ ।

(शं. स्मृ. ९. ९-१३)

इति । आचमनाकरणे प्रत्यवायां दर्शितः पुराणसारे—

‘ यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः* ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः’ ॥

इति ।

॥ इति आचमनप्रकरणम् ॥

* अत्र नास्तिकशब्देन आचमनस्यावश्यकर्तव्यत्वमनादृत्य कर्म कर्तुं प्रवृत्त इति ज्ञेयम् । ननु नास्ति कश्चित् परलोक इति वदन् इत्युक्तलक्षणो नास्तिकः । तस्य प्राप्तेरभावात् निषेधस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् ।

१. This line and the following lines the author quotes from Vṛidhaśankha. We have no such work as Vṛidhaśankha. The work we have bears the name Śankha wherein these eleven lines appear. It is difficult to say whether the work we have is the work of Vṛidhaśankha or Śankha. २. All except A. and D. read अनुशुभम्. ३. D. reads स्पृष्टे for स्पृष्टं. ४. A. omits पुराणसारे. ५. D. substitutes च for एव.

अथ दन्तधावनविधिः तत्रैत्रिः—

‘मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदार्रकाष्ठं शृण्क्तं वा भक्षयेदन्तधावनम्’ ॥

(ल. अ. स्मृ. ४. ५-६)

इति । व्यासो अपि—

‘प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य रुन्वा जान्वन्तरा ततः ॥

तिक्तं कषायं कटुकं दुर्गन्धं कण्टकान्वितम् ।

क्षीरिणौ वृक्षगुल्मादीन् वर्जयेदन्तधावने’ ॥

इति । विष्णुः—

‘कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ।

कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वाद्भ्रूतकूर्चकम् ॥

दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वाङ्गुलखनिका तथा ।

सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ॥

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ।

द्वादशाङ्गुलकं विधे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

क्षत्र-विद्-भूद्वजातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्’ ।

इति । अङ्गिराः—

१. A, and I. read अ- for स-. २. D. reads जान्वन्तरान् for जान्वन्तरा
I. A. reads सगन्धं, and others सुगन्धं for दुर्गन्धं. ४. B. C. and F. read
गुल्माद्वा for -गुल्मादीन्. ५. All others except A. read भक्षयेत्, but this
reading is quite useless. ६. D. omits this word. ७. A. D. H. and I.
read -ङ्गुलिकं; while D. reads -ङ्गुलिकं विधे दन्तकाष्ठं मनीषिणः.

‘आम्र-पुन्नाग-विल्वानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
 भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥
 वटाश्वत्थार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
 जात्यं च विल्व-खदिरमूलं तु ककुभस्य च ॥
 अरिमेदं प्रियङ्गुं च कण्टकिन्यस्तथैव च ।
 प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्न्यजेत् ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कृपायं तिक्तकं तथा ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम्’ ॥

इति । कात्यायनो दन्तधावनस्य काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रं
 दर्शयति—

‘आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशु-वमूनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पतं’ ॥
 (का. स्मृ. १. १०. ४.)

इति । वर्ज्यानाहोमनाः—

‘नाङ्गुलीभिः स्वकान् दन्ताञ्चैरः प्रक्षालयेत्सदा ।
 दक्षिणाभिमुखो नाद्यात् नीलं धव-कदम्बकम् ॥

१. All others except D. and I. add इति after दन्तधावनम्. This word is generally used at the end of a quotation. If the word was used by the author himself then the following verses would appear to have been quoted from some other work, the name whereof is not found mentioned. २. B. C. F. and G. read भक्षयेत् for वर्जयेत्; while H. adds इति after वर्जयेत्. ३. D. reads खदिरं for खदिरः. ४. All others except D. read भुक्त्वा for भूत्वा, but it is quite incorrect and does not give any sense. ५. The text of Kātyāyana reads पशुन् for पशुः. ६. D. and G. read वेहि for धेहि. ७. All others except A. omit some letters in this line. B. C. E. F. and I. read नाङ्गुलिभिर्दन्ताञ्च प्रक्षालयेत्, D. अङ्गुलिभिर्दन्ताञ्च प्रक्षालयेत्; while G. नाङ्गुलिभिर्दन्ताञ्च प्रक्षालयेत्. This is in prose but we do not find the text of Uśanas in prose. ८. A. and I. read नद्यां for नाद्यात्. ९. B. C. and F. read नीलं for नीलं.

तिन्दुकेऽङ्गुद-बन्धूक-मोचामरज-बल्वजम् ।
 कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णारपि हरेच्छ्रियम् ॥
 न भक्षयेत् पालाशं कार्पासं शाकमेव च ।
 एतानि भक्षयेद् यस्तु क्षीणपुण्यः स जायते' ॥

इति । वर्ज्यतिथ्यादीनाह विष्णुः—

'प्रतिपददर्शपष्टीषु चतुर्दशयष्टमीषु च ।
 नवम्यां भानुवारं च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्' ॥

इति । यमो अपि—

'चतुर्दशयष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः ।
 एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥
 श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे ऽजीर्णदोषतः ।
 व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम्' ॥

इति । व्यासो अपि—

'श्राद्धे यज्ञे च नियमात्राद्वात् प्रोषितभर्तृका ।
 श्राद्धे कर्तुर्निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तित्थौ ।
 अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम्' ॥

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

१. B. C. E. F. G. and H. read मोचामरजबल्वजम् for मोचामरजबल्वजम्; while D. reads मोचामरजबल्वजम्. २. D. reads शाकमेव च for शाकमेव च. It seems more correct. ३. B. C. F. and H. substitute च for सु. ४. All others except A. and I. read दर्शः. ५. The next three lines after this word and the word इति after these lines are omitted by G. ६. D. reads क्राशानि. ७. A. reads न तत् for नाद्यात्. ८. A. and D. read शाककर्तुर्निषेधो; while G. reads श्राद्धकर्तुर्निषेधो for श्राद्धे कर्तुर्निषेधो. ९. A. reads वृद्ध- and reads simply शाज्ञवल्क्यः; but we do not find this verse in yājñavalkya-smṛiti.

‘ इष्टका-लोष्ट-पाषाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।
मुक्त्वा चानामिका-ऽङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥

इति ।

॥ इति दन्तधावनप्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जैप-होमादेर्दर्भपाणिना कर्त्तव्यत्वादादौ
दर्भविधिरुच्यते । तत्र हारीतः—

‘ आच्छिन्नाग्रान् सपत्रांश्च समूलान् कौमलान् शुभान् ।
पितृ-देव-जपार्थं तु समादध्यात् कुशान् द्विजः ॥
कुशहस्तेन यज्जतं दानं चैव कुशैः सह ।
कुशहस्तस्तु यो भुङ्क्ते तस्य संख्या न विद्यते ॥

इति । पुराणे ऽपि—

‘ कुशपूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः ।
कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम् ॥

इति । गोभिलो ऽपि—

‘ कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।
कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् त्रयो देवा व्यवस्थिताः ॥

इति । कौशिकः—

‘ शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ॥
ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः ॥

१. B. C. and F. read न कुर्यात् for वर्जयेत्. २. A. omits जप-
३. A. reads पवित्रांश्च for सपत्रांश्च. ४. A. and I. read पितृ-देव-जपार्थं for
पितृ-देव-जपार्थं तु; while D. substitutes च in the place of तु. ५. A. and I
read पानं for दानं. ६. A. and I. read पुराणान्तरे ऽपि, but it seems
incorrect. ७. D. substitutes खानं in the place of स्नानं. ८. All others
except A. D. and I. read चाहृतं for चोद्धृतं. ९. D. reads स्थितः. १०. D.
reads कुशान् स्पृश्या for कुशाः स्पृश्याः.

ति । उत्पाटनमन्त्रस्तु—

‘विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजं ।

नुद पापानि सर्वाणि दर्भ स्वस्तिकरो मम’ ॥

इति । वर्णभेदेन विनियोगभेदमाह कात्यायनः—

‘हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकंयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः’ ॥

(का. स्मृ. १. २. ३)

इति । कुशाभावे शङ्कः—

‘कुशाभावे द्विर्जश्रेष्ठः कारौः कुर्वीत यत्नतः ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘कुशाः काशा यत्रा दूर्वास्तथा व्रीहय एव च ।

बल्वजाः पुण्डरीकाश्व सप्तधा बर्हि उच्यते’ ॥

इति । वर्ज्यानाह हारीतः—

‘चितौ* दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासन-पिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा ये दर्भाः पितृनेर्पणे ।

हता मूत्र-पुरीषाभ्यां तेषां स्यागो विधीयते ॥

* अस्मिन्श्लोके पूर्वाद्धे ‘भवाः’ इत्यभ्याहृत्यान्वयः कार्यः । उत्तरार्धे
त्वानिति योजनीयम् ।

१. A. reads निसर्गतः, and I. निसर्गजः. २. E. G. and H. read

पाकयज्ञियाः for पाकयज्ञियाः. ३. D. omits इति. ४. D. reads द्विजः.

५. All others except A. and I. read -भेष्ट. ६. All others except A.

and I. read तस्वतः for बल्वतः. ७. D. reads विन्धिकाः for बल्वजाः.

८. A. reads गर्सेषु. ९. A. reads ब्रह्मयज्ञे च. १०. D. reads तर्पिताः.

अपूता गर्हिता दर्भा ये संच्छिन्ना नखैस्तथा ।
कथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

इति । कुशोत्पाटने कालनियममाह हारीतः—

‘मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः’ ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘दर्भाः कृष्णाजिनं मन्वा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः’ ॥

इति । पवित्रधारणे फलमाह मार्कण्डेयः—

‘कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः ।
स नित्यं हन्ति पापानि तूलराशिमिवानलः’ ॥

इति । शातातपः—

‘जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे ।
अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः’ ॥

इति । पवित्रप्रकारमाह कात्यायनः—

१. H. in its margin reads गर्हिताः. २. All others except A. and I. read नखैः स्मृताः. ३. B. C. and F. read कालनियमेनायातयामनामाह for कालनियममाह. ४. A. reads दर्भोच्चयो, and I. दर्भच्चयो for दर्भोच्चयो. ५. A. and I. omit अपि; while E. omits the words शङ्खोऽपि and the verse following it. H. also omits, but it appears in its margin as a correction excepting the word अपि after शङ्खः, and in D. it appears after the next quotation of Mārkaṇḍeya. ६. G. reads दम्भवर्जितः for दम्भवर्जितः, but it does not give any good sense. ७. A. and D. read अन्यूनं for अशून्यं.

‘अनन्तर्गभिणं माग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रदिशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

(का. स्मृ. १. २. १०)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।

चतुर्भिश्चाभिचारांश्च* कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम् ॥

इति । अत्रिः—

‘ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।

भाजने वक्तुलः प्रोक्त एव धर्मो न हीयते ॥

इति ।

॥ इति दर्भविधिप्रकरणम् ॥

* अभिचारः शत्रुहननाद्यर्थमनुष्ठीयमानं कर्म । तच्च इयेनयागादि
वैदिकं भैरवमन्त्रादितान्त्रिकमिति द्विविधम् ।

१. A. and I. read कृशं for कौशं. २. All others except A. B. C. F. and I. omit इति. ३. I. omits अपि. ४. In the margin of H. after this verse appears the following portion:—

स्मृत्यर्थसारे—‘सर्वेषां वा भवेहाभ्यां पवित्रं प्रथितं नवम्’ ।

५. A. reads अभिचाराणि for अभिचारांश्च. ६. A. and I. read वक्तुं
प्रोक्तं. ७. A. reads विधीयते for न हीयते. ८. A. and I. omit विधि
and read दर्भप्रकरणम्.

तदेवं 'मन्थ्या स्नानम्' इत्यस्मिन् वचने स्नानशब्दोप-
लक्षितानि ब्राह्ममुहूर्तोत्थानादीनि कुशाविध्यन्तानि कर्माणि
निरूपितानि । अथेदानीं मूलवचनोक्त स्नानं प्रपञ्च्यते । तत्र
कूर्मपुराणम्—

‘प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा यथाविधि ।

आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १८)

इति । व्यासः—

‘उपःकाले तु सम्प्राप्तं कृत्वा चावश्यकं बुधः ॥

स्नायान्नदीषु शुद्धामु शौचं कृत्वा यथाविधि ।

(व्या. स्मृ. १. २-३)

इति । दक्षो अपि—

‘अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।

लाला-स्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ (१)

अत्यन्तमलिनः काये नर्वाच्छद्रसमन्वितः ।

स्वयमेव दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ (७)

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥ (१२)

(द. स्मृ. २. ७-१२)

इति । व्यासः—

१. A. reads प्रकम्यते. २. This is omitted by A. ३. A. substitutes व
for न. ४. A. and D. read दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानेन शुधति. ५. G. omits इति

‘ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संग्रयः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णा च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पुन्यन्ते नात्र संग्रयः’ ।

(व्या. स्मृ. १. ४-६)

इति । दक्षो ऽपि—

‘अज्ञानाद्यदि वा मोहाद्रात्रौ दुश्चरितं कृतम् ।
प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजानयः ॥’

इति । स्नानप्रकारः चतुर्विंशतिमते ऽभिहितः—

‘स्नानमन्दैवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह ।
कुर्याद्याहृतिभिर्वाऽथ ‘यत् किञ्चिद’मृत्वा ऽपि वा’ ॥

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘यथाऽह्नि तथा प्रातः नित्यं स्नायादतन्द्रितैः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् नदमन्त्रवत् ॥’

(का. स्मृ. १. १०. १.)

इति । अमन्त्रवदिति मन्त्रभङ्गोऽभिधेयः । यतः स एवाह—

‘अन्दैवता मन्त्राः—‘आपोहिष्ठा मयोभुवः०, यो वः शिवतमो रसः०
तस्मा अरंगमामवः०’, एते त्रयः । ते च—ऋक्संहितायां (१०.१.९) वाजस-
नेपिसंहितायां (११.१) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (९.१०) इष्टव्याः ।
वारुणमन्त्राश्च—‘तत्त्वायाभि ब्रह्मणा वन्दमानः’ (ऋ. सं. १६.१.) इति
पञ्च ‘तन्नोऽग्ने वरुणस्य’ (ऋ. सं. १.१.४-५.) इति द्वौ ‘इमं मे वरुण
शुषि०’ (ऋ. सं. १.६.१) इत्येकः एतेऽष्टौ ऋक्संहितायां प्रसिद्धाः ।
‘यत्किञ्चिदं’ (ऋ. सं. ७.९.१९) एषो ऽपि प्रसिद्ध एव ।

१. I. reads दुर्विचिन्तितम्. २. A. and D. substitute च for वा. ३. I
reads अनानुरः for अतन्त्रितः. ४. D. reads ऽभिहितः, for ऽभिधेयः.

‘अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।
 प्रातः संक्षेपतः स्नानं ह्योमलोपो विगर्हितः’ ॥
 (का. स्मृ. २. १२. ६)

इति । कालनियममाह जात्रालिः—

‘सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
 आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमंतं ऋषि—

‘उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिने ऋषि वा ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम्’ ॥

इति । उदिते इत्युदयाभिमुखे इत्यर्थः । उदयस्याप्युषसि
 स्नानं चेत् सन्ध्याऽप्युत्कृत्येत । स्नानपूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः ।
 सन्ध्योत्कर्षश्च योगियाज्ञवल्क्येन निषिद्धः—

‘सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्वेते रवौ’ ।

इति । यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्नघमर्षणं* कुर्यात् । तथा-
 ह शौनकः—

‘स्नात्वा ऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पटेदघमर्षणम् ।

इति । ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाद्भ्रतर्षणं विहितम्—

*अघमर्षणं तु—‘ऋतं च सत्यं’० (ऋ. सं. १०. १९०. १२; तै. आ.
 १०.१.) इति तृचेन सूक्तेन त्रिरावृत्तेन कर्तव्यम् । कात्यायनानां तु ‘दुपद
 दिवे०’ इति मन्त्रेणाघमर्षणं विहितम् ।

१. Srautachandrikā reads प्रातर्न तनुयास्नानं वैव. २. D. omits
 अपि. ३. G. reads चेत स्नानं for स्नानं चेत. ४. A. omits this word and
 reads simply याज्ञवल्क्येन; while all others except I. read योग- for
 योगि-. ५. D. reads चोषणे; while all others except A. and I. read चोषं
 for नोद्वेते. ६. A. and I. read यथोक्तं स्नानं कुर्वन् for यथोक्तकाले स्ना
 कुर्वन्. ७. A. and I. read तथाह for तथाह. ८. D. reads पिबेत् for पठेत्.

‘नित्यं नैमित्तिकं* काम्यं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।
तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रेकीर्तितम्’ ॥

इति । यमो अपि—

‘द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्’ ॥

इति । कार्णाजिनिः—

‘नाभिमात्रे जलं स्थित्वा चिन्तयन्नूर्ध्वमानसः’ ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । नृसिंहपुराणे अपि—

‘स्वेन तीर्थेन† देवादीनाङ्गिः सन्तर्पयेत्ततः ।

देवान् देवगणांश्चापि मुनीन्मुनिगणानपि ॥

पितॄन् पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः ।

(नृ. पृ. ५८. ८८-८९)

इति । चतुर्विंशतिमते—

* नित्यं प्रत्यहमवश्यं कर्तव्यं सन्ध्याबन्दनादि नित्यकर्माङ्गत्वेन वि-
हितम् । काम्यं घर्मादिपरिहारार्थं मलापकर्षणार्थं वा कृतम् । नैमित्तिकं
ग्रहण-सङ्क्रान्त्यादिनिमित्तेन कृतम् ।

†अत्र तृतीयार्थं वर्जयित्वा ‘पितॄन् पितृगणान् देवान्’ इत्यादि केचन
पठन्ति तन्प्रामादिकमिव प्रतिभाति । पूर्वं सामान्यतः देव-पितृ-ऋषी-
स्तर्पयेदित्युक्त्वा पुनः विशेषेण तर्पणमभिरहितमिति ज्ञेयम् ।

१. A. reads व्यवस्थितम्. २. D. reads पूजयेत् for पूरयेत्, but it seems
incorrect. ३. D. omits this. ४. D. reads कार्णाजिनिः. ५. D. reads
चिन्तयेत् for चिन्तयन्. ६. A. B. C. F. and I. omit अपि. ७. I reads
पितॄन् पितृगणान् देवानङ्गिः while all others except A. and the text of
Nṛsiṅha Purāṇa read पितॄन् ऋषियणान् देवानङ्गिः. ८. B. C. and F.
read सर्वान् for देवान्. ९. This line is omitted by A. and I.

‘स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् "पितृदेवताः ।
उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं सन्ध्याकर्म ततः परम' ॥

इति । भरद्वाजो अपि—

‘वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दोसकर्मिणः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्' ॥

इति । वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रमन्तु—

‘ये के चास्मत्कुलं जाना अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्' ॥

इति ।

॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात् । तथा च भस्मपुत्राणं—

‘एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः ।
उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय च' ॥

(म. पु. ११२. १३)

इति । कर्म कुर्यादिति शेषः । योगियाज्ञवल्क्यः—

* इदं च स्नानाङ्गतर्पणमिति ज्ञेयम् । तच्च 'भूदेवांस्तर्पयामि' इत्य-
दिरूपं व्याहृतिभिरेव कर्तव्यमित्युक्तमन्यत्र ।

१. B. C. and F. read वासकर्मिणः, and D. वासकर्मणः for वासकर्मिणः;
२. A. reads वामनपुराणे; while all others except I. read भस्मपुत्राणम् for
भस्मपुत्राणे. ३. A. and D. read दयार्थाधि for विधानतः. ४. D. reads
मुक्ते for शुक्ले. ५. All others except A. and I. substitute वा for च
६. All others except A. and I. substitute योग- for योगि-

‘स्नात्त्रैवं वाससी धौते’ अच्छिन्नं परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरुः मुंदाऽद्विध्व हस्तौ प्रक्षालयन्तेतः’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह व्यासः—

‘नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्यधस्वमम्बरम् ।
नान्तर्वासो विना ज्ञातु निर्वमेद्वसनं ब्रुधः’ ॥

इति । अत्र मार्कण्डेयपुराणे विशेषां प्रभित्तः—

‘अवमृज्यान्नं च स्नातो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः* ।
न च निर्धुनुयात् केशान् वासश्चैव न निर्धुनेत्’ ॥
(मा. पृ. ३४. २५)

इति । अत्र कारणमाह गोभिलः—

‘पित्रन्ति शिरसो देवाः पित्रन्ति पितरो मुखान् ।
मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्नात् सर्वजन्तवः ॥
तस्मात्स्नातो न प्रमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना’ ।

इति । व्यासो अपि—

‘तिलः कोटयो र्द्धकोटी च यावन्त्यङ्गरूहाणि वै ।
वसन्ति सर्वतीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्’ ॥

इति । जाबालिः—

* इदं नैमित्तिकस्थाने क्रियाङ्गस्थाने वा भवितुमर्हति । न तु मलाप-
षिणादौ । अवमार्जनं विना मलापकर्षणस्यैवासम्भवात् ।

१. A. reads शुद्धः. २. A. and I. read मृदा चाङ्गि. ३. A. substitutes
in the place of ततः. ४. All others except A. D. and I. read अपस्व-
अपस्थः. ५. D. reads विषसेत्. ६. A. reads नरः for न च. ७. I.
reads पीडयेत् for निर्धुनेत्. ८. D. reads तच्च for अङ्ग. ९. A. reads
लः for गोभिलः. १०. A. and I. read मावमृज्यात्; while D. reads न
यास्तु for न प्रमृज्यात्. ११. D. reads कोविद्य for कोटी च. १२. A. and I.
read वसन्ति for वसन्ति, but it does not give any good sense here.

‘स्नानं कृत्वाऽऽर्वासास्तु त्रिणमूत्रं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । वस्त्रविषये विशेषमाह भृगुः—

‘ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम् ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते’ ॥

इति । प्रजापतिरपि—

‘क्षौमं वासः प्रशंसन्ति तर्पणे सदेशं तथा ।
कौषायं धातुरक्तं वा नोल्बणं तत्र कर्हिचित्’ ॥

इति । देवैर्लो अपि—

‘स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
न तु नेज्जकधौतेन^१ नाहतं न कुत्रचित्’ ॥

इति । नाहतंनेति समस्तं पदम् । अहतलक्षणमाह
पुलस्त्यः—

‘इषद्धौतं नवं श्वतं सदेशं यत्र धौरितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्’ ॥

इति । बौधायनो अपि—

* उल्बणं विशेषेण रक्तमित्यर्थः । रक्तस्यैव विशेषणमिदम् ।

+ नेज्जको वस्त्रनिर्णेजनकर्ता रजक इत्यर्थः । केरलादयस्तु रज
घातमेव वस्त्रं शुद्धं मन्यन्ते ।

१. A. reads रक्तमम्बर. It seems more correct. २. D. reads वि
but this is quite incorrect. ३. B. C. and F. read कौषायं. ४
reads धातुवस्त्रं च. ५. I. reads सोल्बणं for नोल्बणं. ६. This is omi
by A. ७. I. reads सेषक- for नेज्जक-, and A. B. C. E. F. G. and
read रजक- for the same. This is grammatically correct but
correct as regards prosody. ८. A. G. and H. substitute च for
९. I. reads आहत- for अहत-. १०. I. reads सद्दुष्टं for सद्दुष्टं. ११.
reads धारितं for धारितम्. १२. Except A. D. G. and I. all others
बोधायनः for बौधायनोऽपि.

‘कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।
स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु भुक्त्याचमनयोस्तथा’ ॥

इति । एतत् सर्वकर्मोपलक्षणार्थम् । अनुत्तरीयस्य कर्म-
मात्रनिषेधात् । तथा च भृगुणोक्तम्—

‘विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नम्रश्चाऽवस्त्र एव च ।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नम्रश्चिन्तयेदपि ॥
नम्रो मलिनवस्त्रः स्यान्नम्रश्चाऽर्द्रपटः स्मृतः ।
नम्रस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नम्रः स्यूतपटस्तथा’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा ।
नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजो नाऽऽचमने जपे’ ॥

(वि. पु. ३. १२. २०)

इति । गोभिलो अपि—

‘एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवताऽर्चनम्’ ।
ते । अत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः—
‘अलाभे धौतवस्त्रस्य शाण-क्षौमाविकानि च ।
कुतुपं योगपटं च विवासास्तु न वै भवेत्’ ॥

. only reads -होम- for -उत्सर्ग- . २. A, and I, read भुक्त्वाचमनयो .
D. and G. read भुक्त्वाचमनयो , but the latter seems incorrect.
reads -लक्षणार्थे . ४. D. has वा for च . ५. A. reads -चिन्तयामिति .
) text of Vishnu Purāna reads द्विजवाचनके for द्विजो नाऽऽचमने The
entator Śridhar uses this word in the sense of Puṇyāvāchana.
others except A. and I. omit this word. ८. All others except
d I. read योग- . ९. D. reads -वस्त्राणां . १०. B. C. F. G. and
id विवास- for विवासा .

इति । कुतपं* योगपट्टं च धारयेदिति शेषः ।

॥ इति वस्त्रधारणप्रकरणम् ॥

अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः । म च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः -

‘पर्वताग्रे नदीतीरे मर्म क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमांश्रिते ॥

मृद एतास्तु सम्पाद्याः वर्जयेच्चन्यमृत्तिकाम् ।

उयामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वज्रकरं भवेत् ॥

श्रीकरं पीतमिन्याद्दूर्वेण्यं श्वेतमुच्यते ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्ता मध्यमाऽऽयुष्करा भवेत् ॥

अनामिकाश्चदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदर्शिता ।

एतैरङ्गुलिभेदेस्तु कारयन्न नखं स्पृशेत् ॥

वर्चिदीपाकृतिं वाऽपि त्रेणुपत्राकृतिं तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

* कुतपः छागस्य ऊर्णया घटितः कम्बलविशेषः । तथा च मेदिनी-
कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागलकम्बले’ । (२१. १९) इति । स च
‘नेपालकम्बल’ इति प्रसिद्धः । योगपट्टस्तु प्रसिद्ध एव ।

१. All manuscripts read कुतपं instead of कुतपं, which is the proper word here. कुतप is a different word meaning a leather vessel in which oil or ghee is kept. It has not the sense of कुतप meaning a blanket. २. A. reads त्रिपुण्ड्रविधिः. ३. All others except A. and I. read ब्रह्मपुराणे. We cannot positively say whether this quotation is from Bramhaṇḍa Purāṇa or from Bruhma Purāṇa. ४. D. reads समक्षेत्रे; while I. reads धर्मक्षेत्रे. ५. I. reads तुलसीमूलमृत्तिकाम्, but the next line does not keep the necessity of this reading. ६. A. and I. read सम्पाद्याः for सम्पाद्या; while D. reads सु for सु. ७. Except A. H. and I. all others read मृत्तिकाः. ८. A. and I. read मयै for नखं. ९. D. reads पात्राकृतिं

मस्य-कूर्माकृतिं वार्षि शङ्काकारमतःपरम् ।
 दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते ॥
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।
 सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवंत ।
 ललाटे केगवं विद्यान्नारायणमथोदरे ॥
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्धमूलकं ।
 उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुर्गिन्याभिधीयते ॥
 तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु मधुसूदनमुन्स्मरन्त ।
 त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
 श्रीधरं बाहुकं वामे हृषीकेशं तु कर्णके ।
 पृष्ठे च पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ॥
 द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्धनि ।
 पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः ॥
 नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।

इति । सत्यव्रतो ऋषे-

१. All others except A. and I. read कण्ठकूपके for स्कन्धमूलकं.
 २. Except A. all others read मधुसूदनमनुस्मरेत्; while I. omits तु.
 ३. Except A. and I. all others read वामे कुक्षौ for वामकुक्षौ. ४. I. reads
 this line first, instead of the former line. ५. H. C. D. E. F. and
 G. read सायंकाले, and G. सायंकालः for सायं प्रातः.

‘ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा गुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते ।
स चाण्डालो ऽपि गुह्यात्मा पूज्य एव न संग्रयः’ ॥
इति ।

॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रकरणम् ॥

अथ प्रातःस्नानप्रसङ्गेन स्नानान्तगण्युच्यन्ते ! तत्र शङ्खः-
‘स्नानं तु द्विविधं प्राक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।
तथास्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः पद्विधं भवेत्’ ॥
इति । तत्र मुख्यस्नानस्य पदप्रकारता आप्तेयपुराणे
दर्शिता-

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥
(अ. पु. १५५. ३-४)

इति । एतेषां लक्षणमाह शङ्खः-

‘अस्नातश्च पुमान्नाहो जपाग्निहवनादिषु ।
प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
चण्डाल-शत्रु-यूपांश्च* स्पृष्ट्वा स्नानां रजस्वलाम् ।
स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

*यूपस्पर्शनिषेधस्तु कर्मसमाध्यनन्तरं ऋत्विजेतेरषामिति बोध्यम् ।
गोभिलेन तत्र होमादिकमप्युक्तम् (गो. गृ. सू. ३. ३. ३४) ।

१. I. has the following verse before this:-

‘मन्त्रान्तो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तम् ।

यत्कर्म कारयेन्नित्यं तस्सर्वं निष्फलं भवेत्’ ॥

We do not see any necessity of it in this place. २. I. reads
-पुण्ड्रं मृदा शुभ्रं. ३. A. D. and G. read चाण्डालो ऽपि विशुद्धात्मा. ४. D.
and G. read -विधिः for -प्रकरणम्. ५. अथ is omitted by all others
except A. ६. D. omits इति. ७. This line and the verse following it
is omitted by G. ८. A. and I. read यथाप्नोति for यथा स्नाति.

पुण्यस्नानादिकं* यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।
 तस्मिन् काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत् ॥
 जमुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवताः पितृन् ।
 स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्† ।
 मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥

यद्यपि मध्याह्नस्नानस्य नेदानीमवसरस्तथापि प्रातः-
 णवत्तस्य नित्यत्वान् प्रसङ्गेनाभिधीयते । तस्य नित्यत्वं
 व्याप्रपादेनोक्तम्—

‘प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी भवेदिति’ ।

इति । कूर्मपुराणे—

‘ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

पुष्पाक्षतान् कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥

* पुण्यक्षेत्रे कर्तव्यं स्नानं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । तन्नु तत्रैव
 लक्ष्यम् ।

† अभ्यङ्गः तैलमर्दनम् । आयुर्वेदे तु—‘मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत्
 सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः’ इति
 अभ्यङ्गलक्षणमुक्तम् । तथापि उक्तलक्षणो ऽभ्यङ्गः दाक्षिणात्यानामेव ।

१. I. reads पुण्य- for पुण्य-, but our reading is more correct. २. A.
 reads -नोदितम् for -चोदितम्. ३. A. reads सकामः for नाकामः. ४. D.
 reads वाअर्चिष्यन्. ५. H. reads जमु for जस्तु. ६. A. and I. read
 तित्ता for नास्त्वया. ७. The text of the Kūrmapurāṇa reads गोघृह
 or गोमयं.

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥

परकीयनिर्वाणेषु न स्नायाद्वै कदाचन ।

पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वा 'सम्भवं पुनः' ॥

(कू. पृ. १. २. १८. ५८-६०)

इति । तत्राधिकार्यनधिकारिणौ व्यासा विभजंते-

'स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेश्च निरामयः ।

न भुक्त्वा ऽलङ्कृतो रोगी नाज्ञाते ऽम्भसि नाकुलः' ।

इति । आश्रमभेदेन स्नानव्यवस्थामाह दक्षः-

'प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः' ॥

इति । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्वयतामाह
व्यासः-

'मन्त्रपूतं जले स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।

न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत् फलम्' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यः-

१. D. and G. read 'निखातेषु' for 'निर्वाणेषु'. २. A. omits व्यासो, and D. I. read अधिकार्यनधिकारिणो. ३. A. and G. read योगी, and D. रोगी for रोगी. ४. D. reads इत्तः for इक्षः; while G. omits the portion from इक्षः to समन्वयतामाह, both the words inclusive. ५. A. substitutes स्नानं in the place of प्रोक्तं, but it is of no use here. ६. D. reads the first line of this verse as मन्त्रपूतैर्जलेर्बन्धुप्रातःस्नानं फलप्रदम्, B. C. E. read the second line as न वृथा वारिणा स्नानं यादसामिव तत्फलम्, and G. न वृथाचारिणः स्नानं यादसामिव तत्फलम्. ७. All omit this except A.

‘मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोये मग्ना दिवानिशम् ।
वसन्ति चैव ते स्नानान्नामुवन्ति फलं* क्वचित्’ ॥

इति । समन्त्रत्वं द्विजातिविषयम् । यदाह विष्णुः—

‘ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमित्येते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन’ ॥

इति । ‘स्नानार्थं मृदमाहरेत्’— इति यदुक्तं तत्र
वेशोपमाह शान्तातपः—

‘शुचिदेशाक्तुं संप्राह्या शर्कराश्मादिवाजिना ।
रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
कर्दमाऽऽश्वत्कराल्लेपाद् जलाच्च पथ-वृक्षयोः ।
क्षैतशौचाऽवशेषाच्च न प्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।
न गोमूत्र-पुरीषे तु गृहीयाद्बुद्धिमात्ररः’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

* यस्मात् जले वसतामपि मत्स्यादीनां न स्नानफलं लक्ष्यते तस्मान्
अस्ति किञ्चिदधिकं तत्र । तच्च समन्त्रकत्वमेवेति ध्येयम् ।

१. A. reads कूर्मक-. २. B. C. and E. read स्नानं for स्नानात्. ३. This word is omitted by D. ४. B. C. E. and G. read तदाह. ५. D. reads स्नानार्थे. ६. A. reads शुचौ वेषे तु. ७. G. reads संप्राह्या, and all other adjectives qualifying मृत्तिका in plural. ८. All others except D. and H. read मृत्तिका-; while H. reads बल्मीका-. ९. A. and I. read बिलाष परि वृक्षयोः, but the word परि does not give any good meaning. १०. I. reads कृतसौचापशिष्टा च.

‘गेस्वोदकाम्तं विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ ।
त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तद्विचक्षणः ॥
अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः^१ ।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः’ ॥

इति । शौनको षपि—

‘प्रयतो मृदमादाय दूर्वा-ष्पामार्ग-गोमयम् ।
एकदेशे पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः’ ॥

इति । वसिष्ठः—

‘मृदैक्या शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तयोपरि ।
अधश्च तिमृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥
प्रक्षाल्य सर्वकार्यं तु द्विसाचम्य यथाविधि’ ।

(कृ. पु. १. २. १८. ६१)

इति । कायप्रक्षालनानन्तरभाविकृत्तव्यमाहं शौनकः—

‘गायत्र्या आदित्यो देवता ख्याता अतो देवा’

* ‘अतो देवा’ इत्ययं मन्त्रः ऋक्संहितायां (१. २२. १६) साम-
संहितायां उत्तरार्चिके (८. २. ५. ६) च प्रसिद्धः । ‘यत इन्द्र’ इति
मन्त्रस्तु ऋक्संहितायां (८. ६१. १३), सामसंहितायां छन्दस्यार्चिके
(३. ३. ४. २), तत्रैवोत्तरार्चिके (५. २. १५. १), तैत्तिरीयारण्यके
(१०. १.) च प्रसिद्धः । ‘स्वस्मिन्दाविशस्पतिः’ इति च ऋक्संहितायां
(१०. १५. २. २), तैत्तिरीयारण्यके च (१०. ५५.), अथर्वसंहितायां
चापि (८. ५. २२.) प्रसिद्धः । ‘तत्र तु विशाम्पतिः’ इति पाठः ।

१. D. E. (G. and H. read गन्धोदकाम्तं. २. D. and G. read वै for तै.
३. A. reads तालने मृदसङ्करम्. ४. All others except A. omit this quarter
of the verse and read only 3 quarters. ५. G. reads क्षाल्य द्वाभ्यां
नाभिस्तयोपरि; while D. reads -क्षाल्यं. ६. A. reads अधश्चतसृभिः. ७. A
reads कृत्यमाह. ८. B. C. and F. read गायत्र्या आदित्या अवहित्वा
अतो देवा इति, E. गायत्र्या आदित्या अवहित्वातो अतो देवा इति, D. गायत्र्य
आदित्या अवहिता अतो देवा इति, G. गायत्र्या आदित्यो अवहिता अतो देवा इति
and H. गायत्र्या आदित्या अवहित्वातो अतो देवा इति.

इति मृदमभिमन्त्रयेत् । ततो 'यत्
इन्द्र', 'स्वस्तिदा विशस्यतिर्विरक्षो विमृध',
'इदं सुमेजरित' इति मृदं संगृह्य प्रतिमन्त्रं
प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्वोदिक्रमेण ।
ततः सम्मार्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत् ।
'अश्वक्रान्ते' (म. ना. उ. ४. ४.) इत्यादयो मृद-
हणमन्त्रा यजुर्वेदे प्रसिद्धाः ।

'पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने वने ॥
तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुदं गोमय' ॥

(आ. ३. ५)

इति गोमयमन्त्रः । दूर्वाग्रहणे^१—

'काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्' ।

इति । दूर्वाद्वयेन इति शेषः ।

'अपापमपक्लिब्रषमपकृत्यामैपोरपः ।

१. B. C. E. F. and H. read इदं सुमेजनित for इदं सुमेजरि-
त. २. All others except A. and I. omit संगृह्य. ३. B. C.
F. and H. read रसं वने for वने वने. ४. A. and I. read सुरभीनां
परीतः and add extra line उत्पन्नं लोकसौख्यार्थं पवित्रं कायशोधनम्, but we
do not find this in any other manuscript. For the same B. C. E. F.
and H. read पापनं कायशोधनम्. ५. I. reads हर for नुद. ६. I.
omits the words गोमयमन्त्रः. ७. All others except A. and H. omit
his. ८. D. reads दूर्वाद्या and all others except A. and I. read अयं-
यत् for दूर्वाद्वयेन. ९. G. reads विशेषः. १०. B. C. E. F. and H.
read अपाघः; while G. reads अपाघ- for अपापः. ११. I. reads -मपोरप,
and B. C. F. -मपोरसः for -मपोरपः.

अपामार्गं त्वेमस्माकमपदुष्टभयं नुद- ॥

स्वाहेत्य'थापामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

अथ हिरण्यशृङ्गमापो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय 'सुमि-
त्रिया न' इत्यपः स्पृष्ट्वा 'दुर्मित्रिया न' इति बहिः

क्षिपेत् । ततः-

इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।

तत्र गोयंत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।

'शिवेन मे' जपिन्वदमाप इत्यप आपृवेत्' ॥

इति । वसिष्ठः-

'थे ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेद्बुधः ।

कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं नमिष्यं तथा' ॥

इति । शङ्खः-

'प्रपद्ये* वरुणं देवमम्भसां पतिमीश्वरम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥ (३)

* एते मन्त्रास्तु महानारायणोपनिषदि चतुर्थखण्डे चतुर्थमन्त्रा-
दितो द्रष्टव्याः ।

१. B. C. E. and F. read त्वमस्मद्वपुःस्वमं सुवः स्वाहा. G. त्वमस्मद्वपुः
स्वम्यं सुवः स्वाहा, H. स्वमस्मदीयदुःस्वमं सुवः स्वाहा and I. त्वमस्माकं सुष्टं भ
नुद स्वाहा. २. D. reads इत्यङ्गमङ्गमपामार्गेणोपस्पृशेत्. B. C. E. F. G.
H. and I. omit अथ and read स्वाहेत्यपामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्. ३. All
others except A. and I. read गायेत्सामानि for गायेत सामानि. ४. I read
जपेत् for तथा. ५. The text of the Śāṅkha Smṛiti reads as follows -

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमश्चितम् ।

याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वेष्वीधनिपृदनम् ।

सान्निध्यमस्मिंस्तोत्रे च क्रियतां मदनग्रहान् ॥ (४)

रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानष्टुपदस्तथा । (५)

ओषः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणं तथा । (६)

शमयन्त्वाशु मे पापं रक्षन्तु च सदैव माम् ॥ (७)

(शं. स्मृ. ८. ३-७)

इति । वसिष्ठः—

‘आपोहिष्ठेदमापश्च वृषदादिव इत्यापि ।

तथा द्विरण्यवर्णाभिः पात्रमानीभिरन्ततः ॥

ततो ऋमीक्ष्य चोङ्कारं निमज्ज्यान्तर्जलं वृषः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम् ॥

इति । त्रिष्टुरपि—

‘ततो ऽसुं निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जैपत् ।

तद्विष्णोः परमं पदमिति वा वृषदां सावित्रीं वा ।

१. D. and F. G. read सर्वपापै प्रमुच्यन्ते. २. B. C. and F. read सान्निध्यमस्मिंस्तोत्रे स्थीयतां, D. and G. -वेत्तोत्रे स्थीयतां, E and H. सान्निध्यमस्मिंस्तोत्रे स्थीयतां and I. सान्निध्यमस्मिंस्तोत्रे क्रियतां. ३. D. and G. read अपः. ४. The text of the Śaṅkha Smṛiti reads वारुणं for वरुणं. The text of the Śaṅkha Smṛiti read मां च रक्षन्तु सर्वेषु. ५. B. C. E. F. and G. read ततोऽसुं मानभिः, but it seems to be a mistake of the writer. H. reads for the same ततोऽसुं मज्जमानभिः. ६. All here except A. and I. omit जैपत्. ७. वा वृषदां is omitted by all except A. and I.

युञ्जते नम-इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा । स्ना-
तश्चोर्द्रवासा देवर्षि-पितृतर्पणमम्भस्थ एव कुर्यात्' ॥
(वि. स्मृ. ६४. १९-२४)

इति । मेधातिथिरपि-

‘ततोऽम्भसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदथमर्पणम्' ।
प्रदद्यान्मूर्धनि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम्' ॥

इति । वसिष्ठः-

‘स्नात्वा संगृह्य वासो ऽन्यदूरु संशोधयेन्मृदा ।
अपवित्रीकृतौ तौ तु कौपीनास्त्रवारिणा ॥
यो ऽनेन विधिना स्नानि यत्रनेत्राम्भसि द्विजः ।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम्' ॥

इति । तत्रानुक्ल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः-

‘य एष विस्तृतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
असामर्थ्यान्न कुर्याच्चैत्रायं विधिरुच्यते' ॥
स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।
अथमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः' ॥

इति ।

॥ इति माध्याह्निकस्नानम् ॥

१. All others except A. and I. आर्द्रवाससा देवर्षिपितृतर्पणमंतरस्य कुर्यात्. २. All others except A. and I. read अपवित्रीकृते ते
३. A. reads कुचाम्भसि. ४. D. and G. read तीर्थेषु. ५. A. reads
६. D. omits योगि- and reads याज्ञवल्क्यः, E. and H. read योग्ययाज्ञवल्क्यः
७. All others except A. and I. read मध्याह्निकस्नानम्.

अथ नैमित्तिकस्नानम् । तत्र मनुः—

‘ दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८५)

इति । दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः । अङ्गिराः—

‘शवस्पृशामयोदक्यां सूतिकां पतितं तथा ।
स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः’ ॥

इति । गौतमो अपि—

‘पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्पृक्-तत्स्पृ-
ष्टिस्पर्शने सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुद्ध्येत्’ ॥

(गौ. स्मृ. ७. १६)

इति । पतितादिस्पृष्टिनं समारभ्य तृतीयस्य सचैलं स्नानम् ।
चतुर्थस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः । तथा च मरीचिः—

‘उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम्’ ।

इति । यत्तु संवर्त्तेन द्वयोरेव स्नानमुक्तम्—

१. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्तौ for दिवाकीर्त्ति, but this form is not found in Lexicographical works. २. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्तौचाण्डालः. ३. All others except A. and I. read शुद्धिः. ४. Here our reading follows: A. I. and the text of Gautam, but B. C. E. F. and H. read शवस्पृशितत्स्पृष्टपुपस्पर्शने; while D. reads शवस्पृशिनं स्पृष्ट्वा तत्स्पृष्टपुपस्पर्शने, and G. शवस्पृशितत्स्पृष्टपुपस्पर्शने for शवस्पृक्-तत्स्पृष्टिस्पर्शने. ५. B. C. E. F. G. and H. read न चतुर्थस्व । तत्स्व तु उदको-पस्पर्शनाच्छुद्धिः. ६. This is omitted by all others except D. and I.

‘तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।
ऊर्ध्वमाचनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा’ ॥

इति । तद्बुद्धिपूर्वस्पर्शविषयम् । तथा च संग्रहकारः—

‘अत्रुद्धिपूर्वकस्पर्शे द्वयोः स्नानं विधीयते ।
त्रयाणां बुद्धिपूर्वे तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘चाण्डाल-सूतिक-शवेः संस्पृष्टं संस्पृशद्यदि ।
प्रमादात्त आचम्य जपं कुर्यात् ममाहितः ॥
तत्स्पृष्टिस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः ।
आचमेत विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः’ ॥

(कृ. पु. १. २. ३३. ६९-७०)

इति । याज्ञवल्क्येण शपि—

‘उदक्या सूतिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तेरुपस्पृशत् ।
अग्निलङ्गानि जपंचैव गायत्रीं मनसा सकृत्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०)

इति । एतद्दण्डान्तरितस्पर्शविषयम् । अन्यथा द्वयोः
स्नानमित्यनेन विरोधः प्रसज्जयेत । वस्नान्तरितस्पर्शनिः
दण्डान्तरितन्यायप्राप्तावाह प्रचेताः—

१. A. substitutes यथा for तथा. २. I. reads -स्पर्शन-. ३. D. reads :
बुद्धिसंस्पर्शे. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of Kūrma Purāṇ
reads ततः स्नात्याथ आचम्य. ६. The text of the Kūrma Purāṇa read
-स्पृष्टस्पर्शिनं for स्पृष्टिस्पृष्टिनं. ७. D. reads सूतक्यो सूतिभिः स्नायात्
and A. उदक्या ऽग्निभिः. ८. D. reads प्रसज्यते. ९. A. D. and G read
यत्र वस्नान्तरितस्पर्शनं न तत्र दण्डान्तरितन्यायः । तथाह प्रचेताः .

‘वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः साक्षात्स्पर्शोऽभिधीयते ।

साक्षात्स्पर्शो तु यत् प्राक्तं तद्वस्त्रान्तरिते ऽपि च’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमव्युक्तम्—

‘शौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लंकायतिक-कापिलान्* ।

विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशन् ।

कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिकं मतः’ ॥

इति । चाण्डालादिस्पर्शानिमित्तस्नानं विशेषमात्रं विष्णुः—

‘स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादगुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्’ ॥

इति । गार्ग्यो ऽपि—

‘कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत्’ ॥

इति ।

* अत्र कापिलशब्देन साङ्ख्यानां ग्रहणम् । ते च निरीश्वरा एव । श्वरवादित्वात् तेषां स्पर्शस्य निषेधः । श्वराणां तु न कुत्रापि निषेधः । † प्रथमं अधिकारसिद्धयर्थं तूष्णीं तोयावगाहनं कृत्वा अनन्तरं विधि स्नानं कुर्यात् । अन्यथा मन्त्रपठने नाधिकारः ।

1. D. reads वस्त्रान्तरितकः स्पर्शः, and G. वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः. 2. B. D. E. and G. read विधीयते for अभिधीयते. 3. All others except omit अपि. 4. D. and G. read कपालिकान् for कापालिकान्. 5. This and the following two lines are omitted by D. and H., but they bear as marginal correction in H.

॥ इति नैमित्तिकस्नानप्रकरणम् ॥

अथ काम्यस्नानम् । तत्र पुलस्त्यः—

‘पुष्ट्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैभृतौ ।
अमावास्यां नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां च विशेषतः ॥
शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगैर्ज्ञेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजन् ॥

इति । यमो ऽपि—

‘कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वाकल्मषैः ॥
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता’ ॥

इति । विष्णुः—

‘सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
पुनर्वसु- बुधोपेता चैत्रे मासि सिता ऽष्टमी ।
स्रोतस्मु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभन् ॥

इति । औदित्यपुराणे ऽपि—

१. B. has कुले for कुलम्. २. A. reads न स प्रेतत्वमवाप्नोति. ३. A. reads -सौर्यमिति स्थानं. ४. A. reads द्वादश्यां. ५. G. reads चैत्रमासि सिताष्टमी, and B. C. D. E. F. and H. चैत्रमासिसिताष्टमी. ६. E. H. and I. read भाद्रपुत्राणे, and all others except A. and D. omit ऽपि.

‘कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितोन्द्रियः ।
जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तुला-मकर-मेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘आषाढादि*चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥
स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतभिदं स्मृतम्’ ।

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥
श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयेत्’ ॥

इति । विष्णुः—

‘बालाश्च तरुणा वृद्धा नर-नारी-नपुंसकाः ।
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥
माघे मास्युषसि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति’ ।

इति ।

॥ इति काम्यस्नानम् ॥

* एतच्च आषाढशुद्धदशमीमारभ्य कार्तिकशुद्धद्वादशीपर्यन्तमिति बोध्यम् ।

१. B. C. and F. read प्रातः, D. E. G. H. ज्ञातः, and I. स्नान्तः for सन्तः. २. D. reads only मास्ये for मत्स्यपुराणे अपि; while A. E. G. H. and I. omit अपि. ३. D. and G. omit इति. ४. D. reads माघमास्युषसि ज्ञानं, B. C. F. माघमास्युषसि ज्ञातो, and E. G. H. माघमास्युषसि ज्ञात्वा.

अथ मलापकर्षणस्नानम् । तत्र वामनपुराणम्—

‘नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
क्षौरं च शुक्रे रविजे च मांसम् ॥ (४९)
बुधे च योषित् परिवर्जनीया
शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात्’ ।

(वा. पु. १४. ४९-५०)

इति । ज्योतिःशास्त्रे ऽपि—

‘सन्तापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता तथा ।
अनारोग्यं सर्वक्रामा अभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु’ ॥

इति । मनुरपि—

‘पक्षादौ च रत्रौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा त्रिथौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुभ्यां विहीयते’ ॥

इति । गर्गो ऽपि—

‘पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

१. We follow here A. and the text of Vāman Purāṇa, but all other read च कुजे for रविजे. २. G. reads बुधेषु, and the text of Vāman Purāṇa read बुधेषु योषित् समाचरेत्. ३. Except A. and the text of Vāman Purāṇa all others read सर्वेषु for सर्वाणि. ४. I. omits अपि. ५. A. reads संतापशांति. ६. D. reads निर्धनमेव च, and G. निर्धनतां तथा. ७. A. reads यमोऽपि for बौधायनो ऽपि.

‘अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।

शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वसन्धौ तथैव च’ ॥

इति । गर्गो ऽपि—

‘न च कुर्यात् तृतीयायां त्रयादश्यां त्रिथौ तथा ।

शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः’ ॥

इति । एवं सर्वास्वपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधं प्राप्नोति तैल-

वेशेपिणाभ्यनुजानाति प्रचेताः—

‘सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुप्यति कदाचन’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘घृतं च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यगः’ ॥

इति ।

॥ इत्यभ्यङ्गस्नानम् ॥

क्रियाऽङ्गस्नानं* तु नित्यस्नानवदनुष्ठेयम् ।

‘प्रातः शुक्रतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सूधीः’ ।

इत्यादिकं क्रियाऽङ्गस्नानं ब्रह्मव्यम् । तस्य क्रियाऽङ्ग-
त्वं पुराणे स्पष्टीकृतम्—

* क्रियायाः करिष्यमाणस्य कर्मणः अङ्गभूतं स्नानं क्रियाङ्गम् । यथा
व्रतादिग्रहणादौ पूर्वं स्नात्वा सङ्कल्पादिकं कर्तव्यमिन्यभिहितं तत्र
पूर्वं कर्तव्यस्य स्नानस्य क्रियाङ्गत्वम् । नतु पुत्रजन्मादौ कर्तव्यमपि क्रिया-
ङ्गमिति शङ्कनीयम् । तस्य निमित्तप्रयुक्तत्वात् नैमित्तिकत्वं स्पष्टम् ।

१. D. reads क्रियास्नानं तु for क्रियाङ्गस्नानं तु. २. This word is omitted
by all except A. and I.

‘धर्मक्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।
क्रियाञ्ङं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदपरैर्द्विजैः’ ॥

इति

॥ इति क्रियाङ्गस्नानम् ॥

अथ क्रियास्नानम् । तत्र शङ्खः—

‘क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथार्वाद्भिर्पूर्वकम् ।
मृद्भिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथार्वाभिः ॥
जले निमग्नस्तून्मज्ज्यं चोपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थेऽस्यावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम् ।
सान्निध्यमस्मिस्तोत्रे च क्रियतां मदनुग्रहात् ॥

इति । षट्स्वपि स्नानेषु मुख्यानुकल्पाभ्यां जलविशेषं

विष्णुपुराणे निरूपितः—

१. A. reads वेदमयैर्द्विजैः; while I. reads वेदमयैर्द्विजैः. २. A. reads निमग्नमृज्ज्य, and the text of Śaṅkha reads निमज्ज्य उन्मज्ज्य for निमग्नस्तून्मज्ज्य. ३. All others except A. I. and the text read तांथमावाह for तीर्थेऽस्यावाहनं. ४. I. reads पतिमीश्वरम्, D. परमर्जितम्, and the text reads the whole verse as follows :—

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमर्जितम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

५. D. reads सर्वाघोघनिषूदनम्. ६. All except A. are mistaken here. B. C. E. F. G. and H. read सान्निध्यमस्मिस्तोत्रे स्थीयतां, and सान्निध्यमस्मिस्तोत्रे क्रियतां. ७. B. C. D. and F. read स्थानेषु स्नानेषु. ८. D. reads वसितः.

‘नदी-नद-तडागेषु देवखानेजलेषु च ।

नित्यं क्रियास्य स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च ॥

कूपेषुद्भृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

(त्रि. पु. ३. ११. २४-२५)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ।

स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥

भूमिष्ठमुद्भृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।

ततो अपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥

तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं तु सर्वतः’ ।

इति । मरीचिः—

‘भूमिष्ठमुद्भृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्’ ॥

इति । निषिद्धं जलमाह व्यासः—

‘अनुत्सृष्टेषु* न स्नायान्तथैवाऽसंस्कर्तव्येषु च ।

* अनुत्सृष्टेषु अकृतोत्सर्गेषु । असंस्कृतेषु अकृतसंस्कारेषु । हवनादि-
र्विको जलसंस्कारः प्रयोगग्रन्थेभ्यो ज्वगन्तव्यः ।

१. I. reads .बिलेषु. २. D. G. H. and I. read निस्वक्रिबार्थ. ३. I.
शुभे बोद्धव्यः. ४. D. reads मार्कण्डेये अपि. ५. B. C. D. and F. read ततो
गङ्गा तु सर्वतः. ६. D. omits this word. ७. D. and I. read निषिद्धजलं.
८. I. reads संस्कर्तव्येषु.

आस्मीयिष्वपि न स्नायात्तथैवाल्पजलेष्वपि ॥

नैव्या यच्च परिश्रष्टं नद्या यच्च विनिःसृतम् ।

गेतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

इति । शातातपो ऽपि—

‘अन्यैरपि कृते कूपं सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इति । प्रतिप्रसवमाह मनुः—

‘अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्या^१ चतुरः पिण्डान् पारक्यं स्नानमाचरेत् ॥

इति । उष्णोदकं निषेधंति शङ्खः—

‘स्नातस्य वृद्धितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवति ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

* सेतौ ‘घाट’ इति भाषायां प्रसिद्धे ।

† विष्णुना तु— ‘परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् । आचरेत्पञ्चपिण्डानु-
दृत्यापस्तथापदि’ (वि. स्मृ. ६४.१-२) इति पञ्चपिण्डोद्धारः कथितः ।
बौधायनादिभिरप्येवमेव ।

१. All others except D. add इति. २. व्यासो ऽपि after this verse of which there is no necessity as the next verse is a quotation from the special author; and for व्यासो ऽपि A. substitutes पुण्डरीको ऽपि, but we do not find the name of पुण्डरीक in the list of Dharmasūtrakāras nor in that of Purāṇakāras or Rishis. This name appears in the Pañḍarī Māhātmya which is a small modern mythological work. ३. I. reads नद्यां यच्च. ४. I. reads गतं प्रत्यागतं यच्च. ५. I. reads सरो वाप्यादिके, but the next quotation from Manu shows that this is a mistake. ६. A. reads उष्णोदकस्नानं. ७. I. reads निषेधयति. ८. I. reads लभेत्. ९. D omits इति.

‘वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जेष्यमवैदिकम् ।
वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम्’ ॥

इति । यन्नूष्णोदकविधानम्—

‘आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः ।
ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम्’ ॥

इति—यच्चे षट्त्रिंशन्मते अपि—

‘आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।
तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा’ ॥

इति—तदातुरस्नानविषयम् । तथा च यमः—

‘आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पृतं च वह्निना ।
आघ्रातमातुरस्नाने प्रशस्तं स्यात् शृतोदकम्’ ॥

इति । यदा तु नद्याद्यसम्भवस्तदा अनातुरस्याप्युष्णोदक-
स्नानमनिषिद्धमित्याह यमः—

‘नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः’ ॥

इति । यदपि वृद्धमनुनोक्तम्—

१. D. and H. read जाप्यम् for जप्यम्. २. A. and I. add स्नान-
after उष्णोदक-. ३. यच्च is omitted by all others except A. ४. A.
reads तदातुरविषयं for तदातुरस्नानविषयम्. ५. B. C. E. F. G. and H. read
न शृतोदकैः; while D. reads न शृतोदकैः for स्नानं शृतोदकम्. Both the
readings do not give any good sense. We prefer न शृतोदकम् to either
of these which is found in the marginal correction of A. ६. इति is
omitted by D. and G.

‘मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥
 संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
 आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥
 पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।
 स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः’ ॥

इति । तत्र उक्तेषु मरणादिषु नोष्णोदकेः स्नायात् अपि
 तु परकीयैर्हृतेनादकैर्वेत्युक्तमिति न विरोधः । उष्णोदक-
 स्नाने विशेषमाह व्यासः—

‘शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।

गेहे अपि शस्यते स्नानं नेदीफलसप्तमं त्रिदुः’ ॥

इति । गौणं तु स्नानमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

॥ इति क्रियास्नानम् ॥

अथ सन्ध्याविधिः । तत्र सन्ध्यास्वरूपं दक्षो दर्शयति—

‘अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तच्चर्दाशिभिः’ ॥

इति । यद्यपि कालवाचकत्वेनात्र सन्ध्याशब्दः प्रतीयते
 तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्याशब्देनोपलक्ष्यते ।

१. D. reads this line as follows :—

आस्पृश्यस्पर्शने चैव स्नायादुष्णेन वारिणा ।,

but this appears to be a mistake of the writer. २. D. reads नोद्बुतो-
 षकैर्वा. ३. B. C. and F. read तद्धीनमफलं च हि, and D. E. G. H.
 तद्धीनमफलं बहिः. These two readings are correct and give different
 sense. ४. D. reads नोपलभ्यते.

यो च देवताया उपासनमुपलक्ष्य मूलवचने कर्मपरत्वेन स-
याशब्दः प्रयुक्तः । अथवा सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या ।
त एव व्यासः—

‘उपोस्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।

तामेव सन्ध्यां तस्मान्नु प्रवदन्ति मनीषिणः’ ॥

इति । तामेव क्रियां विदधाति योगियाज्ञवल्क्यः—

‘सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदने रवौ’ ।

इति । सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा—

‘सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा’ ।

इति । तत्र कालभेदेन देवताया नामभेदमाह व्यासः—

‘गायत्री नाम पूर्वाह्ने सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा स्मृता ॥

प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्मान्नायन्तं त्रायते यतः ॥

सवितृद्योतनात् सैवं सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्री वा वोगरूपत्वात् सरस्वती’ ॥

१. I. reads तथा देवताया उपलक्षणमुपलक्ष्य for तथा च देवताया उपासन-
मुपलक्ष्य. २. D. has उपास्तिः for उपास्ते. ३. B. C. E. F. and G. read
निशायां for निशायाः. ४. Except A. and I. all others read तस्मान् तन्. ५.
B. C. and F. read तस्मिन्, and एव is omitted by all others except
A. ६. All others except A. read नामाभिरेवम् for नामभेदम्. ७. All others
except A. and I. read त्रिषु. ८. After this word B. C. and F. add इति,
but it is useless here. ९. B. C. and F. read प्रतिग्रहादन्नदोषात्, and E.
G. H. प्रतिग्रहादन्नदोषात् for प्रतिग्रहादन्नदोषात्. १०. A. reads सैव
११. D. reads स्वरूपत्वात्, which is probably a mistake.

इति । वर्णभेदः स्मृत्यन्तरे ऽभिहितः—

‘गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्रवर्णिका ।

सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥

गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।

सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः’ ॥

इति । उपासनमभिध्यानम् । अत एव तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

‘उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन्

ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते आवादित्यो

ब्रह्मेति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद’ ।

इति । अयमर्थः— वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कृ

कुर्वन् यथोक्तं नाम-वर्ण-रूपोपेतं सन्ध्याशब्दवाच्यमादित्य

ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमामुष्मिकं च सकलं भद्रमश्नुते । य एव

मुक्तध्यानेन गुह्यान्तःकरणो ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वं

मपि ब्रह्मैव सन्नजानात् जीवत्वं प्राप्नो यथोक्तज्ञानेन तदज्ञानप

गमं ब्रह्मैव प्राप्नोति—इति । व्यासा ऽपि एतदेवाभिप्रत्याह—

‘ न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्री* ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित्’ ॥

* ब्रह्मणा आत्मना सह । सोऽहमस्मीति विधिना ‘ देवो भूत्वा देवं
जेत् नादेवो देवमर्चयेत्’ इति तान्त्रिकैः ‘ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभिधायते’
इति औपनिषदैश्वोक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।

१. B. C. E. F. G. and H. read विहितः for ऽभिहितः. २. D. reads अं
धानम्. ३. G. omits कुर्वन्. ४. A. reads यथोक्तनामानभिध्ययकुर्यो
हितम्, while H. and I. read यथोक्तनामरूपोपेतं. ५. D. omits यत्
reads एवमुक्तं. ६. D. has सिद्धान्तःकरणो. ७. I. reads प्राप्नोति, which
a mistake. ८. H. reads साहमस्मि.

इति । तत्र प्रातःसन्ध्यायाः कालपरिमाणमाह दक्षः—

‘सन्ध्यन्त्ययामनाडी द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते ।

दर्शनाद्ब्रह्मिरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः’ ॥

इति । आ सङ्गत्रं प्रातःसन्ध्याया गौणः कालः । आ
प्रदोषावसानं च सायंसन्ध्यायाः । तदाह बृहन्मनुः—

‘न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालो ऋतपेत्यन्तं ।

मुख्यकल्पो ऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे सन्ध्योपास्तिप्रकारो दर्शितः—

‘प्रागग्नेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुंसमाहितः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाव्देवतेन तु’ ॥

इति । बृहस्पतिः—

(या. स्म. १. २४)

‘बद्धाऽऽसनं नियम्यासून् स्मृत्वा चर्ष्यादिकं तथा ।

सन्निमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्’ ॥

इति । प्राणायामलक्षणं मनुराह—

१. D. drops the visarga. २. All others except A. and I. read बृहन्मनुः for बृहन्मनुः. ३. D. reads पठयते; while B. C. E. F. G. and H. read पयते for -पयते. ४. G. reads मुख्यः कालोऽनुकल्पश्च; while all others except A. and I. read मुख्यकालो ऽनुकल्पश्च. ५. All others except A. read प्राकूलेषु. ६. 1. substitutes च in the place of सु. ७. D. has सन्ध्यामुपासने for सन्ध्यामिति श्रुतिः. ८. B. C. and F. read चर्ष्यादिकं. H. वर्षादिकं, and I. चर्ष्यादिकं for चर्ष्यादिकं. D. reads the whole line as follows :—

‘बद्धासनं नियम्यासु स्मृत्वा चर्ष्यादिकं तथा’ ।

‘संव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायत्तप्राणः प्राणायामः स उच्यते’ ॥

(म. स्मृ. ५६. ९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्याहृतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः’ ॥

(या. स्मृ. १. २३)

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा ‘तत्सवितुः’ परम् ॥

‘ॐ आपोज्ज्योति ’ रित्येतच्छिरःपश्चात्प्रयोजयेत् ।

त्रिरावर्त्तनयोगान्तु प्राणायामः प्रकीर्तितः’ ॥

इति । स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचकभेदेन त्रिविधो ज्ञेयः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

‘पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाऽऽकृष्टं उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ॥

१. This verse appears in the Vishṇu Smṛiti. The text of the said Smṛiti and all other manuscripts except A. and I. read सव्याहृतिं. २. I. reads एषाप्रणवसंयुक्तां, but the commentator Vijñāneśvara does not take this reading. ३. D. omits this. B. C. and F. read बृहद्याज्ञवल्क्यो ऽपि; while G. and H. read simply याज्ञवल्क्यो ऽपि, but we don't find the following quotation in the text of yaññavalkya, and we are unable to say whether yogiayaññavalkya or the vṛiddhayaññavalkya this verse contains. ४. II. reads प्राणायामः सुशक्तितः, B. C. E. F. and G., प्राणायामस्तु शक्तितः. D. प्राणायामास्तु शक्तितः. ५. D. and G. have -कृत.

कुम्भको निश्चलः श्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः* ॥

इति । मार्जनमाह व्यासः—

‘आपोहिष्ठेत्यृचैः कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकैः ।

प्रणवेन तु संयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ॥

विप्रेषो ऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो ‘र्यस्य क्षयाय’ च ।

रंजस्तमो मोहजातान् जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिजान् ॥

वाङ्-मनः-कायजान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत् ।

इति । प्रजापतिरपि—

‘ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

अर्दचान्ते ऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्’ ॥

इति । मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः—

‘मार्जनार्चन-बलिकर्म-भोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात्’ ।

तच्च मार्जनं न धाराच्युतौ कार्यम् । तथा च ब्रह्मा—

‘धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः’ ॥

* अयमर्थः— ओंकारसहितव्याहृतिचतुष्टयसहितां सशिरस्कां गायत्रीं जपन् दक्षिणनासापुटेन वायुं ऊर्ध्वमाकर्षयेत् एष पूरकः । तथैव ताव-
कालमेव वायुं धारयेत् एष कुम्भकः । तथैव रेचयेत् एष रेचकः ।
एतच्चयात्मकः प्राणायाम इत्युच्यते ।

१. All others except I. read रिच्यमान- for रेच्यमान-. २. A. reads
-त्यृचा. ३. I. reads वपुष्बष्टौ. ४. All others except A. D. and I.
read यस्य क्षयाय चित्त, which seems to be a mistake, and D. substitutes
तु for च. ५. C. omits रञ्ज; through mistake, E. and G. read
रंजस्तमोमोहजातान्, which does not give good sense. A. and I.
read रञ्जस्तमो-मोहजातान्. ६. A. and I. read शास्तासपः for प्रजापतिरपि.
७. A. reads the whole line as follows:—

ऋगन्ते वाऽय पादान्ते मार्जनं तु समाहितः।

८. All others except D. read हारीतो ऽपि for मार्जने तीर्थविशेषमाह
हारीतः. ९. D. substitutes तच्च for तच्च. १०. च is omitted by I.

इति । कथं तर्हि मार्जनमिति तत्राह स एव—

‘नद्यां तीर्थे ह्रदे वाऽपि भाजने मृण्मये ऽपि वा ।

औदुम्बरे ऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥

कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् ।’

इति । कृत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादिपात्रसद्भावं तु वामहस्तस्य प्रतिषेधः ।

‘वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः’ ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु—‘कृत्वा तु वामहस्ते वा इत्यनेन वामहस्तविधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा ‘सूर्यश्चे’त्यपः पिवेत् । तदाह बाँधायनः—

‘अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः (१) ।

तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणि-

पादो विधिनाऽऽचम्य ‘अग्निश्च’ मामन्युश्चेति’

सायमपः पीत्वा ‘सूर्यश्च मामन्युश्चेति’ प्रातः ।

* ‘अग्निश्च मामन्युश्च’ ‘सूर्यश्च मामन्युश्च’ इत्येतौ मन्त्रौ महानारायणोपनिषदि (१४.५-६) द्रष्टव्यौ ।

१. I. reads तटे for ह्रदे; while A. reads संध्यां तीर्थे तटे. २. I reads तेषु for तैस्तु. ३. I. reads इत्यनेनैव विधानात् for इत्यनेन वामहस्तविधानात्. ४. Here the text of Baudhāyana (edited by E. Hultzsch Vienna) is throughout mistaken. It reads as follows:—‘गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभिमत्यक्लिङ्गानि for गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादो विधिनाऽऽचम्य ‘अग्निश्च मामन्युश्चेति’ सायमपः पीत्वा ‘सूर्यश्च मामन्युश्चेति’ प्रातः सपवित्रेण पाणिना वसुमत्त्वं अक्लिङ्गानिः. ५. All others except A. and I. read ऽप आचम्य’^{१०} विधिनाऽऽचम्य.

सपवित्रेण पाणिना वैसुमत्या अबलिद्वाभिर्बहू-
णीभिः हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिः
अन्यैश्च पवित्रैरोत्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति' ।

(बौ. स्मृ. २. ४. १-२)

इति । भारद्वाजः-

'सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् ।
आपः पुनन्तु* मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत्' ॥

इति । कात्यायनो ऽपि-

'शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवःस्वर्द्धौ^१ गायत्री च तृतीयिका ॥
अब्देवैतत् ऋचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम्' ।

(का. स्मृ. २. १०. ४-५)

इति । मार्जनानन्तरं प्रजापतिः-

'जलपूर्णं तथै हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत् ।
ऋतं चेति पठित्वा च तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत्' ॥

इति । ततः सूर्यायार्घ्यं दद्यात् । तथा च ध्यासः-

* मन्त्रो ज्यं महानाद्ययणोपनिषदि (१४. २) द्रष्टव्यः ।

१. All others except D. read सावित्रेण for सपवित्रेण, and omit पाणिना.
A. and D. read सूरभिस्त्वा for वसुमत्त्वा; while B. C. and F. read
सुवसूरभिसत्त्वा, but this reading does not give any sense. ३. D.
omits the portion from this word to तु मध्याह्ने &c., &c., in the next quota-
on. ४. B. C. E. F. and H. read भरद्वाजः. ५. A. D. and I. read
प्रणवो भूर्भुवः स्वच, E. G. and H. read प्रणवो भूर्भुवः स्वर्द्धौ for प्रणवो
भूर्भुवः स्वर्द्धौ. ६. D. reads अब्देवत्तनृचं चैव. ७. I. अब्दे-
त्वसृचं चैव.

‘कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत्’ ॥

इति ।

‘उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसाम्’ ।

(का. स्मृ. २.११.१०)

इत्येतत् कार्यायनवचनं मध्याह्नसन्ध्यापरम् । हारीतो ऽपि-
‘सावित्र्याऽभिमन्त्रितमुदकं पुष्पमिश्रमञ्जलिना क्षिपेत्’
इति । अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना-

‘कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।

उदुत्यमिति मन्त्रेण तत्तोयं प्रेक्षिषेद्भुवि’ ॥

इति । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत् । तदुक्तं

वराहपुराणे-

‘सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विगुह्यति’ ॥

इति । श्रुतिरपि-

‘यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति’ ॥

इति । कूर्मपुराणम्-

१. B. C. F. and G. read -र्ध्वमथवा क्षिपेत्; while A. and I. read -र्ध्वं मथयोत्क्षिपेत्. २. The portion from उत्थायार्कं- to मध्याह्नसन्ध्यापरम् is omitted by all others except D. E. G. and H. ३. D. and G. insert कार्यायनोऽपि before उत्थाय-, omit वचनम्, and read एतन्मध्याह्नपरम्. ४. All others except A. and I. read करपूर्णं for जलपूर्णं. ५. A. reads च क्षितौ क्षिपेत्; while all others except D. and I. read च क्षिपेद्भुवि. ६. A. reads ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं च स्पृशेत् पुनः and adds इति in the former line after this. ७. B. C. E. F. G. and H. read only पुराणे; while I. reads ब्रह्माण्डपुराणे. ८. A. reads this line as follows :-

सायं सन्ध्यायुपासीत इत्वा सूर्याय चाञ्जलिम् ।

‘अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।

मन्त्रैस्तु विविधैः सैरैः ऋग्यजुः-सामसम्भ्रवैः’ ॥

इति । उपस्थानं तु स्वशाखोक्तमन्त्रैः कार्यम् ।

‘उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्’ ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । कूर्मपुराणे ‘उपस्थानं तु सूक्तैः’ इत्यादिना प्रपञ्चितम् ।

‘प्रोक्कूलेषु’ इत्यारभ्य आदित्योपस्थानपर्यन्तं प्रातः-सन्ध्यायां यदुपवर्णितं तदितरयोर्बभूवोरपि सन्ध्ययोः समानम् । तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः-

‘आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम् ।

प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि ॥

तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ।

एतत् जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन् समाहितः ॥

गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम्’ ।

इति । कालविशेषस्तु शङ्केन दर्शितः-

‘प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि’ ॥

इति । स्नानकर्मणीति माध्याह्निकस्नानानन्तरमित्यर्थः ।

माध्याह्निकसन्ध्याया गौणकालमाह दक्षः-

‘अध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्यामाध्याह्निकीष्यते’ ।

इति । सन्ध्यात्रयस्य तारतम्येन देशविशेषमाह व्यासः-

१. D. omits इति. २. D. E. G. and H. read शुक्लैरिस्त्रादिना.
 ३. All others except A. and I. read प्राक्कूलेष्विस्त्राद्यदित्योपस्थानपर्यन्तं
 प्रातःसन्ध्यायामुपवर्णितं तदितरयोः सन्ध्ययोः समानम्, but H. omits सन्ध्ययोः.
 ४. I. reads -सन्ध्यायां. ५. I. reads -चक्षुः.

‘गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ ॥
बहिःसन्ध्या दशगुणा गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ।
ख्याता तीर्थे शतगुणा साहस्रा जाह्नवीतटे ’ ॥

इति । शातातपो ऽपि-

‘अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।
पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता’ ॥

इति । बहिःसन्ध्यायामुपासितायां यदा विहरणाद्यद्ग-
लोपस्तदा गृह एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याहाऽत्रिः-

‘सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेऽपि ’ ॥

इति । यद्यपि प्रशस्तत्वाद्बहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन
प्राप्तं तथापि श्रौतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात् तदनुरोधेन सायं-
प्रातःसन्ध्ये गृहे ऽभ्यनुज्ञायेंते । सायंसन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-
विशेषमाह नारायणः-

‘ वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।
कुर्वन् दिशो नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक् पृथक् ’ ॥

इति । वारुण्यश्च -‘इमं मे वरुण’ (ऋ. सं. १. ६. १.)
-इत्याद्याः । यद्यपि वारुणीभिर्वरुणस्योपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं

१. After the end of this verse I. has इति । महाभारते. २. D. and H. read दिवास्त्रापं च मैथुनम् for दिवामैथुनमेव च. ३. B. C. and F. read बहिःसन्ध्या उपासिता; while D. E. G. and H. read बहिः सन्ध्यामुपासिता. ४. All others except A. and I. omit बहिःसन्ध्यायामुपासितायां. ५. D. reads तथा श्रौतत्वेन for तथापि श्रौतत्वेन.

नापि श्रुतेः प्राबल्यात् तथा लिङ्गं बाधित्वा आदित्योपस्थाने
विनियुज्यन्ते । एतच्च तृतीयाध्याये* विचारितम् ।

तथा हि । 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयते । इन्द्रो
मत्वात्वेन यस्यामृषि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाशयते सेयमृगैन्त्री ।
रुदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सैश्वसि' इत्यादिका । तत्र लिङ्गादि-
तोपस्थाने मन्त्रस्य विनियोगः प्रतीयते । गार्हपत्यमिति
तृतीयया श्रुत्या तु गार्हपत्योपस्थाने । तत्र संग्रयः ।
तमुभयं समुच्चित्योपस्थेयं ? उतैक एव ? तत्रापि किं यः
श्विदैच्छिकः ? किं वेन्द्र एव ? उत गार्हपत्य एव ? इति । तत्र
ति-लिङ्गयोः समबलप्रमाणत्वात् विरोधानुपलम्भाच्च समु-
द्यः-इत्येकः पक्षः । एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षात् नैग-
राक्ष्यलक्षणविरोधादनन्तरनियामकादर्शनाच्चैच्छिकः - इति
द्वैतीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थसामर्थ्यानुसारित्वात्
सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्राबल्यादिन्द्र एवोपस्थेयः-इति
तृतीयः पक्षः । मन्त्रगतो हीन्द्रशब्दो रूढ्या शक्यमभिधत्ते । 'उ-
देपरमैश्वर्ये'-इत्यस्माद्गतोरुत्पन्नत्वात् स्वकार्यविषयपरमैश्व-
र्योपेतं गार्हपत्यमभिधत्ते । 'गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्'-इति न्या-
योभयसाधारणत्वेन लिङ्गस्य सन्देहापादकत्वम् । अथाच्येत

* पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे सप्तमे अधिकरणे
श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम-
र्थविप्रकर्षात्' (३. ३. ४) इत्यस्मिन् सूत्रे शबरभाष्ये वार्तिके च
दृष्टव्यमिदम् ।

१. Except A. and I. other manuscripts omit एव and insert मन्त्राः.
२. I. reads उपतिष्ठम्. ३. D. reads मन्त्रसि.

‘रूढिर्योगमपहरति’—इति न्यायेन शीघ्रबुद्ध्यात्पादिकायाः रूढे प्राबल्याच्छक्र एवोपस्थेयः—इति । एवं तर्हि लिङ्गादपि शीघ्रबुद्ध्यात्पादकत्वेन श्रुतिरेवात्र विनियोजिका । तथा ह्याचार्यैरुक्तम्-

‘मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्या पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्रशेषत्वश्रुतिकल्पनम् ॥

श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याद्भूतां गते ।

निराकाङ्गीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ॥

तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्’ ॥

तस्माद्गार्हपत्य एवोपस्थेयः इति सिद्धम् । सन्ध्यां प्रशंसां यमः—

‘सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।

विभूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥

यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

‘सन्ध्याहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवंत् ॥

(द. स्म. २. २०)

इति । गोभिलो ऽपि—

‘सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनाऽनुपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चोपजायते’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

‘उपतिष्ठन्ति वै^१ सन्ध्यां ये न पूर्वा न पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिसं नरकं नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. १००.)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि^२—

‘यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मकार्ये द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३१)

इति । एतत्सर्वमनार्त्तविषयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्मितः ।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः’ ॥

इति । अत्रिरपि—

‘नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः ।
हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

१. B. C. E. F. G. and H. substitute ये in the place of वै; while D. and the text of the Vishṇu Purāṇa read उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां न पूर्वा न च पश्चिमाम्. २. D. omits अपि. ३. D. reads यो बाल्यात्कुरुते यत्नं; while B. C. E. F. G. and H. read योऽन्यत्र कुरुते कर्म. ४. There is no trace of this Śloka in the yajñawalkya smṛity. ५. D. reads विष्णुरपि for विष्णुपुराणेऽपि, but it is evidently a mistake.

‘सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतका-शौच-विभ्रमा-स्तुरभीतितः’ ॥

(त्रि. पु. ३. ११. १७)

इति । सूतकादौ तु सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्य-
मित्याह मरीचिः—

‘सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते’ ।

इति । यदपि पुलस्त्येनोक्तम्—

‘सन्ध्यामिष्टिं च होमं च यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वार्षपि त्यजन् गच्छत्यधोगातिम्’ ॥

इति—तन्मानसिकसन्ध्याभिप्रायम् । यतस्तैर्नोक्तम्—

‘सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजाः ॥

एतद्विदित्वा* यः सन्ध्यामुपास्ते संशितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत् सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्याविधिः ॥

* प्रयोगपारिजाते भरद्वाजस्वैवमाह—

‘सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यापार्धं निवेदयेत् ।

मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि’ ॥ इति ।

१. B, C, E, F, H, and I. read सन्ध्यायाः. २. All others except A, D, I. and the text of the Vishṇu Purāṇa read -जीविनः for -भीतितः. ३. Except A, all others omit तु. ४. I. reads पुनस्तैर्नोक्तम् for पुनस्त्ये-
नोक्तम्. ५. A, and G. read सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं. ६. I. reads न तु त्यजेत्. ७. Here all other manuscripts except A, and I. read संशित- for संशित-
but both the readings are correct and give good sense. ८. This is
omitted by all others except A, and I.

अथ सन्ध्याङ्गजपविधिः । तत्र मनुः-

‘आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ’ ॥

इति । कथमित्यपेक्षिते आह शङ्खः-

‘कुशवृद्ध्यां समासीनः कुशोत्तरीयां वा कुशप-

वित्रपाणिः उदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वा ऽक्षमाला-

मादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्’ ।

इति । व्यासो अपि-

‘प्रणव-व्याहतिर्युतां गायत्रीं च जपेत्ततः’ ।

इति । योगियाज्ञवल्क्यस्तु अन्ते अपि प्रणवयोगार्थमाह-

‘ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः-स्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः’ ॥

इति । बौधायनो अपि-

‘उभयतः प्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्’ ।

इति । नृसिंहपुराणे जपयज्ञस्य भेदो ऽभिहितः-

‘त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकश्च उपांगुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः ॥

१. B. C. F. and I. read -वृद्ध्यां; while D. E. G. and H. वृद्ध्यां. २. I. reads कुशोत्तरायाम्. ३. All others except A. and D. omit उदङ्मुखः, but the next वा shows its necessity here. ४. D. reads युगां. ५. D. reads सिंहपुराणेऽपि जपहोमभेदो विहितः. ६. In the Narsinha Purāṇa the portion from Adhyāya 57, verse 7, to Adhyāya 61, verse 14, treats of the conversation between Hārīta and several other Rishis. We have got a manuscript called the Laghu Hārīta Smṛiti which corresponds to the said conversation. The Laghu Hārīta Smṛiti reads तत्त्वं for भेदं and reads मानसश्च त्रिविधा कृतिः । त्रयाणामपि ब्रह्मज्ञानां श्रेष्ठः स्वाहुत्तरोत्तरः.

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः' ॥

(नृ. पु. ५८. ७८-७९; ल. हा. स्मृ. ४. ४०-४१.)

इति । वाचिकोपांगुत्वयोर्लक्षणं पुराणे अभिहितम्—

‘यदुच्चनीचोच्चैरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिको ऽयं जपः स्मृतः ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमपिदोष्टौ प्रचालयन् ।

अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांगुजपः स्मृतः’ ॥

(नृ. पु. ५८. ८०-८१; ल. हा. स्मृ. ४. ४२-४३)

इति । विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्—

‘धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः’ ॥

(नृ. पु. ५८. ८२; ल. हा. स्मृ. ४. ४४.)

इति । त्रयाणां तारतम्यं च तेनैवोक्तम्—

१. I. reads श्रेयः स्यात् for श्रेयान् स्यात्. २. Here all manuscripts except A. read -स्वरितैः, which is the proper word. ३. The Nrisinha Purāṇa reads शब्दमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञः स वाचिकः, and the Laghu Hārīta मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः. ४. The Laghu Hārīta reads किञ्चिदोष्टौ प्रचालयेत् and किञ्चित्छ्रुतयोग्यः स्यात् उपांगुजपः स्मृतः, and the Nrisinha Purāṇa reads किञ्चिन्मन्त्रं स्मरन् विद्यात् उपांगुः स जपः स्मृतः. ५. G. reads प्रचालयेत्. ६. D. read धियायदक्षरैः; while I. reads ध्यायेत् यदक्षरैः. We find this vers in the Narsinha Purāṇa. It reads—

धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनं ध्यानं तदुक्तं मानसं जपः ॥

and Laghu Hārīta reads—

धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यां तु स उक्तो मानसो जपः ॥

७. D. omits च.

‘उत्तमं मानसं जप्यमुपांगु मध्यमं स्मृतम् ।
 अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥
 वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांगु शतमुच्यते ।
 सहस्रं मानसः प्रोक्तो मन्वत्रि-भृगु-नारदैः’ ॥

इति । जपनियममाह शौनकः—

‘कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ तथा ।
 मध्ये स्कंध-कराभ्यां तु जप एवसदाहृतः ॥
 मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्यचिन्तनम् ।
 अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् मावित्रीमार्कदर्शनात् ।
 पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्’ ॥

(म. स्मृ. २. १०१)

इति । मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः—

‘तथा मध्याह्नसन्ध्यायामासीनः प्रदुख्यं जपत्’ ॥

इति । वर्ज्यानाह व्यासः—

१. D. reads उपांगुर्मध्यमः स्मृतः, and for the same I. reads उपांगु मध्यमं स्मृतम् which seems to be incorrect. २. I. reads उपांगु. ३. I. reads साहस्रो मानसः. ४. F. and G. substitute वा for चा. ५. All others except A. and I. substitute ततः for तथा. ६. I. reads through mistake स्तम्ब-कराभ्यां. ७. B. C. E. F. and G. read सम्बर्गाक्षविभावनात्. and II. सम्यगर्क्षविभावनात्. ८. B. C. D. E. F. and G. read मध्याह्न-जपस्य. ९. All others except A. and I. omit वायु- and read only पुराणे for वायुपुराणे. १०. B. C. E. F. and H. read तथा च मध्यसन्ध्यायाम्, while G. reads तथा मध्यमसन्ध्यायाम्.

‘न संक्रामन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
 नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृत्तशिरास्तथा ॥
 न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत्’ ।

(बौ. स्म. १. ५, १८)

इति । व्यासो ऽपि—

‘जपकाले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च ।
 एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्योगच्छेत् द्विजोत्तमः ॥
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्त्तयेत्’ ।

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘यदि वाग्यमलौपः स्याञ्जपादिषु कदाचन ।
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्’ ॥

इति । संवर्त्तो ऽपि—

‘लोकवार्त्ताऽदिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।
 संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्’ ॥

इति । प्रभाषितं वेद्दुभाषिणं पुरुषमिन्व्यर्थः । गौतमो ऽपि—

१. D. reads न संक्रमन्, and G. चक्रमन् for न सङ्गामन्. २. A. and I. read नायासितो, and G. नापश्रितो. ३. I. reads संस्पर्शनं. ४. D. reads कर्मयुक्तो विवर्जयेत्, and G. कर्मयुक्तो हि वर्जयेत्. ५. A. omits व्यासो ऽपि. ६. B. C. E. and G. read यथागच्छन्, E. and H. पथा ऽऽगच्छन्. ७. D. reads विप्राः. ८. H. reads स्पृष्ट्वा कृष्ट्वा. ९. B. C. E. F. and H. read जप्यं. १०. B. C. D. and F. read बहुभाषणं; while G. reads बहुभाषितं and all except A. omit अर्थः. ११. गौतमो ऽपि is omitted by D.

‘गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
 अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 क्रोधं लोभं तथा निद्रां निष्ठीवन-विजृम्भणे ।
 दर्शनं च श्व-नीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
 आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
 ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमम् ॥
 ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्ध्ये’ ।

इति । देशनियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः—

‘अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालये ऽपि वा ।
 पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विजक्षेत्रे ऽथ वा गृहे’ ॥

इति । शङ्खे ऽपि—

‘गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्र-शत-कोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ’ ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।
 एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८-८२)

इति । जपसंख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

A. reads क्रोधं मांघं सुते for क्रोधं लोभं तथा. २. E. reads विधर्मणम्.
 १. reads दर्शनं श्वादिनीचानां. ४. D. reads भाषमेत्. ५. E. G. and
 read सिद्धतीर्थेषु क्षेत्रेषु. ६. B. C. F. and the text of Kūrma Purāṇa
 समाचरेत्.

‘ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे—

‘दर्शे श्राद्धे प्रदोषे च गायत्रीं दश संख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये मुदिने तु यथाक्रमम्’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रेणाशिनीम्’ ॥
(नृ.पु. ५८.८६.ल.हा.स्मृ. ४.४८; ल.अ.स्मृ. २.१२.)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोद-
केन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्त्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा’ ॥

इति ।

॥ इति जपविधिः ॥

जपाद्भूतामक्षमालामाह हारीतः—

‘शङ्खरूप्यमयी माला काञ्चनीभिरथोत्पलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

१. The portion after the end of this line to यमो ऽपि. is omitted by D.
२. The portion from स्मृत्यन्तरे to यमो ऽपि is omitted by all others except A. and I. ३. G. and I. read -प्रणाशिनीम्. ४. A. omits अक्ष- and reads only मालाम्. ५. B. C. and F. read काञ्चनी स्फटिकोत्पलैः, D. काञ्चनी विद्रुमोत्पलैः, E. काञ्चनी वनजोत्पलैः, G. काञ्चनी वनजोत्पलैः and H., काञ्चनी विद्रुमोत्पलैः. for काञ्चनीभिरथोत्पलैः. ६. D. reads पद्माक्षकैः.

रोजतेन्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।
पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि ' ॥

इति । गौतमो ऽपि—

‘अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।
रेख्याऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम् ॥
शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सद्मसकम् ।
स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशप्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते ’ ॥

इति । अथाक्षमालामणिसंख्यामाह प्रजापतिः—

‘अष्टोत्तरशतां कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।
सप्तविंशतिका कार्या ततो न्यूना न च स्मृता ॥
अष्टोत्तरशता माला उत्तमा सा प्रकीर्तिता ।
चतुःपञ्चाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥
अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशतिसंख्यका ’ ॥

इति । गौतमो ऽपि—

‘अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रुनाशिनी ।
मध्यमा धनकामायाऽनामिका पौष्टिकी तथा ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read रजतेन्द्राक्षकैः, and I तथा चेन्द्राक्षकैः.
२. D. G. and I. read अष्टोत्तरशतं. ३. A. and I. read सप्तविंशतिकां वाप.
४. All others except A. read ततो मेवाधिका हिता, which contradicts the
statement in the following lines. ५. All others except A. and I. read
चतुःपञ्चाशिका इत्यस्य. As we have not got this स्मृति we do not know
whether this reading is correct. ६. D. substitutes मत्ता for तथा.

कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।
अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥
अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत् ।

इति । गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

‘दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यच्च कृतं खलु ।
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतजप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ।
सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकर्नाशिनी ॥
लक्षजाप्येन च तथा महापातकर्नाशिनी ।
कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदामुयात् ॥

इति । यमो अपि—

‘गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः ।
गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम् ॥

इति । मनुरपि—

‘योऽधीति षडन्यहन्येतां त्रीणि वर्षार्ण्येत्तन्त्रितः ।
स ब्रह्म परमप्येति वायुभूतश्च मूर्तिमान् ॥

(म. स्मृ. २. ८१)

इति । गौतमो अपि—

१. I. reads जपं, and all others except A. and D. read जपत्. २. D. omits अन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥ अङ्गुष्ठेन विना जप्यं and reads अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यं कृतं तदफलं भवेत्. ३. G. reads अहाद्यच्च; while D. reads त्र्यहाद्यच्च, and I. is mistaken throughout. ४. D. reads शतं जप्ता. ५. D. E. G. and H. read पापौघशमना. ६. H. reads -नाशना, and D. E. and G. नाशनी. ७. D. reads लक्षजाप्ये तथा देवी. ८. D. omits अपि and the first line of the next verse. ९. G. reads जाप्यं. १०. All others except C. D. and G. read अर्त्तद्वियः; while I. reads अतन्त्रितः.

‘अग्नेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति’ ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्या-जपयोः प्रकरणम् ॥

अथ होमविधिः । तत्र कूर्मपुराणे—

‘अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।

प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जानवेदसम्’ ॥

(कू.पु.१.२.१८.५०)

इति । दक्षो अपि—

‘सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते ॥

होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु ।

हूयमाने तदन्येन फलमर्थं प्रपद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयो ऽथ विट्पतिः ।

एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्हुतं स्वयमेव हि’ ॥

इति । विट्पतिर्जामाता । स्वयं होम एव मुख्यः । तद-
वे ऋत्विगादिहोमः । तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

‘ऋत्विक् पुत्रो ऽथ वा पत्नी शिष्यो वा अपि सहोदरः ।

प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि’ ॥

(कू.पु.१.२.१८.५१)

इति । होतृतारतम्यं दर्शयति श्रुतिः—

१. A. reads परं for भुक्ति. २. D. omits इति. ३. All others except
1. and I. substitute तु for हि. ४. All others except A. and the
ext of Kūrma Purāṇa read जुहवाद्वा.

‘अन्यैः शतहुताहोमादेकः शिष्यहुतो वरः ।

शिष्यैः शतहुताहोमादेकः पुत्रहुतो वरः ॥

पुत्रैः शतहुताहोमादेको ह्यात्महुतो वरः’ ।

इति । ऋत्विगादिहोमे ऽपि यजमानसन्निधानेन भवितव्यम् ।
तदुक्तं कात्यायनेन—

‘असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नृत्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्भूतमनर्थकम्’ ॥

(का. स्मृ. ३.२०.१)

इति । उभयोः सन्निधानं मुख्यम् । तदभावे त्वेकतरस-
न्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च, स एवाह—

‘निक्षिप्याग्निं स्वदोरपु परिकल्प्यात्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्’ ॥

(का. स्मृ. २.१९.१)

इति । होमकालो ऽपि तेनैव दर्शितः—

‘यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्युक्षाणि सर्वतः ।

लोहितत्वं च नापैति तावत् सायं तु हूयते’ ॥

(का. स्मृ. १.९.३)

१. All others except A. and I. omit the first line of this verse and read as follows:—

अन्यैः शतहुताहोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।

पुत्रैः शतहुताहोमादेको ह्यात्महुतो वरम् ॥

But D. substitutes शिष्यहुतो वरम् for पुत्रहुतो वरम्, and the omitted line appears in the marginal correction of H. २. D. reads यदुक्तं for तदुक्तं

३. A. omits उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह and reads प्रवसे विप्रोपमाह स्मृतिः in its stead

४. D. omits च. ५. A. and I. read विभाव्यन्ते for न भाव्यन्ते. ६. The text of Kātyāyana reads नच लौहित्यमापैति. ७. G. reads जुहूयते, which is incorrect.

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘समुद्रो वा एष यदहोरात्रः तस्यैते
गाधतीर्थे यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ
होतव्यम्—इति शैलौलिब्राह्मणं
भवति । नक्षत्र दृष्ट्वा प्रदोषे
निशायां वा सायम्’ ।

इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्याहोरात्रस्य सन्धिद्वयं सुप्र-
वेशं तीर्थं तस्मात् सन्धिर्होमकालः—इति मुख्यः कल्पः ।
नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयः कालाः सायंहोमे ऽनुकल्पाः । एक-
नक्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदोषः, निद्रविला
निशा । प्रातर्होमकालो ऽपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः—

‘उषस्युषोदयं समयाध्युषिते प्रातः’ ।

इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकीकृत्य कालत्रयमाह—

‘उदते ऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः’ ॥

(म. स्मृ. २.१५)

इति । एतेषां लक्षणमाह व्यासैः—

‘रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रह-नक्षत्रभूषिते ।

काले त्वनुदितं प्राहुर्होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read य अहोरात्रस्तस्यैते गाधे तीर्थे यत्सन्धीः while D. omits य and reads अहोरात्रस्तस्यै ते तीर्थे यत्सन्धिः. २. I. reads कात्यायन- for शैलौलि.— ३. D. substitutes च for वा. ४. D. reads सुप्रवेशं. ५. All the manuscripts show that the following quotation is from Vyāsa, but elsewhere it is said to be a quotation from Kātyāyana (see Rāmchandra's Commentary on Manu, 2. 15). ६. All manuscripts except A. read रात्रेः षोडशमे, which is incorrect. ७. A. reads काले त्वनुदिते प्रातः, I. reads कालं त्वनुदितं प्राहुः, and elsewhere the reading is कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा.

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावन्नदृश्येत समयाध्युषितं च तत् ॥
 रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।
 उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

इति । आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह—

‘आसङ्गवान्तः प्रातः’ ।

इति । होमकालः—इत्यनुवर्त्तते । अथवा सर्व एवैते कालवि-
 शेषा यथाशाखं मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते । उदिनानुदितहोमवत् ।
 यदा तु कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तदा गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्वा’
 हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत् कथंकुर्यादिति । आसाय
 माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिः अ-
 मावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्यापौर्णमास्यमावास्या’ ।

इति । बौधायनोऽपि—

‘आं सायं कर्मणः प्रातरा प्रातः सायकर्मणः ।

आहुतिर्नातिपच्येत पार्वणं पार्वणान्तरात्’ ॥

इति । आपन्नस्तु पक्षहोमं कुर्यात् । तथा च मरीचिः—

१. A. reads तथा च प्रातःसमये, and G. ततः प्रभातसमये. २. D. reads रविर्यावन्न दृश्येत, which seems incorrect. ३. All others except A. and D. read समयाध्युषितस्तु सः. ४. A. reads रेखामात्रम्. ५. D. G. and H. read सङ्गवान्तः for आसङ्गवान्तः, and the same I. reads आसङ्गवान्तं. ६. All others except A. and I. read यथासुखं. ७. D. E. G. and H. omit वा. ८. B. C. and F. read हव्यं वा होतारं, वा. D. E. G. and H. हव्यं होतारं नाधिगच्छेत्. ९. All others except A. D. and I. read असायकर्मणः for भा सायं कर्मणः.

‘शरीरापद्भवेद् यत्र भयाद्वाऽऽर्त्तिः प्रजायते ।
तथाऽन्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते’ ॥

इति । पक्षहोमिनः तत्पक्षमध्ये आपन्नवृत्तौ तदाप्रभृति
पुनर्होमः कर्त्तव्यः । तदाह मरीचिः—

‘पक्षहोमानथो कृत्वा गत्वा तस्मात् निर्वर्त्तितः ।
होमं पुनः प्रकुर्यात्तु न चासौ दोषभाग्भवेत्’ ॥

इति । एवं होममनुतिष्ठतापि सीमोल्लङ्घने कृते पुनराधानं
कर्त्तव्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘विहायाग्निं सभार्यश्चेत् सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
होमकालान्त्यये तस्य पुनराधानमिध्यते’ ॥

(का. स्मृ. ३.२०.२.)

इति । होमकालान्त्यये तु नास्ति पुनराधानम् । तदाह
शौनकः—

‘प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते’ ॥

इति । होमद्रव्यमाह स एव—

‘कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।
व्रीह्यादि चारुतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥
हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
अभावे व्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ॥

१. I. reads होमानुष्ठितावपि, while all others except A. omit अपि.
२. D. omits the portion from तु नास्ति to -सक्त्वादि, and reads होमकाला-
नित्यादि तण्डुलादि कृताकृतम्. ३. A. reads पुनः for चरि. ४. All others
except A. and I. substitute तु for च.

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ।
 यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तेदनुकारि यत् ॥
 यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ।
 आज्यं हव्यमनादेशे औहुतीषु विधीयते ॥
 मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति । आहुतिपरिमाणमाह बृहस्पतिः—

‘प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् ।

तिलानां तु तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्याद् घृतस्य तु’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते’ ।

इति । होमप्रकारः स्वगृह्योक्तविधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं
 गृह्यपरिशिष्टे—

‘स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘बहुशुष्केन्धने चाग्नौ मुसमिद्धे हुताशने ।

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥

यो ऽर्नञ्चिषि जुहोत्यग्नौ द्यैद्वारे चैव मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते’ ॥

(का. स्म. १.९.११)

इति । एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।

तदाहाङ्गिराः—

१. All others except A. and I. read तदनुसारि च. २. Except A. and G. all others read जुहोतिषु, which is grammatically incorrect.
 ३. A. and I. read बृहस्पतिः. ४. D. reads चतुःषष्टिराहुतेः. ५. D. reads घृतस्य तु तदर्धकम्. ६. A. omits विष्णुरपि. ७. D. reads द्यैद्वारे.

‘स्वाभिप्रायरुतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाकर्मैव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्कलः’ ॥

इति । श्रौत-स्मार्तयोरग्निव्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

‘कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।
दायकालाहते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु’ ॥

(या. स्मृ. १.१७)

इति । वैतानिका गार्हपत्यादयः । यस्य पुनःश्रौत-स्मार्त्ता-
ग्नेद्वयं तस्यानुष्ठानप्रकारमाह भरद्वाजः—

‘होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः’ ॥

इति । शातातपो अपि—

‘श्रौतं यत् तत् स्वयं कुर्यादन्यो अपि स्मार्त्तमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः’ ॥

इति । उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः—

‘कृतदारो नैव तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना ।
तिष्ठेत् चेद्भिजो ब्राह्म्यस्तथा च पतितो भवेत्’ ॥

१. A. reads -कर्म च. २. I. reads अज्ञानतः. ३. I. reads पङ्कलः. A. and I. read श्रौत-स्मार्तयोरपि for श्रौत-स्मार्तयोरग्नि-, and E. omits the portion from श्रौत-स्मार्त्त-..... to स्मार्त्ताग्निद्वयं, and D. is mistaken throughout.
४. A. reads -व्यवस्था- for -प्रकार-. ५. All others except A. and I. read श्रौतं यत् स्यात्. ७. All others except A. and I. read न वै for नैव.

‘यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।
तथैवोपासनं दृष्टं नोऽऽतिष्ठेत्तद्वियोगतः’ ॥

इति । सत्यां वैदिकानुष्ठानशक्तौ न स्मार्त्तमात्रेण पं-
नुष्येत् । तदाह स एव—

‘यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्त्तैतिहासिकम् ।
मोहात् समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥
प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।
गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम्’ ॥

इति । अशक्तं प्रति व्यास आह—

‘श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।
तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुधः’ ॥

इति । होमं प्रशंसत्यङ्गिराः—

‘यो दद्यात् काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।
तत् सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा’ ॥

इति । होमान्ते भस्म धार्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

‘नर्यं भस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।
अनाहिताग्नेर्ब्रह्माल्यमौपासनसमुद्भवम्’ ॥

इति । ‘हुत्वा चैव तु भस्मना’ इत्यादि स्मृत्यन्तरं च ।

॥ इति होमप्रकरणम् ॥

१. All others except A. and D. read न तिष्ठेन्नह्ययोगतः. २. I. reads सत्यामपि. ३. I. reads परितुष्येत. ४. All others except A. and I. read स्मार्त्तैतिहासिकम्. ५. I. reads श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म. ६. All others except A. and I. read अप्यशक्तः. ७. A. and I. read साय-प्रातर्होमस्य. The metre of the verse according to our reading is not observed, but it is not of much importance. ८. The portion from होमान्ते to स्मृत्यन्तरं च is omitted by all others except A. and I.

तदेवं 'सन्ध्या स्नानं जपो होमः'— इत्यस्मिन्मूल-
वचने होमान्तानि कर्माणि निरूपितानि । तान्येतान्यष्टधा
विभक्तस्य दिनेस्य प्रथमभागे समापनीयानि । यद्यपि मध्याह्न-
स्नानादीनि निरूपितानि तथापि तेषां प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेन
निरूपितत्वात् आद्यभागे न कर्त्तव्यता । दिवसस्याष्टधा
विभागं तत्र कर्त्तव्यविशेषं च दक्षो दर्शयति—

‘दिवसस्यार्द्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।

विभागेष्वेषु यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः’ ॥

(द. स्मृ. २. ३-४)

इत्यादिना ।

अथ मूलवचनानुसारेण देवतापूजनं वक्तव्यम् । तच्च
पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्—इति केचित् । तदाह मरीचिः—

‘विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्’।

इति ।

१. D. omits दिनस्य. २. A. reads -नाभिहितत्वात्; while all others except D. read निरूपितानां. ३. All others except A. D. and H. omit दक्षः, but the following quotation we find in the Dakṣa Smṛiti. If the word दक्ष is omitted, the two verses in the quotation would appear to have been from the Parāshar Smṛiti, but we do not find the same in that Smṛiti. ४. B. C. E. G. and H. read दिवसस्याष्टभागं, but it seems incorrect. ५. All others except A. and I. read विभागे-
ष्वेव for विभागेष्वेषु. ६. D. and I. read कर्त्तव्यम्, which is quite useless.
७. I. reads तथा च for तदाह; while D. omits the following—केचिन्
तदाह मरीचिः—

‘विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् । इति.’

ब्रह्मयज्ञजपानन्तरम्—इत्यन्ये । तथा च हारीतः—

‘कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम्’ ।

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः’ ॥

(कू. पु. १.२.१८.१०)

इति । तत्र वयं जपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः ।

प्रातर्होमादनन्तरभावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूलवचनानुक्तान्य-
प्याह्निक कर्मप्राप्तत्वात्तान्युच्यन्ते । होमानन्तरकृत्यमाह दक्षः—

‘देवकार्यं ततः कृत्वा गुरु-मङ्गलवीक्षणम्’ ॥

(द. स्म. २. २३)

इति । मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

‘रोचनां चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत् सदा बुधः’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-दूर्वाद्यालम्भनानि च’ ॥

(वि. पु. ३.११.२१)

१. D. reads

निष्पीड्य स्नानवस्त्राणि समाचम्य च वाग्यतः ।

देवतां पूजयेद्भूपैर्मन्त्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः ॥

२. I. reads ततः for तत्र, and B. C. F. and I. omit वमं. ३. D. and I. read होमानन्तरभावीनि. ४. D. reads आह्निककर्मत्वेन प्राप्तत्वात्. ५. C. and F. read कूर्मपुराणे; while B. D. E. G. and H. read only पुराणे. ६. B. C. and F. read रोचना; while I. reads रोचनं. ७. The text of Vishnu Purāṇa reads आर्चांतश्च. ८. B. C. and F. read आदर्शाञ्जन-
९. C. D. and G. read -पूर्वाद्या-, which appears probably to be a mistake.

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘स्वमात्मानं तु घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्’ ।

इति । नारदो अपि—

‘लोके अस्मिन्मद्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्दुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येत् नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते’ ॥

(ना. स्मृ. १७.५४-५५)

इति । मनुष्ये—

‘अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः’ ।

इति । वामनपुराणे अपि—

‘होमं च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां

तेतो बर्हिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ।

दूर्वा च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्

धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ॥

मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च

तैलं मधु ब्राह्मणकन्यकां च ।

१. H. and I. omits अपि. २. H. reads स्वात्मानं च, and G. स्वात्मानं तु. ३. The text of Nārada reads -दर्चयेत्स्वयम्. ४. B. C. and F. read तस्य ह्यायुर्न हीयते; while the text of Nārada reads यथा ऽस्यायुः प्रवर्धते, and D. reads तथा ह्यायुर्हि वर्धते. ५. The text of the Vāman Purāṇa reads कृत्वा for ततः, and A. तथा for the same. ६. D. substitutes दुग्धं for दूर्वा, and the text of Vāman Purāṇa दूर्वा दधि सर्पिरयोदकुम्भम्, and B. C. E. F. G. दूर्वा च सर्पिर्दधि योदकुम्भम्. ७. B. C. E. F. G. and H. read तैलं. ८. D. reads ब्राह्मणकन्यकां च

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च
 हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् ।
 अश्वत्थवृक्षं च समालभेत
 ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मम् ॥

(वा. पु. १४. ३५-३६)

इति । भरद्वाजो ऽपि—

‘कण्डूय पृष्ठतो गां तु कृत्वा चाश्वत्थवन्दनम् ।
 उपगम्य गुरुन् सर्वान् विप्रान्श्वेवाभिवादयेत्’ ॥

इति । ब्राह्मणसमवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याका

ङ्गयामाह मनुः—

‘लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च ।
 आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ११७)

इति । अभिवादनकाले स्वं नाम कीर्त्तयेदित्याह स एव
 ‘अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
 असौ नामा ऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
 भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नो ऽभिवादाने’

(म. स्मृ. २. १२२-२३)

१. A. reads पृष्ठगां गां तु; while B. C. F. substitute तु in the place of
 २. D. E. G. H. and I. substitute वा for च. ३. D. reads—

अभिवादनं पुरो विप्रं ज्यायांसमभिवादयेत्.

४. All others except A. omit Visarga and read भोःशब्दं.
 reads स्वस्वनाम्नाभिवादनम्; while all others except A. and the text
 Manu read स्वस्व for स्वस्य.

इति। 'अभिवादात्परं' इति अभिवादये—इति शब्दमुच्चार्य
पश्चादेतन्नामाऽहं भोः— इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः । अभि-
वादनप्रकारमाहापस्तम्बः—

‘दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणो
अभिवादयति । उरःसमं राजन्यो मध्यसमं
वैश्यः नीचैः शूद्रः (१६) प्राञ्जलिः’ ।

(आ. ध. सू. १. २. ९. १६—१७)

इति ! एकहस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः—

‘जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादानात्’ ॥

(म. स्मृ. २. ११८)

इति । एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः—

‘ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १२०)

इति । अभिवादितेन वक्तव्यामाशिषमाह स एव—

१. I. reads अभिवादयेत्. २. This verse is found in Manu, but three of the seven commentators on Manu has commented it. ३. Here our reading follows only A.; while all others read आपस्तम्बः for मनुः. We made a search for the verse in the Āpas-tamba' Dharma Sūtra and Smṛiti, but we have not found it therein. ४. Here all others except A. read मनुः for स एव, but if the above quotation from Manu then there is no necessity of the word मनुः here.

‘आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो अभिवादे ।
अकारश्चास्य नाम्नो ऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः हुतः’ ॥

(म. स्म. २. १२५)

इति । पूर्वमक्षरं यस्यासौ पूर्वाक्षरः । पूर्वमक्षरं च साम-
र्थ्यात् व्यञ्जनम् । स्वराणां स्वरपूर्वकत्वासम्भवात् । ततश्च
अभिवादकनामगतौ व्यंजननिष्ठो ऽन्तिमस्वरः प्लावनीयः ।
अकारेणान्तिमस्वरमात्रमुपलक्ष्यते । अशेषनाम्नामकारान्त-
त्वासम्भवात् । तथा च सति एवं प्रयोगो भवति, आयु-
ष्मान् भव सौम्य देवदत्ता ३-इति । यस्तु प्रत्यभिवादन-
प्रकारं न जानाति स नाभिवाद्य इत्याह स एव-

‘यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा गूढस्तथैव सः’ ॥

(म. स्म. २. १२६)

इति । यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति तस्य दोषो
भविष्यत्पुराणे दर्शितः-

‘अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् वदून्’ ॥

इति । यमो ऽपि-

१. All others read आकार- except A. I. and the text of मनु. The reading appears better, but the commentators of Manu do not accept it. २. D. and G. read पूर्वाक्षरः हुतः. ३. I. reads नामस्य- for सामर्थ्यात्. ४. All others except A. and I. read आकारेण. ५. The intermediate portion between अशेषनाम्नामकारा- and खयं पञ्चाब्दाख्यं कलान् (P. 325, L. 18) appears to be omitted in D. through writer's mistake.

‘अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
यद्बुद्धतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ।
सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपः ।
वर्धतामिति वैश्यस्तु शूद्रस्तु स्वागतं वदेत् ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ (१२७)
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ’ ॥ (१२९)
(म. स्मृ. २. १२७-१२९)

इति । ‘ज्यायांसमभिवादयेत्’ (म. स्मृ. २. १२२) इत्युक्तं ।
व्रकियता कालेन ज्यायस्त्वमित्यपेक्षिते आहं आपस्तम्बः—
‘त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति’ ।
(आ. ध. सू. १. ४. १४. १३)

इति । मनुरपि—

‘दशाब्दाह्वयं पौरसह्वयं पञ्चाब्दाह्वयं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनियु’ ॥
(म. स्मृ. २. १३५)

१. F. reads भवेत्तस्यः while G. reads भवेद्यस्य. २. B. C. and F. read प्रत्यभिभाषी for पूर्वाभिभाषी. ३. E. reads सुरां पिबेति. ४. A. reads ब्राह्मणं for ब्राह्मणः, and I. reads the whole verse as follows:—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजानि ।

धनवानिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥.

५. H. omits this word. ६. G. reads -सह्वं. ७. E. and G. read अष्टपूर्वं.
८. The text of Manu reads स्वल्पेनापि, and G. H. read मध्येनापि.

इति । समानपुरवासिनां दशभिः वर्षैः पूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान् । कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्द-पूर्वःसखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान् । स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्वल्पेनापि वयसा पूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायानित्यर्थः ।

ननु—‘एते मान्याः’ (या. स्मृ. १. ३५) इत्युर्विगादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद् यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तं—इति चेत् । तन्न । प्रत्युत्थान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्वसिद्धिः । अत एव तेषामेनभिवाद्यत्वमाह गौतमः—

‘ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां

तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिवादनम्’ ।

(गौ. स्मृ. ६. ४)

इति । अभिवादनं अभिभाषणम् । यथा च ब्रौधायनः—

‘ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां तु

यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणम्’ ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. ४५)

१. H. omits कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्दपूर्वः सखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान्. This appears to be omitted through writer's mistake. २. I. omits गीतादि-. ३. G. and I. read -मभिवाद्यस्व- for -मनभिवाद्यस्व-. ४. D. and G. omit तु. ५. D. reads प्रत्युत्थानाभिभाषणम्. This reading is better, and if the same is taken there seems no necessity of the author's definition which he further gives of the word अभिवादनं. The text of (Gautama reads) प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः. ६. I. reads तथा and omits च; while all others except A. read तथा च for यथा च. D. omits the whole quotation from तथा च..... to अभिभाषणम् । इति ।

इति । एतच्च ब्राह्मणविषयम् । तथा च शातातपः—

‘अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं संदा ॥
नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथञ्चन ।
ज्ञान-कर्म-गुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥
अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचैलं ज्ञानमाचरेत् ।
ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुद्धयति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च ।
नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत्’ ॥

इति । गुर्वादौ तूपसंग्रहणमाह गौतमः—

‘गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः’ ।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति । गुरुरत्राचार्यः । यतः स एवाह—

‘मातृ-पितृ-तद्वन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां
तदुरूणां च’ ।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति । उपसङ्ग्रहणलक्षणं मनुराह—

‘व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः’ ॥

(म. स्मृ. २. ७२)

१. D. reads सर्वथा गुणा. २. H. and I. read गुणवैरूपसंग्रहणम्. ३. I. adds पूर्वजातानां.

इति । गुरोः सव्य-दक्षिणौ पादौ स्वकीयसव्य-दक्षि-
णाभ्यां पाणिभ्यां स्पष्टव्यौ इत्यर्थः । बौधायनो ऽपि-

‘श्रोत्रे^१ संस्पृश्य मनः समाधायाधस्ताज्जान्वेरा पद्भ्याम्’ ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. २७)

इति । उपसंग्रहणं कुर्यादिति शेषः । एतच्च गुरुपत्नी-
नामपि कार्यम् । तथा च मनुः-

‘ गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोपितः ।

असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः ॥ (२१०)

भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णा ऽहन्यहन्यपि ।

त्रिप्रोढ्य तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोपितः ॥ (१३२)

(म. स्मृ. २. १३२-२१०)

इति । एवमविशेषणोपसंग्रहणे प्राप्ते कचिदपवादमाह स एव-

‘गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णविशतिवर्षेण गुण-दोषौ विजानता । (२१२)

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोद्वर्तनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् । (२११)

(म. स्मृ. २. २११-२१२)

इति । किं तर्हि तत्र कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते स एवाह-

१. पाणिभ्यां is omitted by all others except A. and I.
२. D. reads श्रोत्रं for श्रोत्रे. ३. The text of Baudhāyana (edited
by E. Hultsch) reads मनःसमाधानार्थम्, but this is a mistake, neither
the commentator on the text does allow this reading nor our
manuscripts follow it. ४. B. C. and F. read -रापीड्यम्. Here I. is
quite mistaken in adding the word उपसंग्रहणम् to the quotation of
Baudhāyana. ५. I. reads गात्रोत्सादन-, but except A. all others read
गात्रोद्वाहन-. ६. D. reads प्रकाशनम्.

‘कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोर्ध्व पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदोरुषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्’ ॥

(म. स्मृ. ०. २१६-२१७)

इति । अभिवादाने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः—

‘न सोपानद्वेष्टितशिरा अनवहितपाणिर्वाभिवादयेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. ४. १४. २२)

इति । शङ्को षपि—

‘नोदकुम्भहस्तो षभिवादयेत् न भैक्ष्यं चरन्न
पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः न जपन्न देव-पितृ-
कार्यं कुर्वन् न शयानः’ ।

इति । आपस्तम्बो षपि—

‘तथा विषमगतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१५)

तथा अप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्य-

भिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः स्त्रियः’ । (२१)

(आ. ध. सू. १. ४. १५-२१)

१. G. reads विप्रोऽप्यपादग्रहणम्. २. A. and D. read अवहितः. ३. C. and
read अभिवाद्यते. ४. All others except A. and I. omit न. ५. D.
reads रक्तपुष्पो न हस्तेनाशुचिम् for न पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः. ६. G. omits
through mistake—

‘न देव-पितृकार्यं कुर्वन् न शयानः’—इति । आपस्तम्बो षपि—‘तथा विषम-
गतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१५) तथाऽप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न
प्रत्यभिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः—।

Except all others read विषमगताय गुरवे, but we follow the text of
pastamba Dharma Sûtra. ८. All others except A. D. and the text of
pastamba Dharma Sûtra read प्रत्यभिवदाद्यते. ९. D. reads पतिः सव-
स स्त्रियः, and the text of Apastamba Dharma Sûtra (edited by G.
Hubler) reads पतिवयसः.

इति । तथा अन्यत्र स एवाह—

‘समित्-गुप्प-कुशा-ऽऽयाम्बु-भृदन्नाशक्षतपाणिकः ।
जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजैः ॥
पाप०डं पतितं ब्रौत्यं मर्हापातकिनं शठम् ।
नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत् कथञ्चन ॥
धावन्तं च प्रमत्तं च मूर्खाच्चारकृतं तथा ।
भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवादेत् द्विजोत्तमः ॥
वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।
अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत् ॥
सुकृ-पाणिकमविज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।
योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

इति । शातातपो षपि—

‘उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।
अभिवाद्य द्विजो मोहादेहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

इति । ‘गुरोः पादोपसंग्रहणं’ इत्युक्तं तत्र कीदृशो गुरो-

रित्याशङ्कयामाह मनुः—

१. I. reads -मृदन्नाक्षत-, but it does not give good sense. G. reads -मृदन्नाक्षत- which is quite incorrect. २. All others except A. read इति after द्विजैः. ३. E. reads कात्यं. ४. D. reads उपपातकिनं त for महापातकिनं शठम्, and E. substitutes शवम् for शठम्. ५. I. reads नाभिवाद्यात् which is grammatically incorrect. ६. D. substitutes चा in the place of नार्हं. ७. I. reads नाभिवाद्यात्. ८. B. C. E. G. and H. read उन्मत्तं जृम्भमाणं च; while E. reads उन्मत्तं क्षपणं च. ९. B. C. D. E. F. G. and H. read -ममाज्ञातं for -मविज्ञातं. १०. I. reads ब्रह्मघातिनीम्. ११. Here I. only reads त्रिरात्रेण तु शुद्ध्यति. G. reads अहोरात्रेण शुद्ध्यति.

‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति’ ।

(या. स्मृ. १. ३४)

इति । अध्यापनं विप्रविषयम् । निषेकादिकं तु सर्ववर्ण-
धारणम् । पितृव्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः—

‘अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा’ ॥

(म. स्मृ. २. १४९)

इति । हारीतो ऽपि—

‘उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ ॥

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्वेते गुरवः स्मृताः ।

१. D. reads चान्येन, and H. चानेन for चान्नेन. २ इति is omitted by others except A. ३. I. reads क्रियां, but the text of Yājñavalkya does not follow this reading. ४. H. omits -वर्ण-; while I. reads पिकादिकर्तुः सर्वसाधारणं which is a mistake of the Editor. ५. From औपचारिकं गुरु- to -सा मातुलानी (P. 332 L. 9) is omitted by E. ६. From मपीह to मातामह-पितामहौ in the next quotation is omitted by G. ७. From -रुं to ज्येष्ठो भ्राता in the next quotation is omitted by F. B. and C. read उपोपक्रियया; while H. reads श्रुतोपक्रियया. ८. B. C. E. and H. read तथा for तथा.

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥

श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवत् स्त्रियैः' ।

इति । अत्र पितृ-मातृग्रहणं तद्वदेते अपि मान्याः-इत्येतदर्थम् । अत एवाह स एव-

‘अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्काय-कर्मभिः’ ॥

इति । व्यासो अपि-

‘मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।

पूर्वजः स्नातकश्चर्त्विङ् मान्यास्ते गुरुवत्सदा ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रुर्धात्री पितृष्वसा ।

पितामही पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवच्चरेत्’ ॥

इति । मंनुरपि-

‘पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।

मातृवर्द्धत्तिमातिष्ठेन्माना ताभ्यो गरीयसी । (१३३)

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां ज्ञातं पिता ।

सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते’ ॥ (१४५)

(म. स्मृ. २. १३३-१४५)

इति । यत्तु-

१. I. reads सहोदराः for च सोदराः. २. B. C. D. F. G. H. and I. read गुरुवः स्त्रियाम् ३. The portion from अनुवर्त्तनमेतेषां to गुरुवत्सदा in the next quotation is omitted by B, C, and F. ४. A. and D. read मातामही for पितामही. ५. D. omits मंनुरपि. ६. G. reads वृत्तमातिष्ठत. ७. B. C. E. F. and H. read उपाध्यायाहशाचार्यः; while D. and G. read उपाध्यायाहशाचार्याः. ८. Here our reading follows A. and the text of Manu, but all others read पितृर्माना. ९. H. reads गौरवभ्योऽतिरिच्यते.

‘द्वौ गुरू पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।
 धेरा गुरुतरा तावन्माता गुरुतरा ततः ॥
 तयोरपि पिता श्रेयान् वीजप्राधान्यदर्शनान् ।
 अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः’ ॥

इति पुराणवचनं तन्निषेकादिसमस्तसंस्कारपूर्वकाध्यापकपि-
 तृविषयम् । अन्यथा ‘मातैव गरीयसी’ इति वचनं विरुद्धेत् ।
 तस्या गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः—

‘मासान् दशोदरस्थं यो धृत्वा शूलैः समाकुला ।
 वेदनाविविधैर्दुःखैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ।
 प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुतवत्सला ।
 कस्तस्यानिष्कृतिं कर्तुं शक्तो वर्षशतैरपि’ ॥

इति । ‘उपाध्यायान् दशाचार्यः’—इति यदुक्तं तत्रोपा-
 ध्यायाचार्ययोर्लक्षणमाह मनुः—

‘एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथं वा पुनः ।
 यो ऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ (१.४१)
 उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिजः ।
 सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ ॥ (१.४०)

(म. स्मृ. २. १४१—१४०)

इति । आचार्यो ऽपि पितृ-मात्राद्यपेक्षया गरीयानेव । तदाह
 स एव—

१. I. reads पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा, and D. omits the whole
 line. २. D. omits -समस्त-. ३. B. C. and F. substitute सा for मा.
 ४. I. reads ततोऽपि for वेदना. ५. The text of Manu substitutes अपि
 for अथ, and D. reads वेदाङ्गस्वापि for वेदाङ्गान्यथ. ६. B. C. E. F. G.
 and H. substitute च for तु.

‘उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्’॥

(म. स्मृ. २. १४६; वि. स्मृ. ३०. ४)

इति । यस्तु बालो अपि वृद्धमध्यापयति सो अपि तस्य ग
यानिति स एवाह—

‘बालो अपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति मन्त्रदः। (१५०)

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ (१५१)

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान्॥(१५२)

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम्॥(१५३)

न हायनेर्न पालितेर्न विचेनं न वन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं यो ऽनुचानः स नो मद्भान्॥(१५४)

(म. स्मृ. २. १५०-१५४)

इति । तथा च विष्णुः—

‘बाले समानवयसि अध्यापके गुरुवद्वर्तेत’ ।

(वि. स्मृ. २८. ३१)

१. D. reads विप्रेभ्यः. २. D. reads अचिराङ्गिरसः, but the text of Manu does not follow this reading. ३. B. C. D. E. F. and G. read चैतान्. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read अज्ञो हि बाल इत्याह पितेत्येव च मन्त्रदः. ५. B. C. D. E. F. and G. read विचेनं; while I. reads वृत्तेन. ६. From धर्मं to गुरुवद्वर्तितव्यमित्यभिरहितं पुराणसारे is omitted by I. ७. The text of Vishnu Smṛiti reads बाले समानवयसि अध्यापके गुरुषु गुरुवद्वर्तेत. ८. D. reads गुरुवद्वृत्तिः; while I. reads गुरुवद्वर्तितव्यम्.

इति । ज्येष्ठेभ्रातर्यपि गुरुवद्वर्त्तितव्यमित्यभिहितं पुरा-
णसारे-

‘ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भृमुगः ।
कुनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दोनुवर्त्तिनः ॥
तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा’ ।

इति । मनुरपि-

‘पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वनेरन् यथैव पितरं तथा’ ॥

इति । परमगुरावपि तथैवेत्याह स एव-

‘गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्’ ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । आचार्यानुज्ञामन्तरेण मानुलादीन् असमावृत्तो ना-
भिवादयेदित्याह स एव-

‘न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्’ ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । समावृत्तस्य तु नानुज्ञापेक्षा । तदाहापस्तम्बः-

‘समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंप्राह्याः प्रीष्य च समागमे ।’

(आ. ध. सू. १. ४. १४. ७-८)

१. B. C. and F. read उवेष्टत्वात्; while G. reads भ्रष्टत्वात् for उवेष्टः. २. I. reads छन्दानुवर्त्तिनः which seems to be incorrect. ३. G. reads जीव्येरन्, but this form is not correct. ४. एव is omitted by all others except A. ५. G. reads तथाऽविसृष्टो; while all others except A. I. and the text of Manu read न चाविसृष्टो. ६. All others except A. D. I. and the text of Āpastamba Dharma Sūtra omit च. ७. B. C. E. F. G. and H. read समागते for समागमे.

‘आचार्य-प्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यमुपसं-
गृह्याचार्यमुपजिघृक्षेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. २. ८. १९)

इति । अभिवादनं प्रशंसति स एव—

‘अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसंविनः ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशो बलम्’ ।

इति ।

(म. स्मृ. २. १२१)

॥ इत्यभिवादनप्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

‘द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते’ ।

(द. स्मृ. २. २६)

इति । कूर्मपुराणे—

‘वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः’(१५)

जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेद्वै विचारयेत् ।

अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमाः’ ॥

(कू. पुर. १. २. १८. ५५-५६)

१. D. and the text of Āpastamba Dharma Sūtra read उपसंजिघृक्ष्य-
चार्यम्, and B, C, E, F, H. and I, read आचार्यमुपजिघृक्षेत्, while G. omits
-प्राचार्य- and reads the whole sentence as follows:—आचार्यसन्निपाते
आचार्यायोपसंगृह्या आचार्यस्तु यं यं जिघृक्षेत्. २. The author appears to
quote this verse from the Āpastamba, but we do not find it in that
work. The sentence ‘अभिवादनं प्रशंसति स एव’ which is the ground for
us to think that the next verse is from the Āpastamba is omitted by
G. ३. A. has before this word वेदाभ्यासकालनिर्णयमुखेन. ४. I. reads
कूर्मपुराणम्. ५. The text of the Kūrma Purāṇa reads अवेक्षेताय-
६. All others except A. and the text of the Kūrma Purāṇa read द्विजो-
त्तमः, but the use of the word in the plural is more correct.

इति । वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः—

‘वेदमेव वेदाभ्यस्येत् तपस्तप्स्यन्द्द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ (१.६६)

ऋषि-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

(म. स्मृ. २. १.६६-१.६७)

इति । व्यासो अपि—

‘नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैष निर्वभौ ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत् ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निश्चयसकरः परः’ ॥

(या. स्मृ. १. ४०)

इति । तथा वेदविहीनस्य सर्वक्रियावैफल्यं मनुर्दर्शयति—

‘यथा षण्ढो ऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञे ऽफलं दानं तथा विप्रो ऽनुचो ऽफलः’ ॥

(म. स्मृ. २. १२८)

इति । एतस्मिन्नेव भागे कृत्यान्तरमाह दक्षः—

‘समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहृतः’ ।

इति ।

(द. स्मृ. २.२८)

॥ इति द्वितीयभागकृत्यम् ॥

१. I. reads सम-यस्येत्. २. D. E. G. H. and I. read तपस्तप्सा. ३. D. omits the portion from ऋषि. to शुभानां चैव (in line 10). ४. I. reads नान्यो ज्ञायते धर्म वेदादेव स निर्वभौ. ५. B. C. E. F. and H. read राज्ञे for चाज्ञे; while G. reads राज्ञा. ६. I. reads अस्मिन्. ७. I. substitutes नर्गः for दक्षः; but it seems to be a mistake.

अथ तृतीयभागकर्त्तव्यम् । तत्र दक्षः—

‘तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्’ ।

(द. स्मृ. २. २९)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘उपेयादीश्वरं चाथ योगे-क्षेमप्रसिद्धये ।

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं तनो द्विजः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५७; या. स्मृ. १. १०८)

इति । पोष्यवर्गश्च दक्षेण दर्शितः—

‘माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतो व्रतयिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः’ ॥

(द. स्मृ. २. २९)

इति । यात्रार्थं धनसाधनं यथावृत्तिं कार्यम् । तथाऽहं

मनुः—

‘यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अह्नेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम्’ ॥

(म. स्मृ. ४. ३)

इति । अर्गाहितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च

१. A. has धनाजनप्रकरणम् before this word. २. F. omits कूर्मपुराणेऽपि; while I. reads कूर्मपुराणम्. ३. G. and I. read योगे-क्षेमार्थं प्रसिद्धये. ४. The text of the Kūrma Purāṇa reads द्विजांस्तम for तनो द्विजः. ५. Except A. and I. all others omit च. ६. B. C. E. F. G. and H. read हीनः for दीनः; while the text of Dakṣha reads सीना समाश्रिताः. ७. The text of Dakṣha substitutes अन्यः for अग्निः. ८. D. I. and the correction in H. read मन्थ for यात्रार्थं; while E. and G. substitute only पात्र- for the same. ९. Except A. D. and I. all others omit च निरूपितानि, but the words निरूपितानि appear in the marginal correction in H.

नेहपितानि । ननु-ब्राह्मणस्यैवैतानि कर्माणि न क्षत्रिय-
वेशाः । तदाह मनुः-

‘त्रयो धर्मा निवर्त्तेरन् ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥(७७)

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः’ ।

(म. स्मृ. १०. ७७-७८)

इति । अतो न तयोराध्यापनादिरर्जनोपायः । वाढम् ।

अत एवापायान्तरं तेनैवोक्तम्-

‘शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कुर्विर्विशः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७९.)

इति । वणिक् वाणिज्यम् । पशुः पशुपालनम् । याज्ञव-

क्यो अपि-

‘प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पशुपाल्यं विशः स्मृतम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । उपायान्तराण्याह मनुः-

‘सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च’ ॥

(म. स्मृ. २०. ११९)

१. A. निवर्त्तन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read पशुकृषी. ३. G. and H. read पशुपाल्यं, which is incorrect. ४. B. C. and F. read योगाश्च.

इति । दायो ऽन्वयागतं धनम् । लाभो निधिदर्शनम् ।
 दाय-लाभ-क्रयान्वयागमाश्चतुर्णां वर्णानाम् । जयः क्षत्रिय-
 स्यैव । प्रयोगो वृद्धयर्थं धनप्रदानम् । कर्मयोगः रुषि-वाणि-
 ज्यम् । प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्यस्यैव । सत्प्रतिग्रहो विप्रस्यैव ।
 कूर्मपुराणे अपि—

‘द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः ।
 अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम् ॥ (२)
 शिलोञ्छं वाप्याददीत गृहस्थः साधकः पुनः । (१०)
 असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः ।
 शिलोञ्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमार्थिभिः । (११)
 अमृतेनाथ वा जीवेत् मृतेनाप्यथ वापि ।
 अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितम् ॥ (१२)
 (कू. पु. १. २. २६. २-११)

इति । मनुस्ये—

‘ऋता-ऽमृताभ्यां जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यामपि वा न श्रवृत्त्या कथञ्चन ॥

१. B. C. F. and H. read न्यायागतं; while D. reads स्वयमागतम्. २. G. omits निधिः. ३. I. omits वर्णानाम्. ४. Except A. and the text of Kūrma Purāṇa others read शिलोञ्छेनाप्युपाह्वयम् गृहस्थः साधकः स्तुतः; but it seems incorrect. ५. Here we follow A. and the text of Kūrma Purāṇa; while others read अमृतेनापि जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा, but as प्रमृत is not explained in the next line in which मृत and अमृत are explained, it seems that the latter reading is not thought proper by the author. ६. The text of Manu reads जीवेत्.

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
 मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
 सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
 सेवा श्ववृत्तिर्राख्याता तस्मान्नां परिवर्जयेत् ॥

(म. स्मृ. ४. ४-६)

इति । पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुञ्छः । शाल्यादेर्नि-
 पतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘कुगूल-कुम्भीधान्यो वा व्याहिकोऽश्वस्तनो ऽपि वा ।
 जीवद्वा ऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः’ ॥

इति । कुगूलं कोष्ठकं तद्भरितधान्यसञ्चेता कुगूलधान्यः ।
 अहपर्याप्तधान्यसञ्चेता व्याहिकः । न श्वस्तनचिन्ताऽप्यस्ती-
 त्यश्वस्तनः सद्यःसम्पादक इत्यर्थः । एतेषां अश्वस्तनान्तानां
 वृत्तयो मनुनोक्ता वेदितव्याः । तथा ऽह—

‘षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

द्वाभ्यामेकश्वतुर्यस्तु ब्रह्मसत्रेण जीव्यते’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९)

१. B. C. D. E. F. G. and H. substitute प्रोक्तं for ज्ञेयं.
 २. E. G. and H. omit अमृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्ष्यम्, and
 read ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्. The omitted portion appears,
 however, in the marginal correction of H. ३. D. and I. read
 प्रोक्तं for भैक्ष्यं. ४. H. and I. read-र्विख्याता; while others except A.
 D. and the text of Manu read -व्याख्याता. ५. पतितपरित्यक्तैककणो-
 पादानमुञ्छः । शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम् is found only
 in A. and I., but it is not found in any other manuscript. ६. B.
 C. and F. read आहिको, and D. E. G. H. read ह्याहिको. ७. The
 portion from कुगूल- to जीव्यते इत्यर्थः (p. 342, l. 4) is omitted by all
 others except A. and I.

इति । अयमर्थः—एकः कुशूलधान्यो याजनादिषट्कर्मा भवेत् । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यो याजनाध्यापन-प्रतिग्रहै-र्वर्त्तेत । एकस्तृतीयस्त्याहिकः प्रतिग्रहेतराभ्याम् । चतुर्थस्वश्र-स्तनो ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीव्यते इत्यर्थः* । शूद्रवृत्तिस्तुश-नसा दर्शिता—

‘ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वाशिल्पानि वा ऽर्च्यथ ।
विक्रयः सर्वपण्यानां शूद्रकर्मैत्युदाहृतम् ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा ऽजीवन् वणिग्भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवद् द्विर्जातिर्हितमाचरन् ॥

(या. स्मृ. १. २०)

* अत्र मेधातिथिरेवं व्याचक्ष्यौ—एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्यात् एकः कुशूलधान्यकः प्रकृतैरुच्छ-शिलायाचित-कृषि-वाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षड्भिर्जावति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषि-वाणिज्ययो-निन्दितत्वात् । तस्याग्रे उच्छ-शिल-याचितायाचितानां मध्यादिच्छात-स्त्रिभिर्वर्त्तेत । एकस्त्रयाहिको ऽयाचितलाभं विहाय उच्छ-शिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्त्तेत । चतुर्थः पुनश्चस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं शिलोच्छयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभवता-म-त्रमित्याह । कुक्षुर्कभट्टस्तु—एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहु-पोष्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचित-भैक्ष-कृषि-वाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्ये-नैव चशब्दसमुच्चितेन कुर्मादिनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जावति—इति व्याचकार ।

१. I. reads वापि च. २. D. reads षणानां; while I. reads षस्तूनां.
३. B. C. F. G. and H. read ऋतायुसाहृतम्; while D. and E. read कर्म
उसाहृतम् ४. D. reads द्विजादि.

इति । अजीवन्निति छेदः । हारीतो ऽपि—

‘शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषाद्यवर्जनं क-
लत्रादिपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारो-
दहन-पण्यापण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृ-
त्य-गीत-वेणु-वीणा-मृदङ्गवादनानि’ ।

इति ।

॥ इति तृतीयभागकृत्यम् ॥

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

‘चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्’ ॥

(द. स्मृ. २. ३६)

इति । मध्याह्नस्नानविधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः ।

अथ ब्रह्मयज्ञविधिः । तस्य स्वरूपं तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् ।

‘यत् स्वाध्यायमधीयतैकामप्यृचं यंजुः

साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । लिङ्गपुराणे ऽपि—

‘स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः’ ।

(लिं. पु. १. २६. १६)

इति । तस्य कालमाह बृहस्पतिः—

१. I. reads शूद्रस्य. २. D. E. and G. read शुश्रूषापवर्जनं. ३. B. C. E. and I. read पण्यव्यवहार. for पण्यापण्यव्यवहार. ४. D. omits वीणा. ५. B. C. F. and G. read यः for यत्. ६. II. reads मधीतैका. ७. E. omits यज्ञः. ८. D. omits अपि.

‘स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदर्ते निमित्ततः’ ॥

इति । अत्र वैश्वदेवशब्देन मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणे ऽभिहितम्—

‘यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु ततः स्वाध्यायमौरभेत्’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०४)

इति । श्रुतिश्च दिग्देश-कालानाह—

‘ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि

ग्रामाङ्घ्रिदिशि उदीच्यां प्रागुदीच्या-

मच्छदिदर्शने चोदित आदित्ये’ ।

इति । अच्छदिदर्शने इत्यनेन शब्देन देशविशेषो लक्षितः । छदिर्गृहाच्छादनं तृण-कटादि यत्र न दृश्यते तत्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये इत्यनेनोदर्यात् प्राचीनं कालं निषेधति । न तूदयानन्तर्यं विधीयते । तस्य हामकालत्वात् । मनुष्ये देशादीतिकर्तव्यतामाह—

‘अपां समीपे नियतो नैत्येकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमैष्यधीयीत गत्वाश्रयं समाहितः’ ॥

(म. स्मृ. २. १०४)

१. A. B. C. E. and F. read नान्यदन्ते; while I. reads नान्यदा तु.
२. G. I. and the text of Kūrma Purāṇa read -माश्रयेत्. ३. B. C. E. F. read -कालावाह; while H. omits -काल-. ४. II. वच्छदिर्देश उदीच्यां प्रागुदीच्यां चोदित आदित्ये. I. -वच्छदिदर्शने, &c. ५. D. and I. read अच्छदिदर्शने; while II. reads अच्छदिर्देश. ६. B. C. F. omit यत्र. ७. I. adds सूर्यं- before उदयान. ८. I. reads निषेधयति. ९. I. reads नैत्येकं through mistake. १०. I. -समधीयीत.

इति । उपवीतादीति कर्त्तव्यतां श्रुतिराह—

‘दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्तावनिज्य
त्रिराचमेत् द्विः परिमुञ्च्य सरुदुपस्पृश्य शि-
रश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य’ ।

इति ।

‘दर्भाणां मद्दुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा
प्रागामीनः स्वाध्यायमधीर्यात्’ ।

इति च ।

दक्षिणोत्तरे पाणी पादौ कृत्वा
मपत्रिवात्रामिति प्रतिपद्यते ।

इति च ।

‘त्रीनेव प्रायुङ्क्त भृभुवः स्वर’ ।

इति च ।

‘अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह
पञ्चो षड्विंशो षनवानम्’ ।

इति च ।

‘ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीर्यात् दिवा नक्तं च’ ।

इति च ।

‘हस्ताशौच आह्वय उतारण्येव
उत वाचोदतिष्ठन्नत ब्रजन्नतासीन
उत शयानो ऽधीर्यात्तैव स्वाध्यायम्’ ।

१. D. G. and I. read आचामेत्. २. G. reads चि for द्वि. ३. D. reads -त्तरेण. ४. B. and C. read सवांनम्, while F. सवांनम्. ५. D. and G. substitute वा for च.

इति च ।

‘मध्यन्दिने प्रवलमर्धायीत’ ।

इति च ।

‘नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां त्रिरन्वाहा ऽऽप उप-
स्पृश्य गृह्णैति । ततो यत्किञ्चिद्दाति सा दक्षिणा’ ।

इति च ।

दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

‘प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्’ ।

इति । शौनकस्त्रितिकैर्त्तव्यान्तरमाह—

‘प्राणायामैर्दग्धदोषः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।

यथाविध्यप आचम्य औरेद्दिर्भसंस्तरम् ॥

पवित्रपाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्’ ।

इति । उदाहृतश्रुतौ सरुदुपस्पृश्येत्यस्यानन्तरं सव्यं पाणि
पादौ प्रोक्षेदित्यध्याहर्त्तव्यम् । उत्तरस्मिन् फलवाक्ये तथा
ऽनुक्रमणात् ।

‘येत् त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद् द्विः

परिमृजति तेन यजूषि यत् सरुदुपस्पृशति

तेन सामानि यत् सव्यं दक्षिणं पाणि पादौ

प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

१. D. and G. reads -कर्त्तव्यतान्तर-. २. D. reads आहरेत्. ३. B. C. F. and G. omit यत्. ४. B. C. E. F. and G. read त्रिराचामयते; while L. त्रिराचामति. ५. All others except B. C. and F. omit दक्षिणं.

मालभते तेनाथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्
पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति' ।
इति । दर्भणामित्यादिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः—
'प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आपुत्य शुचौ
देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भणां
महदुपस्तीर्य प्राकूलानां तेषु प्राङ्मुख उपवि-
श्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ स-
न्धाय पैत्रिव्रवन्तौ व्यावा-पृथिव्योः सन्धिमी-
क्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत
तथायुक्तो ऽधीयीत स्वाध्यायमोर्पूर्वा व्याह-
तयः सावित्रीमन्वाह पच्छो ऽर्धर्चशः सर्वा-
मिति तृतीयमिति शौचः ।

इति । शौचः शुचैः पुत्रः आह्वेय एवं नामक ऋषिरित्याह ।
आत्मेति श्रुतेः संबंधः ।

'ग्रामे मनसाऽधीयीत उत प्रबलेऽरण्ये ।
मनसा ऽधीयीत उत वा दिवा नक्तं वा
तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा' ।

सर्वथा स्वाध्यायमधीयीतैव । न त्वद्गाशक्त्या प्रधानं परि-
त्याज्यमित्यर्थः । ब्रह्मयज्ञे जप्यं आश्रमेधिके दर्शितम्—

'वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् । यद-
धीतेऽन्वहं शक्त्या तत् स्वाध्यायं प्रचक्षते ॥

१. Except A. D. and I. all others omit आदि-. २. G. omits पादौ,
and E. adds after पादौ, तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः. ३. G. adds the
portion विज्ञायते ऽपां वा एष ओषधीनां रसो बहर्भाः सरसमेव तद्गुणं करोति,
after पवित्रवन्तौ. ४. From ओर्पूर्वा- to प्रबले ऽरण्ये the intermediate
portion is omitted in I. ५. B. C. E. F. and G. read तथो- for तयो-
६. I. reads बहधीतान्वहं. ७. I. reads स्वाध्यायः.

ऋचं वा ऽथ यजुर्वा ऽपि सामगाथामथापि वा ।
इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न हापयेत् ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ८. ६६-६७)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि-

‘वेदार्थव-पुराणानि संतिहासानि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ॥

(या. स्मृ. १. १०१)

इति । ग्रहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्यानध्यायदिनम्
परित्यागप्राप्तौ मनुराह-

‘वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधो ऽस्यनध्यायं ह्यममन्त्रेषु चैव हि ॥

नैत्यके* नास्यनध्यायो ब्रह्मसंत्रं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥

(म. स्मृ. २. १०५-१०६)

* अत्र मेधातिथिः- ‘पूर्वविधिज्ञेयो ऽयमर्थवादः । एतेन हेतुना नैत्यके
नास्यनध्यायः । यतो ब्रह्मसच्चं तत्स्मृतं सततप्रवृत्तं सत्तम् । यथा स-
हस्रसंवत्सरादिसच्चं न कदाचित् विच्छेद्यत इत्यतः सच्चमेवमिदमपि
ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्यं ब्रह्मसच्चत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे
हि सच्चत्वं न स्यात् । सच्चत्वमिदानीं रूपकभङ्गा योजयति । ब्रह्माध्यय-
नाहुतिहुतम् । अन्यत्सच्चं सोमाहुत्या हूयते । जुहोतिरनिवृत्ती वर्तते
अनेकार्थत्वाद्वातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषया ऽध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्मा-
ध्ययनमाहुतिरिव इति ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः (पा. सू. २. १. ५६) इति
समासः । अनध्याये यदध्ययनं तेन वषट्कृतं यथा याज्यान्त अविच्छेदे
वषट्कारेण क्रियत एवं चतुर्दश्यादानध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम्
वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते’ इति । नन्दनस्तु-‘अधीयत इत्यध्याये
याज्यापुरो ऽनुवाक्यादिः वषट्कृतं वषट्कारः ताभ्यां रहितं अनध्यायवष-
ट्कृतं’ इत्याह । कदाचिदत्र लेखकप्रमादो ऽपि सम्भवति ।

१. I. reads सामायर्वमथापि. २. I. reads नैत्यके through mistake. ३.
I. reads नैत्यके through mistake. ४. G. reads पुत्रं-

इति । ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्मं तेन हुतम् । अधीयते इत्यध्यायो
 ग्राज्यादिमन्त्रसमूहः । तेन वषट्कारेण च संहितं हुतम् ।
 यतो नास्त्यनध्यायः । अत एव श्रुतिरनध्यायविशेषाननूद्य
 तेषु जपं प्रशंसति—

‘यं एव विद्वान्मेधे वर्धति विद्योतमाने
 स्तनयस्यवस्फूर्जति पवमाने वायाव-
 मावास्यायां स्वाध्यायमधीति तप एव
 तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः’ ।

इति । तेष्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम् । तदाहापस्तम्बः—

‘अथ यदि वातो वायात् स्तनयद्वा विद्योतित वा स्व-
 स्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामांभिव्याहरेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. ४. १२. ५)

इति । आत्म-देशयोरशुचित्वे ब्रह्मयज्ञो वर्जनीयः तथा
 च श्रुतिः—

‘तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्मा ऽशु
 चिर्यद्देशः’ । इति । ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः—

१. G. reads -संख्येन हुतम् for -ब्रह्मं तेन हुतम्. २. All others except A. and I. read रहितं for सहितं. The commentator Nandana on Manu follows this reading. ३. B. C. and F. add अपि after तेषु ४. I. reads प्रशंसति. ५. D. reads स for य. ६. B. C. F. and H. omit वाया.- ७. B. C. E. F. G. H. and I. read विद्योतते. ८. I. adds तथा before अवस्फूर्जेत्; while B. C. E. F. G. and H. read स्फूर्जेदे-कामृचम् for स्वस्फूर्जेद्वैकां वर्चम्, and I. -देकामृचम्. and D. स्फूर्जेदेकां वर्चम्. ९. D. reads सामाऽधि.-

‘उत्तमं नाकमधिरोहति उत्तमः समानानां
भवति यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां
ददत् स्वर्गं लोकं जयति’ ।
तावन्तं लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चाप-
मृत्युं जयति । ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति’ ।

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याभुयात् फलम् ।
त्रिवित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमभुते’ ॥

(या. स्मृ. १. ४७-४८)

इति ।

॥ इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ॥

अथ तर्पणविधिः । तत्र वसिष्ठः—

‘ऋक्-सामाथर्ववेदोक्तान् जप्यमन्त्रान् यजूषि च ।
जंभ्वा चैवं ततः कुर्याद्द्विर्वाषि-पितृतर्पणम्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।
जंभ्वा ऽथ प्रणवं वा ऽपि ततस्तर्पणमाचरेत्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

१. D. omits अधि-. २. B. C. E. F. G. and H. add इति after अधिरोहति. ३. D. and I. read स्वर्गलोकं. ४. D. omits the following— जयति । तावन्तं लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चापमृत्युं जयति. । ५. B. C. E. G. and I. add पुनर् before मृत्युम्; while E. reads वा पाप्मानं मृत्युं for चापमृत्युं. ६. I. omits त्रिर् through mistake. ७. A. and D. read जपित्स्वैवं. ८. A. B. C. E. F. G. read चापि for वाऽपि. ९. B. C. and F. omit विष्णुपुराणे ऽपि.

‘शुचित्रस्त्रधरः स्नातो देवर्षि-पितृतर्पणम् ।
 तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
 तेथर्षीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रैजापतेः ॥
 पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते’ ।

(त्रि. पु. ३. ११. २६-२८)

इति । व्यासः—

‘एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
 अर्हन्ति पितरस्त्रास्त्रान् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्’ ॥

इति । आग्नेयपुरा—

‘प्राग्नेषु सुरांस्तर्पेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
 पितृस्तु दक्षिणाग्नेषु चैकं-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्’ ॥

इति । अत्र अञ्जलिसङ्ख्या यथाशाखं व्यवतिष्ठते । यत्र
 शाखायां न सङ्ख्यानियमः श्रुतः तत्र विकल्पः । तत्रैव
 ब्रह्मसूत्रविन्यासविशेषो दर्शितः—

‘सद्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।
 निवीतेन मनुष्याणां तर्पणं संविधीयते’ ॥

इति । सद्येनोपवीतेन वामेन प्राचीनावीतेन इत्यर्थः ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ—

१. I. reads अथर्षीणां; while G. and H. तदुषीणां. २. G. and H. read
 पत्रायते, possibly this is a mistake of the writer. ३. A. and D. read
 अर्हन्ति for अर्हन्ति. ४. D. substitutes च for तु. ५. Except A. D.
 and I. all others read इदाम् द्विजलाञ्जलीन् for चैकं-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्.
 ६. H. omits वामेन प्राचीनावीतेन.

‘ उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती
प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात् ।

इति । विष्णुरपि—

‘ ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक् ’ ॥

इति । शौभायनः—

‘ अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन्स्वधानमस्तर्पयामि ।
(शौ. स्मृ. २. ६. १०. १)

इत्यादि । यत्तु—

‘ उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाकशिराः ’ ॥

इति व्याघ्रपादवचनं तच्छ्लाद्वादिविषयम् । अत एव कार्णा-

जिनिः—

‘ श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयंनैव विधिरेष पुरातनः ’ ॥

इति । एतच्च तर्पणं स्थलस्थो न जलं कुर्यात् । तथा च
गोभिलः—

‘ नोदकेषु न पात्रेषु न कुड्डो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्रोयं यत्र भूमौ प्रदीयते ’ ॥

१. The text of Baudhāyan omits दक्षिणतः. २. D. reads पितृभ्य
for पितृन्. ३. All others except A. and I. read व्याघ्रपादवचनं. ४. D
reads उदाहृतः. ५. B. C. E. and H. read स्थलस्थो नो जलं कुर्यात्
while D. स्थलस्थेनोदकैः कुर्यात्, and I. स्थलस्थेन नोदके कर्तव्यम् १०
स्थलस्थो न जलं कुर्यात्.

अथ स्थलस्थो भूमावेव तर्पणं कुर्वीत न जलादाविति ।
तथा च विष्णुः—

‘स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।
नोपतिष्ठति तद्वारि पितृणां तन्निरर्थकम्’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह हारीतः—

‘वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।
‘विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णे ऽथ वा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥
केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्टकास्थिसमाकुलम् ।
भवेन्महीतलं यस्माद्धर्हिषा ऽऽस्तरणं ततः’ ॥

इति । यत्तु कार्णाजिनिनोक्तम्—

‘देवतानां पितृणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्’ ।

इति तदगुचिस्थलविषयम् । तदाह विष्णुः—

‘पत्रागुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता-पितृन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्’ ॥

इति । पात्रविशेषमाह पितामहः—

१. I. reads अतः. २. E. and G. read ऽऽवसथं. ३. D. reads निस्तीर्ण.
४. B. C. E. F. and G. omit the following three lines —

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथ वा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥

H. also omits these lines, but we find them in the marginal correction of it. ५. D. and I. न पात्रेषु. ६. D. reads पात्रेऽथ वा. ७. D. substitutes न for तु; while H. reads भुवि वर्हिषि. ८. D. reads -कण्टका-. ९. D. and G. read देवता.

‘हेम-रूप्यमयं पात्रं ताम्र-कांस्यसमुद्भवम् ।
पितृणां तर्पणे पात्रं मृण्मयं तु परित्यजेत्’ ॥

इति^१ । मरीचिः—

‘सौवर्णेन च पात्रेण ताम्र-रूप्यमयेन च ।
औदुम्बरेण खड्गेन पितृणां दत्तमक्षयम्’ ॥

इति । रिक्तहस्तेन न कुर्यादित्याह स एव—

‘विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा ।
विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे च—

‘खड्ग-मौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
माणिक्याञ्चन-दर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥

इति । न चात्र समुच्चयो नापि समविकल्प इत्यभिप्रेत्य
मरीचिराह—

‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः’ ॥

इति । तिलग्रहणे तु विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः’ ॥

इति । एतदलौकिकप्रदेशाभिप्रायम् । तथा च देवलः—

१. G. and H. omit इति. २. A. and F. reads ताम्र-कांस्यमयेन वा; while B, C, E. and G. substitute वा for च. ३. I. reads बिल्वेन. ४. I. reads ताम्रमयैस्तथा. ५. A. reads गुच्छेन; while G. गुच्छेन. ६. B, C, E. and F. read अतो नान्यत्र हस्तेन for अतोऽन्यथा तु सव्येन. ७. B. reads -सोमक-.

‘सोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन वा’ ॥

इति । वर्णभेदेन तिलानां विनियोगविशेषं दर्शयति स एव-

‘शुकैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शत्रुलैस्तिलैः ।
पितॄन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयन् सर्वतो द्विजः’ ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि देवर्षि-पितृतर्पणे विशेषो दर्शितः-

‘देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः’ ॥
(कृ. पु. १. २. १८. ८८)

इति । तिथ्यादिविशेषेण तिलतर्पणं निषेधंति ध्यासः-

‘सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम्’ ॥

इति । पुराणे अपि-

‘पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
वित्तं-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चमु वर्जयेत्’ ॥

इति । बौधायनो अपि-

‘न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।
सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च ॥

१. B. reads सोमसंस्थान्. २. Except A G. and H. others substitute च for वा. ३. H. omits विशेषं, and reads विनिर्वाणं. ४. I. reads तर्पयन् सर्वतो द्विजः. ५. The text of Kūrma Purāṇa reads this line तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वसूत्रोक्तविधानतः. ६. B. C. and F. read शत्रुलैः. ७. I. reads निषेधयति. ८. This is omitted by all others except A. ९. D. reads च विपिने for जन्मदिने. १०. A. and D. read पुत्र-भक्त्यः; while B. C. E. and F. read पुत्र-भृत्त्वः. ११. D. omits पुराणेऽपि. १२. All others except A. and I. read विद्या-पुत्रः. १३. D. reads जन्मर्क्षे विपिनेषु च.

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्वहिर्भवेत् ।
 विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमम् ॥
 वर्षमर्द्धं तदर्द्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ।
 तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेषेषु सर्वदा ' ॥

इति । तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः—

'कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

'ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 वेदान् छन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्चैव गन्धर्वाणाचार्यतनयांस्तथा ।
 संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
 तथा देवान् नगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ।
 वनस्पतीनोपधींश्च भूतप्रामांश्चतुर्विधान् ॥
 सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

१. I. reads वज्रं यन्. २. I. reads कृतोपवीती, H. कृतोपवीतो and B. C. E. F. कृतोपनीतो. ३. D. reads पुत्रम् for पुत्रान्. ४. From विधि- to -ऽपि the intermediate portion -ना प्रेतान् संतर्पयेत्ततः' इति । योगि- याज्ञवल्क्योऽपि—' ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं वि- is omitted by F, this is a writer's mistake. ५. Except A, all omit this word. ६. I. omits अपि.

मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेत् द्विजः' ।
इति । शौनको अपि—

‘अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः’ ।

इत्यादि । यजुः शाखिनां तु कोण्डर्षितर्पणमुक्तम्—

‘अथ काण्डऋषीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः ।
अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यं मन्त्रैर्वाष्टनामभिः’ ॥

इति । पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।

पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयन्’ ॥

इति । दिव्याः वसु-रुद्रादित्याः । अदिव्याः पित्रादयः ।

गोगियाज्ञवल्क्यः —

‘वसून् रुद्रांस्तथा ऽदित्यान् नमस्कारसमन्वितान्’ ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । वस्वादीनां नामानि पैठीनसि-
ना दर्शितानि—

‘ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च आपश्चैवाग्निर्लो नलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

अजैकपादं हिर्बुधयो विरूपाक्षो ऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च च्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

१. D. reads गृह्या, but it seems to be a mistake. २. G. reads इत्याह. ३. B. C. E. F. G. and H. omit कोण्ड- and read simply ऋषि-तर्पणमुक्तम्. ४. Except A. all omit this word. ५. A. reads रुद्रादयः. ६. All others except A. and I. read प्रभासश्च. ७. I. reads परिग्रहो through mistake.

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चाऽपराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
 इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रो ऽथ वरुणो ऽर्यमा ।
 अर्धिविवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
 एते वै द्वादशा ऽऽदित्या देवानां प्रवरा मताः ।
 एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नतः' ॥

इति । ततः स्वपित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह
 पैठीनसिः—

‘स्वनाम-गोत्रग्रहणं पुरुषम्पुरुषम्प्रति ।
 तिलोदकाञ्जलींस्त्रीनुश्चैरुश्चैर्विनिक्षिपेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘सवर्णेभ्यो जलं देयं नाऽसवर्णेभ्य एव च ।
 गोत्र-नाम-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः’ ॥

इति । नामग्रहणे ऽपि विशेषमाह आश्वलायनः—

‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
 गुमान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृगोत्रतः ।
 पितृगोत्रं कुमारीणां ऊढानां भर्तृगोत्रतः’ ॥

इति । पितृतर्पणक्रममाह सत्यव्रतः—

१. D. reads अविभर्; while I. अहिर. २. D. reads तथा for मताः.
 ३. Except A. all others read सर्वै for सर्वैः. ४. Except A. all omit
 this word. ५. सूरुश्चैरुश्चैर्. ६. This word is omitted in all others except
 A. ७. A. reads सवर्णेभ्यो ऽञ्जलिर्देवः. ८. A. and D. substitute बौधायनः
 for आश्वलायनः, but the following verses are not found in Baudhāyan.
 ९. I. reads तर्पणे क्रम ; while D. omits-क्रम-

‘पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यानन्यान् शृणुष्व मे ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपल्यै तथा नृप ।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥

(वि. पु. ३. ११. २९-३०)

इति । हारीतो अपि—

‘पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्यां-
स्तत्पत्नीज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः मातुलांस्तत्पत्नीः
गुर्वाचार्योपाध्यायान् सुहृत्-सम्बन्धि-बान्धवान्
ब्रव्यान्नदानृ-पोषकं-रिक्थिनस्तत्पत्नीश्च तर्पयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १२. ४)

इति । जीवत्पितृकतर्पणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘कव्यव्रांडनलः सोमो यमश्चैवाऽर्यमा तथा ।
अग्निप्राक्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदो अपि च ॥
यदि स्याज्जीवत्पितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितृन् ।
येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदीयते ॥

१. D. reads पितृव्यस्यानुज्ञस्य च. २. The text of Vishnu Purāṇa reads काम्यं चान्यत् for काम्यानन्यान्; while I. reads through mistake कामानन्यान्. ३. I. reads भूभुजे. ४. B. C. D. and F. omit माचासीन्. ५. मातामहासीन् is omitted by G. ६. D. reads पत्नी, and omits ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः. ७. I. reads मातुलासीन्; while D. मातुलं तत्पत्नीः. ८. I. reads -ध्यायासीन्. ९. I. reads -पोषकारिणः, but probably this is a mistake. १०. B. C. and F. read कव्यव्राडोऽनलः and D. कव्यव्राड-रुनलः, but it seems to be a mistake.

एतांश्चैव प्रमीतांश्चोऽप्रमीतपितृको द्विजः' ।
 इति । तर्पयेदिति शेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः—
 'पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये मत्त उदक-
 मर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिः' ।
 (का. स्मृ. २. १२. २)

इति । आदित्यपुराणे अपि—
 'येत्र कचनसंस्थानां क्षुत्तृषोपहतात्मनाम् ।
 तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दौरविवर्जिताः ।
 तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥
 इति । मत्स्यपुराणे अपि—

'येऽवान्धवा ब्रान्धवा वा येऽन्यजन्मनि ब्रान्धवाः ।
 ते तृप्तिमखिला यान्तु यंश्चास्मत्तोऽम्बु वाञ्छति' ॥
 (वि. पु. ३. ११. ३९)

इति । विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संक्षेपेण तर्पणमुक्तं वि-
 ष्णुपुराणे—

१. Except A. B. C. and F. all others read प्रमीतांश्च प्रमीतः, but this is a mistake. २. The text of Kātyāyana reads पितृवंश-मातृवंशौ; while I. reads through mistake as follows—

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये पितरो जनाः ।
 मत्तस्मूदकमर्हन्ति ये तांस्तांस्तर्पयाम्यहम् ॥

इव्यवसानाञ्जलिरिति; but this is not found in the text of Kātyāyana
 ३. G. reads अत्र for यत्र. ४. All others except A. G. and H. नृष्णोप
 for नृषोप-. ५. Except A. D. H. and I. all others एतस्कुले. ६. I
 substitutes -पौत्र- for -वार-. ७. B. C. and F. read यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति
 D. यश्च मत्तोऽम्बु वाञ्छति, I. reads through mistake ये वा मत्तोऽम्बुवा
 ञ्छिताः, and the text of Vishṇu Purāna reads the whole line as—
 ने सर्वे तृप्तिमायान्तु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः ।

‘आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।

क्षिपेत् पयोऽञ्जलीर्त्स्नीस्तु कुर्यात् संक्षेपतर्पणम्’ ॥

इति । यमतर्पणं तु वृद्धमनुनोक्तम्—

‘दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।

कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः’ ॥

इति । नियमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः—

‘दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

दैवतीर्थेन देवत्वात्, तिलैः† प्रेताधिपो यतैः ॥

इति । एवं कुर्वतः फलमाह यमः—

‘यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।

सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः’ ॥

इति । माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं कुर्यात् । तदाह व्यासः—

* दीपोत्सवचतुर्दशी आश्विनकृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशीति समिद्धा । महाराष्ट्रेषु दीपावलीति च प्रसिद्धा ।

† यमस्य देवेष्वेवान्तर्भावात् देवतीर्थेन तर्पणं कर्तव्यम् । एवं सति स्वकार्ये यवानामेव ग्राह्यत्वात् तिलग्रहणं किमर्थमिति चेत्तत्र हेतुमाह । यतः स प्रेताधिपः अतस्तिलैरेव तर्पणं कार्यमित्यर्थः ।

१. I. reads प्रेतोत्सव-, but this is a mistake. २. D. E. and H. read प्रेताधिपो यमः; while I. reads प्रेताधिपाय च.

‘शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

वैश्याप्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्ये ऽहं तिलोदकम् ।

अपुत्राय ददाम्येतत् जलं भीष्माय वर्मणे ’ ॥

इति । तर्पणप्रशंसा पुराणसारे दर्शिता—

‘एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।

स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्त्तिमनामयम् ’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—

‘देवताश्च पितृश्चैव मुनीन् यो वै न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

‘नास्तिक्यभावाद्यस्तांस्तु न तर्पयति वै पितृन् ।

पिबन्ति देहनिःस्त्रावं पितरो ऽस्य जलार्थिनः’ ॥

इति । हारीतो अपि—

‘देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षति सतिलाञ्जलिम् ।

अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतम्’ ॥

(हा. स्मृ. १४. ७.)

इति । कात्यायनो अपि—

१. I. reads वैशाप्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च. २. I. reads सलिलं भीष्मवर्मणे. ३. D. reads मानवान् यो for मुनीन् यो वै. ४. I. reads यासवल्क्योऽपि, but we do not find this verse in the text of Yādnyavalkya. ५. B. C. and D. read सलिलाञ्जलिम्; while E. G. and H. read सति तां जलम्.

‘छायां यथेच्छेच्छरदातपार्त्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

बालो जनित्रीं जननी च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदककाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभक्तिं हि’ ॥

(का. स्मृ. २. १२. ३-५)

इति । अत्र पितृगाथाः—

‘अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु बहूतोयासु शीतलासु विशेषतः’ ॥

इति । तर्पणानन्तरं वस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यम् । तदाह

योगियाज्ञवल्क्यः—

‘यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चापि न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं यो हि स्नातो भवेत् द्विजः ॥

निष्पीडयति यो विप्रः स्नानवस्त्रमत्पर्ष्य च ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्’ ॥

इति । निष्पीडनं तु स्थले कार्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

१. The text of Kātyāyana reads -पान्तः परः for -पार्त्तः पयः, but this is a mistake. २. The text of Kātyāyana reads सर्वाभ्युव. ककुलि सः; while all others except A. and I. substitute हि for अपि. ३. G. substitutes अय for अभ. ४. A. reads पुण्यतोयासु. ५. H. reads पितृन्नेव प्रतर्पयेत्. ६. B. reads मानवस्तमत्पिताः, C. and F. read मानवस्तमत्पिताः; and D. E. G. H. अत्पर्ष्ये for अत्पर्ष्य च.

‘वस्त्रनिष्पीडितं^१ तोयं श्राद्धे षोच्छिष्टभोजनाम् ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ’ ॥
इति । विष्णुपुराणे—

‘आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ३७-३८)

इति ।

॥ इति तर्पणप्रकरणम् ॥

अथ देवार्चनम् । इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि
कर्माणि निरूपितानि । अथ मूलवचनोक्तं क्रमप्राप्तं देव-
तार्चनं निरूप्यते । तथा च नृसिंहपुराणम्—

‘जलेदेवान् नमस्कृत्य ततो गच्छेद् गृहं बुधः ।
पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ’ ॥

(नृ. पु. ५८. १२-१३)

*श्राद्धे विप्राणामुच्छिष्टं^१ ‘यजमानकूले जाता दासा दास्यो ज्जकाङ्गि-
ण’ इत्यादिना देयं तस्य ये दासादयो अधिकारिणः त एव हि वस्त्रनिष्पी-
डनोदकस्याधिकारिण इत्यर्थः ।

१. D. reads भोजनम्. २. B. C. E. and F. read अमिततेजसे
३. The text of Nrisinha Purāṇa reads these two lines as follows:—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विभिना पुरुषसूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् ॥.

४. All others except A. and I. substitute च for तु.

इति । आग्नेयपुराणे अपि—

‘मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रैस्तु सावित्रैः शाक्तिकैस्तथा ।
विष्णुं प्रजापतिं वा अपि शिवं वा भास्करं तथा ॥
तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाऽक्रोधनो नरः ॥
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तेयाऽम्बुभिः’ ।
(कू. पु. १. २. १८. १०-११)

इति । स्मृत्यन्तरे—

‘आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्’ ।
इत्यादि । यद्यपि पूर्वं मूलवचनव्याख्याने पूजनीयो देव
एक एव—इति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं तथापि दर्श-
नभेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुद्ध्यते
दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः—

‘शिवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।

स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षड्वि हि’ ॥

१. H. and I. omit अपि. २. I. reads अन्तर. ३. The text of Kūrma Purāna reads -रथाम्बुभिः. ४. All others except A. and I. omit the following portion—

स्मृत्यन्तरे—

‘आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्’ इत्यादि ।

५. Except A. and I. all others read पूर्ववचन- for पूर्व मूलवचन-. ६. B. C. and F. read this verse as follows:—

शिवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।

वैष्णवं च तथा षडं दर्शनानि षडैव हि ॥

E. follows this reading, but differs in reading वैष्णवं चेति शेषानि for वैष्णवं च तथा षडं. D. also follows this reading, but only in the first line.

इति । तत्र वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके
निरूपितः—

‘शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सेकर्णिकम् ॥
अष्टाक्षरविधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयितं विचक्षणः ।
पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥
अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः ।
अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥
वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्त्तयः ।
विद्ध्यध्यात्मपरां एव मामेवं चार्चयेद्बुधः’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ८. ८६-९१)

इति । आग्नेये ऽपि—

१. B. C. D. E. F. and G, read कारी. २. D. and G. read अर्चनाः
and the text of Vriddha Gautama अर्चनाक्रममुत्तमम्. ३. The text of V.
G. reads स्वकं हितम्. ४. D. reads मन्त्रेण for सूक्तेन. ५. The text of
V. G. reads उद्धरित. ६. Except A. all other manuscripts are mis-
taken here. B. reads विद्ध्यध्यात्मपरां एव, C. F. G. H. and I. read विद्ध्य-
नर्यान्तरा एव, E. reads विद्ध्यध्यात्मपरां एव, D. विद्ध्यध्यात्मपरां एव, and
the text of V. G. read विद्ध्यध्यात्मपरां एव.

'अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
 यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्गुणमामुयुः ॥
 अप्स्रवग्रौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
 षट्स्वेतेषु हरैः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
 अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥
 तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनाम् ।
 ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तमार्चितं गुह्यमुत्तमम् ॥
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता ।
 पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥
 प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
 पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम् ।
 अक्षयोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ।

१. I. reads निर्वाणमामुयुः. २. I. reads दिवि for एवौ. This is correct, but all other manuscripts do not follow it. ३. This line is omitted in all others except A. and I. ४. Except A. and I. all others read षट्स्वेतेषु; while D. त्रैष्टुभं, but probably this is a mistake. ५. D. and I. read कण्ठवेद्ये.

न्यासेन तु भवेत् सो ऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
 पूर्वयाऽऽवाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ॥
 पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।
 पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
 सप्तम्या तु ततो वासो ह्यष्टम्या चोपवीतकम् ।
 नवम्या गन्धलेपं तु दशम्या पुष्पकं तथा ॥
 एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव च ।
 नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
 प्रदक्षिणे पञ्चदशी नर्मने षोडशी तथा ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥
 हुत्वा षोडशाभिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ।
 पुनः षोडशाभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ॥
 तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
 धेष्मासात् सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयन् ॥
 ध्येयः सदासत्रितृमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

१. B. C. D. F. and G. read पूर्वमावाहयेत्, but पूर्वया is more correct
 २. All others except A. and I. read गन्धमेघं for गन्धलेपं; while
 E. reads गन्धमाल्ये, but this is a mistake. ३. All others except
 A. and I. substitute हि for च. ४. B. C. D. E. F. and G. read
 वज्रने; while H. वज्रं, I. व्यज्रने and in the marginal correction
 of D. it reads ह्यने. ५. I. reads अचिरात्. ६. D. and G. read समर्चयेत्
 and I. समाचरन्.

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्भृतशङ्खचक्रः' ॥

इति । वौधायनो ऽपि—

‘अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधि
व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गो-
मयेनोपलिप्य प्रतिक्रान्ते कृत्वा अक्षत-पुष्पैर्यथा-
लाभमर्चयेत् । सह पुष्पादकेन महापुरुषमा-
वाहयेत् । ॐ भूः पुरुषमावाहयामि ॐ भुवः
पुरुषमावाहयामि ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ
भूर्भुवःसुवः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य आयातु
भगवान् महापुरुष इति । अथ स्वागतेनाभिनन्द-
ति, स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य । भगवते
महापुरुषाय एतदासनमुपकृतमत्रास्यतां भगवा-
न् महापुरुष इति कूर्चं ददाति । भगवतो ऽयं कूर्चो
दर्भमयस्त्रिवृद्धरितमुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्राधः
स्थानानि कल्पयति, अग्रतः शङ्खाय कल्पयामि ।
परतश्चक्राय कल्पयामि । दक्षिणतो गदायै क-
ल्पयामि । वामतो वनमालायै कल्पयामि । पश्चि-
मतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि ।

१. I. reads कनकः. २. I. reads कल-पुष्पै . ३. I. alone adds महा- before
पुरुष-. ४. I. reads इत्येतेन. ५. B. C. D. E. and F. read स्वागतमधुना
स्वागतं भगवते, and G. and H. स्वागतममुस्वागतं भगवते. ६. B. C. and F.
read -मुपकृतमत्रास्यतां, E. -मुपकृतमत्रास्यतां, D. -मुपकल्प्यास्यतां
and G. and H. -मुपकृतमन्वास्यतां. ७. All others except A. and I. read
इत्यत्र.

उत्तरतः श्रियै कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि,
 पुष्ट्यै कल्पयामि, तुष्ट्यै कल्पयामि । अथ सा-
 वित्र्या, पात्रमभिमन्त्र्य, प्रक्षाल्य, त्रिरपः परि-
 षिच्य, अप आनीय, सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेत्
 ओमिति । ऋतमिति स्नाप्स्यन्, 'त्रीणि पदा विच-
 क्रम' इति पाद्यं दद्यात् । प्रणवेनार्घ्यम् । अथ व्या-
 हृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतो विष्ट्वक्सेनाय
 नम इति अथैनं स्नापयति 'आपोहिष्ठामयो भुवः'
 इति तिसृभिः 'ब्रह्मजज्ञानं' वामदेव्यर्चा यजुः
 पवित्रेणेत्येताभिः पद्भिः स्नापयित्वा अथाद्भि-
 स्तर्पयति । केशवं नारायणं माधवं गोविन्दं
 विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषी-
 केशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा, अथैतानि
 वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभि-
 र्दत्त्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य 'इदं
 विष्टुर्विचक्रम' इति गन्धं दद्यात् । 'तद्विष्णोः
 परमं पदम्' इति पुष्पम्, 'इरावती' इत्यक्षतान्,
 सावित्र्या धूपम्, 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम्, 'देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवं र्शश्चनार्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
 भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति
 नैवेद्यम् । अथ केशवादिनामभिर्द्वादश पुष्पाणि

१. I. omits त्रिरपः २. तिसृभिः is omitted in all others except A. I.
 and I., but D. omits the following portion -ब्रह्मजज्ञानं वामदेव्यर्चा
 यजुः पवित्रेणेत्येताभिः..

दद्यात् । शङ्खाय नमः, चक्राय नमः, वनमालायै
 नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुत्मते नमः, श्रिये
 नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्ट्यै नमः, तुष्ट्यै नमः
 इति । अत्र शिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलङ्कृत्ये अथैनं
 ऋग्यजुःसामोथर्वभिः स्तुवन् ध्रुवमृक्तं जपित्वा
 पुरुषसृक्तं वाऽन्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्येके ।
 ॐ भूर्भुवः सुवरोम् भगवन्तं महापुरुषाय चरु-
 मुद्रासयामीति चरुमुद्रास्य । उद्रासनकाले ॐ
 भूः पुरुषमुद्रासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुद्रासयामि,
 ॐ सुवः पुरुषमुद्रासयामि, ॐ भूर्भुवः सुवः पुरु-
 षमुद्रासयामीत्युद्रास्य । प्रयातु भगवान् महापु-
 रुषांशेन हविषा तृप्तो हरिः पुनरागमनाय पुनः
 सन्दर्शनाय चेति । प्रतिमास्थानेर्ष्वप्स्वग्रावा-
 वाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम् । महत्स्वस्य-
 यनमित्याचक्षते महत्स्वस्ययनमित्याह भगवान्
 बोधायनः ।

इति । कूर्मपुराणे अथ—

‘ न विष्णवाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्हरिम् ॥

१. D. inserts अथ शिष्टैर्गन्धैरात्मानमलङ्कृत्य. २. H. and I. omit अथर्वभिः. ३. I. only adds महा- before पुरुषः. ४. D. omits अयम्; while G. reads प्रतिमास्थाने च स्नानावाहन- etc.

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च ।
नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चेतुर्ष्वपि ॥

(कू. पु. १. २. १८. ९४-९५)

इति । एवं वैष्णवदर्शनानुसारिपूजा ज्ञातव्या ।

‘अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथ वा रुद्रैस्त्र्यम्बकंन समाहितः ॥
पुष्पैः पत्रैरथाद्भिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।
तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥
नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि वा जपेत् ।
ध्यायीत देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम् ॥

(कू. पु. १. २. १८. ९७-१०१)

इति । बौधायनो ऽपि—

‘अथातो महादेवस्याद्गरहः परिचर्याविधिं व्या-
ख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोप-
लिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा ऽक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्च-
येत् । सद्गुणैर्दत्तेन महादेवमावाहयेत् ।

१. All others except I. substitute सु for च. २. The text of Kūrmā-parāṇa reads न नाभ्यां. ३. B, C, E, and F. read च विष्वापि for चतुर्ष्वपि. ४. This line is omitted in all manuscripts except A. and I. ५. D. and G. read भावपूतं. ६. I. reads रुद्रैः. ७. I. reads ब्रह्माणि through mistake. ८. D. omits ऽपि.

ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भुवो महादेवमा-
वाहयामि, ॐ सुवः महादेवमावाहयामि, ॐ
भूर्भुवः सुवः महादेवमावाहयामि-इत्यावाह्य आ-
यातु भगवान्महादेव इति।अथ स्वागतेनाभिन-
न्दति स्त्रोगतमनुस्वागतं भगवन्तं महादेवाय
स्वासनमुपकूलप्रमत्रेस्यतां भगवान् महादेव इति।
अत्र कूर्चं ददाति, भगवतो ऽयं कूर्चो दर्भमय-
स्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्र स्थानानि
कल्पयति । अग्रतो विष्णवे कल्पयामि, ब्रह्मणे
कल्पयामि । दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि,
विनायकाय कल्पयामि । पश्चिमतः गुलाय
कल्पयामि, महाकालाय कल्पयामि । उत्तरतः
उमायै कल्पयामि, नन्दिकेश्वराय कल्पयामि ।
इति कल्पयित्वा ऽथ सावित्र्या पात्रमभिमन्त्र्य
प्रक्षाल्य त्रिरपः परिषिच्य पवित्रमप आनीय
सह पवित्रेणादिन्यं दर्शयेदोमिति । ऋतमिति
स्नाप्यन् त्वरितरुद्रेण पाद्यं दद्यात् । प्रणवे-

१. I. reads स्वागतमधुना, but repetition shows more respect. २. I. does not prefix सु to आसन. ३. All others except A. and I. read आनां भगवान् for अन्नास्यतां भगवान्; while I. reads भगवन्. ४. D. reads कल्पयामि. ५. B. C. and F. read ब्रह्मणे कल्पयामि first, and E. G. H. omit विष्णवे कल्पयामि, and D. omits अग्रतः and ब्रह्मणे कल्पयामि. ६. D. reads बुगायै, and omits नन्दिकेश्वराय कल्पयामि. ७. Except A. B. C. and F. others read त्रिरपः परिषिच्य for त्रिरपः परिषिच्य. ८. Through mistake I. reads here स्नाप्यं पविति रुद्रेण for ऋतमिति स्नाप्यन् त्वरितरुद्रेण.

नार्घ्यम् । अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्यो-
 न्तरतश्चेण्डेशाय नम इति । अथैनं स्नापयित्वा
 'आपोहिष्ठा मयोभुव' इति तिसृभिः, 'हिरण्यव-
 र्णाः शुचयः पावका' इति चतसृभिः, 'पवमानः
 सुवर्चन' इत्यनुवाकंन स्नापयित्वा अङ्घ्रिस्तर्प-
 यति । भैवं देवं तर्पयामि, शर्वं देवं तर्पयामि,
 ईशानं देवं तर्पयामि, पशुपतिं देवं तर्पयामि,
 रुद्रं देवं तर्पयामि, उग्रं देवं तर्पयामि, भीमं देवं
 तर्पयामि, महान्तं देवं तर्पयामि—इति तर्पयित्वा
 श्वैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्या-
 हृतिभिर्दत्त्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परि-
 पिच्य 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इति गन्धं दद्यात् ।
 'सहस्राणि सहस्रश' इति पुष्पं दद्यात् । 'ईशानं
 त्वां भुवनानामधिष्ठियं' इत्यक्षतान् दद्यात् ।
 सावित्र्या धूपम् । 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम् । देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवंऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णां हस्ता-
 भ्यां भगवन्तं महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदया-
 मीति नैवेद्यम् । अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि
 दद्यात् । भवाय देवाय नमः, शर्वाय देवाय
 नमः, ईशानाय देवाय नमः, पशुपतये देवाय
 नमः, रुद्राय देवाय नमः, उग्राय देवाय नमः,

१. All others except A. and I. read चण्डाय. २. I. reads महादे-
 तर्पयामि. ३. B. C. E. F. and G. omit भीमं देवं तर्पयामि through-
 mistake.

भीमाय देवाय नमः, महते देवाय नमः । वि-
ष्णवे नमः, ब्रह्मणे नमः, स्कन्दाय नमः,
विनायकाय नमः, शूलाय नमः, महाकालाय
नमः, उमायै नमः, नन्दिकेश्वराय नम इति ।
चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाहुतीर्जुहोति । भवाय
देवाय स्वाहेत्यादिभिर्हुत्वाऽवाशिष्टैर्गन्धमाल्यै-
र्ब्राह्मणानलंकृत्य अथेनं ऋग्जुःसामभिः स्तुव-
न्ति । 'सहस्राणि सहस्रश' इत्यनुवाकं जपित्वा
ऽन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्यथाशक्ति जपित्वा ॐ
भूर्भुवः सुवरांमिति महादेवाय चरुमुद्वासयामी-
त्यादिभिरुद्वास्य । उद्वासनकालं ॐ भूः महादेव-
मुद्वासयामीति प्रतिमन्त्रं रुद्रमुद्वास्य ।

प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकनमस्कृतः ।

अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च ॥

पुनः सन्दर्शनाय वेति । प्रतिमास्थानं प्वप्स्व-
ग्नावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम् ।

महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इत्याह भगवान्
बोधायनः' ।

इति । शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः—

१. B. C. F. insert एकैकम् after यथाशक्ति. २. B. C. and F. read स्वर्महरोम्. ३. In the marginal correction of H. appears the following portion—चरुमुद्वासयामीति चरुमुद्वास्य अमृतापिधानमसीति प्र-
तिपदं कृत्वा त्र्यम्बकमित्याचमनीयं इत्याह. I. omits उद्वासयामीति. ४. B. C.
and F. give detail and read ॐ भूर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ भुवर्महादेवमुद्वासयामि,
ॐ स्वर्महादेवमुद्वासयामि, ॐ भूर्भुवः स्वर्महादेवमुद्वासयामि.

‘येः प्रदद्यात् गवां लक्षं दोग्धीणां वेदपारगे ।
 एकाहमर्चयेद्विभ्रं तस्य पुण्यं ततो ऽधिकम् ॥
 सकृत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।
 तस्याऽश्वमेधादधिकं फलं भवति भूसुराः’ ॥

इति । निर्माल्यगन्धो ऽपि धार्यः । ‘देवानभ्यर्च्य गन्धेन’
 इत्यादि स्मृतिविधानात् । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणे
 ऽभिहितः—

‘यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवताार्चनम् ।

भुङ्क्ते स याति नरकं सृकरोऽप्यभिजायते’ ॥

इति । (कृ. पु. १. २. १८. १२१)

॥ इति देवतापूजाप्रकरणम् ॥

अथ गुरुपूजाप्रकरणम् । इत्थं मूलवचनोक्तं देवता-
 पूजनं निरूपितम् । ‘देवतानां च’— इति चकारेण गुरुं समु-
 च्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अत एव श्रुतिः—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ ॥

(श्वे. उ. ६. २३)

इति । शैवपुराणे ऽपि—

१. D. reads संप्रदद्यात्. २. B, C, D, E, F, H. and I. read अस्याः
 while G. read अश्वमेधादधिकं. ३. Except A. and I. all others om-
 the following portion—निर्माल्यगन्धोऽपि धार्यः । ‘देवानभ्यर्च्य गन्धेन’ इत्यादि
 स्मृतिविधानात्. ४. I. reads -प्यपि. ५. I. reads एवम्. ६. I. read
 -वचनोक्तं देवतापूजनम्. ७. G. and H. read देववत्. ८. This latter ha-
 is omitted in all others except A. and I. ९. ऽपि is omitted in

‘ यो गुरुः स शिवः प्रोक्तो यो मन्त्रः स च शङ्करः ।
 शिव-विद्या*-गुरूणां च भेदो नास्ति कथञ्चन ॥
 शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् ।
 भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेद्भुवम् ॥
 वस्त्राभरण-माल्यानि शयनान्यासनानि च ।
 प्रियाणि चाम्भनो यानि तानि देयानि वै गुराः ।
 तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा’ ॥

(शि. पृ. ५. १. १९१६-२०)

इति । मनुरपि—

‘ इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
 गुरुगुश्रुषया चैवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥
 सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्थेते त्रय आदृताः ।
 अनादृताश्चे यस्थेते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥
 यावत् त्रयस्तं जीवियुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
 तेष्वेव नित्यं गुश्रुषां कुर्यात् प्रियहिते रतः ॥

इति ।

(म. स्मृ. २. २३३-२३५)

॥ इति गुरुपूजाप्रकरणम् ॥

* विशाशब्देनात्र मन्त्रो याव्यः । अपेऽपि तथैवोक्तवान् ।

१. Except A. B. C. and F. others read शिवः for यो मन्त्रः, but the form reading is a mistake. २. The text of Manu substitutes तु for च. ३. The text of Manu substitutes तु for च.

अथ वैश्वदेवप्रकरणम् । तत्र पञ्चमभागकृत्यमाह दक्षः-

‘ पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृ-देव-मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते’ ॥

(द. स्मृ. २. ४२)

इति । यद्यपि ‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’— इत्यातिथ्यस्य पूर्व-
भावित्वं मूलवचनोक्तं तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभा-
वित्वं नृसिंहपुराणे ऽभिहितम्—

‘ पौरुषेण च सुक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्भक्तिकर्म तथैव च’ ॥

(नृ. पृ. ५८. ९३)

इति । तत्र—‘ततः’—इति पञ्चमीश्रुत्या क्रमः प्रतीयते ।
मूलवचने तु पाठमात्रेण । पाठात्तस्मिन्निधिरूपाच्छ्रुतिर्वलीयसी
—इति श्रुतिलिङ्गसूत्रे (पृ. मी. ३. ३. १४) व्यवस्था-
पितम् । तस्माद्वैश्वदेवः प्रथमं कर्त्तव्यः । एवं च सति
वेदपाठो ऽप्यनुग्रहीतो भवति ।

‘देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः’ ।

(आ. गृ. सू. ३. १. २)

इति—स्मार्त्ताच्च पाठाद्वैदिकः पाठो बलीयानिति विरो-
धाधिकरण- (पृ. मी. १. ३. २) न्यायेनावगम्यते ।
तस्मादापि वैश्वदेवस्य प्राथम्यम् । तत्र वैश्वदेवं विधत्ते
व्यासः—

१. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads this as follows:—

विधिना पुरुषसुक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् ।

२. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads यथाविधि for तथैव च. ३. त
is omitted in all others except A. and I. ४. A. reads पाठान्तरनिरूपिका
श्रुतिर्बलीयसी.

‘वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।
 संस्कृतात्रैर्हि विविधैर्हविष्यै-व्यञ्जनान्वितैः ॥
 तैरेवाऽत्रैर्वलिं दद्याच्छेषमाप्राव्य वारिणा ।
 कृताऽपसव्यः स्वभया केव्यं दक्षिणतो हरेत् ॥
 इति । ततो देवार्चनानन्तरमित्यर्थः । नारायणो अपि—
 ‘सभार्यस्तु शुचिः स्नातो विधिना ऽचम्य वाग्यतः ।
 प्रविश्य सुमहिद्वेष्टौ वैश्वदेवं समाचरेत् ॥
 इति । कूर्मपुराणं अपि—

‘शालाग्रौ लौकिके वाप्य जले भूम्यामथापि वा ।
 वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयजः स वै स्मृतः ॥
 यदि स्याल्लौकिके पाकस्ततो ऽत्रं तत्र हृतं ।
 शालाग्रौ तु पंचदन्नं विधिरेव मनातनः ॥
 (कृ. पु. १.२.१८.१०६-१०७)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘शालाग्रौ वा पंचदन्नं लौकिके वा अपि नित्यशः ।
 यस्मिन्नग्रौ पंचदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

इति । शान्तातपो अपि—

‘लौकिके वैदिके वार्षप हुंतोन्मृष्टे जले क्षितौ ।
 वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चमूना ऽपनुत्तये ॥

* ‘प्रविश्य’ गृहमग्न्यागारं वेत्यर्थः ।

१. D. हविष्यैऽन्नान्वितैः. २. I. reads कृत्वाऽपसव्यं. ३. All others except A, B, C. and F. read सर्वे दक्षिणतोः while I. सर्वदक्षिणतोः.
 ४. The text of Kūrma Purāṇa reads पक्वं for पाक. ५. The text of Kūrma Purāṇa reads तत्र देवात्तं. B, C, E, F. and G. read तत्पंचदन्नम्. H. तत्र पंचदन्नम् and D. न त्यजेदन्नं. ६. D. omits the following: विधिरेव मनातनं ॥ इति । अङ्गिरा अपि—‘शालाग्रौ वा पंचदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः । यस्मिन्नग्रौ पंचदन्नं. ७. अपि is omitted by A. ८. शान्तातपोऽपि is omitted by D. ९. D. reads हुंतौ सुष्ट.

इति । सूनाः पञ्च दर्शयति यमः—

‘पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्तन्ते ष्वरहः सदा ॥
केण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
एतानि वाहयन् विप्रो वेध्यते वै मुहुर्मुहुः ।
एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकल्पिताः’ ॥

इति । सूना हिंसास्थानानि । केण्डनी मुसलोलूखलादिः ।
पेषणी दृषदुपलादिः । चुल्ली पाकस्थानम् । जलकुम्भः उद-
कस्थानम् । उपस्करः गुर्पादिः । अवस्करः— इति पांठ मार्ज-
न्यादिर्द्रष्टव्यः । एताः सूनाः स्वस्वकार्यं प्रापयन् पापेन युज्यते
इत्यर्थः । तत्र कालद्वयेऽपि वैश्वदेवः कर्त्तव्य इत्याह कात्यायनः—

‘सायं-प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।
अनश्रताऽपि सततमन्यथा क्लिबिषी भवेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १३. १०)

इति । होमप्रकारमाह आश्वलायनः—

‘अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ।
(१) अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अ-
ग्नी-षोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावा-पृथिवीभ्यां धन्व-
न्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे (२) स्वान्ना ।

(आ. गृ. सू. १.२. १. ३)

इति । हविष्यस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्रदे-
वताभ्यः सूर्याग्नि-प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बो ऽपि—

१. A. D. E. and G. read लण्डनी. २. B. C. D. and G. read वयते.
३. B. C. and F. read एनषां, but it seems to be incorrect. ४. I.
reads प्रकीर्तिता. ५. A. B. C. D. E. F. and G. read लण्डनी. ६. D.
reads तस्य; while I. reads नक्ष.

‘औपोसने पचने वा षड्विंशत्यैः प्रतिमन्त्रं
हस्तेन जुहुयात् । (१६) उभयतः परिषेचनं
यथा पुरस्तात् ’ ।

(आ. ध. सू. २.२. ३. १६.-१७)

इति । आद्यैरनुवाकादावुक्तैः ‘अग्नये स्वाहा’ इत्यादिभिः
स्विष्टकृदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । पारस्करो ऽपि-

‘वैश्वदेवादन्नात् पयुक्ष्यं स्वाहाकारैर्जुहुयात् ।

ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये’ ।

(पा. गृ. सू. २. ९. २)

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । होतव्यान्नसंस्कार-
माह व्यासः-

‘जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैल-क्षारविवर्जितम् ।

दध्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि वा’ ॥

इति । द्रव्यानुकल्पश्चतुर्विंशतिमते दर्शितः-

‘अलाभे येन केनापि फल-शाकोदकादिभिः ॥

पयो-दधि-घृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं सुवेण तु ।

हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्विरञ्जलिना जले’ ॥

इति । यदद्यते तेनैव होतव्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे-

१. Except A. and I. all others read उपासने, but it is incorrect.
२. B. C. E. F. and G. read अग्नौ अनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहस्यादिभिः.
D. reads अग्नौ अनुवाकानुक्तैरग्नये स्वाहस्यादिभिः; while H. reads आद्यै-
रनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहस्यादिभिः, all these for आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये
स्वाहा इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । पारस्करो
ऽपि. ३. B. C. D. E. F. G. and I. for ३ कारवाचनो. H. also reads the
same, but there is a margin. correction. ४. I. reads वैश्वदेवाहन्नात्
through mistake. ५. D. E. and G. read गृह्याभ्यः, and H. I. read
गृह्याभ्यः. ६. I. reads काश्यपाया-

‘शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सङ्कल्पयेद् यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि’ ॥

इति । क्षार-लवणा-ऽवरात्रसंसृष्टेनाऽहविष्येण होमो ऽ-
न कार्यः । किन्तूष्णं भस्माग्न्यायतनादुत्तरतो ऽप्योह्य तस्मिन्
होतव्यम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—

‘न क्षार-लवणहोमो विद्यते । तथा अवरात्र-
संसृष्टस्य च । अहविष्यस्य होम उदीचीन-
मुष्णं भस्माऽप्योह्य तस्मिन् जुहुयात्तद्भुतम-
हुतं चाग्नौ भवति’ ।

(आ. ध. सू. २. ६. १५. १२-१७)

इति । परिशिष्टे ऽपि—

‘उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठेण पीडितम् ।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः’ ॥

इति । अनग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम्
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टं काकत्रलिं हंरत्’ ॥

इति । ‘देवैकृतस्यैनस’ इत्याद्याः शाकलमन्त्राः । विष्णुरपि

‘अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।
प्रजापतेर्देविर्हुत्वा पूजयेदतिथिं ततः’ ॥

इति । भूतयज्ञः कूर्मपुराणं दर्शितः—

१. B. C. D. E. F. G. H. and I. read परात्रसंसृष्टस्य २.
reads हविष्यस्य होमः, but this is a mistake. ३. All others except
and I. omit ‘देवैकृतस्यैनस’ इत्याद्याः शाकलमन्त्राः. ४. D substitutes ३
for हुत्वा.

‘देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भुतबलिं हरेत् ।
भूतयज्ञः स वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥
(कृ. पु. १. २. १८. १०८)

इति । हारीतो अपि—

‘वास्तुपाल-भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः’ ।
(ना. स्मृ. १९. ३)

इति । कात्यायनो अपि—

‘उद्धृत्य हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना ।
स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत् ॥
(का. स्मृ. २. १३. ७)

इति । गौणकर्तृनाहार्थः—

‘पुत्रो भ्राताथ वा ऋत्विक् शिष्य-श्वशुर-मातुलाः ।
पत्नी-श्रोत्रिय-याज्याश्च दृष्टास्तु बलिकर्मणि ॥

इति । गृहे कर्तृन्तराभावे प्रवसता स्वयमेव कत्तव्यमित्याह
बोधायनः—

‘प्रवामं गच्छतो यस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ।
पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति ॥

इति । बलिहरणप्रकारमाहःऽऽश्वलायनः—

१. The text of Kūrma Purāna substitutes ष for ह २. The text of Kūrma Purāna reads स विज्ञेयो. ३. This verse is not found in a printed copy of Kātyāyana-Smṛiti, but it is found in our Telgu manuscript. ४. D. reads -आवीय-. ५. B. C. and F. read हतः; H. also reads the same, but the marginal correction is शौनक. ६. D. and I. read शौनक. for आश्वलायनः.

‘अथ बलिहरणम् । (३) एताभ्यश्चैव देवताभ्यो
 ऽद्भ्य ओषधि-वनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो
 वास्तुदेवताभ्यः । (४) इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमा-
 य यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय
 सोमपुरुषेभ्यः-इति प्रतिदिशम् । (५) ब्रह्मणे ब्रह्म-
 पुरुषेभ्यः-इति मध्ये । (६) विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।
 (७) सर्वेभ्यो भूतंभ्यो दिवाचारिभ्य-इति दिवा ।
 (८) नक्तंचारिभ्य-इति नक्तम् । (९) रक्षोभ्य
 -इति उत्तरतः । (१०) स्वधा पितृभ्यः-इति
 प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ।

(आ. गृ. सू. १. २. ३-११)

इति । आपस्तम्बो ऽपि-

‘अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् । (२०)
 उदधानसन्निधौ नवमेन । (२१) मध्येग्गा-
 रस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । (२२)
 उत्तरपूर्वदेशे ग्गारम्यात्तरैश्चतुर्भिः । (२३) श-
 य्यादेशे कामलिङ्गेन । (१) देहल्यामन्तरिक्ष-
 लिङ्गेन । (२) उत्तरेणापिधान्याम् । (३) उ-
 त्तरेर्ब्रह्मसदने । (४) दक्षिणतः पितृलिङ्गेन
 प्राचीनावीती । अत्राचीनपाणिः कुर्यात् । (५)

१. A. reads दक्षिणायां. २. उदगपवर्गम् is omitted by all others except A. I. and the text of Āpastamba. ३. लिङ्गेऽग्न्युत्तरपिधान्यामुत्तरब्रह्मसदने is the reading of B, C, F, E., and G. उत्तरं ब्रह्मसदने. ४. D omits a portion देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । उत्तरेणापिधान्याम् । उत्तरैर्ब्रह्मसदने । दक्षिणपितृलिङ्गेन.

रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यः । (६) तयानाना
परिषेचनं धर्मभेदात् । (७) नक्तमेवोत्तरेण
वैहायसम् । (८)

(आ. ध. सू. २. २. ३-४. २०-८)

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ॥

आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ।

(मा. पु. २९. २२-२३)

इति । कूर्मपुराणे च—

‘श्रभ्यश्च श्रपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।

दद्याद्भूमौ बहिश्चान्नं पक्षिभ्यो ऽथ द्विजोत्तमाः ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०९)

इति । मनुरपि—

‘शुनां च पतितानां च श्रपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां रुमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥

(म. स्मृ. ३. ९२)

इति । अन्नमिति शेषः । अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे
दर्शितः—

१. The text of Āpastamba reads उत्तरी. २. I. adds लघोः
before श्रमे. ३. The text reads -वेवोत्तमेन. ४. B. C. E. and F. read मार्क-
ण्डेयऽपि, H. and I. मार्कण्डेयोऽपि. ५. The text of Kūrma Purāna
reads पतितारिच एव च. ६. The text of Kūrma Purāna reads पक्षिभ्यो
दद्यात्तमाः; while G. and H. द्विजोत्तमः. ७. D. reads अर्भितः

'देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
 सिद्धाः सैयक्षोरग-दैत्यसङ्घाः ।
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
 ये चाऽन्नमिच्छन्ति मयाऽत्रै दत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कीट-पतङ्गकाद्या
 बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्भाः ।
 प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मया ऽन्नं
 तेभ्यो त्रिमृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धुर्
 नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।
 तत्तृप्तये ऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथा ऽन्नमेतत्
 अहं च विष्णुर्न ततो ऽन्यदस्ति ।
 तस्मादिदं भूतहिताय भूमौ
 अन्नं प्रयच्छामि भवायै तेषाम् ॥
 चतुर्दशो लोकगणा य एष
 तत्र स्थिता ये किल भूतसङ्घाः ।

१. D. substitutes च for स-. २. I. reads प्रदत्तम्, the text
 Vishnu Purāna follows the same reading. ३. The text of Vis
 Purāna reads निवृष्टं. ४. B. C. and F. read ते यान्तु. ५. The
 of Vishnu Purāna reads यतां. ६. The text of Vishnu Pur
 reads -निकायभूतं for -हिताय भूमौ, and all others except D. substi
 भूतम् for भूमौ. ७. G. reads -म्यनवयय; while D. हिताय.

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ।

भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः' ॥

(त्रि. पु. ३. ११. ४७-५३)

इति । पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः—

‘यत् पितृभ्यः स्वेधाकरोत्यप्यप-
स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञो ऽर्जतिपूजनम् ॥

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा’ ।

(का. स्मृ. २. १३. ३-४)

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । श्राद्धं चात्र नित्य-
श्राद्धम् । तथा चै कूर्मपुराणम्—

‘एकं तु भोजयेंद्विप्रं पितृनुद्दिश्यै सत्तम ।

नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १११)

इति । मार्कण्डेयेऽपि—

१. B. C. and F. read स्वधां for स्वधा-. २. I. reads पित्र्यो. ३. I. omits च. ४. The text of Kūrma Purāṇa reads सत्तमम्. ५. Except A. and D. all others read मार्कण्डेयोऽपि.

‘ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा’ ॥

(मा. पु. २९. ३३)

इति । नित्यश्राद्धप्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः—

‘ नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्’ ॥

(म. पु. १६. ५--६.)

इति । प्रचेताः—

‘ नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डो न विसर्जनम्’ ।

इति । व्यासो ऋषि—

‘ नित्यश्राद्धे ऋर्य-गन्धाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तितः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सदैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च ॥

नित्यश्राद्धे त्यजं देतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

एकमप्याशयेन्नित्यं पणामप्यन्वहं गृही’ ॥

इति । कात्यायनस्तु तत्रानुकल्पमाह—

‘ एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

१. Here all others except A. and the text of Matsya Purāna have made a mistake. B, C, E, F, G, H, and I, read पार्वणं तद्वि कीर्तितम्; while D, reads पार्वणे न द्वि कीर्तितम्. २. I, reads पिण्डं. ३. D, and G, read सर्वेष्वपितृगणान्. ४. I, omits तु, and G, H, read अत्र for तत्र. ५. All others except A, read नित्यं for विप्रं.

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।
 पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ॥
 पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ।
 ह्यन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्हं निनयेदपः ॥

(का. स्मृ. २. १३. ६८)

इति । उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—
 'उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
 वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत्' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ११२)

इति । त एते देवयज्ञ-भृतयज्ञ-पितृयज्ञास्त्रयोऽपि विश्वेदे-
 वाद्येनोच्यन्ते । यत्र विश्वेदेवा इज्यन्ते तद्वैश्वदेविकं कर्म ।
 देवयज्ञे च—

'विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा' ।

(आ. गृ. सू. १. २. २-३.)

इति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम् । येषां तु शाखायां
 भृतयज्ञे ऽप्ययं मन्त्रो ऽस्ति तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम् । पितृयज्ञे

१. B. C. D. E. F. and G. read अभ्युद्धृत्य, also the text of
 Kātyāyana reads the same. २. Except A. and the text of
 Kātyāyana all others omit this line. ३. The text reads उदाहरेत्
 उदाहरत्. ४. This line is omitted by all except A. D. and the text of
 Kātyāyana. ५. After this line D. adds—

तथास्मै ब्राह्मणावेति इत्या भुञ्जीत वाग्बतः ।

६. After this word I. adds—

'दद्यादहरहः श्राद्धमन्त्राद्येनोपक्रमेण वा ।

पयो-मूल-फलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्' ॥

This is a repetition of a verse of Mārkaṇḍeya Purāna.

तु छेत्रिन्यायेन तन्नामप्रवृत्तिः । अथवा मूलवचने 'वैश्वदे
च'—इति चकारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुच्चीयते । यद्यपि
'सायं प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इति वचनेन वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारता प्रतीयते तथा
पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयम् ।

'तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वीत' ।

(आ. गृ. सू. ३. १. ४)

इति वाक्यशेषे तदवगमात् । न चोभयार्थत्वं शङ्कनीयं
परस्परविरोधात् । अन्नसंस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यम्
वैश्वदेवस्य गुणता । पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा
सति एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विरुद्धं
याताम् । तर्ह्यस्त्वन्नसंस्कारतैव । मा भूत् पुरुषार्थत्व
इति चेत् । तन्न ।

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियेते तनुः' ।

(म. स्मृ. २. २८)

इति मनुना पुरुषार्थत्वस्मरणात् । यत्तु—

'सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इत्युदाहृतं तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र जुहुयादित्यु
त्तिविधिः । सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगः । तानेता
हरहः कुर्वीतेत्यधिकारः । किञ्च अन्नसंस्कारपक्षे प्रा
पाकमावृत्तिः प्रसज्येत ।

१. D. reads ऋत्विहन्यायेन. २. H. omits च. ३. D. reads कु
४. I. reads विनियोगविधिः.

‘प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः’ ।

इति न्यायात् । तस्मात् पुरुषार्थत्वमेव न्याय्यम् ।

अत एव गृह्यपरिशिष्टे अभिहितम्—

‘प्रोषितो ऽध्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाश्विचारयन्’ ।

इति । गोभिलो ऽपि—

‘यद्येकास्मिन् काले व्रीहि-यवौ पचयेयातां
अन्यतरस्य हुत्वा कृतं मन्येत । यद्येक-
स्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पचयेत सकृदेव
बलिं कुर्वीत । यद्येकास्मिन् काले बहुधाऽन्नं
पचयेत गृहपतिमहानसादेवैकं बलिं कुर्वीत’ ।

इति । अयमर्थः— नानाद्रव्यकान्नपाके पुनः पुनरन्नपाके
ऽपि बहूनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक् पाके ऽपि
एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृहपतिपाकादेव होतव्यमिति ।

॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

अयातिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते । आतिथ्य-
स्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनेोक्तम्—

‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भूतो नृयज्ञो ऽतिथिपूजनम्’ ।

(का. स्मृ. २. १३. ३)

इति । श्रुतिरपि—

‘यद्वाह्यणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । बौधायनोऽपि—

१. All others except A. and I. read सकृदेकं. २. D. reads बहुविधाऽन्नं.
३. I. reads .वैश्वंतं. ४. Except A. and I. all others add ऽपि after .पाके.
५. All others except A. and the text of Kātyāyana read बलिर्भूतो.

‘अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूल-फलशा-
केभ्यस्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति’ ।

(बौ. स्मृ. २. ९. ११. ५)

इति । काष्ठाजिनिरपि—

‘भिक्षां वा पुष्कलां वाऽपि हन्तकारमथापि वा ।
असम्भवे तथा दद्यादेदपात्रमथापि वा’ ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धयेत परमेश्वरम्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १४४)

इति । भिक्षादिलक्षणं मंनुराह—

‘ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते’ ॥

(मा. पु. २९. ५३.)

इति । अतिथिनिरीक्षणाय गृहांगणे कंचित्कालं तिष्ठे-
दित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

१. All others except A. and H. read पुष्कलं, but it does not give any meaning. २. A. and D. read सत्रा for तथा; while B. C. E. F. and G. read असम्भवेन वा for असम्भवे तथा. ३. D. reads उपपात्रं for उदपात्रं. ४. All manuscripts read मंनुराह; but the following quotation does not appear in the text of Manu. It is found in Mārkaṇḍeya Purāṇa and also in Kūrma Purāṇa. The latter reads as follows:—

‘भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं तस्याश्चतुर्गुणम् ।

पुष्कलं हन्तकारं तु तच्चतुर्गुणमिष्यते’ ॥.

५. D. omits the following portion—

आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ।

सुहृतेऽस्याऽयं भागमुदीक्ष्यात् इतिथिर्भवेत् ॥

इति । विष्णुपुराणे.

‘आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ॥
मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्’ ।

(मा. पु. २९. २४-२५)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।
अतिथिग्रहणार्थाय तदर्धं वा यथेच्छया’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ५५)

इति ।

॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

तदेवं ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादी-
न्यातिथ्यान्तानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तव्यतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयम् ।
सम्मार्गन्यायेनोद्देश्यगतायाः संख्याया अविवक्षितत्वात् ।
यानि कर्माणि उद्देश्यगतानि तानि दिनेदिने कर्त्तव्यानीति तेषां
नित्यत्वविधानात् । सम्मार्गन्यायश्च तृतीयाध्याये प्रतिपादितः ।

ज्योतिष्टोमे—‘दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि’—इति श्रूयते ।
तत्र संग्रहः—किमेकस्य सम्मार्गः किंवा सर्वेषां? इति । तदर्थं
चिन्ता—किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उता अविवक्षिता?
इति । यथा—‘पशुना यजेत’—इत्यत्र एकवचनश्रुतिबलादुपादे-

१. I. reads here and in some of the following lines सम्मार्गं instead of सम्मार्गं-, but it is a mistake. २. All others except A, and I. read यानि कर्माणीत्युद्देश्य तानि दिनेदिने, but it seems to be incorrect. ३. D. reads निरूपितः. ४. B. C. and F. read दशापवित्रेण. ५. All others except A. and I. read तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नेति for तदर्थं चिन्ता किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उता अविवक्षिता.

यपशुगता संख्या विवक्षिता । तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुति-
बलादुद्देश्यगता अपि संख्या विवक्षिता भवितुमर्हति । तस्मादे-
कस्यैव ग्रहस्य सम्मार्गे प्राप्ते ब्रूमः । पशोरनेनैव वचनेन यागसम्ब-
धावगमात् यागंप्रति पशोर्गुणीभूतत्वात् यावद्गुणं प्रधानावृच्यभा-
वात् कियतापेशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व-
संख्या सम्बद्ध्यते— इत्युपादेयगतायाः संख्यायाः विवक्षितत्वं
युक्तम् । ग्रहाणां तु वाक्यान्तरेण यागसम्बधावगमात् सम्मार्ग-
वाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्गंप्रति ग्रहस्य प्राधान्यावगमात्
प्रतिप्रधानं गुणस्य सम्मार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः
सम्मार्जनीया-इत्याकाङ्क्षाया अनुदयात् उद्देश्यग्रहगता संख्या
न विवक्षिता । तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः । प्रकृतेऽप्युद्-
श्यसन्ध्यादिगता षट्संख्या न विवक्षिता ।

अथोच्येत—अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादी-
नां निरूढ्यभावादेनेनैव वाक्येन नित्यत्वविशिष्टानां तेषा-
मुत्पादनादुपादेयगतत्वेन पञ्चैकत्ववद्विवक्षितत्वमेव संख्याया
युक्तं—इति । एवं तर्हि सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति
समामे सति अङ्गेन स्नानेन सहिताया अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया
एकत्वेन परिगणनान्नात्र षट्संख्या विरुध्यते—इति गमयि-
तव्यम् ।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवत् यावज्जीवकर्त्तव्य-
तयाऽवगम्यते । जीवनवदधिकारत्वं च 'दिने दिने'—इति वी-

१. D. reads तद्ग्रहस्य. २. All others except A. I. read -गुणभूतत्वात्.
३. H. reads पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायाः तत्परिच्छेदकस्यैकत्वसंख्याः
while all others except A. and I. read -स्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां. ४. B. C. and
E. read निरूढभावात्; while D. reads निरूप्याश्रवात्. ५. I. reads रिषं.

सया ऋगम्यते । यथा—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’—
इत्यत्र वीप्सया तदवगमस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’ इत्युक्तं तत्र कीदृशो अतिथिरित्या-
काङ्क्षायामाह—

दृष्टो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।

सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसङ्गमः ॥४०॥

दृष्टः सख्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘भोजयेच्चागतान् काले सखि-सम्बन्धि-वान्भवान्’ ।

(या. स्मृ. १. १०८)

इति । द्वेष्यस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्—

‘काममभ्यर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विपता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति । एवं सत्यरि-मित्रविंवको यथा क्रियते तथैवावर्त-
थावपि तत्प्रसक्तौ तन्निराकरणाय ‘दृष्टो वा यदि वा द्वेष्यः’-
इत्युक्तम् । मूर्खस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निषिद्धम्—

‘नष्टगौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।

दीर्यमानं हृदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

(व्या. स्मृ. ४. ५२)

इति । पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनुना प्रशंसितम्—

* धरणीधरस्तु—‘सर्वसङ्गमः’ अमुमेव पाठमाश्रित्य ‘सर्वे सङ्गमाः
ससङ्गादयो यस्मात्’ इति व्याचरुयौ ।

१. M. reads प्रियो for इष्टो. २. J. K. L. and M. read वैश्वदेवं तु
सम्प्राप्तः. ३. K. and L. read सर्वसङ्गमः. ४. The text of Manu reads
कामं आर्त्तऽर्चयेन्मित्रं; while all others except A. and I. substitute the
word निर्यं for मित्रं. ५. G. reads जीवमानं. ६. H. and I. read
शयितम् for प्रशंसितम्

‘श्रोत्रियायैव देयानि हृद्य-कव्यानि दातृभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्’ ॥

(म. स्म. ३. १२८)

इति । एवं सति श्राद्धादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-
मूर्खविवेकप्रसक्तौ तन्निराकरणायोक्तं ‘मूर्खः पण्डित एव वा’-
इति । वैश्वदेवान्तशब्देन देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञानामुपरि
घटिका-पादमात्रपरिमितः कालो विवक्षितः । तथा च मा-
र्कण्डेयपुराणवचनमुदाहृतम्-

‘मुहूर्त्तस्याऽष्टमं भागम्’ ।

(मा. पु. २९. २५)

इति । अत एव तस्मिन् काले समागमनमेवातिथिलक्षणं
नेतरद्विधादि । संक्रम्यन्तेऽनेनति संक्रमः स्वर्गस्य संक्रमः
स्वर्गसंक्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति यावत् । तथा चाऽऽश्रमेधिक-

‘क्षुत्पिपासाश्रमात्तयि देश-कालागताय च ।

सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता’ ॥

(वृ. गौ. स्म. ३. ७६)

इति ॥ ४० ॥

तमेवातिथिं विशिनष्टि-

दूर्राध्वोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥४१॥

१. I. omits -पितृयज्ञ-, and reads भुतयज्ञानामुपरि. २. D. omits च.
३. B. C. and F. read -पुगणे. ४. B. C. E. F. and G. read अत एव
स्मिन् काले. ५. B. C. and F. read विप्रत्वादि. ६. The text of Vṛiddha
Gautama reads -कालगताय. ७. D. G. and H. read दूर्राध्वोपगतं; while
M. reads दूर्राध्वानं पयि श्रान्तं. ८. B. C. and F. read नातिथिं पूर्वमागतम्.

द्वैराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम् । श्रान्तं क्षुत्-तृष्णापरि-
पीडितम् । अत एव व्यासः—

‘अतिदूरागतः श्रान्तः क्षुत्-तृष्णा-श्रमकर्षितः ।

यः पूज्यते ऽतिथिः सम्यग्पूर्वः क्रतुरेव सः’ ॥

इति । ‘नातिथिः पूर्वमागत’ इति तस्मिन्नेव दिने ऽतिथिर्नोत्तरे
व्युत्थित्यर्थः । तथा च मनुः—

‘एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः’ ।

(म. स्मृ. ३. १०२)

इति । ‘वैश्वदेव उपस्थितम्’— इति दिवसाभिप्रायम् ।
सायं तु वैश्वदेवकालं कालान्तरे वा प्राप्नो ऽतिथिरेव । तथा
च मनुः—

‘अप्रणोद्यो ऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ।

कालं प्राप्तस्त्वकालं वा नास्य ऽनश्नन गृहं वसेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०५)

इति । सूर्योद इति अस्तं गच्छता सूर्येण देशान्तरगमना-
त्किमुत्पाद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘अप्रणोद्यो ऽतिथिः सायमपि वाग्-भू-तृणोदकैः’ ।

(या. स्मृ. १. १०७)

इति । प्रचेता अपि—

१. D. G. and H. here also read दूराध्वोपगतं. २. Except A, all others
read आदूरासाश्रमं प्राप्तः or आदूरासाश्रमप्राप्तः. ३. A. reads य पूज्यथा-
तिथिः. ४. A. reads अद्यपः; while D. reads अपद्युः. Both are correct.
The text of Manu substitutes कु for हि. ५. D. omits सायं तु.
६. I. reads सूर्योदो, but it is incorrect. सूर्योदो is the correct form.
७. I. reads गृहमेधिनाम्. ९. The text of Manu reads वसन, but the com-
mentators do not follow the reading.

‘यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयो ऽसौ सूर्योऽथः सोऽतिथिः स्मृतः’ ॥

इति ॥ ४१ ॥

दूराध्वपदव्यावर्त्यमाह—

नैकग्रामीणमतिथिं संगृह्णीत कदाचन ।

अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२ ॥

न विद्यते तिथिर्यस्यासावतिथिः । तथा च यमः—

‘तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन मेहात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः’ ॥

इति । मन्वादि-युगादिप्रभृतिषु तिथिविशेषेषु ब्रह्मला-
भमुद्दिश्य येऽभ्यागच्छन्ति तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथिविशे-
षमनपेक्ष्य यदाकदाचित् क्षुत्तृष्णादिपीडया वा समागतो
ऽतिथिः । एवं च सति एकग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु
च समागच्छति नासावतिथिः । यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्के-
तितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति सोऽनित्यमागतः । तमेवातिथि-
त्वेन संगृह्णीत नेतरम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

‘अज्ञातकुल-नामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् नैकग्रामनिवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसम्बन्धमन्यदेशादुपागतम्’ ।

(वि. पु. ३. ११. ५८-५९)

१. I. reads सूर्योऽथः. २. I. reads न गृह्णीत for संगृह्णीत. ३. D. reads
महात्मनः. ४. B. C. and E. read आपतितो for असङ्केतितो. ५. I. र
एवातिथित्वेन संगृह्णीत नेतरः for तमेवातिथित्वेन संगृह्णीत नेतरम्. ६. A.
reads समुपस्थितम्. ७. The text of Vishnu Purāṇa reads -संबन्ध- instead
of संबन्ध-.

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘ न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम् ।

अज्ञातकुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनम् ।

ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं क्षे पृज्यः शक्तितो बुधैः’ ॥

(मा. पु. २९. २६-२७)

इति । मनुरपि—

‘ नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याद्धार्या यत्राऽग्नयो ऽपि वा’ ॥

(म. स्मृ. ३. १. ०३)

इति । एकग्रामवासी अतिथिधर्मेणागतो ऽप्यतिथिर्न भव-
ति । तथा साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः सङ्गतपूर्वो दृष्टपूर्वः—इति
यावत् । नापि यत्र क्वचन देशे अतिथिधर्मेणागतो ऽतिथिः ।
किन्तु यस्मिन् स्वकीये परकीये वा देशे भार्या ऽग्नयो वा भव-
न्ति तत्रैवापस्थितो ऽतिथिर्भवति ॥ ४२ ॥

अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते मति यत्क-
थं तदाह—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

अर्घ्यासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ४३ ॥

१. D. reads संपूज्यं; while B. C. E. and F. read संपूज्यः.
D. omits अतिथिधर्मेणागतोऽपि. ३. I. omits वा. ४ M. omits
is verse. ५. All others except A. and I. read तथाऽऽसनप्रदानेन.

श्रेढया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छन्तं चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥ ४४ ॥

निगदव्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मणविषयम् ।

‘ यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति ’ ।

इति ।

‘ अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् ।

(बौ. स्मृ. २. ९. १०. ५)

इति श्रुति-स्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात् । क्षत्रियादयस्तु न ब्राह्मणगृहे ऽतिथिसत्कारमर्हन्ति । किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः—

‘ न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्य-शूद्रौ सखा चैव ज्ञानयो गुरुरेव च ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमात्रं जेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥

वैश्य-शूद्रावपि प्राप्नौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानुशंस्यं प्रकल्पयेत् ॥

१. J. K. L. and M. omit this verse. २. B. C. D. and F. read मन्त्रानुपातेन; while G. and H. read चानुयानेन. ३. D. E. G. and H. read व्याख्यानं. ४. D. and G. omit इति. ५. I. reads ददाति. ६. B. C. F. G. and H. read स्मृत्योः. ७. All others except A. read ब्राह्मणस्य त्वतिथिः. ८. The text of Manu (Bombay Edition, 1887) read भुक्तवत्सु, but the commentators do not follow this. ९. B. C. and read -ना- for -वा-. १०. I. reads प्रकल्पयेत्; while the text of Manu read प्रयोजयन्.

इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।
 प्रकृत्यान्नं* यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥

(म. स्मृ. ३. ११०-११३)

इति । आसनादिदाने विशेषमाह स एव-

‘आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
 उत्तमेपूत्तमं कुर्याद्दीने हीनं समे समम् ॥

(म. स्मृ. ३. १०७)

इति ॥ ४३-४४ ॥

अतिथिसत्कारकरणं प्रत्यवायमाह-

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥

‘प्रकृत्य प्रकर्षेण अन्नं कृत्वा संस्कृत्य’-इति मेधातिथिः । ‘प्रकृत्य संपाश’-इति राघवानन्दः । ‘प्रकृत्य प्राधान्यं प्रकाश्ये इति यावत्’-इति नन्दनः । ‘प्रकृत्यान्नं प्रकर्षेणान्नं कृत्वा’-इति रामचन्द्रः । ‘प्रकृष्टमन्नं कृत्वा’-इति कुल्लूकभट्टः । सर्वज्ञनारायण-गोविन्दराजौ तु ‘संस्कृत्य’ इति पाठमाश्रितवन्तौ ।

१. B. C. F. and I. read सन्कृत्यान्नं. २. Except A and the text of Manu all others read आसनावसथे. ३. The text of Manu reads उपासनम्. ४. This verse is found in J. K. and L. the texts of Parāśara. The commentators Nandapāṇḍita and Dharaṇidhara have made commentaries on it; but Madhavāchārya quotes this verse from Manu, and it appears in the same. ५. These two verses appear in J. K. and L. as the 55th and 58th Ślokas, but M. omits the whole of the first of these.

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥ ४६ ॥

अहमस्य गृहे भोक्ष्ये— इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजनमप्राप्य तद्गृहान्निवर्त्तेत तदा गृहिणा क्रियमाणं पैतृकं निष्फलं स्यात् । तथा दैविकेमपि विहितद्रव्याद्यद्गसम्पन्नमपि निष्फलं भवेत् । तथा च मनुः—

‘शिलतोऽप्युञ्जतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।

सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽर्चितो वसन् ॥’

(म. स्मृ. ३. १००)

इति । आश्रमेधिके ऽपि—

‘साङ्गोपाङ्गांस्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।

न चाऽतिथिं पूजयति वृथा स पठति द्विजः ॥

पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।

ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥

तेषां यशोऽभिकामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् ।

वृथा भवति तत्सर्वमाशया हतर्या हतम् ॥’

(वृ. गौ. स्मृ. ६. ६७-६९)

इति । अत्र सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्रतिरेप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः—

१. I. reads वैदिकोऽपि. २. D. reads शिलानप्युञ्जतो, and G. H. and the text of Manu read शिलानप्युञ्जतः; while I. शिलोञ्छी चरतः. ३. The text of Vṛiddha Gautama reads -स्तु यो वेदान्. ४. The text of Vṛiddha Gautama reads नित्यमग्नौ पाकयज्ञैः for पाकयज्ञैर्महायज्ञैः. ५. The text of Vṛiddha Gautama reads चाऽमन्ति. ६. The text of Vṛiddha Gautama reads ऽवतया.

‘अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति ।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छन्ति’ ॥
इति । आश्वमेधिके अपि—

‘वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यां न पूजयेत् ।
स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ॥
निर्वीसयति यां विप्रं देश-कालागतं गृहात् ।
पतितस्तक्षणादेव जायते नात्र संशयः’ ॥

इति ॥ ४५-४६ ॥

अतिथिसत्कारं प्रशंसति—

सुक्षेत्रे वापयेद्वीजं सुपात्रे निक्षिपेद्धनम् ।

सुक्षेत्रे च सुपात्रे च ह्युमं दत्तं न नश्यति ॥ ४७ ॥

यथा सुक्षेत्रोमवीजं न विनश्यति किन्तु महते फलाय क-
ल्पते । तथा सुपात्रे अतिथौ दत्तमन्नादिकं मक्षय्यफलमित्यर्थः ।
तदाह मनुः—

‘नैव स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०६)

१. All others except A. and I. read देश-कालातिथिं for देश-
कालागतं. २. M. reads the whole verse as follows:—

सुक्षेत्रे वापयेद्वीजं सुपात्रे वापयेद्धनम् ।

सुक्षेत्रे च सुपात्रे च यत्किञ्च नैव नश्यति ॥

This verse appears also in J. K. and L. under number 57. ३. Ex-
cept A. and H. all others read सन्न विनश्यति for दत्तं न नश्यति. ४. Ex-
cept A. and I. others read -कं महाफलप्रदमित्यर्थः; while H. reads -कं
महाफलमित्यर्थः. ५. The text of Manu reads नैव, and substitutes वातिथि-
for चातिथि-

इति । आश्रमेधिके ऽपि—

‘पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु यां प्रतिधिं पूजयेन्नरः ।

पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ६. ९७)

इति । गातातपो ऽपि—

‘स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नाञ्जामोनि गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्’ ॥

इति ॥ ४७ ॥

आतिथ्यकर्तुर्नियममाह—

न पृच्छेद्दोत्र-चरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेद्देवं सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४८ ॥

इति । श्राद्धे ह्यादावेव ब्राह्मणः परीक्षणीय इति मनुना दर्शितम्-

‘दूरादेव परीक्षत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्दृश्य-कथ्यानां प्रदानं सां प्रतिधिः स्मृतः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १३०)

इति । यमेनाऽपि—

‘पूर्वमेव परीक्षत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवेदोषैर्विशुद्धान्श्रितव्रतान्’ ॥

इति । अतः श्राद्धन्यायेनाऽतिथ्ये ऽपि कर्मणि गोत्रादिपरी-

१. B. C. and F. read पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु, and D. E. G. and H. पादाभ्यङ्गाम्बु-पानैस्तु; while the text of Vridhdha Gautama पादाभ्यङ्गोऽन्नपानैस्तु.
२. M. reads -चरणं. ३. J. K. and L. read स्वाध्यायं च व्रतानि च for न स्वाध्यायं श्रुतं तथा, and for the same M. reads न स्वाध्याय-व्रतानि च.
४. J. K. L. and M. read हृदयं कल्पयेन्नस्मिन् for हृदये कल्पयेद्देवं. ५. B. C. D. E. F. and G. read प्राशने for प्रदाने.

क्षापामौ तन्निवार्यते । गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमर्हिसम्बन्धः । चरणमाचारः । शाखाविशेषः स्वाध्यायः । श्रुतं व्याकरण-मीमांसादि । एतद्देश-नामादीनामुपलक्षणम् । अत एव यमः—

‘न पृच्छेद्देश-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।
अध्वनोऽप्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्’ ॥

इति । न केवलं गोत्रप्रश्नादिवर्जनं किं तर्हि देवताबुद्धि-
रपि कर्त्तव्या । तदुक्तं शातानपेन—

‘चित्ते विभावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः’ ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘स्वाध्याय-गोत्र-चरणमपृष्ट्वा चे तथा कुलम् ।
हिरण्यगर्भवुद्ध्या तं मन्यताऽभ्यागतं गृही’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ६०) •

इति । देवता-बुद्धिविषयत्वे हेतुः सर्वदेवमयत्वम् । तच्च
पुराणसारे दर्शितम्—

‘धाता प्रजापतिः शक्रो ब्रह्मिर्वसुगणो यमः ।
प्रविश्याऽतिथिमेते वै भुञ्जते ऽन्नं द्विजोत्तम’ ॥

इति । गोत्रादिप्रश्ने बाधो यमेन दर्शितः—

‘देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा यो ऽन्नं प्रयच्छति ।
न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति’ ॥

इति । यथाऽऽतिथ्यकर्त्ता गोत्रादीन् न पृच्छेत् तथा ऽतिथिरपि

१. D. and G. read व्यासं स्वयमुपागतम्. २. B. C. D. E. F. G. and H. read अपृष्ट्वाऽपि. ३. All others except A. and I. read शक्रो for शक्रो, but it seems to be a mistake. ४. A. reads -मैत्रे. ५. I. reads गोत्रादिप्रश्ने फलाभावो बाधायनेन दर्शितः, but the following quotation is not found in the text of Baudhāyana.

न ब्रूयात् । तदाह मनुः—

‘ न भोजनार्थं स्वे^१ विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः^२ ॥

(म. स्मृ. ३. १०९)

इति ॥ ४८ ॥

अतिथिदृष्टान्तेन भिक्षुकुर्योर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह-

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिर्यथा ।

वेदाभ्यासरतो नित्यं तार्वपूर्वौ दिने दिने ॥४९॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः सोऽस्यास्तीति सुव्रती

• यतिः । वेदाभ्यासरतो ब्रह्मचारी । तदर्थत्वात् तस्याऽऽश्रमस्य ।

तावुभौ प्रतिदिनमपूर्वातिथिवत् पूज्यावित्यर्थः । तथा च

याज्ञवल्क्यः—

‘ सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च’ ।

(या. स्मृ. १. १०८)

इति । नृसिंहपुराणे—

१. G. reads यो for स्वे. २. D. reads पूजामाह. ३. M. reads सुव्रतो विप्रो अपूर्वो वाऽतिथिस्तथा; while D, E. G. H. I. J. K. and L. read अपूर्वश्चातिथिस्तथा. ४. D. reads त्रयोऽपूर्वै दिनेदिने, E. G. and H. read त्रयोऽपूर्वै दिनेदिने, I. reads त्रयः पूज्या दिनेदिने and J. K. L. and M. read त्रयोऽपूर्वा दिनेदिने. The commentators follow none of these readings. ५. G. reads श्रमस्य for आश्रमस्य. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read मपूर्वा चातिथिवत्. ७. I. adds ऽपि to नृसिंहपुराणे.

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परित्राद्-ब्रह्मचारिणे ।

अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्’ ॥

(नृ. पु. ५८. ९८-९९; ल. हा. स्मृ. ४. ९९)

इति । मनुरपि—

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे । (९४)

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद् गुरोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही’ ॥

(म. स्मृ. ३. ९४-९५)

इति । यमः—

‘सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।

गोप्रदानसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः’ ॥

इति । ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्गृह्ये जलं प्र-
दाय भिक्षाप्रदानं कार्यम् । तदाह गौतमः—

‘स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमपूर्वम्’ ।

(गौ. स्मृ. ५. ७)

इति ॥ ४९ ॥

१. I. has made a mistake here. It omits the following :—

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परित्राद्-ब्रह्मचारिणे ।

अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्’ ॥

इति । मनुरपि. २. B. C. and F. read यतिवद् ब्रह्मचारिणे. ३. D. omits this whole line through mistake. ४. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads आकल्पितान्नादु-; while II. reads कल्पितान्नास्समु- ५. D. substitutes सत्कृतम् for संयुताम्, and B. C. II. read सर्वव्यञ्जनसंयुतम्. ६. D. reads पुण्यं. ७. D. reads भिक्षादानपूर्वम्; while all others, except A. and E. read भिक्षादानमपूर्वम्. We have compared here five different manuscripts of the text of Gautama. Three of them follow our reading.

यति-ब्रह्मचारिणौ यदा वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्त्वं
यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्यत आह—

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

सम्प्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंह-
पुराणे—

‘अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

अवश्यमेव दातव्यं स्वर्गसांपानकारकम् ।

उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

(नृ. पु. ५८. १००; ल. हा. स्मृ. ४. ६०)

यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं तावत् पृथक् कृत्वा त्रिशिष्टा-
त्राद्विक्षां दत्त्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पकान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५१ ॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्तप्रकरणे । प्राय-

१. Except A. and E. all others read यतिः while H. omits यदा. २. I. reads कथमित्याह. ३. L. reads वैश्वदेवान्तं for वैश्वदेवे तु. ४. M. reads भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत्; while J. K. and L. read भिक्षुके तु विसर्जयेत्. ५. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads भिक्षौ भिक्षार्थमागतं. ६. Except A. and the text of N. P. all others omit this line. ७. I. omits उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं through mistake, and B. C. D. E. F. G. and H. read वैश्वदेवार्थं. ८. M. substitutes च. for तु. ९. Except A. and E. all others omit प्रायश्चित्तप्रकरणं.

वृत्तविधानात् प्रत्यवायो ऽवगम्यते । तयोः पक्वान्नस्वामित्वाद-
दाने प्रत्यवाय उपपन्नः । अत एव पुराणे ऽपि-

‘अहुत्वाऽग्निमसन्तर्प्य तपस्विनमुपस्थितम् ।

अशित्वा तु परे लोके स्वानि मांसानि खादंयन्’ ॥

इति ॥ ५१ ॥

बहुषु भिक्षुकेषु आगतेष्वशक्तेन किं कर्तव्यमित्या-
शङ्क्याह-

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परित्राड्-ब्रह्मचरिणाम् ।

इच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥५२॥

निगदव्याख्यानमेतत् । यथाविभवं भिक्षादानं कूर्मपु-
राणे दर्शितम्-

‘भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।

दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लाभवर्जितः’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. ११७)

इति ॥ ५२ ॥

यतिभिक्षाप्रदाने नियममाह-

यतिहस्ते जलं दद्याद्द्वैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् ।

तद्द्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

१. I. reads ऽग्निम्. २. B, C, D, E, F. and H. read स्वावति. and G. खावति. ३. M. omits the whole verse. ४. J. K. and L. read -चारिणां. ५. D. substitutes वा for च. ६. A. reads ततो विद्वान्निभवे for ततो दद्याद्विभवे. ७. H. and I. read -व्याख्यात्-. ८. Some manuscripts read भक्ष. ९. D. omits the following portion:—

तद्द्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

स्पष्टमतम् । तद्य भिक्षां सति विभवे ब्रह्मलं वातव्यम् ।

स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम् । त-
दुक्तं ब्रह्मपुराणे—

‘ यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ’ ॥

इति ॥ ५३ ॥

यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं तद्द्वै-
श्वर्योपेतस्यापि स्वगृहे समागतस्यातिथ्यमभ्युदयकामिना
कर्त्तव्यमित्याह—

येस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तं न विचारयेत् ॥ ५४ ॥

यस्य छत्र-हयौ विद्येते तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवाप्नु-
यात् । एतस्माद्रचनात् पूर्वोत्तरवचनयोरतिथ्यविषयत्वात्
तत्प्रकरणान्तःपातित्वेनास्मिन् वचने ऽनुक्तमपि ‘ आतिथ्यं
कुर्वन् ’—इति पदद्वयं सन्दर्शन्यायेनात्र लभ्यते । कुञ्जर-
स्यारोहो यास्मिन्नेन्द्रे पदे तत्कुञ्जरारोहम् । ऋद्धिरमृतपानापस-
रःसेवादिरास्मिन्नस्तीत्यृद्धिमत् । छत्रादिमान् क्षत्रियादिरतिथि-
र्जाति-कुलाचारैर्यद्यपि हीनः तथापि तत्पूजायाः स्वर्गप्राप्ति-
हेतुत्वात् तमतिथिं हीनत्वबुद्ध्या—पूजयो ऽयं न वा?— इति न
विचारयेत् न सन्दिह्यात् । किन्त्वीश्वरबुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि भिक्षुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी तथाप्यतीति

१. This verse is omitted by J. K. L. and M. २. H. reads गृही तस्व-
बुद्ध्या.

जन्मन्यनेन तपो ऽनुष्ठितम् । अन्यथेदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्यम-
भवात् । अत एव विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दर्शितम्-

‘यद्यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवाऽवगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम्’ ॥

(भ. गी. १०. ४१)

इति । तस्माद्युक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम् ॥ ५४ ॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दान-
व्यति तत्रोपपत्तिमाह-

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ।

न हि भिक्षुकृतान्दोषान्वैश्वदेवो व्यपोहति ॥५५॥

वैश्वदेवस्य पश्चात्करणेन प्रसक्तो यो दोषः स भिक्षा-
दानेन निवर्तते । भिक्षापरिहारेण तु यो दोषः नासौ पूर्वकृतेना-
पि वैश्वदेवेन निवर्तते । अत्र भिक्षुशब्दो विद्यार्थ्यादीना-
मुपलक्षकः । तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्-

‘यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षंडते भिक्षुकाः स्मृताः’ ॥

इति । पुराणे अपि-

‘व्याधितस्यार्थहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते’ ॥

इति ॥ ५५ ॥

१. G. and H. read सर्वे. २. B. C. D. E. and H. read भिक्षुत्वं.
३. D. reads कुलास्वात् for कुटुम्बात्. ४. B. C. E. F. G. and H. वा प्रप-
न्नस्य for प्रतिपन्नस्य.

वैश्वदेवकृतमित्युक्त्वा बुद्धिस्थत्वाद्द्वैश्वदेवस्याऽकरणे प्रत्य-
वायमाह—

अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।

सर्वे ते निष्फला ज्ञेयाः पतन्ति नरके ऽशुचौ ॥५६॥

निष्फला यथोक्तफलरहिताः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभाव
किन्त्वनिष्टप्राप्तिरपि दर्शिता 'पतन्ति नरकेऽशुचौ' इति ॥५६॥

वैश्वदेवदृष्टान्तेनातिथ्याकरणे ऽपि प्रत्यवायमाह—

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥५७॥

नरकौ रौरवादिः । तमनुभुय पश्चात्काकयोनिं व्रजन्ति ॥५७॥

अतिथित्वेन स्तुवन्नन्यानपि भोजनीयानाह—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्गमः ॥५८॥

पापो गोवधाद्युपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव । न तुः
शेषातिथ्यसत्कारार्हत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽश्वमेधिके वर्णितम्

१. B. reads वैश्वदेवं कृतमित्युक्त्वा; while A. reads वैश्वदेवं कृत-
मित्युक्त्वा. २. J. K. and L. omit this verse. ३. M. reads द्विजातः
४. M. omits this verse. ५. J. K. and L. read द्विजाताः. ६. J.
and L. substitute ते for च. ७. A. reads अतिथित्वेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्या
भोजनीयतामाह. ८. K. and L. read this as follows :—

चौरा वा यदि चण्डालः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

९. D. reads सम्प्राप्ते. १०. I. reads तदेवाभिप्रेत्य.

‘चण्डालो वा श्रपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
अन्नेन पूजनीयश्च परत्र हितमिच्छता ’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘चण्डालो वाऽथ वा पापः शत्रुर्वा पितृघातकः ।
देश-कालाभ्युपगतो भरणीयो मनो मम’ ॥

इति । उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः—

‘दिवानृषान् पितृंश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।
तेर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते’ ॥

(हा. स्मृ. ४. २२)

इति । पुराणे ऽपि—

‘यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।
सम्यक् पञ्च महायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयान्’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः—

‘पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः’ ॥

इति ॥ ५८ ॥

पञ्चमहायज्ञानन्तरं भोजनविधिमाभिप्रेत्य तदनुवादेन
तत्र वर्जनीयानाह—

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

वामपादे करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ५९ ॥

१. B. C. and F. read भोजनीयश्च २. B. C. E. F. G. and H. read कालेऽभ्युपगतो. ३. B. C. E. G. and H. read तर्पयेत्. ४. The text. reads ब्रह्मलोकाय. ५. G. reads -पानेन. ६. D. and I. omit -महा-. ७. I. omits -विधि-. ८. B. C. E. F. G. and I. read वामपाद-कर-मिथ्या. D. reads वामपादकरे स्थित्वा. H. वामपादे करं कृत्वा. J. and L. वामपाद करं न्यस्तं and K. वामपादकरं न्यस्तं.

भोजनविधिश्च मनुना दर्शितः—

‘भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११६)

इति । विष्णुपुराणे—

‘ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-बालकान् ।

भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं तु परं गृही ॥

अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते सुदुष्कृतम् ।

मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग् जायते नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ६८-६९)

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘पूजयित्वा श्रुतिधीनिष्ठान् ज्ञातीन् वन्धूंस्तथार्थिनः ।

विकलान् बाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुगंस्ततः ॥

वाञ्छेत् क्षुत्परीतात्मा येष्वान्योऽन्नमक्रिञ्चनः’ ॥

(मा. पु. २९. ३७-३८)

इति । भोजने इतिकर्तव्यतामाह बौधायनः—

‘उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णेणाऽऽसनाव्विते ।

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

१. B. C. D. E. F. G. and H. insert इति before भोजनः. २. The text of Manu reads भुक्तवत्सु च, and I. reads भुक्तवत्सु च. ३. The text of Vishṇu Purāṇa reads चरमं for तु परं. ४. The text of Vishṇu Purāṇa reads अति- for सु-. ५. The text of V. P. reads नरः for नृप. ६. I. omits अपि. ७. B. C. D. E. F. G. H. and I. read अतिधीनिःस्वान्. ८. The text of Mārkaṇḍeya Purāṇa inserts च after भोजयेत्. ९. The text of M. P. वाञ्छते क्षुत्परीतात्मा. १०. All others except A. and the text of M. P. read यथासं रससंयुतम्. ११. I. reads through mistake अन्न-समन्विते.

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

इति । शङ्खे ऽपि—

‘आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम् ॥

(ल. आ. स्मृ. ५. २)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।

आचम्यार्द्राननो ञ्क्रोधः पञ्चार्द्रो भोजनं चरेत् ॥

(कू. पु. १. २. १९. ४)

इति । व्यासो ऽपि—

‘पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता ॥

(ल. व्या. २. ७२)

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

‘आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्यां धरणां स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ४)

इति । तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्म-
पुराणे—

१. D. omits इति. २. This verse appears in the text of Laghu Vyāsa Smṛiti as follows:—

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् शुभ्यां पादौ निधाय च ।

उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ॥

३. B. C. D. E. F. G. and H. read तच्च for तच्च.

‘प्रेशस्त-शुद्धपात्रेषु भुञ्जीताऽकुपितो द्विजः’ ॥

इति । प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि-

‘सौवर्णे राजते तात्रे पद्मपत्र-पलाशयोः ।

भोजने, भोजने चैवातिरात्रफलमश्नुते ॥

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम्’ ॥

इति । तत्र पद्मपत्र-पलाशपत्रभोजनं गृहिव्यतिरिक्त-
विषयम् ।

‘पलाश-पद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारि-यतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत्’ ॥

(व्या. स्मृ. ३. ६३)

इति व्यासस्मरणात् । कांस्यपात्रं तु गृहस्थैकविषय-
म् । रयत्यादीनां तन्निषेधात् । तदाह प्रचेताः-

‘ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैत्र कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्’ ॥

इति । तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे-

१. This line is not found in the text of Kūrma Purāṇa. २. I. reads
ऽकुत्सितो. ३. A. reads पात्रे तात्रे पद्म-पलाशयोः; while I. reads तात्रे यम-
पद्म-पलाशयोः for तात्रे पद्मपत्र-पलाशयोः. ४. H. reads भोजने भाजने; while
D. and I. read through mistake भोजने भोजने. ५. I. reads -यम- instead
of -पद्म-. ६. The text reads this verse as follows:-

पलाश-पद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्नुमर्हति ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव भेद्यो यज्ञोऽकुमर्हति ॥

७. I. reads भवेत्. ८. I. reads यस्यादीनां तु निषेधात्. ९. II. substi-
tutes तत्र for तच्च.

‘पञ्चार्शौ भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।
उपवासं तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३)

इति । तच्च स्थापनं प्राणाहुतिपर्यन्तम् । पश्चात्तु यन्त्रि-
कामारोप्य भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः—

‘न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महासुने ।

दोषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रयतामत्र कारणम् ॥

विषुषां पादसंस्पर्शः पाद-चैलरजस्तथा ।

सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पितृभ्यं तु न लुप्यते’ ॥

इति । पैतृकभोजनं भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न लापनीयमि-
त्यर्थः । उक्तपात्रनिहितमन्नं नमस्कुर्यात् तदुक्तं ब्रह्मपुगण-
-

‘अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या श्य वन्दयेत्’ ॥

इति । वन्दनानन्तरकृत्यमाह गोभिलः—

‘अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्र्या-

भिमन्त्र्य ‘ऋतं त्वा सत्येन परिपिञ्चामि’ इति

सायं, ‘सत्यं त्वर्चेन परिपिञ्चामि’ इति प्रातः ।

‘अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसो ऽमृतम्’ ॥

१. The text of K. P. substitutes अ for तु. २. B. C. and F. read न्यस्तपात्रे तु. and D. G. H. न्यस्तपात्रं तु. ३. All others except A. and I. read दोषसंस्पर्शः for पादसंस्पर्शः. ४. G. reads सुखेन भुङ्क्ते विप्रोऽपि; while H. reads सुखे भुङ्क्ते तु विप्रोऽपि. ५. D. and G. read अरति. ६. In the marginal reading of H there appears विश्वतोमुख for विश्वतोमुख.

त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोप-
स्तरणमसि'—इत्यपः पीत्वा दश होतारं मनसा-
नुद्धृत्य त्वरन् पञ्च ग्रासान् गृह्णीयात् । प्राणा-
य स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपा-
नाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव तेन जुहोति ।
व्यानाय स्वाहेत्याऽऽहवनीयमेव तेन जुहोति ।
उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति ।
समानाय स्वाहेत्यावसध्यमेव तेन जुहोति' ।

इति । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथा च
शौनकः—

‘स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्वास्तु वायवाः ।
जिह्वयैव प्रसेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशत्' ॥

इति । जिह्वाप्रसने विशेष आश्रमेधिके दर्शितः—

‘यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाहुतिमतन्द्रितः' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ९-१०)

इति । प्राणाहुतिष्वङ्गुलिनियममाह शौनकः—

‘तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठलग्रा प्राणाहुतिर्भवेत् ॥
मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्ध्याने तु जुहुयाद्भविः ।
तर्जनीं तु बहिः कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥
समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्' ।

१. All others except A. and I. omit स्वं ब्रह्मा. २. I. reads नुद्धृत्यै
मधुवन ३. D. and I. read सभ्यमेव. ४. Except A. all others read
वायव. ५. B. C E. F. G. and H. read ध्यानेन for ध्याने तु.

इति । परिषेचनानन्तरभाविविशेषो भविष्यपुराणे दर्शितः—

‘ भोजनात् किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् ।

दन्वां ऽथ चित्रगुप्ताय प्रतेभ्यश्चेदमुच्चरेत्—॥

‘यत्र कचन संस्थानां क्षुत्तृपोपद्रतान्मनाम् ।

प्रेतानां तृप्तयं ऽक्षय्यमिदमस्तु यथासुखम्’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘ मन्नाद्याहतिभिस्त्रयं परिधायोदकेन तु ।

अमृतोपस्तरणमसीन्यापांशनक्रियां चरेत्’ ॥

(कृ. पु. १. ३. १९. २)

इति । बौधायनस्तु सर्वमतत् संगृह्याद्—

‘ सर्वाविश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादो ऽथ

आचम्य । शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उप-

विश्य उद्धृतमाह्नियमाणं भूर्भुवः स्वर्गमि-

त्युपस्थाय वाचं यच्छेत् । (२) न्यस्तमन्नं म-

न्नाद्याहतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य सव्ये-

न पाणिना अविमुञ्चन् अमृतोपस्तरणमसि-

१. D. reads इत्या सच्चित्रगुप्ताय, while G. इत्या च चित्रगुप्ताय. २. B. C. and F. read मृतानां. ३. H. reads यथासुखम्. ४. B. C. E. F. G. H. and I. read आपोशानः. ५. D. reads सर्वमतात्. ६. The text of Baudhāyana सर्वाविश्यकाऽवसानेषु सम्मृष्टापरिलिप्ते देशे for सर्वाविश्यकाऽवसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादोऽथ आचम्य शुचौ संवृते देशे. ७. The text of Baudhāyana reads तद्गूढ-माह्नियमाणं. ८. I. reads अन्यत् समानं for न्यस्तमन्नं. B. C. E. F. G. H. and I. drop the word अन्नं here, and insert it before इदं.

इति पुरस्तोदपः पीत्वा पञ्चानेन प्राणाहुती-
जुहोति । श्रद्धायां प्राणे निविष्टो ऽमृतं जुहो-
मि शिवोमा विशापदाहाय प्राणाय स्वाहेति ।
(३) अपाने ध्यान उदाने समाने निविष्ट
इत्यादिना यथालिङ्गमनुषङ्गः । एवं पञ्चा-
नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तूष्णीं भूयो व्रतयेत् ।
प्रजापतिं मनसा ध्यायन् नान्तरा वाचं
विमृजेत् । (४)

अथाप्युदाहरन्ति-

‘आसीनः प्राङ्मुखोऽश्रीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽग्निं समुपस्पृशेत्’ ॥ (५)

इति । सर्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानि द-
नैर्नावयेत् । (८) नातिसुहितः । (९) अमृ-
तापिधानमसि-इत्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽचान्तो
हृदयदेशमभिमृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि
रुद्रो मा विशान्तकस्तेर्नात्रेनाऽऽद्यायस्वेति ।

१. पुग्भनात् is omitted by all except A. and the text of Baudhāyana.
२. From म्भ्रमिन्त्यु- (P. 419, L. 13) to पञ्चानेन the intermediate
portion is omitted by E. ३. G. reads प्राणाहुतिभिः. ४. All others
except A. and I. omit श्रद्धायां, also the text omits this word. ५. The
text omits अपाने ध्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथालिङ्ग-
मनुषङ्गः. All the manuscripts show that this line belongs to Baudhā-
yana, but most probably this line belongs to Madhavācharya. ६. All
others except A. and the text of Baudhāyana omit प्राणाहुतीर्हुत्वा.
७. I. reads व्रतयेत्. Probably this is a mistake. ८. D. reads
भुक्त्वा सः; while I. भुक्त्वाऽन्नं. ९. B. E. and F. read -मांसानां दनैर्न विच्छि-
न्त्यात्, D. reads मांसानां दनैर्नावयात्, E. and H. मांसानां दनैर्न विच्छि-
न्त्यात्, G. reads मांसानां दनैर्न विच्छिन्त्यात् and H. मांसानां दनैर्नावयेत्. १०. II. omits अनेन.

(१०) पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं
निःस्त्रायति—

‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्’ ॥(१,१)

इति । हुतान्नानुमन्वणमूर्ध्वङ्गस्तः समाचरेत् । श्र-
द्धायां प्राणे निविश्यामृतं* हुतं प्राणमन्नं-
नाप्यायस्वेति पञ्च । (१,२) ब्रह्मणि म आ-
त्मा ऽमृतत्वायेत्यात्मानमेक्षरेण यांजयेत् ।
(१,४) सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशि-
ष्यन्ते’ । (१,५)

(त्रै. स्मृ. २. ७. १२. २-१५)

इति । विष्णुपुराणे—

‘अश्रीयात् तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग् द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये च कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति’ ॥

(त्रि. पु. ३. ११. ८३-८४)

इति । भोजने कवलसंख्यामाहाऽऽस्तम्भः—

‘अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽऽप्यत्रासिनः ।

१. G. reads प्रीणात्. २. B. C. E. F. G. and H. omit इति पञ्च, and read प्राणमन्नेनाप्यायस्व । अद्धायामपाने अद्धायां व्याने अद्धात्तामुक्षाने अद्धायां समाने निविश्येत्यादियथालिङ्गमनुषङ्गः; while D. reads अद्धात्तामपाने निविश्यामृतं * हुतं अपानमन्नेनाप्यायस्व । अद्धायां व्याने निविश्यामृतं * हुतं व्यानमन्नेनाप्यायस्व । अद्धायामुक्षाने निविश्यामृतं* हुतं उक्षानमन्नेनाप्यायस्व । अद्धायां समाने निविश्यामृतं* हुतं समानमन्नेनाप्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः. ३. 1. omits अक्षरेण. ४. D. reads अक्षरेण

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः' ॥

(आ. ध. सू. २.४.९.१३. बौ. स्मृ. २.७.१३.७.)

इति । आश्वमेधिके ऽपि-

'वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च प्रसेदेकं कुर्यात् पुनः । (१२)

वक्त्राधिकं तु येत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ।

पिण्डावाशिष्टमन्नं च वक्त्रनिःसृतमेव च ॥ (१३)

अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । (१४)

सदा चात्यशनं नाद्यात् नानिहीनं च कर्त्तव्यम् ।

यथा ऽन्नं व्यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यम् ।'

(वृ. गौ. स्मृ. १३. १२ - १६)

इति । वृद्धमनुः-

'पीत्वा ऽपोऽशनमभ्रीयात् पात्रदत्तमर्गहितम् ।

भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः ॥

इति । उच्छिष्टशेषणं तु घृतादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तदाह पुलस्त्यः-

'भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधि-सक्त्वाज्य-पल्ल-क्षीर-मध्वपः' ॥

इति । एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्तव्यम् । तदुक्तं

मनुना-

१. This verse appears both in the text of Āpastamba and Bau dhāyana. They read द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः. २. The text reads -पिण्डानि प्रसेदेकं कुर्यात् वा for पिण्डांश्च प्रसेदेकं कुर्यात्. ३. B. C. E. F. G. and H. substitute य for यत्. ४. The text reads वृष्टा- for पिण्डा. ५. B. C. E. F. G. and H. read अन्यच्च for अन्नं च. ६. B. C. and I read पीत्वा वा ऽऽसनमभ्रीयात्. ७. I. reads -फलं क्षीरं च.

‘सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः’ ॥

(म. स्मृ. २.५३. नृ. पु. ५८.१०७)

इति । गौतमः—

‘सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत’ ।

(गौ. स्मृ. ९.४)

इति । उदाहृतवचनसमूहेन प्रसिद्धं साङ्गभोजनं मूल-

वचने ‘यो भुङ्क्ते’—इत्यनूद्य वेष्टितशिरस्वादिकं प्रत्यवायाभि-

पानेन निषेधयति । एतच्च वज्र्यान्तराणामप्युपलक्षणम् ।

‘यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।

प्रमृताङ्गुलिभिर्यच्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

नाजीर्णं भोजनं कुर्यात् कुर्यान्नातिबुभुक्षितः ॥

हस्त्यश्व-रथ-यानोष्ट्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।

श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालयगतो ऽथ वा ॥

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चा ऽयज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।

नैवाहुसक्रियसंस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

१. This verse is inserted between verses 52 and 53 in the commentaries by Rāmchandra. The oldest commentator Medhātithi and others do not make commentaries on this verse. २. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads -समन्वितः for -समो विधिः. ३. A. reads फूत्कारवायुना; while B. reads फूत्कारसंमितम्. ४. B. C. E. and I. read यथ. ५. I. reads कदम्बानि for कुर्यान्नाति-. ६. I. reads स्वबाहुसव्यसंस्थश्च through mistake.

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गरुतभाजनः ।
 नैकवस्त्रो दृष्टमध्यो नोपानत्कः सपादुकः ।
 न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मावेष्टितपार्श्ववान् ॥
 ग्रासशेषं न चाश्रीयात् पीतशेषं पिवेन्न च ।
 शाक-मूल-फलेक्षुणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
 बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्रीयात्चराध्वितः ।
 वृथा न विसृजेदन्नं नोच्छिष्टैः कुत्रचिद्भजेत् ॥

इति । बृहस्पतिः—

‘न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
 न पादौ न शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥’

इति । उशनाः—

‘नाश्रित्वा मिष्टमश्रीयाद्बहूनां चैव पश्यताम् ।
 नाश्रीयुर्बहवश्चैव तथा नैकस्य पश्यतः ॥’

इति । आदित्यपुराणे—

‘नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं यज्ञोच्छिष्टं च सन्त्यजेत् ।
 शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वाण्डस्थितं त्वपि ॥’

इति । कूर्मपुराणे ३३पि—

१. I. reads कृष्णमध्ये नोपानत्कृतपादकः ; while G. and H. read the same but substitute हृष्टमध्यो for कृष्णमध्ये and D. reads हृष्टमध्यसोपानत्कः सपादुकः. २. B. C. E. F. G. and H. read विकिरेत् for विसृजेत्. ३. I. reads नोच्छिष्टं. ४. I. omits this word. ५. B. C. and F. omit उशनाः. ६. H. reads नोच्छिष्टा. ७. A. and D. read मृष्टमश्रीयात्. ८. I. reads through mistake. नैकस्य for नैकस्य. ९. I. reads नोच्छिष्टं. १०. B. C. and F. read यथा शिष्टं न सन्त्यजेत्. D. reads यथाच्छिष्टं तु न स्यजेत्. E. and I. read यथा शिष्टं च सन्त्यजेत् and H. जग्धीशष्टं न सन्त्यजेत्. ११. I. omits अपि.

‘ नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवल्कधृक् ।
 न भिन्नभाजने चैवे न भूम्यां न च पाणिषु ॥
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशन्नपि ।
 न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥
 नोऽन्धकारे न सन्ध्यायां न च देवालयदिषु’ ॥
 (कू. पु. १. २. १९. २०-२२)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि-

‘ न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः’ ॥
 (या. स्मृ. १. १३१)

इति । यत्तु-

‘ ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
 न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ॥
 उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयाद् ब्राह्मणः क्वचित् ।
 प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः’ ॥

इति । न तत्सर्वथा दोषाभावरूपतिपादनपरम् । कदाचनेति
 वचनात् । अत एवाऽऽदित्यपुराणम्-

‘ ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं कचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।
 अर्षवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्’ ॥

इति । वृद्धमनुरपि-

१. I. reads चाद्यात्. २. B. C. and H. read कीर्त्तयन्वाऽपि. and the text of K. P. reads कीर्त्तयेष्वाऽपि. ३. B. C. E. F. and H. read नाङ्गारे च न चाऽऽकाशे, D. and G. नाङ्गारे च न चाऽऽकाशे and I. reads नाऽऽन्यागारे न चाऽऽकाशे. ४. D. inserts अपि after मनीषिणः. ५. D. omits न. ६. D. reads प्रतिपादने and omits परम्. ७. B. C. and F. read आविपुराणम्. ८. All others except A. D. E. and I. read अर्षवर्ण-. ९. A. reads मनुरपि for वृद्धमनुरपि.

‘ न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
 नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणाऽवर्जितं पिबेत् ॥
 पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
 अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्तो भुञ्जीत किल्बिषम् ॥
 पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणो न पुनः पिबेत् ।
 पिबेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । अत्रिः—

‘ तोयं पाणिनेखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत् क्वचित् ।
 सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥

इति । शातातपः—

‘ उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
 सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः’ ॥

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

‘ पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विर्जसप्रमः ।
 अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निःक्षिपेत्’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. १९.)

इति । शङ्खः—

‘ नानियुक्ता ऽध्यासनस्थः प्रथममश्रीयात् ।
 नाधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णायात्’ ।

इति । शातातपो ऽपि—

‘ अप्यामनोपविष्टस्तु यो भुङ्के प्रथमं द्विजः ।
 बहूनां पश्यतां सोऽर्ज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम्’ ।

१ Only I. reads भुक्त्वा. २. E. G. and I. read ब्राह्मणः पुनरापिबेत्
 ३. B. C. D. E. F. and G. read -नखापेषु; while H. reads -नखापेष
 ४. G. and H. read द्विजसप्रम. From this to बहूनां पश्यतां the inter-
 mediate portion is omitted by D. ५. D. reads वोऽर्ज्ञः; and I. प्राज्ञ

इति । गोभिलः—

‘एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्रीयुरितरेऽप्यनु ।
मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र तर्पसान्तपनं चरेत् ॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।
भोजने विघ्नकर्त्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते’ ॥

इति । वाग्यमनं प्रक्रम्य पुराणे—

‘त्वास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।
भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम्’ ॥

इति । यत्त्रिणोक्तम् —

‘मौनव्रतं महाकष्टं हुंकारेणाऽपि नश्यति ।
तथा सति महान् दोषः तस्मात्त्रियतश्चरेत्’ ॥

इति । तदेतत् काष्ठेमौनाभिर्प्रायम् । एतच्च पञ्चप्रासाद-
वीग्विषयम् । तथा च वृद्धमनुः—

‘अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
पञ्च प्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत्’ ॥

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

‘मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि चर्वयेत्’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ११.)

इति । शातातपोऽपि—

१. I. reads -रितरे पुनः. २. I. reads स सान्तपनमाचरेत्. ३. II. reads
काष्ठा- for काष्ठ-. ४. I. reads -प्रायेण. ५. B, C, and F. read वापयेत् for
चर्वयेत्; while G. reads चापयेत् for the same.

‘हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा ।
मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत् स्मृतम्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।
लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।
देव्यां देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि च ॥
उदकं यच्च पक्वान्नं यो दर्व्या दातुमिच्छति ।
स भ्रूणहा सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः’ ॥

इति । आश्वमेधिके—

‘उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।
भुञ्जानो यदि पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् ॥
केश-कीटावपन्नं च मुखमारुतवीजितम् ।
अभोज्यं तद्विजानीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. १५-१७)

इति । कात्यायनः—

‘चण्डाल-पतितोदक्या वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।
भुञ्जीत प्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम्’ ॥

इति । गौतमोऽपि—

१. B. C. and F. read दर्व्याऽऽदेयं श्रुतान्नं तु; while D. reads दर्व्यां देयं घृता-
मां तु. २. B. C. D. E. F. G. and H. read स स्तेनो गुरुतल्पगः for स्तेयी च
गुरुतल्पगः. ३. G. reads केश-कीटाद्विषेत् च. ४. Except A. and the text
all others substitute for this line अन्नं तु राक्षसं विद्यान्स्मात्तत् परिवर्जयेत्,
but in the text this line is the latter half of the 18th verse. All others
except A. and G. substitute तन्न for तु. ५. D. reads this quotation with
गौतमोऽपि after the next quotation from बृहस्पति.

‘काहल-भ्रमण-प्रावणां चक्रस्योलूखलस्य च ।
एतेषां निनदं यावत्तावत्कालमभोजनम्’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. ३१)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयाद्वाह्यैः स्वजनैरपि ।
को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥
एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते’ ॥

इति । पङ्क्तिभेदप्रकारमपि स एवाह—

‘अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।
द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः’ ॥

इति । यमो अपि—

‘उदकं च तृणं भस्म द्वारं पन्थास्तथैव च ।
एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते’ ॥

इति । तदेवं मूलवचनोक्तवेष्टितशिरस्वादिवर्जनोपले-
क्षिता नियमविशेषा दर्शिताः । दक्षिणामुखत्वनिषेधो नि-
त्यभोजनविषयः । काम्ये तद्विधानात् । तथा च मनुः—

‘आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः’ ॥

(म. स्मृ. २. ५२; वृ. अ. ५. २५; अ. पु. १५३. ४१)

१. B. C. E. F. and H. read पङ्क्त्या नोऽश्रीयाद्; while G. and I. read पङ्क्त्या नाश्रीयाद्. २. D. reads पङ्क्तिभेदप्रकारमाह बृहस्पतिः. ३. G. reads -लक्षितो नियमविशेषो दर्शितः. ४. The text of Vṛiddha Atri reads श्रियः. ५. H. reads ऽस्मृतं. ६. The text of Manu adds हि before उदङ्मुखः.

इति । गोभिलस्तु दक्षिणामुखत्वं प्रतिषेधति—

‘प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।

उत्तरं पितृकार्ये तु दक्षिणां तु विवर्जयेत्’ ॥

इति । ‘वामपादकरः’ वामवादे करो यस्यासौ वाम-
पादकरः । यो वामपादकरो भुङ्क्ते यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते तैः
सर्वैर्यद्भुक्तं तद्रक्षांसि भुञ्जते । न स्वयं प्राणाग्निहोत्रादिफलं
प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्तस्य राक्षसगामित्वं कूर्मपुराणे अपि
दर्शितम्—

‘यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।

सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्’ ॥

(कू. पु. १. २. १९. १९; ल. व्या. स्मृ. २. ८१)

इति । अभिप्रेतस्य भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि उच्छिष्टो-
दकदानादीनि कर्त्तव्यानि । तत्र देवलः—

‘भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मान् किञ्चिदौचमन् ।

उच्छिष्टभागदेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्बुवि’ ॥

इति । तत्र मन्त्रः—

‘रौरवे पूयनिलये पद्मारुदनिवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षप्यमुपतिष्ठताम्’ ॥

इति । गन्धव्यासो अपि—

१. B. C. E. F. G. H. and I. read गोभिलोऽपि. २. I. reads
निषेधयति. ३. I. reads स्थितो भुङ्क्ते while D. omits यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते.
४. The text of K. P. reads वत् for यो. ५. All others except A. and
I. omit उच्छिष्टोदकदानादीनि, but this appears in the marginal reading of
H. ६. D. reads -वागमान्. ७. D. omits तत्र मन्त्रः. ८. B. C. D. F. and I.
read पुण्यनिलये, but it is a mistake. ९. D. omits गद्यः.

‘ततस्तृप्तः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्रोश्य
 तस्माद्देशान्मनागपसृत्य विधिवदाचामेत्’ ।
 इति । स चाचमनप्रकारो देवलेन दर्शितः—
 ‘भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
 शोधयेन्मुख-हस्तौ च मृदद्विर्घर्षणैरपि’ ॥
 इति । तच्च घर्षणं तर्जन्या न कर्त्तव्यम् । तदाह गौतमः—
 ‘गण्डूपस्याथ समयं तर्जन्या वक्त्रशोधनम् ।
 कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्’ ॥
 (श्लो. गौ. स्मृ. ५.२९)

इति । व्यासः—

‘हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूपं यः पिबेदविचक्षणः ।
 स देवांश्च पितृंश्चैव ह्यात्मानं चैव पार्तयेत्’ ॥
 तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डे ऽथ भुक्तवान् ।
 यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ॥
 स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथा ऽप्रयतो भवेत्’ ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पिबेत् ।
 आचान्तः पुनराचामेदायंगौरिति मन्त्रतः ॥
 द्रुपदां वा त्रिरावृत्त्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

१. H. and I. read पीत्वा for प्राश्च. २. B, C, D, E, F, G, and H. read चालनम्. ३. A. reads रौरवं नरकं ब्रजेत्. ४. All others except A. and I. read घालयेत् for पालयेत्. ५. Except A. and the text of K, P. all others omit उपरिष्ठात् and read अमृतापिधानमसीत्यपः पिबेत्, but it is a mistake. ६. The text of K, P. reads इतरं for हृदयं.

आचम्याङ्गुष्ठमोत्रेण पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 निःस्त्रावयेद्भस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः ॥
 हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् श्रद्धायामिति मन्त्रतः ।
 अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ॥
 सर्वेषामेव योगानामात्मयागः परः स्मृतः ।
 योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पैदम् ॥
 (कृ. पु. १. २. १९. ९-१३)

इति । अत्रिः—

‘आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।
 उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥
 भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् ।
 आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् ॥
 (वृ. अ. स्मृ. ९. १९-२०)

इति । शातातपो अपि—

‘आचम्य पात्रमुत्सृज्य किञ्चिदार्षेण पाणिना ।
 मुख्यान् प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ॥

१. All others except A. read अङ्गुष्ठमानीय for अङ्गुष्ठमोत्रेण; while A. reads अङ्गुष्ठपानीयं. २. The text of K. P. reads—

अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद् ब्राह्मणेति हि ;

while I. reads—

अष्टाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद् ब्रह्मणीति हि ।

३. The text of K. P. reads योगानामात्मयागः; while I. reads सर्वेषामेव योगानामात्मयागः. ४. D. reads क्षयम्. ५. This quotation appears in Vriddhātri, but not in Atri. ६. D. reads नो मृज्यते मही, and I. reads नो लिप्यते मही. For the same the text of Vriddhātri reads मण्डलशोधनम्. ७. This verse is found neither in the text of Atri nor Vriddhātri. ८. D. and G. read मही for महीम्.

भुक्त्वा नैवे प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्धेण पाणिना ।
पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं समाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः' ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

'स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।
अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं नरैः ॥
अग्निराप्याययत्वेन्नं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्य-प्रनिलस्य च ।
भवत्वेतत् परिणतं ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥
प्राणाऽपान-समानानामुदान-व्यानयोस्तथा ।
अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च

भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं

यच्छत्वैरोगो मम चास्तु देहः ॥

विष्णुः समस्तोन्द्रिय-देह-देहि'

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

१. D. and G. read चैव. २. D. reads -परिग्रहम्. ३. E. reads ततः.
All others except A. and the text of Vishṇu Purāṇa read
प्याययेद्भ्रातुं. ५. The text of Vishṇu Purāṇa reads जरयन्तु. ६. B. C. E.
and F. read अरोगं मम चास्तु देहः, D. and G. read अरोगं मम चास्तु देहम्,
and I. read अरोगं मम चास्तु देहे and for the same the text of V.
reads अरोगो मम चास्तु देहे. ७. D. G. H. and I. read -देही.

सत्येन तेनान्नमशेषमेतत्
 आरोग्यदं मे^३ परिणाममेतु ॥
 विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
 सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिर्मुञ्ज्य तथोदरम् ।
 अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्त्रितः ॥

(वि. पु. ३. ११. ८७-९४)

इति । मार्कण्डेयो ऋषि-

‘भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्’ ।

(मा. पु. २९. ३९)

इति । अत्र वसिष्ठः-

‘सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च संमन्वितम् ।
 अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः ॥
 एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
 अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥
 पर्णमूले भवेद्वाधिः पर्णाग्ने पापसम्भवः ।
 शीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
 तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।
 शीर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः’ ॥

१. B. C. E. F. G. H. and I. read -मशेषमन्नम्; while D. reads -मशेषमन्यम्. २. I. reads स्यात् for मे. ३. A. reads विष्णुरत्ता; while I. reads विष्णुर्यथा. ४. B. C. E. F. and G. read परिमृज्यात्. ५. I. reads तत्र. ६. D. reads सपूगं च सपत्रं च; while I. reads सुपूगं च सुपर्णं च. ७. H. and I. read सुचूर्णेन. ८. A. reads सुसंयुतम्. ९. All others except A. substitute चूर्ण- for शीर्ण-. १०. Here also all others except A. and I. read चूर्ण- for शीर्ण; but I. substitutes जीर्ण- for the same.

इति । यदिदं भोजनं निरूपितं तत् ग्रहणकाले प्रति-
पद्मम् । तदाह मनुः—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परे ऽहनि ’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२४; वृ. अ. स्मृ. ५. ६७)

इति । ग्रहे ग्रहणकाले । स्वर्णमारभ्य मोक्षपर्यन्तो ग्रहकालः ।
तस्मिन् काले न भुञ्जीत । किन्तु राहुणा चन्द्र-सूर्ययोः
मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत । यदा तु ग्रस्तास्तम-
ग्रस्ता परेद्युः विमुक्तौ तौ वृद्धा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहण-
काल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः—

‘नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात् स्नात्वाऽश्रीयाच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

अमुक्तयोरस्तगयोरथ दृष्ट्वा परे ऽहनि’ ॥

(ल. व्या. स्मृ. २. ७७—७८)

इति । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्वागैव निशीथतः ।

चतुर्थे ग्रहरे चेत् स्यात् चतुर्थग्रहरादधः ’ ॥

इति । रात्रौ प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत् आवर्त-
नान्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रिपश्चिमयामे चेत् रात्रि-

१. This verse is found in Rāmchandra's commentary on Manu between verses No. 223 and 224. All other commentators except Rāmchandra do not make remarks on this verse. २. E. G. and H. read प्रथमे प्रथमादधः; while I. reads पश्चिमे ग्रहरादधः.

प्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत । अह्णश्चतुर्थप्रहरे रविग्रहश्चेत् रात्रे-
श्चतुर्थप्रहरादधो भुञ्जीतित्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मध्या-
ह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतित्यर्थः ।
शशिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितम् । सूर्यग्रहे तु
यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथा च वृद्धगौतमः—

‘सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना’ ॥

इति । बाल-वृद्धातुरविषये विशेषो मत्स्यपुराणे—

‘अपराद्धे न मध्याह्ने मध्याह्ने चेन्नै सद्भवे ।

भुञ्जीत सद्भवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनं चरेत्’ ॥

इति । समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति’ ॥

इति । शशिग्रहणे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्’ ॥

इति । ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः—

‘ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

तयोः परेद्युरुदये स्नात्वा ऽभ्यवहरेन्नरः’ ॥

इति । वृद्धगागर्ग्या ऋषि—

१. All others except A. and I. omit the following portion मध्याह्नादूर्ध्वं
रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतित्यर्थः. २. All others except A. and I.
omit पुराणे and read मत्स्यः only. ३. Except A. and I. all others read
न तु for चेन्न. ४. I. reads सद्भवे ग्रहणं for भुञ्जीत सद्भवे. ५. All
others except A. and I. read भुञ्जिमाचरेत्. ६. A. reads यात्रावत्कर्मणः
but we find this verse neither in Kātyāyana nor Yājñavalkya.
७. D. and G. read शशिग्रहे.

‘सम्यक्काले यदा राहुर्ग्रसते शशि-भास्करौ ।
तदहनैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे ऽपि—

‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा ।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्’

इति । ननु—मेघाद्यन्तर्धानि चाक्षुषं दर्शनं न सम्भवति—
चेत् । न । दर्शनशब्देन शास्त्रविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्
तदाह वृद्धगौतमः—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।
राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्’ ॥

इति । एवं तर्हि—परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रविज्ञा
सम्भवाद् ग्रस्तास्तमयेऽपि तथैव भोजनं प्रसज्येत । तत्र

‘तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः’ ।

‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा’ ।

इति । वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः । यत्तु स्कन्दपुराणे—

‘यदा चन्द्रग्रहस्तात् निशीथात् परतो भवेत् ।
भोक्तव्यं तत्रे पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन ॥
पूर्वं निशीथात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।
तदा दिवा न कर्तव्यं भोजनं शिखिवाहन’ ॥

इति । तदिदं यामत्रयाभिप्रायम् । चन्द्रग्रहे तु ‘यामांस्त्रीन

१. All others except A. and I. omit ग्रस्तास्तमये ऽपि. २. B. C. F. G. and H. read तद्वैव; while D. reads तद्वैवं. ३. B. C. E. G. H. and I. read तात् for तत्र. ४. D. reads शशिवाहन. ५. I. n प्रायकम्.

इति विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात् । पापक्षयकामो ग्रह-
णदिनमुपवसेत् । तदाह दक्षः—

‘अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

इति । पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः—

‘संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही’ ॥

इति । प्रस्तास्तमये तु पुत्रिणो ऽप्युपवास एव । ‘अहोरात्रं
न भोक्तव्यम्’—इति भोजनप्रतिषेधात् । क्वचित्तु ग्रहणविशेषे
स्नानादिकं न कर्त्तव्यम् । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित्’ ॥

इति । एतच्च भूभागविशेषव्यवस्थितानां प्रास-मोक्षदर्शन-
योग्यत्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥ इति भोजनप्रकरणम् ॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाहः पञ्चमभा-
गमतिवाहयेत् । एतेन भागपञ्चकरुत्याभिधानेनात्रशिष्टदिवस-
कर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्त्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्—

‘भुक्त्वा तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहास-पुराणाद्यैः षेष्ट-सप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः पुनः’ ।

(द. स्मृ. २. ५२-५३)

इति । अत्रिः—

‘दिवास्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव परित्यजेत् ।
आयुःक्षीणा दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी ॥
इतिहास-पुराणानि धर्मशास्त्राणि चाऽभ्यसेत् ।
वृथा विवादवाक्यानि परीवादं च वर्जयेत्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ।
संछास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गाद्यविरोधिना ॥
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः’ ।

(त्रि. पु. ३. ११. ९४-९६)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ (११३)
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्नीस्तानुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिर्तृप्तोऽथ संविशेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११३-११४)

इति । ‘उपास्य च’ इति चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चि-
नोति । सायंसन्ध्या-होमौ निरूपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिद्विशेषो
विष्णुपुराणे दर्शितः—

‘पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं बलिं हरेत् ॥ (१०१)

१. All others except A. and I. read आयुःक्षीणं for आयुःक्षीणा.

२. A. reads this line as follows:—

नाऽसंछास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गार्थविरोधिना ॥

३. B. C. F. and I. read सन्मार्गाद्यविरोधिना. ४. The text of Yājñavalkya reads -दृप्याऽथ for -तृप्तोऽथ. ५. The text of Vishṇu Purāṇa reads पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्.

तत्रापि श्रपचादिभ्यस्तथैवोन्नं विसर्जयेत् ।
 अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ॥ (१०२)
 दिवो अतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
 तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योढे विमुखे गते ॥ (१०४)
 तस्मात् स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योढमतिथिं नरः ।
 पूजयेत् पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्वदेवताः ॥ (१०६)
 कृतपादादिशौचंश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
 गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप ॥ (१०७)
 (वि. पु. ३. ११. १०१-१०७)

इति ।

॥ इति अहःशेषादिकृत्यम् ॥

अथ शयनप्रकारमाह हारीतः—

‘सुप्रक्षालितचरणतलो रक्षां कृत्वा उदकपू-
 र्णघटादिमङ्गलोपेत आत्माभिरुचितामनुपहतं
 सूत्रामाणमिति पठन् शय्यामधिष्ठाय रात्रि-
 सूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य ‘सर्पांश्चसर्प भद्रं

१. The text of V. P. reads तथैवान्नापवर्जनम् ; while B. C. D. E. F. G. and H. read तथैवान्नविसर्जनम्. २. After this verse D. and the text of V. P. add one verse more, which is—

‘पादशौचाऽसन-ग्रह-स्वागतोक्त्या च पूजनम् ।
 ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्यथं ॥.

३. The text of V. P. reads दिनाऽतिथौ for दिवा अतिथौ. ४. I. reads सूर्योढे. ५. I. reads सूर्योढम्. ६. All others except A. and the text of V. P. read as follows:—

गच्छेच्छय्यामस्फुटितां ततो दारुमयीं नृप ।

७. B. C. and F. read भास्मानिरूपां. ८. I. reads through mistake सूत्रामां पठन्.

ते'—इति श्लोकं जपित्वा इष्टदेवतास्मरणं कृत्वा
समाधिमास्थाय अन्यांश्च वैदिकान् मंत्रान्
सावित्रीं च जपित्वा मेद्गल्यं श्रुतं शङ्खं च
गृण्वन् दक्षिणाशिराः स्वपेत् ।

(हा. स्मृ. ७. ३)

इति । दक्षिणाशिराः—इति प्रदर्शनार्थम् । तथा च
विष्णुपुराणम्—

‘प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥

(वि. पु. ३. ११. १०९)

इति । गार्ग्यो ऽपि—

‘स्वगृहे प्राक्शिराः शोते ह्यायुष्यं दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः’ ॥

इति । पुराणे ऽपि—

‘रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा सर्वांश्च सुखशायिनः’ ।

नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि ॥

इति । सुखशायिनो ऽपि गोभिलेन दर्शिताः—

‘अगास्तिर्माधवश्चैव मुचकुन्दो महामुनिः ।

कपिलो मुनिरास्तीक्रः पञ्चैते सुखशायिनः’ ॥

इति । शयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः—

१. I. reads -श्चैव. २. Except A. and I. all others read मद्गल्यश्रुतं.
II. and I. read this line as follows :—

स्वगृहे प्राक्शिराः शोते श्वाश्रुते दक्षिणाशिराः ।

3. omits the whole verse. ४. A. reads विष्णुपुराणे ऽपि; but we do not
and the following verse in the said Purāṇa; while D. omitting पुराणे
पि, and the preceding verse, shows that the verse belongs to Gārgya.
5. II. and I. read गालवेन. ६. I. reads through mistake मुचकुन्दो

‘गून्यालये इमशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
 महादेवगृहे वाऽपि मातृवेदमनि न स्वपेत् ॥
 न यक्ष-नागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
 कूलच्छायासु च तथा शर्करा-लोष्ट-पांसुषु ॥
 न स्वपेच्च तथा गैर्ने विना वीक्षां कथञ्चन ।
 धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरूणां च तथोपरि ॥
 न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।
 नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापेरमस्तकः ॥
 नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘नार्द्रपादः स्वपेत् । नोत्तरापरा-ऽवाक्शिराः* ।
 न नग्नः । नार्द्रवंशे । नाकाशे । न पलाश-
 शयने । न पञ्चदारुकृते । न गजभग्नकृते ।

* प्राग्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन वाक्येन । गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युद्विन्नेनाऽपि अधिना दग्धे । घटैः आ सर्वदा सित्तस्य तरोः काष्ठेन कृते । चपलो दुर्व्यगनी हस्त-पादादिविक्षेता । गवादिशब्देन तच्छाला उच्यन्ते । धान्यवत् साक्षात् तदुपरि शयनासम्भवात् । उच्छिष्ट ऊर्ध्वाऽधरोच्छिष्टवान् । अशुचौ मूत्रविष्टाद्युपहते देशे । इति व्याचकार नन्दपण्डितः ।

१. A. reads न स्वपेच्च तटाकाऽन्ने. २. D. reads ध्यायन् for धान्य-. ३. D. and I. read -स्थित-. ४. G. omits विष्णुरपि; while D. reads विष्णुपुराणे. ५. B. C. D. F. G. H. and I. read नार्द्रवासाः for नार्द्रपादः. the text of Vishnu Smriti reads सुप्यात् for स्वपेत् and elsewhere स्वप्यात्. ६. The text omits अवाक् and reads नोत्तरापरशिराः, but this is a mistake. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit नोत्तरापराऽवाक्शिराः । न नग्नः । नार्द्रवंशे नाकाशे । ७. The text reads न पालाशे शयने. ८. I. reads न भग्नशयने in the place of न गजभग्नकृते.

न विद्युद्गन्धकृते । न भिन्ने । नोमिपुष्टे । न
 घटासिक्तद्रुमजे । न इमशान-शून्यालय-
 देवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये ।
 न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-सुराणामुपरि ।
 नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मानि ।
 देशे न चाशुचौ नार्त्रे न च पर्वतमस्तके ' ॥

(वि स्मृ. ७०. १-१७)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

' नाश्विशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च ।
 न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ' ॥

(वि. पु. ३. ११. १०८)

इति । उशनाः—

' न चै तैलाभ्यक्तशिराः स्वपेन्नादीक्षितः कृष्णचर्मणि' ।

इति । दक्षः—

१. All others except A. and the text omit -कृते and read -कृते.
 २. Except A. and the text all others omit न भिन्ने. ३. In other
 places the text reads नामिपुष्टे. ४. All others except A. and the
 text omit न घटासिक्तद्रुमजे । न इमशान-शून्यालय-देवतायतनेषु. ५. All
 others except A. and the text read न बालमध्ये; but the commen-
 tator does not follow this reading. ६. B. C. D. and F. read
 नारिमध्ये; while E. G. H. and I. read न चारिमध्ये. ७. B. C. D.
 and F. omit धान्य-, and read न गोगेहे । न हुताश-, E. and G. read न धान्ये ।
 न गोगेहे । न हुताश- and H. reads न धान्ये । न गो-गुरु-हुताशन-. All these
 readings are for न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-. ८. B. C. D. E. F. G. and H.
 omit the latter portion of this verse and read नोच्छिष्टो न दिवा इति;
 while I. reads नोच्छिष्टे न दिवे इति, but this is a mistake. ९. D. and
 G. read न समां. १०. E. and G. read न वज्रं भ्रमरीं for न च जन्तुमयीं.
 ११. Except A. and D. all others omit च.

‘प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदोभ्यासरतो नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ’ ॥

(द. स्मृ. २.५४)

इति । ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यारभ्य ‘यो वेष्टितशिराः’
इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामाह्निकं संक्षि-
निरूपितम् । एतस्य करणे श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः
तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया ।

ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥

नास्तिक्यादथ वाऽऽलस्याद् ब्राह्मणो न करोति य-
स याति नरकान् घोरान् कार्कशो नौ प्रजायते ॥

नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम्
तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ’ ॥

(कृ. पु. १. २. १९. ३०-३१)

इति ॥ ५९ ॥

इत्थं च ‘षट्कर्माभिरतः’—इत्यनेन ब्राह्मणस्याऽसाधार-
धर्मान्निरूप्य तत्रत्याध्ययनादिसाधारणधर्मप्रसङ्गागतमाणि
परिसमाप्येदानीं प्रकृतानेत्र क्रमप्राप्तानभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य
ऽसाधारणधर्मानाह—

१. The text of Daksha reads वेदाभ्यासरतो. २. The text of Da
reads शयानो हि for शयानस्तु. ३. I. reads इत्थं तदखिलं; while the
of K. P. reads इत्येतदखिलमेतन्तं. ४. E. and G. read कालयोनौ; ५.
B. C. and F. read व्यालयोनौ. ६. B. C. D. E. F. and G. omit च. ७.
and I. substitute स्वकर्माभिरतः for षट्कर्माभिरतः. ८. I. reads स्य साध
९. . reads तत्राध्ययनादि. १०. I. reads क्षत्रियस्य साधारण-

अत्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोर-भक्तप्रदो हि सः ॥ ६० ॥

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदेण्डवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥

पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥ ६२ ॥

इति । द्विविधो हि राजधर्मः दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च । तत्राद्येन श्लोकेन दुष्टशिक्षा प्रतिपाद्यते । व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारिकर्तृकं मध्वादिवर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञवल्क्यः 'व्रतमपीडयन्' (या. स्मृ. १. ३) इत्युक्त्वा विवक्षितं तद्वतं स्पष्टीचकार—

‘मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिर्हिसनम् ।

भास्करालोकनाश्लील-परिर्वादादि वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३)

इति । यद्वा स्वगृह्यप्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्यत्र तशब्दाभिधेयानि । तदुभयविधव्रतरहिताः स्वाध्याय-प्यनधीयाना ब्रह्मचारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति तं

१. M. reads अत्रता. २. M. reads दण्डयवत्. ३. M. reads विजित्य. G. H. I. K. and M. read पालयन्. ५. J. and K. read पुष्पं फलं ; hile I. reads पुष्पमात्रं. ६. M. reads इवोद्याने. ७. B. C. and F. read शुक्तः ; while G. reads -शुक्तः. ८. All others except A. and the text of Yājñavalkya read -वासांश्च, but the commentator of the text does not follow the reading.

ग्रामं दण्डयेत् । यतः स ग्रामश्चैरसदृशेभ्यो भक्तमन्नं
प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितमननुतिष्ठतां प्रतिषिद्ध-
मनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञां दण्डनीयत्वमुपलक्ष्यते । अत एव
नारदः—

‘यो यो वर्णो ज्ञेहीयेत यो ये उद्रेकमाप्नुयात् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्यथि ॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्षयाऽऽत्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ’ ॥
(ना. स्मृ. १७. ६७)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्यथि ’ ॥
(या. स्मृ. १. ३६१)

इति । मनुरापि—

‘पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वंधर्मेण तिष्ठति ’ ॥
(म. भा. शां. रा. १२१. ६०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. I. reads ज्ञेहीयेत. २. All others except A. and the text of Nārada
read यश्चोद्रेकमनुद्रेजेत्. ३. I. inserts this verse in the quotation from
Yājñavalkya, but it is a mistake. ४. D. reads चरितान्, and I. read
चकितान्. ५. B. C. F. and G. read यः स्वधर्मेण while D. omits t
following—

..... यस्त्वंधर्मेण तिष्ठति ’ ॥
इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अपि भ्राता सुतोऽप्यो वा ऋषुरो मानुलोऽपि वा ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति..... ॥

‘अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलो अपि वा ।
नाऽदण्डयो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्’ ॥
(या. स्मृ. १. ३५८)

इति । दण्डचदण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः—

‘यो दण्ड्यान् दण्डयेद्राजा सम्यग्बध्यांश्च घातयेत् ।
इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः’ ॥
(या. स्मृ. १. ३५९)

इति । अदण्डचदण्डनं निषेधयति मनुः—

‘अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयज्ञो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति’ ॥
(म. स्मृ. ८. १२८)

इति । दण्डश्च द्विविधः शारीरो ऽर्थदण्डश्चेति । यथाऽऽह नारदः—

‘शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डश्च द्विविधः स्मृतः । (५३)
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ (५४)
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च’ ॥
(ना. स्मृ. २१. ५३-५५)

इति । राज्ञो दण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः—

‘अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विब्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥
इन्द्रा-ऽनिल-यमा-ऽर्काणामग्नेश्च बरुणस्य च ।
चन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥

१. I. reads भार्या for अर्घ्यो वा. २. G. reads अदण्ड्यान् दण्डयन्तं निषेधयति.
३. I. reads शारीर आर्थिकश्चेति, while all others except B. C. and F. omit
इति. ४. The text reads—शारीरः सन्निरुधारादिर्जीवितान्तस्तथैव च. ५. A.
reads कणादिस्त्वर्थदण्डस्तु. ६. A. reads लोकस्य.

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादाभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवश्चैव चक्षुषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
 सो ऽग्निर्भवति वायुश्च सो ऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
 बालो ऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशु-द्रव्यसञ्चयम् ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थं विश्वरूपं पुनःपुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 र्यस्तु तं द्वेष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्यागु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु सँ व्यवस्येन्नराधिपः ।
 अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तँ धर्मं न विचालयेत् ॥

१. D. reads चैव; while A. reads च तं. २. G. reads नरंन्दुरुपसर्पिणम्.
 ३. All others except A. and I. read यस्य प्रसादे पद्मा श्री; while G. reads
 तस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते. ४. The text of Manu reads तं वस्तु. ५. B. C.
 E. F. H. and I. read तस्माद्धर्ममभीष्टेषु; while G. reads तस्माद्धर्मपथिष्टेषु.
 ६. I. reads तस्यं पश्येन् through mistake. ७. I. reads तद्धर्मं.

तेस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥ (११४)

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिर्वर्द्धते' । (२७)

(म. स्मृ. ७. ३-२७)

इति । महाभारते-

‘परोक्षा देवताः सर्वा राजा प्रत्यक्षदेवता ।

प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य दृश्यते ॥

राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम् ।

राजा सत्यं च धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम् ॥

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

इति ते संशयो माभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥

राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लभ्यते ।

प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥

(म. भा. शां. रा. ६९. ७९.)

इति । ननु-‘दण्डयेद्राजा’-इति भूपालस्यापि दण्डयितृत्व-
मुक्तम् । तत्कथं क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मः? मैवम् । राजशब्द-
स्य क्षत्रियविषयत्वेनावेष्टयधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि-

द्वितीयाध्याये अवेष्टयधिकरणे श्रूयते-‘आग्नेयमष्टाकपालं
नेर्वपति हिरण्यं दक्षिणा’- इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये

१. D. reads तस्यांगे. २. All others except A. D. and the text of Manu read धर्ममात्मनः. ३. All others except A. and the text of Manu substitute दण्डं for सम्यक्. ४. G. reads धर्मतः. ५. A. reads त्व. ६. II. reads राजमूलो राजधर्मो. ७. I. reads रक्षते. ८. B. C. D. ९. and F. read नन्दन्ति च for न खादन्ति. ९. From तथा हि to P. 457, L. 17) एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः (both including) the intermediate portion is omitted by all others except A. and I.

अवेष्टिनामकेष्टिं प्रकृत्य—‘यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि राजन्य एन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम्’—इति ।

तत्र संशयः । किं ब्राह्मणादीनामत्रैष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राजसूये अधिकारः ? उत क्षत्रियस्यैव ?—इति । तदर्थं च किं राजशब्दः त्रयाणामपि वर्णानां वाचकः ? किंवा क्षत्रियस्यैव ?—इति । ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यम् । किं राजशब्दो राज्ययोगनिमित्तः ? क्षत्रियत्वनिमित्तो वा ?—इति । तत्र राजशब्दो राज्ययोगनिमित्त एव । आर्यप्रसिद्धेः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्वनिमित्तः । अनार्यप्रसिद्धेः आर्यप्रसिद्धापेक्षया दुर्बलत्वात् । ब्रविडेषु विगानात् । तदन्येष्वप्रसिद्धश्च । तत्र स्यात् राज्ययोगात् राजानस्त्वयोऽपि भवन्ति । राज्यपदं तु रूढ्या जनपदरक्षणे वर्तते । न राजयोगमपेक्षते ।

ननु—‘कर्मणि’—इत्यधिकृत्य—

‘पैत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्’ ।

(पा. सू. ५. १. १२८)

इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्वर्तयस्वात् राजयोग एव राज्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं—इति चेत् । लोप्रयोगस्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि स एव नान्यत् । प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तं च राजशब्दस्यावगम्यते । ततस्तदनुसारेण स्मरणं शब्दापश

१. Here I. gives the reading अत्र तस्मात्. २. I. reads पत्यंश- thro mistake.

ब्रह्मभागमात्रपरं व्याख्येयम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधे-
त्वेन राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि । 'यदि'
शब्दोऽपि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्य-
था प्राग्यभावात् 'यदि' शब्दोऽनुपपन्नः स्यात् । वैदिकश्च
निर्देशः स्मृतेरपि बलीयान् । तस्मात् निमित्तार्थानि श्रवणा-
ने-इति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते । अन्यथाऽपि तत्स-
द्भावात् । 'राजानमभिषेचयेत्'— इति ह्यभिषेकविधौ प्रागे-
व राज्ययोगाद्वाजशब्दस्य क्षत्रियमात्र एव प्रयुक्तत्वात् । ते-
न रूढमेव राजपदं निर्णयते । 'यदि' शब्दस्तु निपातत्वाद्
'यथा कथञ्चिदपि नियमे न दुष्यति'—इति स्मरणाच्च स्वतन्त्र-
मेव राजपदम् । न च तस्य निर्मूलत्वम् । द्रविडप्रयोगस्यैव मू-
लस्य सम्भवात् । अतो नै यथार्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति ।
तेनैवाभियुक्तप्रणीतिनाचारस्य सम्भवात् । गौण-भ्रान्त्या-
दिप्रयोगप्रसृतस्य बाधात् राज्ययोगेन राजशब्दः । स्वतन्त्रस्तु
राजशब्दः क्षत्रियवचन-इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राग्यभावात्
प्रापकानि वचनानि-इति । एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः ।

ननु-जनरञ्जनाद्वाज्जत्वं महाभारते ऽभिहितम्—

'रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि' ।

इति । वाढम् । सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रञ्जकत्वम् ।
'क्षत्रियो हि' इत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्टपरिपालनरूपो धर्मो

१. I. reads प्रयुक्तः. २. I. reads नयने. ३. I. gives the correct
reading नायथार्थत्वे. ४. B, C, and F. read ननु च- for ननु-जन-. ५. I.
omits -परि-.

अभिधीयते । राजधर्मेषु प्रज्जरक्षणस्य प्राधान्येन विवक्षित-
त्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्’ ।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति—

‘प्रजानां रक्षणं दानमिज्या ऽध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत्’ ॥

(म. स्मृ. १. ८९)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘नृपाणां परमो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

वर्णानामाश्रमाणां च राजा भवति पालकः ।

स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा ॥

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम् ॥

यजते यदधीनं च यद्ददाति यदर्चति ।

राजा षड्भागभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।

उत्थानेन प्रसादेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥

१. A. reads निरूप्यते, and I. विधीयते. २. A. reads प्रजारञ्जनस्य.
३. I. reads प्रधानः क्षत्रिये धर्मः, but all other manuscripts, as well
as the text, do not follow this reading. ४. The text of Manu reads
अप्रसक्तिश्च. ५. I. reads प्रजानां परिपालनम्. ६. B. C. D. E. and F.
read राजधर्मेण for राजा धर्मेण. ७. After this word B. C. D. E. F. G.
and H. add इति. ८. D. reads प्रदानेन.

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद् यदा ऽऽचरते राजा तत् प्रजानां स्मै रोचते' ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘वत्स राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मेष्वाप्नोति पुष्कलम्’ ॥

(मा. पु. २७. ४-३१.)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे—

‘यदन्हा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्’ ॥

(म. भा. शां. रा. ७१. २९)

इति । मनुसिपि—

‘सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादापि षड्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः ॥
रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।
यजते ऽहरहर्यज्ञैः सहस्र-शतदक्षिणैः ॥
यो अक्षन्त्रलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रीतिं भोगं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत्’ ॥

इति । रक्षणीयाश्च प्रजा भयमापन्नाः । भयं च तासां द्वेषा
सम्पद्यते । चौर-व्याघ्रादिभ्यः परसैन्येभ्यो वा । अतस्तदुभय-

१. I. reads च. २. The text of Mārkaṇḍeya Purāṇa reads राज्ञे
ऽभिषिक्ते च. ३. D. reads महीभृताः. ४. The text reads वत्सतः. ५. B. C.
and F. read भागं च.

निवारणाय 'प्रदण्डवान्'—इति 'परसैन्यानि निर्जित्य'—इति
चोक्तम् । एतच्च निवारणं क्षत्रियस्यैव कुतो ऽसाधारणमित्या-
शङ्क्य तेद्वेतुत्वेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम् । तच्च क्षत्रियस्यैव ।
तथा च मनुः—

‘शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः ।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं योजिः’ ॥

(म. स्म. १०. ७९)

इति । आनुशासनिकेऽपि क्षत्रियं प्रकृत्य पठ्यते—

‘उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः’ ।

इति । शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च शान्तिपर्वणि दर्शितानि—

‘यष्टयस्तोमराः खट्वा निशिताश्च परश्वधाः ।

फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्यनेकशः’ ॥

इति । 'प्रदण्डवान्' इत्यनेन चौरादिशिक्षा विवक्षिता ।
यद्यप्येषा पूर्ववचन एवोक्ता तथापि तत्र सा प्राधान्येन प्रति-
पादिता । अत्र तु प्रजारक्षणसाधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम् ।
दण्डप्रकारमाह मनुः—

‘अनुबन्धं परीक्ष्यार्थं देश-कालौ च तत्त्वतः ।

सापराधमथालोच्य दण्डं दण्डेषु पातयेत्’ ॥

(म. स्म. ८. १२६)

इति । विष्णुः —

१. From तद्वेतुत्वेन to च युद्धोपकरणानि the intermediate portion
omitted by E. We do not think that this omission is a mistake of the
writer. २. B. C. D. E. F. G. and H. read 'कृषी'. ३. I. read
जगः; while D. reads यज्ञः through mistake. ४. I. omits सः. ५. The
text of Manu reads परिज्ञाव for परीक्षाय.

‘भागःस्वपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।
दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्त्र्य ब्राह्मणैः सह’ ॥

(वि. स्मृ. ९. १९४)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘वाग्धिग्वधः स्वकं चैव चतुर्धा कल्पितो दमः ।
पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा सम्परिकल्पयेत् ॥
गुरून् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।
विवादिनो नरांश्चान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥
महापराधयुक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत्’ ।

इति । तथा च कात्यायनः—

‘मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।
यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधुकल्पितम् ॥
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन धन्धेन विविधेन वधेन च’ ॥

इति । मनुः—

‘दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽश्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥

१. B. C. D. and F. read आसेष्वपि for भागःस्वपि. The text of Vishnu reads अपराधिषु चाऽन्येषु for भागःस्वपि तथाऽन्येषु. २. I. reads दण्डं तु प्रणयेद्राजा. ३. Except A. and the text of Vishnu all others read सामन्त- for सम्मन्त्र्य. ४. B. C. E. F. and G. omit इति । बृहस्पतिरपि. H. also omits this, but these words appear in the marginal correction. ५. I. omits च. ६. The text of Manu reads बानि. ७. B. C. and F. read पादं.

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥

(.म. स्मृ. ८. १२४-१२५)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
तस्मात्तस्य वधं राजा मनसा अपि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।
येद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ।
राष्ट्रदेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यज्ञोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः’ ॥

इति । परसैन्यनिर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘चैत्रे’ वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते । (१)
पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा ॥
नैवातिशीतो नान्युष्णः कालो भवति भारत । (२)
तस्मात्तदा योजयित परेषां व्यसनेषु वा ॥
एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने । (३)
जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ॥
चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः । (४)

१. यद्यद्वि कुशलं यस्मान् for यद्यद्विप्रेषु कुशलं. २. All others except I. omit यमोऽपि. ३. The text of Mahābhārata reads चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा. ४. I. reads तथा. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read गच्छति. ६. The text reads तथा योजयेत्. ७. H. reads जनवान्.

सप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा युद्धेयुरचला इव । (१९)
 यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । (२०)
 अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥
 समां निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ।
 नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥
 बहुदुर्गा महावृक्षा वेणु-वेत्रतिरस्कृता ।
 पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥
 पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
 रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥
 पदाति-नागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
 गुणानेतान् प्रसङ्ख्याय युद्धं शत्रुषु योजयेत् ॥
 (म. भा. शां. रा. १००. १०-२५)

इति । मनुरपि-

‘यदा तु यानमातिष्ठेदरिराट्प्रति प्रभुः ।
 तदाग्नेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्यात्रां महीपतिः ।
 फाल्गुनं वास्थ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येदध्व्रं जयम् ।
 तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥

१. The text reads सपङ्कगर्तरहिता. २. The text reads -समाकृता.
 ३. B. C. E. F. and H. read सर्वतोपवनानि च; while I. reads सर्वतो न
 गानि च. ४. I. reads तथाऽश्व-. ५. The text reads वेष-कालौ प्रयोजयेत्.
 ६. The text of Manu reads मासि. ७. B. C. and F. read फाल्गुने वाऽथ
 चैत्रं वा. ८. I. reads अन्येष्वप्युत्तु-.

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
 उपगृह्यास्पदं चैव चैरान् सम्यग्विधाय च ॥
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकं बलम् ।
 साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ' ॥

(म. स्मृ. ७. १८१-१८६)

इति । बलस्य षड्विधता उशनसा दर्शिता—

‘मूलबलं श्रेणीबलं मित्रबलं

धृतकबलं शत्रुबलमाटविकबलं च’ ।

इति । युद्धार्थं सैन्यसन्नाहरचनामाह मनुः—

‘ दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।

वराह-मकाराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।

पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत् तदा स्वयम् ॥

सेनापति-बलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।

यतश्च भयमाशङ्केत्तां प्राचीं कल्पयेद्दिशम् ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदात्मान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥

संहतान् योधयंद्दल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ।

सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read चारं. २. B. C. E. and F. read महालसादर्शिता for उशनसा दर्शिता. ३. I. reads तथा; while the text reads सदा. ४. I. reads सेनापतीन् बलाध्यक्षान्. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read शीमान् for आत्मान्. ६. B. C. D. E. F. and G. read स्थानयुद्धे. ७. A. reads विभजेद्वान्.

स्यन्दनाश्वैः समे युद्धघेदनूपे नौ-द्विपैस्तथा ।
 वृक्ष-गुल्मावृते चापैरसि-चर्मायुधैः स्थले ॥
 कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च पाञ्चालाञ्छूरसेनजान् ।
 दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥
 प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
 उपरुद्धचारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
 दूपयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
 भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकार-परिखास्तथा ।
 समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विवासयेत्तथा ॥
 उपजप्यानुपजपेद्दुद्धेच्चैव हि तत्कृतम् ।
 युक्ते च दैवे युद्धयेत् जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥
 साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक् ।

१. B, C, E, and F. read—

युद्धघेरन् स्यन्दनाश्वैश्च समेऽनूपे च नौ-द्विपैः ।

and D. and G.—

युद्धघेरन् स्यन्दनाश्वैश्च समेऽनूपे च नौ द्विपैः ।

२. I. and the text of Manu read कुरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च. ३. B, C, D, E, F, and G. omit—

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ।

४. B, C, D, E, F, and G. omit the following three lines --

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विवासयेत्तथा ॥

उपजप्यानुपजपेद्दुद्धेच्चैव हि तत्कृतम् ।

H. also omits these lines, but they appear in the marginal correction of the manuscript. ५. I. reads तडागानि. ६. I. reads अपि for तथा.

७. I. reads उपजाप्या-. ८. The text of Manu reads युद्धघेतैव च.

विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥
 अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युद्धयमानयोः ।
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥
 त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवं ।
 तथा युद्धेत् सम्पन्नो विजयेत् रिपुं यथा ॥
 जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥
 सर्वेषां तु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत् तत्र तद्वंशं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदितान् ।

(म. स्म. ७. १८७-२०३)

इति । उक्तप्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य जितामेतां पूर्वां च
 स्वकीयां भुवं राजधर्मेण पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं 'पुष्प
 पुष्पं' (६२)—इति *तृतीयश्लोकेन विशदीक्रियते । यथा माला-
 कार आरामे यदा यदा यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा त-
 त्तद्विचिनोति । न तु पुष्पलतामुन्मूलयति । तथा प्रजाभ्य-
 करमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं गृह्णीयात् । अंगारका-

* तृतीयश्लोकेन पूर्वमुदाहृते मूलस्थश्लोकत्रये अन्येन द्विपठि-
 तमेनेति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. and H. read युद्धेत्. २. G. reads संक्रामे
 ३. B. C. E. and G. read सम्पन्नो; while I. reads संयत्नो. ४. B. C. D. E.
 F. G. and H. read रिपुंनया; while H. and the text of Manu read
 रिपुन्वया. ५. B. C. D. E. F. and G. read परिहारार्थं. ६. D. read
 पक्षयेत्. ७. The text of Manu reads धर्म्यान्. ८. I. reads पुष्पमात्रं
 ९. I. reads तद्विचिनोति.

रुक्स्तु वृक्षमुन्मूल्य सर्वात्मना दहति । न तु तथा प्रजाः
पीडयेत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्—

‘मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमेरात्र प्रवासयेत् ।

वेत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्चैव न कुट्टयेत् ॥

जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।

व्याघ्रीवदुद्धरेत् पुत्रं न दशेन्न च पीडयेत् ॥

यथा च लेखकः पर्णमाखुः पादत्वचं यथा ।

अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥

अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।

ततो भूयस्ततो भूयः क्रमाद्बुद्धिं समाचरेत् ॥

(म. भा. शां. रा. ८८. ४-७)

इति । मनुस्ये—

‘क्रय-विक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिद्वयम् ।

योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।

यथाऽप्रेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥

१. The text of Mahābhārata reads भ्रमग इव पाउपम. २. All except A. and the text read म अक्षुवत्पोडयेत्. ३. I. reads स्तनांश्चैव विकुट्टयेत् through mistake. ४. A. D. and G. read जलुकावत्. ५. B. C. D. F and G. read व्याघ्री चापहरेत्, E. and H. read व्याघ्रीवापहरेत्. A. reads व्याघ्रीववाहरेत् and the text व्याघ्रीव च हरेत्. ६. The text reads यथा शल्यकवानाग्युः पदं धूनयते सदा । ७. Except A. and the text all read अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन वर्धमानं प्रदापयेत् omitting तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥ अल्पेनाल्पेन देयेन. ८. I. reads क्रमाद्बुद्धिं. ९. I. reads योगं. १०. D. reads फले च युञ्जीत, and B. C. E. F. and G. read फलेन युञ्जीत.

येथाऽल्पाल्पमदन्त्यद्यं वार्योको-वत्स-षट्पदाः ।
तथाऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्रब्राह्मणऽऽब्धिकः करः' ॥

(म. स्म. ७. १२७-१२९; म. भा. रा. ८७. १३)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः' ॥

(मा. पु. २७. २३)

इति । एतच्च करादानं मालाकारदृष्टान्तेन प्रतिपादितमि-
तरेषामपि सर्वेषां राजधर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञ-
वल्क्येन दर्शिताः—

‘महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।
विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुब्रो ऽपरुषस्तथा ।
धार्मिको ऽग्रसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
स्वरन्ध्रगोत्राऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।
विनीतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः' ॥

(या. स्म. १. ३०९-३११)

इति । ते एतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः । एत एव राजगुणा इ-
त्यप्युच्यन्ते । अत एव—

‘षट्त्रिंशद्गुणोपेतो राजा’—

१. This verse appears in the marginal correction of II. २. D omits मार्कण्डेयोऽपि and the following verse. १. I. reads अक्षुषं for अक्षुषो. ४. I. reads य एते.

इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे महोत्साहादयः उशनसा
पठिताः । बहिरङ्गा अपि राजधर्मा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।

तैः सार्द्धं चिन्तयेद्वाज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३१२)

इति । मнुरपि—

‘मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान् लेब्धलक्ष्यान् कुलोद्गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ (५४)

तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्ध-प्रशमनानि च ॥ (५६)

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥

नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्’ ॥

(म. स्मृ. ७. ५४-५९)

इति । आरम्भणीयं च कर्म देशविशेषेषु दुर्गसम्पादनम् ।

तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

१. All others except A. and I. read सन्मन्त्रिणः and the text of Yājñavalkya reads स मन्त्रिणः. २. D. reads शास्त्रविदः. ३. G. reads बद्ध-
शान्. ४. D. reads कुलागतान्. ५. D. E. H. and I. read विग्रहान्.
† I. reads सामान्यः.

‘रम्यं पेशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जन-कौशात्मगुप्तये’ ॥

(या. स्मृ. १. ३२१)

इति । दुर्गभेदा मनुना दर्शिताः—

‘धेन्वदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥
सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्’ ।

(म. स्मृ. ७. ७०-७१)

इति । दुर्गसंविधानप्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘दृढप्राकार-परिखं हस्त्यश्व-रथसङ्कुलम् ।
ऊर्जस्विनर-नागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ॥
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
गुराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वदयामात्य-बलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशत्’ ॥

(म. भा. शां. रा. ८६. ६-७)

इति । मनुसिपि—

१. I. reads यशस्यम् for पशव्यम्. २. D. reads दुर्गभेदो मनुना दर्शितं and omits the following four lines, up to शान्तिपर्वणि दर्शितः. ३. The text भृनुर्वगे. The text समाश्रित्य. ४. The text reads गुराढ्यजनसम्पन्नं. Here except A. D. and the text of Mahābhārata all others are mistaken They omit the following portion—

..... ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वदयामात्यबलो राजा..... ॥

and read गुराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशत्.

‘तेत्स्यादायुधसम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः ॥
 तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वतुक्तं गुप्तं जल-वृक्षसमन्वितम् ॥

(म. स्मृ. ७. ७५-७६)

इति । दुर्गसंविधानमुक्त्वा यागादिधर्मानपि स एवाह-

‘तदध्यास्योद्वेहेद्गार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
 कुलं मद्गतिं सम्भूतां हृद्यां रूपसंमन्विताम् ॥
 पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चैत्विजः ।
 तस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विधिभैरामदाक्षिणैः ।
 यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 मां वत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ।
 स्याच्चाप्रायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृपु ’ ॥

(म. स्मृ. ७. ७७-८०)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

‘पुरोहितं प्रकुर्वीत देवैर्ज्ञमुदितोदितम् ।
 दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

१. The text of Manu reads तं स्यात्. २. The text reads सु- for तु.
 ३. All except I. and the text read सार्वतुक्तं. ४. I. reads शुद्धं.
 ५. The text reads -गुणान्विताम्. ६. I. and the text read अर्ध्विजः.
 ७. All others except A. I. and the text read तस्य. ८. The text reads
 यमार्थं. ९. B, C, E, F, and G. omit this whole line. १०. All
 except A. and the text read पुरोहितं च कुर्वीत. ११. I. reads वैश्वतमाप
 चाधिक्रम, and G. omits the following portion:--

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाहंतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥
 भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।
 सदान-मान-सत्कारैर्वासयेत् श्रोत्रियान् सदा ' ॥
 (या. स्मृ. १. ३१३-३१५)

इति । मनुरपि-

' प्रियमाणो ऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
 न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
 यस्य राजस्तु विषयं श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥
 श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ' ॥
 (म. स्मृ. ७. १३३-१५५)

इति । आनुगासनिके अपि-

'शाला-प्रपा-तडागानि देवताऽऽयतनानि च ।
 ब्राह्मणावसथांश्चैव कर्त्तव्यं नृपसत्तमैः ॥

..... वैवज्जमुदितोदितम् ।
 वण्डनीयां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥
 श्रौत-स्मार्त्तक्रियाहंतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत..... ॥

and reads पुरोहितं च कुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥ १. B. C. E. F. and G.
 read प्रदान-मान-; while D. reads सदाऽज्ञ-मान-, but this whole line is not
 found in the text, which substitutes--

अश्वयो ऽयं तिथी गतां चद्विप्रेषुपपादितम् ॥

for it. २. The text reads अचिंर्येव. ३. B. C. D. E. F. and G. read
 सर्वतश्चैव. ४. D. reads प्रपात-शाकानि. ५. B. C. D. E. F. H. and I.
 read भावसथं

ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्रयः ।
 कुलमुत्पाटयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥
 दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
 कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम् ॥

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘बालानुरेषु भूतेषु परित्राणं कुरुद्वह ।
 शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र समाहितः ॥
 भरणं सर्वभूतानां रक्षणं चापि सर्वशः ।
 यष्टव्यं ऋतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ॥
 प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ।
 आश्रमेषु यथाकालं चैलं भोजनभाजनम् ॥
 स्वयं तूपहरेद्राजा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे रज्ज्यमेव च ॥
 निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृश्च नित्यशः ।
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
 आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ।
 आहवे च महीं लब्ध्वा श्रोत्रियायोपपादयेत् ॥

(म. भा. गां. रा. ८६.२१-२६)

इति । मनुः—

१. This and the following two lines do not appear in our edition of Mahābhārata Ś. (Canto 86); but they may be found elsewhere in this book. २. The text reads धर्मबाधकम्. ३. The text reads सत्कृत्याऽभ्यर्च्य मान्य च. ४. The text reads राष्ट्रः. ५. The text reads सर्वसा. ६. D. reads द्युत्क्रमेण. This and the following two lines are not found in the 86th Canto of Mahābhārata Ś. ७. D. omits इति । मनुः—.

‘मोहाद्वाजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भयते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्’ ॥

(म. स्मृ. ७. १११-११२)

इति । दिनचर्या तु मनुना दर्शिता—

‘उत्थाय पश्चिमे यामे रुतशौचः समाहितः ।
हेत्वाग्निं ब्राह्मणांश्चाचर्य प्रविशेच्च सभां शुभाम्’ ॥

(म. स्मृ. ७. १४०)

इति । स्मृत्यन्तरे ऋषि—

‘प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्विन्तस्य धावनम् ।
स्नानशालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥
अर्घ्यं दत्त्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः ।
ततोऽप्लङ्कृतगात्रः सन् वक्त्रमालोक्य मेन्ववत् ॥
घृतपात्रं तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऋषि—

‘ऋत्विक्-पुरोहिताचार्यै राशीभिरभिनन्दितः । (३३१)
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्वाः काञ्चनं मर्हाम् ।
नेवैशिकानि च तैतः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३२-३३३)

१. The text of Manu reads ब्रह्मनिर्वाणान्श्चाचर्य प्रविशेच्च सभां शुभाम्
२. B. C. D. E. F. and G. substitute स for तु. ३. I. reads मन्ववि
४. D. and the text reads दद्याद्वाः. ५. B. C. and F. read तथा श्रोत्रियाणाम्
while D. E. G. H. and I. read तथा श्रोत्रियाणां.

इति । नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्या-ऽलङ्कारादीनि ।
नानन्तरकृत्यं मनुराह—

‘तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जेयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ (१४६)
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रत्नगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेतांश्विभावितः ॥ (१४७)
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो त्रिगतकूमः ।
चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा ॥ (१५१)
कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥ (१५२)
दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ (१५३)
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ (१५४)
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ (१५८)
तान् सर्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ (१५९)
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ (१६०)

१. II. reads स्थिताः. २. The text of Manu reads मन्त्रयेद्विभावितः.
३. All others except A. and the text substitute च for वा. ४. B. C. D. E. F. and G. read -प्रसारं च; while I. reads -प्रजानां च. ५. B. C. E. F. G. and I. omit this line. ६. B. C. E. F. and G. omit this and the following three lines.

आसनं चैव यानं च सन्धिं विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ (१६१)
 उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
 एतत्क्षयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ' ॥ (२१५)
 (म. स्मृ. ७. १४६-२१५)

इति । अष्टविधत्वं तु कर्मण उदानसा प्रदर्शितम्—
 'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैष-निषेधयोः ।
 पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
 दण्ड-शुद्धयोः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः' ।
 इति । शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । पञ्चवर्गस्तु कार्पाटिक-दाम्भि-

१. B. C. E. F. G. and H. read सन्धाय च विग्रह च for सन्धिं विग्रहमेव च; while D. adds the following verses:—

सन्धिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
 उभे यानाऽऽसने चैव द्वैधं संश्रयमेव च ॥
 समानयानकर्मा च विपरीतस्तेषु च ।
 तदा व्यायतिसंयुक्तं सन्धिजेयं द्विलक्षणं ॥
 स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
 मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
 एकाकिनः स्याद्विन्येकं कार्यं प्राप्ते यदृच्छया ।
 संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
 भीणस्य चैव क्रमशो देवान्पूर्वकृतेन वा ।
 मित्रस्य वाऽनुगोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
 बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
 द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं पाडगुण्यगुणवर्षाभिः ॥
 अर्थसम्पादनार्थाय पीडयमानस्य शत्रुभिः ।
 साधुषु व्यपवशांषु द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥

(म. स्मृ. ७. १६२-१६८)

All these verses are found in the text of Manu with slight changes in reading. २. B reads उपायं च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit the portion from अष्टविधत्वं तु to कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः (P. 471, L. 3). ४. I. reads कार्पाटिक-

ऋ-गृहपति-वैदेहक-तापसव्यञ्जनाश्वराः । कर्मणामारम्भोपा-
यः, पुरुष-द्रव्यसम्पत्, विनिपातप्रतीकारः, कार्यासिद्धिरिति वा
पञ्चवर्गः ।

‘एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्व्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याऽऽप्तुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥
तत्रान्मभूतैः कालज्ञैरर्हार्थैः परिचारकैः ।
मुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विपापहैः ॥
विपन्नैरगंदैश्चाऽस्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विपन्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्वति यान-शय्या-ऽऽसना-शाने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि विन्तयेत् ॥
अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
सन्ध्यां चोपास्य गृणुयादन्तर्वेदमानि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥

१. H. reads व्यञ्जकाः. २. From शुद्धिः प्रायश्चित्तम् (P. 471, L. 10)
to this A. omits the intermediate portion. ३. The text of Manu
reads विशेत ४. B. C. E. F. G. and H. read रक्षार्थैः. ५. D. reads
उदकैश्चैव, and B. C. E. F. G. read उदकैश्चास्य. ६. B. C. E. F. G. H.
and I. read वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः for वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुः;
while D. substitutes विषाभरण- for वेषाभरण-. ७. All except A. and the
text read च यथाकामं.

गत्वा कक्षाऽन्तरं सम्यक् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीवृत्तोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्चूर्यशेषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥
 एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत् ॥

(म. स्म. ७. २१६-२२६)

इति । धर्मान्तरमाह मनुः-

‘सङ्ग्रामेष्वनिर्वर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ (८८)
 अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेच्च यत्नतः ।
 रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपत् ॥ (९९)
 अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धयेतारिप्रयुक्तां तु मायां नित्यं सुसंवृतः ॥ (१०४)

(म. स्म. ७. ८८-१०४)

इति । शान्तिपर्वण्यपि-

‘व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोकसङ्ग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ॥

इति । तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि-

१. The text of Manu reads स्वन्यत्; while D. reads यावत्. २. All others, except A. I. and the text, read स्त्रीभिरन्तःपुरं. ३. The text of Manu reads तु for च. ४. All except A. I. and the text of Manu read विगतक्लम. for च गतक्लमः. ५. All except A. I. and the text read एतद्विहितं समातिष्ठेत्. ६. The text of Manu reads सर्वमेतत् भृत्येषु विनिवेशयेत्. ७. H. and I. read राज्ञः. ८. The text reads च for इ. ९. The text substitutes स्वसंवृतः for सुसंवृतः.

'दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च । (४५)
 मृगयाऽक्षा दिवा स्वप्नः परीवादः स्त्रियो मंदः ।
 तौर्यत्रिकं वृथा ऽटाट्या कामजो दशको गणः ॥ (४७)
 वैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यां ऽसूयार्थदूषणम् ।
 वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ (४८)
 कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
 विद्युज्ज्यतेऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु ॥ (४६)
 द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेद्दोषं तज्ज्ञौ ह्येतौ गणावुभौ ॥ (४९)
 पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
 एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ (५०)
 दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्या-ऽर्थदूषणे ।
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ (५१)
 व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
 व्यसनर्थेभ्यो हि व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ (५३)
 (म. स्मृ. ७. ४५-५३)

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

१. I. reads ऽभो. २. All others except A. I. and the text read वमः.
 ३. B. C. E. F. read वृथाऽट्याद्या, G. reads वृथा भाषा. I. वृथा-
 तथा and the text reads वृथा ऽट्या च. ४. All except A. H. I.
 and the text read द्रोहं. ५. D. reads वाग्दण्डो दण्डपारुष्यं. ६. D.
 and G. read गुणोऽष्टकः. ७. B. C. and F. read विद्युज्ज्यतेऽर्थ-कामाभ्यां; while
 E. G. and H. read विद्युज्ज्यते ऽर्थ-कामाभ्यां. ८. I. reads क्रोधजे स्वात्म-
 नैव तु; while D. reads क्रोधजेऽस्वात्मजेन तु. ९. I. reads स्वजेदोषं स्वा-
 थौ ह्येतौ, and the text reads जयेद्दोषं तज्ज्ञावैतौ. १०. B. C. F. read
 पानमक्षाः, D. reads पानमाक्षाः; while G. reads पानमक्षा. All are prob-
 ably incorrect. ११. The text reads अभो ऽभो व्रजति.

‘व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि च ।

आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ (५)

स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-षाड्गुण्यविजितात्मना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥ (९)

प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।

ज्ञेयाश्चानन्तरं पौरा विरुद्धचेत ततो वरिभिः ॥ (१०)

यस्त्वेतानंविनिर्जित्य वैरिणो विजिगीषते ।

संज्ञितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥ (११)

(मा. पु. २७. ५-११)

इति । तदेवमुक्तधर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं मनुना-

‘एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः’ ॥

(म. स्मृ. ७. १४१)

इति । प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयांविशेष ऐहिक आमुष्मिकश्च शान्तिपर्वणि दर्शितः-

‘स्त्रियश्चाऽपुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।

निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥

धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।

अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥

१. The text substitutes वै for च. २. D. reads संरक्षन्. ३. The text reads -ज्ञेनषाड्गुण्यगुणिनाऽत्मना. ४. Our reading follows A. and the text of Mārkaṇḍeya, but all others read ज्ञेयाः. ५. B. C. and F. read -न्यायिनिर्जित्य; while the text reads -न विजित्यैव. ६. All except A. and the text read स्त्रियश्च पुरुषा. ७. I. reads अनुगृह्यन्ति through mistake and corrects अनुरुह्यन्ति.

यजन्ते च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः पृथग्विधैः ।
 युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः ॥
 यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
 महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति' ॥

(म. भा. शां. रा. ६८. ३२-३६)

इति । रामायणे अपि—

'यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।
 स लोके लभते वीरै यशः प्रेत्येह चैव हि' ॥

इति । अपालने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च ।
 हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥
 पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।
 अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् यदि राजा न पालयेत्' ॥

(म. भा. शां. रा. ६८. १६-१७)

इति ।

॥ इति राजधर्मप्रकरणम् ॥

१. The text reads विद्यां. २. Except A. and the text all others read this verse as follows:—

यदा राजा ऽऽयुधं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजा ।

महता बलयोगेन तदा लोकान् सममुने ॥

३. I. reads वीर्यं for वीर. ४. H. and I. read प्रेत्य च सङ्गतिम्. ५. Except A. and the text (Calcutta edition of the text reads पतद्बहुविधं शस्त्रं) all others read this verse as follows:—

एतद्बहुविधं शस्त्रं न कृषिर्न वणिक्पथः ।

मज्जेद् धर्मस्त्रयी न स्यात् यदि राजा न पालयेत् ॥;

while I. reads पतेद्बहुविधं शस्त्रं.

अथ वैश्यधर्मप्रकरणम् । क्रमप्राप्तान् वैश्यस्याऽसाधारण-
धर्मानाह—

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।

कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहता ॥ ६३ ॥

लाभार्थं कर्म लाभकर्म कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः । रत्नं
मणि-मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलक्ष्यन्ते ।
गवां पालनं तृणोदकप्रदान-बन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषि-
कर्म भूमिकर्षण-बीजवापनादि । वाणिज्यं क्रमुक-धान्यादि-
क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां वैश्यधर्मन्वमाह याज्ञवल्क्यः—

‘कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्’ ।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि—

‘पशूनां रक्षणं दानमिज्या ष्ययनमेव च ।

वणिकप्रथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च’ ॥

(म. स्मृ. १. ९०)

इति । समादिशादिनि शेषः । ब्राह्मपुराणे अपि—

‘स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।

गोरक्षां कृषि-वाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि’ ॥

इति । पशुपालनं अजाश्रादिपालनम् । गोशब्दस्य पृथगुपा-
त्तत्वात् । आनुशासनिके विक्रेयद्रव्याण्यपि निर्दिशतानि—

१. M. reads लोहकर्म, and L. reads लाभकार. for लाभकर्म. The former seems to be more correct. २. K. and L. read रत्न-गवां. ३. All others except A. and I. read कुसीद-इत्युपजीवनम्. ४. I. reads कृषिक- for क्रमुक- through mistake. ५. The text reads वाणिज्य-. ६. All except A. and D. omit अपि, and read निर्दिष्टानि for निर्दिशतानि.

‘तिल-चर्म-रसाश्चैव विक्रोयाः पशु-वाजिनः ।
वणिकपथमुपासीनैर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः’ ॥

(म. भा. आ. १४१. ५६)

इति । शान्तिपर्वणि जाजल्युपाख्यानप्रसङ्गेन वैश्यध-
र्मास्तुलोधरेणोदिताः—

यद्दामि न तद्भूयुनं यद्दृङ्गामि न चाधिकम् ।
विक्रीणामि रसांश्चाहं मद्यवर्ज्यममायया ॥
क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनं बहु ।

(म. भा. शां. मो. २६१. ७-८)

इति । पशुपालने विशेषमाहतुः शङ्ख-लिखितौ—

‘गा रक्षेत् । तास्वपीतासु न पिबेत् । न तिष्ठत्सू-
पविशेत् । न स्वयमुत्थापयेत् । शनैरारंशा-
ख्या सपलाशया पृष्ठतोऽभिहन्यात् । न तीर्थे
न विषमे नाल्पोदके श्वतारयेत् । बाल-वृद्ध-रो-
गार्तानां शक्तितः प्रतीकारं कुर्यात् । अन्यथा
विप्लवः’ ।

१. II. reads पशुवस्तथा. २. I. reads जाजल्युपाख्यान-, but neither the other manuscripts nor the text follows Jābāli. ३. From तुलाधा-
रेणोदिताः to लाभकर्मासीनि (P. 478, L. 1) the intermediate portion is
omitted by I., but this is a mistake. ४. This line is not found in
the text. ५. The text reads this verse as follows :—

रसांश्च तांस्तान् विप्रैर्षे मद्यवर्ज्यान् बहून्हम् ।

क्रीत्वा वै प्रविक्रीणे परहस्तात्तद्धनं बहु ॥

६. D. reads—

क्रीत्वा वै प्रविक्रीणे परहस्तात्तद्धनं बहु ।

G. reads—

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनं बहु ॥

while H. reads—

क्रीत्वा चैवं प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनं बहु ।

इति । यानि लाभकर्मादीनि वाणिज्यान्तानि तानि सर्वा-
णि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य जीवनहेतुरित्यर्थः । तदुक्तं मूर्कण्डेये-
'दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।

वाणिज्यं पात्रुपाल्यं च ऋषिश्चैवास्य जीविका' ॥

(मा. पु. २८. ६)

इति । अर्थविज्ञानादयोऽर्प्यं वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः । अत-
एव मनुना वैश्यधर्मेषु पठिताः-

'वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दासपरिग्रहम् ।

वार्त्तायां निव्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैव रक्षणे ॥ (३२६)

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । (३७२)

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षयं पशूनिति ॥

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः क्रयञ्चन । (३२८)

मणि-मुक्ता-प्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ॥

गन्धानां च रसानां च विद्यादौर्ध्वलावलम् । (३२९)

बीजानामुन्निविच्च स्यात् क्षेत्रदोष-गुणस्य च ॥

मानयोगांश्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वतः । (३३०)

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।

लाभालाभं च पण्यानां पशूनां चैव विवर्धनम् ॥ (३३१)

१. D. reads मार्कण्डेयेन. २. D. reads सा. ३. All others except
and I. read अर्प्यं for अर्प्यं. ४. ऽपि is omitted by all except A. ५. TI
and the following two lines appear in Mahābhārata Śāntipar
Rājadharmā, Canto 60. ६. I. reads लोहानां. ७. All others except
and I. read -र्प्यं. ८. B. C. F.E.D. and G. read क्षेत्र-बीज-गुण
while H. reads क्षेत्रवृद्धि-गुणस्य. ९. The text reads -योगं च for -योगां
and सर्वतः for सर्वत. १०. All others except A. and the text n
गुणागुणम्. ११. The text reads पशूनां परिवर्धनम्.

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्वाषाश्च विविधा नृणाम् ।
 द्रव्यानां स्थानयोगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥ (३३२)
 धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।
 दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः' ॥ (३३३)

(म. स्मृ. १. ३२६-३३३)

इति । कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते । मा-
 त्रयोगा अञ्जलि-प्रस्थादिसाध्याः । मूलवचने 'लाभकर्म'-
 इत्यत्र 'लौहकर्म'—इति केचित् पठन्ति । लौहस्य सुवर्णगज-
 तादेरर्धपरिज्ञानक्रयादिकं तत्कर्मैति व्याख्येयम् । लौहानां
 चेति मनुपठितत्वात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाश्रमेधिकं
 वर्णितम्—

'वणिग्धर्मममुञ्चन् वै देव-ब्राह्मणपूजकः ।

स वणिकु स्वर्गमाप्नोति पृज्यमानो ऽप्सरोगणैः' ॥

इति । वैपरीत्ये दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

'यः करोति जनान् साधून् वणिक्कर्मणि वञ्चितान् ।

स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते' ॥

इति ॥ ६३ ॥

॥ इति वैश्यधर्मप्रकरणम् ॥

क्रमप्रदान् शूद्रस्याऽसाधारणधर्मानाह—

१. B. C. F. G. and H. read भाषां च विविधां. २. B. C. D. E. F. G. and H. read द्रव्यवृद्धौ. ३. B. C. E. F. G. and H. read वणिकु कर्मणि वञ्चनम्; while I. reads वणिकर्मणि वञ्चनम्.

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्यते ।

अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्वेत्तस्य निष्फलम् ॥६४॥

अत्र द्विजशब्दो ब्राह्मणपरः । तच्छुश्रूषायाः परमत्वम् ।

निःश्रेयसहेतुत्वात् । तदाह मनुः—

‘विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंरुतः ।

ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमभ्युते’ ॥

(म. स्मृ. १. ३३४-३३५)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘द्विजशुश्रूषुयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।

निजान् जयति वै लोकान् शूद्रो धन्यतरः स्मृतः’ ॥

इति । अनुशासनिके अपि—

‘रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता । (७)

शाठ्यं च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जवम् ॥

अनृतं चातिवादं च पैशुन्यमतिलोभता । (८)

निरुतिश्चाप्यविज्ञानं जनने शूद्रमाविशत् ॥ (१०)

दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।

द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां च प्रयुक्तवान् ॥ (११)

१. K. L. and M. read this line as follows:—

शूद्राणां द्विजशुश्रूषा परधर्मः प्रकीर्तितः ।

२. I. reads मृदुःशान्तोऽनहंरुतः. ३. The text reads ब्राह्मणायाश्रयो; while B. C. D. E. F. G. and H. read ब्राह्मणापाश्रयो. ४. विष्णुपुराणेऽपि and the following verse is omitted by D. This verse is not found in the text of Vishnu Purāna. ५. I. reads चातिवादश्च.

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः । (१२)

द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति' ॥ (६)

(वृ. गौ. स्मृ. २२. ६-१२)

इति । 'परम्'— इति विशेषणादन्येऽपि केचन धर्माः
मन्तीति गम्यते । ते च देवलेन दर्शिताः—

'शूद्रधर्मास्त्रिवर्णशुश्रूषा कलत्रादिपौषणं क-
र्षण-पशुपालन-भारोद्धहन-पण्यव्यवहार-चित्र-
कर्म-नृत्य-गीत-त्रेणु-वीणा-मुरज-मृदङ्गवाद-
नानि' ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

'दानं च दद्याच्छूद्रेऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।

पित्र्यादिकं च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै' ॥

(वि. पु. ३. ८. ३३)

इति । याज्ञवल्क्ये अपि—

'भार्यरतः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्' ॥

(या. स्मृ. १. १२१)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

'स्वाहाकार-नमस्कारमन्त्रः शूद्रे विधीयते । (३५)

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्जैतां व्रतवान् स्वयम् ॥ (३७)

१. The text reads वा for च. २. The text reads -रतिः. ३. The text reads
स्वाहाकार-वपदकारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते;
while I. substitutes मन्त्रं for मन्त्रः. ४. B. C. D. E. F. G. and H.
read -त व्रतवान् स्वयम्; while I. reads -त व्रतवान् स्वयम्.

सञ्चयांश्च न कुर्वीत जातु शुद्रः कथञ्चन । (२८)

सेवया हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्ररीयसः ॥

रोज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः । (२९)

(म. भा. शां. रा. ६०. २८-३७)

इति । आनुशासनिकेषुपि—

‘अहिंसकः शुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।

शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते’ ॥

(म. भा. आ. १४१. ५१)

इति । न केवलं विप्रशुश्रूषा निःश्रेयसार्था अपि तु वृत्तार्थापि । अत एव तस्य प्रकल्प्यमाना वृत्तिर्मनुना दाविता

‘प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।

शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः’ ॥

(म. स्मृ. १०. १२४-१२५)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘यश्च कश्चिद्विजातीनां शुद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ (३३)

छत्रं वेषनमौशीरमुपानद्वयजनानि च ।

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे’ ॥ (३१)

(म. भा. शां. रा. ६०. ३१-३३)

१. I. reads राज्ञा समनुज्ञातः for राज्ञा वा समनुज्ञातः. २. I. omits तस्य.
३. B. C. D. E. F. and I. read शै शक्तिः. ४. B. C. D. E. F. and G. read
शक्तिं for दाक्ष्यं. ५. Except A, all other manuscripts as well as the
text are mistaken here. ६. I. reads छत्र-वेषनमुपानि; while B. C. &
F. substitute क्षेत्रं for छत्रम्.

इति । अन्यथा द्विजशुश्रूषामन्तरेण यदि किञ्चित्
पाकयज्ञादिकं कुर्यात् तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । तदुक्तं
मनुना—

‘विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म केश्यते ।

यदतो ऽन्यद्भिः कुरुते तद्देवेत्तस्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्म. १०. १२३)

इति । तस्मात् द्विजशुश्रूषैव तस्य परमो धर्मः । क्षत्रिय-
वैश्यशुश्रूषा तु केवलवृत्त्यर्थत्वादपरमो धर्मः । अत एव
मनुना विप्रशुश्रूषाया उभयार्थस्वमितरशुश्रूषायाः केवल-
वृत्त्यर्थत्वं चे दर्शितम्—

‘शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।

धनितं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत् सः ।

जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता’ ॥

(म. स्म. १०. १२१-१२२)

इति ॥ ६४ ॥

१. The text reads कीर्त्यते. २. The text reads तद्देवेत्तस्य. ३. Except A. and I. all others omit च. ४. I. reads वै for वा, and B. C. D. E. F. read ब्राह्मणानेव धारयेत् for विप्रानाराधयेत् सः, for the same G. and H. read ब्राह्मणानेव राधयेत्. ५. A. reads this whole line as follows:—

जातब्राह्मणशब्दस्य न ह्यस्य कृतकृत्यता ।

For the same G. reads जातिब्राह्मणकृत्यस्य etc., H. जातिब्राह्मणशब्दः स्वात्
etc. and in the marginal correction appears -कृत्यः for -राधयेत्, B. C. E.
and F. read—

जातब्राह्मणकृत्यस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

E. corrects the marginal reading and स्वात् appears for सा ह्यस्य.
D. reads—

जातब्राह्मणशब्दस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

यदा द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा किं कुर्यादित्यत आह—

लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।

न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥ ६५ ॥

शुश्रूषया जीवितुमशक्तो जीवनाय लवणादिषु सर्वेषु विक्रयः कुर्यात् । ननु—लवणादीनि विक्रीयमाणानि विक्रेतुर्दोषमावहन्ति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘फलोपल-क्षौम-सौम-मनुष्यापूप-वीरुधः ।

तिलौदन-रस-क्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥

शस्त्रासव-मधुच्छिष्ट-मधु-लाक्षाः सर्वादिषः ।

मृच्चर्म-पुष्प-कुंतुप-केश-तक्र-विष-क्षितीः ॥

कौशेय-नीलिं-लवण-मांसैकशफ-सीसकान् ।

शाकाद्रींषधि-पिण्याक-पशु-गन्धांस्तथैव च ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।

लाक्षा-लवण-मांसानि पतनीयानि विक्रये ॥

पेयोदधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि चै’ ।

(या. स्मृ. ३. ३६-४०)

१. M. reads सर्वस्य. २. All others except A. I. and the text read तिलोदन-. ३. B. C. E. F. G. and H. read रसासवः; while I. reads वसारस- for शस्त्रासवः. ४. I. reads लाक्षा. ५. The text substitutes च for स-. ६. All others except A. and the text read कुंतप-. ७. I. reads -नील- for -नीलि-. ८. B. C. E. and F. read अम्बु-गन्धान् for -पशु-गन्धान्. ९. I. reads वर्जनीयानि. १०. This line does not appear anywhere except in A. I. and the text. ११. The text substitutes तु for च.

इति । हीनवर्णः शूद्रः । मैवम् । अस्य ब्राह्मणविषयत्वात् ।
त एव मनुः—

‘सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

व्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयोत्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९२)

इति । शूद्रस्तु लवणादीनि विक्रीणन्नपि न दुष्येत् ।
‘विक्रीणन्’—इति पदं वक्ष्यमाणश्लोकादनुषज्य योजनी-
यम् । याज्ञवल्क्योऽपि शुश्रूषया जीवितुमशक्तस्य शूद्रस्य
वाणिज्यादिकमाह—

‘शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा ऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्’ ॥

(या. स्मृ. १. १२०)

इति । यैः कर्मभिर्द्विजातयः शुश्रूष्यन्ते तैरित्यर्थः ।

मनुरपि—

‘अशकुर्वन्स्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः सुचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९९-१००)

इति ॥ ६५ ॥

१. हीनवर्णः शूद्रः appears only in A. and I. The other manuscripts omit these words. २. All others except A. and the text read शूद्रो भवति, but this is a grammatical mistake. ३. A. reads क्षीरविक्रयी. ४. The text reads प्रचरितैः.

शूद्रस्यापि वज्यानाह—

विक्रीणन् मद्य-मांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् ।

कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥६६॥

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥६७॥

इति श्रीपराशरसंहितायां चातुर्वर्ण्या-
चारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मद्यं च बहुविधं ताल-पानस-द्राक्ष-माधूक-खार्जुरादिकम् ।
अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगिन्यादयः । स्पष्टमन्यत्
॥ ६६-६७ ॥

॥ इति शूद्रधर्मप्रकरणम् ॥

प्रख्याता हि पराशरस्मृतिरिह स्मृत्यागमख्यापनं
धर्मो वर्णचतुष्टयीबहुमतौ साधारणाऽन्याभिधौ ।

१. M. reads अतिक्रयं मद्य-मांसं. २. M. reads—

अगम्यागमनं चैव शूद्रोऽपि नरकं व्रजेत्.

३. I. reads शूद्रः पतति तत्क्षणात्, K. L. and M. read शूद्रस्य नरके
ध्रुवम्. ४. All other Manuscripts except A. omit this portion up to
ऽध्यायः ॥ १ ॥. ५. D. G. and H. read प्रख्याताऽऽदि-. ६. B. C. E. and
F. read स्मृतिरिति. ७. I. reads धर्मो वर्णचतुष्टयी बहुमता साधारणा ख्या-
निधा, this is a mistake.

आद्यस्वाह्निकशिष्टनामविहितः षट्कर्मपूर्तोऽपरः
पूर्वाध्ययनिरूपितं तदखिलं व्याख्यते सुधीर्माधवः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्त-
कश्रीवीरब्रह्मभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य
कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां प्रथमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥

१. D. G. and H. read आभ्यस्याह्निक-. २. Except A. and I. all others read पूर्वापरः. ३. B. C. D. E. and F. read व्याख्यात्. ४. I. omits महा-. ५. I. omits माधवीयायां.

The names occurring in the Parás'ara Samhitā.

ADHYĀYA I.

१. अङ्गिराः 78, 10.	१९. ब्रह्मा 93, 14.
२. अत्रिः 78, 10.	२०. मनुः 112, 12.
३. आपस्तम्बः 78, 12.	२१. महेश्वरः 93, 14.
४. औशनसाः (धर्माः) 78, 9.	२२. मानवाः 78, 8. 122, 2.
५. कात्यायनः 78, 13.	२३. याज्ञवल्क्यः 78, 11.
६. काश्यपाः (धर्माः) 78, 8.	२४. लिखितः 78, 12.
७. गार्गीयाः 78, 9.	२५. वासिष्ठाः (धर्माः) 78, 8.
८. गौतमाः 122, 2.	२६. विष्णुः 78, 10. 93, 14.
९. गौतमीयाः (धर्माः) 78, 9.	२७. व्यासः 37, 2. 65, 17. 68, 7. 73, 8. 77, 3. 92, 14.
१०. चतुर्मुखः 112, 11.	२८. शक्तिपुत्रः 73, 6.
११. दक्षः 78, 10.	२९. शङ्खः 78, 12.
१२. देवदारुवनम् 37, 1.	३०. शाङ्खलिखिताः 122, 3.
१३. पराशरः 92, 14.	३१. शानातपः 78, 11.
१४. पराशरमतम् 141, 5.	३२. सत्यवतीसुतः 37, 4.
१५. पराशरमहामुनिः 75, 17.	३३. संवर्तः 78, 10.
१६. पराशराः 122, 3.	३४. हारीतः 78, 11.
१७. प्राञ्चिनसः 78, 13.	३५. हिमशैलः 37, 1.
१८. बदरिकाश्रमः 68, 7.	

The names of authors and works, etc., occurring in the
introduction of Mādhavāchārya's Commentary.

१ अत्रिः 11, 2. 11, 5.	२४. नलः 3, 1.
२. अरुन्धतीसहचरः 3, 3.	२५. निमिः 3, 2.
३. अर्हन् 10, 7.	२६. पराशरः 9, 6. 9, 7. 9, 9. 10, 9. 10, 13. 10, 15. 11, 1. 31, 5. 31, 8.
४. आङ्गिरसः 3, 1.	२७. पराशरपुत्रः 10, 11. 10, 12.
५. आथर्वणः 18, 1.	२८. पराशरवाक्यम् 23, 8.
६. आनुशासनिकम् (Mahābhā- rata, Bk. XIII) 13, 4.	२९. पराशरस्मृतिः 5, 2. 5, 3. 8, 14. 13, 7. 14, 1. 36, 8.
७. इन्द्रः 3, 1. 11, 3.	३०. पाराशर्यः 10, 10. 10, 17.
८. उत्तरमीमांसा 9, 11.	३१. पाराशर्यार्थयणः 10, 16.
९. ऋग्वेदः 17, 8.	३२. बादरायणः 5, 7.
१०. और्वः 11, 5.	३३. वीधायनसूत्रम् 4, 7.
११. कणादः 34, 5.	३४. बौद्धः 10, 7.
१२. कपिलः 34, 5.	३५. भट्टाचार्यः 12, 2.
१३. कल्पसूत्रकृतः 14, 13.	३६. भारद्वाजः 4, 8.
१४. गजाननः 1, 8.	३७. भोगनाथः 4, 6.
१५. गान्धर्वोपवेदः 17, 7.	३८. मनुः 7, 5. 8, 14. 9, 5. 11, 1. 12, 5.
१६. गौतमिः 3, 2.	३९. मनुस्मृतिः 8, 13.
१७. घृतकौशिकः 10, 16.	४०. मन्वादिः 7, 4.
१८. चतुर्विंशतिमतम् 10, 5.	४१. मन्वादिस्मृतिः 11, 7. 11, 8
१९. चार्वाकः 10, 7.	४२. मन्वादिस्मृतयः 7, 3. 8, 9.
२०. जातूकर्ण्यः 10, 17.	४३. माधवः 3, 4. 4, 4. 4, 8. 4, 9
२१. जैमिनिः 5, 6.	
२२. धर्मसुतः 3, 2.	
२३. धौम्यः 3, 2.	

४४. माधवार्यः 5, 4.	५८. शाक्यः 7, 2, 10, 4.
४५. मानविः 8, 3.	५९. शाक्यादिवाक्यानि 10, 5.
४६. मायणः 4, 5.	६०. शाक्यादिस्मृतयः 7, 3.
४७. मेधातिथिः 3, 1, 11, 8.	६१. शाक्यादिस्मृतिः 7, 6, 8, 9.
४८. यजुर्वेदः 18, 1.	६२. शैब्यः 3, 1.
४९. याज्ञवल्क्यः 11, 2, 11, 6.	६३. श्रीकण्ठः 1, 12.
५०. रामः 3, 3.	६४. श्रीबुक्कण्ठमापतिः 2, 4.
५१. वंशत्राह्मणम् 10, 14.	६५. श्रीभारतीतीर्थः 1, 11.
५२. वागीशः 1, 7.	६६. श्रीमती 4, 5.
५३. वाजसनेयिशाखा 10, 14.	६७. सामानि 17, 8.
५४. वासिष्ठः 11, 2, 11, 4.	६८. सायणः 4, 6.
५५. वेदव्यासः 10, 12.	६९. सुमतिः 3, 1.
५६. वैन्यनृपतिः 3, 2.	७०. स्त्रौजाः 3, 2.
५७. व्यासः 10, 10, 10, 11.	

A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mādhavāchārya's Commentary on the
Parāś'ar Sāmhita, Adhyāya I.

- १ अगस्त्यगीताः (धर्माः) 109, 9.
 २ अङ्गिराः 108, 3. 191, 16.
 197, 14. 221, 15. 222,
 11. 232, 5. 254, 18. 277,
 5. 316, 21. 318, 12.
 379, 15.
 ३ अत्रिः 73, 12. 79, 2. 108, 3.
 116, 10. 251, 1. 257, 9
 289, 8. 298, 9. 301, 15.
 383, 11. 426, 7. 427,
 10. 432, 8. 439, 1.
 ४ अथर्वः 100, 10.
 ५ अर्जुनः 61, 5.
 ६ अश्वपतिः 200, 16.
 ७ आग्नेयपुराणम् 268, 8. 351,
 10. 365, 1.
 ८ आग्नेयम् 366, 16.
 ९ आङ्गिरसः 109, 12.
 १० आचार्याः 300, 3.
 ११ आत्रेयः 108, 13.
 १२ आथर्वणम् 165, 9. 166, 13.
 १३ आदित्यपुराणम् 83, 11. 157,
 9. 177, 1. 229, 16. 280,
 19. 360, 6. 424, 14. 425,
 16.
 १४ आनुशासनिकपर्व (Mahā-
 bhāratam, Bk. XIII.)
 143, 8.
 १५ आनुशासनिकम् (Mahā-
 bhāratam, Bk. XIII.)
 167, 10. 230, 12. 494,
 8. 466, 14. 476, 20. 480,
 13. 432, 5.
 १६ आपस्तम्बः 79, 4. 108, 1.
 108, 5. 138, 1. 157, 4.
 224, 16. 226, 1. 233, 16.
 245, 12. 247, 9. 308, 10.
 313, 1. 323, 3. 325, 14.
 329, 6. 329, 13. 335, 16.
 349, 9. 380, 21. 382, 5.
 384, 12. 421, 18.
 १७ आरण्यपर्व (Mahābhāratam,
 Bk. III.) 128, 9. 131,
 17. 144, 12.
 १८ आरुणिः 173, 3.
 १९ आश्वमेधिकपर्व (Mahābhā-
 ratam, Bk. XIV.) 108
 14. 130, 5.
 २० आश्वमेधिकम् (Mahābhāra-
 tam, Bk. XIV.) 116, 1.
 160, 6. 162, 8. 317, 1
 366, 1. 396, 13. 402, 1

- 403, 3. 404, 1. 412, 15.
415, 14. 418, 13. 422, 3.
426, 13. 427, 17. 428, 9.
479, 10.
- २१ आश्वलायनः 108, 1. 314,
5. 358, 14. 380, 14. 383,
18.
- २२ उत्तरतापिनीयम् 99, 2. 107, 1.
- २३ उशनाः 108, 3. 252, 13.
342, 4. 424, 11. 443, 12.
458, 6. 463, 1. 470, 6.
- २४ ऋष्यशृङ्गः 108, 12.
- २५ औमामहेश्वराः (धर्माः) *
109, 1.
- २६ कठः (सूत्रकारः) 107, 16.
- २७ कण्वः 67, 15.
- २८ कश्यपः 108, 7.
- २९ काठक-(-शाखा) 67, 14.
- ३० काण्व-(-शाखा) 67, 14.
- ३१ काण्वाः (धर्माः) 67, 14.
109, 3.
- ३२ कात्यायनः 108, 5. 168, 12.
221, 9. 252, 9. 255, 4.
256, 15. 259, 11. 295,
8. 296, 6. 312, 5. 315, 8.
360, 2. 362, 19. 380, 10.
383, 7. 387, 9. 388, 18.
391, 16. 428, 15. 436,
11. 455, 10.
- ३३ कार्णाजिनिः 108, 8. 267, 6.
352, 12. 353, 12. 392, 4.
- ३४ कालिदासः 114, 2.
- ३५ कुणिबाहोः (धर्माः) 109, 6.
- ३६ कुणेः (धर्माः) 109, 6.
- ३७ कूर्मपुराणम् 58, 1. 70, 2.
94, 3. 94, 15. 127, 15.
146, 3. 151, 5. 156, 13.
158, 10. 159, 1. 161, 12.
215, 2. 216, 5. 220, 1.
238, 17. 242, 1. 258, 4.
269, 13. 278, 6. 291, 8.
296, 16. 297, 5. 301, 8.
307, 16. 311, 5. 311, 17.
320, 3. 336, 12. 338, 4.
340, 5. 344, 4. 355, 6.
365, 5. 371, 17. 376, 6.
379, 9. 382, 20. 385, 9.
387, 15. 389, 6. 392, 7.
409, 10. 415, 6. 415, 18.
416, 16. 419, 6. 424, 17.
430, 7. 431, 16. 444, 7.
- ३८ कृष्णः 50, 16.
- ३९ केतुः 221, 3.
- ४० कैवल्योपनिषद् 40, 10.
- ४१ कौथुम-(-शाखा सूत्रकारश्च)
67, 14. 107, 16.
- ४२ कौमाराः(धर्माः) 109, 2.
- ४३ कौर्मम् 96, 1. 152, 19.
- ४४ कौशिकः 248, 7. 254, 17.
- ४५ कौशिकाः 109, 4.
- ४६ कौषीतकिनः 172, 13.
- ४७ कौषीतकिब्राह्मणम् 173, 1.

* Possibly a conversation between Umā and Mahēśvara, Adhyāya, 140-146. Bk. XIII. Mahābhāratam.

- ४८ क्रतुः 108, 12. 133, 11.
 ४९ क्षुरिका 41, 1.
 ५० गद्यव्यासः 430, 19.
 ५१ गर्गः 282, 13. 283, 3. 317, 17.
 ५२ गारुडपुराणम् 198, 20.
 ५३ गार्ग्यायणिः 173, 3.
 ५४ गार्ग्यः 108, 8. 279, 13. 441, 11.
 ५५ गीता 61, 5. 63, 1. 85, 10.
 ५६ गुरुमतम् (possibly Prābhā-karamatam) 149, 14.
 ५७ गुरुः 221, 3.
 ५८ गृह्यपरिशिष्टम् 316, 12. 381, 18. 391, 3.
 ५९ गोभिलः 248, 15. 254, 14. 263, 10. 265, 13. 301, 1. 314, 9. 352, 17. 391, 5. 417, 14. 427, 1. 430, 1. 441, 17.
 ६० गौतमः 108, 3. 156, 19. 163, 11. 186, 8. 208, 10. 234, 18. 244, 15. 247, 18. 277, 8. 306, 18. 309, 3. 309, 16. 310, 18. 326, 9. 327, 11. 407, 13. 423, 4. 428, 18. 431, 6.
 ६१ चतुर्मुखः 112, 16. 114, 11. 116, 1. 116, 9. 116, 12.
 ६२ चतुर्विंशतिमतम् 197, 10. 259, 8. 260, 7. 261, 13. 279, 3. 317, 3. 381, 14.
 ६३ चित्रः 173, 1. 173, 3.

- ५० छन्दोगब्राह्मणम् 170, 12.
 ६५ छन्दोगशाखा 200, 15.
 ६६ छन्दोगाः 56, 3. 77, 10. 100, 4. 127, 2. 174, 19.
 ६७ छागलेयः 108, 13.
 ६८ जमदग्निः 108, 9.
 ६९ जाबालिः 108, 9. 260, 4. 263, 17.
 ७० जैमिनिकृताः (धर्माः) 109, 7.
 ७१ जैमिनिः 49, 15. 56, 9. 65, 18. 108, 1.
 ७२ जैमिनिसूत्रम् 50, 5. 60, 8.
 ७३ जैमिनीयम् 214, 12.
 ७४ ज्योतिःशास्त्रम् 193, 13. 282, 7.
 ७५ तार्किकाः 87, 5. 90, 2.
 ७६ तुलाधारः 477, 5.
 ७७ तैत्तिरीयकम् 173, 8.
 ७८ तैत्तिरीयब्राह्मणम् 172, 16. 290, 6. 383, 12.
 ७९ तैत्तिरीयम् 100, 1.
 ८० तैत्तिरीयशाखा 150, 9.
 ८१ तैत्तिरीय-(-शाखा) 67, 14.
 ८२ त्रिपुरान्तकारी 221, 1.
 ८३ दक्षः 108, 4. 153, 14. 227, 1. 230, 16. 232, 5. 232, 13. 233, 11. 237, 12. 249, 1. 258, 12. 259, 5. 270, 9. 288, 14. 291, 1. 297, 19. 300, 19. 311, 9. 319, 6. 320, 9. 336, 9.

- 337, 17. 338, 1. 338,
8. 343, 8. 378, 1. 438,
2. 438, 18. 443, 14.
- ८४ देवभागः 172, 15. 172, 17.
- ८५ देवलः 108, 12. 164, 4.
176, 3. 179, 12. 194, 11.
213, 11. 215, 13. 224,
3. 226, 17. 228, 5. 228,
10. 231, 11. 243, 2. 247,
6. 264, 9. 354, 19. 430,
13. 431, 3. 481, 5.
- ८६ द्रुपदः 90, 13. 92, 1.
- ८७ धर्मव्याधोपाख्यानम् (Ma-
hābhāratam, Bk. III.)
92, 5.
- ८८ धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः 134, 4.
- ८९ धूम्रायनकृताः (धर्माः) 109, 3.
- ९० धृष्टद्युम्नः 88, 3.
- ९१ नन्दिकेश्वरः 375, 19.
- ९२ नन्दिधर्माः 109, 1.
- ९३ नारदः 108, 6. 154, 2. 154,
10. 155, 12. 291, 3. 321,
3. 438, 5. 446, 4. 447, 12.
- ९४ नारायणः 297, 9. 298, 15.
379, 5.
- ९५ नृसिंहपुराणम् 261, 8. 303,
15. 364, 12. 378, 7. 406,
15. 408, 5.
- ९६ पतञ्जलिः 42, 5. 44, 3. 71,
12.
- ९७ पद्मपुराणम् 239, 8.
- ९८ पराशरः 47, 1. 67, 5. 67,
17. 68, 1. 70, 10. 73, 14.
74, 2. 74, 5. 74, 7. 74, 9.
74, 11. 76, 11. 80, 1.
93, 1. 93, 4. 108, 4. 138,
11. 139, 1. 139, 3. 140,
2. 147, 7. 141, 7. 141,
16.
- ९९ पराशरसुतः 67, 17.
- १०० पराशरस्मृतिः 62, 2. 65,
12. 394, 13.
- १०१ परिशिष्टम् 382, 11.
- १०२ पाणिनिः 148, 3.
- १०३ पारस्करः 108, 12. 381, 6.
- १०४ पावकीयाः (धर्माः) 109, 8.
- १०५ पितामहः 108, 6. 116,
3. 231, 15. 353, 17.
- १०६ पितृगाथाः 363, 10.
- १०७ पुराणम् 237, 11. 254, 11.
283, 18. 304, 3. 333, 5.
355, 13. 362, 9. 409, 2.
411, 17. 413, 10. 427,
7. 441, 14.
- १०८ पुराणसारः 76, 2. 81, 9.
124, 10. 183, 15. 250,
14. 335, 1. 362, 6. 365,
15. 405, 14.
- १०९ पुलहः 108, 12.
- ११० पुलस्त्योद्गीताः (धर्माः) 109,
8.
- १११ पुलस्त्यः 108, 12. 142, 1.
142, 12. 264, 13. 280, 2.
302, 7. 422, 15.
- ११२ पुलहोद्गीताः (धर्माः) 109, 8.

- ११३ पैडीनः 108, 7.
 ११४ पैडीनसिः 108, 2. 157, 2.
 357, 7. 357, 12. 358, 8.
 416, 2. 428, 3.
 ११५ पैलः 65, 18.
 ११६ प्रचेताः 79, 6. 108, 6. 236,
 14. 278, 18. 283, 7. 388,
 8. 397, 19. 416, 13.
 ११७ प्रजापतिः 111, 8. 111, 13.
 157, 12. 161, 9. 168, 2.
 264, 6. 293, 8. 295, 13.
 309, 10.
 ११८ प्रपञ्चसारः 39, 7.
 ११९ प्राचीनशालः 200, 15.
 १२० प्राभाकरः 88, 1. 90, 3.
 148, 2.
 १२१ बभ्रुः 108, 7.
 १२२ बह्वृचोपनिषद् 97, 12. 99,
 12.
 १२३ बादरायणः 52, 11. 96, 16.
 98, 12.
 १२४ बुधः 221, 2.
 १२५ बृहन्मनुः 291, 5.
 १२६ बृहस्पतिकृताः (धर्माः) 109,
 5.
 १२७ बृहस्पतिः 47, 13. 48, 4.
 48, 6. 48, 7. 82, 6. 84,
 5. 85, 1. 121, 13. 124, 3.
 125, 4. 153, 6. 185, 5.
 190, 1. 239, 14. 291, 13.
 316, 6. 318, 15. 343, 18.
 350, 15. 424, 8. 429, 4.
 455, 4. 456, 4.
 १२८ बौधायनः 107, 16. 108
 6. 118, 18. 144, 8. 168
 18. 175, 11. 229, 7
 230, 4. 241, 6. 241, 16
 242, 12. 246, 5. 264, 16
 282, 16. 294, 11. 303
 13. 306, 5. 314, 14. 316
 9. 326, 13. 328, 2. 352
 6. 355, 16. 369, 3. 371
 16. 372, 16. 375, 18
 383, 15. 391, 22. 414
 16. 419, 10.
 १२९ ब्रह्मणा कथिताः (धर्माः) 109,
 2.
 १३० ब्रह्मपुराणम् 130, 3. 133,
 7. 178, 10. 321, 1. 410,
 2. 417, 11. 423, 10.
 १३१ ब्रह्ममीमांसा 103, 1.
 १३२ ब्रह्मा 113, 7. 221, 1.
 293, 13.
 १३३ ब्रह्माण्डपुराणम् 201, 13.
 228, 13. 247, 15. 260,
 17. 266, 3. 453, 9.
 १३४ ब्रह्मादयः 111, 2.
 १३५ भगवान् 85, 10. 159, 9.
 183, 15. 204, 17. 216,
 19. 411, 2.
 १३६ भट्टनयः 90, 5.
 १३७ भट्टपादाः 114, 6.
 १३८ भरद्वाजः 108, 8. 109, 5.
 226, 8. 237, 4. 262, 3.
 317, 11. 322, 6.
 १३९ भविष्यत्पुराणम् 324, 15.
 १४० भविष्यपुराणम् 419, 1.

- १४१ भविष्योत्तरम् 186, 14.
189, 12. 191, 5.
- १४२ भाङ्गाः 87, 9. 90, 4.
- १४३ भानुः 221, 2.
- १४४ भारतम् 93, 6.
- १४५ भारद्वाजः 193, 3. 202, 2.
295, 5.
- १४६ भार्गवाः (धर्माः) 109, 4.
- १४७ भाष्यकारः 55, 3.
- १४८ भूमिसुतः 221, 2.
- १४९ भृगुः 108, 5. 109, 12.
245, 16. 264, 3. 265, 4.
436, 16.
- ५० मत्स्यपुराणम् 113, 2. 155,
15. 170, 1. 194, 17. 262,
11. 281, 5. 327, 12. 360,
11. 388, 4. 436, 8.
- ५१ मदालसा (In Mārkaṇḍeya-
purāṇam.) 164, 12.
- ५२ मनुः 49, 14. 52, 3. 57, 7.
67, 12. 78, 5. 88, 13. 89,
5. 108, 3. 111, 5. 111, 13.
112, 13. 114, 11. 116, 5.
116, 9. 116, 10. 129,
16. 138, 17. 139, 3. 144,
4. 145, 14. 147, 9. 148,
5. 149, 16. 150, 1. 154,
6. 158, 6. 158, 14. 169,
6. 169, 16. 177, 14. 187,
7. 189, 8. 190, 10. 192,
18. 195, 10. 196, 11. 198,
2. 198, 13. 202, 12. 216,
9. 217, 7. 219, 15. 223,
15. 224, 7. 224, 20. 227,
11. 229, 1. 231, 7. 236, 9.
- 238, 13. 239, 10. 243,
8. 245, 4. 277, 1. 282,
10. 286, 7. 291, 16. 303,
1. 305, 10. 310, 14.
315, 13. 321, 9. 322,
10. 323, 12. 325, 7. 325,
17. 327, 17. 328, 6. 330,
16. 331, 8. 332, 11.
333, 13. 335, 6. 337, 1.
337, 13. 338, 13. 339,
2. 339, 15. 340, 14. 341,
13. 344, 16. 348, 9. 377,
9. 385, 13. 390, 17. 392,
11. 395, 10. 395, 20. 397,
6. 397, 11. 399, 7. 400,
10. 402, 6. 403, 14. 404,
12. 406, 1. 407, 4. 414,
1. 422, 19. 429, 17. 435,
2. 446, 14. 447, 8. 447,
17. 452, 5. 453, 13. 454,
4. 454, 7. 455, 15. 457,
14. 458, 9. 461, 12. 463,
6. 464, 4. 464, 17. 466,
6. 467, 19. 468, 6. 469,
2. 472, 8. 472, 19. 474,
11. 476, 12. 478, 7. 479,
10. 480, 4. 482, 10. 483,
3. 483, 9. 485, 2. 485,
14.
- १५३ मन्त्रोपनिषद् 41, 5.
- १५४ मन्वादयः 111, 2. 116, 12.
- १५५ मरीचिः 227, 8. 231, 3.
277, 13. 285, 11. 302, 5.
314, 17. 315, 4. 319, 14.
354, 3. 354, 13.
- १५६ महर्षिदवाहृतम् 74, 3.

१५७ महाभारतम् 80, 16. 88, 3.
89, 7. 90, 13. 187, 4.
189, 5. 217, 4. 217, 14.
223, 20. 449, 5. 451, 18.

१५८ माध्यन्दिन-(-शाखा) 67, 14.

१५९ मार्कण्डेयपुराणम् 171, 6.
240, 12. 385, 5. 392, 16.
396, 7. 414, 11. 453, 3.
478, 2.

१६० मार्कण्डेयम् 387, 19.

१६१ मार्कण्डेयः 109, 4. 215, 9.
248, 12. 256, 9. 257, 4.
263, 6. 281, 9. 285, 5.
399, 1. 434, 8. 441, 20.
462, 4. 473, 17.

१६२ मीमांसकः 87, 8. 113, 16.
211, 1.

१६३ मुरारिः 221, 1.

१६४ मेधातिथिः 276, 4.

१६५ मैत्रेयशाखा 124, 4.

१६६ यजुर्वेदः 273, 7.

१६७ यमः 108, 3. 131, 8. 147,
6. 184, 16. 185, 16. 223,
2. 223, 8. 223, 10. 223,
19. 225, 10. 226, 4. 227,
6. 228, 2. 237, 1. 240,
4. 245, 9. 247, 12. 253,
8. 255, 11. 261, 3. 280,
9. 283, 10. 287, 9. 287,
13. 300, 10. 308, 6. 310,
11. 324, 18. 361, 13. 380,
1. 398, 7. 404, 16. 405,
3. 405, 17. 407, 9. 429,
12. 456, 10.

१६८ याज्ञवल्क्यः 72, 14. 73,

13. 109, 4. 129, 12. 138,

17. 151, 13. 155, 1. 157,

15. 169, 9. 177, 7. 184,

12. 189, 17. 192, 21.

196, 2. 198, 10. 199, 6.

201, 1. 202, 6. 203, 4.

205, 7. 205, 8. 205,

11. 205, 14. 205, 16.

205, 17. 205, 18. 205,

20. 207, 10. 219, 11.

222, 24. 223, 7. 226,

13. 234, 14. 235, 8.

236, 4. 241, 13. 244

10. 278, 12. 286, 13

291, 11. 292, 4. 301

12. 307, 8. 317, 6. 326

7. 331, 4. 337, 9. 338

11. 341, 7. 342, 8. 348

4. 350, 6. 395, 7. 397

16. 406, 12. 425, 7. 43

11. 445, 9. 446, 10. 44

18. 447, 4. 452, 2. 46

9. 463, 2. 463, 19. 46

16. 468, 16. 476, 9. 48

14. 484, 7. 485, 8.

१६९ याज्ञवल्क्यादयः 116, 11

१७० युधिष्ठिरः 92, 1.

योगसूत्राणि 42, 6.

१७१ योगियाज्ञवल्क्यः 260,

262, 15. 265, 15. 2

16. 271, 14. 276,

279, 10. 289, 6. 298

292, 14. 303, 10. 306

307, 20. 346, 7. 354,

- 356, 10. 357, 11. 358, 11. 359, 14. 362, 12. 363, 14.
- १७२ राजधर्माः (Possibly Part I., Bk. XII., of Mahābhāratam.) 129, 5.
- १७३ रामायणम् 475, 6.
- १७४ राहुः 221, 3.
- १७५ लिखितः 79, 4. 108, 12.
- १७६ लिङ्गपुराणम् 82, 11. 94, 9. 343, 15.
- १७७ लौगाक्षिः 108, 9.
- १७८ वत्सः 108, 11.
- १७९ बह्निपुराणम् 178, 1.
- १८० ब्राह्मपुराणम् 296, 11. 476, 16.
- १८१ वसिष्ठः 108, 4. 142, 1. 142, 11. 146, 16. 152, 14. 163, 5. 172, 14. 175, 9. 185, 1. 193, 10. 229, 10. 240, 9. 271, 8. 274, 9. 275, 7. 276, 7. 297, 5. 350, 12. 434, 11.
- १८२ वाजसनेयः 100, 11.
- १८३ वाजसनेयिब्राह्मणम् 111, 4. 174, 16. 203, 9. 205, 6. 210, 8.
- १८४ वाजसनेयिशाखा 164, 17.
- १८५ वामनपुराणम् 220, 19. 282, 1. 321, 12.
- १८६ वायुपुराणम् 134, 1. 305, 14.
- १८७ वायुसंहिता (Śivamahāpurāṇam, Bk. V.) 59, 3.
- १८८ वार्तिककारः (of Bṛihadāranyakopanishad.) 55, 3. 62, 3.
- १८९ वालखिल्यकृताः (धर्माः) 109, 10.
- १९० वासिष्ठः 172, 17.
- १९१ थिदुरवाक्यानि 109, 12.
- १९२ विभाण्डककृताः (धर्माः) 109, 11.
- १९३ विवरणकारः 38, 7.
- १९४ विवर्तवादिनः 101, 12.
- १९५ विवस्वान् 227, 3.
- १९६ विश्वरूपाचार्यः 57, 3.
- १९७ विश्वामित्रकृताः (धर्माः) 109, 6.
- १९८ विश्वामित्रः 88, 8. 89, 5. 304, 9.
- १९९ विष्णुधर्मोत्तरम् 178, 7. 184, 6. 185, 8. 188, 25. 191, 19. 192, 14. 199, 22. 216, 2. 413, 3. 437, 3.
- २०० विष्णुपुराणम् 83, 7. 96, 15. 125, 9. 142, 2. 151, 18. 156, 7. 220, 5. 221, 12. 227, 15. 265, 9. 284, 15. 301, 4. 301, 18. 320, 15. 350, 18. 359, 3. 360, 15. 364, 3. 385, 17. 393, 4. 398, 16. 405, 9. 414, 5. 421, 12. 433, 4. 439, 6. 439, 18. 441, 7. 443, 8. 480, 10. 481, 10.

२०१ विष्णुः 84, 9. 108, 5. 118,
7. 116, 11. 146, 18. 193,
5. 216, 13. 220, 13. 248,
4. 251, 10. 253, 5. 271,
3. 275, 12. 279, 7. 280,
14. 281, 14. 296, 7. 316,
14. 323, 8. 327, 8. 334,
16. 352, 3. 353, 2. 353,
14. 382, 17. 402, 19. 442,
10. 454, 21.

२०२ वृद्धगार्थः 436, 19.

२०३ वृद्धगौतमः 436, 5. 437, 8.

२०४ वृद्धपराशरः 138, 5. 230,
8. 234, 10.

२०५ वृद्धमनुः 188, 10. 287, 16.
361, 3. 422, 11. 425, 19,
427, 14.

२०६ वृद्धयाज्ञवल्क्यः 253, 18.

२०७ वृद्धवसिष्ठः 192, 7. 382,
14. 435, 16. 436, 14.

२०८ वृद्धशङ्खः 238, 6. 250, 1.

२०९ वेदव्यासः 46, 1.

२१० वैयाघ्राः (धर्माः) 109, 11.

२११ वैयासिकभाष्यम् 42, 6.

२१२ वैयासिकम् 214, 12.

२१३ वैशम्पायनगीताः (धर्माः)
110, 1.

२१४ वैशम्पायनः 65, 18.

२१५ वैशेषिकः 99, 7.

२१६ वैशेषिकादयः 113, 16.

२१७ वैश्वानराः (धर्माः) 109, 3.

२१८ वैष्णवागमः 210, 1.

२१९ व्याघ्रपादः 233, 5. 249,
14. 269, 11.

२२० व्यासगीताः (धर्माः) 109, 11.

२२१ व्यासः 46, 1. 65, 12. 66,
20. 66, 20. 67, 2. 68, 1.
68, 2. 69, 14. 77, 13.
80, 1. 92, 17. 93, 6. 107,
15. 108, 3. 108, 7. 112,
15. 113, 7. 113, 12.
127, 6. 154, 14. 186,
8. 190, 7. 194, 20. 197,
7. 197, 17. 199, 1. 251,
5. 253, 13. 258, 8. 258,
20. 263, 3. 263, 14.
270, 6. 270, 13. 285, 14.
288, 9. 289, 3. 289, 10.
290, 15. 293, 2. 295, 16.
297, 21. 303, 8. 305, 16.
306, 8. 310, 4. 313, 17.
318, 9. 332, 6. 333, 7.
337, 6. 351, 7. 355, 10.
361, 16. 378, 21. 381,
11. 388, 10. 397, 2. 411,
14. 413, 13. 415, 10.
416, 12. 417, 5. 431, 10.
435, 10.

२२२ व्याससूत्रम् 44, 7.

२२३ व्याससूत्राणि 56, 10.

२२४ शक्तिपुत्रः 74, 1.

२२५ शङ्ख-लिखितौ 194, 3. 235,
12. 351, 19. 477, 10.

२२६ शङ्खः 79, 4. 108, 5. 236, 1.
243, 11. 255, 8. 256, 6

- 268, 5. 268, 13. 274, 12.
 284, 5. 286, 10. 297, 15.
 303, 8. 307, 11. 329, 11.
 415, 2. 426, 17. 477, 10.
- २२७ शानिः 221, 3.
 २२८ शशी 221, 2. [205, 10.
 २२९ शाकल्यः 205, 7. 205, 8.
 २३० शाकुनेयाः (धर्माः) 109, 7.
 २३१ शाण्डिल्याः (धर्माः) 109, 9.
 २३२ शातातपः 108, 4. 179, 8.
 186, 18. 188, 4. 192, 2.
 228, 16. 232, 2. 243, 13.
 256, 12. 271, 7. 286, 4.
 298, 5. 317, 14. 327, 1.
 330, 12. 379, 18. 404, 5.
 405, 7. 426, 10. 426, 20.
 427, 21. 432, 14.
- २३३ शान्तिपर्व (Mahābhāratam,
 Bk. XII.) 452, 9. 454,
 11. 456, 13. 461, 2. 464,
 9. 467, 5. 472, 16. 474,
 16. 475, 9. 477, 4. 479,
 14. 481, 18. 482, 16.
- २३४ शिवधर्मः 190, 3.
 २३५ शिवः 59, 7. 59, 10.
 २३६ शुक्रः 221, 3.
 २३७ शैवपुराणम् 376, 18.
 २३८ शैवागमः 139, 13.
 २३९ शौचः 347, 12.
 २४० शौनकः 158, 18. 260, 15.
 272, 5. 272, 13. 305, 5.
 315, 13. 346, 11. 347, 3.
 357, 2. 418, 10. 418, 17.
- २४१ श्रुतिः 296, 14. 311, 21.
 344, 8. 345, 1. 349, 3.
 349, 14. 376, 14. 349, 16.
 387, 6. 391, 20.
- २४२ श्वेतकेतुः 173, 1. 173, 4.
 २४३ श्वेताश्वतरशाखा 74, 16.
 २४४ श्वेताश्वतराः 41, 5. 208, 14.
 २४५ श्वेताश्वतरोपनिषद् 98, 1.
 २४६ षट्त्रिंशन्मतम् 241, 10.
 244, 3. 287, 6. 438, 10.
- २४७ सत्यवती 64, 14.
 २४८ सत्यवतीसुतः 64, 13.
 २४९ सत्यव्रतः 108, 8. 267, 16.
 356, 5. 358, 20.
- २५० सङ्ग्रहकारः 278, 3.
 २५१ संवर्तः 108, 4. 185, 20.
 199, 11. 277, 15. 306, 15.
- २५२ साङ्ख्यायनः 222, 16.
 २५३ सात्यह्वयः 172, 14. 172, 17.
 २५४ सुमन्तुः 65, 18. 108, 7.
 175, 3.
- २५५ सुमन्तुकृताः (धर्माः) 109, 7.
 २५६ सूतः 65, 19.
 २५७ सूतसंहिता (A Volume of
 Skanda-purāṇam.) 95, 8.
- २५८ सूत्र्याः 172, 15. 172, 17.
 २५९ सौधन्याः (धर्माः) 109, 9.
 २६० सौलभायनाः (धर्माः) 109, 9.
 २६१ स्कन्दपुराणम् 25, 8. 107, 7.
 131, 3. 185, 10. 194, 6.
 198, 6. 361, 10. 437, 15.

14 *The names of authors and works, etc.*

२६२ स्कान्दम् 120, 10. 179, 1. 188, 7. 191, 11. 196, 20. 199, 14.	२६५ स्वायम्भुवः 119, 9.
२६३ स्मृतिशास्त्रम् 52, 13. स्मृतिः 52, 19.	२६६ हारीतः 108, 5. 144, 1. 153, 17. 154, 19. 160, 14. 163, 8. 225, 16. 240, 7. 249, 4. 254, 6. 255, 14. 256, 3. 293, 11. 296, 5. 308, 16. 320, 1. 331, 12. 343, 1. 353, 5. 359, 8. 362, 15. 383, 4. 413, 6. 440, 12.
२६४ स्मृत्यन्तरम् 249, 7. 290, 1. 308, 3. 318, 18. 354, 9. 363, 19. 365, 10. 395, 16. 463, 10.	

Index of Quotations, Vol. I. Part I.

१. अङ्गिराः—

- अन्तर्धाय तृणैर्भूमिम् 221, 17.
 अयज्ञीयैरनर्द्रिश्च 222, 3.
 अरिमेदं प्रियङ्गुं च 252, 5.
 आद्य-पुत्राग-बिल्वानाम् 252, 1.
 उत्थाय पश्चिमे रात्रे 221, 16.
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा 252, 7.
 कुर्यान्मृत्र-पुरीषे तु 221, 19.
 कृत्वा यज्ञोपवीतं तु 222, 13.
 क्रीडाकर्मैव बालानाम् 317, 2.
 जात्यं च बिल्व-खदिरम् 252, 4.
 तत् सायं-प्रातर्होमस्य 318, 14.
 देवतानां गुरुणां च 191, 17.
 पुण्यं देयं प्रयत्नेन 191, 18.
 प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वम् 252, 6.
 प्रातर्भूत्वा च यतवाक् 252, 8.
 भक्षयेत्प्रातरुत्थाय 252, 2.
 यत्तु राशीकृतं धान्यम् 197, 15.
 यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नम् 379, 16.
 यो दद्यात्काञ्चनं मेरुम् 318, 13.
 वटा-श्वत्था-ज्के-खदिर- 252, 3.
 वाचं नियम्य यत्नेन 221, 18.
 विष्णुत्रं तु गृही कुर्यात् 222, 14.
 शवस्पृशमथोदक्याम् 277, 6.

- शालामौ वा पचेदन्नम् 379, 15.
 शिरः प्रावृत्य कुर्वीत 222, 2.
 शू ब्राह्मिपगृहीतव्यम् 197, 16.
 स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् 277, 7.
 स्वाभिप्रायकृतं कर्म 317, 1.

२. अत्रिः—

- आचान्तोऽप्यशुचिस्तावत् 432, 9.
 आयुःक्षीणा दिवा निद्रा 439, 3.
 आसनादुत्थितस्तस्मिन् 432, 12.
 इतिहास-पुराणानि 439, 4.
 उद्धृते ऽप्यशुचिस्तावत् 432, 10.
 उभे सन्ध्ये तु कर्तव्ये 298, 11.
 तथा सति महान्दोषः 427, 12.
 तदार्रकाष्ठं शुष्कं वा 251, 3.
 तोयं पाणिनखस्पृष्टम् 426, 8.
 दिवा स्वापं न कुर्वीत 439, 2.
 नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्याम् 301, 16.
 पत्नी-भ्रात्रिय-याज्याश्च 383, 13.
 पुत्रो भ्राता ऽथवा ऋत्विक् 383, 12.
 ब्रह्मयज्ञे जपे चैव 257, 10.
 भूमावपि हि लिप्तायाम् 432, 11.
 भोजने वर्तुलः प्रोक्तः 257, 11.
 मुखे पर्युषिते नित्यम् 251, 2.
 मौनव्रतं महाकष्टम् 427, 11.

वृथाविवादवाक्यानि 139, 15.
सन्धात्रयं तु कर्तव्यम् 289, 9.
298, 10.
सुरापानेन तत्तुल्यम् 426, 9.
हिंसन्ति वै सदा पापाः 301, 17.

३. *आग्नेयपुराणम्—

अक्षुण्णोः पञ्चदशीं चैव 367, 18.
अग्नौ क्रियावतां देवो 367, 5.
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये 367, 3.
अर्चनं सम्पवक्ष्यामि 367, 1.
आनुष्टुभस्य सूक्तस्य 367, 9.
ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तम् 367, 8.
एकादशीं कण्ठमध्ये 367, 16.
एकादश्या तथा धूपम् 368, 8.
एवं न्यासविधिं कृत्वा 368, 2.
केयूरवान् मकरकुण्डलवान्
किरीटी 369, 1.
क्रियाज्ञानं तथा पष्ठे 268, 11.
तच्च सर्वं जपेद्भूयः 368, 14. •
तद्विद्वैरर्चयेन्मन्त्रैः 365, 4.
तस्य सर्वगतत्वाच्च 367, 7.
तृतीयां वामपादे तु 367, 12.
त्रयोदशीं दक्षिणे तु 367, 17.
ध्येयः सदा सवितृमण्डलम-
ध्यवर्ती 368, 16.
नवमीं नाभिमध्ये तु 367, 15.

• The titles *Āgneyapurāṇam*
and *Vanhipurāṇam* are given to
one and the same work.

नवम्या गन्धलेपं तु 368, 7.
नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 268, 10.
निर्वृतिन मनुष्याणाम् 351, 17.
नैवेद्यं तु त्रयोदश्या 368, 9.
न्यासेन तु भवेत्सोऽपि 368, 1.
पञ्चमीं वामजानौ तु 367, 13.
पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् 368, 5.
पाद्यं तृतीयया चैव 368, 4.
पितृस्तु दक्षिणाग्नेषु 351, 12.
पुनः षोडशभिर्मन्त्रैः 368, 13.
पुरुषो यो जगद्बीजम् 367, 10.
पूर्वया ऽऽवाहयेद्देवम् 368, 3.
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनाम् 367, 6.
प्रथमां विन्यसेद्दामे 367, 11.
प्रदक्षिणे पञ्चदशी 368, 10.
प्राग्नेषु सुरास्तर्पेत् 351, 11.
मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रेस्तु 365, 2.
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे 367, 2.
यथा देहे तथा देवे 367, 19.
विष्णुं प्रजापतिं वा ऽपि 365, 3.
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यक् 367, 4.
षण्मासास्तिद्धिमाप्नोति 368, 15.
सप्तमीं वामकट्यां तु 367, 14.
सप्तम्या तु ततो वासो 368, 6.
सञ्चयेन देवकार्याणि 351, 16.
ज्ञाने वस्त्रे च नैवेद्ये 368, 11.
हृत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः 368, 12.
४. आचार्याः—
तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वात् 300, 8.

- निराकाङ्क्षिकृते मन्त्रे 300, 7.
 मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्र- 300, 5.
 मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा 300, 4.
 श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वम् 300, 6.
 ५. आदित्यपुराणम्—
 असवर्णस्त्रिया सार्धम् 425, 18.
 आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति 230, 3.
 कार्तिकं सकलं मासं 281, 1.
 चतुर्थ्यां च प्रदेशेषु 157, 11.
 जपन् हविष्यभुक् दान्तः 281, 2.
 तुला-मकर-मेषेषु 281, 3.
 तेषां तु दत्तमक्षय्यम् 360, 10.
 तेषां हि दत्तमक्षय्यम् 360, 8.
 दानेन प्राप्यते स्वर्गः 177, 3.
 दानेन लभ्यते विद्या 177, 5.
 दानेन शत्रून् जयति 177, 4.
 दिवा शौचस्य निश्चयार्धम् 230, 2.
 धर्मार्थ-काम-मोक्षाणाम् 177, 6.
 न दानादाधिकं किञ्चित् 177, 2.
 नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यम् 424, 15.
 पापप्रसक्तस्तु यतः 84, 2.
 ब्राह्मण्या भार्यया सार्धम् 425, 17.
 मेधाकामस्त्रयोदश्वाम् 157, 10.
 यत्रकचन संस्थानाम् 360, 7.
 यस्तु कार्तियुगो धर्मो 84, 1.
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः 360, 9.
 शूद्रभुक्तावशिष्टं तु 424, 16.
 स्त्री-शूद्रयोरर्धमानम् 230, 1.
 हविष्यं ब्रह्मचर्यं च 281, 4.

६. भाषस्तम्बः—
 अथ यदि वातो 349, 10.
 अपरेणाग्निम् 384, 13.
 अप्रयतश्च 329, 15.
 अभिवादनशीलस्य 336, 5.
 अभ्यक्तशिरसं चैव 330, 9.
 अत्राचीनपाणिः 384, 20.
 अटौ घासा मुनेर्भक्ष्याः 421, 19.
 अहविष्यस्य 382, 7.
 आचार्य-प्राचार्य- 336, 1.
 उत्तर-पूर्वदेशे 384, 16.
 उत्तरेणापिधान्याम् 384, 18.
 उत्तैर्ब्रह्मसदने 384, 18.
 उदधानसन्निधौ 384, 14.
 उभयतः परिषेचनम् 381, 2.
 उरःसमं राजन्यः 323, 5.
 उपस्युषोदयं 313, 12.
 एवं धर्मं चर्यमाणम् 57, 2.
 एवं शौचविधिं कृत्वा 233, 17.
 औपासने पचने वा 381, 1.
 कुर्वीत यदि मूढात्मा 234, 7.
 गण्डूषसमये विप्रः 234, 6.
 चतुरष्ट-द्वि-षड्-द्व्यष्ट- 234, 2.
 चत्वारि तस्य वर्धन्ते 336, 6.
 जपं होमं च कुर्वाणो 330, 3.
 तथा अप्रयताय 329, 15.
 तथा ज्वरात्- 382, 6.
 तथा विषमगताय 329, 11.
 तथाथा भास्त्रे फलार्थे 56, 10.
 तयोर्नाना 385, 1.

त्रिवर्षपूर्वः 325, 15.
 दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 384, 19.
 दक्षिणं बाहुम् 323, 4.
 दर्भेष्व्वासीनः 308, 11.
 दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषे 224, 17.
 देहल्यामन्तरिक्ष- 384, 17.
 द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य 422, 1.
 धर्मज्ञसमयः 138, 1.
 धावन्तं च प्रमत्तं च 330, 6.
 नक्तमेवोत्तरेण 385, 2.
 नक्षत्रं दृष्ट्वा 313, 5.
 न क्षार-लवण-382, 6.
 न च सोपानत्को 226, 2.
 न वर्षधाराभिः 247, 10.
 न इमभुभिरुच्छिष्टः 245, 13.
 न सोपानद्वेष्टितशिराः 329, 7.
 नास्तिकं च कृतघ्नं च 330, 5.
 पश्चिमे मुनि-गन्धर्वाः 234, 5.
 पाषण्डं पतितं व्रात्यम् 330, 4.
 पुरस्ताद्देवताः सर्वाः 234, 1.
 प्रतिवयसः स्त्रियः 329, 16.
 भक्ष्याणां भक्षणे चैव 234, 1.
 भुञ्जानमानुरं नार्क्षम् 330, 7.
 मध्ये ज्गारस्य 384, 14.
 मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत 234, 3.
 मूत्रे रेतसि विट्सर्गे 233, 18.
 योगिनं च तपःसक्तम् 330, 11.
 रौद्र उत्तरतो 385, 1.
 वमन्तं जृम्भमाणं च 330, 8.

शय्यादेशे 384, 16.
 श्रावण्यां पौर्णमास्याम् 157, 5.
 स कमर्णाम् 172, 13.
 सदस्यं सप्तदशम् 172, 13.
 समावृत्तेन सर्वे 335, 17.
 समित्युष्प-कुशाज्याम्बु 330, 2.
 समुद्रो वा एष 313, 2.
 सुक्पाणिकमविज्ञातम् 330, 10.

७. आश्वलायनः—

अग्निहोत्रदेवताभ्यः 380, 16.
 अथ बलिहरणम् 334, 1.
 अथ सायं-प्रातः 380, 15.
 आसङ्गवान्तः प्रातः 314, 6.
 इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यः 384, 3.
 एताभ्यश्चैव 384, 1.
 गुप्तान्तं चैव वैद्यस्य 358, 16.
 चतुर्णामपि वर्णानाम् 358, 17.
 तानेतान्यज्ञान् 390, 7.
 देवयज्ञः पितृयज्ञः 378, 16.
 नषन्तारिभ्यः 384, 8.
 पितृगोत्रं कुमारीणाम् 358, 18.
 ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः 384, 5.
 रक्षीभ्यः 384, 8.
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः 384, 6.
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा 389, 13.
 शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तम् 358, 15.
 सर्वेभ्यो भूतेभ्यः 384, 7.
 सिद्धस्य हविष्यस्य 390, 18.
 स्वधा पितृभ्यः 384, 9.

८. ईशावास्योपनिषद्—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि 164, 19.

९. उशनाः—

आदाने च विसर्गे च 470, 7.

एतानि भक्षयेद्यस्तु 253, 4.

चर्पासं दन्तकाष्ठं च 253, 2.

इन्दुकैर्द्वाद-बन्धूक- 253, 1.

क्षिणाभिमुखो नाद्यात् 252, 16.

ण्ड-शुद्धयोः समायुक्तः 470, 9.

च तैलाभ्यक्तशिराः 443, 13.

भक्षयेत् पालाशम् 253, 3.

ङ्गुलीभिः स्वकान्दन्तान् 252, 15.

अदत्त्वा मिष्टमभ्रीयात् 424, 12.

अभ्रीयुर्बहवश्चैव 424, 13.

अन्ने चार्थवचने 470, 8.

अलबलं श्रेणीबलम् 458, 7.

वेक्रयः सर्वपण्यानाम् 342, 7.

दूदस्य द्विजशुश्रूषा 342, 6.

द्विंशद्गुणोपेतः 462, 20.

१०. ऐतरेयोपनिषद्—

आत्मा वा इदम् 97, 13. 99, 11.

अ इमांश्लोकान् 97, 14.

स ईक्षत लोकान् 97, 14.

११. कात्यायनः—

अद्वैतं नास्ति चेदन्यो 388, 20.

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैः 455, 13.

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः 387, 10.

391, 17.

अनन्तर्गर्भिणं सायम् 257, 1.

अनभ्रतापि सततम् 380, 12.

अनिष्टा नवयज्ञेन 168, 14.

अश्वैवतऋचश्चैव 295, 11.

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति 389, 1.

अल्पत्वाद्धोमकालस्य 260, 1.

असमक्षं तु दम्पत्योः 312, 6.

आयुर्बलं यशो वर्चः 252, 11.

उत्थायार्कम्पति प्रोहेत् 296, 4.

उद्धृत्य हविरासिच्य 383, 8.

एकमप्याऽऽशयेद्विप्रम् 388, 19.

चण्डाल-पतितोदक्याः 428, 16.

चन्द्र-सूर्यघटे भुक्त्वा 436, 12.

छायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः 363, 1.

तथा सर्वाणि भूतानि 363, 5.

तस्मात्सदैव कर्तव्यम् 363, 7.

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा 436, 13.

दन्तान्पक्षाल्य नद्यादौ 259, 13.

द्वयोरप्यसमक्षं तु 312, 7.

निक्षिप्यामि स्वदारेषु 312, 11.

निरोधनेन बन्धेन 455, 14.

पापिष्ठं दुर्भगं चान्धम् 221, 12.

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा 389, 3.

* The author does not mention his name, but the quotation is found in this work.

† The author does not mention the name ऐतरेयोपनिषद्; but the quotations that have come under his heading, appear in this Panishat.

पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो 389, 2.
 पितृयज्ञात्यये चैव 168, 13.
 पितृवंदया मातृवंदयाः 360, 3.
 प्रणवो भूर्भुवःस्वर्द्धी 295, 10.
 प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो 312, 12.
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत् 221, 11.
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् 221, 13.
 प्रातः सक्षेपतः स्नानम् 260, 2.
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयम् 257, 2.
 बालो जनित्रीं जननी च
     बालम् 363, 3.
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च 252, 12.
 भुञ्जीत मासमात्रं तु 428, 17.
 भोजने पतितान्नस्य 168, 15.
 मित्रादिषु प्रयुञ्जीत 455, 11.
 यथा जहनि तथा प्रातः 259, 12.
 यथोक्तं तस्य तत्कुर्युः 455, 12.
 यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते 312, 15.
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् 363, 8.
 लोहितत्वं च नपैति 312, 16.
 विप्रादुदकमिच्छन्ति 363, 6.
 विहायाग्निं सभार्यश्चेत् 315, 9.
 शिरसो मार्जनं कुर्यात् 295, 9.
 श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् 387, 12.
 श्रोत्रियं सुभगं गां च 221, 10.
 समूलाः पितृदैवत्याः 255, 6.
 सायं-प्रातर्वैश्रदेवः 380, 11.
 स्वशाखाविधिना हृत्वा 383, 9.
 हन्तकारं मनुष्येभ्यः 389, 4.

हरिता यज्ञिया दर्भाः 255, 5.
 होमकालात्यये तस्य 315, 10.

१२. कार्णाजिनिः—

असम्भवे तथा दद्यात् 392, 6.
 तर्पणेनूभयेनैव 352, 15.
 देवतानां पितृणां च 353, 13.
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा 261, 7.
 भिक्षां वा पुष्कलां वार्षपं 392, 5.
 श्राद्धे विवाहकाले च 352, 14.

१३. कूर्मपुराणे—

अकृत्वा देवपूजां च 215, 6.
 अक्षय्यं तत्र दत्तं स्यात् 70, 5.
 अग्नेर्गवामथालम्भे 239, 4.
 अथवा देवमीशानम् 372, 5.
 अथाक्षरेण स्वात्मानम् 432, 4.
 अथागम्य गृहं विप्रः 311, 6.
 भयोपतिष्ठेदादित्यम् 297, 1.
 अध्यापनं याजनं च 340, 7.
 अनध्यायस्तु नाङ्गेषु 159, 2.
 अन्यांश्चाभिमतान्देवान् 365, 7.
 अमृतापिधानमसि 431, 17.
 अमृतेनाथ वा जीवेत् 340, 11.
 अमृतोपस्तरणमसि 419, 8.
 अयाचितं स्यादमृतम् 340, 12.
 अवेक्षेत च शास्त्राणि 336, 15.
 अष्टकासु त्वहोरात्रम् 156, 15.
 असाधकस्तु यः प्रोक्तः 340, 9.
 आर्हिंसा सत्यवचनम् 128, 1.
 आकाशे सगुणो वायुः 96, 7.

- आचमेत विशुद्धार्थम् 278, 10.
 आचम्य प्रयतो नित्यम् 258, 6.
 आचम्याऽऽर्जननोऽक्रोधः 415, 8.
 आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण 432, 1.
 आचान्तः पुनराचामेत् 431, 18.
 आचामेदश्रुपाते च 239, 3.
 आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः 146, 8.
 आधायानीन् विशुद्धात्मा 161,
 16.
 आपः प्रियोऽथ विधिवत् 146, 11.
 आपः शक्तोऽर्थदः साधुः 146, 9.
 आराधयेन्महादेवम् 372, 6.
 आहृतोऽध्ययनं कुर्यात् 152, 10.
 इत्येतदखिलं प्रोक्तम् 444, 8.
 इंद्रियाणि तु सर्वाणि 96, 9.
 ईशानेना ऽथवा रुद्रैः 372, 8.
 उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा 239, 2.
 उद्धृत्य वा यथाशक्ति 389, 7.
 उपलिप्ते शुचौ देशे 415, 7.
 उपवासेन तत्तुल्यम् 417, 2.
 उपाकर्माणि चोत्सर्गे 156, 14.
 उपेयादीश्वरं चाथ 338, 5.
 ऋत्विक् पुत्रो ऽथवा पत्नी 311, 18.
 एकं तु भोजयेद्विप्रम् 887, 16.
 एकान्ते तु शुभे देशे 307, 18.
 एतत्तपो विदुर्धाराः 128, 2.
 एवमाचारसम्पन्नम् 146, 4.
 ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा 242, 5.
 कदाचिदपि नाध्येयम् 158, 12.
 कायक्लेशं तदुद्धृतम् 220, 3.
 कृतज्ञश्च तथा ऽब्रौही 146, 10.
 कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु 344, 6.
 गुणैरशेषैः पृथिवी 96, 4.
 गुह्यका राक्षसाः सिद्धाः 307, 17.
 गृहस्थो मुच्यते बन्धात् 58, 4.
 चण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे 239, 1.
 चतुर्धाऽयं पुराणेषु 94, 17.
 चतुर्युगसहस्रं तत् 94, 5.
 चत्वरं वा इमशानं वा 242, 8.
 चाण्डाल-सूतिक-शवैः 278, 7.
 जपेदध्यापयेच्छिष्यान् 336, 14.
 जृम्भित्वाऽध्ययनारम्भे 242, 7.
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तः 95, 6.
 ततो मध्याह्नसमये 269, 14.
 तत्र नारायणो देवो 70, 4.
 तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा 278, 9.
 तथोन्नमः शिवायेति 372, 10.
 तद्धारि तच्चं सगुणम् 96, 5.
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण 372, 1.
 तस्मात्कर्माणि कुर्वति 444, 13.
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन 161, 15.
 तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने 371, 19.
 तारयेच्च पितृन्सर्वान् 70, 7.
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः 156, 17.
 तेजस्तु गुणसंयुक्तम् 96, 6.
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो 96, 12.
 दद्यादातिथये नित्यम् 392, 9.
 दद्यादन्नं यथाशक्ति 409, 13.

- दद्याद्भूमौ बहिश्चाग्नम् 385, 11.
 देवान् ब्रह्मरूपीश्चैव 355, 7.
 देवेभ्यस्तु हुतादन्नात् 383, 1.
 द्रुपदां वा त्रिरावृत्स्य 481, 19.
 द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः 340, 6.
 ध्यायीत देवमीशानम् 372, 14.
 नदीषु देवखातेषु 270, 1.
 न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु 159, 3.
 न ब्रह्म कीर्तयित्वाऽपि 425, 4.
 न भिन्नभाजने चैव 425, 2.
 नमस्कुर्यान्महादेवम् 372, 11.
 न विष्ण्वाराधनात्पुण्यम् 371, 18.
 न वेदपाठमात्रेण 151, 8.
 नान्धकारे न सन्ध्यायाम् 425, 5.
 नान्यो विमुक्तये पन्थाः 444, 12.
 नार्धरात्रे न मध्याह्ने 425, 1.
 नाशयन्त्याशु पापानि 216, 7.
 नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्यात् 161, 13.
 नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्याद्वा-
 ह्मणो 444, 10.
 नित्यमुदृतपाणिः स्यात् 152, 11.
 नित्यभ्राद्धं तदुचिष्टम् 387, 17.
 नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना 95, 2.
 नित्यो नैमित्तिकश्चैव 94, 16.
 निवेदयीत चात्मानम् 372, 12.
 निष्पीड्य ज्ञानवत्सं वै 320, 4.
 निःस्त्रावयेद्दस्तजलम् 432, 2.
 नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो 372, 2.
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यात् 425, 3.
 पञ्चपिण्डान् समुद्धृत्य 270, 4.
 पञ्चाङ्गो भोजनं कुर्यात् 417, 1.
 परकीयनिपानेषु 270, 3.
 पाठमात्रावसायी तु 151, 9.
 पितृन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः 355, 8.
 पुष्पाक्षतान्कुश-तिलान् 269, 15.
 पुष्पैः पत्रैरथाद्भिर्वा 372, 9.
 प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै 258, 5.
 प्रक्षाल्य पाणी पादौ च 242, 2.
 प्रज्वाल्य वह्निं विधिवत् 311, 7.
 प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् 372, 13.
 प्रमादात्तत आचम्य 278, 8.
 प्रशस्त-शुद्धपात्रेषु 416, 1.
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयम् 95, 5.
 प्रागग्नेषु ततः स्थित्वा 291, 9.
 प्राणानां ग्रन्थिरसि 431, 20.
 प्राणायामत्रयं कृत्वा 291, 10.
 प्राप्यानुज्ञां विशेषेण 311, 19.
 बदर्याभ्रममासाद्य 70, 3.
 ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यम् 365, 6.
 ब्राह्मणानां कृत्यजातम् 444, 9.
 ब्राह्ममेकमहः कल्पः 94, 4.
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय 220, 2.
 ब्राह्मो नैमित्तिको नाम 95, 3.
 भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् 409, 12.
 भुङ्क्ते स याति नरकम् 215, 4.
 376, 9.
 भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा 215, 7.
 भूतयज्ञः स वै प्रोक्तः 383, 2.

भूतादौ च तथाऽऽकाशो 96, 8.
 मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या 372, 7.
 मन्त्रैस्तु त्रिविधैः सौरैः 297, 2.
 महादेवप्रियं तीर्थम् 70, 6.
 महान्तमेभिः सहितम् 96, 13.
 महाऽयाह्वतिभिस्त्वघ्नम् 419, 7.
 महदादिविशेषान्तम् 95, 4.
 मार्गशीर्षे तथा पौषे 156, 16.
 यजेत वा न यजेन 161, 14.
 यथाशक्ति चरेत्कर्म 58, 2.
 यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् 314, 5.
 यदि स्याल्लौकिके पाकः 379, 11.
 यो ऽधीत्य विधिवद्ब्रह्म 151, 10.
 यो ऽनेन विधिना कुर्यात् 432, 6.
 यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्म- 301, 9.
 यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नम् 151, 6.
 यो भुङ्क्ते वेष्टितशिराः 430, 9.
 यो मोहादथ वा ऽऽलस्यात् 215, 3.
 376, 8.
 यो ऽयं संवृत्तयते नित्यम् 95, 1.
 रेतो-मूत्र-पुरीषाणाम् 242, 6.
 विधूय मोहकलिलम् 58, 3.
 विहाय सन्ध्याप्रणतिम् 301, 10.
 वेदतत्त्वार्थविदुषे 389, 8.
 वेदमध्यापयेद्धर्मम् 146, 5.
 वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् 336, 13.
 वेदाभ्यासो ऽन्वहं शक्यता 216, 6.
 वैकारिकस्तैजसश्च 96, 11.
 वैकारिके देवगणाः 96, 10.

वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः 379, 10.
 शालाम्नी तु पचेदन्नम् 379, 12.
 शालाम्नी लौकिके वाऽथ 379, 9.
 शिलोऽञ्छं वाऽप्याऽऽददीत 340, 8.
 शिलोऽञ्छे तस्य कथिते 340, 10.
 शुचौ देशे समासीनो 242, 3.
 श्लेष्मातकस्य छायायाम् 158, 11.
 श्रभ्यश्च श्रपचेभ्यश्च 385, 10.
 सन्ध्ययोरुभयोस्तद्ब्रह्म 242, 9.
 स याति नरकान् घोरान् 444, 11.
 सर्वेषामेव यागानाम् 432, 5.
 स वै मूढो न सम्भाष्यो 151, 7.
 स सान्वयः शूद्रसमः 151, 11.
 संवत्सरोषिते शिष्ये 146, 6.
 संस्थितेष्वथ देवेषु 96, 3.
 साधयेद्विधिधानर्थान् 338, 6.
 सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते 430, 10.
 स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शो 239, 5.
 ज्ञानं समाचरेन्नित्यम् 270, 2.
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् 320, 5.
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यम् 365, 8.
 हन्तकारमथाग्रं वा 392, 8.
 हरते दुष्कृतं तस्य 146, 7.
 हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् 432, 3.
 १४. कैवल्योपनिषद्—
 विधिवत्देशे 40, 11.
 १५. कौशिकः—
 अकृतं तस्य तत्सर्वम् 248, 9.
 अपवित्रकरः कश्चित् 248, 8.

- ओंकारैणैव मन्त्रेण 254, 19.
 नुद पापानि सर्वाणि 255, 3.
 रक्तं तु तद्भवेत्तोयम् 248, 11.
 वामहस्ते स्थिते दर्भे 248, 10.
 विरिञ्चिना सहोत्पन्न 255, 2.
 शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा 254, 18.
 १६. कौषीतकिब्राह्मणम्—
 चित्रोद्भवो 173, 3.
 स ह पुत्रम् 173, 3.
 १७. क्रतुः—
 देवराच्च सुतोत्पत्तिः 133, 12.
 न यज्ञे गोवधः कार्यः 133, 13.
 १८. क्षुरिकोपनिषद्—
 निःशब्दं देशम् 41, 2.
 १९. गद्यव्यासः—
 ततस्तृप्तः सन् 431, 1.
 २०. गरुडपुराणम्—
 तावदेव हि गृह्णीयात् 198, 22.
 यावता पञ्चयज्ञानाम् 198, 21.
 २१. गर्गः—
 कृतदारो नैव तिष्ठेत् 317, 18.
 गुणनिष्ठः प्रधानं तु 318, 8.
 तथैवोपासनं वृष्टम् 318, 2.
 तिष्ठेत् चेद्भिजो प्रात्यः 317, 19.
 द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योः 282, 15.
 न च कुर्यात् तृतीयायाम् 283, 4.
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्याम् 282, 14.
 प्रधानं वैदिकं कर्म 318, 7.
 मोहात्समाचरेद्भिषो 318, 6.

- यथा ज्ञानं यथा भार्या 318, 1.
 यो वैदिकमनादृत्य 318, 5.
 शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् 283, 5.
 २२. गार्ग्यः—
 कुर्यान्नैमित्तिकं ज्ञानम् 279, 14.
 नित्यं यादृच्छिकं चैव 279, 15.
 प्रत्यक् शिराः प्रवासे च 441, 13.
 स्वगृहे प्राक्शिराः शेते 441, 12.
 २३. गृह्यपारिशिष्टम्—
 प्रोषितो ऽप्यात्मसंस्कारम् 391, 4.
 शाकं वा यदि वा पत्रम् 382, 1.
 सङ्कल्पयेद् यदाहारः 382, 2.
 २४. गोभिलः—
 अगस्तिर्माधवश्चैव 441, 18.
 अथ यदि गृह्येऽग्नौ 314, 10.
 अथातः प्राणाहुति- 417, 15.
 अन्तश्चरसि भूतेषु 417, 18.
 अपानाय स्वाहेति 418, 4.
 आसायमाहुतेः 314, 11.
 उत्तरे पितृकार्ये तु 430, 3.
 उदानाय स्वाहेति 418, 7.
 उभयत्र स्थितैर्दर्भैः 248, 16.
 एकपञ्चत्युपविष्टानाम् 427, 2.
 एकवस्त्रो न भुञ्जीत 265, 14.
 कपिलो मुनिरास्तीकः 441, 19.
 कुशमूले स्थितो ब्रह्मा 254, 15.
 कुशाभे शङ्करं विद्यात् 254, 16.
 जीवमानो भवेच्छूद्रो 301, 3.
 तस्मात्स्नातो न प्रमृज्यात् 263, 1.

यं यज्ञस्त्वं वषट्कारः 417, 19.
 नोदकेषु न पात्रेषु 352, 18.
 नोपतिष्ठति तत्तौयम् 352, 19.
 पिबन्ति शिरसो देवाः 263, 11.
 प्राङ्मुखवास्थितो विप्रो 430, 2.
 प्राणाय स्वाहेति 418, 3.
 भुञ्जानेषु तु विप्रेषु 427, 5.
 भोजने विघ्नकर्ताऽसौ 427, 6.
 मध्यतः सर्वगन्धर्वाः 263, 12.
 मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र 427, 4.
 यद्येकस्मिन्काले 391, 6.
 यद्येकस्मिन्काले पुनःपुनः 391, 7.
 यद्येकस्मिन्काले बहुधा 391, 9.
 यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रम् 427, 3.
 ध्यानाय स्वाहेति 418, 6.
 सन्ध्या येन न विज्ञाता 301, 2.
 समानाय स्वाहेति 418, 8.
 सोमपानफलं तस्य 248, 17.

२५. गौतमः—

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः 164, 2.
 अग्न्याधेयमग्निहोत्रम् 163, 13.
 अङ्गुल्या जपसङ्ख्यानम् 309, 4.
 अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात् 309, 17.
 अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यम् 310, 2.
 अङ्गुष्ठेन विनाजप्यम् 310, 3.
 अनन विधिना नित्यम् 311, 1.
 अशुचेर्वा विना सङ्ख्याम् 307, 2.
 अटका-पार्वणश्राद्धम् 163, 12.
 आत्मानेत्सम्भवे चैषाम् 307, 5.

ऋत्विक्-श्वशुर- 326, 10.
 एतेषां निनदं यावत् 429, 2.
 कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता 310, 10.
 कार्तिकी फाल्गुनी 156, 18.
 काहल-भ्रमण-प्राणाम् 429, 1.
 कुर्वीत यदि मूढात्मा 431, 8.
 कुशयन्ध्या च रुद्राक्षैः 309, 9.
 कृतान्नमितरेभ्यः 86, 7.
 क्रोधं लोभं तथा निद्राम् 307, 3.
 खानि त्र्योपस्पृशेत् 235, 5.
 गच्छतास्तिष्ठतो वाऽपि 307, 1.
 गण्डूयस्याऽथ समये 431, 7.
 गुरोः पादोपसंग्रहणम् 327, 12.
 330, 15.
 ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा 307, 6.
 ज्वलनं गाश्च विप्राश्च 307, 7.
 दर्शनं च श्र- नीचानाम् 307, 4.
 द्विः प्रमृज्यात् 235, 4.
 न मुख्या त्रिप्रुयः 245, 1.
 नाञ्जलिना पिबेत् 248, 1.
 पतित-चण्डाल- 277, 9.
 पद्माक्षैर्दशलक्षं तु 309, 8.
 पादौ चाऽभ्युक्षेत् 235, 4.
 प्रसन्नो विपुलान् भोगान् 311, 2.
 मध्यमा धनकामाय 309, 19.
 मातृ-पितृ-तद्वन्धूनाम् 327, 15.
 रेखयाऽष्टगुणं पुत्र- 309, 5.
 शतं स्यात् शङ्खमणिभिः 309, 6.
 शुचौ देशे आसीनः 235, 1.

सायं प्रातस्त्वचम् 423, 5.
 स्फटिकैर्दशसाहस्रम् 309, 7.
 स्वस्तिवाच्य 407, 14.
 २६. चतुर्विंशतिमतम्—
 अपश्यन्नन्धको दग्धः 317, 5.
 अर्हन्नावाकवाक्यानि 10, 7.
 अलाभे येन केनापि 381, 15.
 उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रम् 262, 2.
 उपस्युषसि यत्स्नानम् 260, 8.
 कापालिकांस्तु संस्पृश्य 279, 6.
 कुर्याद् व्याहृतिभिर्वाऽथ 259, 10.
 ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः 107, 17.
 पयो-दधि-घृतैः कुर्यात् 381, 16.
 प्राजापत्ये न तत्तुल्यम् 260, 9.
 बौद्धान् पाशुपतान् जैान् 279, 4.
 विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा 279, 5.
 विप्रलम्भकवाक्यानि 10, 8.
 सीदंश्चेत्पतिगृह्णीयात् 197, 12.
 स्नानमद्भैवतैर्मन्त्रैः 259, 9.
 स्नानादनन्तरं तावत् 262, 1.
 हतं ज्ञानं क्रियाहीनम् 317, 4.
 हस्तेनान्नादिभिः कुर्यात् 381, 17.
 २७. छन्दोगब्राह्मणम्—
 अथ यो मन्त्रे 173, 17.
 अयातयामान्यस्य 173, 18.
 तदा अयाज्ययाजने 175, 1.
 तस्मादेतानि मन्त्रे 173, 18.

यातयामान्यस्य 173, 16.
 यो ह वाजविदितापैथ- 173, 14.
 श्रेयान् भवति 173, 17.
 २८. * छान्दोग्योपनिषद्—
 अन्नमयं हि 103, 20.
 इदं वावतत्तज्ज्येष्ठाय 77, 10.
 कथमसतःसज्जायेत 102, 4.
 तदैक्षत बहु स्याम् 100, 2. 103, 15.
 त्रयो धर्मस्कन्धाः 56, 5.
 न मे स्तेनो जनपदे 200, 17.
 न वै वाचो न चक्षुषि 127, 3.
 नाज्नाहितार्थिर्ना जविद्वान् 200, 18.
 नान्यस्मै कस्मैचन 77, 12.
 प्रथमस्तप एव 56, 6.
 सदेव सोम्येदम् 100, 1.
 सर्व एते पुण्यलोकाः 56, 7.
 २९. जाबालिः—
 आचरेदुषसि स्नानम् 260, 6.
 प्राणायामत्रयं कृत्वा 264, 2.
 सततं प्रातरुत्थाय 260, 5.
 स्नानं कृत्वा ऽऽर्द्रवासास्तु 264, 1.
 ३०. जैमिनिसूत्रम्—
 अवकीर्णपशुः 50, 4.
 एकस्य तूभयत्वे 60, 7.
 चोदनालक्षणोऽर्थो 87, 6.
 तत्प्रमाणम् 5, 6.

* The author does not mention the name छान्दोग्योपनिषद्. He makes the quotations under the names छन्दोगशाखा and छन्दोगाः.

३१. ज्योतिःशास्त्रम्—

- अनारोग्यं सर्वकामाः 282, 9.
 ऋक्षादिसङ्गमोपेतम् 193, 18.
 डेदादिकालः कथितः 193, 17.
 डेदादिसमयः प्रोक्तः 194, 2.
 तिथ्य-र्धतिथियोगर्क्ष- 193, 14.
 पलैः षोडशभिर्युक्तम् 194, 1.
 सदृशौ दिवसच्छिद्र- 193, 15.
 सन्तापः कान्तिरल्पायुः 282, 8.

३२. तार्किकाः—

- प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः 87, 7.
 विहितक्रियया साध्यो 87, 6.

३३. * तैत्तिरीयारण्यकम्—

- तस्माद् यज्ञोपवीती 173, 10.
 तस्याग्निशनं दीक्षा 174, 10.
 त्रिरात्रं वा सावित्रीम् 174, 5.
 दुहे ह वा एष 174, 8.
 पञ्च वा एते महायज्ञाः 11, 11.
 यत्सामानि सोमः 149, 7.
 यदृचो ऽधीते 149, 5.
 यद् यजूषि घृतस्य 149, 6.
 याजयित्वा प्रतिगृह्य 174, 4.
 रिच्यत इव वा 174, 3.
 सो ऽरण्यं परेत्य 174, 9.
 स्वाध्यायोऽध्येतव्यः 148, 12, 150, 9.

३४. तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

- अग्निनाऽऽदित्यम् 118, 3.

* The author has made the quotations under the name तैत्तिरीय-
 ऋण्यकम्.

अग्निमेव तदादित्येन 118, 2.

अग्निर्वा 47, 6.

अग्निर्वा ऋतम् 118, 2.

अज्ञादो 47, 7.

असावादित्यः 118, 2.

उद्यन्तमस्तंयन्तम् 290, 7.

ऋतं त्वा सत्येन 117, 10.

ऋभूणाम् 48, 19.

खादिरो यूषो भवति 60, 4.

मीष्मे 48, 15.

ब्रह्मैव सन् ब्रह्म 290, 9.

यत्स्वाध्यायमधीयीत 343, 13.

वसन्ते 48, 14.

वासिष्ठो ह सात्यहव्यः 172, 17.

शरदि 48, 15.

स एतम् 47, 7.

सत्यं त्वर्तेन 117, 11.

३५. † तैत्तिरीयसंहिता—

अपशवो वा 66, 16.

एकस्य बह्व्यो जायाः 91, 3.

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालम् 166, 9.

70, 8.

ओषधीभ्यः स्वाहा 212, 12.

गावो वा एतत् 51, 7.

गां दंष्ट्राभ्याम् 212, 8.

† The author has not given the name of the work from which the quotations given here have been made, but they are found in तैत्तिरीयसंहिता.

गोसत्रं वै 51, 15.
 ततो वै 47, 15.
 तमाहरत् 47, 14.
 तं त्वष्टाऽऽधत् 49, 17.
 तं धाता 49, 18.
 तं पूषाऽऽधत् 49, 17.
 तं मनुः 49, 17.
 ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेति 51, 9.
 तृप् एवैनमिन्द्रः 211, 7. 214, 6.
 बृहस्पतिरकामयत् 47, 13.
 बृहस्पतिर्वै 48, 6.
 मानवी ऋचौ 8, 3.
 य एवं विद्वांसः 51, 13.
 यद्वै किं च 7, 5. 52, 2.
 वायव्यं श्वेतम् 166, 6.
 स एतं चतुर्विंशतिरात्रम् 47, 14.
 हृदयस्याग्ने 38, 1.

३६. * तैत्तिरीयोपनिषद्—

अग्नेरापः 105, 6.
 अथ यदि ते 140, 15.
 अद्भ्यः पृथिवी 105, 7.
 अन्नात्पुरुषः 105, 7.
 असद्वा इदमग्ने 102, 1.
 आकाशाद्वायुः 105, 6.
 आनन्दो ब्रह्मेति 102, 16.
 एतत्खलु वा व तपः 120, 3.

* The author makes these quotations under the names तैत्तिरीयम् and तैत्तिरीयशाखाः but they are found in this Upanishad.

ओषधीभ्योऽन्नम् 105, 7.
 तस्माद्वा एतस्मात् 99, 14. 101, 2.
 105, 5.
 धर्मं चर 38, 11. 129, 1.
 पृथिव्या ओषधयः 105, 7.
 बहु स्यात् 103, 14.
 वायोरग्निः 105, 6.
 सत्यं ज्ञानमनन्तम् 99, 13.
 सोऽकामयत् 103, 14.

३७. दक्षः—

अद्भुष्टानामिकाभ्यां तु 238, 2.
 अद्भुष्टेन प्रदेशिन्या 238, 1.
 अज्ञानाद् यदि वा मोहात् 259, 6.
 अत्यन्तमलिनः कायो 258, 15.
 अध्यर्धयामादा सायम् 297, 20.
 अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः 338, 10.
 अयने विषुवे चैव 438, 3.
 अर्धप्रसृतिमात्रा तु 232, 6.
 अष्टमे लोकयात्रा तु 438, 21.
 अस्नात्वा नाचरेत्कर्म 258, 13.
 अहोरात्रस्य यः सन्धिः 288, 15.
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा 438, 4.
 इतिहास-पुराणाद्यैः 438, 20.
 उभयोरप्यसौ शुद्धः 249, 3.
 ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता 311, 14.
 एतैरपि हुतं यस्यात् 311, 15.
 कनिष्ठाद्भुष्टयोर्नाभिम् 238, 3.
 चतुर्थे तु तथा भागे 343, 9.

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो 153, 16.
 तीर्थे शौचं न कुर्वीत 227, 2.
 तृतीया मृत्तिका ज्ञेया 232, 9.
 तृतीये च तथा भागे 338, 2.
 दर्शनाद् रविरेखायाः 261, 3.
 दिवस्याऽऽद्यभागे तु 319, 7.
 देवकार्यं ततः कृत्वा 320, 10.
 द्वितीया च तृतीया च 232, 7.
 द्वितीये च तथा भागे 336, 10.
 द्वितीये च तृतीये च 319, 8.
 न शौचं वर्षधाराभिः 231, 2.
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यम् 233, 1.
 पञ्चमे च तथा भागे 378, 2.
 पितृ-देव-मनुष्याणाम् 378, 3.
 प्रथमा प्रसूतिर्ज्ञेया 232, 8.
 प्रदोष-पश्चिमौ यामौ 444, 1.
 प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानम् 270, 10.
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति 258, 17.
 प्रातःस्नानेन तत्सर्वम् 259, 7.
 प्रायश्चित्तेन पूयेत 233, 2.
 मुक्त्वा तु सुखमास्थाय 438, 19.
 माता पिता गुरुर्भार्या 338, 9.
 यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तम् 270, 11.
 यदन्यत्कुरुते कर्म 300, 21.
 यामद्वयं शयानस्तु 442, 2.
 रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे 291, 2.
 लाला-स्वेदसमाकीर्णः 258, 14.
 विभागेष्वेव यत्कर्म 319, 10.
 वेदस्वीकरणं पूर्वम् 153, 15.

शौचाचारविहीनस्य 233, 13.
 शौचे यत्नः सदा कार्यः 233, 12.
 स्रवत्येव दिवा-रात्रौ 258, 16.
 षडन्या नखशुद्धौ तु 231, 1.
 षष्ठे च सप्तमे चैव 319, 9.
 सन्ध्याकर्मावसाने तु 311, 10.
 सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम् 300, 20.
 समित्पुष्प-कुशादीनाम् 337, 18.
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा 258, 18.
 सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् 238, 4.
 संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन 237, 13.
 संहताभिस्त्रिभिः पूर्वम् 237, 14.
 सातु सन्ध्या समाख्याता 288, 16.
 स्नात्वाऽऽचामेत्तदा विप्रः 249, 2.
 स्वयं होमे फलं यत्स्यात् 311, 11.
 हृद्यमाने तदन्येन 311, 13.
 होमे यत्फलमुद्दिष्टम् 311, 12.

३८. देवलः—

अङ्गार-तुष-कीटास्थि- 228, 6.
 अतिथिर्गृहमभ्येत्य 215, 14.
 अधमानि तु शेषाणि 183, 2.
 अधमान्यवशिष्टानि 183, 10.
 अधिष्ठानानि दानानाम् 180, 2.
 अनर्हेषु च रागेण 180, 8.
 अनिन्द्यजीवकर्मा च 181, 2.
 अनुक्रोशवशात्तम् 182, 8.
 अन्न-विद्या-मधु-स्त्रीणाम् 183, 3.
 अपत्यविजयैश्वर्य-182, 13.
 अपराबाधमल्लेशम् 181, 8.

- अपापरोगी धर्मात्मा 181, 1.
 अर्थानामुदिते पात्रे 179, 13.
 अवस्था-देश-कालानाम् 181, 12.
 अश्वमेध-राजसूय-164, 6.
 असत्कृतो निराशश्च 215, 15.
 आक्रोशानर्थ-हिंसानाम् 180, 13.
 आ शौचान्तं मृजेच्छिभ्रम् 226, 18.
 आहतामन्यशौचार्थम् 228, 9.
 इच्छासंज्ञं तु यद्दानम् 182, 14.
 इष्टं दत्तमधीतं वा 183, 11.
 उच्छिष्टभागदेयेभ्यः 430, 15.
 उपानत्-प्रेष्य-यानानि 183, 7.
 उष्णीषी वाऽपि नाऽऽचामेत् 247, 8.
 कालापेक्षं क्रियापेक्षम् 182, 15.
 केवलं त्यागबुद्ध्या यत् 180, 4.
 गुदं हतं च निर्मृज्यात् 226, 19.
 ग्रामबाह्यान्तरालस्थाम् 228, 8.
 चतुःप्रकारं त्रिविधम् 179, 16.
 तत्तु सङ्कल्पदोषेण 182, 6.
 तत्रोत्तमानि चत्वारि 183, 1.
 तथा च वामहस्तेन 228, 12.
 तदर्थदानमित्याहुः 180, 6.
 तदाऽऽजलिकमित्याहुः 182, 12.
 तस्मादात्मकृतं पुण्यम् 183, 13.
 त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तम् 182, 16.
 त्रिशुक्रः कृशवृत्तिश्च 181, 3.
 दन्तलग्नमसंहार्यम् 243, 4.
 दाता प्रतिग्रहीता च 180, 15.
 दानमित्यभिनिर्दिष्टम् 179, 14.
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयम् 194, 13.
 दानानि मध्यमानीति 183, 6.
 दानान्युत्तमदानानि 183, 4.
 दानाहौ देश-कालौ तौ 181, 11.
 दीप-काष्ठ-फलदीनि 183, 8.
 दीयते वाऽपकर्तृभ्यो 180, 14.
 दुष्फलं निष्फलं हीनम् 181, 14.
 दृष्टा प्रियाणि भुत्वा वा 180, 11.
 देश-कालौ च दानानाम् 180, 16.
 द्विहेतु षडधिष्ठानम् 179, 15.
 धर्ममर्थं च कामं च 180, 1.
 धर्मविद्विक्षिणं हस्तम् 228, 11.
 ध्रुवमाजलिकं काम्यम् 182, 9.
 न तत्र बहुशः कुर्यात् 243, 5.
 नतु नेजकधीतेन 264, 11.
 नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा 179, 17.
 नास्तिक-स्तेन-हिंसेभ्यः 181, 15.
 परवाधाकरं दानम् 182, 4.
 पात्रेभ्यो दीयते नित्यम् 180, 3.
 पितरस्तर्पितास्तेन 355, 2.
 पितृन् सन्तर्पयेत् कृण्वैः 355, 5.
 पिशुन-भ्रूणहन्तृभ्याम् 182, 2.
 प्रदीयते च यद्दानम् 180, 10.
 प्रपा-ऽऽराम-तडागादि 182, 11.
 प्रमाणं शौचसङ्ख्यायाम् 231, 13.
 प्रयोजनमुपेक्ष्यैव 180, 5.
 बहुत्वादर्थजातानाम् 183, 9.
 भवेच्चाऽऽशौचमत्यर्थम् 243, 6.
 भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन 431, 4.

भुक्तोच्छिष्टं समादाय 430, 14.
 भोजने दन्तलमानि 243, 3.
 महदप्यफलं दानम् 182, 3.
 यथोक्तमपि चेद्वत् 182, 5.
 यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यम् 181, 10.
 यः शूद्रान् पतितांश्चापि 176, 4.
 याजितो वा पुनस्ताभ्याम् 176, 5.
 यावत्तु शुद्धिं मन्येत 231, 12.
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिः 182, 7.
 राहुदर्शन-संक्रान्ति- 194, 12.
 रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा 355, 1.
 बल्मीकोपरि तोयान्त- 228, 7.
 विष्मृत्रमात्ररेन्नित्यम् 224, 4.
 विन्यादाच्छादनं वासः 183, 5.
 विमुक्तो योनिदोषेभ्यः 181, 4.
 वैदिको दानमार्गोऽयम् 182, 10.
 शुक्लेस्तु तर्पयेद्देवान् 355, 4.
 गृध्रधर्मस्त्रिवर्णशुभ्रूषा 481,
 शोधयेन्मुख-हस्तौ च 481, 5.
 शौचशुद्धिर्महाप्रीतिः 181, 6.
 श्रद्धाभक्ती च दानानाम् 179, 18.
 श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा 183, 12.
 पञ्चविपाकयुगुद्दिष्टम् 182, 1.
 सत्कृतिश्चानसूया च 181, 7.
 सैवोदङ्मुखः प्रातः 223, 13.
 संसदि व्रीडया तुल्ये- 180, 9.
 सोपानत्को जलस्थो वा 247, 7.
 स्त्री-पान-मृगया-ऽक्षाणाम् 180, 7.
 स्वयंप्रौतेन कर्तव्याः 264, 10.

स्वल्पं वा विपुलं वाऽपि 181, 9.
 हर्षदानमिति प्राहुः 180, 12.
 हीनं वाऽपि भवेच्छ्रेष्ठम् 181, 13.

३९.*धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः—

अग्निहोत्रहवण्याश्च 135, 5.
 अयोनीं संग्रहे वृत्ते 136, 3.
 अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वम् 136, 4.
 आततायिद्विजाभ्याणाम् 134, 8.
 आपद्रृत्तिद्विजाभ्याणाम् 136, 10.
 एतानि लोकगुण्यर्थम् 137, 9.
 कन्यानामसवर्णानाम् 134, 7.
 गोतृप्रिमात्रे पयसि 137, 6.
 दत्तौ रसेतरेषां तु 136, 1.
 द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः 135, 1.
 नवोदके दशाहं च 137, 3.
 निर्वर्तितानि कर्माणि 137, 10.
 पिता-पुत्रविरोधेषु 137, 7.
 प्रजार्थं तु द्विजाभ्याणाम् 136, 11.
 प्रायश्चित्तविधानं च 135, 8.
 बलात्कारादिदुष्टस्त्री- 137, 1.
 बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च 134, 6.
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य 137, 4.
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वम् 136, 12.
 भृग्वग्निपतनैश्चैव 137, 5.
 भोज्यान्नता गृहस्थस्य 136, 8.
 महाप्रस्थानगमनम् 135, 3.

* This is not a title of a particular work. The quotations are generally taken from different Purāṇās.

यतेस्तु सर्ववर्गेषु 137, 2.
 यत्र सायंगृहत्वं च 137, 8.
 वरातिथिपितृभ्यश्च 135, 10.
 वानप्रस्थाभ्रमस्यापि 135, 6.
 विधवायां प्रजोत्पत्तौ 134, 5.
 वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षम् 135, 7.
 शामित्रं चैव विप्राणाम् 136, 5.
 शिष्यस्य गुरुदारेषु 136, 9.
 शूद्रेषु दास-गोपाल- 136, 7.
 षड्भक्तानशनेनान्न- 136, 6.
 सन्नदीक्षा च सर्वेषाम् 135, 2.
 समयश्चापि साधूनाम् 137, 11.
 सवर्णान्याङ्गनादुष्टौ 136, 2.
 संसर्गदोषस्तेनाद्यैः 135, 9.
 सौत्रामण्यामपि सुरा- 135, 4.

४०. नन्दिकेश्वरः—

एकाहमर्चयेद्विद्भ्रम् 376, 2.
 तस्याभ्रमेधादधिकम् 376, 4.
 यः प्रदद्याद् गवां लक्षम् 396, 1.
 सकृत्पूजयते यस्तु 376, 3.

४१. नारदः—

अनध्यायस्तु कर्तव्यो 155, 14.
 अयने त्रिपुत्रे चैव 155, 13.
 अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु 446, 7.
 ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो 154, 12.
 एतानि सततं पश्येत् 321, 6.
 एवं धनागमाः सर्वे 201, 10.
 काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः 447, 15.

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव 438, 7.
 तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् 446, 6.
 नैतयोरन्तरं किञ्चित् 201, 6.
 पुस्तकप्रत्ययाधीतम् 154, 3.
 प्रदक्षिणं च कुर्वति 321, 7.
 प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा 446, 8.
 ब्राह्मणश्चैव राजा च 201, 5.
 भ्राजते न सभामध्ये 154, 4.
 यथाशौ संस्थितं चैव 201, 9.
 यो यो वर्णोऽपहीयेत् 446, 5.
 लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ 321, 4.
 शारीरश्चार्थदण्डश्च 447, 13.
 शारीरस्ताडनादिस्तु 447, 14.
 शुचीनामशुचानां च 201, 7.
 श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां 201, 4.
 सङ्गान्त्यामुपवासं च 438, 6.
 समुद्रे समतां याति 201, 8.
 हस्तहीनस्तु योऽधीते 154, 11.
 हिरण्यं सर्पिरादित्यः 321, 5.

४२. नारायणः—

आपः पुनन्तु मन्त्रेण 297, 10.
 एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः 297, 13
 कुर्वन् दिशो नमस्कुर्वान् 298, 17.
 गायत्र्या तु यथाशक्ति 297, 14.
 तच्चक्षुर्देव इति च 297, 12.
 प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यक् 297, 11.
 प्रविश्य सुसमिद्धेऽग्नौ 379, 7.
 वारुणीभिस्तथाऽऽदित्यम् 298, 16.
 सभार्थस्तु शुचिः स्नातो 379, 6.

४३. नृसिंहपुराणम्—

- भकल्पितान्नादुद्धृत्य 407, 2.
 अकृते वैश्वदेवे तु 408, 7.
 अवदयमेव दातव्यम् 408, 8.
 उद्धृत्य वैश्वदेवान्नम् 408, 9.
 जलदेवान्नमस्कृत्य 364, 13.
 त्रयाणां जपयज्ञानाम् 304, 1.
 त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् 303, 16.
 देवान् देवगणांश्चापि 261, 10.
 पितृन् पितृगणांश्चापि 261, 11.
 पौरुषेण तु सूक्तेन 364, 14. 378, 8.
 भिक्षां च भिक्षवे दद्याद् 407, 1.
 वाचिकश्च उपांशुश्च 303, 17.
 वैश्वदेवं ततः कुर्यात् 378, 9.
 ध्वेन तीर्थेन देवादीन् 261, 9.

४४. नृसिंहोत्तरतापिनी-
 योपनिषद्—

- तस्मादात्मन एव 107, 5.
 सैषा चित्रा 107, 2.

४५. पद्मपुराणम्—

- चाण्डालादीन् जपे होमे 239, 9.

४६. पराशरः—

- तेषां निन्दा 21, 10.

४७. परिशिष्टम्—

- उत्तानेन तु हस्तेन 382, 12.
 संहताञ्जलिपाणिस्तु 382, 13.

* These lines, coming under the head, Purāṇam, appear in Nṛsiṅha-purāṇam and Laghubhārta Smṛiti.

४८. पाणिनिः—

- पत्यन्तपुरोहिदिताभ्यः 450, 16.
 स्वतन्त्रः कर्ता 114, 8.

४९. पातञ्जलयोगसूत्राणि—

- क्षिप्रं मूढम् 42, 7.
 तत्सन्निधौ वैरत्यागः 72, 1.

५०. पारस्करः—

- ब्रह्मणे प्रजापतये 381, 8.
 वैश्वदेवादन्नात् 381, 7.

५१. पितामहः—

- गन्धलेपक्षयकरम् 231, 17.
 न यात्रदुपनीयन्ते 231, 16.
 पितृणां तर्पणे पात्रम् 354, 2.
 हेम-रूप्यमयं पात्रम् 354, 1.

५२.† पितृगाथाः—

- अपि नः स कुले भूयात् 363, 11.
 नदीषु बहुतोयासु 363, 12.

५३. †पुराणम्—

- अध्वानं प्रतिपन्नस्य 411, 19.
 अपरैरश्रुतः किञ्चित् 304, 7.
 अभावे बीजिनो माता 333, 4.
 अशित्वा तु परे लोके 409, 4.
 अहृत्वाग्निमसन्तर्प्य 409, 3.

The quotations given under this heading are anonymous in the text, but they appear in a work of this name.

† Under this name there appear several verses in various Purāṇas and Smṛitis.

† The quotations given under this common name may be found in various Purāṇas.

- कुशपूतं भवेत्क्षानम् 254, 12.
 कुशेन चोद्धृतं तोयम् 254, 13.
 क्रियाङ्गं तत्समुद्दिष्टम् 284, 2.
 तयोरपि पिता भ्रैयान् 333, 3.
 त्रिः पिबेद्भक्षिणेनापः 237, 10.
 देवतांश्च पितृश्चैव 362, 10.
 देवादीनामृणीभूत्वा 362, 11.
 द्वौ गुरु पुरुषस्येह 333, 1.
 धरा गुरुतरा तावत् 333, 2.
 धर्मक्रियां कर्तुमनाः 284, 1.
 नमस्कृत्वा ऽयं यं विष्णुम् 441, 16.
 पक्षयोरुभयो राजन् 355, 14.
 भुञ्जतो मृत्युरायुष्यम् 427, 9.
 मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा 304, 5.
 यत्फलं सोमयागेन 413, 11.
 यदुच्च-नीचोच्चरितैः 304, 4.
 रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा 441, 15.
 वित्त-पुत्र-कलत्रार्था 355, 15.
 व्याधितस्यार्थहीनस्य 411, 18.
 शनैरुच्चारयेन्मन्त्रम् 304, 6.
 सम्यक् पञ्चमहायज्ञैः 413, 12.
 स्नास्यतो वरुणः शक्तिम् 427, 8.

५४. पुराणसारः—

- अभिगम्य तु यज्ञानम् 124, 14.
 एवं यः सर्वभूतानि 362, 7.
 कनिष्ठास्तं नमस्येरन् 335, 4.
 कृते चतुष्पात्सकलः 82, 1.
 गत्वा यक्षीयते दानम् 124, 12.
 ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः 335, 3.

- तमेव चोपजीवेरन् 335, 5.
 त्रिपादहीनस्तिष्ये तु 82, 5.
 त्रेतायां द्वापरेश्वरेण 82, 4.
 धर्मः पादविहीनस्तु 82, 3.
 धाता प्रजापतिः शक्रः 405, 15.
 प्रविश्यातिथिमेते वै 405, 16.
 भवन्ति हि वृथा तस्य 250, 16.
 यः क्रियाः कुरुते मोहात् 250, 15.
 विद्यते सागरस्यान्तः 124, 15.
 वृषः प्रतिष्ठितो धर्मः 82, 2.
 शैवं च वैष्णवं शाक्तम् 365, 16.
 स गच्छेत् परमं स्थानम् 362, 8.
 सहस्रगुणमाह्वय 124, 13.
 स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य 365, 17.

५५. पुलस्त्यः—

- अन्यत्र दधि-सकृत्वा-ऽऽज्य- 422,
 17.
 अमावास्यां नदीक्षानम् 280, 4.
 अहतं तद्विजानीयात् 264, 15.
 ईषद्धैतं नवं इवेतम् 264, 14.
 एतद्विदित्वा यः सन्ध्याम् 302, 13.
 त्रैत्रकृष्णचतुर्दश्याम् 250, 5.
 दीर्घमायुः स विन्देत 302, 14.
 न त्यजेत् सूतके वा ऽपि 302, 9.
 न प्रेतत्वमवाप्नोति 280, 6.
 पुष्ये च जन्मनक्षत्रे 280, 3.
 भोजनं तु न निःशेषम् 422, 16.
 मनसोच्चारयेन् मन्त्रान् 302, 12.
 शिवगङ्गेति विज्ञेयम् 280, 8.

शिवलिङ्गसमीपे तु 280, 7.
सन्ध्यामिष्टिं च होमं च 302, 8.
सूतके मृतके चैव 302, 11.

५६. पैठीनसिः—

अजैकपादहिर्बुध्न्यः 357, 17.
अपसव्यं ततः कृत्वा 357, 8.
आर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च 358, 4.
इति धर्मप्रणेतारः 108, 10.
इन्द्रो धाता भगः पूषा 358, 3.
उदकं यच्च पक्वान्नम् 428, 7.
एक एव तु यो भुङ्क्ते 416, 5.
एते च दिव्याः पितरः 358, 6.
एते रुद्राः समाख्याताः 358, 2.
एते वै द्वादशाऽऽदित्याः 358, 5.
कृष्णे भवाः 157, 3.
चत्वारि तस्य वर्धन्ते 416, 6.
जाबालिर्जमदमिश्र 108, 9.
तिनोदकाञ्जलीस्त्रीस्वीन् 358, 10.
तेषां मन्वङ्गिरो-व्यास- 108, 3.
दर्व्या देयं घृतान्नं तु 428, 6.
ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च 357, 15.
पितृन् दिव्यानदिव्यांश्च 357, 9.
प्रचेता नारदो योगी 108, 6.
प्रत्यृषश्च प्रभातश्च 357, 16.
भाजने भोजने चैव 416, 4.
मार्गशीर्षप्रभृतयः 157, 3.
लवणं व्यञ्जनं चैव 428, 4.
लेहं पेयं च विविधम् 428, 5.
वासिष्ठ-दक्ष-संवर्त- 108, 4.

विष्णुवापस्तम्ब-हारीताः 108, 5.
सत्यव्रतो भरद्वाजो 108, 8.
स भ्रूणहा सुरापश्च 428, 8.
सावित्रश्च जयन्तश्च 358, 1.
सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः 108, 7.
सौवर्णे राजते ताम्रे 416, 3.
स्वनाम-गोत्रग्रहणम् 358, 9.
हरश्च बहुरूपश्च

५७. प्रचेताः—

अनुष्णाभिरफेनाभिः 236, 15.
अन्यद्रव्ययुतं तैलम् 283, 9.
ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव 416, 14.
देववत् पूजनीयोऽसौ 398, 2.
नाऽऽवाहनामौकरणम् 388, 9.
यतिश्च ब्रह्मचारी च 416, 15.
यः सायं वैश्वदेवान्ते 898, 1.
वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः 279, 1.
साक्षात्स्पर्शं तु यत्प्रोक्तम् 279, 2.
सार्षपं गन्धतैलं च 283, 8.
ह्रतताभिरशब्दाभिः 236, 16.

५८. प्रजापतिः—

अकृत्वा ऽन्यतमं यज्ञम् 168, 10.
अधमा प्रोच्यते नित्यम् 309, 15.
अर्धर्चान्ते ऽथ वा कुर्यात् 293, 10.
अष्टोत्तरशता माला 309, 13.
अष्टोत्तरशतां कुर्यात् 309, 11.
आदध्यान्निर्धनो ऽप्यग्निम् 161, 11.
उपवासेन शुद्धचेत 168, 11.
ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् 293, 9.

ऋतं चेति पठित्वा तु 295, 15.
 एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन 168, 4.
 काषायं धातुरक्तं वा 264, 8.
 क्षौमं वासः प्रशंसन्ति 264, 7.
 चतुःपञ्चाशिका या तु 309, 14.
 जलपूर्णा तथा हस्तम् 295, 14.
 दर्शं च पूर्णमासं च 168, 3.
 प्रदोषे न त्वधीयीत 157, 14.
 प्राजापत्येन शुद्धचेत 168, 6.
 षष्ठी च द्वादशी चैव 157, 13.
 सन्ध्योपासनहानौ तु 168, 7.
 सप्तविंशतिका कार्या 309, 12.
 समान्ते सोमयज्ञानाम् 168, 9.
 सर्वसंस्थाप्रधिकारः स्यात् 161, 10.
 हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य 168, 5.
 होमं च नैत्यकं शुद्धचेत् 168, 8.

५९. प्रपञ्चसारः—

अस्य तु वेदादित्वात् 39, 8.

६०. *प्रश्नोपनिषद्—

स ईक्षां चक्रे 103, 16.

६१. *बृहदारण्यकोपनिषद्—

अथ हैनं विदग्धः 205, 10.
 कतम आदित्या इति 206, 14.
 कतम इन्द्रः 206, 18.
 कतमे ते त्रयो देवा इति 206, 24.
 कतमे ते रुद्रा इति 206, 11.
 कतमे ते वसव इति 206, 7.

* The author does not mention these names.

कतमे षडिति 206, 21.
 तच्छ्रेयोरूपम् 111, 9.
 तदाद्द्वयमेकः 207, 4.
 तदेतत् क्षत्रस्य 111, 10.
 तद्देदं तर्हि 100, 10.
 तन्नाम-रूपाभ्याम् 100, 10.
 तस्माद्धर्मात् 111, 11.
 नैव केनच नाप्यम् 203, 21.
 प्राणस्य वै सम्राट्कामाय 174, 17.
 यथाकारी 140, 12.
 यदि ह वा अप्येवम् 203, 11.
 वायुर्वै गौतम 208, 10.
 विज्ञानमानन्दम् 102, 7.
 स नैव व्यभवत् 111, 8.
 स होवाच महिमान एवैषाम् 206, 2.

६२. बृहन्मनुः—

न प्रातर्न प्रदोषश्च 291, 6.
 मुख्यकल्पो ऽनुकल्पश्च 291, 7.

६३. बृहस्पतिः—

अकार्पण्या-ऽस्पृहत्वे च 84, 8.
 अग्निना भस्मना चैव 429, 10.
 अधीत्य चतुरो वेदान् 153, 11.
 अधोवायुसमुत्सर्गे 240, 1.
 अनाहिताग्नेर्ब्रह्माख्यम् 318, 17.
 अप्येकपङ्क्तयां नाभ्रीयात् 429, 5.
 अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः 456, 7.
 आगमिष्यति यत्प्रात्रम् 185, 6.
 इज्या-ऽऽयायन-दाने च 85, 4.
 एकपङ्क्त्युपविष्टानाम् 429, 7.

एवं दण्डादिकैर्युक्तम् 153, 7.
 कुटुम्बभक्तवसनात् 190, 2.
 कुसीद-कृषि-वाणिज्य- 85, 7.
 कृते प्रदीयते गत्वा 124, 4.
 कृते-भूत्सकलो धर्मः 82, 7.
 को हि जानाति किं कस्य 429, 6.
 गुरून् पुरोहितान् विप्रान् 455, 7.
 जगत्सर्वमिदं हन्यात् 456, 5.
 जप्त्वा ऽथ प्रणवं वा ऽपि 350, 17.
 तपो धर्मः कृतयुगे 121, 14.
 तस्मात् तस्य वर्धं राजा 456, 6.
 तिलानां तु तदर्धं स्यात् 316, 8.
 तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैः 82, 10.
 125, 5.

दया क्षमाऽनसूया च 84, 7.
 दानं प्रतिग्रहश्चापि 85, 3.
 द्वापरे च प्रार्थयतः 124, 5.
 द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः 121, 15.
 द्वारेण चैव मार्गेण 429, 11.
 धर्मा-ऽधर्मौ समौ भूत्वा 82, 9.
 न पादौ न शिरो बास्तिम् 424, 10.
 नर्यं भस्माऽग्निहोत्रान्ते 318, 16.
 न स्पृशेद्द्वामहस्तेन 424, 9.
 निमित्तेष्वेषु सर्वेषु 240, 3.
 पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य 82, 8.
 पुरुषे दोषविभवम् 455, 6.
 प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिः 316, 7.
 बध्वाऽऽसनं नियम्यासून् 291, 14.
 ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धचर्यम् 350, 16.

ब्राह्मणो वेदमूलः स्यात् 153, 9.
 महापराधयुक्तांश्च 455, 9.
 मार्जार-मूषकस्पर्शो 240, 2.
 यद्यद्विषेषु कुशलम् 456, 8.
 राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् 456, 9.
 वाग्धिग्वधः स्वकं चैव 455, 5.
 विवादिनो नरांश्चान्यान् 455, 8.
 वेदमध्यापयेत् पश्चात् 153, 8.
 वैश्वदेवाऽवसाने वा 344, 2.
 शस्त्रास्त्रधारणं सेवा 85, 5.
 शूद्रकर्म तथा मन्त्रः 85, 9.
 शौचं ब्राह्मणशुभूषा 85, 8.
 स चाऽर्वाक् तर्पणात् कार्यः 344, 1.
 सदाचारस्य च तथा 153, 10.
 सन्निमीलितदृङ् मौनी 291, 15.
 सर्वेषां तत्समं तावत् 429, 8.
 स्मृतिहीना न शोभन्ते 153, 12.
 स्वाध्यायोऽध्यापनं चापि 85, 2.
 स्वाध्यायो यजनं दानम् 85, 6.

६४. बौधायनः—

अपतो विष्णवे कल्पयामि 373, 9.
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः 421, 3.
 अत्र कूर्चं ददाति 373, 7.
 अत्र स्थानानि कल्पयति 373, 8.
 अत्राधःस्थानानि 369, 15.
 अथ केशवादिनामभिः 370, 21.
 अथ दक्षिणतः 352, 7.
 अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोषो-
 न्तरतश्चण्डेशाय 374, 1.

- अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोहो-
त्तरतो विष्वक्सेनाय 370, 6.
- अथ सावित्र्या 370, 2.
- अथ स्वागतेनाभिनन्दति स्वागत-
मधुना 369, 11.
- अथ स्वागतेनाभिनन्दति स्वागत-
मनुस्वागतम् 373, 4.
- अथातः सन्ध्योपासनविधिम् 294,
12.
- अथातो महादेवस्याहरहः 372, 17.
- अथातो महापुरुषस्य 369, 4.
- अथाष्टभिर्नामधेयैः 374, 18.
- अथैनं स्नापयति 370, 8.
- अथैनं स्नापयित्वा 374, 2.
- अनेन हविषा तृप्तः 375, 14.
- अपाने व्याने 420, 4.
- अमृतापिधानमसि 420, 13.
- अष्टम्यां च चतुर्दश्याम् 283, 1.
- अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च 420, 11.
- अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नम् 392, 1.
400, 6.
- आर्द्रं तृणं गोमयम् 241, 8.
- आसायं कर्मणः प्रातः 314, 15.
- आसीनः प्राङ्मुखो ऽश्रियात् 420,
10.
- आहुतिर्नातिपथेत 314, 16.
- इति कल्पयित्वा अथ सावित्र्या
373, 14.
- इ- अर्द्धं जगतः 421, 4.
- ईशानं त्वां भुवनानाम् 374, 13.
- उत्तरत उमायै कल्पयामि 373,
12.
- उत्तरतः त्रियै 370, 1.
- उद्दीप्यस्व इति 374, 15.
- उद्घासनकाले ॐभूः पुरुषम् 371,
8.
- उद्घासनकाले ॐभूः महादेवम् 375,
11.
- उपपत्तिमवस्थां च 230, 6.
- उपलिप्ते समे स्थाने 414, 17.
- उभयतः प्रणवाम् 303, 14.
- ऋतमिति स्नाप्यन् त्रीणि 370, 5.
- ऋतमिति स्नाप्यन् त्वरित-373, 16.
- ऋत्विक् श्वशुर-326, 14.
- एवं पञ्चानेन 420, 5.
- ॐ भूः पुरुषम् 369, 3.
- ॐ भूर्भुवः सुवरोम् 371, 7.
- कर्तव्यमानुपूर्व्येण 415, 1.
- कर्तव्यमुत्तरं वासः 265, 1.
- केशवं नारायणम् 370, 11.
- गृहे निषिद्धं सतिलम् 356, 1.
- घस्तेषु तेषु नाऽऽचामेत् 242, 14.
- चतुरस्रं त्रिकोणं वा 414, 18.
- चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैः 375, 5.
- तद्विष्णोः परमम् 370, 16.
- तस्मात्कन्दैः फलैर्मूलैः 169, 3.
- तस्य चाक्षमशित्वा 176, 1.
- तिथि-तीर्थविशेषेषु 356, 4.

तिष्ठस्तिष्ठः क्रमाद्योज्याः 229, 9.
 तीर्थं गत्वा प्रयतः 294, 13.
 दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि 373,
 10.
 दक्षिणतो गदायै 369, 16.
 दन्तवहन्तलमेषु 242, 13.
 देवस्य त्वा सवितुः 374, 15.
 देशं कालं तथा ऽऽत्मानम् 230, 5.
 न जीवत्पितृकः कृष्णैः 355, 17.
 न हसन् 246, 9.
 नाङ्गुलिभिः 246, 7.
 नातिस्तुहितः 426, 13.
 नाभेरथः संस्पर्शम् 306, 6.
 नित्यं नित्यानि कुर्वीत 169, 4.
 नीचिं विसृज्य 241, 7.
 न्यस्तमन्त्रम् 419, 14.
 पञ्चानां महतामेषाम्
 पञ्चापाने मृदो योज्याः 229, 8.
 परतश्चक्राय 369, 16.
 पश्चिमतः शूलाय 373, 11.
 पश्चिमतः श्रीवत्साय 269, 17.
 पादप्रक्षालनोच्छेषेण 246, 6.
 पुनराचम्य 421, 1.
 पुनः सन्दर्शनाय 375, 15.
 प्रजापतिं मनसा 420, 7.
 प्रणवेनार्थम् 370, 6. 373, 17.
 प्रतिमास्थानेषु 371, 13. 375, 15.
 प्रयातु भगवानीशः 375, 13.
 प्रयातु भगवान् महापुरुषः 371, 11.

प्रवासं गच्छतो यस्य 383, 16.
 प्राणानां मन्थिरासि 420, 15.
 बह्वप्रतिपाद्यस्य वा 175, 12.
 ब्रह्मणि म आत्मा 421, 7.
 भगवते महापुरुषाय 369, 12.
 भगवतो ज्यम् 369, 14.
 भवं देवं तर्पयामि 374, 6.
 भवाय देवाय नमः 374, 19.
 भवाय देवाय स्वाहेत्यादिभिः 375,
 5.
 भोजने हवने दाने 241, 17.
 महत्स्वस्त्ययनम् 371, 14. 375,
 17.
 यथाकथञ्चिन्नित्यानि 119, 1.
 यथाचामेत् 246, 6.
 यस्य नित्यानि लुप्तानि 169, 1.
 येन केनापि कार्याणि 119, 2.
 यो ब्रह्मचारी 50, 5.
 वर्षमर्धं तदर्धं च 356, 3.
 वामतो वनमालायै 369, 17.
 विपद्यापि न स स्वर्गम् 169, 2.
 विवाहे चोपनयने 356, 2.
 विष्णवे नमः 375, 1.
 व्रीहीणां वा यवानां वा 316, 10.
 शङ्खाय नमः 371, 1.
 शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत् 283, 2.
 शिष्टाः खलु 144, 9.
 शुचौ संवृते 419, 12.
 श्रद्धायां प्राणे 421, 5.
 श्रोत्रे संस्पृश्य 328, 3.

स गर्दभम् 50, 6.
 सपवित्रेण पाणिना 295, 1.
 सप्तम्यां रविवारे च 355, 18.
 सर्वक्रतुयाजिनाम् 421, 9.
 सर्वभक्ष्यापूप- 420, 12.
 सर्वावश्यकावसानेषु 419, 11.
 सह पुष्पोदकेन महादेवम् 372, 20.
 सह पुष्पोदकेन महापुरुषम् 369, 7.
 सहस्राणि सहस्रशः 374, 13.
 सहस्राणि सहस्रश इत्यनुवाकं 375,
 8.
 सावित्र्या धूपम् 374, 15.
 स्नात्वा शुचिः 369, 5.
 स्नात्वा शुचौ देशे 372, 18.
 स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु 265, 2.
 हविर्भक्षणकाले च 241, 18.
 हुताक्षानुमन्त्रणम् 421, 5.

६५. ब्रह्मपुराणम्—

अदत्तदाना जायन्ते 178, 14.
 अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्याऽऽदौ 417, 12.
 अस्माकं नित्यमस्त्वेतत् 417, 13.
 करोति सा परित्याज्या 130, 2.
 गोत्रान्मातुः सपिण्डात्तु 133, 9.
 यासदेशं न चाश्रीयात् 424, 4.
 तत्र दोषो न चास्तीति 129, 18.
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यम् 133, 8.
 दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे 178, 13.
 न चर्मोपरि संस्थश्च 424, 3.
 न प्रसारितपादस्तु 423, 18.

न बाहु-सक्थिसंस्थश्च 423, 19.
 नराश्वमेधौ मद्यं च 133, 10.
 न वेष्टितशिराश्चापि 424, 1.
 नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् 423, 13.
 नाऽऽर्द्रवासा नाऽऽर्द्रशिराः 423, 17.
 नैकवस्त्रो दृष्टमध्यो 424, 2.
 परित्याज्या त्वया भार्या 129, 17.
 प्रसक्ताङ्गुलिभिर्यच्च 423, 12.
 बहुभुताश्च धर्मज्ञाः 178, 12.
 बहूनां भुञ्जतां मध्ये 424, 6.
 यस्तु पाणितले भुङ्क्ते 423, 11.
 यः पात्रपूरणीं भिक्षाम् 410, 3.
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो 410, 4.
 वृथा न विसृजेदन्नम् 424, 7.
 शयनस्थो न भुञ्जीत 423, 16.
 शाक-मूल-फलेक्षणाम् 424, 5.
 श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा 423, 15.
 सदान्नाराः कुलीनाश्च 178, 11.
 सर्वलक्षणयुक्तापि 130, 1.
 स्वात्मानं तु घृते पश्येत् 321, 2.
 हस्त्यश्व-रथ-यानोष्टुम् 423, 14.

६६. ब्रह्मा—

औदुम्बरे ज्य सौवर्गे 294, 3.
 कृत्वा तु वामहस्ते वा 294, 4.
 धाराच्युतेन तोयेन 293, 14.
 नद्यां तीर्थे हृदे वाऽपि 294, 2.
 पितरो न प्रशंसन्ति 293, 15.

६७. ब्रह्माण्डपुराणम्—

अकृत्वा पादयोः शौचम् 247, 17.

अद्भुष्टः पुष्टिदः प्रोक्तः 266, 8.
 अनापद्यपि धर्मेण 201, 15.
 अनामिका ज्ञदा नित्यम् 266, 9.
 उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् 228, 15.
 उदरे दक्षिणे पार्श्वे 267, 8.
 उदृत्योदकमादाय 228, 14.
 एतैरङ्गुलिभेदैस्तु 266, 10.
 कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य 247, 16.
 गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो 201, 16.
 गृह्णीयाद्वाङ्मनादेव 201, 17.
 चतुस्त्रिंशच्चङ्गुलैः पुण्ड्रम् 267, 5
 तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु 297, 9.
 तर्पणं तु भवेत्तस्य 261, 2.
 त्रिविक्रमं कण्ठदेशे 267, 10.
 दशवर्षसहस्राणि 453, 11.
 दशाङ्गुलप्रमाणं तु 267, 2.
 इदशैतानि नामानि 267, 13.
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यात् 267, 3.
 नामान्युच्चार्य विधिना 267, 15.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 261, 1.
 पद्मस्य मुकुलाकारम् 266, 12.
 पर्वताग्रे नदीतीरे 266, 4.
 पूजाकाले च होमे च 267, 14.
 श्रेष्ठे च पद्मनाभं तु 267, 12.
 पत्स्य-कूर्माकृतिं वाऽपि 267, 1.
 नाथवं हृदि विन्यस्य 267, 7.
 रूढं पतास्तु सम्पाद्याः 266, 6.
 यद्वा कुरुते धर्मम् 453, 10.
 रितिदीपाकृतिं वाऽपि 266, 11.

ललाटे केशवं विद्यात् 267, 6.
 श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तम् 266, 7.
 अद्भया विमलं दत्तम् 201, 18.
 श्रीकरं पीतमित्याहुः 266, 7.
 श्रीधरं बाहुके वामे 267, 11.
 सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रम् 267, 4.

६८. *भगवद्गीता—

अदेशकाले यज्ञानम् 184, 3.
 अनेन प्रसविष्यध्वम् 159, 11.
 अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः 159, 19.
 अभिसन्धाय तु फलम् 160, 1.
 अश्रद्धया हुतं दत्तम् 205, 1.
 असत्कृतमवज्ञातम् 184, 4.
 असदित्युच्यते पार्थ 205, 2.
 इज्यते भरतश्रेष्ठ 160, 2.
 इष्टान् भोगान् हि वो देवाः 159, 14.
 कर्मण्येवाधिकारस्ते 61, 9.
 कर्माणि प्रविभक्तानि 86, 2.
 कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यम् 86, 5.
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यम् 86, 4.

* The author has made the quotations given here under the name भगवान्. But all of them are found in भगवद्गीता, which is a portion of the sixth Book of the Mahābhāratam. They therefore properly speaking ought to have a place under the name of the latter work. But the Bhagvat-gītā being wellknown and popular they are given here under that name.

- तत्तदेवावगच्छ त्वम् 411, 4.
 तद्विद्धि प्रणिपातेन 44, 14.
 तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो 159, 15.
 दातव्यमिति यज्ञानम् 183, 16.
 दानमीश्वरभावश्च 86, 7.
 दीयते च परिक्लिष्टम् 184, 2.
 देवान् भावयतानेन 159, 12.
 देशे काले च पात्रे च 183, 17.
 परस्परं भावयन्तः 159, 13.
 परिचर्यात्मकं कर्म 86, 8.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 86, 1.
 भुञ्जते ते त्वघं पापाः 217, 2.
 मा कर्मफलहेतुर्भुः 61, 10.
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो 217, 1.
 यत्करोषि यदभासि 62, 13.
 यत्तपस्यसि कौन्तेय 62, 14.
 यत्तु प्रत्युपकारार्थम् 184, 1.
 यद्यदाचरति श्रेष्ठः 48, 11.
 यद्यद्विभूतिमत्सन्त्वम् 411, 3.
 यष्टव्यमेवेति मनः 159, 20.
 योगस्थः कुरु कर्माणि 61, 7.
 विधिहीनमसृष्टान्नम् 160, 3.
 शमो इमस्तपः शौचम् 86, 3.
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यम् 86, 6.
 भ्रद्धाविरहितं यज्ञम् 160, 4.
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा 159, 10.
 सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा 61, 8.
 ६९. भट्टाचार्याः—
 वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् 12, 3.
 सम्भाव्यवेदमूलत्वात् 12, 4.
 ७०. भरतोक्तिः—
 जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् 17, 3.
 यजुर्वेदादभिनयान् 18, 1.
 ७१. *भरद्वाजः—
 अथापकृष्य विण्मूत्रम् 226, 9.
 अमृतं तद्विदुर्देवाः 202, 4.
 अयाचितोपपन्नेषु 202, 3.
 आपः पुनन्तु मध्याह्ने 295, 7.
 आयतं पर्वतः कृत्वा 237, 5.
 उदस्तवासा उत्तिष्ठत् 226, 10.
 उपगम्य गुरून् सर्वान् 322, 8.
 कण्डूय पृष्ठतो गां तु 322, 7.
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन 265, 5.
 ते गृह्णन्तु मया दत्तम् 262, 8.
 माषमज्जनमात्रास्तु 237, 8.
 मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन 237, 7.
 ये के चास्मत् कुले जाताः 262, 7.
 वस्त्रोदकमपेक्षन्ते 262, 4.
 व्यतीपाते वैधृतौ च 193, 4.
 संहताङ्गुलिना तोयम् 237, 6.
 सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा 295, 6.
 स्मृतीनां वेदमूलत्वात् 317, 13.
 होमं वैतानिकं कृत्वा 317, 12.
 * The author quotes the fourth and the seventeenth line under the name भारद्वाजः.
 † Though the author does not say from what work these lines are taken, it is possible they may be found in the text of Bharadvāja.

७२. *भविष्यत्पुराणम्—

अभिवादे कृते यस्तु 324, 16.
आशिषं वा कुरुभ्रेष्ठ 324, 17.
दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय 419, 3.
प्रेतानां तृप्रयेऽक्षय्यम् 419, 5.
भोजनात् किञ्चिदन्नाग्रम् 419, 2.
यत्रकचनसंस्थानाम् 419, 4.

७३. भविष्योत्तरम्—

आर्तानामन्नदानं च 191, 7.
कन्यां चैवानपत्यानाम् 191, 10.
तत्तद्गुणवते देयम् 189, 14.
तथा द्रव्यविशेषांश्च 191, 6.
तथा प्रतिष्ठाहीनानाम् 191, 8.
दरिद्राणां च बन्धूनाम् 186, 17.
न केवलं ब्राह्मणानाम् 186, 15.
भगिनी भागिनियानाम् 186, 16.
यद्यदिष्टं विशिष्टं च 189, 13.
सुवर्णं याजकानां च 191, 9.

७४. भाट्टाः—

ताद्रूप्येण च धर्मत्वम् 87, 13.
तेषामैन्द्रियकत्वे ऽपि 87, 11.
द्रव्य-क्रिया-गुणादीनाम् 87, 10.
यत्नतः प्रतिषेध्या नः 114, 7.
श्रेयःसाधनता ह्येषाम् 87, 12.

* The author does not use the name भविष्यत्पुराणम् throughout. The first two lines are found under the name भविष्यत्पुराणम्. However both the titles are given to one and the same work.

७५. भृगुः—

यस्तावेवास्तमानं तु 436, 17.
तयोः परेशुरुदये 436, 18. 437, 13.
दुर्देशः प्रगतश्चैव 246, 4.
नमस्तु दग्धवस्त्रः स्यात् 265, 8.
नमो मलिनवस्त्रः स्यात् 265, 7.
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य 264, 5.
ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रम् 264, 4.
मुक्त्वा शिखां वाऽप्याचामेत् 246, 2.
विकच्योऽनुत्तरीयश्च 265, 5.
विना यज्ञोपवीतेन 246, 1.
श्रीतं स्मार्तं तथा कर्म 265, 6.
सोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः 246, 3.

७६. मत्स्यपुराणम्—

अदैवं तद्विजानीयात् 338, 6.
अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रम् 170, 2.
अपराह्णे न मध्याह्णे 436, 9.
अस्य वेदस्य सर्वज्ञः 113, 3.
आत्मानं दक्षिणाहीनो 170, 3.
आश्वयुक्शुक्लनवमी 155, 16.
आषाढस्याथ दशमी 156, 2.
आषाढादिचतुर्मासम् 281, 6.
उत्थाय वाससी शुक्ले 262, 13.
एवं ज्ञात्वा ततः पश्चात् 262, 12.
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री 156, 4.
गुरुर्मिं च सूर्यं च 320, 14.
तृतीया चैत्रमासस्य 155, 17.
ते तृप्तिमखिलां यान्तु 360, 12.
दत्तवानखिलान् वेदान् 113, 6.

दत्त्वा चाक्षय्यमाप्नोति 194, 19.
 नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि 388, 5.
 प्रयागादिषु तीर्थेषु 194, 18.
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या 156, 1.
 ब्रह्मणा चोदितो विष्णुः 113, 7.
 ब्रह्माणं मुनयः पूर्वम् 113, 5.
 भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यात् 436, 10.
 मन्वन्तरादयश्चैते 156, 5.
 ये बान्धवा ऽबान्धवा वा 360, 12.
 रोचनां चन्दनं हेम 320, 13.
 विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा 281, 7.
 व्यञ्जकः केवलं विप्राः 113, 4.
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा 156, 3.
 स वैष्णवपदं याति 281, 8.
 हिताय सर्वभूतानाम् 113, 8.

७७. मनुः—

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते 324, 2.
 *अकुर्वन् विहितं कर्म 54, 4.
 अक्लेशेन शरीरस्य 338, 15.
 अग्निचित् कपिला सञ्जी 321, 10.
 अयं चतुर्गुणीकृत्य 392, 13.
 अयं स केवलं भुङ्क्ते 217, 10.
 अज्ञं हि बालमित्याहुः 334, 12.
 अज्ञो भवति वै बालः 334, 11.
 अत ऊर्ध्वं त्रयो ज्येते 53, 8.
 अतिरिचिं पूजयेद्यस्तु 216, 10.
 अदण्डान् दण्डयन् राजा 16, 3.
 129, 6. 447, 9.
 अधर्मादपि षड्भागो 453, 15.

अधिकं वाऽपि विद्येत 169, 8.
 अधीष्व भो इति ब्रूयात् 147, 11.
 अधोदृष्टिर्नैककृतिकः 188, 1.
 अध्यापनं चाध्ययनम् 145, 15.
 अध्यापनं याजनं च 339, 4.
 अध्यापयामास पितृन् 334, 7.
 अध्येष्यमाणं तु गुरुः 147, 10.
 अनडुहः श्रियं जुष्टाम् 190, 16.
 अनन्तरमरिं विद्यात् 469, 14.
 अनर्हेते यहदाति 189, 9.
 अनादृताश्च यस्यैते 377, 13.
 *अनिग्रहाच्चोन्द्रियाणाम् 54, 5.
 अनित्यो विजयो यस्मात् 460, 2.
 अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु 448, 18.
 अनुबन्धं परीक्षयाथ 454, 18.
 अनुरागापरागौ च 469, 13.
 अन्तःपुरप्रचारं च 469, 11.
 अन्येष्वपि तु कालेषु 457, 19.
 अपां समीपे नियतो 344, 17.
 अप्यकार्यशतं कृत्वा 198, 15.
 अप्रणोद्यो प्रतिथिः सायम् 397, 12.
 अन्नवन् विद्ववन् वाऽपि 16, 6.
 अभिवादात् परं विप्रो 302, 16.
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च 328, 15.
 अमाययैत्र वर्तेत 472, 13.
 अमुक्तयोरस्तगयोः 435, 4.
 अयशो महदाप्नोति 16, 4. 129,
 7. 447, 10.

* The lines 2nd and 25th under the heading of Manu do not appear in any of the procured copies of this Smṛiti.

अरण्ये निःशलाके वा 46), 6.
 अराजके हि लोके अस्मिन् 447, 18.
 अरेरनन्तरं मित्रम् 469, 15.
 अर्हत्तमाय त्रिप्राय 396, 2.
 अर्हाऽनर्हापरिज्ञानात् 189, 10.
 अलङ्कृतश्च सम्पद्येत् 471, 16.
 अलब्धं चैव लिप्स्येत 472, 11.
 अलाभे देवखातानाम् 286, 8.
 अल्पं वा बहु वा यस्य 331, 9.
 अविद्वान् प्रतिगृह्णानो 203, 3.
 अशक्रुवंस्तु शुश्रूषाम् 485, 15.
 असवर्णास्तु सम्पूज्याः 328, 8.
 असौ नामाहमस्मीति 322, 17.
 अस्वस्थः सर्वमेवैतत् 472, 6.
 आकालिकमनध्यायम् 158, 8.
 आकाशमिव पङ्केन 198, 18.
 आचम्य प्रयतो नित्यम् 303, 2.
 आजीवनार्थं धर्मस्तु 454, 6.
 आददीत यतो ज्ञानम् 322, 13.
 आयुष्मान् भव सौम्येति 324, 1.
 आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते 429, 18.
 आसनं चैव यानं च 470, 1.
 आसनावसथौ शय्याम् 401, 5.
 इतरानपि सख्यादीन् 401, 1.
 इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ 116, 6.
 इन्द्राऽनिल-यमाऽर्काणाम् 447,
 20.
 इन्द्रियाणि यदाः स्वर्गम् 169, 19.
 इमं लोकं मातृभक्त्या 377 10

इयं विशुद्धिरुदिता 34, 9.
 उच्छिष्टमन्नं दातव्यम् 482, 13.
 उच्छिष्टान्ननिषेकं च 224, 22.
 उत्तमेषूत्तमं कुर्यात् 401, 6.
 उत्थाय पश्चिमे यामे 468, 7.
 उत्पादक-ब्रह्मदात्रोः 334, 1.
 उदिते ऽनुदिते चैव 313, 14.
 उद्भृत्य चतुरःपिण्डान् 286, 9.
 उपगृह्यास्पदं चैव 458, 2.
 उपजप्यानुपजपेत् 459, 11.
 उपनीय तु यः शिष्यम् 148, 6. 333,
 16.
 उपरुन्ध्यारिमासीत् 459, 7.
 उपस्थमुदरं जिह्वा 455, 18.
 उपस्थितं गृहे विद्यात् 399, 9.
 उपाध्यायान् दशाचार्यैः 332, 14.
 उपेतारमुपेयं च 470, 3.
 उभयोः सप्त दातव्याः 229, 3.
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति 323, 13.
 ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयम् 341, 1.
 ऋताऽमृताभ्यां जीवेत् 340, 15.
 ऋषयश्चक्रिरे धर्मम् 334, 14.
 ऋषि-देव-मनुष्याणाम् 337, 4.
 एकदेशं तु वेदस्य 333, 14.
 एकमेव दहत्यग्निः 448, 9.
 एकरात्रं हि निवसन् 397, 7.
 एका लिङ्गे गुदे तिष्ठः 229, 2.
 एतच्छौचं गृहस्थस्य 229, 4.
 एतच्छौचं वि

- एतन्नयं समाश्रित्य 470, 4.
 एतद्विधानमातिष्ठेत् 472, 5.
 एतमर्थमपृच्छन्त 384, 9.
 एधोदकं मूल-फलम् 202, 16.
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत 471, 12.
 एवं सर्वमिदं राजा 71, 4.
 एवं सर्वं विधायेदम् 474, 12.
 कन्यानां सम्प्रदानं च 469, 11.
 कर्म श्राद्धादिकं चैव 192, 20.
 कामजेषु प्रसक्तो हि 473, 6.
 काममभ्यर्चयेन्मित्रम् 395, 11.
 कामं तु गुरुपत्नीनाम् 329, 1.
 कायकेशांश्च तन्मूलान् 209, 17.
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत 470, 2.
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च 448, 11.
 काले प्राप्स्वकाले वा 397, 13.
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थम् 448, 12.
 कुलं दहति राजाम्निः 448, 10.
 कुले महति सम्भूताम् 465, 8.
 कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा 238, 14.
 कृत्वा विधानं मूले तु 458, 1.
 कृत्वा चाष्टविधं कर्म 458, 1.
 कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च 469, 12.
 क्रयविक्रयमध्वानम् 459, 3.
 क्रोधजेजपि गणे विद्यात् 461, 13.
 गत्वा कक्षान्तरं सम्यक् 478, 13.
 गन्धानां च रसानां च 472, 1.
 गिरिपृष्ठं समाहृष्ट 478, 14.
 गुणं सर्वर्तुकं शुभ्रम् 469, 5.
 गुरुदारेषु कुर्वीत 465, 4.
 गुरुपत्नी तु युवतिः 329, 4.
 गुरुपत्न्या न कार्याणि 328, 13
 328, 16.
 गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः 328, 7.
 गुरुशुश्रूषया चैव 377, 11.
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते 335, 10.
 गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् 458, 16.
 गृहदो ऽभ्याणि वेदमानि 190, 14.
 मासमात्रं भवेद्विक्षा 392, 12.
 चक्षुर्नासे च कर्णौ च 455, 19.
 चन्द्र-वित्तेशयोश्चैव 447, 21.
 चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यात् 435, 3.
 चिन्तयेद्धर्म-कामार्थान् 469, 8.
 चेष्टाश्चैव विजानीयात् 459, 6.
 चैरैरुपप्लुते ग्रामे 158, 7.
 छायायामन्धकारे वा 224, 8.
 जप-होमैरपैत्येनो 196, 12.
 जातब्राह्मणशब्दस्य 483, 14.
 जित्वा सम्पूजयेद्देवान् 460, 6.
 जीवितात्ययमापन्नो 198, 17.
 तत्पुण्यफलमाप्नोति 407, 7.
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् 472, 3.
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः 469, 3.
 तत्रात्मभूतैः कालज्ञैः 471, 6.
 तस्यादायुधसम्पन्नम् 465, 1.
 तथाऽल्पाल्पो महीतव्यः 462, 2.
 तथा युध्येत सम्पन्नः 460, 5.
 तथा राज्ञामपि प्राणाः 468, 4.

- तद्ध्यास्योद्धहेद्भार्याम् 465, 7.
 तदाऽनेन विधानेन 457, 16.
 तदा यायाद्विगृह्यैव 457, 20.
 तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति 57, 9.
 तपत्यादित्यवचैव 448, 3.
 तपोविशेषैर्विविधैः 151, 1.
 तमपीह गुरुं विद्यात् 331, 10.
 तस्मात्प्रमाणमुभयम् 12, 7.
 तस्माद्भिभवत्येषः 448, 2.
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु 448, 17.
 तस्य मध्ये तु पर्याप्तम् 465, 3.
 तस्य ह्यशु विनाशाय 448, 16.
 तस्यापि तन् क्षुधा राष्ट्रम् 466, 10.
 तस्यार्थे सर्वभूतानाम् 449, 1.
 तं यत्नेन जयेद्धोभम् 473, 9.
 तं राजा प्रणयन् सम्यक् 449, 3.
 तानि कारुककर्माणि 485, 18.
 तान् सर्वानभिसन्दध्यात् 469, 16.
 तावन्मृद्धारि देयं स्यात् 231, 9.
 तां व्रथात् भवतीत्येवम् 325, 11.
 तां श्वभिः खादयेद्राजा 129, 14.
 तिलप्रदः प्रजामिष्टाम् 190, 12.
 तीर्थं तद्भव्य-कठ्यानाम् 404, 14.
 तेन सार्धं विनिश्चित्य 468, 16.
 तेषां स्वंस्वमभिप्रायम् 468, 11.
 तेष्वेव नित्यं शुभ्रुषाम् 377, 15.
 तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि 465, 10.
 तैलेनाभ्यज्यमानस्तु 282, 12.
 तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यम् 468, 9.
- तौर्यात्रिकं वृथा ष्टाट्या 473, 3.
 त्रयाणामप्युपायानाम् 460, 4.
 त्रयो धर्मा निवर्तेरन् 339, 3.
 त्रिषु वर्णेषु तानि स्युः 455, 17.
 त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि 187, 10.
 त्रिः पटेदायतप्राणः 292, 2.
 त्र्यम्बपूर्वं श्रोत्रियाणाम् 325, 19.
 त्र्यहेण शूद्रीभवति 485, 4.
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ 223, 17.
 दण्डव्यूहेन तन्मार्गम् 458, 10.
 दण्डस्य पातनं चैव 473, 12.
 दद्याच्च सर्वभूतानाम् 479, 4.
 दन्तवदन्तलभेषु 243, 9.
 दश कामसमुत्थानि 473, 1.
 दश स्थानानि दण्डस्य 455, 16.
 दशाब्दाख्यं पौरसख्यम् 325, 18.
 दानुर्भवत्यनर्थाय 187, 11.
 दानधर्मं निषेवेत 177, 16.
 दानं प्रतिग्रहश्चापि 146, 1.
 दिवाकीर्तिमुदक्यां च 277, 2.
 दीर्घान् लघूंश्चैव नरान् 459, 4.
 दूतसम्पेषणं चैव 469, 10.
 दूरादावस्थान् मूत्रम् 224, 21.
 दूरादेव परीक्षित 404, 13.
 दूषयेच्चास्य सततम् 459, 8.
 दृष्टमात्राः पुनन्त्येते 321, 11.
 देवाश्चेतान् समेत्योचुः 334, 10.
 देवानृषीन् मनुष्यांश्च 217, 8.
 दोषो भवति विप्राणाम् 195, 20.

- द्रव्याणां स्थानयोगांश्च 479, 2.
 द्वयोरप्येतयोर्मूलम् 473, 8.
 द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु 341, 15.
 द्विषता हि हविर्भुक्तम् 395, 12.
 द्वैधीभावं संभयं च 469, 19.
 धनिनं वाऽप्युपाराध्य 483, 12.
 धन्यं यज्ञस्यमायुष्यम् 403, 16.
 धन्वदुर्गं महीदुर्गम् 464, 5.
 धर्मेण च द्रव्यवृद्धौ 479, 3.
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यम् 191, 2.
 न कदाचन कुर्वति 225, 7.
 न च क्षुधाऽस्य संसीदेत् 466, 8.
 न च वैश्यस्य कामः स्यात् 478, 11.
 न चाऽनिसृष्टो गुरुणा 335, 14.
 न चैनं भुवि शक्नोति 448, 4.
 न जीर्णदेवायतने 225, 3.
 न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैः 169, 18.
 न नदीतीरमासाद्य 225, 5.
 न निशान्ते प्रतिश्रान्तो 154, 8.
 न फालकृष्टे न जले 225, 2.
 न बक्रव्रतिके पापे 187, 9.
 न ब्राह्मणस्य त्वतिथिः 400, 11.
 न भोजनार्थं स्वे विप्रः 406, 2.
 न मूत्रं पथि कुर्वति 225, 1.
 न यज्ञार्थं धनं शूद्रात् 198, 3.
 न वार्यपि प्रयच्छेत् 187, 8.
 न सप्तत्रेषु गर्तेषु 225, 4.
 न हायनैर्न पलितैः 334, 13.
 नाऽदण्डचो नामराज्ञोऽस्ति 446, 16.
 नाध्यापनाद् याजनाद्वा 195, 19.
 नानुरोधोऽस्त्यनध्याये 158, 16. 348,
 11.
 नान्तरा भोजनं कुर्यात् 423, 2.
 नाऽभिवाद्यः स विदुषा 324, 12.
 नाऽत्रिस्पष्टमधीयीत 154, 7.
 नित्यं तस्मिन् समाश्रस्तः 463, 15.
 निषेकादीनि कर्माणि 331, 1.
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं च 464, 6.
 नैकग्रामीणमतिथिम् 399, 8.
 नैत्यके नास्त्यनध्यायो 348, 12.
 नैव स्वयं तदभ्रियात् 403, 15.
 पक्षादौ च रवौ षष्ठ्याम् 282, 11.
 पद्मेन चैव व्यूहेन 458, 13.
 परपत्नी तु या स्त्री स्यात् 325, 10.
 पराजयश्च सङ्ग्रामे 460, 3.
 परिच्युतेषु च स्थानात् 243, 10.
 परितुष्टेन भावेन 177, 17.
 परीक्षिताः स्त्रियश्चैनम् 471, 10.
 पशूनां रक्षणं दानम् 476, 13.
 पश्चिमां तु समासीनः 305, 12.
 पानमक्षाः स्त्रियश्चैव 473, 10.
 पापं व्रतेन सञ्जाद्य 187, 13.
 पिता ऽऽचार्यः सुहृन्माता 446, 15.
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च 332, 12.
 पितृवत् पालयेत् पुत्रान् 335, 7.
 पुण्यान्यन्यानि कुर्वति 169, 17.
 पुत्रका इति होवाच 334, 8.
 पुत्र-दारात्ययं प्राप्नो 485, 16.

पुत्रवच्चापि वर्तेरन् 335, 8.
 पुरुषाणां कुलीनानाम् 456, 2.
 पुरोहितं च कुर्वीत 465, 9.
 पुलकाश्चैव धान्यानाम् 482, 14.
 पूजयित्वा ततः पश्चात् 217, 9.
 पूर्णविंशतिवर्षेण 328, 14.
 पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् 305, 11.
 पैशुन्यं साहसं द्रोहः 473, 4.
 प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः 482, 11.
 प्रकृत्यात्रं यथाशक्ति 401, 2.
 प्रजानां रक्षणं दानम् 452, 6.
 प्रजापतिर्हि वैदयाय 478, 10.
 प्रतिग्रहनिमित्तं तु 196, 13.
 प्रतिग्रहस्तु क्रियते 195, 15.
 प्रतिग्रहः प्रत्यवरः 195, 11.
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम् 323, 14.
 प्रदद्यात् परिहारांश्च 460, 7.
 प्रमाणानि च कुर्वीत 460, 10.
 प्रयोगः कर्मयोगश्च 339, 18.
 प्रविशेद्भोजनार्थं तु 472, 2.
 प्रहर्षयेद्दलं व्यूह्य 459, 5.
 गीतिं भोगं च दण्डं च 453, 19.
 फाल्गुनं वाज्यं चैत्रं वा 457, 18.
 बालो ऽपि नावमन्तव्यो 448, 7.
 बालो ऽपि विप्रो वृद्धस्य 334, 6.
 बीजानामुपि विच्छिद्य स्यात् 478, 15.
 बुद्धयेतांरिप्रयुक्तां तु 472, 14.
 ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य 334, 8.
 ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यम् 343, 13.

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् 325, 8.
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैः 465, 2.
 ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यम् 480, 8.
 ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्धयेत 219, 16.
 भर्तारं लङ्घयेद् या तु 129, 12.
 भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् 407, 5.
 भिन्द्याच्चैव तडागानि 459, 9.
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु 400, 14.
 भुक्तवत्सु तु विप्रेषु 414, 2.
 भुक्तवान् विहरेच्चैव 471, 14.
 भुञ्जीयातां ततः पश्चात् 414, 3.
 भूमिदो भूमिमाप्नोति 190, 13.
 भृत्यानां च भृतिं विद्यात् 479, 1.
 भोजनार्थं हि ते शंसन् 406, 3.
 भोजयेत् सह भृत्यैस्तौ 400, 16.
 भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते 322, 18.
 भौमिकैस्ते समा ज्ञेयाः 245, 6.
 भ्रातृभार्योपसङ्गाद्या 328, 9.
 मणि-मुक्ता-प्रवालानाम् 478, 13.
 मत्स्यान् धानाः पयो मांसम् 202, 14.
 मध्यन्दिने ऽर्धरात्रे वा 469, 7.
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रम् 466, 14.
 महती देवता शेषा 448, 8.
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च 390, 15.
 मातृवद्भुक्तिमातिष्ठेत् 332, 13.
 मानयोगांश्च जानीयात् 478, 16.
 मार्गशीर्षे शुभे मासे 457, 17.
 मुञ्चोश्चारसमुत्सर्गम् 223, 16.
 मृगयांश्चा दिवा स्वप्नः 473, 2.

- मृतं तु याचितं मैक्ष्यम् 341, 2.
 मृत्युश्च वसति क्रोधे 448, 14.
 मोहाद्वाजा स्वराष्ट्रं यः 468, 1.
 मौण्डच्च प्रागान्तिको दण्डः 456, 1.
 मौलान् शास्त्रविदः शूरान् 463, 7.
 म्रियमाणोऽप्याददीत 466, 7.
 यजतेऽहरहर्हयज्ञैः 453, 17.
 यजमानोऽपि भिक्षित्वा 198, 4.
 यजेत राजा क्रतुभिः 465, 11.
 यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् 217, 11.
 यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो 465, 12.
 यतश्च भयमाशङ्केत् 458, 12.
 यतश्च भयमाशङ्केत्तम 458, 15.
 यत् पुण्यफलमाप्नोति 407, 6.
 यथा चाज्ञेऽफलं दानम् 337, 15.
 यथा फलेन युज्येत 461, 15.
 यथाऽल्पाल्पमदन्त्यद्यम् 462, 1.
 यथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रं 461, 16.
 यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु 337, 14.
 यथासुखमुखः कुर्यात् 224, 9.
 यदतोऽन्यादि कुरुते 483, 5.
 यदा तु यानमातिष्ठेत् 457, 15.
 यदि त्वतियिधर्मेण 400, 13.
 यस्तु तं द्वेष्टि सम्मोहान् 448, 15.
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम् 448, 1.
 यस्मिन् देशे तु यत्तोयम् 227, 12.
 यस्मिन् देशे य आचारः 144, 5.
 यस्य त्रैवार्षिकं वित्तम् 169, 7.
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते 448, 13.
 यस्य राजस्तु विषये 166, 9.
 यः कारणं पुरस्कृत्य 187, 12.
 याजना-ऽध्यापने चैव 149, 18.
 यात्रामात्रप्रसिद्धचर्यम् 338, 14.
 यान-शय्याप्रदो भार्याम् 191, 1.
 यावत् त्रयस्ते जीवेयुः 377, 14.
 यावन्नापैत्यमेध्याकृतात् 231, 8.
 युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च 474, 13.
 युक्ते च दैवे युद्धचेत 459, 12.
 यैः कर्मभिः सुचरितैः 485, 1.
 योग-क्षेमं च सम्प्रेक्ष्य 461, 14.
 योऽधीतेऽहन्यहन्येताम् 310, 15.
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थम् 333, 15.
 योऽनधीत्य द्विजां वेदान् 54, 150.
 यो न वेत्त्यभिवादस्य 324, 11.
 योऽरक्षन् बलिमादत्ते 453, 18.
 योऽवमन्येत ते तुभे 13, 1.
 रक्षन् धर्मेण भूतानि 453, 16.
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य 447, 19.
 रक्षितं वर्धयेच्चैव 472, 12.
 रथ्यां रमशानं चाक्रम्य 239, 15.
 रहस्याख्यायिनां चैव 471, 19.
 लाभालाभं च पण्यानाम् 478, 1.
 लौकिकं वैदिकं वाऽपि 322, 12.
 वाणिक्पथं कुसीदं च 476, 14.
 वराह-मकराभ्यां वा 458, 11.
 वर्णानां सान्तरालानाम् 144, 6.
 वाग्दण्डजं च पारुष्यम् 473, 5.
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणम् 229, 5.

वायसानां कृमीणां च 385, 6.
 वाय्वग्नि-विप्रानादित्यम् 225, 6.
 वारिदस्तृप्तिमाप्नोति 190, 11.
 वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात् 478, 9.
 वासोदश्वन्द्रसालोक्यम् 190, 15.
 वाहनानि च सर्वाणि 471, 17.
 विजेतुं प्रयनेतारीन् 460, 1.
 विद्वाद्भः सेवितः सद्भिः 89, 1.
 विधिवद् ग्राहयामास 116, 7.
 विधिवद्भन्दनं कुर्यात् 329, 2.
 विप्रसेवैव शूद्रस्य 483, 4.
 विप्राणां वेदविदुषाम् 480, 5.
 विप्रोप्य तूपसङ्ग्राह्याः 328, 10.
 विप्रोप्य पादग्रहणम् 329, 3.
 वियुज्यते र्थ-धर्माभ्याम् 473, 7.
 विवशः शतमाजातीः 16, 8.
 विपन्नानि च रत्नानि 471, 9.
 विप्रैरगदैश्रास्य 471, 8.
 विपयेष्वप्रसक्तिं च 452, 7.
 विमृज्य च प्रजाः सर्वाः 469, 4.
 विहृत्य तु यथाकालम् 471, 15.
 वृक्षगुल्मावृते चापैः 459, 2.
 वृद्धौ च माता-पितरौ 198, 14.
 वेदमध्येष्यमाणश्च 238, 15.
 वेदमेव सदाऽभ्यस्येत् 337, 2.
 वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः 151, 2.
 वेदाभ्यासो हि विप्रस्य 337, 3.
 वेदोदितं स्वकं कर्म 57, 8.
 वेदोपकरणे चैव 158, 15. 348, 10.

वेषा-ऽभरणसंशुद्धाः 471, 11.
 वैश्य-शूद्रावपि प्राप्नो 400, 15.
 वैश्य-शूद्रौ सखा चैव 400, 12.
 वैश्यस्तु कृतसंस्कारः 478, 8.
 वैश्यं क्षेमं समागम्य 325, 9.
 वैश्यम्प्रति तथैवैते 339, 5.
 वैश्ये चेच्छति नान्येन 478, 12.
 वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु 236, 12.
 व्यत्यस्तपाणिना कार्यम् 327, 19.
 व्यसनस्य च मृत्योश्च 473, 14.
 व्यसन्यधो हि व्रजति 473, 15.
 व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च 469, 17.
 व्यायम्याऽऽप्तुत्य मध्याह्ने 471, 5.
 शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च 482, 12.
 शत्रो मिथ्याविनीतश्च 188, 2.
 शय्यां कुशान् गृहान् गन्धान्
 202, 13.
 शरीरकर्षणात् प्राणाः 468, 3.
 शवं तत्स्पृष्टिनं चैव 277, 3.
 शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य 339, 9.
 454, 5.
 शिलतोऽप्युच्छतो नित्यम् 402, 7.
 शचिरुत्कृष्टशुश्रूषुः 480, 7.
 शुनो देशे जपन् जप्यम् 303, 3.
 शुनां च पतितानां च 385, 15.
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च 472, 10.
 शुश्रूषैव तु शूद्रस्य 480, 6.
 शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् 483, 11.
 श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते 129, 19.

श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य 466, 11.
 श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः 12, 6.
 श्रोत्रियायैव देयानि 396, 1.
 षट्कर्मैको भवत्येषाम् 341, 14.
 षण्णां तु कर्मणामस्य 149, 17.
 सकल्पं सरहस्यं च 148, 7. 333,
 17.
 स कुबेरः स वरुणः 448, 6.
 सच्चिवान् सप्र चाष्टौ वा 463, 8.
 स जीवन्नेव शूद्रत्वम् 54, 2.
 150, 4.
 सत्यानृतं तु वाणिज्यम् 341, 3.
 सत्यानृताभ्यामपि वा 340, 16.
 सद्यः पतति मांसेन 485, 13.
 सन्धिं च विग्रहं चैव 469, 18.
 सन्ध्यां चोपास्य शृणुयात् 471, 18.
 सप्र वित्तागमा धर्म्याः 339, 1.
 स ब्रह्म परमप्येति 310, 16.
 सभा वा न प्रवेष्टव्या 16, 5.
 समवस्कन्दयेच्चैनम् 459, 10.
 समस्तानां च कार्येषु 463, 12.
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् 202, 17.
 सर्वतो धर्मषड्भागो 453, 14.
 सर्वथा वर्तते यज्ञः 313, 15.
 सर्वं सुकृतमादत्ते 402, 8.
 सर्वेण तु प्रयत्नेन 464, 7.
 सर्वे तस्याऽऽदृता धर्माः 377, 12.
 सर्वेषामेव दानानाम् 191, 3.
 सर्वेषां तु विदित्वेषाम् 460, 8.

सर्वेषां तु विशिष्टेन 463, 13.
 सर्वेषु गौशतं तेन 216, 11.
 सव्याहृतिं स प्रणवाम् 292, 1.
 सव्येन सव्यः स्पष्टव्यः 327, 20.
 स साधुभिर्बहिष्कार्यः 18, 2.
 सहस्रगुणितं दानम् 192, 19.
 सहस्रं तु पितृन् माता 332, 15.
 सङ्ग्रामेष्वनिर्वातत्वम् 472, 9.
 सम्भावयति चान्येन 331, 2.
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनम् 466, 12.
 संविशेच्च यथाकालम् 472, 4.
 संशोध्य त्रिविधं मार्गम् 458, 3.
 संहतान् योधयेदल्पान् 458, 18.
 सापराधमथालोक्य 454, 19.
 साम्ना दानेन भेदेन 459, 13.
 सायं-प्रातर्द्विजातीनाम् 423, 1.
 सावित्रीपतिता व्रात्या 53, 9.
 साम्परायिककल्पेन 458, 4.
 सांख्यसारिकमपैश्च 465, 13.
 सुपरीक्षितमन्नाद्यम् 471, 7.
 सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च 239, 11.
 सूच्या वज्रेण चैवैतान् 458, 19.
 सेनापति-बलाध्यक्षौ 458, 14.
 सेवा श्ववृत्तिराख्याता 341, 4.
 सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् 227, 13.
 सो ऽग्निर्भवति वायुश्च 448, 5.
 सोऽचिराद् भ्रष्टयते राज्यात् 468, 2.
 स्थानं समुदयं गुप्तिम् 463, 10.
 स्थाने युद्धे च कुशलान् 458, 17.

- स्थापयेत् तत्र तद्वन्दयम् 460, 9.
 ज्ञाने प्रसाधने चैव 471, 13.
 स्पृशन्ति विन्दवः पादौ 245, 5.
 स्यन्दनाश्वैः समे युध्येत् 459, 1.
 स्यान्नाऽऽज्ञायपरो लोके 465, 14.
 स्वर्गार्थमुभयार्थं वा 483, 13.
 हन्त्यल्पदक्षिणो बभ्रुः 169, 20.
 हुत्वा प्रमि ब्राह्मणंश्चार्य्य 468, 8.
 हृदयेनाऽभ्यनुज्ञातः 89, 2.
 हृत्प्रमिः पूयते विप्रः 236, 11.

७८. मरीचिः—

- उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु 277, 14.
 औदुम्बरेण खड्गेन 354, 5.
 गाङ्गं पयः पुनात्वाशु 285, 13.
 तथात्यास्वपि चापत्सु 315, 2.
 तदभावे निषिञ्चेत् तु 354, 15.
 तिलानामप्यभावे तु 354, 14.
 तिसृभिश्चातलात्पादौ 231, 4.
 पक्षहोमानथो कृत्वा 315, 5.
 भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि 285, 12.
 विधाय देवतापूजाम् 319, 15.
 विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च 354, 8.
 विना रूय्य-सुवर्णेन 354, 7.
 विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे 227, 9.
 शरीरापद् भवेद्यत्र 315, 1.
 सूतके कर्मणां त्यागः 302, 6.
 सौवर्णेन च पात्रेण 354, 4.
 हस्तौ त्वा मणिबन्धाश्च 231, 5.
 हारिद्रवर्णा वैश्ये तु 227, 10.

होमं पुनः प्रकुर्यात् तु 315, 6.

७९. *महद्भिरुदाहृतम्—

- अतः पराशरो नाम 74, 5.
 ऋचमुच्चार्य्य निर्भिद्य 74, 11.
 न विशन्ते यतस्तेन 74, 7.
 परस्य कामदेवस्य 74, 6.
 परं मातुर्निजाया यत् 74, 10.
 पराकृताः शरा यस्मात् 74, 4.
 परेषु पापचित्तेषु 74, 8.
 शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः 74, 9.

८०. †महानारायणोपनिषद्—

- अग्निश्च 55, 8.
 आपः पुनन्तु 55, 8.
 एतद्वै जरामर्यम् 165, 1.
 तपो नाऽनशनात् परम् 120, 2.
 तस्माद्दानम् 176, 16.
 दानमिति सर्वाणि 176, 10.
 दानं यज्ञानाम् 176, 14.
 दानान्नातिदुश्चरम् 176, 11.
 दानेन द्विषन्तः 176, 15.
 दोनेनारातीन् 176, 15.
 दाने सर्वम् 176, 16.
 धर्मेण पापम् 38, 10.
 धर्मो विश्वस्य 68, 12.

* This does not appear to be a name of any particular work. The quotations may perhaps be found in Parāśara-purāṇam.

† The author does not mention this name.

न कर्मणा न प्रजया 53, 8.
 सूर्यश्च 55, 7.
 ८९. * महाभारतम्—
 अकर्दमामनुदकाम् 457, 3.
 अक्रुध्यन्तो ऽनसूयन्तः 144, 13.
 अगस्त्यगीताः सौधन्याः 109, 9.
 अम्याधानं तु येनाऽथ 162, 11.
 अणीयान् क्षुरधारायाः 89, 9.
 अतीक्ष्णेनाऽभ्युपायेन 461, 8.
 अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् 475, 13.
 अधर्मो धर्म इति च 88, 4.
 अध्यात्मनि रतिर्ज्ञानम् 218, 4.
 अनिरुद्धं च मां प्राहुः 366, 9.
 अनुगृह्णन्ति चान्योन्यम् 474, 20.
 अनुच्छिष्टं भवेत् तावत् 426, 15.
 अनृतं चातिवादं च 480, 16.
 अन्नेन पूजनीयश्च 413, 2.
 अन्ये त्वेवं विजानन्ति 366, 10.
 अपि पापशरीरस्य 143, 15.
 अभोज्यं तद्विजानीयात् 422, 7.
 428, 13.
 अर्थार्थमभिगच्छन्ति 187, 6.

* The author in some places mentions the name महाभारतम्, and in others the names of its Parvas (Books) only. The quotations taken from the thirteenth Book (Āśvamedhik Parva) do not appear in the copies procured (Bombay and Calcutta Editions). They are found elsewhere (Vridhha Gautama Samhitā.)

अल्पेनाल्पेन देयेन 461, 9.
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति 457, 4.
 अष्टाक्षरविधानेन 366, 5.
 अहिंसकः शृभाचारः 482, 6.
 आचारलक्षणो धर्मः 143, 16.
 आचारात् कीर्तिमाप्नोति 143, 11.
 आचाराह्मते ह्यायुः 143, 10.
 आजन्मसत्रमेतत् स्यात् 130, 7.
 आत्मानं सर्वकार्याणि 467, 13.
 अर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् 445, 15.
 आश्रमेषु यथाकालम् 467, 11.
 आह्वये च महीं लब्ध्वा 467, 17.
 आह्वये निधनं कुर्यात् 467, 16.
 इति ते संशयो माभूत् 449, 11.
 इतिहास-पुराणानि 348, 2.
 इध्मार्थमथ यूपार्थम् 160, 11.
 ईतयो व्याधयस्तन्त्री 132, 17.
 उत्थानेन प्रसादेन 452, 19.
 उत्साहः शस्त्रपाणित्वम् 454, 9.
 उदक्यामपि चण्डालम् 428, 10.
 उभयोर्लोकयोर्देवि 167, 16.
 ऊर्जस्विनर-नागाश्रमम् 464, 11.
 ऋचं वाऽथ यजुर्वा ऽपि 348, 1.
 ऋजवः शमसम्पन्नाः 144, 14.
 एतत्कृतयुगं नाम 132, 4.
 एतद्धर्मस्य नानात्वम् 81, 5.
 एताश्चान्याश्च राजेन्द्र 366, 13.
 एते हि योगाः सेनायाः 456, 18.
 एवं ह्यपरमासाद्य 132, 14.

औमामहेश्वराश्चैव 109, 1.
 कृतं नाम युगं श्रेष्ठम् 131, 18.
 कर्तव्यं भूमिपालेन 467, 4.
 कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् 88, 5.
 कामकामा ह्यर्थकामाः 132, 13.
 काम-क्रोधौ वशे यस्य 217, 18.
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव 132, 12.
 कालं कालं समासाद्य 128, 12.
 कालं तमनुवर्त्तन्ते 128, 11.
 कालो वा कारणं राज्ञः 449, 10.
 कुणेश्च कुणिबाहोश्च 109, 6.
 कुलमुत्पाटयेयुस्ते 467, 2.
 कृतमेव न कर्तव्यम् 131, 19.
 कृते युगे चतुष्पादः 132, 3.
 केश-कीटावपन्नं च 428, 12.
 क्रौत्वा चैव प्रविक्रीणे 477, 8.
 क्षत्रियस्याग्निराधेयो 164, 13.
 क्षमा दया च विज्ञानम् 418, 3.
 क्षुत्-पिपासा-भ्रमार्ताय 396, 14.
 गायो यज्ञार्थमुत्पन्नाः 160, 9.
 गुणानेनान् प्रसङ्ख्याय 457, 15.
 गुरुशुभ्रूषवो दान्ताः 144, 16.
 गाम्याऽऽरण्याश्च पशवः 160, 12.
 चण्डालो वा श्रपाको वा 413, 1.
 चौरैः सुविदिताभ्यासः 456, 20.
 शैत्रे वा मार्गशीर्षे वा 456, 14.
 छत्रं वेष्टनमौशीरम् 482, 19.
 जलवास्तृणवान् मार्गः 456, 19.
 नलौकावद् पिबेद्राष्ट्रम् 461, 5.

जातिधर्मा वयोधर्माः 81, 3.
 जितेन्द्रियो धर्मपरः 217, 17.
 ततः कृतयुगं नाम 132, 2.
 ततो भूयस्ततो भूयः 461, 10.
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते 132, 7.
 तत्सर्वमग्निहोत्रस्य 130, 10.
 तथा कृतेषु यज्ञेषु 167, 13.
 तथा विदुरवाक्यानि 110, 2.
 तथा समाहितः कुर्यात् 418, 15.
 तस्मात्कुर्यादिहाऽऽचारम् 143, 14.
 तस्मात् तदा योजयीत 456, 17.
 तस्माद् यज्ञाद्विं याति 167, 17.
 तस्य वै श्रीः प्रजाऽऽयुश्च 163, 3.
 तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च 162, 12.
 ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैः 481, 20.
 तिल-चर्म-रसाश्चैव 477, 1.
 तुष्टेषु देवसङ्घेषु 167, 14.
 ते यान्ति नरकं घोरम् 130, 12.
 तेषां यशोभिकामानाम् 402, 15.
 त्रसन्ति चास्य भूतानि 143, 13.
 त्रैविद्यवृद्धाः शुचयः 144, 15.
 दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति 218, 2.
 दुराचारो हि पुरुषो 143, 12.
 दुष्टानां शासनं धर्मः 467, 3.
 दृढप्राकार-परिखम् 464, 10.
 दृष्ट्वा पितामहः शूद्रम् 480, 18.
 दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र 217, 16.
 देशधर्माश्च दृश्यन्ते 81, 2.
 देवाः सन्तोषिता यज्ञैः 167, 15.

- द्विजशुभ्रूषणं धर्मम् 480, 19.
 द्विजशुभ्रूषया द्यूद्रः 481, 2.
 द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु 13, 6.
 धर्ममेव प्रपद्यन्ते 474, 19.
 धर्मं जिज्ञासमानानाम् 13, 5.
 धर्मा बहुविधा लोके 81, 1.
 धर्मेष्ववर्तमानेषु 116, 16.
 धूम्रायनकृता धर्माः 109, 3.
 न कल्माषो न कपिलो 89, 8.
 न चाऽतिरिथि पूजयति 402, 12.
 न तत्र धर्माः सीदन्ति 132, 1.
 न त्याज्यं क्षणमप्येतत् 130, 8.
 नश्यन्ति भामसा भावाः 481, 1.
 नावबुद्धयन्ति ये चैवम् 130, 11.
 नास्ति यज्ञसमं दानम् 167, 18.
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो 129, 3.
 निकृतिश्चाप्यविज्ञानम् 480, 17.
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि 452, 11.
 निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते 474, 18.
 निर्वासयति यो विप्रम् 403, 6.
 निवेदयेत् प्रयत्नेन 467, 14.
 नीचद्रुमा महाकक्षा 457, 6.
 नृपाणां परमो धर्मः 452, 10.
 नैवातिशीतो नात्युष्णः 456, 16.
 पद्मसस्या हि पृथिवी 456, 15.
 पङ्गवन्ध-बधिरा मूकाः 189, 6.
 पतितस्तत्क्षणादेव 403, 7.
 पतेद् बहुविधं शस्त्रम् 475, 11.
 पदाति-नागबहुला 457, 12.
 पदातिबहुला सेना 457, 9.
 पदातीनां क्षमा भूमिः 457, 8.
 परोक्षा देवताः सर्वाः 449, 6.
 पाकयज्ञैर्महायज्ञैः 402, 13.
 पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु 404, 2.
 पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा 415, 16.
 पादेन हसते धर्मः 132, 5.
 पादेनैकेन कौन्तेय 132, 15.
 पानीयानि पिबेद् येन 426, 14.
 पालनेनैव भूतानाम् 452, 14.
 पिण्डावशिष्टमन्नं च 422, 6.
 पुरुषं च ततः सत्यम् 366, 8.
 पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः 109, 8.
 पूजितस्तेन राजेन्द्र 404, 3.
 प्रकल्प्या तस्य तैर्धृत्तिः 482, 18.
 प्रजानां रक्षणं कार्यम् 467, 10.
 प्रजा राजभयादेव 449, 13.
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलम् 224, 1.
 प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च 366, 12.
 प्रसादश्च प्रकोपश्च 449, 7.
 प्रसिद्धव्यवहारं च 464, 12.
 फलकान्यथ वर्माणि 454, 13.
 बल-वर्ष्म-प्रभावादि 128, 13.
 बहुदुर्गा महावृक्षा 457, 7.
 बहुधा दृश्यते धर्मः 92, 8.
 बालातुरेषु भूतेषु 467, 6.
 बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन 230, 15.
 ब्रह्मणा कथिताश्चैव 109, 2.
 ब्राह्मणा नावमन्तव्याः 467, 1.

ब्राह्मणावसथाश्चैव 466, 16.
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः 133, 2.
 भरणं सर्वभूतानाम् 467, 8.
 भरद्वाजकृता ये च 109, 5.
 भर्तव्यास्ते महाराज 189, 7.
 भवितारो नराः सर्वे 133, 5.
 भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च 109, 4.
 भुञ्जानो यदि पश्येत्तु 428, 11.
 भुञ्जीत विधिवद् विप्रो 427, 18.
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः 128, 10.
 मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रम् 461, 3.
 महता बलयोगेन 475, 4.
 मेहन्ति ये च पथिषु 224, 2.
 मौनी वाऽप्यथ वाऽमौनी 271, 7.
 यज्ञैतन्यं पृथिव्यां हि 30, 9.
 यजते यदधीते च 452, 16.
 यजनार्थं द्विजाः सृष्टाः 160, 8.
 यजन्ते च महायज्ञैः 475, 1.
 यतो वायुर्यतः सूर्यः 457, 2.
 यथा ऽग्नेन व्यथा न स्यात् 422, 9.
 यथा च लेखकः पर्णम् 461, 7.
 यथा रसं न जानाति 418, 14.
 यदधीते ऽन्वहं शक्त्या 347, 20.
 यद् यदा ऽऽचरते राजा 453, 2.
 यदा राजा धुरं श्रेष्ठाम् 475, 3.
 यदापि न तन्न्यूनम् 477, 6.
 यश्च कश्चिद् द्विजातीनाम् 482, 17.
 यद्यस्तोमराः खड्गाः 454, 12.
 यद्यं ऋतुभिर्नित्यम् 467, 9.

यस्य चात्मसमो लोकः 217, 19.
 यः करोति जनान् साधून् 479, 15.
 यातयामानि देवानि 482, 20.
 यानं वत्खाण्यलङ्कारान् 475, 10.
 युक्ताश्चाधीयते वेदान् 475, 2.
 युगेष्वावर्तमानेषु 116, 15.
 येनाऽऽधानं तु वै मीष्मे 162, 14.
 ये यजन्ति न चार्चन्ति 462, 14.
 यो ऽध्यापयेदधीते वा 218, 1.
 रञ्जनात् खलु राजत्वम् 451, 19.
 रथाश्वबहुला सेना 457, 10.
 रागो द्वेषश्च मोहश्च 480, 14.
 राजमूलो महाराज 449, 12.
 राजा माता पिता चैव 449, 8.
 राजा षड्भागभाक्तस्य 452, 17.
 राजा सत्यं च धर्मश्च 449, 9.
 राज्ञा वा समनुज्ञातः 483, 3.
 राज्ञा हि पूजितो धर्मः 453, 1.
 लोक-वेदाविरुद्धोऽयम् 91, 9.
 लोकसङ्ग्रहणार्थाय 472, 18.
 वक्त्रप्रमागपिण्डांश्च 422, 4.
 वक्त्राधिकं तु यत्पिण्डम् 422, 5.
 वणिक्पथमुपासीनैः 477, 2.
 वणिग्धर्मममुञ्चन् वै 479, 12.
 वत्सापेक्षी दुहेश्चैव 461, 4.
 वर्णानामाश्रमाणां च 452, 12.
 वश्याऽमात्य-बलो राजा 464, 15.
 वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यात् 162, 9.
 वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तः 162, 10.

- बालखिल्यकृता ये च 109, 10.
 वासुदेवं च राजेन्द्र 366, 11.
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा 467, 15.
 विक्रीणाभि रसांश्चाहम् 477, 7.
 विध्यःयात्मपरा एव 366, 14.
 विप्रुषश्च तथा न स्युः 230, 14.
 विष्णुः पीतत्वमायाति 132, 9
 वृथा भवति तत्सर्वम् 402, 16.
 वेदमादौ समारभ्य 347, 20.
 वेदान्चाराः प्रशाम्यन्ति 132, 16.
 वैदिकैरथ वा मन्त्रैः 366, 6.
 वैयाघ्रा व्यासगीताश्च 110, 1.
 वैशंपायनगीताश्च 110, 3.
 वैश्वदेवादयो होमाः 217, 5.
 वैश्वदेवान्तिके प्राप्सुम् 403, 4.
 व्यसनानि च सर्वाणि 472, 17.
 व्याघ्रीवदुद्धरेत्पुत्रम् 461, 6.
 शरणागतेषु कारुण्यम् 467, 7.
 शरत्काले तु वैश्यस्य 162, 16.
 शरद्याधानमेवं वै 163, 2.
 शरद्रात्रः स्वयं वैश्यो 163, 1.
 शरीर-कालधर्माश्च 81, 4.
 शाठ्यं च दीर्घवैरत्वम् 480, 15.
 शाला-प्रपा-तडागानि 4 6, 15.
 शुद्धैर्द्रव्योपकरणैः 167 12.
 शुद्धं तुल्या भविष्यन्ति 133, 3.
 शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः 492, 7.
 शूराढ्यं प्राज्ञसम्पूर्णम् 464, 13.
 शृगु पाण्डव तत् सर्वम् 366, 3.
 शौचं कुर्याच्छनैर्धारी 230, 13.
 श्रीः प्रजाः पशवश्चैव 162, 15.
 श्रुता मे मानवा धर्माः 108, 15
 स चाण्डालत्वमाप्नोति 403, 5.
 सञ्चर्यांश्च न कुर्वीत 482, 1.
 सत्कृत्यान्न प्रदातव्यम् 396,
 सत्यं दानं तपः शौचम् 217, 1
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः 132, 6.
 सत्यस्य इह विभ्रंशः 132, 10
 सत्यात्प्रच्यवमानानाम् 132, 1
 सदा चात्यशानं नाद्यात् 422, 8
 सप्रर्षान् पृष्ठतः कृत्वा 457, 1
 समाजोत्सवसम्पन्नम् 464, 14.
 समा निरुदका चैव 457, 5.
 सम्यक् पालयिता भागम् 457,
 स याति नरकं घोरम् 479, 1
 सर्वधर्मसमुद्देशो 167, 19.
 सर्वाश्चैव प्रजा नित्यम् 452,
 स वणिकस्वर्गमाप्नोति 479, 1
 साङ्गोपाङ्गान्स्तथा वेदान् 402,
 साधूनां च यथावृत्तम् 143, 1
 सुमन्तु-जैमिनिकृताः 109, 7
 सुवर्णं रजतं चैव 160, 10.
 सुशुद्धैर्यजमानैश्च 167, 11.
 सूक्ष्मो धर्मो महाराज 92, 2
 सेवया हि धनं लब्ध्वा 482, 2
 स्त्रियश्चाऽपुरुषा मागम् 474,
 स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा 366,
 स्थापितं मां ततस्तस्मिन् 36

स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य 129, 4.
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो 132, 8.
 स्वभावात् क्रूरकर्माणः 133, 4.
 स्वयं तूपहरेद्राजा 467, 12.
 स्वयं धर्मेण चरति 217, 20.
 स्वाहाकार-नमस्कार-481, 19.
 स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः 452, 13.
 हरेयुः सहसा पापाः 475, 11.
 हतस्वा हतदाराश्च 187, 5.
 होतव्यं विधिवद्वाजन् 130, 6.

८२. मार्कण्डेयपुराणम्—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो 115, 10.
 अवमृञ्ज्यान्न च स्नातो 263, 7.
 आचम्य च ततः कुर्यात् 393, 1.
 आप्यायनाय भूतानाम् 385, 7.
 एवं गृहबलिं कृत्वा 385, 6.
 एषा सम्यक् समाख्याता 171, 8.
 कर्तव्यमविरोधेन 453, 5.
 कुर्यादहरहः श्राद्धम् 388, 1.
 कुर्यादाचमनं स्पर्शम् 240, 16.
 कुर्वीतालम्भनं चापि 241, 1.
 दानमध्ययनं यज्ञः 478, 3.
 देवतानामृषीणां च 240, 15.
 नच निर्धुनुयात् केशान् 263, 8.
 न विद्यमाने पूर्वोक्ते 241, 3.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 164, 10.
 पालनेनैव भूतानाम् 453, 6.
 पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु 388, 2.
 पूजयित्वा जित्थिनिष्ठान् 414, 12.

मुहूर्तस्याष्टमं भागम् 393, 2.
 396, 9.
 यथाविभवतो ह्येतत् 241, 2.
 याजना-ऽध्यापने शुद्धे 171, 7.
 वत्स राज्याभिषिक्तेन 453, 4.
 वाञ्छेत् क्षुत्-तृट्परीतात्मा 414,
 14.
 व्राणिज्यं पाशुपाल्यं च 478, 4.
 विकलान् बालवृद्धांश्च 414, 13.
 स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा 115, 11.
 सम्यक् पालयिता भागम् 453, 7.
 सम्यगाचम्य तोयेन 240, 14.

८३. मार्कण्डेयः—

अज्ञातकुलनामानम् 399, 3.
 आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यः 474, 2.
 एकैकन्यूनमुद्दिष्टम् 257, 6.
 कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् 256, 10.
 कूलच्छायासु च तथा 442, 4.
 चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैः 257, 5.
 चतुर्भिश्चाभिचारांश्च 257, 8.
 जेयाश्चानन्तरं पौराः 474, 6.
 ततो ऽपि सारसं पुण्यम् 285, 9.
 तीर्थतोयं ततः पुण्यम् 285, 10.
 तुष्यत्यामलकैर्विष्णुः 281, 11.
 त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म 257, 7.
 धान्य-गो-विप्र-देवानाम् 442, 6.
 न चापि भद्रशयने 442, 7.
 न मित्रमतिथिं कुर्यात् 399, 2.
 न यक्ष-नागावतने 442, 3.

न स्वपेच्च तथा गर्ते 442, 5.
 नाऽऽकाशे सर्वशून्ये च 442, 9.
 नाऽऽर्द्रवासा न नमश्च 442, 8.
 नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु 248, 14.
 पुराणानां नरेन्द्राणाम् 285, 6.
 प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव 474, 5.
 बुभुभुमागतं भ्रान्तम् 399, 1.
 ब्राह्मणं प्राहुरतिथिम् 399, 5.
 भवितव्यं नरेन्द्रेण 474, 4.
 भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यम् 285, 8.
 भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यम् 434, 9.
 महादेवगृहे वाऽपि 442, 2.
 मासानष्टौ यथा सूर्यः 402, 5.
 यस्त्वेतानविनिर्जित्य 474, 7.
 व्यवसानि परित्यज्य 474, 1.
 शून्यालये श्मशाने च 442, 1.
 श्रीकामः सर्वदा स्नानम् 281, 12.
 स नित्यं हन्ति पापानि 256, 11.
 सपवित्रेण हस्तेन 248, 13.
 सप्रर्मां नवर्मां चैव 281, 13.
 सर्वकालं तिलैः स्नानम् 281, 10.
 सूक्ष्मेणहाऽभ्युपायेन 462, 6.
 सोऽजितात्मा जजितामात्यः 474, 8.
 स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-474, 3.
 स्नानं कूप-तडागेषु 285, 7.
 ८४. मुण्डकोपनिषद्—
 एतेषु यश्चरते 167, 1.
 एषेहीति तमाहृतयः 167, 5.
 काली कराली च 166, 14.

तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः
 100, 7.
 तं नयन्त्येताः 167, 3.
 तान्याचरथ 164, 16.
 प्रियां वाचम् 167, 7.
 ब्रह्मा देवानाम् 105, 16.
 मन्त्रेषु कर्माणि 164, 15.
 यथा सुदीप्तान्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
 100, 5.

यस्यानग्निहोत्रम् 165, 11.
 विश्वस्य कर्त्ता 105, 17.
 स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची 166, 16.

८५. मेधातिथिः—

ततोऽम्भसि निमग्नस्तु 276, 5.
 प्रदद्यान् मूर्धनि तथा 276, 6.

८६. मैत्रेयोपनिषद्—

अथ योयमतिर्यगूर्ध्वम् 126, 11.
 अथ योऽयमवाञ्छम् 126, 12.
 अथ यो ह खलु वा 106, 10.
 अथ ह खलु वा 106, 11.
 तस्य प्रोक्ता अप्याः 106, 9.
 ता अश्मेवा ऽप्रबुद्धाः 126, 7.
 प्रजापतिर्वा एकः 126, 6.
 यः प्राणोऽपानः 126, 11.

स नाऽरमत 126, 8.

स वा एष 106, 13.

स वायुमिवात्मानम् 126, 9.

८७. यमः—

अध्वनोऽप्यागतं विप्रम् 405, 5.
 अपः करनखस्पृष्टाः 247, 13.

अभिवादे तु यः पूर्वम् 325, 1.
 आदित्याकिरणैः पूतम् 287, 10.
 आम्नातमातुरस्नाने 287, 11.
 आसीनः पश्चिमां सन्ध्याम् 300, 14
 आहरेज्जलमध्यात् 228, 4.
 आहरेन्मूक्तिकां विप्रः 227, 7.
 उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र 245, 11.
 उत्तीर्योदकमाचामेत् 240, 5.
 उदकं च तृणं भस्म 429, 13,
 उदकं चोदकान्तं च 225, 14.
 उदकेनाऽऽतुराणां च 237, 3.
 उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने 223, 4.
 उपरुद्धो न सेवेत् 225, 13.
 ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् 300, 17.
 एतानि वाहयन् विप्रो 380, 4.
 एतासां पावनार्थाय 380, 5.
 एभिरन्तरितं कृत्वा 429, 14.
 एवं धर्मप्रवृत्तस्य 456, 11.
 एवं स्यात्तेजसा युक्तः 240, 6.
 एषु स्त्री-तैल-मांसानि 253, 10.
 कण्डनी पेषणी चुल्ली 380, 3.
 कार्तिक्यां पुष्करे ज्ञातः 280, 10.
 कुशाः काशा यवा दूर्वाः 255, 12.
 गायत्रीं तु जपेन्नित्यम् 308, 8.
 गायत्र्या न परं जप्यम् 310, 12.
 गायत्र्या न परं ध्यानम् 310, 13.
 गोप्रदानसमं पुण्यम् 407, 11.
 गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य 261, 5.
 घृतं च सार्षपं तैलम् 283, 11.

चतुर्दश्यष्टमी दर्शः 253, 9.
 ज्येष्ठे मासि सिने पक्षे 280, 12.
 तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्यात् 325, 3.
 तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे 398, 8.
 तीर्थाभावे तु कर्तव्यम् 287, 15.
 तुषाङ्गार-कपालानि 225, 11.
 दशजन्माघहा गङ्गा 280, 13.
 दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत 226, 6.
 देशं नाम कुलं विद्याम् 40 18.
 द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा 261, 4.
 न दोषः पक्वतैलेषु 283, 12.
 न पृच्छेद्ब्रह्म-चरणे 405, 4.
 न स तत्फलमाप्नोति 405, 19.
 नित्यं नैमित्तिकं चैव 287, 14.
 पञ्चसूना गृहस्थस्य 280, 2.
 पतन्त्याचामतो याश्च 245, 10.
 पूर्वमेव परीक्षेत 404, 17.
 पूर्वा सन्ध्यामुपासीनः 300, 16.
 प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च 300, 18.
 प्रतिग्रहाच्छुद्धयति जप्यहोमैः 196,
 9.
 प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम्
 196, 7.
 प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने 223, 3.
 प्रत्यादित्यं न मेहेत् 226, 5.
 प्राधीते शत-साहस्रम् 185, 18.
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे 131, 5.
 बल्वजाः पुण्डरीकाश्च 255, 13.
 माध्यां ज्ञातः प्रयागे तु 280, 11.
 मासि मासि रजस्तस्याः 131, 6.

यत्र कचन नद्यां हि 361, 14.
 यदह्ना कुरुते पापम् 300, 13.
 बहुकृतं भवेदस्य 325, 2.
 यद्वात्र्या कुरुते पापम् 300, 15.
 यशोऽस्मिन् प्रथते लोके 456, 12.
 यात्रायामीक्षितेनापि 237, 2.
 राजमार्ग-दमशानानि 225, 12.
 वर्जयेद् वृक्षमूलानि 225, 15.
 वर्धतामिति वैदयस्तु 325, 6.
 वापी-कूप-तडागेषु 228, 3.
 विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः
 184, 17.
 विधूतपापास्ते यान्ति 300, 12.
 व्रते चैवोपवासे च 258, 12.
 शरीरप्रभवैर्दोषैः 404, 18.
 भ्रात्रे जन्मदिने चैव 257, 11.
 सततं प्रातरुत्थाय 147, 7.
 सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षाम् 407, 10.
 सन्ध्यामुपासते ये तु 300, 11.
 सममन्त्राद्ये दानम् 185, 17.
 सहस्रपरमां देवीम् 308, 7.
 सन्तर्प्य धर्मराजानम् 361, 15.
 सुरां पिबति स व्यक्तम् 325, 4.
 सुरां पिबेति वक्तव्यम् 325, 4.
 सोऽतिथिः सर्वभूतानाम् 398, 9.
 स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः 147, 8.
 स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् 325, 5.
 स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यः
 184, 19.

८८. याज्ञवल्क्यः—

अग्न्यगारे जलान्ते वा 307, 9.
 अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् 462, 13.
 अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिः 236, 6.
 अन्नार्तभ्योत्सृजेद्यस्तु 301, 13.
 अन्तर्जानुः शुचौ देशे 234, 15.
 अन्यत्र कुलटा-षण्ड- 202, 10.
 अपि भ्राता सुतो वाऽर्ष्यः 447, 2.
 अप्रणोद्योऽतिथिः सायम् 397, 1.
 अश्लिङ्गानि जपेच्चैव 278, 14.
 अमेध्य-शव-शूद्रान्त्य-155, 3.
 अयाचिताहतं याह्यम् 202, 9.
 आचान्तः पुनराचामेत् 241, 15.
 आहृतश्चाप्यधीयीत 151, 15.
 इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन 447, 6.
 उदक्या सूतिभिः स्नायात् 278, 13.
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे 157, 17.
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा 158, 2.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः 468, 17.
 कनिष्ठा-दोशिन्यङ्गुष्ठ- 235, 9.
 कर्म स्मार्तं विवाहाभौ 317, 7.
 कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु 222, 6.
 कुलानि जातीः श्रेणीश्च 446, 11.
 कुशाः शाकं पयो मत्स्याः 202, 7.
 कुशूल-कुम्भीधान्यो वा 341, 8.
 कुसीद-कृषि-वाणिज्यम् 339, 14.
 476, 10.
 कृतेऽन्तरे स्वहोरात्रम् 158, 4.
 कौशेय-नीलि-लवण- 484, 12.

खरोष्ट्र-यान-हस्त्यश्व- 155, 8.
 गन्धलेपक्षयकरम् 226, 15.
 गायत्री शिरसा सार्धम् 292, 5.
 गुरुं त्रैवाप्युपासीत 151, 14.
 गृह्णन् प्रदातारमधो 203, 7.
 गृहीतशिश्नश्लोत्थाय 226, 14.
 गो-भृ-तिल-हिरण्यादि 177, 11.
 जपयज्ञप्रसिद्धचर्चम् 346, 6.
 जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन 341, 9.
 तत्र दुर्गाणि कुर्वीत 464, 2.
 तालज्ञश्चाऽप्रयासेन 73, 2.
 तिलौदन-रस-क्षारान् 484, 9.
 तैः सार्धं चिन्तयेद्वाज्यम् 463, 4.
 त्रिविक्तपूर्णपृथिवी- 350, 8.
 त्रैवर्षिकार्धिकाज्ञानो यः 169, 10.
 व्यहं प्रतेष्वनध्यायः 157, 16.
 दण्डनीत्यां च कुशलम् 465, 18.
 दातव्यं प्रत्यहं पात्रे 177, 9.
 दायकालाहते वाऽपि 317, 8.
 दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थ- 22, 5.
 दुष्टा दशगुणं पूर्वान् 199, 9.
 दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् 468, 18.
 देशे ऽशुचावात्मनि च 155, 4.
 धर्मार्थ-कामान् स्वै काले 219, 13.
 धार्मिको ऽव्यसनश्चैव 462, 14.
 धावतः पृतिगन्धे च 155, 7.
 न भार्यादर्शने ऽभ्रियात् 425, 8.
 नमस्कारेण मन्त्रेण 481, 16.
 न राज्ञः प्रतिगृहीयात् 199, 7.

न विद्याया केवलया 184, 13.
 नाऽदण्डचो नाम राज्ञोऽस्ति 447, 2.
 नाऽन्वये सति सर्वस्वम् 189, 19.
 नापात्रे विदुषा किञ्चित् 177, 12.
 नैवेशिकानि च ततः 468, 19.
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्याम् 158, 1.
 पयो दधि च मद्यं च 484, 16.
 पशु-मण्डूक-नकुल- 158, 3.
 पांसुवर्षे दिशां दाहे 155, 6.
 पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे 307, 10.
 पुरोहितं प्रकुर्वीत 466, 17.
 प्रनापति-पितृ-ब्रह्म- 235, 10.
 प्रतिग्रहसमर्थो ऽपि 196, 3.
 प्रतिग्रहे सृनि-चक्रि-199, 8.
 प्रतिप्रणवसंयुक्ताम् 292, 6.
 प्रधानं क्षत्रिये कर्म 339, 13. 452,
 3.
 प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्यात्
 169, 14.
 प्राग्वा ब्राह्मण तीर्थेन 234, 16.
 प्राणानायम्य सम्प्रोक्ष्य 291, 12.
 प्रायश्चित्ती भवेच्चैव 301, 14.
 फलोपल-क्षौम-सोम- 484, 8.
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय 219, 12.
 भार्यारतः शुचिर्भृत्य- 481, 15.
 भास्करालोकनाम्नील- 445, 13.
 भुक्त्वा ऽऽर्द्धपाणीरम्भोऽन्तः 155, 5.
 भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो 466, 3.
 भोजयेच्चाऽऽगतान् काले 395, 8.

मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट- 445, 12.
 महोत्साहः स्थूललक्षः 462, 11.
 मांसं शय्यासनं धानाः 202, 8.
 मुखजा विप्रुषो मेध्याः 244, 11.
 मृच्चर्म-पुष्प-कुतुप-484, 11.
 यज्ञानां तपसां चैव 337, 10.
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वति 466, 2.
 यत्र वृत्तमिमे चोभे 84, 14.
 यं यं क्रतुमधीयीत 350, 7.
 याचितेनाऽपि दातव्यम् 177, 10.
 ये लोका दानशीलानाम् 196, 4.
 यो दण्डान् दण्डयेद्राजा 447, 5.
 रम्यं पशव्यमार्जीव्यम् 464, 1.
 लाक्षा-लवण-मांसानि 488, 15.
 विश्वा-तपोभ्यां हीनेन 203, 6.
 विनीतस्त्वथ वार्तायाम् 462, 16.
 विनीतः सत्त्वसम्पन्नः 462, 12.
 विप्रुषे शतसाहस्रम् 193, 2.
 वीणावादनतत्त्वज्ञः 73, 1.
 वृथा तूष्णोदकस्नानम् 287, 1.
 वृथा त्वश्रोत्रिये दानम् 287, 2.
 वेद एव द्विजातीनाम् 337, 11.
 वेदाथर्व-पुराणानि 348, 5.
 वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो 484, 14.
 व्रतमपीडयन् 445, 10.
 शतमिन्दुक्षये दानम् 193, 1.
 शलासव-मधूच्छिष्ट- 484, 10.
 शाकाद्रोषधि-पिण्याक- 484, 13.
 शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् 342, 10.
 485, 11.

शुधेरन् स्त्री च शूद्रश्च 26, 8.
 शूद्रस्य द्विजशुभ्रूषा 342, 9.
 485, 10.
 श्मश्रु चाऽऽस्यगतं दन्त-244, 12.
 श्रौत-स्मार्तक्रियाहेतोः 466, 1.
 श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक- 155, 2.
 स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा 331, 5.
 सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा 406, 13.
 सदान-मान-सत्कारैः 466, 4.
 सन्ध्या-गार्जित-निर्घात- 157, 18.
 समन्त्रिंशदनध्यायान् 155, 9.
 समाप्य वेदं शुनिशम् 157, 19.
 सुमन्विणः प्रकुर्वति 163, 3.
 स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यम् 129, 10.
 स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते 211, 14.
 स्वकुटुम्बाविरोधेन 189, 18.
 स्वधर्माच्चलितान् राजा 446, 12.
 स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्याम् 462,
 15.
 हितं चास्याऽऽचरोन्नित्यम् 151, 16.
 हृत्-कण्ठ-तालुगामिस्तु 236, 7.
 ८९ * योगियाज्ञवल्क्यः—
 अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च 353, 11.
 अघमर्षणमृक्तेन 276 17.
 अतोऽन्यथा तु सव्येन 354, 18.
 अधमोत्तममध्यानाम् 272, 3.
 * The quotations under this heading the author quotes as belonging to Yogiyājñavalkya; but after search they are found in the work named Brihat-Yogiyājñavalkya of which he does not make any mention.

गभे धौतवस्त्रस्य 265, 16.
 सामर्थ्यान्न कुर्याच्चैत् 276, 14,
 चम्य प्रयतः पश्चात् 279, 12.
 चार्याश्चैव गन्धर्वान् 56, 313.
 श्वैव प्रमोतांश्च 360, 1.
 मापोज्योतिरित्येतत् 292, 11.
 ड्कारं पृथ्वमुच्चार्थं 303, 11.
 ज्ययाडनलः सोमो 359, 15.
 तुं योगपट्टं च 265, 17.
 भके निश्चलः श्वासो 223, 1.
 चोदकान्तं विधिवत् 272, 1.
 यर्षीं प्रणवं चान्ते 303, 12.
 ऋनाम-स्वधाकारैः 358, 13.
 गभिमन्त्रणं चैव 276, 26.
 ॥ देवान्नाज्ञागान् 356, 15.
 देङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः 356, 20.
 वन्न पीडयेद्वस्त्रम् 363, 16.
 गभिवाश्वगाहेत 279, 11.
 वा कृत्वा मृदं तां तु 272, 2.
 रावर्तनयोगात्तु 292, 12.
 पुं दर्भपाणिभ्याम् 346, 9.
 सिकाकृष्ट उच्छ्वासो 292, 16.
 स्तक्यभावाद्यस्तां तु 362, 13.
 तयाः पितरो यान्ति 363, 8.
 पीडयति यो विप्रः 363, 17.
 न्ति देहनिःस्त्रावम् 362, 14.
 गाचांश्च सुपर्णींश्च 356, 17.
 कः कुम्भको रेच्यः 292, 15.
 ल्योरू मृदाऽग्निश्च 263, 2.

प्रत्योङ्कारसमायुक्तः 292, 10.
 प्रदक्षिणं समावृच्य 346, 8.
 ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च 308, 1.
 ब्रह्मणं तर्पयेत् पूर्वम् 356, 11.
 भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् 272, 4.
 भूर्भुवःस्वर्महर्जनः 292, 9.
 मत्स्य-कच्छप-मण्डूकाः 271, 1.
 मानामहांश्च सततम् 357, 1.
 य एष विस्तृतप्रोक्तः 276, 13.
 यदि वाग्यमलोपः स्यात् 306, 13.
 यदि स्याज्जीवत्पितृकः 359, 17.
 यद्यद्भूतं निषिञ्चेत् 354, 17.
 यावद्देवानृषींश्चैव 363, 15.
 येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात् 359, 18.
 वनस्पतानोपधींश्च 356, 18.
 वसन्ति चैव ते स्नानात् 271, 2.
 वसून हव्रांस्तथाऽऽदित्यान् 357, 12.
 वानप्रस्थो यतिश्चैव 308, 2.
 वेदान् छन्दांसि देवांश्च 356, 12.
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रम् 306, 14.
 सन्धौ सन्ध्यामुपासीत 260, 13.
 289, 7.
 सवर्णेभ्यो जलं देयम् 358, 12.
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च 356, 16.
 सद्यं जानुं ततोऽन्वाच्य 356, 19.
 संवत्सरं सावयवम् 356, 14.
 क्षात्वैवं वाससी धौते 263, 1.
 क्षानमन्तर्जले चैव 276, 15.
 क्षानाचरणमित्येतत् 276, 18.

स्वाध्यायं तु यथाशक्ति 346, 10.

९०. लिङ्गपुराणम्—

आद्ये कृते तु यो धर्मः 83, 1.
एवं कल्पास्त्वसङ्ख्याताः 94, 10.
कोटिकोटिसहस्राणि 94, 11.
तिष्ये मायामसूयां च 83, 4.
ह्यापरे व्याकुलीभूतः 83, 2.
साधयन्ति नरास्तत्र 83, 5.
स्वशाखाध्ययनं विप्र 343, 16.

९१. बह्विपुराणम्*—

तस्माद्भित्तं समासाद्य 178, 5.
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः 178, 6.
नापि कीर्त्ये न धर्माय 178, 4.
यस्य वित्तं न दानाय 178, 3.

९२. बराहपुराणम्—

गोरक्षां कृषि-वाणिज्यम् 476, 18.
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा 296, 13.
सायं मन्त्रवदाचम्य 296, 12.
स्वाध्यायं यजनं दानम् 476, 17.

९३. वसिष्ठः—

अतिश्रेष्ठं त्रिपुणं च 434, 15.
अदत्त्वा द्विज-देवेभ्यः 434, 13.
अधश्च तिसृभिः कार्यम् 272, 10.
अधीत्य शाखामात्मीयाम् 153, 5.
अपवित्रीकृतौ तौ तु 276, 9.

* Possibly this Purāṇa and the Agnipurāṇam are the same.

अवश्यं ब्राह्मणः 163, 6.

असूयकायाऽनृजवे 147, 3.

आपोहिष्ठेदमापश्च 275, 8.

उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैः 297, 4.

उभयोः पादयोः सप्त 229, 12.

ऋक्सामाथर्ववेदोक्तान् 350, 13.

एकपुणं सुखारोग्यम् 434, 14.

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते 229, 13.

एकस्मिन् सावनेत्वह्नि 193, 11.

किञ्चिद्वेदमयं पात्रम् 185, 2.

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गाम् 274, 11.

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते 240, 10.

जप्त्वा चैवं ततः कुर्यात् 350, 14.

तच्छ्रावं कर्म कुर्वीत 152, 11.

ततो ऽर्कमीक्ष्य चोङ्कारम् 275, 10.

तथा हिरण्यवर्णाभिः 275, 9.

तदा दिनक्षयः प्रोक्तः 193, 12.

तस्मादग्रं च मूलं च 434, 18.

दक्षिणात्यागाच्च 175, 10.

दर्श-पूर्णमासाः 163, 6.

पञ्चस्वेषु चाऽऽचामेत् 240, 11.

पञ्चाऽपाने दशैकस्मिन् 229, 11.

पर्णमूले भवेद् व्याधिः 434, 16.

पात्राणामपि तत्पात्रम् 185, 3.

पारम्पर्यागतो येषाम् 152, 15.

प्रक्षाल्य सर्वकायं तु 272, 11.

प्राणायामांश्च कुर्वीत 270, 11.

ब्रह्मदेव स विज्ञेयः 153, 2.

मृदैकया शिरः क्षाल्यम् 272, 9.

यः स्वशाखां परित्यज्य 152, 19.
 ये ते शतमिति द्वाभ्याम् 274, 10.
 यो ज्नेन विधिना क्वाति 276, 10.
 विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम 147, 1.
 शीर्णपर्णं वर्जयित्वा 434, 19.
 शीर्णपर्णं हरेदायुः 434, 17.
 स तीर्थफलमाप्नोति 276, 11.
 स शूद्रवद् बहः कार्यः 152, 20.
 सपूगं च सुपत्रं च 434, 12.
 क्त्वा सङ्गृह्य वासोऽन्यत् 276, 8.
 स्वीया शाखोज्जिता येन 153, 1.

१४. वंशब्राह्मणम्—

घृतकौशिकः 10, 16.

१५. वाजसनेयिसंहिता—

याते ऽग्रे ज्याशया 114, 15.

१६. वामनपुराणम्—

अश्वत्थवृक्षं च समालभेत 322, 3.
 गुरुश्च शक्रः शनि-राहु-केतवः
 221, 3.
 दूर्वा च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्
 321, 15.
 नाभ्यङ्गमर्केन च भूमिपुत्रे 282, 2.
 बुधे च योषित् परि वर्जनीया 282, 4.
 ब्रह्मा मुरारिखिपुरान्तकारी 221,
 1.
 मृशोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च 321,
 17.
 धेतानि पुष्पाणि तथा शर्मीं च 322,
 1.

होमं च कृत्वा ऽऽलभने शुभानाम्
 321, 13.

१७. वायवीयसंहिता—

(Śiva mahāpurānam Bk. V.)—

एवं प्रक्षीणपापस्य 59, 5.
 कर्मातिशयमासाद्य 59, 4.
 ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य 59, 8.
 प्रसादान् मुच्यते जन्तुः 59, 10.
 भवेद्विषयवैराग्यम् 59, 6.
 भावशुद्ध्युपपन्नस्य 59, 7.
 योगेन तु पराभक्तिः 59, 9.

१८. वायुपुराणम्—

ऊढायाः पुनरुद्वाहम् 134, 2.
 कलौ पञ्च न कुर्वीत 134, 3.
 तथा मध्याह्नसन्ध्यायाम् 305,
 15.

१९. वार्तिकम्*

नित्येषु शुद्धेः प्राधान्यात् 62, 5.
 भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते 62, 6.

१००. विवस्वान्—

पथास्तच्छोधयेत्तीर्थम् 227, 5.
 रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा 227, 4.

१०१. विश्वरूपाचार्यः—

आम्ने फलार्थं इत्यादि 57, 4.
 फलवत्त्वं समाचष्टे 57, 5.

* This work belongs to
 Bṛihadāraṇyakopaniṣadbhā-
 shyam.

१०२. विश्वामित्रः—

- अधमं वाचिकं जप्यम् ३०५, २.
 ईदृशस्य हि धर्मस्य ८९, ११.
 उत्तमं मानसं जप्यम् ३०५, १.
 जानातीत्यस्ति तत्रापि ८९, १२.
 धिया यदक्षरश्रेण्या ३०४, १०.
 यमार्याः क्रियमाणं तु ८९, ९.
 वाचिकस्यैकमेकं स्यात् ३०५, ३.
 शब्दार्थचिन्तनं भूयः ३०४, ११.
 स धर्मो यं विगर्हन्ते ८९, १०.
 सदस्रं मानसः प्रोक्तः ३०५, ४.

१०३. विष्णुधर्मोत्तरम्—

- अनो जन्यथा तु मानुष्ये १५४,
 १०.
 अहो-रात्रं न भोक्तव्यम् ४३७,
 ४. ४३७, १४. ४३८, ८.
 आरूढपतिने चैव १८८, १७.
 एते मृनासहस्राणाम् २००, ११.
 गुरोश्चाप्रीतिजनके १८८, १९.
 चण्डालो वाऽथ वा पापः ४१३, ४.
 तामसानां फलं भुङ्क्ते १८४, ७.
 ते तु पापसमाचाराः २००, १३.
 तेन तुल्यः स्मृतो राजा २००, ४.
 दत्तानामिह दानानाम् १९२, १७.
 दशध्वजिसमा वेद्या २००, २.
 दशसूनासहस्राणि २००, ३.
 दशसूनिसमश्नोती २००, १.
 देश-कालभ्युपगतो ४१३, ५.
 पतनान् त्रायते यस्मात् १८५, ९.

- परस्वादेर्वृथादानम् १८८, १६.
 परिवारेषु यद्वत्तम् १८९, ४.
 पौर्णमासीषु सर्वासु १९२, १६.
 बाल्ये वा दासभावेन १८४, ९.
 ब्रह्मबन्धौ च यद्वत्तम् १८९, ३.
 मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यम् ४३७, ५.
 यजन्ते भृशुजां तेषाम् २००, ९.
 यस्योपयोगि यद्वत्तम् १९२, १.
 ये ऽर्चयन्ति सदा विष्णुम् २१६, ३.
 येषां न यज्ञपुरुषः २००, १२.
 येषां न विषये विप्राः २००, ८.
 येषां पापण्डसङ्कीर्णम् २००, १०.
 वर्णसङ्करभावेन १८४, ८.
 वेदविक्रयकं चैव १८९, १.
 वैशाखी कार्तिकी माषी १९२,
 १५.

- व्यर्थमत्रात्मणे दानम् १८८, १८.
 सर्वपापविनिर्मुक्तो २१६, ४.
 सात्त्विकानां फलं भुङ्क्ते १८४,
 ११.

- सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर् १७८, ९.
 सीदते द्विजमुख्याय १७८, ८.
 स्त्रीभिर्जितेषु यद्वत्तम् १८९, २.

१०४. विष्णुपुराणम्—

- अकिञ्चनमसम्बन्धम् ३९८, १९.
 अगस्तिरभिर्वेडवानलश्च ४३३, १३.
 अमिराप्याययत्वक्षम् ४३३, ७.
 अज्ञातकुल-नामानम् ३९८, १७.
 अतिथिग्रहणार्थाय ३९३, ६.

अतिथिं चाऽऽगतं तत्र 440, 2.
 अनायासप्रदायीनि 434, 6. 439, 7.
 अनुज्ञातश्च भिक्षाक्षम् 152, 6.
 अन्तःप्राण्यत्रपद्मानं च 227, 18.
 अन्ते पुनर्द्रवाशी तु 421, 16.
 अन्नं पुष्टिकरं चास्तु 433, 12.
 अन्नं बलाय मे भूमेः 433, 9.
 अन्यत्र सृतका-ऽऽशीच - 302, 2.
 अपोडया तयोः कामम् 240, 8.
 अभीष्टदेवतानां च 433, 6.
 अभुक्तवत्सु चैतेषु 414, 8.
 अभीयात्तन्मना भृत्वा 421, 13.
 आचम्य च ततो दद्यात् 364, 4.
 आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-320, 17.
 आत्रद्वस्तस्वर्ष्यन्तम् 361, 1.
 इत्युच्चार्य नरो दद्यात् 337, 3.
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन 434, 5.
 उपनिष्ठन्ति वै सन्ध्याम् 301, 5.
 उपनिष्ठत् तथा कुर्यात् 152, 2.
 उभे सन्ध्ये रविं भूष 152, 1.
 कूपेषु दृततोयेन 285, 3.
 कृतपादादिशीचश्च 440, 7.
 क्षिपेत् पयोऽञ्जलींतींस्तु 361, 2.
 गच्छेदस्फुटितां शय्याम् 440, 8.
 गुरवे मातुलादीनाम् 359, 6.
 चतुर्दशो लोकगणो य एषः 386, 17.
 जगत्सवित्रे शुचये 364, 6.
 ततश्च प्राह भगवान् 142, 11.
 ततः सुवासिनी-दुःखि-414, 6.

ततो गोदोहमात्रं वै 393, 5.
 तत्तृप्रये ऽन्नं भुवि दत्तमेतत् 336, 11.
 तत्रापि श्वपचादिभ्यः 440, 1.
 तथर्षाणां यथान्यायम् 351, 4.
 तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजो-
 त्तमैः 125, 13.
 तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विच-
 क्षणैः 125, 11.
 तदेवाष्टगुणं पुंसाम् 440, 4.
 तस्मात्स्वशक्त्या राजेन्द्र 440, 5.
 तस्मादिदं भृतहिताय भूमौ 336, 15.
 तृप्यर्थमन्नं हि मया विस्मृतम् 357, 1.
 तेनैवोक्तः पट्टेद्दम् 152, 5.
 तेषामेव हि तीर्थेन 351, 2.
 त्रिरपः प्रीणनार्थाय 351, 3.
 त्वया तस्मात्समस्तानि 142, 4.
 त्वया तस्मान्महाभाग 142, 6.
 दत्तावकाशो नभसा 433, 8.
 दद्यात्पैत्रेण तीर्थेन 359, 4.
 दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि 481, 11.
 दिनं नयेत्ततः सन्ध्याम् 439, 9.
 दिवातिथौ तु विमुखे 440, 3.
 दूरादावसथान्मुत्रम् 224, 14.
 देवतापारमार्थ्यं च 142, 8.
 देवा मनुष्याः पशवो वयांसि 386, 1.
 हि जशुभूपथैवैषः 480, 11.
 धर्ममप्यसुखोदकम् 220, 10.
 न च जन्तुमयीं शय्याम् 448, 10.
 नदी-नद-तडागेषु 185, 1.

- न प्रीतिर्वेदवादिषु 125, 12.
 नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे 156, 10.
 नमो विवस्वते ब्रह्मन् 364, 5.
 न साम-यजु-ऋग्वर्ग-83, 9.
 नाञ्जिशालां न वै भमाम् 443, 9.
 निजाञ्जयति वै लोकान् 480, 12.
 नित्यं क्रियार्थं स्नायीत 285, 2.
 नैकवस्त्रः प्रवर्तेत 265, 11.
 नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपम् 224, 13.
 परित्यजेदर्थ-कामौ 220, 9.
 पितृणां प्रीणनार्थाय 351, 5.
 पिश्यादिकं च वै सर्वम् 481, 12.
 पिपीलिकाः कीट-पतङ्गकायाः
 386, 5.
 पुनः पाकमुपादाय 439, 19.
 पुराणसंहिताकर्ता 142, 7.
 पुनस्त्येन यदुक्तं ते 142, 12.
 पूजयेत् पूजिते तस्मिन् 440, 6.
 पूजयेदतिथिं सम्यक् 393, 13.
 प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयासम् 386, 7.
 प्रवृत्ते च निवृत्ते च 142, 9.
 प्राग्द्रवं पुरुषोऽभ्रीयात् 421, 15.
 प्राच्यां दिशि शिरः शास्तम् 441, 8.
 प्राणापान-समानानाम् 433, 11.
 प्रेताः पिशाचास्त्रयः समस्ताः
 386, 3.
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय 220, 6.
 * भवत्वेतत्परिणतम् 423, 10.
 भुवि भूतोपकाराय 387, 4.

- भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतत्
 386, 13.
 भोजयेत्संस्कृताग्नेन 414, 7.
 मत्प्रसादादसन्दिग्धा 142, 10.
 मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे 359, 5.
 मृतश्च गत्वा नरकम् 414, 9.
 यदा यदा सतां हानिः 125, 10.
 येषां न माता न पिता न बन्धुः
 336, 9.
 लवगास्तौ तथा मध्ये 421, 14.
 वर्गाभ्रमाचारवती 83, 8.
 वल्मीक-मूषकोत्खाताम् 227, 16.
 विबुध्य चिन्तयेद्धर्मम् 220, 7.
 विष्णुरत्ना तथैवान्नम् 434, 3.
 विष्णुः समस्तोन्द्रिय-देह-देहि- 433,
 17.
 वैरे महति महाक्यात् 142, 3.
 वैशाखमासस्य च या तृतीया
 156, 8.
 वैश्वदेवनिमित्तं वै 439, 20.
 व्रजन्ति ते दुरात्मानः 301, 6.
 व्रतानि चरता ग्राह्यो 152, 7.
 शिष्यो गुरोर्नरभ्रेष्ठ 152, 4.
 शुचिबस्त्रधरः स्नातो 351, 1.
 शौचावशिष्टां गेहाद्य 227, 17.
 सच्छास्त्रादिविनोदेन 439, 8.
 सत्येन तेन मे भुक्तम् 434, 4.
 सत्येन तेनान्नमशेषमेतत् 434, 1.
 सदेव स्वपतः पुंसो 441, 9.
 सन्ततेर्न ममोच्छेदः 142, 5.

सर्वकालमुपस्थानम् 302, 1.
 सुखं ममैतत्परिणामसम्भवम् 433,
 15.
 स्थिते तिष्ठेद्भजेद् याते 852, 3.
 स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु 433, 5.
 स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् 320, 46.
 स्वाध्याय-गोत्र-चरणम् 495, 10.
 हिरण्यगर्भबुद्ध्या तम् 405, 11.
 १०५. त्रिष्णुः—
 अतिथियस्य भद्राशो 403, 1.
 अभस्ताच्छतकृत्वोऽपि 248, 6.
 अनभ्यसूया च तथा 84, 13.
 अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा 332, 18.
 अरुणोदयवेलायाम् 260, 16.
 अहिंसा गुरुशुभ्रुषा 84, 11.
 भागःस्वपि तथाऽन्येषु 455, 1.
 भान्म्य प्रयतः पश्चात् 279, 9.
 भात्मवत्त्वमलोभत्वम् 84, 12.
 भ्रादित्यादिप्रहाणां च 193, 7.
 उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं
 किमद्य 220, 14.
 उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं
 महद्भयम् 220, 16.
 उदुत्यमिति मन्त्रेण 296, 9.
 कण्टकि-क्षीरवृक्षोत्थम् 251, 11.
 कनिष्ठाङ्गुलिष्वत् स्थूलम् 251, 12.
 कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा 296, 8.
 क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनाम् 251, 16.
 क्षमा सत्यं दमः शौचम् 84, 10.

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् 313, 9.
 जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन् 241, 5.
 ततः कृत्वा निवीतं तु 352, 4.
 ततो ऽप्य निमग्नः 275, 13.
 तत्र दानादिकं कुर्यात् 193, 9.
 तद्विष्णोः परमं पदम् 275, 14.
 तर्पयेत्तु यथाकामम् 353, 16.
 तस्मात् सुकृतमादाय 403, 2.
 तूष्णीमेव हि शूद्रस्य 271, 5.
 दण्डं प्रकल्पयेद्राजा 455, 2.
 दत्तं वा दापितं वा ऽपि 220, 15.
 दन्तभावनमुद्दिष्टम् 251, 13.
 दिनक्षयो दिनच्छिद्रम् 193, 6.
 देशे न चाऽशुचौ नाऽद्रे 443, 6.
 द्वादशाङ्गुलकं विप्रे 251, 15.
 न गजभमकृते 442, 13.
 न घटासिक्त-443, 1.
 न चपल-443, 3.
 न धान्य-443, 4.
 न नम-442, 12.
 न नारीमध्ये 443, 3.
 न पञ्चशरुकृते 442, 13.
 न पलाशशयने 442, 12.
 न भिषे 443, 1.
 नमस्कारं प्रकुर्वीत 327, 10.
 नवम्यां भानुवारे च 253, 7.
 न विशुद्धभकृते 443, 1.
 न इमंज्ञान-443, 2.
 नाऽऽकाशे 442, 12.

नाभिभुष्टे 443, 1.
 नापरीक्षितम् 146, 14.
 नार्द्रपादः स्वपेत् 442, 11.
 नार्द्रवंशो 442, 12.
 नावाप्नोति गृही लोकान् 216, 15.
 नोच्छिष्टो न दिवा 443, 5.
 नोत्तरापरा-442, 11.
 नोर्पतष्ठति तद्भारि 353, 4.
 पितृगृहे तु या कन्या 131, 9.
 पुनर्वसु-बुधोपेना 280, 17.
 पुरुषमूकं वा 276, 1.
 प्रजापतेर्हविर्हुत्वा 382, 19.
 प्रतिपद्दर्श-पश्यात् 253, 6.
 प्राजापत्येन तीर्थेन 352, 5.
 बहुशुक्लेन्धने चामौ 316, 15.
 बालाश्च तरुणा वृद्धाः 281, 15.
 बाले समानवयसि 334, 17.
 ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव 271, 4.
 भृगुहत्या पितृस्नस्याः 131, 10.
 139, 10.
 मन्दाग्निरामयावी च 316, 18.
 मरण-व्याधि-शोकानाम् 220, 17.
 माघे मास्युपसि स्नात्वा 281, 17.
 यत्राशुचि स्थलं वा स्यात् 353, 15.
 युञ्जते नमः 276, 1.
 यो ज्नात्सिषि जुहोत्यमौ 316, 17.
 विज्ञेयः पुण्यकालो ज्यम् 193, 8.
 विधुमे लेलिहाने च 316, 16.
 सभासु चैव सर्वाम् 327, 9.

सर्वं तन्निष्फलं याति 323, 10.
 सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य
 सूर्यग्रहणतुल्या तु 280, 15.
 स्थले स्थित्वा जले यस्तु 353, 3.
 स्थूलं विषमदन्तस्य 251, 14.
 ज्ञानशार्द्रवासाः 276, 1.
 ज्ञान्वा माघे शुभे तीर्थे 281, 16.
 ज्ञानार्हो यो निमित्तेन 279, 8.
 स्रोतःसु विधिवत्स्नात्वा 280, 18.
 स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण 216, 14.

१०६. वृद्धगार्ग्यः—

तदहर्नैव भुञ्जात 437, 2.
 मन्थ्याकाले यदा राहुः 137, 1.

१०७. वृद्धगौतमः—

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रिंशत् 436, 7.
 चन्द्र-सूर्यग्रहे नाशात् 437, 9.
 राहोर्धिसुक्तिं विज्ञाय 437, 10.
 सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात् 136, 6.

१०८. वृद्धपण्डितः—

अनस्थि शतमंके तु 138, 9.
 अनेन विधिना वाऽपि 138, 13.
 अवध्याः सर्व एवैते 138, 7.
 अस्थिमद्भे तु द्विगुणम् 132, 12.
 उपविष्टस्तु त्रिगुणम् 230, 9.
 उपोष्यैकाहमादध्यात् 138, 10.
 कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्याम् 138,
 14.
 कृत्वा तु मानसं पापम् 138, 16.
 कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य 234, 11.

कृत्वोपवीतं सध्यासे 234, 13.
चतुर्गुणं कर्मकृते 188, 15.
जरायुजा-ऽण्डजाधैव 138, 6.
त्रिःज्ञानमुदके कृत्वा 138, 11.
निबद्धशिख-कच्छस्तु 234, 12.
निधयार्थं विबुद्धानाम् 138, 8.
स कुर्यादर्धशौचं तु 230, 10.

१०९. वृद्धमनुः—

अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यम् 427, 15.
अभोज्यं तद्भवेदन्नम् 426, 4.
असत्सु विनियुञ्जीत 188, 12.
अस्पृश्यस्पर्शने चैव 288, 2.
आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी 288, 4.
औदुम्बराय दध्नाय 361, 8.
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्याम् 361, 5.
दीपोत्सवचतुर्दश्याम् 361, 4.
धर्मार्थं नोपयुञ्जे च 188, 14.
न पिबेन्न च भुञ्जीत 426, 1.
नैकहस्तेन च जलम् 426, 2.
पञ्च भासान् महामौनम् 427, 16.
पात्रभूतो ऽपि यो विप्रः 188, 11.
पिबतो यत्पतेत्तोयम् 426, 3.
पिबेद्यदि हि तन्मोहात् 426, 6.
पीतावशेषितं तोयम् 426, 5.
पीत्वा ऽऽपोशनमभीयात् 422, 12.
पौर्णमास्यां तथा दर्शे 288, 5.
मार्या-भृतक-दासेभ्यः 422, 13.
मृते जन्मनि सङ्गान्ती 288, 1.
पमाय धर्मराजाय 361, 6.

वृकोदराय चित्राय 361, 9.

धैवस्वताय कालाय 361, 7.

स गोहत्याकृतं पापम् 288, 1.

सङ्गान्त्यां भानुवारे च 288, 3.

सञ्चर्यं कुरुते यश्च 188, 13.

११०. वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

इष्टका-लोष्ट-पाषाणैः 254, 1.

मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठी 254, 2.

१११. वृद्धवसिष्ठः—

अनभिकस्तु यो विप्रः 382, 15.

एतद्विष्णुपदं नाम 192, 11.

कन्यायां मिथुने मीने 192, 12.

पस्तोदये विधोः पूर्वम् 436, 15.

प्रहणं तु भवेदिन्द्रोः 435, 17.

चतुर्थे प्रहरे चेस्त्यात् 435, 20.

श्लथ-कर्कटसङ्गान्ती 192, 8.

भुञ्जीतावर्तनान् पूर्वम् 435, 18.

रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वम् 435, 19.

विषुवे च तुला-मेषौ 192, 9.

वृष-शुक्र-कुम्भेषु 192, 10.

वृद्धशीतिमुखाः प्रोक्ताः 192, 13.

हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च 382, 16.

११२. वृद्धशकुः—

कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे 250, 8.

गङ्गा च यमुना धैव 250, 4.

तर्जन्वङ्गुष्ठबोधेन 238, 7.

विःश्राभीवाद् बद्धमस्तु 250, 2.

नाभिसंस्पर्शनाभावाः 250, 10.

नाभिं च हृदयं तद्वत् 238, 9.

- नासत्य-दस्त्रौ प्रीयेते 250, 6.
 पादाभ्यां प्रीयेते विष्णुः 250, 5.
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च 250, 8.
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन 238, 8.
 मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य 250, 12.
 संस्पृशेच्च ततः शीर्षम् 238, 10.
 संस्पृष्टे हृदये चास्य 250, 11.
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव 250, 9.
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु 250, 7.

११३. वैयासिकं योग-

भाष्यम्—

- भवृत्तिकम् 43, 1.
 कादानित्क-42, 10.
 तत्र क्षिप्र-43, 2.
 तत्र प्रतिक्षणम् 42, 8.
 निव्रा तन्द्रा 42, 10.
 यम-नियमाद्यष्टाङ्ग-42, 11.
 यस्त्रेकामे 43, 5.
 विशिमे ऽपि 43, 2.
 विपक्ष-43, 4.

११४. व्याघ्रपादः—

- आ मृत्योश्चाचरन् शौचम् 233, 9.
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् 352, 10.
 एवं यो ब्राह्मणो नित्यम् 249, 15.
 गङ्गातोयेन कृत्स्नेन 233, 8.
 प्रातःस्नायी भवेन्नित्यम् 269, 12.
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् 249, 16.
 मृज्जनाभ्यां स्मृतं बाह्यम् 233, 7.
 शौचं तु द्विविधं प्रोक्तम् 233, 6.

समूढो नरकं याति 352, 11.

११५. व्यासः—

- अक्षरद्वयमभ्यस्तम् 178, 16.
 अतिदूरागतः भ्रान्तः 397, 3.
 अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च 411, 16.
 अनध्यायेष्वर्थात् यत् 154, 15.
 अनन्तं दुहितुर्दानम् 186, 12.
 अनुत्सृष्टेषु न स्नायात् 285, 15.
 अपां ह्यदशगण्डुषैः 253, 17.
 अपि वा जातिमात्रेभ्यः 197, 9.
 अपुत्राय ददाम्येतत् 362, 5.
 अभिवाद्य ततो विप्रम् 306, 11.
 अमुक्तयोरस्तगयोः 435, 14.
 अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् 351, 9.
 अलक्ष्मीः कालकर्णी च 259, 2.
 अलाभे दन्तकाष्ठानाम् 253, 16.
 आत्मीयेष्वपि न स्नायात् 286, 1.
 आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् 296, 3.
 आपोहिष्ठेत्यृचैः कुर्यात् 293, 3.
 आवाहन-स्वधाकार-388, 13.
 उदितं तं विजानीयात् 314, 14.
 उपास्ते सन्धिबेलायाम् 289, 4.
 उषःकाले तु सम्प्राप्ते 258, 9.
 ऋषीणामृषिता नित्यम् 259, 1.
 एकमप्याशयेन्नित्यम् 188, 17.
 एकैकमञ्जलिं देवाः 351, 8.
 एतेष्वेवावसक्तस्तु 306, 10.
 एवमादिषु तीर्थेषु 195, 4.
 कराभ्यां तोयमादाय 296, 1.

- तस्तस्या निष्कृतिं कर्तुम् 333, 11.
 ताले त्वनुदितं प्राहुः 313, 19.
 कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि 190, 8.
 कुटुम्बार्थे तु सङ्घृष्टान् 197, 18.
 कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे 195, 3.
 कृतापसव्यः स्वधया 379, 4.
 कोटिजाप्येन राजेन्द्र 310, 10.
 क्रत्वर्थमात्मने चैव 198, 1.
 क्षीरिणो वृक्ष-गुल्मादीन् 251, 9.
 ख्याता तीर्थे शतगुणा 298, 4.
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च 195, 1.
 गङ्गापुत्राय भीष्माय 362, 4.
 गतप्रत्यागतं यच्च 286, 3.
 गायत्री नाम पूर्वाङ्के 289, 11.
 गायत्री प्रोच्यते तस्मात् 289, 14.
 गृहे त्वैकगुणा सन्ध्या 293, 1.
 गेहेऽपि शस्यते स्नानम् 288, 11.
 गृहकाले च नाभ्रियात् 435, 12.
 जगतः प्रसवित्री वा 289, 16.
 तपकाले न भाषेत 306, 9.
 नायात्मजेषु यद्दत्तम् 186, 10.
 जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तम् 381, 12.
 तत्पार्श्वं प्रणुदत्याशु 310, 6.
 तत्राप्यशक्तः करणे 318, 11.
 तथा प्रभातसमये 314, 1.
 तदिदं देहि देहीति 178, 17.
 मगः स्वधर्मवर्तिस्त्वम् 120, 7.
 मात् सर्वप्रयत्नेन 337, 8.
 स्मन्नाचमनं कुर्यात् 431, 13.
 तस्य नायं न च परो 413, 15.
 तामेव सन्ध्यां तस्मान् 289, 5.
 तिक्तं कषायं कटुकम् 251, 8.
 तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च 263, 18.
 तैरेवासैर्बाले दद्यात् 379, 3.
 दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य 251, 7.
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या 388, 16.
 दध्यक्तं पयसाक्तं वा 331, 13.
 दशकृत्वः प्रजप्ता सा 310, 5.
 दातव्यं भिक्षवे चाक्षम् 190, 9.
 दीयमानं रुदत्यन्नम् 395, 18.
 द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् 197, 8.
 धनलाभे प्रवृत्तस्तु 199, 5.
 न चासमाहितमनाः 306, 4.
 नया यच्च परिभ्रष्टम् 286, 2.
 न पदा पादमाक्रम्य 306, 7.
 न भिक्षां प्रतिपद्येत 290, 16.
 न भुक्त्वा ऽलङ्कृतो योगी 270, 3.
 न वृथावारिममानाम् 270, 15.
 नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे 395, 17.
 न सङ्गमन्नं च हसन् 306, 8.
 नाद्यात्सूर्यमहात् पूर्वम् 435, 11.
 नान्तर्घातो विना जातु 263, 5.
 नान्यतो ज्ञावते धर्मः 337, 7.
 नापात्रितो न जल्पन् 306, 2.
 नित्यभ्राद्धे त्यजेदेतान् 388, 15.
 नित्यभ्राद्धे ऽर्घ्य-गन्धाद्यैः 388, 11.
 नोत्तरीयमधः कुर्यात् 263, 4.
 न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत 417, 6.

- पञ्चयज्ञास्तु यो मोहात् 413, 14.
 पञ्चार्त्रो भोजनं कुर्यात् 415, 11.
 पलाश-पद्मपत्रेषु 416, 9.
 पितामही पितृव्यस्त्री 332, 10.
 पितुः शतगुणं दानम् 186, 11.
 पूर्वजः स्नातकर्त्तृत्वात् 332, 8.
 प्रक्षाल्य हस्ती पादौ च 251, 6.
 प्रणव-व्याहृतियुताम् 303, 9.
 प्रणवेन तु संयुक्तम् 293, 4.
 प्रतिग्रहनिमित्तं च 154, 16.
 प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् 199, 2.
 प्रतिग्रहादन्नदोषात् 239, 13.
 प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् 333, 10.
 प्रातःस्नानेन पापानि 259, 3.
 बहिःसन्ध्या दशगुणा 298, 3.
 ब्रह्मचर्यादिनियमो 388, 14.
 ब्रह्मचारि-वतीनां च 416, 10.
 भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी 355, 12.
 मकरे चाट्टहासे च 195, 2.
 मन्त्रपूतं जले स्नानम् 270, 14.
 मातामहो मातुलभ 332, 7.
 माता-पित्रोश्च यदन्नम् 186, 9.
 मातृष्वसा मातुलानी 332, 9.
 मासान् दृष्टोदरस्थं वा 333, 8.
 मुक्ते शशिनि भुञ्जीत 435, 13.
 बतिश्च ब्रह्मचारी च 411, 15.
 वशुप्तिष्ठत्यनाशान्तो 431, 14.
 यः पूज्यते अतिथिः सम्यक् 397, 4.
 रजस्तमो-मोहजातान् 293, 6.
 रविर्वावन्न रूह्येत 314, 2.
 रात्र्यास्तु षोडशो भागे 313, 18.
 रेखामात्रस्तु रूह्येत 314, 3.
 लक्षजाप्येन च तथा 310, 9.
 वसन्ति सर्वतीर्थानि 263, 16.
 वाङ्-मनः-कायजान् दोषान् 293, 7.
 विपुषां पादसंस्पर्शः 417, 8.
 विपुषो ऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वम् 293, 5.
 वृत्तिसङ्कोचमन्विष्येत् 199, 4.
 वेदनाविविधैर्दुःखैः 333, 9.
 वैद्यान्नपादगोत्राय 362, 3.
 वैश्वदेवं प्रकुर्वीत 379, 1.
 शतजम्ना तु सा देवी 310, 7.
 शतसाहस्रिका नयाम् 298, 2.
 शीतास्वच्छ निषिच्योणाः
 288, 10.
 शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य 362, 1.
 शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यम् 417, 7.
 भादे कर्तुर्निषेधोऽयम् 253, 15.
 भादे यज्ञे च नियमात् 253, 14.
 भीतं कर्तुं न चेच्छक्तः 318, 10.
 स देवांश्च पितृभ्यश्च 431, 12.
 सप्तम्यां रत्रिवारे च 355, 11.
 सर्वान् पितृगणान् सम्यक् 388, 1.
 सरस्वती च सायाहे 289, 12.
 सवितृद्योतनात् सैव 289, 15.
 सहस्रजम्ना सा देवी 310, 8.
 संवत्सरकृतं पापम् 362, 2.
 संस्कृताचैर्हि विविधैः 379, 2.

सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि 417, 9.
 सोऽहमस्मीत्युपासीत 290, 17.
 स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् 199, 8.
 ज्ञानं मध्यन्दिने कुर्यात् 270, 7.
 ज्ञानं सद्यः प्रकुर्वति 431, 15.
 ज्ञायाम्नादीषु शुद्धासु 258, 10.
 हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषम् 431, 11.
 हस्तौ पादौ तथैवास्यम् 415, 12.

११६. व्याससूत्राणि—

अत एव च नित्यत्वम् 118, 13.
 अत एव चाग्नी— 58, 17.
 अथातो 33, 7.
 अभिमानिव्यपदेशस्तु 52, 10.
 आसीनः 44, 7.
 परामर्शं जैमिनिः 56, 9.
 यत्रैकाग्रता 41, 12.
 विपर्ययेण तु 96, 16.
 विहितत्वाच्च 60, 10.
 सर्वोपेक्षा च 59, 1.

११७. शङ्ख-लिखितौ—

अङ्गुष्ठमूलस्य 235, 14.
 अन्यथा विप्रवः 477, 15.
 आहारं मैथुनं निद्राम् 194, 4.
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् 352, 1.
 कनिष्ठा-तलयोः 285, 16.
 कर्मचाध्यापनं चैव 194, 5.
 गा रक्षेत् 477, 11.
 तास्वपीतासु 477, 11.
 न तिष्ठत्सु 477, 11.

न तीर्थे 477, 13.
 न स्वयम् 477, 12.
 पूर्वणाङ्गुलिपर्वणि 235, 17.
 प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः 235, 15.
 बाल-वृद्ध-रोगार्तानाम् 477, 14.
 शनैरार्द्रशाखया 477, 12.

११८. शङ्खः—

आङ्गिः समुद्रताभिस्तु 236, 2.
 अयातयामान्येतानि 256, 8.
 अज्ञातश्च पुमाच्चार्यो 268, 14.
 आदित्या वसवो रुद्राः 315, 3.
 आपः पुण्याः पवित्राश्च 275, 4.
 कुशवृक्षां समासीनः 303, 5.
 कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः 255, 9.
 क्रियाज्ञानं प्रवक्ष्यामि 284, 8.
 क्रियाज्ञानं समुद्दिष्टम् 269, 6.
 गवां गोष्ठे दशगुणम् 307, 13.
 गृहे स्वैकगुणं जप्यम् 307, 12.
 चण्डाल-शव-यूपांश्च 268, 16.
 जप्तुकामः पवित्राणि 269, 3.
 जले निमग्नस्तृन्मज्ज्य 284, 8.
 तद्वि काम्यं समुद्दिष्टम् 269, 2.
 तयोस्तु चारुणं मुखवम् 268, 7.
 तर्पणादीनि कर्माणि 255, 10.
 तीर्थमावाहयिष्यामि 275, 1.
 284, 12.
 तीर्थस्वाऽऽवाहनं कुर्यात् 284, 9.
 हस्तवह्न्यालमेषु 243, 13.
 हर्माः कृष्णाजिनं मन्त्राः 226, 7.

- न प्रतिगृह्णीयात् 426, 19.
 नाधिकं दद्यात् 426, 19.
 नानियुक्तो ऽध्यासनस्यः 426, 18.
 नोदकुम्भहस्तो 329, 10.
 पुष्यस्नानादिकं यत् 269, 1.
 प्रपद्ये बरुणं देवम् 274, 13.
 284, 10.
 प्रातःस्नानं तदर्थं तु 268, 15.
 प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्राम् 297, 16.
 मण्डलान्युपजीवन्ति 415, 4.
 मलापकर्षणं नाम 269, 5.
 मलापकर्षणार्थाय 269, 6.
 मृद्भिरद्भिश्च कर्तव्यम् 284, 7.
 याचितं देहि मे तीर्थम् 274, 14.
 284, 11.
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् 275, 3.
 वह्निना न च तप्ताभिः 236, 3.
 शमयन्त्याशु मे पापम् 275, 5.
 शरीरशुद्धिर्विश्रेया 286, 12.
 सरःसु देवखानेषु 269, 7.
 सहस्र-शत-कोटीनाम् 307, 15.
 सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् 297, 17.
 सान्निध्यमस्मिस्तोये च 275, 2.
 284, 13.
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु 307, 14.
 स्नातस्य वह्नितपेन 286, 11.
 स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तम् 268, 6.
 स्नानं समाचरेद्यत् 269, 4.
 स्नानार्हस्तु यदा स्नाति 268, 17.

११९ शानातपः—

- अध्यासनोपविष्टसु 426, 21.
 अनृतं मद्यगन्धं च 298, 6.
 अन्यैरपि कृते कूपे 286, 5.
 अभिवाद्य द्विजो मोहात् 330, 14.
 अभिवाद्य द्विजः शूद्रम् 327, 6.
 अभिवाद्यो नमस्कार्यः 327, 2.
 अयनादौ सदा देयम् 192, 3.
 अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः 317, 16.
 अशून्यं तु करं कुर्यात् 256, 14.
 आचम्य पात्रमुद्धृत्य 431, 15.
 आर्द्रामलकमात्रास्तु 282, 3.
 उदक्यां सूतिकां नारीम् 330, 13.
 उद्धृत्य वामहस्तेन 426, 11.
 एका लिङ्गे करे सव्ये 228, 17.
 कर्दमाखुत्कराल्लेपात् 271, 10.
 कृतशौचावशेषाच्च 271, 11.
 नित्ते विभावयेत्तस्मिन् 405, 8.
 जपे होमे च दाने च 256, 13.
 ज्ञातिभ्रैष्ठ्यं समाप्नोति 433, 3.
 ज्ञान-कर्म-गुणोपेताः 327, 5.
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च 286, 6.
 तथैवाहुतयः सर्वाः 232, 4.
 तानि नित्यं ददात्यर्कः 192, 6.
 ताम्बूले चेषुदण्डे च 244, 2.
 तिर्यग्योनिशतं गत्वा 179, 10.
 दन्तलम्बे फले मूले 244, 7.
 न गोमूत्र-पुरीषे तु 271, 13.
 नष्टं देवलके दत्तम् 188, 5.

नाभिवाद्यास्तु विप्रेण 327, 4.
 नावाप्नोति गृही लोकान् 404, 7.
 पाणिं मूर्ध्नि समाधाय 433, 2.
 पुनरिति वृषलस्यान्नम् 298, 7.
 बहूनां पश्यतां सोऽश्वः 426, 22.
 ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु 327, 7.
 ब्राह्मणानां शतं सम्यक् 327, 3.
 भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत 433, 1.
 भोजने चैव दाने च 187, 2.
 मा ददस्वेति यो ब्रूयान् 179, 9.
 मुख्यान् प्राणान् समालभ्य
 432, 16.
 मृत्रशौचं समाख्यातम् 228, 18.
 मृत्तिकाभक्षणं चैव 428, 2.
 मृत्तिकां गोमयं वापि 271, 12.
 यच्च वाणिजके दत्तम् 188, 6.
 रक्ता गौरा तथा श्वेता 271, 9.
 लौकिके वैदिके वापि 379, 18.
 वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः 379, 19.
 शुचिदेशास्तु सङ्कथाः 271, 8.
 श्रौतं यत्तत्स्वयं कुर्यात् 317, 15.
 षडशीतिमुखे चैव 192, 4.
 सक्रान्तौ यानि दत्तानि 192, 5.
 सन्निवृष्टमधीयानम् 187, 1.
 सुरापानेन तत्तुल्यम् 426, 12.
 स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण 404, 6.
 हस्तदत्तानि चाक्षानि 428, 7.
 १२०. शिवधर्माः—
 तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य 190, 4.

भागद्वयं तु धर्मार्थम् 190, 5.
 १२१. शैवपुराणम्—
 तोषयेत्तं प्रयत्नेन 377, 7.
 प्रियाणि चात्मनो यानि 377, 6.
 भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च 377, 4.
 यो गुरुः स शिवः प्रोक्तः 377, 1.
 वत्साभरण-माल्यानि 377, 5.
 शिव-विद्या-गुरूणां च 377, 2.
 शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य 377, 3.
 १२२. शैवागमः—
 अत्यन्तरोगयुक्ताङ्ग- 139, 14.
 गुर्वग्नि-देवकृत्येषु 139, 15.
 १२३. शौनकः—
 अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः 354, 3.
 अपमयं चरन्तीनाम् 273, 9.
 अपापमपकिल्बिषम् 273, 16.
 अपामार्गं त्वमस्माकम् 274, 1.
 अभवे व्रीहि-यवयोः 315, 20.
 अश्वयत्स्वमनिर्वेदो 305, 9.
 आज्यं हव्यमनादेशे 316, 4.
 इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः 274, 6.
 एकदेशे पृथङ्कुर्यात् 272, 7.
 कनिष्ठाऽनामिकाङ्गुष्ठैः 418, 20.
 काण्डान् काण्डादिति 278, 14.
 कृतमोदनसक्त्वादि 315, 17.
 कृत्वोत्तानी करी प्रातः 305, 6.
 गायत्र्या आदित्यो 272, 14.
 घामे मनसाऽधीयीत 347, 15.
 जिह्वचैव पसेदन्नम् 418, 12.

ततः सम्मार्जनं कुर्यात् 273, 5.
 ततो यत इन्द्रः 273, 1.
 तत्र गायेत सामानि 274, 7.
 तदभावे यथाग्वा वा 316, 1.
 तर्जनी-मध्यमाङ्गुष्ठ-418, 18.
 तर्जनीं तु बहिः कृत्वा 418, 21.
 तासामृषभपत्नीनाम् 273, 10.
 त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च 273, 11.
 नानध्यायो ऽस्ति वेदानाम् 158, 20.
 नित्ये जपे च काम्ये च 158, 19.
 पवित्रपाणिः कृत्वा तु 346, 14.
 पुनश्च गोमयेनैव 273, 8.
 प्रयतो मृदमादाय 272, 6.
 प्राग्वोदग्वा 347, 4.
 प्राणायामैर्दग्धदोषाः 346, 12.
 प्रेषिते तु यदा पत्नी 315, 14.
 मध्यमा-ऽनामिकाङ्गुष्ठैः 418, 19.
 मध्ये स्कन्ध-कराभ्यां तु 305, 7.
 मनसाऽधीयीत 347, 16.
 मनःसन्तोषणं शौचम् 305, 8.
 मन्त्रस्य देवतायास्तु 316, 5.
 यथाविध्यप भाचम्य 316, 13.
 यथोक्तवस्त्वसम्प्राप्तौ 316, 2.
 यवानामिव गोधूमाः 316, 3.
 श्रीकादि चाकृतं प्रोक्तम् 315, 18.
 शिवेन मे जपित्वेदम् 274, 8.
 समाने सर्वहस्तेन 418, 22.
 स्नात्वाऽऽशान्तो वारिमध्ये 260,
 16.

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च 418, 11.
 स्वाहेत्यथाऽपामार्गेण 274, 2.
 हविष्येषु यवा मुख्याः 315, 19.
 होमकाले यदि प्राप्ता 315, 15.

१२४. भ्रुतिः—

अग्निः शुचिब्रततमः 66, 12.
 अत्रिरददादौर्वाय 11, 5.
 अथ सावित्रीम् 345, 14.
 अथ ह याज्ञवल्क्यस्य 11, 6.
 अथेतेरेषां पशूनाम् 52, 6.
 अध्यापिता ये 75, 3.
 अध्वर्युर्गृहपतिम् 219, 4.
 अन्तः प्रविष्टः 214, 10.
 अन्यैः शतहुताद्धोमात् 312, 1.
 अष्टवर्षं ब्राह्मणम् 148, 1.
 आग्नेयमष्टाकपालम् 449, 18.
 इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः 209, 6.
 इमं मे वरुण- 298, 18.
 उत्तमं नाकमधिरोहति 350, 1.
 ऋषयो वा इन्द्रम् 11, 3.
 एकं सहिषाः 209, 8.
 एतया निषादस्थपतिम् 49, 5.
 एते सर्वे 14, 5.
 कदाचनस्तरिरसि 209, 5.
 कामस्तदमे 103, 13.
 खादिरं वीर्यकामस्य 60, 5.
 पामे मनसाऽधीयीत 345, 17.
 पीप्पे राजन्यः 162, 4.
 पीप्पो वै राजन्यस्य 162, 4.

ब्रेद्धीदं सर्वम् 99, 4.
 यैव तान् 75, 6.
 षादिदमाहुरमुम् 210, 11.
 मध्यापयीत 148, 1.
 स्य वा एतस्य 349, 15.
 ँ यथायथोपासते 210, 14.
 ँ वसिष्ठः 11, 4.
 गवन्तं लोकम् 350, 4.
 त्रीनेव प्रायुङ्क्त 345, 12.
 क्षिणत उपवीय 345, 2.
 क्षिणोत्तरौ पाणी 345, 9.
 र्भाणां महदुपस्तीर्य 345, 6.
 दशापवित्रेण 393, 16.
 द्यमर्जयन् ब्राह्मणः 171, 2. 195,
 7.
 नमो ब्रह्मणे इति 346, 4.
 न विज्ञातम् 52, 75.
 न विदुःश्वस्तनम् 52, 7.
 मशुना यजेत 393, 19.
 मुनैः शतहुताद्धोमात् 312, 3.
 मजापतिर्यज्ञानसृजत 161, 6.
 ब्रह्मणः सायुज्यम् 350, 5.
 ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः 344, 9.
 ब्राह्मणो 46, 7.
 भूयांसं चाक्षय्यम् 350, 4.
 मध्यन्दिने 346, 2.
 मयि वचो बलम् 56, 3.
 ए एवं विद्वान् मेधे 349, 5.
 एत् पितृभ्यः 337, 7.
 एत्त्रिराचामति 346, 18.

यथैव ते 75, 5.
 यदि ब्राह्मणो यजेत 450, 1.
 यदि राजन्यः 450, 2.
 यदि वैश्यः 450, 3.
 यदेकस्मिन्यूपे 91, 5.
 यद्ब्राह्मणेभ्यो ऽन्नम् 391, 21. 40, 4.
 यच्चैकां रशनाम् 91, 6.
 यवागुं च 218, 18.
 यवाग्वाग्मिहोत्रम् 218, 18.
 यस्य गृहान् 166, 3.
 यस्य पिता पितामहो वा 165, 16.
 यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति 296, 15.
 यावज्जीवमग्निहोत्रम् 118, 10.
 165, 6.
 यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्याम्
 165, 7.
 राजानमभिषेचयेत् 451, 8.
 राजा राजसूयेन 46, 7.
 वसन्ते ब्राह्मणः 162, 2.
 वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा 165, 8.
 395, 1.
 वसन्तो वै 162, 2.
 विप्रा वाचा 75, 4.
 विश्वजिता यजेत 148, 16.
 वैश्यो 46, 8.
 शरदि वैश्यः 162, 6.
 शरद् वैश्यस्व 162, 6.
 शिष्यैः शतहुताद्धोमात् 312, 2.
 ह्येनेनाभिचरन् 68, 17.
 सधिदानन्द्रूपम् 99, 3.

स होवाच 10, 10.
 सात्रित्रीं प्रणवम् 39, 12.
 सुपर्णं विप्राः 209, 3.
 स्कन्धे जुहोति 60, 15.
 स्व एवैनमृतावाधाय पशु-162, 7.
 स्व एवैनमृतावाधाय ब्रह्म-162, 3.
 हस्ताशौच आह्वेय- 345, 19.
 हिरण्यगर्भः समवर्ततापे 105, 12.
 १२५. श्वेताश्वतरोपनिषद्—
 अपाणि-पादो 104, 14.
 एको देवः 203, 16.
 कर्माध्यक्षः 208, 18.
 कामः सङ्कल्पो 103, 17.
 तस्यैते कथिता स्मृताः 74, 19.
 376, 16.
 ते ध्यानयोगानुगताः 78, 9.
 न तस्य कार्यं करणं च 102, 11.
 104, 8.
 परास्य शक्तिः 104, 10.
 मनोनुकूले 41, 8.
 मायां तु प्रकृतिम् 98, 3.
 यस्य देवे परा भक्तिः 74, 18. 376,
 15.
 समे शुची 41, 6.
 १२६. षट्त्रिंशन्मतम्—
 आचान्तः पुनराचामेत् 241, 12.
 आपः स्वभावतो मेध्याः 287, 7.
 ताम्बूले चैव सोमे च 244, 4.
 तेन सन्तः प्रशंसन्ति 247, 8.
 त्वग्निः पत्रैर्मूल-पुष्पैः 244, 6.

दन्तलभस्य संस्पर्शो 244, 5.
 सुगन्धिभिस्तथा ब्रह्मैः 244, 7.
 होमे भोजनकाले च 241, 11.
 १२७. सत्यव्रतः—
 अपसव्यं ततः कृत्वा 356, 8.
 ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो 268, 1.
 कृतोपवीती देवेभ्यो 356, 6.
 ततो मातामहानां च 359, 2.
 दर्भपाणिस्तु विधिना 356, 9.
 पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात् 359, 1.
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या 356, 7.
 स चण्डालोर्गप पूतात्मा 268, 2.
 १२८. सहस्रहकारः—
 अबुद्धिपूर्वकस्पर्शो 278, 4.
 त्रयाणां बुद्धिपूर्वं तु 278, 5.
 १२९. संवर्तः—
 उत्पत्ति-प्रलयौ चैव 186, 1.
 ऊर्ध्वमात्रमनं प्रोक्तम् 278, 2.
 क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः 186, 5.
 तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु 278, 1.
 पुत्रमांसं वरं भोक्तुम् 199, 13.
 राजप्रतिग्रहो घोरो 199, 12.
 लोकवार्तादिकं भुत्वा 306, 16.
 वेत्ति विशामविद्यां च 186, 2.
 शूद्रे समगुणं दानम् 186, 4.
 सङ्ख्यां विना च यज्जप्रम् 306,
 17.
 १३०. साङ्ख्यायनः—
 यद्येकवस्त्रो 222, 17.

१३१. सुमन्तुः—

- अभिशास्त-पतित-175, 4.
 श्रुत्रयाजकः सर्व-175, 4.
 १३२. स्कन्दपुराणम्—
 अतो विवर्जयेत् प्राशो 194, 10.
 आचार्यनिन्दाभ्रवणम् 131, 1.
 इत्यालोचनमर्थज्ञाः 120, 15.
 एक एव शिवः साक्षात् 107, 8.
 एकेन निष्ठताऽधस्तात् 178, 4.
 कोऽहं मोक्षः कथं केन 120, 14.
 गुरोरनिष्टाचरणम् 130, 16.
 गुरोरभावे तत्पुत्रम् 185, 13.
 गुरोश्च सेवाऽकरणम् 130, 17.
 ततोऽन्येषां च विप्राणाम् 185, 12.
 *तथा विष्णुश्च रुद्रश्च 95, 13.
 तदा दिवा न कर्तव्यम् 437, 19.
 तद्दानानिक्रमे दानम् 185, 15.
 *विशतैः पष्टिभिः कल्पैः 95, 10.
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा 361, 11.
 दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः 191,
 14.
 दानु-याचकयोर्भेदः 179, 5.
 शयमानं नु यो मोहात् 179, 6.
 देवतीर्थेन देवत्वात् 361, 12.
 देवार्चनरतो विप्रः 188, 8.
 देहीत्येवं ब्रुवन्नर्था 179, 2.

* The quotations under स्कन्दपुराणम् marked with stars appear in the Sūta Samhitā, Part I., Chap. VIII.

- न स पापेन लिप्येत 197, 2.
 निवारयति पापात्मा 179, 7.
 पूर्वं निशीयाद् ग्रहणम् 437, 18.
 पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रम् 185, 14.
 प्रथमं तु गुरोर्दानम् 185, 11.
 *ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः 95, 14.
 ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिभ्रेशाः 95, 12.
 ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः 107, 9.
 ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य 199, 17.
 भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्ने 437, 17.
 मरुदेशे निरुदके 199, 15.
 *माया च प्रलये काले 95, 16.
 *मूर्तयो विविधास्तेषु 95, 15.
 यदा चन्द्रग्रहस्तात् 437, 16.
 यदिदं कष्टमर्थित्वम् 179, 3.
 राजप्रतिपहात् पुष्टः 199, 16.
 राजप्रतिग्रहाङ्घः 199, 21.
 रात्रौ दानं न कर्तव्यम् 194, 7.
 रौरवे नरके घोरे 199, 19.
 *वर्षाणां यच्छतं तस्य 95, 11.
 विद्यादश्च तथा तेन 131, 2.
 विशेषतो निशीये तु 194, 9.
 विषयामिषतुम्भस्तु 199, 18.
 वृक्षा इवाग्निना दग्धाः 199, 20.
 वेदोक्तेन प्रकारेण 120, 11.
 शरीरशोषणं यत्तत् 120, 12.
 भ्रान्तस्य यानं नृषितस्य पानम्
 191, 12.
 षडङ्गवेदवित् विप्रो 197, 1.
 *सत्यबोधसुरानन्त- 95, 17.

स वै देवलको नाम 188, 9.
हरन्ति राक्षसा यस्मात् 194, 8.

१३३. स्मृतिः—

आदिकर्ता स भूतानाम् 106, 3.
ज्ञानादेव तु कैवल्यम् 58, 11.
देवानभ्यर्च्य गन्धेन 376, 5.

धर्मात्सुखं च ज्ञानं च 53, 1.

न वेगं धारयेत् 224, 6.

न हिंस्यात्सर्वभूतानि 69, 2.

नोपरुद्धः 224, 6.

*यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत् 62, 10.

वामहस्ते जलं कृत्वा 294, 7.

स वै शरीरी प्रथमः 106, 2.

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया 294, 8.

१३४. स्मृत्यन्तरम्—

अर्घ्यं दत्त्वा तु देवाय 468, 13.

अलाभे ताम्रपात्रस्य 249, 8.

अष्टाविंशत्यनध्याये 308, 5.

आदित्यमम्बिकां विष्णुम् 365, 11.

करकालाबुकाद्यैश्च 249, 10.

करपात्रे च यत्तोयम् 249, 12.

खड्ग-मौक्तिकहस्तेन 354, 10.

गायत्री तु भवेद्भक्ता 290, 2.

गायत्री ब्रह्मरूपा तु 290, 4.

गृहीत्वा स्वयमाचामेत् 249, 9.

घृतपात्रं तु विधाय 498, 15.

ततोऽलङ्कृतगात्रः सन् 468, 14.

* This line appears in the
Gautama Smṛiti.

दर्शो भाद्रे प्रदोषे च 308, 4.

पवित्रं दक्षिणे कर्णे 222, 9.

प्रातरुत्थाय नृपतिः 468, 11.

भागधेयं श्रुतिः प्राह 364, 2.

मणि-काञ्चन-दर्भैर्वा 354, 11.

वल्गुनिष्पीडितं तोयम् 364, 1.

सरस्वती तथा कृष्णा 290, 3.

सरस्वती विष्णुरूपा 290, 5.

सौवर्गे राजते चैव 249, 13.

स्नानशालां समागत्य 468, 12.

स्वहस्ताचमनं कार्यम् 249, 11.

दुत्वा चैव तु भस्मना 318, 18.

१३५. हारीतः—

अच्छिन्नापान् सपत्रांश्च 254, 7.

अदत्ते तु निराशास्ते 362, 17.

अनिष्टयज्ञोऽपुनात्मा 161, 4.

अनुवर्त्तनमेतेषाम् 332, 5.

अपूता गर्हिता दर्भाः 256, 1.

अयातयामास्ते दर्भाः 256, 5.

आर्द्रवासा जले कुर्यात् 249, 5.

आहारं तु रहः कुर्यात् 225, 17.

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो 331, 13.

कुर्वति देवतापूजाम् 320, 3.

कुशाहस्तसु यो भुङ्क्ते 254, 10.

कुशाहस्तेन यज्जपम् 254, 9.

केश-भस्म-तुषाङ्गार- 353, 10.

क्वथितानमिदग्धांश्च 256, 2.

गुमाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् 225, 18.

चितौ दर्भाः पथि दर्भाः 255, 15.

जलपूर्णे ऽथवा गर्ते 353, 9.
 तर्पयन्विधिना त्रिप्रो 413, 8.
 तेषामाचरणं यत्तु 144, 3.
 देवानृषीन् पितृश्वैव 413, 7.
 देवाश्च पितरश्वैव 362, 16.
 नास्ययज्ञस्य लोको वै 161, 3.
 नोत्तरेदनुपस्पृश्य 210, 8.
 पद्माक्षकेश रुद्राक्षैः 303, 18.
 पाकयज्ञान्यजेन्नित्यम् 163, 9.
 पात्राद्वा जलमादाय 353, 8.
 पितृ-देव-जपार्थं नु 254, 8.
 पित्रादीन् मात्रादीन् 359, 9.
 पृत्रजीवमयी माला 309, 2.
 प्रतिपत्सु चतुर्दश्याम् 154, 20.
 ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भाः 255, 17.
 भवेन्महीतलं यस्मात् 353, 11.
 मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुहन् 153, 13.
 माता मातामही गुर्वा 332, 1.
 मातुलः श्वशुरस्त्राता 331, 14.
 मार्जनार्चनत्रलिकर्म- 293, 12.
 मामे नभस्यमावास्या 256, 4.
 यज्ञेन पापैर्वहुभिर्विमुक्तः 161, 1.
 यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
 160, 16.
 राजतेन्द्राक्षकौर्माला 309, 1.
 र्ण्येष्टः पितृव्यश्च 331, 15.
 सित्वा वसनं शुष्कम् 353, 6.
 सास्पाल-भूतेभ्यः 383, 5.
 शधिज्ञस्तर्पणं कुर्यात् 353, 7.

शङ्खरूप्यमयीमाला 308, 17.
 शुष्कवामा स्थले कुर्यात् 249, 6.
 शुद्धधर्मो द्विजातिशुश्रूषा 343, 2.
 श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा 332, 2.
 श्रोऽनध्यायेऽद्य शर्वर्याम् 154, 21.
 साधवः क्षीणदोषाः स्युः 144, 2.
 सावित्र्याऽभिमन्त्रितम् 296, 6.
 सुप्रक्षालितचरणतलो 440, 13.
 सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण 163, 10.
 स्तरणासनपिण्डेषु 255, 16.
 स्वर्गलोकमवाप्नोति 153, 19.
 हता मूत्र-पुगीपाभ्याम् 255, 18.
 १३६. Anonymous quotations:
 अथ काण्डकपीनेतान् 357, 5.
 अव्ययस्तर्पयेन्नित्यम् 357, 6.
 आप एव सदा पृताः 287, 4.
 उच्छिष्टमितरस्त्रीणाम् 425, 13.
 ओङ्कारश्चाऽथशब्दश्च 39, 4.
 कण्ठं भित्वा त्रिनिर्यातौ 39, 5.
 कपिलो यदि सर्वज्ञः 34, 5.
 चोदनाऽनुपलब्धेश्च 8, 12.
 ततः सर्वेषु कालेषु 287, 5.
 न तस्य दोषमिच्छन्ति 425, 12.
 प्राणिनां सर्वभूतानाम् 430, 18.
 प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा 283, 16.
 प्रायश्चित्तो स विज्ञेयः 425, 14.
 प्रायेणाऽनृतवादिद्वन् 8, 11.
 ब्राह्मण्या सह योऽभूयात् 425, 11.
 रौरवे पुयनिलये 430, 17.

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the Superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhandarkar.

	Rs. a. p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. Bühler	9 4 0
No. II.—Nāgojibhatṭa's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0 8 0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler.	0 4 0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0 7 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part I., Cantos I.—VI.	1 0 0
No. VI.—Mā'avikāgnimitra—a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	2 2 0
No. VII.—Nāgojibhatṭa's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās I.—XXXVII.	0 5 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII.	0 12 0
No. IX.—Nāgojibhatṭa's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās XXXVIII.—LXIX.	0 8 0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. Bühler	0 8 0
No. XI.—The Nītiśataka and Vairāgyaśataka of Bhartṛihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)	
No. XII.—Nāgojibhatṭa's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās LXX.—CXXII.	0 8 0

	Rs.	a.	p.
No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A., Part III., Cantos XIV.—XIX.	0	8	0
No. XIV.—Vikramāṅkadeva-Charita. Life of King Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāṇa, composed by his Vidyāpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)			
No. XV.—Mālatī-Mādhava : a Drama by Bhavabhūti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar, M.A. (Second Edition in the Press.)			
No. XVI.—Vikramorvaśī : a Drama by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	1	1	0
No. XVII.—Hemachandra's Deśināmamālā. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel.	1	0	0
No. XVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts, I, II. and III.	9	0	0
No. XIX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II. ...	1	0	0
No. XX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III. ...	1	0	0
No. XXI. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ...	1	0	0
No. XXII. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ...	1	0	0
No. XXIII. Vāsishṭhadharmaśāstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0	8	0
No. XXIV.—Kādambarī, by Bāṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson	1	0	0
Ditto Vol. II. Introduction and Notes, by do. ...	2	0	0
No. XXV. —Kīrti-Kaumudī, Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kathavate (Copies not available)			
No. XXVI.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III.	1	0	0
No. XXVII.—Mudrārākṣhaśa, by Viśākhadatta, with the Commentary of Dhunḍhirāja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copyright restored to the author.)			
No. XXVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I.	1	0	0

	Rs. a. p.
No. XXIX.—Uyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali. Ed ted by Dr. F. Kielhorn, Vol. III. Part II.	1 0 0
No. XXX.—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part III. ...	1 0 0
No. XXXI.—Sūbhāshītāvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad	2 8 0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudī of Laugākshi Bhāskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi	0 12 0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nārāyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson	0 14 0
No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vakpati. Edited by S. P. Pandit	3 0 0
No. XXXV.—Mahānārāyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob.	0 7 0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson	4 0 0
No. XXXVII.—Śārngadhara-paddhati. Edited by Dr. P. Peterson, Vol. I.	3 0 0
No. XXXVIII.—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob	2 0 0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upani- shads and Bhagvadgītā, by the same author	8 0 0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with dipīkāś, by the same author	2 8 0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Rīgveda, by Dr. P. Peterson, Part I.	3 0 0
No. XLII.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin, Part II (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson	0 8 0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rīgveda, by Dr. P. Peterson, Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Śāyana...	5 0 0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sutras and the various Readings of the Hīranyakeśhi-Dharmasutra, by Dr. G. Bühler	2 12 0
No. XLV.—Rajatarangini. Edited by Pandit Durga- prasad, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas	3 0 0
No. XLVI.—Patañjali's Yogasutras. Edited with the Scholium of Vyāsa and the Commentary of Vachas- pati, by Rajaram Shastri Boda	3 4 0

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
PARĀSARA DHARMA SAMHITĀ
OR
PARĀSARA SMṚITI,
WITH
THE COMMENTARY
OF
SĀYAṆA MĀDHAVĀCHĀRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN
INDEX, APPENDICES, etc.

BY
PANDIT VĀMAN ŚĀSTRĪ ISLĀMAPURKAR.

VOLUME I., PART II.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XXV. of 1867.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1893.

(All rights reserved.)

Price Rs. 4-0-0.

Bombay Sanskrit Series No. XLVIII.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

द्वितीय-तृतीयाध्यायौ

सा च

इसलामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बई:

शके १८१५.

राजकीयसकाळाः १८१३.

मुम्बय्यामः

एङ्गुकेषन् सोसायटीमुद्रणालये मुद्रितम्.

PREFATORY NOTES.

I feel it is my duty of the utmost importance to open the prefatory notes to this part of *Paráśaratharmasamhitā* with an expression of my sense of deep gratitude towards the Governments of Bombay and India and the Under-Secretary of State for India, for the most valuable assistance rendered me by them by the orders they very kindly issued for presentation to me of catalogues of Sanskrit MSS., as per Bombay Government Resolution No. 1972 of the 14th September 1892, and Under-Secretary of State for India's No. R. and L. 754 of the 3rd May 1893, which I received only recently. The useful and elaborate catalogues which I have already received, and will receive in future, will indeed afford me a great facility in my researches in the direction of editing the present and similar other important works.

In order that there should be no misunderstanding on the part of any one in any quarter as to the manner in which I have edited *Paráśaratharmasamhitā*, I feel it absolutely necessary that I should record here one or two remarks in explanation of the mode, which I have followed in compiling and editing this important work. These remarks, I must mention, I had originally intended to embody in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion. But the desirability of alluding to it, in brief, in this part having been impressed upon my mind by a learned and revered friend of mine, I gladly carry out in this part the suggestion made by him.

In a case where all the MSS. in my possession fully agreed in their readings, I, of course, experienced no difficulty whatever in fixing the text.

In a case where the different MSS. which were available to me gave different readings, I have, in fixing the text, invariably attached the highest importance to the majority. To explain this more fully, I beg to state that if, say eleven out of the twenty MSS., which I could lay my hands upon, gave one particular reading of a particular verse, and the remaining nine gave different readings, I have fixed as the text the one, in which the eleven agreed, provided, of course, the reading was a correct one according to the rules of grammar.

In a case, in which the majority of the MSS. agreed in a particular reading, but which, after being scrutinized from the standpoint of grammar, proved to be inaccurate, and there were only one or two isolated MSS., which gave a different but a correct reading, I have always given preference to the isolated but the correct reading, and entirely disregarded the inaccurate majority in fixing the text.

I have endeavoured my utmost in securing as many different MSS. of the work as possible. Consequently, my researches have naturally been confined to those MSS. only, which I have had the good fortune of securing. If any reader, therefore, were at any time to come forward to question the accuracy of a particular text fixed by me, in comparison with any better MS. he might be possessing, I shall respond to his challenge by merely stating that I fixed the best text from amongst those MSS. that were available to me. It is very possible that one may have in his possession a MS. better than any one of those, which I could lay my hands upon.

One more important remark, and I will have finished my say

Every one who has more or less worked in the direction of compiling and editing the old voluminous *Purânās* and *Smritis*, such as those alluded to in the present work, undoubtedly knows how their proceedings are fraught with difficulties

in consequence of there being no complete and finally settled printed edition of a single one of them. To be more explicit, I take, for example, the numerous editions of the *Upanishads* and the *Brāhmaṇas* which are the same all over the world without the slightest difference in their readings. It becomes, therefore, very easy to quote very accurately references from such editions as these. Far from this is the case with our *Purāṇas* and *Smritis*, although they are in no way the less valued. There is not, as far as my experience goes, a single *Purāṇa* or *Smṛiti* even the printed editions of which (much less the MSS.) will be found to be universally the same, *i. e.*, agreeing with one another to a syllable without the slightest variation. The thousand and one omissions, the innumerable differences in the readings, the apparent plagiarisms, &c., with which the different MSS. of a work are replete, render the work of ingeniously compiling and editing it extremely laborious, if not impossible. It must, however, doubtless be admitted that this noble work has only recently attracted the attention of the learned class, and if the unremitting zeal, in hearty co-operation with strenuous efforts on their part, be multiplied (which, it is hoped, will be), it will certainly not be very long before a complete success is achieved in accomplishing that which we consider our grand ultimatum. I have fully availed myself of every means, which was at my disposal, to further this grand object, but if, for the reasons stated above and for other reasons, discrepancies and inaccuracies, as compared with those appearing in a particular MS., will be found to have crept in in my work, I trust I shall be fully exonerated from blame by every kind reader.

I.

The MSS. made use of by me for purposes of comparison in this second part of *Parāśurādharmasamhitā* are, with the addition of one only, the same as those used by me while editing the first part, and to which I have alluded to briefly in the prefatory notes to that part. This additional MS. was kindly lent me by Pandit Anantācharya Gajendragadkar

of Sûtârâ. On comparing this minutely with the one I was using, I found that the former did not even slightly differ from the latter in its readings. Consequently, I have made no detailed mention of it in this part, although I frequently made use of it for purposes of comparison. The following is a short description thereof:—

It contains 625 leaves, each page containing 10 lines, and each line 33 letters. In this MS. the *Prâyaschittakândam* does not appear to be as complete as the *Âchâarakâṇḍam*. It appears to have been somehow or other brought to completion, so far as the matter is concerned, but the last 30 leaves are very carelessly written, there being short omissions and inaccuracies throughout. The last sentence of this M.S. reads as महणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते विनिर्दिशत्. This is followed by a sort of presentation at a place where the colophon generally appears. It runs as follows:—

इदं पुस्तकं श्रीकरहाटकेवस्थगोपाळाचार्याणामासीत्.
इदानीं गजेंद्रगडकर आचार्येभ्यः कृष्णार्पणपूर्वकं दत्तम्.

II.

In this part the author quotes several new works of different authors, in addition to those quoted by him in the first part, and I make short observations on the new ones, and additional observations on some of the old ones, where necessary.

आश्वमेधिकपर्व—Information in connection with this has been given in detail in the prefatory notes to the first part. However, by way of reiteration, I state here that the copy of *Mahâbhârataṁ*, for the loan of which I am indebted to Râjâ Ravivarma, of Travancore, has fully satisfied me that the work, which is at present generally supposed as *Vṛiddha-gautama* forms part and parcel of *Âsvamedhikaparva* of that great epic poem. I have, therefore, named *Mahâbhâratan* instead of *Vṛiddhagautama*, when occasions required me doing so. But the fact that none of the references quoted by

the author from *Vṛiddhagautama* is traceable in the portion of this *Parva*, which is supposed to be *Vṛiddhagautama*, leads me to believe that there does exist an independent work entitled *Vṛiddhagautama*.

उमामहेश्वरसंवादः—My researches in connection with this have proved, beyond every possibility of doubt, that this portion is none other than that embodied in *Anuśāsanikaparva* of *Mahābhārata*, vide chapters 140 to 146. This dialogue, which is supposed to have taken place between Umā and Mahēśvara, is the very same as that to which the author has alluded at one place in this part. The author has quoted frequently from this in the subsequent portion. But the line from this dialogue, which has been quoted by the author in this part, is neither traceable in the Bombay Edition of *Mahābhārata*, nor in the Calcutta Edition. As for the other lines, which are referred to by the author in the subsequent portion, some of them are traceable in these two editions, while others are not, which is no wonder, when it is borne in mind that the printed books are, generally, if not invariably, found to be wanting in several portions, which the manuscripts contain.

कात्यायनः—It is interesting to notice that the author has quoted exclusively under the name *Kātyāyana* in the first part, whereas he has quoted in this part under the name *Kātyāyana* as also under the names of his productions *Kātyāyanasmṛiti* and *Karmapradīpa*. I possess, as I have mentioned in the first part, two MSS. entitled *Kātyāyanasmṛiti*, but which my researches have shown me as none other than *Karmapradīpa*. In this connection I must state here that till recently I was labouring under the impression that *Kātyāyanasmṛiti* was identical with *Karmapradīpa*, and hence I have made a remark to that effect in the prefatory notes to the first part under **कात्यायनः**. But my subsequent researches have convinced me that I made the above statement under a misapprehension, as I now hold that *Kātyāyanasmṛiti* is a work quite distinct from *Karmapradīpa*. I cannot, however, refrain from mentioning that with regard to *Kātyāyana*

and his works, confusion is worse confounded. The Bombay edition, of which I possess a copy is entitled *Kātyāyanasmṛiti*, but it concludes as though it were the conclusion of *Karmapradīpa*, a work distinct from *Kātyāyanasmṛiti*. The fact that none of the quotations under the name *Kātyāyanasmṛiti* is traceable in this copy of *Karmapradīpa* has assured me that those two are two distinct works of *Kātyāyana*. But it is very much to be regretted that I was not able to secure a MS. of *Kātyāyanasmṛiti*. It can be very well presumed that this *Kātyāyanasmṛiti* must be a very large *Smṛiti* treating exhaustively of the three *Kūṇḍās*, viz., *Āchāra*, *Vyavahāra* and *Prāyāścitta* as the author has subsequently alluded to hundreds of references under the name of *Kātyāyana* regarding civil and criminal laws. But that not a single one of these quotations appears in the copy of *Karmapradīpa* goes to remove entirely the doubt, if any, that *Karmapradīpa* is part and parcel of *Kātyāyanasmṛiti*. In the latter portion of the second *Āṅghyāya* of this part dwelling on the subject of *Sannyāsa* have been quoted several passages from *Kātyāyanasmṛiti*, which are duly traceable in an *Upanishad* termed *Āsramopanishad* without the slightest differences in their readings. But as I have got no copy of the work *Kātyāyanasmṛiti*, I have no means to determine whether they are originally from the *Upanishad* mentioned above, or from this *Smṛiti*.

कालिकापुराणम्—I have in my possession a copy of this *Purāṇa* printed by Mr. Ganga Vishnu, but it is full of mistakes and is very carelessly edited. The author has referred to only four lines from this *Purāṇa* at one place in this part, but I could not trace a single one of them in the copy under reference, although I endeavoured my utmost to do so. Nevertheless, it is possible that they may have escaped detection on my part. This fact leads me to believe that this copy is not only carelessly edited, but that it is wanting in several passages, which is probably the reason why these lines are not traceable in it.

कावचैः—The author has quoted only one verse under this name in this part, but different MSS. give different readings

thereof. The name *Kāvashya* appears in the *Aitareya-brāhmaṇs* as also in some of the *Purāṇs*, but it is very difficult to say whether there is really any *Smṛiti* of this name in existence.

काश्यपः—The author has quoted from this under the above name as also under the name *Kaśyapa*. The major portion of this *Smṛiti* is prosaic, and a minor one metrical. I could lay my hands on two MSS. of this in the *Devanāgarī* character, one belonging to the Elphinstone College and the other to the Deccan College. I was also fortunate in securing a MS. of this work in the *Telugu* character. A careful comparison of this *Telugu* MS. with the *Devanāgarī* ones mentioned above has proved that each one of the latter is incomplete. Most of the author's quotations are traceable in the former, whereas only a few of them can be traced in either of the latter two. It was, however, unfortunate that I could not make the best use of them.

धर्मः—At one place the author has quoted one *Sūtra* under the name *Dharmah* and another at another place under *Dharme*. The verse quoted under the latter name can be traced in the *Purāṇa* known as *Vishṇudharmottara*, but the one quoted under the former is not so traceable in the same *Purāṇa*. If on the one hand, therefore, it is difficult to say with certainty that the quotation is not from *Vishṇudharmottara*, it appears to me on the other hand that one will not be totally unjustified in surmising from the analogy of quotations from most of the foregoing *Purāṇs* that it is from the *Purāṇa* in question. In this connection I must bring to the notice of the reader that there is in existence another work entitled *Śivadharmottara* and as the author has not been explicit enough in naming the works, but has merely stated *Dharmah* and *Dharme*, it is very difficult to point to a particular work as the source of the quotation. There is another thing in connection with this, which I must mention. These two works do not appear to have been related by any one of the name of *Dharma*, as is the case with *Matsya*, *Kūrma*, &c., who were supposed to have respectively related the *Purāṇs* entitled after their names. This makes room for another sur-

mise that there is probably a work named *Dharmasmṛiti*, quite distinct from any one of those mentioned above.

पारस्कर—The author has in this part quoted many references from Paraskara, some of which are *Slokās* and the others *Sūtrās*. The *Sūtrās* are traceable in a copy of the work entitled *Pāraskaragrihyasūtram*, which I possess. The *Slokās* are not to be found therein. Neither the thirty-six *Smṛitis* enumerated by Paithinasi are found to include the name of Paraskara, nor have I come across any *Smṛiti* of the name of *Pāraskarasmṛiti*. These two facts lead me to conjecture that Pāraskara has, in all probability, mentioned the different *Dharmās* or laws in some one of the *Purāṇās* where the metrical quotations, above alluded to, may very likely be traced.

बौधायन—The author has quoted to a large extent from this work in this part. Some of these quotations are metrical and the others prosaic, but none of them is traceable in the printed copy of the work, which is in my possession. At one place the author has quoted under the name *Baudhāyanadharmah* and this single quotation is found in the printed copy above alluded to, which fact conclusively proves that the *Baudhāyana* of the printed copy is the *Baudhāyanadharma* of the author. The fact that the quotations from *Baudhāyana* are not traceable in the printed copy leads me to believe that they are one and all contained in a distinct work entitled *Baudhāyanasmṛiti*.

भृगु—The author has quoted in this part many verses from this. There is in existence a *Smṛiti* entitled *Bhṛigu-smṛiti*, but I regret to have to state here that I have not as yet been able to procure a copy thereof. One of the several quotations from this *Smṛiti* has engendered in my mind the suspicion that it has been plagiarized from Manu, although I admit that it is not traceable in any of the printed editions of *Manusmṛiti*. It is supposed that Bhṛigu related the *Manusmṛiti* to other *Rishis*, and if I am right in my above surmise, viz., that the verse in question is a quotation from *Manusmṛiti*, the author

has probably quoted under the name Bṛigu instead of Manu. I know of no other reason to plausibly account for this.

मत्स्यपुराणम्—In addition to the observations made by me in connection with this in the first part, I have to state that the author has, in this part, quoted under the name of *Matsyah* at some places, and almost all of these quotations are traceable in this *Purāna*. Consequently it will not stand to reason to question the identity between these two.

महाभारतम्—The necessary information in connection with this has been given in the prefatory notes to part I., but I only supplement it by stating that the author has, at almost all places, quoted under the name of *Mahābhāratam*, and not named the particular *Parva*, in which the reference exists, but none of the several quotations is traceable in the available printed copies of *Mahābhāratam*. The author has, however, as a solitary instance, quoted a reference from *Salyaparva*, but that too I have not been able to trace in any of the printed copies, although I looked up for it very minutely. A comparison of this work written in the *Nāgarī* character with those written in the *Tshujī* and *Malyālam* ones shows that the former is generally conspicuous by several omissions. This is best corroborated by the experience of Dr. Burnell who, in his Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace of Tanjore, writes in this connection as follows (*vide* page 180):—

“The differences in entire Chlokas do not amount to more than five per cent., and these are generally omitted in the N. recension.”

वामनपुराणम्—The author has in this part twice quoted from this *Purāna*. I possess a copy of this *Purāna* published by the Asiatic Society of Bengal, but my efforts to trace therein the author's above references resulted in tracing only a few of them. I take this opportunity of remarking that this edition is a source of great discouragement to a careful comparer, inasmuch as it is full of mistakes, and although I am not in a position to compare it with the different MSS. I can presumably say that there exist several omissions in it.

शुनःपुच्छः—The author has quoted only one verse under this name. The seventh book of the *Āitareya-brāhmaṇas* of the *Rigvedās* has alluded to three *Rishis* named *Śunahpucchha*, *Śunahś-ṣpa* and *Śunolāngula*. These three names have also been mentioned by some of the *Purāṇās*. Nevertheless, neither have I come across a *Smṛiti* bearing any of these three names, nor does any of them appear to have been included in the list of the thirty-six *Smṛitis*.

स्कंदपुराणम्—The author has quoted largely from this work in the first part, as well as in this. I have not, I regret, been able to procure a copy of this in its entirety, although I tried my utmost to do so. Some stray pieces here and there of this work, dwelling upon the importance of particular things, have been published, but the entire work does not appear to have been printed. A *Samhitā* of this *Purāṇa* which is entitled *Sūtasamhitā*, has been recently edited and published, only in its three *Kāṇḍās*, under the auspices of the Ānandāśrama of Poona, a copy of which has been kindly presented to me by my friend Mr. M. C. Apte, the proprietor of that institution, but it reached my hands too late to admit of my making any use of it in this part. In other words, I got it long after a major portion of this part was edited and published. On my going through this work, however, I detected that some of the passages therefrom were the same as those from *Manusmṛiti*, and it is difficult to ascertain whether the author of *Sūtasamhitā* reproduced them from *Manu* or *vice versa*. But in my opinion the former conjecture holds more solid ground.

Each one of the two names *Skāṇḍam*, and *Skandah*, under which the author has quoted largely in this work would appear to be identical with this *Skandapurāṇa*. As for the former being so identical I have not the least doubt as the formation of the word *Skāṇḍam*, which is another name for *Skandapurāṇa*, can be correctly arrived at from that word by rules of grammar. As for *Skāṇḍa* also being identical with *Skandapurāṇa* it is only my surmise as I have no means to prove the identity

between these two in the absence of a copy of the entire *Śāradāpūrāṇa*.

I beg to conclude here with the remark that I have made the foregoing observations in connection with the several works and MSS. that I used while editing this part in as succinct a manner as possible, as I intend expatiating upon each one of them in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion as mentioned in para. 2 of these notes.

V. S. I.

20 Gurgaon, Bombay,

1st June 1873.

TABLE OF CONTENTS.

VOLUME I, PART II.

विषयानुक्रमणिका

द्वितीय-तृतीयाध्याययोः ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
मङ्गलान्तरणम्	१ ७	रसविनिमये विशेषः ..	१० १८
प्रतिपाद्यविषयनिरूपणम् ...	१ ७	तिलविक्रयनिषेधस्या-	
कृष्यादेः साधारणधर्मत्वम् ...	२ १९	पवादः	११ ११
प्रतिज्ञानं धर्मं दर्शयति . . .	३ १५	कृषौ पाप्मानं दर्शयति ...	१२ १२
तत्र ब्राह्मणस्य कृषिर्न		उक्तस्य दोषस्य महत्त्वम् .	१३ १
निषिद्धा	४ १	तस्य परिहारः	१३ ६
स्वयं कृषिर्निषिद्धा	४ ९	खलयज्ञं कुर्यात्	१३ १४
कारयितुमशक्तेन स्वयमपि		खलयज्ञाऽकरणे दोषः . .	१४ ९
कर्तव्या	५ ८	खलयज्ञस्य नित्यत्वम् . .	१४ १४
हलस्य बलीवर्दसङ्घानियमः	५ १५	दातव्यधान्यस्य परिमाणम्	१५ १
वर्ष्या बलीवर्दाः	५ २१	वर्णान्तराणां कृषिः	१५ १२
योग्या बलीवर्दाः	६ ५	शूद्रेण द्विजसेवामुद्दिश्य	
बलीवर्दवाहने विशेषः	६ १६	कृषिर्न कर्तव्या	१६ ७
बलीवर्दस्नापनानन्तर-		उक्तस्य साधारणधर्मस्य	
कर्तव्यम्	७ १४	निगमनम्	१६ १६
स्नातकान् भोजयेत्	८ ५	वर्णधर्मनिरूपणप्रतिज्ञा . .	१७ १
फलितस्य धान्यस्य		आश्रमचतुष्टयम्	१७ ६
विनियोगः	८ १६	उपनयनं ब्राह्मः संस्कारः	१७ १४
तिलविक्रयनिषेधः	९ १३	गर्भाधानादिसंस्काराः . .	१८ ६
रसा रसेर्निमातव्याः	१० ११	उक्तसंस्काराणां बीज-गर्भ-	
		जनितदोषनिवृत्त्यर्थत्वम्	१८ २१

	पृ० पं०		पृ० पं०
द्विजानामेते संस्काराः स-		नामधेयस्वरूपम्	२५ ६
मन्त्रकाः	१९ ४	तत्र विशेषः	२५ १८
गर्भाधानादीनां कालवि-		अथ निष्क्रमणम्	२६ ९
शेषः	१९ ८	तस्य कालः	२६ १०
ऋतुस्वरूपम्	१९ १४	तत्र कर्तव्यम्	२६ १२
अथ पुंसवनम्	२० ४	अथाग्निप्राशनम्	२७ ७
तस्य कालः	२० ५	तस्य कालः	२७ ८
नक्षत्रादि	२० १०	तत्र विशेषः	२७ १४
अथ सीमन्तोन्नयनम्	२१ १	अनन्तरं जीविकापरीक्षा	२७ १९
तस्य कालाः	२१ २	अथ चौलम्	२८ ७
तच्च सकृदेव कर्तव्यम्	२१ १२	तस्य कालः	२८ ८
गर्भसंस्कारपक्षे प्रतिगर्भं		चूडानियमः	२८ १८
कर्तव्यम्	२१ १८	अथ प्रसङ्गादन्येऽप्यनुप-	
अथ जातकर्म	२२ ९	नीतधर्माः	२९ ५
तस्य कालः	२२ १०	अभक्ष्यभक्षणं महापातकहे-	
नालच्छेदात् प्रागाशौचा-		तुद्रव्यव्यतिरिक्तविषयम्	२९ १३
भावः	२३ २	अथ अक्षराभ्यासः	३० ११
तत्र हेमभाद्रं कार्यम्	२३ ८	तस्य कालः	३० १२
पक्वान्नाश्राद्धनिषेधः	२३ ११	तत्र कर्तव्यम्	३० १६
तस्मिन् दिने शक्त्या दानं		अथ उपनयनम्	३१ ७
कार्यम्	२३ १४	तस्य कालः	३१ ८
आशौचे सत्यपि पुत्रजन्मनि		वर्णव्यवस्थया तस्य का-	
तात्कालिकी शुद्धिः	२४ ३	लनियमः	३२ ५
अथ नामकरणम्	२४ ८	वर्णानुपुर्व्येणैतिकर्तव्यता	३२ १०
तस्य कालाः	२४ ८	तत्र मेखला	३३ १४
एतच्च पितुरभावेऽन्येन		दण्डः	३४ १३
कार्यम्	२४ १६	तत्रानुकल्पः	३४ १७
कालविषयेऽन्ये पक्षाः	२५ ५	दण्डपरिमाणम्	३४ १९
		लक्षणम्	३५ ५

Table of Contents.

3

पृ० पं०	पृ० पं०
यज्ञोपवीतम् ३५ १४	अकरणे प्रत्यवायः ४३ ६
उक्तालाभे यथासम्भवम् . . . ३६ १	उपनीतस्य नियमाः ४३ १०
ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणम् ३६ १३	गुरुवृत्तिप्रकारः ४५ ३
यज्ञोपवीतप्रयोगः ३६ १७	गुरुपुत्राद्युच्छिष्टं न भो-
ग्रन्थिनियमः ३७ १०	कव्यम् ४६ १७
यज्ञोपवीतपरिमाणम् ३७ १३	ब्रह्मचर्यकालावधिः ४७ ६
उपवीतसङ्ख्या ३८ २	अथ गोदानम् ४७ १०
उपवीतं सदा धार्यम् . . . ३८ ८	तस्य कालः ४७ ११
तत्र विशेषः ३८ १४	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः . . ४८ १
त्रोटनादौ प्रतिपत्तिः . . . ३८ १८	तस्याग्निपरिचर्या ४९ १३
आदित्योपस्थानम् ३९ १	एवं कुर्वतः फलम् ५० ११
अग्निपरिचर्या ३९ ८	केचित् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कु-
समिदाहरणे विशेषः . . . ३९ १३	ब्जादिविषयमाहुः . . . ५१ ३
समिलक्षणम् ३९ १८	अथ गृहस्थाश्रमः . . ५२ ४
समिन्धियमः ४० ४	तत्र स्नानम् ५२ ५
अग्निकार्याकरणे दोषः . . ४० ७	गुरवे वरं दद्यात् ५२ १५
भिक्षाचर्याप्रकारः ४० ११	त्रयः स्नातकाः ५३ १०
सर्ववर्णिकी भिक्षा आ-	स्नातकधर्माः ५४ ४
पद्विपया ४० २०	अथ विवाहः ५४ १६
आपद्यपि झूढात् पक्वं	तस्य कालः ५४ १७
न गृण्णीयात् ४१ २	कन्याया बाह्यानि लक्ष-
अनापादि स्वजातीयेष्वपि	णानि ५५ ५
शस्तेष्वेव भैक्ष्यम् . . . ४१ ६	वर्ज्याः कन्याः ५५ १०
भिक्षाप्रवर्तनवाक्यम् . . . ४१ ११	कन्याया आन्तराणि लक्ष-
उक्तेषु अपवादः ४१ १७	णानि ५६ ७
भैक्ष्यं भोजनपर्याप्तमेव . . ४२ ७	सप्त पौनर्भवाः कन्याः . . ५७ ८
गुर्वाज्ञया भोक्तव्यम् . . . ४२ १२	कान्तां कन्यामुद्बहेत् . . ५८ ३
असन्निधौ तद्भार्यादीनाम् . ४२ १७	असपिण्डामुद्बहेत् ५८ ७
एकान्ननिषेधः ४३ १७	मानुसुताविवाहविचारः ६३ ७

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
यवीयसीमुद्गहेत्	६९	३	तेषां लक्षणानि	८४	११
अभ्रातृकां नोद्गहेत्	६९	१६	वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियमः	८५	१३
असमानार्ध-गोत्रजामुद्गहेत्	७०	२२	आदितः षट् विप्रस्य धर्म्याः	८५	१७
सगोत्राविवाहे निष्कृतिः . . .	७२	१०	प्रशस्ता विवाहाः	८६	२
कन्यायाः कुलं परीक्ष्यम् . . .	७२	१८	ब्राह्मणानां पैशाचानुज्ञा . . .	८६	१०
तत्र हेयकुलम्	७३	६	ब्राह्मादीनां फलम्	८६	१३
उपादेयकुलम्	७४	१	प्रशस्तेष्वपि पूर्वपूर्वस्य		
उत्तमैः सह सम्बन्धं कुर्यात्	७४	८	प्रशस्ततरत्वम्	८७	६
उत्तमाः	७४	११	आसुरस्य न पापीयस्त्वम् . . .	८७	११
अधमाः	७४	१८	गान्धर्वादिविवाहेषु स्त्री-		
वग्नियमः	७५	५	कारानन्तरं विवाहवि-		
वरस्य पुंस्त्वपरीक्षोपायः . . .	७५	१८	धिः कार्यः	८८	१९
पुंस्त्वपरीक्षायां कारणम् . . .	७६	१७	ब्राह्मादिषु कन्यादानं		
अन्येऽपि वर्जनीया वराः . . .	७७	१	सकृदेव	८९	११
कीदृशाय कन्या देया	७७	४	नायमुत्सर्गः	९०	४
प्राशस्यमाह	७७	९	वाचादत्तापि गुणवते		
कन्याशब्देन लज्जाद्यभि-			जन्यस्मै देया	९०	७
ज्ञानरहितत्वं विवक्षितम्	७८	१९	वरदोषाः	९०	१२
वयोविशेषेण फलविशेषः . . .	७९	६	ऊढायाः पुनरुद्वाहो		
गौर्यादिशब्दार्थः	७९	९	युगान्तरविषयः	९०	१६
दातृविशेषाः	७९	१६	दोषमनाख्याय कन्यां		
सवर्णं वरं वरयेत्	८०	११	ददन् दण्डयः	९१	१५
रजोदर्शनानन्तरं कन्या			कन्यादोषाः	९२	१
स्वयं वरयेत्	८०	१८	दोषवती त्याज्या	९२	५
लोकप्रसिद्धः कन्याशब्दो वि-			त्यागस्तु सप्तमपदाभि-		
वाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे	८१	२०	क्रमणात् प्राक्	९२	१४
विवाहरहितानामपि उत्तम-			पाणिग्रहणात् प्राग्वरमरणे		
लोकप्राप्तिः	८२	१०	कन्यात्वं न हीयते	९३	१
विवाहभेदाः	८४	५	वरणानन्तरं वरस्य देशान्त-		
			रगमने विशेषः	९३	५

Table of Contents.

5

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
शुक्रदस्य वरस्य मरणे			अजातपुत्रस्यैव ऋतुकाल-		
कर्तव्यम्	९३	१३	गमननियमः	१०४	१४
देशान्तरगमने विशेषः . .	९३	१८	बहुपुत्रत्वम्	१०५	१५
वाग्दानोत्तरं सप्तमपदा-			सर्वेषां पुत्राणामानृण्यहे-		
भिक्रमणात् प्राक् कन्या			तुन्वम्	१०७	५
ऽन्यस्मै देया	९३	२१	पुत्रानुशासनविधिः	१०७	८
सवर्णायाः प्राशस्यम्	९४	११	ऋतुयौगपद्ये क्रमः	१०९	३
केपाञ्चिन्मतेन द्विजाना-			उपगमनकालसङ्कोचः . . .	१०९	९
भापदि शूद्राविवाहानु-			चतुर्थदिवसे गमनं वैक-		
जा	९५	५	ल्पिकम्	१०९	१४
अपरेषां मते शूद्रावर्जन-			दिनविशेषगमनेन फल-		
मेव युक्ततरम्	९६	९	विशेषः	११०	८
युगभेदेन व्यवस्था	९७	२०	ऋतुकालानभिगमनदो-		
विवाहविधिः	९८	४	षापवादः	१११	६
कृतोद्गाहस्य नियमः	९८	१८	दोषरहिता सदोषा वापि		
ऋतुकालनिर्देशः	९९	८	स्त्री पालनीया	१११	१४
ऋतावगमने दोषः	१००	५	अवृत्तायास्तु भरणमात्रम्	११२	१०
पर्ववर्जं गन्तव्यम्	१००	१३	अधिविन्नापि भर्तव्या	११२	१५
निषिद्धास्तितथयः	१००	१८	अधिवेदननिमित्तानि	११२	१९
ऋतुकालेऽपि दिनाष्टकं			सुरापाने त्यागः	११३	५
वर्ज्यम्	१०१	२	अधिवेदनकालविशेषः	११४	१
निषिद्धनक्षत्रम्	१०१	७	व्याधितायां विशेषः	११४	५
स्त्री-पुंसयोराहारविशेषः .	१०१	११	अधिवेदनं द्विविधम्	११४	९
सङ्क्रान्तिरापि वर्ज्या	१०१	१९	गृहान्निर्गतायाम्	११५	३
वर्ज्या देशाः	१०२	६	सहधर्मचारिणी	११५	१५
परदारगमननिषेधः	१०२	११	तत्रैव विशेषः	११७	८
अन्यदापि वर्ज्यम्	१०२	१७	अथ जातिभेदः	११८	९
स्त्रीणां श्रौतो वरः	१०३	५	तत्र सजातयः	११८	१२
			अनुलोमजाः	११८	२३

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
षड्विधा अनुलोमजाः...	११९	६	कालविशेषेऽध्ययनम्...	१३२	३
प्रतिलोमजाः.....	१२०	२०	उपाकरणोत्सर्जनप्रशंसा	१३२	१५
जातिविशेषाः.....	१२१	२०	अथान्येऽपि-गृहस्थधर्माः	१३३	१
तेषु उत्तमाधमभावः...	१२२	२	सामान्येन धर्मसंक्षेपः...	१३४	१९
अधमजातेरप्युत्तमजाति-			अथ वानप्रस्थाश्रमः	१३५	६
प्राप्तिः.....	१२२	१२	एकाश्रम्यविषये पूर्वपक्षः	१३५	६
उत्तमजातेरप्यधमजा-			समाधानं च.....	१३६	१४
तिप्राप्तिः.....	१२३	७	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मः...	१३७	७
वृत्तिसाङ्कर्ये प्रातिलोम्यानु-			वानप्रस्थाश्रमविधिः...	१३७	१४
लोम्ये अधमोत्तमे...	१२३	२१	स्वाम्बन्धमिसमारोपः...	१३८	१
अधरोत्तराः.....	१२५	१	ग्राम्याहारपरित्यागः...	१३९	५
जात्याभासाः.....	१२५	१४	वनप्रवेशावसरः.....	१३९	१०
अथ अवशिष्टा गृहस्थ-			अकृतगार्हस्थ्योऽपि वान-		
धर्माः.....	१२६	१७	प्रस्थे ऽधिक्रियते...	१४०	७
तत्र उपाकर्म.....	१२६	१८	वनप्रतिष्ठस्य कर्तव्यम्...	१४०	१८
अस्तादिप्रतिबन्धे आ-			अफालकृष्टमश्नीयात्...	१४०	२२
षाढ्यां कर्तव्यम्...	१२७	१४	अकृष्टपच्यैवैतानिकं कु-		
पौर्णिमादीनां शाखाभे-			र्यात्.....	१४१	८
देन व्यवस्था.....	१२८	१	संग्राह्यद्रव्यस्येयत्ता...	१४१	१७
पर्बण औदायिकत्वे विशेषः	१२८	९	सर्वमाश्रयुक्ते त्यजेत्...	१४२	६
श्रवणस्यौदयिकत्वम्...	१२८	१२	ततो नूतनं सञ्चिनुयात्	१४२	१०
ग्रह-संक्रान्तिवर्जिते इत्यत्र			तत्र वर्ज्याः.....	१४२	१६
विशेषः.....	१२९	५	तपोनियमः.....	१४३	४
कर्कटे नोपाकर्म इत्यस्य			अग्निपरिचर्यायामक्षमं		
देशान्तरविषयत्वम्...	१२९	१०	प्रत्याह.....	१४५	१२
गृहस्थस्याप्युपाकर्म...	१३०	१	अथ चतुर्थाश्रमः...	१४७	१
उपाकरणस्यतिकर्तव्यता	१३१	५	तस्य कालः.....	१४७	२
अथ उत्सर्जनम्...	१३१	१४	आश्रमाणामारोहः.....	१४७	१७
तस्य कालः.....	१३१	१५	अवरोहनिषेधः.....	१४८	१

Table of Contents.

7

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अकृतविवाहस्य संन्यासः.	१४९	५	हंसवृत्तिः.....	१६३	१०
आतुरादिसंन्यासः.....	१४९	१४	परमहंसवृत्तिः.....	१६४	५
ब्रह्मचारिणः संन्यासे			केचित् यतेरपि सन्ध्यावन्द-		
पूर्वपक्षः.....	१५०	१	नादिकमिच्छन्ति ..	१६४	११
सिद्धान्तः.....	१५१	३	तत्तु परमहंसव्यतिरिक्त-		
प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः	१५२	३	विषयम्.....	१६५	१३
केचन क्षत्रिय-वैश्ययोः			यज्ञोपवीतत्यागे श्रुतिः..	१६६	१५
संन्यासो नेत्याहुः ..	१५२	११	पारमहंस्यम्.....	१६६	२०
गृहस्य गार्हस्थ्यमस्ति ..	१५३	१५	केचित् उपवीतत्यागवच-		
अपरे संन्यासं त्रैवर्णिकाधि-			नानि पुरातनोपवीत-		
कारमिच्छन्ति.....	१५४	६	विषयाणीत्याहुः.....	१७०	१७
प्राज्ञापत्येष्टिं कुर्यात् ..	१५५	५	तन्न युक्तम्.....	१७१	५
अथवाऽऽप्येयीम् ..	१५५	१०	केचित्तु परमहंसस्यापि		
सा चेष्टिः श्राद्धादिपुरःसरं			त्रिदण्डमिच्छन्ति...१७१	२२	
कर्तव्या.....	१५५	४	परमहंसस्य तु नैकदण्डो-		
देवादीन्यष्टौ श्राद्धानि.	१५६	१३	ऽनुकल्पः.....	१७३	५
श्राद्धादौ कृच्छैर्योग्यता			त्रयाणां दण्डानां स्वरूपम्	१७३	१८
सम्पादनीया ..	१५६	१३	यष्टिधारणं विविदिषोः ..	१७५	९
इष्टेः पूर्वतिकर्तव्यता ..	१५७	३	विदुषः कर्तव्यज्ञून्यता ..	१७६	१५
सावित्रीप्रवेशः.....	१५९	११	ज्ञानरहितस्य न दण्डप्र-		
प्रेममुच्चारयेत् ..	१५९	१८	तिषेधः.....	१७७	१२
अभयदानं कुर्यात्.....	१६०	१	आन्तरदण्डानां पापनि-		
दण्डादीनां मन्त्राः ..	१६०	५	वर्तकत्वम् ..	१७८	४
भिक्षुणां चातुर्विध्यम् ..	१६०	१४	अथ संन्यासिधर्माः	१७९	८
तत्राधिकारविशेषः.....	१६१	४	एक एव चरेत्.....	१८०	१
कुटीचकस्य वृत्तिविशेषः	१६१	१०	अशक्तो द्वितीयेन सह		
कुटीचकस्य युक्तो गृह-			चरेत्.....	१८०	१३
वासादिः.....	१६२	७	अर्हिसादयः.....	१८१	९
बहूदकस्य वृत्तिविशेषः	१६२	११	ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं गुरोः		
			समीपे निवसेत्.....	१८१	२०

	पृ० पं०		पृ० पं०
प्रथिवीविचरणे विशेषः	१८२	१४	
चातुर्मास्यनिवासे			
प्रयोजनम्	१८३	५	
अन्येऽपि हेयोपादेया			
धर्माः	१८३	९	
भिक्षाटनविधिः	१८६	५	
यतस्ततो न हर्ष-विषादौ			
कार्यौ	१८६	१४	
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम्	१८८	७	
भिक्षात्रप्रशंसा	१८८	२०	
सर्ववर्णेषु भिक्षाटनमाप-			
द्विपयम्	१८९	९	
भिक्षालाभार्थं न कंचिदु-			
पाधिं सम्पादयेत्	१८९	१५	
वर्ज्यमन्त्रम्	१८९	१९	
परत्राधाप्रसक्तिर्वर्ज्या	१९०	५	
नास्ति कस्य गृहं वर्ज्यम्	१९०	९	
अनिन्द्रागृहवर्जने बाधः	१९०	१३	
स्वयमुपोष्य दातुर्भिक्षा न			
ग्राह्या	१९०	१६	
अलग्नप्रत्याह	१९१	१	
यतिपात्रम्	१९१	५	
भोजननियमः	१९१	२०	
अन्ये ऽपि यतिधर्माः	१९३	१२	
ब्रह्ममीमांसाव्यतिरिक्तं न			
श्रोतव्यम्	१९५	१५	
अथ चतुर्णांश्रमाणा-			
मवान्तरभेदाः	१९६	२३	
		अथ तृतीयोऽध्यायः—	
		अथ आशौचप्रतिपाद-	
		नम् २०३ ४	
		वर्णानुक्रमेण शुद्धिः . . . २०४ ७	
		आशौचसंकोचः २०६ ९	
		न्यायवर्तिनः शूद्रस्य अ-	
		र्धाशौचम् २०६ ११	
		विप्रादीनामाशौचतार-	
		तम्यम् २०६ १५	
		गुणोन्कर्षापकर्षाभ्यां व्य-	
		वस्था २०७ ९	
		अघसङ्कोचो युगान्तर-	
		विषयः २०८ ८	
		अशौचे सन्ध्यावन्दना-	
		दीनां निवृत्तावपवादः २१० ६	
		स्मार्ति कर्मण्येन कारयेत् २११ ११	
		जनने विशेषः २१२ ४	
		दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव २१२ १५	
		जननेऽपि वर्णक्रमेण शुद्धिः २१३ ६	
		जन्मदिवसे नास्यशुद्धिः २१३ १२	
		प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसे-	
		ष्वशुद्धिर्नास्ति २१४ ११	
		जात-मृताशौचयोः क्वचित्	
		सङ्कोचः २१५ ९	
		वृत्तिसंकोचेनाऽऽशौचसं-	
		कोचः २१६ १०	
		आशौचविधिः २१७ १४	
		नामधारकविप्रस्वरूपम् २१८ १	

Table of Contents.

५

पृ० पं०	पृ० पं०
॥वज्जीवमाशौचम् . . . २१८	८
उत्तमवर्णेन हीनवर्णासूयन्नानां	
जनन-मरणाशौचम् . २१९	६
मध्यमवर्णसम्बन्धि उत्तम-	
वर्णस्याशौचम् . . . २२०	१०
कारान्तरेणाशौचम् . . . २२०	१९
भेन्नजातीयस्यावधिः . . . २२१	६
सपिण्डच्यनवृत्तिः . . . २२१	१६
ताशौचस्य कचिदप-	
वादः २२३	१४
धूम्रानामविशेषेण दाहा-	
दिनिषेधः २२६	११
नारायणबलिः कार्यः . . २२७	१
नारायणबलेः प्रेतशुद्ध्या-	
पादकत्वम् २२७	५
प्रमादमरणे आशौच-	
मस्येव २२७	१३
विधिपूर्वक्रमरणे विशेषः . २२८	३
भृग्वादिविधिः २२८	१०
देशान्तरमृते सद्यःशौ-	
चम् २२९	८
देशान्तरलक्षणम् २२९	१३
योजनलक्षणम् २२९	२०
बालमरणे सपिण्डानां	
सद्यःशौचम् २३०	५
जनननिमित्तमाशौचं	
सर्वेषाम् २३१	१
संन्यासिमरणे सद्यःशौ-	
चम् २३१	१९
संवत्सरादूर्ध्वं सद्यः-	
शौचम् २३२	१०
पित्रादिविषये विशेषः . . २३४	१३
पितृपत्न्यां विशेषः २३४	१९
जनने ऽतिक्रान्ताशौचं	
नास्ति २३५	१३
मरणदिवसाज्ञाने २३६	१३
अज्ञातदन्तबालानामाशौच-	
निषेधः २३७	१५
गर्भपाते मातुराशौचम् २३८	१३
तच्च स्वावनिमित्तम् . . . २३८	२०
पातनिमित्तं पित्रादीना-	
मप्यस्ति २३९	१६
स्वाव-पातयोर्विशेषः . . २४०	५
बालस्याभिसंस्कारे आ-	
शौचम् २४१	३
बयोवस्थाविशेषेणाशौच-	
विशेषः २४३	२
छ्यपत्ये विशेषः २४५	२
वाग्दानानन्तरं त्रिरात्रम् २४६	२
दौहित्र-भागिनेययोराशौ-	
चम् २४७	१२
मातृश्वस्त्रादिषु त्रिरात्रम् २४८	१२
अनौरसेषु पुत्रेषु त्रिरात्रम् २४९	१८
राज्ञ आशौचम् २५२	९
ग्राममध्ये शत्रवे तिष्ठति . २५२	२०
अग्निहोत्रि-ब्रह्मचारिणोर-	
पवादः २५३	७
सम्पर्कः २५४	१३

पृ० पं०	पृ० पं०
शिल्पि-चित्रकारादीनां	तत्रैव फलातिशयः .. २७२ २
स्वे कर्मणि नाशौचम् २५४ १८	युद्धमरणस्य सुलभसा-
अन्नमन्निप्रभृतीनां	धनत्वम् २७२ ७
नाशौचम् २५६ २०	युद्धधैर्ये विचारवतः सुल-
न राज्ञामघदोषः २५७ ८	भम् २७३ २
न ऋत्विजाम् २५७ १४	शत्रो रुधिरपानप्रशंसा २७३ १२
नृपादीनामसाधारणकृत्ये-	अनाथब्राह्मणशववहनादौ
श्वेव आशौचाभावः २५८ १४	सद्यःशौचम् २७४ १०
प्रसवे माताया दशाहम् २५९ ३	प्राणायामो हि कर्तव्यः २७५ ११
उपस्पृश्य पिना शुचिः २५९ ७	अग्निस्पृशोऽपि कर्तव्यः २७५ १६
पुत्रे जाते पित्रुः स्नानम् २६० ५	स्नेहादिना निर्हरणे-
मूर्तिकांतंसेर्गोऽस्पृश्यत्वम् २६० १८	ऽस्न्याशौचम् २७५ १९
कल्पितद्रव्यस्यापि शुद्धिः २६२ २	असवर्णशवनिर्हारे. ... २७६ ९
मन्निपाते प्रतिनिमित्तं न	द्रव्यलोभिन असवर्णशव-
नैमित्तिकावृत्तिः ... २६३ ६	निर्हारे द्विगुणमा-
जननाशौचे मरणाशौच-	शौचम्. २७६ १६
मन्निपाते २६४ ६	सवर्णनिर्हारे २७७ ५
अन्पाशौचे दीर्घाशौच-	सपिण्डस्य नाशौचम् .. २७७ ११
प्राप्तौ २६४ १६	समानोदकस्य निर्हारे. . २७७ १५
शेषेण शुद्धिरित्यत्र वि-	ब्रह्मचारिणः प्रेतबहने २७७ १६
शेषः २६६ १२	सहवासादिवर्जने न व्रत-
मन्निपाते पूर्वेण शुद्धिरित्यस्य	लोपः २७८ १२
कचिदपवादः २६७ १६	ब्राह्मणशववहनादौ शूद्रं न
विषयान्तरेऽप्यपवादः .. २६८ ३	नियोजयेत् २७९ ६
रणहनप्रशंसा २६८ १४	शवनिर्हारे दिङ्नियमः २८० ४
रणहतस्य सूर्यमण्डलभे-	अनुगमनाशौचम् २८० १३
दित्वम् २७० ११	तत्र विशेषः २८१ ५
परित्रानुः कनुफलम् .. २७१ ३	निकृष्टजान्यनुगमना-
मात्रच्छेदे फलातिशयः २७१ १४	शौचम् २८१ १२

पृ०	पं०	पृ०	पं०
द्वेजैः कदा शूद्रा अनु-		आश्वासनानन्तरकृत्यम्.	२९३ १
सर्तव्याः	२८३ २	अपरो विशेषः	२९३ ७
ब्राह्मणमरणविषयातुर-		आशौचनियमाः	२९३ १०
व्यञ्जने	२८३ ११	प्रथमेऽहनि जलं क्षीरं च	
प्रनुगमनादिविधिः	२८५ १४	देयम्	२९४ ६
नेषिद्धा अघयः	२८६ १३	अस्थिसञ्चयनम्	२९४ ११
प्राहिताग्न्यादीनां दाहे		तत्र तिथ्यादयः	२९५ ५
अग्नयः	२८६ १७	वापनं दशमेऽहनि	२९६ १
ब्रपनाद्यनन्तरं दाहः	२८७ १	तच्च पुत्राणां कनिष्ठ-	
शहानन्तरमुदकं दद्युः	२८७ १५	भ्रातृणां च	२९६ १३
उदकदानावृत्तिः	२८८ ७	एकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि. २९७	३
अपरो विशेषः	२८८ १३	एकोद्दिष्टं चतुर्णां वर्णा-	
भ्रजातिभिरपि उदकं		नाम्	२९८ ९
देयम्	२८८ २१	अथ श्राद्धनिर्णयः	२९९ ४
पिण्डदानमपि कर्तव्यम्	२८९ ७	तत्र श्राद्धस्वरूपम्	२९९ ५
पिण्डसंख्यानियमः	२८९ १४	श्राद्धं त्रिविधम्	२९९ ८
पिण्डसंकोचप्राप्तौ	२८९ १८	द्वादशविधत्वं अवा-	
त्रिरात्राशौचपक्षे दश-		न्तरभेदविवक्षया	२९९ १४
पिण्डदानप्रकारः	२८९ १९	नित्यमहरहः श्राद्धं नैमि-	
पिण्डदानं न सर्वैः कार्यम्	२९० ४	त्तिक्रमेकोद्दिष्टम्	३०० २
ज्येष्ठः पुत्र एव पिण्डं		काम्यादीन्यन्यान्यपि	३०० ८
दद्यात्	२९० १०	शुद्धिश्राद्धम्	३०० १९
द्रव्यनियमः	२९० १८	यात्राश्राद्धम्	३०१ ४
मध्ये दर्शपाते तत्रैव		अथ श्राद्धार्हदेश-	
तत्रं समापयेत्	२९१ १	कथनम्	३०१ १४
आतुराश्वासनम्	२९१ २१	दक्षिणाप्रवणत्वं कार्यम्	३०२ ८
इतिहासः	२९२ ४	कृम्याद्युपहतो देशो वर्ज्यः	३०२ १३
शोके दोषः	२९२ १८	कृत्रिमादिदेशेषु न कार्यम्	३०३ ४

पृ० पं०	पृ० पं०
तीर्थादिष्वतिशयफल-	असमर्थप्रति पञ्चम्यादयः
प्रदम् ३०३ १५	पक्षाः ३२२ १
गयाशीर्षप्रमाणम् ३०७ १५	नन्दादिकं न वर्ज्यम्... ३२२ १०
अथ श्राद्धकालाः... ३०८ ४	यावद्वाश्विकदर्शनम् ... ३२३ १२
तत्र अष्टकादयः ३०८ ५	तत्र वर्ज्याः..... ३२४ १६
अमावास्यायां नित्यम्... ३०८ १२	मघात्रयोदश्यां न केव-
अष्टकामु नित्यम् ३०८ १५	लश्राद्धनिषेधः..... ३२५ ९
व्यतीपातः ३०९ ५	मघात्रयोदश्यां न पिण्ड-
गजच्छायालक्षणम् .. ३०९ १२	निर्वपणम्..... ३२६ १६
मघात्रयोदशी ३०९ १७	मघान्वितत्वेनापि पिण्ड-
ग्रहणम् ३१० ३	निर्वपणं नास्ति ... ३२६ २०
अन्येऽपि श्राद्धकालाः... ३१० ८	अपमृन्मुहतानां चतुर्द-
युगादयः ३१० १८	श्याम् ३२७ ३
मन्वादयः ३११ ११	तस्य त्रैकोद्विष्टस्वरूपम् ३२७ १७
कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि ३११ २०	शस्त्रादिहतानां दिना-
अभिजित्..... ३१३ ११	न्तरे पार्वणम् ३२९ ३
आदित्यादिवाराः ३१४ १४	महालयश्राद्धमेकोद्विष्ट-
प्रतिपदादितिथयः . . . ३१५ १३	विधानेन ३२९ ७
सर्वे एवापरपक्षाः ३१७ ७	मुख्यकालातिक्रमे..... ३३७ १७
भाद्रपदापरपक्षः ३१८ ५	आमश्राद्धम् ३३४ १०
महालये पार्वणं कुर्यात् ३१९ ६	रजस्वलयाम् पञ्चमेऽह्नि
कन्यास्थार्काभावेऽपि भाद्रपदा-	कार्यम् ३३५ ३
परपक्षस्य प्राज्ञस्यम् ३२० ३	अथ ब्राह्मणपरीक्षा ३३६ ११
कन्यागतत्वेन प्रशस्त-	तत्र पितामहादारभ्य
तरत्वम् ३२१ ७	ब्राह्मणाः परीक्षयाः... ३३६ २०
पत्र कचन कन्यार्कान्वि-	भोजनीया ब्राह्मणाः... ३३७ ९
तत्वेन सर्वस्य पक्षस्य	एक सामगं भोजयेत्... ३३८ १०
पुण्यत्वम् ३२१ १९	

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
त्रोत्रियायैव हव्य-कव्यानि			सोदर्येऽपि क्वचिदोषा-		
देयानि.....	३३९	६	भावः.....	३५४	१८
तीन् भोजयेत्.....	३३९	१२	भिक्षुकादिषु न दोषः...	३५४	२२
त्रोत्रियादीनां पात्रता...	३४०	१२	कालप्रतीक्षामन्तरेण प-		
क्तिपावनाः.....	३४२	५	रिवेदने दोषः.....	३५५	८
प्रत्रानुकल्पः.....	३४४	१२	क्रीत्रादीनां न प्रतीक्षा.	३५५	१८
स्रुत्विगादयो वैश्वदेव-			एष एत्र न्यायः पित्रादिषु.	३५६	८
स्थाने.....	३४५	१२	निराकृतिः.....	३५६	१५
शेष्योऽपि वैश्वदेव-			वृषलीपतिः.....	३५६	१८
स्थान एव.....	३४५	१८	यस्य गृहे चोपपतिः..	३५७	३
प्रनुकल्पानु रूपः.....	३४६	१३	अग्नेदिधिषूपतिः.....	३५७	११
सम्भवे नानुकल्पोऽनु-			माहिषकः.....	३५७	१८
ष्टेयः.....	३४७	३	काणादयो वर्ज्या विप्राः	३५८	१
पूर्वादीनामतिक्रमे न			विद्यादिगुणयोगोऽप्येते		
दोषः.....	३४७	१०	वर्ज्याः.....	३५९	१५
गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे			अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम्.	३५९	२०
दोषः.....	३४८	८	सम्भवे पूर्वदुः.....	३६०	१
वर्जनीया ब्राह्मणाः.....	३४८	१७	असम्भवे परेदुः.....	३६०	३
पापयोगाः.....	३४९	७	तत्र विशेषः.....	३६०	११
स्नेनादयो वर्ज्याः.....	३५०	१	विप्रान् पूर्वरात्रौ		
चिकित्सकाः.....	३५३	२	निमन्त्रयेत्.....	३६१	२
देवलकाः.....	३५३	७	निमन्त्रणप्रकारः.....	३६१	५
बाणिजकाः.....	३५३	११	शूद्रेण प्रगतिपूर्वकं		
बाधुषिकाः.....	३५३	१९	निमन्त्रणं कर्तव्यम्	३६१	९
परिवेत्ता परिवित्तिश्च...	३५४	३	चरणस्पर्शो जानुप्रदेशे	३६१	१३
अग्रजः सोदर्यो विव-			वैश्वदेवार्थं पूर्वं निमन्त्रयेत्	३६१	१७
क्षितः.....	३५४	८	अथ ब्राह्मणसंख्या.	३६२	१
क्षेत्रजा भ्रातरः.....	३५४	१५	तत्र पार्वणश्राद्धे संख्या	३६२	२

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
सति सामर्थ्ये एकैकस्य			पक्षिविशेषो वा	३७२	१६
त्रयः	३६३	४	कोद्रवादीनि वर्जयेत्	३७३	२
अन्यन्तविभवेपञ्चमस्य वा	३६३	७	हिङ्गुद्रव्यस्य विहितप्रति-		
मनुना श्राद्धावस्तरो			षिद्धत्वम्	३७३	१०
निषिद्धः	३६३	१८	अन्यान्यपि निषिद्धानि	३७३	१५
याजवल्क्येनापि सङ्कोच-			कृष्णनिष्पावा निषिद्धाः	३७४	७
पक्ष एवादृतः	३६४	१२	रजस्वला निषिद्धा	३७६	७
एक एव ब्राह्मणे	३६४	१९	अन्यान्यपि निषिद्धानि	३७६	९
निमन्त्रणे नियमान्तरम्	३६५	६	वर्ज्यमन्त्रम्	३७७	१
अथ निमन्त्रितब्राह्मण-			निषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्य-		
कर्तव्यम्	३६५	१२	वायः	३७८	२
अङ्गीकारोऽनिन्दितामन्त्रण-			नित्यभोजने वर्ज्यानि शा-		
विषयः	३६६	५	कानि	३७८	१२
अङ्गीकृत्य निवारणे दोषः	३६६	९	वृन्ताकनिषेधः श्वेतवृन्ता-		
निमन्त्रितपरित्यागे दोषः	३६६	१७	कविषयः	३७८	१५
आहूतेन श्राद्धकालातिक्रमे			लशुनं वर्ज्यम्	३७९	१
दोषः	३६६	२१	लोहितवृक्षनिर्णयसादयः	३७९	११
दातृ-भोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यातिक्रमे			सन्धिन्यादिपयो वर्ज्यम्	३८०	४
प्रत्यवायः	३६७	४	आरण्यकमहिषीर्विना आ-		
अथ श्राद्धदिनकृत्यम्	३६७	१९	रण्यकपयोनिषेधः	३८०	९
तत्र दन्तधावनादीनि	३६८	१	विशुद्धमापि संसर्गदुष्टं वर्ज-		
अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि	३६८	११	येत्	३८१	८
गोधूमानामावश्यकत्वम्	३६९	४	अगमभवे प्रोक्षणादि कृत्वा		
शाकादीनि	३६९	७	ग्राह्यम्	३८१	१३
मार्कण्डेयोक्तो विशेषः	३७०	१४	श्वादिभिरवलीढमापशपि		
द्रव्यविशेषेण पितृणां			न भुञ्जीत	३८१	१९
तृप्तिः	३७१	१५	वर्ज्यान्तरम्	३८२	७
वर्ध्निषसः छागः	३७२	१२			

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अपूपीदिक्रमापणस्थमपि			प्रोक्षितं भक्षयेत्	३९०	७
ग्राह्यम्	३८२	१८	अथ निमन्त्रितब्राह्मणे-		
वटकादि पर्युषितमपि ग्रा-			भ्यो देयानि.	३९०	१६
ह्यम्	३८३	४	निषिद्धतिथिषु आमल-		
शुक्लस्वरूपम्	३८३	१६	कोदकं देयम्.....	३९१	१
दध्यादि शुक्तमपि ग्रा-			तदप्यमावास्यायां न देयम्	३९१	५
ह्यम्	३८४	२	तैलादिदाने विशेषः....	३९१	७
आपदि प्रक्षालितं ग्रा-			श्राद्धदेशे कल्प्यानि द्र-		
ह्यम्	३८४	६	व्याणि	३९१	१३
आश्रयदुष्टं न भुञ्जीत.	३८४	१२	जर्तिलक्षणम्	३९१	१९
कदर्यलक्षणम्	३८५	१	आमनम्	३९२	४
दीक्षितस्यान्नमभोज्यम्.	३८५	५	भोजनार्थं पात्राणि...	३९२	१५
चक्रोपजीव्यादयोऽभो-			अर्घ्यपात्राणि	३९२	१९
ज्यान्नाः.	३८५	१३	उपकल्पनीयं पुष्पम् ...	३०३	१
यति-वानप्रस्थयोरन्नम-			वर्ज्यानि पुष्पादीनि. . .	३९३	१२
भोज्यम्.....	३८६	२	जलोद्भवानि रक्तान्यपि		
गूढ्राजं वर्ज्यम्	३८६	६	देयानि	३९४	१
आपदि अपूपीदयो			धूपद्रव्यम्.	३९४	१०
ग्राह्याः.....	३८६	१०	वर्जनीयधूपद्रव्यम् ...	३९४	१६
अथ वर्ज्यावर्ज्यमांसानि.	३८७	१	दीपार्थं स्नेहद्रव्यम्. ...	३९५	४
तत्र वर्ज्यम्.....	३८७	२	सम्भवे क्षौमं वस्त्रमुपकल्प-		
अत्र मत्स्यनिषेधो राजी-			नीयम्	३९५	११
वादिव्यतिरिक्तविषयः	३८८	१	अथ वासःपरिधानम्	३९६	४
अन्येऽप्यभक्ष्याः.	३८८	९	शुक्रं वासः	३९६	५
गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्ताः			अथ स्नानानन्तरकर्त-		
पञ्चनखा न भक्ष्याः	३८९	२	व्यम्	३९६	१०
निषिद्धेतरमांसभक्षणे न			मण्डलद्वयं कार्यम्.....	३९६	१६
प्रत्यवायः.....	३८९	९	तत्र विशेषः.....	३९७	२

पृ०	पं०	पृ०	पं०
वैश्वदैविकमुदीच्यम्	३९७	४	अथ अर्घ्यादिदानम् .. ४०४
पिण्डमपसव्यम्	३९७	७	अर्घ्यपात्राणि .....
तत्रैव विशेषान्तरम् ...	३९७	११	राजतं पिण्डे .....
अनन्तरकर्तव्यम्	३९७	२०	अर्घ्यपवित्रकं भिन्नम् ..
दैवपूर्वकं पादप्रक्षालनम्	३९८	१६	पवित्रकरणेतिकर्तव्यता ..
अनन्तरकर्तव्यम्	३९८	१४	कुशोन च्छेदयेत् ...
उपवेशनप्रकारः	३९९	५	अर्घ्यपात्रं देवानां समीपे
अथ ब्राह्मणनियमाः ...	४००	१०	स्थापयेत् .....
ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्युः...	४००	१६	विप्रहस्ते ऽर्घ्यं दद्यात् ...
अथ यति-ब्रह्मचारिणोः			अर्घ्यदाने विशेषः .....
भोजनीयत्वम् ...	४००	१८	अर्चनं काण्डानुसमयेन ..
भिक्षुकमपि भोजयेत् ...	४०१	५	आसनादिदानप्रकारः ...
अथ ब्राह्मणोपवेशनान-			आसनार्थे सतिलाः कुशाः
न्तरकृत्यम्	४०१	९	आसनात् पूर्वं पश्चाच्चो-
सर्वतः तिलान् विकिरेत्	४०१	२२	दकम् .....
दर्भासनं दद्यात्	४०२	२	उपस्थानानन्तरकृत्यम् ..
तच्च उदकदानपूर्वकम्	४०२	२	अर्घ्यपात्रासादनादौ
पिण्डे वामे दैवे दक्षिणे			विशेषः .....
आसनं दद्यात्	४०२	११	त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि .....
पुनः निमन्त्रयीत	४०२	१७	अर्घ्यपवित्रमयुग्मम् .....
निरङ्गुष्ठं हस्तं गृहीत्वा			गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत्
निमन्त्रयीत	४०२	२२	अनन्तरकर्तव्यम् .....
आवाहनेतिकर्तव्यता ...	४०३	३	अर्घ्यं दद्यात् .....
विश्वेदेवाः दश	४०३	९	तत्र विशेषः .....
पार्वणे पुरुरवार्द्रवाः ...	४०३	१३	संखवान् गृहीत्वा पात्रं
शष्टिश्राद्धम्	४०३	१९	स्थाप्यम् .....
नान्दीमुखम्	४०४	४	अनन्तरकर्तव्यम् .....
नैमित्तिकम्	४०४	१०	

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अथ अग्नौकरणम् ..	४११	१२	अच्छिद्रोक्त्यनन्तरकर्त-		
अग्नौकरणप्रकारः	४११	१८	व्यम्	४२१	६
तच्च प्राचीनावीत्युपवीती			सावित्रीं जपेत्	४२१	११
वा कुर्यात्	४११	१३	जुषध्वमिति वदेत्	४२०	१५
लौकिकामावपि कुर्यात्	४१२	१९	श्राद्धभुक् बलिं न दद्यात्	४२१	१९
पाणौ होमः	४१३	२	भोजनोपक्रमानन्तरकर्त-		
अप्सु वा	४१३	७	व्यम्	४२२	१
क्राम्यादिषु पाणविव			सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना		
होमः	४१४	२	कार्यः	४२२	९
पाणौ होमे विशेषः ...	४१४	२०	अथ दातृ-भोक्तृनियमाः	४२२	१४
पाणौ होमे कर्तव्यम् ..	४१५	८	उपकल्पितस्याप्यन्यन्ता-		
पाणितले हुतस्य			धिकदान-प्रतिग्रहौ नि-		
विनियोगः	४१५	१९	षिद्धौ	४२३	१८
पितृ-मातामहश्राद्धद्वयार्थं			अनपेक्षितस्य वारणप्रकारः	४२३	१०
सकृदेवानुष्ठेयः	४१६	३	ददामि इत्युक्त्वा न देयम्	४२३	१४
पात्राणि द्विः प्रक्षालयेत्	४१६	१०	भोजनकाले दातृनियमाः	४२३	१८
अथ परिवेषणम् ..	४१६	१६	भोक्तृनियमाः	४२३	५
परिवेषणप्रकारः	४१७	५	दातृनियमाः	४२५	१३
सर्वण्यैव भार्यया परिवेषणं			अन्येऽपि भोक्तृनियमाः	४२५	१७
कार्यम्	४१७	१६	स्वल्पमवशेषेयुः	४२५	२०
हस्तद्वयेन परिवेषयेत् ...	४१८	१	उच्छिष्टस्य असंस्कृतप्र-		
हस्तेनापि न साक्षात् ...	४१८	४	मीतादिभागधेयत्वम्	४२६	६
अपसव्येनैव परिवेषयेत्	४१८	१२	भुक्तवत्सु कर्तव्यम्	४२६	११
अन्यान्यपि परिवेषणीयानि	४१९	७	अथ ब्राह्मणभोजनानन्त-		
तत्र विशेषः	४२०	४	रकर्तव्यम्	४२६	२१
अनन्तरकर्तव्यम्	४२०	८	विकिरः	४२७	१
अभनिवेदनानन्तरकर्त-			आचामेत्	४२७	१०
व्यम्	४२१	२	गण्डूषार्थमुदकम्	४२७	१३
			ततः सुप्रोक्षितम्	४२८	१

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ पिण्डनिर्वपणम् ४२८	८ स्वस्तिवाचनप्रकारः . . . ४३५ १३
त्रयः पिण्डाः ४२९ ३	अनन्तरकृत्यम् ४३५ १८
उच्छिष्टमन्निधिस्वरूपम् ४२९ ६	अथ दक्षिणादानम् ४३६ ६
पिण्डदाने कालः ४२९ १३	तत्र विशेषः ४३६ १३
पिण्डनिर्वपणेतिकर्तव्यता ४३० १५	ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणा-
अनन्तरं प्रोक्षयेत् ४३० २३	दाने क्रमः ४३६ ७
कुशानास्तृणुपात् ४३१ २	अनन्तरकृत्यम् ४३७ १०
अवनेजनं कुर्यात् ४३१ ५	अथ मध्यमपिण्डाशनम् ४३८ १
तत्र मन्वान्तरम् ४३१ १०	तन्प्रकारः ४३८ ६
सव्यं जान्वाच्य कर्तव्यम् ४३१ १७	प्राशनमन्त्रः ४३८ ९
अनन्तरकर्तव्यम् ४३२ १	पिण्डदानस्य अयोग्य-
तत्र मन्त्रः ४३२ ५	त्वम् ४३९ १
अनन्तरकर्तव्यम् ४३२ ८	पत्न्या असन्निधानादौ
अमीमदन्तेति जपित्वो-	पिण्डप्रतिपत्तिः ४३९ ४
च्छ्रसेत् ४३२ १०	प्रतिपत्त्यन्तरम् ४३९ ७
तत्र विशेषः ४३२ १४	अप्सु प्रक्षेपः ४३९ १५
पिण्डपूजा ४३३ १	अथोच्छिष्टमार्जनम् ४४० १
नैवेद्यः ४३३ ११	तत्र विशेषः ४४० ६
उदपात्रनिक्षेपः ४३३ १६	अथ यजमानः स्वयं
उपस्थानम् ४३३ १८	भुञ्जीत ४४० १७
अथ पिण्डदानानन्तर-	वैश्वदेवानन्तरं भोजनम् ४४१ १
कृत्यम् ४३४ २	नित्यभ्राद्धमपि कार्यम् . . ४४१ ८
अग्निं प्रन्येयात् ४३४ ४	तच्चानियतम् ४४१ ३२
अनन्तरकृत्यम् ४३४ ६	आहिताग्नेर्विशेषः ४४२ ३
ब्राह्मणहस्तेषूदकं दद्यात् ४३४ १०	अशौकरणानन्तरं
अनन्तरकर्तव्यम् . . . ४३४ २०	वैश्वदेवः ४४३ १७
अथ स्वस्तिवाचनम् . . ४३५ ५	पितृसेवितं भुञ्जीत ४४३ १
पात्रचालने विशेषः ४३५ १०	

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
उपवासे भोजनप्रत्या-			सपिण्डीकरणात् पूर्व त-		
घ्रायः	४४३	७	स्यासम्भवः	४५२	८
अनन्तरं दातृ-भोक्तृ-			प्रेतस्य साधित्वे	४५२	१९
नियमाः	४४३	१५	कर्तृ-प्रेतयोरनधित्वे	४५३	४
श्राद्धभोजिनो विशेषः ..	४४४	१	द्वादशाहः प्रशस्तः	४५३	१०
सङ्कल्पविधिना श्राद्धम्	४४४	८	मासिकावर्तनम्	४५३	२०
सङ्कल्पविधानलक्षणम् ...	४४४	१९	आवर्तनमूर्ध्वभावि-		
उच्छिष्टपिण्डो न दा-			नामेव	४५४	९
तव्यः	४४५	३	पुनरप्यपकर्षः	४५४	१३
अथ प्रत्याद्विकश्राद्धम्	४४५	७	सपिण्डीकरणस्य गौणः		
तत्रैतिकर्तव्यता	४४५	१२	कालः	४५४	१९
अमायां पार्वणं नियतम्	४४६	१२	सपिण्डीकरणेति-		
पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा			कर्तव्यता.	४५४	२२
व्यवस्था	४४६	२२	मातुः सापिण्ड्यम् ..	४५६	१
एकोद्दिष्टलक्षणम् ..	४४७	१२	प्रमीतपितृकस्य विकल्पः	४५६	५
वैश्यादीनां विशेषः	४४८	१७	पुत्रिकासुतो मातुः माता-		
अथ सपिण्डीकरणम्	४४९	१२	महादिभिः सपिण्डनं		
षोडश श्राद्धानि	४४९	१६	कुर्यात्	४५६	८
द्वादश मासिकानां			अन्वारोहणे भ्रैव	४५६	१२
कालः.	४४९	२०	आसुरादिविवाहे चतुर्धा		
ऊनषाणमासिकादीनां			विकल्पः	४५६	२१
कालः.	४५०	६	चतुर्थः पक्षः	४५७	३
ऊनषाणमासिकस्य			मातुः सापिण्ड्ये गोत्र-		
कालविकल्पः	४५०	१४	नियमः	४५७	६
ऊनानां वर्ज्यः कालः ..	४५०	१६	पत्न्याः सापिण्ड्यम् ...	४५७	१४
सपिण्डनस्य कालः ..	४५१	५	पत्युः सापिण्ड्यम्	४५७	१८
तत्र व्यवस्था	४५१	१५	यतीनां सापिण्ड्य-		
पिण्डपितृयज्ञकर्तव्यता. ४५२	५		निषेधः	४५८	११

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ वृद्धिश्राद्धम्... ४५८	१९
तत्र विशेषः	४५९ ८
पिण्डदाने विशेषः.....	४६० ८
पिण्डदानं नोच्छिष्टस-	
न्निधौ	४६० ११
वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं	
वैकल्पिकम्.....	४६० १७
श्राद्धनिमित्तानि	४६० ३
अथ श्राद्धकर्तृ-	
निरूपणम्.....	४६१ १५
तत्र मुख्यानुकल्पौ.....	४६२ ३
पौत्रस्य पुत्रिकापुत्र-	
साम्यम्	४६२ १३
अर्थहरः पिण्डदः ...	४६३ १
पुत्रोऽर्थाभावेऽपि दद्यात्.	४६३ ३
पुत्राभावे पत्नी	४६३ १५
क्रीताया न पत्नीत्वम्...	४६३ १७
पुत्रादीनामधिकारः..	४६४ २
औरसोऽनुपनीतोऽपि क्रियाः	
कुर्यात्	४६४ १७
तत्र विशेषः	४६५ ३
अथ मातामहादिश्राद्धा-	
धिकारनिर्णयः..	४६५ १८
मातुःपितामहादीनामपि	
संग्रहः	४६६ २
मातामहश्राद्धं नित्यम्...	४६६ ५
तस्य काचिदपवादः ..	४६६ १२
सङ्घातमरणे श्राद्धक्रमः.	४६६ १७
पित्रोः सङ्घातमरणे ...	४६६ १८
अन्वारोहणे विशेषः ...	४६९ ६
नवश्राद्धमपि तथा	
कुर्यात्	४६९ १०
अनेकमातृक्रमः.	४६९ १४
पार्वणैकोद्दिष्टयोः स-	
न्निपाते	४६९ २३
निमित्तानुक्रमेण श्राद्धम् ४७०	३
नित्य-काम्ययोः स-	
न्निपाते काम्येनैव	
नित्यसिद्धिः	४७० १२
समाप्तिश्लोकः	४७० १६

॥ इति द्वितीय-तृतीयाध्याययोरनुक्रमणिका समाप्ता ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वागीशाद्यास्सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रथमे ऽध्याये व्यासेन पृष्टयोर्वर्णचतुष्टयसाधारणाऽसाधारणधर्मयोर्मध्ये साधारणधर्मं संक्षिप्याऽसाधारणधर्मः प्रपञ्चितः । अथेदानीं संक्षिप्तः साधारणधर्मो द्वितीये ऽध्याये प्रपञ्च्यते । अथवा पूर्वध्याय आमुष्मिकधर्मप्राधान्येन प्रवृत्तः । अयं तु ऐहिकजीवनहेतुधर्मप्राधान्येन प्रवर्त्तते । तत्रादावध्यायप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिजानीते-

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।

धर्मं साधारणं शकत्या* चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ॥१॥

तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशरवचो यथा ।

अतः परं चातुर्वर्ण्यसाधारणधर्मसङ्क्षेपकथनादुत्तरस्मिन् काले स एव विस्तरकथनस्योचितो ऽवसरः । बहुग्रन्थपाठे शक्तिरहितान् मन्दप्रज्ञान् प्रति सङ्क्षेपाभिहिते सति समर्था-

*धरणीधरस्तु-‘चातुर्वर्ण्यस्य आ क्रमेण पूर्वपूर्वकलियुगक्रमेण सिद्धम्’-इति व्याचकार ।

१. D. omits this whole verse. २. D. omits -धर्मयोः and reads साधारणाऽऽसाधारणमध्ये. ३. B, C, D, F, G, H, and M. read धर्माचारं. ४. L. reads चातुर्वर्ण्याव क्रमागतम्; while K. चातुर्वर्ण्यक्रमागतम्. ५. I. has made a mistake here.

नामुत्तमप्रज्ञानां बुद्धिस्थत्वात् तान् प्रति विस्तरेण कथयितुम्-
चितत्वात् । अत एवाहुराचार्याः—

‘सङ्क्षेप-विस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।

वस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन वर्ण्यते’ ॥

इति । यद्वा अतः परं आमुष्मिकप्रधानधर्मकथनादन-
न्तरम् । ‘पट्कर्माभिरतः’, ‘सन्ध्यास्नानम्’— इत्यादिना
ह्यामुष्मिकफले धर्मे अभिहिते सति ऐहिकफलस्य कृत्यादि-
धर्मस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानस्य युक्तो ष्वसरः ।

वक्ष्यमाणस्य कृत्यादिधर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्थ-यतिष्वम-
म्भवमभिप्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति ‘गृहस्थस्य’—इति
कृत-त्रेता-द्वापरेषु वैश्यस्यैव कृत्यादावधिकारो न तु गृहस्थमा-
त्रस्य विप्रादेः अतो विशिनष्टि ‘कलौ युगे’—इति । कर्मशब्दो लोके
व्यापारमात्रे प्रयुज्यते । आचारशब्दश्च धर्मरूपे शास्त्रीये व्यापारे
कृत्यादेस्तु युगान्तरेषु कर्मत्वम् । कलावाचारत्वमित्युभयरू-
पत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मत्वं गार्हस्थ्यस्य चोक्ता-
चारत्वमित्युभयरूपता । तद्विवक्षया ‘कर्माचारम्’—इत्युक्तम् ।
कलौ गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभत्वाज्जीवनहेतुतया कृ-
ष्यादिविधानादाचारत्वमुपपन्नम् ।

कृत्यादेः साधारणधर्मत्वमुपपादयति—‘चातुर्वर्ण्याश्रमा-

१. B. C. F. and G. read वस्तूच्यमानमेवान्तः- and D. reads वस्तूच्यमा-
नमेवान्तः- for वस्तूच्यमानमेत्यन्तः-. २. D. and G. read -करणान्तेन वर्ण्यते;
while I. reads the whole line वस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन वर्ण्यते-
३. D. and G. read सत्त्वैकफलस्य for सति ऐहिकफलस्य. ४. G. reads
उक्तो. ५. I. reads गार्हस्थ्ये स्वाचारत्वमित्युभयरूपता.

गतम्—इति । चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । तच्च सर्वत्र प्रसिद्धम् । आश्रमो गार्हस्थ्यरूपः । सन्ति हि शूद्रस्यापि विवाह-पञ्चमहायज्ञादयो गृहस्थधर्माः । एतच्च सर्वमस्माभिः उत्तरत्र आश्रमनिरूपणे विस्पष्टमभिधास्यते । तस्मिन्नाश्रमे विधानात् साधारण्यम् । पराशरशब्देनात्रातीतकल्पोत्पन्नो विवक्षितः । एतदेवाभिव्यञ्जयितुं 'पूर्वम्'— इत्युक्तम् । पूर्वकल्पसिद्धं पराशरवाक्यं कलिधर्मे कृष्यादौ यथावृत्तं नथैवाहं सम्प्रवक्ष्यामि । अतः सम्प्रदायागतत्वात् कृष्यादेराचारतायां न विवादः कर्त्तव्य इत्याशयः । 'गुरुतरविषये विनयः कर्त्तव्यः'—इति शिष्टाचारं शिक्षयितुं 'शक्त्या सम्प्रवक्ष्यामि'—इत्युक्तम् । न तु कस्मिंश्चिद्धर्मे स्वस्य अशक्तिं द्योतयितुम् । कलिधर्मप्रवीणस्य पराशरस्य तत्राशक्त्यसम्भवात् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति—

षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिकर्म च कारयेत् ॥ २ ॥

षट्कर्माणि पूर्वोक्तानि यजनादीनि सन्ध्याऽऽदीनि च ।
तैः सहितो विप्रः शुश्रूषकैः शूद्रैः कृषिं कारयेत् । न च—या-

१. B. C. F. and H. read तत्र सर्वत्र प्रसिद्धः, D. reads तत्र सर्वत्र प्रसिद्धम्. and L. reads तत्र सर्वत्रैव प्रसिद्धः. २. I. omits च. ३. G. reads साधारणम्. ४. D. reads तथाऽपि शक्तिसम्भवात् and G. reads तत्र शक्तिसम्भवात्. ५. K. and L. read—

षट्कर्मनिरतो विप्रः कृषिकर्म समाचरेत्;

while M. follows this, but reads कृषिकर्माणि कारयेत्.

जनादीनां जीवनहेतुत्वात् किमेनया कृष्या?—इति वाच्यम् ।
कलौ जीवनपर्याप्ततया याजनादीनां दुर्लभत्वात् । यत्तु म-
नुनोक्तम्—

‘वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसोप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥
कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ८३-८४)

इति । तत् स्वयङ्कृताभिप्रायम् । अन्यथा मनोः स्ववचन-
विरोधात् । यतः तेनैव कृषिरभ्युपगता—

‘उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषि-गोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ८२)

इति । ननु—कूर्मपुराणे स्वयङ्कृता कृषिरभ्युपगता—

‘स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम् ।
कृष्टा पापीयसी वृत्तिः कुंसीदं तद्विवर्जयेत्’ ॥

(कू. पुर. १. २. २५. ४)

१. D. reads किमन्यथा. २. All, except A. and the text substitute तु for अपि. ३. H. and I. read हिंसाभयात् for हिंसाप्रायां. ४. D. reads साधुगर्हिता. ५. यतः is omitted by D. G. H. and I. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read स्वेनैव. ७. B. C. D. F. G. and H. read स जीवेद्वैश्यजीविकाम्. ८. A. reads तेन. ९. B. C. F. H. and I. read कुसीदं तां विवर्जयेत् and D. reads कुसीदा तां विवर्जयेत् while G. reads कुसीदां तां विवर्जयेत्.

इति । तत्र । अस्य वचनस्य कुसीदनिन्दापरत्वात् ।
अत एव नारदः—

‘आपत्स्वपि च कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम्’ ।

(ना. स्मृ. ४. १११)

इति । ननु—बृहस्पतिः स्वयङ्कर्तृकां ऋषिमङ्गीचकार—

‘कुसीद-ऋषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनमा युज्यते द्विजः’ ॥

इति । बाढम् । कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्तृत्वम् । ‘आप-
त्काले’—इति विशेषितत्वात् । ननु—कारयितृत्वमप्यापद्विष-
यमेव । कृषेर्वैश्यधर्मत्वात् विप्रस्य याजनादीनामेव मुख्यजी-
वनहेतुत्वात् । एवं तर्ह्यपि चारतम्येन व्यवस्था ऽस्तु । अल्पापादि
कारयितृत्वं अत्यन्तापदि कर्तृत्वम्—इति । अथवा युगभेदेन
व्यवस्थाप्यताम् । युगान्तरेषु कारयितृत्वमापद्धर्मः कलौ
मुख्यधर्मः । प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र ऋषौ हेलस्य एकस्य बलीवर्दसंख्यानियममाह हारीतः—

‘अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मपातिनाम्’ ॥

(हा. स्मृ. ५. १३; आप. स्मृ. १. २३)

इति । तत्रान्त्यौ पक्षौ हेयौ इतरावपि क्रमेण मुख्यानुक-
ल्पौ द्रष्टव्यौ ॥ २ ॥

कृषौ वर्ज्यान् बलीवर्दानाह—

१. All, except A. and L. omit इति. २. I. reads हालिकस्य for हलस्य एकस्य. ३. This verse appears in the text of Hārīta and Āpastamba Smṛiti. The latter reads द्विगवं च जिघांसिनाम् for द्विगवं ब्रह्मपातिनाम्. ४. G. reads तत्रान्त्यौ पक्षौ; while D. reads तत्रान्त्यौ पक्षौ.

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥३॥

इति । क्षुधादयस्तत्तल्लिङ्गैरवगन्तव्याः । हीनाङ्गः पादविकलः । क्लीबः पुंस्त्वरहितः ॥ ३ ॥

कीदृशस्तर्हि बलीवर्दः कृषौ योज्य इत्यत आह—

स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं सुनर्दं षण्ढवर्जितम् ।

वाहयेद्विसस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥

इति । स्थिराङ्गः पादादिवैकल्यरहितः । नीरुजो व्याधिरहितः । तृप्तः क्षुत्तृष्णाभ्यामपीडितः । सुनर्दो हिंसको दृप्तः श्रमरहितः—इति यावत् । षण्ढेति भावप्रधानो निर्देशः । षण्ढत्ववर्जितः पुंस्त्वोपेतः शक्तः—इति यावत् । दिवसस्यार्धं यामद्वयम् । 'पश्चात् स्नानं समाचरेत्'— इति बलीवर्दान् स्नापयेदित्यर्थः । तथा च हारीतः—

'स्नापयित्वाऽनहुहो ऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत्' ।

(हा. स्म. ४. १०)

इति । वाहने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः—

१. Before this verse of the text M. inserts the verse—

हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं मध्यमं सूतम ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषपातिनाम् ॥

But this appears neither in the other manuscripts, nor is commented upon by the three commentators. २. J. K. L. and M. read दृप्तं for दृप्तं. ३. M. reads वृषभं.

वाहयेद्दुं कृतेनैव शाखया वा सपत्रया ।
 न दण्डेन न यष्ट्या वा न पाशेन च वा पुनः ॥
 न क्षुत्तृष्णा-श्रमश्रान्तं वाहयेद्विकलेन्द्रियम् ।
 सुतृप्तेषु च भुञ्जीयात् पित्रेत् पीतेषु चोदकम् ॥
 अह्नः पूर्वं द्वियामं वा धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।
 विश्राम्येन्मध्यमे भागे भागे चान्त्ये यथासुखम् ॥
 यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र चाऽऽवनि ।
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन लिप्यते ॥
 अन्यथा वाहयन् राजन् नियतं याति रौरवम् ।
 रुधिरं वाहयेत् तेषां यस्तु मोहान्नराधमः ॥
 भ्रूणहत्यासमं पापं तस्य स्यात् पाण्डुनन्दन' ।

(वृ. गौ. स्मृ. ९. ५४-५९)

इति ॥ ४ ॥

बलीवर्दस्नापनानन्तरं कर्त्तव्यमाह—

१. The author says that this quotation is from *Āsvamedhika*
ra of *Mahābhārata*, but we do not find in this work. It appears
Vṛdhagautama Smṛiti. We, therefore, consider the *Smṛiti* as the
 t. २. We do not find these two lines in the text. ३. B. C. D. F.
 and H. read *योजयेत्* for *वाहयेत्*. ४. The text inserts the following
 e after this word—

शुर्वाषडाषिताश्चेत् पितरस्ते प्रकीर्तिताः ।

The text reads this line as follows—

अह्नः पूर्वं त्रिभागे तु धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।

The text reads—

विश्रामो मध्यमे भागे भोग्यश्रान्ते यथासुखम् ।

I. reads *निर्यं संशयो यत्र वाऽऽवनि*; while the text reads *कृत्यं*
यो यत्र वाञ्छति. ८. D. reads *बुड्यते*. ९. The text reads *वाहनदिव*
स्यं याति रौरवम्; while B. C. and. F. substitute *वाहयेत्* for *वाहयन्*.
 . The text reads *पातयेत् तेषां बस्तु किञ्चिन्नराधमः*.

ज्ञेयं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत् ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः ॥५॥

यथा ब्रह्मीवर्दश्रान्तिरूतदोषापनयनाय स्नापनं एवं प्राण्युपघातदोषापनयनाय यथाशक्ति जप्यादीनामन्यतममनु-
तिष्ठेत् । एकं द्वौ त्रींश्चतुरो वा विप्रान् स्नातकान् यथाशक्ति
भोजयेत् । स्नातका नवविधभिक्षुकाः । तदाह मनुः—

‘सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पितृ-मात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १)

इति । सान्तानिकः सन्तानाय विवाहोपयुक्तद्रव्यार्थी ।
‘सर्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्वत्वमापन्नो द्रव्यार्थी
तमित्यर्थः । ‘पितृ-मात्रर्थं’ पितृ-मातृशुश्रूषार्थिनम् । स्वाध्या-
यार्थी स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थी । उपतापी रोगी ।
स्वाध्यायार्थिसहितः उपतापी स्वाध्यायार्थ्युपतापी तमिति
मध्यमपदलोपी समासः । तावुभावित्यर्थः ॥ ५ ॥

कृषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगमाह—

१. M. reads—

जपं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं साङ्गमभ्यसेत् ।

२. H. omits स्नातकान्. ३. B. C. D. F. G. and H. read सर्ववेदसम्.
४. D. reads स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम्; while G. and the text read स्वाध्याय
ऽर्थ्युपतापिनौ. ५. I. reads सान्तानिकं..... ..द्रव्यार्थिनम्. ६. B. C. F. and G
omit the following portion—‘सर्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्व
त्वमापन्नो द्रव्यार्थी तमित्यर्थः । पितृ-मात्रर्थं पितृ-मातृशुश्रूषार्थिनम् । स्वाध्या
यार्थी स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थी. H. also omits this portion, but
appears in the marginal correction. ७. D. reads निःस्वत्वमापन्नं स
and omits तमित्यर्थः. ८. D. reads -शुश्रूषार्थं च.

स्वयङ्कुष्ठे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमार्जितैः ।

निर्वपेत् पञ्चयज्ञांश्च क्रेतुदीक्षां च कारयेत् ॥ ६ ॥

इति । यानि स्वयङ्कुष्ठे क्षेत्रे फलितानि धान्यानि यानि दासैः कर्षिते क्षेत्रे स्वयमार्जितानि धान्यानि तैः सर्वैः स्मार्त्तान् पञ्चमहायज्ञान् श्रौतीमग्निष्टोमादिक्रेतुदीक्षां च कुर्यात् । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् । अथवा स्वयं महायज्ञान् कुर्वीत । यियङ्कुष्ठे धान्यं दत्त्वा तैः क्रेतुदीक्षां च कारयेत् । कूर्मपुराणे ऽप्येवं विनियोगो दर्शितः—

‘लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः’ ॥

(कू. पु. १. २. २६. ७.)

इति ॥ ६ ॥

कृषीवलस्य तिलादिधान्यसम्पन्नस्य धनलोभेन प्रसक्त-
स्तिलादिविक्रयस्तं निवारयति—

तिला रसा न विक्रेया विक्रेया धान्यंतत्समाः ।

विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृण-काष्ठादिविक्रयः ॥ ७ ॥

इति । रसाः दधि- मधु-घृतादयः । यदि धान्यान्तररहितस्य तिलविक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मो वा न सिद्धयेत्

१. J. K. and L. read यथा. २. M. reads पञ्चयज्ञानि. ३. K. reads क्रेतुदीक्षां. ४. I. reads ना ऽन्यैः for दासैः, and B. C. F. read कुष्ठे for कर्षिते. ५. I. reads श्रौतां. ६. I. inserts च after स्वयं. ७. B. C. F. read याज्ञयित्भ्यो, and D. reads यष्टृभ्यो; while H. reads पितृभ्यो through mistake. ८. The text of Kūrma Purāṇa reads तं द्दोषं. ९. B. C. F. J. K. L. and M. read धान्यतः समाः.

दा तिला धान्यान्तरैर्विनिमातव्याः इत्यभिप्रेत्य 'विक्रेया धान्यतत्समाः'—इत्युक्तम् । यावद्भिः प्रस्थैस्तिला दत्तास्तावद्भेरेव धान्यान्तरमुपादेयं नाधिकमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन—

‘अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ६६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३९)

इति । तिलेन्यायो रसेऽपि योजनीयः । अत एव मनुः—

‘रसा रसैर्विनिमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाऽऽकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९४)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैः रसानां च

रसैः गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम्’ ।

(आ. ध. सू. १. ७. २. ११५)

इति । रसविनिमये विशेषमाह वसिष्ठः—

१. I. reads जीवनस्यार्थे. The whole line appears in D. as follows:—

अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञे हेतोस्तथैव च ।

१. D. omits इति. ३. D. and G. read तिल-धान्यन्यायो. ४. B. C. and F. read समतां हीनतां वा निमातव्या इति after मनुष्यैः, but it seems a repetition of the following quotation.

‘रसा रसैर्महतो हीनतो वा विमातव्याः’ ।

(व. स्मृ. २. ३७)

इति । अन्नविनिमये विशेषमाह गौतमः—

‘समेनां समेन तु पक्वस्य’ ।

(गौ. स्मृ. ७. ३)

इति । ननु—तिलविक्रयो ऽभ्युपगतो मनुना—

‘काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः।

विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमधिरस्थितान्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९०)

इति । अत्र केचिदाहुः—तदेतद्विनियमाभिप्रायम्—इति ।

अपरे तु मन्यन्ते—ऋणापाकरणार्थावश्यकधर्मार्थे तिलविक्रयो न विरुद्धः । अयमेव पक्षो युक्तः । वसिष्ठवचनसंवादात् ।

‘कामं वा स्वयं कृत्योत्पाद्य तिलान् विक्रीणीरन्’ ।

(व. स्मृ. २. ३१)

इति । विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सह पौनरुक्त्य-
मपरिहार्यं स्यात् । यतो मनुनेव वचनान्तरेण ‘तिला धा-
न्येन तत्समाः’—इति नियमो दर्शितः । यत्त्वन्यस्मिन्वचने

१. All, except A. and the text (from Benâras and the Edition-
Bombay Sanskrit Series) read रसा रसैः समतो हीनतो वा निमातव्याः ;
while another Bombay Edition (printed in 1805) reads हानतो
for हीनतोः. We compared here four different copies of the
text, but each of them has a different reading. २. G. reads समे
नासमे न. ३. The text reads शुद्धान् (Bombay Edition, published by V.
N. Mandlik). This is a mistake. ४. I. reads ऋणापकरणाद्यापद्धर्मार्थे.
५. I. reads संवादान्. G. omits the portion from वसिष्ठ- to वचनान्तरेण
सह पौनरुक्त्यं. ६. All others except A. and the text read कृष्यापाद्य.
७. I. reads विनिमयो.

अर्थात्तिलविक्रयनिषेधः प्रतिभाति । तथा हि—मनु-यमाभ्या-
मुपदर्शितम्—

‘भोजनाभ्यञ्जनाहानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।

कृमिभूतः श्रविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९१)

इति । नायं दोषः । आवश्यकधर्मव्यतिरिक्तविषयत्वात् ।
यो यं तिलानां धान्यसमत्वेन विनिमयः यश्च तृणादिविक्रयः
सेयमेवंविधा विप्रस्य जीवनार्था वृत्तिः । तथा च नारदः—

‘ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कदारु-तृणादि च’ ।

(ना. स्मृ. ४. ६४)

इति ॥ ७ ॥

इदानीं कृषावानुषङ्गिकस्य पाप्मनः प्रतीकारं वक्तुं
प्रथमतस्तं पाप्मानं दर्शयति—

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यात्तन्महादोषमाप्नुयात् ।

इति । कृषौ हिंसाया अवर्जनीयत्वात् सावधानस्यापि
कृषीवलस्य दोषो ऽनुषज्ज्यते इति । अत्र ‘हिंसाप्रायां’ इति
मनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

१. B. C. F. and H. read कृमिभूत्वा श्रविष्ठायां; while D. reads कृमि-
भूत्वा च विष्ठायां and I. कृमिभूत्वा स विष्ठायां. G. reads the whole line as
follows :—

कृमिर्भवति विष्ठायां कर्मणा तेन पापकृत् ॥

२. I. reads तृणादिकम्; while the text reads तृणानि च. ३. I. reads
महादोषमवाप्नुयात् for तन्महादोषमाप्नुयात्; while M. reads the whole line as
follows :—

ब्राह्मणस्तु कृषिं कृत्वा महादोषमवाप्नुयात् ।

४. I. reads हिंसायां पापमिति through mistake.

उक्तस्य दोषस्य महत्त्वं विशदयति—

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८ ॥

भ्रयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली ।

इति । लोहसहितेन लाङ्गलमुखेन प्राणिनां चित्रवधो भवतीति मत्स्यवधात् पापाधिक्यमुक्तम् ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पापप्रसक्तौ तद्वारयितुं विशिनष्टि—
पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ॥९॥
अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः ।

इति । वागुरां प्रसार्य मृगादिग्राही पाशकः । व्याधो मृगव-
धाजीवः । शाकुनिकः पक्षिघाती । अदाता खले राशिमूलमु-
गातेभ्यो अदाता । तेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः । ततश्च
दृष्टान्तत्वेन पाशकादय इह वर्णयन्ते । यथा पाशकादीनां पापं
महत् एवमेवादातुः कर्षकस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदर्थं कृषीवलस्य पाप्मा दर्शितः तमिदानीं पापपरिहारप्र-
कारमाह—

वृक्षं छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्त्वा च कृमि-कीटकान् ॥१०॥

कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

१. B. C. D. and F. omit -मूल.. २. D. omits सर्वेषां. ३. M. inserts before this verse:—

कण्डनी पेषणी चुली उरकुम्भोऽथ मार्जनी ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य अहन्वहानि वर्तते ॥,

l. and M. read वृक्षान् छित्त्वा.

इति । छेदन-भेदन-हननैर्यावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते तेषां सर्वेषां खले धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः—

‘भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्वा हत्वा कीट-पिपीलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षका नात्र संशयः ॥

यूपो ज्यं निहितो मध्ये मेढिर्नाम हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्त्रितोदद्यात्तत्रे धान्यार्थदक्षिणाम्’ ॥ ११ ॥

(हा. स्मृ. ९. १४-१५)

इति ॥ १० ॥

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह—

यो न दद्याद्द्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः ॥ ११ ॥

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ।

इति । कर्षकस्यायं खलयज्ञा नित्यः काम्यश्च—इति वचन-
द्वयबलादवगम्यते । अकरणे प्रत्यवायात् नित्यत्वं छेदनादि-
पापनिवर्त्तकत्वात् काम्यत्वं च । खलयज्ञस्य नित्यत्वं शैव-
पुराणे दर्शितम्—

‘अदत्त्वा कर्षको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

तस्य नृणांभिभूतस्य देवि पापं ब्रवीम्यहम् ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कृषिकारकः ।

मरुदेशे भवेदृक्षः स पुष्प-फलवर्जितः ॥

तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ।

दरित्रो व्याधितो मूर्खः कुलहीनश्च जायते’ ॥

इति ॥ ११ ॥

१. B. C. and F. read पूर्णोऽयं; while D. reads स्रयोऽयं. २. H. reads
कर्षकैः. ३. B. C. D. F. G. and H. read अत्र for तत्र. ४. D. reads
सप्त for कुल-

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां चैकविंशकम् ॥१२॥

विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

षट्सु भागेष्वेको भागः षड्भागः । एकविंशतिसंख्याकेषु भागेष्वन्यतमो भाग एकविंशकः । तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमो भागत्रिंशः—इति ज्ञेयम् । देववत् पितृभ्योऽपि देयम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु त्रिंशकम् ।

त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक्’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ८)

इति ॥ १२ ॥

विप्रस्य सेतिकर्त्तव्यां ऋषिमुक्त्वा वर्णान्तराणामपि तामाह—
क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥१३॥
क्षेत्र्यः शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-शिल्पकर्म ।

१. K. reads एकविंशतिम्; while L. reads एकविंशतिः. २. M. reads ऋषिकर्त्ता न लिप्यते; while A. reads the whole line as follows:—

त्रिंशं भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न मुच्यते ।

3. B. C. D. F. G. and H. read तद्वत् त्रिंशकोऽपि for तद्वत् त्रिंशकेषु भागे-
न्यतमो भागः त्रिंशः— इति ज्ञेयम्. ४. I. reads देयः. ५. The text reads—

त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न मुच्यते ।

6. After this word the following portion appears in the marginal
correction of H.—

बृहस्पतिरपि—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानां तु त्रिंशकम् ।

त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक् ॥

7. M. reads द्विजान्देवांश्च पूजयेत्. ८. M. reads क्षत्र. ९. M. reads -शिल्प-
ज्ञान्.

इति । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये विहिता तथाप्यत्र इतिकर्तव्यताविधानाय पुनरुपन्यासः । 'तथा कुर्यात्'-इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषौ विहितेतिकर्तव्यता सर्वाऽप्यत्र विहिता भवति । कृषिवत् वाणिज्य-शिल्पयोरपि कलौ वर्णचतुष्टयसाधारण्यं दर्शयितुं 'वाणिज्य-शिल्पकम्'- इत्युक्तम् । इति ॥ १३ ॥

यदि शूद्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत तर्हि तेनैव जीवनसिद्धेः कलौ द्विजशुश्रूषा परित्याज्येत्याशङ्क्याह-
विकर्म कुर्वते शूद्रा द्विजशुश्रूषयोऽभिज्ञताः ॥ १४ ॥
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरयं यान्त्यसंशयम् ॥

इति । लाभाधिक्येन विशिष्टजीवनहेतुत्वात् कृष्यादिकं विकर्मेत्युच्यते । द्विजशुश्रूषया तु जीर्णवस्त्रादिकमेव लभ्यते इति न लाभाधिक्यम् । अतो अधिकलिप्सया कृष्यादिकमेव कुर्वन्तो यदि द्विजशुश्रूषां परित्यजेयुस्तदा तेषामैहिकमामुष्मिकं च हीयत ॥ १४ ॥

इत्थं वर्णचतुष्टयसाधारणं जीवनहेतुं धर्मं प्रतिपाद्य निगमयति-

चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कलियुगेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति सूचयितुं 'सनातनः'- इत्युक्तम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read 'विधानेनाऽयं'. २. I. omits 'कृषि-
वत्', and inserts the whole sentence at the beginning of this para-
graph. ३. L. reads 'शुश्रूषयोऽभिज्ञताः'; while M. reads 'सेवाविवर्जिताः'.
४. M. reads 'पतन्ति नरकेषु च'.

यद्यपि स्मृत्यन्तरेष्विवात्रापि वर्णधर्मानन्तरमाश्रमधर्मा
वक्तुमुचिताः तथापि व्यासेना स्पृष्टत्वादाचार्येणोपेक्षिताः । अ-
स्माभिस्तु श्रोतृहितार्थाय तेषुपि वर्ण्यन्ते । न च-पूर्वाध्याय एव
कुतो न वर्णिता?—इति मन्तव्यम् । तत्र प्रसङ्गाभावात् । अत्र तु
'चानुवर्ण्याश्रमागतम्'— इत्याश्रमशब्देन तेषां बुद्धिस्थ-
त्वादस्ति प्रसङ्गः । ते चाश्रमाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं स्कान्दे—

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ।

एते क्रमेण त्रिप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमाः’ ॥

इति । मैनुरापि—

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः’ ॥

(म. स्मृ. ६. ८७.)

इति । गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपेयोगिन इत्यर्थः । तत्रोपन-
यनेन संस्कृतो ब्रह्मचारी ।

‘ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व’ ।

इति । मन्त्रवर्णात् । ब्रह्मचर्यमुद्दिश्यागां मामुपनयस्व
इत्यर्थः । उपनयनं च गर्भाधानादिषु पठितत्वात् ब्राह्मः सं-
स्कारः । तदाह हारीतः—

द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च । (१)

गर्भाधानादिस्मात्तौ ब्राह्मः । (२) पार्कयज्ञा

१. H. and I. omit अपि. २. D. omits मनुरापि, and the following
quotation. ३. I. reads -उपजीविनः. H. also gives the same reading in
the margin. ४. D. and H. read ब्राह्मसंस्कारः, and I. reads ब्राह्मसंस्कारः.
I. reads ब्राह्म- everywhere in this quotation. ५. I. reads
कयज्ञ-हवियज्ञाः.

हवियर्जाः सौमाश्व दैवः । (३) ब्राह्मेण संस्कृत
 ऋषीणां समानतां सायुज्यं गच्छति । (४)
 दैवेनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं
 गच्छति' । (५)

(हा. स्मृ. ११. १-५)

इति । गर्भाधानादयो गौतमेनानुक्रान्ताः—

गर्भाधान-पुंसवना-ऽनवलोभन-सीमन्तोन्नयन-
 जातकर्म-नामकरणा-ऽन्नप्राशन-चौलोपनयनम् ।
 (१३) चत्वारि वेदव्रतानि । (१४) ज्ञानं सहधर्म-
 चारिणीसंयोगः । (१५) पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं
 देव-पितृ-मनुष्य-भूत-ब्रह्मणामेतेषां च । (१६)
 अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्व-
 युजी चेति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । (१७) अ-
 ध्याधेयो अग्निहोत्रं दैर्घ्यपूर्णमासा-ऽऽग्रयण-चातु-
 र्मास्यानि निरूढपशुबन्धाः सौत्रामणीति सप्त
 हविर्यज्ञसंस्थाः । (१८) अग्निष्टोमो-ऽस्यग्नि-
 ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो प्रतिरात्रा-ऽऽग्ने-
 र्यामि इति सप्त सोमसंस्थाः । (१९) इत्येते
 चत्वारिंशत् संस्काराः । (२०)

(गौ. स्मृ. ८. १३-२०)

इति । तत्र गर्भाधानादयश्चूडान्ताः संस्कारा वीज-गर्भ-
 जनितदोषनिवृत्त्यर्थाः । अत एव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान्
 संस्कारान् निरूप्याह—

१. Except A. and the text all others omit देव-पितृ-मनुष्य भूत-ब्रह्म-
 णामामेतेषां च. We have compared five different manuscripts of the
 text, but none of them we find omit this portion. २. The text reads
 -दशैर्षीर्षमासावाग्रयणं चानुमास्य-निरूढपशुबन्ध-सौत्रामणीति.

‘एवमेनः शर्म याति बीज-गर्भसमुद्भवम् ।

(या. स्मृ. १. १३)

इति । अतो ब्रह्मचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्ण्यन्ते । तत्र
द्विजानां गर्भाधानादयः समन्त्रकाः कार्याः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निषेकादिश्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. १०)

इति । गर्भाधानादीनां कालविशेषमाह स एव—

‘गर्भाधानमृतौ पुंसः सवन्नं स्पन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठे ऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११-१२)

इति । रजोदर्शनदिवसमारभ्य षोडश दिवसा ऋतुः ।

तदाह मनुः—

‘ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरे सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो ऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्चवे स्त्रियम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४६-४८)

इति । रजोदर्शनमारभ्य चत्वार्यहानि सद्विगर्हितानि ।
युग्मामु समासु । संविशेत् गच्छेत् ।

॥ इति गर्भाधानम् ॥

अथ पुंसवनम् । एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भचलनात्
पुरा पुंसवनं कार्यम् । तच्चलनं द्वितीये वा तृतीये वा भवति ।
तदाह वैजवापः—

‘मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’ ।

इति । पारस्करो ऽपि—

‘मासे द्वितीये तृतीये वा । (२) यदहः

पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत’ ।

(पा. गृ. सू. १. ५. १४. २-३)

इति । पुंनक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि ।
अनंवल्लोभनमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ऽवगन्तव्यम् ।

॥ इति पुंसवनम् ॥

* इदं च आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमेऽध्याये पञ्चविंशतितमेऽनु-
वाके—‘अथ गर्भलम्भनम्’ इत्यतोऽपि द्रष्टव्यम् ।

१. D. omits the following portion—

द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह वैजवापः—

‘मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’—

इति । पारस्करो ऽपि—‘मासे—

२. H. omits the following portion—

‘मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’ ।

इति । पारस्करो ऽपि.

३. I. omits तृतीये वा. ४. B. C. and F. read मासि द्वितीयेऽथ पुंसवनं तृतीये
वा, H. and I. read द्वितीये वा तृतीये वा यदहः पुंसा, D. and G. read
द्वितीये वा तृतीये वा यदा पुंसा.

अथ सीमन्तोन्नयनम् । सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवल्क्योक्त-
कालादन्ये अपि काला मुनिभिः दर्शिताः । तत्र लौगाक्षिः—

‘तृतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं कार्यम्’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि’ ।

इति । वैजवापो अपि—

‘अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वा अपि’ ।

इति । सांख्यायनगृह्ये अपि—

‘सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनम्’ ।

इति । शङ्खो अपि—

‘गर्भस्पर्शने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः’ ।

इति । विशेषाश्रवणात् सर्वे ऽप्येते विकल्प्यन्ते । एतच्च
सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात् स्रष्टुदेव कर्त्तव्यं न प्रतिगर्भ-
म् । तथा च हारीतः—

‘सकृत् संस्कृतसंस्कारा सीमन्तेन द्विजस्त्रियः’ ।

इति । देवलो अपि—

‘या सकृत् संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता’ ।

इति । गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम् । तथा
च विष्णुः—

१. I. reads लोकाक्षिः for लौगाक्षिः. २. B. C. D. and F. omit
-मासे and read तृतीये गर्भे. ३. G. omits गर्भे. ४. H. reads षाड्मा-
यनः. ५. I. reads -स्पन्दनमारभ्य. ६. D. and H. read विशेषाश्रवणात्.
७. H. reads द्विजातयः. ८. G. reads सकृच्च संस्कृता नारी; while B. C. F.
II. and I. read सकृत् संस्कृता वा नारी. Vijnaneśvara reads सकृत् सुसं-
स्कृता. (See I. II.).

‘सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।
केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते’ ॥

अनयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था । अकृतसीमन्तायाः
प्रसवे सत्यव्रत आह—

‘स्त्रीं यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ’ ॥

इति ।

॥ इति सीमन्तोन्नयनम् ॥

अथ जातकर्म । तत्र जातकर्मणः कालो याज्ञवल्क्येन
दर्शितः—

‘मास्येते जातकर्म च’ ।

(या. स्मृ. १. ११)

इति । एते आगते जात इति यावत् । विष्णुरपि—

‘जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम्’ ।

इति । स्वगृह्ये—इति शेषः । तच्च स्नानानन्तरं कार्यम् ।
तथा च संवर्त्तः—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते’ ।

इति । जातकर्म च नाभिवर्धनात् प्रागेव कार्यम् । तं-
था च मनुः—

‘प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्रादानं चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्’ ॥

(म. स्मृ. २. २९)

१. For this line we find in the text of Vishṇu Smṛiti—

‘जाते च शरके जातकर्म’ ।

(वि. स्मृ. २७. ४)

२. B. C. F. G. and H. omit तथा च मनुः and I. reads for the same
तदाह शरीतः, but we do not find this verse in Hārīta.

इति । वर्धनं छेदनम् । न चाशौचशङ्कया कर्मानधिकारः—
इति वाच्यम् । नाभिच्छेदात् प्रागाशौचाभावात् । तदाह जैमिनिः—

‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अच्छिन्ननेभ्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।
आशौचोपरमे कार्यमथ वा नियतात्मभिः’ ॥

इति । तच्च श्राद्धं हेमद्रव्येण कार्यम् । तदाह व्यासः—

‘द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमैश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला’ ॥

इति । आदित्यपुराणे पक्वान्ननिषेधो दर्शितः—

‘जातश्राद्धे न दद्यात् पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।
यस्मान्चान्द्रायणात् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा’ ॥

इति । तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं
आदिपुराणे—

‘देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥
तत्र दद्यात् सुवर्णं तु भूमिं गां तुरगं रथम्’ ।

इति । शङ्खोऽपि—

१. I. reads -नाड्यां. २. I. reads हेम्ना for हेमद्रव्येण. ३. I. reads हेम्ना श्राद्धं for हेमश्राद्धं. ४. H. reads आदिपुराणे. ५. D. and G. read आदित्यपुराणे. ६. H. omits इति.

‘सर्वेषां सकुल्यानां द्विपद-चतुष्पद-
धान्य-हिरण्यादि दद्यात्’ ।

इति । एतच्चाशौचमध्ये ऽपि कार्यम् ।

‘आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति’ ॥

इति ।

॥ इति जातकर्म ॥

अथ नामकरणम् । तस्य च याज्ञवल्क्योक्तकालादन्ये-
ऽपि काला मनुना दर्शिताः—

‘नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा ऽस्य कारयेत् ।
पुण्ये तियौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते’ ॥

(म. स्मृ. २. ३०)

इति । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् ।

‘ततस्तुं नाम कुर्वति पितैव दशमे ऽहनि’ ।

(वि. पु. ३. १०. ८)

इति विष्णुपुराणवचनात् । यद्वा पितुरभावे अयोग्यत्वे-
वा ऽन्येन कारयेत् । तदाह शङ्खः—

‘कुलदेवता-नक्षत्राभिसम्बन्धं

पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः’ ।

इति । भविष्यत्पुराणे—

१. The text of Vishnu Purāṇa substitutes तु for च. २. B. C. E. and G. read भविष्यपुराणे.

‘नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।
द्वादश्यामथ वा रात्रौ मासे पूर्णे तथा ष्वरे ॥
अष्टादशे ऽहनि तथा वदन्त्यन्धे मनीषिणः’ ।

इति । गृह्यपरिशिष्टे ऽपि—

‘जननाद्दशरात्रे व्युष्टे संवत्सरे वा नामकरणम्’ ।

इति । तत्र स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । नामधेयस्वरूपं
च वर्णभेदेन दर्शयति मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥
शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेक्ष्यसंयुतम् ॥
स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ३१-३३)

इति । मङ्गल्यादीनि पूर्वपदानि । शर्मादीन्युत्तरपदानि ।
तथा च नामान्येवंविधानि सम्पद्यन्ते—श्रीशर्मा, विक्रमपालः,
माणिक्यश्रेष्ठी, हीनदासः—इत्यादि । स्त्रीणां तु श्रीदासीत्यादि ।
सुखोद्यं वदितुं शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह बैजवापः—

‘पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्य-
क्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदा-
द्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्’ ।

१. D reads पार्थिवाः. २. H. and I. read माङ्गल्यं. ३. The text of Manu reads मनोहरम्. ४. I. reads माङ्गल्यादीनि. ५. D. omits the following portion.— शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह बैजवापः— ‘पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा. ६. B. C. and E. read अथ.

इति । अयमर्थः—घोषवन्ति यान्यक्षराणि वर्गतृतीय-चतुर्थानि तान्यादौ कार्याणि । अन्तस्था य-र-ल-वा मध्ये कर्त्तव्याः । अन्ते ऽभनिष्ठानो त्रिसर्जनीयः । तथा च—भद्रपालो जानवेदा इत्यादि नाम भवति । यथोक्तनामकरणस्य फलमाह तुः शङ्ख लिखितौ—

‘एवं कृते नाम्नि शुचि तत्कुलं भवति’ ।

इति ।

॥ इति नामकरणम् ॥

अथ निष्क्रमणम् । तत्र मनुः—

‘चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात्’ ।

(म. स्मृ. २. ३४)

इति । तत्र कर्त्तव्यमाह यमः—

‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्’ ॥

इति । लौगाक्षिरपि—

१. B, C, and F. read ऽवर्जनीयः. H. also follows this reading, but corrects it in the margin. Except A. and H. all others omit अन्ते. २. B, C, and F. read द्रुपदो, H reads द्रुपादो, but the marginal reading is भद्रपादो. D. reads बहुपादो and G. reads भद्रपादो. ३. D. reads कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्. ४. I. reads अत्र, while D. omits the following portion—

अथ कर्त्तव्यमाह यमः—

‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्’ ॥

इति । लौगाक्षिरपि । ‘तृतीयेऽर्धमासे दर्शनमाह्वित्यस्य’—इति । पुराणेऽपि—

‘द्वावशोऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्’ ॥

इति ।

५. I. reads लौगाक्षिः.

‘तृतीये ऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य’ ।

इति । पुराणे ऽपि-

‘द्वादशे ऽग्नि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् !
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्’ ॥

इति । अत्रापि यथास्वशाखं व्यवस्था ।

॥ इति निष्क्रमणम् ॥

अथान्नप्राशनम् । तत्र यमः-

‘ततो ऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वा ऽपि कर्त्तव्यं यच्चैष्टं मङ्गलं कुले’ ॥

इति । शङ्खे ऽपि-

‘संवत्सरे ऽन्नप्राशनमर्धसंवत्सर इत्येके’ ।

इति । लौगाक्षिः-

‘षष्ठे मास्यन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा’ ।

इति । तत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः-

‘देवतापुरतस्तस्य धान्युत्सङ्गतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
मध्वाज्य-कनकरोपितं प्राशयेत् पायसं तु तम् ।
रुतप्राशमथोत्सङ्गाद्वात्री बालं समुत्सृजेत्’ ॥

इति । प्राशनानन्तरं जीविकापरीक्षा मार्कण्डेयेन दर्शिता-

१. I. omits स्व-. २. D. G. and H. read काले कार्यं. ३. B. E. and F. read यथेष्टं. ४. G. omits शङ्खेऽपि. ५. G. reads लौगाक्षिः and I. reads लौगाक्षिः. ६. B. C. D. F. and G. read मासे for मासि. ७. G. reads कृतम्, D. reads ह तम् and I. reads स तम्.

‘अग्रतो ऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
 शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
 प्रथमं यत् स्पृशेद्बालस्तेतो भाण्डं स्वयं तथा ।
 जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति’ ॥
 इति ।

॥ इत्यन्नप्राशनम् ॥

अथ चूडाकरणम् । तत्र यमः—

‘ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
 द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात्’ ॥

इति । वैजवापः—

‘तृतीये वर्षे चूडाकरणम्’ ।

इति । शङ्खो ऽपि—

‘तृतीये वर्षे चूडाकर्म । पञ्चमे वा’ ।

इति । लौगाक्षिरपि—

‘तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाकरणम्’ ।

इति । शौनको ऽपि—

‘तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा’ ।

इति । तत्र ऋषिभेदेन चूडानियममाह लौगाक्षिः—

‘दक्षिणतः कमुंजा वासिष्ठानाम् । उभयतोऽत्रि-का-

१. B. C. and F. read स्वतो for ततो २. A. reads श्रुतिचोदनात्. ३. D. reads त्रिवर्षे. ४. I. reads चूडाकरणं. ५. लोकाक्षिः is the reading of I., and that of G. is लौगाक्षि. ६. D. reads कुलधर्मं यथा च. ७. B. C. F. and I. read कमुजा; while D. reads क्रमजा and H. क्रमुजा.

इयपानाम् । मुण्डा भृगवः । पञ्चचूडा अङ्गिरसः ।

मण्डनार्थं शिखिनो ऽन्ये । यथाकुलधर्मं वा' ।

इति । क्रमुंजा केशपङ्क्तिः । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था ।

अत्र यथोक्ताः चूडाकरणान्ता अनुपनीतविषयाः अतस्तत्प्र-
सङ्गादन्येषुपि केचनानुपनीतधर्माः कथ्यन्ते । तत्र गौतमः—

‘प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-भक्षः’ ।

(गौ. स्मृ. २. १)

इति । कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽश्लीलादिभाष-
णम् । कामभक्षः पर्युषितादिभक्षणम् । विष्णुपुराणे ऽपि—

‘भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथा ऽनृते ।

अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते’ ॥

(वि. पु. ३. १०. ९)

इति । एतच्चाभक्ष्यभक्षणं महापातकहेतुर्द्रव्यव्यतिरिक्त-
विषयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘स्यात्कामचार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते’ ।

इति । यथा भक्ष्याभक्ष्यादिनियमो नास्ति एवमाचमचा-
दिकर्तव्यान्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः—

१. D. reads मङ्गलार्थं, (I. and I. read मण्डलार्थं, while H. reads मण्डलार्थं. २. B. C. and F. substitute च for वा. ३. B. C. F. and I. read क्रमुंजा; while D. reads क्रमजा and H. क्रमुजा. ४. I. omits स्व-. ५. A. and the text do not insert काम- before -भक्ष; while all others कामचार-वाद्-भक्षाः. ६. We do not find this verse in the text of Vishnu Purāna (the Bombay Edition). But it appears in a Tilgu manuscript. ७. I. omits -द्रव्य-.

‘न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदा मौञ्जिवन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्रसमस्तावद्यावत् वेदे न जायते’ ॥

(व. स्मृ. २. ६; बौ. स्मृ. १. २. ३. ६)

इति । गौतमो ऽपि—

‘यथोपपादमूत्र-पुरीषो भवति । (४) ना-

स्याचमनकल्पो विद्यते (४) न ब्रह्मा-

भिध्याहंरदन्यत्र स्वधानिनयनात्’ । (९)

(गौ. स्मृ. २. ४-९)

इति ।

॥ इति चूडाकरणम् ॥

अथाक्षराभ्यासस्तु कर्त्तव्यः । तदाह मार्कण्डेयः—

‘प्राग् तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रमुषे जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जायत्वा तथा ऽष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरि-भौमदिनं तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।

स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयात् घृतम् ।

दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चापि पूजनम् ॥

१. H. reads न स्वस्य; while the text reads न ह्यस्मिन्. २. B. C. D. E. G. and H. read अेषां न जायते.; while I reads वेदी न जायते. ३. B. C. E. G. H. and I. read यथापपादित-; while D. reads यथापपादि-. ४. B. C. D. F. and H. read न तस्याचमन-. ५. B. C. D. F. and G. read सौरि-भौमदिने.

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो बरुणाभिमुखं शिशुम् ।
 अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजातीभिः सुपूजितैः ॥
 ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
 अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम् ॥

इति ।

॥ इति गर्भाधानादिचूडान्तसंस्कारप्रकरणम् ॥

अथोपनयनम् । तत्र मनुः—

‘गर्भाष्टमेऽन्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
 गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥
 ब्रह्मबर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
 राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्येस्यार्थिनो ष्टमे ॥
 आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
 आ द्वाविंशत् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥
 अत ऊर्ध्वं त्रयो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥
 नैतैरपूनैर्विधिवदापद्यपि हिं कर्हिचित् ।
 ब्राह्मणान् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह’ ॥

(म. स्मृ. २. ३६-४०)

इति । आपस्तम्बो अपि—

१. D. and I. read द्विजातिभिः. २. G. reads अष्टमी च द्वितीया वै. ३. The text reads वैश्यस्त्रेहार्थिनोऽष्टमे; while H. reads वैश्यस्या ऽप्यर्थिनो ऽष्टमे.
 ४. B. C. F. G. and H. read कशाचन; while D. reads कथंचन -for कर्हि-चित्.

‘सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे
तेजस्कामं दशमे ऽन्नाद्यकामं एकादश इन्द्रिय-
कामं द्वादशे पशुकामम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. १. २०)

इति । एतच्च वर्णत्रयस्य साधारणम् । वर्णव्यवस्थया
कालनियममाह स एव—

‘वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे
राजन्यं शरदि वैश्यम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. ११)

इति । वर्णानुपूर्व्येणोपनयनस्येतिकर्तव्यतामाह मनुः—

‘कार्ण्य-रौरव-वस्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नाऽऽनुपूर्व्येण शाण-क्षौमा-ऽऽविकानि च’ ॥

(म. स्मृ. २. ४१)

इति । कार्ण्यादीनि चर्माणि उत्तरीयाणि । तथा च शङ्ख-

‘ऋणरुह-वस्ताजिनान्युत्तरीयाणि’ ।

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘ऋणाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (६१) रौरवं राज-
न्यस्य । (६२) गव्यं वस्ताजिनं वा वैश्यस्य । (६३)

(व. स्मृ. ११. ६१-६३)

इति । तथा च पारस्करः—

‘ऐण्यमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (१७)

१. The text reads विकानि च, but the commentator does not follow this reading. २. The text reads क्षत्रियस्य.

रौरवं राजन्यस्य । (१८) आजं गव्यं वा
वैश्यस्य । (१९) सर्वेषां वा गव्यम् ।

(पा. गृ. सू. २. ९. १७-२०)

इति । शाणादीन्युत्तरीयाणि । अत्रापस्तम्बः—

‘वासः । (३९) शाण-क्षौमाजिनानि । (४०) काषायं
चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ब्राह्मणस्य । (४१) मा-
ञ्जिष्ठं राजन्यस्य । (१) हारिद्रं वैश्यस्य ’ । (२)

(आ. ध. सू. १. १. २. ३९-४१; ३. १-२)

इति । वसिष्ठः—

‘शुक्रमहतं वासो ब्राह्मणस्य । (६४)

कार्पासं माञ्जिष्ठं क्षौमं वां क्षत्रियस्य ।

(६५) हारिद्रं कौशेयं वा वैश्यस्य ’ । (६६)

(व. स्मृ. ११. ६४-६६)

इति । भेखलामाह मनुः—

१. D. reads शाणादीन्यन्नराणि and I. शाणादीन्यधरीयाणि. २. The text reads क्षणी-. ३. The text omits ब्राह्मणस्य, H. adds क्षौमं to ब्राह्मणस्य in its marginal correction, but we do not think it necessary. Here I. is wholly mistaken. It omits ब्राह्मणस्य and इति । वसिष्ठः—and also the quotation of Vasistha. Thus a Sūtra is composed partly of words from Āpastamba and partly of those from Vasistha. The meaningless Sūtra is—

वासः शाण-क्षौमाजिनानि काषायं चैके

वस्त्रमुपदिशन्ति शुक्रकार्पासवस्त्रं ब्राह्म

णस्य माञ्जिष्ठं राजन्यस्य हारिद्रं वैश्यस्य ।

४. We compared here three different manuscripts of the text. This quotation from Vasistha appears in all the manuscripts, but in each there is a slight difference—कार्पासं क्षौमं is omitted by the text (Rev. A. N. Fuhrer's Edition), and the commentator (Krishna Pandit) omits क्षौमे. We follow all our manuscripts. ५. B. C. D. E. G. and H. omit वा.

‘मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्षणा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शाणतान्तवी’ ॥

(म. स्मृ. २. ४२)

इति । त्रिवृत् त्रिगुणा । यमो ऽपि—

‘विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य तु ।
शाणसूत्री तु वैश्यस्य मेखला धर्मतः स्मृताः ॥
एतासामप्यभावे तु कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
मेखला त्रिवृता कार्या ग्रन्थिनैकेन वा त्रिवृत्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्याः कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ’ ॥

(म. स्मृ. २. ४३)

इति । दण्डमाह मनुः—

‘ब्राह्मणो ब्रैल्व-पालाशौ क्षत्रियो वाट-खादिरौ ।
पैल्वोदुम्बरौ वैश्यां दण्डानर्हन्ति धर्मतः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४५)

इति । अनुकल्पमाह यमः—

‘एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्वयज्ञियाः’ ।

इति । मनुर्दण्डपरिमाणमाह—

१. I. substitutes च for तु. २. I. reads त्रिभिः. ३. The text reads मुञ्जालाभे. ४. B. C. D. F. G. and H. read पैपलादुम्बरो, but it seems to be a mistake.

‘केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यान्तु नासान्तिको विशः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४६)

इति । गौतमो ऽपि—

‘मूर्ध-ललाट-नासाग्रप्रमाणाः’ ॥

(गौ. स्मृ. १. २८)

इति । दण्डलक्षणमाह मनुः—

‘ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाऽग्निदूषिताः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४७)

इति । गौतमो ऽपि—

‘अपीडिता यूपवक्त्राः सेशल्काः’ ॥

(गौ. स्मृ. १. २७)

इति । यज्ञोपवीतमाह मनुः—

‘कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्या ऽविकसूत्रेकम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ४४)

इति । पैठीनसिरपि—

‘कर्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य । क्षौमे-
यं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य’ ॥

१. B. C. F. G. and H. read सवल्काः. २. D. omits यज्ञोपवीतमाह
1 substitutes पैठीनसिरपि for मनुः. ३. The text reads -सौत्रिकम्.
D. reads क्षौमं.

इति । उक्तोपवीतालाभे यथासम्भवं गोवालादिकं ग्राह्यम् । तदाह देवलः—

‘कार्पास-क्षौम-गोवाल-शृण-वल्क-तृणादिकम् ।
सदा सम्भवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः’॥

इति । ऋष्यशृङ्गः—

‘अपि वा वाससी यज्ञोपवीतार्थं
कुर्यात् तदभावे त्रिवृता सूत्रेण’।

इति । तच्च नवतन्तुकं कार्यम् । तदाह देवलः—

‘यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम्’ ।

इति । कात्यायनः ।

‘त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्’ ।

(का. स्मृ. १. १. २)

इति । ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणमाह संग्रहकारः—

‘करेण दक्षिणेनेर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्र ऊर्ध्ववृतं स्मृतम्’॥

इति । ऊर्ध्वं गतेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः । यज्ञोपवीतप्रयोगमाह देवलः—

‘ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्ख्याय षण्णवत्यङ्गुलीषु तत् ।

तावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याब्जिङ्गकैस्त्रिभिः ॥

देवागरेऽथ वा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेत् ॥

१. B, C, F, G. and H. read -ज्ञाण-वल्क-. २. D. and G. read सम्भवतः.
३. D. reads त्रिगुणं.

ब्रिवाश्रत्थादियज्ञियवृक्षस्यान्यतमस्य तु ।
 बेधीयात्तसजीवं तु पितृभ्यो नम इत्यथ ॥
 ध्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् पितृणां तृप्तिदं हि तत् ।
 त्रिस्ताडयेत् करतलं देवानां तृप्तिदं हि तत् ॥
 सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्गुरिति ब्रुवन् ।
 पत्रं पुष्पं फलं वाऽपि ध्याहृतीभिः प्रतिक्षिपेत् ॥
 अभिमन्त्र्याथ भूरग्निश्चेति वृत्तत्रयं त्रिभिः ।
 हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्यैवावधारयेत् ॥

इति । अवधारणमन्त्रस्तु 'यज्ञोपवीतम्' इत्यादिः ।
 ग्रन्थिनियममाह कात्यायनः—

'त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते' ॥

(का. स्मृ. १. १. २)

इति । यज्ञोपवीतपरिमाणमाह स एव—

'पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते काटिम् ।

तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नार्त्तिलम्बं न चोच्छ्रितम्' ॥

(का. स्मृ. १. १. ३.)

इति । देवलो ऽपि—

* सम्पूर्णो मन्त्रस्वित्यम्—

'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमर्घ्यं प्रतिमं च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः' ॥

१. I. reads बधीयात्तत्र. २. I. reads वामं through mistake. ३. I. reads त्रिःपीडयेत्. ४. D. reads सत्यं गृहं गृहीत्वा. ५. I. reads च निःक्षिपेत्. ६. I. reads त्रिवृत्तत्रयं. ७. B. C. D. F. G. and H. read प्रणम्यावधारयति; while I. reads प्रणम्याववधारयति. Both of these readings are incorrect and give no sense at all. ८. The text reads नाऽतो लम्बं.

‘स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं केदाचन’ ।

इति । उपवीतसङ्ख्यामाह भृगुः—

‘उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।

एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः’ ॥

इति । एतच्च नित्याभिप्रायम् । बहुषु कामश्रवणात् ।

तदाह देवलः—

‘बहूनि चायुःकामस्य’ ।

इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह भृगुः—

‘सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

सकृच्चोद्धरणात्तस्य प्रायश्चिची भवेद् द्विजः’ ।

इति । उपवीते विशेषमाह देवलः—

‘सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।

सावित्र्या दशकृत्वोऽद्धिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥

विच्छिन्नं वा ऽप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत्’ ।

इति । यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः—

‘मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीताऽन्यानि मन्त्रवत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ६४)

१. B. C. D. F. G. and H. read कथञ्चन. २. I. reads नियेयः.
३. I. reads कामनया बहूनां. ४. B. C. F. and G. read सकृच्चाऽश्रवणात्. ५.
I. reads उत्सृजेत्. ६. All others except A. I. and the text read मन्त्रवः.

इति । अथ दण्डोदिधारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम् ।
माह मनुः—

‘प्रतिगृह्येत्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि’ ॥

(म. स्मृ. २. ४८)

इति । दण्डग्रहणान्तेतिकर्त्तव्यतायुक्तमुपनयनं प्राप्य गाय-
मेहावाक्यार्थभूतं भास्करमुपस्थाय सोऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्निं
रिचर्य भैक्ष्यं चरेदित्यर्थः । अग्निपरिचर्या मनुना दर्शिता—
‘दूरादाहत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः’ ॥

(म. स्मृ. २. १८६)

इति । विहायसि अन्तरिक्षे स्थापयेन्न तु भूमावित्यर्थः ।
मिदाहरणे विशेषमाह वैजवापः—

‘पुरा ऽस्तमयात् प्रागुदीचीं दिशं गत्वा

अहिंसन्नरण्यात् समिधमाहरेत् । शुष्का

ब्रह्मवर्चसकाम आर्द्रास्त्वन्नाद्यकाम उभ-

योरुभयकामः’ ।

इति । समिल्लक्षणमाह कात्यायनः—

‘नाङ्गुष्ठादधिका कार्य्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रदेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्याद्विशाखिका ।

न संपर्णा नातियामा होमेषु तु विजानता ॥

१. I. reads दण्डधारणा-. २. विहायसि is omitted by D. and G. ३. The
text reads प्राग्गा. ४. B. C. F. G. and H. read नासपर्णा; while D. reads
नातियर्चा and the text न सपर्णा न निर्वीर्या for न सपर्णा नातियामा.

त्रिंशीर्णा विमैला ह्रस्वा वक्रा समुषिरा कृशा ।
दीर्घा स्थूला गुणैर्दृष्टा कर्मसिद्धिविनाशिका ' ॥

(का. स्मृ. १. ८. १७-१९)

इति । समिन्नियम उक्तो वायुपुराणे—

‘पालादयः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमी-रोहितका-ऽश्वत्थास्तदभावे ऽर्क-वेतसौ’ ॥

इति । अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः—

‘पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिंसयन् ब्रह्मचारिणम् ।

अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात् परिचरेच्च तम्’ ॥

(हा. स्मृ. २. २७)

इति । भिक्षाचर्याप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ।

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्’ ।

(या. स्मृ. १. २९-३०)

इति । ब्राह्मणेष्विति स्वस्वजातीयोपलक्षणम् । अत एव
व्यासः—

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशश्चरेयुर्भैक्ष्यमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा’ ॥

इति । सार्ववर्णिकत्वमापद्विषयम् । अत एव भविष्यत्पुराणे
दर्शितम्—

१. This verso does not appear in the text. २. I. reads विन्ता.
३. The text reads हिंसया. ४. The text reads मोक्षयामास. ५. B. C.
D. F. G. and H. substitute च for वा.

‘चतुर्वर्णं चरेद्भैक्ष्यमलाभे कुरुनन्दन’ ।

इति । आपद्यपि न शूद्रात् पक्कं गृह्णीयात् । तदाहाशङ्किराः—

‘आममेवाददीतान्त्यादवृत्तावैकरात्रिकम् ।

आमं पूयति संसारे धर्म्यं तेभ्यः प्रेतिष्ठितम् ॥

तस्मादामं ग्रहीतध्यं शूद्रादप्यंगिराऽब्रवीत् ।

इति । अनापदि स्वजातीयेष्वपि प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमा-
चरेत् । तदाह मनुः—

‘वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्’ ॥

(म. स्मृ. २. १८३)

इति । ‘आदिमध्यावसानेषु’ इति । अयमर्थः—भिक्षापवर्त्त-
नावाक्ये वर्णक्रमेण आदि-मध्यावसानेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यः ।
तथा च मनुः—

‘भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ४९)

इति । उक्तेषु केषुचिदपवादमाह स एव—

‘गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञाति-कुल-बन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगोहानां पूर्वंपूर्वं परित्यजेत् ॥

१. I. reads चतुर्वर्ण्यै. २. I. reads संस्कारे. ३. B. C. F. and I. read प्रतीच्छितम्; while D. reads प्रतीच्छतम्. ४. I. reads प्रसक्तानां, and G. reads देवयज्ञैः. ५. D. reads च कर्मसु for स्वकर्मसु. ६. A. reads उपवीती. ७. I. reads क्वचिदपवादम् for केषु चिदपवादम्. ८. The text of Manu reads विषयंयेत्.

सर्वं वाऽपि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिःशस्तांस्तु वर्जयेत्' ॥

(म. स्मृ. २. १८४-१८५)

इति । यत्तु-

‘मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत्' ॥

(म. स्मृ. २. ५०)

इति तदुपनयनाङ्गभिक्षाविषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजन-
पर्याप्तमाहर्तव्यम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह यमः-

‘आहारमात्रादधिकं न क्वचिद्भैक्ष्यमाहरेत् ।

युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन्' ॥

इति । तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञापुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाह-
तुर्मनु-यमौ-

‘समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं यावदर्थममायया ।

निवेद्य गुरवे ऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः' ॥

(म. स्मृ. २. ५१)

इति । गुर्वसन्निधौ तन्नार्यादिभ्यो निवेदयेत् । तदाह
गौतमः-

१. The text reads नाऽविमानयेत्. २. I. reads समाहृत्याय for हृत्य तु.

‘निवेद्यं गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीत । (३५)

असन्निधौ तद्गार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्यः’ । (३६)

(गौ. स्मृ. २. ३५-३६)

इति । गुर्वनुज्ञातं भैक्ष्यं सत्कृत्य भुञ्जीत । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

आपोदानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३१)

इति । सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः—

भैक्ष्यमवेक्षितं पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितं गुर-

वे निवेदितमनुज्ञातममृतसम्मितं प्राहुः । (६)

यदश्नाति ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोति’ ।

(हा. स्मृ. ३. ६-७)

इति । गौतमो ऽपि—

‘सायम्प्रातस्त्वेन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत’ ।

(गौ. स्मृ. ९. ३०)

इति । एकान्ननिषेधमाह मनुः—

१. Here I. threw us in great doubt. It inserts गुरोरभावे and some other words in these Sūtras of Gautama, and by this addition forms a verse, which is as follows—

निवेद्यं गुरवेऽनुज्ञां ततो भुञ्जीत सन्निधौ ।

गुरोरभावे तद्गार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिणाम् ॥

D. also makes slight changes and forms the following verse—

निवेद्यं गुरवे भिक्षां भुञ्जीताऽसन्निधौ गुरोः ।

तद्गार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्य इति च्वाऽन्वहम् ॥

But these two readings are followed neither by any of our other manuscripts, nor any one of the five manuscripts of the text. २. B. C. D. E. G. H. and I. omit तु.

‘भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकांजादी भवेद्वृती ।

भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥

व्रतंवेदेवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यर्थाविवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रीयात् व्रतमस्य न लुप्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १८८-१८९)

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह स एव-

‘अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिद्ध्य च पात्रकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. १८७)

इति । उपनीतस्य नियममाह यमः-

‘दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रशनां तथा ।

धारयेद्ब्रह्मचर्यं च भिक्षान्नाशी गुरौ वसन्’ ॥

इति । वेदो दर्भमुष्टिः । गुरौ गुरुगृहे इत्यर्थः । यमः-

‘मेखलामाजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।

कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी च धारयेत्’ ॥

इति । मनुः-

‘अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. २. १०८)

इति । सुमन्तुरपि-

१. B. C. D. F. G. and H. read एकांजाशी. २. B. C. and E. read व्रते च, D. G. and H. read व्रते वा for व्रतवत्. ३. D. reads व्रतमप्यत् लुप्यते. ४. D. G. and H. omit स एव. ५. B. C. and F. read असमिद्धः. ६. Except A. and I. all others omit this word. ७. D. omits यमः.

‘ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।
स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च चैर्येयं ब्रह्मचारिणः’ ॥

इति । गुरुवृत्तिप्रकारमाह व्यासः—

‘जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेशमनि ।
यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं यच्च दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्श्वतः ।
किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥
अभुक्तवति नाश्रीयादपीतवति नो पिबेत् ।
न तिष्ठति तथाऽऽसीत नाऽमुमे प्रस्वपेत्तथा’ ॥

इति । विश्वामित्रः—

‘तद्धार्या-पुत्रयोश्चैव वृद्धानां धर्मशालिनाम् ।
शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्रणामादिभिरेव च’ ॥

इति । वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः—

‘मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लील-परीवार्दादि वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३)

इति । मनुर्पि—

‘वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥

१. I. reads स्वाध्यायो. २. I. reads चर्यैशुः. ३. B. E. F. and G. read शालिनाम्. ४. D. reads भुक्त-, B. E. and F. read सुक्त- and G. reads शुक्त-. ५. I. reads परिवादांश्च; while D. reads परिवादानि and H. reads परिवादान् विवर्जयेत्. ६. D. omits अपि, and G. omits मनुर्पि. ७. B. reads सुक्तानि चैव, E. and F. मुक्तानि चैव, D. and G. शुक्तानि चैव, H. reads शुक्तानि चैव and I. reads चैव for यानि.

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणोरुपानच्छत्रधारणम् ।
 कामं क्रोधं च लोभं च नर्त्तनं गीत-वादनम् ॥
 द्यूतं च जनवादं च परीवादं तथाऽनृतम् ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥
 एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ॥
 (म. स्मृ. २. १७७-१८०)

इति । यमः—

‘खट्वाऽऽसनं च शयनं वर्जयेद्वन्तधावनम् ।
 स्वपेदेकः कुशोऽप्येव न रेतः स्कन्दयेत् शुचिः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘नादर्शनं वै समीक्षितं नाचरेद्वन्तधावनम् ।
 गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः’ ॥
 (कू. पु. १. २. १४. २०-२१)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्’ ।
 (आ. ध. सू. १. १. ४. ११)

इति । गुरुपुत्राद्युच्छिष्टं तु न भोक्तव्यम् । तदाह मनु

१. B. E. and F. omit the portion—

इति । यमः—

खट्वासनं च शयनं वर्जयेद्वन्तधावनम् ।

स्वपेदेकः कुशोऽप्येव न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ॥ इति ।

H. also omits this portion; while D. and G. omit only इति । यमः, १ they insert the following verse. २. G. and I. read क्वचित्. ३. omits इति । कूर्मपुराणे—and also the verse following, but it appears the marginal correction. ४. H. reads आदर्शनं चैव नक्षेत, D. reads नादर्शनं च वीक्षेत, I. reads नादर्शनं चैव वीक्षेत and the text reads नाद्विस्त्रं चैव समीक्षेत. ५. The text reads गुरुभिव्यार्थं सर्वं हि. ६. others except A. and I. omit आपस्तम्बो ऽपि. ७. I. reads गुरुपुत्रस्याऽऽद्युच्छिष्टं

‘उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चाश्वनेजनम् ॥ (२०९)
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ (२११)
 (म. स्मृ. २. २०९-२११)

इति । ब्रह्मचर्यकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तकामित्येके केशान्तश्चैव षोडशे’ ॥

(या. स्मृ. १. ३६)

इति । केशान्तः गोदानाख्यं कर्म । तच्च षोडशे वर्षे
 कार्यम् । तदाह मनुः—

‘केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः’ ॥

(म. स्मृ. २. ६९)

इति । यमः—

‘वैसेह्यादश वर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।

षट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत्’ ॥

इति । एतत् त्रिवेदग्रहणाभिप्रायम् । अत एव मनुः—

‘षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

तदार्थिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा’ ॥

(म. स्मृ. ३. १)

इति । एवमुक्तलक्षणो ब्रह्मचारी द्विविधः । उपकुर्वाणको

१. All except A. and the text read केशान्तं चैव. २. All others except A. read केशान्तं. ३. I. reads वैश्यो for वसेल; while G. reads वैश्ये. Both are wrong. ४. D. and I. read षट्त्रिंशदाब्दिकं.

नैष्ठिकश्च । उपकुर्वाणकस्योक्ता धर्माः । नैष्ठिकस्योच्यन्ते ।
तत्राह याज्ञवल्क्यः—

‘नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावे ऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरे ऽपि वा’ ॥

(या. स्मृ. १. ४९)

इति । मनुरपि—

‘यदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्य गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ (२४३)

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवदृत्तिमाचरेत् ॥ (२४७)

एतेष्वविव्यमानेषु स्थाना-ऽसन-विहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः’ ॥ (२४८)

(म. स्मृ. २. २४३-२४८)

इति । एतच्च सदृत्तब्राह्मणगुर्वादिविषयम् । अन्यथा दोषः ।
तदुक्तं तेनैव—

‘नाऽब्राह्मणेगुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाऽनूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्’ ।

(म. स्मृ. २. २४२)

१. The text reads this line as follows:—

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत् गुरोः कुले ।,

and B. C. D. F. G. and H. read रोचयेत् स्वगुरोः कुले for रोचेतास्य गुरोः कुले. २. H. reads स्वयं for खलु. ३. I. reads एषु for एतेषु. ४. Kullāk-bhatta, the commentator on Manu reads स्नाना-ऽसन-, but neither the other commentators nor our manuscripts of the text follow the reading. ५. B. C. D. F. G. and H. read सादयेत् for साधयेत्. This form is grammatically correct and gives sense, but no commentator follows this reading. ६. H. reads काङ्क्षन्वा गतिमुत्तमाम्.

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेदा शरीरविमोक्षणात् ।
 (४) आचार्ये च प्रेते ऽग्निं परिचरेत् । (५)
 संयतवाक् । (७) चतुर्थ-षष्ठा-ऽष्टमकालभोजी ।
 (८) भैक्ष्यमाचरेत् । (९) गुर्वधीनः ।
 (१०) जटिलः शिखाजटो वा । (११)
 गुरुं गच्छन्तमनुगच्छन्नासीनं चेत्तिष्ठन् श-
 यानं चेदासीन उपासीत । (१२) आहूता-
 ध्यायी । (१३) सर्वं लब्धं निवेद्य तदनुज्ञया
 भुञ्जीत । (१४) खट्वाशयन-दन्तधावन-प्रक्षा-
 लना-ऽञ्जना-ऽभ्यञ्जनोपानच्छत्रवर्जी । (१५) स्था-
 नासनशीलः स्त्रिरहोऽभ्युपेयादपः’ । (१७)

(व. स्मृ. ७. ४-१७)

इति । अहनि त्रिषवणस्नायी स्यादित्यर्थः । अग्निपरिचर्या
 हारीत-शङ्खलिखित-यमैर्निरूपिता—

‘यज्ञियाः समिध आहत्य सम्मार्जनोपलेपनोद्धो-
 धन-समूहन-समिन्धन-पर्यग्निकरण-परिक्रमणो-

१. B. C. D. F. G. H. and I. read ब्रह्मचार्यं चरेत् for ब्रह्मचार्याचार्यं परि-
 चरेत्, but this is a mistake. २. B. C. and F. omit च; while D. sub-
 stitutes खलु for it. ३. The text (Bombay Edition by Rev. A. A.
 Fuhrer) reads सन्वतवाक् through mistake. ४. B. C. D. F. G. H. and
 I. omit आचरेत्. ५. गच्छन्तमनुगच्छन्नासीनं चानुतिष्ठेत् शयानश्चेदासीत आ-
 हूताध्यायी सर्वलब्धनिवेदी खट्वाशयन-दन्तप्रक्षालनाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जी This is
 the reading of B. C. F. G. H. and I., but I. reads -वर्जन- for -वर्जी.
 ६. Here I. and the text (Bombay Edition by Rev. A. A. F.) are
 mistaken. I. reads -वर्जनानशील-स्त्रिरहस्यभ्युपेयादपः through mistake and
 the said text omits स्थानासनशीलः We compared three different
 manuscripts of the text as well as our other manuscripts in which this
 omitted portion is present.

पस्थान-होम-स्तोत्र-नमस्कारादिभिरग्निं परिच-
रेत् । (५) नाग्निमधितिष्ठेत् । (६) न पङ्क्यां
कर्षेत् । (७) न मुखेनोपधमेत् । (८) नाऽऽपश्चाग्निं
च युगपद्धारयेत् । (९) नाजीर्णभुक्तो नोच्छिष्टो
वा ऽभ्यादध्यात् । (१०) विविधैर्हविर्विशेषैरा-
ग्नेयैरहरहरग्निं समिन्धेत् । (११) आमन्त्र्य
गच्छेत् । (१२) आहृत्य निवेदयेत् तन्मनाः ।
(१३) शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं
गच्छति' । (१४)

(हा. स्मृ. ३. ५-१४)

इति । एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अनेन विधिना देहं सोदयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहं जायते पुनः’॥

(या. स्मृ. १. ५०)

इति । मनुरपि—

‘आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सन्न शाश्वतम्’॥

(म. स्मृ. २. २४४)

इति । ननु—नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं
स्यात् । तन्न। गार्हस्थ्यस्य रागविषयत्वात् । तदाह जाबालिः—

१. The text of Hārīta adds to ऽभ्यादध्यात् the following portion—
नातिक्रमेत् । न विक्रमाभिमुखं तिष्ठेत् । न तिष्ठेत् । २. All other manu-
scripts except A. and the text read आगच्छ for आहृत्य, but our
reading is correct and moreover gives good sense. ३. D. and G.
read साधयन्. ४. Except A. and the text all others read न चेहं ऽऽजा-

‘यदि गृहमेव कामयेत्तदा याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

इति । अत्र केचित् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कुब्जादिविषयं
मन्वाना गार्हस्थ्यस्य तदितरविषयतामाहुः* । उदाहरन्ति च
तत्र विष्णुवचनम्—

‘कुब्ज-वामन-जात्यन्ध-क्लीब-पङ्ग्वार्त्त-रोगिणाम् ।
व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमसंशयम्’ ॥

इति । तत्र । नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य कुब्जादिष्वेव निय-
तत्वे समर्थं प्रत्यैच्छिकत्वमुच्यमानं विरुद्धेत । ऐच्छिकत्वं च
वसिष्ठेन दर्शितम्—

‘चत्वार आश्रमाः (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-
वानप्रस्थ-परिव्राजकाः । (२) तेषां वेद-
मधीत्य वेदौ वेदान् वा अविशीर्णब्रह्मचर्यो
यमिच्छेत्तमावसेत्’ । (३)

(व. स्मृ. ७. १-३)

इति । भविष्यत्पुराणे अपि—

‘गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्धारपरिग्रहम् ।
ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥
वैखानसो वाऽपि भवेत् परिव्राडथ वेच्छया’ ।

* यथोक्तं भट्टैः—

‘अत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्ध-पङ्गवादयो नराः’—इत्यादि । उदाहृतं
चैतदस्माभिः पूर्वम् ।

१. B. C. and F. read वा अविशीर्ण-; D. and H. read वा अविशीर्ण-; G.
reads वा अपि शीर्ण- and I. reads वा शीर्ण-.

इति । तस्मात् रागिविषयत्वेनैव गार्हस्थ्यं व्यवस्थापनीयम्-
इति ।

॥ इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ॥

अथ गृहस्थाश्रमं निरूपयितुं तदधिकारहेतुं स्नान-
मादौ निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा’ ॥

(या. स्मृ. १. ५१)

इति । तत्र दातव्यो वरो मनुना दर्शितः—

‘न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमौसनम् ।

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥

(म. स्मृ. २. २४५-४६)

इति । अयं च वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्यानिष्क्रयार्थः । वेदविद्यार्हस्य मूल्यस्याऽसम्भवात् । तथा च छन्दो-
गश्रुतिः—

‘यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य

पूर्णा दद्यादेतेदेव ततो भूयः’ ।

(छां. उ. ३. ११. ६)

इति । तापनीयश्रुतिरपि—

१. B, C, D, F, G, and H, read छत्रोपानहमन्ततः. २. The text reads
this line as follows:—

धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥

३. I. reads तदेव for एतदेव.

‘सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते ।’

(नृ. उ. ता. ९. २.)

इति । हारीतस्मृतिरपि—

‘एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा त्वनृणी भवेत् ॥’

(हा. स्मृ. २. २१)

इति । ‘वा वेदं व्रतानि’ इत्यनेन स्नातकत्रैविध्यं दर्शितम् । तत्र वेदमात्रपरिसमापक एकः । व्रतमात्रपरिसमापको द्वितीयः उभयपरिसमापकस्तृतीयः । व्रतशब्देनात्र गृह्यप्रसिद्धान्युपनयनव्रत-सावित्रीव्रत-वेदव्रतानि विवक्षितानि । स्नातकत्रैविध्यं हारीतेनोक्तम्—

‘त्रयः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको

व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्नातकः’ ।

(हा. स्मृ. ४. १--२)

इति । वेदं पारं नीत्वेत्यत्रार्थवगतिरपि विवक्षिता* । अत एव कूर्मपुराणे—

*अत्र मीमांसका मन्यन्ते—‘स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः’—इत्यस्य विधेरर्थज्ञान-पर्यन्तत्वम् । अर्थज्ञानं विना कर्मानुष्ठानसामर्थ्याभावात् । तस्य च विधेरर्थज्ञान-त्वात् अर्थज्ञानमवश्यम्—इति । औपनिषदास्तु— ‘स्वाध्यायो ऽध्येतव्य-इत्यस्य विधेरक्षरग्रहणेनैव चारितार्थ्यम् । वेदाक्षरग्रहणमेव विधिफलम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं तु कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं च काम्येन श्रोतव्यविधिना प्राप्तमतो विनाप्यर्थज्ञानं स्नायात्—इति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु हरिहरभाष्यादौ द्रष्टव्यः ।

१. I. reads यद्दत्त्वाऽऽनृणी भवेत्. २. B. C. D. and G. read सावि-त्रीव्रत-वेदाव्व्रता-ऽऽप्यवकव्रतानि.

‘वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदान् वा चतुरो द्विजः ।
अधीत्य चाधिर्गम्यार्थं ततः स्नायाद्विजोत्तमोः ’ ॥

(कू. पु. १. २. १५. १)

इति । स्नानप्रकारश्च गृह्ये प्रसिद्धः । स्नातकधर्माः कूर्म-
पुराणे दर्शिताः—

‘यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । (३)

छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।

रौक्मे च कुण्डले वेदं कृत्तकेश-नखः शुचिः ॥ (४)

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्वहिर्मान्यं च धारयेत् ॥ (५)

शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।

न जीर्ण-मलवद्वासा भवेत्तु विभवे सति ॥ (६)

न रक्तमुल्वणं चान्यधृतं वासो न कन्थिकाम् । (७)

(कू. पु. १. २. १५. ३-७)

इति ।

॥ इति स्नातकप्रकरणम् ॥

अथ विवाहः । तत्र मनुः—

‘गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥

(म. स्मृ. ३. ४)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

१. The text reads विन्द्याद्वा for वेदान्. २. The text substitutes अधि-
for अधिः. ३. All others except D. and the text read द्विजोत्तमः.

४. The text reads this line as follows :—

रौक्मे च कुण्डले धर्मे द्युत्तकेश-नखः शुचिः ॥

५. I. reads चास्य धृतं for चान्यधृतं. ६. D. omits अपि.

‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्थ-गोत्रजाम्’ ।

(या. स्मृ. १. ५२-५३)

इति । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्ताम् । बाह्यानि
लक्षणानि मनुना दर्शितानि—

‘अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंस-वारणगामिनीम् ।

तनुलोम-केश-दशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०)

इति । वर्ज्यामाह स एव—

‘नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नाज्जलोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिद्मलाम् ॥

नर्क्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीं नान्त्य-पर्वतनामिकाम् ।

न पक्ष्यहि-प्रेष्यनाम्नीं न च भीषेणनामिकाम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ८-९)

इति । कपिला रक्ततण्डुलवर्णा । पिद्मला अग्निवर्णा ।

अन्त्येति म्लेच्छनाम्नी । विष्णुपुराणे अपि—

‘न इमश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च ॥

नानिबन्धेक्षणां तद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुधः ।

यस्याश्च रोमशो जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥

१. D. reads सोमनाम्नी. २. The text reads वाचाटां. ३. B. C. F. G. and H. read न विभीषणनामिकाम्. ४. The text reads क्षाम—वाक्यां काकस्वरां न वा. ५. B. C. and F. read नानिबन्धेक्षणां; while D. reads नानिबन्धेक्षणां. ६. The text reads स्त्रियम् for बुधः.

गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्वहेत् ।
 नातिरूक्षच्छर्वि पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ॥
 औपीनहस्त-पादां च न कन्यामुद्वहेद्बुधः ।
 न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् संद्वतभुवम् ॥
 न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः ।

(वि. पु. ३. १०. १८-२२)

इति । आन्तराणि तु लक्षणान्याश्वलायनगृह्ये अभिहितानि-

‘दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति । (४) अष्टौ पिण्डान्
 कृत्वा-ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं
 यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां
 यत्सत्यं तद्दृश्यताम्-इति पिण्डानभिमन्त्र्य कु-
 मारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । (५) क्षत्राच्चे-
 दुभयतःसस्यादृद्धीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भवि-
 ष्यतीति विद्याद् । गोष्ठात् पशुमती । वेदिपु-
 रीषाद् ब्रह्मवर्चस्विनी । अविदासिनो हृदात्

१. H. and I. read अपीन-. २. I. reads च ताम्. ३. The text reads संहत-. ४. II, and I. read न वाति-. ५. I. reads विहितानि. ६. A. reads this quotation as follows:—आन्तराणि लक्षणानि आश्वलायनगृह्ये अभिहितानि । दुर्विज्ञेयानि तानि वेदितव्यानि । पूर्वस्थां रात्रीं गोष्ठ-वेदिका-कितवस्थान-हृत्स्य-क्षेत्र-चतुष्पथ-दशानेभ्यो मृत्तिका गृहीत्वा अष्टौ पिण्डान् कृत्वा-ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्य-तामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डं गृहीते धान्यवती भवति । द्वितीये पशुमती । तृतीयेऽग्निहोत्रपरा । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्थनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे बन्ध्या । सप्तमे व्यभिचारि-णी । अष्टमे विधवा भवेदिति । This reading is followed by neither the text nor our manuscripts. This is probably a paraphrase of *Āśvalāyana Sūtra*.

सर्वसम्पन्ना । देवनात् कितवी । चतुष्पथाद्विप्र-
ब्राजिनी । ईरणादधन्या । इमशानात्पतिघ्नी' । (६)

(आ. गृ. सू. १. ९. ४-६)

इति । विप्रब्राजिनी विविधं प्रकर्षेण ब्रजतीति विप्रब्राजिनी
त्रैरिणीत्यर्थः । अनन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा
रूपान्तराऽगृहीताम् । अनेन पुनर्भूर्यावर्त्यते । अत एव
हादयपः—

‘सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्’ ।

इति । बौधायनः—

‘वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता
भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः
तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत्’ ।

इति । नारदो अपि—

‘कन्यैवाऽक्षेतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणि’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ४६)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

१. B. C. and F. read कन्यैवाऽकृतयोनिर्या. २. B. C. F. G. H.
d I. read -पूर्विका for -दूषिता. ३. B. C. F. H. and I. read पुनर्भूप्रति-
ज्ञेया; while D. and G. read पुनर्भूप्रतिमा ज्ञेयाः. ४. The text reads संस्कार-
ति.

‘अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

(या. स्मृ. १. ६७)

इति । कान्तां कमनीयां उद्धोर्दुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् ।

अत एव आपस्तम्बः—

‘यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्वन्धस्तस्यामृद्धिः’ ।

(आप. गृ. सू. १. ३. २०)

इति । असपिण्डामिति । समान एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च सप्तम-
पुरुषपर्यवसायिनी । तत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः पितृ-
पितामह-प्रपितामहाः । त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः

तथा च मत्स्यपुराणे—

‘लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्’ ॥

(म. पु. १८. २१)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात्—

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः’ ॥

(मा. पु. ३१. ३-५)

इति । एतदुक्तं भवति—सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियाऽनु-
प्रवेशः सापिण्ड्यहेतुः । तथा च देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः

१. H. and I. read पितामह-प्रपितामहाद्, but it is incorrect. २. 13
text substitutes च for दु.

षड्भिः सह सापिण्ड्यम् । तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्ड्यम्—इति । ननु—एवं सति भ्रातृ-पितृव्यादिभिः सह सापिण्ड्यं न स्यात् । परिगणितेष्वनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । देवदत्तकर्तृकक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृ-पितृव्यकर्तृकक्रियायामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्ड्यम् । एवं भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृकत्वात् सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ।

अपरे पुनरन्यथा सापिण्ड्यमाहुः । तथा हि—समान एकः पेण्डो देहावयवौ येषां ते सापिण्डाः । तत्र पुत्रस्य साक्षात् पितृदेहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् । तथा पितामहादेभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । साक्षान्मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्य-पितृष्वस्त्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात् । तथा मातृष्वसृ-मातुलादिभिः सह मातामहदेहान्वयात् । पत्न्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः । एवं भ्रातृभार्याणामप्येकशरीरारम्भकैः स्व-स्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् ।

उक्तं द्विविधं सापिण्ड्यं यस्या नास्ति सेयमसापिण्डा तामुहित् । ननु—एवं सति न काप्युद्वाहः सम्भवेत् । सर्वत्र सापिण्ड्यस्य कथंचिद्योजयितुं शक्यत्वात् । विधातृशरीरानुत्तेर्दुष्परिहरत्वात् ।

१. I. reads सहकर्तृत्वात्. २. H. reads प्रयोजनीयम्.

‘ बहु स्यां प्रजायेय ।’

(छां. उ. ६. २. ३; तै. उ. २. ६. १)

इति श्रुतेः । नैष दोषः । अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कुचितत्वेन तद्दूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तथा च गौतमः—

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ।

(गौ. स्मृ. १४. १३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।’

(या. स्मृ. १. ५३)

इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं ‘सापिण्ड्यं निवर्त्तते’—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ।

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते’ ।

(म. स्मृ. ५. ६०)

इति मनुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिगणनायां सप्तमादूर्ध्वं वर-वध्वोर्विवाहो न दुष्यति । मातृपक्षे च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां वर-वध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति तदा तयोः सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विवाहो न दोषायेति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्—

१. D. omits अविशेषेण. २. D. omits the following portion—
सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तथाऽत्र गौतमः—

‘पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा’

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।’

इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं. ३. Except A. 516 the text of Gautama all others read सापिण्ड्यनिवृत्तिः.

‘पञ्चमीं मातृपक्षात् पितृपक्षात् सप्तमीम् ।
गृहस्थ उद्वहेत् कन्यां न्याय्येन विधिना नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. २३)

इति । तत्र सप्तमीं पञ्चमीमतीत्येत्थ्याहार्यम् । अन्यथा
‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम्’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इति वचनविरोधात् ।

‘पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते सर्वतः शूद्रतां गताः’ ॥

इति मरीचिवचनविरोधाच्च । यद्यपि पैठीनसिना क-
ल्पद्वयमुक्तम्—

‘पञ्चमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतः ।

त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ ।

इति । तत्र द्वितीयः कल्पो ऽसमानजातीयविषयः । यतः
शङ्क आह—

‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु’ ॥

इति । अयमर्थः । त्रिषामेकः पिता मातरो भिन्नजाती-
यास्ते मातृभेदादसमानजातीयाः तथापि पितृक्यादस्ति तेषां
सापिण्ड्यम् । तच्च त्रिषु पुरुषेष्वतीतिषु निवर्त्तते—इति । ननु—एवं
सति पितृपक्षे अपि त्रिभिः पुरुषैः सापिण्ड्यनिवृत्तेः ‘पञ्च पितृ-
तो वा’ इति वचनं विरुद्ध्येत । एवं तर्हि—

१. D. reads द्वाचेत विधिना नृप. २. D. reads अन्यथा ऽपि च ‘मातुः
सप्तमादूर्ध्वम्.’ ३. D. and G. read सर्वे ते शूद्रतां; while B. C. F. and H. read
सर्वे ते ऽशूद्रतां. ४. I. reads पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः.

‘त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ ।

इति पैठीनसिवचनं सजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम् । अनु-
कल्पो वाऽस्तु ।

‘मातृतः पितृतस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इत्यत्र पितृशब्देन बीजिनोऽपि संग्रहः । तथा च गौतमः—

‘ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः । (३) बीजि-

नश्च । (४) मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्’ । (५)

(गौ. स्मृ. ४. ३-५)

इति । यो हि नियोगात् पुत्रमुत्पादयति स बीजी । पितृ-
मातृबान्धवाः स्मृत्यन्तरे—

‘पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुःसुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः’ ॥

इति । ननु—असपिण्डामिति न वक्तव्यम् । वक्ष्यमाणेन
‘असमानार्ध-गोत्रजाम्—इत्यनेनैव सपिण्डाया विवाहनिषेध-
सिद्धेः । सत्यम् । तथापि या मातुरसपिण्डा भवति सैवोद्वाह-
कर्मणि प्रशस्तेति वक्तुम् । तथा च मनुः—

‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने’ ॥

(म. स्मृ. ३. ५)

१. I. reads सजातिष्वेव निषेधपरम् for सजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम्.
२. I. reads वक्तव्यम्.

इति । या मातुरसपिण्डा असगोत्रा च, या पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डा च सा मैथुने मिथुनसाध्ये दारकर्मणि द्विजातीनां प्रशस्ता परिणयेत्यर्थः । ननु—अत्र मातृग्रहणमनर्थकम् । पितृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधसिद्धेः । तस्याः पृथक् पिण्ड-गोत्रयोरभावात् ।

‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् समे पदे’ ॥

इति वचनात् । मैवम् । गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप्रदानाभावेन पितृगोत्र-सापिण्ड्ययोरनिवृत्तेः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवत्’ ॥

(ग. पु. २. २६. २१-२२)

इति । एतेन मातुलसुताविवाहविषये विवादोऽपि परास्तः । तथा हि—तन्निषेधवचनानि गान्धर्वादिविवाहोदजविषयाणि । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात् । तदनुग्राहकश्रुति-स्मृतिसदाचारात् न ब्राह्मादिविवाहोदजविषयाणि । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तानि च निषेधवचनानि यथा । तत्र शातातपः—

‘मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘पितृ-मातृष्वसृ-दुहितरो मातुलसुताश्चै धर्म-
तस्ता भगिन्यः । ता वर्जयेदिति विज्ञायते’ ।

इति । सुमन्तुरपि-

‘पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः । तद्भ्र-
गिन्यो मातृष्वसारः । तद्दुहितरश्च भगिन्यः । तद-
पत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा सङ्करकारिण्यः’ ।

इति । व्यासः-

‘मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः’ ।

इति । ननु-अविशेषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशे-
षविषयता? विशेषवचनबलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः-

‘पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्तिष्ठस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान्’ ।

(म. स्मृ. ११. १७१-१७२)

इति । भगिनीपदं पैतृष्वसेयादिविशेषणम् । आप्तस्येति
मातुर्भ्रातृविशेषणम् । तत्र सुतामित्यध्याहारः । आप्तस्य स-
न्निरुष्टस्य सपिण्डस्य गान्धर्वादिविवाहोढायाः मातुर्भ्रातुरि-
त्यर्थः । पैतृष्वस्त्रीयमित्यत्राप्यनिवृत्तसापिण्ड्या गान्धर्वादि-
नोढा पितृष्वसा विवक्षिता । तथा च सति तद्दुहितुर्भगिनी-
ति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्मादिविवाहेषु सापिण्डचनिवृत्तेः

१. B. C. D. F. G. and H. omit च; while D. reads पितृष्वसृदुहितरो
मातृष्वसृ-मातुलसुताः. २. B. C. D. F. and G. omit तद्भ्रगिन्यो मातृष्वसारः.
३. B. C. and F. read -कारिणः. ४. The text reads भ्रातुस्तनयां. ५. G.
and I. read नोपयच्छेत्. ६. B. C. D. F. and G. read गान्धर्वादिनोढामातुः.

भगिनीपदं नान्वियात् । अयमेव न्यायो मातृष्वस्त्रीयाया-
मपि योजनीयः । तस्माद्भगिन्यां प्रपदोपेतमनुवचनबलाद-
विशेषे निषेधो विशेषविषय एवोपसंह्रियते । ननु-ब्राह्मादि-
विवाहविषये मातुलसुताया इष मातृष्वसृसुताया अपि
विवाहः प्रामुयात् । तत्र । शिष्टगर्हितत्वेन तत्र निषेधस्मृतिक-
ल्पनात् । शिष्टगर्हितस्यानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्य आह-

‘अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु’ ।

(या. स्मृ. १. १५६)

इति । यद्यपि मातुलसुतापरिणयनमुदीच्यशिष्टगर्हितं
तथापि दाक्षिणात्याशिष्टैराचरितत्वेन नाविगीतो ऽयमुदीच्या-
नामाचारः । न च दाक्षिणात्यानां रागमूलत्वं शङ्कनीयम् ।
विधि-निषेधपरीक्षकैरेव तद्विवाहकरणात् । मातृष्वसुः सुता-
विवाहस्तु अविगीतेन शिष्टाचारेण गर्हितः । मातुलसुतावि-
वाहस्यानुग्राहकाः श्रुत्यादयः । तत्र मन्त्रवर्णः-

‘आयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिर्
यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा
भागस्ते पैसृष्वसेयी वपामिव’ ॥

(ऋ. सं. ७. ४. ३. २२. ६.)

इति । अयमर्थः-हे इन्द्र पथिभिरीडितेभिः स्तुतैः सह

१. A. reads this sentence as follows -अयमेव न्यायो मातृष्वसृषवे । मातुल-
सुतापरिणय उदीच्यशिष्टगर्हितः । तथापि दाक्षिणात्याशिष्टैराचरितविषये मातुलसु-
ताया इष मातृष्वसृसुताया अपि विवाहः प्रामुयात्. २. I. reads -ग्राहका श्रुतिः.
३. This Mantra appears in Rigveda Samhita Maṇḍala VII. Anuvāka
III. in Pariśiṣhta. Eight Mantras are given after that Anuvāka under
the name Pariśiṣhta or Appendix. ४. I. reads वपाम् for वपामिव.
५. Here some manuscripts substitute -क्ति- for -दि- ६. B. C. D. E. G.
and H. do not insert सह.

नो ऽस्माकमिमं यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्मादिभिर्दीयमानं
भागधेयं जुषस्व । तृप्तामाज्यादिना संस्कृतां वपां त्वामुद्दिश्य जहुः
त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयम् । यथा मातुलस्य योषा दुहिता
भागिनेयस्य भागः भजनीया भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा च
पैतृवसेयी पौत्रस्य भागः तथा ऽयं ते तत्र भागो वपाऽऽह्यः-
इति । वाजसनेयके ऽपि-

‘तेस्माद्वा समानादेव पुरुषादत्ता चाऽद्यश्च जा-
यते उत तृतीये सद्गच्छावहै चतुर्थे सद्गच्छावहै’ ।

इति । समानादिकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यश्च भोग्यः
द्वावप्युत्पद्येते । तौ च मिथः सद्गल्पयतः कृटस्थमारभ्य तृ-
तीये चतुर्थे वा पुरुषे सद्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः तथापि मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे
प्रमाणम् । विरोधिवचनानामभावात् । मातृसपिण्डाविप्रयत्व-
स्य वर्णितत्वात् च । तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वादुपरिधार-
णवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि-प्रेताग्निहोत्रे (पू. मी. वार्ति. ३. ४. १५) श्रूयते-
‘अधस्तात् समिधं धारयन्ननुव्रवेत्
उपरि हि देवेभ्यो यज्ञं धारयति’ ।

इति । तत्र पैतृकस्य हविषोऽधस्तात् समन्त्रकं समिधा-
रणं विधाय तद्वाक्यशेषेण समिधो हविरुपरिधारणं देवे कर्म-
णियत् श्रुतं तत् किमर्थवादः-उत विधिपरयम्?-इति संशयः ।

१. B. C. D. F. G. and H. read तस्माद् for तस्माद्वा. २. I. omits
अभावात्. ३. B. C. D. F. G. and H. omit माद्. ४. D. and I. omit
यज्ञं. ५. I. reads वाक्यशेषे समिधो. ६. G. and H. read कृतं for श्रुतं.
७. B. C. and F. read विधायक, H. and I. read विधीयते.

तत्राऽधोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतालाभादर्थवाद इति—पूर्वः पक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूद्य तेन स्तुतिर्युक्ता । उपरि धारणं तु न कापि प्रसिद्धम् । अतस्तावकत्वायोगाद्वाक्यभेदमभ्युपगम्याऽप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।

एवं 'तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै'—इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन मातुलसुतां विवहेत्—इति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छ्रुतावनुग्रहीतोऽयं विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्मादिषु सापिण्ड्यनिराकरणेन मातुलसुताविवाहप्रापकतया दर्शिताः । शिशु-चारश्च दाक्षिणात्यानामविगीत उदाहृतः ।

केचित्तु—आसुरादिष्वपि देशविशेषेण मातुलसुताविवाहो धर्म्य—इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र बौधायनः—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः (***) । (१)

अनुपनीतेन (***) भार्यया च सहभोजनं

पर्युषितभोजनं मातुलदुहितृ-पितृष्वसूदुहितृ-

परिणयनमिति । (२) तथोत्तरत ऊर्णावि-

क्रयः सधुयानमुभयतोदङ्घ्रिव्यवहारः आयुर्धा-

यकं समुद्रयानमिति । (४), इतरदितरस्मिन्

कुर्वन् दुष्यति इतर इतरस्मिन् । (५) तत्र

तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् । (६)

(बौ. स्मृ. १. १. २. १-६)

१. I. reads शास्त्रानुग्रहीतोऽयं विवाहः. २. The text (by E. Hultzsch) adds यथैतत् and reads अनुपनीतेन. ३. The text (E. Hultzsch) omits व, and reads स्त्रिया सह-. ४. B. C. F. and H. omit पर्युषितभोजनं. ५. The text reads मातुल-पितृष्वसूदुहितृगमनं. ६. B. C. and F. omit ऊर्णाविक्रयः. ७. The text reads समुद्रसंयानं. ८. All others except १. and the text read तद्वैशं प्रामाण्यात् for तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्.

इति । इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुल-
सम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे । तथेतर उदीच्य इतरस्मिन्
दक्षिणदेशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे ।
कुतः ? देशप्रामाण्यात् । देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्ये-
त्यर्थः । तथा च देवलः—

‘यस्मिन् देशे य आचारो न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।
स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः’ ॥

इति । भृगुः—

‘यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरे ऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्’ ॥

इति । ननु—शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवाहो ऽपि प्र-
सज्येत । प्रजापतिना तथाऽऽचरणात् । तथा च श्रुतिः—

‘प्रजापतिर्वै^१ स्वां दुहितरमभ्यर्ध्यायत्’ ।

इति । मैवम् । ‘न देवचरितं चरेत्’—इति न्यायात् ।
अत एव बौधायनः—

‘अनुष्ठितं तु यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।

नाऽनुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. १. १. २. १२)

१. I. omits प्रामाण्यस्य. २. I. substitutes तु for सु. ३. B. C. and F. read देवाचारैः स्मृतौ भृगोः, D. reads देवाचारः स्मृतौ भृगोः and G. reads देवाचारः स्मृतौ भृगोः for न तु देशान्तरे स्मृतः. ४. All others except A. and H. omit भृगुः. ५. D. and G. read न विचारयेत्. ६. H. and I. read प्रजापतेराचरणात्, while D. substitutes तथा for तथा. ७. I. omits वै. ८. D. H. and I. read भव्यगात्, and for the same B. C. F. read भव्यधापयत्. ९. After this word D. inserts न्वायात्.

इति । तदेवं पूर्वोक्तब्राह्मादिविवाहव्यवस्थया देशभेदवि-
पथ्यव्यवस्थया च मातुलसुताविवोहो 'सपिण्डाम्'—इत्यादिशा-
स्त्रादेव सिद्धः । यवीयसीं वयसा कायपरिमाणेन च न्यूनाम् ।
तत्र वयोन्यूनताया इयत्तामाह मनुः—

‘त्रिंशद्वर्षोद्धेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

व्यष्टवर्षो षष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९४)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामत्रामुयात् ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्धेत् त्रिगुणः स्वयम्’ ।

(वि. पु. ३. १०. १६)

इति । अरोगिणीं अचिकित्स्यराजयक्ष्मादिरोगरहिताम् ।
भ्रातृमतीं ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता यस्याः सा भ्रातृमती ।
अनेन पुत्रिकाशङ्का व्युदस्यते । अत एव मनुः—

‘यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११)

इति । यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान् वा न वा-
इति न विज्ञायते तां नोपयच्छेत् । यत्र तु नैषा शङ्का ता-

१. I. omits पूर्वोक्त.. २. B. C. and F. omit च; while D. omits
वेद्यमेरविषयव्यवस्थया. ३. I. reads -विवाहः 'न सपिण्डाम्'. ४. Except A.
and the text all others read बहेत् for उद्धेत्. ५. G. reads षष्टवर्षो;
while B. C. and F. read अष्टवर्षो through mistake.

मभ्रातृकामप्युपयच्छेदित्यभिप्रायः । 'न विज्ञायेत वा पिता'-
इत्युक्तेः वरेण सह सम्प्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः सङ्कल्पमात्रेण
कन्या पुत्रिका भवतीति द्रष्टव्यम् । तथा च गौतमः-

‘अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषाम् । (१९)

तत्संशयान्नोपयच्छेदभ्रातृकाम्’।

(गौ. स्मृ. २९. १९-२०)

इति । मनुरापि-

‘अपुत्रो ऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. १२७)

इति । वरेण सह सम्प्रतिपत्तिकरणं तु पुत्रिकाकरणे
स्पष्टमेव विज्ञायते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता-

‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति’ ॥

(व. स्मृ. १७. १७)

इति । ‘स नौ पुत्रो भवेदिति’-इति क्वचित्पाठः । अस्याश्च
पुत्रिकाया गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह न सापिण्ड्य-
सगोत्रत्वनिवृत्तिः । अत एव लौगाक्षिः-

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । तदेवमभिहितां पुत्रिकां शङ्कमानः पुत्रार्थी भ्रातृम-
तीमेवोद्वहेत् । ‘असमानार्थ-गोत्रजाम्’ ऋषेरिदमार्थं प्रवः
गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तकमुनिगण इत्यर्थः । तद्यथा-गो-

त्रप्रवर्त्तकस्य भरद्वाजस्य व्यावर्त्तकात्रंगिरो-बृहस्पती । अत
एवाङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाजगोत्रो ऽहमिति प्रयुञ्जते । एवम-
न्यदप्युदाहार्यम् । गोत्रं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या
वध्वा वरेण सह प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं वा नास्ति सा वधूर्विवाह-
मर्हति । कचिद्गोत्रभेदे ऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा—याज्ञवल्क्य-
वाधूल-मौन-मौकानां भिन्नगोत्राणां भार्गव-वीतहृव्य-सावेत-
सेति प्रवरस्यैक्यात् । अतस्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय
असमानार्षजाम्—इत्युक्तम् । कचित् प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यम् ।
तद्यथा-आङ्गिरसाम्बरीष-यौवनाश्व-मान्धात्रम्बरीष-यौवना-श्वे-
ति-अत्राङ्गिरस-मान्धातृप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रमेकम् ।
अतस्तत्र विवाहो माभूदित्यसमानगोत्रग्रहणम् । गोत्रप्रवर्त्तकाश्च
प्राधान्येनाऽष्टौ मुनयः । ते चागस्त्याष्टमाः सप्तर्षयः । तथा च
बोधायनः—

‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥

सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—

‘जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रो अत्रि-गौतमौ ।

१. B. C. F. and I. read -भरद्वाज-. २. Only I. reads -सौनकानां for
मौन-मौकानां. ३. D. reads असमानेत्युक्तम्. ४. A. reads असमानार्ष-गो-
त्रजामित्युक्तम्. ५. I. omits through mistake the following portion—

‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥

सप्तर्षीणां अगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—. ३. B. C. F. and G. do not repeat सप्त.

वसिष्ठ-कश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ।
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते' ॥

इति । एतेषां च गोत्राणामवान्तरभेदाः सहस्रसङ्ख्या-
कास्तेषां गणास्त्वेकोनपञ्चाशत् । तथा च बौधायनः—

‘गोत्राणां च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ऊनपञ्चाशदेतेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्’ ॥

इति । प्रवर-गोत्रयोः समानत्वासमानत्वे बौधायन-का-
स्यायन-विश्वामित्र-गर्गादिप्रणीतेषु प्रवरग्रन्थेषु प्रसिद्धे । न
चात्र मिलितयोर्गोत्र-प्रवरयोः पर्युदासनिमित्तत्वं शङ्कनीयम् ।
प्रत्येकं दोषाभिधानात् । तदाह बौधायनः—

‘सगोत्रां चेदेमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात्’ ।

इति । शातातपो ऽपि—

‘परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं तैत्तकृच्छ्रं विशोधनम्’ ॥

इति । आपस्तम्बः—

‘समानगोत्र-प्रवरां कन्यामूढोपगम्य च ।

तस्यामुत्साद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते’ ॥

इति । इत्थं कन्यालक्षणं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम् ।

अत एव मनुः—

‘महान्त्यपि समृद्धानि गो-ऽजा-ऽवि-धन-धान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads प्रसिद्धः through mistake. २. Except A. and I. all others read चेन्मत्योपयच्छेत्. ३. B. C. D. F. and G. read अतिकृच्छ्रं; while A. reads सप्तकृच्छ्रं. ४. I. reads सन्तानं for चण्डालं. ५. D. G. H. and I. read दशैतानि, but the text does not follow this reading.

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशा-ऽर्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारि-श्वित्रि-कुष्ठिकुलानि च' ॥

(म. स्मृ. ३. ६-७)

इति । हीनक्रियं यागादिक्रियारहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमा-
त्रशेषम् । निश्छन्दो ऽध्ययनवर्जितम् । यमो ऽपि-

‘चतुर्दश कुलानीमान्यविवाह्यानि निर्दिशेत् ।

अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव वर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥

श्वित्रि-कुष्ठि-कुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।

सदाकामिकुलं वर्ज्यं रोमशानां च यत्कुलम् ॥

अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत्' ।

इति । अनार्षेयं अविज्ञातप्रवरम् । एतच्च हीनक्रियादिव-
र्जनं तथाविधापत्यपरिहारार्थम् ।

‘कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्ति' ।

(हा. स्मृ. २-१३)

इति हारीतवचनात् । पुराणे ऽपि-

‘मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितॄन् ।

यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत् मुनेः' ॥

इति । मनुरपि-

‘पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति' ॥

१. B. C. D. F. G. and H. read -कामकुलं. २. D. G. and H. read वृष
for सुतः. ३. B. C. and F. read प्रकृतिं स्वां निगच्छति, D. and G. read,
प्रकृतिं स्वां च गच्छति, and H. reads दुर्योनिप्रसूतिं स्वानि गच्छति.

इति । हेयकुलमुक्तम् । उपादेयं तु याज्ञवल्क्य आह—

‘दशपुरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात्’।

(या. स्मृ. १. ५४)

इति । मातृतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषा विख्याता यस्मिन्
कुले तद्दशपुरुषविख्यातं तस्मात्-महाकुलात् पुत्र-पदवादि-
समृद्धात् कन्यामुद्वेदित्यर्थः ।

मनुरपि—

‘उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सहै ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्’॥

(म. स्मृ. ४. २४४)

इति । अत्रोत्तमान् स एवाह—

‘विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुति-स्मृतिनिर्दिशितैः ।

अविपुत्रब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥

महाकुलैश्च सम्बन्धा महत्स्वेव ध्यवस्थिताः ।

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥

लोभ-राग-द्वेषा-ऽमर्ष-मान-मोहादिर्वाजिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनः सदा’॥

इति । अधमानाह स एव—

‘ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥

१. H. reads -कुलस्य. २. I. reads -शस्यादि. ३. D. reads सदा for सह.
४. B. C. D. F. and H. read -मद्यमानवमांस्त्यजेत्; while G. reads -मद्यमान-
वमांस्त्यजेत्. ५. D. reads महत्तश्च, G. reads महत्त्वे च and I. reads महत्त्वेन
for महत्स्वेव. ६. D. and G. read तथा for सदा; while H. reads तथा.
७. B. C. D. F. G. and H. omit स एव.

प्रबद्धवैराः शूरैर्ये राजकिन्त्रिषिणस्तथा ।
 ब्रह्मस्वादननित्याश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥
 अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवस्तथा ।
 पतिघ्न्यश्च सुवासिन्यः तार्श्चे यत्नेन वर्जयेत् ॥

इति । कन्यादाने वरनियमो गौतमेन दर्शितः—

‘विद्या-चारित्र-बन्धु-लक्षण-शील-सम्पन्नाय दद्यात्’ ।

(गौ. स्मृ. ४. ५)

इति । यमो ऽपि—

‘कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च
 विद्यां च वित्तं च सनाथतां च ।
 एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
 कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वैरः ।

यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः’ ॥

(या. स्मृ. १. ५५)

इति । एतैः कन्यकायामुक्तैर्गुणैर्युक्तः । पुंस्त्वपरीक्षा-
 पायस्तु नारदेन दर्शितः—

‘यस्या ऽसु प्लवते वीर्यं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् ।

पुमान् स्याल्लक्षणैरैतैर्विपरीतैस्तु षण्डकः ॥

१. I. reads तांश्च. २. Except A. and the text of Gautama read विद्या-ऽऽचार- for विद्या-चारित्र-. ३. The text does not insert -लक्षण-.
 ४. D. reads सनाथतां च. ५. D. and G. read नरः. ६. I. reads कन्यकाया-
 मुक्तलक्षणैः; while B. C. D. F. G. and H. read कन्यकायामुक्तगुणैर्मुक्तः.
 ७. The text of Nārada reads रेतोस्त्वोत्प्लवते नाऽऽसु. ८. B. C. D. F.
 and G. read वीजं for वीर्यं. ९. B. C. D. F. G. H. and I. read विपरीतस्तु;
 while B. C. F. and G. substitute षण्डकः for षण्डकः.

चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
 चिकित्स्यश्चा ऽचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
 निसर्गषण्ढो वैधिश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
 अभिशापाद्गुरो रोगाद्द्वैवक्रोधान्तथैव च ॥
 ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
 आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनो ऽन्यापतिस्तथा' ॥

(ना. स्मृ. १२. १०-१३)

इति । निसर्गषण्ढः स्वभावतो लिङ्ग-वृषणहीनः । वैधिः
 छिन्नमुष्कः । पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेव्यमानः सन् स-
 कृद्भोगक्षमः पक्षषण्ढः । गुरुशापषण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः ।
 ईर्षया पुंस्त्वर्भुत्पाद्यते यस्य स ईर्ष्याषण्ढः । लघुपचार-
 विशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यषण्ढः । वातोपहतरेतस्को
 वातरेताः । यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ स मुखेभगः ।
 रेतोनिरोधात् षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः । गर्भाधानासमर्थ-
 बीजः मोघबीजः । अप्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शा-
 लीनः । यस्य भार्याव्यतिरेकेणान्यासु पुरुषभावः सोऽन्या-
 पतिः । एतच्च परीक्ष्य ज्ञेयम् । अत्र कारणमाह स एव-

'अपत्यार्थं स्त्रियः स्पष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं ना ऽबीजी क्षेत्रमर्हति' ॥

(ना. स्मृ. १२. ११)

१. B. C. F. and G. read षण्ढो. २. B. C. F. and G. substitute everywhere षण्ढ- for षण्ढ-. ३. B. C. F. and H. read वध्रः. I. also follows the same reading and D. G. read वन्धः. ४. B. C. F. and H. read वध्रः. D. and G. read वन्धः. ५. B. C. D. F. G. and H. omit -मानः सन् and read स्त्रियमासेव्य सकृद्भोग-. ६. I. reads उत्सद्यते through mistake. ७. Except A. and I. all others omit वस्त्र.

इति । षण्द्वदन्त्यानपि वर्जनीयान्नरानाह कात्यायनः—

‘दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः’ ॥

इति । कीदृशाय तर्हि देया ? इत्यत आह मनुः—

‘उत्कृष्टायो ऽभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां देद्याद्यथाविधि’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८८)

इति । अप्राप्तमपीति अप्राप्तविवाहसमयां बालिकामपी-
त्यर्थः । प्राशस्त्यमाह मरीचिः—

‘जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात् परं शुभम् ।

कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्’ ॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

‘काममा मरणात्तिष्ठेद्दृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८९)

१. B. C. D. F. G. and II. read ऽभिरूपाय for ऽभिरूपाय. २. Except A. and the text others read दद्याद्विचक्षणः. ३. B. C. F. and G. omit ति. ४. H. reads बालकान्. ५. All, except A. omit प्राशस्त्यमाह मरीचिः. This verse is omitted by A. B. C. and F. ७. I. reads कुमारीणां पा for कुमारीवरणं. ८. The text of Manu substitutes च for न.

इति । तद्गुणवति सम्भवति गुणहीनाय कन्यां न दद्यादि-
त्येवंपरम् । न तु सर्वथा गुणहीननिषेधपरम् । नो चेत्-
'अपि वा गुणहीनाय' ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति बौधायनोक्तोऽनुकल्पो निर्विषयः स्यात् ।

'ऋतुमत्यपि तिष्ठेत्' ।

(म. स्मृ. १. ८९)

इति वचनं उक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत् । यतः-

'नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्' ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इत्यनेन विरुद्धयेत । अत एव वसिष्ठोऽपि-

'प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात् पिता ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति' ॥

इति । संवर्त्तोऽपि

'रोमेकाले तु सम्प्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गर्न्धर्वा वह्निस्तु कुचदर्शने ॥ (६९)

तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्' । (६८)

(सं. स्मृ. १. ६९-६८)

इति । कन्याशब्देन लज्जाद्यभिज्ञानरहितवयोर्युक्ता विव-
क्षिता । तथा च वायुपुराणम्-

१. All others except I. omit कन्यां. २. I. reads कामकाले. ३. D. and H. read भुङ्क्तेऽथ. ४. D. G. and H. read गर्न्धर्वा. ५. Except A. all read पुराणे for वायुपुराणम्.

‘यावन्न लज्जया ऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।
योन्यादीन्यवगूहेत तावद्भवति कन्यका’ ॥

इति । संप्रहकारो ऽपि—

‘यावच्चैलं न गृह्णाति यावत् क्रीडति पांसुभिः ।
यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति कन्यका’ ॥

इति । वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः—

‘गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददन् ।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम्’ ॥

इति । गौर्यादिशब्दार्थः संवर्त्तेन दर्शितः—

‘अष्टवर्षा भवेद्वैरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला’ ॥

(सं. स्मृ. १. ६६)

इति । यमो ऽपि—

‘अष्टवर्षा भवेद्वैरी नवमे नमिका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता’ ॥

इति । मुख्यानुकल्पभेदेन दातृविशेषानाह नारदः—

‘पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

१. I. reads लज्जया ऽङ्गानि; while D. reads गूहेते ऽङ्गानि and G. गूहेतेऽङ्गानि. २. I. reads योन्यादीनि न गूहेत; while D. and G. read यो-
यादीनाऽवगूहेत. ३. संप्रहकारो ऽपि and the following verse do not appear
in D. ४. Except A. all others substitute यमेन for संवर्त्तेन, but the
following verse appears in Samvarta. ५. I. reads दशमे कन्यका प्रोक्ता.
Except A. all others substitute संवर्त्तौ ऽपि for यमो ऽपि, but the
following verse is not found in the text of Samvarta. ७. B. C. D. F.
d G. substitute च for वा and I. reads ऽनुमते; while H. reads ऽनुमतः.
The text of Nārada reads पितामहो.

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।
 तेस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः सेनाभयः ॥
 यदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमौत्रजेत् ।
 (ना. स्मृ. १२. २०-२१)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि -

‘पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
 कन्याप्रदः पूर्वनाशो प्रकृतिस्थः परः परः ॥
 अप्रयच्छन् समाप्नोति भृणहत्यामृतावृतौ ।
 गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ॥
 (या. स्मृ. १. ६३-६४)

इति । गम्यं गमनाहं सावर्ण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । तथा च
 नारदः-

‘सवर्णमनुरूपं च कुल-शील-वयः-भुतेः ।
 सहधर्मं चरेत् तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः’ ॥
 (ना. स्मृ. १२. ५३)

इति । ‘सवर्णं वरं प्राप्य’-इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ए-
 तच्चा ऽसति रजोदर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सस्वपि पि-
 त्वादिषु कश्चित्कालं पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव
 वरं वरयेत् । तदाह बौधायनः-

१. D. reads यस्यां. २. Except A. and the text all read स्वजातवः.
 ३. The text reads आश्रयेत्. ४. Except A. and the text others read
 -बल-भुते. ५. The text reads प्रजाः for पुत्रान्.

‘त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षित पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत् सदृशं पतिम् ॥
अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्’ ।

(बौ. स्मृ. ४. १. १४)

इति । मनुरपि—

‘त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादितस्माद् विन्देत् सदृशं पतिम् ॥
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिदत्राप्नोति न च यं सा अधिगच्छति’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९०—९१)

इति । सा यं भर्तारमधिगच्छति सो ऽपि नैनोऽधिगच्छती-
त्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्’ ।

इति तद्गुणवद्भरलाभे सति द्रष्टव्यम् । ननु—ऋतुमत्यां
कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः? यतो यमेन ‘दशवर्षा भवेत् कन्या’—
इत्युक्तम् । न च—दशमे वर्षे ऋतुः सम्भवति । नायं दोषः ।
गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् ।
सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम्—
‘कन्यां ददद् ब्रह्मलोकम्’ ।

इति । लोकप्रसिद्धस्तु कन्याशब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्र-
माषष्टे । एवं च सति शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता
भवन्ति । तथा चाऽऽनुशासनिके ऽष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां
प्रयुक्तः—

‘कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवाऽस्मि न संशयः’।

(म. भा. आ. २०. २२)

इति । शल्यपर्वण्यपि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः—

‘असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानये’।

(म. भा. श. ५१. १०)

इति । उमामहेश्वरसंवादेऽपि—

‘ऋनुज्जाना तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते’।

इति । ननु—‘असंस्कृतायाः’—इति वचने विवाहरहिताया उत्तमलोकाभाव उक्तः सोऽनुपपन्नः । विवाहरहितानामपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनाऽध्ययनादिभिः उत्तमलोकसम्भवात् ।

अत एव हारीतिनोक्तम्—

‘द्विविधाः स्त्रियः । ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च ।

तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्रीन्धनं वेदाध्य-

यनं स्वगृहे च भिक्षाचर्या इति । सद्यो

वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं

कृत्वा विवाहः कार्यः’ ।

(हा. स्मृ. २१. २३)

१. The text reads—

‘तासां द्विविधो विकल्पः । ब्रह्मवादिन्यः सद्योवहा-
श्चेति । ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्रीन्धनं वेदाध्य-
यनं भिक्षाचर्या च । प्रामौ रजसः समावर्तनम् ।
अनिरिक्तेऽप्रधानम् । सद्योऽपध्वसनं वा’ ।

२. I. omits सद्यो and terminates the quotation at भिक्षाचर्या, showing that the latter half of the quotation is written by the author, but this is a mistake. ३. This portion appears in the text.

इति । मैवम् । * तस्य कल्पान्तरविषयत्वात् । तथा च यमैः—
 'पुरा कल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
 अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

* इदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति । तथा हि—हारीतेन प्रथमं—
 'अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृद्धशेषतः ।
 संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्' ॥
 (म. स्मृ. २. ६६)

इत्यस्या मनूक्तेः 'शूद्रसमाः स्त्रियः' इत्यस्य च बाधार्थं—
 'न शूद्रसमाः स्त्रियः' ।
 (हा. स्मृ. २१. २०)

इत्यभिधाय—

'न हि शूद्रयोनी ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्या जायन्ते' ।
 (हा. स्मृ. २१. २१)

इति हेतुरूपन्यस्तः । अनन्तरं च 'द्विविधाः स्त्रिय' इत्यनेन—
 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
 पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थो जग्मपरिक्रिया' ॥
 (म. स्मृ. २. ६७)

इत्यादिवचनानां सद्योवधूपरत्वमभिधाय—
 'तस्माच्छन्दसा स्त्रियः संस्कार्याः' ।
 (हा. स्मृ. २१. २२)

इति स्त्रीणां वैदिकसंस्कारा विहिताः । 'पुरा कल्पे तु नारीणां' इत्यादि
 यमोक्तिस्तु भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्यवती ।

यदि च कल्पान्तरविषयत्वं हारीतवचनस्य स्वीक्रियेत तर्हि शूद्रयो-
 निजत्वरूपस्य दोषस्य स्वीकार एव भवेत् । तथा च सति अस्मिन् कल्पे
 सर्वेषामेव ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्यां शूद्रयोनिजत्वमापतेदिति महान्तमनर्थं
 शिष्टाः कथं परिहरिष्यन्तीति न जानीमः ।

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भेक्ष्यचर्या विधीयते ॥
वर्जयेदजिनं चरिं जटाधारणमेव च' ।

इति । 'अष्टवर्षा भवेद्वैरी'— इत्यादिना विवाहकाल-
उक्तः । अथ विवाहभेदा उच्यन्ते । तत्र मनुः—

'चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हितहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाऽष्टमोऽर्धमः' ॥

(म. स्मृ. ३. २०-२१)

इति । एषां क्रमेण लक्षणमाह स एव—

'आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुत-शीलव्रते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥
सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो ब्रविणं दत्वा कन्यायै च स्वशक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

१. I. reads मतः for ऽधमः. २. The text reads सह नो. ३. D. reads कन्यायाश्च स शक्तितः; B. C. F. G. and H. read कन्यायाश्च स्वशक्तितः; and the text reads कन्यायै चैव शक्तितः.

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्थ च ।
 गान्धर्वः सै च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
 हेत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृह्णात् ।
 प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 मुपां मत्तां प्रमत्तां वा रद्दो यत्रोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

(म. स्मृ. ३. २७-३४)

इति । नारदो ऽपि—

‘ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथा परः ।
 आर्षश्चैवाऽथ दैवश्च गान्धर्वश्चाऽऽसुरस्तथा ॥
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमो मतः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३८-३९)

इति । वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियममाह मनुः—

‘षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो ऽवरान् ।
 विद्-शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद् धर्म्यान् राक्षसान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३)

इति । आदितः षड्विवाहा विप्रस्य धर्म्याः । आसुरादयश्च-

१. B. C. and F. read स इति ज्ञेयो; while G. reads इति विज्ञेयो and the text reads स तु विज्ञेयो. २. G. substitutes हत्वा; while D. इत्वा for हत्वा. ३. We follow here A. B. C. D. F. G. and the text. H. and I. substitute बलात् for गृह्णात्. ४. The text and H. read चाऽष्टमोऽधमः; while D. and G. read प्रथितोऽष्टमः. ५. B. C. D. and F. read ततः परम्; while G. and H. read ततः परः. ६. The text reads ऽनवरः. ७. B. C. D. F. G. and H. read ऽधमः; while the text substitutes स्मृतः for मतः. ८. G. reads षड्वाऽऽनुपूर्व्यात्; while all others except A. B. C. D. substitute आनुपूर्व्यात् for आनुपूर्व्या. ९. D. G. and I. read धर्म्यान्नराक्षसान्.

त्वारः पोश्वात्याः क्षत्रियाणां भर्म्याः । राक्षसवर्जं त एव वैश्य
शूद्रयोरपि । एतेषां ब्राह्मदीनां मध्ये प्रशस्तानाह स एव-

‘चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्य-शूद्रयोः’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४)

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि-

‘चत्वारो ब्राह्मणस्याऽऽद्याः शस्ता गान्धर्व-राक्षसौ ।

राक्षस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः’ ॥

इति । गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यत्रिवा-

हालाभे ब्राह्मणादीनां पैशाचमप्यनुजानाति वेत्सः-

‘सर्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता’ ॥

इति । ब्राह्मणादीनां फलमाह मनुः-

‘दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचर्यत्येनसः पितृन् ॥

दैर्वाढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोढाजः सुतस्त्रीस्त्रीन् षट्षट् कायोढजः सुतः ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥

१. B. C. D. and F. read पश्चात्; while I. reads पैशाचान्ता
२. Here I. substitutes संवर्त्तः for वत्सः; but the other manuscripts do
not follow him. Also Kamalākera Bhatta quotes the following vers
and reads वत्सः (see Nirṇaya sindhu Vol. III., Part I., Vivaha Prak
raṇa). ३. B. C. F. G. and H. read पूर्वापरान्. ४. The text reads मोच
र्येनसः. ५. B. C. D. F. G. and H. read दैर्वाढायाः. ६. B. C. D. F. G
and H. read आर्षोढायाः.

रूप-सत्त्व-गुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसा ऽनृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहे तु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः' ॥

(म. स्मृ. ३. ३७-४१)

इति । प्रशस्तेष्वपि चतुर्षु विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रशस्त-
तरः । तत्र बौधायनः-

‘तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य

तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ।

उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ११. २०. १०-११)

इति । ननु-आसुरवदार्षोऽपि पापीयान् । क्रयप्राप्तत्वाविशो-
पात् । अत एव कश्यपः-

‘क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत्’ ॥

(का. स्मृ. ४९)

इति । मनुरपि आर्षस्य क्रयक्रीतत्वादधर्म्यत्वमभिप्रेत्याह-

‘पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चाऽऽसुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कथञ्चन’ ॥

(म. स्मृ. ३. २५)

इति । ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्म-दैव-प्राजा-

१. B. C. F. and G. read इतरेषु स्वशिष्टेषु; while I. reads इतरेषु च शिष्टेषु. २. B. C. D. F. and II. do not repeat पूर्वः. ३. D. does not insert तेषां चत्वारः. ४. Except A. and the text all others read इतरेषां. ५. D. and G. substitute क्रम- for क्रय-. ६. I. reads सापिण्डेषु instead of सा पित्र्ये. ७. The text reads कदाचन for कथञ्चन.

पत्याः त्रयो धर्म्याः । क्रयाभावात् । आर्षा-ऽऽसुरौ द्वावधर्म्यौ ।
 क्रयक्रीतत्वात् । तयोऽप्यासुरः पैशाचवदापद्यपि न कर्तव्यः
 —इति । तन्न । पञ्चानामिति वचनस्य मतान्तरोपन्यासपर-
 त्वात् । कुत एतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिथुनस्य शु-
 ल्कत्वं मतान्तरत्वेनानूद्य निषधेति—

‘आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पो वाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः’॥

(म. स्मृ. ३. ५३)

इति । गोमिथुनं शुल्कम्—इति यत् केचिदाहुस्तन्मृषैव ।
 न हि तस्य शुल्कत्वं सम्भवति । तल्लक्षणाभावात् । अनियत-
 परिमाणत्वं हि शुल्कलक्षणम् । क्रये तद्दर्शनात् । क्रयसाधनं
 हि मूल्यं देश-कालाद्यपेक्षया अल्पं वा महद्वा भवति । प्र-
 कृते तु परिमाणं नियतम् । यतः आर्षस्तावतैव गोमिथुनैव
 सम्पद्यते न त्वन्यथा । अतः क्रयक्रीतत्वाभावाद्दर्म्य एवाऽऽर्षः ।
 अत एव देवलः—

‘पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानिकाः ।

अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम्’॥

इति । न च—गान्धर्वादिविवाहेषु सैषप्रदाभिक्रमणाद्य-
 भावात् पतित्वभार्यात्वाभावः—इति शङ्कनीयम् । स्वीकारात्
 प्रौक्त् तदभावे ऽपि पश्चात्तत्सद्भावात् । तदाह देवलः—

१. B. C. D. F. G. and H. read तोयप्रदानिकाः. २. I. reads कुलद्वयम्
 instead of द्वयोः कुलम्. ३. B. C. D. F. and G. read सप्तम- for सप्त.
 ४. D. and H. read प्रागभावेति.

‘गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकम्’॥

इति । गृह्यपरिशिष्टे ऽपि—

‘गान्धर्वा-ऽऽसुर-पैशाचा विवाहो राक्षसश्च यः ।
पूर्वं पेरिग्रहस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते’॥

इति । होमाकरणे तु न भार्यात्वम् । अत एव वसिष्ठ-
बोधायनौ—

‘बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा’ ॥

(व. स्मृ. १७. ७३; बौ. स्मृ. ४. १. १५)

इति । तस्माद्गान्धर्वादिष्वपि सप्तपदाभिक्रमणसम्भवादस्ति
भार्यात्वम् । ब्राह्मादिषु विवाहेषु यद्दानमुक्तं तत्सकृदेव ।
तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक्’।

(या. स्मृ. १. ६५)

इति । मंनुरपि—

‘सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत्’॥

(म. स्मृ. ९. ४७)

इति । एतच्चाऽदुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः—

१. B. C. F. and H. read परिश्रयस्तेषां; while I. reads परिक्रमस्तेषां.
२. The text of Baudhāyana and Vasishṭha read बलाच्चेत् प्रहृता; while
H. reads बलादप्यहृता. ३. B. C. and F. read सप्तपदाभिक्रमेण. ४. All
others except A. and I. omit मंनुरपि, and for मंनुरपि D. substitutes
नया. ५. D. reads सकृदण्डो. ६. All others except A. and the text
read सकृत् सकृत्.

‘दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्दरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चौरवत्’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३२)

इति । किमयमुत्सर्गः? नेत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्दर आव्रजेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ६५)

इति । एतद्वाग्दानाभिप्रायम् । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्य-
श्चेत् प्रशस्ततरो लभ्यते ततस्तस्मै देया न तु दुष्टाय पूर्वस्मै ।
तथा च गौतमः—

‘प्रतिश्रुत्या ऽप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्’ ।

(गौ. स्मृ. ४. ५)

इति । वरदोषास्तु कात्यायनेनोक्ताः—

‘उन्मत्तः पतितः कुष्ठी तथा षण्ढः सर्गोत्रजः ।

चक्षुः-श्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥

वरदोषास्तथैवैते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः’ ।

इति । यस्तु ऊढायाः पुनरुद्वाहो यम-शातातपाभ्यां दर्शितः—

‘वरश्चेत् कुल-शीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

१. B. C. D. F. G. H. and I. read कान्ताय for न्यायेन. २. B. C. and F. read नियमः for उत्सर्गः. ३. G. reads पूर्वाम्. ४. B. C. D. F. G. and II. read स्वगोत्रजः. ५. D. G. and II. read -योनिकाम्. ६. I. adds इति after इति शातातपोऽब्रवीत्.

हीनस्य कुल-शीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।
न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीव एव वा ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥
ऊढाऽपि देया सा ऽन्यस्मै सप्रावरण-भूषणा’ ।

इति । मनुरपि—

‘नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते तथा ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ९७)

इति । सोऽयं पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादित्य-
पुराणम् ।

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥

इति । यस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राज्ञा
दण्डयितव्य इत्याह नारदः—

‘येस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम्’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३३)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्’ ।

(या. स्मृ. १. ६६)

१. B. C. and F. read वाऽन्यस्मै; while D. G. and H. read चाऽन्यस्मै.
I. omits this whole verse and इति । याज्ञवल्क्योऽपि through mistake.

इति । कन्यादोषास्तु नारदेन दर्शिताः—

‘दीर्घ-कुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।

दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३६)

इति । न केवलं दोषमनाख्याय ददतो दण्डः अपि तु सा अपि परित्याज्येत्याह मनुः—

‘विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७२)

इति । नारदो अपि—

‘नाद्दुष्टां दूषयेत् कन्यां नाद्दुष्टं दूषयेद्द्वरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोस्तयोः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३१)

इति । एतत् सप्तमपदाभिक्रमणादर्वाग्नेदितव्यम् । तत्रैव भार्यात्वस्योत्पत्तेः । अत एव मनुः—

‘पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे’ ॥

(म. स्मृ. ८. २२७)

इति । यमो अपि—

‘नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे’ ॥

१. The text संस्पृष्ट- २. The text कुष्टा- ३. The text reads तु सति नापः instead of सति न दोषः. ४. Except A. and the text others read इति for तयोः. ५. I. reads सप्तमपदाभिक्रमणात्. ६. Except A. and the text all read पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु. ७. D. reads उच्यते.

इति । पाणिग्रहणसंस्कारात् पूर्वं परिणेतुर्मरणे अपि न क-
न्यात्वं हीयते । तथा च वसिष्ठः—

‘अङ्घ्रिर्वाचा च दत्तायां म्रियेताऽऽदौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा’॥

(व. स्मृ. १७. ७२)

इति । वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः—

‘वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा ।

ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्’॥

इति । नारदो अपि—

‘प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्’॥

(ना. स्मृ. १२. २४)

इति । शुल्कं दत्त्वा यदि वरो म्रियते तदा किं कर्तव्य-
मित्यत आह मनुः—

‘कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते’॥

(म. स्मृ. ९. ९७)

इति । देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

‘प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः’॥

इति । एवं च वाग्दानादारभ्य सप्तपदाभिक्रमणात् प्राक्

१. I. reads म्रियते वा for म्रियेताऽऽदौ. २. I. reads तदा समांस्त्रीनतीत्य.
३. The text substitutes च for नु. ४. H. and I. read संवत्सरमातिक्रम्य,
but the text does not follow them. ५. I. reads सप्तपदाभिक्रमणाह.

दोषदर्शने मरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति ।
अत एव कात्यायनः—

‘अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै’ ।

पुराऽऽगतश्च सर्वेषां लभेत तदिमां मुताम् ॥

अथागच्छेत वोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्’ ।

इति । अनूढायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभते ।
अन्येनोढायां तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत् न कन्यामित्यर्थः ।
‘लक्षण्यां स्त्रियमुद्धेत्’ ।

(या. स्मृ. १. ५२)

इति यदुक्तं तत्रोद्धनीया कन्या द्विविधा । सवर्णा
चाऽसवर्णा च । तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः—

‘सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १२)

इति । अग्रे स्नातकस्य प्रथमविवाहे । दारकर्मणि अग्निद्वौ-
त्रादौ धर्मे । सवर्णा वरेण समानो वर्णो ब्राह्मणादिर्यस्याः सा ।
यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या
प्रशस्ता । धर्मार्थमादौ सवर्णामूढा पश्चाद्भिरंसवश्चेत्तदा तेषाम-
वराः हीनवर्णाः इमाः क्षत्रियाद्याः क्रमेण भार्याः स्मृताः ।
तथा च याज्ञवल्क्यः—

१. H. substitutes च for वै. २. B. C. D. F. and G. read परागतश्च for
पुराऽऽगतश्च and I. परागतश्च for the same. ३. B. C. and F. read लभते
तदिमां तु ताम्; while D. reads लभते तदिमां मुताम् and H. reads लभते यदि
तु ताम्. ४. The text reads वराः instead of ऽवराः. The commentator
Kullūkabhaṭṭa has the reading given in this work.

‘तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः’॥

(या. स्मृ. १. ५७)

इति । मनुसपि—

‘शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशाः स्मृते ।

ते च सा चैव राज्ञः स्युः ताश्च स्वा चाऽप्रजन्मनः’॥

(म. स्मृ. ३. १३)

इति । नारदो ऽपि—

‘ब्राह्मणस्याऽऽनुलोभ्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोभ्येन तथा ऽन्ये पतयस्त्रयः॥

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्त्तिता ।

वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ५-६)

इति । वसिष्ठ-पारस्करावपि—

‘तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण । (८)

द्वे राजन्यस्य । (९) एका वैश्यस्य । (१०)

सर्वेषां वा शूद्रार्म्येके मन्त्रवर्जम् । (११)

(व. स्मृ. १. २४-२५; पा. गृ. सू. १. ४. ८-११)

इति । पैठीनसिः—

१. D. reads राजस्तु; while the text reads राजश्च. २. The author quotes this from Vasishṭha and Pāraskara, but their texts have no similar readings. The text of Vasishṭha inserts भार्या before वर्णानुपूर्व्येण, and reads एकैका वैश्य-शूद्रयोः for एका वैश्यस्य. ३. The text of Vasishṭha omits सर्वेषां वा, and adds तद्वत् to मन्त्रवर्जम्; while the text of Pāraskara omits only वा. ४. All others except A. and the text of Pāraskara omit अपि. ५. G. reads -वर्जितम्.

‘अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेत् । अपि वा
क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयति । शूद्रायां वैत्येके’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् क्वचित् ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता’ ॥

(त्रि. स्मृ. २६. ५)

इति । एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रासंग्रहणं
रतिमात्रफलमपि दोषमान्यादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन
ब्राह्मण-क्षत्रिययोः तावच्छूद्रावर्जनमेव युक्ततरं नोदाह-
इत्युच्यते । तत्र मनुः—

‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥
शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूनस्य निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥

(म स्मृ. ३.१४-१९)

इति । आश्रमेधिके अपि—

१. B, C, D, G. and H. substitute च for वा. २. I. read शूद्रवत्.

‘शूद्रायोनौ पतद्वीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
 कृत्वा पुरीषगर्त्तेषु पतितोऽस्मीति दुःखितम् ॥
 मामधःपातयन्नेष पापात्मा काममोहितः ।
 अधोगर्ति त्रैजेत्क्षिप्रमिति शश्व्वा पतेत्तु तत्’ ॥

इति । ननु—

‘ताश्च स्वा चाऽग्रजन्मनः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १३)

इति मनुना शूद्राविवाहो विप्रस्याऽभ्यनुज्ञातः । पुनश्च तेनैव
 ‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः’ ।

(म. स्मृ. ३. १४)

इति स निषिद्धः अतो व्याहृतिः—इति चेन्मैवम् । मत-
 भेदेन युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः । अत एव याज्ञवल्क्येन
 मतभेदः स्पष्टीकृतः—

‘यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राहारोपसङ्ग्रहः ।

नैर्तेन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ५६)

इति । आनुशासनिके अपि—

‘अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रदांसन्ति साधवः ।

रथर्यमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः’ ॥

इति । युगभेदेन व्यवस्था च स्मृत्यन्तरे स्पष्टीकृता—

१. G. H. and I. read दुःखितः. २. D. and G. read व्रजन्; while
 II. reads व्रजत्. ३. I. reads व्याहृतः. ४. B. C. D. F. and H. read
 शूद्राहारोपसंग्रहः. ५. Except A. and the text all others read न तत्
 for नैतत्. ६. B. C. and F. read शूद्रा.

‘असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिभिः’।

इत्यादिमनुक्रम्य—

‘कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः’।

इत्युपसंहारात् । विवाहविधिस्तु मनुना ऽभिहितः—

‘पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वासोदशा गृध्रया तु वर्णैरुष्टस्य वेदेनै’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४३-४४)

इति । शङ्खलिखितार्थपि—

‘इषुं गृह्णाति राजन्या । प्रतोदं वैश्या । दशान्तं

गृध्रा । ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात्’।

इति । पैठीनसिः—

‘साङ्ख्यं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् । क्षत्रिया

शरम् । वैश्या प्रतोदम् । गृध्रा वस्त्रदशाम् ।

पैरिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्य-वैश्ययोरा-

चार्यपरिक्रमः’ ।

इति । कृतोद्वाहस्योपगमनियममाह मनुः—

१. A. inserts the following portion after this sentence—सा च
अवस्था वृष्टोपपत्तिमूलिका । असवर्णाऽऽशौचविधानात्. २. Here I has
committed a mistake. It shows this quotation to be a verse, for
observing the rules of Chhanda. It reads ब्राह्मणः and वैश्यायाश्च प्रतोदं
तु for ब्राह्मण्याः and वैश्या प्रतोदं respectively, and adds इति to दशाम्.
३. I. has left this line out of the quotation of Paithinasi.

‘ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्गतो रतिकाम्यया’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४५)

इति । रजोदर्शनप्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालो गर्भ-
पङ्कणसमर्थो हि ऋतुः । तस्मिन् ऋतावपत्यार्थी सदा स्त्रियमुप-
गच्छेत् । तन्नाभिगमनं स्वदारेष्वेव । ऋतावपि पर्वतिथि
वर्जयेत् । अनृतावपि तथा स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्योद्देशं
तामभिगच्छेत् । यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति—

‘षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव पर्वाणि आद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ७९)

इति । तस्मिन् ऋतौ पर्वाणि आद्याश्चतस्रो रात्रीश्च वर्जयित्वा
युग्मासु समासु षष्ठीप्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-
जन्मभयादगमनम् । न तु प्रतिषिद्धत्वात् । युग्मास्वपि रात्रावे-
वोपगमनं नाऽहनि । प्रतिषिद्धत्वात् । तथा चाऽऽथर्वणी श्रुतिः—

‘प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा रत्या संयु-
ज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते’ ।

(प्र. उ. १. १३)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

१. B. C. and F. read अनृतावपि काम्यया; while G. reads तद्गतौ रतिका-
म्यया. २. I. omits हि. ३. D. has made here some changes. It reads
यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति before तन्नाभिगमनं, and omits ऋतावपि
पर्वतिथि वर्जयेत् । अनृतावपि तथा स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्योद्देशं तामभिग-
च्छेत्. ४. Except A. all others omit च. ५. I. reads रात्रिष्वेव. ६. D. omits
and reads अहनि प्रतिषिद्धत्वात्; while I. adds दिवा कामस्य and reads
पतिष्वत्वात् for प्रतिषिद्धत्वात्. ७. Except A. and the text [a] प्रस्कन्दन्ति.

‘नार्त्तत्रे दिवा मैथुनं व्रजेत्’ ।

इति । ‘ऋतुकालाभिगामी स्यात्’—इत्यत्र नियमद्वयं वेदि-
तव्यम् । ऋतौ गच्छेदेव न तु वर्जयेत्—इत्येको नियमः ।
ऋतात्रेव गच्छेन्नाऽनृतौ इत्यपरः । अत एव देवलः—

‘स्वयं दारानृतुस्नातान् स्वस्थश्चेन्नोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्तं विनोदय सः’ ॥

इति । बौधायनो अपि—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नोपगच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥ (१७)
ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहुस्तयोः पापमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥ (१९)
(बौ. स्मृ. ४. १. १७)

इति । पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्धतिथि-नक्षत्राण्युपलक्ष्यन्ते ।
निषिद्धपर्व त्वमावास्या पौर्णमासी च । तत्र स्त्रीगमनं श्रुत्या
निषिद्धम्—

‘नाऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रिय-
मुपेयात् यद्युपेयान्निरिन्द्रियः स्यात्’ ।
(तै. सं. २. ९. ६. ४)

इति । अन्याश्च निषिद्धास्तथयोऽष्टम्यादयः । तत्र मनुः—
‘अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः’ ॥
(म. स्मृ. ४. १२८)

१. G. reads विनोदयति, and I. reads विनाशयेत्. २. The text reads
नाभिगच्छति. ३. The text reads भ्रूणहत्यायै. ४. The text reads पौर्ण.
५. Except A. H. and I. all read च for नु. ६. Except A. and the
text others read अमावास्याऽऽदनी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।

इति । अमावास्यादयो यास्तिथयः तासु । 'स्त्रीसङ्ख्यागेन'
इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ऋतुकालेषु दिनषट्कं वर्ज्यमि-
ति स एवाह-

'तासामाद्याश्वतलस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः' ॥

(म. स्मृ. ३. ४७)

इति । निषिद्धं नक्षत्रं याज्ञवल्क्यो दर्शयति-

'एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत्'।

(या. स्मृ. १. ८०)

इति । क्षामां लघ्वाहारादिना कृशामित्यर्थः । अत एव बृ-
हस्पतिः स्त्री-पुंसयोराहारविशेषं सनिमित्तमाह-

'स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्मात् शुक्रविवृद्धयर्थं स्निग्धं वृष्यं च भक्षयेत् ॥

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत् सुतम्'।

इति । मनुरपि-

'पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुं-स्त्रियोर्वा क्षीणे ज्ञेये च विपर्ययः' ॥

(म. स्मृ. ३. ४९)

इति । अपुमानिति छेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चपर्वान्तःपाति-
त्वाद्दर्जनीया । तदुक्तं विष्णुपुराणे-

१. I. adds अपि to बृहस्पतिः. २. H. and I. read इत्थं च; while A. reads अर्थां च. ३. A. reads लघ्वाहारं प्रकृतान् स्त्री. ४. The text and B. C. F. G. H. read पुं-स्त्रियो; while H. substitutes हि for वा.

‘चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैल-स्त्रि-मांस-भोगी च पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
 त्रिण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ११४-१५)

इति । देशाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दर्शिताः—

‘चैत्य-चत्वर-सौधेषु नैव देवचतुष्पथे ।
 नैव श्मशानोपवन-सलिलेषु महीपते ॥

गच्छेद्द्वयवायं मतिमान्मूत्रोच्चारप्रपीडितः’ ॥ (११९)

(वि. पु. ३. ११. ११८-१९)

इति । स्वदारनिरत-इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं नि-
 षिद्धतया विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दर्शितम्—

‘परदारान्न गच्छेत मनसाऽपि कथञ्चन । (१२१)

परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥ (१२२)

इति मत्वा स्वदारिषु ऋतुमत्सु ब्रजेद्बुधः’ । (१२३)

(वि. पु. ३. ११. १२१-२३)

इति । अन्यदपि वर्ज्यं तत्रैव दर्शितम्—

नाऽस्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नाऽग्निष्टां न प्रकुपितां नाऽप्रशस्तां न रोगिणीम् ॥

१. The text substitutes ऽय for च. २. The text omits च and reads
 -मांससम्भोगी. ३. All except A. and the text read सर्वेषु; while I. has
 made a mistake here. ४. I. reads न चैव च; while the text reads
 -सीरिषु नैव नैव for -सौधेषु नैव देव-. ५. I. reads गच्छेच्चु; while the text sub-
 stitutes च for सु. ६. The text reads -गतिः. ७. The text reads सीयति
 for भीतिदा. ८. I. reads न स्नातां. ९. The text reads गर्भिणीम् for रोगिणीम्.

नाऽदक्षिणां नाऽन्यकामां नाऽकामां नाऽन्ययोषितम् ।

क्षुत्क्षामां नो ऽतिभुक्तां वा स्वयं चैतैर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्रग्गन्धधृक् प्रीतो व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ।

(वि. पु. ३. ११. १११-११३)

इति । तद्धृतः इत्यनेन श्रौतं वरं स्मारयति । तथा च श्रुतिः—

‘ स स्त्रीषु सादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अत्रुवन् वरं वृणा-
महा ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे काममाविर्ज-
नितोः सम्भवामेति तस्माद्ऋत्विष्यात् स्त्रियः
प्रजां विन्दन्ते काममा विर्जनितोः सम्भवन्ति
वारे वृत्तं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृ-
ह्णन् त्सा मलेवद्वासा भवत् ।

(तै. सं. २. ५. १. ५)

इति । अयमर्थः—इन्द्रः किल विश्वरूपनाम्नः पुरोहितस्य व-
धात् ब्रह्महत्यामुपागतामञ्जलिना स्वीकृत्य संवत्सरं धृत्वा लो-
कापवादाद्गीतस्तां त्रेधा विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं

१. The text omits न. २. D. substitutes च for वा. ३. The text reads चैभिः for चैतैः; while H. reads वैभिः. ४. H. reads स्नात्वा. ५. The text reads स्फीतः for प्रीतः. ६. B. C. F. G. and I. read स्त्रीषंसादं; while H. reads स्त्रीषदं, and D. reads षः सादं. ७. B. C. F. G. H. and I. read वृणावहा. ८. B. C. F. read ऋत्विष्या; while H. reads ऋत्विष्याम्. ९. G. H. and I. read विर्जनितेः. १०. I. reads सम्भवामहे, G. and H. read सम्भवन्ति. H. omits the following portion—
तस्मात् ऋत्विष्याः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविर्जनितोः सम्भवन्ति.

११. I. and G. read विर्जनितेः. १२. H. reads मलवासा. १३. D. omits स्वीकृत्य. १४. D. reads गृहीत्वा instead of धृत्वा. १५. D. reads विविधं.

- वनस्पतिभ्यो वरपूर्वकं दत्त्वा तृतीयभोगदानाय स्त्रीसमूह-
 • मुपागमत् । ताश्च वरमयाचन्त । ऋतुकालगमनात् प्रजां
 लभेमहि आप्रसवमनृतावपि यथेच्छं सम्भवामेति । वरं लब्ध्वा
 तृतीयं भागं प्रत्यगृह्णन् । स च भागो रजोरूपेण परिणतः ।
 ततः प्रभृति मासि मासि योषिन्मैलवद्वासाः सम्पन्नेति ।
 याज्ञवल्क्योऽपि—

‘यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्षया र्यतः स्मृताः’ ॥

(या. स्मृ. १. ८१)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ऋतुकालाभिगमनं पुंसां कार्यं प्रयत्नतः ।

सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत्’ ॥

इति । ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचिदेवमाचक्षते—अ-
 जातपुत्रस्यैवैष नियमो न तु जातपुत्रस्य—इति । उपपाद-
 यन्ति च । तत्र कूर्मपुराणम्—

‘ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्रोऽभिजायते’ ।

(कू. पु. १. २. १९. ११)

इति । ऋणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः—

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते

ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः

१. H. and I. read -भागमाप्तव. २. I. reads हृत्तीवनाग. ३. H.
 reads नलवासा, but corrects the reading in the margin. ४. D.
 reads इति.

प्रजेया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री
यज्वा ब्रह्मचारिवासी' ।

(तै. सं. ६. ३. १०. ५)

इति । मन्त्रवर्णो अपि—

'ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखम्' ॥

(ऐ. ब्रा. ७. ३. ४)

इति । तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते । ता-
वता अपि पुत्रित्वसिद्धेः । तथा च मनुः—

'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥

यस्मिनृणं सन्नयति येन चाऽऽनन्त्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः' ॥

(म. स्मृ. ९. १०६-७)

इति । ननु—बहुपुत्रत्वमपि क्वचित् श्रूयते—

'इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशाऽस्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि' ॥

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

इति—

'क्रीडन्तौ पुत्रैः' ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. २)

इति—

१. D. omits प्रजेया पितृभ्यः. २. D. reads वर्णेऽपि. ३. J. inserts हि
iter सन्नयति.

‘रथिं च पुत्रांश्चादात्’ ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. १)

इति च । सत्यम् । नायं विधिः । किन्तु ब्रह्मपत्यप्रशंसा
तस्मादजातपुत्रस्यैवायं ऋतुगमननियमः— इति । एतदपरे न
क्षमन्ते । यद्यपि पुत्रित्वमानुष्यं चैकेनैव पुत्रेण सम्पद्यते तथा-
प्यस्ति बहुपुत्रत्वविधिः—

‘एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेको-
ऽसीतीह कौषीतकिः पुत्रमुवाच । रश्मींस्त्वं
पर्यावर्त्तयाद्ब्रह्मो वै ते भविष्यन्ति’ ।

(छां. उ. १. ५. २)

इति छन्दोगैराध्यानात् । तस्य चाऽयमेवार्थः कौषीतकिर्नाम
मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेकमेवोपासीन उदानं कृत्वा त-
त्फलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच अहमेतमेकमेवादित्यं
ध्यायन् गानमकार्षं तस्माद्दोषान्मम त्वमेक एव पुत्रो ऽसि ।
एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तम् । अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन् बहूनु-
पास्तिवेलायामावर्त्तय— इति ।

महाभारते ऽपि—

‘अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ॥ (६१)

अनपत्यं त्वेकपुत्रमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ (६५)

चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥

१. B. C. D. F. G. and H. omit एव. २. B. C. D. F. G. H. and I. read अपत्यं तु ममैवैकं. ३. B. C. F. G. and H. read अपुत्रमेकपुत्रत्वम् while D. and I. read अपुत्रं चैकपुत्रत्वम्. ४. This and the following line are not found in the text (Calcutta Edition). ५. B. C. D. F. and G. read नास्ति च.

अनित्यतां च मर्त्यानां मत्वा शोचामि पुत्रक । (६२)

सन्तानस्याश्विनोशां तु कामये भद्रमस्तु ते' ॥ (६४)

(म. भा. आदि. १००. ६१-६४)

इति । ननु—ज्येष्ठेनैव पुत्रेणानृण्यसिद्धेर्निरर्थकं पुत्रान्तरोत्पा-
दनम् । तन्न । सर्वेषां पुत्राणामानृण्यहेतुत्वात् । न हि पुत्रज-
ननमात्रेण पितुरानृण्यम् । किं तर्हि सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण
शास्त्रियेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादानृण्यं सम्पद्यते । अत एव
राजसनेयित्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः समाप्नातः—

‘तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनु-
शासति । स यद्यनेन किञ्चिदक्षण्याऽकृतं भवति
तस्मादेन सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्
पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतिष्ठति’ ।

(बृ. उ. १. ५. १७)

इति । अस्यायमर्थः—अस्ति किञ्चित् सम्प्रतिपत्तिनामकं
कर्म । यदा पितुर्मरणावसरो भवति तदा पुत्रमाहूय वेदाध्य-
यने यज्ञे लौकिकव्यापारे च यद्यत्कर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य
पुत्रे सम्प्रदानं कर्तव्यम् । सेयं सम्प्रतिपत्तिः । तस्यां च

१. The text reads लोकानामनुशोचामि for मर्त्यानां मत्वा शोचामि.
२. The text reads अविनाशाय. ३. B. adds तु to सर्वेषां. ४. The
following portion is omitted in all manuscripts, but it appears in
the text—स यदैवविहस्माल्लोकास्मैस्वयैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति. ५. D. and
J. read अनुशति for अनुशासति. ६. I. omits स. B. C. F. and H.
read स यद्यनेन, D. reads संपद्य न and G. reads संपद्येनं. ७. Except
A. and the text others add to तस्मादेन. ८. I. reads मोचयति, but neither
he text nor any of the other manuscript follows it. ९. Except A.
and the text all others do not insert स. १०. H. reads प्रतिष्ठति. ११. B.
and F. omit च. १२. D. reads सम्पादनं. १३. D. and H. read तस्माद्य.

सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्ट एव पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्ट
पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशास-
कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित् स्वपित्र
शास्त्रीयं कर्म अङ्गणया वक्रत्वेन शास्त्रवैपरीत्येन कृतं भवति
तस्मात् सर्वस्मात् पापादेन स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं कर्म सम्य-
गनुतिष्ठन् मोचयति । तस्मात् पुत्राप्तो नरकात् त्रायते—इति
व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरै-
वास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति—इति ।

एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रज्ञामांघ्यादिप्र-
तिबन्धबाहुल्यात् कस्यचिदेव सम्पद्यते । अनुशिष्टेष्वपि
बहुषु यथावदनुष्ठानं कस्यचिदेव । अतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा
यस्तादृशः स एवाऽऽनृण्यहेतुः । अत एव पुराणेषु भिहितम्—
'एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्' ।

(वि. स्मृ. ८५. ६७)

इति ।

'दशास्यां पुत्रानाधेहि' ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

१. D. and G. read सम्पत्तौ. २. Except A. and I. others do not insert एव. C. and F. omit the following portion—

एव पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव
पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित्. ३. D. omits
हित-. ४. All, except A. and I. omit यत्किञ्चित्. ५. H. reads स्वशास्त्रीयं
कुरुते. instead of शास्त्रीयं कर्म. ६. H. reads अन्यथा, but the marginal
reading of the same has अङ्गणया. ७. H. reads कृतमकृतम् for कृतं.
८. D. G. and H. read एतस्मान्. ९. H. reads इमं. १०. B. C. D. F.
and G. do not insert स्व. before पितरं. ११. H. omits शास्त्रीयं; while G.
reads स्वशास्त्रीयं for स्वयं शास्त्रीयं. १२. D. and H. read मस्या for व्युत्पत्त्या
१३. H. reads यथावदानुशासनं. १४. H. omits यः.

इत्यादिमन्त्राश्चैवं सति बहुपुत्रत्वविधिमुपोद्वलयन्ति । यत्तु
'कामजानितरान्'—इति मनुनोदाहृतं तदननुशिष्टविषयम् ।
तस्मात् जातपुत्रोऽप्यृतावुपेयादेव । बहूनां पत्नीनामृतुयौ-
गपद्ये क्रममाह देवलः—

‘यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रैदिक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा’ ॥

इति । तीर्थमृतुः । तद्यौगपद्ये सत्यसवर्णासु वर्णक्रमेण
सवर्णासु विवाहक्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुत्रा पुत्रवत्य
इतराः तदा अपुत्रां अग्रतो गच्छेत् । ऋतावपि जातिभेदेना-
गमनकालसङ्कोचमाह देवलः—

‘ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्याद्वेदोक्तमृतुधारणम् ।

दशा-ऽष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्ते ऽनुपूर्वशः’ ॥

इति । पञ्चमदिवसमारभ्य द्वादशाहादिसंख्याऽवगन्तव्या ।
चतुर्थे तु दिवसे गमनं वैकल्पिकम् । विहित-प्रतिषिद्धत्वात् ।
तथा च हारीतो विदधाति—

‘चतुर्थेऽर्हनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानम्’ ।

(हा. स्मृ. २. ९)

इति । व्यासो निषेधति—

१. H. reads विधानं for -विधि. २. I. reads कामजानितरानिःसुदाहृतं;
while B. C. D. F. and G. read उशनसावाहृतं for मनुनोदाहृतं, but the
notation is taken from Manu (see P. 105, L. १२). ३. D. and
I. read जाते पुत्रे; while B. C. F. and G. omit ऋतौ. ४. B. C. and
I. read विप्रैः; while D. G. and H. read विवाह-. ५. B. C. and
I. read पुत्रवती च for पुत्रवत्य इतराः. ६. The text omits ऽर्हनि and
reads स्नातया युग्मेषु वा गर्भं विधाति. ७. B. C. and F. substitute च for वा.

‘चतुर्थे सा न गम्याऽर्द्धि गताऽल्पायुं प्रसूयते’।

इति । व्यवस्थितविकल्पश्चायमुदितानुदितहोमवत् । रंजो-
निवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिः तदनुवृत्तौ प्रतिषेधः । तथा च
मनुः—

‘रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६६)

इति । साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-
विशेषेणोपगमने फलविशेषोऽभिहितो लिङ्गपुराणे—

‘चेतुर्थे सा न गम्याऽर्द्धि गताऽल्पायुं प्रसूयते ।

विद्याहीनं व्रतभ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥ (१.०९)

दारिद्र्यार्णवमग्नं च तनयं सम्प्रसूयते ।

कन्यार्थिनैव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥ (१.१०)

पष्ट्यां गम्या महाभागा सत्पुत्रजननी भवेत् । (१.११)

सप्तम्यां चैव कन्यार्थी गच्छेत्सैव प्रसूयते ।

अष्टम्यां सर्वसम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ॥ (१.१४)

नवम्यां दारिकाऽर्थं स्याद्दशम्यां पण्डितं तथा ।

एकादश्यां तथा नारीं जनयेत्येव पूर्ववत् ॥

द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रौत-स्मार्त्तप्रवर्त्तकम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read गन्ता for गता. २. I. reads रजसे
३. The text reads चतुर्थ्यां. ४. The text substitutes तु for ऽर्द्धि. ५. I
C. F. G. and H. read गन्ताऽल्पायुः; while the text reads गतो ऽल्पयु
and I. reads अल्पायुः for अल्पायुं. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read
वा instead of सम्. ७. All, except A. and the text read महाभाग, but
this is incorrect. In the text the portion is addressed to Rishi.
८. A. reads सत्पुत्रं चै प्रसूयते. ९. B. C. D. F. G. and H. read चै
for सैव. १०. The text reads दारिकाऽर्थी for दारिकाऽर्थं स्यात्. ११. The
text reads पण्डितो भवेत्. १२. I. reads जनयत्येव.

त्रयोदश्यां जेडां नारीं वर्णसङ्करकारिणीम् ॥
 जनयत्यङ्गना तस्मान्न गच्छेत् सर्वयत्नतः ।
 चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् सुपुत्रजननी भवेत् ॥
 पञ्चदश्यां च धर्मिष्ठां षोडश्यां ज्ञानपारगम् ।

(लिं. पु. १. ८९. १०९-११८)

इति । ऋतुकालानभिगमने यो दोषो ऽभिहितः तस्याप-
 वादमाह व्यासः—

‘व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
 ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥
 वृद्धां बन्ध्यामवृत्तां च मृतापत्यार्मपुष्पिणीम् ।
 कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयन्मुच्यते भयात् ॥

इति । भ्रूणहत्या भ्रूणहननम् । उक्तीत्या यस्यां वृद्ध-
 त्वादिदोषरहितायामृतुकालोपगमनमवश्यम्भावि यस्यां च
 वृद्धादौ नावश्यम्भावि सा सर्वाऽपि सम्यक् पालनीया ।
 तथा च मनुः—

‘पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
 पूज्या भेषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राऽफलाः क्रियाः ॥

१. All, except A. and I read तथा for जडां. २. The text reads सर्व-
 सङ्कर-. ३. The text reads सा पुत्रजननी. ४. All, except A. and the
 ext read धर्मज्ञां. ५. D. reads धर्मपारगम्. ६. B. C. F. G. and H.
 read ऋतुकालोपगमने. ७. D. and G. read ऋतुकाले तु; while B. C. F. and
 H. read ऋतुकालेषु. ८. I. reads अपुष्पिताम्. ९. C. D. and H. read
 वर्जयेत्. १०. B. C. F. G. and H. read भ्रूणहतिः. ११. H. reads उक्तनीत्या.
 १२. B. C. D. F. G. and H. read पोषयितव्याश्च. १३. H. reads
 यत्रैतास्तु.

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
 ने शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥
 जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
 तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥
 तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्या भूषणा-ऽऽच्छादनाशनैः ।
 भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥
 सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्' ॥

(म. स्मृ. ३. ५५-६०)

इति । पूज्यत्वं चाऽवृत्ताव्यतिरिक्तामु द्रष्टव्यम् । अवृत्ता-
 यास्तु प्राणयानामात्रभोजनम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—
 'हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
 परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्' ॥

(या. स्मृ. १. ७०)

इति । यथा विन्ना साध्वी भर्तव्या तथैवा अधिविन्नाऽपि ।
 तदाह स एव—

'अधिविन्नाऽपि भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्' ।

(या. स्मृ. १. ७४)

इति । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः । अधिवेदननिमित्ता-
 न्यपि स एवाह—

१. D. reads न च शोचन्ति for न शोचन्ति तु; while G. reads न शोचति तु through mistake. २. The text reads पूज्याः for अभ्यर्च्याः, and D. reads समभ्यर्च्याः. ३. I. reads -ऽऽच्छादनादिभिः. ४. B. C. D. F. G. and H. read सत्कारेणोत्सवेन. ५. I. reads -धारणमात्र-. ६. All, except A. H. and I. read याज्ञवल्क्यः for स एव. ७. A. H. and I. read याज्ञवल्क्येन रक्षितानि for स एवाह.

‘सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थऽन्यप्रियंवदा ।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा’ ॥

(या. स्मृ. १. ७३)

इति । सुरापी मद्यपीत्यर्थः । सुरापाने तु नाधिवेदनमात्रम् ।
अपि तु त्याग एव ।

‘तथा महति पातके’ ।

(या. स्मृ. १. ७२)

इति त्यागहेतुत्वेनाभिधानात् ।

‘पतत्यङ्गं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्’ ।

(व. स्मृ. २१. १५)

इति वचनाच्च । अत एव मनुः—

‘मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वा अधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८०)

इति । व्याधिता दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘धर्मविघ्नकरीं भार्यामसतीं चाऽतिकोपिनीम् ।

त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थं तथैवाऽप्रियवादिनीम्’ ॥

इति । त्यजेदधिविन्देत् । न तु भोगं परित्यजेत् ।

१. D. substitutes अपि for तु. २. B, C. and F. read मद्यपानप्रवृत्ता च
and D. reads मद्यपाऽसत्यवृत्ता च; while G. and H. read मद्यपाऽसत्प्रवृत्ता
च. ३. All, except A. and the text, substitute च for वा. ४. I. reads
रोगिणीम्. ५. I. inserts न before त्यजेत् and thus forms a line of
the verse immediately preceding, but न is not found in any other
manuscript.

अधिवेदनकालविशेषो मनुना दर्शितः—

‘वन्ध्याऽष्टमे अधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८१)

इति । व्याधितायां विशेषमाह स एव—

‘या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ८१)

इति । अधिवेदनं द्विविधम् । धर्मार्थं कामार्थं च । तत्र पु-
त्रोत्पत्त्यादिधर्मार्थं पूर्वोक्तानि मद्यपेत्यादीनि निमित्तानि ।
कामार्थं तु नै तान्यपेक्षणीयानि । किन्तु पूर्वोक्ता तोषणीया ।
तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत्’ ॥

इति । यद्यसौ स्वयं न तोषयेत् तदा ततोषणाय राजा
द्रव्यं दापयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. ७६)

१. D. G. and H. omit व्याधि- and read हितायां; while F. omits the above quotation from Manu, also the word व्याधितायां through mistake.
२. The text substitutes च for तु. ३. D. reads न च परीक्षणीयानि. ४. B. C. F. and H. read कन्यां for अन्यां. H. has अन्यां in the marginal reading.

इति । सधनस्य तृतीयांशदानं निर्द्घनस्याऽज्ञानाच्छा-
दनादिना पोषणमिति । या तूक्तद्रव्यापरितोषेणात् प्रका-
रान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः-

‘अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्वेषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८३)

इति । त्यागो नाम तदीयजनककुलप्रेषणम् ।

‘पूज्या भूषयितव्याश्च’ ।

(म. स्मृ. ३. ५५)

इति यदुक्तं तत्र बहुपत्नीकस्य पूजाक्रममाह मनुः-

‘यदि स्वाश्वाश्वराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेदमनि ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्वा स्वैर्व कुर्यात् सर्वेषां नाऽसजातिः कथञ्चन’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८५-८६)

इति । बह्वीषु पत्नीषु सहधर्मचारिणीं निर्धारयति या-
ज्ञवल्क्यः-

‘सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतराः’ ॥

(या. स्मृ. १. ८८)

१. B. C. D. F. and G. read -तोषात् for -तोषणात्. २. II. omits वा.
३. B. C. D. F. and G. read रोषिता; while I. reads द्वेषिता. ४. B.
D. and F. omit -जनक- and read तदीये कुले. ५. The text reads चैव.
६. I. reads नान्यजातिः; while the text reads नाऽस्वजातिः, but the com-
mentators do not follow the latter reading. ७. I. reads धर्मै for धर्म्यै.

इति । सवर्णयैव सह धर्मं चरेत् नोऽसवर्णया । अलाभे तु सवर्णया इतरया अपि सह धर्मं चरेदित्यर्थाह्लभ्यते । न च—एवं सति शूद्रया अपि सहधर्माचरणं प्रसज्येत—इति वाच्यम् । वसिष्ठवचनेन तन्निषेधात्—

‘कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव सा न धर्माय’ ।

(व. स्मृ. १८. १८)

इति । सवर्णाऽनेकत्वे तु धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न यांक्तव्ये । किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्यो विनियोक्तव्याः । तथा च वैयायनः—

‘एकैकामेव सात्राहोदेकैकां गार्हपत्य-

मीक्षयेत् एकैकामाज्यमवेक्षयेत्’ ।

इत्यादि । कात्यायनः—

‘नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वानन्वारभन्ति यत्’ ॥

(का. स्मृ. १. ८. ९)

इति । यद्यस्मात् सर्वानन्वारभन्ते तस्मादेकया कृतमध्यकृतमेव । केचिदत्र—

‘ज्येष्ठया न विनेतराः’ ।

(या. स्मृ. १. ८८)

१. B. C. and F. omit the following portion—

नासवर्णया । अलाभे तु सवर्णया इतरयापि सह धर्मं चरेत्.

२. Except A. and the text all substitute द्वे for रामा. ३. B. C. F. and the text omit सा. D. also omits it and reads तत्र धर्माय. ४. B. C. D. E. G. and H. read -वाऽऽसां सन्नद्योत्. ५. The text reads सर्वान्वा वाऽऽरभन्ति. ६. D. reads केचित्तत्र.

इति वचनमन्यथा व्याचक्षते । ज्यैष्ठैव सहधर्मचारिणी
नेतराः—इति । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्—

‘अग्निहोत्रादियज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्फलं तस्य स्वित्तैः क्रतुशतैरपि’ ॥

इति । एतद्व्याख्यानं बौधायन-कात्यायनवचनविरोधा-
न्नादरणीयम् । विष्णुवचनं त्वसवर्णद्वितीयाविषयम् । सस्व-
ग्निषु या परिणीता तद्विषयं वा । नष्टेष्वग्निषु पुनराधाने तस्या
अपि कर्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमाह
कात्यायनः—

‘अग्निहोत्रादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्बहुत्वे च ज्यैष्ठया गर्हिता न चेत् ॥

या वा स्यात् वीरसूरासामाज्ञासम्पादिनी च या ।

दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिनेक्रमेण वा कर्म यथाज्यैष्ठ्यं स्वशक्तितः ।

विभज्य सह वा कुर्युः यथाज्ञानं च शास्त्रवत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १९. ३-५)

इति । यदि ज्यैष्ठा न गर्हिता तदा तथा कारयेत् । ग-
र्हिता चेत् कनिष्ठया वीरसुत्रा कारयेत् । वीरसुत्रोऽपि बहुय-
श्चेत् तासामपि मध्ये आज्ञासम्पादनादिगुणयुक्तां विनि-

१. The text does not insert this verse. २. D. G. H. and I. read तथा
वीरसुत्रासाम्; while B. C. and F. follow them, but substitute -सुत्रा-
or -सुत्रा-. ३. The text reads विनियोजयेत्. ४. B. C. F. G. H. and I.
read -ज्यैष्ठ्यमशक्तितः. ५. B. C. D. F. G. H. and I. read कुर्यात् यथा-
ज्ञानमशक्तितः; but the word अशक्तितः seems to be redundant.

योजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता चेत् तदा दिनक्रमेण यथाज्यैष्ठ्यं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यद्येका कृत्स्नं कर्तुमशक्ता तदा सर्वास्तत् कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्युः । ये तु कात्यायनेनैवोक्तम्—

‘प्रथमा धर्मपत्नी स्याद् द्वितीया रतिवर्धिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नाद्दृष्टमुपपद्यते’ ॥

इति तद्विष्णुवचनेन समानार्थम् ।

॥ इत्थं सविशेषो विवाहो निरूपितः ॥

अथ सवर्णाश्वर्णाविवाहप्रसङ्गेन बुद्ध्यारूढानामनुलोमप्रतिलोमजातानां व्यवहारोपयोगिसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं जातिभेदं निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः’ ॥

(या. स्मृ. १. १०

इति । सजातयो माता-पितृसमानजातीयाः । मनुषि-

‘सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते’ ॥

(म. स्मृ. १०. ५)

इति । ब्राह्मणदम्पतीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मणो भवेत् । एवं क्षत्रियादिष्वपि । देवलो ऽपि—

‘ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रिय-विद्-गूढा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः’ ॥

इति । असवर्णास्वनुलोमजानाह मनुः—

‘स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविर्गाहितान्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ६)

इति । ऊढायां क्षत्रियायां ब्राह्मणादुत्पन्नो ब्राह्मणसदृशो न
तु मुख्यब्राह्मणः । हीनजातीयमातृसम्बन्धात् । एवमन्यत्रापि ।
ते चानुलोमजा मूर्धावसिक्तादिजातिभेदेन षड्विधाः । ते च
याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘विप्रान् मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।
अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारसवो ऽपि वा ॥
वैश्या-शूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।
वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां वित्रैस्वेष विधिः स्मृतः’ ॥

(या. स्मृ. १. ९१-९२)

इति । तत्र ब्राह्मणाज्जातास्त्रयः । क्षत्रियात् द्वौ । वैश्यादेकः ।
तदुक्तं मनुना—

‘विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०)

इति । मुख्यपितृजात्यभावात् अपसदाः । ननु—मूर्धाव-
सिक्तत्वादीनि न जात्यन्तराणि अनुलोमजानां मातृजातीय-
त्वात् । तदाह विष्णुः—

१. Some manuscripts read पारशवो. २. H. reads विना ह्येष, but it does not give good sense. ३. The text reads वर्णै एकस्मिन्. ४. H. reads पारशवः स्मृताः and has ऽपसदाः in the margin. ५. D. substitutes मूल- for मुख्य-. ६. H. here also reads पारशवाः and gives the reading ऽपसदाः in the margin.

‘समानवर्णासु पुत्राः समानवर्णा भवन्ति । (१)

अनुलोमासु मातृसवर्णाः । (२) प्रतिलो-

मास्वार्यविगर्हिताः’ । (३)

(वि. स्मृ. १६. १-३)

इति । शङ्खे ऽपि-

‘क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव

भवति । क्षत्रियाद्वैश्यायां वैश्य एव

भवति । वैश्येन शूद्रायां शूद्र एव भवति’ ।

इति । नैष दोषः । अनयोर्वचनयोर्मातृजात्युदितधर्मप्राप्त्यर्थ-
त्वात् । अन्यथा बीजोत्कर्षवैयर्थ्यापत्तेः । यथा क्षेत्रापकर्ष
उत्कृष्टजातिनिवारकः एवं बीजोत्कर्षो ऽपि निरुष्टजातिं कुतो
न निवारयेत् ? तस्मात् जात्यन्तराण्येव मूर्धावसिक्तत्वादीनि ।

मनु-देवलेनाऽनुलोमजातयोऽन्यथा वर्णिताः-

‘ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु सवर्णा नाम जायते ।

क्षत्रियाच्चैव वैश्यायां जातोऽम्बष्ठ इति स्मृतः’ ॥

इति । नायं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्धावसिक्त-सवर्ण
संज्ञयोर्विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एवमम्बष्ठादिष्वपि । न चैकत्र
संज्ञाविकल्पे दृष्टान्ताभावः शङ्कनीयः । एकत्र निषाद-
पारसवसंज्ञाविकल्पस्य मनु-देवल-याज्ञवल्क्यैरुदाहृतत्वात् ।
प्रतिलोमजास्तु मनुना दर्शिताः-

१. The text reads सवर्णा for समानवर्णा. २. I. reads अनुलोमजास्तु.
३. I. reads प्रतिलोमजाः. ४. Except A. and I. all omit अपि. ५. II.
reads संज्ञाविकल्पेन.

‘क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागध-वैदेहौ राज-विप्राङ्गनासुतौ । (११)
 गूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
 वैश्य-राजन्य-विप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः । (१२)
 आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
 प्रतिलोम्येन जायन्ते गूद्रादपसदास्त्रयः ॥ (१६)
 वैश्यान्मागध-वैदेहौ क्षत्रियात् सूत एव तु । (१७)
 (म. स्मृ. १०. ११-१७)

इति । देवलो ऽपि-

‘गूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालः प्रतिलोमजाः ।
 वैश्यायां क्षत्रियायां च ब्राह्मण्यां च यथाक्रमम् ॥
 तथैव मागधो वैश्याज्जातो वैदेहकस्तथा ।
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो जात्या न कर्मणा ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि-

‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।
 गूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥
 क्षत्रिया मागधं वैश्यात् गूद्रात् क्षत्तारमेव च ।
 गूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ’ ॥
 (या. स्मृ. १. १३-१४)

इति । वर्णानामनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च परस्परसा-
 द्भ्यैर्गोल्पनाः श्वपाक-पुल्कस-कुक्कुटादयो जातिविशेषास्त्व-

१. G. reads गूद्रो for सूतो. २. I. substitutes च for तु. ३. Except A. H. and I. all read आयोगव-क्षत्त-चण्डालाः. ४. D. omits -ऽपि. ५. The text reads वैदेहिकः, but the reading seems to be incorrect. ६. G. reads पुल्कस- for-पुल्कस- and D. reads -कुलद- for -कुक्कुट-.

नेकविधाः । ते च तद्वृत्तयश्च पुराणसारे प्रपञ्चिताः । तेषु च जातिविशेषेषूत्तमाधमभावं विविनक्ति देवलः—

‘तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठास्तेभ्योऽन्वगानुलोमजाः ।

अन्तराला बहिर्वर्णाः पतिताः प्रतिलोमजाः’ ॥

इति । विजातीयान्मिथुनादुत्पन्ना अन्तरालाः । ते च द्विविधाः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजाः सवर्णजेभ्यो हीना अपि न वर्णवाह्याः । मातृसमानवर्णत्वात् । प्रतिलोमजास्तु वर्णवाह्यत्वात् पतिता अधमाः । याज्ञवल्क्योऽपि—
‘असत्सन्तस्तु त्रिज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः’ ।

(या. स्मृ. १. ९५)

इति । क्वचिदधमजातेरप्युत्तमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव—

‘जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमे अपि वा’ ।

(या. स्मृ. १. ९६)

इति । कूटस्थस्त्री-पुंसयुगमारभ्य परिगणनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वाऽनुलोमेन युग्मे जातिरुत्कृष्यते । तद्यथा । पुमान् विप्रः वधूः शूद्रा तयोर्युग्मं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्ना निपादी साऽपि विप्रेणोढा तयोर्युग्मं द्वितीयम् । एवं तदुत्पन्नायां कर्णा विप्रेणोढायां तृतीयादियुग्मपरम्परा भवति । तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्राह्मण्योपेतं भवति । एवं वैश्याविप्रयुगलं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्नाऽम्बुष्ठा तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम् । एवं नदुत्पन्नाया विप्रेणोढायां षष्ठं येद् युग्मं तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । तथा क्षत्रिया-विप्रयोर्युग्मं कूटस्थम् । तद्

१. D. reads ब्राह्मण्योपेतं. २. I. inserts युग्मं after कूटस्थम्. ३. D. omits तद्

। तत्रा मूर्द्धावसिक्ता । तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम् । तत्प-
 म्परायां पञ्चमाद् युग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । ऐतदुक्तं
 । वति—पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वेति व्यवस्थितविकल्पाः । कूटस्थ-
 । र्दम्पत्योः समनन्तरैकान्तर-द्वन्तर-जातियोगे पञ्चमादयो
 । व्रगन्तव्याः—इति । तथा च सति शूद्रा-वैश्ययोर्वैश्याक्षत्रिय-
 । श्च समनन्तरत्वात् पञ्चमे, शूद्रा-क्षत्रिययोस्तु षष्ठे जातिरुत्कृ-
 । यते । क्वचिदुत्तमजातेरप्यधमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव—
 'व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम्' ।

(या. स्मृ. १. ९६)

इति । विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहितानि
 । राजन-पालन-पाशुपाल्य-द्विजशुश्रूषाऽऽदीनि यानि कर्माणि
 । तेषामापदि व्यत्यये विपर्यासे सति यदि निवृत्तायामप्यापदि
 । तामधमवृत्तिं न परित्यजेत् तथा पुत्र-पौत्रादयोऽपि तां न
 । परित्यजेयुः तदानीं पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युग्मेषु जा-
 । तमपत्यं तद्वृत्त्युचितजातिसाम्यं प्रतिपद्यते—इति । तद्यथा—
 । ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तथैव—
 । इत्येवं परम्परायां सप्तमादुत्पन्नस्य शूद्रत्वं भवति । एवं क्ष-
 । त्रियः शूद्रवृत्त्या जीवन् षष्ठे युग्मे शूद्रं जनयति । वैश्यस्तु
 । पञ्चमे युग्मे—इति द्रष्टव्यम् । 'पूर्ववत्'—इति आरभ्येत्यर्थः ।
 । अधरोत्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः । यथा वर्णसाङ्कर्ये प्राति-
 । लोम्यमधमं आनुलोम्यमुत्तमं तथा वृत्तिसांकर्येऽपि । तद्यथा ।
 । क्षत्रियस्यापि यथाजनादिब्राह्मणवृत्त्युपजीवनमधमम् ।

१. All, except I., omit एतदुक्तं भवति. २. D. and I. read -विकल्पः.
 . H. and I. omit तु. ४. I. reads पूर्ववदित्यातेरयमर्थः ५. D. substitutes
 । यपि for आपद्यपि.

‘न तु कदाचिज्यायसीम्’ ।

(व. स्मृ. २. २३)

इति वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् पाशुपाल्यादिवैश्यवृत्त्युप-
जीवनमुत्तमम् ।

‘अजीवन्तः स्वधर्मणोऽनन्तरां

यवीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्’ ।

(व. स्मृ. २. २२)

इति वसिष्ठेनापदि विधानादिति । पूर्ववच्चाधरांतरमि-
त्यस्यापरा व्याख्या-त्रिविधो हि सङ्करः । वर्णसङ्करः सङ्कीर्ण-
सङ्करो वर्णसङ्कीर्णसङ्करश्चेति । तद्यथा—उत्तमाधमवर्णयो-
र्दाम्पत्यं वर्णसङ्करः । तज्जन्ययोर्माहित्य-करण्योर्दाम्पत्यं
सङ्कीर्णसङ्करः । वर्णसङ्कीर्णयोर्दाम्पत्यं वर्णसङ्कीर्णसङ्करः । तत्र-
‘विप्रान्मूर्धावसिक्तः’—इत्यानुलोभ्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः ।
‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः’—इति प्रातिलोभ्येन वर्णसङ्करजा
दर्शिताः ।

‘माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते’ ।

(या. स्मृ. १. ९५)

१. D. reads आजीवन्तः. २. The text of Vasishtha (Bombay Lathi-
graphic Edition, printed in the year 1805 of the Śālivāhana era) reads
अन्यतरामपापीयसीं; all, except A. and the text (Bombay Edition by Rev.
A. A. Führer, Ph. D. ; and the Banares Edition with commentary),
read पापीयसीं, but we do not think it a correct reading. अपापीयसी is a
better reading. ३. G. reads ब्राह्मण्या; while D. omits the following
portion—

‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः’—इति प्रातिलोभ्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः ।

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

इति सङ्करजा दर्शिताः ।

इति सङ्कीर्णसङ्करजा दर्शिताः । इदानीमधरोत्तरमित्य-
नेन वर्णसङ्कीर्णसङ्करजाः प्रदर्श्यन्ते । अधरे प्रतिलोमजाः ।
उत्तरे अनुलोमजाः । तद्यथा । मूर्धावसिक्तायां सङ्कीर्णायामु-
त्तमायां क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रैर्वर्णैरधमैरुत्पादिताः अधरे । निषाद्यां
सङ्कीर्णायाम् अधमायां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैरुत्तमैर्वर्णैरुत्पादिता
उत्तरे । अधरे चोत्तरे च अधरोत्तरम् । पूर्ववदिति पदेन—

‘ असत् सन्तस्तु विज्ञेयाः ।’

(या. स्मृ. १. ९५)

इति वचनार्थोऽतिदिश्यते । यथा पूर्ववर्णैरुत्पादिता वर्ण-
सङ्करजाः सङ्कीर्णसङ्करजाश्च प्रतिलोमजा असन्तः अनुलो-
मजाश्च सन्तः तथा वर्णसङ्कीर्णसङ्करजा अपि अनुलोमजाः
सन्तः प्रतिलोमजास्त्वसन्तः—इति द्रष्टव्यम् । उक्तत्रैविध्ये
वर्णसङ्करं वर्णसङ्कीर्णसङ्करं वाऽऽश्रित्योत्पद्यमाना वर्णाभासाः
पृष्टिर्भवन्ति । सङ्कीर्णसङ्करमाश्रित्योत्पद्यमाना जात्याभासा
अनन्ताः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘प्रतिलोम्यानुलोम्येन वर्णैस्तज्जैश्च वर्णतः ।

षष्टिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्प्रसूतेस्त्वनन्तता’ ॥

इति । प्रतिलोम्यानुलोम्याभ्यां वर्णैरुत्पादिता द्वादश । ष-
डनुलोमवर्णजाः सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्र-
तिलोमवर्णजाः । इत्थं वर्णजैस्तैर्द्वादशाभिर्वर्णसम्बन्धादुत्पा-
दिता अष्टचत्वारिंशत् । एवं षष्टिसंख्ययैवोपलक्षिता अन्ये

१. I. omits वर्णैः. २. D. and H. read षष्टिस्त्वन्ये; while B. C. and F.
read षष्ट्यैवान्ये and G. reads षष्ट्यैवान्ये. ३. I. reads प्रतिलोमानुलोमाभ्यां.
४. B. C. D. F. G. and H. omit the following portion—

षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-

क्षत्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः इत्थं.

t. I. reads द्वादशाभिर्वर्णैः संबन्धान् for वर्णजैस्तैर्द्वादशाभिर्वर्णसम्बन्धान्.

वर्णाभासा जायन्ते । तद्यथा । मूर्धावसिक्ताम्बष्ठ-निषाद-
 माहिष्योग्र-करणाः षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-
 मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं द्वादश । तत्र
 मूर्धावसिक्तेनानुलोमेन क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रासूत्पादितास्त्रयः ।
 प्रातिलोम्येन ब्राह्मण्यामेकः । अम्बष्ठस्यानुलोम्येन द्वौ । प्राति-
 लोम्येन द्वौ । निषादस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः ।
 माहिष्यस्यानुलोम्येन द्वौ । प्रातिलोम्येन द्वौ । उग्रस्यानुलो-
 म्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः करणस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलो-
 म्येन त्रयः-इति पूर्वषट्कोत्पादिताश्चतुर्विंशतिः । एवं सूता-
 दीनां षण्णां वर्णानामेकैकस्य चतसृषु वर्णेष्वेकैकः-
 इति तेषु चतुर्विंशतिः । एवं मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते ।
 तेभ्यः षष्टिसंख्याकेभ्य उत्पादितैरपत्यैराभासानां संख्याया
 आनन्त्यं भवतीति समाप्ता प्रासङ्गिकी जातिभेदकथा ।

॥ इति जातिभेदनिरूपणम् ॥

विवाहानन्तरभाविनः प्रकृताः पञ्चमहायज्ञादयः सोमसं-
 स्थाऽन्ताः संस्कारा आह्निकवचने षट्कर्मवचने च निरूपिताः-
 इति नात्र पुनरुच्यन्ते । अथावशिष्टा गृहस्थधर्मा निरू-
 प्यन्ते । तत्रोपाकर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः-

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रवणस्य तु’ ॥

(या. स्मृ. १. १४१)

इति । अधीयन्ते-इत्यध्याया वेदाः । तेषामुपाकर्म प्रारम्भः।

१. B. C. F. and H. read प्रासङ्गिकी. २. H. and I. read प्राकृता.
 ३. B. C. D. and F. read तथा for अथ.

स च श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां अन्यस्यां वा श्रावणनक्षत्रयु-
क्तायां तिथौ हस्तनक्षत्रयुक्तायां श्रावणमासस्य पञ्चम्यां वा
कर्त्तव्यः । यदा तु श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा
भाद्रपदे मासे प्रोक्ततिथिषु कुर्यात् । तदाह वसिष्ठः-

‘अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्राव-
ण्यां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां वा’।

(व. स्मृ. १३. १.)

इति । मनुरपि-

‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्’ ॥

(म. स्मृ. ४. १५)

इति । अर्द्धं पञ्चमं येषां ते तथा, सार्द्धान् चतुरो मासानि-
त्यर्थः । यदा पुनः श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा शुक्रास्तमयादि-
प्रतिबन्धः तदानीमाषाढ्यां कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे-

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्मृतम्’ ॥

(कू. पु. १ २. १४. ६२)

इति । बौधायनोऽपि-

‘श्रावणपौर्णमास्यामाषाढ्यां वोषा-

कृत्य तैष्यां माघ्यां वोऽसृजेत्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ५. १२. १६)

१ H. omits पौर्णमास्यां. २. B. and C. substitute च for वा. ३. D. inserts तु after यथा. ४. B. C. D. and F. read श्रावणी-प्रौष्ठपद्याः. ५. B. C. and F. read ओषाकृत्य for वोषाकृत्य. ६. B. C. and F. read वोऽसृजेत् for वोऽसृजेत् and the text reads उऽसृजेत् for उऽसृजेत्.

इति । तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा-श्रवण-हस्ताः शाखा-
भेदेन व्यवस्थिताः । तदाह गोभिलः-

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः’ ॥

इति । गार्ग्योऽपि-

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रह-सङ्क्रान्तिवर्जिते’ ॥

इति । अत्र औदयिके इति पर्वादिषु सर्वत्र सम्बद्ध्यन्ते ।
पर्वण औदयिकत्वे विशेषमाह स एव-

‘श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्क्रवात्परतो यदि ।

तदा त्वौदयिकी ग्राह्या नान्यथौदयिकी भवेत्’ ॥

इति । श्रवणस्य त्वौदयिकत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यामन-
दर्शितम्-

‘श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंयुते ।

संवत्सरकृतो ऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

१. B. D. G. and H. read श्रावणं for श्रावण्यां and C. and E. in
श्रावणे for the same. २. I. reads श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते, ३
this is a mistake. It omits the following portion—

‘.....श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः’ ॥

इति । गार्ग्योऽपि-

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः .....’ ॥

and adds the latter portion of the quotation from Gārgya to that
Gobhila. Also it may be said that it omits the whole of Gobhila
quotation together with गार्ग्योऽपि. ३. I. reads पर्वणि. ४. B. C. १
F. G. and H. read अन्यथा for अन्यथा. ५. C. reads श्रावणस्य. Probabl
this is a mistake. ६. C. reads श्रावणेन.

धनष्ठासंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

इति । श्रवणे यत् कर्म विहितं तदुत्तराषाढसंयुते न कुर्यात् । यदि कुर्यात् तदा नश्यतीति योजनीयम् । 'ग्रह-संक्रान्तिवर्जिते'—इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह गार्ग्यः—

'अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् सङ्क्रान्तिर्ग्रहणं तथा ।

उपाकर्म न कुर्यात् परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

यत्रार्धरात्रादर्वाक् चैद् ग्रहः सङ्क्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्यात् श्रावण्यां श्रवणं ऽपि च' ॥

इति । यत्तु—कर्कटमासे नोपाकर्म कर्तव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरे—

'वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलारि संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

इति तदेतद्देशान्तरविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

'नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहसंयुते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे' ॥

१. D. omits इति. २. B. C. and F. read यद्वा; while D. and H. read यद्वा. ३. B. C. D. E. G. and H. read च instead of वा. ४. G. and H. substitutes वा for च, while D. reads श्रवणेन वा. ५. I. reads कर्कटे मासे; while D., instead of inserting यत्तु कर्कटमासे नोपाकर्म कर्तव्यम्, immediately after the quotation from Gārgya, gives it after the verse beginning with वेदोपाकरणे. All, except A. and G., omit यत्तु, but the omission affects the sense. ६. I. reads -संयुते. ७. B. C. and F. omit तदेतद्देशान्तरविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहसंयुते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥

c. D. and H. read स्मृत्यन्तरम् for बृहस्पतिः. ९. D. G. and H. substitute च for ह्.

इति । ननु—उपाकरणं ब्रह्मचारिधर्मः ।

‘उपाकृत्याधीयीत’

इति तस्य ग्रहणाध्ययनाङ्गत्वप्रतीतेः । ग्रहणाध्ययनं
ब्रह्मचारिण एव ।

‘वेदमधीत्य स्नायात्’ ।

इति स्नानात् प्राचीनत्वावगमनात् । अतः कथमिदं गृह-
स्थधर्मत्वेनोच्यते? नायं दोषः । गृहस्थस्याऽपि ग्रहणाध्य-
यनेऽधिकारसम्भवात् । अत एव ‘अधीयीत’—इत्यनुवृत्तं
शौनक आह—

‘समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन । यथा-
न्यायमितरे । जायोपेतोऽप्येवम्’ ।

इति । अस्यार्थः—येन नियमविशेषेण युक्तो ब्रह्मचारी अधी-
ते तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत । समावृत्तादितरे ब्रह्म-
चारिणस्तु यथान्यायं स्वविध्युक्तप्रकारेणाधीयीरन् । तथा जा-
योपेतो गृहस्थोऽपि ब्रह्मचारिवन्नियमोपेतोऽधीयीतेति । न च
समावृत्त-गृहस्थयोर्ग्रहणाध्ययनाधिकारे—

‘वेदमधीत्य स्नायात्’ ।

इति विरुद्धयेत—इति शङ्कनीयम् । तस्य वचनस्य विद्यात्ना-
तकविषयत्वात् । अत एव—

१. D. G. H. and I. omit इति. २. D. G. and I. read प्राची-
नत्वावगमात्. ३. I. adds आ before समावृत्तो, but this is a mistake.
We are unable to search the text; but it is plain that the author
(Mādhavācharya) has not used आ. ४. D. H. and I. read जायोपेतो
इत्येके; while G. reads जायोपेत इत्येके. These readings are not
grammatically incorrect, but from his explanation given below the
author seems not to agree with them. ५. B. C. and F. add च after
this word.

‘विदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा’ ।

(या. स्मृ. १. ५१)

इति पक्षद्वयोपन्यासो दर्शितः । उपाकरणस्य गृहस्थधर्म-
त्वाभ्युपगमे मनु-याज्ञवल्क्यस्मृत्योर्गृहस्थधर्मप्रकरणपाठोऽप्य-
नुगृहीतो भवति । उपाकरणस्येतिकर्त्तव्यता काष्ठीजिनिना-
दर्शिता-

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि-

‘गौतमादीनृषीन् सम कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्वंगमुद्गरन्’ ॥

इति ।

॥ इत्युपाकर्म ॥

अथोत्सर्जनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः-

‘पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्ब्रुहिः’ ॥

(या. स्मृ. १. १४३)

इति । मनुरपि-

‘पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्ब्रुहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमे ऽहनि’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९६)

१. B. C. D. F. and G. read वेदव्रतानि and H. reads वेदान् व्रतानि, but the text does not follow them.

इति । यदा श्रावण्यामुपाकर्म तदापुण्यमासस्य शुकुप्र-
तिपदि पूर्वाह्ने, यदि प्रौष्ठपद्यामुपाकर्म तदा माघस्येति व्यव-
स्थितोऽयं विकल्पः । उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात्
कालविशेषे विदधाति मनुः—

‘अतः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९८.)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘छन्दांस्यूर्ध्वमनौ भ्यस्येत् शुकुपक्षेषु वै द्विजः ।

वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ६०)

इति । यदि भावविघ्नभयात् सहसा अथैतद्व्यमिति बुद्धिः
तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत् ।

‘यत् स्वाध्यायमधीते ऋदम्’ ।

इति श्रुतेः । उपाकरणोत्सर्जने प्रशंसति कान्यायनः—

‘प्रत्यब्दं यदुपाकर्म मोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ।

अयातयामैश्छन्दांभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि मदा तत्तेषां सिद्धिकारकम्’ ॥

(का. स्मृ. ३. २७. १७-१८)

१. B. C. D. F. G. and H. omit अयं. २. The text reads अत उर्ध्व
for अतःपरं. ३. D. reads शुक्लं तु. ४. H. and I. read अङ्गानि च for
वेदाङ्गानि, and the text reads वेदाङ्गानि च सर्वाणि for वेदाङ्गानि रहस्यं
च. ५. B. C. D. F. and G. read कृष्णपक्षे पठेति; while H. and I.
omit कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्. ६. B. C. D. F. G. and H. read विघ्नभयात्
for विघ्नभयात्. ७. G. reads अथैतद्व्यमिति. ८. D. reads तत्रैषां.

अन्येषु धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः—

‘नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न ध्याधिवहुले भृशम् ।
 न गूढराज्ये निवसेन्न पाषण्डिजनैर्वृते ॥ (१३)
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्व-पश्चिमयोः शुभम् ।
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥ (१४)
 कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेत् द्विजः ॥ (१५)
 परस्त्रियं न भाषेत नाऽप्याज्यं याजयेद्बुधः ॥ (१६)
 न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाऽपदक्षिणम् ॥ (१७)
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायं च वर्जयेत् ।
 नैकोऽश्वानं प्रपद्येत नाऽधार्मिकजनैः सह ॥ (१८)
 न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथा’ ॥ (१९)
 (कृ. पु. १. २. १६. २३-१४)

इति । मनुरपि—

‘देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
 नाक्रमेत् कामतश्चायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ (१३०)
 क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ (१३१)
 आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ (१३२)

१. D. reads पापार्थि-. २. The text reads मध्ये. ३. D. reads विस्तताः-
 4. The text reads न देवायतने स्वपेत.

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
 प्रियं च नानृतं ब्रूयादेर्षे धर्मः सनातनः ॥ (१३८)
 नाशतिकल्प्यं नाशतिसायं नाशतिमध्यं दिने^३ स्थिते ।
 नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ (१४०)
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोशुभिकान् ।
 रूप-द्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाशक्षिपेत् ॥ (१४१)
 वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।
 अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव चै योषितम् ॥ (१३३)
 (म. स्म. ४. १३०-१४१)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘असदालापमनृतं वाक्पारुष्यं विवर्जयेत् ।
 असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रक ॥ (१९)
 न म्लेच्छभाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
 नाशधितिष्ठेच्छकृन्मूत्र-केश-भस्म-कपालिकाः ॥ (२४)
 तुषाङ्गारास्थिशर्णीर्णानि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ॥ (२५)
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुं नापेयं च पित्रेद्विजः’ ।

इति । सामान्येन च धर्मं संक्षिप्याह मनुः—

‘येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥ (१७८)

१. B. C. and F. read एवं धर्मः. २. All, except A. and the text, read नाशतिमध्यं गते रषौ. ३. I. reads तु for च. ४. B. C. and F. read मूत्रं. G. also reads the same. ५. G. and I. read -शीर्षाणि; while H. reads the portion as follows :—

—शणानि रज्जु-वस्त्रादिकानि च.

६. The text reads रिष्यते.

यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ (१६१)

(म. स्मृ. ४. १६१-१७८)

इति ।

॥ इत्थं ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रमधर्मौ निरूपितौ ॥

अथ वानप्रस्थाश्रमो निरूप्यते । ननु-केचन गार्हस्थ्य-
व्यतिरिक्तमाश्रमान्तरं नेच्छन्ति उदाहरन्ति च तत्र गौतम-
स्मृतिम्-

‘एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य’ ।

(गौ. स्मृ. ३. ३६)

इति । आचार्यास्तु गार्हस्थ्यमेवाश्रमो नान्यः कश्चिदस्ती-
नि मन्यन्ते । हेतुं चाचक्षते गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिषु विधा-
नादितरस्य तदभावात्-इति । यथा हि-बहूचाः ‘अग्निमीळे’-
(ऋ. सं. १. १. १. १) इत्यारभ्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि
वेदे होतृकर्त्तव्यमेवामनन्ति । यजुर्वेदिनश्च ‘इषे त्वा’-
(ऋ. य. सं. १. १. १. १) इत्यादिना अध्वर्युकर्त्तव्यम् ।
सामगा अपि ‘अग्न आयाहि’- (सा. सं. १. १. १. १)
इत्यादिनोद्गातृकर्त्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्था एव । तथा
चाधीयमानेषु प्रत्यक्षवेदेषु गृहस्थकर्त्तव्याभिधानेन तदाश्रम-

१. D. reads कुर्वतोऽपि स्यात्, H. and I. read कुर्वतो ऽस्यस्य. २. D.
H. and I. read केचित्. ३. D. does not add गौतम- before स्मृतिम्.
४. B. H. and I. read एकाश्रम्यं, D. and G. read एकाश्रमं. ५. G.
and H. substitute वा for तु. ६. I. reads गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमो. ७. I.
reads तथा हि.

विधिः परिकल्प्यते न त्वेवमितराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित्
पश्यामः । अत एव—

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ ।

इति श्रुतिः कृत्स्नं पुरुषायुषं गृहिकर्मस्वेव विनियुङ्क्ते ।
श्रुत्यन्तरं च—

‘एतद्वै जरामर्यं सर्वं यदग्निहोत्रम् । जरया
वा होवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा’ ।

इति । न चैवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः—? इति
शङ्कनीयम् । नैष्ठिकस्य पक्षकोटिनिःक्षिप्तत्वादुपकुर्वाणक-
स्य प्रतिवृत्तेन आश्रमित्वाभावात् । यदा कर्मित्वेनाभिमन-
योर्ब्रह्मचारि-वानप्रस्थयोरीदृशी गतिः तदा कैव कथा कृत्स्नक-
र्मत्यागिनो यतेः । तस्मात् गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमः— इत्याचा-
र्याणां पक्षः ।

अत्रोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्ष-
श्रुतिविधानम् । तथा च जाबाला आमनन्ति—

‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा
वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

१. G. reads -कल्पते. २. A. reads इतराश्रमविधि कश्चित् पश्यामः. for
इतराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित् पश्यामः. ३. D. reads गृहिकर्म. ४. D.
omits सर्वं. ५. D. reads पक्ष-कोटि-क्षिप्तत्वात्. ६. B. C. and F. read
अप्रसिद्धत्वेन for प्रतिवृत्तेन and I. reads प्रतिपन्नत्वेन for the same. ७. B.
C. F. G. H. and I. read वनस्थयोः. ८. G. inserts च after समाप्य.
९. B. C. and F. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् for गृही भूत्वा वनी भवेत्
वनी भूत्वा प्रव्रजेत्. H. reads गृहाश्रमी भूत्वा वनी भवेत् वनाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत्
and I. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् for the same.

इति । आचार्यास्तु रागिणमभिप्रेत्य तस्योर्ध्वरेतःसु नै-
ष्ठिकब्रह्मचार्यादिषु त्रिष्वश्रमेष्वनधिकारं मन्यमाना गार्ह-
स्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृत्स्नेऽपि वेदे गृहस्थधर्मस्यैवा-
म्नानमित्युक्तम् तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सदारस्याग्नि-
होत्रादिसद्भावात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मस्तु छन्दैर्गैः पठयन्त-
'ब्रह्मचार्याऽऽचार्यकुलवासी' ।

(छां. उ. २. २३. २)

तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवमादयन्' ।

(छां. उ. २. २३. २)

इति । उपकुर्वाणकधर्माः सर्वशाखाःसृष्टयनप्रकरणेषु प्र-
सिद्धाः । यतिधर्माश्चोपनिषद्भागे । अतो यावज्जीवादिश्रुतः
कामिषियत्वेना ऽऽश्रमान्तराणि न चापलपितुं शक्यन्ते ।
माधिताश्चोत्तरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मात् क्रम-
प्राप्तौ वानप्रस्थाश्रमः प्रस्तूयते । तत्र याज्ञवल्क्यस्तं विधत्त-
'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वा ऽनुगतो वनम्' ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्' ॥

(या. स्म. ३. ४७)

इति । वानप्रस्थो बुभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्यनियमेन पत्न्या
अनुपयोगात्तां रक्षणीयत्वेन पुत्रेषु निःक्षिप्य वनं व्रजेत् । यदा
साऽपि नियता सती पतिगुश्रूषां कामयते तदा तया सह वनं
व्रजेत् । तस्मिन् पक्षे वैतानिक-गृह्याभ्यामग्निभ्यां सह

१. I. reads ब्रह्मचार्यादिषु, but the reading seems to be incorrect.
२. D. inserts च before अपि. ३. D omits तदयुक्तम्. ४. II. reads
तदाचारस्य; while G. reads सदाचाराग्निहोत्रादि- for सदास्याग्निहोत्रादि-
५. D. reads नच पालयितुं; while I. reads न तथा प्रलपितुं. The latter
reading is incorrect. ६. D. substitutes अपि for तं विधत्तं.

गच्छेत् । सुतनिक्षपपक्षे त्वात्मनि अग्नीन् समारोप्य प्रव्रजेत् । तदाह छागलेयः—

‘अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहान्’ ।

इति । तादृशो ऽरण्यं गत्वा वैखानससूत्रोक्तमार्गेणाग्निमादध्यात् । तदाह वसिष्ठः—

‘वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनत्रासाः । (१) न फालकृष्टमधितिष्ठेत् । (३) अकृष्टं मूलफलं सञ्चिन्वीत । (४) ऊर्ध्वरेताः । (५) क्षमाशयः । (६) दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् । (७) ऊर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः । (१०) श्रामणकेनाग्निमाध्याह्नितान्निः स्यात् । (११) वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्वं पद्भ्यो मासेभ्यो ऽग्निरनिकेतः । (१२)

१. D. omits गत्वा and reads राधावैखानसः; while G. reads गत्वा वैपमानस- for गत्वा वैखानस-. For the same H. reads तादृशां ऽरण्यां राधवैखानस- but has तादृशारण्यं गत्वा राधवैखानस- in the margin. We cannot make out here the meaning of राध-. २. The texts (Bombay Sanskrit Series Edition and Benares Edition) read-जिनवासी, but the Bombay Edition (lithographic) and all our manuscripts do not follow this reading. ३. D. reads क्षुपशयः, G. reads प्लुपाशपद. H. reads क्षुत्पादायो. All the three readings are incorrect and meaningless. I. reads क्षपाशयो. The Bombay Edition (Rev. A. A. Fuhrer, Ph. D.) read क्षमाशयः. The Benares Edition and the Bombay Edition (lithographic) read क्षमाशयः. ४. This Sūtra is found in all our manuscripts, but the three printed copies of the text have omitted it. A manuscript of the text does not omit it. Here the Bombay Sanskrit Series Edition is mistaken. ५. The B. Edition reads श्रायणकेन, but this reading is meaningless. ६. B. C. F. G. H. and I. omit स्यात्. ७. B. C. F. G. H. and I. omit some words and read वृक्षमूलिको वद्यात् for वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्वं पद्भ्यो मासेभ्यो ऽग्निरनिकेत-। वद्यात्. The portion वृक्षमूलनिकेतनः. is added to the 11th Sūtra in each of the three printed copies of the text, but this portion belongs to the tenth Sūtra.

दद्याद् देवैर्षि-पितृ-मनुष्येभ्यः स गच्छेत्
स्वर्गमानन्त्यम्' । (१३)

(व. स्मृ. ९. १-१३)

इति । श्रामणकं तपस्विधर्मप्रतिपादकं वैखानससूत्रम् ।
अकृष्टमूलमाहारत्वेन ब्रुवन् ग्राम्याहारपरित्यागं सूचयति ।
अत एव मनुः—

‘सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा' ॥

(म. स्मृ. ६. ३)

इति । गृहस्थस्य वनप्रवेशावसरमाह यमः—

‘द्वितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे द्विजः ।

तृतीयमायुषो भागं गृहमेधी वने वसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत्' ॥

इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् ।

‘उषित्वा तु गृहे द्विजः’—

इत्युपक्रमानुसारात् । मनुरपि—

‘गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदा ऽरण्यं समाश्रयेत्' ॥

(म. स्मृ. ६. २)

इति । शङ्ख-लिखितावधि—

१. B. C. F. G. and H. as well as the three printed copies of
the text omit -ऋषि-. २. B. C. D. F. and G. substitute अ for च.

‘पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्ति
विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटु-
म्बमावेदय कृतप्रस्थानलिङ्गो वृत्तिविशे-
पाननुक्रीमेत् । कमशो यायावराणां वृ-
त्तिमुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे’ ।

इति । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षे द्रष्टव्यम् । असमुच्चयपक्षे त्व-
कृतगार्हस्थ्यो ऽपि वानप्रस्थे ऽधिक्रियते । तदाह वसिष्ठः—

‘चत्वार आश्रमाः । (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-
परिव्राजकाः । (२) तेषां वेदमधीत्य वेदो वेदान्वा-
र्धवर्तिर्ब्रह्मचर्यो यमिच्छेत तमावसेत् । (३)

(व. स्मृ. ७. १-३)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यं आचा-
र्यकुलं मौनं वानप्रस्थम् ।

इत्युपक्रम्य—

‘ यत्कामयंत तदारभत ’ ।

(आ. ध. सू. २. ९. २१. १)

इत्युपमंहरति । वनप्रतिष्ठस्य कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अफालकृष्टनाग्नींश्च पितृन् देवातिथीनपि ।

भृत्यांश्च नर्षयेच्छ्वञ्जटा-लोमभृदात्मवान्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४६)

इति । अफालकृष्टं शाक-मूल-नीवारादि । तथा च मनुः—

१. D. G. and I. read अनुक्रमेत्. २. B. C. D. E. G. H. and I. read
वेदमधीत्य वेदं विदित्वा चीर्णं. for वेदो वेदान्वा-विशीर्णं. ३. I. reads वनप्रतिष्ठस्य
४. The text reads दमभू- for शश्वत्.

‘मुन्यत्रैर्विविधैर्मेध्यैः शाक-मूल-फलेन वा ।

एतैरेव महायज्ञान् निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥

(म. स्मृ. ६. ९)

इति । न च—ब्रह्मचारि-विधुरयोरनग्निकयोर्वनस्थयोः कथम-
ग्नीनां तर्पणं?—इति वाच्यम् । वैखानसशास्त्रोक्तस्याग्नेः सद्भावत् ।
न च—अफालकृष्णीवारादिना पुरोडाशकरणे ‘व्रीहिभिर्यजेत’—
इति श्रुतिर्वाध्येत—इति शङ्कनीयम् । व्रीहिणामप्यफालकृष्णानां
सम्भवात् । तस्मादकृष्टपच्यैर्व्रीह्यादिभिर्वैतानिकं कर्म कुर्यात् ।
तथा च मनुः—

‘वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं विशेषतः ॥

ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ॥

वासन्त-शारदौर्मेध्यैर्मुन्यत्रैः स्वयमाहृतैः ।

पुरोडाशं चैवं चैव निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥

(म. स्मृ. ६. ९-११)

इति । मेध्यैर्यज्ञार्हैर्मुन्यत्रैरकृष्टपच्यैरित्यर्थः । संग्राह्यद्रव्य-
स्येयत्तामाह याज्ञवल्क्यः—

१. G. reads उत्पन्नैः. २. The text reads एतान्येव for एतैरेव. ३. B. C. and F. substitute वा for च. ४. D. omits कर्म. ५. G. substitutes ब्रह्म for पर्व; ६. B. C. F. II. and I. read पौर्णमास्यां प्रयोगतः for पौर्णमासं विशेषतः; while the text substitutes च योगतः for विशेषतः. ७. D. reads पक्षेष्ट्या-; while I. reads आमहायणं for आमयणं. ८. I. and the text read उत्तरायणं for तुरायणं. ९. The text reads दाक्षस्य. १०. I. reads वासन्तैः शारदौ. ११. The text reads चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक्. १२. D. reads यज्ञैः.

‘अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्रयुजे त्यजेत् ॥

(या. स्मृ. ३. ४७)

इति । एकैदिनसाध्यस्य कर्मणो यावत् पर्याप्तं तावतो-
र्थस्य सञ्चयं कुर्यात् । एवमेकमास-संवत्सरपक्षे अपि योजनी-
यम् । नत्र यदि किञ्चित् सञ्चितमवशिष्येत् तत्सर्वमाश्रयु-
ज्यां त्यजेत् । यदाह विष्णुः—

‘मासनिचयः संवत्सरनिचयो वा । (११) संवत्सर-

निचयेयी पूर्वं निचयमाश्रयुज्यां जह्यात्’ । (१२)

इति । पूर्वं संत्यज्य ततो नूतनं सञ्चिनुयात् । मनुरपि—

‘त्यजेदाश्रयुजे मासे मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाक-मूल-फलानि च ॥ (१५)

सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्मास सञ्चयिको अपि वा ।

षण्मासनिचयो वा अपि समानिचय एव वा ॥ (१८)

(म. स्मृ. ६. १५-१८)

इति । तत्र वर्ज्यानाह स एव—

‘वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च ।

भूस्तृणं शिथुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ (१४)

१. From कुर्यात् to एवमेकमास- the intermediate portion has been omitted in F. through the writer's mistake. २. H. omits एक- ३. F. reads -निचयात् पूर्वं निचयः; while the text reads -निचयः पूर्वनिचयः. ४. The text reads मासि. ५. B. C. F. and G. read -प्रक्षालिकः, H. and I. read -प्रक्षालितः. The commentators Sarvajña Narayana, Nandana and Rāmchandra follow the reading -प्रक्षालिकः. ६. B. C. D. E. G. H. and I. read -मांसानि. ७. B. C. F. and I. read भूतृणं.

न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजातान्यार्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च ॥ (१६)

(म. स्मृ. ६. १४-१६)

इति । कवकानि छत्राकाणि । तपोनियममाह याज्ञव-
ल्क्यः—

‘दान्तस्त्रिषवणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥

दन्तोलूखलिकः कालपकाशी वा श्मकुट्टकः ।

श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ॥

चान्द्रायणेर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा ।

पक्षे गते चाऽप्यश्रीयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥

स्वप्याद्रूमौ शुची रात्रौ दिवो सम्प्रदैर्नयेत् ।

स्थानासन-विहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥

ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थाण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत् ॥

(या. स्मृ. ३. ४८-५२)

इति । दन्ता एवोलूखलं निस्तुषीकरणसाधनं तद् यस्यास्ति
स दन्तोलूखलिकः । बाह्योलूखलादिसाधननिरपेक्ष इत्यर्थः ।

१. B. C. F. H. and I. read उत्कृष्टं for उत्सृष्टं. २. I. reads -न्यर्तोऽपि for -न्यार्तोऽपि. ३. The text reads मूलानि instead of पुष्पाणि. ४. I. reads छत्राकाणि. ५. C. F. and H. read तयोर्नियमः, but this is meaningless here. ६. B. C. F. G. and H. read दान्तः for दान्तः. ७. B. C. and F. read कुट्टकः, but it seems incorrect. ८. I. reads श्रौत-स्मार्तं. ९. The text inserts तथा first and क्रियाः afterwards. १०. D. reads शुचिर्भूमौ; while I. reads स्वपेद्रूमौ. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read दिवसं प्रपरे, but we follow here A. and the text १२. C. and F. read वाऽपि वा.

कालपक्वं वदरेङ्गुद-पनसफलादि । अश्मना कुट्टनमवहननं
यस्य सोऽश्मकुट्टकः । फलस्नेहो लिक्वुच-मेधुकादिमेध्यतरु-
फलजन्मानि तैलानि । क्रियाः भोजनाभ्यञ्जनाद्याः । विष्णुरपि-

‘पुष्पाशी । (७) फलाशी । (८) मूलाशी ।

(११) शाकाशी । (९) पर्णाशी । (१०)

यवैत्रं पक्षान्तर्योर्वा सकृदश्नीयात् । (१०)

(वि. स्मृ. १५. ७-१२)

इति । कूर्मपुराणे अपि-

‘एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पित्रेत् सदा । (३०)

पञ्चामिधूमपो वा स्याद्वृद्धमपः सोमपो ऽथ वा ॥

पयः पित्रेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् । (३१)

शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा ॥ (३२)

अथर्वशिरसो ऽथ्येता वंदान्ताभ्यासतत्परः । (३३)

यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यनन्द्रितः ॥ (३४)

१. I. reads मधुकादि-, but this form does not appear anywhere else.
२. I. reads -मेध्यतर-. ३. II. reads विष्णुरापि through mistake
४. Here we follow the text and A., B., C. D. F. G. and I. read
वायुपुष्पाशी for पुष्पाशी. This reading seems meaningless. H. reads
वायुपञ्चाशो and gives another reading वायुपुष्पाशी in the margin
५. This Sūtra appears in the text after पर्णाशी. ६. B. C. and F.
read पक्वान्नं वा सकृदश्नीयात्; while D. G. H. and I. read वायुपक्वान्नया
सकृदश्नीयात् for यवैत्रं पक्षान्तर्योर्वा सकृदश्नीयात्. ७. The text reads तदा
for सदा. ८. The text reads पञ्चामिधूमपः. ९. D. reads जल्प for
ऊष्मपः; while C. and F. omit the following portion—

.....ऊष्मपः सोमपो ऽथ वा ।

पयः पित्रेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ॥

शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् ..... ॥

and read पञ्चामिधूमपो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत्सदा.

जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तच्चज्ञानविचिन्तकः ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीं प्रतिसंश्रयेत् ॥ (१६)
 यस्तु पत्न्या वैनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।
 तद्धृतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ (१७)
 नक्तं चाऽन्नं समश्रीयाद् दिवा चोऽऽहृत्य शक्तिः ।
 चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाऽष्टमकालिकः ॥ (२५)
 चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् ।
 पक्षे पक्षे समश्रीयाद्यवागूं कथितां सकृत् ॥
 पुष्प-मूल-फलैर्वा ऽपि केवलैर्वर्तयेत् सदा ।
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमन्ते स्थितः ॥ (२७)
 (कू. पु. १. २. २७. १६-३४)

इति । अग्निपरिचर्यायामक्षमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘अग्नीन्वाऽप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।
 वानप्रस्थ-गृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥
 ग्रामादाहृत्य वां प्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः’ ।
 (या. स्मृ. ३. ५४-५५)

इति । मनुरापि—

‘अग्नीनात्मनि वैर्तानान् समारोप्य यथाविधि ।
 अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूल-फलाशनः ॥ (२५)
 अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । (२६)
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ (२७)

१. The text reads पत्नीमपि for पत्नीं प्रति-. २. B. C. D. F. G. and H. read समं रागात् and for the same I. reads समं गत्वा. ३. I. substitutes अ for च. ४. I. reads अग्नीनापि for अग्नीन्वा ऽपि. ५. D. reads कृतावासो. ६. I. reads वानप्रस्थो गृहेषु, but this is a mistake. ७. I. reads वै for वा, but it is incorrect. ८. G. and I. read वैतानाह, but this is meaningless

प्रामादाहृत्य वाऽश्रीयादष्टौ प्रासान् वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ (२८)
 एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । (२९)
 आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा ऽन्यतमया तनुम् ।
 वीतशोक-भयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ (३२)
 (म. स्मृ. ६. २५-३२)

इति । ननु-अष्टप्रासविधाने-

‘षोडशा ऽर्ण्यवासिनः’ ।

(आ. ध. सू. २. ४. ९. १३; बौ. स्मृ. २. ७. १३. ७)

इति वचनं विरुद्धयेत । तत्रै । शक्ताशक्तविषयत्वेन व्य-
 वस्थोपपत्तेः । सर्वानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः-

‘वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्ष्मसङ्ख्यात्’ ।

(या. स्मृ. ३. ५५)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि-

‘महाप्रस्थानिकं वा ऽसौ कुर्यादनशनं तु वा ।

अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मापर्णविधौ स्थितः ॥

येस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवं

संश्रयत्यशिवपुञ्जनाशनम् ।

तोपहन्तृ पदमैश्वरं परं

याति यत्र जगतो ऽस्य संस्थितिः’ ॥

(कू. पु. १. २. २७. ३८-३९)

इति ।

॥ इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः ॥

१. G. does not insert तत्र. २. This whole verse does not appear
 the text. ३. B. C. D. F. G. and H. read तापहर्तृ.

अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः-

‘वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३३)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि-

‘वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राज्ञापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदो ऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा’ ॥

(या. स्मृ. ३. ५६-५७)

इति । आश्रमचतुष्टयसमुच्चयमभिप्रेत्य वनान्मोक्षे मनः कुर्यादित्युक्तम् । आश्रमत्रयसमुच्चयाभिप्रायेण गृहाद्वेति पक्षान्तरोपन्यासः ।

ननु-अत्रापि चतुष्टयसमुच्चय एवाभिप्रेयताम् । परिव्रज्या-
नन्तरं वानप्रस्थस्यानुष्ठानं शक्यत्वात् । मैवम् । ब्रह्मच-
र्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा
च जाबाला आश्रमाणामारोहमामनन्ति-

‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा

वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

१ F. omits अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः-

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

२. B. and C. read निवर्त्यैवं विहृत्य. This gives a better sense. ३. B. C. F. G. and H. omit इति. ४. D. reads प्राज्ञापत्यं. ५. I. reads परिव्रज्या-
नन्तरं.

इति । न त्वेवमवरोहः क्वचिदप्याघ्रातः । प्रत्युतावरोहं
दक्षो निषेधति—

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते । (१२)

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ (३१)

यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च सै सर्वाश्रमवर्जितः' ॥ (९)

(द. स्मृ. १. ९-१३)

इति । यदि गृही कथञ्चित् प्रत्यवरुह्य ब्रह्मचारी भवत्
तदा ऽसौ सर्वाश्रमवहिष्कृतः । आरूढपणितत्वात् । अतो न
वनस्थादिभिर्गोश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलष्यो भवति । अयं
चावरोहाभाव उत्तरमीमांसायां* तृतीयाध्याये वर्णितः । वनाद्
गृहाद्वेत्यत्र—ब्रह्मचर्याद् वा—इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा जन्मा-
न्तरानुष्ठितसुकृतपरिपाकवशात् बाल्य एव वैराग्यमुपजायते
तदानीमकृतोद्वाहो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । तथा च जात्रालश्रुतिः—

* वर्णितं चैतत् श्रीमच्छंकरभगवत्पादैः—

‘तद्भूतस्य तु ना ऽतद्वावो जैमिनेरपि

नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः’।

(वा. सू. ३. ४. ४०)

इत्येतन्मूत्रमारभ्य । सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमाः । तान् प्राप्तस्य कथञ्चित्
ततः प्रच्युतिरास्ति न वेति संशयः । एवं प्राप्ते तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नो-
र्ध्वरेतोभावस्य न कथञ्चिदप्यतद्वावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्—इति ।

१. The text reads हि for स्यात्. २. The text reads सर्वाश्रमवर्जितः
while D. reads न यतिर्न वनस्थस्य. ३. I. reads आश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलष्य
for आश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलष्यः. ४. I. reads सुकृतिः. ५. I. reads बलात्

‘यदि बेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा’ ।
(जा. उ. ४.)

इति । पूर्वमविरक्तं जाबालं प्रत्याश्रमचतुष्टयसमुच्चय-
मायुर्विभागेनोपन्यस्य विरक्तमुद्दिश्य यदि वेति पक्षान्त-
रोपन्यासः । इतरथेति बाल्य एव सति वैराग्य इत्यर्थः । अकृतो-
द्वाहस्य संन्यासो नृसिंहपुराणे दर्शितः—

‘यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं शिरः ।

संन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान्’ ॥

(नृ. पु. १८. ३६)

इति । अङ्गिरा अप्याह—

‘संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।

प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वा ऽथ दुःखितः’ ॥

इति । दुःखितो व्यैधि-चोर-व्याघ्राद्युपद्रुतः । आतुरो मुमु-
र्षुः । तत्र महाभारतम्—

‘उत्पन्ने सङ्कटे घेरे चोर-व्याघ्रादिसङ्कटे ।

भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥

आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।

प्रेषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत्’ ॥

१. I. has made a gross mistake here. It omits the जा- in जाबालं and reads बालं, which gives no sense here. २. I. substitutes अवगत- for सति. ३. The text reads सुगुप्तानि. ४. The text reads गिरः. ५. I. reads सन्वस्येद्. ६. I. reads व्याधितचौरः. ७. D. reads पूर्वयेह; while G. H. and I. read पूरयेत्.

इति । ननु-ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्याऽङ्गीकारे मनुवचनानि
विरुद्धेयन्-

‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनधीत्य गुरोर्वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३५-३७)

इति । ऋणत्रयं श्रुत्या दर्शितम्—

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ।
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्नी यज्वा ब्रह्म-
चारी वासि’ ।

(वौ. स्मृ. २. ९. २६. ७)

इति । यदा स्वर्गप्रापकः पितृयाणमार्गो ऽऽद्युणा ऽपाकरण-
मन्तरेण न सम्भवति तदा कैव कथा मोक्षमार्गो । अत एव
मन्त्रवर्णः—

‘अनृणा अथो ऽस्मिन्ननृणाः परस्मिन्
तृतीये लोके अनृणा स्याम ।
ये देवयाना उत पितृयाणाः
सर्वान् पथो अनृणा अक्षियेम’ ॥

१. B. C. and F. read गुरौ for गुरोः, and for the same the
substitutes द्विजो. २. The text reads सुताम् for ऽऽत्मजान्.

इति । ब्राह्मणमपि—

‘सर्वान् लोकाननृणोऽनुसञ्चरति’ ।

इति । मैवम् । अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानाम् । अत एव विरक्तस्य प्रव्रज्यायां कालविलम्बं निषेधति जाबालश्रुतिः—

‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

इति । ननु—उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्द-
र्मानुष्ठायिनां—तत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्—इति प्रतीयते । तथा सति
स्नातक-विधुरादीनामनाश्रमिणामाश्रमिणां च केषाञ्चित् केन-
चित् प्रतिबन्धेन विहितधर्मानुष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये
संन्यासो न प्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां प्रत्यक्षश्रुत्यैव तद्विधानात्—

‘अथ पुनर्व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नात-
को वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव
विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

इति । यमो अपि—

‘पुनर्दारक्रियाऽभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ।

वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्’ ॥

इति । स्नातक-विधुरादीनामन्तरालवर्तिनामाश्रमनिरपे-

१. B.C. and F. omit the following portion :—

ननु-उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु
यथावद्दर्मानुष्ठायिनां तत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्-इति.

२. D. and H. read -नीत्या for रीत्या. ३. I. does not repeat तत्.
B. C. F. G. and H. read-श्रुतौ च, and D. reads-श्रुतौ for-श्रुत्यैव. ५.
C. D. and F. omit व्रती वा, D. reads पुनर्व्रती. I. also has the
same reading. ६. I. reads स्नातको for स्नातको वाऽस्नातको वा. ७. G.
reads भार्ये परिव्रजेत्.

क्षैर्जपोपवास-तीर्थयात्रादिकर्मभिश्चित्तशुद्धिसम्भवेन मोक्षाश्रमे
अधिकारो ऽस्तीति तृतीये ऽध्याये मीमांसितम् । धर्मलोपे
ऽप्यनुतापवतस्तत्प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः सम्भवति । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘ये च सन्तानजा दोषा ये च स्युः कर्मसम्भवाः ।
संन्यासस्तान् दहेत्सर्वान्मूर्षाग्निरिव काश्चनम्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘मृत्तोयैः शुद्धयते शोध्यं नदी वेगेन शुद्धयति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १०८ ; बृ. यो. या. स्मृ. १.१. ५१)

इति । अत्र केचित्—ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारं न क्षत्रि-
य-वैश्ययोः—इत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-स्मृती । तत्र
वाजसनेयकब्राह्मणम्—

‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः
पुत्रैषणायाश्च त्रिचैषणायाश्च लोकैषणा-
याश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ ।

(बृ. उ. ३. ५. ३)

इति । मनुरप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मणशब्दं प्रयुङ्क्ते—

‘आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्’ ।

(म. स्मृ. ६. ३८)

इत्युपक्रमः ।

१. B. C. and F. read ऽप्यनुतापतः. २. B. C. F. G. H. and I. १०८
मूर्षाग्निरिव. ३. D. omits उपक्रमः.

‘एष त्रो अभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः’ ।

(म. स्म. ६. १७)

इत्युपसंहारः । नारदो अपि—

‘प्रथमादाश्रमाद्वा अपि विरक्तो भवसागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सद्गान् परिव्रजेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

‘चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिर्चोदिताः ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्य-शूद्रयोः’ ॥

(यो. या. स्म. १. २८)

इति । वामनपुराणे अपि—

‘चत्वार आश्रमाश्चेते ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयोऽऽश्रमाः ॥

क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ॥

गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर’ ।

(वा. पु. १४. १६-१८)

इति । ननु-शूद्रस्याऽऽश्रम एव नास्ति—

‘चत्वार आश्रमास्तात तेषु शूद्रस्तु नार्हति’ ।

इति निषेधात् । ततः कथं तस्य गार्हस्थ्यार्हिकारः? उच्यते ।

समन्लक एव विवाहो निषिद्धते । न त्वमन्लकः । अन्यथा विवा-

हप्रकरणोदाहृतानि शूद्राविषयाणि वचनानि पञ्चमहायज्ञादि-

गृहस्थधर्मेषु शूद्राधिकारवचनानि च विरुद्धचेरन् । तस्माद-

१. D. reads नोदिताः. २. The text reads गहितो इत्याचारो द्विजस्य

• The text reads वैखानसत्वं गार्हस्थ्यं. ४. The text reads -माश्रमं.

B. C. and F. read स्मृतानि; while C. reads अभिहितानि for उदाहृतानि.

स्ति शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् । संन्यासस्तूक्तरीत्या विप्रस्यैव
अत एव स्मृत्यन्तरे काषाय-दण्डादिलिङ्गधारणं क्षत्रिय-वैश्य-
योर्निषिद्धम्—

‘मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानां नाश्व्यं धर्मो विधीयते’ ॥

इति । अपरे पुनः संन्यासं त्रैवर्णिकाधिकारमिच्छन्ति ।
अधीनवेदस्य द्विजानिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामाश्रमचतु-
ष्टयस्य बहुस्मृतिषु विधानात् । अत एव याज्ञवल्क्येन सं-
न्यासप्रकरणे द्विजशब्दः प्रयुक्तः—

‘सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः’ ॥

(या. स्म. ३. ६१)

इति । स्मृत्यन्तरं तु शूद्रप्रौहिकयैव वर्णत्रयस्य संन्यासं
विदधाति—

‘ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाश्व वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्’ ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि द्विजप्रहणं कृतम्—

‘अग्नीनात्मानि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।

योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः’ ॥

(कू. पु. १. २. २८. १)

इति । यानि पूर्वोदाहृतवचनानि तानि क्षत्रिय-वैश्ययोः

१. The text reads हित्वा. २. G. reads अनृणी for अमृती. ३. I. read
-प्राहिकतयैव.

काषाय-दण्डनिषेधपराणि । तथा च मुखजानामिति वचनमुदा-
हृतम् । बौधायनो ऽपि-

‘ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

राजन्य-वैश्ययोर्नेति देत्तात्रेयमुनेर्वचः’ ॥

इति । परिव्राड्बुभूषुः सर्वस्वदक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं
निर्वपेत् । तदाह मनुः-

‘प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदृहात्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३८)

इति । यद्वा आग्नेयीमिष्टिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्या-

‘तद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तर्दुं

तथा न कुर्यात् आग्नेयीमेव कुर्यात् ।

अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति’ ।

(जा. उ. ४)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि-

‘प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथ वा पुनः ।

अन्तःपक्ककषायो ऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. ३८, ४)

१. I. reads तत्राऽऽश्रये. २. B. C. F. G. and H. read सर्ववेदस-
G. and H. read तथैके. D. also inserts तथैके, but the remain-
ing portion of the Shruti and इति । कूर्मपुराणेऽपि are omitted through
mistake. I. substitutes अथैके for तथैके. ४. I. omits एव. ५. H. and
omit तदु. ६. B. C. and F. read -मेव तथा करोति; while A. reads
मेव तथा तथा करोति. ७. The text reads हान्तः ८. D. reads ब्रह्माश्रम-
पाश्रयेत्.

इति । तत्र प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषयां 'अग्नीन् समारोप्य'—इत्यग्निबहुत्वभिधानात् । आग्नेयी त्वनाहिताग्नि-विषया तद्वाक्यशेषे 'अग्निमाजिघ्रेत्'—इत्येकाग्न्यभिधा-नात् । सा चेष्टिः श्राद्धदिपुरःसरं प्रैकर्त्तव्या । तथा च नृ-सिंहपुराणम्—

‘एवं वनाश्रमे तिष्ठन् तपसा दग्धकिल्बिषः ।
चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सैश्वर्यस्य विधिना द्विजः ॥
देयं पितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यो ऽपि यत्नतः ।
दत्त्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥
इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यामथा ऽपि वा ।
अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुनः’ ॥

(नृ. पु. ६०. २-४)

इति । श्राद्धानि चाष्टौ दैवादीनि । तथा चाह ब्रौधायनः—
‘दैवमार्षं तथा दिव्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।
भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत्’ ॥
इति । उक्तश्राद्धादौ योग्यता कृच्छ्रैः सम्पादनीया । त-
दाह कात्यायनः—

१. I. omits तत्र. २. B. C. and F. read :पुरःसरा and omit प्रैकर्त्तव्या. D. reads पुरःसरं, but omits प्रैकर्त्तव्या, G. substitutes कर्त्तव्या for प्रैकर्त्तव्या. and H. आपाद्या for the same. ३. D. reads वनाश्रमे. ४. B. C. F. and H. read श्राद्धस्व. ५. B. C. D. and F. read वैश्वं for देयं, H. देवं, and I. पित्र्यपितृभ्यो for the same ; while the text reads दिव्यं ऋषिभ्यः for देयं पित्र्यं. ६. I. reads मनुष्येभ्यः. ७. B. C. and F. read सैश्वर्यमार्षकं दिव्यं while D. reads वैश्वमानुषकं दिव्यं and G. H. वैश्वमार्षकं दिव्यं for वैश्वमार्षं तथा दिव्यं. ८. D. reads व्रजयेत् for निर्वपेत्.

‘कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।
आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनाऽसौ योग्यतां व्रजेत्’ ॥

इति । श्राद्धानन्तरभाविनीमिष्टेः प्राचीनामितिकर्तव्य-
तामाह बौधायनः—

‘कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्यो ऽष्टकं पृथक् ।
वापयित्वा च केशादीन्मार्जयेन्मातृका इमाः ॥
त्रीन् दण्डानङ्गुलिस्थूलान् वैणवान्मूर्धसम्मितान् ।
एकादश-नव-द्वि-त्रि-चतुः-सप्ता-ऽष्टपर्वकान् ॥
सत्त्वक्कानव्रणान् सौम्यान् समसन्नतपर्वकान् ।
वेष्टितान् कृष्णगोवालरज्वा तु चतुरङ्गुलान् ॥
एको वा तादृशो दण्डो गोवालरहितो भवेत् ।
कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा क्षौमसूत्रैरथापि वा ॥
कुशलैर्ग्रथितं शिष्यं पद्माकारसमन्वितम् ।
षट्पादं पञ्चपादं वा मुष्टिद्वयविसर्पितम् ॥
विकेशं सितमस्पष्टमुभयद्वादशाङ्गुलम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि सर्वतोऽष्टाङ्गुलं तु वा ॥
प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्मकार्पासैः कृतमव्रणम् ।

१. B. C. D. F. and I. read ततः कृच्छ्रं. २. G. and H. read इष्टिप्राचीनाम्.
३. B. C. D. and F. read अङ्गुलीतुल्यान्; while H. reads अङ्गुलैस्तुल्यान्.
४. D. reads -सामान्यपर्वकान्. G. H. and I. read -सप्तान्यपर्वकान्. ५. H.
and I. read -सहितो for -रहितो. ६. B. C. F. and H. read; कुचिलैः, but
the correct is कुचैलैः. ७. Here we follow A. C. F. and G. while B. and
H. read -विसर्पितम्. D. and I. read -विहारितम्. ८. D. and G. read
सूत्रा-ऽक्ष-कार्पासैः, for वा सूक्ष्मकार्पासैः; while H. reads वा सूक्ष्मं कार्पासैः; and
I. reads वा सूत्रं कार्पासैः for the same. ९. H. substitutes पूतं and I.
तप्तम् for कृतम्.

चण्डालाद्येहतं चैतत् स्मृतं जलपवित्रकम् ॥
 गृहीतं मन्त्रवत्तच्चैत्सशिक्यं च कमण्डलुम् ।
 दारवं वैणवं वाऽपि मृदलाबुमयं तु वा ॥
 पात्रं शिलामयं ताम्रं पर्णादिमयमेव वा ।
 चतुरस्रं वर्तुलं वाऽप्याऽऽसनं दारवं शुभम् ॥
 कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारणीम् ।
 पादुके चापि शौचार्थं दश मात्रा उदाहताः ॥
 छत्रं पवित्रं सूचीं च त्रिविष्टम् तथाऽजिनम् ।
 पद्मानि चाक्षसूत्रं च मृत्खनित्री कृपाणिका ॥
 योगपटं बहिर्वास इत्येता एकविंशतिः ।
 नासां पञ्चादिका नित्या दश वा सर्वशो ऽपि वा ॥
 गृहीत्वैवा अथागत्य देवागारंऽग्निवज्रमनि ।
 ग्रामान्ते ग्राममीमान्ते यद्वा शुचिभनाङ्गं ॥
 आन्यं पयो दधीन्यन्तच्छिवद्वा जलमेव वा ।
 ॐ भूरित्यादिना प्राउय रात्रिं चोपवसेत्ततः ॥
 एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदि द्विजः ।
 अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य सः ॥

१. D. and G. read -द्यनुने, B. C. and F. read -द्यत्कृतं and H. reads -द्यहतं. २. G. and H. substitute कुल- for जल-. ३. B. C. and F. read मन्त्रयस्वे तत्; while G. and I. read मन्त्रवत्तद्दत्. ४. D. and H. read मृदधातुभवं; while G. reads मृदा धातुभवं. ५. D. and G. read कन्था शीतनिवारिणी. ६. All, except A. and I. read शौचार्थं. ७. B. C. and F. read सूचीं धत्तत्रिविष्ट तथा हितम्, H. reads सूचीं च धत्तत्रिविष्टतया हितम्. Both the expressions are incorrect and meaningless. ८. B. C. F. G. and H. पक्ष्माणि, I. पक्षाणि; while D. reads चाष्टसूत्रं for चाक्षसूत्रं. ९. B. C. and F. read बरिहिसि, while H. reads योगपटं गृहिसि, but it reads in the margin बहिः for वसिः. १०. I. reads पञ्चाधिकाः.

आज्यं च गार्हपत्ये तु संस्कृत्यैतेन च सुवा ।
 पूर्णयाऽऽहवनीये तु जुहुयात् प्रणवेन तत् ॥
 ब्रह्मान्वाधानमेतत् स्यादग्निहोत्रे हुते ततः ।
 स्तीर्त्वा तु गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतो ऽत्र तु ॥
 पात्राणि सादयित्वाऽथ ब्रह्मायतन एव तु ।
 स्तीर्णेषु दर्भेष्व्वासीत् त्वजिनान्तरितेषु वा ॥
 जागृयाद्वात्रिमेतां तु यावद् ब्राह्मो मुहूर्त्तकः ।
 एतामवस्थां सम्प्राप्य मृतो ऽप्यानन्त्यमश्नुते ॥
 अग्निहोत्रं स्वकाले च हुत्वा प्रातस्तनं ततः ।
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामथापि वा' ॥

इति । आज्यादिप्राशनानन्तरमाग्निविहरणात् पूर्वं सावित्री-
 प्रवेशं कुर्यात् । तदुक्तं बौधायनधर्मे—

‘ॐभूः सावित्रीं प्रविशामि-तत्सवितुर्वरेण्यम्
 ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि-भर्गो देवस्य धीमहि
 ॐ सुवः सावित्रीं प्रविशामि-धियो यो नः
 प्रचोदयात् -इति अर्धर्चशः समस्तया वा' ।

(बौ. स्मृ. २. १०. १४)

इति । इष्टिं परिसमाप्याऽग्नींश्चात्मनि समारोप्य प्रैषमुच्चार-
 यत् । तदाह कात्यायनः—

‘आत्मन्यऽग्नीन् समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् ।
 ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमीरयेत्' ॥

१. I. reads पूर्णमाहवनीये through mistake. २. I. reads ब्रह्मन्वाधान-. ३. I. reads स्थित्वा through mistake. ४. B. C. and F. substitute च for वा.

इति । अथ प्रैषमुच्चार्याऽभयदानं कुर्यात् । तदुक्तं कापिलमते-
 'विधिवत् प्रैषमुच्चार्य त्रिरुपांशु द्विरुच्चकैः ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तःस्वाहेत्यपो भुवि ॥
 निनीषन् दण्ड-शिक्यादि गृहीत्वा ऽथ बहिर्रजेत्' ।
 इति । दण्डादीनां मन्त्रानाह बौधायनः—

‘सखामेत्यादिना दण्डं गृह्णीयाद् गुरुणाऽर्पितम् ।
 येन देवाः पवित्रेणेत्युक्त्वा जलपवित्रकम् ॥
 यदस्य पारे रजसः शुक्रमित्यापि शिक्यकम् ।
 व्याहृतीभिस्तथा पात्रमथ कौपीनमित्युचा ॥
 युवा मुवासा इत्येवं तच्छंयोरुपवीतकम् ।
 एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वग्रामं वान्धवांस्यजेत् ॥
 निःस्पृहो ऽन्यत्र गत्वैव व्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत् सदा’ ।

इति । एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भिक्षुषु प्रथम-
 द्वितीयविषयम् । चातुर्विध्यं तु भिक्षूणां हारीत आह—

‘चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ।
 तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदादिकं श्रुतम् ॥
 कुटीचको ब्रह्मदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
 चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः’ ॥

(हा. स्मृ. १०.१३-१४)

इति । पितामहो ऽपि—

१. I. reads कापिलमते. २. I. reads त्रिरुच्चकैः. ३. I. reads मम for मत्तः.
 ४. D. G. and H. read निनीय; while J. reads निर्णीय through mistake
 ५. B. C. F. G. and H. read वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम्; while I. substitute
 च तम् for श्रुतम्. ६. I. reads कुटीचरो for कुटीचको

‘चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।

कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥

चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभेदैः प्रकीर्त्तिताः’ ।

इति । तत्राधिकारविशेषः पुराणे दर्शितः—

‘विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरंति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद् योगी कुटीचकः ॥

शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंसृति ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने’ ॥

(नृ. पु. ६०—१३)

इति । तत्र कुटीचकस्य वृत्तिविशेषमाह प्रजापतिः—

‘कुटीचको नाम स्वगृहे वर्तमानः शुचिरकलुष

आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानो ऽपगतकाम-क्रोध-

लोभ-मोहो ऽहङ्कारवर्जित आत्मानुग्रहं कुरुते’ ।

इति । वृद्धपराशरो ऽपि—

कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा

काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् हित्वा

विधिवत् संन्यासं गृहीत्वा त्रिदण्ड-जलपत्र-

त्रकाषायवस्त्रधारिणः स्नान-शौचाचमन-जप-

स्वाध्याय-ब्रह्मचर्य-ध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भि-

१. B. C. and F. read बहूदकः. २. B. C. and F. read हंससंसृतिः. ३. B. and F. read मुमुक्षा. ४. B. C. and F. read साधनम्. ५. B. C. and F. ad आहिताग्निभिक्षां. ६. B. C. F. and H. add य after वर्जितः. All, except A., omit इति. ८. I. omits स्नान-.

हे ऽन्नं यात्रामात्रमुपभुञ्जानाः तस्यां
नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ति ।

इति न्दपुराणे ऽपि—

‘कुटीचकस्तु संन्यस्य स्वे च सद्गनि नित्यशः।

भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहे ऽथ वा ॥

शिखी यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डी सकमण्डलुः’।

इति । कुटीचकस्य ऽशक्तविषयत्वाद् युक्तो गृहवासादिः ।
तदुक्तं बौधायनेन—

‘कुटीचकाः परिव्रज्य स्वं स्वं वंश्मनि नित्यशः ।

भिक्षां बन्धुभ्य आदाय भुञ्जते शक्तिसङ्घातम्’ ॥

इति । बहूदकस्य वृत्तिविशेषमाह स्कन्दः—

‘बहूदकस्तु संन्यस्य बन्धु-पुत्रादिर्वाजितः ।

सप्तागारं चरद्भैक्ष्यमेकात्रं च परित्यजेत् ॥

गोवाल-रज्जु-सम्बद्धं त्रिदण्डं शिष्यमुद्धृतम् ।

जलपात्रं पवित्रं च खनित्रं च कृपाणिकाम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरेत्’ ।

इति । बृहदपराशरो ऽपि—

‘तत्र बहूदका नाम त्रिदण्ड-कमण्डलु-पद्म-प-

वित्र-पात्र-काषायवस्त्रधारिणां वेदान्तार्थावबो-

१. B. C. D. F. and G. read -युञ्जानाः for -भुञ्जानाः. २. B. C. E. G. and H. read सन्तः for वसन्तः. ३. D. G. H. and I. read स्वे स्वे for स्वे स्वे च. ४. Y. D. reads अशुद्धः; while H. reads कुटीचरस्याऽशुक्तविषयत्वात्. ५. D. and G. read उच्यतेवंश्मनि. ६. B. C. D. F. and H. read च for कु. ७. I. omits पद्मः.

धकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्या
चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते' ।

इति । पितामहो ऽपि—

'बहूदकः स विज्ञेयः सर्वसङ्गविर्वाजितः ।
बन्धुवर्गे न भिक्षेत स्वभूमौ नैव संवसेत् ॥
निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ।
न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्याद्वस्त्रे च चेतसा ॥
नाग्गारे नाऽऽसने नाऽन्त्रे नाऽस्तरे च त्रिदण्डके ।
स्वमात्रायां न कुर्याद्वै रागं दण्डादिके यतिः' ॥

इति । हंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता—

'हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापानं तथैव च ।
कन्यां कौपीनमाच्छाद्यमद्गवस्त्रं बहिःपटम् ॥
एकं तु वैगवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।
देवतानामभेदेन कुर्याद् ध्यानं समर्चयेत्' ॥

इति । विष्णुरपि—

'यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ।
तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः' ॥

इति । पितामहो ऽपि—

'हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ।
नित्यं त्रिषवणस्त्रायी त्वार्द्रवासा भवेत् सदा ॥
चान्द्रायणेन वर्त्तेत यतिधर्मानुशासनात् ।
वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तटे' ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

१. II. reads साधुवृत्तेषु. २. I. reads मोक्षयन्ति. ३. II. and I. omit इति.

‘हंसाः कमण्डलुं शिष्यं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।
ग्राम-तीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥
त्रि-पट्टात्रोपवासाश्च पक्ष-मासोपवासिनः ।
कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च व्रतैः कृशवपुर्धराः’ ॥

इति । परमहंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता-

‘कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिणीम् ।
अक्षमालां च गृह्णीयात् दैणवं दण्डमत्रणम् ॥
माधुकरमयैकात्रं परहंसः समाचरेत् ।
परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं शोवालनिर्मिताम् ॥
शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्’ ।

इति । अत्र केचिच्छ्रहाजाड्येन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-
शिखा-यज्ञोपवीतव्यागमसहमानाः यथावर्णितं पारमहंस्यं वि-
द्विषन्ति । उदाहरन्ति च कानिचिद्वचनानि । तत्र हारीतः-

‘सन्धारोऽप्याश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ।
ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युग्रतपोधराः’ ॥

(हा. स्मृ. १४.१८)

इति । बौधायनो ऽपि-

‘अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः’ ॥
(बौ. स्मृ. २. ४.१९)

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि-

१. D. and G. read मन्त्रैः; while I. reads यज्ञैः. २. A. reads सेवेत
वा माधुकरमिकात्रं हंस आचरेत् । ३. B, C, F, G. and H. read प्रद्विषन्ति.
४. I. reads अस्वार आश्रमाः. ५. I. reads उपतपोधराः; while B, C. and F.
read उक्तवचोधराः. H. reads उपगतं बुधैः and gives another reading
उपतपोधराः in the margin. ६. D. reads अनातुराः. ७. D. omits इति.

‘सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते ।
कामं तान् धार्मिको राजा गूढकर्मसु योजयेत्’॥
(का. स्मृ. १. ५)

इति । मनुरपि—

‘सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः’॥
(म. स्मृ. २. ३९)

इति । अत्रिरपि—

‘यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां मुक्तिसाधनम् ।
परित्यजन्ति ये मोहान्नरा निरयगामिनः’॥
(अ. स्मृ. ३)

इति । पैद्मपुराणे ऽपि—

‘शिखा-यज्ञोपवीतेन त्यक्तेनाऽसौ कथं द्विजः’।

इति । मैवम् । एतेषां वचनानां परमहंसव्यतिरिक्तवि-
यत्वेनाप्युपपत्तेः । पारमहंस्यं तु बहुषु प्रत्यक्षश्रुतिषूपल-
भ्यमानं केन प्रद्वेषुं शक्यम् । तथा च जाबालश्रुतिः—

‘तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तका-ऽऽरुणि-श्वेतकेतु-दु-
र्वासा-ऋभु-निदाघ-जडभरत-दत्तत्रिय-रैवतकप्रभृत-
योऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्म-
त्तवदाचरन्ति’।

(जा. उ. ६)

इति । तेषां च शिखादित्याग आत्मज्ञानादिधर्माश्च तत्रैव श्रुताः—

१. H. reads यमपुराणेऽपि, but the name is not found anywhere else.
२. The name -निदाघ- does not appear in B. C. and F. The other
names are met with everywhere in many ancient works -निदाघ seems
to be a corrupted name.

‘दण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रकम् । शि-
खां यज्ञोपवीतं च—इत्येतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु
परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । यथाजातरूपधरो
निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः तत्त्वब्रह्ममार्गं सम्यक्
सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्त-
काले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन् ऋषेपात्रेण लाभा-
लाभयोः समो भूत्वा शून्यागार-देवगृह-तृणकूट-
वल्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाला-अग्निहोत्र-नदी-
पुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थण्डि-
लेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यान-
परायणो ऽध्यात्मनिष्ठो शुभकर्मनिर्मूलनपरः सं-
न्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम’ ।

(जा. उ. ६)

इति । तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्क्यसंवादरूपेण
यज्ञोपवीतत्यागमाक्षिप्य समाहितम्—

‘पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य अयज्ञोपवीती
कथं ब्राह्मणः? इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मेति’ ।

(जा. उ. ९)

इति । आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम्—

१. H. and I. read अन्विच्छन्. २. H. reads यथाज्ञातरूपधरो; while I. omits - जान- and reads यथारूपधरो. ३. B. C. and F. read उपवीतः while A. reads मुखपात्रेण. ४. B. C. F. and G. read लाभालाभौ समो भूत्वा. D. also follows this reading, but omits समो and substitutes कृत्वा for भूत्वा. H. reads लाभालाभे समो भूत्वा. ५. I. reads अनिकेतवान्. ६. D. reads शकध्यानपरायणः. ७. H. and I. read ऽष्टुद्ध-. ८. I. omits तद्

‘ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गत्वोवाच
केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजानीति ? तं
होवाच प्रजापतिः । तेव पुत्रान् भ्रातृव्य-बन्धा-
दीन् शिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च
भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनोलोकं
तपोलोकं सत्यलोकं चातल-वितल-सुतल-
तलातल-महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डं च
विसर्जयेत् । दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत् ।
शेषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो वा
लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च
स्ववाग्नौ समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वाऽप्सु वा
विसृजेत् । कुंटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् ।
पात्रं विसृजेत् । दण्डान् लोकान् विसृजेदिति
होवाच । अत ऊर्ध्वमन्लवदाचरेदूर्ध्वगमनं विसृ-
जेत्तिसन्ध्यादौ ज्ञानमाचरेत् । सन्धिं समाधावा-

१. H. substitutes नच for तव, but it seems to be a mistake. २. I. reads भ्रातृन् बन्धादीन् शिखा-यज्ञोपवीते. ३. II. and I. omit महर्लोकं, but it is required here. ४. Except A. and I. all read -पाताल- after अतल-. ५. All, except A. and I., interchange the places of ब्रह्मचारी and गृहस्थो. ६. I. reads शरीराग्नौ, but it is a mistake. D. G. and H. read स्ववाचाग्नौ. ७. I. omits कुंटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत्. But this portion appears in all our MSS., and also in the text. I. also gives a reading कुंटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । विप्रस्वं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत्. ८. C F. and I. read ऊर्ध्वं गमनं. ९. I. omits this sentence, but it appears in the text.

त्मन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वाऽऽरण्यकमावर्त्तये-
दुपनिषदमावर्त्तयेत्'।

(आरु. उ. १)

इति । मैत्रायणश्रुतावपि—

‘इन्द्रस्य वज्रो ऽसीति त्रीन् वैणवान् दण्डान्
दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा । यद्येकं तदा सशिखं
वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्’।

(आ. उ. ४)

इति । पिप्पलादशाखायामपि—

‘सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणादस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाऽशुचिर्भवेत् ।
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥

१ D. reads सर्वेषु वेदेष्वावरणं, G. and I. read सर्वेषु वेदेष्वावरणं and H. reads सर्वेषु वेदेष्वावरणं. All these readings are incorrect. २ D. G. H. and I. read मैत्रायणः, but we do not find this name given to any Vaidika Śākhā or Upanishad. ३ D. does not insert वैणवान्. ४ I. reads योगसूत्रं समास्थितः, II. reads योगमन्त्रं समास्थितः.

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः॥
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ।
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥
 एभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ।
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।
 इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत् परायणम् ॥
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित् ।

इति । व्यासस्मृतावपि—

‘यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः ।
 उपपूर्वनयात्* पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥
 यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।
 तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥

* उपपूर्वो नयः नयतिः उपनयनमित्यर्थः ।

१. G. H. and I. read ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठाः २. I. reads नेतरैः केशधा-
 रणैः ३. B. C. and F. insert स- before विद्वान्. ४. D. reads यज्ञं तं यज्ञिनो
 विदुः and G. स यज्ञस्तं यज्ञिनं विदुः. H. reads स यज्ञस्तं यज्ञनं विदुः,
 but gives another reading in the margin सन्यस्तं यज्ञिनं विदुः; and I.
 reads यज्ञास्तं यज्ञिनं विदुः. ५. B. C. and F. read उपपूर्वात्तयात्पूर्वं यतो and
 D. reads उपपूर्वाणि वा पूर्वं यतो. This latter reading is meaningless. G.
 and I. read उपपूर्वाणिकात्पूर्वं यतो.

अग्निहोत्रविनाशो तु जुहादीनि यथा त्यजेत् ।
 यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥
 पत्नी योक्त्रं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान् ।
 तद्वद् यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥

इति । विश्वामित्रो ऽपि—

‘अथापरं परिव्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्षैमेके ।
 संत्यानृते सुख-दुःखे वेदानिमं लोकममुं च परि-
 त्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । शिखा-यज्ञोपवीत-
 कर्मण्डलु-कपालानां त्यागी’ ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्ट्यः
 शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतानि
 वर्जयित्वा एकं दण्डमादत्ते सखा म गोपायेति’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—

‘यदा तु विदितं तत् स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् ।
 तदैकदण्डं सङ्गृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत्’ ॥

इति । अत्र केचिदाहुः—उपवीतत्यागवचनानि पुरातन-
 यज्ञोपवीतविषयाणि । तथा च स्मृतिः—

१. B. C. F. and G. read अग्निहोमः. २. D. reads महान्; while H. reads: ३. B. C. and F. read -मोक्षमेके. H. has the same reading, but reads in the margin -मोक्ष- for -मोक्ष-. ४. B. C. and F. read सत्यान्तेषु श्रद्धः शेषेणान् and H. reads सत्यानृतेषु श्रद्धश्च शेषान्. Both the readings are quite incorrect. ५. D. omits the following portion:—
 -कर्मण्डलु-कपालानां त्यागी- इति । बौधायनोऽपि— अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्ट्यः शिक्यं जलपवित्रं. ६. I. substitutes वैषणं for एकं. ७. All, except A. and I. read सखा म.

‘नखानि निकृष्य पुराणं वस्त्रं यज्ञोपवीतं कम-
ण्डलुं स्यक्त्वा नवनानि गृहीत्वा भ्रामं प्रविशेत्’ ।

इति । यदाऽऽचमनाद्गयज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मण्या-
देव हीयते । तस्मादास्ति परमहंसस्याऽपि यज्ञोपवीतम्-
इति । तदयुक्तम् । उदाहृतस्मृतेर्बहूदकादिविषयत्वात् ।

‘न यज्ञोपवीतं नाऽऽच्छादनं चरति परमहंसः’ ।

(प. उ. २)

इति श्रुतेः ।

‘अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काम-
मेकं वैणवं दण्डमाददीत’ ।

(आ. उ. ४)

इति श्रुत्यन्तराच्च । न च—ब्राह्मोपवीतमन्तरेणाऽऽचमनाद्य-
म्भवः । कौषीतकिब्राह्मणे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुपपादनात् ।

‘किमस्य यज्ञोपवीतं? को वास्य
शिखा? कथं वास्योपस्पर्शनम्?’ ।

(कठ. श्रु. १)

इति प्रश्नः ।

‘इदमेवास्य तद् यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा’ ।

(कठ. श्रु. १)

इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मण्यं तु-ज्ञानमयशिखा-यज्ञोपवीतिन एव
उक्तम्—इति प्रियालादश्रुताबुदाहृतम् ।

केचित्तु—परमहंसस्यापि त्रिदण्डमिच्छन्ति । उदाहरन्ति च

वचनानि । तत्र दक्षः सर्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणम-
भिदधानः—

‘त्रिदण्डेन यातिश्चैव’ ।

(द. स्मृ. १. १४)

इति यतेर्लक्षणमभिधाय त्रिदण्डरहितस्य यत्नित्वं निषे-
धति—

‘यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाऽऽश्रमी’ ।

(द. स्मृ. १. १५)

इति । हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचकादीन् चतुर्गे-
प्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते—

‘वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः ।

लिङ्गं तु व्रैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्’ ॥

इति । अत्रिरपि—

‘शिखिनस्तु श्रुताः केचित् केचित् मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः’ ॥

(अ. स्मृ. १. १३)

इति । एकदण्डवचनानि तु त्रिदण्डाऽलाभविषयाणि ।
तेदाह मेधातिथिः—

‘यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत्’ ।

इति । हारीतो ऽपि—

‘नेष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकं तु व्रैणवं दण्डं पालाशं वैल्वमेव वा ॥

गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभ्येत त्रिदण्डकम्’ ।

(हा. स्मृ. ११. १४)

१. H. reads त्रिदण्डोऽत्र for त्रिदण्डेन and I. reads त्रिदण्डेन for the same through mistake. २. B. C. D. E. and H. read विषयाणि for वचनानि. ३. All, except A. and I. read तथाऽऽह.

इति । अत्रोच्यते—परमहंसस्यैकदण्डनिराकरणे ब्रह्मा-
गमविरोधः स्यात् । उदाहृताश्च परमहंसस्यैकदण्डप्रतिपा-
दिकाः श्रुति-स्मृतयः । एवं सति मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेक-
दण्डस्याऽनुकल्पत्वमुक्तं तद्वहूदकादिविषयं भविष्यति ।
परमहंसस्य तु नैकदण्डोऽनुकल्पः । यतो व्यास आह—

‘त्रिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता’ ॥

इति । यत्तु—

‘सर्वे चैव त्रिदण्डिनः’ ।

इति तद्वाग्दण्डादिविषयम् । न तु यष्टित्रयाभिप्रायम् ।
तथा च मनुः—

‘वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कौयदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते निर्हिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥

त्रिदण्डमेतं निःक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।

काम-क्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निर्गच्छति’ ॥

(म. स्मृ. १२. १०—११)

इति । दक्षो ऽपि—

‘वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते’ ॥

इति । एतेषां च त्रयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह—

‘वाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्त्वनीहता ।

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते’ ॥

१. All, except A; and the text read कर्मदण्डः. २. We follow here A. and the text. All others read नियता. ३. I. reads त्रिदण्डमेतत्. ४. The text reads निःक्षिप्यति. ५. B. C. D. F. G. and H. read—

वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे स्वनीहताम् ।

इति । यदापि पितामहेनोक्तम्—

‘परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरब्रवीत् ।

यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरुपी त्रिदण्डभृत्’ ॥

इति तदप्युक्तरीत्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदापि—

‘लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्’ ।

इति यद्विषयाभिधानं तदपि बहुदकविषयत्वेनोपपन्नम् । यो हि बहुदक एव सन् प्रामैकरात्रादिकां हंसवृत्तिमाचरति स वृत्तितो हंसो भवति । वेदान्तश्रवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति तदा वृत्तितः परमहंसो भवति । तेषां हंसादीनां त्रिदण्डमेव लिङ्गम् । अनेनैवाभिप्रायेण—

‘वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः’ ।

इत्युक्तम् । अन्यथा मुख्ययोर्हंस-परमहंसयोरेकदण्ड-विधायकान्युदाहतानि वचनानि निर्दिषयाणि स्युः । तस्मादेक एव दण्डः परमहंसस्य । ननु—परमहंसोपनिषदि एकदण्डो ऽयमुत्पद्यत्वेनैव श्रूयते—

* ‘कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय
च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत् । तच्च न

१. B, C, D, F, G. and H. omit भवति. २. B, C, D, and E. insert only वृत्तिभेदेन भिन्नाः, and omit-च न वै लिङ्गेन ते द्विजाः’ इत्युक्तम्. H. also omits this portion, but it appears in the marginal correction. ३. All, except A. and H. omit इत्युक्तम्. They have only इति. ४. I. omits परमहंस-. ५. I. reads ऽयमुत्पद्यत्वेनैव. ६. G. omits च. ७. G. and H. omit च. ८. D. omits च.

मुख्यमस्ति । को मुख्यः?—इति चेत् अयं मुख्यो
न दण्डं न शिक्यं नाच्छादनं चरति परमहंसः' ।

(पर. उ. १)

इति । बाहम् । नास्त्येव विद्वत्परमहंसस्य बाह्यशृङ्गुप-
योगः । अत एव च वाक्यशेषे ज्ञानमेव तस्य दण्डः—
इत्युक्तम्—

‘ज्ञानदण्डो धृती येन एकदण्डी स उच्यते’ ।

(पर. उ. ३)

इति । यष्टिधारणं तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च—
विविद्-विविदिषुभेदेन पारमहंस्यद्वैविध्ये मानाभावः शङ्कनीयः ।
वाजसनेयिब्राह्मणे तदुपलम्भात् ।

‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रे-
षणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणा-
याश्च ध्युस्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ ।

(बृ. उ. ३.५.१; ४.४.२२)

इति विद्वत्संन्यासे प्रमाणम् ।

‘एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव
प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति’ ।

(बृ. उ. ४. ४. २२)

१. D. reads न च मुख्यम्, while B. C. F. H. and I. read तच्च न मुख्यः
or तच्च न मुख्यमस्ति. २. B. C. D. F. and G. substitute शिखां for शिक्यं.
B. C. and F. read चेति for चरति. ४. B. C. F. G. H. and I. omit च.
B. C. and F. read -मीप्सन्तः.

इत्येतद्वाक्ये विद्वद्विदिषुसंन्यासौ उभावपि त्रिष्यष्टमव-
गम्येते ।

‘एतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत्’ ।

(जा. उ. ६)

इति जात्रालवाक्ये त्रिदण्डादिपरित्यागात्मकं त्रिविदिषु-
पारमहंस्यमाप्नातम् । श्रुतिश्च-

‘न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि
वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्येरचयत्’ ।

(म. ना. उ. २१. २)

इत्यग्निहोत्र-यज्ञ-दानादितपोनिन्दापुरःसरं पारमहंस्यं विधाय
तस्य परमहंसस्य विविदिषोरात्मविद्याधिकारं दर्शयति-

‘ओमित्येतमात्मानं युञ्जीत’ ।

(म. ना. उ. २४. २)

इति । तस्मात् द्वैविध्यसद्भावाद्दण्डादिनिवारणमशेषकर्मणो-
न्यत्रिविद्वत्परमहंसविषयम् । त्रिदुषः कर्तव्यशून्यतां भगवानाह-

‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते’ ॥

(भ. गी. ३. १७)

१. B. C. and F. substitute जात्राले for एतद्वाक्ये. II. and I. read चान्वस्मिन् । एतद्वाक्ये for the same. २. All manuscripts, except A. have been mistaken here. They do not read separately the Sruti and the preceding sentence, D. reads -पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य for परमहंसस्यमाप्नातम्. ३. H. does not insert श्रुतिश्च before न्यास इति. ४. D. reads ब्रह्म ब्रह्म for ब्रह्मा ब्रह्मा. ५. I. reads ब्रह्म for ब्रह्मा. ६. B. C. and F. read कर्तव्यशून्यतां. ७. D. reads यः स्वात्मरतिः. ८. G. reads स्वात्मन्येव.

इति । दक्षो अपि—

‘नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।

एतैः सर्वेषु निष्णातो यतिर्भवति नान्यथा’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

‘ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्वव्रित्’ ॥

इति । बहुचब्राह्मणे अपि—

‘एतद्द स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावपेयाः किम-

र्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे’ ।

इति । विविदिषोस्तु श्रवण-मननादिकर्तव्यसद्भावात् तदुप-
कारित्वेन दण्डधारणादिनियम उपपद्यते । ननु—ज्ञानरहितस्यापि
दण्डप्रतिषेध आम्नायते—

‘काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।

स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान्’ ॥

(पार. उ. ३)

इति । नायं दोषः । त्रिद्यां त्रिविदिषां च त्रिना जीवना-
र्थमेव केवलमेकदण्डं यो धत्ते तद्विषयत्वात् प्रतिषेधस्य ॥

त एव सर्वाशीति विशेषितम् । स्मृतावपि—

१. The text reads कर्तव्यं. २. The text reads the whole line as follows—

‘एतैः सर्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः’ ॥;

while B. C. F. and H. read बो वै सर्वसुनिष्णातो, D. and I. read एतैः सर्वैः

निष्पन्नो for एतैः सर्वेषु निष्णातो. ३. I. reads नान्यथा. ४. H. and I.

not insert ऋषयः; while I. substitutes कौषिद्याः for कावपेयाः through

mistake. ५. B. C. F. and I. omit इति. ६. D. reads विशेषणम्.

‘एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति ब्रह्मो नराः ।

नरके रौरवे घोरं कर्मत्यागात् पतन्ति ते’॥

इति । युक्तश्च नरके पातः । सत्यपि ब्राह्मदण्डे पापनिव-
र्त्तकानामान्तरदण्डानामभावात् । पापनिवर्त्तकत्वं च का-
लिकापुराणे दर्शितम्—

‘वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधकाः ।

लिङ्गव्येक्तये हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतवः ॥

कायजा ये बुधैर्भित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् ।

जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्या वै तत्त्वदर्शिभिः’॥

इति । ये कायजास्त्रयो ‘दण्डास्ते पापविमोक्षणाय धार्या
इत्यन्वयः । ननु—एकदण्ड-त्रिदण्डयोर्विकल्पः क्वचित् स्मर्यते ।
तत्र विष्णु-बौधायनौ—

‘एकदण्डी भवेद्वा अपि त्रिदण्डो वा मुनिर्भवेत्’।

इति । व्यासः—

‘त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्थाय तत्त्ववित् ।

पर्यटेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरो भवेत्’ ॥

इति । शौनको अपि—

‘अथ काषायवासाः सखा म गोपा-

येति त्रिदण्डमेकदण्डं वा गृह्णाति’।

इति । आश्वमेधिके भगवद्वचनम्—

१. I. reads नरकपातः. २. D. omits आन्तरदण्डानां. ३. D. G. &
I. read—व्यक्तौ. ४. I. reads विमोक्षणात्. ५. We find this line neither
in Vishṇu nor Baudhāyana. Baudhāyana substitutes एकदण्डी वि-
ण्डी वा for it. It may be found in Padya Vishṇu and Baudhāyana.

‘एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा ॥ (८)

काषायमात्रसारो अपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर’ । (९)

(म. भा. आ. १०५.८-९)

इति । बाढम् । उक्तरीत्या तयोर्ध्ववस्था द्रष्टव्या । तत्र कुटीचक-बहूदकयोस्त्रिदण्डः । हंस-परमहंसयोरेकदण्डः । तथा च सति तत्रतत्रोदाहृतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

॥ तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ॥

अथ तद्गर्मा निरूप्यन्ते । तत्र बौधायनः—

‘उषःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।

दन्तान् विधेय्य चाचम्य पूर्ववर्जं यथाविधि ॥

स्नात्वा चाचम्य विधिवत्तिष्ठन्नासीन एव वा ।

विभ्रज्जलपवित्रं वाऽप्यक्षसूत्रं करद्वये ॥

तद्वत् पवित्रे गोवालैः कृते दुष्कृतनाशने ।

उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य त्रिकर्जप्यवान् ॥

मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरुपस्थाय पवित्रिभिः ।

पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘एकं एव चरेन्नित्यं सिद्धचर्यमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य सम्पद्यन् न जहाति न हीयते’ ॥

(म. स्मृ. ६. ४२)

१. B. C. F. and H. read -नीत्या. २. I. omits च. ३. I. reads विमृज्य. ४. D. reads वर्ष- for पूर्व-. ५. B. C. and F. read -हृद्यवान्. ६. I. reads पवित्रिभिः. ७. D. reads एवं यश्चरते for एक एव चरेत्. ८. The text reads असहायवान्. ९. H. reads वदन्ना हि for सम्पद्यन्; while D. reads the whole line as follows:—

‘सिद्धिमेकस्य पद्यन् हि न जानाति न हीयते’ ॥.

इति । एकस्यासहायस्य विचरतो राग-द्वेषादिप्रतिबन्धा-
भावात् ज्ञानलक्षणां सिद्धिं निश्चिन्वन् तां सिद्धिं न जहाति ॥
तस्यां सिद्धावप्रत्यूहेन प्रवर्तते । प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेर्न हीयते
किन्तु पारं गच्छति । यदा तु द्वितीय-तृतीयपुरुषसहायवान्
विचरेत्तदा राग-द्वेषसम्भवादुक्तसिद्धेर्हीयते । अत एव दक्षः-

‘एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥
नगरं न हि कर्त्तव्यं ग्रामोऽपि मिथुनं तथा ।
एतत्क्षयं प्रकुर्वाणः स्वधर्मात् च्यव्रते यतिः ॥
राजवार्त्ता हि तेषां च, भिक्षावार्त्ता परस्परम् ।
स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशयः’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३५-३७)

इति । यदा तु श्रवणादिसम्पत्त्यभावादात्मज्ञानसिद्धौ स्वय-
मशक्तः स्यात् तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् ॥
यथाह श्रुतिः-

‘वर्षासु ध्रुवशीलो ऽष्टौमासमेकाकी यतिश्चरेत् द्वौ वा’ ।
(आ. उ. ३)

इति । चरेत् चरेतामित्यर्थः । शौनकोऽपि-

‘एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत्’ ।

१. The text substitutes चैव for एव. २. B. C. F. and H. read ग्रामा
समाख्याताः and the text reads तथा for समा-. ३. I. reads तु न for न हि.
For the same H. reads तद्धि through mistake, and the text reads हि न.
४. The text reads राजवार्त्ताहि. ५. I. includes this word in the preced-
ing quotation through mistake. ६. We follow here only A.
All others do not insert शौनकोऽपि. They show the following line as
Belonging to the author.

इति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘सर्वभूतहितः शान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भिक्षोर्थी ग्राममाश्रयेत् ॥

(या. स्मृ. ३. ५८)

इति । हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रम् । न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः ।

‘हिंसा-ऽनुग्रहयोरनारम्भः’ ।

(गौ. स्मृ. ३. २४)

इति गौतमस्मरणात् । अत एव अहिंसादीनाहाश्रितः—

‘अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।

भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥

आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ॥

अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्य-मार्दवे ॥

स्वस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।

उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥

ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ।

ज्ञानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिः स्तुतिः ॥

भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥

इति । प्रव्रज्यां कृत्वा अपि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं नेवसेत् । तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

१. I. reads भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेत्. २. D. and G. read लब्धासनं.

‘आश्रमत्रयमुक्तस्य प्राप्तस्य परमाश्रमम् ।
 ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ (१५)
 अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।
 त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥
 पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत्’ ।

(लि. पु. १. १०. १५)

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘गुरोरभिहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।
 नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥
 प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
 अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीं यतिः’ ॥

(लि. पु. १. ८९. ५-६)

इति । संवत्सरमित्युपलक्षणम् । यावज्ज्ञानं तावन्नवसेत् । गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवीविचरणे विशेषमाह कण्वः—

‘एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षाभ्यो ऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्’ ॥

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयत्तात्मनाम् ॥ (२१)

१. All, except the second line of this quotation, do not appear in the text. २. Except A. D. and G. all read लब्धाहारः. ३. These two verses are found in Linga-purāṇa. They do not appear in Matsya-purāṇa. D. G. H. and I. read गुरोरपि हिते. ४. All, except A. and L. read पृथिवीचरणे for पृथिवीविचरणे. ५. D. omits पुराणे and reads मत्स्ये. ६. A. reads विजितात्मनाम्.

एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ।
 अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥ (२२)
 न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥ (२३)
 (म. पु. १८४. २१-२३)

इति । चातुर्मास्यनिवासे प्रयोजनमाह मेधातिथिः—

‘संरक्षणार्थं जन्तूनां वसुधातलचारिणाम् ।
 आषाढादींश्च चतुर आमासात् कार्तिकाद्यतिः ॥
 धर्मादये जलसम्पन्ने ग्रामान्ते निवसेच्छुचिः’ ।

इति । अन्यानपि हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगृह्याह स एव—

‘श्रद्धया परयोपेतः परमात्मपरायणः ।
 स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्यां मुच्यते दशषट्कवित् ॥
 त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्यां भैक्षभाजनमासनम् ।
 कौपीनाच्छादनं वासः षडेतानि परिग्रहेत् ॥
 स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।
 षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्र-पुरीषवत् ॥
 रसायनक्रियावादं ज्योतिषं क्रय-विक्रयम् ।
 विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत् परदारवत् ॥
 भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।
 कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ॥

१. I. reads दोषो. २. D. reads चतुरो मासाना कार्तिकाद्यतिः; while H. reads चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेद्यतिः. ३. I. reads -शरीरेभ्यो. ४. D. and G. read भिक्षाभाजनम्. ५. I. reads विषयायुधम्. ६. I. reads रसायनं क्रियावादं; while D. substitutes -वर्जयेत् for -वादं, and for the same H. reads -वार्थं. ७. D. substitutes वर्जयेत् for सर्वथा through mistake; while I. reads नृप, षण्डवत्. It places नृप in the vocative case.

नेटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ।
 भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण्ण पश्येत् कदाचन ॥
 स्कन्धावारे खले सार्थं पुरे ग्रामे वैसङ्गहे ।
 न वसेत् यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ॥
 रागं द्वेषं मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ।
 पडेत्तानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
 मञ्चकं गुह्यवस्त्रं च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ।
 दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पतनाभि षट् ॥
 संयोगं च वियोगं च वियोगस्य च साधनम् ।
 जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ॥
 आसनं पात्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसङ्ग्रहः ।
 दिवा स्वापो वृथाजल्पो यत्तेर्वन्धकराणि षट् ॥
 एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात् परतः पुरे ।
 वर्षाभयो ऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥
 उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न सङ्ग्रहः ।
 भिक्षोर्भक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥
 गृहीतस्य त्रिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।
 कालान्तरोपभोगार्थं सञ्चयः परिकीर्तितः ॥

१. B. C. and F. read न वतिप्रेक्षणं पुष्टं for नेटादिप्रेक्षणं द्यूतं. This seems the writer's mistake. G. substitutes नरादि- for नरादि-
 २. D. reads पुष्टं instead of द्यूतं. ३. B. C. and F. read च स्मृहेः while D. reads वसन्पुष्टे through mistake. ४. B. C. F. and H. read विनीयस्व. ५. I. reads सञ्चयाः. ६. A. reads तद्वसः for वत्स्थानं. ७. This and the following three verses are omitted by B. C. and F.; E. also omits three verses including this verse. G. omits only the first गृहीतस्य त्रिदण्डादेः &c. ८. H. reads कालान्तरोपि.

शुश्रूषा-लोभ-पूजास्यै यशोस्यै वा परिग्रहः ।
 शिष्याणां, नै तु कारुण्यात्, स स्नेहः शिष्यसङ्ग्रहः ॥
 विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।
 विद्यासंभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भैक्षचर्यां सुरस्तुतिम् ।
 अनुग्रहपरः प्रश्नो वृथा जल्पः स उच्यते ॥
 अजिह्वः षण्ढकः पङ्गुरन्धो बधिर एव च ।
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥
 इदं मृष्टमिदं नेति यो ऽश्रन्नपि न सज्जति ।
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥
 संयोजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।
 शतवर्षी च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्ढकैः ॥
 भिक्षार्थमटनं यस्य विष्णुत्रकरणाय च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः ॥
 तिष्ठतो ब्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरेगम् ।
 चेतुर्युगाद्भयं त्यक्त्वा परित्राट् सो ऽन्ध उच्यते ॥

१. H. reads लोभ- २. H. reads शौचार्ये वा; while G. substitutes च
 for वा. ३. D. reads शु च for न तु, and for the same H. reads जानु.
 ४. I. reads दिवा; while D. and H. read विद्यादीनां. ५. H. reads विद्याऽऽभासो
 प्रयोसी. ६. This and the following line are omitted by A and H. ७. D.
 omits this line, and I. reads अनुग्रहप्रद-. ८. B. C. and F. read षण्ढकः.
 ९. B. C. and F. read संयोजातां and D. अथ जातां; while A. reads
 अथजातां. १०. B. C. and F. read षण्ढकः. ११. H. reads दूरतः.
 १२. I. reads चेतुर्युगाद्भयं, but the expression seems to be meaningless.

हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु येत् ।
 श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्त्तितः ॥
 सान्निध्ये विषयाणां यैः समर्थो ऽविकलेन्द्रियः ।
 सुप्रवद्वर्त्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥

इति । भिक्षाऽनविधिमाह मनुः—

‘एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्ज्येत विस्तरे ।
 भैक्षेप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि संज्जते ॥
 विधूमे सन्नमुसले व्यद्वारे भुक्तवज्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रं स्यान्मात्रासद्गाद्विनिर्गतः ॥

(म. स्मृ. ६. ५५-५७)

इति । मीयन्ते इति मात्रा विषयास्तेषां सद्गाद्विनिर्गतः ।
 यततस्तो न हर्ष-विषादौ कार्यौ इत्यर्थः । यमो ऽपि—
 ‘स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे रुतजप्यः समाहितः ।
 भिक्षार्थी प्रविशेद्भ्रामं राग-द्वेषविवर्जितः ॥
 चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि ।
 एकाग्रं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमो र्यदि ॥

* श्लोको ऽयमुपलभ्यते वासिष्ठधर्मशास्त्रे (१०-२२) परित्वाज-
 कधर्मप्रकरणे ।

१. I. substitutes यतिः for यत्. २. D. substitutes च for यः. ३. The text reads भैक्षे प्रसक्तः. ४. All, except A, and I. read सज्जति. ५. D reads भुक्तवर्जिते; while H. reads भुक्तवर्जिते. ६. D. reads वा न च हर्षया for चैव न हर्षयेत्. ७. Except A. I. and the text all read -मात्रं. ८. except A. all omit this. ९. except D. H. and I. read माधूक १०. D. and I. read यतिः for बधि.

मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ।
 एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥
 यथालब्धं तथा श्रीयादाज्यसंस्कारवर्जितम् ।
 भैक्षं माधुकरं नाम सर्वपातकनाशनम् ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तैवज्जने ।
 कालेऽपराद्धभूयिष्ठे भिक्षाऽटणमथाचरेत् ॥
 ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ।
 द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥
 सव्ये चादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणे कोरे ।
 उपतिष्ठेत सूर्यं तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥
 उक्त्वा विरजसं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥
 योऽसौ विष्ण्वाख्यं आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
 भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमवमुच्याऽप्युपानहौ ।
 ततो ग्रामं व्रजेन्मदं युगमात्रावलोककः ॥
 ध्यायन् हरिं च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्यग्धोर्ध्वं मे वैकुण्ठो विदिशं दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।
 अभिगम्य गृहाद्भिक्षां भवत्पूर्वं प्रचोदयेत् ॥

१. All, except A. and I. substitute तन् for तथा. २. except D. H. and I. read माधुकरं. ३. D. and I. read अन्तर्वर्जिते. ४. B. C. F. G. and H. read विराजसं; while I. reads 'विराजनं through mistake. ५. D. reads विश्वास्तः.

गोदोहमात्रं तिष्ठेच्च वाग्यतो ऽधोमुखस्ततः ।
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्तां दातुश्च करसंस्थिताम् ॥
 त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्धाय बाहुना ।
 उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ॥
 पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयेद् दक्षिणेन तु ।
 प्राणयात्रिकमन्नं तु भिक्षेत विगतस्पृहः' ॥

इति । भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाज्ञोशानाः—

'माधूकरमसंकुम्भं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
 तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 मनःसङ्कल्परहितान् गृहांस्त्रीन् सम पञ्चकान् ।
 मधुवदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत् प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशाना मुनिः ॥
 भिक्षाऽष्टनसमुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् ।
 अयाचितं हि तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥
 उपस्थाने च यत् प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदन्नद्वयं मुमुक्षुणा ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठम्प्रति ।
 उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो भोक्षकाङ्क्षिणः' ॥

इति । भिक्षात्रं प्रशंसति यमः—

'यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यवहारतः ।

न स किञ्चिदुपाश्रीयादापो भैक्षमिति स्थितिः ॥

१. D. reads दृष्टिपूर्तां दातुश्च करसंस्थिताम्; while B. C. F. and G. read दृष्टिपूर्तां for दृष्टिपूर्तां. २. D. omits इति. ३. H. reads असंज्ञतः; while reads असंज्ञतः. ४. D. reads तद्भक्तव्यं.

अम्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासिमासि त्रयं पिबेत् ।
 न्यायतो येस्तु भिक्षाशी पूर्वोक्तास्तु विशिष्यते ॥
 तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ।
 पिबेत् द्वादश वर्षाणि न तद्वैक्षसमं भवेत् ॥
 शाकभक्षाः पयोभक्षा ये ज्ये यावकभक्षकाः ।
 सर्वे भैक्षभुजस्तस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 न भैक्षं परपाकात्रं न च भैक्षं प्रतिग्रहः ।
 सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्वैक्षेण वर्त्तयेत् ॥

इति । अत्र सर्ववर्णेष्वित्यापद्विषयम् । अत एव बौधायनः—

‘ ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ।

असम्भवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥

सर्वेषामप्यभावे तु भैक्षद्वयमनञ्जता ।

भैक्षं गूत्रापि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणा विजानता ॥

इति । नच—भिक्षां लब्धुमुल्कापताद्युत्पातकथनं ग्रहदौ-
 स्थ्यादिकथनमन्यं वा कञ्चिदुपाधिं सम्पादयेत् । तदाह मनुः—

‘ न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राद्गविद्यया ।

नाऽनुशासन-वादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिषित् ॥

(म. स्मृ. ६. ५०; व. स्मृ. १०. २१)

इति । वर्ज्यमन्नमाहाश्रिः—

‘ हितं मितं सदाऽश्रीयाद्यत् सुखेनैव जीर्यति ।

धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

१. D. and G. read वस्तु for वस्तु, and B. C. and F. read वस्तु भिक्षार्थी for वस्तु भिक्षाशी; while H. reads वः सुभिक्षार्थे for the same. २. D. reads पाचक- for वाचक-. ३. I. adds ऽपि to बौधायनः. ४. I. reads बौधायनः instead of मनुः through mistake.

उदक्या चोदितं चान्नं द्विजान्नं गूढचोदितम् ।
 प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे कृत्तं तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥
 पित्रर्थं कल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकारणात् ।
 वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परबाधाकरिं तथा' ॥

इति । परबाधाप्रसक्तिमेवाभिप्रेत्य मनुराह—

‘ न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरर्थं वा श्वभिः ।
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वा ऽन्यैरगारमुपसंभ्रजेत्' ॥

(म. स्मृ. ६. ५१)

इति । यस्तु भिक्षां दातुं शक्नो ऽपि नास्तिक्यान्न प्रय-
 च्छति तद्गृहं वर्जयेदित्याह बौधायनः—

‘ भिक्षां न दद्युः पञ्चार्हं समार्हं वा कदाचन ।
 यस्मिन् गृहे जना मौर्ख्यात्त्यजेच्चाण्डालवेश्मवत्' ॥

इति । अनिन्द्यगृहस्य वर्जने बाधमाह स एव—

‘ साधुं चाप्यतितं विभ्रं यो यतिः परिवर्जयेत् ।
 स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते' ॥

इति । यस्तु दरिद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां
 प्रयच्छति तस्य भिक्षा न प्राह्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘ आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः सम्प्रयच्छति ।
 सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादद्यात्तादृशीं यतिः' ॥

१. C. and F. omit this verse. २. G. and I. read यत्तान्नं for द्विजान्नं
 while H. reads विशातं for the same. ३. D. reads प्राण्यङ्गः तापसे कृत्तं.
 G. reads प्राण्यङ्गः तापसे कृत्तं and H. and I. read प्राण्यङ्गः चापि कृत्तं
 ४. The text reads. ऽपि वा for अथ वा. ५. D. reads बाधकम् for बाध
 ६. D. reads साधुं न पतितं वीरं.

इति । भिक्षार्थं बहुषु गृहेषु पर्यटितुमलसम्प्रत्याह
बौधायनः—

‘एकत्र लोभाद्यो भिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

इति । यतिपात्रं विविनक्ति मनुः—

‘अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

अलावुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैदेलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

(म. स्मृ. ६. ५३-५४)

इति । यमो ऽपि—

‘हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘स्वयमाहतपर्णेषु स्वयं शीर्षेषु वा पुनः ।

भुञ्जीत न वटा-ऽश्वत्थ-करञ्जानां तु पर्णके ॥

कुम्भी-तिन्दुकयोर्वा ऽपि कोविदारार्कयोस्तथा ।

आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥

सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपु-सीसयोः’ ।

इति । भोजननियममाह स एव—

भैक्षचर्यादुपावृत्य.....हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य

१. D. G. H. and I. read वैणवं. २. All, except A. omit इति. ३. D. reads जीर्णेषु. ४. When this quotation is compared with the original it seems that the author has formed it himself by borrowing words from the Sūtras Nos. 7, 11 and 12. All, except A. D. and the text read भिक्षाचर्यादुपावृत्ते. ५. The text reads हस्तपादान्; while B. C. D. F. G. and H. read हस्त-पादौ. ६. The text omits च.

ओचम्यादित्यस्यापि निवेदयन् उदुत्यं चित्रमिति ।
 ..... ब्रह्मजज्ञानमिति च । (७) ... .. उदयं तम-
 सस्पर्शति च ... जपित्वा । (११) ... भुञ्जीत । (१२)
 (बौ. स्मृ. २. १०. १८. ७-१२)

इति । नृसिंहपुराणे अपि—

‘ ततो निवृत्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ॥ (१३)
 चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य प्राप्तमात्रं समाहितः ।
 सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक् पात्रे निवेदयेत् ॥
 सूर्यादिदेवै-भूतेभ्यो दत्त्वा ऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ।
 भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ॥ (१४)
 भुंक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् । (१८)
 न दुष्येत्तस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ॥ (१९)
 अर्थाचम्य निरुद्धासुरुपतिष्ठेत् भास्करम् ॥
 जंपध्यानविशेषेण दिनशेषं नयेद्बुधः । (१६)
 कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगुहादिषु ॥ (१९)

१. The text has the word आचम्य, but in the 11th Sūtra. २. The text reads आदित्यस्यापि निवेदयेत्. ३. B. E. D. F. G. and I. read निवृत्य, H. reads निवृत्त्यं and the text reads निवेद्य. ४. This and the following line are not found in the text, but they appear in the Laghu Hārīta Smṛiti. This Smṛiti reads चतुरङ्गुलैः षड्वाह्य; while I. reads चतुरङ्गुलेषु प्रक्षाल्य. ५. The L. H.-Smṛiti reads नियोजयेत्. ६. The text reads सूर्यादिदेवताभ्यो हि; while B. C. and F. read सूर्यादिदेवदेवैः. ७. For this line the text substitutes the following one—भुक्तपात्रे यतिर्नित्यं भुंक्त्वा मन्त्रपूर्वकम् । ८. F. and the text read भुंक्त्वाचम्य. ९. The text reads -आनेतिहासेस्तु.

हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ।
 योतिर्धर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ॥ (२०)
 प्रोप्नोति परमं स्थानं यत् प्राप्य न निवर्तते' ।

(नृ. पु. ६०. १३-२०)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘ आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽश्वरः ॥ (७)
 हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः ।
 आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥ (८)
 प्राग्रत्रे ऽपरत्रे च मध्यत्रे तथैव च ।
 सैन्ध्यास्वाह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्' ॥ (१०)
 (कू. पु. १. २. २९. ७-१०)

इति । अथान्ये ऽपि यतिधर्माः । तत्राहोऽत्रिः—

‘अतःपरं प्रवक्ष्यामि आचारो यो यतेः स्मृतः ।
 अभ्युत्थान-प्रियालापैर्गुरुवत् प्रतिपूजनम् ॥
 यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।
 विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः' ॥

इति । मनुरपि—

‘रुक्तकेश-नख-श्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
 विश्वरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ (५२)

१. This line does not appear in the text, but it is found in the *Laghuharītasūtrī*. २. The text reads *सर्वं समवाप्नोति*, but *Laghuharīta* reads as we have done. ३. D. omits *ऽपि*. ४. D. and G. read *नरः* for *ऽश्वरः*; and L. substitutes *वतिः* for the same. ५. The text reads *सर्वभूतान्यपीडयन्*. ६. All, except A. omit *ऽपि*. ७. D. omits *आह*. ८. The text reads *ऋषः*; while D. and G. read *कृतं*.

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
 समेता चैव सर्वास्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ (४४)
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ (४५)
 दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ (४६)
 अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ (४७)
 क्रुद्धयन्तं न प्रतिक्रुद्धयेदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ (४८)
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरोमिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरोदिह ॥ (४९)
 संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि सन्ध्ययोः ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ (६८)
 अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 हियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥ (९९)
 इन्द्रियाणां निरोधेन राग-द्वेषक्षयेण च ।
 अर्हिसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ (६०)

(म. स्मृ. ६. ४४-६८)

१. D. reads ममता. २. I. and the text read निर्देशं, and D. reads
 निर्वेषं. ३. I. reads निरामयः; while A. reads निराश्रयः. ४. I. reads
 भूतानां. ५. I. reads वा सदा for सन्ध्ययोः. ६. B. C. D. G. and H. read
 शरीरस्यात्ययं. ७. B. C. F. and H. read अत्यन्ताभ्यवहारेण; while D.
 reads अल्पेनाभ्यवहारेण.

इति । दक्षो ऽपि—

‘नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।
एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘न किञ्चिद्द्वेषजादन्यदन्यद्वा दन्तधावनात् ।
विना भोजनकालं तु भक्षयेदात्मवान् यतिः॥
नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।
पक्वमापत्सु गृह्णीयाद्यावदह्लोपभुञ्ज्यते ॥
न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।
न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्’ ॥

इति । नाध्येतव्यमित्येतत्कर्मकाण्डविषयम् । अन्यथा—
‘उपनिषदमावर्त्तयेत्’ ।

(आ. उ. २.)

इति श्रुतिर्वाध्येत । न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसाव्य-
तिरिक्तविषयम् ।

‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ ।

इति तन्मीमांसाया विहितत्वात् । उपपन्नश्च तीर्थोपवा-
साध्ययन-व्याख्यान-तात्पर्यनिषेधो निवृत्तिधर्मप्रधानत्वात्कै-
वल्यश्रमस्य । यतः स * एवाह—

* अत्र ‘स एवाह’ इत्यनेन दक्ष एवाहेति ग्राह्यमिति प्रतिभाति ।
यतो ‘नाध्येतव्यं’ इत्येतस्य पूर्वोक्तस्य दक्षवचनस्य व्याख्यानमुपक्रम्य
तच्छब्देन तस्यैव परामर्शः क्रियत इति स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

१. All, except A. and I. are mistaken here. I. reads -इद्यादा दन्त-
धावनात्. २. A. D. and G. read -भुञ्ज्यते.

‘यस्मिन्वाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्रोस्ताः शिला इव ।
 न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।
 विषयान् न पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः ।
 आकाशे ऽसिर्यथा क्षिप्तः स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं सन्तोष आर्जवम् ।
 आकिञ्चन्यमदम्भश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 वृथा प्रलार्पी यो न स्यान्न लोकाराधने रतः ।
 नान्यविद्याऽभियुक्तश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 अतीतान्न स्मरेद्भोगांस्तथैवाऽनागतानपि ।
 प्राप्तांश्च नाभिनन्देत् स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 अन्धवन्मूकवत् पङ्गु-बधिर-क्लीबवच्च यः ।
 आस्ते ब्रजति यो नित्यं स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

इति । उक्तधर्मोपेतं यतिं प्रशंसति दक्षः—

‘सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।
 निर्दाह्यति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
 संन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाञ्चलति भास्करः ।
 एष मे मण्डलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति’ ॥

(द. स्मृ. ७. ४५-४६)

इति ।

॥ तदेवं यतिधर्मा निरूपिताः ॥

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामाश्रमाणां
 प्रत्येकमवान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते—

१. I. reads प्राप्ताः. २. The text reads संमितं यद्गृहस्थेन; while D. G. and H. read सञ्चितं यद् गृहस्थेन. ३. This and the following one line are not found in the text.

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ।
 चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता एकैकस्य चतुर्विधाः’ ॥
 इति । तत्र चातुर्विध्यं कात्यायनस्मृतिव्याचक्षते—
 ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वार
 आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति । तत्र ब्रह्मचा-
 रिणश्चतुर्विधा भवन्ति । (१) गायत्रो ब्राह्मः
 प्राजापत्यो बृहन्निति । (२) उपनयनादूर्ध्वं त्रि-
 रात्रमक्षारलवणाशीं गायत्रीर्मधीते स गायत्रः ।
 (३) अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्
 प्रतिवेदं द्वादश द्वादश वा यावद्ब्रह्मणन्तं वा
 वेदस्य स ब्राह्मः । (४) स्वदारनिरतो ऋतुका-
 लगामी सदा परदारवर्जो स प्राजापत्यः ।
 (५) अथवा चतुर्विंशतिवर्षाणि गुरुकुलवासी
 ब्रह्मः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः ।

१. D. reads -स्मृतिव्याचक्षते, G. -स्मृतिव्याचष्टे and I. -स्मृतेव्याचक्षते. २. The author says that he quotes the following four paragraphs from the Kātyāyanasmṛiti, but this quotation appears in Āśramopaniṣad, which is the fifty-second Upaniṣad of the Atharva-veda, with the difference that the said Upaniṣad reads अथातश्चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति for ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थपरिव्राजकाः चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति. In the Kātyāyana Smṛiti the quotation is not found. ३. The text (B. S. S. Edition, by Col. Jacob) reads ब्राह्मणः through mistake. ४. The text inserts यः before this word. ५. The text reads -मन्त्रे for -मधीते through mistake. ६. The text inserts यो before this word. ७. The text reads ब्राह्मणः through mistake, ८. I. reads-वर्जितः. ९. The text omits स. १०. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit the following portion :—

अथवा चतुर्विंशति वर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मः
 अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः.

११. The text reads ब्राह्मणः through mistake.

(६) आ प्रायणादुरोरपरित्यागी स नैष्ठिको बृह-
न्निति । (७)

(आ. उ. १)

गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वा-
र्त्ताकवृत्तयः शालीनवृत्तयो यायावरा घोर-
संन्यासिकाश्चेति । (२) तत्र वार्त्ताकवृत्तयः
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यमगर्हितमुपयुञ्जानाः शत-
संवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थ-
यन्ते । (३) शालीनवृत्तयो यजन्तो न याज-
यन्तो ऽधीयाना नाऽध्यापयन्तो ददतो न प्रति-
गृह्णतः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आ-
त्मानं प्रार्थयन्ते । (४) यायावरा यजन्तो
याजयन्तो ऽधीयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रति-
गृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त
आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) घोरसंन्यासिका
उद्धूतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन्तः प्रतिदि-
वसमाहतेऽच्छवृत्तिमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सरा-
भिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. २)

वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वै-
खानसा औदुम्बरा वालखिल्याः फेनपाश्चेति ।
(२) तत्र वैखानसा अरुष्टपच्यौषधि-वनस्पति-
भिर्ग्रामवहिष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्च-

१. B. C. and F. read शालीनवृत्तयो. २. D. G. and H. read आस्त-
तोऽच्छ- for आहतोऽच्छ-. In other places we find आहत्योऽच्छ-. ३. I. reads
पञ्चमहायज्ञक्रियां, B. C. and F. read पञ्चमहायज्ञक्रियाभिः; while the text
substitutes क्रियां for क्रियाः.

महायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।
 (३) औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रे-
 क्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-नीवार-श्यामाकैर-
 म्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्त-
 यन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (४) वालखिल्या
 जटाधराश्चीर-चर्म-बल्कल-परिवृताः कार्तिक्यां
 पौर्णमास्यां पुष्पफैलमुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मा-
 सान् वृत्त्युपार्जनं कृत्वा अग्निपरिचरणं कृत्वा
 पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थ-
 यन्ते । (५) फेनपा उन्मत्तकाः शीर्णपर्ण-फल-
 भोजिनो यत्र तत्र वा वसन्तो अग्निपरिचरणं
 कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं
 प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. ३)

परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१)

कुटीचका बहूदका हंसाः परमहंसाश्चेति । (२)

१. The text reads उदुम्बराः and D. omits the whole sentence औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर बदर-नीवार-श्यामाकैर-ग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. B. C. F. G. and H. omit प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-. I. also omits this portion except the last word -बदर-. २. All, except A. and the text omit -महा-; while I. and the text read -क्रियां for क्रियाः. ३. This word does not appear except in A. and the text. B. C. F. G. H. and I. read जीर्ण-. ५. The text substitutes यत्र or तत्र and omits वा. ६. B. C. D. F. G. H. and I. omit अग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. ७. The text reads -क्रियां.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु भैक्षचर्यं चरन्त
 आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) बहूदकास्त्रिदण्ड-
 कमण्डलु-शिक्य-पद्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-
 शिखा-यज्ञोपवीत-कौपीने-काषायत्रेषधारिणः
 साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आ-
 त्मानं प्रार्थयन्ते । (४) हंसा एकदण्डधराः
 शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्य-क-
 मण्डलुहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु
 पञ्चरात्रं वसन्त एकरात्र-द्विरात्रं-कृच्छ्र-चान्द्रा-
 यणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) पर-
 महंसा न दण्डधरो मुण्डाः कन्था-कौपीन-
 वाससो ऽर्थेक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मेता
 उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिक्य-प-
 द्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवीत-

१. I. reads -गृहे तु for -गृहेषु, and the text reads भिक्षाचर्यं for भैक्षचर्यं; while I. substitutes भैक्षचर्यो for the same. २. D. G. and I. omit -शिक्य-पद्म-; while H. omits only -पद्म-. The text reads -पक्ष- for -पद्म-. ३. D. G. H. and I. omit -कौपीन-. ४. D omits the following portion through mistake:—साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्य- ५. I. reads भैक्ष for भैक्षचर्यं, and for the same the text substitutes भैक्षचर्यं. ६. B. C. and F. insert तत्र before हंसाः. ७. I. omits -वर्जिताः. ८. I. omits शिक्य-. ९. I. inserts एकरात्रं द्विरात्रं after पञ्चरात्रं and omits वसन्तः. १०. H. omits -द्विरात्र-. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read परमहंसा नाम एकदण्डधराः, But they are wrong here, as a दण्ड is not required by a परमहंस. १२. I omits अव्यक्ताचाराः and reads अव्यक्ताचरन्तलिङ्गाः. १३. The text reads अनुन्मेताः. १४. The text reads -पक्ष- through mistake. Also B. C. and F. have the same reading. १५. The text reads -पदीतानां स्वागिनः.

तत्यागिनः शून्यागार-देवगृहवासिनो न तेषां
धर्मो नाधर्मो न सैत्यं नोपि चानृतं सर्वसहाः सर्व-
समाः समलोष्टा-ऽश्म-काञ्चना यथोपपन्नचातुर्व-
र्ण्ये भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते' ।

(आ. उ. ४)

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘तेषामुपशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् ।

दानमेकं गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचरिणाम् ॥

इति । युक्तं च परिव्राजकाणामात्ममोक्षणम् । तच्च ज्ञानपर्य-
वसायित्वात् पारिव्रज्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्य तन्निर्वचनं स्मृ-
त्यन्तरे दर्शितम्—

‘परिव्रोधात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलोकनात् ।

परिपूर्णफलत्वाच्च परिव्राजक उच्यते ॥

परितो व्रजते नित्यं परं वा व्रजते पुनः ।

हित्वा चैवाऽपरं जन्म परिव्राजक उच्यते’ ॥

इति । तदेवमध्यायादौ मूलवचने ‘चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्’ इत्या-
श्रमशब्देन बुद्धिस्था आश्रमचतुष्टयधर्माः परिसमापिता इति ।

द्वितीये त्वध्याये स्फुटमभिहितो जीवनकृते-

रूपायः कृष्यादिः पुनरथ समस्ताश्रमगताः ।

१. I. adds वा to -धर्मो. २. The text does not insert सत्यं. ३. B. C. F. and the text omit न; while G. and H. substitute वा for च.
४. The text reads चातुर्वर्ण्यभैक्षचर्यं. ५. B. C. and F. read मोक्षयन्ते; while D. omits the portion between परमहंसा न वण्डधराः and मोक्षयन्ते both inclusive. ६. All, except A., omit इति । कात्यायनो ऽपि. ७. I. substitutes एवं for तत्. ८. G. omits this verse. H. also omits it, but it appears in its marginal correction. D. reads द्वितीयाध्याये ऽस्मिन्.

गरीयांसो धर्माः किमपि विवृतास्वाश्रमपदाः

तमेवं व्याकार्षीन्महितधिषणो माधवविभुः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराश-
रस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१. I. reads स्वाश्रमपदाः. २. B. C. F. and H. read परम- for परमेश्वर-
३. G. reads इति श्रीबुक्कपाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां for इति श्रीम-
हाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य मा-
धवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां.

ॐ नमः शिवाय ।

पराशरसंहिता

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथम-द्वितीयाभ्यामध्यायाभ्यां चोतुर्वर्ण्यश्रमाः साक्षात्
प्रतिपादिताः । आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्ध-
स्यैवाधिकारः ।

‘शुचिना कर्म कर्तव्यम्’ ।

इति स्मृतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य स्वाभाविकी
तथापि केनचिदागन्तुकेनाऽऽशौचाख्येन दोषरूपेण पुरुषगता-
तिशयेन कञ्चित्कालं प्रतिबद्ध्यते । तच्चाशौचं कालेयत्ता-स्ना-
नाद्यपनोद्यम् । अतस्तृतीये ऽध्याये तत् प्रतिपिपादयिषुरादौ
प्रतिबन्धापगमेनोर्त्तम्भितां शुद्धिं प्रतिजानीते-

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा ।

इति । यतो जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः

१. B. C. and F. read चातुर्वर्ण्यधर्माः for चातुर्वर्ण्यश्रमाः. २. D. and G. omit च, and D. substitutes धर्मस्य for धर्मेषु. ३. I. substitutes श्रुतः for स्मृतेः, but we follow the majority. ४. B. reads दोषनिरूपणेन for दोषरूपेण. ५. B. C. F. and H. read उत्तम्भिकां, but it seems incorrect. ६. D. G. and J. substitute परं शुद्धिं. We follow the author here, but Nandapandita uses परं for अतः. ७. D. omits जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपाद्यप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि ।

प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि ।
जनन-मरणयोश्च अशुद्धिप्रापकत्वं मनुना दर्शितम्—

‘देन्तजाते ऽनुजाते च कृतचौले च संस्थिते ।

अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके चै तथोच्यते’ ॥

(म. स्मृ. ९. ५८)

इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति—

दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ १ ॥

क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।

शूद्रः शुद्ध्यति मासेन पराशरवचो यथा ॥ २ ॥

ननु-दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः इत्येतद्बहुस्मृतिवि-
रुद्धम् । तथाच दक्षः—

‘शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

(द. स्मृ. ६. ७)

इति । देवलो ऽपि—

‘दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विंशद्वात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव तु’ ॥

इति । वसिष्ठो ऽपि—

१. B. C. F. and H. read दन्तजातानुजाते. २. A. and the text of Mann read कृतचूडे. ३. D. and G. substitute अपि for च. ४. B. C. and F. read क्षत्रियाः वैश्याः and शूद्राः instead of their respective singular form. ५. I. substitutes हि for नू.

‘ब्रह्मणो दशरात्रेण । (२७) पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियः । (२८)
वैश्यो विंशतिरात्रेण । (२९) शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ । (३०)
(व. स्मृ. ४. २७-३०)

इति । नैष दोषः । विधेषु त्र्यहाशौचस्य समानोदकविष-
यत्वात् । तथा च मनुः—

‘त्र्यहान्छूदकदायिनः’ ।

(म. स्मृ. ५. ६४)

इति । दशाहाशौचप्रतिपादकानि दक्षादिवचनानि सपिण्ड-
विषयाणि ।

‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

(म. स्मृ. ५. ५९. व. स्मृ. ४. १६)

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणे अपि—

‘दशाहमाहुराशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः’ ।

(कू. पु. १. २. २३. १)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके ।

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः’ ॥

१ In I. these four Sūtras from Vasishtha are rendered in verse by means of some additions and alterations, but in the second line the Chhanda is not correct. २. The text (B. S. S. Edition) reads जन्वः, and interchanges the places of वैश्यः and विंशतिरात्रेण. B. C. and F. read शूद्रास्तु मासेन, D. G. and H. शूद्रस्य मासेन, and all of them omit शुद्ध्यति. ४. Except A. and the text all read शावमाशौचं, but our reading gives a better sense when the following line of the text is noticed. ५. D. reads विधीयते.

इति । ननु-‘क्षत्रियो द्वादशाहेन’-इत्येतदप्येनेकस्मृतिवि-
रुद्धम् । तत्र वसिष्ठ-देवलाभ्यां क्षत्रियस्य पञ्चदशाहाशौचमु-
क्तम् । तद्वचनं चोदाहृतम् । शातातपस्त्वेकादशाहमाह-

‘एकादशाहाद्राजन्थो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।

शूद्रो विंशतिरात्रेण शुद्धयते मृतसूतके’ ॥

इति । वृद्धपराशरो अपि-

‘क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । अत्रोच्यते-विद्या-तपसोस्तारतम्येन विरोधः समाधे-
यः । यावद्यावद्विद्या-तपसी विवर्धते तावत्तावदाशौचं संकुच्यते ।
अत एव याज्ञवल्क्यो न्यायवर्तिनः शूद्रस्याप्यर्धमाशौचमाह-

‘क्षेत्रस्य द्वादशाहानि विशाः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं * न्यायवर्तिनः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२)

इति । देवलो ऽप्येतदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौचतारत-
म्यमाह-

‘चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते ।

वेदाग्नियुक्तविप्रस्य त्र्यहमाशौचमिष्यते ॥

* न्यायवर्तिनः-‘पाकयज्ञ-द्विजगुश्रूषादिरतस्य’-इति विज्ञानेश्वरः ।

१. D. reads एकस्मृति-. २. D. and G. read विचार्यते for विवर्धते.
३. C. F. and G. substitute क्षत्रियस्य for क्षत्रस्य; while D. reads the
whole line as follows :-

क्षत्रियस्य द्वादशाहा विशाः पञ्चदशैव तु ।

४. Except A. D. and I. all read विशाम् for विशाः. The text also reads
the same.

एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।
 एतैः साकं कर्मयुक्तः सद्यः शुचिरसंशयः ॥
 एतैर्युक्तस्य राजस्तु द्वादशैकादशा दश ।
 वैश्यस्यैवं पञ्चदश-द्वादशैकादश क्रमात् ॥
 अर्धमासं तु शुश्रूषोः शूद्रस्याशौचमिष्यते' ।

इति । यत्तु क्षत्रियादेस्त्रि-पञ्चकादिकं तेनैवोक्तं तद्विद्या-
 तपोरहितविषयम् ।

'प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं सम्प्रकीर्तितम्' ।

इति वाक्यशेषात् । दक्षोऽपि दश पक्षानुपन्यस्य गुणोत्कर्ष-
 णपक्षभिः व्यवस्थामाह—

'सद्यःशौचं तथैकाहं त्र्यहश्चतुरहस्तथा ।
 षड्-दश-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च ॥
 मरणान्तं तथा चान्यत् पक्षार्धं दश सूतके ।
 उपन्यासक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ॥
 ग्रन्थार्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
 सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकम् ॥
 राजर्षिगदीक्षितानां च बाले देशान्तरे तथा ।
 व्रतिनां सन्निपां चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥

१. D. reads वेदाभ्यां श्रुतयुक्तस्य. २. D. substitutes तत्रैव for तेनैव.
 ३. D. and G. read त्र्यहः for त्र्यहः; while the text reads तथैकाहो
 द्वि-त्रि-चतुरहस्तथा. The latter reading seems to be more correct, but
 Aparārka follows our reading (See Āśaucha-prakaraṇam). ४. The text
 reads द्वादशाहो द्वादशाहश्च. ५. The text reads दशपक्षं तु. ६. B. C. and
 F. read वयार्थतो for ग्रन्थार्थतो. ७. I. reads अङ्ग-समन्वितम्. ८. The
 text reads सूतकी.

एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।
 हीने हीनतरे वाऽपि व्यहंश्चतुरहस्तथा ॥
 तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्त्तितः ।
 ये दशाहादयः प्रोक्ता वर्णानां ते यथाक्रमम् ॥
 अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्त्वाऽभ्रंस्तथा द्विजः ।
 एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत् ॥

(द. स्मृ. ६. २-९)

इति । अत्र 'चत्वार्यधीतवेदानाम्'—इत्यादिनोक्तो ष्यसं-
 कोचो युगान्तरविषयः ।

'वृत्त-स्वाध्यायसपेक्षमघसंकोचनं तथा' ।

इत्याद्यनुक्रम्य—

'कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः' ।

इति स्मृत्यन्तरे षभिधानात् ।

'दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकिल्बिषी' ॥

(हा. स्मृ. १८. ३२)

इति हारीतवचनाच्च । उक्तरित्या क्षत्रियवद्वैश्ये अपि वच-
 नान्तरविरोधः परिहर्त्तव्यः । एवं च सति विप्रस्य समानोदकेषु

१. D. substitutes दशाहात् for एकाहात्; while the text reads एकाहम् समाख्यातो for एकाहाच्छुद्धयते विप्रो. २. The text reads चैव द्वि-त्रि-चतुर-हस्तथा. ३. This and the following line do not appear in the text. ४. The text reads भुङ्क्ते ऽदत्त्वा च यः पुनः for अदत्त्वाऽभ्रंस्तथा द्विजः. ५. The text reads सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम्. This and the previous reading of the text convey quite a different sense. ६. I. interchanges the places of वृत्त-and-स्वाध्याय-. ७. B. C. D. and F. read -नोत्या for -रीत्या.

त्रिरात्रं सपिण्डेषु दशरात्रम् । क्षत्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मू-
लवचनोक्तं तदेव स्थितम् । यद्यपि क्षत्रिय-वैश्ययोः पञ्च-
दशाह-विंशतिरात्रवचनानुसारेण द्वादशाह-पञ्चदशाहाशौचव-
चनं गुणवदपसंकोचपरमिवाभाति देवलश्च गुणवद्विषयत्वे-
नैवोदाजहार तथापि शिष्टाचाराद्बहुस्मृत्यनुग्रहाच्च क्षत्रिय-वैश्य-
योर्मूलवचनोक्त एव मुख्यः कल्पः । अत एव मनु-कूर्म-दक्षाः—

‘शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८३; कू. पु. १. २. २३. ३८; द. स्मृ. ६. ७)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘द्वादशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः ।

क्षत्रियो द्वादशाहं तु वैश्यो मासार्धमेव च ॥

शूद्रस्तु मासमासीत निजकर्मविवर्जितः’ ।

इति । बृहस्पतिरपि—

‘क्षत्रियो द्वादशाहेन शुद्ध्यते मृतसूतके ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जनन-मरणयोर्द्वादशाह-

माशौचम् । (१) द्वादशाहं राजन्यस्य । (२)

पञ्चदशाहं वैश्यस्य । (३) मासं शूद्रस्य’ । (४)

(वि. स्मृ. २२. १-४)

इति । पञ्चदशाह-विंशतिरात्रवचनं तु यावज्जीवाशौच-

१. All, except H. show that the author quotes this verse from three different works. The readings of Manu and Kûrmapurânam are quite similar, but Daksha reads जातिविप्रो for शुद्धयेद्विप्रो. H. makes no mention of Daksha. २. D. and G. omit मार्कण्डेयो अपि, and the following three lines do not appear also in that Purânam. ३. I. reads मासः.

वाक्यमिव निन्दापरस्वेन युगान्तरविषयत्वेन वा व्याख्येयम् ।
'पराशरवचो यथा'—इत्यनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेष्वप-
संकोच-विकासपराणि वचनानि सन्तीति सूचयति । तानि
चास्माभिव्यवस्थापितानि ॥ २ ॥

उक्तस्याशौचस्य कर्माधिकारपरिपन्थित्वात् सन्ध्याद्युपा-
सनस्यापि निवृत्तिप्राप्तावपवादमाह—

उपासने तु विप्राणामङ्गुलिश्च जायते ।

इति । उपासनं सन्ध्यावन्दना-ऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानं तस्मिन्
प्रसक्ते तात्कालिकी शरीरशुद्धिर्भवति । तदाह गोभिलः—

'अग्निहोत्रादिहोमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ।
पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः' ॥

इति । यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते तावदेव शुद्धिं
तूपरि । पुलस्त्यो अपि—

'सैन्ध्यामिष्टिं चरं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन् मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः' ॥

इति । अञ्जलिप्रक्षेपे तु वाचोच्चारणमभिप्रेत्य पैठीनसिराह—

'सूतके सावित्र्याऽञ्जलिं प्रैक्षिष्य प्रदक्षिणं

कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्' ।

१. Except A. and I. all do not insert युगान्तरविषयत्वेन वा. २. D. E. G. K. L. and M. read -मङ्गुलिश्च, which H. and I. read -मङ्गुलिश्च
३. G. reads इष्टिं for इष्टि. ४. I. reads गच्छति for गच्छेत्. ५. I. reads.
वाचिको-. ६. D. omits प्रैक्षिष्य.

इति । मनसोच्चारणस्य मार्जनादिमन्त्रेष्वपि सिद्धत्वादञ्जलौ
विशेषविधानं वाचिकाभिप्रायम् । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते’ ॥

(म. स्मृ. ९. ६२)

इति तत् स्मार्त्तवैश्वदेवादिविषयम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

‘पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान् मृत्यु-जन्मनोः’ ।

इति । यत्तु जात्रालेनोक्तम्—

‘सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेदेव आशौचान्ते तु तत्क्रिया’ ॥

इति तद्वाचिकसन्ध्याभिप्रायम् । स्मार्त्तकर्मवर्जनं स्वयं-
कर्तृकविषयम् । अन्येन तु कारयेदेव । तदाह बृहस्पतिः—

‘सूतके मृतके चैव ह्यशक्तौ श्राद्धभोजने ।

प्रवासादि-निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्’ ॥

इति । जातूकर्ण्यो ऽपि—

‘सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत्? ।

पिण्डयज्ञं चरुं होमर्मसगोत्रेण कारयेत्’ ॥

इति । मूलवचने विप्रग्रहणं . क्षत्रियादीनामुपलक्षणम् ।

१. This verse does not appear in MS. of Manu. The oldest com-
mentator मेधातिथि and others except सर्वज्ञनारायण and रामचन्द्र have
also omitted this verse. But it is quoted by Hārīta under the name
of Manu (see, chapter 19; Fol 32, Hārītadharmasāstra). Aparārka
also quotes it under the same name (see A. P. F. E. 17). २. The
text reads यज्ञः. ३. D. and I. read जातूकर्ण्यः here and there, but it is
incorrect. ४. D. substitutes अपि for तु. ५. A. reads अन्यगोत्रेण for
भसगोत्रेण.

द्विविधं चाशुचित्वं कर्मानधिकारलक्षणमस्पृश्यत्वलक्षणं च ।
तत्राङ्गशुद्धिरित्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता अकारेणापरस्यापि ॥
यथा श्रावे तात्कालिकी द्विविधाऽशुद्धिस्तथा जनने अपि
तत्प्राप्तौ विशेषमाह—

ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पर्शो विधीयते ॥ ३ ॥

इति । जनने सपिण्डानां सार्वकालिकोऽङ्गस्पर्शः । न तु
शाववत्तात्कालिकः । अत एवाङ्गिराः—

‘सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिद्ध्यते ।

संस्पर्शो सूतिकायास्तु ज्ञानमेव विधीयते’ ॥

इति । कौर्मे अपि—

‘सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति’ ।

(कू. पु. १. २. २३. ५)

इति । पैठीनसिरपि—

‘जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ॥

इति । जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः ।
माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम् । तत्रापि पिता ज्ञानेन स्पृ-
श्यो भवति । दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः—

‘नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते’ ॥

(व. स्मृ. ४. २३)

१. I reads यथाऽऽशौचे for यथा श्रावे. The word आशौच is applicable to both birth and death. २. D. reads प्रशस्तौ वै, E. प्रशस्तौ तु, and K. and M. read विशुद्धौ तु. ३. I. substitutes आपस्तम्बः for अङ्गिराः.

इति । संवर्त्तो ऽपि—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।

माता शुद्धयेद्दशाहेन स्नानान्तु स्पर्शनं पितुः’ ॥

(सं. स्मृ. १. ४३)

इति ॥ ३ ॥

मरणे वर्णानुक्रमेण शुद्धिर्दीक्षिता । इदानीं जनने ऽपि वर्ण-
क्रमेण शुद्धिं दर्शयति—

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति ॥ ४ ॥

इति । जातौ जनने । स्पष्टमन्यत् । इयं च शुद्धिः कर्माधि-
कारविषया । समनन्तरातीतेन वचनेन स्पर्शविषयायाः शुद्धे-
रुक्तत्वात् । जन्मादिवसे तु नास्त्यशुद्धिर्दानादिविषये । अत
एव मनुः—

‘जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां गुड-सर्पिषाम्’ ॥

(औ. स्मृ. ६. ४)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुड-

तिलहिरण्य-वस्त्रप्रावरण-गो-धान्यानां

प्रतिग्रहेष्वदोषः । तदहरित्येके’ ।

१. The text reads स्नातस्य for स्नानान्तु. २. This verse is not found in the text of Manu. I have searched seven commentaries on the same, but nowhere this verse is seen. Not only the author, but Aparārka also quotes this verse under the name of Manu. (see A. P. Fol. 17. Aparārka). ३. B. C. D. E. and F. read नाड्यां for नाभ्यां; while I. reads प्राद्वानिच्छेत्स्नात्, but other MSS. and also Aparārka do not follow this reading.

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।

हिरण्य-भू-गवाश्राज-वासः-शय्याऽऽसनादिषु ॥

तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद् द्विजश्वान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘गुड-तैल-हिरण्यानां गो-धान्यानां च वाससाम् ।

तस्मिन्नह्नि दानं च कार्यं विप्रैः प्रतिग्रहः ।

प्राङ्गभिच्छेदनाद् ग्राह्याण्येतानीत्यपरे जगुः’ ॥

इति । यास्तु जन्मदाख्याः सूतिकागृहाभिमानीन्यो देवता
तासां पूजायां प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसेष्वशुद्धिर्नास्ति । तथा
च व्यासः—

‘सूतिकाऽऽवासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।

त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि’ ॥

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा बलिम् ॥

१. B. C. D. and F. read नाडि—for नाभि-. २. These two verses do not appear in Mārkaṇḍeyapurāṇa. Aparārka, however, quotes them under the name of Mārkaṇḍeya A. P. F. L. 18. (see). ३. Aparārka reads तिथिः. ४. D. omits.—

.....जन्मदानां तथा बलिम् ।

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ॥

रात्रौ जागरणं कुर्युः .....’ 1,

but it seems the copyist's mistake.

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके' ॥

इति । यच्चङ्गिरसोक्तम्—

‘नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम्’ ।

इति तत् पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिविषयत्वेन वा समनन्तरो-
क्तजन्मदानां बलिविषयत्वेन वा नेतव्यम् । अन्यथा—

‘जातौ विप्रो दशाहेन’ ।

इत्येतद्वचनं निर्विषयं स्यात् ॥ ४ ॥

उक्तस्य प्रेताशौचस्य जाताशौचस्य च क्वचित्
संकोचमाह—

एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।

त्र्यहात् केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥ ५ ॥

इति । अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयो गृह्यन्ते । तैश्च तत्साध्या
दर्श-पूर्णमासादय उपलक्ष्यन्ते । द्विहीनो द्वाभ्यामग्नि-वेदाभ्यां
हीनः । अयमाशौचसंकोचः स्वाध्यायदुर्मेधसो बहुतरसपि-
ण्डस्य संकुचितवृत्तेश्च प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः । न तु सर्वकर्मसु ।
तथा च गौतमः—

‘ब्राह्मणस्य स्वाध्यायाऽनिवृत्त्यर्थम्’ ।

(गौ. स्मृ. १४. २१.)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणस्य सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे

१. D. G. and H. read पूर्वाग्निहोत्रादि, and I. is mistaken here.
२. D. reads अहात् for त्र्यहात्. ३. Aparārka quotes this verse (see
A. P. F. E. 16) and reads निर्गुणो दशभिर्दिनैः. ४. The text inserts च
after ब्राह्मणस्य.

स्वाध्यायो निवर्त्तत तन्माभूदिति । स्वाध्यायानिवृत्तिग्रहणं प्रतिग्रहस्याप्युपलक्षणार्थम् । अन्यथा अश्वस्तनिकादीनां संकुचितवृत्तीनां सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न स्यात् । एवं च सति एकाहविधानमश्वस्तनिकविषयं व्यह-विधानं व्याहिकविषयं असंकुचितवृत्तेस्तु दशाहम्-इति व्यवस्था । एवमुक्तरीत्या-

‘सद्यःशौचं तथैकाहं व्यहश्चतुरहस्तथा ।

षड्-दश-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च’ ॥

(द. स्मृ. ६. २)

इति दक्षोक्ताः पक्षा व्यवस्थापनीयाः । वृत्तिसंकोचे-नाऽऽशौचसंकोचमाह संग्रहकारः-

‘शिलोञ्छा-ऽयाचितैर्जीवन् सद्यः शुद्धयेद् द्विजोत्तमः’ ।

इति । ननु-विद्वद्विद्वद्विषयत्वेनैवायमाशौचसंकोचः सर्व-कर्मसु किं नेष्यते? ‘यो अग्नि-वेदसमान्वितः’-इति विशेषण-सामर्थ्यात् । तन्न ।

‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

(म. स्मृ. ९. ९९)

इत्यविशेषेण दशाहाशौचविधानात् । न च-सामान्य-मासस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः-इति शङ्कनीयम् । बाधस्यानुपपत्तिहेतुकत्वात् । यावत्यबाधिते ऽनुपपत्तिर्न शाम्यति

१. For the different readings of this verse see P. 207 L. 20. २. D. reads इति विशेषेण दशाहाशौचविधानात् and omits विशेषणसामर्थ्यात् । तन्न ।

‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

इत्य- १. D. omits न च सामान्यमासस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः-इति शङ्कनीयम् । बाधस्याऽनुपपत्तिहेतुकत्वात् ।

तावद्वाधनीयम् । अत्र चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्र एव । दशा-
हाशौचवाधेनैकाहाशौचविधानस्य चरितार्थत्वाच्च सर्वत्र
दशाहाशौचवाधः । अग्नि-वेदसमान्वितत्वमश्वस्तनिकस्यैका-
हाशौचविधिस्तुत्यर्थम् । न त्वेकाहाशौचविध्यधिकारिविशेष-
णम् । यत्तु-

‘उभयत्रै दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः* स्वाध्यायश्च निवर्त्तते’ ॥

(म. स्मृ. ९. ६२)

इति मनुना प्रतिग्रहादिनिषेधनं कृतं तदसंकुचित-
वृत्तिविषयम् । यद्वा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा
नेयम् ॥ ९ ॥

यदि वृत्तिसंकोचा-ऽसंकोचवैवाशौचसंकोचा-ऽसंकोचयोः
कारणं तर्ह्यत्यन्ता-ऽसंकुचितवृत्तेर्निर्गुणस्यामरणमाशौचं प्राप्नो-
तीत्याशंक्य आशौचावधिं दर्शयति-

जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ ६ ॥

इति । जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः गर्भाधानादिसंस्काररहितः । स-
ध्योपासनवर्जितः सन्ध्योपासनादिनित्य-नैमित्तिककर्माण्यकु-

* ‘होमः स्मार्तः’-इति सर्वज्ञनारायणः । अयं होमस्त्वन्यद्वारा
पर्यः । रामचन्द्रेण तु-‘यज्ञाहुतिं तत्र हावयेत् न तु हापयेत्’ इत्युक्तम् ।

१. For the different readings of this verse see P. 211, L. 19 of
his part. २. Except A. and I. all omit यद्वा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रा-
य वा नेयम्. ३. D. reads आशौचविधिं for आशौचावधिं. ४. D. omits
नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ १ ॥ इति । जन्मकर्मपरिभ्रष्टः गर्भा-
धानादिसंस्काररहितः । सन्ध्योपासनवर्जितः.

वर्णः अत एवासौ नामधारकविप्रो भवति । तस्यापि दशाह-
मेवाशौचम् । नामधारकविप्रस्वरूपं दर्शयति व्यासः—

‘ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नामधारकः ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मवित् न वाऽधीति स भवेन्नामधारकः’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ४२-४३)

इति । ननु—संस्काररहितस्य नामधारकविप्रस्य मरणान्ति
कमाशौचं कूर्मपुराणे ऽभिहितम्—

‘क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्योर्दुर्मरणान्तमशौचकम्’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ९)

इति । दक्षो ऽपि—

‘व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
श्रेद्धा-त्यागविहीनस्य भस्मान्त* सूतकं भवेत् ॥
नाऽसूतकं कदाचित्स्याद् यावज्जीवं तु सूतकम्’

(द. स्मृ. ६. ९-११)

* * ‘भस्मान्तं’ शरीरदाहपर्यन्तमित्यर्थः ।

१. The text substitutes ब्राह्मणः समः for नामधारकः and the follow-
ing verse runs as follows :—

‘गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वैशोपनयनेन च ।

नाध्यापयति नाधीति स भवेत् ब्राह्मणमुवः’ ॥

२. The text reads -स्येह for -स्याद्. ३. Except A. and the text all re-
ad आह-कर्मविहीनस्य for श्रेद्धा-त्यागविहीनस्य. Aparārka, who quotes the
verses, follows the text (See Ā. P.). ४. The text and Aparārka
read न सूतकं for नाऽसूतकम्.

तत् कथं दशाहाशौचम्?—इति ! उच्यते । निन्दार्थवादत्वा-
देतेषां वचनानां न यावज्जीवाशौचविधिपरत्वम् । अन्यथा—
'नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्' ॥

(प. स्मृ. ३. ६)

इत्येतद्वचनं विरुद्धयेत् ॥ ६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामाशौचमभिधाय अधुनोत्तमवर्णेन हीन-
वर्णसूत्पन्नानामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि जनने मरणे चाशौचमाह—
एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दार-निकेतनाः ।

जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत् ॥ ७ ॥

इति । एकः पिण्ड उत्तमवर्णदेहे उत्पादको येषां ते तथा ।
पृथग्दार-निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्तिस्था-
नानि येषां ते तथा । दायादाः पुत्राः । तेषामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि
जनने मरणे च सति तत्सूतकमुत्तमवर्णसम्बन्ध्याशौचं भवेत् ।
तथा च मनुः—

'सर्वेषूत्तमवर्णानामाशौचं कुर्युरादृताः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वाशौचं तु स्वयोनिसु' ॥

(म. स्मृ. ५. ८७.)

इति । अयमर्थः—सर्वे हीनवर्णा उत्तमवर्णानां सम्बन्धिनि
जनने मरणे वा उत्तमवर्णविधिदृष्टेन दशरान्नादिकाशौचं कुर्युः ।
वयोनिसु जातेषु मृतेषु च स्वाशौचं कुर्युः । कौर्मे अपि—

१. This line does not appear in D., and the following portion up to
निकेतनः is also omitted. २. D. reads गेहः. ३. D. omits उत्पत्तिस्थानानि.
४. B. C. and F. read सर्वेषुऽपि for सर्वेषु. ५. D. reads प्रतियोनिसु.

‘शूद्र-विट्-क्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।
दशरत्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः’ ॥

(कू. पू. १. २. २३. ४५)

इति । देवलो ऽपि—

‘सर्ववर्णेषु दायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषां दशाहमाशौचं विप्रशौचे विधीयते’ ॥

इति । एतच्चाशौचमविभक्तविषयम् । तथा ऽऽचापस्तम्बः

‘क्षत्र-विट्-शूद्र-जातीनां यदि स्तो मृत-मूनके ।

तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां त्वपैतृकम्’ ॥

इति । अपैतृकं मानृजातीयमित्यर्थः । अधमत्रणसम्बन्धि

जननादौ उत्तमवर्णस्य यदाशौचं तत् उक्तं कूर्मपुराणे—

‘षड्भ्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।

वैश्य-क्षत्रिय-विप्राणां शूद्रे चाशौचमेवं हि’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ४२)

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विट्-शूद्रेषु सपिण्डेषु

षड्भ्रात्र-त्रिरात्रैकरात्रैः । (२२) क्षत्रियस्य

विट्-शूद्रेषु षड्भ्रात्र-त्रिरात्राभ्याम् । (२३)

वैश्यस्य शूद्रेषु षड्भ्रात्रेण’ । (२४)

(वि. स्मृ. २२. २२-२४)

इति । बृहस्पतिस्तु प्रकारान्तरेणाशौचमाह—

१. The text reads ब्राह्मणस्य तथैव च, and also in the second line कमलापतिः is substituted for कमलोद्भवः. २. B. C. and F. read -जातीनां. ३. All, except A. and the text substitute वा for स्यात्. ४. All, except A. and the text read इष्यते for एव हि. ५. The text reads विट्-शूद्रेषुः-

‘दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्म-हान्योः स्वयोनिषु ।

सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु क्षत्र-विद्-शूद्रयोनिषु’ ॥

इति । अत्र षड्त्र-सप्तरात्रादिपक्षयोर्विकल्पः । स्नेहादिना
वा व्यवस्था ॥ ६ ॥

उक्तस्य भिन्नजातीयविषयस्याशौचस्य सजातीयेष्विव
सप्तपुरुषत्वप्राप्तौ तदवधिमाह—

तावत्तत् सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु ।

इति । तत् सूतकं भिन्नजातीयसन्ततिविषयोक्तमाशौ-
चम् । तावत् यावत् त्रिपुरुषम् । चतुर्थपुरुषेण तु निवर्त्तते ।
तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः ।

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु’ ॥

इति वृद्धपराशरवचनात् । शातातपो ऽपि—

‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु’ ॥

इति ॥

सजातीयेषु पञ्चमादिवाशौचतारतम्यं वक्तुं सापि-
ण्ड्यनिवृत्तिमाह—

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमो वाऽऽत्मवंशजः ॥ ८ ॥

इति । दायशब्देन पिण्डो लक्ष्यते । तस्माद्विच्छेदेमवाप्नोति ।
आत्मवंशजः पञ्चमः । वाशब्दान् षष्ठ-सप्तमौ वा । तत्र सापि-
ण्ड्यं निवर्त्तते—इति । तदुक्तं गौतमेन—

१. B. C. D. E. F. G. and H. read चतुर्थे पुरुषेण तु. २. Except A. and I. all read पृथग्धनाः. The word does not render good sense. This verse Medhātithi quotes under the name of Śankha (see 5. 60). ३. B. C. E. F. and G. read च्छेदम् for विच्छेदम्. II. also reads the same, but corrects the reading in the margin. ४. I. reads आप्नोति.

‘पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । वाशब्दात् षष्ठे ॥ ८ ॥

यदर्थं सापिण्ड्यनिवृत्तिरभिहिता तदिदानीमाह—

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात् ॥ ९ ॥

इति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्र-
माशौचम् । पञ्चमे षड्रात्रं षष्ठे चतुरात्रं सप्तमे त्रिरात्रमिति ।
ननु—सापिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वात् सपिण्डेषु चाविशेषेण
दशाहाशौचविधानादाशौचस्य संकोचविधानमनुपपन्नम् । सा-
पिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वं मत्स्यपुराणे ऽभिहितम्—

‘लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तैरुषम्’ ॥

(म. पु. १८. २९)

इति । मनुरपि—

‘सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे*विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्म-नाशोरवेदने’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६०)

* सप्तमः पुरुषो मर्यादा । षट्पुरुषाः सापिण्डाः । सप्तमे प्राप्ते
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति ज्ञेयम् । अत्र मेधातिथिः—‘यत एव भेदस्त-
मुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा—पितामहो येषा-
मेकः तत आरभ्य सप्तमावधयः सापिण्डा इत्येव सर्वत्र तदन्वयजते
चोपलक्षणे जातेरनाश्रयणात् विजातीया अपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणा-
दीनां सापिण्डा भवन्ति’—इति ।

१. Except A. and I. all substitute तु for च. २. Except A. and the
text all read चेषां for तेषां. ३. We follow here A. and the text. The
reading in others is साप्तपुरुषम्, and I. shortens the पू in साप्तपुरुषम्.

इति । सत्यम् । तथापि पञ्चमादिषु सापिण्डचनिवृत्तौ विकल्पेन स्मृतत्वात् तदनुरोधेनाशौचसंकोचविधानं विकल्पेन युज्यते । उदाहृतं च गौतमवचनम्—

‘पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । पैठीनसिरपि—

‘त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः’ ।

इति । ननु—एवं तर्हि पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन

‘त्र्यहान्चूदकदायिनः’ ।

इति त्रिरात्रमाशौचं प्राप्नुयात् अतः षड्रात्रादिविधानमनुपपन्नमिति । सत्यम् । पञ्चमादिषु त्रिरात्राशौचं प्राप्नोति तथापि विशेषविधानादपोद्यते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रविषये-तरपैरत्वस्य युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

उक्तस्य प्रेताशौचस्य क्वचिदपवादमाह—

भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथौ ।

बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥१०॥

इति । भृगुः प्रपातः । अग्निः प्रसिद्धः । भृग्वग्निमरणं प्रमादादिना विना दुर्मरणमात्रोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तानुरोधात् । एतन्नमित्ते

१. I. reads -विषयेतरपरत्वस्य; while E. -विषयेतरत्वस्य.
२. From this word to (P. 225; L. 10) गच्छतो मरणे ऽयमाशौचादि निषेधः the intermediate portion does not appear in D. Probably this omission has been effected through the copyist's mistake. ३. K. reads श्लेऽथ वा for मृते तथा. ४. B. C. and F. omit विना, and in E. this word is struck off; while G. reads दुर्मरणानिमित्त- for दुर्मरणनिमित्त-. ५. Except A. and I. all omit प्रायश्चित्तानुरोधात्.

मरणे साति तत्सम्बन्धिनां सर्वेषां सपिण्डानां सद्यःशौचं न तु दशाहाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘हतानां नृप-गो-विधैरन्वक्षं चात्मघातिनाम्’।

(या. स्मृ. ३. २१)

इति । नृपौऽभिषिक्तः क्षत्रियः । गोशब्दः शृङ्गि-दंष्ट्रादीनां सर्वेषां तिरश्चामुपलक्षकः । विप्रग्रहणं चण्डालाद्युपलक्षणार्थम् । एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां च ये सम्बन्धिनः सपिण्डाः तेषामन्वक्षं यावच्छवदर्शनमाशौचं न तु दशाहादिपर्यन्तमित्यर्थः । दुर्मृतानामुदकदानादिकमपि नास्ति । तथा च यमः—

‘चण्डालादुदकात् सर्पाद् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

नाशौचं नोदकं नाशु न दाहाद्यन्तकर्म च ।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात् कटधारणम्’ ॥

इति । ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणशापः अभिचारो वा । कटशब्देन शववहनोपयोगिकृटादिकमभिधीयते । आपस्तम्बोऽपि—

‘व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्थोदकक्रिया’ ॥

१. This word is omitted by A. and I. २. I. omits तिरश्चाम्. ३. I. reads -लक्षकम् for -लक्षणार्थम्. ४. G. II. and I. omit च. ५. I. reads दशाहपर्यन्तम्. ६. In I. the following six lines have been quoted under the name of Manu, but none of them appears in that work. The ancient commentator Medhātithi quotes them under the head तथान्यत्र and Kamalākar Bhatta under the name of Angirah (see Nirṇaya-sindhu Vol. III. Ā. P.), but these quotations however do not appear in the copies we have of Yama and Angirah. ७. B. C. and E. read स्वयमोऽग्न्युदकादिभिः; while E. G. and II. स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः.

इति । एतच्च बुद्धिपूर्वकमरणविषयम् । अत एव गौतमः—
 'गो-ब्राह्मणहतानामन्वक्षमँ । (६) राजक्रोधाच्च (७)
 युद्धे† । (८) प्रायो-ऽनाशक-शस्त्रा-ऽग्नि-विषोदको-
 द्वन्धन-प्रपतनैश्चेच्छताम्' । (९)

(गौ. स्म. १४. ६-९)

इति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । प्रपतनं
 भृगुपतनम् । एतैर्बुद्धिपूर्वकं हतानां सपिण्डस्यान्वक्षमाशौच-
 मित्यर्थः । अतश्चैतदुक्तं भवति । सर्पादिना चण्डालादिना वा
 विग्रहं कुर्वन् यस्तैर्हतः तस्यैवायं पिण्डदानादिनिषेधः । एवं
 दुष्टदंष्ट्यादीन् ग्रहीतुमाभिमुख्येन गच्छतो मरणे ज्यमाशौचा-
 दिनिषेधः । एवं राज्ञः प्रातिकूल्यमाचरतो मरणे । एवं
 बाहुभ्यां नदीतरणे ऽपि । एवं सर्वत्रानुसन्धेयम् । अत एव
 ब्रह्मपुराणम्—

'शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-ध्याल-विष-वद्धि-महाजलैः ।

सुदुरात्परिहर्त्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

* 'अन्वक्षं' अनु अक्ष्यते प्रत्यक्ष्यते शवः यावत् तावदेव । तत्संस्का-
 एनन्तरं स्नात्वा शुद्धचेरन्नित्यर्थः ।

† विज्ञानेश्वरस्तु—'अयुद्धे' इति पाठमाश्रित्य—'अयुद्धग्रहणं युद्ध-
 इत्यस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम्'—इत्याह । नैतत् वृत्तिकृतो हरद-
 तस्य सम्मतम् । यथाह स एव—'अप्रकृतं पाठान्तरम् । तत्त्वसम्भं न
 रोचते । यदि वा स एव पाठः अयुद्धमायोधनं सङ्गाम इति' ।

१. B. C. F. and G. substitute वा for च. The text substitutes
 वा- for च. २. I. inserts अन्व- before युद्धे, but the word अन्व- is present
 neither in the text nor in any other MS. ३. I. reads ऽनाशनं here and
 there for अनाशकं. ४. D. and I. read परिहर्त्तव्यैः.

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।
 निगृहीताश्च ये राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
 परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ।
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वच्चण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् ॥
 गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
 महापातकिनो ये च पतितान्ते प्रकीर्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
 न वाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥

इति । ननु—अयं चण्डालादिहतानामग्निस्कारनिषेधो आ-
 हिताग्निविषयः । आहिताग्निविषयत्वे—

‘आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहेत्’ ।

इति श्रुतिविहिताग्नि-यज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गादिति ।
 मैवम् । स्मृत्यन्तरे चण्डालादिहताहिताग्निसम्बन्धिनामग्नीनां
 यज्ञपात्राणां च प्रतिपच्यन्तरविधानात् ।

‘वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि तु देहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्’ ॥

इति । तस्मात् सर्वेषां दुर्मृतानामविशेषेण दाहादिनिषेधः ।
 अयमाशौच-श्राद्धादिनिषेधो यावत्संवत्सरम् । पूर्णे तु संव-

१. D. reads ऽस्वधि-विद्युता. २. I. reads पिण्डोऽस्व. ३. I. reads दहेत्.

त्सरे प्रेतस्य श्राद्धादिसम्प्रदानयोग्यतासिद्धयर्थं नारायणबलिं
कृत्वा सर्वमौर्ध्वदैहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘गो-ब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्ध्वदैहिकम्’ ॥

इति । नारायणबलेश्च प्रेतशुद्ध्यापादकत्वं व्यासेनोक्तम्—

‘नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथा’ ॥

इति । सर्पहते त्वयं विशेषः—संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपू-
जां कृत्वा संवत्सरानन्तरं नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं
दद्यात् प्रेत्यक्षां च गाम् । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे—

‘सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।

विप्राय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुयार्त्’ ॥

इति । प्रमादमरणे त्वाशौचमस्त्येव । तथा चाङ्गिराः—

‘यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियते अन्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या षोडशक्रिया’ ॥

(औ. स्मृ. ६. ३.)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘प्रमादादथ निःशंकमकस्मात् विधिचोदितः ।

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-विद्युज्जलाग्निभिः ॥

१. I. reads प्रत्यक्षे. २. D. reads भविष्यत्पुराणे. ३. D. E. G. H. and
I. substitute व्यासाय for विप्राय. ४. H. reads आसवान् for आप्नुयात्.
५. H. reads स्वस्ते नास्त्येव । तथैवाङ्गिराः. ६. H. and I. read this line as
follows :—

विहितं तस्य चाशौचं कार्या षोडशक्रिया ॥

७. I. reads -विष- for -विष-, but it does not give good sense.

चण्डालैरथ वा चौरैर्निहतो यत्रकुत्रचित् ।

तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः' ॥

इति । विधितो भृग्वग्निमरणे तु अस्ति विशेषः । तथा च
शातातपः—

' वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तेत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्' ॥

(आत्रे. स्मृ. २१६-२१८)

इति । अस्ति च भृग्वदौ विधिः । तथा चादित्यपुराणम्—

'दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।

प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥

अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।

गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥

प्रयागवटशाखायां *देहत्यागं करोति वा ।

उत्तमानामुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥

* एतच्च प्रयागमरणं मोक्षप्राप्तिरूपफलकथनद्वारा श्रुत्यापि विहितम्
तथाच मन्त्रवर्णः—

सितासिते सरिते यत्र सङ्गथे

तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ।

ये वै तन्वां १ विसृजन्ति धीरा-

स्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥

(ऋ. सं. परि. ८. ३. ७. १)

१. The following quotation appears in Aparārka A. P., but he gives it under the name of Angirah. However, the quotation appears neither in Sātātapa nor in Angirah. २. A. and Aparārka read शौचस्वतेर्लुप्तः. ३. A. and Aparārka read तस्य. ४. D. reads चतुर्थी. ५. I. reads भृग्वग्नि- for भृग्वदौ. ६. B. C. and F. read आरिपुराणम्. E. also the same, but it gives आरित्य- in the margin as correction.

वाराणस्यां मृतो यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
 काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ॥
 अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।
 प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित् ॥

इति । ब्रह्मगर्भः—

‘यो ऽनुष्ठानुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।
 सो ऽग्नि-वारिमहायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति ॥

इति । ‘देशान्तरमृत’ इति असपिण्डे देशान्तरमृते सद्यः
 शौचमित्यर्थः । तदाह मनुः—

‘बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।
 सवासा जलमापुस्य सद्य एव विशुद्ध्यति ॥

(म. स्म. ९. ७८.)

इति । देशान्तरस्थत्वेन वा सपिण्डो विशिष्यते । देशा-
 न्तरलक्षणं बृहमनुनोक्तम्—

‘महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
 वाचो यत्र विभियन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥

इति । बृहस्पतिनाऽपि—

‘देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।
 चत्वारिंशद्वदन्त्येके अन्ये त्रिंशत्तथैव च ॥

इति । योजनलक्षणं तु स्मृत्यन्तरे ऽभिहितम्—
 ‘तिर्यग्यबोदराण्यष्टौ ऊर्ध्वा वा त्रीहयस्त्रयः ।

१. I. reads अविमुक्तोन्मुखस्तस्य; while D. reads अविमुक्तो मुखस्तस्य.
 २. H. and L. read मोहाद्याध्युप-. ३. G. reads च सपिण्डो विशिष्यते; while
 I. reads देशान्तरस्थत्वेन for देशान्तरस्थत्वेन. ४. I. reads पूर्वा for ऊर्ध्वा, but
 it does not give any sense.

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् ॥

वितस्तेर्द्विगुणो ऽग्निस्तस्मात् किष्कुस्ततो धनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे क्रोशश्चतुःक्रोशं तु योजनम् ॥

इति । बालोऽत्राकृतनामा । तस्मिन् मृते सति तत्सपि-
ण्डानां मरणनिमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः । तथा च शङ्खः-

‘प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिः’ ।

इति । कात्यायनो अपि-

‘अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यात् न प्रेतं नोदकक्रिया’ ॥

इति । माता-पितृ-सहोदरव्यतिरिक्तविषयमेतत् । तथा
च व्याघ्रः-

‘बाले मृते सपिण्डानां सद्यःशौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दम्पत्योः सोदराणां तथैव च’ ॥

इति । जातेमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यःशौचम् ।
जन्मदिवसे शिशुमरणे मात्रादीनां दशाहेनैव शुद्धिः । दिवसा-
न्तरमरणे तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः । तथा च व्याघ्रः-

‘अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा ।

सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् पित्रोः शातातपो ऽब्रवीत्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरमपि-

‘अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां

मरणाशौचं तत् सूतकाहोभिः’ ।

१. The following quotation appears in Nirṇaya Sindhu A. P., under the name of विष्णुः. २. From this word G. omits 16 lines and reads कर्त्तव्यं सूतकाहोचं विधीयते इति and inserts there after सप्तमिहोवा-
प्यनुष्ठानार्थं सद्यःशौचप्रतिपादनपरम्.

इति । गच्छतीति शेषः । जनननिमित्तं त्वाशौचं सर्वेषा-
मस्येव । तथा च हारीतः—

‘जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहः’ ।

इति । बृहन्मनुरपि—

‘दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं समाचरेत्’ ॥

इति । एतच्च नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च
जैमिनिः—

‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाभोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते’ ॥

इति । नाभिच्छेदात् प्राग्बृहन्मनुराह—

‘जीवेन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्’ ॥

इति । यत्तु बृहस्पतेतोवचनम्—

‘मुदूर्चं जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः शौचं दशाहेन सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः’ ॥

इति तदेभिहोत्रार्थं सद्यःशौचप्रतिपादनपरम् । तथा च शङ्खः—

‘अभिहोत्राद्यनुष्ठानार्थं स्नात्स्वोर्षस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्’ ।

इति । संन्यस्ते मृते सति तत्सपिण्डानां सद्यःशौचम् ।

तथा च वामनपुराणम्—

१. I. substitutes बृहस्पतिः for बृहन्मनुः. २. D. omits this line through
mistake. ३. I. reads अभिहोत्राद्यनुष्ठानार्थम्. ४. D. and G. read उपसर्पणम्.

‘बाले प्रेम्नजिते चैव देशान्तरमृते तथा ।
सद्यःशौचं समाख्यातं विद्युत्पातमृते तथा’ ॥

(वा. पु. १४. १९-१००)

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

‘सर्वसद्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।
न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया’ ॥

इति ॥ १० ॥

पूर्वमेसपिण्डस्य देशान्तरगतस्य मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां
सद्यःशौचमभिधाय अधुना देशान्तरगतस्य सपिण्डस्य
संवत्सरादूर्ध्वं मरणश्रवणे ऽपि तत्सपिण्डानां सद्यःशौचं
विदधाति—

देशान्तरमृतः काश्चित् सगोत्रः श्रूयते यदि ।

न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥११॥

इति ! सगोत्रः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्स-
रादूर्ध्वं मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां न त्रिरात्रमहोरात्रं वाऽऽशौचं
किं तु सद्यःशौचम् । दशाहादूर्ध्वमर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिरात्रं
षण्मासादर्वाक् पक्षिणी अर्वाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः ।
तथा च देवलः—

‘आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विद्युद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

१. The text reads प्रजासंन्यासे. २. The text reads भवेद्दीर्घं तद्यत्पुनः
चतुर्विधम्. ३. D. E. and G. read सपिण्डस्य for असपिण्डस्य. ४. Kamalākara
Bhatta also quotes the following verse under the name of Vishnu, but
the quotation does not appear in the copy we have. A. has सुमन्तरपि a
marginal correction, but we have not the book in our possession.

‘अर्वाक्षः त्रिपक्षात् त्रिणिशं षण्मासात् दिवानिशम् ।

अहः संवत्सरादर्वाग् देशान्तरमृतेष्वपि’ ॥

इति । अत्र दिवाशब्देनाहर्द्वयमुच्यते—

‘षण्मासात् पक्षिणी’ ।

इति वचनान्तरात् । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः’ ।

(या. स्मृ. ३. २१)

इति । प्रोषिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते आशौचमध्ये श्रुते सति तत्कालशेषेणैव शुद्धिः । पूर्णे संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिर्भवतीत्यर्थः । तथा च मनुः—

‘संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैवापो विशुद्ध्यति’ ।

(म. स्मृ. ९. ७६)

इति । यच्च गौतमेनोक्तम्—

श्रुत्वा ऊर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ११)

इति तत् त्रिपक्षादूर्ध्वमर्वाक् षण्मासाद्धेदितव्यम् ।

‘षण्मासात् पक्षिणी’ ।

इति देवलस्मरणात् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

‘देशान्तरस्थे मृते ऊर्ध्वं दशाहात् श्रुत्वा ऐकरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३६)

इति यच्च गणनिष्णुवचनम्—

१. The text inserts अशौचम् after एकरात्रम्. २. The text inserts आशौचम् after एकरात्रम्.

‘व्यतीते त्वांशौचे संवत्सरस्यान्तस्त्वेक-
रात्रेण । (४०) ततः परं स्नानेन’ (४१)

(वि. स्मृ. २२. ४०-४१)

इति तत् ऊर्ध्वं षण्मासादर्वाक् संवत्सराद्देदितव्यम् ।
‘परमेकाहमा वर्षात्’ ।

इति स्मरणात् । यदपि शकृन्वचनम्—

‘अतीते दशरात्रे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १५. १२)

इति तत् त्रिपक्षादर्वाग् द्रष्टव्यम् ।

‘अर्वाक् त्रिपक्षाच्छिणिशम्’ ।

(औ. स्मृ. ६. ११)

इति विष्णुस्मरणात् । अत्र मूलवचनोक्तं सद्यःशौचविधानं
ज्ञातिमात्रविषयम् । पित्रादिविषये तु अस्ति विशेषः । तथा
च पैठीनसिः—

‘पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थो अपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकी भवेत्’ ॥

इति । दक्षो अपि—

‘महागुरुनिपाते तु आर्द्रबस्त्रोपवासिना ।

अतीते ऽद्दे अपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि’ ॥

इति । संवत्सरादूर्ध्वमप्याशौचोदकदानादिकं कार्यं न
पुनः स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यां मातृव्यतिरिक्तार्यां
विशेषी दक्षेण दर्शितः—

१. The text omits g. २. We follow here A. and the text. All others
read: गुरुः for गुरुः. ३. The text reads तत्पदेवाशुचिर्भवेत्. ४. The
following verse does not appear in the text we have.

‘पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।
संवत्सरे व्यतीते अपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ ॥

इति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम् । तथा च
व्याघ्रपात्—

‘तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।
उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्’ ॥

इति । अयमर्थः—वण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं ‘आद-
न्तजन्मनः सद्यः’—इत्यादिवचनविहितं तैस्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
तुल्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके त्रिरात्राद्याशौचं
यत् तत् सर्वेषां समानम् । उपनीते तु मृते दश-द्वादश-पञ्च-
दश-त्रिंशद्दिनानीत्येवं विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । अति-
कालजं अतिक्रान्ताशौचं तस्मिन्नेव उपनीतोपरम एव । नानु-
पनीतोपरमे—इति । ज्ञाने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्ति । तदाह
देवलः—

‘नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि’ ।

इति । मनुरपि—

‘निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमापुत्य शुद्धो भवति मानवः’ ॥

(म. स्मृ. ५. ७७)

इति । अत्र पुत्रग्रहणात् निर्दशे अपि पितुः स्नानेन शुद्धिः ।
सपिण्डानां त्वतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्यर्थः । अन्तर्दशाहे तु
शेषाहोर्भिर्विशुद्धिः । तथा च शङ्खः—

देशान्तरगते भुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।

यच्छेषं दंशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

(शं. स्मृ. १५. ११)

इति । द्विविधो हि देशान्तरमृतः । कृतसंस्कारो ऽकृतसंस्कारश्च । तत्र कृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे संवत्सरादर्वागूर्ध्वं वाऽऽशौचं वचनद्वये व्यवस्थापितम् । अकृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे त्वाशौचग्रहणपिण्डदानादेः कालविशेषो विविच्यते । अकृतसंस्कारो ऽपि द्विविधः । मरणदिवसज्ञानाज्ञानभेदान् । यस्य हि मरणदिवसो विज्ञातः तस्य प्रत्याब्दिकादिश्राद्धं तद्विवस एव कर्त्तव्यम् । आशौचग्रहण-पिण्डोदकदानं त्वनिषिद्धनक्षत्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्ठेयम् । शिष्टाचारस्य तथा प्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

यस्य तु दिवसो न विज्ञातः तम्प्रत्येतदुच्यते—

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात् ।

देहनाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ॥ १२ ॥

कृष्णाष्टमी त्वमावास्या कृष्णा चैकादशी च या ।

उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥ १३ ॥

तीर्थयात्राऽऽदिना केनचिन्निमित्तेन देशान्तरगतस्य विप्र-

1. The text reads this line as follows:—

देशान्तरगतः भुत्वा सप्तवारं मरणोद्भवो ।

2. B. G. and F. read कृतत्वात्. 3. M. omits the following three lines and substitutes for them—

आ विपसात् विराभं स्थाह मां वपमस्ताव पत्निषी ।

अहः संवत्सरावर्षाकं सद्यः शौचं विधीयते ॥

but the author has quoted these lines with a slight difference under the name of Vishva (P. 233; L. 1). 4. This and the following line do not appear in D.

स्य चिरकालंबहुदेशपर्यटनादिसम्पादितादायासबाहुल्याद्यत्र
 कापि देहनाशो भवति । अत एव तन्मरणतिथिर्न ज्ञायते ।
 मरणवार्त्ता च यदा कदाचित् श्रुता भवति । तत्र तदीयाशौच-
 स्वीकारस्तिलोदक-पिण्डदानोपक्रमादिकं चेत्येतदुभयं कृष्णा-
 ष्टम्यादिषु तिसृषु तिथिष्विच्छया कस्यांचित्तिथौ कर्त्तव्यम् ।
 तस्यामेव तिथावाब्दिकश्राद्धं च कर्त्तव्यम् ।

यद्यप्यस्मिन् वचने आशौचस्वीकारः साक्षान्नोपात्तः तथा-
 पि पूर्वोत्तरवचनयोराशौचविषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादाशौचस्वी-
 कारमन्तरेण तिलोदक-पिण्डदानासम्भवाच्चाशौचस्वीकारो-
 ऽप्यत्र विवक्षितः—इति गम्यते । उदकादिबहुकर्त्तव्योपन्या-
 सेन श्राद्धप्रकरणस्य कृत्स्नस्याप्यत्र सङ्ग्रहो विवक्षितः ।
 संगृहीतं च तत् प्रकरणमुपरिष्ठादस्माभिः प्रपञ्चयि-
 त्यते ॥ १२-१३ ॥

पूर्वमकृतनाम्नो बालस्य मरणे सपिण्डानां सद्यःशुद्धिर-
 भिहिता । इदानीं कृतनाम्नो ऽप्यजातदन्तस्य बालस्य मरणे
 सह संस्कारेणाशौचं निषेधति—

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।

न तेषामग्निं संस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥१४॥

अजातदन्ता अनुत्पन्नदन्ताः कृतनामानो ये बाला मृताः ये
 च गर्भाद्विनिःसृताः पत्तिताः तेषां तस्सपिण्डैर्नाग्निं संस्कारा-
 दिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

१. H. reads विनिःसृताः; while I. reads विनिःसृताः. Both the forms are correct. २. H. has not read विनिःसृताः. I. has its former reading.

‘स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्योजातोऽथ वा मृतः ।
अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतस्तथा ॥
वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा त्येकतद्यस्तु स काष्ठवत् ।
खनित्वा तु शनैर्भूमिं सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

इति । स्त्रीणां यो गर्भः पतितः यश्च जननक्षण एव मृतः
यश्च षण्मासात् प्राक् मृतः यश्च षण्मासादूर्ध्वमप्यजातदन्तः
सन् मृतः स काष्ठवद्भूमिं खनित्वा निक्षेप्यः । मात्रादिव्य-
तिरिक्तैः सपिण्डैर्नाशौचादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । विष्णुरपि-
‘अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव । (२७)

‘नाग्निंसंस्कारो नोदकक्रिया’ । (२८)

(वि. स्मृ. २२. २७-२८)

इति ॥ १४ ॥

पूर्वत्र गर्भपाते सपिण्डानां बन्धूनां सद्यःशुद्धिमभिधाय-
धुना मातुस्तन्निमित्तमाशौचमस्तीत्याह-

यदि गर्भो विपद्येत स्ववते त्राऽपि योषितः ।

यावन्मासं स्थितो गर्भो दिनं तावन्तु सूतकम् ॥१५॥

यदि गर्भस्य स्त्राव-पातौ स्यातां तदा यावत्सु मासेषु गर्भः
स्थितस्तन्माससङ्ख्यासमदिनं योषितो मातुः सूतकं सूत्याशौ-
चमित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः-

‘गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्’ ।

(या. स्मृ. ३. २०)

१. I. reads सद्यो जातो मृतोऽथ वा. This edition is published in Bengal and the Bengalis do not treat ज and ब as different letters. D. reads सद्यो जातो मृतोऽथ वा. २. D. E. and H. read मृतकम् for मृतितम्. ३. I. reads मृतकम् for मृतितम्. ४. The text of Vishnu inserts अत्र after मृतितम्. M. reads मृतितम्.

इति । 'मासतुल्या निशाः'—इति चतुर्थमासप्रभृत्या सप्तमा-
द्वेदितव्यम् । अर्वाक् तु यथावर्णं त्रिरात्रादयः । तथा च मरीचिः—

'गर्भक्षुत्यां यथामासमधिरे तूत्तमे च्यहम् ।

राजन्ये तु चतुरात्रं वैदये पञ्चाहमेव तु ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता' ।

इति । अधिरे मासत्रये गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे च्यहम् ।

गौतमो ऽपि—

'गर्भमाससप्तमा रौत्रीः संस्रवे गर्भस्य । (१०)

च्यहं वा' । (११)

(गौ. स्मृ. १४. १०—११)

इति । अत्र गर्भमाससमरात्रि-च्यहयोर्व्यवस्थितो विकल्पः ।
मासत्रयं यावत् च्यहं ततः परं माससमा रात्रय इति ।
आदिपुराणे ऽपि—

'षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते' ॥

इति । एतच्च स्त्रावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पातनिमित्तं तु
पित्रादीनामप्यस्ति । तथा च मरीचिः—

'स्त्रावि मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम्' ॥

इति । वसिष्ठो ऽपि—

'ऊनदिवसे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्' ।

(व. स्मृ. ४. ३४)

१. D. and I. read रौत्रीः. २. I. reads संसने. ३. D. and G. read आदि-
पुराणे and B. reads आदिपुराणे but -स- is found in marginal correction.
omits अपि. ४. The text of Vaisishtha adds आशौचम् to त्रिरात्रम्.

इति । स्त्रावे पितुर्विशेषमाह वृद्धचसिष्ठः—

‘गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणाम् ।
ज्ञानमात्रमेव पुरुषस्य’ ।

इति ॥ १५ ॥

ननु—स्त्राव-पातयोरप्राप्तप्रसवकालत्वाविशेषादनयोः को विशेष इत्यत आह—

आ चतुर्थाद्वेत् स्त्रावः पातः पञ्चम-षष्ठयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ १६ ॥

इति । चतुर्थमासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्त्रावः । पञ्चम-षष्ठ-
योर्गर्भनाशः पातः । तत्र माससङ्ख्याया विहितमाशौचं
मातुर्भवेत् । अत ऊर्ध्वं सप्तममासप्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः ।
तत्र मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं भवेदित्यर्थः । यत्
चतुर्विंशतिभेदे—

‘अधस्ताच्चवमान्मासाच्छुद्धिः स्यात् प्रसवे कथम्? ।

मृते जीवति वा तस्मिन् अहोभिर्माससङ्ख्याया’ ॥

इति । अस्यायमर्थः—नवमान्मासादूर्वाक् सप्तममासादार-
भ्य प्रसवे सति तन्निमित्तमाशौचं सूतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपि-
ण्डानां माससङ्ख्याकैरहोभिर्विधीयत इति । सूतिकाविषयत्वे
दशाहविधिविरोधः प्रसज्येत । ननु—एवं तर्हि—

‘जातौ विप्रो दशाहेन’ ।

इति सर्वसपिण्डानां जनननिमित्तदशाहाशौचविधायकव-

१. D. omits वृद्ध- २. K. and L. read अतःपरं; while J. reads ततः
३. D; G. and H. add इत्युक्तम् after चतुर्विंशतिभेदे. E. and I.
omit only ४. D. and H. read सप्तसङ्ख्याया.

चनं विरुद्धयेत् । तन्न । तस्य नवम-दशममासप्रसवविषयत्वेनो-
पपत्तेः । अथवा एकविषयत्वे ऽपि विकल्पेन व्यवस्था ऽस्तु ॥१५॥

बालस्याग्निं संस्कारे सत्याशौचं दर्शयति—

दन्तजाते ऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अग्निं संस्कारणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ १६ ॥

इति । जाता दन्ता यस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जा-
तो ऽनुजातः अनुत्पन्नदन्त इति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्म
यस्यासौ कृतचूडः । तत्र जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजात-
स्य च सत्यग्निं संस्कारे तृतीयवर्षकृतचूडे च संस्थिते तेषां
सपिण्डस्त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यर्थः । तत्राकृतचूडस्य जातद-
न्तस्य दाहपक्षे त्रिरात्राशौचमङ्गिरसोक्तम्—

‘यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं व्यहमाचरेत्’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते ।

आशौचं बान्धवानां तु त्रिरात्रं त्वत्र विद्यते’ ॥

इति । यत्तु विष्णुवचनम्—

‘दन्तजाते त्वरुतचूडे त्वहोरात्रेण’ ।

(वि. स्मृ. २२. २९)

१. Before this verse M. inserts the following lines:—

प्रसूतिकाले सम्प्राप्ते प्रसवेद्यदि योषिताम् ।

जीवापसेस्तु गोत्रस्य मृते मातुश्च सूतकम् ॥

रात्राशौचं समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।

पूर्वमेव दिवं प्राशं यावन्नोषयते रविः ॥.

२. B. C. and F. read सुजाते for ऽनुजाते. ३. M. reads संस्करणं

४. I. reads तच्च.

इति । तत् खननपक्षे वेदितव्यम् । अजातदन्तस्य कृत-
चूडस्य दहने त्रिरात्राशौचं षट्त्रिंशन्मते अभिहितम्—

‘यद्यप्यजातदन्तः स्यात् कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयैदेनं त्र्यहं चाशौचमाचरेत् ॥’

इति । यत्तु येमेनीक्तम्—

‘अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ॥’

इति तदकृतचूडविषयम् । ननु—अजातदन्तस्य कृतचूडत्वं
कथं? तस्य तृतीयं विहितत्वादिति चेत् । न ।

‘चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमे षडे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥’

(म. स्मृ. २. ३५)

इति मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात् । ‘अग्निसंस्कारेण’—इत्ये-
तद्विकल्पेनाभिधानं जातदन्तानुजातयोरेव । न त्रिवर्षकृत-
चूडे । तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात् । इतरत्राग्निसंस्कार-
विकल्पो मनुना दर्शितः—

‘नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति ॥’

(म. स्मृ. ५. ७०)

१. A. and D. read मनुनीक्तम् for येमेनीक्तम्. २. D. and H. read
अननुजातस्य; while B. C. and F. read जातदन्तस्य. ३. B. C. and F.
omit the following portion:—न त्रिवर्षकृतचूडे । तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात्
इतरत्राग्निसंस्कारविकल्पो मनुना दर्शितः. ४. The text reads कुर्यान्नाग्निं and
B. substitutes च for वा. This verse appears in Manu between śloka
67 and 68 of chapter 5. The commentator Govindarāja quotes this
verse under the name of Yājñyavalkya; Medhatithi quotes it under
Smṛityantare.

इति । उदकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ॥ १६ ॥
वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषं दर्शयति—

आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडान्निशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमा व्रतादेशाद् दशरात्रमतः परम् ॥ १७ ॥

इति । दन्तजननात् प्रागतीतस्य बालस्य सम्बन्धिनां
सपिण्डानां सद्यःशौचम् । दन्तजननादूर्ध्वं प्राक् चूडाकर-
णादतीतस्य सम्बन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्रम-
शुद्धिः । व्रतादेश उपनयनम् । ततो र्वाक् चूडायार्धोर्ध्वम-
तीतस्य सम्बन्धिनां त्रिरात्रमशुद्धिः । ततः परं दशरात्रमि-
त्यर्थः । तथा च संग्रहकारः—

‘नामो दन्तोद्भवाच्चौर्द्धादुपनीतेरधः क्रमात् ।

सद्यः शौचमहस्त्र्यहो नियताग्न्युदकः परः’ ॥

इति । शङ्खोऽपि—

‘अजातदन्ते तनये सद्यःशौचं विधीयते । (४)

अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्बाले त्वकृतचूडके ॥

तथैवानुपनीते तु त्र्यहाच्छुद्धयन्ति बान्धवाः ।

(शं. स्मृ. १९. ४-५)

इति । यत्तु काश्यपवचनम्—

‘बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिः’ ।

(का. स्मृ. ६. ८)

१. M. reads -जननात्. २. M. reads आ व्रतात्तेषां. ३. B. C. and F. insert सपिण्डानां after सम्बन्धिनां. ४. D. reads चूडात्. ५. The text substitutes बाले तु for तनये. ६. The text reads मानवाः.

इति तन्माता-पितृविषयम् । अत एव मनुः—
 'निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्य विशुद्ध्यति ।
 वैजिकादेभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं च्यहम्' ॥

(म. स्मृ. ५. ६३)

इति । वैजिकसम्बन्धो जन्य-जनकभावः । यत्तु स्मृत्य-
 न्तरम्—

'प्राङ् नामकरणात्सद्य एकाहो दन्तजन्मनः' ।

इति तद्वहने वेदितव्यम् । खनने तु सद्यः शुद्धिः ।

'अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव । (२७)

नास्यग्निं संस्कारो नोदकक्रिया' । (२८)

(वि. स्मृ. २२. २७-२८)

इति विष्णुस्मरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—

'ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्' ।

(व. स्मृ. ४. ३४)

इति तज्जातदन्तस्याग्निं संस्कारे द्रष्टव्यम् । ततश्चैवं व्य-
 वस्था—नामकरणात् प्राक् सद्यःशौचं नियतम् । तदूर्ध्वं
 प्राक् दन्तजननादग्निं संस्कारक्रियायामेकाहः । अन्यथा सद्यः
 शुद्धिः । तस्याप्यजातदन्तस्य चूडाकरणे त्रिरात्रम् । दन्तजन-
 नादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने । अग्निं संस्कारे तु च्यहः
 ऊर्ध्वं चूडायाः प्रागुपनयनात् च्यहः । उपनयनादूर्ध्वं ब्राह्मणा

१. D. E. G. and I. read अग्नि for अभि. २. D. and I. read अग्नि
 न्ध्यात्. ३. The text inserts भासौ च्यम् after त्रिरात्रम्. ४. B. C. and
 .omit the following:—सद्यःशौचं नियतम् । तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजननादग्निं संस्कार
 क्रियायामेकाहः । अन्यथा.

दीनां दशाहादिकमिति । इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे द्रष्टव्या ।
 ल्यपत्ये तु विशेषो वृद्धमनुना दर्शितः—

‘अप्रौढायां चै कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते ।
 अहस्वदत्तकन्यासु दत्तासु च त्र्यहं तथा’ ॥

इति । अप्रौढायां अकृतचूडायामित्यर्थः ।

‘अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते’।

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । अदत्तकन्यासु वाचाद्दत्तासु
 अहोरात्रम् । दत्तासु वाग्दत्तासु त्र्यहम् । तथा च मरीचिः—

‘चूडाकरणे सद्यःशौचम् । प्राग् वाग्दानदेकाहः ।
 दत्तानां प्राक् परिणयनात् त्र्यहम्’ ।

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘आ जन्मनस्तु चौलैन्तं कन्या यदि विपद्यते ।
 सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥
 ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
 ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥
 वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम् ।
 पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥
 स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा’ ।

इति । पुलस्त्यो अपि—

‘सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।
 प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्’ ॥

१. D. and I. substitute तु for च. २. C. D. and F. read प्राग्दानात्.
 for वाग्दानात्. ३. I. reads चौलान्तं. ४. A. reads -माशौचं.

इति । प्रदत्तायां प्रेक्रान्तदानायां वाचादत्तायामिति या-
वत् । वाग्दानानन्तरं मृतायां त्रिरात्रम् । मनुरप्याह—

‘स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७२)

इति । बान्धवाः पतिसपिण्डाः । सनाभयः पितृसपिण्डाः ।
यथोक्तेन कल्पेन त्रिरात्रेण । अत एव मरीचिः—

‘अवारिपूर्वं प्रेक्षा तु या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्’ ॥

इति । उभयोर्वर-पितृपक्षयोः । अकृतचूडायां यत् सद्यः-
शौचविधानं कृतचूडायां च यदेकाहविधानं तन्माता-पितृव्यति-
रिक्तविषयम् ।

‘प्रेक्षा अप्रस्तासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।

माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि’ ॥

इति ।

‘अजातदन्तासु पित्रोरेकंरात्रम्’ ।

इति शङ्ख-कार्णार्जिनिभ्यां विशेषस्मरणात् । अदत्तासु
त्रिरात्रविधानं जातदन्तविषयम् । अजातदन्तास्वेकाहविधा-
नात् । संस्कृतासु पित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहमरणे वेदितव्यम् । तथा
च विष्णुः—

‘संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे । (३३)

१. B. C. and F. omit प्रक्रान्तदानायां. २. B. C. D. E. F. G. and H
read कालेन. ३. B. C. and F. read कालेन. ४. D. reads प्रेक्षा. ५. I
reads एकाहम् for एकरात्रम्.

तत्प्रसवमरणे च बन्धुवर्गस्थैकरात्रं
पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था' । (३४)

(वि. स्मृ. २२. ३१-३४)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

'दत्ता नारी पितुर्गौहे सूयेताथ म्रियेत वा ।

तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः' ॥

इति । पित्रोरुपरमे संस्कृतानां स्त्रीणां त्रिरात्रम् । तथा च

वृद्धमनुः—

'पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः' ॥

इति । पित्रोर्माता-पित्रोरुपरमे विवाहसंस्कारसंस्कृतानां
दुहितृणां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंस्कृ-
तयोः पक्षिण्याशौचम् संस्कृतयोस्त्रिरात्रम् । तथा च वृद्धमनुः—

'संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः' ॥

इति । दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सति पक्षिणी-
मागामिवर्चमानाहर्द्वययुक्तं रात्रिं मातामहादिः क्षपयेत् ।
उपनीते तु तस्मिन् मृते सति मातामहादीनां त्रिरात्रमाशौचं
भवेदित्यर्थः । मातामहादीनां मरणे दौहित्रादीनां त्रिरात्रमाशौ-
चम् । तथा च बृहस्पतिः—

'अयं मातामहाचार्य-श्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्' ।

इति । आचार्यो ऽत्रासपिण्डः सन्नूपनयनादिकर्त्ता । श्रोत्रिय-

१. D. reads दादा for नारी. The reading is correct and gives a quite different sense. २. I. substitutes च for वा. ३. D. reads उपहाने. ४. H. reads पक्षिणी रात्रिः.

‘परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डतः’ ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।
परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते’ ॥

(शं. स्मृ. १५. १३.)

इति । अनौरसाः क्षेत्रजादयः । परपूर्वाः पुनर्भुवः । अन्य-
गताः स्त्रैरिण्यः । एतेष्वनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं
पुत्रत्वं च तस्यैवेदं त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः । यच्चेकाहविधानम्—
‘अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च’ ।

(या. स्मृ. ३. २५)

इति तदसन्निधिविषयम् । सन्निधावपि पितृसपिण्डाना-
मेकाह एव । तथा च मरीचिः—

‘एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः’ ।

इति । यत्तु प्रजापतिनोक्तम्—

‘अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्ध्याः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता’ ॥

इति स्नानादेव शुद्धिरिति तत्समानोदकविषयं असन्निधि-
विषयं वा । एकस्यां मातरि पितृद्वयोत्पादितयोर्भ्रात्रोरन्यतर-
स्मिन्मृते अन्यतरस्य त्रिरात्रमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः—

१. Except A. and the text all read स्वासु. २. The text reads व्यव-
च्छुद्धिरिष्यते. ३. B. C. and F. read यत्तु for यत्र. ४. I. inserts यत्
after इति.

‘मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ ।

एकाहं सूतकं तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोः’ ॥

इति । असपिण्डयोनिस्म्वन्धिमरणे पक्षिण्याशौचम् ।

तदाह गौतमः—

‘पक्षिण्यसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १२)

इति । अयमर्थः—असपिण्डः स्ववेदमनि मृतः । योनिसम्बन्धा मातृष्वस्त्रीय-पितृष्वस्त्रीयादयः । सहाध्यायी गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी । चकाराहुर्वृद्धनादयो अपि संगृह्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तत्सम्बन्धप्रतियोगी क्षपयेदिति । तथा च वृद्धमनुः—

‘मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वृद्धनासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्’ ॥

इति । यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘असपिण्डे स्ववेदमनि मृते एकरात्रम्’ ।

(वि. स्मृ. २२. ४६)

इति तदप्रधानगृहमरणे वेदितव्यम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

१. B. C. D. E. and F. read अन्यगोत्ररौ. H. also reads the same, but gives अन्यगोत्रजौ in the margin. I. reads -गोत्रकौ. २. Except A. and the text all read पक्षिणीमसपिण्डे. It seems from the following explanation that the author prefers पक्षिणीं to पक्षिणी, but the reading in the text is not similar to this. ३. I. reads वा for च. ४. D. omits गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी. ५. D. and G. omit अपि. ६. I. reads बृहन्मनुः. ७. H. and I. read श्वशुरयोर्भगिन्यां च. ८. B. C. D. E. F. and G. read स्ववेदमृते; while the text omits एकरात्रम् and inserts च after मृते.

‘गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः’ ॥

इति । तदसपिण्डश्चेत्त्रियविषयम् । यत्तु बृहन्मनुनोक्तम्-

‘भगिन्यां संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च संस्थिते ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

श्यालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति’ ।

इति तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्ध्यंभिधानं देशान्तरमरणविषयम् । जामातृ-श्यालकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्धिरिति । निवासराजन्यहनि मृते ष्हराशौचं रात्रौ चेद्ब्रात्रिमात्रमिति । तदाह याज्ञवल्क्यः-

‘निवासराजानि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम्’ ।

(या. स्मृ. ३. २५)

इति । यस्मिन् देशे निवसति स निवासः स्वदेश उच्यते । तस्य राजनि मृते तद्देशनिवासिनां यस्मिन्नहन्यसौ मृतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणं रात्रौ चेद्ब्रात्रिमात्रमिति । अत एव मनुः-

‘प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः’ ।

(म. स्मृ. ५. ८१)

इति । ज्योतिषा सौरेण नाक्षत्रेण वा सह वर्त्तते यदाशौचं तत् सज्योतिः । अहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । ग्राममध्ये शवे स्थिते ग्रामस्य तावदाशौचम् । तदाह वृद्धमनुः-

१. D. reads बन्ध for बन्ध. २. G. H. and I. add एष to मनुना. ३. I. does not insert the portion from तदाह to रात्रिमात्रमिति, both inclusive. H. also omits the same, but it appears in the marginal correction.

‘ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्’ ॥

इति । ग्रामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचम् । तदाह स एव—

‘ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्’ ॥

इति । कुलपतिः समूहपतिः* । श्रोत्रियो देशान्तरस्थः ॥ १७ ॥

उक्तस्याशौचस्याग्निहोत्रि-ब्रह्मचारिणोरपवादमाह—

ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशनः ॥

सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् ॥ १८ ॥

इति । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । येषां गृहे हुताश-

* पौराणिकास्तु कुलपतिशब्दनिर्वचनमेवमाहुः—

‘एको दशसहस्राणि विभूयाद्यः कुटुम्बिनाम् ।

अध्यापयेच्च वेदादीन् स वै कुलपतिः स्मृतः’ ॥

इति । स्वकुलोपपन्न इत्यपि केचित् ।

१. D. omits :—

..... वच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य ता ... ..

and reads :—

ग्राममध्ये गतो यावदाशौचं निर्गते शुचिः ।

This reading is not incorrect and moreover gives a complete sense.

२. D. omits this line. ३. Before 2nd line there appears in M. the following:—

गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं सूतकं भवेत् ।

स्त्रीवञ्जातो यदि प्रेतः सद्य एव विशुद्धयति ॥

स्त्रीणां वृडाश्च भावानात् संक्रमात्सर्वः क्रमात् ।

सद्यःशौचमथैकाहं चिरहः पितृवन्धुषु ॥

But I have no doubt in saying that these four lines do not belong to Parāśara. ४. J. K. L. and M. read हुताशने. ५. K. L. and M. read येन कुर्वन्ति न प्रेतं न च सूतकम्. This reading renders a good sense, but the author does not follow it. The commentator Dharaṇḍhara (L.) does not define the word प्रेतम्. Also Nanda Paṇḍita does the same.

नो हूयते अग्निहोत्रमनुष्ठीयते तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले ना-
स्याशौचं यदि ते सूतकिभिः सह संसर्गं न कुर्युः। तदुक्तं कौर्मै-
'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते' ॥

(कू. पु. १. २. २३. ७१)

इति । देवलो अपि-

'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावे वापि तथैव च' ॥

इति । बृहस्पतिरपि-

'स्वाध्यायः क्रियते यत्र होमश्चोभयकालिकः ।

सायम्प्रातर्वैश्वदेवं न तेषां सूतकं भवेत्' ॥

इति ॥ १८ ॥

संसर्गस्यास्पृश्यत्व-कर्मानधिकारलक्षणाशौचापादकत्वमन्व-
य-व्यतिरेकाभ्यामुपपादयति-

सम्पर्काहुष्यते विप्रो जनेने मरणे तथा ।

सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् ॥१९॥

इति । स्पष्टार्थमेतत् ॥ १९ ॥ किञ्च-

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी-दासाश्च नापिताः ।

राजानःश्रोत्रियाश्चैवसद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः॥२०॥

संत्रतः सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः ।

१. The text reads कीर्त्यते. २. M. reads नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे. This reading is better than what we follow. ३. K. and L. read कारुको for कारुका. ४. M. reads सत्रती मन्त्रपूतश्च.

राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छ्रुति पार्थिवः ॥२१॥

उद्यतो निधने दाने आर्त्तो विप्रो निमन्त्रितः ।

तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्धयति ॥ २२ ॥

इति । शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः । कारुकाः सूपकारप्रभृतयः ।
वैद्याश्चिकित्सकाः । श्रोत्रियाः सद्यःप्रक्षालिकाः । व्रतेन
चान्द्रायणादिनियमेन सह वर्त्तते इति सव्रतः । सव्रपूतो गवा-
मयनाद्यधिकृतः । एते स्वस्वकर्मणि सद्यःशौचाः । राज्ञः,
राजसम्बन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्यानन्यसाद्ग्रहम-
न्त्राभिचारदिकर्मसिद्धचर्धमाशौचाभावमिच्छति, तयोरपि तत्त-
त्कर्मणि सूतकं नास्ति । निधनशब्देन तत्साधनभूतः सद्ग-
मो लक्ष्यते । तत्र अन्नादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः आर्त्तः
आपदं प्राप्तः श्राद्धादौ निमन्त्रितो विप्रश्च तदैव सद्य एव शुद्धय-
तीति ऋषिभिर्दृष्टम् । यथाकालेन द्वादशरात्रादिना तथे-
त्यर्थः । तथा चादिपुराणे—

‘शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यलम् ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥

सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माश्चिकित्सकः स्पर्शो शुद्धो भवति नित्यशः ॥

दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यापि च लीलया ।

. १. K. and L. read तथैव, B. C. D. F. and M. तदैव. २. D. and G.
read आदिपुराणे. ३. D. reads स्वकर्माणि: and G. च कर्मणि.

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मान्ने शुचयः सदा ॥
 राजा करोति यत्कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत् कथम् ।
 एवं सति नृपः शुद्धः संस्पर्शो मृत-सूतके ॥
 यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् ।
 तत्रास्ति यस्मादन्यस्य तस्मान्ने शुचयः स्मृताः' ॥

इति । विष्णुरपि-

'आशौचम् । (४७) न राज्ञां राजकर्मणि ।
 (४८) न व्रतिनां व्रते । (४९) न सत्त्रिणां
 सन्ने । (५०) न कारुणां कारुकर्मणि । (५१)
 न राजाज्ञाकारिणां तेदिच्छायाम् । (५२)

(वि. स्मृ. २२. ४७-५२)

इति । प्रचेता अपि-

'कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी-दासास्तथैव च ।
 राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः' ॥

इति । वृद्धपराशरो ऽपि-

'राज्ञां तु सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सत्त्रिणाम् ।
 दीक्षितानां च सर्वेषां यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥
 तपो-दानप्रवृत्तेषु नाशौचं मृत-सूतके' ।

इति । स्मृत्यन्तरमपि-

'नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्र-चान्द्रायणादिषु ।
 प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

१. The text reads सदिच्छया. २. D. and G. read निवृत्तेषु.

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य केस्यचित् ।
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि—

'निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥
प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदां तथा' ।

इति । मनुरापि—

'न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्त्रिणाम् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥
राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम्' ॥

(म. स्मृ. ५. ९३-९४)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

'ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्त्रि-व्रति-ब्रह्मचारि-दातृ-ब्रह्मविदां तथा ॥
दाने विवाहे यज्ञे च संप्राप्ते देशविप्रवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते' ॥

(या. स्मृ. ३. २८-२९)

१. H. inserts after this word the following :—

मदनपारिजाते यमः—

'शिव-विष्णुवर्चने शीक्षा यस्य वाऽग्निपरिग्रहः ।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव शरीरे नास्ति सूतकम्' ॥

इति । मन्त्रमुक्त्वावत्वाम्—

'अपो देवार्चनविधिः कार्यो शीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्' ॥

Though this portion is present in H. it has been struck off. २. Except A. and D. all omit इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि. ३. H. reads विरतस्य for नि-
रतस्य. ४. The text reads चाप for तत्र. ५. The text substitutes हि for च.

इति । हारीतो अपि—

‘संप्रामस्थश्च राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।
सत्त्वी च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।
न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।
श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्’ ॥

इति । अङ्गिरा अपि—

‘जनने मरणे चैव त्रिष्वशाशौचं न विद्यते ।
यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च’ ॥

इति । अत्र विवाहादौ सद्यः शौचमुपक्रान्तविवाहादिवि-
षयम् । अत्र नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वशाशौ-
चमस्येव । तथा च ब्राह्मे-पुराणे—

‘राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञा स्वमण्डले ।
प्रयोस्यतश्च संप्रामे होमे प्रास्थानिके सति ॥
मन्त्रादितर्पणैर्वाऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।
गोमूत्रलाक्षौ वैश्यानां कृषिकालास्ययेष्वपि ॥
आशौचं न भवेत्लोके सर्वत्रान्यत्र विद्यते’ ।

इति ॥ २०—२१—२२ ॥

१. D. omits this whole verse and also इति । पैठीनसिरपि. २. D. reads पाण्डे for पाण्ड. ३. D. reads प्रायश्चित्तस्व.

किञ्च-

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्करं यदि ।

दशाहाच्छुद्धयते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः ॥२३॥

इति । प्रसवे जनने । गृहमेधी गृहस्थः । पिता सूतिकया सह यदि संसर्गं न कुर्यात् तदा स्नानेन शुद्धो भवति । माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमप्याशौचं न स्यादित्यत आह-

सर्वेषां शिवेमाशौचं माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः ॥२४॥

इति । यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं सम्पूर्णं तद्व्यतिरुपि । माता-पित्रोस्तु सूतकमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् । तत्रापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । पितुस्तु स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः-

‘जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ॥

इति । अथमर्थः-जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः । माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम् । तत्रापि पिता स्नानेन स्पृश्यो भवति । दशाहं त्वस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च सिद्धः-

‘जाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
रजश्चात्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते’ ॥

(व. स्मृ. ४. २३)

इति । संवर्त्तो अपि—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुद्धधेहृद्वाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः’ ॥

(सं. स्मृ. १४३)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘जाताशौचं तु सर्वेषां सूतकं मातुरेव च ।
स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता ज्ञातयो न सचैलिनः’ ॥

इति । गौतमो अपि—

‘माता-पित्रोस्तु सूतकमुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ।

(गौ. स्मृ. १४. २३.)

इति । आदिपुराणे अपि—

‘सूतकी तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्’ ॥

इति ॥ २४ ॥

सूतिकया सह-संसर्गकरणे तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहम-
स्तीत्याह—

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः ।

सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ २५ ॥

ज्ञाते । सूतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा

१. The text reads सूतके for विद्यते. २. The text reads रजस्तत्राशुचि
for रजश्चात्राशुचि. ३. Except B. C. and F. all read सावाशौचं through
mistake. ४. D. reads सचैलकम्. ५. D. and G. read आशित्यपुराणे.

विद्या-कर्मयुक्तस्य विप्रस्याप्यस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं भवेत्
किमुतान्यस्यैत्यर्थः । तथा च सुमन्तुः—

‘मातुरेव सूतकम् । तां स्पृशतश्च । नेतरेषाम्’ ।

इति । सूतिकां स्पृशतो जनकस्यास्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं
भवति नान्येषामित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु—जनननिमित्तमेवास्पृश्यत्वं भर्तुः स्नानानन्तरमपि किं
न स्यात्? अत आह—

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः ॥ २६ ॥

इति । स्नानानन्तरं भर्तुः संसर्गनिमित्तक एव दोषोऽस्पृश्य-
त्वापादको जायते न जनननिमित्तको दोषोऽस्ति । तस्माद्विद्वान्
सम्पर्कं सहशयनासन-भोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च
बृहस्पतिः—

‘यस्तैः सह सपिण्डो अपि प्रकुर्याच्छयनाशनम् ।

वान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमैश्री-

यात्तस्य तावदाशौचं यावत्तेषाम्’ ।

(वि. स्मृ. २२. ८)

इति । अत्रिरपि—

‘सम्पर्काज्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि ।

तद्वर्जनाप्तितुरपि सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

१. M. reads ब्राह्मणे for द्विजे. २. I. reads सहा- for सह. ३. The text
reads भगवति. ४. Except A. all insert आशौचव्यगमे for आशौचव्य-
गमः after तेषाम्; but this renders the sentence incomplete and is of
no use here. ५.

इति ॥ २६ ॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता । इदानीं कल्पितद्रव्य-
स्थापि शुद्धिरस्तीत्याह-

विवाहोत्सव-यज्ञेषु त्वन्तरा मृत-सूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ २७ ॥

इति । अत्र विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कार-
कर्मोपलक्षणार्थम् । उत्सवो देवतोत्सवः । तेन च देवप्रतिष्ठादि-
कमुपलक्ष्यते । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा
मध्ये यदि मृत-सूतके मरण-जनने स्यातां तदा पूर्वसङ्कल्पितं
द्रव्यं देवतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्यतीत्यर्थः ।
तथा च क्रतुः-

‘पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ।’

इति । पक्षे तु विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः-

‘विवाहोत्सव-यज्ञादिष्वन्तरा मृत-सूतके ।

शृतमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥’

इति । कृतान्नमसूतकिभिर्देयम् । सूतकी तु दातृन् भोक्तृश्च
न स्पृशेदित्यर्थः । यत्तु स्मृत्यन्तरम्-

‘द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धादघानि त्वशुचीनि च ।

स्वामिशुद्धैव शुद्ध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि ॥’

इति । तदसङ्कल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचिदसङ्कल्पिता-
न्यपि द्रव्याणि सर्वदा शुद्धानि । तथैव च मरीचिः-

We follow here A. and I. All others read केषुचन for पृतनम्.
The better reading renders a better sense. D. reads स्वानि for स्वामिः.

‘लवणे मधु-मांसे च पुष्प-मूल-फलेषु च ।
शाक-क्लाष्ठ-तृणेष्वप्सु दधि-सर्पिः-पयःसु च ॥
तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्के स्वयङ्ग्रहः ।
‘पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके’ ॥

इति । ॥ २७ ॥

अनेकनिमित्ताशौचसन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ
तां निवारयति—

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरण-जन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् ॥२८॥

इति । यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्प-
य वाऽऽशौचस्य निमित्ते जनन-मरणे स्यातां तदा पूर्वप्रवृत्तं
दाशौचं यावदनिर्दशमनिर्गतदशाहं स्यात् विप्रस्तावदेवा-
शुचिर्भवति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादिनिमित्तकदशाहाद्याशौ-
चवानित्यर्थः । तथा च मनुः—

‘अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरण-जन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७९)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘अन्तरा जन्म-मरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति’ ।

(या. स्मृ. ३. २०)

इति । विष्णुरपि—

१. D. reads पुण्येषु. A. reads the same, but it has पण्येषु in the margin. २. ... इति प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ. ३. G. reads यावत् स्यात्.

‘जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्थाप्यदा
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः (३६) मरणाशौ-
चमध्ये ज्ञातिमरणे ऽप्येवम्’ । (३८)

(वि. स्मृ. २२, ३६-३८)

इति । अपिशब्दाज्जनने अपि मरणाशौचकालेनैव शुद्धि-
रित्यर्थः । यदा जनननिमित्तदशाहाशौचमध्ये मरणमापतति
तदा मरणादारभ्य दशाहं कार्यम् । तथा चाङ्गिराः-

‘सूतके मृतकं चेत्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्’ ॥

इति । षट्त्रिंशन्मते अपि-

‘शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।

शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते अपि-

‘मृत-जातकयोर्योगे या शुद्धिः सा तु कथ्यते ।

मृतेन शुद्ध्यते जातं न मृतं जातकेन तु’ ॥

इति । अल्पाशौचमध्ये दीर्घकालाशौचमासौ न पूर्वेण शुद्धिः ।
तदुक्तमुदानसा-

‘स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति’ ॥

इति । येनेनापि-

‘अथशुद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

१. Except A, and the text all substitute जनने for जननाशौचं and
शुद्धिः for शुद्धिः. २. D. omits इति. ३. D. reads...

यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यादि ॥

आशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुद्ध्यति १।

इति । प्रथमप्रवृत्ताशौचकालापेक्षया दीर्घकालानुवर्त्तनेन वृद्धिमदाशौचं यदि मध्ये समुत्पद्येत तदा पश्चिमेन स्वकाले-
नैव समापयेदित्यर्थः । शङ्को अपि-

‘समानाशौचसम्पाते प्रथमेच समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥’

(शं. स्मृ. १९. १०)

इति । असमानं दीर्घकालाशौचमित्यर्थः । हारीतो अपि-

‘शावान्तःशाव आयाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ।

गुरुणा लघु शुद्ध्येत्तु लघुना नैव तद्गुरु ॥

इति । कौर्मे अपि-

‘अचानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा १।

(कू. पु. १. २. २३. २४)

इति । गुरु-लघुत्वे तु समानजातीययोः कालापेक्षया ।
वेजातीययोः स्वरूपेणैव । तदुक्तं तेनैव-

‘सरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् १’

(कू. पु. १. २. २३. ६)

इति । क्वचित् कालापेक्षया लघ्वाशौचमध्यवर्त्तिनो गुर्वा-
शौचस्य पूर्वाशौचकालेनापगमो ऽस्ति । तदाह देवलः-

‘परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।

स्याद्येत्तल्पञ्चमादह्नः पूर्वेणैवात्र शिष्यते ॥’

१. I. reads विद्वन्नायाशौचं; while G. reads विद्वन्नायाशौचं and H. शुद्धिमदाशौचं. २. The text reads समानं खल्वशौचं तु प्रथमे तु. ३. Except B. C. and P. which omit इति । कौर्मे अपि. G. and H. have only इति. G. reads लघुना नैव तद्गुरु; while H. and I. read स्याद्येत्तल्पञ्चतमम्.

इति । वर्त्तमानाशौचमध्यवर्त्तिनि जननादौ यदा ष्ववृद्धि-
दीर्घकालमाशौचं तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारभ्याशुद्धि-
विधीयते । तद्यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचं पञ्चमदिनात्परतोऽप्य-
नुवर्त्तेत तदा पूर्वैव पूर्वाशौचकालेनैव दशाहाशौचस्यापि
शुद्धिविधिष्यते विधीयते । एतदुक्तं भवति-अन्तरा पति-
तस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुन-
राशौचकालादर्धाधिककालं स्यात् तदा पूर्वप्रवृत्ताशौचका-
लेनैत्रोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । तद्यथा-गर्भपातनिमित्तपडहा-
शौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापनेत् तदा षडहाशौचशेषेणैव
दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । एवमन्यत्रापि अर्धाधिकका-
लाशौचशेषेणैवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या ।

अन्तरा पतितस्याशौचस्य शेषेण शुद्धिरित्यत्र विशेषो
गौतमेनोक्तः-

‘रात्रिशेषे^१ द्वाभ्याम् (७) प्रभाते तिसृभिः’।

(गौ. स्म. १४. ७-८)

इति । रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते । रात्रिः शेषो यस्या-
शौचस्य तस्मिन्निवृत्तमाने यदा ऽऽशौचान्तरमापनेत् तदा पूर्वा-
शौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते तस्या रात्रे-
श्वरमे यामे पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते तिसृभी रात्रिभिः
शुद्धिः । न तु पूर्वाशौचकालशेषेणेति । तथा शङ्ख-लिखिताभ्या-
मपि-

‘अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा शिशैरेव दिवसैः
शुद्ध्येत् । अहःशेषे द्वाभ्याम् । प्रभाते तिसृभिः’।

१. D. inserts सति after रात्रिशेषे.

इति । शातातपेनापि—

‘रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचिः’ ।

इति । बौधायनेनापि—

‘अथ यदि दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं

दशरात्रसमाशौचमानवमाह्विसात्’ ।

(त्रौ. स्मृ. १. ९. ११. १८)

इति । अस्यार्थः—यावन्नवमदिवसपरिसमाप्तिस्तावत् न पूर्वा-
शौचकालशेषेणोत्तराशौचस्य निवृत्तिरिति । नवमशब्देनोपा-
न्यदिवस उपलक्ष्यते । ततश्च क्षत्रियादीनामप्यन्यदिवसाशौ-
चसन्निपाते द्विरात्रं प्रभाते त्रिरात्रमित्यवगन्तव्यम् । देवैलेनापि—

‘पुनः पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।

दशमेऽह्नि पतेद्यस्य द्वाहात्तु स विशुद्ध्यति ॥

प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः’ ।

इति । दशाहात्प्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्यदिवसोपलक्षकः ।
दशरात्रेष्वित्येतदपि द्वादशरात्राद्युपलक्षणम् । समानाशौचयोः
सन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिरित्यस्य क्वचिदपवादः शङ्केन दर्शितः—

‘मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम्’ ।

(शं. स्मृ. १९. १४)

इति । मातरि पूर्वं मृतायां यदि तन्निमित्ताशौचमध्ये पिता
म्रियेत तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्राशौचकाले-
नैव शुद्धिः । तथा पूर्वं पितरि मृते तन्निमित्ताशौचमध्ये मातरि

१. D. and H. read देवलोऽपि. २. D. and G read द्वाहात्सर्वैः while
I. reads द्वाहात् स. ३. D. omits अपि.

प्रमीतायामपि न पित्राशौचकालशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्रा-
शौचं समाप्य पक्षिणीं कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

उक्तस्य दशाहाद्याशौचस्य विषयान्तरेऽप्यपवादमाह-
ब्राह्मणार्थं विपन्नानां बन्दि-गोप्रहणे तथा ।

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमेशौचकम् ॥ २९ ॥

इति । ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं बन्दिप्रहणे गोप्रहे च सति तद्वि-
मोचनार्थं हतानां आहवेऽत्राभिमुख्येन हतानां ये सपिण्डा-
स्तेषामेकरात्रमेवाशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः । यत्तु 'सद्यः-
शौचं' इत्यनुवृत्तौ मनुनोक्तम्-

'डिम्भाहवहतानां च विशुता पार्थिवेन च ।

गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति भूमिपः' ॥

(म. स्मृ. ९.९९)

इति तदसन्निधिविषयम् ॥ २९ ॥

रणहतसपिण्डानामेकाहाशौचविधिप्रतया नवभिः शौ-
केराहवे हतं प्रशंसति । तत्र प्रथमं परिव्राजकदृष्टान्तेनादित्य-
मण्डलभेदिष्वं दर्शयन्नर्थाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति-

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिव्राज् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥३०॥

इति । योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिव्राजको र्विचारादिमा-

नो ब्रह्मलोकं गच्छन् मार्गमध्ये वाय्वादित्य-चन्द्राणां मण्ड-

G. reads बन्दिनो. २. M. reads एकरात्रं तु घृतकप. ३. M. reads
सपिण्डानामेकाहा. ४. M. reads -शुद्धिः. E. omits from रणेचाभि- to -ति-
शौचं वाच्यं (P. 270, L. 11).

लानि क्रमेण भित्त्वा तत्र तेभ्य उच्चरोत्तराधिकेभ्यः छिद्रेभ्यो
निर्गत्य क्रमेण विद्युदादिलोकान् सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति ।
छिद्रनिर्गमनं च वाजसनेयिब्राह्मणे श्रुतम्—

‘स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते’ ।

(बृ. उ. ९. १०. १)

इति ॥ ३० ॥

तत्र—चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता परिव्राजके-
न सह समानगतित्वं रणहतस्यायुक्तम् । तस्मादल्पकालप्रया-
सत्वादित्याशङ्क्य कालाल्पत्वे अपि धैर्यातिशयेन प्रयाससा-
म्यं सूचयितुमभिमुख इत्युक्तम् । तमेव सूचितमर्थं विशदीक-
रोति—

यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अक्षयान् लभते लोकान् यदिं क्लीबं न भार्षते ॥३१॥

इति । लोके शस्त्रधारिणमेकमपि दृष्ट्वा महती प्राणभीतिर्जा-
यते । युद्धकाले तु प्रतिसन्यगताः सर्वे अपि शत्रवः शस्त्रधारिणो

१. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. २. B. C. F. and
I. read उच्चरोत्तरम्. But the reading is not correct. D. G. and H.
substitute: उ for उ. But there is no difference between उ. and ल.
३. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. ४. D. reads वापते.

मारणोद्यता एनं परिवेष्टयति । तदानीमुत्पद्यमानाया भीतेरिय-
 चैव नास्ति । तादृशीं भीतिं सोढ्वा प्रतिभटाभिमुख्यं गच्छतः
 शूरस्य धैर्यं योगिधैर्यादप्याधिकम् । न हि योगिनो यम-नियमा-
 दिषु कचित्प्राणभीतिः सम्भाविता । ततो यथा जागरणे बहुषु व-
 त्सरेषु अनुभवनीयस्य भोगस्य मुहूर्त्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने साकल्यं
 दृश्यते तथा चिरंभावियोगसाम्यं रणे धैर्यवतः किं न स्यात् ?
 धैर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दर्शयितुं 'यदि क्लीवं
 न भाषते' इत्युक्तम् । क्लीवं नपुंसकत्वं विकलता तत्सूचकं
 भीत्याविष्कारि वाक्यं यदि न भाषते तदानीं योगिसाम्यादक्ष-
 यान् ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोक्यादीन् लभते ॥ ३१ ॥

परिव्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदित्वं सम्भावयति-

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥ ३२ ॥

इति । यद्यपि मण्डलस्याचेतनरश्मिसमूहरूपत्वात्तेदं दे-
 नास्ति काचिदादित्यस्य वेदना तथापि पूर्वमत्यन्तनीचपदे
 वर्त्तमानस्येदानीमुच्चपदप्राप्तिश्चित्तक्लेशहेतुर्भवति । अत एव
 भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यतीत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य व्यास
 आह-

‘क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः संभावृतः ।

न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम् ॥’

१. I. adds -काल- to चिर-. २. I. reads भीत्याविष्कारक-. ३. Except
 A. and I. others read चास्त्विति for प्रयास्यति. ४. D. reads समावृतः.
 ५. D. G. and H. read मर्त्यैः तु परिवर्तनम्.

इति । मुमुक्षुपरिव्राजकदर्शनमात्रेण निष्पन्नस्य भास्करच-
लनस्योपन्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ॥ ३२ ॥

रणे चाभिमुखो हत इति दार्ष्टान्तिके अभिहितं तच्च हतत्वं
धैर्यातिशयस्योपलक्षणम् । असत्यपि स्ववधे परत्राणप्रवृत्तस्य
धीरस्य यथोक्तफलसद्भावादित्याह—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।

परित्राता यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् ॥ ३३ ॥

इति । क्रतुरत्राश्रमेधः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात् । अश्रमे-
धस्य च तत्फलत्वं वाजसनेयिशाखायां भुज्युब्राह्मणे—

‘क न्वश्रमेधयाजिनो गच्छन्ति?’।

(वृ. उ. ३. ३. २)

इत्यादिप्रश्न-प्रतिवचनयोर्विस्पष्टमवगम्यते ॥ ३३ ॥

यः परित्राणार्थं प्रवृत्तः तस्य प्रवृत्तिमात्रेण क्रतुफलमुक्तम् ।
प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे सति हतत्वाभावे अपि फलातिशयो ऽस्ती-
त्याह—

यस्य च्छेदक्षतं गात्रं शरं-मुद्गर-यष्टिभिः ।

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च ॥ ३४ ॥

इति । गात्रं शरीरम् । छेदक्षतं हस्त-पादाद्यवयवच्छेदे-
नोपद्रुतम् ॥ ३४ ॥

१. A. reads मुमुक्षोः परिव्राजकस्य for मुमुक्षुपरिव्राजकः. २. I. reads
रेवान्तु. ३. G. reads सदा for यदा. ४. Except A. and I. all read
जापतिवचनयोः for प्रश्न-प्रतिवचनयोः. ५. B. C. and F. substitute यत्
र यः. ६. M. reads शर-यष्टि-मुद्गरैः. ७. M. reads गायन्ति.

परिनिष्ठाया प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे विकल्पसतोऽप्यतिशयं
मरणे दर्शयति—

देवाङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।

त्वेरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च ॥ ३५ ॥

इति ॥ (३५) ॥

यद्यपि यज्ञसङ्घादिकं युद्धमरणं चोभयमप्येकविधस्य
फलस्य समानं साधनं तथापि युद्धमरणस्यात्यल्पकालसाध्य-
त्वेन वैकल्यासम्भवादुत्तमसाधनत्वमित्याह—

यं यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्रैः

स्वर्गेषिणो वाऽत्र यथैव यान्ति ।

क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः

प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३६ ॥

इति । विप्रशब्देन निष्कामा विवक्षिताः । तथा च स्वर्गेषिणो
इति विकल्प उपपद्यते । अत्र पुण्यलोकेषु यं लोकविशेषं यथैव
यम प्रकारविशेषेण देवकन्यावरणादिना युक्ताः सन्तो यान्ति
तत्र तेषु पुण्यलोकेषु तमेव लोकविशेषं तेनैव प्रकारेण
यस्यैव वीराश्च यान्ति । क्षणेनेत्युक्तं तेन कालाल्पत्वमेतेष्व-
विशेषः ॥ ३६ ॥

reads देवाङ्गनाः; while M. देवाङ्गना- २. M. reads—
नायकन्याय भावित्वा मम भर्ता भवेति ॥

reads विप्रैः for विप्राः. M. reads विप्रः for यान्ति.
for क्षणेन, and also changes the place of this verse.

98th sloka. १. D. substitutes मी for तेषु.

ननु—कालस्याल्पत्वेऽपि प्राणभीतेर्दुष्परिहरत्वात् पूर्वोक्तं युद्धभैर्यं दुर्लभमित्याशङ्क्य विचारवतः पुरुषस्य तत् सु-लभमित्यभिप्रेत्य तं विचारं दर्शयति—

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।

क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे ॥३७॥

इति । जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । यतो जयेन लक्ष्मीलाभः । मरणेन सुराङ्गनालाभः ततो यदि कायजीवनलोभाल्लक्ष्मी-देवाङ्गनालाभौ न पर्यालोच्येते तदा लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलमवशिष्यते । कायस्तु सर्वथा न चिरं जीवति । तस्य कर्मप्रापितायुष्यवशवर्तित्वेन क्षणध्वंसिस्वभावत्वात् ॥३७॥

अत्यन्तनिषिद्धमपि रुधिरपानं यत्र निरतिशयसुकृतत्वेन परिणमते तत्र पुण्यलोकप्राप्तौ को विस्मयः? इत्याह—

ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च

यस्याहवे तुं प्रविशेच्च वक्त्रम् ।

तत् सोमपानेन किर्लास्य तुल्यं

संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३८ ॥

इति । संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे प्रहा-

१. M. reads लभते. २. M. reads क्षणध्वंसिकेऽस्मिन्. ३. This couplet is the 36th Sloka in M. ४. Except A. and I. all read जय-त्रः for जयेन, and omit मरणेन सुराङ्गनालाभः. ५. I. reads अविशिष्यते. M. reads.—

ललाटदेशेरुधिरं हि यस्य

तस्य जन्तोः प्रविशेच्च वक्त्रे ।

६. L. substitutes व for तु. ८. M. reads हि तस्य तुल्यम्. ९. L. substitutes वक्त्रे for वक्त्रे.

ही वीरलक्षणत्वेनोपवर्णित इति विवक्षितत्वात् विधिवद्दृष्टमित्युक्तम् ।

तदेवं नवभिः श्लोकैराशौचविधिस्तावकत्वेन युद्धमरणस्य प्रशंसा कृता । यस्माद्रणहतो ज्यन्तपुण्यात्मा तस्मात्तन्मृतौ परिव्राजकमरण इवाधिकाशौचाभाव उपपद्यते । अथवा त एते नव श्लोकाः प्रकरणादुत्कृष्य राजधर्मेषु स्थापनीयाः । युद्धस्य क्षत्रियधर्मत्वात् । यथा दर्श-पूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्वलाव्रतकलापः प्रकरणादुत्कृष्य क्रत्वर्थपरिहारेण पुरुषार्थ-तयोपवर्णितस्तद्वत् ॥३८ ॥

धर्मार्थमनाथब्राह्मणशववहनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यःशौचं विदधाति—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदेपदे यज्ञफलमानुपूर्व्यालभन्ति ते ॥ ३९ ॥

नेतेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनाच्चेपां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ४० ॥

इति । अनाथं बन्धुरहितमसपिण्डं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये द्विजा-
तयो वहन्ति स्पृशन्ति दहन्ति च ते पदेपदे यज्ञफलानि
कर्मिण प्राप्नुवन्ति ।

तथा तेषामशुभादिकमपि नास्ति । तेषां स्नानादेव सद्यः
शौचं विधीयत इत्यर्थः । तथा च वृद्धपरशरः—

Between these two verses M. inserts the 41st verse, असमो
यः शौचं विधीयते पापं वा १. M. पुत्रिः स्मृतिनिरीरिता.

अग्निस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

बोहा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति' ॥

इति । यत्तु हारीतिनोक्तम्-

'प्रेतस्पृशो ग्रामं न विशेष्युरा नक्षत्रदर्शनात् । रात्रौ चेदादित्यस्य' ।

इति । यच्च देवलेनोक्तम्-

'अह्नि चेद्वहनं कुर्यात् ऊर्ध्वमस्तमयाव्रवेः ।

स्नात्वा गृहं विशेष्यिषो रात्रौ चेदुदयाव्रवेः' ॥

इति तत् स्नेहादिनाऽकरणियनिर्हारकरणे वेदितव्यम्

॥ ३९-४० ॥

ने केवलं स्नानं किं तु प्राणायामोऽपि कर्त्तव्य इत्याह-

असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वैहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥४१॥

इति । असगोत्रमसपिण्डमबन्धुं बन्धुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये वहन्ति देहन्ति च तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः । न केवलं स्नान-प्राणायामौ । अग्निस्पर्शोऽपि कर्त्तव्यः । तदुक्तमाङ्गिरसा-

'अग्निः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डः कथञ्चन ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा अग्निं तस्मिन्नेवाह्नि वै शुचिः' ॥

इति । स्नेहादिनाऽप्रेतनिर्हरणं कुर्वतोऽसपिण्डस्याशौचमस्ति । तथा च मनुः-

१. I. reads अग्निस्पर्शः. २. I. reads -निर्हरेत् for -निर्हारकरणे. ३. D. H. and I. omit च. ४. M. reads च ब्राह्मणम् for द्विजोत्तमम्. ५. M. reads सचैलं च. ६. D. omits एहन्ति च. ७. I. reads असपिण्डं.

‘असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ॥
 विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ॥
 यद्यन्नमति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।
 अनदन्नमूहैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

(म. स्मृ. ५. १०१-१०२)

इति । यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नम-
 भ्राति तस्य त्रिरात्रमाशौचम् । यस्तु तद्गृहे वसन् तदन्नमभ्राति
 तस्य दशरात्रम् । यः पुनः प्रेतं निर्हृत्य तद्गृहवासं तदन्नं च
 परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः । एतत्सवर्णविषयम् । असवर्ण-
 शवनिर्हारे तु तज्जातीयमाशौचं कार्यम् । तदाह गौतमः-

‘अपरेश्वेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् पूर्वं वा-
 अपरं तच्छब्दोक्तमाशौचम्’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १६)

इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शूद्रशवनिर्हारे
 मासमाशौचम् । शूद्रस्य ब्राह्मणशवनिर्हारे दशाहमाशौचं
 भवतीत्यर्थः । यस्त्वर्यलोभादसवर्णशवनिर्हरणं करोति तस्य
 द्विगुणमाशौचं भवतीति । तथा च व्याघ्रः-

‘अवरश्वेद्वरं वर्णं वरो वा ज्येवरं यदि ।

वहेच्छवं तदाशौचं वृत्त्यर्थे द्विगुणं भवेत् ॥’

१. Except A. and the text, all read नः स दशाहेन for तु दशाहेन.
 २. Except A. and the text all read न च तस्मिन् for न चेत्तस्मिन्. ३. D.
 G. H. and the text read अपरः for अपर. ४. D. G. H. and the text
 read अपरं for अपर. ५. The text reads तत्र शाबोक्तम्. ६. B. C. and
 ७. read वृत्त्यर्थमित्यर्थः for दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः. ८. B. C. E. and E.
 read वृत्त्यर्थे, D. and G. वृत्त्यर्थे.

इति । असकृन्नेतनिहारे तदुक्तमाशौचम् । तत्र वेतनाश्र-
यणे द्विगुणमाशौचं भवतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुपुराणे—

‘यो ऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव देहेन्नरः
आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा’ ॥

इति तदापदि द्रष्टव्यम् । अर्थलोभात्सवर्णशववहनादौ
स्वजात्युक्तमाशौचं कार्यम् । तथा च कौर्मि—

‘यदि निर्हरति प्रेतं प्रेलोभाक्रान्तमानसः ।

दशाहेन द्विजः शुद्धयेद्दवादशाहेन भूमिपः ॥

अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुद्धयति’ ।

(कू. पु. १. २. २३. ४९-५०)

इति । यस्तु सपिण्ड एव प्रेतं निर्हरति न तस्याशौचाधि-
क्यम् । प्रेतनिर्हरणस्य विहितत्वात् । तदाह देवलः—

‘विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते’ ॥

इति । आधिक्यमाशौचाधिक्यमित्यर्थः । समानोदकप्रेत-
निर्हरणे दशाहम् । तदाह स एव—

‘यः समानोदकं प्रेतं बहेद्वाथ दहेत् वा ।

तस्माशौचं दशाहं तु धर्मज्ञा मुनयो विदुः’ ॥

इति । ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतलोपः । तदाह देवलः—

१. H. and I. read बहेत् for बहेत्. २. All, except A. and H. read कूर्मि. ३. The text reads लोभाक्रान्तमानसः. ४. B. and E. substitute अन्वेषां तु अर्धमासेन for धर्मज्ञा मुनयो; while E. F. and G. read अन्वेषां तु अर्ध for the same.

‘ब्रह्मचारी न कुर्वति शववाहादिकाः क्रियाः ।

यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च’ ॥

इति । पित्रादिशववहने तु न दोषः । तथा च मनु-देवलै-

‘आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हस्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते’ ॥

(म. स्म. ५. ११)

इति । वसिष्ठो अपि-

‘ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतनिवृत्तिः (७)

अन्यत्र माता-पित्रोर्गुरोर्वा’ । (८)

(व. स्म.) २३. ७-८)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

‘आचार्यपित्रुपाध्यायान् निर्हत्यापि व्रतं प्रती-

‘संकटाच्च न नाश्रीयान्न च तैः सह संसृजेत्सेन’ ॥

(या. स्म. ३. १५)

इति । व्रती ब्रह्मचारी विप्रादीनां निर्हरणमादिकं कृत्वा
पद्याशौचिभिः सह वासं तदन्नं च परिस्रजति तदा व्रती व्रत-
पर्याया न वियुज्यते इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणे अपि-

‘शववाहादिकं कृत्वा पद्याशौचिभिः सह वासं तदन्नं च परिस्रजति तदा व्रती व्रत-
पर्याया न वियुज्यते इत्यर्थः । तत्सहचरितमन्नं सकटात्प्रोक्ष्य तत् ब्रह्म-
चारी नाश्रीयात्’-इति विज्ञानेश्वरः ।

I. read शववाहादिकाः, B. C. and F. read शववाहादिकाः;
D. H. all read for निर्हरीः. २. D. reads न व्रतं न पित्रु-
and G. reads निर्हरीः. Vijnāneśvara reads शवकर्मणो (see 3.15 commen-
tary). V. The text reads शवकर्मणो and Vijnāneśvara (see 3.15 com-
mentary). I. reads शववाहादिकाः;
D. H. all read for निर्हरीः. २. D. reads न व्रतं न पित्रु-
and G. reads निर्हरीः. Vijnāneśvara reads शवकर्मणो (see 3.15 commen-
tary). V. The text reads शवकर्मणो and Vijnāneśvara (see 3.15 com-
mentary). I. reads शववाहादिकाः;

आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा ।
 मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥
 कृत्वा पतति वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत् ।
 अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥
 एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीये ऽग्निं शुद्ध्यति' ।

इति । ब्राह्मणशववहनादौ गूढ्रं न नियोजयेत् । तदाह मनुः—
 'न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ।
 अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता' ॥

(म. स्मृ. ५. १०४)

इति । अत्र स्वेषु* तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वदो-
 शवणात् । विष्णुर्ऋषि-

'मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् । (१) न शूद्रं द्विजेन' ।

(वि. स्मृ. १९. १-२)

* गोविन्दराजो ऽप्येवमेव मन्यते । तथापि ' अविवाक्षितम् ' इत्येतन्न
 तिथ्यादिसम्मतम् । कुल्लूकभट्टस्त्वेवमाह—' सम्भवादर्थपदद्वयो-
 ःप्यवैपर्यप्रसङ्गात् उपक्रमावगतेश्च वेदोदितन्यायेनानुबोध्यत्वात् ।
 भूतशूद्रचतुरोपेन प्रधानभूताया जातेरूपेक्षायां 'गुणलोपे च
 यस्य' (पू. मी. १०. २. ६३) इत्यपि न्यायो बाध्येत । तस्मात्स्वेषु
 त्सु इति पदद्वितयं न विवाक्षितं इतीमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां
 द्रियामहे' इति ।

Except A. and I. all read च वा for तथा. २. E. and H. substi-
 tute for १. The text reads मावयेत् for हारयेत्. The commen-
 Medhātithi also follows the text. It cannot be ascertained what
 in Sarva- is Nārāyaṇa, Nāndana and Rāmachandra approve of.
 and Govindarāj seem to choose हारयेत् and Rāghavānaanda

इति । येमो अपि—

‘न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुद्धहेत् ।
यस्याऽऽनयति शूद्रो ऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च ॥
प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते’ ।

इति । ब्राह्मणादिशवनिर्हारे दिङ्घ्रियेमो दर्शितो मनुना—
‘दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः’ ॥

(म. स्मृ. ५. ११)

इति । हारीतो अपि—

‘न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः’ ।

(हा. स्मृ. ११. १३)

इति ॥ ४१ ॥

अनुगमनाशौचमाह—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेवं वा ।
स्नात्वा संचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥४२॥

इति । ज्ञातिं सपिण्डव्यतिरिक्तं बन्धुम् । सपिण्डानुगम-
नस्य विहितत्वात् । अज्ञातिमबन्धुं वा समानोक्तृष्टज्ञातिप्रेतं
कामनयाऽनुगम्य संचैलं स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतभुक् शुद्ध्यति
इत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः’ ।
(या. स्मृ. ३. २६)

१. A. reads देवलोऽपि for यमोऽपि. २. C. and F. read समुद्धरेत्. ३. C. and F. add अपि to -निवृत्तो. ४. This verse appears in Manu. I. and the text of Manu substitute च for. ए. ५. M. reads देव तु for संचैलं.

इति । कौर्मै अपि—

प्रीतीभूतं द्विजं विप्रो यो ऽनुगच्छेत कामतः ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥

(कू. पु., १. २. २३. ५३)

इति । अत्र च विशेषः कौवषेयेणोक्तः—

'अनुगम्य शबं बुद्ध्या स्नात्वा पृष्ट्वा हुताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुद्ध्यति' ॥

इति । न च—घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये विधानाद्भोजन-
निवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात् ।
प्राणायामैरिति बहुवचनस्य कपिञ्जलन्यायेन* त्रित्वे पर्यव-
सानात् त्रिभिः प्राणायामैः शुद्ध्यति— इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निकृष्टजात्यनुगमनाशौचमाह—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ४३ ॥

* 'कपिञ्जलामालभेत' इत्यस्मिन् विधिवाक्ये 'कपिञ्जलान्' इति
बहुवचननिर्देशेन अस्मिन्नीयकपिञ्जलबहुत्वे स्पष्टेऽपि तेषां सङ्ख्या
नोक्तत्वात् अतस्तत्र 'अग्निर्भारितसंख्याविशेषं बहुवचनं त्रित्वे पर्यवस्यति'-
इति वाक्यशेषेण कपिञ्जलत्रयालभनं विधीयते तद्दत्तत्वापीति भावः ।

* The text reads अनुगच्छेत. २. We follow here A. and D. The
readings in others are quite different from one another. B. C. E. F.
and G. read कौवषेयेण. H. also reads the same, but there appears कप्येन
as marginal correction. I. reads कश्चपेन. We are unable to trace to
what authority this verse belongs. The names कावषेय, कवष, कप्य
and कश्चप are found in some ancient works, but the name कवष is
nowhere met with as that of the author of a smṛiti.

शवं च वैश्यमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति।
 कृत्वाऽऽशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत्॥४४॥
 प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः । ..
 अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ४५ ॥
 त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥४६॥

इति । यो ब्राह्मणः अज्ञानान्मौल्यात् क्षत्रियं प्रेतमनुगच्छति
 स एकाहमाशौचं कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । ब्राह्मणो वै-
 श्यशवानुगमनं कृत्वा द्विरात्राशौचानन्तरं षड्भिः प्राणायामैः
 शुद्ध्यति । शूद्रशवानुगमनं कृत्वा त्रिरात्रमाशौचं समाप्य
 महानद्यां स्नात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा घृतप्राशनेन शुद्ध्य-
 ति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया क्षत्रियादिशवानुगमने
 ऽपि सचैलस्नानाग्निस्पर्श-घृतप्राशनान्यनुसन्धेयानि । एवं च
 सति क्षत्रियस्य वैश्यशवानुगमने एकाहं, शूद्रशवानुगमने
 द्व्यहं, वैश्यस्य शूद्रशवानुगमने एकाहमाशौचमित्यहनीयम् ।
 तथा च कौर्मे-

‘एकाहात् क्षत्रिये शूद्रिवैश्ये स्याच्च व्यहेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः’॥

(कू. पु. १. २. २३. ५४)

१. M. reads तद्वैश्यम् for च वैश्यम्, and K. and L. substitute तु for च.
 २. J. K. and L. read अशु- for अशुः. ३. M. reads नयन्तमनुगच्छते.
 ४. D. G. and H. add इति to अनुगच्छति. ५. D. and G. add इति to
 शुद्ध्यति. ६. G. reads द्विरात्रमाशौचानन्तरं. ७. B. C. and F. read तु स्या-
 व्यहेन, D. वैश्यस्व दित्येन and I. reads वैश्ये स्नात्वा व्यहेन.

इति ॥ ४३-४४-४५-४६ ॥

द्विजानां शूद्रशवानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्तव्या
इत्यत आह—

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुप्रस्थिताः ।

द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥४७॥

इति । उदकशब्देनोदकक्रियोच्यते । तस्या अन्तः समाप्तिः
तां निर्वर्त्य आशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः तदा द्विजैरनु-
गन्तव्याः अनुसर्त्तव्याः इति । एवं ब्राह्मणस्यातुरक्षत्रियवै-
श्यानुसरणं क्षत्रियस्याप्यातुरवैश्यानुसरणमाशौचानन्तरमेवे-
त्यहनीयम् । आशौचमध्ये आतुरव्यञ्जने त्वाशौचमस्ति । तत्र
ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यञ्जने पारस्करः—

‘अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥

इति । विप्रस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरे अस्थिसञ्चयनादर्वा-
ग् ब्राह्मणः क्षत्रियादिर्वाऽऽतुरव्यञ्जनं कृत्वा स्नानमाचरेत् ।
तत ऊर्ध्वमाचमनमाचरेदिति । क्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने
क्षत्रियादीनां वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने वैश्य-शूद्रयोश्च
प्रागस्थिसञ्चयनात् सचैलं स्नानम् । तत ऊर्ध्वं स्नानमात्रमेव ।
एतत्सर्वं ब्रह्मपुराणे अभिहितम्’—

१. Aparārka reads विनिवृत्ताः. २. M. reads इति धर्मविदो विदुः for
एष धर्मः सनातनः. ३. M. has the following verse after this couplet—

तस्यात् द्विजो मृतं शूद्रं न स्पृशेत् च साहयेत् ।

इष्टे ह्यूर्ध्वलोकेन बुद्धिरेषा पुरातनी ॥

However neither any one of the commentaries nor the MSS. contains
this verse. ४. C. and F. insert इ after -मध्ये. ५. D. reads अतुरञ्जने
for -व्यञ्जने.

‘मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहतानि तु ।
 तावद्यो ऽवान्धवस्तत्र रीति तद्वान्धवैः सह ॥
 तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् ।
 सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसञ्चये ॥
 कृते तु केवलं स्नानं क्षत्र-विट्-शूद्रजन्मनाम्’ ।

इति । ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने
 अस्थिसञ्चयनादर्वागिकाहमाशौचं सचैलं स्नानं च । तत ऊर्ध्वं
 सचैलं स्नानमात्रम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

‘अस्थिसञ्चयने विप्रो रीति चेत् क्षत्र-वैश्ययोः ।
 तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीये ऽहनि शुद्ध्यति ॥
 कृते तु सञ्चयेऽविप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत्’ ।

इति । क्षत्रियस्य. वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने विशेषा-
 श्रवणे अपि ब्राह्मणस्य समनन्तरक्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने
 यदाशौचं विवक्षितं तदेवात्रेति न्यायतोऽप्येगम्यते । शूद्रमरण-
 विषयातुरव्यञ्जने अस्थिसञ्चयनात् प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रमा-
 शौचम् । क्षत्रिय-वैश्ययोर्द्विरात्रम् । तत ऊर्ध्वं द्विजातीनामेक-
 रात्रमेव । शूद्रस्य स्पर्शं विनाऽऽतुरव्यञ्जने अस्थिसञ्चयनादर्वा-
 गेकरात्रमाशौचम् । तत ऊर्ध्वं सज्ज्योतिराशौचमिति । तथा
 च पारस्कारः—

‘अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि विप्रो ऽभ्यु पातयेत् ।
 मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

१. H. reads ब्राह्मणसमनन्तर- २. E. omits -विषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं.
 ३. B. C. and F. read वा गम्यते, and for the same I. reads ऽत्रावगम्यते.
 ४. All, except A. B. and H., read शूद्रस्पर्शं.

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासो यावद्विजातयः ।
 अहोरात्रेण शुद्धयन्ति वासेसः क्षालनेन च ॥
 सैजातेर्दिवसेनैव व्यहात् क्षत्रिय-वैश्ययोः ॥
 स्पर्शं विनाऽनुगमने शूद्रो नक्तेन शुद्धयति ॥

इति । अत्राश्रुपात आतुरव्यञ्जनमात्रोपलक्षणार्थः । सजातेः
 शूद्रस्यास्थिसञ्चयनादूर्ध्वं स्पर्शं विनाऽनुगमने आतुरव्य-
 ञ्जने दिवसेनाहोरात्रेण शुद्धिः । तत ऊर्ध्वं नक्तेन । रात्रौ चे-
 द्रात्र्या अहनि चेदह्ना शुद्धिरिति । एतच्च शवनिर्हरणानुग-
 मन-सहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमसपिण्डानाम् । सपिण्डा-
 नां तु विहितत्वात् नास्ति । तथा च हारीतः—

‘विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

दोषः स्यादसपिण्डस्य तत्रानाथक्रियां विना’ ॥

इति । प्रेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदाना-
 दिकमुच्यते । अनुगमादिविधिस्तु याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ (१)

यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भिलौकिकाग्निना ।

सं दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ॥

(या. स्मृ. ३. १-२)

* आवृतिः प्रक्रिया । ‘आहिताग्न्यावृता आहिताग्नेर्दानप्रक्रियया’—इति
 विशानिभरः ।

१. I. reads मासं. २. A. reads वाससां. ३. B. reads स जातदिवसेनैव.
 ४. A. and D. omit इति. ५. I. reads एवं. ६. H. and I. read स्वा-
 त्ससपिण्डस्य. ७. I. reads तत्र. ८. I. omits तु. ९. Except A. and
 the text all read गाथां. १०. I. reads this line as follows:—

सद्यःशौचा उपेतश्चेदाहिताग्निर्वृतार्थवत् ।

इति । ऊनद्विवर्षादितरः सम्पूर्णद्विवर्षो मृतो ज्ञातिभिः सपि-
ण्डैः इमंज्ञानभूमिं यावदनुगन्तव्यः । तथा यमसूक्तं परेयुवांस-
मिति षोडशार्चं तथा यमदैवेत्या गाथाश्च जपद्भिलौकिकाग्निना
स दग्धव्यः । उपेत उपनीतश्चेन्मृतः तदा आहिताग्निसंस्कार-
प्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा भवति तथा दग्धव्यः । अयम-
भिप्रायः—येषां भूशोधन-प्रोक्षणादीनामाहिताग्निविहितसंस्का-
राणां कारणमर्थवत् द्वारकार्यरूपं प्रयोजनमस्ति तान्यननुष्ठे-
यानि । यानि तु लुप्तार्थानि पात्र-प्रयोजनादीनि तान्यनुष्ठे-
यानि । यथा कृष्णलेखतिदेशप्राप्तेष्ववघात-प्रोक्षणादिषु द्वारलो-
पादवघातादीनामननुष्ठानं प्रोक्षणादीनां त्वनुष्ठानमिति । अत्र
लौकिकाग्निप्रहणं जातारणेरभावे । तत्सद्भावे तु तन्मथितो
ऽग्निर्प्राह्यः । न तु लौकिकाग्निः । तस्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थ-
त्वेनोपपत्तेः । लौकिकाग्निश्चण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः ।
तेषां निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः—

‘चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टप्रहणोचिताः’ ॥

इति । आहिताग्निस्तु श्रौताग्निना दग्धव्यः । अनाहिताग्नि-
र्गृह्याग्निना । इतरो लौकिकेन । तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः’ ॥

१. I. reads वैवस्यां गाथां च. २. B. C. E. F. G. and H. add च to दग्धव्यः. ३. B. C. and F. insert च after तथा. ४. Except A. and I. all omit कारणमर्थवत्. ५. B. C. E. F. G. and H. read द्वारं कार्यरूपं; while H. reads द्वारं कार्यरूपप्रयोजनम्. ६. H. reads पात्रयोजनादीनि. ७. I. reads तस्मिन् मथितो; while G. omits तत्. ८. D. G. and I. read सूतिकाग्निः. ९. D. reads वैवत्याग्निना.

इति । एकेन गृह्याग्निना । दाहश्च स्नपनाद्यनन्तरं कर्तव्यः ।
तथा च कात्यायनः—

‘दुर्बलं स्नापयित्वा च शुद्धचैलाभिसंवृतम् ।
दक्षिणाशिरसं भूमौ बार्हिष्मत्यां निवेशयेत् ॥ (३)
घृतेनाभ्यक्तमार्गोव्यं सवस्त्रं चोपेवीतिनम् ।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥ (४)
हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु ।
मुखे वस्त्रं निधायैतं निर्हरेयुः सुतादयः ॥ (५)
आमपात्रे ष्वमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।
एकोऽनुगच्छन् तस्यार्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ (६)
अर्धमादहनं प्राप्तमासीनो दक्षिणामुखः ।
सद्यं जान्वाद्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥ (७)
(का. स्मृ. ३. २१. ३-७)

इति । पिण्डदानविधिना आदहनं श्मशानपर्यन्तमानीतमन्नं
प्रक्षिपेदित्यर्थः । दाहानन्तरं चित्तिमनवेक्षमाणा ज्ञातयो जल-
समीपं गत्वा स्नात्वेदकं सकृत् त्रिर्वा दद्युः । तथा च
कात्यायनः—

‘अथानवेक्षमेत्यापः सर्वे एव शशस्मृशः ।
स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले ॥
गोत्रं-नामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम् ।
दक्षिणाग्नान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् सकृत् ॥
(का. स्मृ. ३. २२. १-२)

१. The text has तु for च. २. We follow here A. and the text. Others read आशुत्वः ३. The text omits च. ४. The text reads त्रिमूर्षितम्. ५. The text reads मुखेव्यापिधावेन. ६. The text reads -नामानुवासान्ते. ७. The text reads पृथक् for सकृत्.

इति । पैठीनसिरपि—

‘प्रेतं मनसा ध्यायन् दक्षिणाभि-
मुखस्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयेत्’ ।

इति । एतच्चोयुग्मतिथिषु कार्यम् ।

‘प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रिया’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १९)

इति गौतमस्मरणात् । प्रेतोपकारविशेषापेक्षया तु या-
वन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानावृत्तिः कार्या । तथा च
प्रचेताः—

‘दिने दिने ऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।
तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते’ ॥

इति । यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते तावदञ्जलिवृद्धिः कार्ये-
त्यर्थः । अत्रापरो विशेषस्तेनैवोक्तः—

‘नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥
सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
प्राषाणं तत आदाय विभ्रे दद्यात् दशाञ्जलीन् ॥
द्वादश क्षत्रिये दद्याद्द्वैश्वये पञ्चदश स्मृताः ।
त्रिंशच्छूब्राय दीतव्यास्ततः सम्प्रविशेद्गृहम् ॥
ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत्’ ।

इति । अज्ञातिभिरपि कश्चित् उदकदानं कर्त्तव्यम् । तदाह
धर्मशास्त्रेण—

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखि-प्रत्ता-स्वस्तीय-श्वशुरर्त्विजाम्' ॥

(या. स्मृ. ३. ४)

इति । प्रत्ता परिणीतदुहितृभगिन्धादिः । स्वस्तीयो
भागिनियः । अत्र प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं
नित्यं कार्यम् । सख्यादीनां तु कामतः । न नित्यतया । अकरणे
प्रत्यवायाभावादिति । उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्त्त-
व्यम् । तथा च विष्णुः—

‘प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वा एकं च पिण्डं कुशेषु दद्युः’ ।

(वि. स्मृ. १९. ७)

इति । पिण्डोदकदानं च यावदाशौचं कार्यम् । तदाह स एव—

‘यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः’ ।

(वि. स्मृ. १९. १३)

इति । वर्णानुक्रमेण पिण्डसङ्ख्यानियमः पारस्करेणोक्तः—

‘ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्तिताः’ ॥

इति । आशौचहासे ‘यावदाशौचम्’-इति विष्णुवचनान्
पिण्डसङ्ख्योचप्राप्तौ शातातपः—

‘आशौचस्य च हासे ऽपि पिण्डान् दद्यात् दशैव तु’ ।

इति । त्रिंशत्त्राशौचपक्षे दशपिण्डदानप्रकारः पारस्करेण
रहितः—

१. The text omits च. H. inserts this च after पिण्डम्. २. Except
1. and the text all omit एक. H. omits the same with the follow-
ing च. ३. I. reads तु. for तु.

प्रथमे दिवसे देयास्वयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥

तृतीये दद्यात् तृतीये ऽङ्गि वत्सादीन् क्षालयेत् तथा ।

इति । उदकदानवपिण्डदानं न सर्वैः कर्त्तव्यम् । अपि तु पुत्रेणैव । तदभावे सन्निहितेन सपिण्डेन । तदभावे मातृसपिण्डादिना । तदाह गौतमः—

पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युः । (२५) तदभावे ऋत्विगाचार्यौ । (२६)

(गौ. स्मृ. १५. २५-२६)

इति । पुत्रेणैवपि ज्येष्ठ एव पिण्डं दद्यात् । तथा च मरीचिः—

सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

इति । यदा तु पुत्राऽसन्निधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति तदा दशाहमध्ये पुत्रसन्निध्ये अपि स एव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमे ऋनि यः कुर्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

इति । यथा दशाहं पिण्डदाने कर्तुनियमः तथा द्रव्यनि-

शेषे । तदाह शुनःपुच्छः—

सपुत्रिणा सपुत्रिणा अपि शकैर्वाऽप्यथ निर्वपेत् ।

अपि ऋनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ॥

इति । तदाह शुनःपुच्छः—

इति । यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्श एवोत्तरं तन्त्रं
पिण्डोदकदानरूपं समापयेत् । तदाह ऋष्यशृङ्गः—

‘आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात् सर्ववर्णिनः’ ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः’ ॥

इति । भेविष्यपुराणे अपि—

‘प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शो प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘आद्येन्द्रविव कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते’ ॥

इति । माता-पितृविषये तु विशेषो गालवेनोक्तः—

‘पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शो समापयेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् च्यहात् परम्’ ॥

इति । पित्रोराशौचमध्ये तु त्रिरात्रात्परं यदि दर्शः समापयेत्
तदेवोत्तरं तन्त्रं दर्शो समापयेत् नार्वाग्दर्शापाते । यत्तु श्लोक-
गौतमेनोक्तम्—

‘अन्तर्दशाहे दर्शो तु तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ८. ३०)

इति तत् त्रिरात्रादन्तर्दशापाते वेदितव्यम् । च्यहात्परमिति
गालवेन विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं बान्धवैरातु-
त्प्राप्तये कार्यम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

२. H. reads दर्शः. ३. H. and I. read
दर्शपाते.

‘कृतोदकान्समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः’ ॥

(या. स्म. ३. ७)

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः—

‘मानुष्ये केदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।
फेनप्रहयः कथं नाम मर्त्यलोको^१ न यास्यति’ ॥

(या. स्म. ३. ८-१०)

इति । कात्यायनो षपि—

‘एवं कृतोदकान् सस्यक् सर्वान् शाद्वलसंस्थितान् ।
आप्नुतान् पुनराचान्तान्वदेयुस्ते ऽनुयायिनः ॥
मा शोकं कुरुताश्चित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ।
धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सहगेमिष्यति’ ॥

(का. स्म. ३. २२. ३-४)

इति । शोके दोषो ऽपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतो ऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः’ ॥

(या. स्म. ३. ११)

१. I. reads कदलीस्तम्भे. २. D. reads मर्त्यलोको. ३. B. C. D. E. F.
and H. read मरिष्यति; while I. reads करिष्यति. ४. Except A. and
H. all read मरुतः.

इति । आतुराश्वासनानन्तरकृत्यं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—
 'इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।
 विदेश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेद्मनः ॥
 आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।
 प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा ऽश्मनि पदं शनैः' ॥

(या. स्मृ. ३. १२-१३)

इति । अत्रापरो विशेषः शङ्केन दर्शितः—

'दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभं चालभ्य गृहद्वारे
 प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः' ।

इति । आशौचनियमा मनुना दर्शिताः—

'अक्षारलेवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते न्यहम् ।
 मांसाशनं च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ' ॥

(म. स्मृ. ५. ७३)

इति । मार्कण्डेयेनापि—

'क्रीत-लब्धाशानाश्चैव भवेयुः सुसमाहिताः ।
 न चैव मांसमश्रीयुर्व्रजेयुर्न च योषितम्' ॥

इति । गौतमेनापि—

'अधःशय्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन् । (२७)
 मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात् । (२८) प्रथम-

१. D. substitutes निर्दिश्य for विद्वय. २. B. C. F. and I. read द्वारवे-
 दमनः. ३. D. and H. read -लवणान्ना स्तुः, but H. has the marginal
 reading 'अशनायाः स्तुः'. ४. We follow here A. and the text. All others
 read अशनायाः स्तुः. ५. D. omits इति. ६. D. reads मार्कण्डेयोऽपि.
 ७. The text reads अधःशय्यासनिः. ८. The text reads न मार्जयेरन्.

तृतीये-पञ्चम-सप्तम-नवमेषुदककर्म । (१९) नवमे-
वाससां त्यागः । (३०) अन्त्ये त्वन्त्यानाम् । (३१)
(गौ. स्मृ. १४. २७-३१)

इति । प्रदानं महैकोद्दिष्टश्राद्धम् । वाससां त्यागस्तु प्रक्षा-
लनार्थं रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्य-
न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमे ऽह्नि प्रेतमु-
द्दिश्य जलं क्षीरं चाकाशे शिष्यादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् ।
तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘जलमेकाहमाकाशे स्थाप्य क्षीरं च मृण्मये’ ।
(या. स्मृ. ३. १७)

इति । प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमदिवसानामन्यतमस्मिन्न-
स्थिसञ्चयनं कार्यम् । तदाह संवर्तः—

‘प्रथमे ऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तत्रोत्रजैः सह’ ॥

(सं. स्मृ. १३९-४०)

१. Except A. and the text all omit 'पञ्चम', but this is a mistake. The word पञ्चम does not appear in four of the manuscripts of the text as yet. I am not able to say whether the commentator हरदत्त takes this word or not. His comment is quite doubtful, but विशानिधर takes this word (see १. 3 commentary of वासवबल्क्य). २. The text reads 'नवमेषुदकक्रिया' (for 'नवमेषुदककर्म'). नवमे वाससां त्याग. D. omits 'पूदककर्म'. ३. T. reads 'प्रेतैकोद्दिष्ट-'. ४. D omits the following— 'वाससां त्यागस्तु प्रक्षा-लनार्थं रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्यन्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमे ऽह्नि प्रेतमुद्दिश्य जलं क्षीरं चाकाशे शिष्यादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः— 'जलमेकाहमाकाशे स्थाप्य क्षीरं च मृण्मये' । (या. स्मृ. ३. १७) इति । प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमदिवसानामन्यतमस्मिन्न-स्थिसञ्चयनं कार्यम् । तदाह संवर्तः— 'प्रथमे ऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तत्रोत्रजैः सह' ॥ (सं. स्मृ. १३९-४०)' ५. The text substitutes 'च' for 'वा'. ६. F. omits the following:—
• • • कार्यं दिने तत्रोत्रजैः सह ॥
• • • तदाह याज्ञवल्क्यः—
• • • इति । प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमदिवसानामन्यतमस्मिन्न-स्थिसञ्चयनं कार्यम् । तदाह संवर्तः—
• • • प्रथमे ऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
• • • अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तत्रोत्रजैः सह ॥

चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः—

चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनं कुर्युः । (१०)

तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः । (११)

(वि. स्म. ११. १०-११)

इति । अस्थिसञ्चयने तिथि-वार-नक्षत्रनिषेधो यैमेनोक्तः—

‘भौमार्क-मन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।

वर्जयेदेकपादक्षे द्विपादक्षे अस्थिसञ्चयम् ॥

प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादक्षे विशेषतः’ ।

इति । वृद्धमनुः—

‘वस्वन्तार्धादितः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ।

द्वि-त्रिपादक्षयोश्चैव नन्दायां च विशेषतः ॥

अजचरणादिद्वितीये ह्याषाढाद्वयमेव च ।

पुष्ये च हस्तनक्षत्रे फल्गुनीद्वयमेव च ॥

भानु-भौमार्क-भृगुषु अयुग्मतिथि-सन्ध्ययोः ।

चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां नैधने च विवर्जयेत् ॥

अस्थिसञ्चयनं कार्यं कुलक्षयकरं भवेत्’ ।

१. D. omits चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनं कुर्युः. २. Except A. and I. all omit तिथिः. ३. Except A. D. E. and H. all read -स्यनेनोक्तः for यैमे-नोक्तः. Kamalākara Bhatta quotes the following lines as from माधवी-देव्याः (vide Nirṇaya Sindhu, Aurdhvadehikaprakaraṇam). ४. The following notation appears only in A. and I., It does not appear even in Aparāṅga Vidyābhāṣya Kamalākara Bhatta &c.. ५. A. reads तिथि-वार-नक्षत्रनिषेधो यैमेनोक्तः.

इति । वापनं दशमे ऽहनि कार्यम् । तदाह देवलः—

‘दशमे ऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं प्रामाद्वाहिर्भवेत् ।

तेत्र-त्याज्यानि वासांसि केश-श्मश्रु-नखानि च’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे तु एकादशाहादर्वागनियमेन वापनं
कार्यमित्युक्तम्—

‘द्वितीये ऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वा ऽऽप्रदानतः’ ॥

इति । प्रदानमेकादशाहिकं श्राद्धम् । अत्र ‘आप्रदानतः’—

इति वचनात् अनियमोऽवगम्यते । बौधायनेनापि—

‘अलुप्तकेशो यः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रैवापयेत् ।

द्वितीये ऽह्नि तृतीये ऽह्नि पञ्चमे सप्तमे ऽपि वा ॥

यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्’ ।

इति । वापनं च पुत्राणां कनिष्ठभ्रातृणां च । तथा चाप-
स्तम्बः—

‘अनुभाविनां च परिवापनम्’ ।

(आ. ध. सू. १. ३. १०. ६)

इति । अनु पश्चाद्भवन्ति जायन्ते इति पुत्राः कनि-
ष्ठभ्रातरश्च । अपवा । अनुभाविम इति पुत्रा एव निर्दिश्यन्ते—

‘गङ्गायां भास्करक्षेत्रे माता-पित्रोर्गुरोर्मृतौ ।

आधानकाले सोमे च वापनं सप्तसु स्मृतम्’ ॥

इत्यत्र 'माता-पित्रोर्मृतौ' इति विशेषणोपादानात् । एवं हि नियतः सन् सर्वो अपि स्वाशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत् । तदेकोद्दिष्टं तु श्राद्धमेकादशे ऽह्नि कुर्यात् । तथा च मरीचिः-

'अशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते ।
ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः' ॥

इति । आशौचानन्तरमेकादशे ऽह्नि ब्राह्मणः एकोद्दिष्टश्राद्धं कुर्यात् । एकोद्दिष्टमेकादशे ऽह्नि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्णेषु क्षत्रियादिषु समान इत्यर्थः ।

ननु-आशौचसमाप्त्यनन्तरमेवैकोद्दिष्टविधिः सर्वेष्वपि वर्णेषु किं न स्यात् ? । एकादशे ऽह्नि अधिककालाशौचिनां क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावात् ।

'शुचिना कर्म कर्तव्यम्' ।

इति शुद्धेः कर्माङ्गत्वेन विधानात् ।

'अथाऽऽशौचापगमे' ।

(वि. स्मृ. २१. १)

इति साधारण्येनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुनाऽभिहितत्वाच्च ।

'आद्यश्राद्धमशुद्धो अपि कुर्यादेकादशे ऽह्नि ।

कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः' ॥

इति शकुवचनेनाशौचमध्ये एकादशे ऽह्नि एकोद्दिष्टविधानन्मैवमिति चेत् । न । मातर्यग्रे प्रमीतायां तदाशौचमध्ये यदि

१. D. G. and E. omit. वि. २. B. C. and F. read यदेकोद्दिष्टं श्राद्धं तदे-
कारणं अह्निः । The text reads ऽऽशौचपगमे for ऽऽशौचापगमे. ४. I. reads
विधिः । ५. B. C. and F. read नैवम् for मैवम्.

पिता त्रियेत ततो मातुरेक्रोद्विष्टश्राद्धमेकादशे ऽह्नि अशुद्धोऽपि
कुर्यादिति विषयान्तरसम्भवात् । यत्तु-

‘एकादशे ऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक्’ ॥

इति पैठीनसिवचनं तस्यायमर्थः—आशौचानन्तरदिने
यच्छ्राद्धं विहितं तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणम् । न ब्राह्मण-
स्यैवेति । कथं तर्ह्येकादशाहशब्दस्योपपत्तिः? इति चेत् । न ।
लक्षणया तस्याशौचानन्तरदिनपरत्वेनोपपत्तेः ।

अत्रोच्यते—एकादशाहकालविशिष्टमेकोद्विष्टश्राद्धं चतुर्णां
वर्णानां विधीयते ।

‘न विधौ परः शब्दार्थः’ ।

इति न्यायेनैकादशाहशब्दस्य लक्षणयाऽऽशौचानन्तरदिन-
परत्वानुपपत्तेः । सति मुख्ये वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्याप्य-
त्वाच्च एकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्विष्टश्राद्धं कर्तव्यम् ।
ननु—एकादशे ऽह्नि क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावाच्छ्राद्धे ऽधिकारो
नास्ति इत्युक्तमिति चेत् । न ।

‘कर्तुंस्तास्कालिकी शुद्धिः’ ।

इति वचनान्तास्कालिक्याः शुद्धेः सत्त्वात् । यत्तु शङ्क-
चनस्याशौचमध्ये आशौचान्तरप्राप्तावेकोद्विष्टमेकादशे ऽह्नि अ-
शुद्धोऽपि कुर्यादिति विषयविशेषे तात्पर्यमुक्तम् । तत्र । तत्रापि
शुद्ध्यभावादित्यस्य षोडशस्य समानत्वात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य
शुद्ध्यचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन सङ्कोचायोगाच्च । यत्तु-
क्तं अथाशौचापगम—इति सामान्येनोपक्रम्य विष्णुनैकोद्विष्टवि-

धानादाशौचानन्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति । तत्र ।
विष्णुवचनस्य दशाहाशौचिब्राह्मणविषयत्वेनोपपत्तेः । तस्मा-
देकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति सुदूक्तम् ।

अथ संगृहीतश्राद्धनिर्णयः प्रप्रञ्चयते ।

प्रेतोद्देशेन श्रद्धया द्रव्यत्यागः श्राद्धम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे-

‘देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्’ ॥

इति । तच्च पार्वणैकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम् । पुरुषत्रय-
मुद्दिश्य यत् क्रियते तत्पार्वणम् । ऐकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते
तदेकोद्दिष्टम् । एवं द्विविधमपि श्राद्धं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-
भेदेन त्रिधा भिद्यते । तत्र जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम् । यथा
अमावास्यादौ चोदितम् । अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् ।
यथोपरागादौ । कामनोपाधिकं काम्यम् । यथा तिथि-नक्ष-
त्रादिषु । यच्च विश्वामित्रेण द्वादशविधत्वमुक्तम्--

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धचर्थमष्टमम् ॥

कर्माद्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं मतम्’ ॥

१. B. C. E. F. and H. read एकोद्देशेन यत्तदेकोद्दिष्टम् for एकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तदेकोद्दिष्टम्. २. G. substitutes तत् for एवं. ३. E. reads प्रत्येकं त्रिविधम् for नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते. ४. B. C. D. F. and H. omit भिद्यते. ५. E. reads अहरहः क्रियमाणं श्राद्धं नित्यम् for जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम्. ६. E. omits अमावास्यादौ चोदितम्. B. C. D. F. and H. read अमावास्यादौ श्राद्धम् and I. adds श्राद्धं to चोदितम्. G. reads एवं-विधमपि श्राद्धम् after चोदितम्.

इति तन्नित्य-नैमित्तिक-काम्यावान्तरभेदविवक्षयैव । न तु तत्तः पार्थक्यविवक्षया । तथाहि-तत्र नित्यमित्यहरहः श्राद्ध-मुच्यते । नैमित्तिकमित्येकोद्दिष्टम् । तदाह पारस्करः-

‘अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।
वैश्वदेवविहीनं तु अशक्तावुदकेन तु ॥
एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान् ’ ॥

इति । काम्यमित्यभिमतार्थसिद्धयर्थम् । वृद्धिश्राद्धमिति पुत्रजन्म-विवाहादौ क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रतिपर्वं क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः-

‘अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् ।
पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ॥
नवानीतार्थपात्रं च पिण्डश्च परिकीर्यते ।
पितृपात्रेषु पिण्डेषु सैपिण्डीकरणं तु तत् ॥
प्रतिपर्वं भवेद्यस्मात् प्रोच्यते पार्वणं तु तत् ।
गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ॥
बहूनां विदुषां प्राप्नो सुखार्थं पितृतृप्तये ’ ।

इति । शुद्धयर्थमिति शुद्धये क्रियमाणम् । तदाह प्रवेताः-

G. omits the following portion:-

क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रतिपर्वं क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः-
अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् ।
पुत्रजन्म-विवाहादौ * * * * * ॥
D. reads अशक्तावुदकेन for अशक्तावुदकेन । D. reads कीर्तितम् for कीर्यते.

'क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् ।
 शुद्धयर्थमिति तत् प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत् स्मृतम्' ॥
 इति । कर्माङ्गमिति यागादौ क्रियमाणम् । दैविकमिति
 देवानुद्दिश्य क्रियमाणम् । यात्राश्राद्धमिति प्रवेश-निर्गमयोः
 क्रियमाणम् । तदाह पारस्करः—

'निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
 ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥
 देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।
 तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् द्वादश्यादिषु यत्नतः ॥
 गच्छन् देशान्तरं यद्धि श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ।
 तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः' ॥

इति । अत्र कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञा-
 पनार्थम् । सर्पिषा सर्पिः प्रधानकेनेत्यर्थः । अन्वर्थे केवलेन
 तृप्तेरसम्भवात् ॥

अर्थ देशंकथनम् ।

श्राद्धं च दक्षिणाप्रवणे गोमयाद्युपलिप्ते देशे कार्यम् । तथा
 च विष्णुधर्मोत्तरे—

'दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहे ऽपि वा ।
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः' ॥

(वि. ध. ९. १४४. १३)

१. I. omits इति. २. Except A. and I. all omit the following :—
 अथ कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम् । सर्पिषा सर्पिः प्रधान-
 केनेत्यर्थः । अन्वर्थे केवलेन तृप्तेरसम्भवात् ॥

H. and I. omit अथ देशकथनम्

इति । तीर्थं देवर्षिसेवितं जलम् । आदिशब्देन पुण्याश्र-
मादि गृह्यते । भूसंस्कारो गोमयादिनोपलेपः । आदिशब्देनाशु-
चिद्रव्यापसारणम् । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा’ ।

(या. स्मृ. १. २२७)

इति । परिस्तृते परितः प्रच्छादिते । शुचौ गोमयादिनोपलि-
प्ते । दक्षिणाप्रवणे दक्षिणोपनते देशे श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।
स्वतो दक्षिणाप्रवणत्वासम्भवे देशस्य यत्नतो दक्षिणाप्रवणत्वं
कार्यम् । तथा च मनुः—

‘शुचिं देशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् ।
दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २०६)

इति । क्रिमि-कीटाद्युपहतं देशं श्राद्धे विवर्जयेत् । तदाह
यमः—

‘रूक्षं क्रिमिहतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगान्धिकम् ।
देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि’ ॥

इति । क्लिन्नं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डे-
यो ऽपि—

१. G, H. and I. substitute कुलम् for जलम्. २. Except A. and the
text all read परिभ्रते for परिस्तृते everywhere. ३. G. reads—
‘शुचौ देशे विविक्तं तु गोमयेनोपलिप्य च ।
and B. C. E. F. and H. read -लिप्य च for -लेपयेत्. ४. G. omits the
following :—

क्लिन्नं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डेयो ऽपि—
‘वृषो अग्न्यधी कृत्वा सितिः पुत्रा तथाग्निना ।
अनिष्ट-पुट-सद्योमा पुण्येणा आशु कर्मणि’ ॥

‘वज्या जन्तुमेयी रूक्षा क्षितिः भुष्टा तथा ऽग्निना ।
अनिष्ट-दुष्टशब्दोप्रा दुर्गन्धा श्राद्धकर्मणि’ ॥

(मा. पु. ३२. १९.)

इति । कृत्रिमादिदेशेष्वपि श्राद्धं न कार्यम् । तदाह शङ्खः—

‘गो-गैजाश्वादिपृष्ठेषु कृत्रिमायां तथा भुवि ।
न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमिषु ’ ॥

इति । कृत्रिमायां वेदिकादौ । पारक्यासु परपरिगृहीतासु ।
ताश्च गृह-गोष्ठारामादयः । न पुनस्तीर्थान्यायतनानि । तथा-
चादिपुराणम्—

‘अटवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च ।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥
वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।
देवखाताश्च गर्त्ताश्च न स्वामी तेषु विद्यते’ ॥

(कू. पु. १. २. २२. १७)

इति । तीर्थ-क्षेत्रविशेषेषु कृतं श्राद्धमतिशयफलप्रदं
भवति । तदाह देवलः—

‘श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्करं तथा ॥

१. The text reads जन्तुमती for जन्तुमेयी. २. The text reads शब्दोप-
दुर्गन्धा चात्र for -शब्दोपमा दुर्गन्धा श्राद्ध-. I. reads दुर्गन्धिः for दुर्गन्धा.
३. I. reads गो-गैजाश्वादिपृष्ठेषु. ४. I. reads पारक्यासुचि- for पारक्यासु च.
५. D. and G. read आदित्यपुराणम्, but the following quotation appears
in Kūrmapurāṇam. ६. G. and I. read देवखाताश्च. ७. D. reads अति-
शयफलं भवति. ८. Except A. and D. all read पुष्कराणि च, but the
plural form is unnecessary here.

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।
विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥

इति । व्यासो अपि—

‘पुष्करे ज्यक्षयं श्राद्धं जप-होम-तपांसि च ।
महोदधौ प्रयागे च कार्यां च कुरुजाङ्गले ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘गङ्गा-यमुनयोस्तीरे पेयोऽप्यमरकण्डके ।
नर्मदा-वाहुदातीरे भृगुतुङ्गे हिमालये ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।
सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥

(शं. स्मृ. १४. २-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘नदी-समुद्रतीरे वा हृदे गोष्ठे ज्य पर्वते ।
समुद्रगानदीतीरे सिन्धु-सागरसङ्गमे ॥
नद्योर्वा सङ्गमे शंस्तं शालग्रामशिलान्तिके ।
पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषे अपि वा ॥
शालग्रामे च गोकर्णे गयायां च विशेषतः ॥

Except A. all read पुष्करेऽक्षयत्. २. These verses appear in
Brahma Samhitā, but the readings are quite different. They run as
follows—

‘गङ्गा-यमुनयोस्तीरे तीर्थे वाऽमरकण्डके ।
नर्मदायां गवातीरे सर्वमानस्यमुच्यते ॥
वाराणस्यां कुन्दीने भृगुतुङ्गे महालये ।
सप्तारण्येऽसिकूपे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥

१. reads पयोऽप्यमरकण्डके. ५. I. reads भृगुतुङ्ग-हिमालये. ६. D. and
reads गया for वरा. H. reads वरा, but its marginal read

अत्रेष्वेतेषु यः श्राद्धं पितृभक्तिसमन्वितः ॥
करोति विधिवन् मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते ।

इति । बृहस्पतिरपि—

कांक्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाऽऽपार्तभीरवः ।
गूयां यास्यति यः कश्चित् सो ऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।
पालयिष्यति वृद्धत्वे श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥
गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
गयाशीर्षे वटे चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ।

इति । विष्णुरपि—

‘गयाशीर्षे । (४) वटे । (५) अमरकण्ठकपर्वते ।
(६) यत्र कचन नर्मदातीरे । (७) यमुनातीरे । (८)
गङ्गायां विशेषतः । (१०) गङ्गादारे । (११) प्रयागे ।
(१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३) कुशावर्त्ते । (१४)
त्रिल्वके । (१५) नीलपर्वते । (१६) कनखले ।
(१७) कुब्जात्रे । (१८) भृगुतुङ्गे । (१९) केदारे ।

१. H. and I. read विधिना for विधिवन्. २. All, except A. and the text have rendered these Sūtrās into a line of poetry with some slight modifications. B. C. and F. read the line as follows—

गयाशीर्षे वटे चैवाऽमरकण्ठकपर्वते ।

G. and H. have the same reading excepting -शीर्षे which they substitute for -शीर्षे, and D. differs only in reading अथ for चैव, and I. reads

गयाशीर्षे वटे चैव शीर्षे वाऽमरकण्ठके ।

The text omits गङ्गादारे । (११) प्रयागे । (१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३). This Sūtra does not appear, however, after the 2nd Sūtra. ४. The text omits वटे चैव. ५. This Sūtra is not found except A.

(२०) महालये । (२१) नडेन्तिकायाम् । (२२) भुगन्धायाम् । (२३) शाकम्भर्याम् । (२४) फ-
 ल्गुतीर्थे । (२५) महागङ्गायाम् । (२६) तन्दु-
 लिकाश्रमे । (२७) कुमारधारायाम् । (२८) प्रभासे ।
 (२९) यत्र क्वचन सरस्वत्यां । (३०) विशेषतो
 नैमिषोरण्ये । (३१) वाराणस्याम् । (३२) अंग-
 स्त्याश्रमे । (३३) कण्वाश्रमे । (३४) कौशिक्याम् ।
 (३५) शरयूतीरे । (३६) शोणस्य ज्योतीरध्यायाश्च
 सङ्गमे । (३७) श्रीपर्वते । (३८) कालोदके । (३९)
 उत्तरमानसे । (४०) बडवायाम् । (४१) मंतङ्ग-
 वाप्याम् । (४२) सप्तार्षे । (४३) विष्णुपदे । (४४)
 स्वर्गमार्गप्रदेशे । (४५) गोदावर्याम् । (४६)
 गोमत्याम् । (४७) वेत्रवत्याम् । (४८) विपा-
 शायाम् । (४९) वितस्तायाम् । (५०) शतद्रूतीरे ।
 (५१) चन्द्रभागायाम् । (५२) इरावत्याम् । (५३)

१. B. C. E. F. G. H. and I. read ललिकायाम्; while D. reads ललिता-
 याम्. २. The Calcutta edition of the text reads त्रिहलिकाश्रमे; while the
 Bombay edition reads त्रिहलिकाश्रमे. The commentator Nanda Pandita
 follows the former and also gives the Sûtrâ तन्दुलिकाश्रमे. ३. The text
 by adding the omitted portion shewn in footnote to these two Sûtrâs
 forms a complet which runs as follows:—

नङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ।
 सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥

४. The text reads ज्योतिषायाः for ज्योतीरध्यायाः; Nanda Pandita follows
 the former, but also alludes to the latter. ५. This Sûtrâ appears only
 in the text. ६. All except A. and the text read सप्तार्षे. H.
 reads this with the following Sûtrâ and reads सप्तार्षविष्णु-
 पदे for सप्तार्षे.

सिन्धोस्तीरि । (५४) दक्षिणे पञ्चनदे । (५५)
 औजसे । (५६) ऐवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु ।
 (५७) सरिद्वरामु । (५८) सैद्धमेषु । (५९) प्रभवेषु ।
 (६०) पुलिनेषु । (६१) प्रस्रवणेषु । (६२) पर्व-
 तनिकुञ्जेषु । (६३) वनेषूपवनेषु च । (६४)
 गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु । (६५) मनोक्षेषु च ।
 (६६) अत्रापि पितृगीर्ता गाथा भवन्ति । (६७)
 कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
 नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥ (६८)
 अपि जायेत सो ऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः ॥ (६९)
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ (७०)

(त्रि. स्मृ. ८५. ४-७०)

इति । गयाशीर्षप्रमाणं चोदिपुराणे अभिहितम्-
 'पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
 महानद्याः पश्चिमेन यावद्दृष्टेश्वरो गिरिः ॥

१. The text (Calcutta edition) reads औसजे. २. All, except A. insert च before एवमा-. ३. This Sûtrâ does not appear in the text. ४. The text reads सर्वेष्वपि स्वप्नेषु in the place of प्रभवेषु. ५. The text divides this Sûtrâ into two पर्वतेषु and निकुञ्जेषु. ६. D. omits उपवनेषु and the text breaks this into two Sûtrâs, वनेषु and उपवनेषु, and omits the following च. ७. I. omits मनोक्षेषु and adds इति to च. ८. Except A. and the text all omit-गीर्ताः; while the text reads अत्र च for अत्रापि. ९. The text reads नो दद्यात् for नो दद्यात्. १०. D. and G. read भावित्यपुराणे. ११. E. and G. read औजसात्.

उत्तरे ब्रह्मयूपस्थ यावदक्षिणमानसम् ।
एतन्नयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
इति ॥

अथ श्राद्धकालाः ।

श्राद्धकालास्वमावास्याऽष्टकादयः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षे ऽयनद्वयम् ।
द्वेष्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।
श्राद्धम्पति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः’ ॥

(या. स्मृ. १. २१७-१८)

इति । यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या ।

तत्र श्राद्धं नित्यम् । तथा च लौगाक्षिः—

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः ।
इन्दुक्षये मासिमासि वृद्धौ प्रत्यन्दमेव च’ ॥

इति । अष्टकाश्चतस्रः मार्गशीर्षदिचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः ।

‘हिमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः’ ।

इति शौनकस्मरणात् । तत्रापि श्राद्धं नित्यम् । तदाह

शौनकः—

‘अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विश्वम् श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चिन्तयते तु सः’ ॥

इति । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । तेन तद्विशिष्टः कालो लक्ष्य-

कालो ऽपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणायनमुत्तरायण-

सूर्यस्य कसर-मांसादि । ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः । तयोः
सम्पन्नलोभो यस्मिन् काले स तथोक्तः । विषुवन्मेष-तुला-
संक्रांती । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशे राश्यन्तरप्राप्तिः । सूर्यसं-
क्रमशब्देनैवायन-विषुवतोरुपादाने सिद्धे मृथगुपादानं फला-
तिशयज्ञापनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । महाव्यतीपातो वा ।

‘सिंहस्थौ गुरु-भौमौ चेन्मेषस्थे च रवौ हि वा ।

द्वादशी हस्तसंयुक्ता व्यतीपातो महान्हि सः ॥

श्रवणाश्वि-धानिष्ठार्द्रा-नागदैवत-मस्तकैः* ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

इति वैद्वमनुवचनात् । नागदैवतमाश्लेषानक्षत्रम् । मस्तकं
मृगशिरः । यद्यमा अमावास्या रविवारेण श्रवणादीनामन्यत-
मेन नक्षत्रेण युक्ता स व्यतीपात इत्यर्थः । गजच्छायालक्षणं
स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘यदेन्दुः पितृदैवस्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥

इति । पितृदैवस्थं मघानक्षत्रम् । हंसः सूर्यः । करो हस्तन-
क्षत्रम् । याम्या तिथिस्त्रयोदशी । पुराणे अपि—

अपराङ्गसु—‘नागदैवतमस्तके’ इति पठित्वा ‘नागदैवतं आश्लेषा ।
मस्तके मघमपादे पृथि चन्द्र इत्यर्थः’—इति व्याचकार (अ. श्रा. प्रकरणं
पृथ्व्यम्) ।

Two lines of this quotation do not appear in all, except
two lines are quoted by Aparārka under the name
reads अपराङ्गसु. ३. B. C. D. E. F. and G. omit

‘हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा च्छाया कुञ्जरस्य तु’ ॥

इति । ‘ग्रहणं चंद्र-सूर्ययोः’—इति ग्रहणमुपरागः । अत्रापि कालविशेषः श्राद्धाद्भ्रूत्वेन स्वीकार्यः । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

‘त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः’ ॥

इति । ‘श्राद्धम्प्रतिरुचिः’—इति यदा श्राद्धं प्रतीच्छा तदैव कर्त्तव्यमिति । चकारेणान्ये अपि श्राद्धकालाः संगृह्यन्ते । अत एव यमः—

‘आषाढघामथ कार्तिक्यां माघ्यां त्रीन्पञ्च वा द्विजान् ।

तर्पयेत्पितृपूर्वं तु तदस्याक्षयमुच्यते’ ॥

इति । देवलो अपि—

‘तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु या ।

मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ॥

तथा शतभिषग्युक्ता कार्तिके नवमी तथा ।

इन्दुक्षय-गजच्छाया वैधृतेषु युगादिषु ॥

एते कालाः समुद्दिष्टाः पितृणां प्रीतिवर्धनाः’ ।

इति । युगादयो अपि श्राद्धकालाः । ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः—

‘वैशाखस्य तृतीया तु नवमी कार्तिकस्य तु ।

माघे पञ्चदशी चैव नभस्ये च त्रयोदशी ॥

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः’ ।

(म. पु. १७. ४-५)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाःसहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

(वि. पु. ३. १४. १२-१४)

इति । मन्वाद्यो अपि श्राद्धकालाः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

‘अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।
तृतीया चैत्रमासस्य सिता भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्वाष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैर्ता दत्तस्याक्षयकारकाः’ ।

(म. पु. १७. ६-९)

इति । कृत्तिकादिनक्षत्राणि काम्यश्राद्धकालाः । तथाह
याज्ञवल्क्यः—

१. The text substitutes शु for च. २. The text substitutes शुद्ध for शुक्ल. ३. The text reads तनिस for च कृष्ण. ४. The text reads द्वादशी कार्तिके तथा for कार्तिके द्वादशी सिता. ५. H. and I. read चैव माघस्य. ६. The text reads तथा for सिता. ७. The text reads तथा for सिता. ८. Except in the text all read चैते for चैता.

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
 पुत्रं श्रेष्ठं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥
 प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनापि ।
 अरोगित्वं दशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
 धनं वेदान् भिषकसिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकम् ।
 अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं सम्प्रयच्छति ॥
 कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानामुयादिमान् ।

(या. स्मृ. १. २६५-६८)

इति । मार्कण्डेयो ऋषि-

कृत्तिकासु पितृनर्च्यं स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
 अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये त्वीजस्वितां लभेत् ॥
 आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति क्षेत्रादि तु पुनर्वसौ ।
 पुष्टिं पुष्ट्ये पितृनर्चन्नाश्लेषासु व्रतान् सुतान् ॥
 मघासु स्वर्जनश्रेष्ठं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
 प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥
 प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते श्राद्धप्रदो नरः ।
 रूपवन्ति च चित्रासु तथापत्यान्यत्रामुयात् ॥
 वाणिज्यलाभदा स्वातिर्विशाला पुत्रकामदा ।
 कुर्वतां चानुराधाश्च दद्युश्चक्रप्रवर्तनम् ॥

Except A. and the text all read पुत्रश्रेष्ठं and the text substi-
 tutes १. D. G. and the text read पुनर्वसु. २. The text substi-
 tutes ३. while I. reads त्वीजस्वितां for त्वीजस्वितां. ४. The text
 substitutes ५. for आर्द्रायां शौर्यं. ६. D. reads क्षेत्रादीनि for क्षेत्रादि
 ७. The text substitutes च for तु. ८. The text reads सदा for स
 ९. The text reads प्राप्नोति for प्राप्नोति and सत्सु for सत्सु. १०. The
 text reads चित्रासु for चित्रासु. ११. Some MSS. use the p
 १२. A. and the text read-

ज्येष्ठास्वर्थाधिपत्यं च मूले चारोग्यमुत्तमम् ।
 आषाढासु यथाःप्राप्तिरुत्तरासु विशोकता ॥
 श्रवणे च शुभौल्लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ।
 वेदवित्त्वमभिजिति भिषकसिद्धिं च वारुणे ॥
 अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद्द्वार्यां तथोत्तरे ।
 रेवतीषु तथा रौप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥
 श्राद्धं कुर्वस्तथाऽऽप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमम् ।
 तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित्' ॥

(मा. पु. ३३. ८-१६)

इति । सौम्यं सोमदैवत्यं मृगशीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्तनं
 सर्वत्राज्ञायाः प्रतिघाताभावेन प्रवर्तनम् । अभिजित् अभिजि-
 त्संज्ञकं नक्षत्रम् । तथा च श्रुतिः—

‘उपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः’ ।

इति । एतत्तु वेधनिरूपणम् । भिषकसिद्धिरौषधफलावाप्तिः ।
 वारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं त्रपु-सीसादिकम् ।
 विष्णुरपि—

‘स्वर्गं क्रान्तिकासु । (८) अपत्यं रोहिणीषु । (९)
 ब्रह्मवर्षसं सौम्ये । (१०) कर्मणां सिद्धिः रौद्रे ।
 (११) भुवं पुनर्वसौ । (१२) पुष्टिं पुष्ये ।
 (१३) श्रियं सर्पे । (१४) सर्वान् कामान्

१. The text reads आधिनस्वं च ज्येष्ठासु for ज्येष्ठास्वर्थाधिपत्यं च.
 B. D. E. F. and G. read वेदविष्ठाऽभिजिति तु; while H. and I.
 read वेदवित्त्वमभिजिति तु. ३. The text reads कुप्यम् for रौप्यम्. ४. The
 following portion is found in all except A. and I. —

श्रुतिः— ‘उपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः’ ।

इति । एतत्तु वेधनिरूपणम् । भिषकसिद्धिरौषधफलावाप्तिः ।

वारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं त्रपु-सीसादिकम् ।

पैत्र्ये (१५) सौभाग्यं फल्गुनीषु (१६)
 धनमार्यम्णे । (१७) ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हस्ते । (१८)
 रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे । (१९) वाणिज्यवृद्धिं
 स्वातौ । (२०) कनकं विशाखासु । (२१)
 मित्राणि मैत्रे । (२२) शाक्रे राज्यम् । (२३)
 कृषिं मूले । (२४) समुद्रयानसिद्धिमाप्ये । (२५)
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । (२६) श्रेष्ठ्यमभिजिति ।
 (२७) सर्वान् कामाञ्छत्रणे । (२८) बलं वास-
 वे । (२९) आरोग्यं वारुणे । (३०) कुप्यद्र-
 व्यमाजे । (३१) गृह्णमाहिर्बुध्न्ये । (३२) गाः
 पौष्णे । (३३) तुरङ्गममाश्विने । (३४) जीवितं
 याम्ये' । (३५)

(वि. स्मृ. ७८. ८-३५)

इति । आदित्यादिवाराश्च काम्यश्राद्धकालाः । तदाह विष्णुः-

‘सततमादित्ये ऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । (१)
 सौभाग्यं चान्द्रे । (२) समरविजयं कौजे । (३)
 सर्वान् कामान् बौधे । (४) विद्यामभीष्टां जैत्रे । (५)
 धनं शौक्रे । (६) जीवितं ज्ञानैश्वरे' । (७) ।

(वि. स्मृ. ७८. १-७)

इति । कूर्मपुराणे अपि-

१. We follow here A. and the text. All others read पित्र्ये.
 २. The text substitutes आर्ये for फल्गुनीषु. ३. H. reads वृष्टि for
 वृद्धि, and the text reads सिद्धि for the same. ४. I. reads सार्ये for
 सार्ये. ५. The text reads लवणं for बलं.

‘आदित्यवारे त्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।
कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥
विद्यां विशिष्टां च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
शनैश्चरे भवेदायुरारोग्यं च सुदुर्लभम्’ ॥

(कू. पु. १. २. २०. १६-१७)

इति विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तत्र पार्थिव ॥ (३०)
आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ।
सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ॥
आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्वन् सदा नरः ।
क्रमेणैतान्यत्रामोति नात्र कार्या विचारणा’ ॥

(वि. ध. १. १४२. ३०-३२)

इति प्रतिपदादितिथयोऽपि काम्यश्राद्धकालाः। तदाह मनुः—
‘कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं मुरुपान्विन्दते सुतान् ।
कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु बन्दिनः ॥
पशून् क्षुब्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्यूतमवाप्नोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
स्योन्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु ॥

१. This and the following lines of Manu can be traced in Rāmachandra's commentary alone. The text reads स्वरूपां लभते प्रजाम् for सरूपान् विन्दते सुतान्. २. The text reads कन्यकाश्च for कन्यकां तु, and-वाजिनः for बन्दिनः. ३. We follow here A. and the text. All others read—

षष्ठ्यां द्यूतं कृषिं चैव सप्तम्यां लभते नरः ।

४. The text substitutes नरः for सदा. ५. The text reads this line as follows :—

नवम्यां वै चैकशफान्दशम्यां द्विखुरान्बहुन् ।

एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपं तु रजतं कुप्यमेव च ॥
 'जातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण रणे हताः ॥
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान् कामान् समभुते' ।
 (म. स्म. ३. २८१-२८६)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

'कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् क्षुब्रान् सुतानपि ।
 द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं तथैक-द्विशफानपि ॥ (२६२)
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्ण-रूप्ये सकुप्यके ।
 जातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानामोति श्राद्धदः सदा ॥ (२६३)
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते' ॥ (२६४)
 (या. स्म. १. २६२-६४)

इति । कन्यावेदिनो जामातारः । एतानि फलानि कृष्ण-
 पक्षप्रतिपत्प्रभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु श्राद्धदः क्रमेण
 प्राप्नोति । अत एव कात्यायनः-

'स्त्रियो अतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म ।
 अश्वस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यां क्षुब्रपशवः । पुत्राः
 पञ्चम्याम् । द्यूतं षष्ठ्याम् । कृषिः सप्तम्याम् ।

१. All, except A. and the text read रूप्यम् for कुप्यम्. २. B. C. E. and
 the text read कुप्रजाः for सुप्रजाः. ३. The text reads पशून्चै सस्तुतानपि
 पशून् क्षुब्रान् सुतानपि. Vijnāneśvara follows the text. ४. The text
 reads तथैकैकं तथा. ५. Except A. and the text all read-प्रभृति-
 ६. ७. ८. ९. I. reads स्त्रियाः प्रतिरूपाः. १०. D. E. G. H.
 read-स्त्रीजन्म । अश्वः.

वाणिज्यमष्टम्याम् । एकशफं नवम्याम् । दश-
म्यां गावः । परिचारका एकादश्याम् । द्वादश्यां
धन-धान्य-रूप्यम् । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हिरण्यानि त्र-
योदश्याम् । युवानस्तत्र त्रियन्ते ऋत्विहताश्व-
तुर्दश्याम् । अमात्रास्यायां सर्वम् ।

इति । अयं च कृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिषु श्राद्धविधिः सर्वे-
ष्वेवापरपक्षेषु । न भाद्रपदापरपक्ष एव । अत एव शौनकः—

‘प्रौष्ठपदापरपक्षे मासि मासि चैवम्’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितृन् प्री-
णाति । कर्तुंस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ।
(७) प्रथमे ऋनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये
जायते । (८) द्वितीये स्तेनाः । (९) तृतीये
ब्रह्मवर्षस्त्विनः । (१०) चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ।
(११) पञ्चमे पुमांसः । बह्वपत्यो न
चानपत्यः प्रमीयते । (१२) षष्ठेऽत्रशीलो
ऽक्षशीलश्च । (१३) सप्तमे कर्षे राद्धिः ।
(१४) अष्टमे पुष्टिः । (१५) नवमे एकखुराः ।
(१६) दशमे व्यवहारे राद्धिः । (१७)
एकादशे कृष्णायसं त्रपु-सीसम् । (१८)
द्वादशे पशुमान् । (१९) त्रयोदशे बहुपुत्रो

१. I. reads पुत्रास्तत्र for युवानस्तत्र. It is not necessary to repeat the word पुत्र. २. Except A. and the text all read कालनियमान् for कालाभिनियमान्. ३. All, except A. and the text read अपत्यः. ४. A. and the text read कर्षेतिनः. ५. Except A. and the text all omit क्षुद्र-

बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः युवमारिणस्तु भव-
न्ति । (२०) चतुर्दश आयुधराद्धिः । (२१)
पञ्चदशो पुष्टिः । (२२)

(आ. ध. सू. २. ७. १६. ७-२२)

इति । भारपदापरपक्षत्रिषये मार्कण्डेयः—

केन्यागते सत्रितरि दिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनैव विधिना तत्र श्राद्धं विधीयते ॥
प्रतिपद्मनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
वर्षार्थिनां तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशिनी ॥
श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमाम् ॥
स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
वेदास्तथा ऽऽभुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
द्वादश्यां हेमलाभं च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
प्रजां भेषां पशुं पुष्टिं स्वातन्त्र्यं वृद्धिमुत्तमाम् ॥
दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ।
अत्राप्राप्ति न सन्देहः श्राद्धं श्रद्धापरो नरः ॥
युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वै हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषामृद्धिमभीप्सता ॥

१. The first two lines do not appear in the text. २. H. reads विधि-
पक्षे for विधीयते. ३. Except A. H. and the text all read हि प्रजा-
मया for द्विपदप्रदा. ४. The text reads वर्षार्थिनी. ५. The text reads
बुद्धिम् for बुद्धिम्. ६. The text substitutes जय. for हेम-. ७. The text
substitutes श्रीतिम् for ऋद्धिम्.

श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यामन्नेन पुरुषः शुचिः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति स्वयं चानन्त्यमश्नुते' ॥

(मा. पु. ३३. १-८)

इति । नैभस्यरुष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिदश-पञ्चदिनानि कृ-
त्सेनोऽपि पक्षः सवितरि कन्यागते सति महालय इति प्रोक्तः ।
तत्र पार्वणैव विधिना श्राद्धं कुर्यात् । तदाह वृद्धमनुः-

‘नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेव्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्याद्रजच्छायाऽऽह्वयस्तथा’ ॥

इति । यत्तु शाठ्यायनिनोक्तम्-

‘नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत् ।

कन्यास्थार्कान्निवतं चेत् स्यात् स कालः श्राद्धकर्मणि’ ॥

इति तत्तिथिवृद्धावधिकदिवसे ऽपि श्राद्धं कुर्यान्न तु पञ्च-
दशदिनेष्वेवेत्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । आश्वयुजः शुक्लप्रतिपदा
सह नभस्यापरपक्षस्य षोडशादिनात्मकत्वम् । तस्या अपि क्षीण-
चन्द्रत्वाविशेषेणापरपक्षानुप्रवेशसम्भवात् । तदाह देवलः-

‘अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण सा ऽपि दर्शात्मिका स्मृता’ ॥

इति । ननु-एतस्मिन्पक्षे-

‘दिनानि दश पञ्च च’ ।

इति वचनस्य का गतिः ? । उच्यते । द्वादशमु कपालेष्वा-
गकपालवत् षोडशासु दिवसेषु पञ्चदशदिनवचनमवयुत्यानु-

१. D. reads स्वयं चात्यन्तम्, E. and G. स्वर्गं चात्यन्तम् and H. and I. र्गवासं समसृते. २. H. substitutes तेन तस्य for नभस्य-. ३. I. reads त्तोऽपर-. ४. B. C. D. E. F. and G. read-ऽन्विते. ५. I. reads त्मर्षणः. ६. B. C. and F. read तस्य for नभस्य-.

वादी भविष्यति । अथवा । पञ्चदशदिवस-शौडशदिवसविध्यो-
ब्रीहि-यववद्विकेन्योस्तु । नभस्यापरपक्षस्य कन्यास्थार्का-
न्वितत्वेन प्रेशस्ततरतोच्यते । तदभावेऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् ।
तदाह जाबालिः—

‘अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।
आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥
पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमनुलं तथा ।
प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामांस्तथाऽपरान्’ ॥

* काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—

* ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते’ ।

इति । अत्रेदमाप्तयते—

‘यदष्टकपालो भवति गायत्रियै वैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यत्र-
कपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति । यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्-
भ्रातृ दधाति । यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्त्रिद्वयं दधाति ।
यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मिन् जात एतामिष्टि
निर्वपति पूत एव स तेजरव्यभ्राद इन्द्रियावी पशुमान् भवति’ ।

इति । अत्र अष्टत्वादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादि-
कपालकल्पना । इष्टविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वात् ताः
संख्या निमित्तीकृत्य अपिहोत्रशब्दवदष्टकपालप्रदिशब्दाः कर्मनाम-
प्रधानि इत्येकः पक्षः । ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः ।
अथमभिसन्धिः—यद्यप्यत्र वाक्यभेदभयात् अष्टकपालोदविध्यन्त-
रणि न सन्ति तथापि द्वादशकपालान्तर्वर्तिनामष्टकपालादीनां अव्यु-
त्पानादेन फलकीर्तिनद्वारेण प्रकृता द्वादशकपालेष्टिव स्तूयते इति ।

B, C, and F. read प्रशस्तता for प्रशस्ततरता. २. D. omits the
following—

—ऽपि इत्यत्र प्रशस्तत्वात् । तदाह जाबालिः—

‘अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।
आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः * * * ॥

इति । बृहन्मनुरपि—

‘आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥
तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।
आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमी भवेत् ॥
तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेत् वा ।’

इति । अस्य पक्षस्य रवेः कन्यागतत्वेन प्रशस्ततरत्वं
चादिपुराणे दर्शितम्—

‘पक्षान्तरे अपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत् ’ ॥

इति । श्लोकगौतमो अपि—

‘कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।
ऋतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः’ ॥

(श्लो. गौ. स्म. ८. १९.)

इति । शाठघायनिरपि—

‘पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।
कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते’ ॥

इति । आदिमध्यावसानेषु यत्र कचन कन्यार्कान्वितत्वेन
पक्षः पुण्य इत्यर्थः । अत एव कार्णाजिनिः—

‘आदौ मध्ये ऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलः पुण्यः श्राद्धषोडशकम्पति’ ॥

इति । प्रतिपदादिदर्शान्तं श्राद्धं कर्तुमसमर्थश्चेत् पञ्च-

१. D. reads अन्नं तिलञ्जुतं जलम् for अन्नमप्यन्वहं जलम्. २. D. and G. ad आदिस्वपुराणे and H. भाविपुराणे, but the marginal correction वाङ्मुराणे.

म्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदर्शान्तं वा यथाशक्ति श्राद्धं कुर्यात् ।
तदाह गौतमः—

‘अश्राद्धमेमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् । (१)
पञ्चमीग्रभृतिषु वा अपरपक्षस्य । (२) यथाश्राद्धं
सर्वस्मिन् वा’ । (३)

(गौ. स्मृ. १५. १-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘नभस्य कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।
त्रिभागहीनपक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा’ ॥

इति । अत्र प्रतिपदादिदर्शान्तमित्यस्मिन्पक्षे नन्दाऽऽदिकं
न वर्ज्यम् । तदाह कार्ष्णाजिनिः—

‘नभस्यस्याऽपरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।
नैव नन्दाऽऽदि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी’ ॥

इति । ननु—एतत्—

‘प्रतिपत्पभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्’ ।

(या. स्मृ. १. २६४)

इति याज्ञवल्क्यवचनेन विरुद्ध्येत—इति चेत् । न । तस्य
वचनस्य पञ्चम्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा कार्ष्णा-
जिनिवचनस्यानर्थक्यं प्रसज्येत । अत एव कात्यायनः—

‘अपरपक्षे श्राद्धं कुर्यात् । ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः

We follow here A. and the text, all others read—

‘अपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् ।

‘अपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् । सर्वस्मिन् वा’ ।

यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्ध्वं यदहः सम्पद्यते
अते चतुर्दशीम् । शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत् ।

इति । मनुरपि—

‘कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तितथयो यथैता न तथेतराः’ ॥

इति । तत्राप्यसामर्थ्ये पञ्चमपक्षस्य पञ्चमीमारभ्यानन्तर-
पक्षपञ्चमीपर्यन्तासु तिथिष्वनिषिद्धायामेकस्यां तिथौ यथा-
सम्भवं गृही श्राद्धं कुर्यात् । तदाह यमः—

‘हंसे वर्षासु कन्यास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरेन्तरे दद्यात् उभयोरपि पक्षयोः’ ॥

इति । अशक्त्यादिना पञ्चमपक्षे श्राद्धाकरणे यावत् क-
न्याराशौ सूर्यस्तिष्ठति तौवच्छ्राद्धं दद्यात् । तत्राप्यकरणे यावद्
वृश्चिकदर्शनमिति । तदाह सुमन्तुः—

‘कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेद्विभावसु ।

तस्मात्कालाद्भवेद्देयं वृश्चिकं यावदागतम्’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘केन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

शून्या भेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

सूर्ये कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडनात् ॥

१. D. and G. read अन्तरं for अन्तरे. २. I. reads यावत्. ३. The
first four lines of this quotation appear in Atrismṛiti. ४. D. reads
निःश्वसः for निःश्वासः.

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इति । आदिपुराणे अपि—

‘प्रावृद्धैर्तृणयमः प्रेतान् पितृश्वथ यमालयात् ।

विसर्जयित्वा मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥

तस्मान्नास्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्य-तिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ॥

प्रासमात्रं परगृहादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिक्षार्मात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा संवर्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रयात् ।

श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्ब्रह्मैः सुसञ्चितैः ॥

इति । यमालयाद्विसर्जयित्वा स्वकं पुरं शून्यं कृत्वा

मानुष्यलोके पितृन् वासयतीत्यध्याहृत्य योजना । पायसं

काङ्क्षन्तः पितरस्तिष्ठन्तीत्यध्याहारः । तत्र वर्ज्यानाह गार्ग्यः—

‘नेन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात् ॥

इति । त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः । वृद्ध-

गार्ग्यो अपि—

१. C. D. F. and G. read आदिपुराणे अपि. २. F. omits the following—

* * * * कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं * * * ।

३. C. reads स्वकं for स्वयं. ४. D. reads भिक्षापानेन. ५. B. C. and F. read संवर्धयेत्. ६. D. omits this verse and इति । वृद्धगार्ग्यो अपि. ७. except H. all omit त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः ।

‘प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्क्षं भार्गवे तथा ।

यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥’

इति । प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पित्र्यर्क्षं मघा ।

अङ्गिरा अपि—

‘त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य ज्ञानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥’

मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।’

इति । अत्र मघात्रयोदश्यां श्राद्धनिषेधः केवलपितृवर्गो-
द्देशेन श्राद्धविषयः । न तु केवलश्राद्धनिषेधः । ननु—केव-
लपितृवर्गोद्देशेन श्राद्धप्राप्तौ सत्यां तन्निषेधो युक्तः—

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥’

इति धौम्यवचनेन केवलैकवर्गोद्देशश्राद्धनिषेधात्प्राप्ति-
रेव नास्ति । अतो नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते—इति । मैवम् ।
सत्यामपि धौम्यस्मृतौ व्यामोहादेव प्राप्तस्यैकवर्गश्राद्धस्य
निषेधात् । यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जभक्षणस्य—

‘न कलञ्जं भक्षयेत् ।’

इति निषेधस्तद्वत् । अत एव कार्णाजिनिः—

‘श्राद्धं तु नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

अेतृसास्तत्र ये ऽस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते ॥’

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

१. All except A. and E. read -पितृवर्गविषयः for -पितृवर्गोद्देशेन श्राद्धवि-
षयः and omit केवलश्राद्धनिषेधः. २. H. substitutes न च for ननु. ३. I.
reads अत एव तत्र भक्षयेत्.

इच्छेत् त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सुताऽऽयुषोः।

एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेत् ॥

इति । यः पुत्रवान् सुताऽऽयुषोरभिवृद्धिमिच्छेत् स एकस्यै-
कवर्गस्यैव श्राद्धं नो दद्यात् । अपि तु मातामहवर्गोद्देशेनापि
पार्वणं समाचरेदित्यर्थः । तस्मादेकवर्गोद्देशेनैव मघात्रयो-
दश्यां श्राद्धनिषेधो न तु श्राद्धस्यैव । तत्र श्राद्धस्य प्रशस्त-
त्वात् । तथा च शङ्कः—

‘प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

(शं. स्मृ. १४. ६-७)

इति । महाभारते अपि—

‘शातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् ।

नावश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥

इति । अत्र मघात्रयोदश्यां श्राद्धे पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात् ।
तस्यां युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात् । तथा च पुलस्त्यः—

‘अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादित्त्वे च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥

इति । कर्त्तव्यमित्यध्याहारः । मघाऽन्वितत्वेनापि पिण्ड-
निर्वपणं नास्ति । तथा चादिपुराणे—

The text reads पुष्टिं तथा for इहां वसः २. The text reads प्राप्य सर्वा-
नां श्राद्धं सदा प्रीताः. ३. D. reads इत्यरेच्छ्रेष्ठः for तु भवेच्छ्रेष्ठः, and for
G. H. and I. read इत्यरेच्छ्रेष्ठः. G. substitutes कुर्यात् for कुर्वन्
and H. read भारिचपुराणे.

शक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति' ॥

इति । चतुर्दश्यां श्राद्धनिषेधोऽप्यशस्त्रहतविषयः । अप-
मस्युहतानां तु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं कार्यम् । तदाह मरीचिः-

'विष-शस्त्र-श्रापदा-ऽहि-तिर्यग्-ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता' ॥

इति । प्रचेता अपि-

'वृक्षारोहण-लोहादि-विद्युज्जल-विषादिभिः ।

नखि-दंष्ट्रिविपन्नानामेषां शस्ता चतुर्दशी' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

'शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते' ।

(या. स्मृ. १. २६४)

इति । अत्र चतुर्दश्यां शस्त्रादिहतानामेवेति नियम्यते । न
पुनश्चतुर्दश्यामेवेति । एवं च सति दिनान्तरेऽपि पितामहादि-
तृप्तिसिद्ध्यर्थं महालयश्राद्धं कार्यम् । चतुर्दश्यां महालयश्रा-
द्धस्यैकोद्दिष्टत्वेन विहितत्वात् तेनात्र पितामहादितृप्तेरभावात् ।
तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं सुमन्तुराह-

'ब्राह्मणघातिनां' ब्राह्मणेन घातितानामित्यर्थः । ब्राह्मणादिहतानां
चतुर्दश्यां श्राद्धं कार्यमित्येतन्न विज्ञानेश्वरस्याभिमतमिति प्रतिभाति ।
एतः- 'ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना
श्राद्धं दद्यात् । यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति'-इति तेनोक्तत्वात् ।
(या. स्मृ. १. २६४ टीका द्रष्टव्या) ।

१. D. reads -तिर्यग्-सर्प-विषादिभिः for -विद्युज्जल-विषादिभिः, E. विप-
नानां विषादिभिः and G. -तिर्यग्-सर्पविषादिभिः for the same. २. B. C.
and F. read -यैकोद्दिष्टरूपत्वं for तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं, and for the same D.
reads -यैकोद्दिष्टरूपत्वं and G. H. तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं.

‘समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालयै’ ॥

इति । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य शस्त्रहतस्य पितुश्चतुर्दश्यां महोत्सवे सुतैरेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । यस्य पितामहो अपि शस्त्रादिना हतः तेन द्वयोरपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः’ ।

इति । अयमर्थः—एकस्मिन् पितरि शस्त्रादिना हते द्वयोर्वा पितृ-पितामहयोः शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यां पुत्रेण तयोः प्रत्येकमेकोद्दिष्टं श्राद्धं कार्यमिति । यस्य पितृ-पितामह-प्र-पितामहास्त्रयोः अपि शस्त्रहताः तेन चतुर्दश्यां पार्वणेनैव विधिना श्राद्धं कार्यम् । एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति विशेषोपा-दानात् । इदं च चन्द्रिकोकारा-ऽपरार्कयोर्मतम् । त्रिव्रपि पित्रादिषु शस्त्रहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेकोद्दिष्टमेव कार्यमिति देवस्वामिमतम् । अत्र-त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वणश्राद्धस्य

* यथोक्तमपरार्के—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।

प्रत्तिस्वन्तरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्र एकस्य शस्त्रहतत्वे एकोद्दिष्टविधानम् । न तु त्रयाणाम् । तथा-

‘ने तत्र तु पार्वणमेव’—इति ।

१. D. reads समत्वावगतस्यापि. २. B. C. and F. read शस्त्रादिहताः.
३. I. reads चण्डिकाकाराऽपरार्कयोः through mistake. चण्डिका is not a name of any Sanskrit work on Dharmaśāstra. It is a name of a portion of Mārkaṇḍeya Purāṇam.

साक्षाद्विधायकवचनाभावादेकस्मिन्त्रयोर्वैत्यस्योपलक्षणार्थत्वे-
नाप्युपपत्तेरैकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यम्—इति देवस्वामिमतं युक्त-
मिति प्रतिभाति । राखादिहतानां दिनान्तरे पार्वणविधिनैव
श्राद्धं कार्यम् । अत एव प्रजापतिः—

‘संक्रान्तावुपरागे च वर्षोत्सव-महालये ।

निर्वपेदेत्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः’ ॥

इति । भ्रातृ-भगिन्यादीनां महालयश्राद्धमेकोद्दिष्टविधा-
नेन कार्यम् । तथा च सुमन्तुः—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति । औपस्तम्बोऽपि—

‘अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति । स्त्रियो भगिन्यादयः । पुरुषा भ्रात्रादयः । कात्या-
यनोऽपि—

‘सम्बन्धि-बान्धवादीनामेकोद्दिष्टं तु सर्वदा’ ॥

इति । यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि यथा
सपिण्डीकरणं प्रकृत्य जातूकर्ण्यः—

‘अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन’ ॥

१. I. reads इत्. for अत्र. २. D. omits—

भाष्यसंज्ञा ७९—

‘अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति ।

सपिण्डीकरणान्तं च तत्प्रोक्तमिति मुद्गलः ॥
 प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणं तु सः ।
 पृथक्पण्डे पितृलोकात्तु पृथक्पण्डे नियोजितः ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्स्वेनोपपद्यते ।
 पृथक्स्वे तु कृते पश्चात् पुनः कार्या सपिण्डता' ॥

इति । काष्ण्णाजिनिरपि—

'तत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।
 सपिण्डीकरणान्तं च प्रेतस्यैतदमद्गलम्' ॥

इति । यमो ऽपि—

'यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पण्डे नियोजयेत् ।
 विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते' ॥

इति । पुराणे ऽपि—

'प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात् परम् ।
 तत्र पार्वणवत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं त्यजेद्बुधः' ॥

(ग. पु. २. २८. १६-१७)

इति । तानि सर्वाण्यपि प्रतिपदोक्तैकोद्दिष्टविध्यभावे द्रष्ट-
 व्यानि । एतच्छ्राद्धं सूतकादिना मुख्यकालातिक्रमे त्वाशौ-
 चापगमानन्तरकाल एव कार्यम् । तथा च ऋष्यशृङ्गः—

'देये पितृणां श्राद्धे तु आशौचं जायते तदा ।
 आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते' ॥

इति । यस्वत्रिवचनम्—

१. D. omits—

* * * * * पृथक्स्वं नोपपद्यते ।
 पृथक्स्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्डता' ॥

इति । काष्ण्णाजिनिरपि—

'तत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यम् * * * * ।

‘तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा’ ॥

इति । सूतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि, तत्पक्षे तत्तिथौ वेति पक्षद्वयमुपन्यस्तम् । तत्राद्ये पक्षे विरोध एव नास्ति । पुनस्तदहरेव वेत्ययं पक्षः सूतकव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरेण विघ्ने समुत्पन्ने प्रतिमासं क्षयाहे विहितैकोद्दिष्ट-मासिकश्राद्धविषय इति ऋष्यशृङ्गवचनाऽविरोधाय व्यवस्थाप्यते । अत एव देवलः—

‘एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिस्तत्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः’ ॥

इति । अन्यस्मिन्नन्तरे मासि । तत्तिथौ मृततिथौ । यस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा मृतस्तस्मिन्पक्षे श्राद्धं विघ्नवशात्कुर्यादित्यर्थः । आशौचनिमित्तकविघ्ने तु मासिकश्राद्धमपि सूतकानन्तरमेव ऋष्यशृङ्गवचनबलादनुष्ठेयम् । देवस्वामिना ज्येवमेव विषय-
व्यवस्था कृता ।

‘एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं आशौचविघ्नविषयम् ।

निमित्तान्तरतस्तदहर्विघाते—

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम्’ ।

इति । यत्तु व्यसिनोक्तम्—

‘श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृत-सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धवेके मनीषिणः’ ॥

१. B. C. and F. substitute च for वा. २. D. E. G. H. and I. read तत्तत्तौचविषयम् for आशौचविघ्नविषयम्.

इति । अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् मृतके सूतके वा जाते अमावास्याममावास्यायां शुद्धौ शुद्धयनन्तरं वा श्राद्धं प्रकुर्वीतेति । एतदनुमासिकसांवत्सारिकश्राद्धविषयम् । अत एवोक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘मासिकेऽब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शो वाऽपि विचक्षणाः’ ॥

इति । दर्शग्रहणं शुक्ल-रुष्णैकादशयोरुपलक्षणार्थम् । अत एव मरीचिः—

‘श्राद्धविधे समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः’ ॥

इति । कृष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमिति योजना । पितृकार्ये कृष्णपक्षस्यैव विशेषतो ग्राह्यात्वात् । कृष्णैकादशीतोऽपि अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्ये दण्डापून्याय-सिद्धम् । एतदुक्तं भवति—आशौचसमनन्तरकालो मुख्यकालसन्निकृष्टत्वाच्छ्रेष्ठतमः । दर्शकालस्तु मुख्यकालप्रत्यास-त्त्यभावात् ततो जघन्य इति । अत एव श्रद्धयशुद्धः—

‘शुचिभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न चान्या वै कदाचन’ ॥

इति । शुचिना तावच्छ्राद्धं कर्त्तव्यम् । तत्राशौचवशान्मु-ह्यकाले शुद्धयभावे शुद्धयनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्मणोऽङ्गत्वेन स्वीकर्त्तव्या । आशौचाद्यनुप-पत्ते तु मुख्यकालो नालस्यादिनाऽतिक्रमणीयः । तदाह स एव—

H. reads मासिकाऽब्दे. २ H. reads मुख्यकालः. ३. B. C. F. and G. read श्राद्धं for श्राद्धम्. ४. I. reads शुचिभूतेन दातव्यं and D. reads शुचिभूतेन दातव्यम्. ५. H. has the following footnote—
अत एव आशौचशुचिना मुख्यतिथिः कर्त्तव्याऽपि न स्वीकर्त्तव्या ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डः श्राद्धं च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

इति । चकारेणाग्नौकरणं समुच्चिनोति । श्राद्धशब्देनात्र
ब्राह्मणतर्पणमात्रं विवक्षितम् । पिण्डदानस्य प्रथगुपात्तत्वात् ।
'विच्छित्तिं नैव कारयेत्'-इति ब्राह्मणतर्पणं कर्त्तुमसमर्थ-
श्चेत्पिण्डप्रदानमात्रमपि कुर्यात् । सर्वथा पित्रर्चनस्य विच्छेदं न
कुर्यादित्यर्थः । अत एव निगमः-

'आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव
ब्राह्मणानपि वा भोजयेत्' ।

इति । अत्र व्यवस्थितो विकल्पः । सति सामर्थ्ये ब्राह्म-
णतर्पणं पिण्डप्रदानं च कुर्यात् । तत्रासामर्थ्ये पिण्डप्रदानमात्र-
मिति । यत्तु हारीतेन श्राद्धविधौ समुत्पन्ने अमावास्यादिष्वाम-
श्राद्धं विहितम्-

'श्राद्धविधौ द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं मास-सांवत्सरादृते' ॥

(हा. स्मृ. २१. १३)

इति । मासं मासिकम् । सांवत्सरं सांवत्सरिकम् । तत् भार्या-
रजोदर्शनकृतविघ्नविषयम् । तथाऽऽहोशानाः-

'अपेत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते' ॥

(उ. स्मृ. ९. ८२)

१. H. and I. read पिण्डं and D. G. पिण्डश्राद्धं. २. H. substitutes
भोजनं for तर्पणं; while I. omits both. ३. D. substitutes सर्वत्र for
सर्वथा. ४. B. C. and F. read अत एव. ५. The text (औद्यानसंस्मृतिः)
substitutes the following lines for this couplet-

अमाग्निरेध्वरी वापि तथैव व्यसनान्वितः ।

श्राद्धश्राद्धं द्विजः कुर्वाणं वृषलस्तु सर्वैव हि' ॥

A. I. read श्राद्धं न प्रकीर्तितम्.

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘आपद्यनम्रौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

• आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला’ ॥

इति । व्याघ्रपादो ऽपि—

‘आर्त्तवे देशकालानां विप्रवे समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि’ ॥

इति । न च कात्यायन-व्याघ्रपादवचनपर्यालोचनया मा-
सिक-प्रत्याब्धिकयोऽप्यामश्राद्धं प्राप्नोतीति मन्तव्यम् ।

‘मास-सावत्सरादृते’ ।

इति विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वावग-
मात् । अत एव मरीचिः—

‘अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृते ऽहनि’ ॥

इति । तत् आमश्राद्धं मृते ऽहनि न कुर्यात् । किन्तु पक्वा-
न्नैव कुर्यादित्यर्थः । लौगाक्षिरपि—

‘पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थो ऽप्यनग्निकः ।

अन्नैवैवाब्दिकं कुर्यात् हेन्ना नोऽऽमेन वा क्वचित्’ ॥

इति । यस्तु स्मृत्यन्तरे भार्यायां रजस्वलायां मृते ऽहनि
श्राद्धनिषेधः—

‘मृते ऽहनि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमे ऽहनि’ ॥

१. D. omits व्याघ्रपादो ऽपि. २. I. reads through mistake वा for न

इति तस्यायं विषयः—अपुत्रायाः पत्न्या एव पत्युर्मृताह-
श्राद्धे अधिकाराद्यदा सा स्वयमेव रजस्वला स्यात्तदा मृते ऽहनि
श्राद्धं न कर्तव्यम् । किन्तु पञ्चमे ऽहनीति । तथा च
श्लोकगौतमः—

‘अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराब्दिके ।
रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमे ऽहनि’ ॥
(श्लो. गौ. स्मृ. ५. १४)

इति । प्रभासखण्डे अपि—

‘शुद्धा स्यात्तु चतुर्थे ऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमे ऽहनि शुद्धयति’ ॥

इति । अन्ये तु—

‘श्राद्धीये ऽहनि सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।
श्राद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमे ऽहनि’ ॥
(श्लो. गौ. स्मृ. ५. १९)

इति श्लोकगौतमवचनमन्यथा पठित्वा श्राद्धादौ कर्मणि
भार्यया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्शनदूषितायामधि-
कारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यम्—
इति मन्यन्ते ।

ननु—अस्मिन्पाठे श्राद्धस्यादिश्राद्धस्यापि पञ्चमे ऽहन्यु-
र्षः प्राप्नोति—इति । मैवम् ।

१. I. reads सा for स्वाह. २. H. and I. read स्नानात् for स्नाता. ३. II. inserts the following:—

श्राद्धादौ कर्मणि भार्यया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्श-
नदूषितायामधिकारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ऽहनि,
d inserts ये before श्राद्धं.

‘श्राद्धविभे द्विजातीनाम्’

इति हारीतवचनेनामावास्यादिष्वामस्यान्नकार्ये सोमकार्ये
पूतीकवशिहितत्वात् । श्राद्धीये ष्नीत्यस्य वचनस्य मृताहव्य-
तिरिक्तविषयत्वेने सार्थकत्वमस्तु-इति चेत् । भवेदेतदेवं
यदि विषयान्तरं वक्तुं शक्येत । न त्वेतदस्ति । मृताहवि-
षयत्वं तु-

‘मृते ष्नी तु सम्प्रप्ते’

इति स्मृत्यन्तरवचनादेवाऽवगम्यते । तस्मादेकभार्येण
मृताहश्राद्धं रजोदर्शनरूपविभोपरमकाल एव कर्त्तव्यम् ।
भार्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्य एव काले कर्त्त-
व्यमिति । यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यम् ॥

अथ श्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा ।

श्राद्धे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा कर्त्तव्या । तत्र श्राद्धं
प्रकृत्य यमः-

‘पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान् ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

इष्टान्वा यदि वाग्निष्टांस्तत्काले नाऽवमानयेत् ॥

इति । पूर्वमिति निमन्त्रणात् पूर्वमित्यर्थः । शरीरप्रभवा

दोषाः कुडापस्मारादयः । दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीय-
पारगपर्यन्तम् । तथा च छागलेयः-

D. and E. read पूतीकवत्, G. पूतीकवत् and H. पूतीकवत्
वर्तमानम् । D. omits this line. Y. D. E. G. F. and

‘उक्तलक्षणसम्पन्नैर्विद्या-शील-गुणान्वितैः ।

पुरुषत्रयविरुधातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

इति । सर्वं पार्वणैकोद्दिष्टात्मकम् । अत एव मनुनाऽपि

पितुः श्रोत्रियत्वेन पुरुषस्य श्रेष्ठ्यमुक्तम्—

‘अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥ (१३६)

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता’ ।

(म. स्मृ. ३. १३६-१३७)

इति । श्राद्धे भोजनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘अभ्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा* त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥ (२१९)

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः †पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृ-मानृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदे ॥ (२२१)

(या. स्मृ. १. २१९-२२१)

* ‘ज्येष्ठसामा’ ज्येष्ठसामग इत्यर्थः । ज्येष्ठसाम च—‘उदुत्यं चित्रम्’ इत्यस्यामृचि गीते साम तलवकारैर्ज्येष्ठसामेत्यभिधीयते ।

† ‘पञ्चाग्निः’ पञ्च अग्नयो यस्य गृहे प्रदीप्यन्ते स पञ्चाग्निः । यदाह हारीतः—

‘पचनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायम्प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पाङ्क्तिपावनः’ ॥

(हा. स्मृ. १३. २५)

इति पचनः भावसभ्योऽग्निः । पावनः सभ्यो ऽग्निरित्यर्थः । मेधातिथिस्तु-

‘असौ वाव गौतमो ऽग्निः’ ।

(छां. उ. ५. ४. १)

इत्यादिका पञ्चाग्निविद्या यस्याश्च—

‘स्तेनो हिरण्यस्य मुरां पित्रश्च’ ।

(छां. उ. ५. १०. ९)

इत्यादिफलमुक्तं तदापिसम्बन्धात् पुरुषो ऽपि पञ्चाग्निः—इत्याह ।

१. H. reads वेदेषु for वेदेषु. २. Except A. and the text all read -सुपर्णिकः for -सुपर्णिकः. ३. Except A. F. and the text all read -सम्पदे for -सम्पदे.

इति । ऋग्वेदादिसर्ववेदेष्वर्खलित्वाध्ययनक्रमाः । श्रोत्रियः
श्रुताध्ययनसम्पन्नः । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान् । युवा मध्यमवयस्कः ।
युवत्वं च सर्वविशेषणम् । वेदार्थविद्ब्रह्मज्ञानवान् । ज्येष्ठसा-
मेति सामविशेषस्तद्ब्रतं च । तद्ब्रताचरणेन यस्तदधीते स
ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः* तद्ब्रतं च । तद्ब्रताचरणेन
तदध्यायी त्रिमधुः । त्रिसुपर्णमृग्यजुषयोरेकदेशः तद्ब्रतं च ।
तदाचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णिकः । ब्राह्मणा न क्षत्रियादयः ।
उत्कलक्षणा एते ब्राह्मणाः श्राद्धस्याक्षयफलसम्पादका इत्यर्थः ।
बृहस्पतिरपि—

‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥
अत्रेत् पृथिवीं सर्वां सशैल-वनकाननाम् ।
यदि लभ्येत पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकः ॥
ऋचा तु तृप्यति पिता यजुषा तु पितामहः ।
पितुःपितामहः साम्ना छन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः’ ॥

इति । शातानपो अपि—

‘भोजयेद्यस्वथर्वाणं दैवे पिच्ये च कर्मणि ।
अनन्तमक्षयं चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः ॥

प्रसिद्धमेतत्तैत्तिरीयशाखायां ‘ब्रह्ममेतु मां’ इत्यादि ।

१. D. E. and G. read वेदेष्वर्खलित्वाध्ययनक्रमाः; while I. reads -वेदेष्वर्खा
विताध्ययनक्रमाः. २. I. reads अत् for अः. ३. I. reads -पितामहाः. ४. All
except A. and I. read एतं तदक्षयं for अनन्तमक्षयं.

इति । यमो अपि—

वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोलिया वेदंपारगाः ।
स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥
तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते ।

इति । मनुरपि—

‘श्रोत्रियाथैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नाऽमन्त्रज्ञान् बहून्पि ॥

(म. स्मृ. ३. १२८-२९)

इति । वसिष्ठो अपि—

‘यतीन् गृहस्थान् साधून् वा’ ।

(व. स्मृ. ११. १७).

इति । भोजयेदिति शेषः । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः त्रिदण्डिभ्यश्च दापयेत्’ ।

इति । शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरक्ताः धातुरक्तवस्त्र-
धारिणो वानप्रस्थाः । त्रिदण्डिनो वाक्-काय-मनोदण्डैरुपेता
यतयः । अत्र परः परः श्रेष्ठः । अत एव नारदः—

‘यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् ।

विजानन् वसतो ग्रामे कव्यं तद्याति राक्षसान्’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

१. D. omits अपि. २. H. and I. read तत एव for अत एव. ३. D. reads कव्यं विप्रांसि राक्षसाः.

‘अलाभे ध्यानि-भिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।
तदलाभे ऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्’ ॥

(वायुपु. २. १०. ७२)

इति । उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अत एवापस्तम्बः—

‘ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि-

गोत्र-मन्त्रान्तैवास्यसम्बन्धान्’ ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ४)

इति । योनिसम्बन्धा मातुलादयः । गोत्रसम्बन्धाः सपिण्डाः ।
मन्त्रसम्बन्धा वेदाध्यापकादयः । अन्तैवासिसम्बन्धाः शिष्य-
शास्त्रोपाध्यायाः । एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान्
गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः । श्राद्धे श्रोत्रियादीनां पङ्क्तिपा-
वनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह—

‘अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाध्यते यैद्विजोत्तमैः ।

तात्रिबोधत कात्स्न्येन द्विजाप्यान्पङ्क्तिपावनान् ॥

अध्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्त्रयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

त्रिणाचिकेतः* पञ्चाग्निः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

* त्रिणाचिकेतः—

‘उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ’ ।

(क. उ. १. १.)

इत्यादिर्येऽनुवाकः कृत्स्नो पठ्यमानः नचिकेतनाम्नो मुनि-
पुत्रस्य प्रश्नत्रयविषये प्रोच्यते—इति व्युत्पत्त्या त्रिणाचिकेतः । तस्मात्
तदर्थज्ञानाभ्यां ब्राह्मणोऽपि त्रिणाचिकेत इत्युच्यते । येनार्थितं नाचि-
केतघरितं स त्रिणाचिकेत—इति केचन व्याचक्षते ।

१. The text inserts भोजयेत् before ब्राह्मणान्. २. Except A. B. C.
and F. all substitute शिष्य- for शिष्य-. ३. D. reads पावनान् पुत्रस्य for
पङ्क्तिपावनान्.

ब्रह्मदेयात्मसन्तानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥
 वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
 शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

इति । ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्राह्मविवाहोढापुत्रः । सहस्रदः
 गवां सुवर्णस्य वा । यमो ऽपि—

‘ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।
 व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
 पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च ।
 बह्वृचश्च त्रिसौपर्णः त्रिमधुर्वाऽथ यो भवेत् ॥
 त्रिणाचिकेतो विरजाश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
 अथर्वशिरसोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित् ।
 मन्त्र-ब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः ॥
 ब्रह्मदेयासुतश्चैव भावशुद्धः सहस्रदः ।
 चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥
 निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ।
 गुरु-वेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
 विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
 अनमित्रो न चामित्रो मैत्र आत्मविदेव च ॥
 स्नातको जप्यनिरतः सदा पुष्पबलिप्रियः ।
 ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः ॥

१. Except A. and I. all read -देयानुसन्तानः for -देयात्मसन्तानः.
 * This and the following line are omitted by I., ३. I. reads ब्राह्मदेया-
 B. C. and F. read ज्ञाप्य- for जप्य-.

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥

वेद-विद्या-व्रतस्नाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

इति । पैठीनसिरपि-

‘अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति । त्रिणाचिकेतस्त्रि-

मधुस्त्रिसुपर्णश्रीर्णव्रतश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगो

ब्रह्मदेयाऽनुसन्तानः सहस्रदो वेदाध्यायी चतु-

र्वेदः षडङ्गवित् अथर्वशिरसोऽध्यायी पञ्चाग्नि-

र्वेदजापी चेति । तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिम् ।

नियुक्तो मूर्धनि सहस्रैरप्युपहताम् ।’

इति । शङ्खे अपि-

‘ब्रह्मदेयानुसन्तानो’ ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ऋग्यजुः पारगो यश्च साम्नां यश्चापि पारगः ।

अथर्वशिरसो ऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टारमकाञ्चनः ।

ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ।’ ॥

(शं. स्मृ. १३. ६-८)

इति । वीधायनो अपि-

१. I. reads -सुसन्तानः for -ऽनुसन्तानः. २. I. reads चतुर्वेदपञ्चङ्गवित् for चतुर्वेदः षडङ्गवित्. ३. The text reads -सन्तानः for -सन्तानः. ४. The text reads षडङ्गवित् for षडङ्गवित्. ५. Except A. and the text all read चतुर्णां पारगो for चतुर्णां पारगो. ६. The text reads अथर्वशिरसो. ७. The text reads -सः for -सः.

‘त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्गवि-
त्त्रैशीर्षको ज्येष्ठसामगा इति पङ्क्तिपावनाः’ ।

(बौ. स्मृ. २. ८. १४. २)

इति । हारीतो अपि—

‘स्थितिरविच्छिन्नवेदेवेदिताऽयोनिःसङ्करित्वमा-
र्षेयत्वं चेति कुलगुणाः । (१५) वेदोङ्गानि
धर्मोऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति षड्विधं
श्रुतम् । (१६) ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता ।
(१७) समता सौम्यता परानुपतापिताऽन-
सूयता ऽनुद्धतता पारुष्यं मित्रता प्रिय-
वादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति
त्रयोदशविधं शीलम् । (१८)

क्षमा दमो दया दानमहिंसा गुरुपूजनम् ।

शौचं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्याय एव च ॥ (१९)

सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति

षोडशगुणं वृत्तम् । (२०) तस्मात् कुलीनाः

१. The text omits -त्रि- and substitutes ज्येष्ठसामकः for ज्येष्ठसामगा. I. inserts अर्षेयता after त्रिशीर्षकः and omits ज्येष्ठ. The text inserts सातकः after ज्येष्ठसामगाः. २. The text reads -विहिता for वेदिता. ३. G. H. and I. read वेदाङ्गानि; while the text reads धर्माङ्गानि वेदोऽध्यात्म- for वेदोऽङ्गानि धर्मोऽध्यात्म-. ४. H. and I. omit through mistake -वित्त्वं and read अध्यात्मविज्ञानं for अध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं. ५. We follow here A. D. and the text; while B. C. E. F. and H. read ब्रह्मण्यं and G. reads ब्रह्मण्यता. The latter reading is an incorrect one. ६. H. and I. read अपरोपतापिता for परानुपतापिता. ७. D. H. and I. read शीलं for शौचं. ८. I. reads -गुणाः for -गुणं.

श्रुत-शीलवन्तो वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽयङ्गाः
पाङ्केयाः । (२१) द्वादशोभयतः श्रोत्रियस्त्रिणा-
चिकेतस्त्रिसुपर्णस्त्रिमधुस्त्रिशार्पिको ज्येष्ठ-
सामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविवुद्रजाप्यूर्ध्वरेताः
ऋतुकालगामी तत्त्वविद्येति पङ्क्तिपावना
भवन्ति । (२२)

(हा. स्मृ. १३. १५-२२)

इति । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता अविच्छिन्नवेदवेदिनेत्यत्र
हविरासादनार्थदेशविशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध्यं यागं
लक्षयति । आर्षेयत्वं प्रवरवर्ति ऋषिज्ञानृत्वम् । धर्मो धर्मशा-
स्त्रम् । विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्राभिज्ञानम् । स्मृतिर्वेदशास्त्रा-
विस्मरणम् । उग्रत्वं दशम्यादाविकभक्तता । अत्रानुकल्पो
याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘स्वस्तीय-ऋत्विक्-जामानृ-याज्य-श्वशुर-मानुलाः ।
त्रिणाचिकेत-दौहित्र-शिष्य-सम्बन्धि-बान्धवाः’ ॥

(या. स्मृ. १. २२०)

इति । अत एव मनुः—

‘अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ (१४७)

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ।

(म. स्मृ. ३. १४७-४८)

इति । विट्पतिर्जामाता अतिथिर्वा । तदुक्तं देवस्वामिना-

‘विट्पतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

गुणवदलाभे सोदर्यो ऽपि भोजयितव्यः ।

(५) एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः' । (६)

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ५-६)

इति । बौधायनो ऽपि—

'तदभावे रहस्यवित् । (३) ऋचो-यजूंषि-सामा-
नीति श्राद्धस्य महिमा तस्मादेवंविधं सपिण्ड-
मप्याशयेत्' । (४)

(बौ. स्मृ. २. ८. १४. ३-४)

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

'पितृव्य-गुरु-दौहित्रानृत्विक्-स्वस्नीय-मातुलान् ।
पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान्' ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सोदर्य-सपिण्डा वैश्वदेवस्थाने
नियोक्तव्याः । न पित्रादिस्थाने । तथा चाऽत्रिः—

'पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।

न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्राद्धं ऋत्विजस्तथा ॥

ऋत्विक्-पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः' ॥

इति । शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्थान एव निवेशः । सोदर्ये

विहितस्यार्थस्य—

१. The text reads गुणहान्यां तु परेषां समुदेत. for गुणवदलाभे- २. The text reads कर्त्तव्यं for एवंविधं. D. omits the following:—

* * * * सपिण्डमप्याशयेत्' । (४)

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

'पितृव्य-गुरु-दौहित्रानृत्विक्-स्वस्नीय-मातुलान् ।

पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान्' ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सोदर्य-
ind. reads एवंविधसपिण्डा वैश्वदेवस्थाने &c. ३. E. and I. read श्राद्धे for
माद्धं.

‘एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः’ ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ६)

इत्यापस्तम्बेन शिष्ये ऽतिदेशात् । यत्तु मनुना कल्पान्तरमुक्तम्—

‘कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण* । किन्त्वनुकल्पानुकल्पाभिप्रायेण ।

‘न श्राद्धे भोजयेन्मित्रम्’ ।

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति स्वनेत्र निषिद्धस्य मित्रस्य ‘काममर्चयेत्’—इति सानुशयमेवाभ्यनुज्ञानात् । वसिष्ठो ऽप्यनुकल्पानुकल्पमाह—

‘आनुशंस्यं परो धर्मो याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत्’ ॥

इति। आनुशंस्यमुत्कृष्टो धर्मः । तेनाऽयाचतः अयाचनशीलान् अत एव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे

* ‘पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवो ऽयम्’—इति राघवानन्दः । पात्रान्तरालाभे गुणवन्मित्रं भोजयेत् अभिरूपमप्यारिं न भोजयेदित्यर्थः ।

१. D. omits the following :- कल्पान्तरमुक्तम् —

‘कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण । किन्त्वनुकल्पानु- २. H. omits अर्च-
कल्पाभिप्रायेण and reads साक्षात् । किन्त्वनुकल्पानु- &c.

अ० ३.] माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता । ३४७

सर्वोपायैर्यथा ते निमन्त्रणमङ्गीकुर्वन्ति तादृशैरुपायैर्निमन्त्रे-
येत् । अयाचनशीलानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते
—इति एतदप्यनुकल्पो भवतीत्यर्थः । सम्भवति मुख्यकल्पे
नानुकल्पो ऽनुष्ठेयः । तथाऽऽह मनुः—

‘प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो ऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ३०)

इति । साम्परायिकमुत्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति ।
भविष्यत्पुराणे ऽपि—

‘ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे वेदविर्वर्जिते ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि दूयते’ ॥

इति । वेदविर्वर्जिते—इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम् । अत
एवोक्तं तत्रैव—

‘व्यतिक्रान्तुर्न दोषोऽस्ति निर्गुणम्प्रति कर्हिचित् ।
यस्य त्वेर्कगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ॥
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः’ ।

इति । यत्तु पुराणान्तरे ऽभिहितम्—

‘यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।
दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मात् सम्पूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।
केवलं चिन्तयेज्जार्तिं न गुणान्विततां खग ॥

१. I. reads निमन्त्रणेति. २. D. reads विन्दते for विद्यते. ३. D. rea
दिव्यपुराणे ऽपि. ४. I. reads व्यतिक्रान्तेः. and निर्गुणान्. for व्यतिक्रान्
and निर्गुणम् respectively. ५. D. substitutes एव for एक-

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु युक्तेजातिं प्रियंवदम् ।
मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि वृत्तहीनमथापि वा ॥
'नातिक्रामेन्नरो विद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा' ।

इति तद्दौहित्र-जामात्रादिविषयम् । अत एव मनुः—

'व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्' ।

(म. स्म. ३. २३४)

इति । व्रतस्थं केवलव्रतस्थमध्ययनादिरहितमित्यर्थः ।
गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे तु प्रत्यत्रायो ऽस्ति । तथा च पुराणम्—

'सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह ।
अतिक्रम्य द्विजवरान् नरके पातयेत् खग ॥
तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।
सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ॥
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ।
नातिक्रामेन्नरश्चैतानमूर्खानपि गोपते ॥
अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्' ।

इति । अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिक्रम्य नरकं व्रजेत् ।
न मूर्खानित्यभिप्रायः । श्राद्धे वर्जनीया ब्राह्मणा-याज्ञवल्क्येन
दर्शिताः—

'रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः क्राणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्ड-गोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥

१. B, C. and F. read युक्तजातिप्रियं. २. I. reads अतिक्रमेद्विज्ञो. ३. I. reads भागिनेन्नरश्चैतानमूर्खानपि and E. नरश्चैतान मू.

भृत्काध्यापकः क्लीबः कन्यादूप्यभिशास्तकः ।
 मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥
 माता-पितृ-गुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।
 परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टश्च निन्दिताः' ॥

(या. स्मृ. १. २२२-२४)

इति । रोगी उन्मादादिपैपरोगवान् । ते च देवलेन दर्शिताः—

‘उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो
 भगन्दरो महोदरो श्मरीत्यष्टौ पापरोगाः’ ।

इति । हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तमङ्गं यस्यासौ हीनाति-
 रिक्ताङ्गः । एकेनाप्यक्षणा यो न पश्यति असौ काणः । तेन
 च बधिर-मूकादयो लक्ष्यन्ते । द्विरूढा पुनर्भूस्तस्यां जातः पौ-
 नर्भवः । अवकीर्णी क्षतव्रतः । कुनखी दुष्टनखः । श्यावदन्तः
 स्वाभाविककृष्णदन्तः । वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति स भृ-
 तकाध्यापकः । असता सता वा दोषेण कन्यां दूषयिता कन्या-
 दूषी । महापातकाभिशास्तोऽभिशास्तकः । परिविन्दकः परिवेत्ता ।
 कुण्डस्यान्नं योऽश्नाति स कुण्डाशी । कुण्डशब्दो गोलकस्या-
 प्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषलः तत्सुतो वृषला-
 त्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः
 शास्त्रविरुद्धाचारोपेताः । एते श्राद्धे निन्दिता वज्र्या इत्यर्थः ।
 मनुष्ये-

१. I. reads अभिशास्तकः. २. H. and I. read निन्दितः. ३. D. E. G. H. and I. omit -पाप-. ४. Except A. and H. all read रोगाश्च for ते च. ५. H. reads उक्ताः, and I. वपिताः. ६. I. omits through mistake महोदरो. ७. I. reads बधिर-मूक-मूकादयो for बधिर-मूकादयो. ८. I. reads महापातका-भिशास्तकः for महापातकाभिशास्तोऽभिशास्तकः.

'ये स्तेन-पतित-क्रीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् हव्य-कव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥ (१५०)
 .जटिलं चाऽनधीयानं दुर्वालं कितवं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूंगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ (१५१)
 चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपणेन च जीवन्तो वज्याः स्युर्हव्य-कव्ययोः ॥ (१५२)
 प्रेत्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥ (१५३)
 यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विद् परिवृत्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ (१५४)
 कुशीलवोऽश्वकीर्णा च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ (१५५)
 भृतकाध्यापको र्यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्ड-गालकौ ॥ (१५६)
 अकारणपरित्यक्ता माना-पित्रोर्गुरोस्तथा ।
 ब्राह्मैर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ (१५७)
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कुटकारकः ॥ (१५८)
 पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा' ।

केकरः तिर्यग्दृष्टिः ।

१. D. and the text (Medhātithi) reads पुर्वलं for दुर्वलं. २. I. reads through mistake पूर्णान्. ३. I. omits this and the following two lines. ४. Except A. I. and the text all read -ध्यापकश्चैव. ५. B. C. D. E. F. and H. read कटकारकः. ६. Kullikabhatta reads कितवः for केकरः.

'पापयोग्यभिर्शेस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ (१६१)
 धनुः-शराणां कर्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ।
 मित्रधुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ (१६०)
 भ्रामरी गण्डमाली च श्रियथो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ (१६१)
 हस्ति-गो-ऽश्वो-ऽष्टदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ (१६२)
 स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः ।
 गृहसंवेशको दूतो वृक्षरोपक एव च ॥ (१६३)
 श्रक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ (१६४)
 आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृषिजीवी शिल्पजीवी सद्भिर्निन्दित एव च ॥ (१६५)
 औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ (१६६)
 एतान्विगर्हिताचारानपाङ्केयान्द्विजाधमान् ।
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेत् ॥ (१६७)

(म. स्मृ. ३. १५०-१६७)

इति । स्तेनो ऽत्र ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तद्रव्यार्पहारी विवक्षितः ।

१. I. reads अभिज्ञप्तः. २. D. substitutes स्यात् for ऽपि-. ३. I. reads
 सुत- for द्यूत-. ४. Except A. and the text all read वृषलपुत्रश्च for
 वृषलवृत्तिश्च. ५. The text reads क्षीपवी च for शिल्पजीवी. ६. Except A.
 and the text all read नराधमान् for द्विजाधमान्. ७. The text omits
 अपि and reads विवर्जयेत् for वर्जयेत्. ८. Except A. and I. all read
 स्वहारी for -ऽपहारी.

तद्ब्रह्म्यापहारिणः पतितशब्देनोपात्तत्वात् । पारलौकिक-
फलदं कूर्म नास्तीति मन्यमाना नास्तिकाः । तेभ्यो वृत्तिर्जी-
विका येषां ते नास्तिकवृत्तयः । जटिलो ब्रह्मचारी । 'अन-
धीयानः'—इति जटिलविशेषणम् । अतश्चानधीयानो ब्रह्मचा-
री प्रतिषिद्ध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रम् । तस्य श्राद्धे 'पञ्चा-
ग्निर्ब्रह्मचारिणः'—इति पात्रत्वविधानात् । न च-अध्ययनर-
हितस्य ब्रह्मचारिणोऽश्रोत्रियत्वेन श्राद्धे प्रसक्त्यभावात् प्रति-
षेधो ऽनुपपन्न-इति मन्तव्यम् । यतः—

'व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्' ।

(म. स्मृ. ३. २३४)

इत्यत्र दौहित्रग्रहणमत्रिवक्षिनमिति भ्रान्त्या अध्ययनर-
हितोऽपि ब्रह्मचारी श्राद्धे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिद्ध्यत
इति । दुर्वालः खल्वाटः कपिलकेशो वा । तदुक्तं संग्रहकारेण-
'खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलश्चेण्ड एव च' ।

इति । कितवो द्यूतासक्तः । पूगयाजकाः गणयाजकाः । अत्र
श्राद्धे इति विशेषोपादानाद्दुर्वालादीनां श्राद्ध एव वर्ज्यत्वं न
इत्यवगम्यते । अन्यथा प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमा-
द्देशोपादानमनर्थकं स्यात् । अत एव गौतमः—

'हविःषु चैवं दुर्वालादीन् श्राद्ध एवैके' ।

(गौ. स्मृ. १९. २७)

इति । हविःषु च दैवेऽपि । एव पित्र्यवत् परीक्ष्य दुर्वालादी-

१. H. substitutes खण्डः for चण्डः. २. I. reads पूग- for पूर-, and a
few others omit गणयाजकाः. ३. H. omits च; while I. omits एव. ४. B
and H. read दुर्वालादीनां.

न्वर्जयेत् । एके मन्वादयः । श्राद्ध एव न भोजयेत् दैवे तु भोजयेदित्यभिप्रायः । चिकित्सकाः जीवनाथमदृष्टार्थं च भेषजकारिणः ।

‘तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् ।

अपूतो ह्येषो ऽग्नेधो यो भिषक्’ ।

इति अविशेषेणैव निन्दार्थवाददर्शनात् । धनार्थं संवत्सर-
त्रयं देवार्चको देवलकः । तदुक्तं देवलेन—

‘देवार्चनपरो नित्यं त्रिचार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः ॥

अपाङ्केयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा’ ।

इति । आपद्यपि मांसविक्रयिणः । अनापदि विपणजी-
वित्वेनैव निषेधे सिद्धे ‘मांसविक्रयिण’—इति पुनर्विशेषोपादा-
नस्य वैयर्थ्यात् । अनापदि वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः ।
न त्वापद्यपि । तत्र—

‘क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३५)

इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात् । विहितत्या-
कारणं विना श्रौत-स्मार्त्ताग्निपरित्यक्ता परित्यक्ताग्निः । अ-
न्यवृद्ध्या धनं स्वीकृत्याऽधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः ।
तथा च स्मृतिः—

‘समर्थं धनमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः’ ॥

(व. स्मृ. २. ४१)

१. I. reads देवलः. २. A. reads विप्रो for नित्य.

इति । यक्ष्मी क्षयरोगी । अनापदि पशुपालः । अत्रिवाहि-
ते ज्येष्ठे अनाहिताग्नौ वा साति यः कनीयान् कृतदारपरिग्रह
आहिताग्निर्वा भवेत् स परिवेत्ता । तज्ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः ।
तथा च मनुः—

‘दारा-अग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १७१)

इति । अग्रजः सोदर्यां विवक्षितः । तथा च गर्गः—
‘सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्द्वारसंग्रहम् ।
आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्वन्यथा भवेत्’ ॥

इति । आवसथ्यमावसथ्याधानम् । आधानं गार्हपत्याद्या-
धानम् । असोदर्ये तु न दोषः । तथा च शातातपः—

‘पितृव्यपुत्रान् सोपन्नान् परनारीसुतांस्तथा ।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने’ ॥

इति । परनारीसुताः क्षेत्रजा भ्रातरः । यमोऽपि—
‘पितृव्यपुत्रान् सापन्नान् परपुत्रांस्तथैव च ।
दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाऽधर्मः परिवेदने’ ॥

इति । परपुत्रा दत्त-क्रीतादयः भ्रातरः । सोदर्यविषयेऽपि
कश्चिद्दोषो नास्ति । तथा च शातातपः—

‘कृत्रि देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने’ ॥

इति । भिक्षुकः प्रव्रजितः । योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः
कात्यायनोऽपि—

१. B. C. D. and F. read पितृव्यपुत्राः सापन्नाः. २. B. C. and F. read
-द्वारः. ३. B. C. and F. read च for वा. ४. All, except A. D. and F.
omit भिक्षुकः प्रव्रजितः.

‘देशान्तरस्थ-क्लीवैकवृषणानसहोदरान् ।
 वेश्यातिसक्त-पतित-शूद्रतुल्या-ऽतिरोगिणः ॥
 जड-मुक्ता-ऽन्ध-बधिर-कुब्ज-वामन-खोडकान् ।
 अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
 धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।
 कुहंकोन्मत्त-चोरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति’ ॥

इति । खोडो भग्नपादद्वयः । अभार्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।
 कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव विवाहाञ्जिवृत्ताः । देशान्तरगतादिषु
 कालप्रतीक्षामन्तरेण परिवेदने दोषो ऽस्ति । तथा च वैसिष्ठः—

‘अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनि-
 विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति’ ।

इति । अनिविष्टमकृतविवाहम् । अत्रेयं व्यवस्था—अदृष्टा-
 र्थमर्थार्थं वा द्वादशवर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्ठविषयम् ।
 षष्टौ दशेति पक्षद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् ।
 तथा च स्मृतिः—

‘द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः’ ॥

इति । क्लीवादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथा च स्मृतिः—

‘उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव वा ।

राज्यक्षम्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्’ ॥

. H. omits this line. २. G. reads वृद्धवसिष्ठः for वासिष्ठः. ३. I.
 ४ अनिविष्टम्; while G. reads अनीक्षमाणः for अप्रतीक्षमाणः. ५. I.
 ६ अनिविष्टम्. ६. All, except A. read राज्यक्षमामयावी.

इति । विरक्त-वेद्यातिसक्तादिषु तु चिरकालानुवृत्त्या
विवाहसम्भावनानिवृत्तावधिवेदनं न दोषाय । तत्र कालाव-
धेरश्रुतत्वात् । आधानविषये ऽपि ज्येष्ठानुमत्यावधिवेदने न
दोषः । तथा च बृहवसिष्ठः—

‘अग्रजश्च यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ? ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि’ ॥

इति । आधानाभिकारिणि ज्येष्ठेऽनाहिताग्नावपि कनिष्ठस्त-
दनुमत्याऽऽधानं कुर्यादित्यभिप्रायः । अयं न्यायः पित्रादिषु
द्रष्टव्यः । तथा चोशनाः—

‘पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् ।

तपो-अग्निहोत्र-मन्त्रेषु न दोषः परिवेदने’ ॥

इति यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाऽग्रजो वाऽहि-
ताग्निर्न भवति तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणे ऽपि न दोष इ-
त्यर्थः । एवमेव कन्यापरिवेदने ऽपि दोष-तदपवादौ द्रष्टव्यौ ।
अधीतविस्मृतवेदो निराकृतिः । तथा च देवलः—

‘अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रां निराकृतिः’ ।

इति । नानाजानीया अनिर्घतवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवर्ती
गणाभ्यन्तरः । कुशीलवो गायकादिः । वृषलीपतिस्तु रज-
स्वलायाः कन्यायाः पतिः । तदुक्तं देवल-
न—

‘वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

१. D. reads अस्मृतत्वात् for अभुतत्वात्. २. D. reads वसिष्ठः for बृह-
वसिष्ठः. ३. G. reads अधीति. ४. I. reads अनियमवृत्तयो.

यस्त्वेनामुद्रहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अश्राद्धेयमपाङ्केयं तं विद्यादृषलीपतिम् ॥

इति । यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत् सोऽपि वर्ज्यः ।

तदुक्तं देवलेन—

‘परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।

स एवोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे ॥’

इति । वाग्दुष्टो निदुरवाक् । पतितैर्महापातकिसंसर्गिभिः
सह ब्राह्मैर्येनैश्च सम्बन्धैर्विद्या-योनिस्त्वन्धैर्यः संयोगं गतः
सोऽत्र विवक्षितः । न तु साक्षात् संसर्गा । तस्य पतितशब्देनै-
वोपात्तत्वात् । केकरो ऽध्यर्थदृष्टिः । अग्नेदिधिष्वाः पतिरग्नेदि-
दिधिष्पतिः । ज्येष्ठायामनूढायामूढा कनिष्ठा या साऽग्नेदिधिषुः ।

तदुक्तं देवलेन—

‘ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।

सा चाऽग्नेदिधिष्पृज्ञेया पूर्वा तु दिधिष्मता ॥’

इति । पुत्राचार्योऽक्षरपाठकः । भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थ-
र्जकः । गृहसंवेशको वर्धक्किवृत्त्या वर्त्तमानः । उरभ्रा अवयवः ।
त एव वृत्त्यर्थं पालनीया यस्यासांवौरभ्रिकः । महिष्यः पाल्या
यस्यासौ माहिषकः । अथवा व्यभिचारिणीपुत्रः । तदाह
देवलः—

‘महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः ॥’

इति । एतान् पूर्वोक्तानुभयत्र दैवे पित्र्ये च वर्जयदि-
त्यर्थः । यमोऽपि—

'काणाः कुब्जाश्च षण्ढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।
 ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥
 राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।
 मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥
 सजभृत्या-ऽन्ध-बधिरा मूक-खल्वाट-पङ्गवः ।
 वृषलीफेनपीताश्च श्रेणियाजकयाजकाः ॥
 कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ।
 दण्डपूजाश्च ये विप्रा ग्रामकृत्यपराश्च ये ॥
 अगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः ।
 कुण्डाशिनो देवलकाः परदाराभिमर्शकाः ॥
 श्यावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ।
 वणिजो मधुहर्तारो हस्त्यश्वदमका द्विजाः ॥
 कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां च दूषकाः ।
 सूचकाः प्रेत्यकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवाः ॥
 समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये च बाधकाः ।
 अजाविका माहिषिकाः सर्वविक्रयिणश्च ये ॥
 धनुःकर्त्ता द्यूतवृत्तिर्मित्रधुक् शस्त्रविक्रयी ।
 पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥
 पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाऽऽश्रमी ।
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च वृथा प्रव्रजितश्च यः ॥
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्याऽवसितश्च यः ।

१. L. reads मूलं- for मूक-. २. B. C. and F. read विदूषकाः for च दूष-
 काः. ३. D. reads समर्थानां for समयानां. ४. B. C. F. and I. read
 माहिषिकाः for माहिषिकाः.

तावुभौ ब्रह्मचण्डालावाह वैवस्वतो यम् ॥
 राज्ञः प्रेष्यकरो यश्च ग्रामस्य नगरस्य वा ।
 समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ॥
 अवकीर्णी च वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः ।
 गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानां चैव याजकः ॥
 मद्यपश्च कदर्यश्च सह पित्रा विवादकृत् ।
 दौम्भिको वर्धकीभर्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
 सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।
 परिव्रित्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
 गूत्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यस्तु नास्तिकः ।
 इष्वस्त्रदारकाचार्यो मानकृतैलिकस्तथा ॥
 चोरो वार्धुषिका दुष्टाः परस्वानां च दूषकाः ।
 चतुराश्रमवाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तान् द्विजान्न नियोजयेत्' ।

विद्यादिगुणयोगे ऽप्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्माण्डपुराणे ऽभि-
हितम्—

'श्राद्धार्हगुणयोगे ऽपि नैते जातु कथञ्चन ।
 निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सता' ॥
 इति ॥

अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम् ।

एवं ब्राह्मणान् प्रागेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्वैर्युनिमन्त्रयीत ।
था च हारीतः—

१. B. C. and F. read -चाण्डालौ for -चण्डालौ. २. I. reads भृताचार्यः
३. भृत्याचार्यः. ३. B. C. and F. read चोरवार्धुषिकाः for चोरा वार्धुषिकाः.

‘यत्नेनैवंविधान् श्राद्धमाचरिष्यन् पूर्वैद्युर्निमन्त्रयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १३. २९)

इति । असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च कौर्मि—

‘श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वैद्युरभिपूजयेत् ।

असम्भवे परेद्युर्वा यथांक्तैर्लक्षणैर्युतान्’ ॥

(कू. पु. १. २. २२. २)

इति । देवलो ऽपि—

‘श्वः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजनं गृहे ॥

असम्भवं परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्’ ।

इति । अत्र विशेषो मनुना दर्शितः—

‘पूर्वैद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थितं ।

निमन्त्रयीत व्यवसान् सम्यग्विप्रान् यथादितान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १. ८९)

इति । वराहपुराणे—

‘वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्ताऽस्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठं च त्रिमृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्’ ।

१. The text reads निमन्त्रयीत, for निमन्त्रयेत्; while D. reads अभिपूजयेत् for the same. २. B. C. F. G. and H. read कूर्म and I. कूर्म; while D. omits the following:—

असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च कौर्मि—

‘श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वैद्युरभिपूजयेत् ।

३. The text reads पूजयेत् for पूजयेत्. ४. D. reads निश्चित्य for निश्चित्य. ५. D. omits this and the following line.

इति । श्राद्धभूमिं परिगृह्य गोमयादिना तस्स्थानोपलेपनं
कृत्वा विप्रान् रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

‘पूर्वेऽह्नि रात्रौ विप्राद्यान् कृतसायन्तनाशनान् ।
गत्वा निमन्त्रयेद्देव-पितृद्देशसमन्वितः’ ॥

इति । निमन्त्रणप्रकारः प्रचेतसा दर्शितः—

‘कृतापसव्यः पूर्वैद्युः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।
भवद्भिः पितृकार्यं नः सम्पाद्यं च प्रसीदत ॥
सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्’ ।

इति । अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं शूद्रत्रिषेयम् । तथा
च पुराणम्—

‘दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
पादावादायं वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्’ ॥

इति । दक्षिणचरणस्पर्शो जानुप्रदेशे कर्त्तव्यः । तथा च
मत्स्यः—

‘दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मथाऽत्रे निमन्त्रितः’ ।

(म. पु. १६. १९)

इति । ‘पूर्वं निमन्त्रयेत्’ इत्यत्र पूर्वपदस्य वैश्वदेवार्थं
निमन्त्रयेदिति व्यवहितेनान्वयः । अत एव बृहस्पतिः—

‘उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।

अपसव्येन पित्र्ये च स्वयं शिष्यो ऽथ वा सुतः’ ॥

इति ॥

१. B. C. and F. insert इति before भवद्भिः, and omit this and
e following line. २. D. reads विषय for विषयम्, and omits
e following :— तथा च पुराणम्—

‘दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्’ ॥

इति १. ३. The text reads नु for ऽत्र.

अथ ब्राह्मणसंख्या ।

पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसंख्यामाह पैठीनसिः—

‘ब्राह्मणान् सम पञ्च द्वौ वो श्रोत्रियानामन्वयेत्’।

इति । यदा पञ्च ब्राह्मणाः तदा देवे द्वौ पित्र्ये त्रय इति विभागः ।

‘द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीन्’ ।

(म. स्मृ. ३. १२५)

इति मनुस्मरणात् । यदा सम तदा देवे चत्वारः । पित्र्ये त्रयः ।

‘अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके समाः’ ।

इति अङ्गिरसस्मरणात् । नन्वेतद्वचनं देवे द्वौ पित्र्ये पञ्च इति विभागेऽप्युपपद्यते—इति चेत् । मैवमे । त्रिषु पञ्चानामयुग्ममद्भ्य-
या विभागानुपपत्तेः । न च—एकत्र त्रय इतरत्रैकैक इति विभाग
उपपद्यत—इति वाच्यम् ।

‘समं’ स्यादश्रुतत्वात् ।

(पृ. मी. १०. ३. ५३)

इति न्यायेन विषमविभागस्याऽन्याद्यत्वात् । तस्मादयुग्म-

* विभागः समः स्यात् । कुतः—अश्रुतत्वात् वैषम्यहेतोर्विशेषस्य
अश्रुतत्वात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने
समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम एव विभाग इत्येकः पक्षः । कर्म-
करेषु प्रयासानुरूपेण भूतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापि—इति द्वितीयः पक्षः ।
तत्र अयुग्मविप्रसंख्ययैव पित्र्ये समविभागो भवतीत्यतोऽयुग्मसंख्यका
एव विप्राः पित्र्ये निमन्त्रणीया इति राद्धान्तः ।

१. D. omits वा. २. From this word to विभागस्याऽन्याद्यत्वात् (both
inclusive) the intermediate portion is omitted by I., and D. omits the
portion between मनुस्मरणात् and नन्वेतद्वचनं. ३. D. omits the portion
between वैषम्य and समं स्यात्. ४. G. reads ननु for नच.

सङ्ख्याया समविभागार्थं पित्र्ये त्रय इति युक्तम् । यत्तु शौन-
केन पित्र्ये ऽपि युग्मविधानं कृतम्—

‘एकैकस्य द्वौ द्वौ’ ।

इति तद्बृद्धिश्राद्धविषयम् । पित्रादिस्थानेषु सति सामर्थ्ये
एकैकस्य त्रींस्त्रीन्विप्रान् भोजयेत् । तथा च शौनकः—

‘एकैकमेकैकस्य त्रींस्त्रीन्वा’ ।

इति । अत्यन्तविभवे सत्येकैकस्य पञ्च सप्त वा ब्राह्म-
णान् भोजयेत् । तथा च गौतमः—

‘नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्’ ।

(गौ. स्मृ. १९. ७)

इति । अस्यार्थः—यथोत्साहं यथाविभवं पित्रादिस्थानेषु
प्रत्येकमयुजः पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । ननु—
अयुजो भोजयेदिति वचनस्य कथं पञ्चसु सप्तसु वा ब्राह्मणेषु
पर्यवसानम् ?

‘सामर्थ्ये ऽपि नवभ्योर्वाग्भोजयीत सति द्विजान् ।

नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः’ ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनक-गौतमाभ्या-
मुक्तोऽयं श्राद्धविस्तरो मनुना नादृतः—

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥

१. D. and G. read उक्तम् for उक्तम्. २. I. omits wrongly ननु—
अयुजो भोजयेदिति. ३. B. C. and F. read व्यावृत्तः for नादृतः, D. and G.
substitute सचितः for the same.

सत्क्रियां देश-कालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेन विस्तरम् ॥

(म. स्मृ. ३. १२५-२६)

इति सकारणमेव विस्तरप्रतिषेधात् । अत एव बृहबृहस्प-
तिरपि—

‘एकैकमथवा द्वौ त्रीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
सत्क्रिया-काल-पात्रादि न सम्पद्येत विस्तरं ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेन्मुममृद्धोऽपि विस्तरं तु त्रिवर्जयेत् ॥

(व. स्मृ. ११. २७)

इति । अत एव याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोचपक्ष एव विहितः—

‘द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगैकैकमेव वा ।
मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

(या. स्मृ. १. २२८)

इति । एकैकमुभयत्र वेति ब्राह्मणाद्यसम्भवे वेदितव्यम् ।

यशु शङ्खेनोक्तम्—

‘भोजयेदथ वाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ॥

इति तदप्यलाभविषयम् । यदा त्वेक एव भोक्ता तदैव

माह वसिष्ठः—

१. D. reads देशं for शौचं. २. D. and the text read सम्पदं for सम्पदम्. ३. I. reads अकारण. for सकारण. ४. D. E. G. and H. do not prefix बृह- to -बृहस्पतिः. ५. The text reads न प्रसङ्गेन विस्तरं for विस्तरं तु विवर्जयेत्. ६. H. reads सङ्कोच एव पक्षः while I. substitutes पक्षो for पक्षे, and G. omits पक्षे. ७. I. reads तत एकैकमेव for उदगैकैकमेव.

‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ? ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥
देवतायतने कृत्वा यथाविधिवदर्चयेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥’

(व. स्मृ. ११. ३०-३१)

इति । निमन्त्रणे नियमान्तरमाह मत्स्यः—

‘एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः ॥
अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥’

(म. पु. १६. १९-२०)

इति ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणकर्तव्यम् ।

निमन्त्रितैर्यस्कर्तव्यं तदाहाश्रिः—

‘ते तं तथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीक्षेरन् श्राद्धकालमतन्द्रिताः ॥’

इति । ते निमन्त्रिता विप्रास्तं श्राद्धकर्त्तारमविघ्नपूर्वकं
तथाऽस्त्वित्युक्त्वा यथाश्रुतं विहितं नियमजातं श्राद्धकालं श्राद्धे
भुक्तं यावत् जीर्यति तावदनुतिष्ठेरन्नित्यर्थः । तथा च प्रचेताः—

‘आ चान्नपरिणामात्तु ब्रह्मचर्यं द्वयोः स्मृतम् ॥’

इति । यमो ऽपि—

१. H. reads यथाविधि प्रवर्तते, I. यथाविधि प्रवर्तयेत् and the text ततः
श्राद्धं प्रवर्तयेत्. २. D. substitutes दान्तवल्क्यः for मत्स्यः, but the follow-
ing quotation does not appear in Yājñavalkya. ३. Except A. and
the text all read पठन् for एवं; while B. C. and F. read निमन्त्र्य for
निमन्त्र्य. ४. The text reads नियमं for नियमान् and बान्धवान् for पैतृकान्,
५. B. reads श्राद्धकर्मणि; while G. reads श्राद्धकारणे. ६. G. and H. read
अज्ञानपरिणामात् for आ चान्नपरिणामात्, E. अज्ञानान्नपरिणामात्, D. स्यादन्न
परिणामात् and I. भाऽज्ञानपरिणामात् for the same.

‘आमन्त्रितास्तु ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।
वसेयुर्नियताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे च गमनक्रिया ।
अभारोद्धहनं चेति श्राद्धस्थोपासनाविधिः’ ॥

इति । तथा अस्त्वित्यङ्गीकारः सति सामर्थ्ये अनिन्दिताम-
न्त्रणविषयः । तथा च कात्यायनः—

‘अनिन्द्येनामन्त्रिते नातिक्रामेत्’ ।

इति । शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमिति । यस्त्वामन्त्र-
णमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये पश्चान्निवारयति तस्य दोषो
अस्ति । तथा च मनुः—

‘केतितस्तु यथान्यायं हृद्य-कव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १९०)

इति । केतितो निमन्त्रितः । यमो अपि—

‘आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।
नरकाणां शनं गत्वा चण्डालेष्वभिजायते’ ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायो अस्ति । तथा च
मारायणः—

‘निकेतनं कारयित्वा निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ च जायते’ ॥

इति । यस्त्वामन्त्रितो विप्रश्चाहूतो अपि श्राद्धकालातिक्रम-
रोति तस्य प्रत्यवाय आदिपुराणे अभिहितः—

१. D. reads आमन्त्रितो. २. D. and G. substitute आसित्यपुराणे for
आदिपुराणे.

‘आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितॄणां च दातुरन्नस्य चैव हि ॥

चिरकारी भवेद्ब्रह्मी पच्यते नरकाग्निना’ ।

इति । दातृ-भोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्रे-
सत्रोक्तः । तत्र वृद्धमनुः—

‘ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेन् स्त्रियं काचित् ।

तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेव तु’ ॥

इति । गौतमः—

‘सद्यःश्राद्धी शूद्रातल्पगतस्तत्पुरीषे मासं नर्यतिपितृन्’ ।

(गौ. स्मृ. १९. १८)

इति । श्राद्धी श्राद्धकर्त्ता । सद्यस्तत्क्षणमारभ्येत्यर्थः । मनुः—

‘आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।

दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते’ ॥

(म. स्मृ. ३. १९१)

इति । यमः—

‘आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मांसं पांशुभोजनाः’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धदिनकृत्यम् ।

श्राद्धे दिनकृत्यं प्रचेतसा दर्शितम्—

१. B, C, and F. do not repeat तत्र. २. Except A, and the text
I read तवेत् for नवति. ३. I. reads तन्मांसं for तन्मांसं.

‘श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्वन्तधावनम् ।
श्राद्धकर्त्ता ने कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः’ ॥

इति । देवलो ऽपि—

‘तथैव येन्वितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।
आरभेत नवैः पात्रैरेन्नारम्भं स्ववान्धवैः ॥
तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।
असुरापहतं सर्वं तिलैः शुद्धयत्यजेन च ॥
ततो ऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमक्षयवत् ।
चाण्य-पेयसमृद्धं च यथाशक्ति प्रकल्पयेत्’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि ।

अत्र द्रव्याणि प्रचेता आह—

‘कृष्णमापास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यव-शालयः ।
महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि’ ।

इति । यवाः सितशुकाः । शालयः कलमाद्याः । महायवा
व्रीहियवाश्च यवविशेषाः । मधूलिका धान्यविशेषाः । कृष्णाः
स्थलजाः कृष्णवर्णव्रीहयः । लोहा रक्तशालयः । मार्कण्डेयोऽपि—

१. I. reads हु for न. and G. न दन्तधावनं बुधः for दन्तानां धावनं बुधः.
D. reads दन्तधावनकं. for दन्तानां धावनं. २. D. reads आमन्वितो.
३. H. reads पक्कारम्भं for अन्नारम्भं, and E. reads सम्भारं तं for the
same. ४. I. reads नैकवाञ्जनमक्षयवत्.

‘यव-ग्रीहि-सगोधूमतिला मुद्गाः ससर्षपाः ।
प्रियङ्गवः कोविदारानिष्पावाश्चात्र शोभनाः’ ॥

(मा. पु. ३२. १०)

इति । अत्र गोधूमानामावश्यकत्वमत्रिणोक्तम्—
‘अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्’ ।

इति । वायुपुराणे अपि—

‘बिल्वा-ऽऽमलक-मृद्धीका-पनसा-प्रात-दाडिमम् ।
चव्यं पालेवर्ता-ऽक्षोट-खजूराणां फलानि च ॥
करोरु कोविदारश्च तालकन्दस्तथा विसम् ।
कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चला ॥
कट्फलं कौङ्केणी ब्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।
कैर्कन्धूग्रीवकं चारु तिन्दुकं मधुसाह्वयम् ॥
वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरूषकम् ।
पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥
सुगन्धिमत्स्यमांसं च कलायाः सर्व एव च ।
एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥
नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च’ ।

इति । मृद्धीका ब्राक्षा । आम्रातकः कपीतनः । चव्यं चविका ।
अक्षोटः शैलोद्भवः पीलुः । करोरु भद्रमुस्ता । कालेयकं दा-
हरिद्रा । सुनिषण्णं वितुन्नशाकम् । कट्फलं श्रीपर्णिका ।

१. Except A, and the text all read सगोधूमस्तिलमुद्गाः. २. The text reads चाऽति- for चाऽव. ३. We follow here the majority of the manuscripts, I. alone reads किङ्किनी(नी). ४. D. H. and I. read कव-
रूपीषकं. ५. H. and I. omit पीलुः.

लकुचो लिकुचः । मोचं कदलीफलम् । कर्कभूर्बदरी । तिन्दु-
कः शितिसारकः । शृङ्गाटकं जलजं त्रिकण्टकम् । बृहत्फलं
निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकं तुण्डिकेरीफलम् । बिल्वामल-
कादीनि प्रसिद्धानि । पालेवत-प्रीवकं-परूषकादीन्यप्रसिद्धानि ।
शङ्खोऽपि-

‘आम्नान् पालेवतानिक्षून् मृद्रीकां चव्य-दाडिमम् ।
विदार्याश्च भक्षुण्डांश्च श्राद्धकाले ऽपि दापयेत् ॥
ब्राह्मणं मधुयुतां दद्यात् सक्तून् शर्करया सह ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटक-कशेरुकान्’ ॥

(शं. स्मृ. १३. २१-२२)

इति । आदित्यपुराणे ऽपि-

‘मधूकं रामटं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुषं तथा’ ॥

इति । अत्र विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः-

‘गोधूमैरिक्षुभिर्मुत्रैः क्षीर्णकैश्चणकैरपि ।
श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥
विदार्याश्च भक्षुण्डैश्च विसैः शृङ्गाटकैस्तथा ।
केचुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धु-बदरैरपि ॥
पालेवतैरातुकैश्चाप्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।
काकोल्याः क्षीरकाकोल्यास्तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥

१. I. omits -प्रीवक-. २. D. reads भक्षुण्डांश्च for भक्षुण्डांश्च. ३. G.
and H. omit अपि. ४. B. C. and F. read चीपकैः. ५. D. E. G.
and L. read नक्षुण्डैः. ६. B. C. and F. read -रातुकैः for -रातुकैः. ७. L.
only reads काकोल्याः क्षीरकाकोल्याः.

लाजाभिश्च शलाभिश्च त्रपुषोर्वारु-चिर्भटैः ।
 सर्षपा-राजशाकाभ्यामिजुदैराजजम्बुभिः ॥
 प्रियालामलकैर्मुह्यैः पीलुभिश्चातिलम्बकैः ।
 वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥
 मोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।
 मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्य-भोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥
 रागखाडव-षोण्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः ।
 दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ॥

इति । विदारी कृष्णवर्णभूकूष्माण्डफलम् । केचुकः कचू-
 ण्यशाकम् । कन्दः सूरणः । उर्वारुः स्वादुर्ककटी । चिर्भ-
 टस्तिकककटी । सर्षपेति दीर्घः छान्दसः । राजशाकं कृष्ण-
 सर्षपः । इजुदः तापसतरुः । प्रियालो राजादनम् । चक्रिका
 चिञ्चा । क्षीरिका फलाध्यक्षम् । रागखाडवाः पानविशेषाः ।
 त्रिजातकं लवङ्गैला-गन्धपत्राणि । मत्स्यपुराणे षपि-

‘अन्नं तु सदधि-क्षीरं गोघृतं शर्कराश्वितम् ।
 मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितृनित्याह केशवः’ ॥

(म. पु. १७. ३०)

इति । मनुष्यपि-

‘तिलैर्घ्रीहि-यवैर्भाषैरद्भिर्मूल-फलेन वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

१. B. C. F. H. and I. read wrongly; -चिर्भटैः. २. G. substi-
 tutes पद्मभिः for पीलुभिः; for the same E. and I. read पद्मभिः; while
 all except A. read च तिलम्बकैः for चा तिलम्बकैः and D. alone reads
 च तिलाम्बुभिः. ३. G. reads वेत्राङ्कुरैः. ४. B. C. E. F. and H. read
 बीजपूरकैः. ५. Except A. all read -षाडव- for -खाडव-. ६. I. reads
 दत्तैस्तु. ७. The text reads तृप्यन्ति for प्रीयन्ते.

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
 औरभ्रेणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च वै ॥
 षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै ।
 अष्टावेणस्ये मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥
 दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराह-महिषामिषैः ।
 शश-कूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥
 संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
 वार्धीणसस्य मांसेन तृभिर्द्वादशवार्षिकी ॥
 कालशाकं महार्शलकं खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः' ॥

(म. स्मृ. ३. २६७-७२)

इति । वार्धीणसो रक्तवर्णवृद्धच्छागः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे-
 त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा ।
 रक्तवर्णं तु राजेन्द्र छागं वार्धीणसं विदुः' ॥
 (वि. ध. १. ४१. १४९)

इति । पक्षिविशेषो वा-

'कृष्णप्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।
 स वै वार्धीणसः प्रोक्त इत्येषा वैदिकी श्रुतिः' ॥

इति निगमवचनात् । कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धम् । महा-

१. The text substitutes भय for इह. २. B. C. and F. substitute
 अय for इह and the text reads च for the same. ३. Except A. I. and
 the text all read ऐषेव- for एषस्व, D. reads ऐषेन for the same. ४.
 The text alone reads महास्यका; while all Except A. and the text read
 कर्णं लोहामिषं. ५. The text reads कल्पन्ते. ६. I. and the text read
 विपिबं.

शल्को मस्त्यविशेषः । खट्वः खट्वमृगः । लोहो लोहितवर्ण-
प्रच्छागः । मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नानि । श्राद्धे कोद्रवादिधान्यानि
वर्जयेत् । तथा च व्यासः—

‘अश्राद्धेयाणि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु काला-ऽनल-शुभास्तथा’ ॥

इति । कोद्रवाः कोरदूषकाः । पुलकाः पुलाकाः । छान्दसो ऽत्र
ऽहस्वः । संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमश्राद्धेयम् । कालः कृ-
ष्णजीरकः । अनलश्चित्रकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः ।
एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि । ननु—

‘मधूकं रामटं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्’ ।

इति आदिपुराणे हिङ्गुद्रव्यस्य श्राद्धेयत्वमुक्तं तत्कथं
तस्याऽश्राद्धेयत्वमुच्यते—इति चेत् । सत्यम् ।

‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ।

नार्तिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’ ।

इतिवदत्रापि विधि-प्रतिषेधदर्शनादिकल्पो ऽस्तु । एवमेवा-
न्यत्रापि । भारद्वाजो ऽपि—

‘मुद्गाढकी-माषवर्जं द्विदेलानि दद्यात्’ ।

इति । मुद्गः कृष्णेतरः । आढकी तुवरी । माषो राजमाषः ।

१. H. has the marginal reading -शुभाशुभाः. २. B. C. and F. omit संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमश्राद्धेयम् १, and read काबः for कालः, and D. E. G. H. and I. read कृष्णर्जकः for कृष्णजीरकः;— while B. C. and F. omit the following :—

अमलश्विषकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः । एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि ।

३. F. and I. read मधूकं for मधूकं. ४. D. and G. read आदित्यपुराणे for आदिपुराणे. ५. D. and H. omit भारद्वाजोऽपि; while B. C. F. and G. read भरद्वाजः for भारद्वाजोऽपि. ६. Except A. all read द्विदेलानि for द्विदेलानि.

एतैर्विना द्विदलाभि दद्यादित्यर्थः । माषप्रहणं कुलित्यादीनामु-
पलक्षणार्थम् । अत एव चतुर्विंशतिमतम्—

‘कोद्रवान् राजमाषांश्च कुलित्यान्वरकांस्तथा ।

निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतींस्तु विवर्जयेत् ॥

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः’ ।

इति । वरकाः वनमुद्राः । अन्यत् प्रसिद्धम् । अत्र निष्पा-
वनिषेधः कृष्णनिष्पावविषयः ।

‘कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि’ ।

इति स्मरणात् ।

‘निष्पावाश्चोऽत्र शोभनाः’ ।

(मा. पु. ३२. १०)

इति मार्कण्डेयपुराणं कृष्णैतरनिष्पावविषयतया व्यवस्था-
पितं भवति । मरीचिरपि—

‘कुलित्याश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्रवाः ।

कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘श्राद्धे न देया पालङ्क्या तथा निष्पाव-कोद्रवाः ।

मसूर-क्षार-वास्तोक-कुलित्य-शण-शिप्रवः’ ॥

इति । पालङ्क्या मुकुन्दः । मसुरो मद्गल्यकः । क्षारो यवक्षा-
रादिः । विष्णुरपि—

१. The text reads अति-for अच. २. The following quotation does
not appear in Vishnupurāṅgam. ३. G. and I. read वास्तुक .

‘भूतृण-शिशु-सर्षप-सुरसा-ऽर्जक-कूष्माण्डा-ऽलाबु-वार्त्ताक
पालङ्ग्या-तण्डुलीयक-कुसुम्भ-महिषीक्षीरादि वर्जयेत्’
(वि. स्मृ. ७९. १७)

इति । भूतृणो भूस्तृणः । छान्दसत्वात् सुडभावः । सर्षपोः
राजसर्षपः ।

‘कुसुम्भं राजसर्षपम्’ ।

इति स्मृत्यन्तरे विशेषितत्वात् । सुरसा निर्गुण्डी । अर्ज
कः श्वेतार्जकः । उशना अपि—

‘नालिका-शण-छत्राक-कुसुम्भा-ऽलाबु-विड्भवान् ।
कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥
वर्जयेद्गृञ्जनं श्राद्धे काञ्जिकं पिण्डमूलकम् ।
करञ्जं ये अपि चान्ये वै रस-गन्धोत्कटास्तथा’ ॥

इति । नालिका दीर्घनालाप्रगताल्पपल्लवा । छत्राकं शि
लीन्ध्रः । कुम्भी श्रीपर्णिका । कम्बुकं वृत्तालाबु । गृञ्जने
हरिद्रंक्तवर्णः पलाण्डुविशेषः । काञ्जिकं आरनालकम् । क-
रञ्जं चिरिविल्वफलम् । पुराणे अपि—

१. The text reads this Sūtra as follows :—

‘पिप्ली-मुकुन्दक-भूस्तृण-शिशु-सर्षप-सुरसा-सर्जक-
सुवर्षल-कूष्माण्डा-ऽलाबु-वार्त्ताक-पालक्योषोषकी-तण्डु-
लीयक-कुसुम्भ-पिण्डालुक-महिषीक्षीराणि वर्जयेत्’ ।

२. E. G. and I. read ‘कुसुम्भानम्बु-’. ३. Except A. and I. all read
दीर्घनालाप्रगताल्पपल्लवा for दीर्घनालाप्रगताल्पपल्लवा. ४. I. reads तिलिन्ध्रः
or शिलीन्ध्रः. ५. B. C. D. and F. read हरिद्रवर्णः. ६. Some MSS.
read काञ्जिकं for काञ्जिकं. ७. The author does not specify the name
of the Purāṅgam to which the following quotation belongs. The quoted
lines appear in Vāyupurāṅgam, but the first of these lines appears in
a portion which enumerates the materials that are prescribed for use
in a Śrāddha. The remaining two lines contain the names of unaccept-
able ones.

‘वांशं केरीरं सुरसं सर्जकं भूतृणानि च ॥ (११)

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च ।

श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः ॥ (१५)

(वायुपु. २. १६. ११-१६)

इति । वांशं करीरं वंशाङ्कुरः । सर्जकः पीतसारकः । अवे-
दोक्ता वेदनिषिद्धानिर्यासाः ब्रश्चनप्रभवादयः । औषराणि लव-
णानि कृतलवणानि । रजस्वलाः दिनत्रयादूर्ध्वमनिवृत्तरजसः ।
भरद्वाजो अपि—

‘नक्तोद्धृतं तु यत्तोयं पल्वलाम्बु तथैव च ।

स्वल्पाम्बु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दं च पिप्पली ॥

तण्डुलीयकशाकं च माहिषं च पयो दधि ।

शिम्बिकानि करीराणि कोविदार-गवेभृक्कम् ॥

कुलित्थ-शण-जम्बीर-करम्भाणि तथैव च ।

अब्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिशुः क्षारं तथैव च ॥

नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि ॥

आविकं मार्गमौष्टं च सर्वमैकशाफं च यत् ।

माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥

इति । आविकमवीनां पयः । मार्गं मृगीणां पयः । औ-
ष्टमुष्टीणां पयः । ऐकशाफं वडवापयः । माहिषं महिषीपयः ।
चामरं चमरीपयः । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

१. The text reads वशीकरीराः सुरसाः. २. The text reads अय वेदो-
क्तानिर्वासान्. ३. B. C. F. and I. read कानि for यानि. ४. Except A.
and I. all omit from आविकम् to चमरीपयः (both inclusive).

‘आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
 अमेध्यादागतैः स्पृष्टं शुक्तं पर्युषितं च यत् ॥
 द्विःस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम् ।
 शर्करा-कीट-पाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपेद्रुतम् ॥
 पिण्याकं मथितं चैव तथाक्षतिलवणं च यत् ।
 दधि शाकं तथा भक्ष्यमुष्णं चोषविर्वाजितम् ॥
 वर्जयेच्च तथा चान्यान् सर्वानभिमतानपि ।
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
 वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथा ।
 वाससा चोपेधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि’ ॥

इति । द्विःस्विन्नं द्विःपक्रम् । परिदग्धमितिदग्धम् । अग्रा-
 वलेहितं पूर्वमेवान्येनास्वादितम् । मथितं विलोडितं निर्जलं
 दधि । सिद्धा भक्षा आमलकादयः । प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः ।
 शङ्खोर्षपि—

‘कृष्णाजार्जीं विडं चैव शीतपाकीं तथैव च ।
 वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥
 अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत्’ ।

(शं. स्मृ. १३. १८-१९)

१. This and the following line do not appear in I., H. also omits the first line, but inserts the second after the fifth line of this quotation. २. H. reads अस्विन्नं for द्विःस्विन्नं; while D, and E, omit this and the following four lines. ३. B, C, F, and G, read उपाहतम् for उपेद्रुतम्. ४. B, C, F, G, and H, omit this and the following line. ५. D, reads चोपपूतानि for चोपधूतानि. ६ H, and I, read आविदग्धम् for अतिदग्धम्.

इति । कृष्णाजाजी कृष्णजीरकः । विडं विडालाह्वयम् ।
लवणं कृतलवणम् । श्राद्धे कूष्माण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने
प्रत्यवयोऽस्ति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘कूष्माण्डं महिषीक्षीरं आढक्यो राजसर्षपाः ।
चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धमसंशयम् ॥
पिण्डालुकं च तुण्डीरं करमदींश्च नालिकाम् ।
कूष्माण्डं बहुवीजानि श्राद्धे दत्त्वा प्रयात्यधः’ ॥

इति । करमर्दः सुषेणः । बहुवीजानि बीजपूरादीनि ।
नित्यभोजने प्रतिषिद्धमपि श्राद्धे न देयम् । अत एवाक्तं पदत्रि-
शन्मते—

‘क्षिरादि महिषं वर्ज्यं अभक्ष्यं यच्च कीर्तितम्’ ।

इति । नित्यभोजने वर्ज्यानि शाकानि पैठीनसिनोक्तानि—

‘वृन्ताक-नालिका-पौत-कुसुम्भा-ऽइम-
न्तकाश्चेति शाकानामभक्ष्याश्च’ ।

इति । पौतं पौतिका । वृन्ताकनिषेधस्तु श्वेतवृन्ताकवि-
षयः । अत एव देवलः—

‘कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत्’ ।

इति । कण्डूरा प्रावृषायणी तस्याः फलं कण्डूरम् । कुम्भ-
बुध्रवद्वर्तुलं वृत्तालाबुसदृशं कुम्भाण्डम् । भविष्यत्पुराणे षपि-

‘लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वृन्ताक-नालिका-ऽस्लाबुं जानीयाज्जातिदूषितम्’ ॥

१. D. G. and I. read गुण्डी च for च तुण्डीरं. २. I. reads wrongly
वृन्ताकानि. ३. D. E. G. H. and I. read महिषीवर्ज्यं for महिषं वर्ज्यं.

इति । लघुनं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः ।

‘लघुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।

केरण्यश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्च परारिका ॥

गृञ्जनं यैवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः’ ।

(सु. सं. २१. ६०-६१)

इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । कवकं छत्राकम् । हारीतोऽपि-

‘न वट-प्रक्षोदुम्बुर-दधित्थ-नीप-

मातुलुङ्गानि वा भक्षयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १३. २१)

इति । मनुष्ये-

‘लोहितान् वृक्षनिर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

शैलुं गव्यं च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६)

इति । लोहिता वृक्षनिर्यासा लाक्षादयः । लोहितप्रह-
णात् निर्यासत्वेऽपि पाटल-श्वेतवर्ण-हिङ्गु-कर्पूरादेरप्रतिषेधः ।

शैलुः श्लेष्मातकः । पीयूषोऽभिनवं पयः । ब्रह्मपुराणेऽपि-

‘घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

संगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्णं तक्रमपेयं च नष्टस्वादं च फेनवत्’ ।

इति । घृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । घृतादुद्धृत्य मण्डं
तदप्रं च न पेयम् । आर्द्रगोः प्रसवप्रभृत्यनिवृत्तरजस्काया

१. B. C. and F. read करण्यश्च, and I. reads परण्यश्च. २. I. reads पवनेष्टश्च for यवनेष्टश्च. ३. The text reads पेयूषं for पीयूषं. ४. I. omits ऽपि. ५. I. reads न गुडं for संगुडं. ६. Except A. all read स्वादु for -स्वापं.

गोः पीयूषं न पेयम् ।-गुड-मरिचोपगतं पर्युषितं दधि च । दीर्घं स्फुटितं तक्रं दीर्घकालस्थित्या नष्टस्वादं च फेनवच्च न पेयम् । याज्ञवल्क्यो ऽपि-

‘सन्धिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं त्वेणमारण्यकमथाविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. १७०)

इति । या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी । अनिर्दशा अनिर्गतदशरात्रा । अवत्सा वत्सरहिता । एतासां गवां पयः परिवर्जयेत् । आरण्यकपयोनिषेधश्चाऽऽरण्यकमहिपीड्यतिरिक्तविषयः । तदाह मनुः-

‘अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीर्विना’ ।

(म. स्मृ. ५. ८-९)

इति । वसिष्ठो ऽपि-

‘गोमहिष्यजानामनिर्दशाहानां पयो न पेयम्’ ।

(व. स्मृ. १४. ३५)

इति । गौतमो ऽपि-

‘स्यन्दिनी-यमसू-सन्धिनीनां च’ ।

(गौ. स्मृ. १७. २३)

१. All, except A. read स्वादु for स्वादं. २. All, except A. and the text read -वत्सगोः पयः. ३. H. reads महिषी विना, and the text reads माहिषं विना. ४. D. omits वसिष्ठो ऽपि and reads गो-महिष्यकीनाम् for गो-महिष्यजानाम्; while E. and I. substitute गो महिष्यकानाम् for the same. ५. The text omits पयो न पेयम्.

इति । क्षीरं न पेयमिति शेषः । स्यन्दिनी स्वत एव ल-
वत्ययःस्तनी । यमसूर्यमलप्रसूः । बौधायनो ऽपि—

‘क्षीरमपेयम् । (१) विवत्साया अन्यवत्सायाश्च’ । (१.०)

(बौ. स्मृ. १. ५. १२. ९-१०)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘क्षान्नियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रो ऽथ वा पुनः ।

द्यैत्पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततो ऽन्यो ऽस्त्यपुण्यकृत् ’ ॥

इति । जात्या विशुद्धमपि केश-कीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं सं-
वर्जयेत् । तथा च देवलः—

‘विशुद्धमपि चाहारं मक्षिका-कृमि-जन्तुभिः ।

केश-रोम-नखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत्’ ॥

इति । अत्र मक्षिका-कृमि-जन्तवो मृता विवक्षिताः । एतैः
केश-रोमादिभिश्च दूषितं सति सम्भवे वर्जयेत् । असम्भवे तु
केशादिकमुद्धृत्य सम्प्रोक्ष्य हिरण्यस्पर्शं कृत्वा भुञ्जीत । तथा
च सुमन्तुः—

‘केश-कीट-क्षुतवचोपहतं श्वभिराघ्रातं लेहितं

वा अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालाद्यवे-

क्षितमभोज्यम् । अन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्ट्वा’ ।

इति । क्षुतवचः क्षुतवाग्जातो ध्वनिः । आपद्यपि श्वादि-
भिरवलीढं न भुञ्जीत । तथा च देवलः—

१. The text reads विवत्सा-ऽन्यवत्सयोश्च for विवत्साया अन्यवत्सायाश्च.
२. B. C, F, and H. read चः for. यत्. ३. D. omits तथा च देवलः and
the following quotation together with इति 1. ४. B. reads मनुः for
सुमन्तुः. ५. G. substitutes प्रोक्षितं for लेहितं.

‘अवलीढं श्व-मार्जार-ध्वाक्ष-कुक्कुट-मूषकैः ।
भोजने नोपेयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः’ ।

इति । भविष्यपुराणे अपि—

‘सुरा-लगुन-संस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।
संसर्गाद्बुध्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत्’ ॥

इति । अत्रादिशब्देन छत्राकादि दुष्टद्रव्यं परिगृह्यते ।
स्मृत्यन्तरे वर्ज्यान्तरमुक्तम्—

‘नास्पृणीयमन्नमश्नीयात् । (१४) न
द्विःपक्कम् । (१५) न पर्युषितम्’ । (१६)

(आ. ध. सू. १. ५. १७. १४-१६)

इति ।

‘घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यात् नखच्युतम् ।
यमस्तदग्नाच्चि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥
हस्तदत्ताश्च ये क्षेहा लवण-व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

(व. स्मृ. १४. ३०-३१)

‘एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत्’ ।

इति । आपणस्थानप्रतिषेधो ऽत्रास्पृपादिव्यतिरिक्तविषयः ।

१. H. and I. read नोपमुञ्जीत for नोपयुञ्जीत. २. These three Sūtras appear in the MS. Copy of Āpsastarpiya Dharmasūtram. The printed copy has only the first. I. reads them together forming a line of poetry—

‘नापनीयं समशीयात् हिः पक्कं न पर्युषितम्’ ।

D. and G. read नापणस्थम् for नापनीयम्. This and the following three lines are alluded to in Vasishtha Smṛiti as belonging to Prajāpati.
३. H. C. and F. read घृत्वाप्तं, I. reads घृत्वाप्तं.

तेदाह शङ्खः—

‘अपूपाः सक्तत्रो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपि न चेद्भवेत्’ ॥

इति । पर्युषितनिषेधो ऽपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तदाह यमः—

‘अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटक-सक्तवः ।

शाकं मांसमेपूपं च सूपं कृसरमेव च ॥

यवागूः पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चैत्परिवर्जयेत्’ ॥

इति । देवलो ऽपि—

‘अभोज्यं प्राहुराहारं शुक्तं पर्युषितं च यत् ।

अपूपा यव-गोधूमविकारा वटकादयः’ ॥

इति । वटका माषादिपिष्टमयाः प्रसिद्धाः । पुनरपूपग्रहणं व्रीह्यादिपिष्टविकारोपादानार्थम् । कृसरं घृष्टतिलचूर्णसंयुत-मोदनम् । अन्यदोदनादिकं स्नेहसंयुतं घृतेन दध्ना वाऽभिघा-रितम् । एतत्सर्वं पर्युषितमशुक्तं भोज्यम् । शुक्तस्वरूपं बृहस्पतिनोक्तम्—

‘अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः’ ।

इति । अनम्लमीषदम्लं वा यद्वस्तु कालान्तरेण वा द्रव्या-

१. D. omits from तदाह शङ्खः to व्यतिरिक्तविषयः (both inclusive).
२. B. C. D. E. F. G. and H. read भाण्डलेपो; while I. reads भाण्डलेहि.
३. A. and I. read अपकं for अपूपं. The former i. e. अपकम् is better as it avoids repetition of the word अपूपं. However we use अपूपं to render the meaning consistent with the following explanation. ४. I. substitutes च for वा.

न्तरसंसर्गेण त्राऽन्यम्लं भवति तच्छुक्तम् । न तु स्वभावतोऽन्य-
म्लम् । यदग्निपक्वं सद्रात्र्यन्तरितं तत्पर्युषितम् । शुक्तप्रति-
षेधो द्म्यादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह शङ्खः—

‘दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।

ऋजीषपक्वं भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः’ ॥

इति । अनग्निक् ऊष्मा ऋजीषं तेन पक्वम् । शुक्तं पर्युषितं
वाऽऽपदि प्रक्षालितं भोज्यम् । तदाह यमः—

‘शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्मो येषा भवेत् ॥

ममूर-माषमंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिधारितम्’ ॥

इति । आश्रयदुष्टमपि न भुञ्जीत । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘कदर्य-वद्-चोराणां क्लीब-रद्गावतारिणाम् ।

वैणाभिशास्त-वार्युष्ट्य-गणिका-गण-दीक्षिणाम् ॥

चिकित्सकां-ऽऽनुर-क्रुद्-पुंश्वली-मत्त-विदिषाम् ।

कूरोप्र-पतित-व्रात्य-दांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥

अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम्’ ।

शास्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ॥

नृशंस-राज-रजक-रुतप्र-वधजीविनाम् ।

धैलभाव-सुराजीव-सहोपपति-वेशमनाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. १. ६१-१६५)

इति । कदर्यो लुब्धकः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्र-दारांश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः’ ॥

इति । ब्रह्मः शूद्रलितः । रङ्गावतारी नटः । वैणो वीणावाद-
नोपजीवी । दीक्षी दीक्षासंस्कारवान् । तस्य चाभोज्यान्नत्व-
मग्नीषोमीयपशुवपाहोमपर्यन्तम् ।

‘असंस्थिते ऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशितव्यम्’ ।

इति श्रुतेः ‡ । आतुरः पापरोगग्रस्तः । क्रुद्धो दृढतरान्तर-
कोपः । मत्तो धनादिना गर्विनः । क्रूरो निष्कृपः । उग्रः
परदुःखकारी । रजको वस्त्ररागकारी । चैलधावो वस्त्रप्रक्षालकः ।
एषां कदर्यादिसोमविक्रयिपर्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्नं न भोक्त-
व्यमित्यर्थः । यमो ऽपि—

‘चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।

ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राभ्यापक-याजकौ ॥

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुपी चर्मविक्रयी’ ।

इति । चक्रोपजीवी शकटोपजीवी । गान्धर्वो गायकः ।
ध्वजी मद्यविक्रयी । इतरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः ।

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘गणदीक्षी’त्येकं पदं कृत्वा ‘गणदीक्षी बहुया-
जकः’—इत्याह ।

‡ यथाहाऽऽपस्तम्बः—

‘दुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् । (२५) यज्ञार्थे वा
निर्दिष्टे शेषाद्बुञ्जीरन् इति हि ब्राह्मणं भवति’ । (२६)

† विज्ञानेश्वरस्तु—‘क्रुद्धः कुपितः’ इत्युक्त्वा ‘क्रूरो दृढाभ्यन्तरकोपः’
—इत्याह ।

आपस्तम्बो अपि—

‘द्वित्रेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा’ ॥

इति । मुनिशब्देन यति-वानप्रस्थौ गृह्येते । लिङ्गिनः

पाशुपतादयः । अङ्गिरा अपि—

‘षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते’ ॥

(अं. स्म. ४८)

इति । यत्तु मुमन्तुनोक्तम्—

‘गोरसं चैव सक्तुंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यल्पयसा कृतम्’ ॥

इति यच्च विष्णुपुराणे ऽभिहितम्—

‘सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृह्णमागतम्’ ।

इति तदापद्विषयम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि’ ।

(या. स्म. १. १६०)

इति । अग्निहीनः शूद्रः* ।

* अधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्य अन्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रति-
हीयाच्च । यदाह गौतमः—

‘तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्मणां शुद्धजातीनां

ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्च’ ।

इति ।

१. Our tract of Aggrasa Smṛiti reads this couplet as follows:—

‘यो शुद्धे हि ष्टुप्राणं नासमेकं निरंतरम् ।

इह अन्नानि शुद्धत्वं वृतः श्वा चाभिजायते’ ॥

अथ वज्र्यावज्र्यमांसानि ।

मांसेष्वपि यद्वर्ज्यं तदाह मनुः—

‘क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।
 अनिर्दिष्टाश्चैकशफाष्टिदिभं चैव वर्जयेत् ॥
 कलविड्कं प्लवं हंसं चक्राहं ग्रामकुक्कुटम् ।
 सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुक्र-सारिके ॥
 प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टि-नखविष्किरान् ।
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनं वल्लूरमेव च ॥
 बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकान् ।
 मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेत्र च सर्वशः’ ॥

(म. स्मृ. ९. ११-१४)

इति । क्रव्यादाः शकुनयो गृधादयः । ग्रामनिवासिनः
 शकुनयः पारावतादयः । अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजातिविशेषा
 मृग-पक्षिणः । एकशफा अश्वादयः । टिट्ठिभः निष्ठु-
 रशब्दभाषी पक्षिविशेषः । कलविड्कश्चटकः । प्लवो जलकुक्कुटः ।
 चक्राहश्चक्रवाकः । सारसः पुष्कराहः । रज्जुवालको रज्जु-
 वत्पुच्छकः । दात्यूहः कालकण्टकः । प्रतुदः इयेनः । जाल-
 पादः जालाकारपादः । कोयष्टिः पक्षिविशेषः । नखविष्किराः
 वक्रोरादयः । निमज्जन्तो मत्स्यादा निमज्ज्य मत्स्यभक्षकाः
 गक्षिविशेषाः । शौनं शुनोद्भवं मांसम् । वल्लूरं गुष्कमांसम् ।
 काकोलो गिरिकाकः । खञ्जरीटः खञ्जनः । मत्स्यादा
 मनिमज्जन्तो मत्स्यादा विवक्षिताः । विड्वराहा ग्राम-

१. The text reads च विवर्जयेत् for चैव वर्जयेत्. २. The text reads
 क्राहं for चक्राहं. ३. Except A. I. and the text all read रज्जुवालं
 or रज्जुवालं. ४. The text reads खञ्जरीटकम् for खञ्जरीटकान्. ५. All,
 except A. I. and the text. read सर्वशः for सर्वशः.

सूकराः । अत्र मत्स्यनिषेधो राजीव-सिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्त-
विषयः । अत एवोक्तं तेनैव—

‘राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः’ ।

(म. स्मृ. ९. १६)

इति । राजीवाः पद्मवर्णा मत्स्याः । सिंहतुण्डाः सिंह-
मुखाः । शल्कैः शुक्त्याकारावयवैः पृष्ठभागगतैः सह वर्जन्ते
इति सशल्काः । एत सर्वशः श्राद्धं निग्यभोजनं च भक्ष्या
इत्यर्थः । देवलो र्षप—

‘उलूक-कुरर-उयेन-गृध्र-कुंकुट-वायसाः ।

चकारः कौकिलो रज्जुदालकश्चाप-महुर्का ॥

पारावत-कपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गो-खरोट्टाश्च-कुञ्जराः ॥

सिंह-व्याघ्रक्ष-शरभाः सर्पा-ऽजगरकाम्बथा ।

आयु-मृपक-मार्जार-नकुल-ग्रामसूकराः ॥

श्च-शृगाल-वृक-द्वीपि-गोलाङ्गलक-मर्कटाः’ ।

इति । कुररः उल्कोशः । महूर्जलकाकः । द्वीपिशब्दे
व्याघ्रविशेषपरः । गोलाङ्गलो वानरविशेषः । मर्कटप्रदं
सर्वेषां पञ्चनखानामुपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः—

‘सर्वान् पञ्चनखांस्तथा’ ।

(म. स्मृ. ९. ४७)

१. All, except A, and the text read राजीवाः सिंहतुण्डा and सशल्का
for राजीवान् सिंहतुण्डान् and सशल्कान् respectively. D. omits this
२. B, C, and F. read अभक्ष्या for भक्ष्या. ३. B, C, and F. omit t
and the following line. ४. Except A, all substitute मृप for वृ
Here वृक gives a better sense.

• इति । न भक्षयेदिति योजना ! अत्र पञ्चनखानां भक्ष्य-
वृ निषेधो गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्तविषयः । तथा च देवलः—

‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधा कूर्मः शशः श्वाविट् शल्यकश्चेति ते स्मृताः’ ॥

इति । धर्मत इति हिंसामकृत्वा क्रयादिप्राप्ता भक्ष्या इ-
त्यर्थः । न चायमपूर्वविधिः । रागप्राप्तत्वात्तद्भक्षणस्य । नापि
नियमः । पक्षप्राप्त्यभावात् । अतो गोधादिपञ्चनखपञ्चकव्य-
तिरिक्ता न भक्ष्या इति परिसङ्घैव परिशिष्यते । एवं च
इति विशेषनिषेधबलात्तन्मांसभक्षणे प्रत्यवायो नेतरत्रेत्यवग-
म्यते । अत एवोक्तं मनुना—

‘न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९६)

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘नाश्रुत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्नस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वध-बन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ४८—४९; त्रि. स्मृ. ९१. ७१—७२)

इति यच्च याज्ञवल्क्येनापि—

‘वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुलोमभिः ।

सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्’ ॥

(या. स्मृ. १. १८०)

इति तत्रिषिद्धप्राणिर्हिंसापूर्वकमांसभक्षणविषयम् । न
तु क्रयादिप्राप्तमांसभक्षणविषयम् । प्राणिवधनिन्दापूर्वकमेव
मांसनिषेधस्मरणात् । यच्च मनुनेवोक्तम्—

‘फल-मूलाशानैर्मैर्धैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥

(म. स्मृ. ९. ५४)

इति तत्र मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोक्षितादिव्य-
निरिक्तविषयम् । अत एवोक्तं तेनेव—

‘प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये’ ॥

(म. स्मृ. ९. २७)

इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं ब्राह्मणानां काम्यया ब्राह्मण-
कामनया च । यथाविधि नियुक्तः श्राद्धे निमन्त्रितश्च ।
प्राणात्यये क्षुन्नमित्ते व्याधिनिमित्ते वा मांसं भक्षयेदित्यलं
प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो देयानि ।

• निमन्त्रितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यद्देयं तदाह कात्यायनः—

‘तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्यो ऽपरे ऽह्नि’ ॥

इति । स्नानं स्नानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसा-
धनं काष्ठादि दद्यादित्यर्थः । एतत्तैलादिदानमनिषिद्धतिथिवि-

१. D. reads उत्पन्नानां च for सुभ्यजानां च. २. Except A. and the
text all read ब्राह्मणस्व. ३. The text substitutes तु for च. D. omits
his line and इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं. ४. H. and I. read प्रसक्तानु-
or प्रसक्तानु.

षयम् । निषिद्धतिथिषु तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं दद्यात् । तथा च मार्कण्डेयः—

‘अह्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेष्वथ च तान् द्विजान् ।
प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेत्यान् प्रदायामलकोदकम्’ ॥

इति । आमलकोदकदानमप्यभावास्याव्यनिरिक्तविषयम् ।

‘धात्रीफलैरमावास्यायां न स्नायात्’ ।

इति स्मृत्यन्तरे निषेधात् । तैलादिदाने विशेषो देवलेन दर्शितः—

‘तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्देश्वदेविकपूर्वकम्’ ॥

इति । औदुम्बरं ताम्रपात्रम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—

‘श्राद्धभुग्यो नख-रमश्रुच्छेदनं न तु कारयेत्’ ।

इति तन्निषिद्धतिथिविषयम् । श्राद्धदेशे प्रकल्प्यानि ब्रह्म्याणि पुराणे ऽभिहितानि—

‘उपमूलं सकृद्धूनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।
यवांस्तिलान् वृषीः कांस्यमापः गुंद्दैः समाहताः ॥
पार्ण-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्यात्समिन्मधु ।
पुष्प-धूप-सुगन्धादि क्षौमसूत्रं च मेक्षणम्’ ॥

इति । तिला जर्तिला ग्राह्याः । तदसम्भवे ग्राह्याः । जर्तिलक्षणमुक्तं सत्यव्रतेन—

‘जर्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनेभवाः’ ।

१. I. reads च यतान् for अथ च तान्. For the same D. reads स्म । तान्. २. E. reads अनितुं for प्रत्येकं. ३. Aparārka quotes these four lines under the name of Praohetâh. ४. I. reads व्रीहीः for वृषीः. ५. reads this line as follows:—

यवांस्तिलान् शुभान् व्रीहीन्माषान् शुद्धैः समाहताः ॥

• I. reads शुद्धैः ; while H. substitutes समाहिताः for समाहताः.

इति । तेषां प्रशस्तत्वमापस्तम्ब आह—

‘अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।

ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते जर्तिलाःस्मृताः’ ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं वृत्ती ।
तत्र विशेषो मनुनोक्तः—

‘कुतपं चासने दद्यात्’ ।

(म. स्मृ. ३. ३४)

इति । कुतपो नेपालदेशप्रभवमंपादिरोमनिर्मितकम्बलः ।
तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘मध्याह्नः खट्वात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।

रूप्यं दर्भास्तिला गात्रं दैहिव्रथाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुम्भिनमित्याहुस्तस्य मन्तापकारणम् ।

अष्टात्रं यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः’ ॥

इति । कांस्य-पर्ण-राजत-ताम्रपात्राणि भोजनार्थमर्घ्यार्थं
चोपकल्प्यानि । अत्र भोजनार्थं पलाशपत्रपात्राण्यत्रोपकल्प्या-
नि । न त्वन्यपर्णपात्राणि । तथा चार्धत्रिः—

‘न मृण्मयानि कुर्वन्ति भोजने देव-पिच्ययोः ।

पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने ॥

इति । अर्घ्यार्थं त्वन्यपर्णपात्राण्यनिषिद्धानि । अत एव वैज-

वापः—

‘खादिरोदुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि ।

अर्घ्यश्म-मृण्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा’ ॥

१ All, except A, read न तिलास्तिला for जर्तिलास्तिला २. l. reads
अर्घ्यार्थं for अर्घ्यार्थं.

इति । अत्रोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितम्—

‘शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्ध-रूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः’ ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘जात्यश्च सर्वा दातव्या मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

. जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्’ ॥

इति । यच्चाङ्गरसोक्तम्—

‘न जातीकुसुमानि । न कदलीपत्रम्’ ।

इति क्रतुरपि—

‘असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः’ ॥

इति अत्र जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः । तत्र वर्ज्यानि
कुसुमानि मत्स्येनोक्तानि—

‘पद्म-बिल्वा-स्क-धत्तूर-पारिभद्राटरूपकाः ।

न देयाः पितृकार्येषु पयश्चैवाविकं तथा’ ॥

(म. पु. १५. ३७-३८)

इति । पारिभद्रो मन्दारः आटरूपो । वासकः । शङ्खोऽपि—

‘उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च’ ॥

(शं. स्मृ. १३. १४)

१. A. omits मार्कण्डेयपुराणेऽपि and the following quotation. The quoted lines are not also found in Mārkaṇḍeyapurāṇam. २. The text reads पयश्चाजाविकं for पयश्चैवाविकं. ३. The text reads:—

‘उग्रगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षभवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि तथा पर्वतजानि च’ ॥

इति । अत्र रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भवव्यतिरिक्तविषयः ।
अत एवोक्तं तेनैव—

‘जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः’ ।

(शां. स्मृ. १३. १५)

इति । त्रिष्णुरपि—

‘वर्जयेद्दुग्धगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि
रक्तानि पुष्पाणि च । (५) सितानि सुग-
न्धीनि कण्टकिजातान्यपि दद्यात्’ । (६)

(त्रि. स्मृ. ७९. ५ ६)

इति । धूपद्रव्यमपि त्रिष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्—

‘धूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनसारजः ।

अगरुश्च सकर्पूरस्तुरुष्कस्त्वक् तथैव च’ ॥

(त्रि. ध. २. १४१. १४)

इति । तुरुष्कः शल्लकीवृक्षः । त्वक् लवङ्गत्वक् । मरीचिरपि—

‘चन्दनागरुणी चांभे तमालोशीरपद्मकम्’ ।

इति । वर्जनीयधूपद्रव्यं त्रिष्णुराह—

‘जीवजं च सर्वं न धूपार्थम्’ । (९)

(त्रि. स्मृ. ७९. ९)

१. The text reads लोयोद्भवानि. २. The text omits वर्जयेत्, but it inserts the same in the immediately preceding Sūtra. ३. The text reads कण्टकिजातानि for कण्टकिजातानि, and inserts the final च before पुष्पाणि. ४. The text reads सुक्तानि for सितानि, and substitutes again कण्टकिजातानि for कण्टकिजातानि. It inserts जलजानि रक्तान्यपि before दद्यात्. The omission of these words is made because that the author might have thought them unnecessary here. ५. E. G. and I. read लवङ्गम् for लवङ्ग-त्वक्, and for the same H. substitutes लवङ्गम्. ६. The text reads जीवजं च सर्वं न दद्यात्. H. reads अधुपार्थम् for न धूपार्थम्.

इति । जीवजं कस्तूर्यादि ।

‘चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा-अरु-पद्मकान्यनुलेपनार्थे’ ।

(वि. स्मृ. ७९. ११)

इति । दीपार्थं स्नेहद्रव्यमाह मरीचिः—

‘घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम्’ ।

इति । अत्र चान्यद्रव्यनिषेधो वसा-भेदोरूपद्रव्यविषयो न पुनः कौमुम्भादितैलविषयः । अत एव शङ्खः—

‘घृतेन दीपो दानव्यस्त्वथ वाऽन्यौषधीरसैः ।

वसा-भेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १३. १६)

इति । क्षौमसूत्रोपकल्पनं वस्त्रालाभविषयम् । सति सम्भ-
वे क्षौमं वस्त्रमुपकल्पनीयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।

श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानामोति पुष्कलान्’ ॥

(वायुपु. २. १८. ३७)

इति । कौशेयं कृमिकोशोत्थतन्तुजम् । क्षौममनसीत्व-
कसम्भवतन्तुसम्भवम् । दुकूलमिति सूक्ष्मवस्त्रम् । अहनम्—

१. All, except D. omit शङ्खः. However the following quotation appears in Śankhasmṛiti, and Viṣṇuśivara too alludes to it as from Śankha (vide commentary on Yājñavalkya, chapter I, Śloka 232). Again Kamalākara Bhatta gives it under the name of Viṣṇu (vide Nirṇayasindhu, Śrāddha Prakaraṇam, page 30), and it appears in Viṣṇu Dharmottaram (Kāṇḍam 1, chapter 141, Śloka 11). २. This quotation appears in Nirṇaya Sindhu under the name of Brahma-purāṇam (Śrāddha-prakaraṇam, page 30). ३. Except A. and I. all omit from this word to पावनम् (both inclusive).

ईषेद्धौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् ।
अहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥
इति ॥

अथ वासःपरिधानम् ।

एवं दर्भादिमेक्षणान्तं ब्रुव्यमुपकल्प्य स्नात्वा शुक्रं वासः
परिदध्यात् । तथा च स्मृतिः—

‘स्नानां अधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
‘श्राद्धकृच्छ्रकृत्वासाः स्यात्’ ।

इति ॥

अथ स्नानान्तरकर्तव्यम् ।

स्नानानन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह यमः—

‘ततः स्नात्वा निर्वृत्तेभ्यः प्रयुत्थाय कृताञ्जलिः ।
पाद्यमाचमनीयं च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥

इति । कृताञ्जलिः स्वागतमित्युक्त्वा अश्वकृत्नोपहत-
शुद्धयर्थं पादप्रक्षालनार्थमाचमनीयं चादकं क्रमेण प्रयच्छे-
दित्यर्थः । तदनन्तरं गृहाङ्गणं मण्डलद्वयं कार्यम् । तथा
च मत्स्यः—

‘.....भवनस्याग्रतो भुवि । (२७)

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ॥

(म. पु. १६. २७ २८)

१. Aparārka quotes this and the following line as from Prachetāh.
२. This line appears in Aparārka as from Vishnu. ३. Aparārka quotes
this line as from Prachetāh. ४. Except A. and I. all read निर्वृत्तेभ्यः
for निर्वृत्तेभ्यः. ५. I. substitutes मूत्रो for भुवि and shows this Pāda
to be the first, while it is actually the second.

इति । गोमयसहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्ये इति शेषः ।
अत्र विशेषमाह शम्भुः—

‘उदकप्लवमुदीच्यं स्याद्दक्षिणं दक्षिणाप्लवम्’ ।

इति । उदीच्यं वैश्वदेविकं मण्डलमुदकप्लवणम् । दक्षिणं
पिच्यं मण्डलं दक्षिणाप्लवणं कुर्यात् । तत्र मण्डलकरणप्रभृ-
त्या श्राद्धपरिसमाप्तेर्वैश्वदेविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना
कार्यम् । पिच्यमपसव्यं प्राचीनावीतिना कार्यम् । तथा च मनुः—

‘प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमर्तन्दिणा ।

पिच्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना’ ॥

(म. स्मृ. ३. २७९)

इति । अत्रैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः—

‘दक्षिणं पातयेत् जानुं देवान्परिचरन् सदा ।

पातयेदितरञ्जानु पितृन्परिचरन्नपि’ ॥

(का. स्मृ. १. २. ५)

इति । शातातपो ऽपि—

‘उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः’ ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्मृताः’ ॥

इति । मण्डलकरणानन्तरकर्तव्यमाह शम्भुः—

‘उत्तरे ऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान्विन्यसेद्बुधः’ ॥

१. I. reads wrongly अतन्दिणा. २. All, except A. and the text.
substitute सदा for अपि.

इति । मत्स्यपुराणे षड्-

‘अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्योपसव्यवत् ॥

विप्राणां क्षालयेत्पादोवभिवन्ध्यं पुनः पुनः’ ।

(म. पु. १६. २८-२९)

इति । अपसव्यवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चादक्षिणमण्डल-
मभ्यर्चयेत्यर्थः । दैवपूर्वकं विप्राणां पादप्रक्षालनं कुर्यात् ।
अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम्-

‘पाद्यं चैव नथैवार्घ्यं दैवमादौ प्रयो ज्ञयेत् ।

ज्ञानोदंवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ॥

इति । पाद्यादिदानं नाम-गोत्राञ्चाग्नपूर्वकं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं
मत्स्यपुराणे-

‘नाम-गोत्रं पित्राणां नु प्रापकं हव्यं कव्ययोः’ ।

(म. पु. १३. ४)

इति । पादप्रक्षालनानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह सुपन्तुः-

‘दर्भपाणिद्विराचम्य लघुवामा जिह्वान्द्रियः ।

परिश्रिते शूचां दंशो गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणं सम्यगाचान्तान् प्रयतान् शूर्वात् ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्षेपुपवेगयेत् ॥

१. All, except A. G. and H. read पाशानभिनन्दा. and the text reads
प्रसवनिगम्य. २. D. omits अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम् and the following
quotation. H. and I. omit only च. ३. G. substitutes मनु for सुपन्तुः.
The following quoted lines are found in Manu, but the readings are
quite different. ४. D. reads प्रसवात्सा for द्विराचम्य. ५. D. and G.
read शूर्वाप्रवणम्. ६. G. reads आचान्तः.

इति । विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टद्वित्यर्थः । मरुपि-

‘आसनेषूपकृतेषु त्रिंशत्सु पृथक् पृथक् ।

उपस्पृष्टादकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २०८)

इति । उपवेशनप्रकारो यमेन दर्शितः-

‘आसनं संस्पृशन् सव्येन पाणिना

दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समा-

ध्वमिति चाक्त्वोपवेशयेत्’ ।

इति । धर्मे ऽपि-

‘जान्वालभ्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितृन् ।

समस्ताभिव्यर्हातिभिरासनेषूपवेशयेत्’ ॥

(वि. ध. १. १४१. २०)

इति । आदिपुराणे ऽपि-

‘विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो द्वौ तु पूर्वं निवेशयेत् ।

ज्ञानोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ॥

उत्तराभिमुखान् विप्रांस्त्रीन् पितृभ्यश्च सर्वदा’ ।

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि-

‘द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्य उदगैकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. २२८)

१. B. C. F. and H. omit विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टद्वित्यर्थः, E. and D. omit this and also the following portion up to आदिपुराणेऽपि, and D. omits to the end up with and of the quotation from ādipurāṇe. 2. B. C. F. and M. substitute च for उप-, and I. read- तु for the same. 3. B. and H. substitute दैवोऽपि for धर्मे ऽपि. C. and F. omit धर्मेऽपि and also the following quotation. 4. B. C. F. G. and H. omit this line.

इति । मातामहानामप्येवमिति संख्या-दिङ्नियमयोरति-
देशः । वैश्वदैविकं कर्म श्राद्धद्वयार्थमावृत्त्याऽनुष्ठेयम् तन्त्वेण
वेत्यभिप्रेत्य तन्त्रं वा वैश्वदैविकमित्युक्तम् । अत एव मरीचिः-

‘तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् ॥’

इति । अत्र द्वयोरपि श्राद्धयोर्वैश्वदैविककर्मणः तन्त्रावृ-
त्तिविधानादेकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्य-
त्वं च प्राप्तम् । ततश्चैकाधिकारापूर्वसाधकत्वं भिन्नाधिकारा-
पूर्वसाधकत्वं चावगम्यते ॥

अथ ब्राह्मणनियमाः ।

उपविष्टब्राह्मणनियमाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः-

‘पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टाच्छिष्टसंस्पर्शी वर्जयन्तः परस्परम् ॥’

इति । मौनित्वं च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव यमः-

‘ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितम्’ ।

इति ॥

अथ यति-ब्रह्मचारिणोः भोजनीयत्वम् ।

उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति
तदा सोऽपि श्राद्धे भोजयितव्यः । तदाह यमः-

‘भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्रासः कामं तमपि भोजयेत् ॥’

१. I. reads अधिकारपूर्वसाधनम्. २. I. reads अधिकारापूर्वसाधनम्.
D. omits भिन्नाधिकारापूर्वसाधकत्वं.

इति । ऋगलेयो ऽपि—

‘पूजयेत् श्राद्धकाले ऽपि यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।
विप्रानुद्धरते पापात् पितृन्मातृगणानपि’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्’ ॥

(म. स्म. ३. २४३)

इति ॥

अथ ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यम् ।

ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यं पुराणे ऽभिहितम्—

‘श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
ताभ्यां चैव नमस्कृत्य ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत्’ ॥

इति । श्राद्धं करिष्य-इत्येवमुपविष्टान् ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यर्थः । अत एवोक्तं तत्रैव—

‘उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।
सप्रश्रयश्चोपविष्टान्सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान्’ ॥

इति । कुरुष्वेति तैः अनुज्ञातो ‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च’ इति मन्त्रं त्रिः पठेत् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्ये ऽवसाने श्राद्धस्य त्रिरावृत्तं जपेत्सदा’ ।

इति । अनन्तरं सर्वतस्तिलान्विकिरेत् । तदुक्तं निगमे—

१. Except A. and I. all read सब्रह्मचारिणम् for च ब्रह्मचारिणम्.
२. I. reads पितृ-मातृगणानपि. ३. D. and G. read स्वाहायै स्वधायै for स्वधायै स्वाहायै.

‘अपहना इति तिलान्विकिरेत्’ ।

इति । तिलान्विकीर्य दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं पुराणे—
‘कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः’ ।

इति । दर्भासनदानं च ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं कार्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि’ ।

(या. स्मृ. १. २२९)

इति । विष्टरार्थानासनार्थान् कुशानासनेषु दत्त्वेत्यर्थः ।
तदुक्तं पुराणे—

‘आसने चासनं दद्याद्नामे वा दक्षिणेऽपि वा’ ।

इति । वामं वा दक्षिणेऽपि वैन्ययं विकल्पः पितृव्य-देवार्थ-
ब्राह्मणासनदानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अत एवाक्तं
तत्रैव—

‘पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे’ ।

इति । दैवे कर्मण्यासनदानं विशेषः काठकेऽभिहितः—

‘देवानां सयत्रा दर्भाः’ ।

इति । आसनं दत्त्वा पुनर्निमन्त्रयीत । तदाह संग्रहकारः—

‘ततः पुनरपि दत्त्वा निमन्त्रयेत् । दैवेक्षणः

क्रियताम् । ततः ओम् तथेति विप्रो ब्रूयात् ।

प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात् । प्राप्नुवानि

इति विप्रः पुनर्ब्रूयात्’ ।

इति । निमन्त्रणं च निरद्भुष्टं हस्तं गृहीत्वा कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं पुराणे—

१. D. reads ब्रह्माण्डपुराणे for पुराणे. २. We follow here A. I. and the text. All others read कृष्णा for वस्त्रा. ३. The text reads विष्टरार्थं. ४. II. inserts ओम् after तथेति, and G. omits विप्रो.

‘निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्’ ।

इति । अङ्गुष्ठव्यतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमन्त्र्य विश्वान् देवान् समाह्वयेदित्यर्थः । आवाहनेतिकर्तव्यतामाह यमः—

‘यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनमप्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युचा ॥

विश्वेदेवाःशृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान् ।

ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम्’ ॥

इति । प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तक्रान्तमक्षतान् विकिरेत् आरोपयेदित्यर्थः । विश्वेदेवास्तु दश बृहस्पतिना दर्शिताः—

‘ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।

धुनिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवा ॥

आर्द्रवैश्च दशैते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः’ ।

इति । तेषां मध्ये पुरुरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा अत्रावाह्याः । पार्वणश्राद्धत्वात् । अत एव शङ्कः—

‘इष्टिश्राद्धे ऋतुर्दक्षः संकीर्त्यौ वैश्वदैविके ।

नान्दीमुखे सत्य-वसू काम्ये च धुनि-रोचनौ ॥

पुरुरवा-ऽऽर्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहतौ ।

नैमित्तिके काल-कामावेवं सर्वत्र कीर्त्तयेत्’ ॥

इति । इष्टिश्राद्धं कर्माङ्गश्राद्धम् । तच्च पारस्करेण दर्शितम्—

१. I. reads ओषधयेति, and II. inserts ओम् before ओषधय इति.
२. E. and D. read रोचनः, and G. reads लोचनः. ३. I. reads आर्द्रवाश्च for आर्द्रवश्च. ४. I. reads एव for एवं.

‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्य-
दिति ज्ञायते । नान्दीमुखं वृद्धिश्राद्धम् । तस्त्वरूपं वृद्धव-
सिष्ठ आह—

‘पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ।

इति । आदिशब्देनान्नप्राशन-चुडाकरणादिसंस्कारा गृह्यन्ते ।
न तु गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनानि । तत्र क्रियमाणस्य
कर्माङ्गश्राद्धत्वात् । काम्यं फलकामनोपाधिकम् । पार्वणम-
मावास्याश्राद्धम् । नैमित्तिकं सपिण्डीकरणम् । ननु—

‘एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते’ ।

इति नैमित्तिकशब्द एकोद्दिष्टे रूढत्वात्कथं सपिण्डीक-
रणे प्रयुज्यते ?—इति । सत्यम् । तथापि—

‘तदप्यदैवं कर्त्तव्यम्’ ।

इत्येकोद्दिष्टस्य दैवहीनत्वेन काम-कालसंज्ञकानां विश्रेयां
देवानामन्वयानुपपत्तेः एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डीकरणं नैमित्त-
कशब्देन लक्षणयोच्यते ॥

अथाध्यादिदानम् ।

विश्वान् देवानावाह्याऽर्घ्यपात्रासादनादि कुर्यात् । तथा च
याज्ञवल्क्यः—

‘यत्रैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

१. D. omits—

• • • • • कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्यदिति ज्ञायते । नान्दीमुखं
वृद्धिश्राद्धम्. २. I. inserts न after वृद्धिश्राद्धात्, but the insertion spoils
the sense. ३. I. reads -ऽप्ये for -ऽप्ये. ४. I. reads यत्रैरन्ववकीर्याथ for
यत्रैरन्ववकीर्याथ.

शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यत्रोऽसीति यवांस्तथा' ॥

(या. स्मृ. १. २३०)

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘विश्वान् देवान् यत्रैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकम् ।

पूरयेत्यात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रकैः' ॥

(म. पु. १७. १४-१५)

इति । प्रचेता अपि—

‘एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यं पात्रे विनिःक्षिपेत् ।

यत्रोऽसीति यवान् कीर्त्वा गन्ध-पुष्पैः सुपूजितम्' ॥

इति । अर्घ्यपात्राणि सौवर्ण-राजतादीनि । तदाह कात्या-
यनः—

‘सौवर्ण-राजतौदुम्बर-खड्ग-मणिमयानां पात्राणा-

मन्यतमेषु । यानि वा विद्यन्ते । पत्रपुटके वा' ।

इति । यानि वा तैजसानि कांस्यादीनि तेषु वेत्यर्थः ।
राजतं पात्रं पित्र्ये विनियुज्यते । न दैवे । तदाह मत्स्यो राजतं
पात्रमधिकृत्य—

‘शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत् पितृवल्लभम् ।

अमद्गलं तद् यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्' ॥

(म. पु. १७. २३)

इति । अर्घ्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं च-
विंशतिमते—

१. The text reads पवित्रकम् for पवित्रके. २. I. omits मत्स्यः and E. sub-
stitutes स एव for the same; while D. reads तदवाह for तदाह मत्स्यः.

‘द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्’ ।

इति । पवित्रकरणेतिकर्त्तव्यतामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

‘अन्तर्दर्भे कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशसम्मिते’ ॥

इति । कुशच्छिन्न इति कुशमन्तरा कृत्वा छिन्ने । अत एव यज्ञपार्श्वः—

‘औषधीमन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठा-ऽङ्गुलिपर्वणोः ।

छिन्द्यात् प्रादेशमात्रं तु पवित्रं त्रिष्णुदैवतम् ॥

ने नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयात्’ ।

इति । अनन्तरं ‘स्वाहार्घ्या’—इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मण-समीपेऽर्घ्यपात्रं स्थापयेत् । तथा च गार्ग्यः—

‘स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत्’ ।

इति । देवानां होमकर्मण्यर्घ्यदाने कर्मण्युपस्थिते पात्रं स्थापयितुं ‘स्वाहार्घ्या’—इति मन्त्रमुच्चारयेदिति प्रकरणादेव गम्यते । अर्घ्यपात्रं स्थापयित्वा विप्रहस्ते ऽर्घ्यं दद्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिःक्षिपेत्’ ।

(या. स्मृ. १. २३१)

इति । अर्घ्यदाने विशेषमाह गार्ग्यः—

‘दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु सम्पूज्यार्घ्यं विनिःक्षिपेत्’ ।

इति । हस्तेष्विति बहुवचनमुपक्रमगतैकवचनानुरोधः

१. All, except A. B. C. and F. read याज्ञवल्क्यः for योगियाज्ञवल्क्यः, but The quotation is not found in Yājñavalkya. २. H. and I. read विष्णुरक्षीत् for विष्णुदैवतम्. ३. H. reads नेन केन च for न नखेन न. ४. B. C. and F. read प्रकरणाद्वगम्यते for प्रकरणादेव गम्यते.

विवक्षितम् । तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘दत्वोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं प्रदीपकम्’ ।

(या. स्मृ. १. २३१)

इति । गन्धादिदानमाच्छादनस्याप्युपलक्षणम् । तदन्तर्गतत्वात् । एवमासनप्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पितृर्चनं प्राचीनावीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्’ ।

(या. स्मृ. १. २३२)

इति । ननु—दैवे पित्र्ये च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदार्थानामपि पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं न्याय्यम् । न तु काण्डानुसमयेन । पदार्थानुसमये हि तेषां प्रधानप्रत्यासत्तिर्भवति अवैषम्यं च । अन्यथा केषाञ्चित् प्रधानप्रत्यासत्तिः केषाञ्चिन्नेति वैषम्यमापद्येत्—इति । सत्यम् । आसनादिपदार्थेषु वचनबलात्काण्डानुसमय एव स्वीक्रियते । वाचनिकत्वं च—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा’ ।

इति वैश्वदैविकासनादिपदार्थकाण्डादूर्ध्वं पितृर्चनविधानात् ।
आसनादिदानप्रकारमाह स एव—

‘द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशान्तस्वेत्यृचा सह ।

आवाह्यं तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ॥ (२३३)

१. D. omits काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पितृर्चनं.
२. G. reads सञ्धिः for प्रत्यासत्तिः. ३. Except A. and G. all omit इति.
४. The text reads पितृम् for सह.

यत्रार्यास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् । (२३४)

दत्त्वाऽर्घ्यं संलवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः' ॥ (२३५)

(या. स्मृ. १. २३३-३५)

इति । द्विगुणान् द्विगुणभुग्मान् सतिलान् कुशानासनार्थं
दद्यात् । तदुक्तं काठके-

‘पितृणां द्विगुणांस्तिलैः’ ।

इति । आसनदानात्पूर्वं पश्चाच्चोदकं दद्यात् । तथा चा-
श्वलायनः-

‘अपः प्रदाय । (५) दर्भान् द्विगुणभुग्मानासनं

प्रदाय । (६) आपः प्रदाय’ । (७)

(आ. गृ. सू. ४. ७. ५-६)

इति । ‘श्राद्धे क्षणः क्रियताम्’-इति पूर्ववत् क्षणं दत्त्वा
‘पितृनावाहयिष्ये’-इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा ‘आवाहय’-इति तैर-
नुज्ञातः ‘उशन्तस्त्रा’-इति मन्त्रेणावाह्य ‘नमो वः पितर’-इति
तिलान् मस्तकादिदक्षिणपादान्तमवकीर्य ‘आयान्तु नः
पितर’-इति मन्त्रेणोर्पतिष्ठेत । तथा च प्रचेताः-

‘शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके’ ।

इति । उपस्थानानन्तरकृत्यमुक्तं पुराणे-

‘जपेदायान्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ।

रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःकृत्वः सर्वतोदिशम् ।

तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति’ ॥

१. D. reads द्विगुणैः for द्विगुणान्. २. I. reads अलं for क्षणं. ३. I.
reads स्पृष्ट्वा for पृष्ट्वा. ४. II. and I. read उपतिष्ठते for उपतिष्ठत. ५. G.
reads पैतृके.

इति । अर्घ्याद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । अत्रार्घ्यपा-
त्रासादनादौ विशेषो विष्णुना दर्शितः—

‘दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु
त्रिष्वप आसिञ्चच्छन्नोदेवीरिति’ ।

(वि. स्मृ. ७३.१२)

इति । अयमर्थः—दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गतया ऽऽसा-
दिनेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु त्रिष्वर्घ्यपात्रेषु ‘शन्नोदेवीरभि-
ष्टय’—इति मन्त्रेण प्रतिपात्रमप आसिञ्चेदिति । शौनको ऽपि ।

‘पात्रेषु दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय शन्नो
देवीरभिष्टय इत्यनुमन्वितासु तिलानाव-
पति । ‘तिलोऽसि सोमदेवत्यां गोसवे देव-
निर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृ-
निर्माँल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधानमः’ ।

इति । अत्र च पित्रादीनां त्रयाणामेकैकस्यानेकब्राह्मण-
निमन्त्रणे सर्वेषामेकब्राह्मणनिमन्त्रणेऽपि त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि ।
न तु ब्राह्मणसङ्ख्यया । अत एव वैजवापः—

‘स्तीर्त्वा पितृणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।
एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि’ ॥

इति । स्तीर्त्वा तिलानर्घ्योदकेषु क्षिप्वेत्यर्थः । अर्घ्यपवि-
त्रं चायुग्मसङ्ख्यया कर्त्तव्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे’ ।

१. B. C. F. H. and I. read गोसवो for गोसवे. २. I. reads प्रत्नमद्भिः
प्रत्नस्वधया. ३. D. reads नीत्वा for स्तीर्त्वा. ४. D. reads नीत्वा for
स्तीर्त्वा.

इति । तिलप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं
ब्रह्मपुराणे—

‘अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्’ ।

इति । या अर्घ्योर्हा आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः ।
अनन्तरकर्त्तव्यमाह शौनकः—

‘ताः प्रतिग्राहयिष्यन् स्वधाध्या इति’ ।

ता अपो ब्राह्मणैः प्रतिग्राहयिष्यन् ‘स्वधाध्या’—इति
मन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः । ततः पवित्रान्तर्हितेषुदकपूर्वकं ‘या
दिव्या’—इति मन्त्रेणाध्वोदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः—

‘ततो ब्राह्मणहस्तेषुदकपूर्वं दर्भान्प्रदायोदकपूर्वक-
मध्वोदकं ददाति या दिव्या इत्युक्त्वाऽसावेतने
ध्वोदकमित्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः’ ।

इति । अत्र विशेषमाह धर्मः—

‘या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य

नाम गोत्रं च गृहीत्वा सपवित्रहस्तेऽर्घ्यं दद्यात्’ ।

इति । यत्तु पैठीनसिवचने हस्तेष्विति बहुवचनं तत्
त्रीस्त्रीनेकैकत्रेति विहितब्राह्मणसङ्ख्यापक्षे । ब्राह्मणहस्तेषुद-
कपूर्वं दर्भान्प्रदायेति पितृर्थाब्राह्मणार्चन एव बहुवचनप्रयोगात् ।

१. D. reads ब्रह्मण्डपुराणे for ब्रह्मपुराणे. २. I. inserts ताः after
अर्घ्याः. ३. D. reads तथा for स्वधा, and omits ताः which follows the
Sūtra. ४. B. C. and F. omit the following:—

उदकपूर्वकं ‘या दिव्या’—इति मन्त्रेणाध्वोदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसि-
‘ततो ब्राह्मणहस्तेषु’—

G. also omits this portion, but it appears in the marginal correction.

अन्यथा एवमेवेतेरयोरिति पितामह-प्रपितामहार्थब्राह्मणार्च-
नस्य पृथग्विधानं न स्यात् । एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घोदकानां
संलवान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गलितान् पितृपात्रे संगृह्य तत्पा-
त्रं न्युब्जमधोमुखम्—

‘पितृभ्यः स्थानमसि’ ।

इत्यधः कुर्यात् भूमौ निदध्यात् इत्यर्थः । न्युब्जकरणान-
न्तरकर्त्तव्यमाह वैजवापः—

‘तस्योपरि कुशान्दत्वा प्रदद्याद्द्वैवपूर्वकम् ।

गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीप-वस्त्रोपवीतकम्’ ॥

इति । द्वैवपूर्वकमित्ययं पदार्थानुसमयो याज्ञवल्क्योक्तका-
ण्डानुसमयेन सह विकल्पते इत्यविरोधः ॥

अथाऽग्नौकरणम् ।

एवं गन्ध-पुष्पादिभिर्ब्राह्मणानभ्यर्च्यग्नौकरणाख्यं कर्म
कुर्यात् । तदाह कात्यायनः—

‘गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवान् च ।

धूपं चैवानुपूर्व्येण अग्नौकुर्यादतः परम् ॥

(का. स्मृ. २. १७. ११)

इति । अग्नौकरणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अग्नौकरिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतपुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नीं पितृयज्ञवत् ॥

Except A. all read एवमित्तरयोः, but these words are from the above
ted Sūtra of Paithīnāsi, which does not omit एव. २ II. reads कुशा
कुशान्. ३. D. reads अग्नौकुर्यादनन्तरम् for अग्नौकुर्यादतः परम्.

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः' ॥

(या. स्मृ. १. २३६-३७)

इति । अग्नौकरिष्यन् घृतघृतमन्नमादाय 'अग्नौ करिष्ये'—इति ब्राह्मणान् पृच्छेत् । घृतशब्देन शाकादेर्निरामः । ततः कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः—

'सान्निध्यमुपसमाधाय मेक्षणेनावदाय सोमाय पितृ-
मने स्वधानमाध्रये कव्यवाहनाय स्वधानमः' ।

इति पिण्डपितृयज्ञविधानेनाग्नौ जुहुयात् । ततो मेक्षणं हुत्वा हुतशेषं यथालाभोपपन्नेषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् । न वैश्वदेवभाजनेषु । तदुक्तं पुराणे—

'अग्नौकरणशेषं तु न दद्याद्वैश्वदेविके' ।

इति । अग्नौकरणं च प्राचीनावीत्युपवीती वा कुर्यात् । तत्प्रकृतिभूतस्य पिण्डपितृयज्ञस्य दैविकत्व-पैतृकत्वाभ्यामुभयविधत्वेन विकल्पितोभयधर्मकत्वात् तद्विकृतिभूताग्नौकरणं होमेषु प्राचीनावीतिवोपवीतिवयोर्विकल्पो ष्वगम्यते । अथ यथाशाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । अग्नौकरणं च स्मार्त्तत्वेन विवाहाग्नौ कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधानेनौपासनाग्निर्नास्ति तदा दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । तदमन्निधाने लौकिकाग्नौ । तथा च वायुपुराणम्—

'आहत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वाग्निं जुहुयात्कर्मसिद्धये' ॥

(वायुपु. २. १३. ५२-५३)

१. The text reads च for तु. २. The text reads होमार्थं विप्रयत्नत for होमार्थं वै प्रयत्नत. ३. The text reads अस्वग्न्यं for अग्न्यर्थं.

इति । अग्न्यर्थमौपासनाग्निकार्यसिद्धयर्थम् । दक्षिणा-
ग्न्यसन्निधाने पाणौ होमः कर्तव्यः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साग्निको द्विजः’ ।

इति । साग्निकः सर्वाधानेनाहिताग्निः । दक्षिणाग्न्यसन्निधाने
हस्ते लौकिकेऽग्नौ वाऽग्नौकरणं कुर्यादित्यर्थः । यदा त्वर्धा-
धानेनाहिताग्निरप्यनग्निमान् तदौपासनाग्नावग्नौकरणं कुर्यात् ।
तदभावे द्विजपाणावप्सु वा । तथा च मार्कण्डेयः—

‘अनाहिताग्निस्त्वौपासनाग्न्यभावे द्विजे ऽप्सु च’ ।

इति । चशब्देनार्धाधानेनानाहिताग्निर्गृह्यते । अप्सवग्नौक-
रणं जलसमीपे श्राद्धकरणे वेदितव्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘विष्णुधर्मोत्तरे* वाऽप्सु मार्कण्डेयेन यः स्मृतः ।

स यदाऽपां समीपे स्याच्छ्राद्धं ज्ञेयो विधिस्तदा’ ॥

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २१२)

इति तद्ब्रह्मचारिविषयम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे’ ।

* उक्तश्रायं श्राद्धविधिविष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकण्डे शतोपरि चत्वारिंश-
त्तममध्यापमारभ्य किञ्चिदधिकैः पञ्चभिरध्यायैः मार्कण्डेयेन वज्रप्रति ।
तस्यैवायमुल्लेख इति द्रष्टव्यम् ।

१. B. C. and F. read आहिताग्निरनाहिताग्निरप्यग्निमान्. २. B. C. and
F. substitute च for हु. ३. I. substitutes वा for च. ४. I. reads
अनाहिताग्निशब्देन for चशब्देन. ५. B. C. D. E. G. and H. read
आग्ने for श्राद्धं.

अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्या न विन्दति' ॥

इति । विद्यमाने ऽप्यग्नौ काम्यादिषु चतुर्षु श्राद्धेषु ब्राह्म-
णपाणवेव होमः । तदाहुर्गृह्यकाराः—

'अन्वष्टक्यं च पूर्व्वेद्युर्मासिमासि च पार्वणम् ।
काम्यमभ्युदये ऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥
चतुर्ष्वेद्येषु सामीनामग्नौ होमो विधीयते ।
पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि' ॥

इति ।

'हेमेन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः' ।

इति विहितान्यष्टकाश्राद्धानि । तत्राष्टकाश्राद्धानामु-
त्तरदिने नवम्यां क्रियमाणं श्राद्धमन्वष्टक्यम् । पूर्व्वेद्युः सप्तम्यां
क्रियमाणं श्राद्धं 'पूर्व्वेद्युः'—इति पदेन लक्षणयोक्तम् । प्रति-
मासं क्रियमाणमापरपक्षिकं श्राद्धं 'मासि मासि'—इत्यनेनो-
क्तम् । पार्वणं सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतममावास्याश्राद्धम् । काम्यं
पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं श्राद्धम् । आभ्युदयिकश्राद्धं 'अ-
भ्युदय'—इति पदेनोक्तम् । अष्टकाख्यश्राद्धं 'अष्टम्यां'—इतिपदे-
नोक्तम् । एकोद्दिष्टपदेन सपिण्डीकरणं लक्षणयोक्तम् । सपि-
ण्डीकरणे एकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात् । एषां मध्ये आद्येषु च-
तुर्षु सामिकानामग्नावेवाग्नौकरणहोमः । उत्तरेषु सामीनां पित्र्य-
ब्राह्मणहस्त एवेति । पाणौ होमे तु विशेषः कात्यायनेन
दर्शितः—

'पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनम्रिकः ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्' ॥

(का. स्मृ. २. १७. १९)

१. All, except A. and I. omit the portion from हेमेन्ताशिशिरयाः to पि-
त्र्यब्राह्मणहस्त एवेति (both inclusive).

इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

‘दैवविप्रकरेऽग्निः कृत्वाऽग्नौकरणं द्विजः’ ।

इति तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या । दैविकब्राह्मण-
पाणौ होमपक्षेऽपि पिच्यब्राह्मणपात्रेष्वेव शेषं निःक्षिपेत् । अत
एव वायुपुराणम्—

‘हुत्वा दैवकरेऽग्निः शेषं पिच्ये निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणगैः’ ॥

इति । पाणौ होमे यत्कर्त्तव्यं तदाह शौनकः—

‘अग्निश्चेदाद्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौ-

करणम्—इति पूर्ववत्तथाऽस्त्विति’ ।

इति । अयमर्थः—आद्यं घृतप्लुतमन्नं गृहीत्वा—

‘भवत्स्वेवाग्नौकरणहोमं करिष्ये’ ।

इति पूर्ववत् पृष्ट्वा तथाऽस्त्विति तैरनुज्ञातो जुहुयात्—

इति । यमोऽपि—

‘अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो हि सः’ ॥

इति । पर्यस्तदर्भाः परिस्तरणयोग्या दर्भाः । दैवकरग्रह-
णेन पिच्यब्राह्मणकरोऽप्युपलक्ष्यते । उभयत्रापि विकल्पेना-
ग्नौकरणस्य विधानात् । पाणितले हुतस्यान्नस्य विनियोग-
माह गृह्यपरिशिष्टकारः—

‘यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

१. D. omits the portion between इति and पिच्ये निवेदयेत् (both
inclusive). २. B, C, E. and F. read एकभावेन for एकीभावेन.

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्रन्त्यबुद्धयः।

पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते' ॥

इति । यदा दैवविप्रकरे होमस्तदा पितृ-मातामहश्चाद्-
द्वयार्थं सरुदेवानुष्ठेयः । वैश्वदेवभेदे अपि तत्राधिकरणकार-
कस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । यदा पित्र्यब्राह्मणकरे होमस्तदा माता-
महब्राह्मणकरे अपि पृथगनुष्ठेयः । वैश्वदैविकतन्त्रत्वे अपि तत्राधि-
करणकारकस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् । तथा च कान्यायनः-

‘मानामहस्य भेदे अपि कुर्यात्तत्रैव साग्निकः’ ।

इति । वैश्वदैविकस्य भेदे तन्त्रे च मातामहस्य मानामहा-
र्थब्राह्मणस्यापि पाणौ होमं साग्निकः कुर्यादित्यर्थः । पात्राणि
द्विः प्रक्षालयेत् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्-

‘प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चोर्द्धाविधानवत् ।

प्रक्षालनजलं दर्भैस्तिलमिश्रं क्षिपेच्छुचौ’ ॥

इति । हस्तं निर्मृष्टं पात्रादीनि मध्यमपदलोपी समासः।
आदिशब्देन घृतादिधारणार्थं गृह्यते ॥

अथ परिवेषणम् ।

एवं प्रक्षालितेषु पात्रेषु हुतशेषं प्राचीनावीती पितृपात्रेषु
निधाय सम्पादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् । तथा च शौनकाः-

‘हुत्वाऽग्नौ परिशिष्टं तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेश्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत्’ ॥

१. A. reads तन्त्रेण for तत्रैव, and for the same I. reads तन्त्रे च.
२. I. reads द्विधा भवत् for विधानवत्. ३. Except A. and I. all omit
this line; while I. reads प्रक्षालनं जलं for प्रक्षालनजलं.

इति । अपसव्येनेति हुतशेषनिवेदनेनाऽन्वेति । नतु परिवेषणेन । अत एव काठर्णाजिनिः—

‘अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि’ ॥

इति । परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः—

‘पौणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् ज्ञानकैरूपनिःक्षिपेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २२४)

इति । अन्नस्य वर्धितमन्नेन पूर्ण परिवेषणपात्रं विप्रान्तिके भोजनार्थपात्रे । स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं मुख्यम् । अत एव वायुपुराणम्—

‘फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषणे’ ।

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

‘परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृभृतये ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्रीसहाये यतः स्मृते’ ॥

इति तदितरपेक्षया वेदितव्यम् । भार्ययाऽपि सवर्णयैव* परिवेषणं कार्यम् । तथा च नारायणः—

‘यद्भव्यं यत्पवित्रं च यत्पित्र्यं यत्सुखावहम् ।

द्विजातिभ्यः सवर्णाया हस्तेनैव तु दीयते’ ॥

* ‘सवर्णयैव’—इति युगान्तरविषयम् ।

‘द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा’ ।

इत्यादिना असवर्णस्त्रीविवाहस्यैव कलौ निषिद्धत्वात् ।

१. H. omits -नाऽन्वेति and reads हुतशेषनिवेदनेन स्वन्नपरिवेषणे. २. The text inserts हु after पाणिभ्याम्. ३. I. reads परिवेषणात् for परिवेषणे.

४. G. reads स्त्रीसहायो बतः स्मृते, and I. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृतः.

इति । हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । तदाह मत्स्यः—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

(म. पु. १७. २८)

इति । हस्तेनापि न साक्षाद्द्वयम् । अपि तु दर्व्यादिद्वारा

अत एव वृद्धशानातपः—

‘हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवण-व्यञ्जनादयः ।

दातारं नोपनिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

(व. स्मृ. १४. ३१)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘नास्पत्रिवेण हस्तेन नैकेन न त्रिनाकुशम् ।

नायसेनैत्र पात्रेण श्राद्धेषु परिवेषयेत्’ ॥

इति । आयमेन अयोमयपात्रेण नैत्र परिवेषयेत् । परि-

वेषणे कानि पात्राणि प्रशस्तानीत्यपेक्षिते विष्णुः—

‘घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि ।

१. All, except A. and I. omit —

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । तदाह मत्स्यः —

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

In I. this portion appears thus —

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । हस्तेनापि न साक्षाद्द्वयम् । अपि तु दर्व्यादिद्वारा
अत एव वृद्धशानातपः—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

इति । मत्स्येनोक्तम्— २. Except A. and I. all omit this śrī. ३. These
two lines are found in Vasishtha Smṛiti. ४. B. C. D. F. G. and
H. substitute पुराणे ऽपि. for विष्णुपुराणे ऽपि. and for the same E. read
विष्णुपुराणे ऽपि. But the quotation appears neither in Vishṇupurāṇam
nor in Vāyupurāṇam. ५. Except A. and the text all omit खड्गपात्राणि
and च, and insert वा before and after कर्तृगुपात्राणि.

फलगुपात्राणि च प्रशस्तानि । (२२)

अत्र च पितृगाथा भवति । (२३)

सौवर्ण-राजताभ्यां च खड्गेनौदुम्बरेण च ।

दत्तमक्षयतां याति फलगुपात्रेण वाऽप्यथ' ॥

(वि. स्मृ. ७९. २२-२४)

इति । खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फलगुपात्रेण काकौदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्याह मनुः—

‘भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुममाहितः ।

परिवेषयेत्तु प्रयतः गुणान्* सर्वान् प्रचोदयन्' ॥

(म. स्मृ. ३. २२७-२८)

इति । शौनको अपि—

‘पाकं सर्वमुपानीय निवेद्यं च पृथक् पृथक् ।

विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत्' ॥

* अत्र ‘गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्’—इत्यनेन इदं क्षारमिदं मधुरमिदमांशमित्यादिनिवेदनपूर्वकं परिवेषणीयमित्यर्थो विवक्षितः । न तु पदार्थस्तुतिः । तथा सति—

‘अश्रन्ति पितरस्तावद्यावन्नोक्ता हविर्गुणाः’ ।

इत्यादि निषेधात् अभ्यदानं विफलं स्यात् ।

१. The text substitutes श्लोको भवति for पितृगाथा भवति. २. I reads बान्ति. ३. All, except A, and I, omit खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फलगुपात्रेण काकौदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना । ४. I, reads उपनीयं. ५. The text reads परिवेषयेत् for परिवेषयेत्तु ६. I, reads शाकं for पाकं. ७. B, C, and F, read सर्वेषु for निवेद्य; while G, reads निवेद्यं.

इति । सम्पादितं सर्वं पात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिमन्त्रणं कुर्यात् । तदाह प्रचेताः—

‘सर्वं प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेत्’ ।

इति । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वेदं त्रिण्डुरिन्यत्रे द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्’ ॥

(य. स्मृ. १. २३८)

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाहाश्रितः—

‘हस्तेन मुक्तमन्त्राद्यमिदमन्नमितीरयेत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात् स्वसत्तावनिवर्त्तनम् ॥

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत्’ ॥

इति । अयमर्थः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन शब्दा-
स्वारणानन्तरमिदमन्नमित्युच्चारयेत् । ततः स्वाहेति मन्त्रमुच्चा-
रयेत् । ततो न ममति स्वत्वपरिन्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादि-
क्रमात् सम्बन्ध-गोत्र-नामोच्चारणपूर्वकं देवतोद्देशं कृत्वेदमन्न-

* देवे-विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदमन्नं स्वाहा न मम-इति स्वत्वन्यागः ।
पित्र्ये तु सम्बन्धनाम-गोत्रोच्चारणानन्तरं-इदमन्नं स्वधा न मम-इति-
न्यागः । इदानीन्तनशिष्टान्तु-‘परिवष्टं परिवेष्टयमाणं’ अथवा ‘दत्तं च
दास्यमानं च आतृप्तस्तृप्तिपर्यन्तं’ इत्यादि किञ्चिदधिकं पठन्ति ।

१. G, H and I. read सर्वपात्रेषु for सर्वं पात्रेषु. D substitutes निक्षिप्य
for प्रक्षिप्य. २. Except A. I, and the text all read इत्येतत् for इत्येते;
while B, C, D, F, and H, substitute निवेशयेत् for निवेशयेत्. ३. I.
reads स्वसत्तापि निवेशयेत् for स्वसत्तापिनिवर्त्तनम्. ४. H, and I. read पितृ-
क्रमात्. ५. Except A. and I, all read देवतोद्देशोच्चारणानन्तरम्.

मिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिश्य स्वधेति कव्यदानप्रकाशकं
मन्त्रमुच्चार्य न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । अनन्तरकृत्य-
माह लघुयमः—

‘अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा तेतो यत्नेन भोजयेत्’ ॥

इति । ‘अच्छिद्रं जायताम्’—इत्युक्त्यनन्तरकर्त्तव्यमाह
प्रचेताः—

‘आपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ ।

मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा’ ॥

इति । मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः ।
सावित्रीं सव्याहृतिकां जपेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः’ ॥

(या. स्मृ. १. २३९)

इति । यथासुखमित्यत्र जुषध्वमित्यध्याहारः । अत एव
व्यासः—

‘जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विभृतभाजनाः ।

कृतमौनाः समश्रीयुरपोशानादनन्तरम्’ ॥

इति । श्राद्धभोक्ता वलिं न दद्यात् । अत एवाग्निः—

‘दत्ते वाऽप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निःक्षिपेद्वलिम् ।

तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतम्’ ॥

१. B. C. and F. read नतो for सतो. २. D. and I. read इत्युक्त्वा ।
अनन्तर— ३. Except A. and I. all omit—

मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः ।
४. Except A. and I. all omit यथासुखमित्यथ.

इति । भोजनोपक्रमानन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

‘अश्रत्सु जपेभ्याहृतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां
सकृत् त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पिच्यमन्त्रान् पुरुषसू-
क्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि’ ।

इति । मनुरपि—

‘स्वाध्यायं श्रावयेत् पिच्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानातिहासांश्च पुराणानि खिलानि च’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३२)

इति । अत्र सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः । अत एव
जमदग्निः—

‘अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणां च विमर्जनम्’ ॥

इति ॥

अथ दातृ-भोक्तृनियमाः ।

दातृ-भोक्तृनियममाह वृद्धशातातपः—

‘अपेक्षितं यो न दद्यात् श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
कृपणो मन्दबुद्धिस्तु न स श्राद्धफलं लभेत् ॥
अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
न याचते द्विजो मूढः स भवेत् पितृघातकः’ ॥

इति । ननु—

१. B. C. D. E. F. G. and H. read अखिलानि for खिलानि. २. I.
reads भिषगाणां. ३. B. C. and F. omit this and the following line.
४. D. substitutes ननु for ननु.

‘याचेते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।
पितरस्तस्य कुप्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न संशयः’ ॥

इति ।

‘कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते ऋर्मणस्ततः ।

तस्माद्विद्वात्रैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत्’ ॥

इति वायुपुराण-स्मृती विरुद्धयेयातामिति चेत् । मैवम् ।
तयोर्न उपकल्पितविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । उपकल्पितवस्तुनोऽप्य-
त्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्क-लिखिताभ्यां निषिद्धौ-

‘नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति । अनपेक्षितवस्तुनो निवारणप्रकारमाह निगमः-

‘नाऽन्न-पानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः क्वचित् ।

अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया’ ॥

इति । वारणं याचनस्याप्युपलक्षणार्थम् । मुखतो याचनं
मौनभङ्गाविशेषात् । अपेक्षितं वस्तु ददामीत्युक्त्वा न देयम् ।
तथा च यमः-

‘यावद्भ्रष्टं भवति यावदिष्टं प्रदीयते ।

तावदभ्रन्ति पितरो यावन्नैऽऽह ददाम्यहम्’ ॥

इति । भोजनकाले दातृनियमा ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः-

१. D. reads याचयेत् for याचते. २. I. substitutes ज्ञानदुर्बल. for ज्ञानव-
र्जितः. ३. D. E. and G. read तुप्यन्ति for कुप्यन्ति. H. reads the same,
but has कुप्यन्ति as marginal correction; while I. reads कुप्यन्ति. ४. D.
reads तयोरुपरिकल्पित- for तयोरनुपकल्पित-, and omits- उपकल्पितवस्तुनो-
ऽप्यत्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्क-लिखिताभ्यां निषिद्धौ-

‘नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति । ५. D. reads उपकल्पित- for अनपेक्षित- and यम- for निगमः. ६. H.
reads अनपेक्षितं for अपेक्षितं. ७. D. substitutes नाहं for नाहं and
for the same B. C. F. and H. read नाहं.

‘न चाश्रु पातयेत् ज्ञातु नायुक्तां गिरमीरयेत् ।
 न चोद्दीक्षेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरम् ॥
 न दीनो नापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।
 एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुधः’ ॥

इति । भोक्तृनियममाह सुमन्तुः—

‘अक्रोधनो रसान् सम्यगद्याद्यस्य रोचते ।
 आ तृप्तेर्भोजनं तेषां कामतो नावशेषणम्’ ॥

इति । निगमेऽपि—

‘तूष्णीं भुञ्जीरिन् न विलोकयमाना अनुद्भृष्य पात्रम् ।

इति । बौधायनोऽपि—

‘पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
 नैवासौ भोजयेत् श्राद्धे निराशाः पितरो गताः’ ॥

इति । प्रचेता अपि—

‘पीत्वाऽऽपोशानमश्रीयात् पात्रे दत्तमगर्हितम् ।
 सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणि-पादयोः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अस्युष्णं सर्वमन्नं स्यादश्रीरंश्वेव वाग्यताः ।
 न च द्विजातयो ब्रूयुर्दाना पृष्टा हविर्गुणान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३६)

इति । अश्रीरंश्वेवत्येवकारः प्रमादान् परस्परसंस्पर्शेऽपि भो-
 जनानिवृत्त्यर्थः । अत एव शक्यः—

१. I. reads कर्ता for ज्ञातु, D. and H. substitute नासकर्ता for नायुक्ता, and H. has the marginal reading न पुष्कां for the same. E. and G. read अनयुक्तां and I. नायुक्तां. २. I. reads भुञ्जते for भोजयेत्. ३. The text reads ते च for चैव.

‘श्राद्धपंक्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्’ ॥
इति । पुनः स एव—

हुङ्कारेणापि यो ऋयाद्धस्ताद्वाऽपि गुर्णान्वदेत् ।
भूतलाञ्छोद्धरेत्पात्रं मुञ्चेद्धस्तेन वाऽपि तत् ॥
प्रौढपादो बहिःकक्षो बहिर्जानुकरोऽथ वा ।
अङ्गुष्ठेन विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः ॥
पीतावशिष्टं तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिवेत् ।
खादितार्थं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ॥
मुखेन वा धमेदन्नं निर्घृतेद्वाजने ऽपि वा ।
इत्थमभ्रन् द्विजः श्राद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम्’ ॥

इति । प्रौढपादः आसनाद्यारूढपादः । बहिःकक्ष उत्तर-
वासोबहिर्भूतकक्षद्वितयः । दानृनियममाह शङ्खः—

‘श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् न पृच्छेद्धवणादिषु ।
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः ॥
दानुः पतति बाहुर्वै जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते’ ।

इति । अन्यानपि भोक्तृनियमानाह प्रचेताः—

‘न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥
भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्रान् सक्तुभ्य एव च’ ॥

१. Except I, all substitute शङ्खोऽपि for पुनः स एव. २. B, C, E, G, and H, read इत्थमन्नं द्विजः श्राद्धे भुक्त्वा for इत्थमभ्रन् द्विजः श्राद्धं हत्वा. D, also has the same reading, but it reads श्राद्धे for श्राद्धं. ३. All, except A, and I, omit from प्रौढपादः to कक्षद्वितय (both inclusive).

इति । न च-

‘न निन्देयुर्नावशेषयेयुः’।

इति जमदग्निवचनविरोधः-इति वाच्यम् । तस्याधिकाव-
शेषणविषयत्वात् । अत एवोक्तं तेनैव-

‘अल्पं पुनरुत्सृष्ट्यं तस्यासंस्कृत-
प्रमीतानां भागधेयत्वात्’ ।

इति । उच्छिष्टस्यासंस्कृतप्रमीतादिभागधेयत्वं च मनुराह-
‘असंस्कृतप्रमीतानां त्याग्निनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरश्च यः’ ॥

(म. स्म. ३. २४५)

इति । एवं नियमेन भुक्तवत्सु विप्रेषु यत् कर्त्तव्यं तदाह
प्रचेताः-

‘तृप्तान् बुध्वाऽन्नमादाय सनिलं पूर्ववज्जपेत्’ ।

इति । पूर्ववत्सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुमतीं च जपेत्-

इति । तदाह कात्यायनः-

‘गायत्रीं मधुमतीं मधुमध्विति च
जप्त्वा तृप्ताः स्येति पृच्छति’ ।

इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः-

‘तृप्ताः स्येति च पृष्टास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यथ’ ।-

इति ॥

अथ ब्राह्मणभोजनानन्तरकर्तव्यम् ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः-

१. B. C. F. and I. read उच्छिष्टभागधेयं. २. Except A. and I.
read मधुमतीं for मधुमतीं.

‘सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४४)

इति । सर्ववर्णा व्यञ्जनविशेषा यस्मिस्तत्सार्ववर्णिकम् ।
अत्र विशेषमाह प्रचेताः—

‘ ये अग्नीति भुवि क्षिपेत्’ ।

इति । भुवि दर्भास्तृतायामिति । अत एव मनुना—

‘ दर्भेषु विकिरश्च यः’ ।

(म. स्मृ. ३. २४५)

इत्युक्तम् । विकिरं दत्त्वा आचामेत् । अत एव मरीचिः—

‘ श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा यो नाचामेन्मतिक्षयोत् ।

पितरस्तस्य षण्मासं भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः’ ॥

इति । अनन्तरं गण्डूषार्थमुदकं दद्यात् । तथा च मदा-
लसावाक्यम्—

‘ तैश्चदाचमनार्थाय दद्यादापः सकृत्सकृत्’ ।

(मा. पु. ३१. ५३)

इति । पिथ्यन्नाह्णपूर्वकं हस्तप्रक्षालनाचमनार्थमुदकं द-
द्यात् । तदाह विष्णुः—

‘ उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यौत् ततः

१. H. and I. read -अमाह for -अयात्. २. Except A. and the text all read सतस्तु for तद्वत् and insert च before आपः. ३. The text reads एत्वा for इत्यात्.

प्राङ्मुखेषु । ततश्च 'मुप्रोक्षितम्'— इति श्राद्ध-
देशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।

(वि. स्मृ. ७३. २५)

इति । पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थं
उदकं दत्त्वा पश्चाद्वैश्वदेविकब्राह्मणेषु दत्त्वा अनन्तरं प्रोक्षितमिति
मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरि कर्मजातं
कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ पिण्डनिर्वपणम् ।

ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाऽऽ याजत्रल्क्यः

'सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् पितृयज्ञवत् ॥

(या. स्मृ. १. २४२)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणार्थपक्कं तिलमिश्रं सर्वमन्नमु-
पादाय पिण्डान् कृत्वा उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन
पिण्डान् दद्यात् । एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा

१. After this word the text inserts दद्यात्. २. All, except A. and the text, substitute तु for च and omit सु. I. reads प्रोक्षणम् for प्रोक्षितम्. All, except A., terminate this quotation of Vishnu at प्रोक्षितम् through mistake and omit the following—पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थं उदकं दत्त्वा पश्चाद्वैश्वदेविकब्राह्मणेषु दत्त्वा अनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरिकर्मजातं कुर्यादित्यर्थः ।
३. The text substitutes वे for तु; while D. reads उच्छिष्टयज्ञवत् for पिण्डयज्ञवत्. ४. D. and E. read ब्राह्मणार्थं पक्कतिलमिश्रं. ५. B. C. E. and I. omit पिण्डः. ६. E. omits एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा तु चरुश्रपणसङ्गात् तदाऽऽपौकरणश्लेषकसंज्ञेयं सह सर्वमन्नमाशय अभिसन्निधौ पिण्डान् दद्यात्.

अ० ३.] माधवाचार्यकृतव्याख्यामहिता । ४२९

तु चरुश्रपणसद्भावस्तदाऽग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्व-
मन्नमादाय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् । तदाह मनुः—

‘त्रीस्तु तस्माद्भ्रविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।
औदेकेनैव विधिना निर्वपेद्भक्षिणामुखः’ ॥

(म. स्मृ. ३. २१५)

इति । उच्छिष्टसन्निधिस्वरूपमाहाश्रविः—

‘पितृणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरन्निधु ।

उच्छिष्टसन्निधानं तु नोच्छिष्टामनसन्निधौ’ ॥

इति । त्रिष्वरन्निष्विति उच्छिष्टसंसर्गरहितासन्नदेशोपल-
क्षणार्थम् । अत एव व्यासः—

‘अरन्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रौपस्पृशतां वाऽपि प्रामुवन्ति न त्रिन्दवः’ ॥

इति । पिण्डदाने कालमाह मनुः—

‘पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते’ ।

(म. स्मृ. ३. २६१)

इति । भोजनात् पुरस्तादर्चनानन्तरं अग्नौकरणानन्तरं
वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु भोजनानन्तरमा-
चमनादर्वागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनि-
र्वपणं केचिदिच्छन्तीति केचिदित्यनेनावगम्यते । भोजनात्
पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राग्विहितेष्वप्रशस्तेषु
श्राद्धेषु । सपिण्डीकरणादिप्रशस्तश्राद्धेषु पश्चादेव पिण्डनिर्व-
पणम् । तदाह लौगाक्षिः—

१. D. and G. read औदेकेनैव for औदेकेनैव । read तत्र
for तु. ३. D. reads तत्र for यत्र.

‘अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् ।

भोजनस्य प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्’ ॥

इति । आचमनात् प्रागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं वा पिण्डनिर्वपणमिति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतम् ।

तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षणः’ ॥

इति । तत्राऽऽश्वलायनशाखिनामाचमनात् प्रागूर्ध्वं वेति पक्षयोः समत्वेन विकल्पः । तथाचाऽऽश्वलायनः—

‘भुक्तवस्त्रनाचान्तेषु पिण्डान् निदध्यात् ।

(१२) आचान्तेऽप्येके’ । (१३)

(आ. गृ. सू. ४. ८. १२-१३)

इति । यस्यां शाखायां कालविशेषो न श्रुतः तत्र प्रयोगसौकर्यार्थमाचमनादूर्ध्वं पिण्डनिर्वपणपक्ष एव प्रहीतव्यः । पिण्डनिर्वपणेति कर्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे अभिहिता—

‘सद्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।

प्रघर्षणं ततः कुर्यात् श्राद्धकर्मण्यतन्द्रितः ॥

खण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

वज्रेणाथ कुशैर्वापि उल्लिखेत् तु महीं द्विजः ॥

इति । खण्डनं कुशादेश्छेदनम् । पेषणं भूघर्षणम् । वज्रशब्देन स्पर्श उच्यते । उल्लेखनमन्त्रश्च कात्यायनेन दर्शितः—

‘ उल्लिख्यापहता इति ’ ।

इति । अनन्तरं प्रोक्षयेत् ।

१. D. substitutes लम्ब for दम्ब. २. We follow here A. D. and the text; while others substitute वा for एके. ३. D. substitutes स्पर्श for ३४. ४. I. reads स्पर्शः for लम्ब. The former is meaningless.

‘ तामभ्युक्ष्य ’

इति आश्वलायनस्मरणात् । तत्र कुशानास्तृणुयात् ।
तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाघ्नान्’ ।

इति । ततोऽवनेजनं कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

‘असाववनेनिङ्क्ष्वेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

त्रिखिरेकेन हस्तेन विदधीताऽवनेजनम्’ ॥

इति । असाविति पित्रादीन् नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध्य एकेन
दक्षिणहस्तेन प्रतिपुरुषं त्रिखिरवनेजनमुदकनिर्वपणं कुर्यादि-
त्यर्थः । अत्राऽऽश्वलायनेनाऽवनेजने मन्त्रान्तरमुक्तम्—

‘प्राचीनावीती लेखां त्रिरुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः’ ।

इत्यादि तदविरुद्धम् । शाखाभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः ।

पिण्डदानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः—

‘असावेतत्त’ इति ये चत्वा मत्रान्विति चैके’ ।

इति । असावित्यमुकगोत्रामुकरार्मत्रिति सम्बोध्य एतत्ते
इति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यात् । एके ये च त्वामत्रान्विति मन्त्रेण
पिण्डदानं कुर्यादित्याहुः । पिण्डदानं च सव्यंजोन्वाच्य
कर्त्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे—

‘मधु-सार्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।

जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः’ ॥

(वायुपु. २. १३. २२)

१. I. reads नविक्ष्व for -निङ्क्ष्व. २. D. omits चैके and I. has only च. ३. I. reads जाव्वाच्य, D. omits the portion between कर्त्तव्यम् and भूमौ पितृपरायणः (both exclusive). ४. The text reads सवा.

इति । पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः—

‘न्युप्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥

(म. स्मृ. ३. २१६)

इति । तत्र मन्त्रो विष्णुना दर्शितः—

‘अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा-
यध्वमिति दर्भमूलेषु कृगत्रघर्षणम् ।’

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

‘अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्मुख आत्मना-
दावृन्त्याऽमीमदन्त पितर इति जपति ।’

(वि. स्मृ. ७. २२)

इति । आत्मनात् प्राणायामोत्थवायुपीडावधि उदङ्मुख
आसीत् । ततोऽनुच्छ्वसन्नत्र पर्यावृन्त्यामीमदन्तेति मनसा जपि-
त्वोच्छ्वसेत् । अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे दर्शितः—

‘वामेनावर्त्तनं कंचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

संध्यं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च ॥

आवृत्त्य प्राणमायम्य पितृन्ध्यायन्यथार्हतः ।

जपस्तेनैव चाऽऽवृत्त्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत् ॥

(का. स्मृ. २. १७. २१-२२)

इति । अमीमदन्तेत्यनुमन्त्रणानन्तरं विष्णुः—

१ The text reads सतस्वास्तु for पितृभ्यस्तु. २. Except A. and the text all omit यथाभागमावृषाध्वम्. ३. D. and the text read दर्भमूलेषु. ४. H. has the marginal reading प्राणायामोच्छ्वास-. ५. Except A. and the text all omit this line. ६. The following quotation of Vishnu cannot be traced in any of the printed copies we have, while it appears in the MS.

‘अमीमदन्तेत्यनुमन्च्य शेषावघ्राणं कृत्वा
 शुन्धतां पितर इति पृथ्वदुदकनिनयनं
 पिण्डोपरि ततोऽसावभ्यङ्क्ष्वेत्यभ्यञ्जनं
 दद्यादसावङ्क्ष्वेत्यञ्जनं अथ वस्त्रमभावे
 दशामूर्णां वा एतद्वः पितरो वामो मौनो-
 तोन्यत्पितरो युङ्ध्वम्’ ।

(वि. स्मृ. ७३. २६)

इति । तदनन्तरं व्याघ्रः—

‘गन्ध-पुष्पाणि भृषं च दीपं च विनियेदयेत् ।
 एतद्वः पितरो वामो दशां दत्त्वा पृथक् पृथक्’ ॥

इति । अर्चनानन्तरं मत्स्यः—

‘यत् किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भाज्यमगहितम् ।
 अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन’ ॥

(म. पु. १७. ३६)

इति । तदनन्तरं बृहस्पतिः—

‘अनभ्यर्च्येदिपात्रं तु तेषामुपरि निःक्षिपेत्’ ।

इति । अनन्तरं विष्णुः—

‘अथैतानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इत्यादिना
 मनोन्वाहुवः मह इति तृचान्तेनाथैतान्
 पिण्डांश्चालयेत् परेतन पितर इति’ ।

(वि. स्मृ. ७३. २७)

१. I. reads अभ्यङ्क्त for अभ्यङ्क्ष्व. २. I. reads मनोत प्रत्ये पितरो युङ्ध्वम्. This reading does not give any sense. ३. The following quotation appears only in the MS. we have—

इति ॥

अथ पिण्डदानान्तरकृत्यम् ।

अनन्तरकृत्यमाहः ॥ अश्वलायनः ॥

‘अग्निं प्रत्येषादग्ने तमभाश्चन्न स्तंमैरिति अग्नि-
मग्नौकण्णाग्निं गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिव्याम् ।

इति । अनन्तरकृत्यमाह मन्स्यः—

‘अथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ।

(म. पु. १७. ४९)

इति । ब्राह्मणतस्तेषु सकृत्सकृदपि दद्यादित्यर्थः । एत-
दाचमनात् प्राक् पिण्डदानपक्षे वेदिनव्ययम् । आचान्तेषु तु
पिण्डदानपक्षे आचम्य पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणस्तपूदकं
सकृत् सकृद्दद्यात् । कुशाश्च देयाः । पञ्चपुगणं अपि—

‘आचान्तेषु दद्यात् पुष्पाणि मयवानि च’ ।

इति । अत्र यवग्रहणं निलोपलक्षणार्थम् । च शब्दः पु-
नरप्युदकदानममुच्यार्थः । कृतकार्यत्वेन तेषु च यवादिषु
कुत्रचित् शुचौ देशे विमृष्टेषु पुनरुदकादिकं दद्यात् । तथा च
मन्स्यः

‘आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्पा-क्षतौदकम्’ ।

(म. पु. १६. ४७)

इति । अनन्तरकृत्यमाह स एव—

‘दन्वाऽग्नीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो वृधः ।

अधोगः पितरः सन्तु सन्निव्युक्ते पुनर्द्विजे ॥ (५३)

गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेव्युक्तश्च तैः पुनः ।

दातारो नोऽभवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ (५४)

१. The text reads विभ्यः for द्विजेभ्यः. २. The text reads इति
सैवपुत्रीत्येत् for येषां सन्ततिरेव च, and omits the following line.

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नो ऽस्त्विति । (५०)

‘एताः सत्या आशिषः सन्तु सन्निव्युक्तश्च तैः पुनः’ ।

(म. पु. १७. ५३-५५)

इति ॥

अथ स्वस्तिवाचनकम् ।

अनन्तरं पात्रचालनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । अत एव नारायणः—

‘अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां शप्त्वा यान्ति यथागतम्’ ॥

इति । पात्रचालने विशेषमाह जातृकर्ण्यः—

‘पात्राणि चालयेत् श्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नाऽसंजात्या कथञ्चन’ ॥

इति । स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः—

‘स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति वाचनम्’ ।

इति । यज्ञोपवीती वैश्वदेविकहस्ते उदकं दत्त्वा पुस्तुरवा-ऽऽर्द्र-
वसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति
कर्त्ता ब्रूयात् । विप्रेण च-स्वस्ति—इति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मण-
हस्तेष्वप्येवमेव । अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च’ ।

(या. स्मृ. १. २४३)

१. I. reads ऽसंजात्या for ऽसजात्या. २. Except A, and I. all omit this portion :—

यज्ञोपवीती वैश्वदेविकहस्ते उदकं दत्त्वा पुस्तुरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति कर्त्ता ब्रूयात् । विप्रेण च स्वस्ति—इति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मणहस्तेष्वप्येवमेव ।

इति । अक्षय्यमस्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः ।
मार्कण्डेयों ऽपि—

‘पितृणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।

ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमक्षय्यमिदमस्त्विति’ ॥

इति । हस्तेष्विव्यभ्याहृत्य योजना ॥

अथ दक्षिणादानम् ।

अनन्तरं दक्षिणां दद्यात् । मनुः—

‘स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् अक्षय्योदकमत्र च ।

मनिलं नाम-गोत्रेण दद्याच्छक्या च दक्षिणाम ॥

गो-भृ-हिरण्य-वासांसि भव्यानि शयनानि च ।

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितृभ्य च ॥

विचशाठ्येन रक्षितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्’ १

इति । अत्र विशेषमात्रं पारस्करः—

‘हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्यः ।

अन्यच्च गो-रूढणाजनं यावच्छक्यं दद्यात् ।

एकपंकन्युर्वाविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि ।

भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणां त्वनुमारतः’ ॥

इति । अनुमारत इति निमन्त्रितब्राह्मणविद्या-गुणतारतम्य-
नेत्यर्थः । पितृद्देशेन दक्षिणादानं प्राचीनाधीतिना कार्यम् । अत
एव जमदग्निः—

१. Nirṇayasindhu alludes to this quotation as from Vṛddha
Sātātapa (Vide Śrāddhaparākaraṇam). २. L. alone inserts मनु. But
the following quotation cannot be traced in any one of the copies we
have of Manusmṛiti. All others omit मनु and do not show to what
particular work the following quotation belongs.

‘अपसव्यं तु तत्रापि मत्स्यो भगवान् हि मे मनः’ ।

इति । तत्रापि दक्षिणादानं श्नीति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्’ ।

इति तद्ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे ब्रष्टव्यम् । स च पक्षो देवलेन दर्शितः—

‘आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणाम्’ ।

इति । ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादाने क्रममाह स एव—

‘दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो द्वयोः’ ।

इति । वैश्वदेविकृत्राह्मणयोरित्यर्थः । अत्र पितृविप्रेभ्य इति समभिव्याहाराच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । अनन्तरं याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वभाकारमुदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रेश्चोक्तं इदं जरेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विंति ॥

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत् ॥

(या. स्मृ. १. २४४-४७)

इति ॥

१. Except I. all read मेन. for मे मनः. २. I. reads चैव for अथ. while D. omits this line. ३. Except A. and I. all read पितृभ्य for पितृविप्रेभ्यः. ४. D. E. G. H. and I. read उदाहरन्. ५. The text reads उवताम् for उक्तः. ६. The text omits इति. ७. The text reads विसर्जनम् for विसर्जयेत्.

अथ मध्यमपिण्डाशनम् ।

अनन्तरं पुत्रार्थी मध्यमपिण्डं पत्न्यै दद्यात् । तथा च
वायुपुराणम्—

‘पत्न्यै प्रजार्थी दद्यात्तु मध्यमं मन्त्रपूर्वकम् ।

(वायुपु. २. १४. ३१)

इति । मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तत्प्रकारः । तत्र प्राचीना-
वीती—

‘अपां त्र्यौषधीनाश्रमं प्राशयामि भृतकृतं गर्भं धत्स्व ।

इति पत्न्या अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशन-
मन्त्रस्तु मत्स्येन दर्शितः—

‘आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्धनम् ।

(म. पु. १६. ५४)

इति । मनुगणितम्—

‘पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपृजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यान्सम्यक् सुतार्थिनी ।

आयुष्मन्तं सुतं विन्देत् यशो-मेधाममन्वितम् ॥

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्त्विकं तथा ।

(म. स्मृ. ३. २६२-६३)

१. I. reads -पुराणं for पुराणम्. २. The text reads for this line
प्रजार्थी पत्न्यै दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकम् ।

३. All, except A. and I. omit—

तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती—

‘अपां त्र्यौषधीनाश्रमं प्राशयामि भृतकृतं गर्भं धत्स्व ।

इति पत्न्या अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशन- ४. (i. reads मन्त्र-
सन्तान- and the text अथ सन्तान- for अन्त-सन्तान- ५. The text
reads सुते for विन्देत्. ६. D. and H. read सात्त्विकं for सात्त्विकं.

इति । पिण्डप्रेदानस्याऽयोग्यत्वमाह स एव-

‘अप्राप्तयौवने वृद्धे सगर्भे रोगसम्भवे ।

बालपुत्रकलत्रेषु न दद्यात् पिण्डमञ्जलौ’ ॥

इति । पत्न्या असन्निधानादौ पिण्डप्रतिपत्तिमाह वृहस्पतिः-

‘अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभः छागो वा भोक्तुमर्हति’ ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि प्रतिपत्त्यन्तरमाह-

‘यदि पत्नीः त्रिदेशस्था उच्छिष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्मा नानुकूला च तस्य पिण्डस्य का गतिः ? ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च’ ॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्-

‘ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत्’ ॥

इति तत्पुत्रार्थित्वाभावविषयम् । तीर्थश्राद्धे पिण्डानाम-
प्सवेव प्रक्षेपः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे-

‘तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थं समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्या दिक् सा प्रकीर्त्तिता’ ॥

(वि. ध. १. १४१. ८)

इति ॥

१. This line and the following quotations do not appear in all except A. and I., In the text too the quotation cannot be traced.
२. All, except B. C. and F. read पिण्डानां प्रतिपत्त्यन्तरम् for पिण्डप्रति-
पत्तिम्. ३. D. omits प्रतिपत्त्यन्तरमाह. ४. D. substitutes मालवेन for
देवलेन.

अथोच्छिष्टमार्जनम् ।

अनन्तरमुच्छिष्टं सम्मार्जयेत् । अत एव याज्ञवल्क्यः-

‘ * * * सेत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ।’

(या. स्म. १. २७७)

इति । अयमर्थः-विप्रविसर्जनात् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेत् । अपि तु तेषु विमार्जितेषु पिण्डप्रतिपत्तौ च कृतायामिति । यन्तु व्यासिनोक्तम्-

‘उच्छिष्टं न प्रमृश्यात्तु यावन्नाश्नमिता रविः’ ।

इति यच्च वसिष्ठेनोक्तम्-

‘श्राद्धे नोद्गमनीयानि उच्छिष्टान्या दिनक्षयात् ।

च्यातन्ते वै स्वधाकारास्ताः पिबन्त्यकृतांदकाः’ ॥

(व. स्म. १. १. २१)

इति तद्द्वान्तरमम्भवविषयम् । अत एव प्रचेताः-

‘भृत्यवर्गावृतो भुङ्क्ते कव्यगोपं स्वगोत्रजैः ।

आभार्यं श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥’

इति ॥

अथ यजमानः स्वयं भुञ्जीत ।

उच्छिष्टमार्जनानन्तरं वैश्वदेवं कृत्वा शेषमन्नं ब्राह्मणैः सह भुञ्जीत । तथा च मत्स्यपुराणम्-

१. G. and H. omit सप्तम्, and the former inserts अविष्टेषु and the latter उपविष्टेषु before विप्रेषु and completes the first half of the couplet. I. retains सप्तम् and inserts तत्रैव before it. The text reads प्रक्षिप्तं सप्तम्. But प्रक्षिप्तं is omitted by the author, it having no connection with the quoted line. २. Except A. and H. all read पिबन्त कृतांदकाः. ३. I. reads प्रासायां for आसायां. For the same D. reads अन्यस्याः. ४. B. C. and F. read भृत्याविभिः सह for ब्राह्मणैः सह.

‘ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यै-सुत-वान्धवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्’ ॥

(म. पु. १६. ५५)

इति । यदा श्राद्धं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते तदा तच्छे-
पादेव तत्कार्यम् । तदाह पैटीनसिः—

‘श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्विधां ततो दद्याद्दन्तकारादिकं तथा’ ॥

इति । आदिशब्देन नित्यश्राद्धं परिगृह्यते । तत इति
पितृपाकशेपादिर्न्यर्थः । नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन वा कार्यम् ।
अत एव तदधिकृत्य मार्कण्डेयः—

‘पृथक्पाकेन वेत्यन्ये’ ।

इति । अत्र नित्यश्राद्धमप्यनियतम् । तदाह स एव—

‘नित्यक्रियां पितृणां च केचिद्विच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्’ ॥

इति । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

१. D reads सह सर्वैश्च बान्धवैः while the text reads the whole verse
is follows:—

‘वैश्वदेवं ततः कुर्यात् नित्यं पितृकर्मणि ।

इष्टं सह तत शान्तो भुञ्जीत पितृसाधनम् ॥’

२. Except A. and I. all omit इत्यर्थः. ३. H and I. omit वा. 4. D.
and G. substitute न for वा. ४. All, except A. and I. substitute वा. for
वा. but thereby the meaning becomes quite contrary to the current
५. D. omits the following:—

‘नित्यक्रियां पितृणां च केचिद्विच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्’ ॥

इति । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

‘पितृर्थं निषेपत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

‘पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदैविकम्’ ॥

इति तदाहिताग्निकर्तृकश्राद्धविषयम् । आहिताग्नेः श्राद्ध-
स्पागेव वैश्वदेवस्य तेनैव विहितत्वात् ।

‘पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च सामिकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः’ ॥

इति । पक्षान्तं कर्माऽग्न्याधानम् । अन्वाहार्यकं दर्श-
श्राद्धम् । यत् पुगणवचनम्—

‘प्रतिवासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियन्त यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा’ ॥

इति तत् पितृपाकद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अतः ।
पैठीनमिः—

‘पितृपाकात् समुद्भूय वैश्वदेवं करोति यः ।

आमुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते’ ॥

इति । यदाऽग्नौकरणानन्तरं त्रिकिरणानन्तरं वा वैश्वदेविक
कर्म क्रियते तदाऽपि पृथक्पाकादेव तत् कार्यम् । तच्छेषद्वै-
श्वदेवकरणे दोषस्यात्रापि समानत्वात् । अग्नौकरणानन्त-
रवैश्वदेवकरणं च स्मृत्यन्तरं भिन्नम्—

‘वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाग् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्धृतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा ततः स्मृतम्’ ॥

इति । यदि पितृपाकशेषाद्वैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरात्
उभयथाऽपि पितृपाकशेषादेव भोजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१. D. reads तपार्षं for न दार्शं. २. D. reads प्रतिवासरिकोऽन्वाहार्य for प्रतिवासरिको होमः.

‘प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्’ ।

(या. स्मृ. १. २४९)

इति । असति तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाऽपि भोक्तव्य-
मेव । अभोजनस्य निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः—

‘श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते ऽथ कदाचन ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा’ ॥

इति । यतः पितृशेषभोजनं नित्यम् । अत एवैकादश्यादौ
नित्योपवासपक्षे भोजनप्रत्याघ्रायः स्मर्यते—

‘उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम्’ ॥

इति । पितृसेवितभोजननियमो ऽनुज्ञापक्ष एव । अत एव
ज्ञानापः—

‘शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः सार्धं तु विधिवद्बुद्धिमान् सुसमाहितः’ ॥

इति । भोजनानन्तरं दातृ-भोक्तृोर्नियममाह बृहस्पतिः—

‘तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्धिकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ’ ॥

इति । मत्स्यपुराणेऽपि—

‘पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनम् ।

श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद् विवर्जयेत् ॥

स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वप्नं च स्वेच्छया’ ।

(म. पु. १६. ५६-५७)

१. D. reads मानम् for यानम्, for the same H. substitutes पानम्.

२. D. reads वर्जयेत्, and the text सर्वेषां for स्वेच्छया.

इति । श्राद्धभोजिनो विशेषमाह यमः—

‘पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।

सन्ध्यां प्रतिग्रहं द्वांसं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत्’ ॥

इति । सन्ध्या-द्वासयोः प्रतिबंधस्त्वकृतप्रायश्चित्तस्य । कृतं तु प्रायश्चित्तं कुर्यादेवं । अत एव भविष्यत्पुराणम्—

‘दशकृत्वः पितृचापां गाप्रच्या श्राद्धभुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपार्भान जपेच्च जुहुयादपि’ ॥

इति । एवमुक्त्याया पार्वणं कर्त्तुमसमयेः संकल्पविधिना श्राद्धं कुर्यात् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘अज्ञानि पितृयजस्य यदा कर्त्तुं न शक्यात् ।

संकल्पश्राद्धेपार्भानौ कुर्यादर्वादिर्वाजितम्’ ॥

इति । ध्यानादीनां—

‘व्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकाद्विष्टं सपिण्डनम् ।

अव्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् संकल्प्य भोजयेत्’ ॥

इति । अयमर्थः—आलस्येन यो अग्निं त्यजति स व्यक्ताग्निः । न तस्य श्राद्धं अधिकारः । किं तु व्यक्ताग्निव्यापारिकस्य माग्नेकस्य । विभुर्गोदश्च पिण्डोपलक्षितश्राद्धेऽपि अधिकार उक्तः । यस्मादन्यक्ताग्निनाधिकारिणा श्राद्धमवदयं कर्त्तव्यं तस्माद्विस्तृते पार्वणविधावशक्तः संकल्पविधानेन कुर्यादिति । संकल्पविधानलक्षणं स एवाह—

१. D and G. read सामभ्ययन- for भारमायास- . २. Except A. and E. all omit एव. ३. D. and G. substitute विष्णुपुराणम् for भविष्यत्पुराणम्. ४. B, C. and E. read उमी for उमी. ५. E. reads निम्नते

‘संकल्पं तु यदा कुर्यात् न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
नावाहनाऽग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्’ ॥

इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

‘संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
विक्रमश्च न दातव्यः * * * *’ ॥

इति स्मृत्यन्तरात् ॥

अथ प्रत्याद्विकथादुम् ।

एवं दर्शं कर्त्तव्यं पार्वणश्राद्धमुक्तम् । अथ तद्विकृतिभूतं
प्रत्याद्विकं निरूप्यते । तत्र लौगाक्षिः-

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमातृपितृकः स्वयम् ।
इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च’ ॥

इति । तत्रैतद्विकर्त्तव्यतामाह जातृकपर्यः-

‘पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।
प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिज्ञेयः सनातनः’ ॥

इति । पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरि-
कमनुमासिकं च श्राद्धं पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदग्निरपि-

‘आमाद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।
कुर्वति दर्शवच्छ्राद्धं माता-पित्रोर्मृते ष्ढनि’ ॥

१ The following lines are not found in D.—

नावाहनाऽग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्’ ॥

इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

‘संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

२ D. omits the following lines :—

‘पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिज्ञेयः सनातनः’ ॥

इति । पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरिकमनुमासिकं च श्राद्धं
पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदग्निरपि-

इति । ननु-दर्शान्तिदेशान्मातामहानामपि श्राद्धं प्रसज्येत ।
नायं दोषः । प्रत्याब्दिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तत्वात् । तथा च
कात्यायनः—

‘कर्मसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धपोडशम् ।
प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः’ ॥
(क्रा. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । कर्मसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । यत्तु यमेनांक्तम्-
‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः ।
माता-पित्रांः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतं हनि’ ॥

इति । यच्च मृताहं प्रकृत्य व्यासनांक्तम्—
‘एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।
अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः’ ॥

इति । तत्र पार्वणेकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । तत्रापि वृद्धाचरणो
व्यवस्था । अमावास्यायां प्रेतपक्षे च मृतानां पार्वणं नियतम् ।
तदाह शङ्खः—

‘अमायां तु क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः ।
पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन’ ॥

इति । यनेस्तु न काप्येकोद्दिष्टम् । किंतु सर्वत्र पार्वणमेव ।
तथा च प्रचेताः—

‘दण्डप्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।
अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा’ ॥

इति । अत्र केचित्पार्वणेकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः—
‘प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।
कुर्यात्तामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश’ ॥

इति जातृकर्ण्यवचनात् । तदयुक्तम् ।

‘एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृते ऽह्नि ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-पित्रोस्तु पार्वणम्’ ॥

इति पैठीनसिवचनविरोधात् । जातृकर्ण्यवचनं तु क्षयाह-
व्यतिरिक्तप्रत्यब्दकर्त्तव्याक्षय्यतृतीयादिविषयत्वेनाप्युपपद्यते ।
यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘कुर्याच्च विधिवच्छ्राद्धं पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।

पित्रोरनग्निमान् धीर एकोद्दिष्टं मृते ऽह्नि’ ॥

इति तदयुक्तम् ।

‘बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्रय एव च ।

तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति स्मृत्यन्तरे साम्निकस्याप्येकोद्दिष्टविधानात् । ए-
कोद्दिष्टलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्धैकपविव्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥

उपनिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविभेर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरतास्म हं ॥

(या. स्मृ. १. २५१-५२)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘अथैकोद्दिष्टमेकं पात्रमेकोऽर्ध्य एकः पिण्डः

नाऽऽवाहनं नाऽग्नौकरणं नाऽत्र विश्वेदेवाः

१. B. C. and F. substitute तु for च. २. The text omits इति. ३. D. G. and I. read विसर्जनम् for विसर्जने.

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमित्ये-
नुज्ञानमुपनिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्य-
तामिति विसर्गे अभिरतास्मेत्यपरे ।

इति । तच्चैकोद्दिष्टं त्रिविधम् नवं नवमिथं पुराणं चेति ।
अत्र प्रथमाद्यायुक्तादशादान्तविहितं नवश्राद्धम् । तथा चा-
ङ्गिराः—

‘प्रथमेर्द्धि तृतीयेर्द्धि पञ्चमे सप्तमेर्ध्व वा ।
नवमेकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥’

इति । त्रिमष्टोर्ध्व—

‘सप्तमेर्द्धि तृतीयेर्द्धि प्रथमे नवमे तथा ।
एकादशे पञ्चमे स्मृत्नवश्राद्धानि पठ तथा ॥
केचित्पञ्चमं नवमे भवेदन्तर्गितं यदि ।
एकादशेर्द्धि तत् कुर्यादिति स्मृत्तिकृतो विदुः ॥’

इति । अत्र पञ्चदशस्य व्यवस्था शिवस्वानिना दर्शिता
‘नवश्राद्धानि पञ्चादशश्रुत्यायनशाश्विनः ।
आवस्तस्याः पांडित्याद्भुविभाषा नैतिर्गश्रियाम् ॥’

इति । वैश्यादीनां विंशोपे भविष्यत्पुराणे दर्शिताः—
‘नव सप्त विंशां गजां नवश्राद्धान्यनुक्रमान् ।
प्राच्यन्नयैर्वर्णयन्तु पांडित्याद्भुविर्षयः ॥’

१. B, C, E, F, and G read अनुज्ञा for अनुज्ञानम्. २. H reads
तत्र प्रथमेर्ध्व for अत्र. ३. D substitutes अ for अर्द्धि, while G reads

‘प्रथमेर्द्धि तृतीयेर्द्धि पञ्चमे सप्तमेर्ध्व वा ।
नवमेकादशे चैव तन्नवश्राद्दमुच्यते ॥’

इति । त्रिमष्टोर्ध्व—

and thus shows the next quotation to be from Anand. ४. B,
C, and E, read स्मृत्नवश्रियाम् and I, नैतिर्गश्रियाम् for नैतिर्गश्रियाम्.

इति । षण्णां नवश्राद्धानामुपरि कर्त्तव्यं मासिकं नव-
मिश्रम् । तथा चाश्वलायनः—

‘नवमिश्रं षडुत्तरम्’ ।

इति । मासिकानामुपरि कर्त्तव्यं प्रत्यान्दिकादि पुराणम् ।
अत एव हारीतेन प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण नवमासिकयोः प्राय-
श्चित्तमभिधायोत्तरकालीनं श्राद्धं पुराणशब्देन व्यवहृत्य प्रा-
याश्चित्तं विहितम्—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धं प्राजापत्यं तु मासिके ।

एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते’ ॥

(हा. स्मृ. २१. १७)

इति ॥

अथ सपिण्डीकरणम् ।

इत्थं पार्वणैकांदिष्टे अभिहिते । अर्थोभयान्मकं सपि-
ण्डीकरणमुच्यते । तत्र लौगाक्षिः—

‘श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्’ ।

इति । षोडश श्राद्धानि जानूकर्ण्येन दर्शितानि—

‘द्वादश प्रतिमास्यानि आय-पाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिका-ऽऽन्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश’ ॥

इति । अत्राय-पाण्मासिका-ऽऽन्दिकशब्दाः ऊनमामिको-
नपाण्मासिकोनान्दिकपराः । द्वादशमासिकानां कालो याज्ञ-
वल्क्येन दर्शितः—

१. II. reads आश्वलायनाः. २. (I. reads चैव for चिति

'मृते ऋनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशे ऋनि' ॥

(या. स्मृ. १. २५६)

इति । वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृते ऋनि श्राद्धं कर्तव्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं मृते ऋनि कर्तव्यम् । आद्यं तु मासिकमेकादशे ऋनि कर्तव्यम् । अनपाणमासिकादीनां कालमाह गालवः—

'ऊनपाणमासिकं पञ्च मासार्धे न्यूनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादुनाद्यं द्वादशे तथा' ॥

इति । श्लोकगौतमोऽपि

'एक-द्वि-त्रिदिनेरूने त्रिभागिनोऽन एव वा ।

श्राद्धान्युनाद्येकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः' ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ३. २७)

इति । ऊनमासिकस्य कालविकल्पमाह गौतमः—

'मरणाद् द्वादशाहे स्यान्मास्युनं वानमासिकम्' ।

इति । ऊनानां वर्ज्यं कालमाह गार्ग्यः—

'नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

ऊनश्राद्धं न कुर्वति गृही पुत्र-धनक्षयात्' ॥

इति । मरीचिर्गपि—

'द्विपुष्करे च नन्दाम् मिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।

चतुर्दश्यां च नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे' ॥

इति । तिथि-वार-नक्षत्रविशेषाणां त्रयाणां मेलनं त्रिपुष्करम्

द्वयंभेलनं द्विपुष्करम् । के ते विशेषाः ? द्वितीया-सप्तमी-
द्वादशो भद्रातिथयः, भानु-भौम-शनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफ-
ल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदानक्षत्राणि ।

एवमेतानि शोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्डनं विद-
धीत । तस्य कालमाहाश्रितः-

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा ।’

इति । कात्यायनो ऽपि-

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे

त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरपद्यते ।’

इति । वैश्यायनो ऽपि-

‘अथ संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा

तृतीये मासि पष्ट वैकादशे वा द्वादशाहे वा ।’

इति । एकादशाह-द्वादशाह-तृतीयपक्ष-तृतीयमास-पष्ठमा-
सैकादशमास-संवत्सरान्त-शुभागमाः-इत्यष्टौ कालाः प्रकी-
र्तिताः । तत्र व्यवस्थामाह हारीतः-

‘या तु पूर्वममावास्या मृताहाडशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव मुनोऽग्निमान् ॥

(हा. स्म. २०. १९)

इति । मृताहादूर्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः । कार्णार्जुनिरपि-

१. B. C. and F. omit के ते विशेषाः . २. E. omits the following —
-भौमशनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वा-
भाद्रपदानक्षत्राणि । एवमेतानि षोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्ड-
३ Except A. and H. all omit this:—

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा ।’

इति । कात्यायनो ऽपि and thus show that the next quotation belongs
to Atri. D. has mixed up the present quotation with the preceding
one of Kātyāyana.

‘सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।
परतो दशरात्राच्चेत् कुडूरब्दोपरीतरे’ ॥

इति । आहिताग्निनाऽमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावश्य-
कर्त्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणमन्तरेण तदसम्भवाच्चैकादशं षड्भि
दर्शागमे सपिण्डीकरणं कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्त्तव्यता तु
श्रूयते—

‘अमावास्यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति’ ।

इति । सपिण्डीकरणान्त् पृत्रं पिण्डपितृयज्ञस्याऽसम्भवा गाल-
वेन दर्शितः—

‘सपिण्डीकरणान्प्रंतं पैतृकं पदमास्थितं ।

आहिताग्नेः सिनीवालयां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते’ ॥

इति । दर्शानागमे तु साग्निर्द्वादशं षड्भि सपिण्डनं कुर्यात् ।
तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

‘यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवन् कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः’ ॥

इति । गाभिलो ऽपि—

‘साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः’ ॥

इति । प्रेतस्य साग्नित्वे तृतीयपक्षे सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

तदाह सुमन्तुः—

‘प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यान् कर्त्ताऽनग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके’ ॥

१. I. reads इतरः and G. स्थितः for इतरे. २. B. C. and F. omit ३.
१. II. reads भविष्यपुराणे.

इति । उभयोः साम्निकत्वे द्वादशोहे सपिण्डीकरणं कार्यम्—
 'साम्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् ।
 द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः' ॥

इति । उभयोरनग्नित्वे द्वादशाहादयः सप्त काला इच्छया
 विकल्प्यन्ते । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

'सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वनग्निमान् ।
 अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णैर्ऽन्दे भरतर्षभ ॥
 द्वादशेऽहानं पष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासिके ।
 एकादशेऽपि वा मासि मद्गलं स्यादुपस्थितम्' ॥

इति । एतेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः । तदाह
 व्याघ्रः—

'आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
 अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते' ॥

इति । एतत्सर्वं त्रैवर्णिकविषयम् । शूद्रस्य तु द्वादशाह-
 एव प्रतिनियतः । अत एव सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ
 विष्णुः—

'मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्त्तितम्' ।

इति । यदा संवत्सरपूर्त्तेः प्रागेवैकादशाहादिषु षोडश-
 श्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं क्रियते तदा पुनरपि स्वस्व-
 काले मासिकादीन्यावर्त्तनीयानि । तदाह गोभिलः—

१. D. omits the following:—

द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कार्यम्—

'साम्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः' ॥

‘यस्य संवत्सरादर्वाग्बद्धिता तु सपिण्डता ।
विधिर्वत्तानि कुर्वन्त पुनः श्राद्धानि षोडश’ ॥

इति । विधिर्वदिति यथायोगमंकादिष्टेन पार्ष्णिनेन वा
विधिनेत्यर्थः । तदाह पैठीनसिः -

‘सपिण्डीकरणादर्वाकुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
एकादिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।
प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्सदा पुनः’ ॥

इति । आवर्तनं चार्धभाविनामेव नाधोभाविनाम् । तदाह
काष्णार्जिनः

‘अवर्गिन्द्याद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।
तदूर्ध्वं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितः’ ॥

इति । सपिण्डीकरणादूर्ध्वमावर्तनीयानामनुमासिकार्दीनां
वृद्धिप्रप्तौ पुनरपकर्षः कर्तव्यः । तदाह शाटघायनिः-

‘सपिण्डीकरणादर्वागपकृत्य कृतान्यपि ।
पुनरप्यपकृत्येन्ते वृद्ध्युत्तरानेपधनात्’ ॥

इति । निषेधश्च कात्यायनेनोक्तः-

‘निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयन्त’ ।

इति । सपिण्डीकरणस्य गौणकालमाह ऋष्यशृङ्गः-

‘सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकालं न चेत् कृतम् ।
गैत्रं हस्ते च गेद्विण्यां मैत्रं वा ममाचंगत्’ ॥

इति । सपिण्डीकरणेति कर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः-

१. G. omits कर्त्तव्य and reads शाटघायनिः for शाटघायनिः, and for
the same D. reads काषायनिः.

‘गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

(या. स्मृ. १. २५६-२५४)

इति । काव्यायनोऽपि—

‘ततः संवत्सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि

सनिल-गन्धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि

पितृणाम् । एकं प्रेतस्य । प्रेतपात्रं

पितृपात्रेष्वामिञ्चति । ये समाना

इति द्वाभ्याम् । एतेन पिण्डो व्याख्यातः’ ।

इति । यदा पिता म्रियते पितामहस्तिष्ठति तदा प्रपिता-
महादिभिः मद्द पितुः सापिण्डद्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः’ ॥

इति । केचिच्च सपिण्डद्यमेव नाभ्युपगच्छन्ति ।

‘व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता’ ।

इति वचनात् । अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृ-पितृ-भर्तृव्य-
निरिक्तविषयत्वं मन्यन्ते । उदाहरन्ति च स्कन्दपुराण-
वचनम्—

‘व्युत्क्रमेण मृतानां च सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता चैष विधिः स्मृतः’ ॥

१. D. and the text read प्रसिञ्चयेत् for प्रसेचयेत्. २. B. C. E. and G. substitute अथ for च; while D. E. and H. read विद्यते प्रपितामहः for विद्यते च पितामहः, but the reading is meaningless. ३. B. C. D. E. F. and G. read अक्रमेण for व्युत्क्रमेण. ४. D. reads नैव and E. G. H. and I. नैष for चैष.

इति । अत्र वृद्धाचाराद्यवस्था द्रष्टव्या । मातुः सपिण्ड्यं
पितामह्यादिभिः सह कर्त्तव्यम् । तदाह शङ्खः—

‘मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुनैः? ।

पितामह्यादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम्’ ॥

इति । प्रमीतपितृकस्य विकल्पमाह यमः—

‘जीवन्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्याथ वा सुतः’ ॥

इति । पुत्रिकामुनेो मातृसपिण्डनं मातामह्यादिभिः सह
कुर्यात् । तथा च बौधायनः—

‘आदिशत् प्रथमं पिण्डे मातरं पुत्रिकामुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम्’ ॥

इति । अन्वारोहणे तु भर्त्रैव सपिण्ड्यं नियतम् । त-
दाह शातातपः—

‘मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सह पिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गवासे ऽपि यावदाभुतमंप्रवृत्तम्’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

साऽमृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्वाद्गुति-व्रतैः’ ॥

इति । अत्रैक्यशब्दः पितामह्यादिविकल्पव्यावृत्त्यर्थः । न
त्रिपुरुषव्यावृत्त्यर्थः । सपिण्डीकरणस्य पार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वात् ।
एतन्मर्त्वं ब्राह्म्यादिविवाहेषु द्रष्टव्यम् । आसुगदिविवाहे तु
चतुर्धा विकल्पः । तत्र पञ्चत्रयमाह शातातपः—

१. I. reads चित्तारोहणे for अन्वारोहणे. २. Except A, H, and I. all
substitute तत्र for अत्र; while H and I. read एक for एक्य. ३. D.
reads पितामह्यादि for पितामह्यादि. ४. I reads विवृत्यर्थे for व्यावृत्त्यर्थे.

‘तन्मात्रा तन्पितामह्या तच्छ्वश्रवा वा सपिण्डनम् ।
आसुरादिविवाहेषु वर्णानां योपिनां भवेत्’ ॥

इति । चतुर्थं पक्षमाह सुमन्तुः—

‘पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरं सुतैः ।

माता मातामहे तद्विद्व्याह भगवान् शिवः’ ॥

इति । मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनियममाह मार्कण्डेयः—

‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या नृद्धा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुगादिविवाहेषु पितृगोत्रेण भर्मावित्’ ।

(ग. पु. २. २६. २१-२०)

इति । लौगाक्षिरपि—

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वति पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः—

‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

श्वश्रवादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्’ ॥

इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः

१. D. reads -स्वश्रवा for -श्वश्रवा. २. The following quotation cannot be traced in Mārkaṇḍeya-purānam. However it appears in Garuḍapurānam. ३. II. and I. read लौगाक्षि for लौगाक्षिः, but this is a mistake. D. omits the following six lines —

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वति पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः—

‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

श्वश्रवादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्’ ॥

इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः—

‘सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च’ ॥

इति । सुमन्तुरपि—

‘अपुत्रे प्रस्थिते कर्त्ता नास्ति चेच्छ्राद्धकर्मणि ।
तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा’ ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।
आशीचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥
अगुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा तथा स्त्रियः ।
तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसापरतया व्याख्येयम् । य-
तीनां सापिण्ड्यं निषर्धयुशनाः—

‘सापिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं मृतादिभिः ।
त्रिदण्डप्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥
एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ।
अहन्येकादशे तेषां पार्वणं तु विधीयते’ ॥

(अ०. स्मृ. ७. १९-२०)

इति । इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम् ॥

अथ पार्वणविकृतिरूपं वृद्धिश्राद्धं निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान् पितृन् ।
यजंत दधि-कृकन्धुमिश्राः पिण्डा यत्रेः क्रिया’ ॥

(या. स्मृ. १. २५०)

१. B. C. F. and G. read स्त्रियोऽपि वा for तथा स्त्रिय . २. H omits उशनाः and reads सापिण्ड्यनिषर्धयुशनम्. D. also reads the same, but it does not omit उशना . ३. D. and I read -वृत्तो and G. -वृक्त for -वृत्को.

इति । एवं पार्वणवदित्यर्थः । तथा च त्रिष्णुधर्मोत्तरं—
 'वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितृन् ।
 सम्पादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत्' ॥

(त्रि. ध. १. १४२. १५)

इति । पार्वणवदित्यनेनावाहन-त्रिपुरुषोद्देशादयोऽतिदिश्य-
 न्ते । अयं तु विशेषः सम्पादितः नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः—
 इति । एतच्च प्रदक्षिणावृत्त-वदर-दध्यादीनां याज्ञवल्क्योक्ता-
 नामितरेषां च विशेषाणामुपलक्षणम् । ते च विशेषाः का-
 न्यायनेन दर्शिताः—

'आभ्युदयिके श्राद्धे प्रदक्षिणमुपचारः । पित्र्यमन्त्रवर्ज-
 नम् । ऋजवो दर्भाः । यवैस्तिलार्थाः । सुसम्पन्नमिति
 तृप्तिप्रश्नः । सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा । दधि-वदरा-क्षतमिश्राः
 पिण्डाः । नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये—इति पृच्छति ।
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने । नान्दी-
 मुखान् पितृनर्चयिष्ये—इति पृच्छति । नान्दीमुखाः
 पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तामित्यनेन
 स्वभां कुर्यान् । युग्मानाशयेत्' ।

इति । प्रचेता अपि—

'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।
 ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

१. G. and H. omit श्राद्धे, and H. reads प्रदक्षिणब्राह्मणमुपचारः. G. omits प्रदक्षिणः. २. D. G. and I. read तिलार्थम् and B. C. F. तिलार्थाः for तिलार्थाः. ३. G. and H. read अनुज्ञातः for अनुज्ञा.

ने जपेत् पितृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् ।

प्राङ्मुखो देवर्तार्येन क्षिप्रं दशविमार्जनम् ॥

इति । प्राङ्मुखः पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः

अत एव प्रचेताः -

'अपमव्यं न कुर्वति न कुर्यादप्रदक्षिणम् ।

यथा चोपचरेद् देवान् तथा वृद्धौ पितृनपि ॥

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ मध्येन वाग्यतः' ।

इति । पिण्डदाने त्रिजोपमाह वामिष्ठः -

'प्राङ्मुखो देवर्तार्येन प्राङ्मुखेण कुशेण च ।

दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वति पिण्डपात्रमश्रोमुखम् ॥

इति । पिण्डदानं न चोच्छिष्टमार्जथौ प्रदद्यात्

'नात्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना वाग्वाह्यं ददाति' ।

इति ज्ञानानपस्मरणान् । नामोच्चारणं च प्रथमपिण्ड एव
न द्वितीयं । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते

'एकं नाम्ना परं तूर्णान् दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्'

इति । एकैकस्मिन् द्वौ द्वौ पिण्डौ । तत्राद्यं नाम्ना द्वितीयं तूर्णं
दद्यादित्यर्थः । वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं वैकल्पिकम् । तथा च
भविष्यपुराणम्

१. D. reads न यजेत् पितृकं यजः; while H. reads संयजनं पितृकं यज्यं

२. We follow here A. and H., while B., C., and F. omit प्र in प्रदद्यात्
and read the following quotation thus

प्राङ्मुख्यं पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना स वाद्यत ।

E. also reads the same, but substitutes प्रदद्यात् तत्रावाङ्मुख्यं for दद्यात्
प्राङ्मुख्यं. G. differs from B., C. and F. in reading तत्र प्राङ्मुख्यं for प्राङ्मुख्यः

‘पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्यान्नराधिप ।
वृद्धिश्राद्धं महावाहो कुलधर्मानं वक्ष्ये तु’ ॥

इति । वृद्धिश्राद्धनिमित्तान्याह लौगाक्षिः—

‘नवान्न-क्षौल-भादानं सोमोपायन-पुंसवे ।

स्नानो-^१स्थान-विवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते’ ॥

इति । कार्णार्जिनिरपि—

‘कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशं नववेश्मनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान् पितृगणान् पृजयन् प्रयतो गृही’ ॥

इति । वृद्धगार्ग्योऽपि—

‘अग्न्याधाना-र्षभेकादाविष्टापूर्त्तं स्त्रिया ऋतौ ।

वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धकर्तृनिरूपणम् ।

इत्थं श्राद्धानि निरूपितानि । अधुना तत्कर्त्ता निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

‘प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।

जाति-बन्धु-सुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भृत्य-पुंगवितैः’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वो भ्रातृसन्ततिः ।

१. H. substitutes स्थान- for स्नान-. २. All, except A. and L. om. अधुना. ३. The text reads बन्धुर्वा for तद्वद्वा.

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥

(त्रि. पु. ३. १३. ३०)

इति । तत्र मुख्यानुकल्पौ विविनक्ति शङ्कः—

‘पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः ॥

इति । स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि—

‘पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी तु तदसन्निधौ ।

धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च तन्मुतः ॥

भ्रातुः सद्दोदरो भ्राता कुर्याद्भ्रात्रादि तन्मुतः ।

ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे तु तन्मुतः’ ॥

इति । पुत्रशब्देन मुख्या गौणाश्च पुत्रा गृह्यन्ते । तेषां सर्वेषामभावे पौत्रः कुर्यात् । तस्याभावे तु पत्नी । अत एव बृहस्पतिना पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रमास्यमुक्तम्—

‘पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।

रिक्तं च पिण्डदानं च समौ तौ परिकीर्तितौ ॥

इति । न चैतावता तयोः समविकल्पः शङ्कनीयः—

‘नैव पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः’ ।

इति कात्यायनस्मरणात् ।

‘पत्न्यभावे तु सोदरः’ ।

इत्ययं क्रमः पत्न्या दायहरणे द्रष्टव्यः । अन्यथा यो दायहरः स एव कुर्यात् । अत एव त्रिण्वापस्तम्बी—

१. B. C. E. G. and H. omit -अनुकल्पौ and read तत्र मुख्यादि विविनक्ति-
विम. २ H. reads च for तु. ३. H. omits एतावता and read-एतयोः-

‘यश्चार्थहरः स पिण्डदायी’ ।

(वि. स्मृ. १९. ४०)

इति । पुत्रः पितृवित्ताभावेऽपि पिण्डं दद्यात्तदभावे स-
पिण्डो दद्यात् सपिण्डाभावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च
मार्कण्डेयपुराणम्—

‘पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।

मातुः सपिण्डा ये वा स्युर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥ (१९)

कुर्युरेनं विधिं सम्यक् अपुत्रस्य सुतासुतः ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥ (२०)

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्ततः ॥ (२१)

तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः’ ॥

(मा. पु. ३०. १९-२३)

इति । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरिग्यासुरादिविवाहोदहस्त्री-
विषयम् । अतः पुत्राभावे तु पत्नीत्यनेन सहाश्विरोधः ।
तस्याः पत्नीत्वाभावात् । अत एव शातातपः तस्याः पत्नीत्वं
निषेधति—

‘क्रयक्रीता* तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुः’ ॥

१. H. reads अंसहरः for अर्थहरः. २. The text substitutes च for वा.
३. B. C. E. F. G. and H. read सुताः स्मृता for सुतासुतः. For the
same D. and I. substitute श्रुताः स्मृता. ४. All, except A. I. and the
text omit this line:—

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥

५. The text reads स्वकुटुम्बिना for तस्य रिक्ततः, and for रिक्ततः E.
reads विश्रुतः. ६. E. H. and I. read तस्स्थानीयै for तज्जातीयै.

इति । पूर्व-मध्यमोत्तरासु पुत्रादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयति पगशरो विष्णुपुराणे--

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैवात्तरमंजिताः ।

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तामां भेदं शृणुष्व मे ॥ (३४)

ओ दाहादा दशाहाच्च मध्यं याः स्युः क्रिया मनाः ।

ताः पूर्वा मध्यमा माक्षिमास्यंकोद्विष्टमंजिताः ॥ (३५)

प्रेते पितृत्वमापन्नं सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्राच्यन्ते ता नृपंतगः ॥ (३६)

पितृ-मातृ-सपिण्डीस्तु समानमल्लैस्तथा ।

नत्सङ्घानर्गनश्चैव राज्ञा वा धनदारिणा ॥ (३७)

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वै नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा' ॥ (३८)

(वि. पु. ३. १३. ३४-३८)

इति । सपिण्डीद्यैरेवनिपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तव्याः । पुत्राद्यैरेव भ्रातृमन्तव्यन्तैः दौहित्राद्यैश्चोत्तराः क्रियाः कर्त्तव्याः । न सपिण्डीद्यैरेवनिपत्यन्तैरित्यर्थः । औगमः मुनोऽनुपनानांरपि दाहादिकाः क्रियाः कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रर्मानपितृको हि यः ।

व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा ण्क एव भवेद्यदि' ॥

इति । अव्रतस्थोऽनुपनानः । तदाह बृहमनुः

१. The text reads this line as follows

आदाह्यायाःयादिसंपर्शाशतास्तु या क्रिया ।

२. The text reads कर्मणादिपुत्रो-करणादनु ३. D. reads नत्सङ्घानर्गनं
४. B, C, and E. read आश्रयाभ कर्त्तव्या and I. पूर्वा क्रियाश्च कर्त्तव्या
for पूर्वा क्रिया मध्यमाश्च. ५. Except A, and I. all substitute नृपन्तैः
भवनीपतिः.

‘कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।
पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य च’ ॥

इति । अत्र विशेषः प्रचेतसा दर्शितः—

‘कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।
स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत्’ ॥

इति । माता-पित्रोरुभयोरपि कुर्वीतित्यर्थः । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।
उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ’ ॥

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदा माँद्भयन्धनात् ॥ (१.७१)
नाभिव्याहारं यद्ब्रह्म स्वधानिनयनाद्धते’ ॥ (१.७२)
(म. स्मृ. २. १७१ ७२)

इति तत् वर्षकृतचूडाविषयम् । तथा च सुमन्तुः—

‘अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पेतृधाधिकम् ।
यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥
इति ॥

अथ मातामहादिश्राद्धाधिकारनिर्णयः ।

तत्र व्यासः—

‘पितृन्मातामहांश्चैव द्विजः श्राद्धेन तर्पयेत् ।
अनृणः स्यात् पितृणां तु ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥

१. D. and H. substitute वा for च, and for the same I. reads सः. २. D. reads व्रतकृतचूडाविषयम्, and B, C, E, and G, read त्रिवत्सरेषु कृतचूडाविषयम्. ३. H. reads अनृणत्वान् and I. अनृणः स्यात्. १० अनृणः स्यात्.

इति । मातामहानामिति बहुवचनं मातुः पितामहप्रपि-
तामहयोरपि संग्रहार्थम् । तथा च पुलस्त्यः—

‘मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।
तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः’ ॥

इति । पितृश्राद्धवन्मातामहश्राद्धमपि नित्यम् । अकरणे
प्रत्यवायस्मरणात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

‘पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः ।
मातामह्यं न कुरुते पितृहा स प्रजायते’ ॥

इति । ऋष्यशृङ्गो ऋषि

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।
अविशंपण कर्त्तव्यं विशंपान्नरकं व्रजेत्’ ॥

इति । मातामहश्राद्धं क्वचिदपवदति कात्यायनः—

‘कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तथा श्राद्धं च षोडशम् ।
प्रत्यान्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः’ ॥

(का. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । कर्पूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् । षोडशग्रहण-
मेकांदिष्टोपलक्षणार्थम् । सङ्घातमरणे श्राद्धक्रममाह ऋष्यशृङ्गः—

‘भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तथा ।

सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत्’ ॥

इति । अत्र पत्न्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासत्तिरेवं द्रष्टव्या-
पति-पत्न्योः सम्बन्धः प्रत्यासन्नः । एकप्रतियोगिकत्वादव्यव-

१. H. reads कुर्यात् विस्तरतस्तु सः for कुर्युर्दुहितृसूनवः. २. D. reads सम्बन्धादि समालोक्य.

धानाच्च । पुत्रस्य तु माता-पितृद्वयनिरूप्यत्वेन विलम्बितप्रति-
पत्तेर्विप्रकृष्टः सम्बन्धः । भ्रातृस्तु पितृजत्वव्यवधानेन ततो ऽपि
विप्रकृष्टः । एवमन्यत्रोहनीयम् । पत्न्यादीनां पित्रोश्च स-
ङ्घातमरणे ऋष्यशुद्धः—

‘पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र-भ्रात्रोस्तत्तनयस्य च ।

सुपा-श्वश्रुश्च पित्रोश्च सङ्घातमरणं यदि ॥

अर्वागब्दान्मातृ-पितृपूर्वं सापिण्ड्यमाचरेत्’ ।

इति । तत्पुत्रः पुत्रपुत्रः । तत्तनयो भ्रातृतनयः । यत्तु दे-
वलंनोक्तम्—

‘प्रमीनौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्र्यं च यावत् पूर्णो न वत्सरः’ ॥

इति तत्पूर्वोक्तपत्न्यादिव्यतिरिक्तसपिण्ड्यविषयम् । अत
एव लौगाक्षिः—

‘अन्येषां प्रेतकार्याणि मन्नागुरुनिपातने ।

कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्’ ।

इति । प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यश्राद्धान्तानि विवक्षितानि ।

‘आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि’ ।

इति विशेषस्मरणात् । एकमित्यन्यदित्यर्थः । पित्रोः
सङ्घातमरणे देवलः—

१. D. and G. read मातुस्तु for भ्रातुस्तु ; while all except A. and I. read -पितृव्यवधानेन for -पितृजत्वव्यवधानेन. २. A. reads उवाहर्णीयम् for ऊहनीयम्. ३. D. reads -मरणे सति for -मरणं यदि. ४. All, except D. read पितरौ प्रमितौ and B. C. E. and F. read पितरौ प्रसृतौ. ५. H. reads -सापिण्ड्य- for -सपिण्ड- and D. omits -सपिण्ड-.

'पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियाः कुर्युर्द्वयोरपि ।

अनुवृत्तौ च नान्येषां सङ्घातमरणेषु वा' ॥

इति । सेहगमनेन पित्रोः सङ्घातमरणे मानुरनुगमनेन दि
नान्तरमरणेषु तत्तद्वादशाहे क्रियां कुर्युः । अन्येषां पित्रोश्च
सङ्घातमरणे यथाकालं न कुर्युः । किन्तु त्रिपक्ष एव । तदाह
लौगाक्षिः—

'पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रा माता तत्पुत्रका अपि ।

पितरौ च यदैकस्मिन् प्रियंरन् वामरे तदा ॥

आद्यमेकादशं कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्' ।

इति । पित्रोरनुगमनं विना सङ्घातमरणे मानुरनुगमनं
विना दिनान्तरमरणेषु मानुस्त्रिपक्षे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा
च देवलः—

'एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिनेन मृतौ ।

सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यादनुयानमृतिं विना' ॥

इति । मातृ-पितृश्राद्धद्वयस्य देवात्कालैक्येऽपि पितृश्राद्धं
पूर्वं कुर्यात् । तदाह कार्णार्जिनः—

'पित्रोः श्राद्धं समं प्राप्ते नवं पर्युपिंतः पि वा ।

पितृपूर्वं मुतः कुर्यादन्यत्रामेत्तियोग्यतः' ॥

इति । अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तविषये सम्यन्धामर्ति
योग्यतः कुर्यादन्यर्थः । यत्तु प्रचेनमाक्तम्—

१. Except A. and G. all read क्रियां for क्रिया. २. All except
and I read च for वा. ३. Except A. all read अनुगमनं for अनुगमनं
४. D. reads महान for नानन. ५. G. reads योग्यति for योग्यति. ६. G.
reads अमर्ति for अमर्ति.

‘नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित्’ ॥

इति तदैकस्मिन् श्राद्धे क्रियमाणे दैवतैक्यात् अन्यस्य प्रसङ्गात् यत्र सिद्धिस्तद्विषयम् । यथा नित्यश्राद्धमावास्या-
श्राद्धयोरमावास्याश्राद्धेन नित्यश्राद्धसिद्धिः प्रासङ्गिकी । यथा
वा दार्शिकयुगादिश्राद्धयोर्युगादिश्राद्धेनैव दार्शिकसिद्धिः ।
पित्रोर्मृताहैक्ये सत्यन्वारोहणविषये लौगाक्षिणा विशेष उक्तः—

‘मृतेऽहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु’ ॥

इति । पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं समासेन पाकाद्यैक्येन पृथग-
सपत्नीकं कुर्यात् । नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात् । स्मृत्यन्त-
रमपि—

‘एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यादोदनं नै पृथक् पृथक्’ ॥

इति । अनेकमातृभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाद्यैक्येन
प्रथमं पितुस्तदनन्तरं साक्षान्मातुस्ततो ज्येष्ठादिक्रमेण
कुर्यात् । तदाह भृगुः—

‘एककाले गतासूनां बहूनामथ वा द्वयोः ।

तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य जघन्यतः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः’ ॥

इति । पूर्वकस्य मुख्यस्य पितुः । द्वितीयस्य ततो जघन्या-
या जनन्याः । तृतीयस्य ततोऽपि जघन्यतया परमातुरित्यर्थः ।
पार्वणैकोद्दिष्टयोः सन्निपातं जात्रालिः—

१. I. reads यद्यन्यस्य प्रसङ्गात् सिद्धिः. २. All, except A. and C. read
य for न. ३. D. reads विधि for क्रम. ४. I. reads जघन्यतया मातृरित्यर्थः,
while D. reads जघन्यमातृ, and C. and B. जघन्यतया मातृ for the same

‘यद्येकत्र भवेतां चेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वाभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्’ ॥

इति । अनेकनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुक्रमेण श्रा
कुर्यात् । तथा च कात्यायनः—

‘द्वे वद्भूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तेत्पित्यनुक्रमात्’ ॥

इति । यद्यप्येकंदेवताकश्राद्धद्वयमेकस्मिन्नद्भूनि न युज
एकानुष्ठानेनेतरप्रयोजनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः तथापि नैमि
त्तिकानि वचनबलादेनैकान्यप्यनुष्ठयानि । तथा च जात्रालिः—

‘श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम्’ ॥

इति । नित्य-काम्ययोरैकंदेवताक्रयोः सन्निपाते काम्येनैव
नित्यसिद्धिः । तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

‘काम्यनन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिद्धयति’ ।

इति ॥

यत्राशौचविधानजातमज्जहत्स्वार्थप्रयुक्त्या दृशा

प्राक्तं यत्र च संगृहीतवपुषां श्राद्धं समुद्ध्ये पदम् ।

अध्यायं तदवाह्यनिर्णयविदां तार्त्तीयमार्त्तिच्छिदं

सोऽयं व्याकुरुते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रीश्ररो माधवः ॥

१. I. reads मन्त्र for मन्त्रि. २. I. reads निमित्तानुक्रमार्त्ति. ३. D.
reads सङ्ग्रहे for स्मृतिसङ्ग्रहे. ४. This and the following three lines
are not found in all except A. and I.

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्त-
क-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्य-
स्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां तृतीयो
ऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ समाप्तमिदमाचारकाण्डम् ॥

The names occurring in the Paras'ara Samhita.

ADHYÂYÂS. II & III.

१. पराशरः 1, 15. 204, 10.	७. स्वर्गः 272, 10.
२. ऋषयः 255, 3.	८. लक्ष्मीः 273, 4.
३. सूर्यमण्डलम् 268, 17.	९. सुराङ्गनाः 273, 4.
४. भास्करः 270, 12.	१०. नदीः 282, 5.
५. देवकन्याः 271, 17.	११. समुद्रः 282, 5.
६. देवाङ्गनाः 272, 3.	

A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mādhavāchāryā's Commentary on the .
Parāśara Sāmhita, Adhyāyās
II. and III.

- १ अगस्त्यः 71, 12. 71, 16. 72, 1.
- २ अङ्गिरसः 29, 1. 71, 9.
- ३ अङ्गिराः 41, 2. 41, 5. 71, 1. 149, 10. 212, 7. 215, 3. 227, 13. 241, 11. 251, 18. 258, 10. 264, 7. 275, 16. 325, 4. 362, 10. 386, 5. 393, 7. 443, 4.
- ४ अत्रयः 28, 19.
- ५ अत्रिः 71, 15. 71, 18. 165, 7. 172, 13. 181, 9. 189, 19. 193, 12. 261, 19. 330, 29. 345, 13. 365, 13. 369, 4. 392, 16. 420, 8. 421, 19. 429, 6. 451, 5.
- ६ अपरार्कः 328, 13.
- ७ अम्बरीषः 71, 9.
- ८ अष्टावक्रोपाख्यानम् 81, 22.
- ९ आचार्यः 247, 22.
- १० आचार्याः 2, 2. 136, 12.
- ११ आथर्वणी श्रुतिः 99, 15.
- १२ आदित्यपुराणम् 23, 11. 91, 11. 228, 10. 370, 11.
- १३ आदिपुराणम् 23, 15. 239, 13. 255, 14. 260, 11. 303, 9. 307, 15. 321, 8. 324, 3. 326, 21. 366, 22. 373, 11. 399, 13.
- १४ आनुशासनिकम् (Mahābhāratam Bk. XIII.) 81, 22. 97, 17.
- १५ आपस्तम्बः 10, 14. 21, 4. 31, 19. 33, 4. 46, 14. 58, 4. 72, 15. 140, 12. 220, 7. 224, 18. 296, 13. 317, 9. 329, 12. 340, 4. 344, 24. 346, 3. 381, 5. 386, 1. 392, 1. 439, 7. 462, 21.
- १६ आरुणिश्रुतिः 166, 20.
- १७ आश्वमेधिकम् (Mahābhāratam Bk. XIV.) 6, 16. 96, 22. 178, 20.
- १८ आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् 20, 13.
- १९ आश्वलायनगृह्यम् 56, 7.
- २० आश्वलायनः 108, 9. 430, 8. 430, 9. 431, 10. 434, 2. 449, 2.

2 *The names of authors and works, etc.*

- २१ ईश्वरः ३७, ८.
 २२ उमामहेश्वरसंवादः ८२, ६.
 २३ उशनाः १८८, ७. २६१, १७.
 ३३३, १८. ३५६, ९. ३७५, ८.
 ४५८, १२.
 २४ ऋष्यशृङ्गः ३६, ५. २९१, २.
 ३३०, १८. ३३१, ७. ३३१, ११.
 ३३२, १६. ४५४, १९. ४६६, ९.
 ४६६, १७. ४६७, ४.
 २५ कण्वः १८२, १५.
 २६ कपिलमतम् १६०, १.
 २७ कर्मवर्दीपः १३२, १४.
 २८ कश्यपः ७१, १५. ७२, १५. ८७, १३.
 २९ काठकम् १९२, १५. १९८, ६.
 ३० कान्यायनः ३६, १०. ३७, १०.
 ३९, १८. ७२, ७. ७७, १. ९०, १२.
 ९१, ३. ९५, ६. ९५, १८.
 ९४, २. ११६, १२. ११७, ९.
 ११८, ४. १३२, १५. १५६, १७.
 १५९, १९. २०१, ६. २३०, ७.
 २८७, २. २८७, १७. २९२, १२.
 ३१६, १७. ३२२, १९. ३२९, १५.
 ३३१, १. ३३४, २३. ३६६, ६.
 ३९०, १७. ३९७, ११. ४०५, १०.
 ४११, १४. ४१३, १०. ४१४, २०.
 ४१६, ७. ४२२, १. ४२६, ४५.
 ४३०, २१. ४३१, १३. ४३२, ८.
 ४४६, ३. ४४७, १९. ४५१, ७.
 ४५४, १७. ४५५, ५. ४५९, ८.
 ४६६, १२. ४७०, ४.
 ३१ कात्यायनस्मृतिः १९७, ३.
 ४६२, १८.
 ३२ कार्ष्णाजिनिः १३१, ५. २४६, १७.
 ३२१, १९. ३२२, ११. ३२२, १८.
 ३२५, १८. ३३०, ६. ४१७, २.
 ४५१, १९. ४५४, १०. ४६१, ६.
 ४६८, १६.
 ३३ कालिकापुराणम् १७८, ४.
 ३४ कावपेयः २८१, ५.
 ३५ काश्यपः ३७, ७. २६३, १८.
 ३६ काश्यपाः २८, १९.
 ३७ कुरुनन्दनः ११, १.
 ३८ कूर्मपुराणम् १११, ९. ७. १५७.
 १६, १०. ५३, १६. ५१, ४.
 १०४, १५. १२७, ११. १३२, ८.
 १३३, ४. १४१, ८. १४६, ११.
 १५४, १७. १५५, १५. १९३, ५.
 २०५, १२. २०९, ६. २१२, १०.
 २१८, ९. २१९, २०. २२९, ११.
 २५४, २. २६५, १२. २७७, ६.
 २८१, १. २८२, १६. ३१४, २०.
 ३६०, ३.
 ३९ कौर्षतकित्राद्यगम् १७१, १३.
 ४० कौर्षतकिः १०६, ११.
 ४१ क्रतुः २६२, ११. ३९३, ९.
 ४२ गद्यविद्युः २३३, २१.
 ४३ गर्गः ७२, ८. ३५४, ८.
 ४४ गार्ग्यः १२८, ५. १२९, ५.
 ३२४, १६. ४०६, ११. ४०६, १९.
 ४५०, १६.
 ४५ गालवः २९१, ११. ४५०, ७.
 ४५२, ८.
 ४६ गृध्रकागः १११, ३.
 ४७ गृध्रपरिशिष्टम् २५, ४. ८३, ३.
 २९०, १५.
 ४८ गृध्रपरिशिष्टकारः ११५, २०.

- ४९ गोभिलः 128, 2. 210, 9. 450, 14. 452, 16. 453, 20.
- ५० गौतमः 11, 3. 18, 6. 29, 5. 30, 4. 35, 4. 35, 11. 42, 18. 43, 14. 60, 5. 62, 6. 70, 3. 71, 14. 71, 18. 75, 5. 90, 9. 135, 7. 181, 9. 215, 17. 221, 22. 223, 3. 225, 1. 233, 13. 239, 7. 251, 4. 260, 11. 263, 13. 276, 10. 288, 7. 290, 6. 291, 4. 293, 17. 322, 2. 352, 18. 363, 8. 363, 17. 367, 8. 380, 13.
- ५१ चतुर्विंशतिमतम् 240, 13. 264, 13. 374, 2. 405, 20. 409, 20. 460, 11.
- ५२ चन्द्रिकाकारः 328, 13.
- ५३ छन्दोगश्रुतिः 52, 16.
- ५४ छन्दोगाः 106, 11. 137, 5.
- ५५ छागलेयः 133, 2. 336, 21. 401, 1.
- ५६ जनकः 166, 14.
- ५७ जनार्दनः 30, 12.
- ५८ जमदग्निः 71, 14. 71, 18. 422, 10. 426, 3. 436, 20. 445, 16.
- ५९ जातूकर्ण्यः 211, 6. 211, 15. 329, 19. 413, 16. 435, 10. 445, 12. 447, 1. 447, 4. 449, 16.
- ६० जाबालश्रुतिः 148, 14. 151, 4. 165, 15.
- ६१ जाबालः 149, 3. 211, 8.
- ६२ जाबालाः 136, 15. 147, 17.
- ६३ जाबालिः 50, 20. 320, 4. 169, 23. 170, 9.
- ६४ जैमिनिः 23, 2. 231, 8.
- ६५ ज्योतिःशास्त्रम् 20, 12.
- ६६ तापनीयश्रुतिः 52, 20.
- ६७ दक्षः 148, 2. 172, 1. 173, 17. 177, 1. 180, 5. 195, 1. 196, 15. 204, 12. 207, 9. 209, 6. 216, 10. 218, 13. 234, 17. 234, 22.
- ६८ दत्तात्रेयः 172, 9.
- ६९ देवलः 21, 16. 36, 2. 36, 8. 56, 17. 57, 17. 38, 6. 38, 14. 68, 5. 88, 15. 88, 20. 100, 4. 109, 4. 109, 10. 118, 20. 120, 13. 120, 19. 121, 9. 122, 2. 204, 16. 206, 2. 206, 15. 220, 4. 232, 18. 233, 18. 235, 11. 254, 6. 265, 20. 267, 10. 275, 6. 277, 12. 277, 19. 278, 3. 286, 14. 296, 1. 303, 16. 310, 12. 319, 15. 331, 8. 349, 6. 353, 7. 356, 15. 356, 19. 357, 4. 357, 12. 357, 19. 360, 7. 368, 3. 378, 16. 381, 9. 381, 20. 383, 10. 388, 8. 389, 2. 391, 7. 437, 5. 439, 12. 443, 4. 467, 7. 467, 18. 468, 12.
- ७० देवस्वामिः 328, 15. 329, 2. 331, 14. 344, 22.

4 *The names of authors and works, etc.*

- ७१ धर्मः 410, 13.
 ७२ धौम्यः 325, 13.
 ७३ धौम्यस्मृतिः 325, 15.
 ७४ नारदः 5, 2, 10, 3, 12, 8, 57, 17, 75, 18, 79, 16, 80, 12, 82, 3, 85, 8, 89, 20, 91, 16, 92, 1, 92, 10, 93, 9, 95, 8, 153, 3, 339, 18.
 ७५ नारायणः 366, 18, 417, 17, 435, 7.
 ७६ निगमः 333, 7, 372, 19, 401, 22, 423, 10, 424, 8.
 ७७ नृसिंहपुगणम् 149, 6, 156, 4, 192, 5.
 ७८ न्यायः 362, 16.
 ७९ पद्मपुराणम् 165, 11, 151, 11.
 ८० परमहंसोपनिषद् 174, 11, 177, 13.
 ८१ पद्मशरः 3, 5, 3, 7, 3, 12.
 ८२ पाण्डुनन्दनः 7, 11.
 ८३ पारस्करः 20, 8, 32, 20, 95, 14, 253, 11, 281, 19, 289, 14, 289, 20, 300, 3, 301, 5, 403, 19, 435, 13, 436, 13.
 ८४ पितामहः 160, 20, 163, 3, 163, 18, 172, 9, 174, 1, 308, 13.
 ८५ पिप्पलादशाखा 168, 9.
 ८६ पिप्पलादभुतिः 171, 21.
 ८७ पुराणम् 27, 2, 73, 17, 103, 12, 161, 4, 241, 15, 309, 17, 323, 16, 330, 19, 348, 8, 361, 10, 375, 16, 391, 14, 401, 10, 402, 402, 9, 402, 23, 408, 19, 412, 11, 442, 8.
 ८८ पुराणान्तरम् 317, 17.
 ८९ पुरुषस्यः 240, 13, 245, 19, 326, 17, 436, 2.
 ९० पैर्दानसिः 35, 18, 61, 10, 62, 2, 63, 22, 95, 19, 98, 13, 219, 18, 212, 13, 223, 6, 234, 11, 258, 4, 259, 11, 288, 1, 294, 8, 298, 5, 342, 4, 362, 2, 378, 12, 410, 9, 410, 16, 411, 5, 412, 12, 417, 4, 454, 4.
 ९१ प्रचेताः 248, 13, 256, 12, 288, 9, 304, 19, 327, 7, 361, 5, 365, 18, 367, 20, 368, 12, 391, 11, 405, 7, 408, 17, 420, 2, 421, 7, 424, 13, 425, 17, 426, 12, 427, 5, 440, 13, 446, 19, 459, 18, 460, 4, 466, 3, 468, 20.
 ९२ प्रजापतिः 161, 10, 250, 15, 329, 4.
 ९३ प्रभासखण्डम् 335, 8.
 ९४ प्रवरग्रन्थः 72, 8.
 ९५ बह्वृचब्राह्मणम् 177, 8.
 ९६ बृहत्प्रचेताः 231, 14.
 ९७ बृहन्मनुः 231, 4, 231, 11, 252, 3, 321, 1.

- ९८ बृहस्पतिः 5, 5. 69, 8. 71, 1.
101, 10. 104, 10. 129, 14.
195, 5. 205, 15. 209, 14.
211, 12. 220, 21. 229, 17.
247, 20. 254, 9. 260, 8.
261, 13. 305, 3. 338, 9.
361, 18. 364, 4. 383, 17.
403, 9. 433, 15. 439, 4.
443, 15. 461, 17. 462, 13.
- ९९ वैजवापः 20. 6. 21, 6. 25, 18.
28, 10. 39, 13. 392, 19.
409, 16. 411, 7.
- १०० वीधायनधर्मः 159, 12.
- १०१ वीधायनः 57, 13. 67, 11.
68, 15. 71, 13. 72, 4. 72, 7.
72, 10. 77, 12. 78, 5.
80, 19. 87, 7. 89, 7. 100, 7.
116, 9. 127, 18. 131, 9.
155, 2. 156, 13. 157, 4.
160, 5. 162, 8. 163, 23.
164, 17. 170, 10.
178, 12. 179, 8. 187, 5.
189, 9. 190, 10. 191, 2.
191, 14. 214, 6. 249, 8.
267, 3. 296, 9. 342, 19.
345, 4. 381, 2. 397, 17.
424, 10. 451, 10. 456, 9.
- १०२ ब्रह्मगर्भः 229, 15.
- १०३ ब्रह्मनिरुक्तम् 398, 7.
- १०४ ब्रह्मपुराणम् 113, 15.
225, 13. 227, 17. 237, 21.
245, 11. 247, 4. 257, 3.
258, 7. 258, 15. 278, 17.
283, 19. 284, 8. 299, 5.
379, 16. 410, 2.
- १०५ ब्रह्ममीमांसा 195, 15.
- १०६ ब्रह्मा 37, 8.
- १०७ ब्रह्माण्डपुराणम् 304, 12.
322, 7. 339, 14. 339, 21.
359, 15. 361, 2. 362, 17.
376, 21. 393, 1. 401, 18.
416, 11. 423, 13. 430, 5.
431, 3. 455, 12.
- १०८ ब्राह्मणम् 151, 1.
- १०९ भगवान् 176, 15.
- ११० भरद्वाजः 71, 1. 71, 14.
71, 18. 373, 16. 376, 8.
- १११ भविष्यपुराणम् 24, 20.
40, 20. 51, 16. 347, 9.
378, 19. 382, 3. 444, 5.
448, 17. 452, 13. 453, 5.
460, 18.
- ११२ भविष्यपुराणम् 291, 5.
- ११३ भविष्योत्तरपुराणम् 227,
10.
- ११४ भार्गवः 71, 6.
- ११५ भास्करः 39, 7.
- ११६ भृगवः 29, 1.
- ११७ भृगुः 38, 2. 38, 8. 68, 8.
469, 16.
- ११८ मत्स्यपुराणम् 58, 11.
182, 7. 182, 18. 222, 11.
310, 18. 311, 11. 371, 14.
398, 1. 398, 11. 405, 3.
440, 19. 443, 18.
- ११९ मत्स्यः 361, 14. 365, 6.
393, 13. 396, 17. 405, 15.

6 *The names of authors and works, etc.*

- 418, 1. 433, 11. 434, 5.
434, 16. 437, 1. 438, 10.
- १२० महात्मनाम् 427, 13.
- १२१ मनुः 1, 2, 4, 9, 8, 6, 10, 10,
11, 6, 11, 16, 12, 1,
12, 17, 17, 9, 19, 15,
22, 19, 24, 9, 25, 7, 26, 9,
31, 7, 32, 10, 33, 11, 34, 9,
34, 13, 34, 19, 35, 7,
35, 14, 38, 18, 39, 2, 39, 8,
41, 7, 41, 13, 42, 13,
43, 17, 44, 16, 45, 17,
46, 17, 47, 11, 47, 18,
48, 6, 50, 15, 52, 9, 54, 16,
55, 6, 60, 15, 62, 19,
64, 10, 69, 1, 69, 16, 70, 7,
72, 19, 73, 20, 74, 7,
77, 1, 81, 5, 84, 5, 85, 13,
86, 13, 87, 17, 89, 16,
91, 7, 92, 6, 92, 15,
93, 14, 94, 11, 95, 1, 96, 10,
97, 8, 98, 4, 98, 18,
100, 19, 104, 15, 105, 9,
109, 2, 110, 1, 111, 15,
113, 11, 114, 1, 115, 3,
115, 10, 118, 15, 118, 23,
119, 14, 120, 19, 120, 20,
127, 8, 131, 18, 132, 4,
133, 14, 134, 17, 139, 6,
139, 17, 140, 22, 141, 9,
142, 10, 145, 17, 147, 1,
150, 1, 152, 8, 152, 18,
155, 6, 165, 4, 173, 11,
179, 17, 186, 5, 189, 15,
190, 5, 191, 5, 193, 17,
201, 2, 205, 5, 205, 12,
209, 6, 211, 2, 213, 1,
217, 9, 219, 11, 222, 1,
229, 9, 233, 10, 235, 10,
242, 13, 242, 16, 243, 1,
246, 2, 248, 5, 248, 12,
249, 11, 252, 15, 257, 7,
263, 14, 268, 9, 275, 20,
278, 3, 279, 6, 289, 3,
293, 10, 302, 9, 315, 13,
323, 3, 337, 3, 339, 5,
344, 17, 346, 3, 347, 4,
348, 4, 349, 20, 353, 1,
354, 1, 360, 11, 362, 8,
363, 18, 366, 10, 367, 11,
371, 18, 379, 10, 389, 10,
387, 2, 388, 18, 389, 10,
390, 3, 392, 5, 397, 7,
399, 1, 401, 4, 413, 13,
417, 5, 419, 8, 422, 5,
424, 16, 426, 7, 426, 22,
427, 7, 429, 2, 429, 13,
432, 1, 436, 7, 438, 13,
465, 10.
- १२२ मन्त्रवर्गः 17, 16, 65, 11,
105, 1, 150, 18.
- १२३ मन्त्राः 109, 1.
- १२४ मर्गादिः 1, 10, 77, 9, 79, 6,
230, 2, 239, 17, 245, 8,
246, 7, 250, 13, 250, 20,
262, 20, 290, 10, 295, 3,
327, 1, 332, 8, 334, 11,
374, 13, 394, 14, 395, 4,
400, 3, 427, 10, 450, 19.
- १२५ महाभारतम् 106, 17,
143, 16, 196, 21, 226, 13.

- १२६ मान्धाता 71, 9.
 १२७ मार्कण्डेयपुराणम् 63, 9.
 374, 12. 393, 4. 463, 5.
 १२८ मार्कण्डेयः 27, 11. 27, 19.
 30, 11. 58, 15. 134, 10.
 209, 10. 214, 17. 293, 14.
 302, 17. 312, 9. 318, 5.
 368, 18. 370, 14. 391, 2.
 413, 7. 436, 2. 441, 10.
 457, 6.
 १२९ मुनयः 21, 2.
 १३० मेधातिथिः 172, 18. 173, 3.
 183, 5.
 १३१ मैत्रायणश्रुतिः 168, 4.
 १३२ मौकः 71, 6.
 १३३ मौनः 71, 6.
 १३४ यज्ञपार्श्वः 406, 6.
 १३५ यमः 1२, 1. 26, 12. 27, 7.
 28, 7. 34, 4. 34, 17. 42, 9.
 42, 13. 44, 10. 41, 13.
 46, 7. 47, 15. 49, 15. 73, 5.
 75, 8. 77, 16. 79, 13.
 81, 15. 81, 17. 83, 1. 90, 16.
 92, 19. 139, 10. 151, 16.
 186, 14. 188, 20. 191, 11.
 224, 10. 242, 5. 264, 20.
 280, 1. 295, 5. 302, 14.
 310, 9. 323, 8. 330, 9.
 336, 14. 339, 1. 341, 5.
 354, 15. 357, 23. 365, 20.
 366, 14. 367, 15. 383, 5.
 384, 7. 385, 12. 396, 11.
 399, 5. 400, 15. 400, 20.
 403, 3. 415, 1. 415, 14.
 423, 15. 444, 1. 446, 7.
 456, 5. 456, 16.
 १३६ याज्ञवल्क्यः 10, 7. 18, 22.
 19, 4. 21, 1. 22, 9. 24, 8.
 40, 11. 43, 5. 45, 13.
 47, 6. 48, 2. 50, 11. 52, 5.
 54, 20. 57, 21. 60, 8.
 65, 6. 71, 5. 74, 1. 75, 13.
 80, 5. 89, 13. 90, 4.
 91, 20. 94, 20. 97, 12.
 99, 8. 101, 7. 104, 6.
 112, 11. 114, 16. 115, 16.
 118, 11. 119, 7. 120, 19.
 121, 14. 122, 8. 126, 18.
 131, 14. 137, 14. 140, 18.
 141, 18. 143, 4. 145, 12.
 146, 11. 147, 5. 166, 14.
 181, 1. 206, 11. 224, 2.
 233, 5. 238, 19. 248, 17.
 252, 10. 257, 13. 263, 18.
 278, 11. 280, 19. 285, 14.
 288, 12. 291, 22. 292, 18.
 293, 1. 294, 8. 302, 3.
 308, 5. 311, 21. 316, 7.
 322, 17. 327, 10. 337, 9.
 344, 13. 348, 17. 364, 12.
 380, 3. 384, 12. 386, 14.
 389, 20. 399, 17. 402, 5.
 404, 20. 406, 16. 407, 2.
 407, 8. 411, 10. 411, 18.
 420, 4. 421, 11. 428, 9.
 435, 18. 437, 10. 440, 2.
 442, 22. 447, 13. 449, 20.
 454, 22. 458, 20.
 १३७ योगियाज्ञवल्क्यः 153, 6.
 406, 2.

6 *The names of authors and works, etc.*

- 418, 1. 433, 11. 434, 5.
434, 16. 437, 1. 438, 10.
- १२० मदालसावाक्यम् 427, 13.
- १२१ मनुः 4, 2. 4, 9. 8, 6. 10, 10.
11, 6. 11, 16. 12, 1.
12, 17. 17, 9. 19, 15.
22, 19. 24, 9. 25, 7. 26, 9.
31, 7. 32, 10. 33, 14. 34, 9.
34, 13. 34, 19. 35, 7.
35, 14. 38, 13. 39, 2. 39, 8.
41, 7. 41, 13. 42, 13.
43, 17. 44, 16. 45, 17.
46, 17. 47, 11. 47, 18.
48, 6. 50, 15. 52, 9. 54, 16.
55, 6. 60, 15. 62, 19.
64, 10. 69, 4. 69, 16. 70, 7.
72, 19. 73, 20. 74, 7.
77, 4. 81, 5. 84, 5. 85, 13.
86, 13. 87, 17. 89, 16.
91, 7. 92, 6. 92, 15.
93, 14. 94, 11. 95, 4. 96, 10.
97, 8. 98, 4. 98, 13.
100, 19. 101, 15. 105, 9.
109, 2. 110, 4. 111, 15.
113, 11. 114, 1. 115, 3.
115, 10. 118, 15. 118, 23.
119, 14. 120, 19. 120, 20.
127, 8. 131, 14. 132, 4.
133, 14. 134, 17. 139, 6.
139, 17. 140, 22. 141, 9.
142, 10. 145, 17. 147, 1.
150, 1. 152, 8. 152, 18.
155, 6. 155, 4. 171, 11.
179, 17. 186, 5. 189, 15.
190, 5. 191, 5. 193, 17.
204, 2. 205, 5. 205, 12.
- 209, 6. 211, 2. 213, 1.
217, 9. 219, 14. 222, 1.
229, 9. 233, 10. 235, 1.
242, 13. 242, 16. 244,
246, 2. 248, 5. 248, 1.
249, 11. 252, 15. 257,
263, 14. 268, 9. 275, 2.
278, 3. 279, 6. 280, 1.
293, 10. 302, 9. 315, 1.
323, 3. 337, 3. 339, 1.
344, 17. 346, 3. 347, 1.
348, 4. 349, 20. 353, 1.
354, 4. 360, 11. 362, 8.
363, 18. 366, 10. 367, 11.
371, 18. 379, 10. 380, 10.
387, 2. 388, 18. 389, 10.
390, 3. 392, 5. 397, 7.
399, 1. 401, 4. 413, 13.
417, 5. 419, 8. 422, 5.
424, 16. 426, 7. 426, 22.
427, 7. 429, 2. 429, 13.
432, 1. 436, 7. 438, 13.
465, 10.
- १२२ मन्त्रवर्णः 17, 16. 65, 14.
105, 4. 150, 18.
- १२३ मन्त्राः 109, 1.
- १२४ मरीचिः 1, 10. 77, 9. 79, 6.
239, 2. 239, 17. 245, 8.
246, 7. 250, 13. 250, 20.
262, 20. 290, 10. 297, 3.
327, 4. 332, 8. 334, 11.
374, 13. 394, 14. 395, 4.
400, 3. 427, 10. 450, 19.
- १२५ महाभारतम् 106, 17.
149, 16. 196, 24. 326, 13.

- १२६ मान्धाता 71, 9.
 १२७ मार्कण्डेयपुराणम् 63, 9.
 374, 12. 393, 4. 463, 5.
 १२८ मार्कण्डेयः 27, 14. 27, 19.
 30, 11. 58, 15. 134, 10.
 209, 10. 214, 17. 293, 14.
 302, 17. 312, 9. 318, 5.
 368, 18. 370, 14. 391, 2.
 413, 7. 436, 2. 441, 10.
 457, 6.
 १२९ मुनयः 21, 2.
 १३० मेधातिथिः 172, 18. 173, 3.
 183, 5.
 १३१ मैत्रायणभृतिः 168, 4.
 १३२ मौकः 71, 6.
 १३३ मौनः 71, 6.
 १३४ यज्ञपार्थः 406, 6.
 १३५ यमः 12, 1. 26, 12. 27, 7.
 28, 7. 34, 4. 34, 17. 42, 9.
 42, 13. 44, 10. 44, 13.
 46, 7. 47, 15. 49, 15. 73, 5.
 75, 8. 77, 16. 79, 13.
 81, 15. 81, 17. 83, 1. 90, 16.
 92, 19. 139, 10. 151, 16.
 186, 14. 188, 20. 191, 11.
 224, 10. 242, 5. 264, 20.
 280, 1. 295, 5. 302, 14.
 310, 9. 323, 8. 330, 9.
 336, 14. 339, 1. 341, 5.
 354, 15. 357, 23. 365, 20.
 366, 14. 367, 15. 383, 5.
 384, 7. 385, 12. 396, 11.
 399, 5. 400, 15. 400, 20.
 408, 3. 415, 1. 415, 14.
 423, 15. 444, 1. 446, 7.
 456, 5. 456, 16.
 १३६ याज्ञवल्क्यः 10, 7. 18, 22.
 19, 4. 21, 1. 22, 9. 24, 8.
 40, 11. 43, 5. 45, 13.
 47, 6. 48, 2. 50, 11. 52, 5.
 54, 20. 57, 21. 60, 8.
 65, 6. 71, 5. 74, 1. 75, 13.
 80, 5. 89, 13. 90, 4.
 91, 20. 94, 20. 97, 12.
 99, 8. 101, 7. 104, 6.
 112, 11. 114, 16. 115, 16.
 118, 11. 119, 7. 120, 19.
 121, 14. 122, 8. 126, 18.
 131, 14. 137, 14. 140, 18.
 141, 18. 143, 4. 145, 12.
 146, 11. 147, 5. 166, 14.
 181, 1. 206, 11. 224, 2.
 233, 5. 238, 19. 248, 17.
 252, 10. 257, 13. 263, 18.
 278, 11. 280, 19. 285, 14.
 288, 12. 291, 22. 292, 18.
 293, 1. 294, 8. 302, 3.
 308, 5. 311, 21. 316, 7.
 322, 17. 327, 10. 337, 9.
 344, 13. 348, 17. 364, 12.
 380, 3. 384, 12. 386, 14.
 389, 20. 399, 17. 402, 5.
 404, 20. 406, 16. 407, 2.
 407, 8. 411, 10. 411, 18.
 420, 4. 421, 11. 428, 9.
 435, 18. 437, 10. 440, 2.
 442, 22. 447, 13. 449, 20.
 454, 22. 458, 20.
 १३७ योगियाज्ञवल्क्यः 153, 6.
 406, 2.

- १३८ यौवनाश्वः 71, 9.
 १३९ लक्ष्मीः 30, 16.
 १४० लघुयमः 421, 3.
 १४१ लिङ्गपुराणम् 110, 8.
 181, 21.
 १४२ लौगाक्षिः 21, 2. 26, 15.
 27, 12. 28, 14. 28, 18.
 70, 18. 304, 12. 334, 15.
 429, 22. 441, 16. 445, 9.
 449, 14. 457, 11. 457, 17.
 461, 3. 467, 12. 468, 6.
 469, 6.
 १४३ वत्सः 86, 10.
 १४४ वराहपुराणम् 360, 15.
 १४५ वरुणः 31, 1.
 १४६ वसिष्ठः 10, 18. 11, 12.
 29, 17. 32, 16. 33, 9. 49, 1.
 51, 10. 70, 12. 71, 15.
 72, 1. 78, 11. 89, 6. 93, 2.
 95, 14. 116, 4. 124, 3.
 124, 8. 127, 4. 138, 5.
 140, 7. 204, 19. 206, 2.
 212, 18. 233, 18. 239, 20.
 244, 12. 259, 20. 278, 7.
 339, 11. 346, 13. 355, 9.
 364, 8. 364, 20. 380, 15.
 440, 9. 448, 8. 460, 8.
 १४७ वाजसनेयकब्राह्मणम् 152,
 18.
 १४८ वाजसनेयकम् 66, 6.
 १४९ वाजसनेयब्राह्मणम् 107, 8.
 175, 11. 269, 8.
 १५० वाजसनेयविद्याया 271, 9.
 १५१ बाधूलः 71, 6.
 १५२ वामनपुराणम् 153, 10,
 231, 20.
 १५३ वायुपुराणम् 40, 4. 78, 20.
 369, 6. 412, 20. 415, 5.
 417, 11. 423, 6. 431, 18.
 433, 3.
 १५४ वासिष्ठाः 28, 19.
 १५५ विश्वामित्रः 45, 10. 71, 14.
 71, 18. 72, 8. 170, 5.
 299, 14.
 १५६ विष्णुधर्मोत्तरम् 23, 5.
 301, 17. 315, 6. 372, 12.
 394, 10. 399, 9. 413, 11.
 439, 16. 459, 1.
 १५७ विष्णुपुराणम् 24, 16. 29, 9.
 55, 17. 60, 19. 69, 11.
 101, 20. 277, 2. 311, 1.
 345, 9. 374, 16. 386, 12.
 418, 9. 461, 20. 464, 2.
 १५८ विष्णुः 21, 19. 22, 13. 51, 5.
 81, 12. 96, 3. 117, 2.
 117, 6. 118, 7. 119, 20.
 142, 7. 144, 3. 163, 15.
 178, 12. 209, 17. 220, 15.
 232, 21. 234, 12. 238, 8.
 241, 17. 244, 12. 246, 20.
 248, 2. 248, 20. 249, 17.
 251, 15. 256, 6. 261, 16.
 263, 21. 279, 11. 289, 8.
 289, 17. 295, 1. 297, 16.
 298, 23. 299, 2. 305, 10.
 318, 16. 314, 14. 374, 20.
 394, 5. 394, 16. 409, 2.
 418, 13. 427, 18. 432, 5.

- 432, 20. 433, 453, 17.
16, 462, 21.
- १८९ वीतहव्यः 71, 6.
- १९० बृहद्गार्ग्यः 324, 20.
461, 11.
- १९१ बृहदपराशरः 161, 14.
162, 17. 206, 6. 221, 13.
256, 15. 274, 20.
- १९२ बृहदमनुः 229, 14. 245, 2.
247, 8. 247, 13. 251, 10.
252, 21. 295, 9. 309, 10.
319, 6. 367, 5. 464, 20.
- १९३ बृहदयज्ञवल्क्यः 214, 1.
286, 18.
- १९४ बृहदशातातपः 418, 5.
422, 15.
- १९६ बृहद्वीसष्टः 240, 1. 300, 11.
310, 4. 356, 4. 404, 4.
- १९६ वैश्वानससूत्रम् 138, 4.
139, 4.
- १९७ व्याघ्रपात् 235, 4. 334, 4.
- १९८ व्याघ्रः 230, 11. 230, 16.
276, 17. 433, 8. 453, 11.
- १९९ व्यासः 1, 7. 17, 2. 23, 8.
40, 17. 45, 3. 64, 7.
109, 18. 111, 7. 128, 12.
173, 5. 178, 14. 214, 12.
218, 2. 227, 5. 270, 17.
304, 8. 331, 20. 373, 3.
421, 16. 426, 18. 429, 10.
440, 7. 444, 12. 446, 10.
465, 19.
- १७० व्यासस्मृतिः 169, 12.
- १७१ शङ्ख-ल्लिखितौ 26, 4.
49, 15. 93, 10. 99, 19.
- 139, 21. 213, 17. 213, 17.
266, 20. 423, 8.
- १७२ शङ्खः 21, 10. 23, 19.
24, 17. 27, 10. 28, 12.
32, 14. 61, 15. 120, 5.
230, 5. 231, 17. 234, 6.
235, 22. 243, 13. 246, 17.
250, 3. 265, 5. 267, 16.
293, 7. 298, 18. 298, 22.
303, 4. 304, 6. 326, 7.
342, 11. 364, 17. 370, 5.
377, 14. 383, 1. 384, 3.
393, 17. 395, 7. 403, 14.
424, 21. 425, 13. 446, 15.
456, 2. 462, 3.
- १७३ शम्भुः 397, 2. 397, 20.
- १७४ शल्यपर्व 82, 3.
- १७५ शाठचायनिः 319, 9.
321, 15. 8514, 14.
- १७६ शातातपः 63, 19. 72, 12.
90, 16. 206, 3. 221, 13.
228, 4. 267, 1. 221, 18.
338, 16. 354, 12.
354, 19. 397, 15. 443, 12.
456, 13. 456, 22. 460, 13.
463, 17.
- १७७ शिवस्वामिः 448, 13.
- १७८ शुनःपुच्छः 290, 19.
- १७९ शैवपुराणम् 14, 13.
- १८० शौनकः 28, 16. 130, 9.
178, 17. 180, 13. 308, 17.
317, 7. 363, 5. 363, 17.
409, 8. 410, 5. 415, 8.
416, 18. 419, 14.
- १८१ मुक्तिः 60, 3. 66, 16. 68, 12.
100, 14. 103, 6. 104, 13.

- 105, 15. 132, 15. 136, 4.
 136, 15. 137, 11. 141, 7.
 150, 10. 151, 11. 155, 10.
 166, 14. 171, 8. 171, 12.
 173, 3. 174, 15. 176, 6.
 180, 15. 195, 15. 226, 14.
 313, 12. 385, 8. 452, 6.
- १८२ श्लोक गीतमः 291, 15.
 321, 11. 335, 4. 335, 15.
 450, 10.
- १८३ षट्त्रिंशन्मतम् 227, 2.
 242, 2. 264, 11. 332, 4.
 378, 9.
- १८४ सङ्ग्रहकारः 36, 13. 79, 3.
 216, 11. 243, 10. 352, 13.
 402, 17.
- १८५ सत्यव्रतः 22, 4. 391, 20.
- १८६ सरस्वतिः 30, 16.
- १८७ संवर्तः 22, 16. 78, 14.
 79, 9. 213, 1. 260, 4.
 294, 12.
- १८८ साङ्ख्यघायनगृह्यम् 21, 8.
- १८९ सावेतसः 71, 6.
- १९० सुमन्तुः 44, 20. 64, 3.
 261, 2. 323, 13. 327, 17.
 329, 8. 381, 15. 386, 9.
 398, 14. 424, 5. 431, 5.
 447, 6. 452, 20. 457, 3.
 458, 8. 464, 17. 465, 14.
- १९१ सुभुतः 379, 6.
- १९२ सूत्रकाराः 30, 17.
- १९३ स्कन्दपुराणम् 17, 6.
 162, 8. 163, 10. 164, 5.
 455, 18. 466, 6.
- १९४ स्कन्दः 162, 11.
- १९५ स्मृतिः 170, 18. 171, 5.
 177, 19. 203, 8. 353, 20.
 355, 15. 355, 18. 374, 9.
 396, 6. 423, 6. 443, 8.
 467, 17.
- १९६ स्मृतिसङ्ग्रहः 462, 6.
 470, 13.
- १९७ स्मृत्यन्तरम् 29, 14. 62, 11.
 71, 17. 86, 6. 114, 12.
 125, 15. 129, 11. 152, 4.
 154, 13. 164, 21. 170, 14.
 177, 5. 190, 17. 201, 10.
 208, 13. 226, 15. 229, 20.
 230, 19. 232, 4. 244, 5.
 256, 19. 262, 12. 262, 16.
 296, 4. 309, 13. 325, 21.
 328, 6. 331, 19. 334, 18.
 336, 8. 375, 7. 378, 3.
 382, 7. 385, 1. 391, 7.
 392, 9. 395, 12. 400, 11.
 413, 2. 430, 5. 442, 13.
 444, 9. 445, 6. 447, 12.
 458, 6. 465, 7. 469, 10.
- १९८ हरिः 30, 16. 37, 8.
- १९९ हारीतः 5, 15. 6, 13. 14, 2.
 17, 18. 21, 14. 40, 7.
 43, 9. 49, 15. 53, 11. 73, 17.
 82, 11. 109, 15. 160, 14.
 164, 13. 172, 9. 172, 20.
 173, 3. 208, 17. 231, 2.
 249, 21. 278, 1. 265, 9.
 275, 3. 280, 9. 285, 10.
 333, 12. 336, 2. 343, 1.
 359, 22. 379, 6. 449, 5.
 451, 15.
- २०० हारीतस्मृतिः 53, 3.

Index of Quotations, Vol. I., Part II.

१. अङ्कुराः—

- अयुजो भोजयेच्छादे 362, 9.
 आममेवाददीवान्यात् 41, 3.
 आमं पूयति संसारे 41, 4.
 गृहे यस्य मृतः कश्चित् 252, 1.
 जनने मरणे चैव 258, 11.
 तत्राधिकृत्य मृतकम् 264, 9.
 तस्मादामं गृहीतव्यम् 41, 5.
 तस्याप्यशौचं विज्ञेयम् 252, 2.
 तस्याशौचं विधानव्यम् 227, 15.
 त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे 325, 5.
 दाहयित्वा तथाप्येनम् 241, 13.
 न कदलीपत्रम् 393, 8.
 न जातीकुसुमानि 393, 8.
 नवमैकादशे चैव 448, 8.
 नाशौचं सूतके प्रोक्तम् 215, 4.
 रश्मत्वं तस्य जानीयात् 325, 6.
 पथमेऽङ्घ्रिं तृतीयेऽङ्घ्रिं 448, 7.
 पत्रजत्यकृतोद्वाहः 149, 12.
 पत्रजेत् ब्रह्मचर्येण 149, 13.

* This index as well as that to the first part of this work presents a quotation under that name only, under which the author quotes it, notwithstanding its occurrence in works of other names.

- मवाद्य कुर्वतः श्राद्धम् 325, 7.
 वस्त्रे विवाहकाले च 258, 12.
 यदि कश्चिन् प्रमादेन 227, 14.
 यद्यप्यकृतचूडो वै 241, 12.
 यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतम् 275, 17.
 वनाद्वा पत्रजेद्विद्वान् 149, 14.
 षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते 386, 6.
 स तु जीवन् भवेच्छूद्रो 386, 7.
 संसारमेव निःसारम् 149, 11.
 संस्पर्शं सूतिकायास्तु 212, 9.
 सूतके मृतकं चेत्स्यात् 264, 8.
 सूतके सूतिकावर्जम् 212, 8.
 स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निम् 275, 18.

२. अग्निः—

- अगोधूमं च यच्छ्राद्धम् 369, 5.
 अतः परं प्रवक्ष्यामि 193, 13.
 अथ सपिण्डीकरणम् 451, 6.
 अनौद्धत्यमदीनत्वम् 181, 13.
 अभ्युत्थान-प्रियालापैः 199, 14.
 अहिंसा सत्यमस्तेयम् 181, 10.
 आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः 181, 12.
 उच्छिष्टसन्निधानं तु 429, 8.
 उदक्या चोदितं चात्रम् 190, 1.
 उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये 181, 15.
 ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते 345, 16.

एष स्वधर्मो विख्यातः 181, 19.
 गोत्र-सम्बन्ध-नामानि 420; 11.
 चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः 172, 15.
 तदन्नं निष्फलं याति 421, 22.
 तद्वर्जनात् पितुरपि 299, 22.
 ते तं तथेत्यविघ्नेन 365, 14.
 दत्ते वाऽप्यथ वाऽदत्ते 421, 19.
 धातुः प्रकुप्यते येन 189, 21.
 न परस्परमर्घ्याः स्युः 345, 15.
 न मृगमयानि कुर्वीत 392, 17.
 परित्यजन्ति ये मोहात् 165, 9.
 पालाशेभ्यो विना न स्युः 392, 18.
 पिता पितामहो भ्राता 355, 14.
 पितृक्रमादुदीर्येति 420, 12.
 पितृणामासनस्थानात् 429, 7.
 पित्र्यं कल्पितं पूर्वम् 190, 3.
 प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे ऋषम् 190, 2.
 भावशुद्धिर्हरिभक्तिः 181, 11.
 भिक्षाटनं जपः सन्ध्या 181, 18.
 यज्ञोपवीतं सर्वेषाम् 105, 8.
 यतीनां व्रतवृत्तानाम् 108, 15.
 यथाभुतं प्रतीक्षेरन् 365, 15.
 वर्जयेत्तादृशीं भिक्षाम् 160, 4.
 विष्णुरूपेण वै कुर्यात् 198, 16.
 वैश्वदेवे नियोज्यस्याः 345, 17.
 शिखिनस्तु भुताः केषिन् 172, 14.
 सम्पत्कौञ्जावते शेषः 261, 21.
 संवत्सरे पूर्णे श्राद्धघाते वा 451, 6.
 स्नानं सुरार्चनं ध्यानम् 181, 17.

स्वच्छेहो गुरुशुभ्रुषा 187, 14.
 स्वाहेति च ततः कुर्यात् 430, 10.
 हस्तेन मुक्तमन्नाद्यम् 420, 9.
 हितं मितं सदा ऽभ्रीयात् 189, 20.
 ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने 181, 16.

३. आचार्याः --

वस्तुच्यमानमेत्यन्तः 2, 4.

सक्षेप-विस्तराभ्यां हि 2, 3.

४. *आथर्वणीभ्रातः --

प्राणं वा एते 99, 16.

ये दिवा रत्या 99, 16.

५. आदित्यपुराणम् --

अगाधतोयराशि वा 228, 13.

अविमुक्तोन्मुखस्तस्य 229, 3.

उत्तमानामुयाल्लोकान् 228, 16.

ऊढायाः पुनरुद्वाहम् 91, 13.

कलौ पञ्च न कुर्वीत 91, 14.

काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो 229, 2.

गच्छेन्महापथं वाऽपि 228, 14.

जातभ्रात्रे न दद्यात् 23, 12.

दुधिकिरस्यैर्महारोगैः 228, 11.

प्रणवं तारकं ब्रूते 229, 4.

प्रयाग-वटशाखायाम् 228, 15.

प्रविशेऽज्ज्वलनं दीपम् 228, 12.

मधुक्तं रामतं चैव 370, 12.

यस्मान्नायनायणाच्छुद्धिः 23, 13.

शाराणस्यां मृतो यस्तु 229, 1.

श्राद्धकर्मणि शस्तानि 370, 13.

* The quotations under this heading appear in Prasnopanishad.

६. आदिपुराणम्—

- भटवी पर्वताः पुण्याः 303, 10.
 आमन्त्रितश्चिरं नैव 267, 1.
 आयान्ति तस्मात्तदहः 23, 17.
 उत्तरामिमुखान् विप्रान् 399, 16.
 उत्तरे ब्रह्मयूपस्य 308, 1.
 एतद्व्याशिरो नाम 308, 2.
 एवं सति नृपः शुद्धः 256, 3.
 कन्यागते पञ्चमे तु 321, 10.
 काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः 324, 7.
 कृत्वा सचैलं ज्ञानं तु 260, 16.
 क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च 324, 6.
 मासमात्रं परगृहात् 324, 10.
 चिकित्सको यत्कुरुते 255, 19.
 चिरकारी भवेद् द्रोही 367, 3.
 तत्कर्म नान्यो जानाति 255, 16.
 तत्र दद्यात् स्रवणीं तु 23, 18.
 तदन्यो न क्षमः कर्तुम् 256, 1.
 तदन्यो नैव जानाति 255, 18.
 तदा माससमैस्तासाम् 239, 15.
 तन्नास्ति यस्मादन्यस्य 256, 5.
 तस्माच्चिकित्सकः स्पृशे 255, 20.
 तस्मात्तास्तत्र विधिना 324, 8.
 दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् 255, 21.
 देवत्वात्तश्च गर्ताश्च 303, 13.
 वतानां पितृणां च 367, 2.
 वाश्च पितरश्चैव 23, 16.
 क्षान्तरे अपि कन्यास्ये 321, 9.
 चक्रोशं मयासेत्रम् 307, 16.
 वृद्धौ यमः प्रेताम् 324, 4.

- भिक्षामात्रेण यः प्राणान् 324, 11.
 मघायां पिण्डदानेन 327, 2.
 मध्वाज्य-तिलमिश्रेण 324, 9.
 महानद्याः पश्चिमेन 307, 17.
 यत्कर्म राजभृत्यानाम् 256, 4.
 यो वा संवर्धते देहम् 324, 12.
 राजा करोति यत्कर्म 256, 2.
 वनानि गिरयो नद्यः 303, 12.
 विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो 399, 14.
 विसर्जयित्वा मानुष्ये 324, 5.
 शन्नो देवीति मन्त्रेण 399, 15.
 शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः 255, 15.
 श्राद्धं तेनापि कर्तव्यम् 324, 13.
 षण्मासाभ्यन्तरं यावत् 239, 14.
 सङ्क्रान्तावुपवासेन 327, 1.
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुः 303, 11.
 सूतकी तु मुखं वृष्ट्वा 260, 15.
 सूपकारेण यत् कर्म 255, 17.

७. *आनुशासनिकम्—

अपत्यजन्म शूद्रायाम् 97, 18.

* In the first part of the present volume the quotations from the different Parvās of Mahābhārata are given under the general heading महाभारतम्, but in the present part the arrangement is changed for convenience of the reader, and the quotations are placed under the names of their respective Parvās. However, in the case of such quotations, as have their Parvās not specified by the author, the former order has been retained.

कौमार्यं ब्रह्मचर्यं मे 82, 1.
रत्यर्थमपि शूरा स्मात् 97, 19.

८. आपस्तम्बः—

अचूडायां तु कन्यायां 242, 6.
अटव्यां ये समुत्पन्नाः 392, 2.
अनुभाविनां च परिवापनम् 296, 15.
अक्षेन चाक्षस्य 10, 15.
अपुत्रा ये मृताः केचित् 329, 18.
अष्टमे पुष्टिः 317, 18.
आकाशं गमयेत्पिण्डम् 439, 10.
एकादशे कृष्णावसम् 317, 20.
एतेनाऽन्तेवासिनो 345, 2. 346, 1.
कर्तुस्तु कालाभिनिवृत्तात् 317, 11.
काषायं चैके 33, 5.
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनाम् 220, 8.
क्षत्रियधीव वृत्तस्थो 361, 6.
गुणवदलाभे सोदर्यो 345, 1.
चतुर्थे शूद्रपशुमान् 317, 14.
चतुर्दश आनुधरादिः 318, 2.
चत्वार आभक्तः 140, 18.
तस्यामुत्पाद्य चण्डालम् 72, 17.
तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः 317, 14.
तेषां तु पितृकाशीवम् 220, 9.
ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु 392, 3.
तेषामपि च देवं स्मात् 329, 14.
तृतीये चतुर्थे 317, 21.
दशमे व्यापारि राशिः 317, 19.
पुराणां नानुश्रुता च 439, 9.
द्वादशे पशुमान् 317, 21.

द्वावेवाभ्रमिणी भोज्यौ 386, 2.
द्वितीये स्तेनाः 317, 13.
नवम एकखुराः 317, 18.
पञ्चदशे पुष्टिः 318, 3.
पञ्चमे पुमांसः 317, 15.
पितुर्ज्येष्ठस्य 46, 15.
पितृणां स्थानमाकाशम् 439, 11.
प्रथमे बर्मे 21, 5.
प्रथमे ऽहनि 317, 12.
बह्वपत्यो न 317, 15.
ब्राह्मणान् भोजयेत् 340, 5.
माञ्जिष्ठं राजन्यस्य 33, 6.
मुनेरक्षमभोज्यं स्यात् 386, 3.
वस्त्रामयेत् 140, 16.
यत् पिबेत्कापिलं क्षीरम् 381, 7.
यदि पत्नी विदेशस्था 339, 8.
बभ्रार्थहरः स पिण्डदायी 463, 1.
वस्यां मनश्चक्षुषोः 58, 5.
वसन्ते ब्राह्मणम् 32, 7.
वासः 33, 5.
विहितं तस्य नाशीवम् 224, 20.
व्यापारयेद्य अत्मानम् 224, 19.
शाण-शौमाजिनानि 33, 5.
षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलः 317, 17.
सप्तमे कर्षे राशिः 317, 17.
सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् 32, 1.
सम्मानगोत्र-प्रवराम् 72, 16.
सर्वेष्वेवापरपक्षस्य 317, 10.
शरिर्ब्रं वैद्यस्य 33, 7.

९. *आराणिश्रुतिः—

- अत ऊर्ध्वम् 167, 14.
 आरुणिः प्रजापतेः 167, 1.
 उपवीतं भूमौ 167, 11.
 कुटीचको ब्रह्मचारी 167, 12.
 गायत्रीं च 167, 10.
 तं गत्वोषाच 167, 1.
 तव पुत्रान् भ्रातृव्य- 167, 3.
 दण्डमाच्छादनम् 167, 8.
 दण्डान् लोकाभीन् 167, 13.
 पात्रं विसृजेत् 167, 13.
 ब्रह्मचारी गृहस्थो 167, 9.
 शेषं विसृजेत् 167, 9.
 सन्धिं समाधौ 167, 15.
 सर्वेषु वेदेषु 168, 1.

१०. †आश्वमेधिकम्—

- अधोगतिं व्रजेत् क्षिप्रम् 97, 4.
 अन्यथा वाहवन् राजन् 7, 9.
 अहः पूर्वं द्वियामं वा 7, 5.
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा 179, 1.
 काषायमात्रसारो ऽपि 179, 2.
 कृत्वा पुरीषगर्भेषु 97, 2.
 न क्षुत्तृष्णा-भ्रमभ्रान्तम् 7, 3.
 न दण्डेन न यद्वशा वा 7, 2.
 भूणहत्यासमे पापम् 7, 11.

* The quotations under this heading appear in *Āruṇeyōpani-
shad.*

† Vide footnote on page 3 of
this Index

- मामधः पातयन्नेष 97, 3.
 यत्र वा त्वरया कृत्यम् 7, 7.
 रुधिरं वाहयेत्तेषाम् 7, 10.
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु 7, 8.
 वाहयेद्बुद्धतेनैव 7, 1.
 विश्राय्येन्मध्ये भागे 7, 6.
 शूद्रायोनौ पतद्वीजम् 97, 1.
 स्रुतपेषु च भुञ्जीयात् 7, 4.

११. *आश्वलायनगृह्यम्—

- अष्टौ पिण्डान् कृत्वा 56, 8.
 क्षेत्राच्चेद्भयतः 56, 12.
 दुर्विज्ञेयानि रुक्षणानि 56, 8.

१२. †आश्वलायनः—

- अग्निं प्रत्येयात् 434, 3.
 अपः प्रदाय 408, 10.
 आचान्तेष्वेके 430, 10.
 आपः प्रदाय 408, 11.
 दर्भान् द्विगुणभुमानासनम् 408, 10.
 नवमिश्रं षडुत्तरम् 449, 3.
 प्राचीनावीती लेखाम् 431, 11.
 भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु 430, 10.

१३. †उमा-महेश्वरसंवादः—

- ऋतुस्नाता तु या शुद्धा 82, 7.

१४. उशनाः—

- अपत्नीकः प्रवासी च 333, 19.

* Full name आश्वलायनगृह्यसूत्रम्.

† Possibly आश्वलायनस्मृतिः.

‡ Vide footnote on page 5 of
the List of the Names of Authors,
Works, &c., given at the end of
the first part.

अयान्त्रितं हि तद्भक्ष्यम् 188, 15.
 अहन्येकादशे तेषाम् 458, 16.
 उपपन्नं तदित्याहुः 188, 19.
 उपस्थाने च यत् प्रोक्तम् 183, 16.
 एकोद्दिष्टं न कुर्वीत 458, 15.
 करञ्जं येषपि चान्ये वै 375, 13.
 कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक- 375, 10.
 तत् प्राक्मणीतमित्याह 188, 13.
 तपो-ऽग्निहोत्रमन्त्रेषु 356, 11.
 तात्कालिकमिति ख्यातम् 188, 17.
 तात्कालिकोपपन्नं च 188, 9.
 त्रिदण्डग्रहणादेव 458, 14.
 न पूर्वैण विशुद्धिः स्यात् 264, 19.
 नालिका-शण-छत्राक- 375, 9.
 पिता पितामहो यस्य 356, 10.
 भिक्षाटनसमुद्योगात् 188, 14.
 मधुवदाहरणं यन्तु 188, 11.
 मनःसङ्कल्परहितान् 188, 10.
 माधुकरमसङ्कल्पम् 188, 18.
 वर्जयेद्भञ्जनं भादे 375, 12.
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् 188, 12.
 सपिण्डीकरणं तेषाम् 458, 13.
 सिद्धमद्यं भक्तजनैः 188, 18.
 सिद्धाद्येन न कुर्वीत 383, 20.
 स्वल्पाशीवस्य मध्ये तु 264, 18.

१६. ऋष्यशृङ्गः—

अपि वा वाससी 36, 6.
 अर्वागन्धान्मातृ-पितृ- 467, 7.
 अविशेषेण कर्तव्यम् 466, 11.

आशीचमन्तरा दर्शो 291, 3.
 आशीचे तु व्यतिक्रान्ते 330, 20.
 देये पितृणां भादे तु 330, 19.
 पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र- 467, 5.
 पितरो यत्र पूज्यन्ते 466, 10.
 भवेद्यदि सपिण्डानाम् 466, 18.
 रीत्रे हस्ते च रोहिण्याम् 454, 21
 शुचिर्भूतेन दातव्यम् 332, 17.
 सपिण्डीकरणभादम् 454, 20.
 समाग्निं प्रेततन्त्रस्य 291, 4.
 सम्बन्धासत्तिमालोच्य 466, 19.
 सा तिथिस्तस्य कर्तव्या 332, 18.
 स्नुषा-श्वश्रुश्च पित्रोश्च 467, 6.

१६. कण्वः—

एकरात्रं वसेत् ग्रामे 182, 16.
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु 182, 17.

१७. कपिलमतम्—

अभयं सर्वभूतेभ्यो 160, 3.
 निनीषन् दण्ड-शिक्षयादि 160, 4.
 विधिवत् प्रैषमुद्यार्य 160, 2.

१८. *कर्मप्रदीपः—

आवृत्य प्राणमायस्य 432, 17.
 जपस्तेनैव चाऽऽवृत्य 432, 18.
 वामेनावर्तनं केचित् 432, 15.
 सद्यं गौतम-शाण्डिल्यौ 432, 16

१९. †कश्यपः—

क्रयक्रीता तु या नारी 87, 14.
 न सा देवे न सा पित्र्ये 87, 15.

*Vide Prefatory Notes, P. 5, L. 2.
 † कश्यपः and काश्यपः denote
 one and the same author.

२०. *काठकम्—

- इवानां सयवा दर्भाः 402, 16.
 पेटृणां द्विगुणांस्तिलैः 408, 7.
 २१. †कात्यायनस्मृतिः—
 भय वा चतुर्विंशति वर्षाणि 197,
 13.
 अष्टात्रत्वारिंशद्वर्षवासी 197, 14.
 अष्टात्रत्वारिंशद्वर्षाणि 197, 9.
 आ प्रायणान् 193, 1.
 उपनयनादूर्ध्वम् 197, 7.
 औदुम्बराः 199, 2.
 कुटीचका बहूदकाः 199, 16.
 कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु 200, 1.
 गायत्रो ब्राह्मः 197, 6.
 गृहस्था अपि 198, 4.
 घोरसंन्यासिकाः 198, 15.
 तत्र ब्रह्मचारिणः 197, 5.
 तत्र वार्ताकवृत्तयः 198, 6.
 तत्र वैखानसाः 198, 22.
 नैव पौत्रेण कर्तव्यम् 462, 17.
 परमहंसा न दण्डधराः 200, 10.
 परिव्राजका अपि 199, 15.
 फेनपा उन्मत्तकाः 199, 10.
 बहूदकास्त्रिदण्ड-200, 2.
 ब्रह्मचारि-गृहस्थ-197, 4.
 यायावराः 198, 12.
 वानप्रस्था अपि 198, 20.

- वार्ताकवृत्तयः 198, 4.
 वालखिल्याः 199, 5.
 वैखानसा औदुम्बराः 198, 20.
 शालीनवृत्तयः 198, 9.
 स्वदारनिरतः 197, 11.
 हंसा एकदण्डधराः 200, 6.
 २२. कात्यायनः—
 अकृतं तद्विजानीयात् 116, 14.
 अग्निहोत्रादिशुश्रुषाम् 117, 10.
 अतिवृद्धानभार्याश्च 355, 4.
 अत्र पितरः 432, 9.
 अथ सपिण्डीकरणम् 451, 8.
 अथागच्छत वोढायाम् 93, 5.
 अथानवेक्षमेत्यापः 287, 18.
 अथैकोद्विष्टमेकम् 447, 20.
 अर्धमादहनं प्राप्तम् 287, 11.
 अनिन्येनामन्त्रिते 366, 7.
 अनिवृत्ते दशाहे तु 230, 8.
 अनेकेभ्यो हि दत्तायाम् 94, 3.
 अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत 322, 20
 अभ्युदयिके श्राद्धे 459, 10.
 अमावास्यायां सर्वम् 317, 5.
 अयातयामैश्वन्दोभिः 132, 18.
 अभ्रत्सु जपेद्याहतिपूर्वाम् 422,
 अभ्रत्सुतीयायाम् 316, 19.
 असावेतत्त इति ये 431, 14.
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य 159, 2
 आमपात्रे उन्नमादाय 287, 9.
 आमश्राद्धं प्रकुर्वीत 334, 3.

* Probably काठकगृहसूत्रम्.

† Vide Prefatory Notes, P. 5, L. 21

- आपद्यनमौ तीर्थे च 334, 2.
 आश्रुतान् पुनराचान्तान् 292, 14.
 आश्रमी चेत्तप्रकृच्छम् 157, 2.
 उन्मच्चः पतितः कुष्ठी 90, 13.
 उल्लिख्यापहता इति 430, 22.
 ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै 91, 6.
 ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः 322, 20.
 ऋजवो दर्माः 459, 11.
 ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य 93, 8.
 एकशफं नवम्याम् 317, 1.
 एकं प्रेतस्य 455, 8.
 एकोऽनुगच्छन् तस्यार्धम् 287, 10.
 एतेन पिण्डो व्याख्यातः 455, 10.
 एवं कृतोदकान् सम्यक् 292, 13.
 कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा 446, 4.
 466, 13.
 कारयेत्तद्ब्रह्मत्वे च 117, 11.
 कुहकोन्मत्त-चोरांश्च 355, 6.
 कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा 157, 1.
 कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु 390, 19.
 कृषिः सप्तम्याम् 316, 20.
 क्रियते छन्दसां तेन 132, 17.
 क्रीडमानैरपि सदा 132, 19.
 गन्धान् ब्राह्मणसात्कृत्वा 411, 15.
 गायत्रीं मधुमतीम् 426, 16.
 गोत्र-नामपदान्ते च 287, 20.
 घृतेनाभ्यक्तमाग्राव्य 287, 5.
 चक्षुः-श्रोत्रविहीनश्च 90, 14.
 चतुर्थ्यां क्षुरपशत्रुः 316, 19.
 चन्दनोक्षितसर्वाङ्गम् 287, 6.
 जड-मूका-ऽन्ध-बधिर- 355, 3.
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हिरण्यानि 317, 3.
 ततः संवत्सरे पूर्णे 455, 6.
 तद्द्वार्यमुपवीतं स्यात् 37, 15.
 तेषामुपशमो धर्मो 201, 7.
 तैलमुद्वर्तनं स्नानम् 390, 18.
 त्रिवृतं चोपवीतं स्यात् 37, 11.
 त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यम् 36, 11.
 दक्षा प्रियंवदा शुद्धा 117, 13.
 दक्षिणं पातयेज्जानुम् 397, 12.
 दक्षिणापान् कुशान् कृत्वा 287, 21.
 दक्षिणाशेरसं भूमौ 287, 4.
 दधि-बदराऽक्षतमिश्राः 459, 12.
 दशम्यां गावः 317, 1.
 दानमेकं गृहस्थानाम् 201, 8.
 दिनक्रमेण वा कर्म 117, 14.
 दीर्घा स्थूला गुणैर्दुष्टा 40, 2.
 दुर्बलं स्नापयित्वा च 287, 3.
 दूरस्थानामविद्यानाम् 77, 2.
 वृष्टमेव फलं तत्र 118, 6.
 देशान्तरस्थ-स्त्रीबैक- 355, 1.
 शूतं षष्ठ्याम् 316, 20.
 द्वादश्यां धन-धान्य- 317, 2.
 द्वितीयायां स्त्रीजम् 316, 18.
 द्वे बहूनि निमित्तानि 470, 5.
 धनवृद्धिप्रसक्तंश्च 355, 5.
 धर्मं कुरुत यत्नेन 292, 16.
 धार्या सा वर्षमेकं तु 93, 20.

- रूपं चैवानुपूर्व्येण 411, 16.
 यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो 159, 21.
 न वियुक्ता त्वचा चैव 39, 20.
 न सपर्णा नातियामा 39, 22.
 नाङ्गुष्ठादधिका कार्या 39, 19.
 नान्दीमुखान् पितृनर्चयिष्ये 456, 14.
 नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये
 459, 13.
 नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः
 459, 15.
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्
 459, 14.
 निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु 454, 18.
 नैकयाऽपि त्रिना कार्यम् 116, 13.
 नैमित्तिकानि कार्याणि 470, 6.
 पत्रपुटके वा 405, 14.
 परिचारका एकादश्याम् 317, 2.
 पातयेदितरञ्जानु 397, 13.
 पित्र्यमन्त्रवर्जनम् 459, 10.
 पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यः 411, 21.
 पुत्राः पञ्चम्याम् 316, 19.
 पुराऽऽगतश्च सर्वेषाम् 91, 4.
 पृष्ठवंशे च नाभ्यां च 37, 14.
 प्रत्यब्दं यदुपाकर्म 132, 16.
 प्रत्याब्दिकं च शेषेषु 446, 7.
 466, 14.
 प्रथमा धर्मपत्नी स्यात् 118, 5.
 प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः 93, 19.
 भादेशान्नाऽधिका न्यूना 39, 21.
 प्रेतपात्रम् 455, 8.
 मातामहस्य भेदे ऽपि 416, 8.
 मा शोकं कुरुताऽनित्ये 292, 15.
 मुखे वस्त्रं निधायैवम् 287, 8.
 यत्रैस्तिलार्थः 459, 11.
 यानि वा विद्यन्ते 405, 13.
 या वा स्यात् वीरसुरासाम्
 117, 12.
 युग्मानाशयेत् 459, 17.
 युवानस्तत्र म्रियन्ते 317, 4.
 ये समाना इति ब्रह्म्याम् 455, 9.
 वरदोषास्तथैवैते 90, 15.
 वरयित्वा तु यः कश्चित् 93, 7.
 वाणिज्यमष्टम्याम् 317, 1.
 विकर्मस्थः सगोत्रो वा 91, 5.
 विभज्य सह वा कुर्युः 117, 15.
 विशीर्णा विमला न्हस्वा 40, 1.
 विष्णुधर्मोत्तरे वाऽऽप्तु 413, 11.
 वेद्यातिसकृत-पतित-355, 2.
 शाकेनाप्यपरपक्षम् 323, 2.
 शूराणां निर्धनानां च 77, 3.
 स तु यद्यन्यजातीयः 91, 4.
 सद्य एव त्रिशुद्धिः स्यात् 230, 9.
 सम्बन्धि-बान्धवादीनाम् 329, 17.
 स यदा ऽपि समीपे स्यात् 413, 12.
 सत्र्यं जान्वाच्य शनकैः 287, 12.
 संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे 451, 13.
 सुसम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः 459, 11.
 सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा 459, 12.

सौवर्ण-राजतौदुम्बर- 405, 12.
स्त्रियोऽतिरूपाः प्रतिपदि 316, 18.
स्नात्वा सचैलमाचम्य 287, 19.
हिरण्यशकलान्यस्य 287, 7.
हुत्वा मन्त्रवदन्येषाम् 414, 22.

२३. कार्णाजिनिः—

अजातदन्तासु 246, 16.
अनृपास्तत्र येऽस्य स्युः 325, 20.
अन्नदानादृते सर्वम् 417, 4.
अपसव्येन कर्तव्यम् 417, 3.
अर्वागवृशद्यत्र यत्र 454, 11.
आदौ मध्ये ऽवसाने वा 321, 20.
उपाकर्मणि चोत्सर्गे 131, 7.
ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा 131, 8.
कन्या-पुत्रत्रिवाहेषु 461, 7.
तत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् 330, 7.
तदूर्ध्वं मासिकानां स्यात् 454, 12.
नभस्यस्याऽपरे पक्षे 322, 12.
नान्दीमुखान् पितृगणान् 461, 10.
नामकर्मणि बालानाम् 461, 8.
नैव नन्दाऽऽदिवर्ज्यं स्यात्
322, 13.
परतो दशरात्राच्चेत् 452, 2.
पितृपृथ्वी सुतः कुर्यात् 468, 18.
पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते 468, 17.
श्राद्धं तु नैकवर्गस्य 325, 19.
स पक्षः सकलः पुण्यः 321, 21.
सपिण्डीकरणं कुर्यात् 452, 1.
सपिण्डीकरणान्तं च 330, 8.

सीमन्तोन्नयने चैव 461, 9.

२४. कालिकापुराणम्—

कायजा ये बुधैर्नित्यम् 178, 8.
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः 178, 9.
लिङ्गव्यक्त्यै हि धार्यास्ते 178, 7.
त्रैणवा ये स्मृता दण्डाः 178, 6.

२५. *काश्यपः—

अग्निं परिगता या च 57, 11.
इत्येताः काश्यपेनोक्ताः 57, 12.
उदकस्पर्शिता या च 57, 10.
वालानामजातदन्तानाम् 243, 19.
वाचा दत्ता मनोदत्ता 57, 9.
सप्तपौनर्भवाः कन्याः 57, 8.

२६. कूर्मपुराणम्—

अग्निप्रवेशमन्यद्वा 146, 16.
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य 151, 13.
अघानां यौगपद्ये तु 265, 13.
अथर्वशिरसो ऽध्येता 144, 13.
अधीत्य चाधिगम्यार्थम् 54, 2.
अन्तः पक्ककषायोऽसौ 155, 17.
अर्धमासेन वैश्यस्तु 277, 9.
असम्भवे परेषुर्वा 360, 5.
आचम्य देवं ब्रह्माणम् 193, 8.
आदित्यवारे त्वारोग्यम् 315, 1.
आदित्ये दर्शयित्वा ऽन्नम् 193, 6.
आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा 127, 16.
ऋतुकालाभिगामी स्यात् 104, 16.

* Vide the second footnote on page 6 of this Index.

- एकपादेन तिष्ठेत् 141, 9.
 एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिः 282, 17.
 कटा पापीयसी वृत्तिः 4, 16.
 कुजे सर्वत्र विजयम् 315, 2.
 कृष्णो वा यत्र चरति 133, 6.
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 10.
 गुरुच्छिष्टं भेषजार्थम् 46, 12.
 चतुर्थकालिको वा स्यात् 145, 6.
 चान्द्रायणविधानैर्वा 145, 7.
 छत्रं चोष्णीपममलम् 54, 7.
 छन्दांस्यूर्ध्वमतो ऽभ्यस्येत् 132, 9.
 जिनेन्द्रियो जितक्रोधः 145, 1.
 तद्गतं तस्य लुप्येत 145, 4.
 तापहन्तृ पदमैश्वरं परम् 146, 19.
 ते तृप्तास्तस्य तद्दोषम् 9, 10.
 त्रिंशद्भागं तु विप्राणाम् 15, 9.
 दशरात्रेण शुद्धिः स्यात् 220, 12.
 दशाहमाहुराशौचम् 205, 13.
 दशान्हेन द्विजः शुद्धयेत् 277, 8.
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च 15, 8.
 नक्तं चान्नं समभ्रीयत् 145, 5.
 न जीर्ण-मलवद्भासाः 54, 11.
 न देवायतनं गच्छेत् 133, 9.
 न निन्देत् योगिनः सिद्धान्
 133, 12.
 न रक्तमुल्बणं चान्य- 54, 12.
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण 133, 10.
 न शूद्रराज्ये निवसेत् 133, 3.
 नादर्शं वै समीक्षेत 46, 11.
 ना ऽधार्मिकैर्वृते ग्रामे 133, 2.
 नाशौचं कीर्तितं सद्भिः 254, 4.
 नैकोध्वानं प्रपद्येत 133, 11.
 नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 3.
 पक्षे पक्षे समभ्रीयत् 145, 8.
 पञ्चाभिर्धूमपो वा स्यात् 144, 10.
 पयः पित्रेच्छुक्लपक्षे 144, 11.
 परस्त्रियं न भाषेत 133, 8.
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यः 133, 7.
 पुष्प-मूल-फलैर्वापि 145, 9.
 प्रायत्रे ऽपररात्रे च 193, 9.
 प्राजापत्यां निरूप्येष्टिम् 155, 16.
 प्रेतीभृतं द्विजं त्रिषो 281, 2.
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम् 145, 2.
 मरणोत्पत्तियोगे तु 265, 17.
 महाप्रस्थानिकं वाऽसौ 146, 15.
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशम् 133, 5.
 यज्ञोपवीतद्वितयम् 54, 6.
 यथेष्टाचरणस्याहुः 218, 11.
 यदि निर्हरति प्रेतम् 277, 7.
 यमान् सेवेन सततम् 144, 14.
 यस्तु पत्न्या वनं गत्वा 145, 3.
 यस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवम्
 146, 17.
 योगाभ्यासरतः शान्तो 154, 19.
 रौक्मे च कुण्डले वेदम् 58, 8.
 लब्धलाभः पितृन् देवान् 9, 9.
 त्रिद्यां त्रिशिष्टां च गुरौ 315, 3.
 वेदं वेदौ तथा वेदान् 54, 1.

- वेदाङ्गानि पुराणानि 132, 10.
 वैश्य-क्षत्रिय-विप्राणाम् 220, 13.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन 209, 8.
 शनैश्चरे भवेदायुः 315, 4.
 शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् 144, 12.
 शुक्लाम्बरधरो नित्यम् 51, 10.
 शुद्धचोद्विप्रो दशाहेन 209, 7.
 शूद्र-विट्-क्षत्रियाणां तु 220, 1.
 शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तम् 282, 18.
 श्रावणस्य तु मासस्य 127, 15.
 श्रो भविष्यति मे श्राद्धम् 360, 4.
 पद्भ्यां वा त्रिरात्रं स्यात् 220, 12.
 सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण 193, 10.
 सूतके तु सपिण्डानाम् 212, 11.
 स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा प्रथमम् 281, 3.
 स्वयं वा कर्षणं कुर्यात् 4, 15.
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् 54, 9.
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैः 145, 10.
 द्विमवद्विन्ध्ययोर्मध्यम् 133, 4.
 हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च 193, 7.
 २७. कौषीतकिब्राह्मणम्—
 इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतम् 171, 18.
 किमस्य यज्ञोपवीतम् 171, 14.
 २८. क्रतुः—
 असुराणां कुले जाता 393, 10.
 तस्या दर्शनमात्रेण 393, 11.
 पूर्वसङ्कल्पितं ब्रह्मम् 262, 12.
 २९. गृह्यत्रिणुः—
 ततः परं स्नानेन 234, 2.
 व्यतीते त्याशीचे 234, 1.

३०. गार्ग्यः—

- अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् 129, 6.
 उपाकर्म न कुर्वीत 129, 7.
 ऊनश्राद्धं न कुर्वीत 450, 18.
 एषु श्राद्धं न कुर्वीत 324, 18.
 तदा त्वौदयिकी प्राद्या 128, 11.
 दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु 406, 20.
 नन्दायां भार्गवदिने चतुर्द-
 श्याम् 450, 17.
 नन्दायां भार्गवदिने त्रयोद-
 श्याम् 324, 1.
 नोपाकर्म तदा कुर्यात् 129, 9.
 पर्वण्यौदयिके कुर्युः 128, 6.
 बहूचाः श्रवणे कुर्युः 128, 7.
 यत्रार्धरात्रादर्वाक् चेत् 129, 8.
 श्रावणी पौर्णमासी तु 128, 10.
 स्वाहेति चैव देवानाम् 406, 12.
 ३१. गालवः—
 आहिताग्नेः सिनीवाल्ल्याम् 452, 11.
 ऊनपाण्मासिकं षष्ठे 450, 8.
 तावदेवोत्तरं तन्त्रम् 291, 13.
 त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यात् 450, 9.
 पित्रोराशीचमध्ये तु 291, 12.
 सपिण्डीकरणात् प्रेते 452, 10.
 ३२. गृह्यकाराः—
 अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः 414, 4.

* Every Śākhā of the Vedās has its own Gṛihyam or Gṛihya-sūtram, and so it is an extremely laborious task to decide to what particular Gṛihyam the quotations given below belong.

काम्यमभ्युदये ऽष्टम्याम् 414, 5.
चतुर्ष्वधिकेषु सामीनाम् 414, 6.
पित्र्यत्राह्मणहस्ते स्यात् 414, 7.

३३. *गृह्यपरिशिष्टकारः—

अन्नं पाणितले दत्तम् 416, 1.
एकीभावेन भोक्तव्यम् 415, 22.
पितरस्तेन तृप्यन्ति 416, 2.
यच्च पाणितले दत्तम् 415, 21.

३४. *गृह्यपरिशिष्टम्—

असगोत्रः सगोत्रो वा 290, 16.
गान्धर्वा-ऽऽसुर-पैशाचाः 89, 4.
जननाइशरात्रे 25, 5.
पूर्वं परिग्रहस्तेषु 89, 5.
प्रथमे ऽहनि यः कुर्यात् 290, 17.

३५. गोभिलः—

अभिहोत्रादिहोमार्थम् 210, 9.
द्वादशाहे तदा कार्यम् 452, 18.
पञ्चयज्ञान् कुर्वीत 210, 10.
पर्वण्यौदयिके कुर्युः 123, 3.
बहूनाः श्रवणक्षे तु 128, 4.
मरणाद्द्वादशाहे स्यात् 450, 15.
यस्य संवत्सरादर्वाक् 454, 1.
विधिवत्तानि कुर्वीत 454, 2.
सामिकस्तु यदा कर्ता 452, 17.

३६. गौतमः—

अभिष्टोमोऽस्यभिष्टोमः 18, 15.

* Every Grihyam has its own Parisishtam or appendix, and so the particular Parisishtam cannot be specified here.

अग्न्याधेयो ऽभिहोत्रम् 18, 12.
अधःशय्यासनाः 293, 18.
अन्त्ये त्वन्त्यानाम् 294, 2.
अपरश्चेद्बर्णः 276, 11.
अपीडिता यूपवक्त्राः 35, 12.
अभिसन्धिमात्रात् 70, 4.
अथ श्राद्धममावास्यायाम् 322, 3.
अटका-पार्वणश्राद्धम् 18, 11.
असन्निधौ तद्धार्या- 43, 2.
इत्येते चत्वारिंशत् 18, 18.
ऊर्ध्वं सप्तमात् 62, 7.
ऐकाश्रम्यम् 135, 9.
गर्भमाससमा रात्रीः 239, 8.
गर्भाधान-पुंसवन- 18, 7.
गो-ब्राह्मणहतानाम् 225, 2.
चत्वारि वेदत्रतानि 18, 9.
तत्संशयान्नोपयच्छेत् 70, 5.
तदभावे ऋत्विगाचार्यौ 290, 8.
त्र्यहं वा 239, 9.
न ब्रह्माभिव्याहरेत् 30, 6.
नवमे वाससां त्यागः 294, 1.
नवावरान् भोजयेत् 303, 9.
नास्याचमनकल्पः 30, 5.
निवेद्य गुरवे 43, 1.
पक्षिण्यसपिण्डे 251, 5.
पञ्चमीप्रभृतिषु 322, 4.
पिण्डनिवृत्तिः 60, 6. 2, 1.
223, 4.
पुत्राभावे सपिण्डाः 90, 9. 222, 1.
293, 19.

- प्रतिश्रुत्याऽप्यधर्म- 90, 10.
 प्रथम-तृतीय-पञ्चम- 288, 5.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 14.
 प्रागुपनयनान् 29, 6.
 प्रायो-नाशक- 225, 3.
 वीजिनश्च 62, 7.
 ब्राह्मणस्य 215, 18.
 माता-पित्रोस्तु सूतकम् 260, 12.
 मातृबन्धुभ्यः 62, 8.
 मांसं न भक्षयेयुः 293, 19.
 मूर्ध-ललाट- 35, 5.
 यथाश्रद्धं सर्वस्मिन् वा 322, 5.
 यथोपपादमुत्र-पुरीपः 30, 5.
 युद्धे 225, 3.
 राजक्रोधाच्च 225, 2.
 रात्रिशेषे द्वाभ्याम् 266, 14.
 विद्या-चारित्र्य-बन्धु- 75, 6.
 श्रुत्वा चोर्ध्वम् 233, 14.
 सद्यः श्राद्धी 367, 9.
 सायंप्रातस्त्वन्नम् 43, 15.
 स्नानं सहधर्म- 18, 9.
 स्यन्दिनी-यमसु- 380, 19.
 हविःसु चैवं तुर्वालादीन् 352, 19.
 हिंसा-ऽनुग्रहयोः 181, 7.
 ३७. चतुर्विंशतिमत्—
 अधस्ताच्चवमान्मासात् 240, 14.
 एकं नाम्ना परं तृणीम् 460, 15.
 कोद्रवान् राजमाषांश्च 374, 3.
 तिस्रस्त्रिः शलाकाः स्युः 409, 21.

- द्वे द्वे शलाके देवानाम् 406, 1.
 निष्पावांस्तु विशेषेण 374, 4.
 मृत-जातकयोर्योगे 264, 14.
 मृते जीवति वा तस्मिन् 240, 15.
 मृतेन शुद्धयते जातम् 264, 15.
 यावनालानपि तथा 374, 5.

३८. *छन्दोगश्रुतिः—

- यद्यप्यस्मा इमामग्निः 52, 18.

३९. *छन्दोगाः—

- एतमु एवाहम् 106, 7.
 तृतीयो ऽत्यन्तम् 137, 8.
 ब्रह्मचारी— 137, 6.
 रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयाद्ब्रह्मो 106, 8.

४०. छागलेयः—

- अपत्नीकः समारोप्य 138, 3.
 उक्तलक्षणसम्पन्नैः 337, 1.
 पुरुषत्रयत्रिख्यातैः 337, 2.
 पृजयेच्छ्राद्धकालेऽपि 101, 2.
 विप्रानुद्धरते पापात् 101, 3.

४१. जमदग्निः—

- अपसव्यं तु तत्रापि 437, 1.
 अपसव्येन कर्तव्यम् 122, 11.
 अल्पं पुनरुत्सृष्टव्यम् 426, 5.
 आसाद्य सहपिण्डत्व- 445, 17.
 कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धम् 445, 13.
 सर्वं कर्माऽपसव्येन 437, 3.
 सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा 422, 12.

* The quotations appear in Chhândogyaopaniṣad.

४२. जातूकर्ण्यः—

- अग्न्यभावः स्मृतस्तावत् 414, 1.
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य 413, 17.
 अत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् 329, 20.
 एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यम् 447, 2.
 कुर्यातामितरे कुर्युः 446, 24.
 च्यवते पितृलोकात्तु 330, 3.
 त्रैपक्षिकाऽऽश्विके चेति 449, 18.
 द्वादश प्रतिमास्यानि 449, 17.
 न स्त्रीभिर्न च बालेन 435, 12.
 पञ्चयज्ञविधानं च 211, 7.
 पात्राणि चालयेच्छ्रद्धे 435, 11.
 पिण्डयज्ञं चरुं होमम् 211, 17.
 पितुः पितृगणस्थस्य 445, 13.
 पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् 330, 5.
 प्रत्यञ्चं पार्वणेनैव 416, 23.
 प्रत्यञ्चं प्रतिमासं च 445, 14.
 प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः 330, 2.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक् 330, 4.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-
 पित्रोः 447, 3.
 सपिण्डीकरणान्तं च 330, 1.
 सूतके तु समुत्पन्ने 211, 16.

४३. *जाबालश्रुतिः—

- इदमेवास्य 166, 18.
 एतत् सर्वं भूः 176, 3.
 तत्र परमहंसा नाम 165, 16.

- दण्डं कमण्डलुम् 166, 1.
 पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य 166, 16.
 यथाजातरूपधरो 166, 3.
 यदहरेव विरजेत् 151, 5.
 यदि वेतरथा 149, 1.
 शिखां यज्ञोपवीतम् 166, 1.
 सहोवाच याज्ञवल्क्यः 166, 17.

४४. *जाबालः—

- तन्मध्ये हापयेदेव 211, 10.
 सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान् 211, 9.

४५. जाबालाः—

- गृही भूत्वा 136, 16.
 147, 19.
 ब्रह्मचर्यं समाप्य 136, 16. 147, 19.
 वनी भूत्वा 136, 17.
 147, 20.

४६. *जाबालिः—

- अगतेऽपि रवौ कन्याम् 320, 5.
 आयादद्याः पञ्चमः पक्षः 320, 6.
 नैमित्तिकं तु कर्तव्यम् 470, 11.
 पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य 470, 2.
 पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यम् 329, 7.
 प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा 320, 8.
 यदि गृहमेव कामयेत् 51, 1.
 यद्येकत्र भवेतां चेत् 470, 1.
 आङ् कृत्वा तु तस्यैव 470, 10.

* Jābālah and Jābālih may be one and the same author, and the quotations may appear in Jābālasmr̥iti.

* The quotations appear in Jābālopanishad.

४७. जैमिनिः—

- छिन्ने नाले ततः पश्चात् 23, 4.
231, 10.
यावन्न छिद्यते नालम् 23, 3.
231, 9.

४८. *तापनीयश्रुतिः—

सप्तद्वीपवती भूमिः 53, 1.

४९. दक्षः—

- अतीतान्न स्मरेद्भोगान् 196, 11.
अतीतेऽब्देऽपि कर्तव्यम् 234, 19.
अन्धवन्मूकवत् पङ्गु- 196, 13.
अह्नात्वा चाप्यहुत्वा च 208, 5.
आकाशे ऽसिर्यथा क्षिप्रः 196, 6.
आकिञ्चन्यमदम्भश्च 196, 8.
आस्ते व्रजति यो नित्यम् 196, 14.
उपन्यासक्रमेणैव 207, 14.
एकाहाच्छुद्धयते विप्रो 208, 1.
एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु 180, 6.
एतन्नयं प्रकुर्वाणः 180, 9.
एतैः सर्वेषु निष्गातो 177, 3.
एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो 195, 3.
एवंविधस्य विप्रस्य 208, 6.
एष मे मण्डलं भित्त्वा 196, 19.
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 15.
ग्रन्थार्थतो विजानाति 207, 15.
तथा हीनतमे चैव 203, 3.
त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् 148, 3.

* The quoted line appears in Nṛsīnhatāpaniyopanishad.

- त्रयो घामः समाख्यातः 180, 7.
त्रिदण्डेन यतिश्चैव 172, 3.
नगरं न हि कर्तव्यम् 180, 8.
न यतिर्न वनस्थश्च 148, 6.
न वक्तारं पुनर्यान्ति 196, 2.
नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न
श्रोतव्यं कथञ्चन 195, 2.
नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न
श्रोतव्यं कदाचन 177, 2.
नान्यविद्याऽभियुक्तश्च 196, 10.
नाऽसृतकं कदाचित्स्यात् 218, 18.
निर्देहिष्यति तत्सर्वम् 196, 17.
पितृपत्न्यामतीतायाम् 235, 1.
प्रातिलोम्येन यो याति 148, 4.
प्राप्तांश्च नाभिनन्देत 196, 12.
मरणान्नं तथा चान्यत् 207, 13.
महागुरुनिपाते तु 234, 18.
मानसस्य तु दण्डस्य 173, 22.
यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति 196, 3.
यस्मिन् क्रोधः शमं याति 196, 5.
यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचम्
196, 7.
यस्मिन् वाचः प्रविष्टाः स्युः 196, 1.
यस्यैतल्लक्षणं नास्ति 172, 7.
यस्यैते नियता दण्डाः 173, 19.
ये दशाहादयः प्रोक्ताः 208, 4.
यो गृहाश्रममास्थाय 148, 5.
राजर्त्विग्दीक्षितानां च 207, 17.
राजवार्ता हि तेषां च 180, 10.

- वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः 173, 18.
 वाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता 173, 21.
 विषयान्न पुनर्यान्ति 196, 4.
 वृथा प्रलापी यो न स्यात् 196, 9.
 वैश्यः पञ्चदशहेन 204, 14.
 209, 8.
 व्यसनासक्तचित्तस्य 218, 16.
 व्याधितस्य कदर्यस्य 218, 14.
 व्रतिनां सत्रिणां चैव 207, 18.
 शुद्धचेद्दिपो दशहेन 204, 13.
 209, 7.
 श्रद्धा-त्यागविहीनस्य 218, 17.
 षड्-दश-द्वादशाहं च 207, 12.
 216, 8.
 सकल्पं सरहस्यं च 207, 16.
 सञ्चितं यद्वहस्थस्य 196, 16.
 सद्यः शौचं तथैकाहम् 207, 11.
 216, 7.
 संन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा 196, 18.
 संवत्सरे व्यतीते तु 235, 2.
 स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यम् 180, 11.
 हीने हीनतरे वाऽपि 208, 2.
९०. दत्तात्रेयः—
 लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 12.
 174, 5.
 वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च 172, 11.
 174, 11.
९१. हेमलः—
 अधीत्य विस्मृते षडे 356, 16.
 अनुवृत्तौ च नान्येषाम् 468, 2.
 अन्तराला बहिर्वर्णाः 122, 4.
 अन्यस्मिस्तत्तिथौ तस्मिन् 331, 10.
 अन्हि चेद्बहनं कुर्यात् 275, 7.
 अपरा वृषली ज्ञेया 356, 21.
 अपाङ्गेयः स विज्ञेयः 353, 10.
 अपूपा यव-गोधूम- 383, 12.
 अभद्याः पशुजातीनाम् 388, 12.
 अभिमन्त्र्याथ भूरग्निः 37, 7.
 अभोज्यं प्राहुराहारम् 383, 11.
 अर्धमासं तु शुभ्रयोः 207, 5.
 अवलीढं श्व-मार्जार- 382, 1.
 अशुल्का त्राह्यगार्हाश्च 88, 17.
 असम्भवे परेशुर्वा 360, 10.
 असुरापहतं सर्वम् 368, 7.
 असौ देवलको नाम 353, 9.
 अहःपोडशकं यत्तु 319, 16.
 आखु-मूषक-मार्जार- 388, 14.
 आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु 437, 6.
 आचार्यं स्वमुपाध्यायम् 278, 4.
 आ त्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात् 232, 19.
 आरभेत नवैः पत्रैः 368, 5.
 इन्दुक्षय-गजच्छाया- 310, 16.
 उन्मादस्त्वग्दोषो 349, 7.
 उलूक-कुरर-श्येन- 388, 9.
 एकाहमरणे पित्रोः 468, 13.
 एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 9.
 एताभ्यां भुतयुक्तस्य 407, 1.
 एते कालाः समुद्दिष्टाः 310, 17.
 एतैर्युक्तस्य राजस्तु 207, 3.

एतैः साकं कर्मयुक्तः 207, 2.
 एवं क्षत्रिय-विद्-शूद्राः 118, 22.
 कण्डूरं श्वेतवृन्ताकम् 378, 17.
 कर्तव्यश्च त्रिभिर्बर्णैः 89, 2.
 कार्पास-क्षौम-गोवाल- 36, 3.
 कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च 303, 18.
 केश-रोम-नखैर्वाऽपि 381, 11.
 क्षत्रियाञ्चैव वैश्यायाम् 120, 15.
 गान्धर्वादित्रिवाहेषु 89, 1.
 गोधा कूर्मः शशः श्राविद् 389, 4.
 ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्घुचाय 36, 18.
 चकोरः कोकिलो रज्जु- 388, 10.
 चण्डालाऽग्निरमेध्याग्निः 286, 15.
 चत्वार्यधीतवेदानाम् 206, 17.
 चोप्य-पेयसमृद्धं च 368, 9.
 ज्येष्ठ्यायां यद्यनूदायाम् 357, 13.
 ततः कर्मणि निर्वृत्ते 439, 13.
 ततोऽन्नं बहुसंस्कारम् 368, 8.
 तत्र त्याज्यानि वासांसि 296, 2.
 तथा शतभिषग्युक्ता 310, 15.
 तथैव मागधो वैश्यात् 121, 12.
 तथैव यन्त्रितो दाता 368, 4.
 तस्यां यो जायते गर्भः 357, 21.
 तस्याशौचं दशाहं तु 277, 18.
 तावच्छिगुणितं सूत्रम् 36, 19.
 तिलानवकिरेस्तत्र 368, 6.
 तृतीया रोहिणीयुक्ता 310, 13.
 तेषां करोति यः कश्चित् 277, 14.
 तेषां दशाहमाशौचम् 220, 6.

तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठाः 122, 3.
 तैलमुद्धर्तनं ज्ञानम् 391, 9.
 त्रिस्ताडयेत् करतलम् 37, 4.
 त्रिंशद्वात्रं तु वैश्यानाम् 204, 18.
 दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो 437, 8.
 दशमेऽह्नि पतेद्यस्य 267, 12.
 दशमेऽह्नि सम्प्राप्ते 296, 1.
 दशाष्टौ षट् च शेषाणाम् 109, 1.
 दशाहं ब्राह्मणानां तु 204, 17.
 देवगारेऽथ वा गोष्ठे 36, 20.
 देवार्चनपरो नित्यम् 353, 8.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति 443, 6.
 नदीतटेषु तीर्थेषु 304, 1.
 न दैवं नापि पित्र्यं च 467, 11.
 नाऽशुद्धिः प्रसवाशौचे 235, 15.
 नाऽशौचं सूतके प्रोक्तम् 254, 8.
 निरामिषं सकृद्भुक्त्वा 360, 9.
 निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् 278, 5.
 नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 7.
 पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः 382, 3.
 पतितामिश्रितामिश्र 286, 16.
 पत्रं पुष्पं फलं वाऽपि 37, 6.
 परतः परतोऽशुद्धिः 265, 21.
 परदारामिगो मोहात् 357, 5.
 परमेकाहमावर्षात् 232, 20.
 पात्रैरौदुम्बरैर्दद्यात् 391, 10.
 पारावत-कपोतौ च 388, 11.
 पित्रोरुपरमे पुत्राः 468, 1.
 पुनःपाते दशाहात्पाक् 267, 11.

पूर्वे विवाहाश्रित्वारः 88, 16.
 प्रभाते तु त्रिरात्रेण 267, 13.
 प्रमौतौ पितरौ यस्य 467, 10.
 प्राकृतानां तु सर्वेषाम् 207, 8.
 बधीयात्तत्सजीवं तु 37, 2.
 बहूनि चायुःकामस्य 38, 7.
 विल्वा-ऽश्वत्थादियज्ञीय- 37, 1.
 ब्रह्मचारी न कुर्वीत 278, 1.
 ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु 120, 14.
 ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा 439, 14.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः 12, 13.
 ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्यात् 109, 11.
 ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः 118, 21.
 भोजने नोपयुञ्जीत 382, 2.
 भृणहत्यामवाप्नोति 100, 6.
 महिषीत्युच्यते भार्या 357, 20.
 यज्ञोपवीतं कुर्वीत 36, 9.
 यदि कुर्याच्चरेत् कृच्छ्रम् 278, 2.
 यस्मिन् देशे य आचारो 68, 6.
 यः समानोदकं प्रेतम् 277, 17.
 या सकृत् संस्कृता नारी 21, 17.
 यौगपद्ये तु तीर्थानाम् 109, 5.
 रक्षणार्थमपुत्रां वा 109, 6.
 वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया 356, 20.
 विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातम् 38, 17.
 विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति 304, 2.
 विशुद्धमपि चाहारम् 381, 10.
 विहितं तु सपिण्डानाम् 277, 13.
 वेदाभियुक्तविप्रस्य 206, 18.

वैश्यस्यैवं पञ्चदश 267, 4.
 वैश्यायां क्षत्रियायां च 121, 11.
 व्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् 37, 3.
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता 121, 10.
 आर्द्धं कृत्वा तु यो विप्रो 443, 5.
 आर्द्धस्य पुत्रितो देशो 303, 17.
 श्व-शृगाल-वृक-ह्रीपि- 388, 15.
 श्वः कर्ता ऽस्मीति निश्चित्य 360, 8.
 पणमासात् परि णी 233, 17.
 स एवोपपतिर्ज्ञेयो 357, 6.
 स तस्मिन्नेव कर्तव्यो 68, 7.
 सदा सम्भवतः कार्यम् 36, 4.
 सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यात् 468, 14.
 सर्ववर्णेषु दायादाः 220, 5.
 सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् 37, 5.
 सा चाग्नेदिधिपुत्रेया 357, 14.
 सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यात् 36, 21.
 सावित्र्या दशकृत्वोऽग्निः 38, 16.
 सिंह-ऽयाग्रर्क्ष-शरभाः 388, 13.
 सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात् 38, 15.
 स्तनादूर्ध्वमधो नाभेः 33, 1.
 स्नात्वा गृहं विशेद्विप्रो 275, 8.
 स्याच्चेत्तत् पञ्चमादह्नः 265, 22.
 स्वयं दारानृतुस्नातान् 100, 5.
 हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च 37, 8.

५२* देवस्वामिः—

इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम् 331, 19.

* Devaswami is the author of Smṛiti-Chandrikā, Gṛhyasūtra-bhāṣya, &c.

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18.
 एतदृष्यशृङ्गवचनम् 331, 16.
 निमित्तान्तर- 331, 17.
 विट्पतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति
 344, 23.
 ५३. *धर्मः—
 याद्विद्या आप इति पात्रम् 410, 11.
 ५४. नादः—
 अदुष्टश्रेहरो राज्ञा 90, 2.
 अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः 76, 13.
 अभिशपाहुरो रोगात् 76, 4.
 अशक्तौ भेषजस्यार्थे 10, 4.
 आक्षिप्तो मोघवीजश्च 76, 6.
 आपत्स्वपि च कष्टासु 5, 3.
 आर्षश्रेवाथ दैवश्च 45, 10.
 ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च 76, 5.
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या 57, 18.
 क्षेत्रं बीजवने देयम् 76, 19.
 चतुर्दशविधः शास्त्रे 76, 1.
 चिकित्स्यधार्त्रिकित्स्यश्च 76, 2.
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डम् 91, 18.
 तस्याम्प्रकृतिस्थायाम् 80, 2.
 त्रीनृतून् समतिक्रम्य 93, 11.
 दत्त्वा न्यायेन यः कन्याम् 90, 1.
 दीर्घ-कुत्सितरोगार्ता 92, 2.
 वृष्टाऽन्यगतभावा च 92, 3.
 दोषे सति न दोषः स्यात् 92, 21.
 हे भार्ये क्षत्रियस्याऽन्ये 95, 11.

* Possibly Dharmasmiti.

नाऽदुष्टां दूषयेत् कन्याम् 92, 11.
 निसर्गपण्डो वधिश्च 76, 3.
 पिता दद्यात्स्वयं कन्याम् 79, 17.
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता 57, 19.
 पुमान् स्यादक्षगैरेतैः 75, 20.
 प्रतिगृह्य तु यः कन्याम् 93, 10.
 प्रथमादाभ्रमाश्चापि 153, 4.
 ब्राह्मणस्य तु विक्रेयम् 12, 9.
 ब्राह्मणस्याऽऽनुलोम्येन 95, 9.
 ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन् 153, 5.
 ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषाम् 85, 9.
 माता त्वभावे सर्वेषाम् 80, 1.
 मातामहो मातुलश्च 79, 18.
 यदा तु नैव कश्चित् स्यात् 80, 3.
 यद्यवश्यं तु विक्रेयाः 10, 5.
 यस्तु दोषवतीं कन्याम् 91, 17.
 यस्याप्सु प्रवते वीर्यम् 75, 19.
 यो वै यतीनन्मृत्यु 339, 19.
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् 85, 11.
 विजानन् वसतो ग्रामे 330, 20.
 त्रैदयाया द्वौ पती ज्ञेयौ 95, 12.
 शूद्रायाः प्रातिलोम्येन 95, 10.
 सवर्णमनुरूपं च 80, 13.
 सहधर्मं चरेत्तेन 80, 14.

५५. नारायणः—

अत्रालयित्वा तत्पात्रम् 435, 8.
 द्विजातिभ्यः सवर्णायाः 417, 19.
 निकेतनं कारयित्वा 366, 19.
 निराशाः पितरस्तेषाम् 435, 9.

ब्रह्महत्यामत्राप्नोति 366, 20.

यद्द्रव्यं यत्पवित्रं च 417, 18.

५६. निगमः—

अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा 423, 12.

अपहता इति तिलान् विकिरेत्
402, 1.

आहिताग्नेः पितृर्चनम् 333, 8.

कृष्णमीत्रो रक्तशिराः 372, 20.

तूष्णीं भुञ्जीरन् न विलोकयमानाः
424, 9.

नान्नपानादिकं भ्राद्धे 423, 11.

स वैवाग्नीषसः प्रोक्तः 372, 21.

५७. नृसिंहपुराणम्—

अग्निं स्वात्मानि संस्याप्य 156, 11.

अथाऽऽचम्य निरुद्धासुः 192, 13.

इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा 156, 10.

एवं वनाभ्रमे तिष्ठन् 156, 6.

कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिम् 192, 15.

चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य 192, 14.

चतुर्थमाभ्रमं गच्छेत् 156, 7.

जप-ध्यानविशेषेण 192, 7.

ततो निवृत्य तत् पात्रम् 192, 6.

दत्त्वा भ्राद्धमृषिभ्यश्च 156, 9.

देयं पितृभ्यो देवेभ्यः 156, 8.

न दुष्येत् तस्य तत् पात्रम् 192, 12.

प्राप्नोति परमं स्थानम् 193, 3.

भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यम् 192, 11.

भुञ्जीत पर्णपुटके 192, 10.

यतिर्धर्मरतः शान्तः 193, 2.

यस्यैतानि सुगुप्तानि 149, 7.

संच्यसेदकृतोद्वाहो 149, 8.

सर्वव्यञ्जनसंयुक्तम् 192, 8.

सूर्यादिदेव-भूतेभ्यो 192, 9.

हत्पुण्डरीकनिलये 193, 1.

५८. न्यायः—

समं स्यादश्रुतत्वात् 362, 14.

५९. पञ्चपुराणम्—

आत्रान्तेपृदकं दद्यात् 434, 12.

शिखायज्ञोपवीतेन 165, 12.

६०. परमहंसोपनिषद्—

काष्ठदण्डो धृतो येन 177, 14.

को मुख्यः 175, 1.

कौपीनं दण्डमाच्छादनम् 174, 16.

जानदण्डो धृतो येन 175, 7.

तच्च न मुख्यम् 174, 17.

स याति नरकान् घोरान् 177, 15.

६१. पारस्करः—

अन्नर्दशाहे विप्रस्य 283, 13.

अन्यच्च गो-कृष्णाजिनम् 436, 15.

अस्थिसञ्चयनादर्वाग् यादि 284, 20.

अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा—

283, 12.

अहन्यहनि यच्छ्राद्धम् 300, 4.

आजं गव्यं वा 33, 1.

एकपङ्कचुपविष्टानाम् 436, 16.

एका वैश्यस्य 95, 16.

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धम् 300, 6.

- ऐगेयमनिनम् 32, 21.
 गच्छन् देशान्तरं यदि 301, 10.
 ज्ञेयं पुंसवने भ्रातृम् 301, 7. 404, 2.
 तदप्यदैवं कर्तव्यम् 300, 7.
 तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तम् 301, 11.
 तन्नित्यभ्रातृवत् कुर्यात् 301, 9.
 तिस्रो ब्राह्मणस्य 95, 15.
 त्रिंस्तु दद्यात्तृतीये 290, 3.
 देवानुद्दिश्य क्रियते 301, 8.
 द्वितीये चतुर्गे दद्यात् 290, 2.
 द्वे राजन्यस्य 95, 16.
 निरेककाले सोमे च 301, 6. 404, 1.
 प्रथमे दिवसे देयाः 290, 1.
 ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु 289, 15.
 भक्ष्यं भोज्यं समं ज्ञेयम् 436, 17.
 मासे द्वितीये 20, 9.
 मृते शूद्रे गृहं गत्वा 284, 21.
 यदहः पुंसां 20, 9.
 रौरवं राजन्यस्य 33, 1.
 वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः 289, 16.
 वैश्वदेवविहीनं तु 300, 5.
 सर्वेषां वा गव्यम् 33, 2.
 सर्वेषां वा शूद्राम् 95, 17.
 स्वस्तीति भगवन् 435, 14.
 हिरण्यं विश्वेभ्यो 436, 14.
 ६२. पितामहः—
 अमावास्या व्यतीपात—308, 19.
 कुटीचको बहूदको 161, 2.
 चतुर्थः परहसथ 161, 3.
 चतुर्विधा भिक्षवस्तु 161, 1.
 चान्द्रायणेन वर्तेत 163, 21.
 न कुट्यां नोदके सङ्गम् 163, 7.
 नाऽगारे नाऽऽसने नाऽन्ने 163, 8.
 नित्यं त्रिपवणस्नार्या 163, 20.
 निश्चलः स्थाणुभूतश्च 163, 6.
 परः परमहंसस्तु 174, 2.
 बन्धुवर्गे न भिक्षत 163, 5.
 बहूदकः स विज्ञेयः 163, 4.
 यमैश्च नियमैर्युक्तो 174, 3.
 लिङ्गं तु त्रेणवं तेषाम् 172, 13.
 174, 5.
 विद्वान् भ्रातृमुक्त्वाणः 303, 20.
 वृक्षमूले यमन्त्रित्यम् 163, 22.
 वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च 172, 11.
 174, 11.
 स्वमात्रायां न कुर्याद्द्वै 163, 9.
 हंसस्तृतीयो विज्ञेयः 163, 19.
 ६३. *पिप्ललादशाखा—
 भेधेरिव शाखा नाऽन्या 169, 4.
 इदं यज्ञोपवीतं तु 169, 10.
 एभिर्धार्यमिदं सूत्रम् 169, 7.
 कर्मण्यधिकृता ये तु 169, 6.
 ज्ञानमेव परं तेषाम् 169, 3.
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठाः 169, 2.
 तस्मिन् भारयेद्योगी 168, 15.
 तस्मिन् विदितं येन 163, 13.
 ते वै सूत्रविदो लोके 169, 1.
 * Possibly this is an Upanishad.

शरणादस्य सूत्रस्य 168, 18.
 ब्रह्मिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् 168, 16.
 ब्रह्मभावमिदं सूत्रम् 168, 17.
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य 169, 9.
 यदक्षरं परं ब्रह्म 168, 11.
 येन सर्वमिदं प्रोतम् 168, 14.
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् 169, 11.
 शिखा ज्ञानमयी यस्य 169, 8.
 सशिखं वपनं कृत्वा 168, 10.
 स शिखीत्युच्यते विद्वान् 169, 5.
 सूत्रनात् सूत्रमित्याहुः 168, 12.
 सूत्रमन्तर्गतं येषाम् 168, 19.

६४. *पुराणम्—

अमौकरणशेषं तु 412, 12.
 अतिक्रम्य द्विजवरान् 348, 10.
 अतिक्रम्य महारौद्रम् 363, 15.
 अननीतद्विवर्षस्तु 241, 15.
 अवेदोक्तनाथ निर्यासाः 376, 2.
 आशीचं बान्धवानां तु 241, 16.
 आसने चासनं दद्यात् 402, 10.
 उपमूलं सकृच्छ्रुवान् 391, 15.
 एष्टव्या बहवः पुत्राः 108, 13.
 कन्यागते सवितरि 323, 17.
 कुरुष्वेति स तेरुक्तो 402, 3.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 23, 4.
 जपेदायान् न इति 408, 20.
 ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ 323, 19.
 तत्र पार्ष्णिगवच्छ्राद्धम् 330, 14.

तस्मान्नातिक्रमेत्याज्ञो 348, 11.
 ताभ्यां चैव नमस्कृत्य 401, 12.
 तिर्यिर्वैवस्वती नाम 310, 2.
 तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रम् 408, 22.
 दक्षिणं चरणं विप्रः 361, 11.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति 412, 10.
 द्वादशोऽहनि राजेन्द्र 27, 3.
 धनं पुत्राः कुतस्तस्य 323, 22.
 नातिक्रामेन्नरश्चेतान् 348, 14.
 निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु 403, 1.
 निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति 324, 2.
 पादावादाय वैश्यो द्वौ 361, 12.
 पार्श्व-राजन-ताम्राणि 391, 15.
 पुनः स्वभुवनं यान्ति 323, 20.
 पुष्प-धूप-सुगन्धादि 391, 18.
 प्रतिन्नासरिको होमः 412, 9.
 प्रदानं यत्र यत्रैषाम् 330, 13.
 भागिनेयं विशेषेण 348, 13.
 मातुलान् भजते पुत्रः 73, 14.
 मुमुक्षुः परमे हसे 161, 8.
 यथाशीला भवेन्माता 73, 19.
 यत्रांस्तिलान् वृसीः कांस्यम्
 391, 19.
 रक्षार्थं पितृसत्रस्य 408, 21.
 वांगं करीरं सुरसम् 376, 1.
 विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता 161, 5.
 वृश्चिके समतिक्रान्ते 324, 1.
 शक्तो बहूदके तीव्र- 161, 7.
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा 323, 18.
 श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि 376, 3.

* The quotations belong to different Purāṇas.

श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा 401, 11.
 सत्यामेव तु तीत्रायाम् 161, 6.
 सप्त पूर्वान् सप्त परान् 348, 9.
 सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् 348, 12.
 सूर्ये कन्यागते श्राद्धम् 323, 21.

६५. पुराणान्तरम्—

केवलं चिन्तयेज्जातिम् 347, 21.
 तस्मात्सम्पुजयेदेनम् 347, 20.
 दूरस्थं भोजयेन्मूढो 347, 19.
 नातिक्राभेन्नरो विद्वान् 348, 3.
 मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि 348, 2.
 यस्त्वासन्नमतिक्रम्य 347, 18.
 सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु 348, 1.

६६. पुलस्त्यः—

अयनद्वितये श्राद्धम् 326, 18.
 तेषां तु पितृवच्छ्राद्धम् 466, 4.
 न त्यजेत् सूतके वाऽपि 210, 15.
 प्रदत्तायां त्रिरात्रेण 245, 21.
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् 210, 17.
 मातुः पितरमारभ्य 466, 3.
 युगादिषु च सर्वासु 326, 19.
 सद्यस्त्वपौढकन्यायाम् 245, 20.
 सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमम् 210, 14.
 सूतके मृतके चैव 210, 16.

६७. पैठीनसिः—

अघातः पङ्क्तिपावना भवन्ति 342, 5.
 अपि वा क्षत्रियायाम् 96, 1.

अलाभे कन्यायाः 96, 1.
 आद्येन्द्रावेव कर्तव्या 291, 9.
 आविकं वैश्यस्य 35, 20.
 आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धम् 442, 14.
 एकादशे ऽह्नि यच्छ्राद्धम् 298, 3.
 एकोद्विद्विधानेन 454, 6.
 कार्पासमुपवीतम् 35, 19.
 कुर्याद्भिक्षां ततो दद्यात् 441, 7.
 क्षत्रिया शरम् 98, 14.
 क्षौमेयं राजन्यस्य 35, 19.
 चतुर्णामपि वर्णानाम् 298, 4.
 जनौ सपिण्डाः शुचयः 212, 1.
 259, 15.
 ततो ब्राह्मणहस्तेषु 410, 10.
 तत्र सूतकं तद्दत् 258, 6.
 ता वर्जयेदिति 64, 2.
 तेषामेकैकः 342, 9.
 त्रिणात्रिकेतस्त्रिमधुः 342, 5.
 त्रीनतीत्य मातृतः 223, 7.
 त्रीन् मातृतः 61, 13. 62, 1.
 द्विरैन्द्रं तु कुर्याणः 291, 10.
 नियुक्तो मूर्धनि 342, 10.
 पञ्चमीं मातृतः 61, 12.
 परिक्रमो ब्राह्मणस्य 98, 16.
 पितरौ, चेन्मृतौ स्याताम् 234, 15.
 पितृपाकान्समुद्धृत्य 442, 13.
 पितृ-मातृव्यसृ-64, 1.
 प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् 454, 8.
 प्रेतं मनसा ध्यायन् 288, 2.
 ब्राह्मणान् सप्त पञ्च द्वौ 362, 3.

* The quotations belong to different Purāṇas.

विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु 258, 5.
 वृन्ताक-नालिका-पौत- 378, 13.
 वैश्या प्रतोदम् 98, 15.
 शूद्रायां वा 96, 2.
 शूद्रा बलदशाम् 98, 15.
 भ्रातृं निर्वर्त्य विधिवत् 441, 6.
 भ्रुत्वा तद्दिनमारभ्य 234, 16.
 सपिण्डीकरणादर्वाक् 454, 5.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 454, 7.
 साङ्गुष्ठं ब्राह्मण्याः 98, 14.
 सूतकं मातुरेव स्यात् 212, 15.
 259, 16.
 सूतके सावित्र्या 210, 19.

६८. प्रचेताः—

अतः ह्यतेन कर्तव्यम् 446, 21.
 अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा 425, 21.
 अपसव्यं न कुर्वीत 460, 5.
 आ चाक्षपरिणामासु 365, 19.
 आपोशानं प्रदावाथ 421, 8.
 आसायं भ्रातृशालावाम् 440, 15.
 एकैकस्व तु विप्रस्व 405, 8.
 कारवः शिल्पिनो वैषाः 256, 13.
 कृतचूडस्तु कुर्वीत 465, 4.
 कृतापसव्यः पूर्वेषुः 361, 6.
 कृष्णमाषास्तिलाश्चैव 368, 13.
 कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च 368, 15.
 क्रियते सुदृढे वसु 301, 1.
 ततो मातामहर्षां च 459, 20.
 तावद्दुग्धिं कर्तव्या 288, 11.

तृप्तान् बुद्ध्वाऽन्नमादाय 426, 13.
 दण्डग्रहणमात्रेण 446, 20.
 दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् 288, 10.
 नखि-दंष्ट्रि-विपन्नानाम् 327, 9.
 न जपेत् पैतृकं जप्यम् 460, 1.
 न पादौ न शिरो बस्तिम् 425, 19.
 न स्पृशेद्दामहस्तेन 425, 18.
 नैकः भ्रातृद्वयं कुर्यात् 469, 1.
 पीत्वाऽऽपोशानमभ्रीयात् 424, 14.
 प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् 460, 7.
 प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 2.
 भवद्भिः पितृकार्यं नः 361, 7.
 भृत्यवर्गावृतो भुङ्क्ते 440, 14.
 भोजनं तु न निःशेषम् 445, 20.
 मधुवाता इति तृचम् 421, 9.
 महायवा त्रीहियवाः 368, 14.
 मातृभ्रातृं तु पूर्वं स्यात् 459, 19.
 मातृप्वसा-मातुल्योः 248, 14.
 मृते चर्त्विजि याज्ये च 248, 15.
 यथा चोपचरेद्देवान् 460, 6.
 यश्चोऽसीति यवान् कीर्त्वा 405, 9.
 ये असीति भुवि क्षिपेत् 427, 6.
 राजानो राजभृत्याश्च 256, 14.
 वृक्षारोहण-लोहादि- 327, 8.
 शिरःप्रभृति पादान्तम् 408, 18.
 शुद्धचर्षमिति तत् प्रोक्तम् 301, 2.
 भ्रातृकर्ता न कुर्वीत 368, 2.
 भ्रातृभुक् प्रातरुत्थाय 368, 1.
 भ्रातृभुयो नख-श्मशु- 301, 12.

सर्वं प्रकृतं हत्वा 420, 3.
सर्वेन्द्रियाणां चापल्यम् 424, 15.
सव्येन वैश्वदेवार्थम् 361, 8.
स्वधाकारं प्रयुञ्जीत 465, 5.

६९. प्रजापतिः—

अन्याभितेषु दारेषु 250, 16.
कुटीचको नाम 161, 11.
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः
250, 17.

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीन् 329, 6.
संक्रान्तायुपरागे च 329, 5.

७०. *प्रभासखण्डम्—

देवे कर्मणि पित्र्ये च 335, 10.
शुद्धं स्यात्तु चतुर्थं प्रह्ण 335, 9.

७१. बृहचब्राह्मणम्—

एतद् स्म वै तद्विद्वांसः 177, 9.

७२. बृहन्नचेताः—

मातुः शौचं दशाहेन 231, 16.
मुहूर्तं जीविनो बालः 231, 15.

७३. बृहन्यनुः—

आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमम्
321, 2.

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः
321, 5.

काङ्कन्ति पितरः श्लिष्टाः 321, 8.

जीवन् जातो यदि ततो 281, 12.

तत्र भादं प्रकुर्वीत 321, 6.

तस्मात्तत्रैव दातव्यम् 321, 4.

दशाहाभ्यन्तरे बाले 281, 5.

भगिन्यां संस्थितायां तु 252, 4.

मित्रे जामातरि प्रेते 252, 5.

शावाशौचं न कर्तव्यम् 231, 5.

श्यालके तस्त्रुने चैव 252, 6.

सूतकं सकलं मातुः 231, 13.

७४. बृहस्पतिः—

अदेत पृथिवीं सर्वाम् 338, 12.

अत्यम्लं शुक्तमाख्यातम् 383, 18.

अनभ्यर्च्योदपात्रं तु 433, 16.

अन्यथा वर्तमानौ तौ 443, 17.

अन्यदेशगता पत्नी 439, 5.

अपसव्येन पित्र्ये च 361, 20.

आपत्काले स्वयं कुर्वन् 5, 7.

आर्द्रवश्व दशैते तु 403, 12.

उपवीती ततो भूत्वा 361, 19.

ऋचा तु नृप्यति पिता 338, 14.

ऋचो यजूषि सामानि 338, 11.

ऋतुकालाभिगमनम् 104, 11.

एकद्विंशतिवर्षो वा 69, 10.

एकैकमथ दा द्वौ त्रीन् 364, 6.

करिष्याति वृषोस्सर्गम् 305, 6.

कर्कटे संस्थिते भानौ 129, 16.

काङ्कन्ति पितरः पुत्रान् 305, 4.

कुसीद-कृषि-वाणिज्यम् 5, 6.

ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः 408, 10.

क्षत्रियो द्वादशाहेन 209, 15.

गयां यास्यति यः कश्चित् 305, 5.

गयायां धर्मपृष्ठे च 305, 8.

गयाशीर्षे बटे शैव 305, 9.

चत्वारिंशदन्त्येके 229, 19.
 जाताशीचं तु सर्वेषाम् 260, 9.
 ज्ञाति-बन्धु-सुदृष्टिष्वैः 461, 19.
 तदा तं जीर्णवृषभः 439, 6.
 तस्माच्छुक्रविवृद्धयर्थम् 101, 13.
 तां निशां ब्रह्मचारी स्यात् 443, 16.
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु 205, 17.
 त्रिंशद्वर्षो दशावरां तु 69, 9.
 व्यहं मातामहाऽऽचार्य- 247, 21.
 दशाहाच्छुद्धयेते त्रिप्रो 221, 1.
 दशाहेन सपिण्डास्तु 205, 16.
 देशान्तरं वदन्त्येके 229, 13.
 धुनिश्च रोचनश्चैव 403, 11.
 न किञ्चिद्व्यजादन्यत् 195, 6.
 न चाध्ययनशीलः स्यात् 195, 11.
 न तीर्थवासी नित्यं स्यात् 195, 10.
 नर्मदोत्तरभागे तु 129, 15.
 नैवाददीत पाथेयम् 195, 8.
 पक्रमापस्तु गृहीयात् 195, 9.
 पालयिष्यति वृद्धस्ये 305, 7.
 पितुः पितामहः साम्ना 338, 15.
 पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः 462, 14.
 प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः 461, 13.
 प्रशासादिनिमित्तेषु 211, 14.
 बन्धवो वा परो धार्जपि 261, 15.
 यदि लभ्येत पित्र्ये 338, 13.
 ययोक्तं भोजयेच्छात्रे 338, 10.
 यस्तैः सह सपिण्डोऽपि 261, 14.
 रिक्त्ये च पिण्डदाने च 462, 15.
 लप्याहारं खिबं कुर्यात् 101, 14.

विना भोजनकालं तु 195, 7.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन 209, 16.
 सत्क्रिया-काल-पात्रादि 364, 7.
 सदैव वा पर्ववर्जम् 104, 12.
 सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु 221, 2.
 सायं-प्रातर्वैश्वदेवम् 254, 11.
 सूतके मृतके चैव 211, 13.
 स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्
 101, 12.
 स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता 260, 10.
 स्वाध्यायः क्रियते यत्र 254, 10.
 ७५. बैजवापः—
 अथ सीमन्तोन्नयनम् 21, 7.
 अप्यदम-मृण्मयानि 392, 22.
 एकस्मिन् वा बहुषु वा 409, 18.
 खादिरो दुम्बराण्यर्घ्य- 392, 21.
 गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 411, 9.
 तस्योपरि कुशान् दत्त्वा 411, 8.
 तृतीये वर्षे 28, 11.
 पिता नाम करोति 25, 19.
 पुरास्तमयात् 39, 14.
 मासि द्वितीये वा 20, 7.
 शुष्का ब्रह्मवर्चसकामः 39, 15.
 स्तीर्त्वा पितृणां त्रीण्येव 409, 17.
 ७६. *बौधायनधर्मः—
 ओं भूः सावित्रीम् 159, 13.
 ७७. बौधायनः—
 अभिहोत्रं स्वकाले च 159, 9.

• Ordinarily called Baudhā-
 yaundharmasūtram.

- अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतम् 170, 11.
 अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपः 71, 15.
 अथ यदि दशरात्र-267, 4.
 अथ संवत्सरे पूर्णे 451, 11.
 अथादित्यस्यास्तमयात् 158, 17.
 अधोत्तरतः 67, 15.
 अनागतां तु ये पूर्वाम् 164, 18.
 अनुपनीतेन 67, 13.
 अनुष्ठितं तु यद्वैः 69, 16.
 अन्यस्मै विधिवद्देया 89, 9.
 अपि वा गुणहीनाय 77, 14. 78, 3.
 अभिगम्य गृहाङ्गिक्षाम् 187, 21.
 अलुप्रकेशो यः पूर्वम् 296, 10.
 अविद्यमाने सद्देशे 81, 3.
 असम्भवे तु पूर्वस्य 189, 11.
 आज्यं च गार्हपत्ये तु 159, 1.
 आज्यं पयो दधीत्येतत् 158, 14.
 आदिशेत् प्रथमे पिण्डे 456, 10.
 आपद्यपि न कांस्ये तु 191, 18.
 इतरदितरस्मिन् 67, 17.
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् 159, 10.
 उक्त्वा विरजसं मन्त्रम् 187, 12.
 उत्तरेषामुत्तरोत्तरः 87, 10.
 उत्पाटयेच्च कवचम् 188, 4.
 उदये विधिषत् सन्ध्याम् 179, 14.
 उद्वयं तमसस्पीति 192, 2.
 उपतिष्ठेत् सूर्यं तु 187, 11.
 उषःकाले समुत्थाय 179, 9.
 ऊनपञ्चाशदेतेषाम् 72, 6.
 ऊर्ध्वं जान्वोरधो नामेः 187, 8.
 ऋचो-यजूषि-सामानीति 345, 5.
 ऋतौ नोपैति यो भार्याम् 100, 10.
 एकत्र लोभाद्यो भिक्षुः 190, 3.
 एकदण्डी भवेद्वापि 178, 13.
 एकादश-नव-द्वि-त्रि- 157, 8.
 एकैकामेव 116, 10.
 एको वा तादृशो दण्डो 157, 11.
 एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य 160, 11.
 एतामवस्थां सम्प्राप्य 159, 8.
 एतावतैव विधिना 153, 16.
 ओं भूरित्यादिना प्राश्य 158, 15.
 काले उपराणहभूयिष्ठे 187, 7.
 कुटीचकाः परित्रय्य 162, 9.
 कुम्भी-तिन्दुकयोर्वाऽपि 191, 17.
 कुश-कार्पास-सूत्रै र्वा 157, 12.
 कुशलैर्मथितं शिश्यम् 157, 13.
 कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च 164, 4.
 कृत्वा पुनर्जापित्वा च 187, 13.
 कृत्वा भ्रातृनि सर्वाणि 157, 5.
 कौपीनाच्छादनं वासः 158, 6.
 क्षीरमपेयम् 381, 3.
 गुड-नैल-हिरण्यानाम् 214, 7.
 गृहीतं मन्त्रवत्तद्येत् 158, 2.
 गृहीत्येमा अथागत्य 118, 2.
 गोत्राणां च सहस्राणि 172, 5.
 गोदोहमात्रं तिष्ठेच्च 188, 1.
 गौतमादीनुषीन् सप्त 131, 10.
 ग्राम-शीर्षिकरात्राश्च 164, 2.

- ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते 158, 18.
 चण्डालाद्यहतं चैतत् 158, 1.
 चतुरस्रं वर्तुलं वा 158, 1.
 छत्रं पवित्रं सीर्षीं च 158, 8.
 जागृयात् रात्रिमेतां तु 159, 5.
 ततश्चतुर्थे वर्षे तु 81, 2.
 ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दम् 187, 17.
 तत्र तत्र देशग्रामाण्यम् 67, 18.
 तद्भावे रहस्यवित् 341, 5.
 तद्वत् पवित्रं गोवालैः 179, 13.
 तस्मिन्नहनि दानं च 214, 8.
 तासां पञ्चादिका नित्याः 158, 11.
 तुल्यमाहस्तयोः पापम् 100, 11.
 तेषां चत्वारः 87, 8.
 त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे 188, 3.
 त्रिमधुस्त्रिणात्रिकेतः 343, 1.
 त्रि-शुद्धात्रोपवासाश्च 164, 3.
 त्रीणि वर्षाण्यृतुमती 81, 1.
 त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीम् 100, 8.
 त्रिन् दण्डानङ्गुलिस्थूलान् 157, 7.
 त्र्याहुणवते कन्याम् 77, 13.
 त्र्यन्तान्विधाव्य चाचम्य 179, 10.
 दशरात्रसमाशौचम् 267, 5.
 दाता स्वर्गमवाप्नोति 191, 4.
 दारवं वैणवं वाऽपि 158, 3.
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्वाम् 188, 2.
 देवानामृजवो र्धर्माः 397, 19.
 देवमार्षं तथा दिव्यम् 156, 14.
 दिगुणं त्रिगुणं वाऽपि 157, 16.
 द्वितीयमान्तरं वासः 187, 9.
 द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि 296, 11.
 द्वितीये पितरं तस्याः 456, 11.
 ध्यायन् हरिं च तच्चित्तः 187, 18.
 नानुष्ठेयं मनुष्यैस्त- 68, 17.
 निस्पृहोऽन्यत्र गत्वैव 160, 12.
 नैवासौ भोजयेच्छ्राद्धे 424, 12.
 नोपरुन्ध्याद्रजस्त्रलाम् 78, 9.
 पञ्चधा विप्रतिपत्तिः 97, 12.
 पश्यानि चाक्षसूत्रं च 158, 9.
 पातु मां सर्वतो रामो 187, 20.
 पात्रं वामकरे क्षिप्रा 188, 5.
 पात्रं शिलामयं ताम्रम् 158, 4.
 पात्राणि सादयित्वाऽथ 159, 5.
 पादुके चापि शौचार्थम् 158, 7.
 पादेन पादमाक्रम्य 424, 11.
 पूजयित्वा यथाशक्ति 131, 11.
 पूर्णयाऽऽहवनीये तु 159, 2.
 पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ 179, 16.
 प्रदक्षिणं तु देवानाम् 397, 18.
 प्राङ्नाभिच्छेदनात् ग्राह्या 214, 9.
 प्राणयात्रिकमन्त्रं तु 188, 6.
 प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्म- 157, 17.
 बलादपहता कन्या 89, 3.
 विभ्रज्जलपवित्रं वा 179, 12.
 ब्रह्मज्ञानम् 192, 1.
 ब्रह्मान्वाधानमेतत्स्यात् 159, 3.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 189, 10.
 ब्राह्मणानामयं धर्मो 155, 3.

।मक्षापत्राद्गुह्ययम् 187, 16.
 भिक्षां न दद्युः पञ्चाहम् 190, 11.
 भिक्षां बन्धुभ्य आदाय 162, 10.
 भुञ्जीत 192, 8.
 भुञ्जीत न वटाश्वत्थ- 191, 16.
 भैक्षत्रयादुपावृत्य 191, 21.
 भैक्षं ह्युद्रादपि माह्वम् 189, 13
 भौतिकं चात्मनश्चान्ते 156, 15.
 मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैः 179, 15.
 यदस्य पारे रजसः 160, 8.
 यस्मिन् गृहे जना मौख्यात् 190, 12.
 यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत 296, 12.
 युवा ह्यवासा इत्येवम् 160, 10.
 येन देवाः पवित्रेण 160, 7.
 योगपट्टं बहिर्वासः 158, 10.
 योऽसौ विष्णुशुभ्र आदिस्ये
 187, 14.
 राजन्य-त्रैदययोर्नेति 155, 4.
 वाग्दत्ता मनोदत्ता 57, 14.
 वापयित्वा च केशादीन् 157, 6.
 विक्रेशं सितमस्पष्टम् 157, 15.
 विधुमे सन्नमुसले 187, 6.
 विवस्ताया अन्यवस्तायाश्च 381, 3.
 विश्वामित्रो जमदग्निः 71, 14.
 विष्णुस्तिर्यग्धोर्ध्वं मे 187, 19.
 वेष्टितान् कृष्णगोवाल्- 157, 10.
 व्याहृतिभिस्तथा पात्रम् 160, 9.
 शिष्य-सतीर्थ- 249, 6.
 श्रावणपौर्णमास्याम् 127, 19.
 श्टपादं पञ्चपादं वा 157, 14.

सखा मत्यादना इण्डम् 160, 6.
 सगोत्रां वेदमत्वा 72, 11.
 स तस्य सुकृतं दत्त्वा 190, 15.
 स तुल्यं भ्रूणहत्यायाः 100, 9.
 सत्वकानत्राणान् सौम्यान् 157, 9.
 सन्ध्यां नोपासते विप्राः 164, 19.
 सप्तर्षिणामगस्त्याष्टमानाम् 71, 16.
 सर्वेषामप्यभावे तु 189, 12.
 सद्ये चादाय पात्रं तु 187, 10.
 साधुं चाऽपतितं विप्रम् 190, 14.
 सोऽहं नारायणो देवः 187, 15.
 सौत्रिणो राजते ताम्र- 191, 19.
 स्त्रीर्णेषु दर्भेष्व्वासीत 159, 6.
 स्त्रीत्वा तु गार्हपत्यस्य 159, 4.
 स्नात्वा चात्रम्य विधिवत् 179, 11.
 स्वयमाहृतपर्णेषु 191, 15.
 संसाः कमण्डलुं शिष्यम् 164, 1.

७८. ब्रह्मगर्भः—

योऽनुष्ठानं न शक्नोति 229, 6.
 सोऽग्निं शारिमहायात्राम् 229, 7.

७९. ब्रह्मनिश्चयम्—

पाद्यं चैव तथैवार्थम् 398, 8.
 शम्भो देवीति मन्त्रेण 398, 9.

८०. ब्रह्मपुराणम्—

अजातदन्तो मासैर्वा 288, 2.
 अथ देवप्रतिष्ठावाम् 258, 8.
 अन्यत्र भोजनं कुर्यात् 279, 4.
 अर्घ्याः पुष्पैश्च कन्धैश्च 410, 8.
 असमानैश्च सङ्कीर्णैः 226, 4.

- अस्थिसम्पन्नयने विप्रो 284, 9.
 आचार्यं वा ऽप्युपाध्यायम् 279, 1.
 आ जन्मनस्तु चैलान्तम् 245, 12.
 आशौचं न भवेत्लोके 258, 20.
 एकाहमशुचिर्भूत्वा 279, 5.
 कृत्वा पतति वै तस्मात् 279, 3.
 कृते तु केवलं स्नानम् 284, 5.
 कृते तु सम्पन्ने विप्रः 284, 11.
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्गत् 226, 5.
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निम् 226, 6.
 खनिस्त्वा तु शनैर्भूमिम् 233, 4.
 गिरि-वृक्षमपातं च 226, 7.
 गोमङ्गलादौ वैश्यानाम् 258, 19.
 घृतास्केनं घृतान्मण्डम् 379, 17.
 चण्डालैरथ वा चोरैः 228, 1.
 ततः परं प्रवृद्धायाम् 245, 15.
 ततो वाग्दानपर्यन्तम् 245, 14.
 तदा स्नातः सचैलस्तु 284, 10.
 तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन 247, 6.
 तस्य दाहादिकं कार्यम् 228, 2.
 तस्य स्नानान्नवेष्टुञ्चिः 284, 3.
 तावद्यो ऽबान्धवस्तत्र 284, 2.
 त्यजेद्दर्मस्य रक्षार्थम् 113, 17.
 दत्ता नारी पितुर्गहे 247, 5.
 दीर्घं तक्रमपेयं च 379, 19.
 देशे काले च पात्रे च 299, 6.
 देहे पितृषु तिष्ठन्तु 257, 5.
 धर्मविघ्नकर्त्री भार्गवम् 113, 16.
 न वाऽभुपातः पिण्डो वा 226, 10.
 नागानां विप्रियं कुर्वन् 226, 1.
 निगृहीताश्च ये राज्ञा 226, 2.
 निमन्त्रितस्य विप्रस्य 257, 4.
 पतितानां न दाहः स्यात् 226, 9.
 परदारान् हरन्तश्च 226, 3.
 पितुर्वरस्य च ततो 245, 17.
 पितृनुद्दिरय विप्रेभ्यो 299, 7.
 प्रमादादथ निःशङ्कम् 227, 18.
 प्रयास्यतश्च सङ्गामे 258, 17.
 प्रायश्चित्तप्रवृत्तानाम् 257, 6.
 मन्त्रादितर्पणैर्वापि 258, 18.
 महापातकिनो ये च 226, 8.
 मातरं वा स्वयं दग्ध्वा 279, 2.
 मृतस्य यावदस्थीनि 284, 1.
 राज्यनाशस्तु येन स्यात् 258, 16.
 वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा 238, 3.
 वाक्प्रदाने कृते तत्र 245, 16.
 भ्रात्रादौ पितृयज्ञे च 258, 9.
 शृङ्गि-दंष्ट्रि-नाखि-व्याल-विष-
 वह्नि 225, 14.
 शृङ्गि-दंष्ट्रि-नाखि-व्याल-विष-
 विद्युत्-227, 19.
 सगुड मरिचाकृतं तु 379, 18.
 सचैलं स्नानमन्येषाम् 284, 4.
 सद्यःशौचं भवेत्तत्र 245, 13.
 सुदूरात् परिहर्तव्यैः 225, 15.
 स्त्रीणां तु पतितो गर्भः 238, 1.
 स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् 245, 18.
 ८१. ब्रह्माण्डपुराणम्—
 अमेध्यादागतैः स्पृष्टम् 377, 2.

अलाभे ध्यानि-भिक्षुणाम् 340, 1.
 आद्येष्वसाने श्राद्धस्य 401, 21.
 आसनारूढमन्त्रायम् 377, 1.
 एकाममापाय मनः 424, 24.
 करोति विधिवन्मर्त्यः 305, 2.
 क्षिपेत् कुशास्तत्र च दक्षिणामान्
 431, 4.
 क्षेत्रेष्वेतेषु यः श्राद्धम् 305, 1.
 खण्डनं पेषणं चैव 430, 18.
 गत्या निमन्त्रयेद्देव- 361, 4.
 गन्ध-रूपोपपन्नानि 393, 3.
 तदलाभे ऽप्युदासीनम् 310, 2.
 तेन देयास्त्रयः पिण्डाः 455, 14.
 त्रिभागहीनपक्षं वा 322, 9.
 दधि-शाकं तथा भक्ष्यम् 377, 6.
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च 401, 19.
 द्विः स्थितं परिदग्धं च 377, 8.
 न चाशु पातयेत् जातु 424, 1.
 न चोद्दीक्षेत भुञ्जानाम् 424, 2.
 न दीनो नापि वा कुडो 424, 3.
 नदी-समुद्रतीरे वा 304, 13.
 नद्योर्वा सङ्गमे शस्तम् 304, 15.
 नभस्यकृष्णपक्षे तु 322, 8.
 नमः स्वधावै स्वाहायै 401, 20.
 निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु 359, 17.
 पिण्याकं मथितं चैव 377, 5.
 पुष्करे वा कुडसेने 304, 16.
 पूर्वैर्जह्नु रात्रौ विमाध्वान् 361, 3.
 प्रक्षालनजलं इमैः 416, 18.

प्रक्षाल्य हस्त-पादादि 416, 1a.
 प्रघर्षणं ततः कुर्यात् 430, 17.
 मृते पितरि यस्याय 455, 13.
 वज्रेणाऽय कुरीर्वापि 430, 19.
 वर्जयेच्च तथा चान्यान् 377, 7.
 वाग्भावदुष्टाश्च तथा 377, 9.
 वाससा चोपधूतानि 377, 10.
 शर्करा-कीट-पाषाणैः 377, 4.
 शालग्रामे च गोकर्णे 304, 17.
 शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः 339, 15.
 शुक्लाः सुमनसः भेषाः 393, 2.
 श्राद्धार्हगुणयोगे ऽपि 359, 16.
 समुद्रगानदीतीरे 304, 14.
 सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् 430, 16.
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः 377, 8.

८२. *ब्राह्मणम्—

सर्वान् लोकान् 151, 2.

८३. †भगवद्गीता—

आत्मन्वेव च सन्तुष्टः 176, 17.

यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् 176, 16.

८४. भरद्वाजः—

अऋणादन्यद्रक्तपुष्पम् 376, 14.

आविकं मार्गमौष्टं च 376, 17.

एतानि नैव देयानि 376, 16.

कुलित्य-शण-जम्बीर- 376, 13.

तण्डुलीयकशाकं च 376, 11.

नक्तोद्धृतं तु यत्तोयम् 376, 9.

* The quotations belong to different Brāhmanas of the Vedās.

† Bhagavadgītā.

नीरसान्यपि सर्वाणि 376, 15.
 माहिष चामरं चैव 376, 18.
 मुग्धाढकी-माषवर्जम् 373, 12.
 शिम्बिकानि करीराणि 376, 12.

८५. भविष्यत्पुराणम्—

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य 453, 7.
 अष्टादशेऽहनि तथा 25, 3.
 आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु 448, 19.
 एकादशेऽपि वा मासि 453, 9.
 गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल 51, 17.
 चतुर्वर्णी चरेद्भक्ष्यम् 41, 1.
 ज्वलन्तमग्निमुस्तुज्य 347, 11.
 ततः सन्ध्यामुपासीत 444, 7.
 दशहृत्स्वः पिबेच्छपो 444, 6.
 द्वादशाहे तदा कार्यम् 452, 15.
 द्वादशेऽहनि पष्ठे वा 453, 8.
 द्वादश्यामथ वा रात्रौ 25, 2.
 नव सप्त विशां राज्ञाम् 448, 18.
 नामधेयं दशम्यां च 25, 1.
 पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् 461, 1.
 ब्रह्मचर्येण वा कालम् 51, 18.
 ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति 347, 10.
 यजमानोऽभिमान् राजन् 452, 14.
 लघुनं गृज्जनं चैव 378, 20.
 वृद्धिभादे महाबाहो 461, 2.
 वृन्ताक -नालिका -स्लाबुम्

378, 21.

वैखानसो वाऽपि भवेत् 51, 19.
 सपिण्डीकरणं कुर्यात् 453, 6.

संसर्गाद्दृष्यते तद्धि 382, 5.
 घृता-लघुनसंसृष्टम् 382, 4.

८६. भविष्यपुराणम्—

प्रवृत्ताशीचतन्त्रस्तु 291, 6.
 समाप्य चोदकं पिण्डान् 291, 7.

८७. भविष्योत्तरपुराणम्—

विप्राय दत्त्वा विधिवत् 227, 12
 सुवर्णाकारनिष्पन्नम् 227, 11.

८८. भृगुः—

उपवीतं बटोरेकम् 38, 3.
 एककाले गतासूनाम् 469, 17.
 एकमेव यतीनां स्यात् 38, 4.
 तन्त्रेण श्रवणं कुर्यात् 469, 18.
 तृतीयस्य ततः कुर्यात् 469, 10.
 नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो 38, 12.
 पूर्वकस्य मृतस्यादौ 469, 19.
 मन्त्रपूतं स्थितं काये 38, 11.
 यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे 68, 9
 यो यत्र विहितो धर्मः 68, 10.
 विशिखो व्युपवीतश्च 38, 10.
 सकृच्चोद्धरणात्तस्य 38, 13.
 सद्योपवीतिना भाव्यम् 38, 9.

८९. मत्स्यः—

अक्रोधनैः शौचपरैः 365, 8.
 अथान्त्रान्तेषु चात्रम्य 434, 6.
 अनिवेश न भोक्तव्यम् 433, 14.
 अपसव्यं तु तत्रापि 437, 1.
 भ्रमङ्गलं नद्यन्तेन 405, 18.
 आचान्तेषु पुनर्दद्यात् 434, 17.

आधत्त पितरो गर्भम् 438, 11.
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् 418, 2.
 एवं निमन्त्र्य नियमान् 365, 7.
 गोमयेनानुलिप्तायाम् 396, 19.
 दक्षिणं जानुमालभ्य 361, 15.
 न देयाः पितृकार्येषु 393, 15.
 पद्म-विल्ला-ऽर्क-धत्तुर- 393, 14.
 भवनस्यापतो भुवि 396, 18.
 भवितव्यं भवद्भिश्च 365, 9.
 यत्किञ्चित् पच्यते गेहे 433, 12.
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात् 405, 18.
 ९०. *मत्स्यपुराणम्—
 अक्षताभिः सपुष्पाभिः 398, 2.
 अन्नं तु सदधि-क्षीरम् 371, 15.
 भविमुक्ते प्रविष्टानाम् 183, 2.
 अविरोधेन धर्मस्य 182, 11.
 अश्रुकुशुङ्गनवमी 311, 12.
 अष्टौ मासान् विहारः स्यात्
 182, 19.
 आषाढस्यापि दशमी 311, 15.
 एकत्र चतुरो मासान् 183, 1.
 कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री 311, 17.
 गुरोरभिहिते युक्तः 182, 8.
 तनश्च क्षेत्रदेवान्ते 441, 1.
 तृतीया चैत्रमासस्य 311, 13.
 न देहो भविता तत्र 183, 3.
 नाम-गोत्रं पितृणां तु 398, 12.
 नियमेष्वप्रमत्तस्तु 182, 9.

* Matsyah and Matsyapurāṇam denote the same work.

पिण्डदः सप्तमस्तेषाम् 58, 13.
 222, 13.
 पुनर्भोजनमध्वानम् 443, 19.
 पूरयेत् पात्रयुग्मं तु 405, 5.
 प्राप्य चान्ते ततश्चैव 182, 10.
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या 311, 14.
 भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः 441, 2.
 मन्वन्तरादयश्चैताः 311, 18.
 माघे पञ्चदशी चैव 310, 21.
 मासं प्रीणाति सर्वान् वै 371, 16.
 युगादयः स्मृता ह्येताः 310, 22.
 लेपभाजधनुर्घायाः 58, 12.
 222, 2.
 विप्राणां क्षालयेत् पादान् 398, 3.
 विश्वान् देवान् यथैः 405, 4.
 वैशाखस्य तृतीया तु 310, 20.
 श्राद्धकृच्छ्राद्धमुक् चैव 443, 20.
 भावणस्याष्टमी कृष्णा 311, 16.
 स्वाध्यायं कलहं चैव 443, 21.
 ९१. *महालसावाक्यम्—
 तद्दत्ताचमनार्थाय 427, 15.
 ९२. मन्त्रवर्णः—
 अनृणा अथो 150, 19.
 आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिः
 65, 15.
 ऋणमस्मिन् सद्यति 105, 3.
 तृप्तं जहुर्मानुलस्येव घोषा 65, 11.
 * The quoted line is taken from a dialogue in Mārkaṇḍeya purāṇam between Madālāsā and her son Alaka.

दशास्यां पुत्रानाभेहि 108, 16.
 पिता पुत्रस्य जातस्य 105, 6.
 ब्रह्मचर्यमागामुप 17, 15.
 ये देवयानाः 150, 21.
 ९३. मनुः—
 अकारणपरित्यक्ता 350, 15.
 अकृत्वा भैक्ष्यचरणम् 44, 7.
 अक्रोधनाः सुप्रसादाः 74, 17.
 अक्षार-लवणान्नाः स्युः 293, 11.
 अगारदाही गरदः 350, 17.
 अग्नीनात्मनि चैतानान् 115, 13.
 अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्या 44, 17.
 अग्र्यभावे तु विप्रस्य 413, 14.
 अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते 31, 14.
 अतः परं तु छन्दांसि 132, 5.
 अतिवादास्तितिक्षेत 194, 7.
 अतैजसानि पात्राणि 191, 6.
 अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यात् 424, 17.
 अदीयमाना भर्तारम् 81, 8.
 अधार्मिकं तस्करं च 134, 8.
 अधिविज्ञा तु या नारी 115, 5.
 अधीत्य विधिवद्देवान् 150, 1.
 अध्यात्मरतिरासीनो 194, 11.
 अनभिरनिकेतः स्यात् 145, 19.
 अनदन्नघ्नमहैष 276, 4.
 अनधीत्य गुरोर्भेदान् 150, 7.
 अनपाकृत्य मोक्षं तु 150, 4.
 अनातुरः सप्ररात्रम् 44, ९.
 अनिर्देशाया गोः क्षीरम् 380, 11.

अनिर्दिष्टांशैकशफान् 387, 4.
 अनिट्वा चैव यज्ञैश्च 150, 8.
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः 314, 18.
 अनुद्देशकरा नृणाम् 35, 9.
 अन्नदर्शाहे स्यातां चेत् 263, 15.
 अपत्यस्यैव चापत्यम् 139, 19.
 अपुत्रोऽग्नेन विधिना 70, 8.
 अप्रजा येषु वंशेषु 75, 3.
 अप्रयत्नः सुस्वार्थेषु 145, 20.
 अप्राप्तामपि तां तस्मै 77, 6.
 अप्मु प्राप्त्य विनष्टानि 38, 20.
 अभ्यङ्गमञ्जनं चाङ्गोः 46, 1.
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च 47, 3.
 अमावास्यामष्टमीं च 100, 20.
 अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे 362, 9.
 अर्हन्तमाय विप्राय 339, 7.
 अलंकृत्य सुतादानम् 84, 15.
 अलाबुं दारुपात्रं वा 191, 8.
 अलाभे त्वन्यगेहानाम् 11, 19.
 अलाभे न विषादी स्यात् 186, 10.
 अल्पाग्नाभ्यवहारेण 194, 15.
 अल्पो वाऽपि महान्वाऽपि 88, 7.
 अविश्रुतब्रह्मचर्यः 74, 13.
 अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीम् 55, 7.
 अशुद्धा बान्धवाः सर्वे 204, 4.
 अश्रोत्रियः पिता यस्य 337, 5.
 अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् 337, 6.
 अष्टम्यामपि वाणिज्यम् 315, 18.
 अष्टाविमान ममासेन 81, 7.

- अष्टावेषणस्य मांसेन 372, 4.
 असपिण्डं द्विजं प्रेतम् 276, 1.
 असपिण्डा च या मातुः 62, 20.
 असवर्णास्वयं श्रेयो 98, 6.
 असंस्कृतप्रमीतानाम् 426, 8.
 अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्यात् 279, 8.
 अहिंसया च भूतानाम् 194, 18.
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैः 190, 7.
 आख्यानानीतिहासांश्च 422, 7.
 आचारहीनः क्लीबश्च 351, 12.
 आचार्यं स्वमुपाध्यायम् 278, 4.
 आचार्यं तु खलु प्रेते 48, 9.
 अघ्छाद्य चार्थकित्वा च 84, 12.
 आत्मनैव सहायेन 194, 12.
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य 152, 19.
 155, 8.
 आ हार्विशात् क्षत्रबन्धोः 31, 13.
 अन्नन्यादिव कल्पन्ते 372, 10.
 आनुलोम्येन सम्भूताः 118, 17.
 नामन्वितस्तु यः आरे 367, 12.
 आ मृत्योः भियमन्विच्छेत् 138, 14.
 आयुष्मन्तं वृतं विन्देत् 438, 16.
 आयोगवध क्षत्र च 121, 5.
 आरण्यानां च सर्वेषाम् 380, 13.
 अदिकं सन्धिमीक्षीरम् 380, 12.
 अर्षे गोमिथुनं सुल्कम् 88, 6.
 अपूर्णोऽङ्गः सुतर्षीणीन् 86, 17.
 आ बौद्धशास्त्रं ब्राह्मणस्य 31, 12.
 आसनेऽप्युक्तेषु 899, 2.
 आ समाप्तेः शरीरस्य 50, 16.
 आ समावर्तनात् कुर्यात् 44, 18.
 आसां महर्षिचर्याणाम् 146, 4.
 अद्भूय दानं कन्यायाः 84, 18.
 इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः 85, 1.
 इतरेष्ववशिष्टेषु 87, 3.
 इन्द्रियाणां निरोधेन 194, 17.
 इष्टा च शक्तितो यज्ञैः 150, 6.
 उच्छिष्टभागधेयं स्यात् 426, 9.
 उच्छिष्टायाऽभिरूपाय 77, 5.
 उत्तमैरुत्तमैर्नित्यम् 74, 8.
 उत्सादनं च गात्राणाम् 47, 1.
 उद्दहेन द्विजो भार्याम् 54, 13.
 उन्मत्तोऽन्यथ वज्याः स्युः 351, 5.
 उपनीय तु तत्सर्वम् 419, 11.
 उपस्पृष्टोदकान् सम्यक् 399, 3.
 उभयत्र दशाहानि 211, 3. 217, 6.
 उभाभ्यामप्यजीवंस्तु 4, 11.
 ऊर्ध्वं तु कात्प्रदेतस्मात् 81, 7.
 ऋक्षेष्टद्याययणं चैव 141, 12.
 ऋगवस्ते तु सर्वे स्युः 35, 8.
 ऋणानि शीघ्रपाकृत्य 150, 3.
 ऋतुकालाभिगामी स्यात् 99, 1.
 ऋतुमस्यपि तिष्ठेत् 78, 6.
 ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणाम् 19, 16.
 एककालं चरेन्नैश्वयम् 186, 6.
 एकं गोमिथुनं द्वे वा 84, 16.
 एकः शवीत सर्वत्र 46, 5.
 एकादशे क्षिप्रतर्षी 114, 3.

- एकादश्यां तथा रूप्यम् 316, 1.
 एकैकमपि विद्वांसम् 339, 8.
 एतान् विगर्हिताचारान् 351, 16.
 एतानि यतिपात्राणि 191, 9.
 एताभ्यान्वाध सेवेत 146, 3.
 एतास्तिन्नस्तु भार्यार्ये 64, 13.
 एते गृहस्थप्रभवाः 17, 11.
 एतेष्वविद्यमानेषु 48, 11.
 एतैरेव महायज्ञान् 141, 2.
 एष वोऽभिहितो धर्मो 153, 1.
 ऐन्द्रं स्थानमुपासीनाः 257, 9.
 औदकेनैव त्रिभिना 429, 4.
 औरिभ्रिको माहिषिकः 351, 14.
 औरिभ्रेणाथ चतुरः 373, 2.
 कथञ्चिदप्यतिक्रामन् 366, 12.
 कन्यकां तु द्वितीयायाम् 315, 15.
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य 84, 19.
 कन्याप्रदानं विधिवत् 84, 17.
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्धात् 84, 21.
 कन्यायां दत्तशुल्कायाम् 93, 15.
 कपालं वृक्षमूलानि 194, 1.
 कलविङ्कं प्रथं हंसम् 387, 5.
 कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते 96, 12.
 काम-क्रोधौ च संयम्य 173, 15.
 कामतस्तु प्रवृत्तानाम् 94, 13.
 काममभ्यर्धितोऽश्रीयात् 44, 4.
 काममुत्पाद्य कृष्यां तु 11, 7.
 कामं क्रोधं च लोभं च 46, 2.
 कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रम् 346, 3.
 कार्पासमुपवीतं स्यात् 35, 15.
 कार्ण-रौरव-वास्तानि 32, 11.
 कालमेव प्रतीक्षेत 194, 4.
 कालशाकं महाशल्कम् 372, 9.
 कुतपं चासने दद्यात् 392, 8.
 कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धम् 315, 14.
 कुलान्येव नयन्त्याशु 96, 14.
 कुशीलवो ऽवकीर्णी च 350, 11.
 कृतार्त्तं चाऽकृतान्नेन 10, 12.
 कृत्तकेश-नख-श्मश्रुः 193, 18.
 कृमिभूतः श्वविष्टायाम् 12, 4.
 कृषि-गोरक्षमास्थाय 4, 12.
 कृषिजीवी शिल्पजीवी 351, 13.
 कृषिं साध्विति मन्यन्ते 4, 6.
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ 323, 4.
 केतितस्तु यथान्यायम् 366, 11.
 केशान्तः षोडशे वर्षे 47, 12.
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य 35, 1.
 क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् 387, 1.
 क्रुद्धचन्तं न प्रतिक्रुद्धयेत् 194, 9.
 क्षत्रियं चैव सर्पं च 133, 17.
 क्षत्रियस्य तु मौर्वीज्या 94, 2.
 क्षत्रियात् विप्रकन्यायाम् 121, 1.
 क्षय्यामयाव्यपस्मारि- 73, 2.
 क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वम् 52, 12.
 गर्भादेकादशे रात्रौ 31, 9.
 गर्भाष्टमेऽध्वे कुर्वति 31, 8.
 गान्धर्वः स च विज्ञेयः 85, 2.

- गान्धर्वो राक्षसश्चैव 84, 9.
 गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा 54, 17.
 गुरुदारे सपिण्डे वा 48, 10.
 गुरुपत्न्या च कार्याणि 47, 4.
 गुरोः कुले न भिक्षेन 41, 18.
 गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु 248, 9.
 गुर्वर्थं पितृ-मात्रर्षम् 8, 8.
 गृहमेधियु चान्येषु 145, 21.
 गृहसंवेशको दूतो 351, 9.
 गृहस्थस्तु यदा पश्येत् 139, 18.
 गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे 268, 11.
 गो-भू-हिरण्य-आमांसि 436, 10.
 मामादाहृत्य वाऽभीवान् 146, 1.
 चतुरो ब्राह्मणस्वाद्यान् 86, 3.
 चतुर्गामपि वर्णानाम् 84, 6.
 चतुर्धमायुषो भागम् 147, 3.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 26, 10.
 चतुर्भिरितरे सार्धम् 19, 17.
 चिकित्सकान् देवलकान् 350, 5.
 चूडाकर्म द्विजातीनाम् 242, 10.
 जटिलं चाऽनधीयानम् 350, 8.
 जनयित्वा क्षतं तस्याम् 96, 18.
 जातदन्तस्य वा कुर्यात् 242, 19.
 जाते कुमारे तदहः 213, 14.
 जामयो यानि गेहानि 112, 3.
 जायन्ते दुर्बिबाहे तु 87, 4.
 जीर्णानि चैव वासांसि 142, 12.
 ज्यायांसमनयोर्विद्यात 337, 7.
 ज्येष्ठेन जातमात्रेण 105, 10.
 ज्ञानिभ्यो ब्रविर्णं दत्त्वा 84, 20.
 ज्ञानिभ्यश्च त्रयोदश्याम् 316, 3.
 डिम्भाहवहतानां च 268, 10.
 तत् प्रयत्नेन कुर्यात् 135, 2.
 तर्दधिकं पादिकं वा 17, 19.
 तद्दर्शयिधिदृष्टेन 219, 16.
 तनुलोम-केश-दशनाम् 55, 8.
 तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्याः 112, 5.
 तस्माद्युग्मास्तु पुत्रार्था 19, 21.
 तस्यां चैव प्रसूतस्य 96, 20.
 तानि कृत्याहतानीव 112, 4.
 तान् हृद्य-कठ्ययोर्विपान् 350, 2.
 तावत्स्यादशुचिर्विषो 268, 16.
 ताश्च स्वा चापजन्मनः 97, 6.
 तामामाद्याभ्रतस्त्रस्तु 19, 18.
 101, 4.
 तामां वृगक्रमेण स्यात् 115, 12.
 तिलैर्ग्रीहि-यवैर्मपिः 371, 19.
 तुरायगं च क्रमशो 141, 13.
 ते च सा चैव राशः स्युः 95, 6.
 तेन यायात् सतां मार्गम् 134, 19.
 तेषामद्भिः स्मृतं शौचम् 191, 7.
 तेषां निष्ठा तु विज्ञेया 92, 17.
 तेषु दर्भेषु तं हस्तम् 432, 3.
 त्यजेदाभ्युजे मासे 142, 11.
 त्रयोदशी च शेषाः स्युः 19, 19.
 101, 5.
 त्रिदण्डमेकं निःश्लिष्य 173, 11.
 त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन 34, 11.
 त्रिंशद्वर्षाद्दत्तेन कन्वाम् 69, 5.

- त्रीणि वर्षाण्युदीक्षित 81, 6.
 त्रींस्तु तस्माद्द्विःशेषात् 429, 3.
 त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षी वा 69, 6.
 त्र्यहस्तुद्वकदायिनः 205, 6.
 दक्षिणाप्रवर्गं चैव 302, 11.
 दक्षिणेन मृतं शूद्रम् 280, 6.
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते 371, 20.
 दद्याद्यदिष्टं विप्रणाम् 436, 11.
 दन्तजातेऽनुजाते च 204, 3.
 दर्भेषु विकिरश्च यः 427, 8.
 दर्शमस्कन्दयन् पर्व 141, 11.
 दश पूर्वान् परान् वंदयान् 86, 14.
 दश मासांस्तु नृत्यन्ति 372, 5.
 दशाहं शावमाशौचम् 205, 10.
 दानुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् 367, 13.
 दानं प्रतिमहं होमः 211, 4.
 217, 7.
 दारा-जमिहोत्रसंयोगम् 354, 5.
 दुरादाहत्य समिधः 39, 9.
 दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् 194, 5.
 देवतानां गुरो राराजः 133, 15.
 देवराय प्रदातव्या 93, 16.
 दैवोढाजः छुतश्चैव 86, 16.
 दौहित्रं विदपति बन्धुम् 344, 20.
 धृतं च जनवादं च 46, 3.
 द्वादश्यां जातरूपं तु 316, 2.
 द्विजातिप्रवरो विद्वान् 351, 17.
 द्विषता हि हविर्भुक्तम् 346, 6.
 द्वौ दैवे पितृकार्षे त्रीन् 363, 19.
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन 372, 1.
 धनवन्तं प्रजावन्तम् 438, 17.
 धनुःशराणां कर्त्ता च 351, 2.
 धान्यं वासांसि शाकं वा 52, 13.
 न कथञ्चन दुर्योनिः 73, 22.
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य 47, 2.
 न ग्रामजातान्यार्तोऽपि 143, 2.
 न च द्विजातयो बृधुः 424, 18.
 न चेमं देहमाभित्य 194, 8.
 न चोत्पात-निमित्ताभ्याम् 189, 16.
 न तत्फलमवाप्नोति 390, 5.
 न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा 190, 6.
 न पश्यहि-प्रेष्यनाम्नीम् 55, 14.
 न पर्वं गुरवे किञ्चित् 52, 10.
 न फालकृष्टमश्रीयात् 143, 1.
 न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः 96, 11.
 97, 9.
 न मांसभक्षणे दोषो 389, 11.
 न राज्ञामघदोषोऽस्ति 257, 8.
 नक्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीम् 55, 13.
 न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु 279, 7.
 न शोचन्ति तु यत्रैताः 112, 2.
 नटे मृते प्रव्रजिते 91, 8.
 न साम्पराधिकं तस्य 347, 6.
 न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म 465, 11.
 नाऽऽक्रामेत् कामतदद्यायाम्
 133, 16.
 नाऽज्ञातेन समं गच्छेत् 134, 4.
 नाऽति कल्यं नाऽतिसायम् 134, 3.
 नाऽत्रिवर्षस्य कर्त्तव्या 242, 18.
 नाऽनुशासन-वादाभ्याम् 159, 17.

- नाञ्जाह्वणेगुरौ शिष्यो 48, 16.
 नाप्रभिनन्देत मरणम् 194, 3.
 नाप्रभिव्याहारयेद्दृष्ट 465, 12.
 नामधेयं दशम्यां तु 24, 10.
 नाऽलोमिकां नाऽतिलोमाम् 55, 12.
 नाऽवमन्येत वै भृशुः 193, 18.
 निनीषुः कुलमुत्कर्षम् 74, 9.
 निमज्जतथ मस्त्यारान् 387, 8.
 निमन्त्रयीत श्यवरान् 360, 13-
 नियम्ब प्रयतो वाचम् 42, 2.
 निरस्य तु पुमान् झुक्रम् 244, 21.
 निर्देशं ज्ञातिमरणम् 235, 17.
 निर्हस्य तु व्रती प्रेतान् 278, 5.
 निवेशं वरुवेऽभीवात् 42, 15.
 नैतैरपूतैर्विधिवत् 31, 16.
 नैनः किञ्चिद्वाप्रोवि 81, 9.
 नोहहेत् कपिलां कन्वाम् 55, 12.
 श्लोपवच्छेत तां प्राज्ञः 67, 18.
 श्युष्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु 432, 2.
 पक्षिणां पोषको वध 351, 7.
 पञ्चस्वापस्तु वारिण्याम् 91, 9.
 पञ्चानां तु वधो धर्माः 87, 18.
 पञ्चैतान् विस्वरो हस्ति 364, 2.
 पतिप्रथं ह्यवासिन्धः 75, 4.
 पतिव्रता धर्मपत्नी 488, 14.
 परिचेसा स विज्ञेयः 354, 6.
 परिषेपवेषु प्रवक्तः 419, 12.
 पर्वाप्रश्नेवा धर्मिष्ठाः 87, 2.
 पर्ववर्षी व्रजेष्वात् 99, 2.
 पशुन् भुव्राधतुर्थ्यां तु 315, 16.
 पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु 280, 7.
 पाणिग्रहणसंस्कारः 98, 5.
 पाणियहणिका मन्वाः 92, 16.
 पाणिभ्यामुपसङ्गुष 417, 6.
 पापरोग्यभिशास्तथ 351, 1.
 पिण्डनिर्वपणं केचित् 429, 13.
 पितुर्वा भजते शीलम् 73, 21.
 पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः 111, 16.
 पितृणामनृणश्चैव 105, 11.
 पित्रा विषदमानथ 350, 19.
 पित्र्यमा निधनात्कार्यम् 397, 9.
 पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा 24, 11.
 पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य 189, 8.
 पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे 101, 16.
 पुरोडाशं चरुं चैव 141, 15.
 पुष्कलं फलमाप्रोति 389, 9.
 पुष्ये तु चन्द्रसां कुर्वात् 181, 19.
 पूज्या भूषणितव्याथ 111, 17.
 115, 8.
 पूर्वेशुरपरेशुर्वा 360, 12.
 पैतृष्वसेवीं भगिनीम् 64, 11.
 पैलवोदुम्बरो वैश्वो 34, 15.
 पैशाचथासुरश्चैव 87, 19.
 पैनर्मवथ काणथ 350, 12.
 प्रजानां परिरस्तार्थम् 257, 11.
 प्रतिनृक्ष पुटेनैव 146, 2.
 प्रतिगुणैस्त्रितं इण्डम् 39, 8.
 प्रतिरोडा गुरोश्चैव 350, 8.

- प्रतुदान् जालपादांश्च 387, 7.
 प्रथमे ऽध्वे तृतीये वा 242, 11.
 प्रदक्षिणं परीत्यामिम् 39, 4.
 प्रबद्धवैराः शूरैर्यं 75, 1.
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य 347, 5.
 प्रयुञ्जानोऽग्निशुभ्रुयाम् 18, 12.
 प्रवृत्तिरपा भूतानाम् 389, 12.
 प्रसद्य कन्याहरणम् 85, 4.
 प्राचीनावीतिना सम्यक् 397, 8.
 प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसः 22, 20.
 प्राजापत्यां निरूप्योऽटिम् 155, 7.
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् 186, 11.
 प्रातिलोम्येन जायन्ते 121, 6.
 प्रियं च नानृतं ब्रूयात् 131, 2.
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य 316, 4.
 प्रेतनिर्यातकश्चैव 351, 15.
 प्रेतहारैः समं तत्र 248, 10.
 प्रेते राजनि सज्ज्योतिः 252, 16.
 प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च 350, 7.
 फल-मूलाशनैर्मधैः 390, 4.
 बकं चैव बलाकां च 387, 9.
 बाले देशान्तरस्थे च 229, 10.
 बैजिकादभिसम्बन्धात् 244, 3.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 17, 10.
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम् 100, 21.
 ब्रह्मचार्याहरेऽद्वैत्यम् 41, 9.
 ब्रह्महिद् परिविप्तिश्च 350, 10.
 ब्रह्मवर्चसकामस्य 31, 10.
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः 86, 12.
 ब्रह्मस्वादननित्याश्च 75, 2.
 ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि 401, 5.
 ब्राह्मणे चाजनूचाने 48, 17.
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः 401, 6.
 ब्राह्मणो वैल्व-पालाशौ 34, 14.
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु 86, 18.
 ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धान् 31, 17.
 ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृत् 86, 15.
 ब्राह्मैर्यैर्नैश्च सम्बन्धैः 350, 16.
 ब्राह्मो दैवस्तथैवार्पः 84, 8.
 भक्ष्यं भोज्यं च विविधम् 419, 1.
 भर्तुः शरीरशुभ्रुयाम् 115, 13.
 भवत्पूर्वं चरेऽद्वैत्यम् 41, 14.
 भवन्मध्ये तु राजन्यो 41, 15.
 भिक्षेन भिक्षां प्रथमम् 42, 6.
 भूतिकामैर्वैर्नित्यम् 112, 6.
 भूमिं भूमिशयांश्चैव 4, 7.
 भुस्त्रुणं शिशुकं चैव 142, 13.
 भूतकाध्यापको यश्च 350, 13.
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिः 186, 7.
 भैक्ष्येण वर्तयेन्नित्यम् 44, 1.
 भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिः 44, 2.
 भोजनाभ्यञ्जनाद्दानात् 12, 3.
 भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि 363, 20.
 भ्रामरी गण्डमाली च 351, 4.
 मद्गत्यं दीर्घवर्णान्तम् 25, 13.
 मद्गत्यं ब्राह्मणस्य स्यात् 25, 8.
 मत्स्यादान् विदूराणांश्च 387, 10.
 मशपाऽसाधुवृत्ता च 113, 12.

- मध्यमं तु ततः पिण्डम् 438, 15.
 मन्त्रवत्पाशनं चास्य 22, 21.
 महाकुलैश्च सम्बन्धाः 74, 14.
 महान्त्यपि समृद्धानि 72, 20.
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते 131, 20.
 मानरं वा स्वसारं वा 42, 5.
 मातामहं मातुलं च 344, 19.
 मातुले पक्षिणी रात्रिः 249, 12.
 मातुश्च भ्रातुराग्रस्य 64, 12.
 मांसाशनं च नाश्रीयुः 293, 12.
 मित्रधृक् द्युनवृत्तिश्च 351, 3.
 मुञ्जाभावे तु कर्तव्याः 34, 10.
 मुन्यस्रैर्विविधैर्मैथैः 141, 1.
 मृत्तार्थैः शुद्धघने शोध्यम् 152, 8.
 मेखलामजिनं दण्डम् 38, 19.
 मीश्री त्रिवृत् समा भ्रूणा 34, 1.
 यक्ष्मी च पशुपालश्च 350, 9.
 यज्ञे तु वितने सम्यक् 84, 14.
 यत् कर्म कुर्वतो जस्य स्यात् 135, 1.
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते 111, 18.
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते 111, 19.
 यथोक्तैर्नैव कल्पेन 246, 4.
 यदपत्यं भवेदस्याम् 70, 9.
 यदि त्वात्यन्तिको वासो 48, 7.
 यदि स्वाध्याज्वराश्चैव 115, 11.
 यद्यन्नमसि तेषां तु 276, 3.
 यस्मिन्नृणं सन्नयति 105, 12.
 यस्मिन्नेव कुले नित्यम् 112, 8.
 यस्यास्तु न भवेद्वाता 69, 17.
 यस्यैते निहिता बुद्धौ 173, 13.
 या जयन्ति च ये पूगान् 350, 4.
 या रोगिणी स्यात्तु हिता 114, 6.
 युक्तश्चन्द्रास्यधीयीत 127, 10.
 युक्तः परिचरेदेनम् 48, 8.
 युग्मास्तु पुत्रा जायन्ते 19, 20.
 येनास्य पितरो याताः 134, 18.
 ये स्तेन-पतित-ह्रीवाः 360, 1.
 ये स्तेनाः पिशुनाः क्रिवाः 74, 19.
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा 152, 9.
 रजस्युपरते साध्वी 110, 5.
 रसा रसैर्निमातव्याः 10, 11.
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकम् 86, 4.
 राजन्यबन्धोर्द्वाविंशो 47, 13.
 राज्ञो बलार्थिनः पत्रे 31, 11.
 राज्ञो माहात्मिके स्थाने 257, 10.
 रूप-द्रविणहीनाश्च 134, 6.
 रूप-सत्त्व-गुणोपेताः 87, 1.
 ललाटमग्निनां राशः 35, 2.
 लोभ-राग-द्वेषा-उमर्ष- 76, 16.
 लोहितान् वृक्षानेर्यासान् 379, 11.
 वनेषु तु विहृत्यैवम् 147, 2.
 वन्द्या ऽष्टमे जघिषेद्याऽष्टे 114, 2.
 वर्जयेन्मधु मांसं च 45, 18.
 142, 15.
 वसीरघ्नानुपूर्येण 32, 12.
 वाग्दण्डो जस्य मनोदण्डः 173, 12.
 वार्ध्वाणसस्य मतिन 372, 8.

- वासन्त-शारद्वैर्मध्येः 141, 14.
 वासोदशा शूद्रया तु 98, 8.
 विकर्मणा च जीवन्तो 74, 20.
 विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् 11, 8.
 विचरेन्नियतो नित्यम् 193, 19.
 विट्-शूद्रयोस्तु तानेव 85, 15.
 वित्तशाउचेन रहितः 436, 12.
 विधिवत् प्रतिगृह्यापि 92, 7.
 विधुभे सन्नमुसले 186, 8.
 विपणेन च जीवन्तो 350, 6.
 विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु 119, 15.
 विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् 417, 7.
 विशुद्धाः कर्मभिश्चैव 74, 12.
 विशुद्धचित्ति त्रिरात्रेण 276, 2.
 वीतशोक-भयो विप्रो 146, 5.
 वृत्ते शरावसम्पाते 186, 9.
 वृषलीफेनपीतस्य 96, 19.
 वेदयज्ञैरहीनानाम् 41, 8.
 वेदाङ्गानि रहस्यं च 132, 6.
 वैतानिकं च जुहुयात् 141, 10.
 वैरिणो नोपसेवेत् 134, 7.
 वैश्य-राजन्य-त्रिप्रासु 121, 4.
 वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्तु 4, 4.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन 209, 8.
 वैश्यस्य धनसंयुक्तम् 25, 11.
 वैश्यस्य वर्ण एरुस्मिन् 119, 16.
 वैश्यान्मागध-वैदेही क्षत्रि-
 यात् 121, 7.
 वैश्यान्मागध-वैदेही राज- 121, 2.
 व्याधितां विप्रदुष्टां वा 92, 8.
 व्याधिता वाऽधिचेत्तव्या 113, 13.
 व्रतवैदेवैवस्ये 44, 3.
 व्रतस्थमपि दौहित्रम् 348, 5.
 शणनूत्रमयं राज्ञो 35, 16.
 शरः क्षत्रियया माह्वः 98, 7.
 शरीरस्यात्यये चैव 194, 14.
 शर्मवद्वाह्यणस्य स्यात् 25, 19.
 शश-कूर्मयोस्तु मासेन 372, 6.
 शुक्नानि यानि सर्वाणि 45, 19.
 शुचिं देशं विविक्तं तु 302, 10.
 शुद्धचोद्विप्रो दशाहेन 209, 7.
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव 350, 14.
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता 121, 3.
 शूद्रां शयनमारोप्य 96, 17.
 शूद्रावेदी पतत्यग्नेः 96, 15.
 शूद्रैव भार्या शूद्रस्य 95, 5.
 शोक्तुं गव्यं च पीयूषम् 379, 12.
 शोचन्ति जामयो यत्र 112, 1.
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या 96, 16.
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु 316, 5.
 श्राद्धे प्रशस्तास्तिययो 323, 5.
 श्रावण्यां प्रौष्ठरथां वा 127, 9.
 श्रोत्रियाश्चैव देयानि 339, 6.
 श्रोत्रिये तूपसम्पत्ते 248, 6.
 श्रुतीडी श्येनजीवी च 351, 10.
 पृश्निंशदादिकं चर्यम् 17, 13.
 पडानुपुष्ट्यां विप्रस्य 85, 14.
 पणमासनिचयो वार्गप 142, 14.
 पणमासांश्चगणमासेन 372, 3.

- पष्ठ्यां द्रुतमवाप्नोति 315, 17.
 स एव धर्मजः पुत्रः 105, 13.
 सकृदंशो निपतति 89, 17.
 सकृदाह इदानीति 89, 18.
 स गच्छत्यञ्जसा विप्रो 50, 17.
 सतिलं नाम-गोत्रेण 436, 9.
 सत्क्रियां देश-कालौ च 364, 1.
 सत्यपुतां वदेहाचम् 124, 6.
 सत्यं व्रूयात् प्रियं व्रूयात् 134, 1.
 सदृशानेव तानाहुः 119, 2.
 सन्नुटाः सज्जनहिताः 74, 15.
 सन्नुटां भार्यया भर्ता 112, 7.
 सन्त्यज्य मास्यमाहारम् 139, 7.
 सप्रहारावकीर्णां च 194, 10.
 सद्यः प्रक्षालिको वा स्यात् 142, 13.
 स पापिष्ठो विद्याहानाम् 85, 6.
 सर्पिण्डता तु पुरुषे 60, 13.
 222, 16.
 समता चैव सर्वस्मिन् 194, 2.
 समानोदकभावस्तु 222, 17.
 समाहृत्य तु तद्भक्ष्यम् 42, 14.
 समुत्सृजेन् भुक्तवताम् 427, 2.
 समुद्रयायी बन्दी च 350, 13.
 समे स्पृमान् पुं-स्त्रियोर्वा 101, 17.
 सर्वं वाऽर्पि चरेद्भ्रामम् 42, 1.
 सर्ववर्णेषु तुल्यासु 118, 16.
 सर्वान् पञ्चनखांस्तथा 388, 19.
 सर्वयूक्तमवर्णानाम् 219, 15.
 सर्वर्णांश्चे द्विजातीनाम् 94, 12.
 सवासा जलमाहुत्य 229, 11.
 235, 18.
 सहोभौ चरतां धर्मम् 84, 18.
 संरक्षणार्थं जन्तुनाम् 194, 13.
 संवत्सरं तु गव्येन 372, 7.
 संवत्सरे व्यतीते तु 233, 11.
 साऽनुजाप्याऽधिवेत्सव्या 114, 7.
 सान्त्वानिकं यक्ष्यमाणम् 8, 7.
 सा प्रशस्ता द्विजातीनाम् 62, 21.
 सायं-प्रातश्च जुहुयात् 39, 10.
 सारभं रज्जुवालं च 357, 6.
 सार्ववर्णिकमन्नाद्यम् 427, 1.
 सावित्रीपतिता व्रात्याः 31, 15.
 165, 5.
 सा सद्यः सन्निरोद्धव्या 115, 5.
 सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन् 179, 13.
 सुप्रां मत्तां प्रमत्तां वा 85, 5.
 स्त्रीणामसंस्कृतानां तु 246, 3.
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भ- 46, 4.
 स्त्रीणां सुखोद्यमकुरम् 25, 12.
 स्त्रीष्वनन्तरजातासु 119, 1.
 स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि 72, 21.
 स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः 52, 11.
 स्यान्नवम्यामेकस्तुरम् 315, 19.
 स्रोतसां भेदकश्चैव 351, 8.
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् 436, 8.
 स्वाध्यायं भाषयेत् पितृभ्ये 422, 6.
 स्वा स्वैव कुर्यात्सर्वेषाम् 115, 14.
 हन्वा षित्वा च भित्वा च 85, 3.

हस्ति-गो-श्वोशूद्रमको 351, 6.
 हिरण्य-धान्य-गो-वास- 213, 15.
 हिंसाप्रायां पगधीनाम् 4, 5.
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च 351, 11.
 हीनक्रियं निष्पुरुषम् 73, 1.
 हीनजानिस्त्रियं मोहान् 96, 13.
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् 134, 5.
 हयानि चैव मांसानि 419, 10.
 ह्रियमाणानि विपर्यैः 194, 16.

९४. मरीचिः—

अनामिकः प्रवासी च 334, 12.
 अवारिपूर्वं प्रप्ता तु 216, 8.
 अष्टाहेन तु वैश्यस्य 239, 5.
 असंस्कृता तु सा ज्ञेया 246, 9.
 आमश्राद्धं द्विजः कुर्यात् 334, 13.
 आशौचान्ते ततः सम्यक् 297, 4.
 एकादश्यां तु कर्तव्यम् 332, 10.
 एकाहं मृतकं तत्र 251, 2.
 एकाहस्तु सपिण्डानाम् 250, 14.
 कटुकानि च सर्वाणि 374, 15.
 कन्यां ददद्भ्रूलोकम् 79, 8.
 81, 19
 कुमारीवरणं दानम् 77, 11.
 कुर्वीत भक्तिसम्पन्नः 400, 5.
 कुलित्याश्रणकाः श्राद्धे 374, 14.
 क्रियापरा अपि हि ते 61, 9.
 गर्भस्रुत्यां यथामासम् 239, 3.
 गौरीं ददद्भाकपृष्ठम् 79, 7.
 पृथाहा तिलतैलाहा 395, 5.

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या 327, 6.
 चतुर्दश्यां च नोनानि 450, 21.
 चन्दना-शङ्खणी चोभे 394, 15.
 चूडाकरणे सद्यःशौचम् 245, 9.
 जन्मतो गर्भाधानाद्वा 77, 10.
 ततः श्राद्धं प्रदातव्यम् 297, 5.
 तथा मातामहश्राद्धम् 400, 4.
 तैलौषध्यजिनं चैव 263, 3.
 दत्तानां प्राक् 245, 10.
 द्रव्येण वाऽविभक्तेन 290, 12.
 द्विपुष्करे च नन्दासु 450, 20.
 पञ्चमे सप्तमे चैव 61, 8.
 पण्येषु चैव सर्वेषु 263, 4.
 पाते मातुर्यथामासम् 239, 19.
 पितरस्तस्य पण्मासम् 427, 12.
 प्राग्वाग्दानान् 245, 9.
 मात्रैक्या द्विपितृकौ 251, 1.
 राजन्ये तु चतुराश्रम् 239, 4.
 लवणे मधु-मासे च 263, 2.
 विप-शस्त्र-श्रापदा-र्शहे-327, 5.
 शाक-काष्ठ-तृणेष्वसु 262, 2.
 श्राद्धे मानुखिरात्रं स्यात् 239, 18.
 श्राद्धविघ्नं समुत्पन्ने 332, 9.
 श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा 427, 11.
 सर्वैरनुमतिं कृत्वा 290, 18.

९६. महाभारतम्—

अनपत्यं त्वेकपुत्रम् 106, 19.
 अनित्यतां च मर्त्यानाम् 107, 1.

* Ind. footnote on P. 3, L. 21.

अपत्यं नस्त्वमेवैकः 106, 18.
 आतुराणां च संन्यासे 149, 19.
 उत्पन्ने सङ्कटे घोरे 149, 17.
 चक्षुरेकं च पुत्रश्च 106, 20.
 चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः 106, 21.
 चत्वार आभ्रमाः प्रोक्ताः 197, 2.
 ज्ञानीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः 326, 14.
 नावश्यं तु युवानोऽस्य 326, 15.
 प्रेममात्रं समुच्चार्य 119, 20.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 197, 1.
 भयभीतश्च संन्यासम् 119, 18.
 सन्तानस्याऽविनाशं तु 107, 2.

९६. मार्कण्डेयपुराणम्—

कुर्यान्मातामहायैव 463, 9.
 कुर्युरेनं विधिं सम्यक् 463, 8.
 गान्धर्वादिविवाहेषु 63, 13.
 जलाद्भवानि सर्वाणि 393, 6.
 जात्यश्च सर्वा दातव्याः 393, 5.
 तज्जानीयैर्नरेः सम्यक् 463, 12.
 तदभावे च नृपतिः 463, 11.
 निष्पावाश्चात्र शोभनाः 374, 10.
 पुत्राभावे सपिण्डास्तु 463, 6.
 ब्राह्मणवियु विवाहेषु 63, 11.
 भर्तृगात्रेण कर्तव्या 63, 12.
 मातुः सपिण्डा ये वा स्युः 463, 7.
 सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः 463, 10.
 सर्वेषामेव वर्णानाम् 463, 13.

९७. मार्कण्डेयः—

अपतोऽथ प्रविन्यस्य 28, 1.

अजाधिकं प्रौष्ठपदे 313, 5.
 अध्यापयेत्तु प्रथमम् 31, 2.
 अनाहिताग्निस्त्वौपास- 413,
 अनिट-दुष्ट-शब्दोपा 303, 2.
 अहःपटसु मुहूर्तेषु 371, 3.
 अपत्यकामो रोहिण्याम् 312, 1.
 अलङ्कृतस्य दातव्यम् 27, 16.
 अवाप्नोति न सन्देहः 318, 17.
 अटर्माहितयं चैव 31, 4.
 असच्छास्त्रममहात्म 131, 12.
 असदालापममुत्तम् 134, 11.
 भार्गवाणां शौर्यमाप्नोति 312, 12.
 आयादासु यशःप्राप्तिः 313, 2.
 आसुरादिविवाहेषु 457, 9.
 इत्यथ मुनिभिः प्रोक्तः 58, 20.
 एतेषामेव देवानाम् 30, 17.
 कन्यागते सवितरि 315, 6.
 काकोल्याः क्षीरकाकोल्याः
 370, 20.

कुर्वतां चानुराधाश्च 312, 19.
 कृतप्राशमयोत्सङ्गान् 27, 18.
 कृत्तिकासु पितृनर्यै 312, 19.
 केचुकैश्च तथा कन्दैः 370, 18.
 क्रांत-लवशाशनाश्चैव 293, 15.
 क्षत्रियो ह्यदशाहं तु 209, 12.
 गणाधिपत्यं सप्रभ्याम् 318, 11.
 गोधूमैरिक्षुभिर्मूर्धैः 370, 15.
 जीविका तस्य बालस्य 28, 4.
 ज्येष्ठास्वर्धाधिपत्यं च 313, 1.

- ततःप्रभृत्यनध्यायान् 31, 3.
 तस्मात्काम्यानि कुर्वन्ति 313, 8.
 तुवाङ्गारास्थिशीर्णानि 134, 15.
 तेन कार्यं चतुर्दश्याम् 318, 19.
 दक्षिणाभिर्द्भिर्जेन्द्राणाम् 30, 18.
 दत्तैर्भु मासं प्रीयन्ते 371, 8.
 दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठन् 209, 11.
 दीर्घमायुरथैश्वर्यम् 318, 16.
 देवतापुरतस्तस्य 27, 15.
 द्वादश्यां हेमलाभं च 318, 14.
 न चैव मांसमभ्रायुः 293, 16.
 न पितृणां तथैवान्ये 441, 14.
 न म्लेच्छभाषां शिक्षत 134, 13.
 नाधितिष्ठन् शकृन्मृव- 134, 14.
 नित्यक्रियां पितृणां च 441, 13.
 पार्वणेनैव विधिना 318, 7.
 पालेवतैरातुकैश्च 370, 19.
 पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते 58, 17.
 पिता पितामहश्चैव 58, 16.
 पितृणां नाम-गोत्रेण 436, 3.
 पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च 215, 1.
 पुष्टिं पुष्ये पितृनर्चन् 312, 13.
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीम् 30, 15.
 पृथक्पाकेन वेत्यन्ये 441, 11.
 प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं 318, 15.
 प्रतिपद्मनाभाय 318, 8.
 प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् 391, 4.
 प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः 28, 3.
 प्रदानशीलो भवति 312, 15.
 प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषाम् 58, 19.
 प्राङ्मुखो गुरुरासीनो 31, 1.
 प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे 30, 12.
 प्राप्नोति श्रेष्ठतां सस्यु 312, 16.
 प्रियङ्गवः कोविदाराः 369, 2.
 प्रियालामलकैर्मुख्यैः 371, 3.
 ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यम् 436, 4.
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु 457, 7.
 भर्तृगोत्रेण कर्तव्या 457, 8.
 मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यम् 312, 14.
 मध्वाज्य-कनकोपेतम् 27, 17.
 मुञ्जातकैः पद्मफलैः 371, 6.
 मोचैः समोत्रैर्लकुचैः 371, 5.
 यव-त्रीहि-सगोधूम- 369, 1.
 युवानः पितरो यस्य 318, 18.
 रक्षणीया तथा पशू 214, 18.
 राग-खाडव-चोष्यैश्च 371, 7.
 रात्रौ जागरणं कुर्यात् 214, 19.
 रात्रौ जागरणं कुर्युः 215, 2.
 रिक्तां पञ्चदशीं चैव 30, 14.
 रूपवन्ति च चित्रासु 312, 17.
 रेवतीषु तथा रौप्यम् 313, 6.
 लाजाभिश्च शलाभिश्च 371, 1.
 लेपसम्बन्धिनश्चात्रे 58, 18.
 वरार्थिनां तृतीया च 318, 9.
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुम् 134, 16.
 वर्ज्यां जन्तुमयीं रुक्षा 303, 1.
 वाणिज्यलाभदा स्वातिः 312, 18.
 विदार्याश्च भक्षुण्डैश्च 370, 17.

- वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैः 371, 4.
 वेदत्रिच्वमभिजिति 313, 4.
 वेदांस्तथा ऽऽपुयात्सर्वान् 318, 13.
 शस्त्राणि चैव बस्त्राणि 28, 2.
 शुद्रस्तु मासमासीत् 209, 13.
 श्रवणे च शुभांश्लोकान् 313, 3.
 श्राद्धं कुर्वन्नमावास्याम् 319, 1.
 श्राद्धं कुर्वन्तथा ऽऽप्नोति 313, 7.
 श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते 370, 16.
 श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्याम् 318, 10.
 पत्नीं प्रतिपदं चैव 39, 13.
 सर्वान् कामानवाप्नोति 319, 2.
 सर्वेषा राजशाकाभ्याम् 371, 2.
 स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति 318, 12.
 स्वविद्या-मुत्रकारांश्च 39, 16.

९८. प्रेषानिधिः-

- अजिहः पण्डकः पङ्कः 185, 7.
 अनुपहपरः प्रभो 185, 6.
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा 185, 5.
 आषाढादींश्च चतुरः 183, 7.
 आसनं पात्रतोपश्च 184, 11.
 इदं मृष्टमिदं नेति 185, 9.
 उक्तानां यतिपात्राणाम् 184, 15.
 एकाहात्परतो ग्रामे 184, 13.
 कर्तव्यानि षडेतानि 183, 19.
 काशान्तरोपभोगार्थम् 184, 18.
 कौपीनाच्छादनं वासः 183, 13.
 गृहीतस्य त्रिदण्डादेः 184, 17.
 ननुयुगात् भयं त्यक्त्वा 185, 16.

- जीवेश्वरप्रधानानाम् 184, 10.
 तिष्ठतो व्रजतो वाजपि 185, 15.
 त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्थाम् 183, 1.
 दिवास्वापं च यानं च 184, 8.
 दिवास्वापो वृथाजल्पो 184, 12.
 धर्माद्विद्ये जलसम्पन्ने 183, 8.
 नटादिप्रेक्षणं द्यूतम् 184, 1.
 न वसेत् यतिः पटसु 184, 4.
 भक्त्यं भोग्यमुदक्यां च 184, 2.
 भिक्षाटनं जपं स्नानम् 183, 18.
 भिक्षार्थमटनं यस्य 185, 11.
 भिक्षोर्भिक्षभुजश्चापि 184, 16.
 मञ्चकं शुक्रवस्त्रं च 184, 7.
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः 185, 8.
 यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु 172, 13.
 योजनान्न परं याति 185, 11.
 रसायनक्रियावादम् 183, 16.
 रागं द्वेषं मदं मायाम् 184, 5.
 वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानम् 184, 11.
 विद्या दिनं प्रकाशत्वात् 185, 3.
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः 185, 4.
 विविधानि च शिल्पानि 183, 17.
 शतवर्षी च यो बृद्धा 185, 12.
 शिष्याणां न तु कारुण्यान् 185, 2.
 शुभ्रवा-लाभ-पूजार्थम् 185, 1.
 भद्रया परयोपेतः 183, 10.
 भुत्वा यो न भृणोतीति 186, 2.
 षडेतानि न गृहीयान् 183, 19.
 षडेतानि यतिर्नित्यम् 184, 6.

सद्योजातां यथा नारीम् 185, 11.
 संयोगं च वियोगं च 184, 9.
 संरक्षणार्थं जन्तूनाम् 183, 6.
 साध्निध्ये विषयाणां यः 186, 3.
 सुप्रवत् वर्तते नित्यम् 186, 9.
 स्कन्धावारे खले सार्धे 184, 3.
 स्यावरं जङ्गमं बीजम् 183, 14.
 स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्याम् 183, 11.
 हितं सत्यं मितं वक्ति 185, 10.
 हिताहितं मनोरामम् 186, 1.

९९. भैत्रायणश्रुतिः—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि 168, 5.
 यद्येकं तदा 168, 6.

१००. यमः—

अमीकरणवस्त्र 415, 15.
 अगारदाहिनश्चैव 358, 9.
 अघवृद्धिमदाशौचम् 264, 21.
 अजातदन्ते तनये 242, 6.
 अजाविका माहिषिकाः 358, 16.
 अत्युष्मतिन्ह्रस्वं च 73, 8.
 अथर्वशिरसो ऽधेता 341, 11.
 अध्यापनं च वेदानाम् 83, 2.
 अनभिन्नो न चामित्रो 34, 19.
 अनार्षेयं ब्राह्मणानाम् 73, 7.
 अपस्मारि कुलं वच्च 73, 12.
 अपूपाश्च करम्भाश्च 383, 6.
 अम्बिन्धुं यः कुशाभेण 189, 1.
 अभारोद्ग्रहणं चेति 366, 4.
 अवकीर्णी च वीरघ्नो 359, 4.

अष्टमे वापि कर्तव्यम् 27, 9.
 अष्टवर्षा भवेद्द्वैरी 19, 4.
 अहिंसा सत्यमक्रोधो 366, 3.
 आमन्त्रितश्च यो विप्रो 366, 15.
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे 367, 16.
 आमन्त्रितास्तु ते विप्राः 366, 1.
 आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6.
 आवाहयेदनुज्ञातो 403, 5.
 आशौचं पुनरागच्छेत् 265, 2.
 आपादचामथ कार्त्तिक्याम्
 310, 10.
 आसनं संस्पृशन् 399, 6.
 आहारमात्रादधिकम् 42, 10.
 आहृत्य निवेदयेत् 50, 7.
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्ताम् 359, 14.
 इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टान् 336, 18.
 इष्वत्तदारकाचार्यो 359, 11.
 उत्पाद्य धर्मतः पुत्रान् 139, 13.
 उदकं पिण्डदानं च 224, 13.
 उपाविष्टेष्वनुपासः 400, 22.
 उषित्वा तु गृहे द्विजः 139, 16.
 ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः 341, 21.
 एकवासा विशुद्धात्मा 187, 2.
 एकान्नं न तु भुञ्जीत 186, 18.
 एतासामप्यभावे तु 34, 7.
 एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
 75, 11.
 एतेषामप्यभावे तु 34, 18.
 ओषधय इति मन्त्रेण 403, 7.

- कन्यानां दूषकाश्चैव 358, 13.
 काणाः कुब्जाश्च षण्डाश्च 358, 1.
 काममा मरणासिद्धेत् 77, 17.
 कालोपजीविनश्चैव 358, 7.
 कुण्डाशिनो देवलकाः 358, 10.
 कुलं च शीलं च षपुर्वयश्च 75.
 कुलालश्चित्रकर्मा च 385, 15.
 कृमिभूतः श्रविष्ठायाम् 12, 4.
 कौपीनं कटिसूत्रं च 44, 15.
 खट्वासनं च शयनम् 46, 8.
 गुरु-वेदाऽग्निपूजास्तु 341, 17.
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च 342, 2.
 गोविक्रयी च दुर्वालः 359, 5.
 चक्रोपजीवी गान्धर्वः 385, 13.
 चण्डालादुदकास्पर्शात् 224, 11.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 26, 14.
 चतुर्दश कुलानीमा- 78, 6.
 चतुराभमबाह्याश्च 359, 13.
 चरेन् माधुकरं भैक्षम् 186, 17.
 चान्द्रायणव्रतधरः 341, 15.
 चोरा वार्धुषिका दुष्टाः 359, 12.
 जीवत्पिता पितामहाः 456, 6.
 ततस्तृतीये कर्तव्यम् 26, 13.
 ततोऽन्नप्राशनं मासि 27, 8.
 तपु प्रक्षालितं कृत्वा 384, 11.
 ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः 396, 12.
 ततः संवत्सरे पूर्णे 28, 8.
 तप्तकांचनवर्णेन 189, 3.
 तर्पयेन् पित्रूपूर्वं तु 310, 11.
 तावदभन्ति पितरो 423, 17.
 तावुभौ ब्रह्मचण्डालौ 359, 1.
 तृतीयमायुषो भागम् 139, 11.
 तेभ्यो हृद्यं च कर्ष्यं च 339, 4.
 त्रिणाचिकेतो विरजाः 341, 10.
 दण्डपूजाश्च ये विप्राः 358, 8.
 दण्डं कमण्डलुं वेदम् 44, 11.
 दशमे कन्यका प्रोक्ता 79, 15.
 दाम्भिको वर्धकीभर्ता 359, 7.
 दारा-ऽग्निहोत्र-धर्मेषु 354, 17.
 दूरादेव परीक्षेत 336, 17.
 दृष्ट्वाऽपत्यस्य चाऽपत्यम् 139, 14.
 देशं त्वनिष्टशब्दं च 302, 16.
 दैवविप्रकरेऽग्निः 415, 2.
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च 224, 12.
 द्वितीयमायुषो भागम् 139, 11.
 द्वितीये वा तृतीये वा 28, 9.
 धनुःकर्ता द्यूतशक्तिः 358, 17.
 धारयेद्ब्रह्मचर्यं च 44, 12.
 ध्वजी दारोपजीवी च 385, 14.
 न त्वेषैनां प्रयच्छेत 77, 18.
 न पञ्चद्यां कर्षेत् 50, 2.
 न भैक्षं परपाकाक्षम् 189, 7.
 न मन्त्राः कारणं तत्र 90, 18. 91, 2.
 न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 नरकाणां शतं गत्वा 366, 16.
 न शूद्रो यजमानं वै 280, 2.
 न स किञ्चिदुपाभीयात् 188, 22.
 नाग्निमधितिष्ठेत् 50, 2.

- नाजीर्णमुक्तः 50, 4.
 नाऽऽपश्चामि च 50, 3.
 नाशौचं नोदकं नाशु 224, 15.
 निवेश्य गुरवेऽश्रीयात् 42, 15.
 निष्णातः सर्वविद्यासु 341, 16.
 नोदकेन न वा वाचा 92, 120.
 नोपतिष्ठति तत्सर्वम् 224, 14.
 न्यायनो यस्तु भिक्षाशी 189, 2.
 पञ्चम्योरन्तरे दद्यात् 323, 10.
 पञ्चाग्निरप्यधीयानो 341, 8.
 पत्या चैकेन कर्तव्यम् 356, 17.
 परिवृत्तिः परिवेत्ता 359, 9.
 पर्यस्तदर्भानास्तीर्य 415, 16.
 पाण्डुरोगी गण्डमाली 358, 18.
 पाणिग्रहणसंस्कारात् 92, 21.
 पाद्यमात्रमनीयं च 396, 13.
 पिता पितृव्यो भ्राता वा 84, 1.
 पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् 354, 16.
 पिबेत् द्वादश वर्षाणि 189, 4.
 पिशुनः कूटसाक्षी च 358, 19.
 पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20.
 पुनर्दरिद्रक्रियाभावे 151, 17.
 पुनर्भोजनमध्वानम् 444, 2.
 पुराकल्पे कुमारीणाम् 83, 1.
 पूर्वमेव परीक्षेत 336, 15.
 प्रेतत्वं हि सदा तस्य 280, 4.
 प्रदातृजन्मनक्षत्रे 295, 8.
 प्रमीतपितृकः पित्रा 456, 7.
 प्रक्षालितानि निर्दोषा- 384, 9.
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च 358, 20.
 बह्वृचश्च त्रिसौपर्णीः 341, 9.
 ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च 358, 2.
 ब्रह्मदण्डहतानां च 224, 16.
 ब्रह्मदेयासुतश्चैव 341, 14.
 ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः 400, 16.
 भवन्ति पितरस्तस्य 367, 17.
 भिक्षार्थी प्रविशेत् ग्रामम् 183, 16.
 भिक्षुको ब्रह्मचारी वा 400, 21.
 भैक्षं माधूकरं नाम 187, 4.
 भोजनाभ्यञ्जनाहानात् 12, 3.
 भौमाक-मन्दवारेषु 295, 6.
 मद्यपश्च कर्दर्यश्च 369, 6.
 मन्त्र- ब्राह्मण- विचैव 341, 13.
 मत्सर- मापसंयुक्तम् 384, 10.
 माता-पित्रोः पृथकार्यम् 446, 9.
 मानकूटास्तुलाकूटाः 358, 4.
 मेखला त्रिवृता कार्या 34, 8.
 मेखलामजिनं दण्डम् 44, 14.
 मेध्यं भैक्ष्यं चरोन्नित्यम् 187, 1.
 यतीनां तान्यपात्राणि 191, 13.
 यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते 265, 1.
 यथा लब्धं तथाश्रीयात् 167, 3.
 यवहस्तस्ततो देवान् 403, 4.
 यवागूः पायसं चैव 333, 8.
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः 353, 21.
 यश्चरेत् सर्ववर्णेषु 188, 21.
 यस्याऽऽनयति शूद्रोऽग्निम् 280, 3.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.

- यावद्दविष्यं भवति 423, 16.
 युज्यते स्तेयदोषेण 42, 11.
 ये सोमपा विरजसो 341, 6.
 यः सपिण्डीकृतं प्रेतम् 330, 10.
 राजभृत्या-ऽन्ध-बधिराः 358, 5.
 राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः 358, 3.
 राज्ञः प्रेष्यकरो यश्च 359, 2.
 रूक्षं क्रिमिहतं क्षिप्रम् 302, 15.
 वणिजो मधुहर्तारो 358, 12.
 वनस्थो धृतपापो वा 151, 18.
 वर्जयेदजिनं चीरम् 84, 3.
 वर्जयेदेकपादक्षे 295, 7.
 वरश्चेत् कुल-शीलाभ्याम् 90, 17.
 वसेद्वादश वर्षाणि 47, 15.
 वसेर्युनियताहाराः 366, 2.
 विधिघ्नस्तेन भवति 830, 11.
 विप्रस्य मेखला मौञ्जी 34, 5.
 विमुक्तः सर्वदा धीरो 341, 18.
 विविधैर्हविर्दशैः 50, 5.
 विभेदेवाः शृणुतेति 403, 6.
 वृषलीकेनपीताथ 358, 6.
 वेद-विद्या-व्रतस्नाताः 339, 2.
 342, 3.
 वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः 342, 1.
 व्रतिनो नियमस्थाश्च 341, 7.
 शरीरप्रभवैर्दोषैः 336, 16.
 शरीरोपरमान्ने 50, 8.
 शाकं मांसमपूर्णं च 383, 7.
 शाकभक्षाः पचोभक्षाः 189, 5.
 शाणसूत्री तु वैश्यस्य 34, 6.
 शिशुरप्यमिहोत्री च 341, 12.
 शुक्तानि हि द्विजोऽप्यानि 384, 8.
 शूद्राचार्यः सुताचार्यः 359, 10.
 श्यामदन्ताः कुनखिनः 358, 11.
 श्वित्रि-कुष्ठि-कुडादीनाम् 73, 10.
 षट्त्रिंशत् वा वर्षाणि 47, 16.
 सदा कामिकुलं वर्ज्यम् 73, 11.
 सद्भिश्च निन्दितान्तरः 359, 8.
 सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमम् 444, 3.
 सपिण्डानां तु सर्वेषाम् 242, 7.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 446, 3.
 समयानां च भेत्तारः 358, 15.
 समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19.
 समाहृत्य तु तत्रैक्ष्यम् 42, 14.
 समुद्रयायी वान्ताशी 359, 3.
 सर्वं पर्युषितं भोज्यम् 383, 9.
 सर्वे भैक्षभुजस्तस्य 189, 6.
 साऽमृताऽपि हि तेनैक्ष्यम् 456, 18.
 सूचकाः प्रेष्यकाश्चैव 358, 14.
 सोमपानसमं भैक्षम् 189, 8.
 स्नातको जप्यनिरतः 341, 20.
 स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे 186, 15.
 स्वगृहे चैव कन्यायाः 84, 2.
 स्वधर्मनिरताः शास्ताः 339, 3.
 स्वपेदेकः कुशोष्णेव 46, 19.
 हंसे वर्षानु कन्यास्ये 323, 9.
 हिरण्मयानि पात्राणि 191, 12.
 हीनस्य कुल-शीलाभ्याम् 91, 1.

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गम् 73, 9.

१०१. यज्ञपार्श्वः-

औषधीमन्तरे कृत्वा 406, 7.

छिन्यात् प्रादेशमात्रं तु 406, 8.

न नखेन न काष्ठेन 406, 9.

१०२. याज्ञवल्क्यः-

अक्षता च क्षता चैव 58, 1.

अग्निंवाज्यात्मसात्कृत्वा

145, 13.

अग्नीकरिष्यन्नादाय 411, 19.

अध्याः सर्वेषु वेदेषु 337, 10.

अतो न रोदितव्यं हि 292, 20.

अदत्तान्यग्निहीनस्य 386, 15.

अधिविन्नापि भर्तव्या 112, 1.

अधीतवेदो जपकृत् 147, 8.

अध्यायानामुपाकर्म 126, 19.

अनन्यपूर्विकां कान्ताम् 55, 2.

अनाख्याय ददहोषम् 91, 21.

अनिन्धेषु विवाहेषु 118, 13.

अनुगम्याम्भसि स्नात्वा 280, 20.

अनेन विधिना देहम् 50, 12.

अन्तरा जन्म-मरणे 263, 19.

अङ्गो मासस्य षण्णां वा 142, 1.

अपसव्यं ततः कृत्वा 407, 5.

अप्रवच्छन् समाप्नोति 80, 8.

अफालकृष्टेनाग्नींश्च 140, 19.

अभिरम्बतामिति वदेत् 447, 17.

अम्यङ्गः भूषां निषादः 119, 9.

अभावात्वाग्नि-वृद्धिः 308, 6.

अरोगिणीं भ्रातृमतीम् 55, 3.

अरोगित्वं यशो वीत- 312, 4.

अर्थार्थं पितृपात्रेषु 453, 2.

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् 145, 2.

अवकीर्णा कुण्ड-गोलौ 348, 20.

अविभ्रुतब्रह्मचर्यो 55, 1,

अवीरा स्त्री स्वर्णकार- 384, 17.

अश्रानायुश्च विधिवत् 312, 6.

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः 122, 9.

125, 7.

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टम् 65, 7.

अहन्येकादशे नाम 19, 11.

आचम्याग्न्यादि सलिलम् 295, 4.

आचार्य-पितृपाध्यायान् 278, 12.

आज्ञासम्पादिनीं दक्षाम् 114, 17.

आदि-मध्यावसानेषु 40, 3.

आपद्यपि च कटायाम् 257, 17.

आपोशानक्रियापूर्वम् 43, 7.

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते 143, 15.

आवाहनाभौकरण- 447, 15.

आश्मशानादनुव्रज्य 285, 15,

इति सञ्चित्य गच्छेयुः 253, 2.

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः 437,

17.

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् 428.

11.

उपतिष्ठतामित्यक्षय्य- 447, 16.

ऋत्विजां दीक्षितानां च 257, 14.

एकारामः परिव्रज्य 181, 3.

- एकोद्दिष्टं देवहीनम् 447, 14.
 एतैरेव गुणैर्युक्तः 75, 14.
 एवमेनः शर्म याति 19, 1.
 एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामाम् 101, 8.
 एवं प्रदक्षिणावृत्को 458, 21.
 एवं मातामहाचार्य- 289, 1.
 एषामन्नं न भोक्तव्यम् 384, 21.
 औद्रमैकशफं लौणम् 310, 5.
 कदर्ये-वृद्ध-चोराणाम् 384, 13.
 कन्याप्रदः पूर्वनाशे 80, 7.
 कन्यां कन्यावेदिनश्च 316, 8.
 करोति यः स सम्मूढो 292, 6.
 कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः 337, 12.
 कर्मभिः स्वशरीरोत्थैः 292, 8.
 कामोदकं सखि-प्रसा- 289, 2.
 कुरुष्वेन्यभ्यनुज्ञातो 411, 20.
 कृतात्मिकायां भुञ्जीत 43, 6.
 कृतोदकान् समुत्तीर्णान् 292, 1.
 कृत्तिकादिभरण्यन्तम् 312, 7.
 कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते 420, 6.
 कुरोम-पतित-मास्व- 384, 16.
 क्षत्रस्य हादशाहानि 206, 12.
 क्षत्रिया मागधं धेह्यात् 121, 17.
 क्वी वसुमती नाशम् 292, 9.
 कन्धोदक-तिलैर्बुक्तम् 455, 1.
 कर्म्यं स्वभावे शतृणाम् 80, 9.
 गर्भजावे मासतुल्बाः 239, 20.
 गर्भधानमृतौ पुंसः 19, 9.
 मरवे तु वरं दत्त्वा 52, 6.
 गुर्वन्ते वास्यनुचान- 248, 18.
 महणान्तिकमित्येके 47, 8.
 यामादाहस्य वा प्रासान् 145, 15.
 शोप्मे पञ्चामिभ्यस्यो 143, 14.
 चान्त्रायैर्नयेत् कालं 143, 10.
 चिकित्सका-ऽऽनुर-कुद्ध- 384, 15.
 चैलभाव-सुराजीव-384, 20.
 जप्त्वा यथासुखं वाच्यम् 121, 13.
 जलमेकाहमास्काशे 294, 9.
 जलान्ते छन्दसां कुर्यात् 131, 16.
 जान्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः 122, 13.
 ज्येष्ठया न विनेतराः 116, 18.
 ज्ञानिभैश्च सर्वकामान् 316, 11.
 तथा महति पातके 113, 6.
 तदभात्रेऽस्य तनये 48, 4.
 तिस्रो वर्गानुपुष्येण 95, 1.
 त्यजन्दाप्यस्नृतीयांशम् 114, 13.
 त्रिणाचिकेत-दौहित्र- 344, 15.
 त्रिंशत् दिनानि शुद्धस्य 206, 13.
 दत्तामपि हरेत् पूर्वात् 89, 5.
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या 437, 11.
 दत्त्वाऽन्नं पृथिवी पात्रम् 420, 5.
 दत्त्वोदकं गन्ध-माल्यम् 607, 3.
 दन्तोत्खलिकः काल- 143, 8.
 दक्षपुरुषविख्यातात् 74, 2.
 दानारो नो ऽभिषर्धन्ताम् 437, 14.
 दान्तखिषवणस्नायी 143, 6.
 दाने त्रिवाहे यज्ञे च 257, 16.
 दूतं कृषिं च वाणिज्यम् 316, 9.

- ब्रह्म्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः 308, 7.
 द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये 364, 13.
 399, 18.
 धनं वेदान् भिषक्सिद्धिम् 312, 5.
 धर्मार्थं विक्रयं नेयाः 10, 8.
 निवासराजनि प्रेते 252, 11.
 निषेकादिश्मशानान्ताः 19, 6.
 नृशंस-राज-रजक- 384, 19.
 नैतन्मम मतं यस्मात् 97, 15.
 नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु 48, 3.
 पक्षे गते चाप्यभियात् 143, 11.
 पञ्चधा सम्भृतः कायो 292, 7.
 पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम् 60, 9.
 61, 5.
 परपूर्वापतिः स्तेनः 349, 4.
 परिभूतामधः शय्याम् 112, 13.
 परिस्तृते शुचौ देशे 302, 4.
 पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा 402, 6.
 पिता पितामहो भ्राता 80, 6.
 पितृ-मातृपराश्चैव 337, 13.
 पुत्रं श्रेष्ठञ्च च सौभाग्यम् 312, 2.
 पौषमासश्च रोहिण्याम् 131, 15.
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकाम् 316, 12.
 प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यम् 322, 15.
 47, 7.
 प्रतिसंबत्सरं चैवम् 450, 2.
 प्रदक्षिणमनुव्रज्य 443, 1.
 प्रविशेयुः समालभ्य 293, 5.
 प्रवृत्तचक्रातां चैव 312, 3.
 प्राजापत्यां तदन्ते तान् 147, 7.
 प्रोषिते कालशेषः स्यात् 233, 6.
 फेनप्रख्यः कथं नाम 292, 10.
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-शूद्राः 19, 5.
 ब्रह्मचार्यैव पर्वाणि 99, 10.
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् 316, 10.
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति 50, 13.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 40, 14.
 95, 12.
 ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यम् 40, 12.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः 121, 15.
 नृयुरस्तु स्वधेत्युक्ते 437, 13.
 भयं हत्वा च भूतानाम् 154, 11.
 भास्करालोकनाश्रील-45, 15.
 भृतकाध्यापकः क्लीबः 349, 1.
 भृत्यांश्च तर्पयेच्छशत् 140, 20.
 मधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-45, 14.
 माता-पितृ-गुरुत्यागी 349, 3.
 मातामहानामप्येवम् 364, 14.
 399, 12.
 मातृतः पितृतस्तथा 62, 4.
 मानुष्ये कदलीस्तम्भ-292, 5.
 मास्येते जातकर्म च 22, 11.
 माहिष्येण करण्यां तु 124, 16.
 मित्रधुक् पिशुनः सोम-349, 2.
 मृतेऽहनि तु कर्तव्यम् 450, 1.
 यजेत दधि-कर्कन्धु- 458, 22.
 यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे 75, 15.
 यथाकामी भवेद्वापि 104, 7.

- यदुच्यते द्विजातीनाम् 97, 14.
 यमसूक्तं तथा गाथाः 285, 16.
 यवैरन्ववकीर्याय 404, 21.
 या दिव्या इति मन्त्रेण 406, 17.
 ये समाना इति द्वाभ्यां 455, 3.
 रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः 348, 19.
 लक्षणयां खियमुहहेत् 94, 8.
 वसेत्स नरके घोरे 389, 21.
 वनाहृहाहा कृत्वेष्टिम् 147, 6.
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः 487, 12.
 वाजे वाजे इति प्रीतः 437, 18.
 वानप्रस्थगृहेष्वेव 145, 14.
 वानप्रस्थो ब्रह्मचारी 137, 16.
 वायुभक्षः प्रागुदीचीम् 146, 12.
 विद्वद्य निम्बपत्राणि 293, 3.
 विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि 119, 8.
 विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां 437, 14.
 वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा 337, 11.
 वेदं व्रतानि वा पारम् 52, 7. 131, 1.
 वैणाभिशास्त-त्रार्धुष्य- 384, 14.
 वैश्यासु-करणः शूद्राम् 119, 11.
 वैश्या-शूद्रोस्तु राजन्यात् 119, 10.
 व्यत्यये कर्मणां साम्यम् 123, 18.
 व्यतीपातो गजच्छाया 308, 8.
 शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे 147, 9.
 शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा 405, 1.
 शब्दविक्रयि-कर्मार-884, 18.
 शब्देन तु हता वै वै 816, 13.
 327, 11.
 शूद्राज्जातस्तु षण्डालः 121, 16.
 शूद्रादायोगवं वैश्या 121, 18.
 श्रद्धा च नो मा व्यगमत् 437, 16.
 श्राद्धम्पतिरुचिष्वेव 308, 9.
 श्रौतं स्मार्तं फल-केहैः 143, 9.
 श्लेष्माभु बान्धवैर्मुक्तम् 292, 19.
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि 19, 12.
 षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो 19, 10.
 षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणाम् 99, 9.
 सकटाक्षं च नाभीयात् 278, 13.
 सकृत् प्रदीयते कन्या 89, 14.
 सत्यामन्यां सवर्णायाम् 115, 18.
 सच्चि-व्रति-ब्रह्मचारि- 257, 15.
 * * सस्तु विप्रेषु 440, 3.
 स दग्धव्य उपेतथेत् 285, 17.
 सन्धिन्यनिर्देशाऽवस्ता- 380, 4.
 सन्निरुद्धशोन्नियमामम् 154, 10.
 सम्मितानि दुराचारो 389, 22.
 सवर्णानु विधौ धर्म्यै 115, 19.
 सवर्णेभ्यः सवर्णास्तु 118, 12.
 सर्वभूतहितः शान्तः 181, 2.
 सर्वमन्नमुपादाय 428, 10.
 सव्याहृतिकां गायत्रीम् 421, 12.
 सुतविन्यस्तपस्नीकः 137, 15.
 सुरापी व्याभिता धूर्ता 113, 1.
 स्त्री प्रसूत्याधिभेत्तव्या 113, 2.
 स्वदारनिरतश्चैव 104, 8.
 स्वर्गं क्षपत्यमोजथ 812, 1.
 स्थानाऽऽसन-विहारैर्वा 143, 13.

स्नातानपवदेयुस्तान् 292, 2.
स्वप्याद् भूमौ शुची रात्रौ 143, 12.
स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् 435, 19.
स्वस्त्रीय-ऋत्विक्-जामातृ-344, 14.
स्वाध्यायवान् दानशीलः 143, 7.
हतानां नृप-गो-विधैः 224, 3.
हताधिकारां मलिनाम् 112, 12.

१०३. योगियाज्ञवल्क्यः—

अन्तर्दंभं कुशच्छिन्ने 406, 4.
क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ताः 153, 8.
त्रत्वारो ब्राह्मणस्योक्ताः 153, 7.
पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण 406, 3.

१०४. लघुयमः—

अश्वहीनं क्रियाहीनम् 421, 4.
सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा 421, 5.

१०५. लिङ्गपुगणम्—

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव 182, 3.
अष्टम्यां सर्वसम्पन्नम् 110, 15.
आश्रमद्वयमुक्तस्य 182, 1.
एकादश्यां तथा नारीम् 110, 17.
कन्यार्थिनैव गन्तव्या 110, 12.
चतुर्थे सा न गम्या ऽहि 110, 9.
चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् 111, 3.
जनयत्यङ्गना तस्मात् 111, 2.
ततः संवत्सरस्यान्ते 182, 2.
स्थक्तसङ्गो जितक्रोधो 182, 4.
द्वयोदश्यां जडां नारीम् 111, 1.
दारिद्र्यार्णवममं च 110, 11.
द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञम् 110, 13.

नवम्यां दारिकार्थं स्यात् 110, 16.
पञ्चदश्यां च धर्मिष्ठाम् 111, 4.
पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि 182, 5.
विद्याहीनं व्रतभ्रष्टम् 110, 10.
षष्ठ्यां गम्या महाभागा 110, 13.
सप्तम्यां चैव कन्यार्था 110, 14.

१०६. लौगाक्षिः—

अन्नेनैवाब्धिकं कुर्यात् 324, 17.
अन्येषां प्रेतकार्याणि 467, 14.
अपशस्तेषु यागेषु 430, 1.
आद्यमेकादशे कुर्यात् 468, 9.
इन्दुक्षये मासि मासि 308, 14.
445, 11.

उभयतो जत्रि- 28, 19.
कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् 467, 15.
कुर्वीत पुत्रिकापुत्रः 70, 20.
457, 13.

तृतीयस्य वर्षस्य 28, 15.
तृतीये गर्भमासे 21, 3.
तृतीये ऽर्धमासे 27, 1.
दक्षिणतः कमुञ्जा 28, 19.
नवश्राद्धं तु दम्पत्योः 469, 8.
नवान्न-चौल-गोदाने 461, 4.
पञ्चचूडा अङ्गिरसः 29, 1.
पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो 468, 7.
पितरौ च यदैकस्मिन् 468, 8.
पितृर्थं निर्वपेत् पाकम् 442, 1.
पुष्पवत्स्वपि दारेषु 324, 16.
भोजनस्य प्रशस्तेषु 430, 2.

- मण्डनार्थं शिखिनो 29, 2.
 मृते जहनि समासेन 469, 7.
 यथाकुलधर्मम् 29, 2.
 वैश्वदेवं न पित्र्यम् 442, 2.
 आदं कुर्यादवश्यं तु 308, 13.
 445, 10.
 आदानि षोडशापाद्य 449, 15.
 षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् 27, 13.
 सपिण्डीकरणं कुर्युः 458, 2.
 सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः 458, 1.
 ज्ञाना-ऽऽधान-विवाहेषु 461, 5.
 मातामहस्य गोत्रेण 70, 19.
 457, 12.
 मुण्डा भृगवः 29, 1.
 १०७. वत्सः—
 वीर्येणापि विवाहेन 81, 12.
 सर्वोपायैरसाध्या स्यात् 86, 11.
 १०८. वसिष्ठः—
 अकृष्टं मूल-फलम् 138, 7.
 अयजथ यदा जनिः 356, 5.
 अयजानुमतः कुर्यात् 356, 6.
 अजीवन्तः 124, 5.
 अघातः स्वाध्यायोपाकर्म 127, 5.
 अग्निर्वाचा च दत्तायाम् 93, 3.
 अन्नं पात्रे समुनृत्य 365, 2.
 अन्वन्नं माता-पित्रोः 278, 9.
 अग्न्यस्मै विधिवदेवा 81, 9.
 अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थम् 800, 12.
 अभ्रातृकां वशास्वामि 70, 18.

- अयाचतः सीदमानान् 346, 15.
 अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि 355, 10.
 अस्यां यो जायते पुत्रः 70, 14.
 आचार्ये च प्रेते 49, 3.
 आनृशंस्यं परो धर्मो 346, 14.
 आहृताध्यायी 49, 8.
 ऊनद्विवर्षे प्रेते 239, 21. 244, 13.
 ऊर्ध्वं पञ्चम्यः 138, 10.
 ऊर्ध्वरेताः 138, 8.
 ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्याम् 78, 13.
 एकादशेऽह्नि तत्कुर्यात् 448, 13.
 एकादशे पञ्चमे स्युः 448, 11.
 एका वैश्यश्च 95, 16.
 कामं वा स्वयम् 11, 13.
 कार्पासं माञ्जिष्ठम् 33, 11.
 कृष्णवर्णां या 116, 5.
 कृष्णाजिनमुत्तरीयम् 32, 17.
 केचिस्पृश्वैव नवमम् 448, 12.
 क्षमाशयः 136, 9.
 खट्वाशयन- 49, 10.
 गर्भस्त्रावे मासतुल्याः 240, 2.
 गन्धं वस्ताजिनम् 32, 18.
 गुरुं गच्छन्तम् 49, 7.
 गुर्वधीनः 49, 5.
 गो-महिष्यजानाम् 380, 16.
 गोष्ठ्यां यत्क्रियते आदम् 300, 17.
 घतुर्य-वष्टा-ऽष्टम- 49, 4.
 घस्वार आप्रमाः 51, 11. 140, 8.
 घ्योतन्ते वै स्वधाकाराः 440, 11.

जटिलः 49, 6.
 तिस्रो ब्राह्मणस्य 95, 15.
 तेषां वेदमधीत्य 51, 12. 140, 9.
 त्रिदशाः स्पर्शसमये 310, 5.
 दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वति 460, 10.
 दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् 158, 9.
 दद्याद्देवर्षि- 139, 1.
 देवतायतने कृत्वा 365, 3.
 देशान्तरस्थे 233, 19.
 द्वे राजन्यस्य 95, 16.
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् 364, 9.
 न च मन्त्रोपनीता स्यात् 93, 4.
 न तु कदाचित् 124, 1.
 न फालकृष्टम् 138, 6.
 नवानीतार्धपात्रं च 800, 14.
 न ह्यस्य विद्यते कर्म 30, 1.
 नाशौचं विद्यते पुंसः 212, 19.
 260, 1.
 पञ्चदशरात्रेण 205, 1.
 पतत्यर्धं शरीरस्य 113, 9.
 पितृपात्रेषु पिण्डेषु 300, 15.
 पुत्रजन्म-विवाहादौ 300, 13.
 404, 6.
 प्रतिपर्व भवेद्यस्मात् 300, 16.
 प्रयच्छेन्नभिकां कन्याम् 78, 12.
 प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 9.
 प्रास्येदग्री तदन्नं तु 365, 4.
 बलादपहता कन्या 89, 8.
 बभूनां विदुषां प्राप्नो 300, 18.

ब्रह्मचारि-गृहस्थ- 51, 11. 140, 8.
 ब्रह्मचारिणः 278, 8.
 ब्रह्मचार्याचार्यम् 49, 2.
 ब्राह्मणो दशरात्रेण 205, 1.
 भैक्ष्यमाचरेत् 49, 5.
 भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि 364, 10.
 मनुष्या मध्यकाले तु 310, 6.
 यतीन् गृहस्थान् साधून् वा 339,
 12:
 यद्येकं भोजयेच्छाद्रे 365, 1.
 रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयम् 212, 20.
 206, 2.
 रसारसैर्महतो 11, 1.
 रौरवं राजन्यस्य 32, 17.
 वानप्रस्थः 138, 6.
 वृक्षमूलनिकेतनः 138, 11.
 वृच्या शूद्रसमस्तावन् 30, 2.
 वैश्यो विंशतिरात्रेण 205, 2.
 शुक्लमहतं वासः 33, 10.
 शूद्रो मासेन 205, 2.
 श्राद्धे नोद्वासनीयानि 440, 10.
 भ्रामणकेन 138, 10.
 सप्तमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि 448, 10.
 सर्वं लब्धम् 49, 9.
 सर्वेषां वा 95, 17.
 संयतवाक् 49, 11.
 स्थानासनशीलः 49, 11.
 स्नानमात्रमेव 240, 3.
 हारिद्रं कौशेयम् 12, 33.

१०९. वाजसनेयकम्—
तस्माद्वा समानादेव 66, 7.
११०. वाजसनेयकब्राह्मणम्—
एतं वै तमात्मानम् 152, 14.
१११. वाजसनेयिब्राह्मणम्—
एतमेव प्रजाजिनो 175, 17.
एतमेव विदित्वा 175, 17.
एतं वै तमात्मानम् 107, 12.
तस्मात् पुत्रमनुशिष्टम् 175, 9.
तस्मात् पुत्रो 107, 11.
स यद्यनेन 107, 10.
स वायुमागच्छति 269, 4.
११२. वाजसनेयिशाखा—
क न्वश्वमेधयाजिनो 171, 10.
११३. वामनपुराणम्—
क्षत्रियस्यापि कथिताः 153, 13.
गार्हस्थ्यमुचितं त्येकम् 153, 15.
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च 153, 12.
चत्वार आश्रमाश्चेते 153, 11.
बाले प्रव्रजिते चैव 232, 1.
ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यम् 153, 14.
सद्यःशीघ्रं समाख्यातम् 232, 2.
११४. वायुपुराणम्—
अग्न्यर्थं लौकिके वाऽपि 412, 22.
आरस्य दक्षिणार्धे तु 412, 21.
एवमादीनि चान्यानि 369, 16.
कटफलं कौटुम्भी शशा 369, 11.
कर्कशू-मीषकं चारु 869, 12.
कशेरु कोविदारुच 369, 9.

- कालेयं कालशाकं च 309, 10.
कृच्छ्रद्वादशरात्रेण 423, 4.
चव्यं पालेयता-ऽक्षोट- 369, 8.
जानुं कृत्वा तथा सव्यम् 431, 20.
तस्माद्द्विद्वात्रैव दद्यात् 423, 5.
न हि स्मृताः शेषभाजो 415, 7.
नागरं चात्र वै देयम् 369, 17.
पत्न्यै प्रजार्थं दद्यात् 438, 4.
परिवेषणं प्रशस्तं हि 417, 14.
पान्नादयः सभिधः कार्याः 40, 5.
पितृ देव-मनुष्याणाम् 417, 15.
पिप्पली मरिचं चैव 369, 14.
फलस्यानन्नता प्रोक्ता 417, 12.
बिन्वाऽऽमलक-मृहीका- 369, 7.
मधु-सर्पिलयुतान् 431, 19.
यावन्न लज्जयाऽङ्गानि 79, 1.
योन्यादीन्यत्रगृहेत 79, 2.
वैकङ्कतं नालिकेरम् 369, 13.
शमी रोहितका-ऽश्वत्थाः 40, 6.
सृगन्धि मत्स्यमांसं च 369, 15.
हुत्वा देवकरे ऽग्निः 415, 6.

११५. विश्वामित्रः—

- अयापरं परिब्राजकलिङ्गम् 170, 6.
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तम् 299, 17.
तद्गार्या-पुत्रयोश्चैव 45, 11.
नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 299, 15.
पार्वणं चेति विज्ञेयम् 299, 16.
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तम् 299, 18.
शिखा-यज्ञोपवीत- 170, 8.

शुभ्रूषा सर्वदा कार्या 45, 12.
सत्यानृते 170, 7.

११६. विष्णुः—

अगस्त्याश्रमे 306, 6.
अभिहोत्रादियज्ञेषु 117, 3.
अजातदन्ते बाले 238, 9. 244, 9.
अत्र च पितृगाथा भवति 419, 2.
अत्र पितरो मादयध्वम् 432, 6.
अत्रापि पितृगीताः 307, 7.
अथाशौचापगमे 297, 14.
अथैतानुपतिष्ठेत् 133, 18.
अनलोमास्तु 120, 2.
अनौरसेषु पुत्रेषु 249, 18.
अन्यथा निष्फलं तस्य 117, 4.
अपत्यं रोहिणीषु 313, 17.
अपि जायेत सोऽस्माकम् 307, 10.
अमरकण्टकपर्वते 305, 11.
अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य 433, 1.
अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिणिशम् 233, 1.
234, 10.
असपिण्डे स्ववेश्मनि 251, 16.
अहः संवत्सरादर्वाक् 233, 2.
आचार्य-पत्नी- 249, 1.
आचार्ये मातामहे 248, 3.
आरोग्यं वारुणे 314, 9.
आशौचम् 256, 7.
इरावस्याम् 306, 15.
उत्तरमानसे 306, 10.
उदङ्मुखेष्वचमनमादौ 427, 19.

ऋतुत्रयमुपास्थैव 81, 13.
एकदण्डी भवेद्वापि 178, 13.
एवमादिषु 307, 2.
एष्टव्या बहवः पुत्राः 307, 12.
औजसे 307, 2.
कण्याश्रमे 307, 6.
कनकं विशाखासु 314, 4.
कनखले 305, 15.
कर्मणां सिद्धिः रौत्रे 313, 18.
कालोदके 306, 9.
कुप्यद्रव्यमाजे 314, 10.
कुब्ज-वामन-जात्यन्ध- 51, 6.
कुब्जाम्ने 305, 16.
कुमारधारायाम् 306, 4.
कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् 307, 8.
कुशावर्ते 305, 14.
कृषिं मूले 314, 6.
केचिद्ब्रह्मस्य संस्कारात् 22, 2.
केदारे 305, 16.
कौशिक्याम् 306, 7.
क्षत्रियस्य 220, 17.
गङ्गाहारे 305, 13.
गङ्गायाम् 305, 13.
गङ्गा-सागरसङ्गमे 305, 14.
गयाशीर्षे 305, 11.
गयाशीर्षे वटे आद्धम् 307, 11.
गाः पौष्णे 314, 10.
गृहमाहिर्बुध्न्ये 314, 10.
गोदावर्याम् 306, 12.

- गोमत्याम् 306, 13.
 गोमयेनोपलिप्तेषु 307, 6.
 घृतादिदाने तैजसानि 418, 14.
 चतुर्थे दिवसे 295, 2.
 चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा- 395, 2.
 चन्द्रभागायाम् 306, 15.
 जननाशीचमध्ये 464, 1.
 जातकर्म ततः कुर्यात् 22, 14.
 जीवजं च सर्वं न धूपार्थम् 394, 17.
 जीवितं याम्ये 314, 12.
 जीवितं शनैश्चरे 314, 18.
 ज्ञातिभ्रैष्ठ्यं हस्ते 314, 2.
 ततश्च ह्यप्रोक्षितम् 428, 1.
 तत्प्रसवमरणे च 247, 1.
 तन्मुलिकाभ्रमे 306, 3.
 तावान् परिग्रहः प्रोक्तो 163, 17.
 तुरङ्गममाश्रिने 314, 11.
 तेषां गङ्गाम्भसि 295, 3.
 दक्षिणायेषु दक्षिणापवर्गेषु 409, 3.
 दक्षिणे पञ्चनदे 307, 1.
 दत्तमक्षयतां याति 419, 4.
 दम्नजाते 241, 18.
 द्वादशाहं राजन्वस्य 209, 19.
 द्विजस्य भार्या ह्यग्रा तु 96, 4.
 धनमार्थ्ये 314, 2.
 धनं शीक्रे 314, 18.
 न काङ्क्षाम् 256, 9.
 नदन्तिकायाम् 306, 1.
 नदीषु बहुतोवासु 307, 9.
 न राजाज्ञाकारिणाम् 256, 10.
 न राज्ञाम् 256, 7.
 न व्रतिनाम् 256, 8.
 न शूद्रं द्विजेन 279, 12.
 न सन्निगाम् 256, 8.
 नाभिसंस्कारः 238, 10. 244, 10.
 नीलपर्वते 305, 15.
 पञ्चदशाहं वैश्यस्य 209, 20.
 परपूर्वासु भार्यासु 249, 19.
 पर्णाशी 144, 5.
 पर्वतनिकुञ्जेषु 305, 4.
 पुलिनेषु 307, 4.
 पुष्टिं पुष्ये 313, 19.
 पुष्पाशी 144, 6.
 पेश्ये 314, 1.
 प्रतिलोमासु 120, 2.
 ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विद्-
 शूद्रेषु 220, 16.
 प्रभवेषु 307, 3.
 प्रभासे 306, 4.
 प्रयागे 305, 13.
 प्रसवणेषु 307, 4.
 प्रेतस्योदकनिर्वपणम् 289, 9.
 फलाशी 144, 4.
 फल्गुतीर्थे 306, 2.
 फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि 419, 1.
 बलं वासवे 314, 8.
 बिल्वके 305, 15.
 ब्रह्मवर्षसं सौम्ये 313, 18.

- ब्राह्मणस्य सपिण्डानाम् 209, 18.
 ब्राह्मणादीनामाशौचे 261, 17.
 भुवं पुनर्वसौ 313, 19.
 भृगुण-शिशु-सर्षप- 375, 1.
 भृगुतुङ्गे 305, 16.
 मतङ्गवाप्याम् 306, 10.
 मनोक्षेषु च 307, 6.
 मन्त्रवर्जं हि 453, 17.
 मरणाशौचमध्ये 264, 2.
 महागङ्गायाम् 306, 3.
 महालये 306, 1.
 मासनिचयः 142, 8.
 मासं शूद्रस्य 209, 20.
 मित्राणि मैत्रे 314, 5.
 मूलाशी 144, 4.
 मृतं द्विजं न शूद्रेण 279, 12.
 यजेत वाऽश्वमेधेन 307, 13.
 यज्ञोपवीतं दण्डं च 163, 16.
 यत्र क्वचन नर्मदातीरे 305, 12.
 यत्र क्वचन सरस्वत्याम् 306, 5.
 यमुनातीरे 305, 12.
 यथासम् 144, 6.
 यथार्थहरः 468, 1.
 यावदाशौचम् 289, 12. 289, 17.
 रत्यर्थमेव सा तस्य 96, 5.
 रूपवतः घृतांस्त्वाष्ट्रे 314, 3.
 षटे 305, 11.
 षड्बायाम् 306, 10.
 षण्णेषु 307, 5.
 वर्जयेदुषगन्धीनि 394, 6.
 वाणिज्यवृद्धिं स्वातौ 314, 3.
 वाराणस्याम् 306, 6.
 वितस्तायाम् 306, 14.
 विद्यामभीष्टां जैत्रे 314, 17.
 विपाशायाम् 306, 13.
 विशेषतः 306, 5.
 विष्णुपदे 306, 11.
 वेत्रवत्याम् 306, 13.
 वैश्यस्य 220, 19.
 व्रतत्रया भवेत्तेषाम् 51, 7.
 शतद्रुतीरे 306, 14.
 शरयूतीरे 306, 8.
 शाकम्भर्याम् 306, 2.
 शाकाशी 144, 5.
 शाके राज्यम् 314, 5.
 शोणस्य 306, 8.
 श्राद्धदेशं सम्पोक्य 428, 2.
 श्रियं सर्पे 313, 20.
 श्रीपर्वते 306, 9.
 श्रैष्ठ्यमभिजिति 314, 7.
 सङ्गमेषु 307, 3.
 सततमादित्येऽहि 314, 15.
 सप्तार्षे 306, 11.
 समरविजयं कौजे 314, 16.
 समानवर्णास्तु 120, 1.
 समुद्रयानसिद्धिमाप्ये 314, 6.
 सरिह्वरास्तु 307, 3.
 सर्वान् कामान्भवणे 314, 8.

सर्वान् कामान् वैश्वे 313, 20.
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे 314, 7.
 सर्वान् कामान् बौधे 314, 17.
 संवत्सरनिचयी 142, 8.
 संस्कृतासु स्त्रीषु 241, 21.
 सितानि सुगन्धीनि 394, 7.
 सिन्धोस्तीरे 307, 1.
 सीमन्तोन्नयनं कर्म 22, 1.
 सुगन्धायाम् 306, 2.
 सौभाग्यं चान्त्रे 314, 16.
 सौभाग्यं फल्गुनीषु 314, 1.
 सौवर्ण-राजताभ्यां च 419, 3.
 स्वर्गमार्गप्रदेशे 306, 12.
 स्वर्गं कृत्स्निकासु 313, 17.

११७. त्रिणुधर्मोत्तरम्—

अग्रहस्य सकर्पूरः 394, 12.
 अष्टिन्ननाभ्यां कर्तव्यम् 23, 6.
 भतः काम्यानि वक्ष्यामि 315, 7.
 आदित्यादिदिनेष्वेवम् 315, 10.
 आरोग्यमथ सौभाग्यम् 315, 8.
 आशीचोपरमे कार्यम् 23, 7.
 क्रमेणैतान्यवाप्नोति 315, 11.
 जान्वालभ्य ततो देवान् 399, 10.
 तीर्थभ्राजे सदा पिण्डान् 439, 17.
 त्रिः पिबंस्त्रिभ्रिवक्षीणम् 72, 18.
 दक्षिणाप्रवणे देशे 801, 18.
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा 439, 18.
 धूपो मुग्गुलको देवः 894, 11.
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते 801, 19.

रक्तवर्णं तु राजेन्द्र 372, 14.
 वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् 459, 2.
 समस्ताभिव्यार्इतिभिः 399, 11.
 सम्पादितो विशेषस्तु 459, 3.
 सर्वकामांस्तथा विद्याम् 315, 9.

११८. त्रिणुपुराणम्—

अस्मिन्काले न दोषः स्यात् 29, 11.
 आ दाहादा दशाहाच 461, 5.
 आर्षानहस्तपादां च 56, 3.
 आशीचं तु भवेत्सस्य 277, 4.
 इति मत्वा स्वदारेषु 102, 15.
 क्रियन्ते याः क्रियाः पितृयाः 464, 8.
 क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा 103, 2.
 गच्छेद्यत्रायं मतिमान् 102, 9.
 गण्डयोः कृपकौ यस्याः 56, 1.
 गृहस्य उद्दहेत् कन्याम् 61, 2.
 चतुर्दशयटमी नैव 102, 1.
 नैत्य-घत्व-सौधेषु 102, 7.
 ततस्तु नाम कूर्वात 24, 14.
 तत्सङ्घातगतैश्चैव 464, 10.
 ताः पूर्वा मध्यमा मासि 464, 6.
 तैल-स्त्री-मांसभोगी च 102, 3.
 त्रिप्रकाराः क्रिया घेताः 464, 4.
 दौहित्रैर्वा नरभेष्ट 464, 12.
 न वधैरस्वरां क्षामाम् 55, 19.
 न घातिच्छिद्रदशानाम् 56, 5.
 नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे 311, 3.
 न वामनां नातिदीर्घाम् 56, 4.
 न ह्यभ्युज्जनवतीम् 55, 18.

नातिरुक्षच्छत्रिं पाण्डु- 56, 2.
 नाऽदक्षिणां नान्यकामाम् 103, 1.
 नानिबद्धेक्षणां तद्वत् 55, 20.
 नानिष्टां न प्रकुपिताम् 102, 19.
 नाऽपवित्रेण हस्तेन 418, 10.
 नायसैनैव पात्रेण 418, 11.
 नाऽस्नातां तु स्त्रियं गच्छेत् 102, 18.
 नैव इमशानोपवन- 102, 8.
 पञ्चमीं मातृपक्षात् 61, 1.
 परदाररतिः पुंसाम् 102, 14.
 परदारान् न गच्छेत् 102, 13.
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र 102, 2.
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रम् 311, 5.
 पितृ-मातृ-सपिण्डैस्तु 464, 9.
 पितृव्य-गुरु-दौहित्रान् 345, 10.
 पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा 461, 21.
 पूजयेद्व्य-कव्येन 345, 11.
 पूर्वा क्रिया मध्यमा च 464, 3.
 पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च 464, 11.
 प्रेते पितृत्वमापन्ने 464, 7.
 भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये 29, 10.
 मसूर-क्षार-वास्तोक- 374, 18.
 यस्याश्च रोमशे जपे 55, 21.
 योऽसर्षणं तु मूल्येन 277, 3.
 वर्षैरेकेगुणां भार्याम् 63, 12.
 विष्णुभोजनं नाम 102, 4.
 वैशाखमासस्य च या तृतीया
 311, 1.
 श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रम्
 311, 7.

श्राद्धे न देया पालंक्र्या 374, 17.
 सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि 462, 22.
 सम्प्राप्त्य विप्रो गृह्णीयात् 386, 13.
 स्वातः स्रग्गन्धधृक्प्रीतो 103, 3.

११९. वृद्धगार्ग्यः—

अग्न्याधानाभिषेकादौ 461, 12.
 प्राजापत्ये तु पौष्णे च 325, 1.
 यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत 325, 2.
 वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत 461, 13.

१२०. वृद्धपरादारः—

कुटीचका नाम 161, 15.
 क्षत्रियस्तु दशाहेन 206, 7.
 तत्र ब्रह्मदका नाम 162, 18.
 तथैव द्वादशाहेन 206, 8.
 तपो-दानप्रवृत्तेषु 256, 18.
 दीक्षितानां च सर्वेषाम् 256, 17.
 प्रेतस्पर्शनसंस्कारे 275, 1.
 राज्ञां तु सूनकं नास्ति 256, 16.
 बोद्धा चैवाग्निदाता च 275, 2.
 सजातीयेषु वर्णेषु 221, 12.
 सपिण्डता तु पुरुषे 222, 11.

१२१. वृद्धपुनः—

अजचरणादि द्वितीये 295, 12.
 अप्रौढायां च कन्यायाम् 245, 3.
 अस्थिसञ्चयनं कार्यम् 295, 1.
 अहस्त्वदत्तकन्यासु 245, 4.
 भाद्रपदं पक्षिणीं रात्रिम् 251, 12.
 ऋतुकालं नियुक्तो वा 367, 6.
 कुर्यादनुपनीतोऽपि 465, 1.

ग्राममध्यगतो यावत् 253, 2.
 ग्रामस्य तावदाशीचम् 253, 3.
 ग्रामेश्वरे कुलपतौ 253, 4.
 चतुर्दश्यां त्रयोदश्याम् 295, 15.
 तत्र गच्छन् समाप्नोति 367, 7.
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् 247, 10.
 द्वादशी हस्तसंयुक्ता 309, 7.
 द्वि-त्रिपादृक्षयोश्चैव 295, 11.
 नभस्यस्यापरः पक्षो 319, 7.
 पितृयज्ञाहुतिं पाणौ 465, 2.
 पित्रोरुपरमे स्त्रीणाम् 247, 9.
 पित्रोः स्वसरि तद्दत्तं 251, 14.
 पुष्ये च हस्मनक्षत्रे 295, 13.
 भानु-भौमार्क-भृगुषु 295, 14.
 महानद्यन्तरं यत्र 229, 15.
 मातुले श्वशुरे मित्रे 251, 11.
 यद्यमा रविवारेण 309, 9.
 वस्वन्तार्धादितः पञ्च 295, 10.
 वाचो यत्र विभिद्यन्ते 229, 16.
 शिष्ये पञ्चत्वमापद्ये 253, 5.
 भवणाग्नि-धनिष्ठार्द्रा- 809, 8.
 श्वशुरबोधं भगिन्यां च 251, 18.
 स महालयसंज्ञः स्यात् 319, 8.
 संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यात् 247, 15.
 संस्थिते पक्षिणीं रात्रिम् 247, 14.
 सिंहस्थौ गुरु-भौमौ चेत् 809, 6.

१२२. वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

अभाहिताग्निरेकैव 286, 20.
 आहिताग्निर्विद्यान्धावम् 286, 19.

कुमारजन्मदिवसे 214, 2.
 तत्र सर्वं प्रतिपाद्यम् 214, 4.
 भक्षयित्वा तु तन्मोहात् 214, 5.
 हिरण्य-भू-गवाश्वाज- 214, 3.

१२३. वृद्धशातातपः—

अपेक्षितं याचितव्यम् 422, 18.
 अपेक्षितं यो न दद्यात् 422, 16.
 कृपणो मन्दबुद्धिस्तु 422, 17.
 दातारं नोपतिष्ठन्ति 418, 7.
 न याचते द्विजो मुद्घः 422, 19.
 हस्तदत्तास्तु ये क्रोधाः 418, 6.

१२४. व्याघ्रपान्—

आमश्वादं द्विजैः कार्यम् 334, 6.
 आर्तवे देश-कालानाम् 334, 5.
 उपनीते तु विषमम् 235, 6.
 तुल्यं वयसि सर्वेषाम् 235, 5.

१२५. व्याघ्रः—

अन्तर्दशाहे जातस्य 230, 17.
 अवरधेहरं वर्णम् 276, 18.
 अस्थितेषु शरीरस्य 453, 13.
 आनन्त्यास्कुलधर्माणाम् 453, 12.
 एतद्दः पितरो वासो 733, 10.
 गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 433, 9.
 दशाहेनैव दम्पत्योः 230, 13.
 बाले मृते सपिण्डानाम् 280, 12.
 बहेच्छवं तदाऽऽशीचम् 276, 19.
 सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् 230, 18.

१२६. व्यासः—

अकृतं तद्विजानीयात् 446, 12.

- अत्यक्तामेस्तु पिण्डोक्तिः 444, 14.
 अनृणः स्यात् पितृणां तु 465, 21.
 अभुक्तवति नाऽश्रीयात् 45, 8.
 अमावास्यां प्रकुर्वीत 331, 22.
 अरत्निमात्रमुत्सृज्य 429, 11.
 अश्राद्धेयानि धान्यानि 373, 4.
 उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु 440, 8.
 ऋतुकाले ऽपि नारीणाम् 111, 9.
 एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये 173, 7.
 एकोद्दिष्टं परित्यज्य 446, 11.
 कन्यां च बहुपुत्रां च 111, 11.
 किङ्करः सर्वकारी च 45, 7.
 कृतमित्येव तत्सर्वम् 45, 6.
 कृतमौनाः समभ्रियुः 421, 18.
 क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय 270, 19.
 गर्भाधानादिभिर्युक्तः 218, 5.
 चतुर्थे सा न गम्या ऽह्नि 110, 1.
 जघन्यशायी पूर्वं स्यात् 45, 4.
 जातिमात्रोपजीवी च 218, 4.
 जुषध्वमिति ते चोक्ताः 421, 17.
 तत्कर्म सकलं ज्ञेयम् 129, 2.
 तस्य शुद्धिकरं कर्म 327, 7.
 तासां यागनिमित्तं तु 214, 14.
 तृप्ताः स्थिति च पृष्ठास्ते 426, 19.
 त्यक्ताग्नेः पार्श्वेनैव 444, 13.
 त्रिदण्डमेकदण्डं वा 178, 15.
 त्रिदण्डस्य परित्यागः 173, 6.
 त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत 214, 16.
 द्रव्याभावे द्विजाभावे 23, 9.
 धनिष्ठासंयुते कुर्यात् 129, 1.
 न कर्मवित् न वाऽधीते 218, 6.
 न चैतदिष्टं देवानाम् 270, 20.
 न तिष्ठति तथाऽऽसीत् 45, 9.
 नारायणं समुद्दिश्य 227, 6:
 पर्यटेत् पृथिवीं नित्यम् 178, 16
 पितृन्मातामहाधैव 465, 20.
 पुष्करेऽप्यक्षयं श्राद्धम् 304, 4.
 प्रथमे दिवसे षष्ठे 214, 15.
 ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो 218, 3.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशः 40, 18.
 महोदधौ प्रयोगे च 304, 5.
 मातुः सपिण्डा यत्नेन 64, 8.
 यच्च शिष्येण कर्तव्यम् 45, 5.
 यत्रोपस्पृशतां वाऽपि 429, 12.
 वृद्धां बन्ध्यामवृत्तां च 111, 10.
 व्याधितो बन्धनस्थो वा 111, 8.
 भवणेन तु यत्कर्म 128, 4.
 श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने 331, 21.
 सजातीयगृहेष्वेव 40, 19.
 संवत्सरकृतो ऽध्यायः 128, 15.
 सूतिकावासनिलयाः 214 13.
 हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु 373, 5.
 हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत 23, 10.
 १२७. व्यासस्मृतिः—
 अभिहोत्रविनाशे तु 170, 1.
 तद्द्वयज्ञोपवीतस्य 170, 4.
 पत्नी योक्त्रं यद्येष्टयन्ते 170, 3.
 यथा च मेखलादीनि 170, 2.

१२८. शङ्ख-लिखितौ—

- अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 21.
 अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा 423, 12.
 अहःशेषे द्वाभ्याम् 266, 22.
 आमन्व्य गच्छेत् 50, 6.
 आदृत्य निवेदयेत् 50, 7.
 इयुं गृह्णाति 98, 11.
 एवं कृते नाग्नि 26, 6.
 कुमारप्रसवे 213, 18.
 क्रमशो यायावराणाम् 140, 4.
 तदहरित्येके 213, 20.
 दशान्तं शुद्धा 98, 11.
 न पद्म्यां कर्षेत् 50, 2.
 न प्रतिगृह्णीयान् 423, 9.
 न मुग्धेनोपधमेत् 50, 3.
 नाग्निमधितिष्ठेत् 50, 2.
 नाजीर्णमुक्तः 50, 4.
 नात्यन्ताधिकं दद्यात् 423, 9.
 नात्र-पानादिकं श्राद्धे 423, 11.
 नापश्चामि च 50, 3.
 नार्तवे दिवा 100, 1.
 पुत्रानुत्पाद्य 140, 1.
 प्रतोद् वैश्या 98, 11.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 22.
 ब्राह्मणस्तु 98, 12.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.
 विधिवैर्होतृर्धन्यैः 50, 5.
 शरीरोपरजान्त्रे 50, 8.

१२९. शङ्खः—

- अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थम् 231, 18.
 अङ्गुष्ठेन विनाऽभ्राति 425, 7.
 अजातदन्ते तनये 243, 14.
 अतीते दशरात्रे 234, 7.
 अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 22.
 अथर्वशिरसोऽभ्येता 342, 15.
 अनौरसेषु पुत्रेषु 250, 4.
 अपृषाः सक्तत्रो धानाः 333, 2.
 अमायां तु क्षयो यस्य 446, 16.
 अश्वक्षुतावहृदितम् 377, 17.
 असमानं द्वितीयेन 265, 7.
 अहःशेषे द्वाभ्याम् 266, 23.
 अहोरात्रास्तथा शुद्धिः 213, 15.
 आश्रान् पालेवतानिष्ठुन् 370, 6.
 इत्यमभन् द्विजःश्राद्धम् 425, 11.
 इष्टिभादे क्रतुर्दक्षः 40, 153.
 उषगन्धीन्यगन्धीनि 393, 18.
 उच्छिष्टाः पितरो यान्ति 425, 15.
 ऋग्यजुःवारगो यथ 342, 14.
 ऋजीषपक्कं भक्ष्यं स्यात् 384, 5.
 एकपिण्डाः पृथक्शौचाः 61, 17.
 एतत् पण्येषु भोक्तव्यम् 333, 3.
 कुलदेवतानक्षत्राभि- 24, 18.
 कृष्णरुद-वस्ताजिनानि 82, 15.
 कृष्णाजार्जी विद् वैष 377, 15.
 क्षत्रियाद्द्विवायाम् 120, 7.
 क्षत्रियायाम् 120, 6.
 स्वादिताधि पुनः स्वादेत् 425, 9.

- गङ्गाह्वारे प्रयागे च 304, 9.
 गङ्गा-यमुनयोस्तीरे 304, 7.
 गर्भस्पन्दने 21, 11.
 गो-गजाश्वादिपृष्ठेषु 303, 5.
 घृतेन दीपो दातव्यः 395, 8.
 तथैवानुपनीते तु 243, 16.
 तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा 425, 2.
 तृतीये वर्षे चूडाकर्म 23, 13.
 दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन 370, 9.
 दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु 384, 4.
 दातुः पतति बार्हृर्वे 425, 15.
 दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभम् 293, 8.
 देशान्तरगतं भ्रुत्वा 236, 1.
 द्राक्षां मधुयुतां दद्यात् 370, 8.
 ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् 342, 11.
 न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु 303, 6.
 नर्मदा-बाहुदातीरे 304, 8.
 नान्दीमुखे सत्य-वसु 403, 16.
 नित्यं योगपरो विद्वान् 342, 16.
 नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः 326, 11.
 नैमित्तिके काल-कामौ 403, 18.
 परपूर्वास्तु च स्त्रीषु 250, 5.
 पार्वणं तस्य कर्तव्यम् 446, 17.
 पितामह्यादिभिः सार्धम् 456, 4.
 पितुः पुत्रेण कर्तव्या 462, 4.
 पितुः शोषेण शुद्धिः स्यात् 267, 13.
 पीतावाशिष्ठं तोयादि 425, 8.
 पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् 462, 5.
 पुरुरवाऽऽर्द्धौ चैव 403, 17.
 पुष्पाणि वर्जनीयानि 393, 19.
 प्रजामिष्टां यशः स्वर्गम् 326, 10.
 प्रत्ता-ऽप्रत्तास्तु योषितस्तु 246, 13.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 23.
 प्राङ्नामकरणात् 230, 6.
 प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यम् 326, 9.
 प्रौढपादो बहिःकक्षो 425, 6.
 प्रौष्ठपद्यामतीतायाम् 326, 8.
 ब्रह्मदेयानुसन्तानो 342, 12.
 ब्रह्मदेयापतिश्चैव 342, 13.
 भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रम् 425, 5.
 भोजयेदथ वाऽप्येकम् 364, 18.
 मातर्यग्रे प्रमीतायाम् 267, 17.
 माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यात् 246, 14.
 मातुः सपिण्डीकरणम् 456, 3.
 मुखेन वा धमेदन्नम् 425, 10.
 यच्छेषं दशरात्रस्य 236, 2.
 यद्येकजाता बहवः 61, 16.
 वर्जयेत्सर्ववर्णं सर्वम् 377, 16.
 वसा-मेदोद्भवं दीपम् 395, 9.
 विदार्याश्च भृश्याश्च 370, 7.
 वैश्येन भूद्र्याम् 120, 8.
 श्राद्धपत्नौ तु भुञ्जानो 425, 1.
 श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् 425, 14.
 सन्निहत्यां गयायां च 304, 10.
 समानाशीचसम्पाते 265, 6.
 सर्वेषां सकुल्यानाम् 24, 1.
 संवत्सरे ऽन्नप्राशनम् 27, 11.

हुङ्कारेणापि यो ब्रूयात् 425, 4.

१३०. शम्भुः—

उत्तरे ऽक्षतसंयुक्तान् 397, 21.

उदकप्लवमुदीच्यं स्यात् 397, 3.

दक्षिणे दक्षिणामांस्तु 397, 22.

१३१. शान्यपर्व—

असंस्कृतायाः कन्यायाः 82, 4.

१३२. शाठ्यायनिः—

कन्यास्यार्कान्वितं चेत् स्यात्
319, 11.

कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः 321, 17.

नभस्यस्याऽपरे पक्षे 319, 10.

पुण्यः कन्यागतः सूर्यः 321, 16.

पुनरप्यपकृष्यन्ते 454, 16.

सपिण्डीकरणादर्वाक् 454, 15.

१३३. शानातपः—

अनन्तमक्षयं चैव 338, 18.

अर्हति स्वर्गवासे ऽपि 456, 15.

आत्मानं घातयेद्यस्तु 228, 6.

आशीषस्य च ऽहासे ऽपि 289, 19.

आह्वरादिविवाहेषु 457, 2.

इष्टैः सार्धं तु विधिवत् 443, 14.

उदङ्मुखस्तु देशानाम् 397, 16.

एकं नाम्ना परं तूष्णीम् 400, 15.

दशाहात्राजन्वो 206, 4.

कृत्वा तस्याः समुस्सर्गम् 72, 14.

क्रवक्रीता तु वा नारी 463, 19.

ऋषिदेशान्तरस्ये च 354, 20.

मत्र विराचमाशीषम् 226, 7.

तन्मात्रा तत्स्थितामन्त्रा 457, 1.

तृतीये तृदकं कृत्वा 228, 8.

दारा-ऽमिहोत्रसंयोगे 354, 14.

न मन्त्राः कारणं तत्र 90, 18.

91, 2.

न सा दैवे न सा पिच्ये 463, 20.

परिणीय सगोत्रां तु 72, 13

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् 354, 13.

पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20.

भोजयेद्यस्त्वद्यर्वाणम् 338, 17.

मातुलस्य घृतामृदा 63, 14.

मृता याऽनुगता नाथम् 456, 20.

योगशास्त्राभियुक्ते च 354, 21.

रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिः 267, 2.

वरधेत् कुल-शीलाभ्याम् 90, 17.

वृद्धः शीच-क्रियालुप्तः 228, 5.

शूद्रो विंशतिरात्रेण 206, 5.

शेषमन्नमनुज्ञातम् 443, 13.

समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19.

समानप्रवरां चैव 63, 21.

हीनस्य कुल-शीलाभ्याम् 91, 1.

१३४. शिवस्वामिः—

आपस्तम्बाः षडित्याहुः 448, 15.

नवभादानि पञ्चाहुः 448, 14.

१३५. शुनःपुच्छः—

प्रथमे ऽहनि यद्द्रव्यम् 290, 21.

शालिना सप्तमुभिर्वापि 290, 20.

१३६. शैवपुराणम्—

अदस्वा कर्षको देवि 14, 16.

तस्य नृष्णाऽभिभूतस्य 14, 17.
 तस्यान्ते मानुषो भूत्वा 14, 20.
 दरिद्रो व्याधितो मूर्खः 14, 21.
 दिव्यं वर्षसहस्रं तु 14, 18.
 मरुदेशे भवेद्भृक्षः 14, 19.

१३७. शौनकः—

अथ काषायवासाः 178, 18.
 अनग्निभेदाद्यं गृहीत्वा 415, 9.
 एकाकी विचरेत् सर्व- 180, 19.
 एकैकभेकैकस्य त्रांस्त्रीन् 363, 6.
 जायोपेतो 130, 11.
 ताःप्रतिग्राहयिष्यन् 410, 6.
 तृतीये वर्षे 28, 17.
 निवेद्यैवाऽपसव्येन 416, 20.
 पाकं सर्वमुपानीय 419, 15.
 पात्रेषु दर्भान्ताहितेषु 409, 9.
 श्रौष्ठपदाऽपरपक्षे 317, 8.
 यथान्यायमितरे 130, 10.
 विधिना देवपूर्व तु 419, 16.
 समावृत्तो 130, 10.
 हुत्वाऽग्नौ परिशिष्टं तु 416, 19.
 हेमन्त-शिशिरयोः 308, 16.

१३८. श्रुतिः—

अम आयाहि 135, 17.
 अभिमीळे 135, 13.
 अभिहि प्राणः 155, 13.
 अथ पुनर्भ्रती 151, 12.
 अधस्तात् समिधम् 66, 17.
 अमावास्यामपराह्णे- 452, 7.

अयज्ञोपवीती 171, 9.
 असंस्थिते ऽग्नीषोमीये 385, 7.
 आहिताग्निम् 22, 13.
 इमां त्वमिन्द्रमीदृः 105, 16.
 इषे त्वा 135, 15.
 उपनिषदमावर्तयेत् 105, 13.
 उपरिटादाषाढानाम् 313, 13.
 एतद्वै जरामर्यम् 136, 6.
 एष वा अनृणः 105, 1. 150, 13.
 ओमित्येतमात्मानम् 176, 12.
 क्रीडन्तौ पुत्रैः 105, 20.
 जरया वा 136, 6.
 जायमानो वै 104, 19. 150, 11.
 तद्वैके प्राजापत्याम् 155, 11.
 दशा ऽस्यां पुत्रानाधेहि 105, 17.
 न यज्ञोपवीतम् 171, 6.
 ना जतिरात्रे षोडशिनम् 373, 14.
 नामावास्यायाम् 100, 16.
 न्यास इति ब्रह्मा 176, 7.
 प्रजापतिर्वै स्वाम् 68, 13.
 बहु स्याम् 60, 1.
 ब्रह्मचर्येण 104, 20. 150, 12.
 यत्स्वाध्यायम् 132, 14.
 यावज्जीवम् 136, 3.
 रथि च पुत्रांश्च 106, 1.
 वर्षासु ध्रुवशीलः 180, 16.
 श्रोतव्यो मन्तव्यः 195, 17.
 स स्त्रीष २ सादमुपासीदन् 103, 7.

१३९. श्लोकगौतमः—

- अन्तर्दशाहे दर्शे तु 291, 16.
 अपुत्रा तु यदा भार्या 335, 5.
 एक-द्वि-त्रिदिनैरुने 450, 11.
 कन्याघते सवितरि 321, 12.
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि 321, 13.
 पित्रोस्तु यावदाशीषम् 291, 17.
 रजस्वला भवेत्सा तु 335, 6.
 भ्राटे तत्र न कर्तव्यम् 335, 13.
 भ्राजान्यूनान्त्रिकादीनि 450, 12.
 भ्राज्जीयेऽहनि सम्प्राप्ते 335, 12.

१४०. षट्त्रिंशन्मतम्—

- ऊर्ध्वं संबत्सरान् कार्यम् 227, 4.
 क्षीरादि माहिषं वर्ज्यम् 378, 11.
 गो-ब्राह्मणहतानां च 227, 3.
 तथापि दाहयेदेनम् 242, 4.
 मासिकेऽध्वे तु सम्प्राप्ते 332, 5.
 यद्यप्यजातदन्तः स्यात् 242, 8.
 वदन्ति शुद्धी तस्कार्यम् 332, 6.
 शावाशीचे समुत्पन्ने 264, 11.
 शावेन शुद्धयुते सतिः 264, 12.

१४१. सङ्ग्रहकारः—

- करेण दक्षिणेनोर्ध्वम् 36, 14.
 खल्वाटकथ दुर्बालः 352, 14.
 ततः ओम् तथेति 402, 10.
 ततः पुनरपि दत्त्वा 402, 18.
 दैवे क्षणः 402, 18.
 वासो दन्तोऽरुणात् पीडात् 243, 11.
 प्रायुषानि इति 402, 20.

- प्राप्तोतु भवान् 402, 20.
 यावत्क्षैलं न गृह्णाति 79, 4.
 यावद्दोषं न जानाति 79, 5.
 बलितं मानवैः सूत्रम् 36, 15.
 शिलोऽग्रायाचितैर्जाघन् 216, 12.
 सद्यःशीचमहच्छयहः 243, 12.

१४२. सत्यव्रतः—

- गृहीतपुत्रा विधिवत् 22, 6.
 जार्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः 391, 21.
 स्त्री यद्यकृतसीमन्ता 22, 5.

१४३. संवर्तः—

- अष्टवर्षा भवेद्द्वैरी 79, 10.
 अस्थिसञ्चयनं कार्यम् 294, 14.
 जाते पुत्रे पितुः खानम् 22, 17.
 213, 2. 260, 5.
 तस्मादुद्गाहयेत् कन्याम् 78, 17.
 दशवर्षा भवेत् कन्या 79, 11.
 प्रथमेऽर्द्धे तृतीये वा 294, 13.
 माता शुद्धयेरशाहेन 213, 3.
 260, 6.
 रजःकाले तु गन्धर्वाः 78, 16.
 रोमकाले तु सम्प्राप्ते 78, 15.

१४४. साङ्ख्यायनगृह्यम्—

- सप्तमे मासि 21, 9.

१४५. सुमन्तुः—

- अक्रोधनो रसान् सम्यग् 424, 6.
 अनुपेतोऽपि कुर्वीत 465, 15.
 अन्यत्र हिरण्योदकैः 381, 18.
 अन्यथा सङ्कर-64, 6.

अपुत्रे प्रस्थिते कर्ता 458, 4.
 अपूपान् भक्षयेच्छूब्रात् 386, 11.
 असावधनेनिङ्क्षेति 431, 6.
 आतृप्रेर्भोजनं तेषाम् 424, 7.
 आसनेषु सदर्भेषु 398, 18.
 एकोविष्टं द्युतैः कार्यम् 328, 2.
 कन्याराशी महाराज 323, 14.
 कुर्याच्च विधिवच्छ्राद्धम् 447, 7.
 केश-कीट-क्षुतवचो 381, 16.
 गोरसं चैव सक्तुंश्च 386, 10.
 तत्र पत्न्यपि कुर्वीत 458, 5.
 तदपत्यानि 64, 5.
 तद्गृहितरथ 64, 5.
 तद्गगिन्यो-64, 4.
 तद्गतरो मातुलाः 64, 4.
 तस्मात्कालाद्भवेद्द्वयम् 323, 15.
 तां स्पृशतश्च 261, 3.
 त्रिस्त्रिंशद्वेकेन हस्तेन 431, 7.
 दक्षिणाप्रवणे सम्यक् 398, 17.
 दर्भपाणिर्हिराचम्य 393, 15.
 नेतरेषाम् 261, 3.
 परिभिते शुची देशे 398, 16.
 पिता पितामहे बोज्यः 457, 4.
 पितृपत्न्यः सर्वा मातरः 64, 4.
 पित्रोरनभिमान् धीरः 447, 8.
 प्रेतशेदाहिताभिः स्यात् 452, 21.
 ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यम् 45, 1.
 भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय 329, 10.
 माता मातामहे तद्गत् 457, 5.

मातुरेव सूतकम् 261, 3.
 मित्राय गुरवे श्राद्धम् 329, 11.
 यैद्यसौ कृतचूडः स्यात् 465, 16.
 व्रतस्थो वा उन्नतस्थो वा 464, 19.
 श्राद्धं कुर्यादवदयं तु 468, 18.
 सपिण्डीकरणं तस्य 452, 22.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 329, 9.
 समत्वमागतस्यापि 328, 1.
 स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च 45, 2.

१४६. सुश्रुतः-

करण्यश्च पलाण्डुश्च 379, 3.
 गृञ्जनं यवनेष्टश्च 379, 4.
 लशुनं दीर्घपत्रश्च 379, 2.

१४७. स्कन्दपुराणम्—

असमालां च गृहीयात् 164, 8.
 एकं तु वैणवं दण्डम् 163, 13.
 एते क्रमेण विप्राणाम् 17, 8.
 कन्यां कौपीनमाच्छाद्यम् 163, 12.
 कुटीचकस्तु संन्यस्य 162, 4.
 कौपीनाच्छादनं वस्त्रम् 164, 6.
 देवतानामभेदेन 163, 14.
 परहंसखिदण्डं च 164, 9.
 पार्वणं कुरुते यस्तु 466, 7.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 17, 7.
 भिक्षामादाय भुञ्जीत 162, 5.
 मातामहान् न कुरुते 466, 8.
 माधूकरमथैकाग्रम् 164, 8.
 यदि माता यदि पिता 455, 20.
 व्युत्क्रमेण मृतानां च 453, 19.

शिखां यज्ञोपवीतं च 164, 10.
शिखी यज्ञोपवीती स्यात् 116, 2.
हंसः कमण्डलुं शिष्यम् 163, 16.

१४८. स्कन्धः—

गोबालरज्जुसम्बद्धम् 162, 14.
जलपात्रं पवित्रं च 162, 15.
बहूदकस्तु संन्यस्य 162, 12.
शिखां यज्ञोपवीतं च 162, 16.
समागारं चरेद्भैक्ष्यम् 162, 13.

१४९. स्मृतिः—

आद्यं भ्रातृमशुद्धो अपि 467, 17.
उन्मत्तः कित्त्विषी कुष्ठी 355, 19.
उपवासो ब्रह्म नित्यः 443, 9.
उपवासं तदा कुर्यात् 443, 10.
एकदण्डं समाभित्य 178, 1.
द्वादशैव तु वर्षाणि 355, 16.
नखानि निकृत्य 171, 1.
नरके रौरवे चोरे 178, 2.
निष्पावाश्चात्र शोभनाः 374, 10.
न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता 355, 17.
परमेकाहमा वर्षात् 234, 5.
राजयक्ष्मामयाषी च 355, 20.
शुचिना कर्म कर्तव्यम् 203, 7.
भ्रातृकृत् शुद्धवासाः स्वात् 396, 8.
समर्षं धनमुद्धृत्य 353, 21.
स वै वार्षुषिको नाम 353, 22.
स्नातोऽधिकारी भवति 396, 7.

१५०. स्मृतिसंग्रहः—

काव्यतन्त्रेण नित्यस्य 470, 14.

ततस्त्वसोदरो भ्राता 462, 10.
धनहार्यय दैहिकः 462, 8.
पुत्रः कुर्यात् पितुः भ्रातृम् 462, 7.
भ्रातुः सहोदरो भ्राता 462, 9.

१५१. श्मृत्यन्तरम्.

अङ्गानि पितृयज्ञस्य 444, 10.
अन्तर्दशाहोपरतस्य 230, 20.
अपुत्रस्य परेतस्य 458, 7.
अपुत्रा ये मृताः केचित् 458, 9.
अष्टावेते यतस्तस्मात् 392, 3.
असवर्णास्तु कन्यास्तु 98, 1.
आत्मनस्त्यागिनां नास्ति 123, 19.
आत्मानं धर्मकृत्यं च 385, 2.
आत्मानं पीडयित्वापि 190, 18.
आशीचमुदकं पिण्डम् 458, 8.
इच्छेत् त्रयोदशीभ्रातृम् 326, 1.
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शम् 400, 13.
उदाहरेत् स्वधाकारम् 465, 9.
उपाकर्म न कर्तव्यम् 129, 12.
ऋणत्रयमपाकृत्य 154, 15.
एकचित्वां समाकृष्टी 469, 11.
एकस्मिन् द्वयोर्बैकोरिष्ट-
विधिः 328, 7.
एकस्यैव तु नो दद्यात् 326, 2.

* The quoted lines belong to different Smritis. But as the same line sometimes appears in more than one Smriti no mention is made here of the different Smritis.

एकामुत्क्रम्य कामार्थम् 114, 13.
 एकोऽदिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18.
 एतेषां यान्यपत्यानि 72, 2.
 कलौ युगे त्विमान्धर्मान् 94, 3.
 208, 12.
 कामं तान् धार्मिको राजा 165, 2.
 कुसुम्भं राजसर्पपम् 375, 6.
 कूप्माण्डं बहुबीजानि 378, 7.
 कूप्माण्डं महिषीक्षीरम् 378, 4.
 कृतचूडोऽनुपेतस्तु 465, 8.
 गृहीतनियमस्यापि 275, 1.
 चणका राजमाषाश्च 376, 5.
 चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः 86, 7.
 जमदग्निर्भरद्वाजो 71, 18.
 जुहुयाद्भूतयज्ञादि 442, 20.
 ज्ञानामृतेन तृप्तस्य 177, 6.
 तत् स्वशास्त्रमर्तं तत्र 430, 7.
 तदैकदण्डं संगृह्य 179, 16.
 तिर्यग् यवोदराण्यष्टौ 220, 21.
 तृतीये पञ्चमे वाऽपि 296, 7.
 तेषामपि तथा गङ्गा- 225, 90.
 तेषां सपिण्डनाभाषात् 458, 10.
 ब्रह्म्याणि स्वामिसम्बन्धात् 262, 68.
 द्वितीयेऽहनि कर्तव्यम् 296, 6.
 धनुःसहस्रे द्वे क्रोशाः 280, 3.
 धात्रीफलैरमावास्यायाम् 391, 6.
 न तस्य दहनं कार्त्तम् 23, 6.
 न द्विःपकम् 382, 9.
 न पर्वुषितम् 382, 9.

नाऽऽपणीयमन्नमभ्रीयात् 382, 8.
 नित्यमन्नप्रदस्यापि 256, 20.
 निमन्त्रितेषु विप्रेषु 257, 2.
 नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यम् 177, 7.
 परितो व्रजते नित्यम् 201, 14.
 परिवोधान् परिच्छेदान् 201, 12.
 परिपूर्णफलत्वाच्च 201, 13.
 पवित्रपाणयः सर्वे 400, 12.
 पात्राणि तु दहेदसौ 226, 18.
 पापं कुत्सितमित्याहुः 392, 12.
 पिण्डालुकं च तुण्डीरम् 378, 6.
 पितुः पितृप्त्रसुः पुत्राः 62, 12.
 पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यात् 469, 12.
 प्रमाणमंगुलस्योक्तम् 230, 1.
 प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ 256, 21.
 प्राङ् नामकरणात्सद्यः 2411, 7.
 प्रातिलोम्यानुलोम्येन 125, 16.
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ 154, 16.
 मध्याह्नः खड्गपात्रं च 392, 10.
 मातुर्मातुलपुत्राश्च 62, 15.
 मातुः पितृप्त्रसुः पुत्राः 62, 14.
 मुनिभिर्भिन्नकालेषु 430, 6.
 मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते 334, 20.
 336, 6.
 ये च सन्तानजा दोषाः 152, 5.
 यदा तु विदितं तत् स्यात् 170, 15.
 यदेन्दुः पितृदैवसे 399, 14.
 याम्या तिथिर्भवेत्सा हि 309, 15.
 राजस्तथासुरो वैश्य- 86, 8.

- रूप्यं दर्भास्तिला बावो 392, 11.
 लोभात् यः पितरौ भृश्यान् 385, 3.
 बसिष्ठ-कश्यपा-ऽग्रस्त्याः 72, 1.
 विकिरथ न दातव्यः 445, 5.
 बितस्तेर्षिगुणोऽरात्रिः 236, 2.
 विवाहोत्सव-यज्ञादि- 262, 14.
 वृत्त-स्वाध्यावसापेक्षम् 208, 10.
 वेदोपाकरणे प्राप्ते 129, 12.
 धैतानं प्रक्षिपेदप्सु 226, 17.
 वैश्वदेवाहुतीरमौ 442, 19.
 शृतमन्नं परिर्देवम् 262, 11.
 भ्रातृं तदा न कर्तव्यम् 334, 21.
 षष्टिर्बान्ध्वे प्रजावन्ते 723, 67.
 संकल्पं तु यदा भ्रातृम् 445, 4.
 संकल्पभ्रातृमेवासी 444, 11.
 संन्वासस्तान् दहेत् सर्वात् 152, 5.
 समर्थस्तोषधित्वार्थैः 114, 14.
 सर्वसङ्गनिवृत्तस्य 232, 5.
 सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया 190, 19.
 सायं-भ्रातः सदा सम्भ्राम् 165, 1.
 स्वात्कामचार-भक्ष्योक्तिः 20, 15.
 स्वामिशुद्धयैव शुद्धयैः 262, 19.
 हस्तेऽग्नीकरणं कुर्वात् 413, 8.
 दित्वा वैवापरीं जन्म 261, 15.
 १५२. हारीतः—
 आश्रितं शीघ्रकामास 40, 9.
 अष्टावर्षं धर्मदलम् 5, 16.
 आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6.
 आरस्य भिषेदयेत् 50, 7.
 एकं तु वैश्वं दण्डम् 172, 22.
 एकाहस्तु पुराणेषु 449, 9.
 कल्पान्तराणि कुर्वाणः 408, 15.
 कुटीचको बहूदको 160, 17.
 कुलानुरूपाः प्रजाः 73, 15.
 क्षमा इमो दवा दानम् 343, 13.
 गर्भाधानादिः 17, 20.
 गुरुणा लघु शुद्धयेत् 265, 11.
 गृहीत्वा विचरेत्तावत् 172, 23.
 चतुर्गर्भं मृशंसानाम् 5, 17.
 चतुर्यः परमो हंसो 160, 18.
 चतुर्ये ऽहनि 109, 16.
 चतुर्विधा भिक्षवस्तु 160, 15.
 चत्वारोऽप्याभ्रमा ज्ञेते 416, 14.
 चान्द्रायणं नवभ्रातृ 449, 8.
 जातमृते 231, 3.
 तत्र ब्रह्मवादिनीनाम् 82, 13.
 तस्मादतन्त्रितो दद्यात् 14, 6.
 तस्मान् कुलीनाः 343, 16.
 तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानम् 160, 16.
 त्रयः स्नातका भवन्ति 53, 12.
 दद्याद् एव विप्रस्य 208, 14.
 देवेनोत्तरेण 18, 3.
 दोषः स्यादसपिण्डस्य 285, 12.
 द्वादशोभवतः भोगि- 344, 3.
 द्विविधाः स्त्रियः 82, 12.
 द्विविधो हि संस्कारः 17, 19.
 न मामामिमुखं प्रेतम् 280, 10.
 न पद्म्यां कर्षेत् 57, 2.

- न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 न वट-प्रक्षोदुम्बर- 979, 7.
 नष्टे जलपवित्रे वा 172, 21.
 नाभिमधितिष्ठेत् 50, 2.
 नाजीर्णभुक्तः 50, 4.
 नापधार्मि च 50, 3.
 परपूर्वाद्य भार्याद्य 250, 1.
 पाकयज्ञाः 17, 20.
 पुनन्ति खल्यज्ञेन 14, 4.
 पुरा जग्राह वै मृत्युः 40, 8.
 प्रेतस्पृशो घामं न 275, 4.
 ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता 343, 8.
 ब्रह्मवादिन्यः 82, 12.
 ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते 164, 15.
 ब्राह्मणे संस्कृतः 18, 1.
 भूमिं भित्त्वौषधीच्छित्वा 14, 3.
 मैत्र्यमवोक्षितम् 43, 10.
 मातामहे त्रिरात्रं स्यात् 250, 2.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.
 यत्नेनैवाविधान् 360, 1.
 यद्भाति ब्रह्मचारी 43, 12.
 या तु पूर्वममावास्या 451, 16.
 यूपोऽयं विहितो मध्ये 14, 5.
 रात्रौ चेदादित्यस्य 275, 5.
 लिङ्गं तु वैषण्वं तेषाम् 172, 12.
 174, 5.
 विद्यास्नातको 53, 12.
 विविधैर्हविर्विशेषैः 50, 5.
 विहितं हि सपिण्डस्य 235, 11.

- वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च 172, 11, 174,
 11.
 वेदोऽङ्गानि धर्मो 343, 6.
 शरीरोपरमान्ते 50, 8.
 शावान्तः शाव आयाते 265,
 10.
 शौचं स्नानं जपो होमः 343, 14.
 सकृत्संस्कृतसंस्काराः 21, 15.
 सङ्ग्रामस्थश्च राजन्यो 258, 2.
 सत्यवचनं सन्तोषो 343, 15.
 सत्री च ब्राह्मणो नित्यम् 258, 3.
 सद्योवधूनाम् 82, 14.
 सपिण्डीकरणं तस्याम् 451, 17.
 समता सौम्यता 343, 9.
 स्थितिरविच्छिन्न- 343, 5.
 ज्ञापयित्वाऽनडुहो 6, 14.

१५३. हारीतस्मृतिः—

- एकमप्यक्षरं यस्तु 53, 4.
 पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यम् 53, 5.

१५४. * Anonymous Quotations

- अतिरात्रे षोडशिनम् 373, 13.
 अनौरसेषु पुत्रेषु 250, 10.
 अपसव्यं ततः कृत्वा 407, 17.

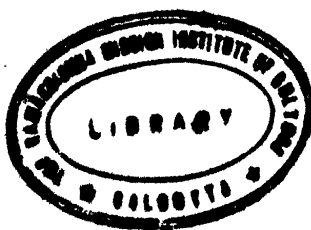
* These quotations are take from various works. But as the same quotation sometimes appear in different works, they are put here under the heading "Anonymous Quotations."

- आधानकाले सोमे च 296, 20.
 आशीवे तु समुत्पन्ने 24, 4.
 उपाकृत्य 130, 2.
 एकत्वं सा गता भर्तुः 63, 6.
 एकेन पाणिना इत्तम् 382, 17.
 कर्तुस्तांस्कालिकी शुद्धिः 24, 5.
 298, 17.
 यज्ञायां भास्करक्षेत्रे 296, 19.
 चत्वार आभ्रमास्तात 153, 18.
 जातौ विभो दशाहेन 215, 7.
 240, 20.
 तदप्यदैवं कर्तव्यम् 404, 14.
 श्वहासूदकदायिनः 223, 9.
 दशाहं शावमाशौचम् 216, 16.
 दिनानि दश पञ्च च 319, 19.
 न कलञ्जं भक्षयेत् 325, 17.
 न विधी परः शुद्धार्यः 298, 11.
 नातिरात्रे षोडशिनम् 373, 14.
 नामधारकविप्रस्तु 219, 3.
 पत्न्यभावे तु सौदरः 402, 19.
 पितृभ्यः स्थानमसि 411, 5.
 बाह्वजातोरुजातानाम् 154, 5.
 भवस्त्वेवामौकरणहोमम् 415, 12.
 मास-सांवत्सरादृते 334, 9.
 मुखजानामयं धर्मो 154, 4.
 मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते 336, 7.
 वेदमधीत्य 130, 1. 130, 17.
 व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानाम् 455, 16.
 शुचिना कर्म कर्तव्यम् 297, 11.
 भाद्रविधे द्विजातीनाम् 336, 1.
 षण्मासात् पक्षिणी 233, 4.
 षोडशारण्यत्रासिनः 146, 8.
 सर्वे वैव त्रिदण्डिनः 3, 179.
 स्वगोत्राद्भवयते नारी 63, 7.

Recd. on 3.6.20

R. R. No. 7520

G. B. No. 20952

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhāṅḍīkar.

	Rs. a. p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. Bühler... ..	0 4 0
No. II.—Nāgōjibhāṭṭa's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0 8 0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler... ..	0 4 0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0 7 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part I., Cantos I.—VI.	1 0 0
No. VI.—Mālavikāgnimitra; a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A. ...	2 2 0
No. VII.—Nāgōjibhāṭṭa's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās I.—XXXVII.	0 8 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII.	0 12 0
No. IX.—Nāgōjibhāṭṭa's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās XXXVIII.—LXIX	0 8 0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. Bühler... ..	0 8 0
No. XI.—The Nitisataka and Vairāgyasataka of Bhartṛhari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)	
No. XII.—Nāgōjibhāṭṭa's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās LXX.—CXXII.	0 8 0

- No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part III., Cantos XIV.—XIX. 0 8 0
- No. XIV.—Vikramānkadeva-Charita. Life of King Vikramāditya Tribhuranamalla of Kalyāna, composed by his Vidyapati Bilhāna. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler (Copies not available).
- No. XV.—Mālatī-Mādhava: a Drama by Bhavabhūti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar, M.A. (Second Edition in the Press.)
- No. XVI.—Vikramorvasī: a Drama by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A. ... 1 4 0
- No. XVII.—Hemachandra's Deśanāmāli. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel 1 0 0
- No. XVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts I. II. and III. ... 9 0 0
- No. XIX. Ditto ditto by ditto, Vol. I. Part II. 1 0 0
- No. XX. Ditto ditto by ditto, Vol. I. Part III. 1 0 0
- No. XXI. Ditto ditto by ditto, Vol. II. Part I. 1 0 0
- No. XXII. Ditto ditto by ditto, Vol. II. Part II. 1 0 0
- No. XXIII. Vaiśiṣṭhādharmaśāstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer ... 0 8 0
- No. XXIV.—Kādambarī by Bāṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson. (Copies not available).
Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. ... 2 0
- No. XXV.—Kṛtī-Kaumudī. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kāthavats (Copies not available) ...
- No. XXVI.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ... 1 0
- No. XXVII.—Mudrārākhaṣa, by Viśākhadatta, with the Commentary of Dhundhirāja. Edited, with Notes, by K. T. Telang (Copies not available.)
- No. XXVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ... 1
- No. XXIX.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. III. Part II. ... 1
Do. by do. Vol. III. Part III. 1

	Rs. a. p.
No. XXXI.—Subhāshitāvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad ...	2 8 0
No. XXXII.—Tarka-Kaunudi of Laugākshi Bhāskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi ...	0 12 0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nārāyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson ...	0 14 0
No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vākpati. Edited by Shankar P. Pandit ...	3 0 0
No. XXXV.—Mahānārāyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob ...	0 7 0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson ...	4 0 0
No. XXXVII.—Śāriṅgadharaṇapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I. ...	3 0 0
No. XXXVIII.—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob ...	2 0 0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagvadgītā, by the same author ...	8 0 0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with Dipikās, by the same author ...	2 8 0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part I. ...	3 0 0
No. XLII.—The Daśakumaracharita of Daṇḍin. Part II. (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes by Dr. P. Peterson ...	0 8 0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Śāyana ...	5 0 0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sutras and the various Readings of the Hiranyakeshi-Dharmasutra, by Dr. G. Bühler ...	2 12 0
No. XLV.—Rajatarangini. Edited by Pandit Durgaprasad, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas ...	3 0 0
No. XLVI.—Patanjali's Yogasutras. Edited with the Scholium of Vyāsa and the Commentary of Vachaspati, by Rajaram Shastri Bodas ...	3 4 0
No. XLVII.—Pārāsara Dharma Samhitā with the Commentary of Śāyana Mādhavācharya, Vol I, Part I. Edited by Pandit Vaman Shastri Islampurkar ...	4 4 0

